

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

*

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

S Z Ö T S • F A R K A S,

THEOL. AKADÉMIAI TANÁR,
A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

1904

TIZENHATODIK ÉVFOLYAM.

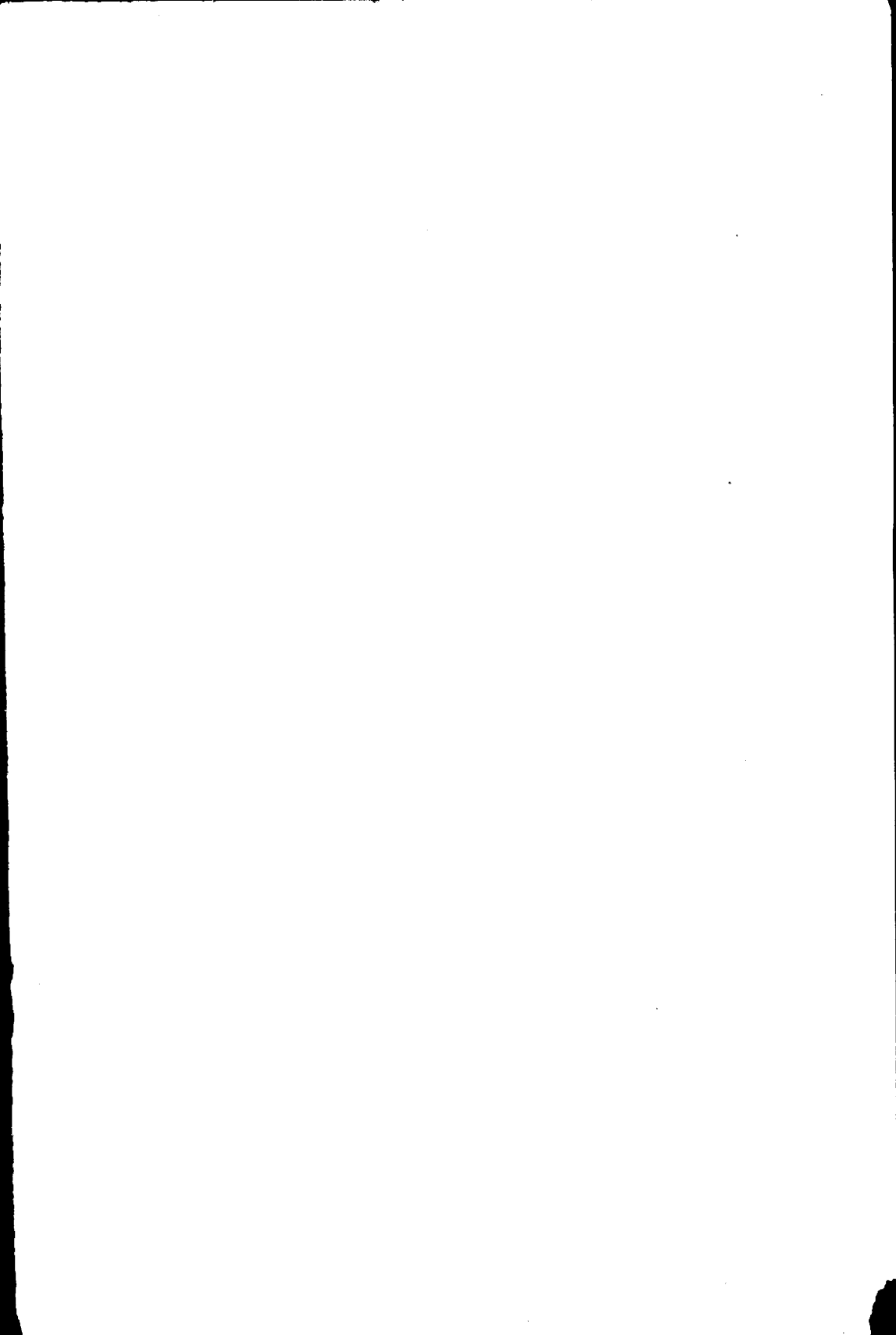
I—X. FÜZET.

A VIII. FÜZET AZ UJVIDÉKI GYŰLÉS EMLÉKKÖNYVE.

BUDAPEST

HORNÝÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA

1904

TARTALOM.

I. Értekezések és tanulmányok.

	Lap
A Bibliatársulat és a biblia. <i>Balogh Ferencz</i>	1
A vallásosságról. <i>Raffay Sándor</i>	17
II. Rákóczi Ferencz a költészetünkben. <i>Kovács Sándor</i>	28
Spencer Herbert, az evolúzió harczosa. <i>Dr. Márk Ferencz</i>	38
A debreczeni protestáns egyetem. <i>Dr. Márk Ferencz</i>	69
Draskovich György, a soproni jezsuitakollegium alapítója. <i>Payr Sándor</i>	76, 153
A lelkipásztor jó hírének megvédelmezése. <i>Dr. Tüdös István</i>	93
A perzsa Mithra-vallás és a keresztyénség. <i>Ifj. Bartók György</i>	103
Kant nevezetesebb gondolatai. <i>Dr. Szabó Aladár</i>	133
A vallásosság hanyatlásáról. <i>Raffay Sándor</i>	143, 207, 271, 357
Japán és az evangéliom. <i>Lác. Kovács Lajos</i>	164
A Biblia a könyvek könyve. <i>Bancsó Antal</i>	197
Boesckay István és a bécsi béke. <i>Dr. Márk Ferencz</i>	217
Természettudomány és vallás. <i>Rácz Lajos</i>	261, 345
A magyarországi liturgia egységesítése. <i>Réz László</i>	284
A győri evangélikus egyház multjából. <i>Dr. E. Nagy Olivér</i>	333
A Biblia és a társadalom. <i>Kapri Béla</i>	397, 461, 538
A próba-énekeskönyv dallamai. <i>Szűgyi József</i>	406
Kálvin mint író. <i>Dr. Márk Ferencz</i>	416
Platon és Krisztus. <i>Dr. Szilávik Mátyás</i>	422
A protestánsok együttes tanácskozásának első nyomai. <i>Thury Elele</i>	471
Protestantizmus és szocializmus. <i>Dr. Márk Ferencz</i>	489
A giródtótfalui ref. egyház pusztulása. <i>Bercy József</i>	496
Protestáns nemzeti költészet. <i>Kovács Sándor</i>	529
Adventi proféták. <i>Jausz Vilmos</i>	551

II. Tárca.

Magyar lutheránus káté a XVII-ik századból. <i>Révész Kálmán</i>	42
Adatok a heidelbergi egyetem magy. hallg. névsorához. <i>Zoványi J.</i>	111
Tilalom tiltakozás 1731-ből. <i>Dr. Tüdös István</i>	181
A budai zsinat tagjai. <i>Zoványi Jenő</i>	226
A budai zsinat tagjai. <i>Révész Kálmán</i>	303
Zsoltárfordítások (18., 34., 44. zs.) <i>Hornyánszky Viktor</i>	317
A budai zsinat tagjainak névsoráról. <i>Zoványi Jenő</i>	367
A budai zsinat tagjainak névsoráról. <i>Révész Kálmán</i>	449
Utasítások a kassai ref. lelkész részére 1726—1755. <i>Révész Kálmán</i>	508
Végszó a budai zsinat tagjainak névsoráról. <i>Zoványi Jenő</i>	516
A megtérő bűnös fogadása (Lukács 15: 11—32.). <i>Raffay Sándor</i>	567

III. Külföldi egyházi szemle.

Külföldi egyházi élet. <i>p-f.</i>	48
A konkordátum és a francia kulturharcz. <i>Várnai Sándor</i>	445

IV. Irodalmi szemle.

a) Hazai irodalom.

Szalóczy Pál: Bersier egyházi beszédei. <i>Sz. F.</i>	57
Posch A.: Spinoza: Tractatus theologico politicus. <i>V. F.</i>	59
Rövid irodalmi szemle	63, 185, 585
Dr. Horváth József: Bölcsészettörténet. I. k. <i>Sz-s.</i>	115
K. Tóth Kálmán: A hit temploma. Új folyam. <i>V.</i>	116
Fejes István: Próba-Énekeskönyv. <i>Sz. F.</i>	118

Bánóczy József: Az Izr. M. I. Társ. Évkönyve. <i>F.</i>	121
Hörk József: Cura pastoralis. —s.	122
Dr. Erdős József: Jézus élete és tanítása. <i>L. G.</i>	123
Nyáry Pál: Keskeny út. <i>V.</i>	124
Schwegler: Mitrovics: A bölcselet története. <i>Sz—s.</i>	234
Peti Lőrincz: Halotti egyházi beszédek. <i>V. F.</i>	236
Fejes I.: A ref. próba-énekeskönyv. <i>Seprődi János</i>	238, 318, 367
Ádám Gerzson: Nagykőrösi Athenas. <i>Sz.</i>	315
Szolnokgy Gerzson: Vasárnapi, ünnepi és alkalmi imádságok. <i>F.</i>	316
Dr. Erdős József: Az új-szövetségi görög nyelv. <i>Lencz Géza</i>	452
Marczali H.: Nagy Képes Világtörténet VI. k. <i>V. F.</i>	455
Dr. Bartók György: A ref. egyházak presbyteri szervezete. <i>V. F.</i>	518
Dr. Prohászka Ottokár: Konferencia-beszédek. <i>Dr. Tüdös István</i>	520
Dr. Masznyik Endre: Luther Márton művei. I. k.	578
Kovács Albert: Homiletika vagy Egyházi szónoklattan. <i>B. F.</i>	580
Lic. Rácz Kálmán: Keresztyén Hit- és Erkölestan. —s.	582

b) Külföldi irodalom.

Stein, L.: Der Sinn des Daseins. <i>Sz. M.</i>	65
Kügelgen: Grundriss der Rietzelischen Dogmatik. <i>Sz. M.</i>	126
Dannert: Bibel und Naturwissenschaft. <i>Sz. M.</i>	129
Dorner, A.: Zur Geschichte der sittlichen Denkens. <i>Sz. M.</i>	189
Denifle, H.: Luther und das Lutherthum. <i>Sz. M.</i>	192
Delitzsch Fr.: Babel und Bibel. s—z.	195
Tiele: Grundzüge der Religionswissenschaft. <i>Sz. M.</i>	257
Stern: Das Wesen des Mitleids. <i>Sz. M.</i>	259
Koch, E.: Übertritte aus der römischen Kirche. <i>Sz. M.</i>	328
Achelis: Abriss der vergleichenden Religionswissenschaft. <i>Sz. M.</i>	331
Windelband: Lehrbuch der Geschichte der Philosophie. <i>Sz. M.</i>	391
Reischle: Theologie und Religionsgeschichte. <i>Sz. M.</i>	394
Catrein, V.: Moralphilosophie. <i>Dr. Tüdös István</i>	457
Schmidt: Die Geschichte Jesu. <i>Sz. M.</i>	459
Jeremias, A.: Das alte Testament im Lichte des alten Orients. <i>Ifj. Bartók György</i>	524
Biegler: Aus der Seelsorge für die Seelsorge. <i>Sz. M.</i>	589
Wernle, P.: Die Anfänge unserer Religion. <i>Dr. T. J.</i>	590

Az Újvidéki Emlékkönyv tartalma:

Imádság az istentiszteleten. <i>Baksay Sándor</i>	3
Predikáció az istentiszteleten. <i>Famler A. Gáspár</i>	5
Záróbeszéd és áldás az istentiszteleten. <i>Baksay Sándor</i>	11
Közgyűlési elnöki beszéd. <i>Antal Gábor</i>	15
Diszgyűlési elnöki beszéd. <i>Hegedüs Sándor</i>	18
A biblia és a legújabb ásatások. <i>Javusz Vilmos</i>	22
Az ifjúság keresztyén gondozásáról. <i>Szilassy Aladár</i>	55
Az egyház szociális feladatáról. <i>Bernát István</i>	66
Újabb költemények. <i>Szabolcska Mihály</i>	79
Az újvidéki vándorgyűlés krónikája. <i>Krónikás</i>	83

A Társulati Évkönyv tartalma:

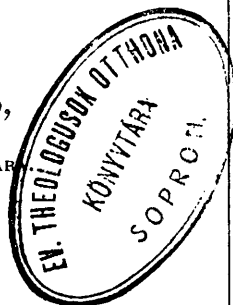
Titkári jelentés a társulat 1903. évi működéséről. <i>Szöts Farkas</i>	100
Választmányi ülés jegyzőkönyve	104
Közgyűlés és diszgyűlés jegyzőkönyve	108
A tisztikar és a választmány névsora	113
Számadás, vagyonkimutatás, költségvetés	114
A kiadványok raktárjegyzéke	116
A társulati tagok névsora	117

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

SZÖTSFARKAS,
THEOL. AKADÉMIAI TANÁR,
A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁR.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 8 kor.

BUDAPEST,
HORNÝÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA
1904.

TARTALOM.

I. Értekezések és tanulmányok.		Lapszám
1. A Bibliatársulat és a biblia. <i>Balogh Ferencz</i>		1
2. A vallásosságról. <i>Raffay Sándor</i>		17
3. II. Rákóczi Ferencz költészetünkben. <i>Kovács Sándor</i>		28
4. Spencer Herbert, az evolutio harezosa. <i>Dr. Márk Ferencz</i>		38
II. Tárca.		
Magyar lutheránus katé a 17-ik századból. <i>Révész Kálmán</i>		42
III. Egyházi szemle.		
Külföldi egyházi élet. <i>p—f.</i>		48
IV. Irodalmi szemle.		
a) Hazai irodalom:		
1. Szalóczy Pál: Bersier egyházi beszédei. I. <i>Sz. F.</i>		57
2. Posch A.: Spinoza Tractatus theologicus-politicus. <i>V. F.</i>		59
3. Rövid irodalmi szemle.		63
b) Külföldi irodalom:		
Stein, L.: Der Sinn des Daseins. <i>Sz. M.</i>		65

Társulati Értesítő.

Tisztelettel értesítem a M. P. I. T. t. tagjait, hogy a *Házi Kincstár* IV-dik kötete: *Sheldon: Az ő nyomdokain, vagy Mit tenne Jézus?* című rendkívül érdekes egyháztársadalmi regény, *Csizmadia Lajos* fordításában a mult hónapban hagyta el a sajtót.

A *segítő tagoknak* az utolsó *Koszorú*-sorozat (91—100. füzet) mellett ez az 1903. évi könyvilletménye.

A Társaság többi tagjai csinos aranyozott kötésben 2 koronáért szerezhetik meg. Megrendelhető a Társaság főbizománysánál, Hornyánszky Viktor cs. és kir. udvari könyvkiadónál Budapest, Akadémia bérháza.

A titkár.

A BIBLIA-TÁRSULAT ÉS A BIBLIA.

A Brit és külföldi biblia-társulat száz éves jubileuma alkalmából.

A biblia. Alvinczi Péter, kassai magyar pap, Bocskai István fejedelem udvari lelkésze, 300 év előtt hangoztatta: legyünk bibliás keresztyének! Ezt a czélt segíeli elő a Biblia-Társaság, midőn a felekezeti sorompókat nem tekintvén, a szentírást kinek-kinek a maga nyelvén hordoztatja szét, hogy az olvasók maguknak a prófétáknak, evangyelistáknak, apostoloknak szavaiból építsék, erősítsék vallásukat s a szentírás lapjain magával a Megváltóval találkozhassanak. A régi görög és latin népek, az ősz keresztyének saját nyelvükön hallhatták az apostolokat, például Athénben és Rómában Pált; de mikor más új népek között alakultak gyülekezetek, azok a maguk nyelvére fordították a szentírást. Boldog volt az egyes egyház, ha egy bibliája lehetett, a lelkész ajkairól kellett hallani annak olvasását. A könyvnyomtatás feltalálásával új nap derült a világ népeire, az eddig nem ismert sokszorosítás csodája által a biblia könyvei eljuthattak nemcsak a palotákba, hanem a szegényebb nép egyszerű házaiba is. A nemzeti nyelvű biblia lett a hit megjavításának, a reformácziónak alapja, s Európa művelt nemzetei a képeknél és szobroknál dicsőbben beszélő bibliából vették, mint közvetlen forrásból, hitöket és újjászületett a bibliai keresztyénség a reformáczióban. A szentírás levelei, mint megannyi tükördarab visszaragyogtatták az isteni kijelentés szépségét. Sok népnél a biblia volt az első könyv, kezdete az

irodalomnak, megteremtője és megszentelője az irodalmi nyelvnek. A bibliai vallás nyomán alakult egyház szükségképen követelte és hozta létre a biblia-fordításokat. A mely egyháznak nem volt nemzeti nyelvén bibliája, az az idegen vallások támadásai alatt nyomtalanul elenyészett. Cziprián és Ágoston, híres afrikai püspökök, nem gondoltak a nemzet nyelvével s az egykor szépen virágzó észak-afrikai régi egyház elvesztett a mohammedán áradatban; míg a szírus, örmény, koptus egyház mai napig megmaradt. A biblia, mint örömhírvivő meghódít és megújít a műveltség bármely alsó vagy magas fokán álló, bármely éghajlat alatt élő embereket: a jeges sarki vidék eszkimóit; a pálmás Fidzsi szigetek lakóit; a fehér, fekete, sárga és veres színű emberfajokat. «Az új szövetség az egyetlen könyv, mely minden nemzetet keresztyénné, egy nagy családdá egyesít.» Az a legolvasottabb mű minden könyvek között. Míg a legkapósabb költői termékek megjelenésük után 4 vagy 5 évig élnek, a félvilág beszél azokról, aztan mások és újabbak által lassanként háttérbe szorulnak, feledésbe mennek: addig a biblia annyi századokon át fentartotta életképességét, újdonságát, s ma sokkal többen olvassák azt, mint bármely előbbi korban. Végtelen életnek örvend, semmi más által nem helyettesíthető, a nemzetek könyvévé vált, a világ könyve, az élet könyve. Igen, mert a szív szükségletét, a lélek vágyát elégíti ki; minden szenvedőt megvigasztal, az összes keresztyénség közös birtoka és öröksége. Isten beszéde az, mely mindörökké megmarad.

A biblia hatalmát legújabbán (1903. október 17) magasztosan festette a német császár, két fiának konfirmációja alkalmával hozzájuk intézett atyai beszédében. «Emberi lény szavának sohasem sikerült rávenni minden emberfajt és nemzetet, hogy lelkesüljenek az Úr céljaiért, vágyakozzanak követni őt és akarjanak meghalni ő érte. Ezt a csodát az a tény fejtí meg,

hogy Krisztus szavai az élő Isten szavai, melyek képesek életet kelteni s melyek élni fognak minden időben, a mikor a legbölcsebb ember szavai régen feledésbe mentek.»

A Biblia-Társaság keletkezése és hatása. Angol földön, Wales tartományban, egyszerű paraszt-család kebelében a szentírás olvasása s a szülők buzgó oktatása alatt nőtt fel a történeti nevezetességű Jones Mária, a ki fillérenként rakosgatta össze pénzecskéjét, hogy neki is legyen bibliája. 16 éves korában a néhány mértföldre eső Bala városba gyalogolt, hogy az ottani lelkésztől vegyen egy bibliát, de már az ott elfogyott. A leányzó bús könnyeire, Tamás, a derék lelkész a saját egyetlen példányát adta át neki. A gondolkodó lelkész Londonba utazott, a hol megnyert több jó embert a végre, hogy a walesi népet bibliával lássák el. De mivel Angolországnak más vidékén is hasonló szükség mutatkozott a lelki kenyér után, a gondolat szélesbült: el kell látni az összes angol népet bibliával. Majd világra ható gondolattá izmosult: t. i., hogy minden nemzetet részesíteni kell a biblia áldásában! E végre társaság alakítandó. Az első felhívásra néhányan összejöttek — köztük volt Tamás lelkész is — Londonban 1804-ben márczius 6-ikán és megalakították a «Brit és Külföldi Biblia-Társulatot» önkéntes adakozások és csatlakozások útján. A célét kitűzték, mely is ez: a bibliának minden nemzet nyelvén való terjesztése, jegyzet és magyarázat nélkül. E célnak szolgált 100 év alatt ez a dicső Társaság. Könyvtárában őrzik üvegszekrény alatt Jones Mária nevezetes bibliáját saját nevével ellátva. E leányzó biblia-szeretete elválhatlan kapcsolatban van a Társaság keletkezésével. A szeretet csodát tesz, világhódító erőt szül. Megírták azóta Jones Máriának és bibliájának a történetét. Szép és megható történet, számos példányban ismeretes nálunk is. Ujabban egy florenczi tanár lefordította olasz nyelvre és Rómában, hol a

Biblia-Társaságnak ma nagy raktára van, 1902-ben, husvét ünnepén, a vallásszabadság nagylelkű őrének, az olasz királynak és hitvesének ajándékuul nyujtották át, kik azt kegyesen fogadták. A Társaság felhasználva az alkotmányos szabadságot (ma már nem a pápa szab törvényt Olaszországnak, abban az időben tűzzel-vassal irtották ott a bibliai keresztyéneket) évenként 100,000 bibliát vagy új-szövetségi részt terjeszt szét; sőt Nápolyban, hol a gályarabságra ítélt magyar lelkészek és tanítók kétszáz év előtt kínos szenvedésen mentek át, a biblia-raktár az evangyéliom egyik erőde s az ablakaiba kitett bibliákat kíváncsian nézi és olvassa az odavaló szegény nép.

Rendkívül jellemző a Biblia-Társaság szervezete. Azon az elven nyugszik, hogy a lelkészi elemnek tiszte magyarázni és hirdetni az Isten igéjét, a világiaknak tiszte gondoskodni, hogy a szentírás könyvei napvilágot lássanak és forgalomba jöjjenek. 36 világi férfit, világi elnökkel igazgatja e világra ható társaság ügyeit. Így érvényesítik a presbiteri tiszte és kötelességet. Az is egyik elve a Társaság szervezetének, hogy ezer meg ezer segítő-egyesülettel behálózzák a különböző vidéket s a tagok adományait egybegyűjtik. Rendes tagja a Társaságnak az angol királyi család s a német császár is. Az is jellemző, hogy a bibliát kedvelő evangyéliomi hívek nemcsak életükben járulnak évi adományaikkal, hanem végrendeleteikben is megemlékeznek róla, sokszor igen tekintélyes összeggel. Nem halotti misék, cifra oltárok s azok igazgatóinak fentartására, hanem a szíveket és elmét megvilágosító és megszentelő szentírásra s annak a világban való érvényesítésére irányulnak a bibliás keresztyének végső gondolatai.

Mennyire megáldotta Isten a Társaságot, mutatja folytonos emelkedése. Míg alakulása első évében bevétele csak 13,000 korona volt, 99-ik évében 4 és fél millió koronára emelkedett. Fennállása 40-ik évében

érte el, hogy a bibliának és részeinek példányszáma egy millióra nőtt fel; ma már majdnem hat millió példány megy szét 370 nyelven a föld minden részébe. Mind páratlan olcsó áron, mert az előállítási ár fele részét a Társaság önkéntes adakozásaiból fedezi. Az oly nyelvekre való fordítás, melyeken még a biblia soha nem szólt, fokonyként történik; előbb egyes evangéliomok, aztán a többi könyvek fordítatnak át; képzelhető, hogy mily nagy munkával és mekkora áldozattal. Ma még csak 67 nemzet nyelvén van egész biblia, 93 más nemzetén az új-szövetség, a biblia egyes részei pedig 186 más nyelven; mindezek idő haladtával egészülnek ki. Mindebből látható, hogy az evangéliom, az apostolok kora után majdnem kétezer év múlva is, mindig örömhír a föld határán, mert Isten felelete az a földi halandó felsőbb vágyaira. A Nilus folyó forrásánál, Afrikában lakó négy millió fekete bőrű ember csak a múlt század közepén nyerhette meg saját nyelvén a bibliát a Társaság tömérdek áldozata folytán s ma már az Úr Jézus Krisztust 200 gyülekezetben 40,000 bibliás keresztyén dicséri és áldja, a kik azelőtt a sötétség völgyében ültek.

Bámulattal és hálával eltelve kell gondolnunk nemcsak a nagybirodalmak, egy Khina, India, kebelében kivívott hódításaira a bibliának, hanem a Csendes-tengerben elszórtan fekvő kisebb-nagyobb szigetekre is, melyeken előbb emberevő vad népek laktak, de a kiből egy emberöltő alatt szelíd keresztyéneket formált a szentírás megismerése. Számoa szigetén, a hol 50 év előtt még a pénzt sem ismerték a lakosok, s a közójük vitt aranyos kötésű bibliákat kókuszolajjal vásárolták pénz hiányában; eldobták bálványait, el a soknejűséget és rabszolga-rendszert s az igaz Isten hívő gyermekeivé lettek.

Rendkívül megható a hódítás is, hogy az örömtelen vakok is, mintegy 13 nyelven, külön e végre feltalált domború betűkkel nyomtatott bibliát olvas-

hatnak ujjaik segélyével. A felebaráti szeretetnek és bibliaolvasásnak ily nyilvánulása egészen új és szép eszköz. Betelik a prófétai szó: a vakok látnak, látják az isteni világosságot.

Maga az orosz birodalom a maga 123 millió lakosai közt csak az orosz nyelvű bibliák forgalmáról gondoskodik, az 53 más nyelven beszélő népfajok gondját a Brit Társaság öleli fel, majdnem félmillió példányt hozván évenként forgalomba azok nyelvén. Ezek közt velünk magyarokkal rokon néptörzsek is vannak, például az Ural-hegy déli lejtőjén élő bas-kirok, a pogányság és mohammedán vallás szűk látkörében. A múlt évben adta kezükbe a Társaság a négy evangéliomot ősi nyelvükön. Az orosz kormány-
nak méltán mond köszönetet a Biblia-Társaság azért, hogy vasutain díjtalanul engedi vitetni a biblia-példányokat, sőt a bibliaterjesztésre vasútvonalain tíz szabadjegyet ajándékoz az árúsoknak.

A biblia háza. Évezredek óta szokás hatalmas és fényes királyi palotákat emelni, a melyek romjaikban is csudálatra méltók; nagy kérdés marad azonban: mennyi valódi áldás sugárzott azokból az emberiségre? A bibliának is van palotája Londonban. Ez a palota mindazoké, a kik támogatják a Bibliatársaságot; sőt azoké is, a kik nem tudnak róla, mert az ő róluk való gondoskodás onnan indul ki. A mai új palota alapkövéét az angol trónörökös, a walesi herczeg (a mostani király) tette le 1866-ban Londonban, a Themze folyó partján, a Viktoria királynőről nevezett utczában. Az épület homlokán kőből faragott nyitott biblia látható, ezzel a felírással: «Az Úr igéje megmarad mindörökké.» Belsejében nagy fali festmény ábrázolja az ifjú Luthert, mikor mint erfurti egyetemi tanuló, a könyvtárban tanulmányozta a lánczon őrzött bibliát. Az asztalon a lefolyt homokóra azt jelzi, hogy a középkor, a bibliátlan korszak lejárt és új idő következik. E szent könyvben rejlett a hitjavítás titka és ereje,

azóta hulltak le a könyvről a lánczok. Központi csarnoka a nagy Társaság igazgatói választmányának tanácskozási terme, a világrahatás nagy munkálatai itt veszik kezdetüket. Az igazgató választmány tagjai közt foglal helyet Duka Tivadar nyugalmazott ezredorvos is 1885-től fogva; a bibliát szerető magyar ember, a ki a magyar biblia ügyében mérhetlen szolgálatot tett és tesz. Drága része az épületnek a bibliák gyűjteménye, a könyvtár, mely a bibliának mindenféle régibb és újabb kiadását, mintegy tízezer darabot foglal magában. Köztük van a Károli Gáspár-féle magyar bibliának 17 különböző kiadása is. Itt van az első nyomtatott angol új-szövetség egy példánya, melynek fordítóját máglyán égettette el az akkori büszke angol király, a reformácziónak akkor ellensége, a szent könyvet pedig az angol püspökök hamvasztották el a Szent Pál templomban Londonban (1530). De a bibliában rejlő erő már tíz év múlva új fordulatot varázsolt elő; ugyanazon király engedélyével a biblia minden templomba behelyeztetett, olvasása elrendeltetett, a nép kíváncsian hallgatta azt s reformátussá lett.

A bibliaház többi helyiségei más-más czelokra szolgálnak; minő p. o. a rakodó termek, melyekből a vasárnapi szünet kivételével, az év minden napján egyre-másra hatezer biblia vagy bibliarész indítatik útnak vasúton, hajón, a világ minden tájéka felé. A szekrények, tokok gondos kezelésével és a bepakolással, czímzéssel 37 munkás foglalkozik; ott van a vakok számára készülő példányok, festéket nem használó, nyomdája és így tovább. Nem földi, hanem mennyei ország érdekének szolgál ez a palota. Északtól a keleti sarkokig, keletről nyugatig nagy és hosszú utakat tesznek meg a küldemények. Bepakolásuk, útra elkészítésük a mult évben 15,000 koronába került. E palota könyvei mozognak, életet visznek oda, hová eljutnak, újabb és újabb népek várják megérkezésüket, mert a biblia könyveinek hozzájuk érke-

zése «a magasságból való csemete látogatása». (Lukács 1, 78.)

A biblia vándor árúsai. Arany, ezüst mit ér, ha a hegyek rejtett ölében pihen? A gyógyforrás, üvegekre szedve és szétküldve, száz és száz betegnek szerzi vissza egészségét. Míg a biblia, e legnagyobb kincs, könyvtárakban rejtetett, idegen nyelvekben volt elburkolva, kevesen élvezték; de megezerszerezve, nemzeti nyelvekre áttéve, szép alakokban nyomtatva s mindenfelé elhordozva, gyógyító erejét ezer és ezer felé szórja. Hogy ez megtörténhessék, a biblia szolgálatába oly egyéneket állítottak, a kik meggyőződve a biblia hasznáról, idejöket, s ha kell, életüket áldozzák a szent czélnak. Ezek az úgynevezett körárúsok, a biblia vándor árúsítói. A Brit Társaság jelenleg a föld kerekéségén szerte-szét 850 ily körárúst tart, kikre a Társaság a múlt évben 865,000 koronát áldozott. Ezek minden nemzet közt, a nép anyanyelvén hordozzák, ajánlják, terjesztik felette olcsó áron a bibliát vagy annak egyes könyveit. Mindegyiknek ki van jelölve a tér, a melyen munkál; utaznak falvakon, hegyek közt, forró és jégvidéken, gyalog, ösvéren, hajón, vasúton; küzdenek úti fáradalmakkal, gúnynyal, ellenségeskedéssel, nélkülözéssel, az idő viszontagságaival; soknak megrendül az egészsége; volt, a ki vértanuként halt meg kötelessége hű teljesítésében. Egyszerű, de hitbuzgó emberek, a kik közvetlen érintkeznek a néppel; örül szívük, ha a mennyei kenyeret sikeresen ajánlhatják. A hol olvasni nem tud a nép, ott ők olvasnak fel, hogy megkedveltessék a hallott igét, hiszen a hit hallásból keletkezik. Indiában egyszer egy anya új-szövetséget vett tőlük, ő ugyan olvasni nem tud, mondá, de van fia, a ki tud, vele olvastatja «s mély boldogság hallani azt»!

A Társaság a múlt évben egy millió példány egész bibliát, másfél millió új-szövetséget, negyedfél millió evangéliomot bocsátott ki 370 nyelven. Ezeket

a bibliaárúsok hordják szét a raktárakból; nélkülök közkinccs, közbirtok nehezen lenne az Isten igéje. Magyarországon a mult év alatt 18 bibliaárús működött, a kik 53,000 példányt hordtak szét. Egyik vevő ily nyilatkozatot tett: «a biblia tükör az én kezemben, abban látom, mi vagyok, és azt, mivé kellennem.» A magyar nép sokat szenvedett református hitéért s a bibliáért; szenvedése nem is maradt hatás nélkül, mert a nemzet lelkében gyökeret vert a lelkiismereti szabadság. Nem is vet e nemzet semmi gátat az Isten igéjének terjedése elé.

Mily másképen van a dolog Ausztriában és fővárosában Bécsben! Ott nem honol a bibliás vallás szelleme: az osztrák hatóság nem ad engedélyt a bibliaárúsoknak. Pedig, hogy milyen a nép biblia nélkül, még a művelt Európában is, mutatja a régi német császári város, Áchen, ez a nagy bucsújáró hely. Egy bibliaárús így írja le: százával tolong a nép oda zarándokolva, hogy lássa a templomban kitett állítólagos ereklyéket: a boldogságos Mária által viselt gyapjúöltönyt; azon vászondarabot, melybe Keresztelő János fejét takarták volt; a betlehemi jászolbeli vászondarabot, és azon szövetet, mely Jézus derekát övezte a keresztfán. A búcsúsokat ez boldogítja; betegeiket és haldoklóikat oda hordják. Van-e ilyfélék által üdvözülés és örök életnyerés? Hiszen evangyéliom nélkül nem kap az elme világosságot, sem a szív átalakulást, a nélkül csak a babona terjed. Minő más kép! Az ősi khinai birodalomban a mult évben két millió példány biblia és bibliarész fogyott el; az utóbbi 12 év alatt megháromszorozódott a bibliás keresztyének száma. A Filep szigetek a r. katolikus spanyolok igája alatt nyögtek századokon át; alig öt éve, hogy az amerikai Egyesült-Államok szabad kormánya alá jutottak; ez tavaly már az ős lakosoknak nyelvén 6000 bibliát vitt be közájuk, kiváló kedvvel fogadták. Új fejlődést fog mutatni e nép, a közel jövő itt is fényesen igazolni

fogja az evangyéliom újjászülő hatását. Az Isten igéje mindenütt újjászüli a lelkeket!

Némileg, bár helyhez kötve, hasonló szolgálatot tesznek a *bibliás asszonyok*; p. o. az indiai birodalomban, a hol a nők elzártan élnek, a családba más vallású férfi be nem léphet. Itt a benszülött bibliás nők érintkezhetnek a család hölgyeivel s olvassák nekik a szentírást és megkedveltetik. 658 ilyen nő apostolkodik, a kik hetenként 30—40,000 nőnek olvasnak fel s a ki nem tud olvasni, azt olvasni is megtanítják.

A Bibliatársaság működése hazánkban. Valahol csak szükség mutatkozott a biblia terjesztésére, akár a művelt, akár a műveletlen tájékokon, e Társaság mindig megjelent segélyével, szereteti áldozatával és jó embereivel. Így magyar hazánkban is.

Az evangyéliomi világosságot szomjazó számos művelt nemzet közt a magyar is jó elől foglalt helyet, a hitjavítást befogadta; sőt a legelső magyar könyvnyomdát a reformáció erejének köszöni nemzetünk. Magyar főúr, Nádasdi Tamás gróf, saját birtokán, Új Szigeten állította fel a nyomdát s azon adatta ki Erdösi János magyar reformátor fordításában (1541) az új szövetségi szentírást. Nemsokára két új fordítása jelent meg annak Kolozsvárt és Debreczenben. Végre Károli Gáspár gönczi református lelkész az egész szentírást lefordította nyelvünkre. Báthori István országbiró és főnemes társai külön nyomdát rendeztettek be Visolyban, azon 1590-ben kiadatták az első egész bibliát. A hitjavítás századának e 300 éves felséges emlékdarabjával élünk ma is. Tanuja e biblia egyházunk és hazánk örömmel és búval teljes történetének. Az első 120 év volt a magyar biblia dicsőséges és szabad korszaka. Főurak, városok, egyházak, lelkészek, polgárok egyaránt buzogtak, munkálkodtak, áldoztak annak létrehozásán és terjesztésén. El is hatott a nyomtatott ige a palotákba és szerény lakokba. A fejedelmeknek:

Bethlen Gábornak, Rákóczi Györgynek mindennapi olvasmánya vala az. A jegyesek azon időben bibliával indultak a házas élet útjára; a családi könyvtár fődíszé és legkapósabb olvasmánya a biblia volt, melynek vigasztalása nélkül lelkük nem élhetett. Az idősb Rákóczi fejedelem 32-szer olvasta át életében az újszövetséget; a szentkönyve még háborúk idején is vele utazott és a hol vallásos hitvesével, Lorántffy Zsuzsánnával pihenésre szállt, nyomban elővették és tudakozták az írásokat. Oláh nyelvre is lefordították s ekként a bibliaterjesztés úttörőivé is levének.

A Rákóczi-ház volt kezdeményezője, hogy a teljes szentírás díszes nagy alakban lásson világot és templomi szószékeken is helyet foglaljon. Ez a fejedelmi biblia meg is jelent Váradon (1661-ben). Ez volt az utolsó hazai nagy alkotás a bibliairodalomban; azután felülkerekedett a bibliaellenes jezsuita áramlat s az az által vezetett osztrák kormány egyszerre emelte fel bárdját a biblia és a nemzet szabadsága ellen. A legszomorúbb idők következtek el ránk. A bibliamagyarító lelkészeket lánczba verve, börtönökbe hurczolták, majd a nápolyi gályarabság kínszenvedéseibe száműzték. A biblia is számkivetést szenvedett, a haza földén tilos volt, csak külföldön nyomulhatott szerencsésebb református nemzetek kebelében; de midőn onnan be akarták hozni, a határon feltartóztatták vagy elkobozták azt.

Debreczen város nemes tanácsa akart segíteni e kínos állapoton és óriás áldozattal (30,000 korona kiadással), tömérdek vesződéssel és akadályal hősileg szembeállva, kinyomatta 1718-ban a tudós lelki pásztora, Komáromi Csipkés György által átnézett teljes szentírást; de ezt is külföldön, Hollandiában nyomathatta ki, s már útban valának a ládák, bennök 4000 aranyos és más kötésű biblia. De a félszázados küzdelemnek az lett a nem várt eredménye, hogy az ország határán a zsarnoki kormány lefoglalta a küldeményeket, a

jezsuiták tették azokra kezüket, penészes pinczékbe helyezték s végre is Eger piaczn minden szentek ünnepén elhamvasztották a «minden szentek könyvét», a fogoly bibliákat. Óh szomorú idő, óh pogány kor! Az Isten igéjének szabad folyása megszűnt. A bibliák megdrágultak, kaphatók is alig valának; csak dugárúként, rejtett utakon, szivároghattak be kevés számmal.

A XIX. század hajnala szebb reménnyel kecsegtetett. Az 1804-ben megalakult Brit Társaság, a mint hírét vette hazai állapotunknak, elküldé első követét Pozsonyba 10,000 koronával, hogy a biblia nyomtatása és terjesztése hazánkban meginduljon. A pozsonyi evangélikus hittanárok, Zay báróné és Jeszenák János báróvédelme alatt «biblia-intézetet» alakítandók, királyi engedélyt kértek könyvnyomda állítására. Célja leend: terjeszteni a haza minden nyelvén a szentírást. A hitjavítás háromezredes ünnepéhez készültek híveink, ez is lendülést idézett elő a kedélyekben. Legszebb alkotás leend ilyen magyarországi bibliaterjesztő társaság létesítésével tenni maradandóvá a nagy évfordulót, mert a szavak elrepülnek, de az intézmény túléli az egyéneket. Ám a napoleoni világ-uralom leveretése után egész Európában a közszabadság elleni visszahatás bilincselte le a szabad mozgást. A római pápa kibocsátotta (1816-ban) tiltó rendeletét, melylyel a Brit és minden más biblia-társaság működését veszedelemnek nyilvánította. A pápás szellemű bécsi kormány zöldjében hervasztotta el a pozsonyi szép kezdeményt; az alapítókat számadásra vonta, a már megjelent bibliákat elkobozta. A két evangélikus egyház tekintélyes küldöttsége hiába járult a király elé (1817-ben), hiába hivatkozott a vallás szabadságát biztosító országos törvényekre; hasztalan védte a Brit Társaságot, mely a százados ünnepélyre való tekintetből ingyen kiosztás végett is küldött be bibliákat a szegények számára: szigorú újabb királyi rendelet megtiltotta

a biblia behozatalát. Hiába volt minden kérelem és panasz. Sem belül, sem kívül nem volt szabad mocszanni. A néma várakozás kínos csendje borult a biblia-terjesztés szent ügyére.

A nemzeti érzelem emelkedésével 1830 után az országgyűlések termeiben megindult a lelkes mozgalom s az Európában szerte fuvaló szabadság légáramlata döntögetni kezdte a régi önkény-uralom falait. A Brit Társaság ügynöke, dr. Pinkerton összeköttetésbe lépett a felső-lövői evangélikus lelkészszel, Wimmer Agostonnal, és elhatározták, hogy a hazában bent fogják nyomatni a bibliákat, hogy a külföldről való behozatal tilalma rájuk alkalmazható ne legyen. Megnyílt Kőszegen 1838-ban a biblianyomtató műhely, s népünk nem tudván mi történt kéz alatt, mint égi mannákat fogadta a lelki táplálékot s a kőszegi bibliák örömhírt terjesztettek mindenfelé. Örömmel nyujtá a Társaság az anyagi segílyt. Tíz év alatt, 1848-ig, 120,000 példány biblia jött forgalomba, egész vagy rész alakban. «Egyetlen ház se legyen biblia nélkül»; ez a magasztos elv irányozta a buzgó közreműködőket! Katonák, jobbagyok, foglyok, kórházi betegek és iskolás gyermekek kezébe eljutottak a bibliák, lelkészeink javarészenek buzgólkodása folytán. «Új korány derült az evangéliumi egyházra», épen úgy, mint a sokat szenvedő hazára az 1848-iki márcziusi dicső napok után.

Ah, de a korányt nemsokára sötét ború váltotta fel; mert a szabadságharcznak idegen erővel való leveretése után, minden megváltozott. A nemzeti és vallási szabadság válhatlan kapcsolatban vannak egymással, ikertestvérek. Mindkettő sebet kapott, mutatja a biblia sorsa. A bécsi kormány bezáratta 1851-ben a biblia-raktárakat Kőszegen és Pesten, a példányokat lefoglaltatta, azok terjesztését megtiltotta. Wimmer külföldre menekült, a Brit Társaság főügynöke, Millard Ede, Bécsből kiutasított. Ő és a londoni Társaság Nagy-Británia külügyi hivatalához fordult oltalomért,

erre a brit nagykövet hivatalosan felszólalt Bécsben, az angol vagyonnak nyilvánított bibliák visszaadását követelte. A bécsi kormány kénytelen volt megengedni, hogy a lefoglalt 58,000 hazai bibliát sértetlenül elszállítsák. A XIX. század kellő közepén újra számkivetésbe vándoroltak a bibliák, a porosz király Berlinben adott azoknak menhelyet. A magyarnak némán kellett tűrni a rabigát és a bibliák elvonását; azonnal megdrágult ezek ára, 36 krajczárról 2 forintra szökkent fel. Ez a nem bibliás keresztyének műve volt. De a sötétségnek és égbekiáltó igazságtalanságnak is megszámlálvák éveit. Megméretett és könnyűnek találtatott odafent!

A szűk látókörű akkori bécsi tanácsosok terveit szétrontották a nagy külföldi fordulatok. Az európai események jöttek segítségül. A türelmes várakozás után a Biblia-Társaság főügynöke most már nem hiába fogott úttöréshez a bibliák előtt elzárt birodalomba. Az osztrák rendőr-miniszter (1861-ben január 7-én) kiadott rendeletében a bibliák behozatalát, raktárak állítását szabadnak nyilvánította. Az Isten utai nem az emberek utai, az események hatalmasabbak a földi trónusoknál.

Az elnyomás évtizedében Berlinben nyomtatott legelőbb a Károli-biblia s onnan érkezett hazánkba. Millard visszatehette lakását Bécsbe; ott, valamint Prágában, Pesten megnyithatta a biblia-raktárakat. A magyar felelős kormány védszárnyai alatt szabadon működhetik azóta a Brit-Társaság hazánkban. Raktárai vannak Budapesten és Kolozsvártt, körárusai bejárhatják az országot. Talán csak nem fog többé megismétlődni a bibliák száműzetése körünkben?!

«Soha az a napfény égre ne derüljön,

Az a gyászos idő elő ne kerüljön!»

Hogy mily áldásosan működött a Brit Társaság hazánkban, annak legszebb bizonyága, hogy a Károli-

biblia 1832-ig összesen 38 kiadást ért; ettől fogva pedig maig 62 kiadást; százévi működésének eredménye, hogy a teljes biblia 287,000, az új-szövetség pedig 847,000 példányban terjedhetett szét a magyar nép között. A Biblia-Társaságra alkalmazva is elmondható a Lukács evangyélista szava: «Az Úr keze van vele» (1, 66).

A biblia vasárnapja. Hogy a földön lakó bibliás keresztyének hálát adjanak a nagy Istennek a biblia sikeres terjedéseért, 1904 márczius 6-án az evangyéliom követői a «biblia vasárnapján» istentiszteletre fognak egybegyűlni a föld minden részén. Ugyanakkor a gyűjtendő «századévi alapra» adakozások lesznek a végre, hogy a nagy mű még erősebb fejlődést vehessen; új eszközökkel és módokkal gyarapodjék; 100 új bibliaárus és 100 új bibliás asszony állíttassék be; új fordítások eszközöltessenek stb. Minden hálaadományka, bibliára adott fillér, egy-egy alkotórészecskéje leend azon világra ható intézménynek, mely az ég boltozata alatt működik, udvara az öt világrész, népe az összes emberiség, kik az első pünkösthöz százszorta több nyelven hallandják ugyanazon szent igét, dicsérik ugyanazon egy mennyei Atyát, mint egymásnak hitben testvérei.

A hálaáldozatot hozza meg minden bibliás magyar, rakja le a magyar nép is a számos művelt nemzetek sorában. A maga és a még sötétség völgyében ülő nemzetek lelki építésében így vehet részt. Meg is érdemli a Biblia-Társaság, hogy mi is bőséges szeretetadományunkban részesítsük célja tovább vitelében. Márczius 6-án üres kézzel ne menjünk az Úr oltárához. Nekünk, magyaroknak, különösen nagy a hála-tartozásunk a Biblia-társulat iránt; mert bibliáinkat kizárólag neki köszönhetjük!

Vajha a zord idők miatt száz év előtt elnyomott intézet: a magyarországi Biblia-Társaság eszméje is felkelne sírjából! Magyar Biblia-Társaságok keletkez-

nének, hacsak a nyomtatásban és terjesztésben való
segédkezésre!

* * *

Légyen Isten igéjének
Mindenütt szabad folyása!
Légyen az az ifjú s vénnek,
Örök lelki táplálása!
Az igazság s világosság
Minden országba behasson,
A nemzetek higyjék, lássák,
Hogy Jézus ül a trónuson.

Balogh Ferencz,
debreczeni hittanár.

A VALLÁSOSSÁGRÓL.

Fölös számmal vannak az életben viszonyok és kérdések, a melyekről szélteben beszélünk, de a melyeknek mibenlétét tisztázni a legtöbbször eszünkbe se jut. Régen volt kor, a melyben annyit beszéltek volna a vallás és a vallásosság kérdéséről, mint a mi korunkban; régen volt ezeknek nagyobb szerepe a társadalmi, sőt a politikai életben is, mint ma, és mégis a legellentétebb felfogás uralkodik róluk. S a vallás megítélésében és a vallásosság elbirálásában a legtöbbször a legnagyobb fokú elfogultság, rövidlátás és tájékozatlanság viszi a döntő szerepet. De a legáltalánosabb baj az, hogy mint mindenben, úgy a vallás és a vallástalanság dolgában is a külső, a látszat szerint ítélünk. Pedig nem az a vallásos ember, a ki annak tud mutatkozni. Mert a vallásosság nem külső köntös, a melyet felölthetünk és levethetünk, és a divat változása szerint rövidebbre vagy hosszabbra, szűkebbre vagy bővebbre szabhatunk, hanem a léleknek olyan állapota, a mely az idők, körülmények és viszonyok változása közepett is mindig változatlanul azonos marad. A vallásosság igazi mintaképei, a hitnek hősei a külső nyugalom és boldogság napjaiban sem voltak mások, mint az üldözések, szenvedések, nyomorúságok viharai között. A vallásosság, legyen bár akár egyes embernek, akár családoknak, akár közösségeknek, népeknek vagy társadalomnak a tulajdona, az életnek a maga egészében és minden nyilatkozásában egyaránt bizonyos sajátos szint, jellemet, hangulatot kölcsönöz. S ez a sajátos színezet a viszonyok változása következtében meg nem változik. Legfőlebb arról győződünk meg, hogy mennél sötétebb az élet sorsa, a vallásosság tüze annál erősebben melegít, annál fényesebben ragyog.

Nincs az emberiség életének és haladásának tényezői között egyetlenegy sem, a mely jelentőség dolgában a vallást csak meg is közelíthetné, de viszont nincs is egy sem, a melylyel annyiszor és oly rítul visszaélnének, mint a vallással. A történelem és a mindennapi élet ezerféle alakban tárja fel előttünk a vallás áldásainak és átkainak egész tömegét. Hihe-

tetlenül át tudja formálni az embert, de még a tömegeket, népeket és nemzeteket is, hogy szinte álmélkodva állunk meg alkotásainak csodái előtt. Most egy közösségbe olvasztja a legkülönbözőbb emberek millióit, majd meg a legtermészetesebben összetartozók közé kiméletlenül éket üt. Most fel tudja buzdítani az ellenséges népeket közös keresztes hadak vitelére, hallatlan áldozatok, mesés hőstettek, emberfeletti erőfeszítések megtételére képesít, majd meg feldúlja a családok békességét, széttepi a szívek frigeit, eltíporja a haladás biztosítékait, a művelődés gyümölcseit. Itt az áldások tenger özönét termi, amott az átok és pusztulás romboló viharát szórja teli marokkal. Itt boldogságot hint, amott keserűséget fakaszt. Itt a nyomában élet, amott halál terem. Itt az Isten iránt való hálát kelti fel még a hitetlen szívében is, amott meg még a legbuzgóbb szívek mélyén is feltámasztja a panasz és kételkedés kérdését: van-e hát egy szerető, igaz és szent Isten, a ki az ő nevében elkövetett sok gyalázatoságot büntetlenül eltérni képes?

Mindezek láttára csak annál követelőbben lép elénk a komoly kérdés, hogy voltaképp mi is az a vallás és min alapul az a vallásosság, a melynek az élet a legellentétebb jelenségeit tárja fel előttünk?

Naponta ezerféle alakban látjuk a jól és a rosszul felfogott, az igaz és a félszeg vallásos felfogás tüneteit és gyümölcseit. Az iskolák falai között, a templomok szőszékeiről folyton hallunk a vallásról és a vallásosságról beszélni és mégis, ha felvetjük ezeknek a kérdését, vagy türelmetlenséggel és nembánomsággal, vagy csodálatos tájékoztatlansággal hallunk róla beszélni. A türelmetlenséget megmagyarázza az a sajnálatos tapasztalat, hogy alig van ember, a ki a vallás dolgában nyugodtan, méltányosan, a tárgy végtelen fontosságának és kényességének megfelelő módon tudna ítéletet mondani. A vallási kérdések ma nagyon is élére vannak állítva. A nembánomság meg a megcsömörlés eredménye. A tájékoztatlanság egyik főoka pedig az, hogy az egyes felekezetek hívei nagyon is megszokták már a vallást és a vallásosságot pusztán és egyoldalúlag a maguk szemüvegén át nézni és elbírálni. Ez pedig már magában is elég ok a megtévedésre. Mert minden egyes vallási közösség nem mértéke, hanem csak egy jelensége magának a vallásnak, csak úgy, mint a hogy minden egyes vallásos szertartás vagy cselekedet is nem meríti ki magát a vallásosságot, hanem csak egy megnyilatkozása a vallásosság érzetének. Ha tehát a vallás és a vallásosság mibenlétét meg akarjuk érteni, akkor az e jelenségek mögött

fekvő és ezeknek is forrását képező alaptényezőket kell ki-kutatnunk.

A vallás csak az öntudatos emberi lélek birtoka. Az erre való hajlandóságot, készséget és arravalóságot lelkünk alkottóságával magunkkal hoztuk e világra, de tartalmát csak az élet folyamán szerezzük meg. A nevelés, a gondolkodás, az élet tapasztalatai, a lélek hajlamai az ember vallásos meggyőződése és életfelfogása szentélyének mind egy-egy pillére. Ezért, hogy egy Luther a pápás egyház emlőin nevelkedik és mégis más tartalommal telik meg a lelke vallásossága. Egy Pázmány meg az evangélium szellemét leheli be legelőbb és mégis egészen ellentétes irányzatnak és felfogásnak válik elfogult harcosává. Egy Mohammed a hozzáférhető különböző vallásoknak a neki legmegfelelőbb elemeiből igyekszik lelke vallásosságának szükségleteit beszerezni, s alapítója lesz egy új vallásnak. De a vallásosság maga, mint alaptényező, Mohammedben, Lutherben és Pázmányban egyaránt megvan s mozgatója egész életüknek. Csakhogy mindeniküknél más annak a tartalma és az irányzata és így mások az eredményei is.

A vallás tehát minden emberben egyéniesül és az egyéni vallásosság alapját és melegágyát képezi. De mert megvan a közösséget alkotó és összetartó ereje is, ez alapon nemcsak a egyes ember, hanem bizonyos közösség, kor, nép, társadalom és műveltség vallásosságáról vagy vallástalanságáról is beszélhetünk. Sőt tényleg úgy is a dolog, hogy a vallás rendszerint valamely szervezett közösségnek, egyháznak, felekezetnek a birtokaként s így bizonyos hivatalosan megállapított, vallott és hirdetett formák keretében áll előttünk. De a mikor a vallásról elmélkedünk, sem az egyes ember lelkében sajátosan kialakult vallásos meggyőződést, sem a közösségek egyikének vagy másikának különleges vallásos felfogását, irányzatát vagy intézményeit nem akarjuk egyoldalú bírálat vagy vizsgálódás tárgyává tenni. Hanem csak azt nézzük, hogy mi az, a mi minden vallásnak, legyen bár az tartalmilag még oly szegény, vagy gazdag, nélkülözhetetlen tényezője, s így minden vallásosságnak, legyen bár az még annyira formákba vesző vagy merőben szellemi: mi az alapja és tartalma?

Bármely alacsony vagy emelkedett legyen is, a vallás meg nem lehet Isten képzete nélkül. De az Isten képzete aztán végtelenül különböző lehet. S a milyen az Isten képzete, olyan az embernek hozzá való viszonya is. Ezért a vallás emelkedettsége dolgában ennek a két, egymással szorosan összefüggő tényezőnek a milyensége dönt. A mely vallás az Istent emberi tulajdonságokkal ruházza fel, az a hozzá való

viszonyt is a közönséges életviszonyoknak megfelelő keretekben fogja fel. Ezért, hogy némely népek etetik az ő isteneiket. De ne legyünk velük szemben túlságosan elfogultak. Mert hiszen az áldozatok, ajándékozások, a mindenféle kedveskedések, szolgáltatások, hízelkedések, ígéretes, a kedvezés és jóindulat kinyerésére irányuló cselekvések, a gyönyörködtetésre vagy a hódolat tanusítására szolgáló mindennemű szertartások csak annak bizonyosságai, hogy az istenfogalom nem valami emelkedett. A személyes szellemisten képzelet e tekintetben a legemelkedettebb, mert vele szemben az ember is nemcsak a testében, hanem a maga egész személyiségében meghatározottnak érzi és tudja magát. Mert a személyes Istenhez való személyes öntudatos viszony nem elégszik meg a külsőségekkel, nem is merül ki szertartásokban, ajándékokban és szolgáltatásokban, hanem az embert a maga egészében s nem is csak egy bizonyos istentiszteleti időre, hanem az egész életre meghatározza.

Az ember és az Isten egymáshoz való viszonyának megállapítása adja meg a vallás igazi tartalmát, a melyhez mint előzmény vagy következmény, alany, tárgy vagy nyilvánulás, minden egyéb tényező hozzátartozik. E viszony természetének, bensőségének, mélységének és szellemiségének foka szerint mérlegeljük a vallás értékét. De természetesen csak a tudomány és nem a vallásos egyén szempontjából. Mert a vallást tartalommal igazában csak a vallásos lélek maga tölti meg, s a mi a vallás összes tartalmából egyénivé nem vált, az az egyén vallásosságára nem is döntő és értékes. Ez az oka, hogy egyik felekezet tagjai a másik felekezet legszentebbnek tartott igazai felett gúnyolodni is képesek, mert azok az ő vallásosságuknak nem tényezői.

A vallásosság az Istenhez való viszony tudatán épül fel és áll. Mennél elevenebb ez a tudat, annál elevenebb a vallásosság is. — Mert a vallásosság voltaképp nem egyéb, mint istenes életfelfogás és ennek megfelelő élet. Ez az istenes életfelfogás nem merül ki abban, hogy az Isten létét elismerjük, abban sem, hogy ha őt teremtőnek, alkotónak tekintjük. A vallásos ember együtt él az Istennel. Neki az Isten minden mindenkben. Az ő kezét ismeri fel a saját élete folyásában és a nagy mindenségében egyaránt. Az egyes ember életét, csak úgy, mint az egész emberiségét is, eredetében, folyamataiban, tartományában és céljában egyaránt az Istennek szeretete és bölcsesége szabja meg. S így az egész földi élet nem önmagában bevégzett egész, nem végső célja az ember hivatásának, hanem csak átmenet Istentől az Istenhez. S ez a

felfogás szenteli meg és ruházza fel értékkel a földi életet, mert ennek folyamán az az ember hivatása s egyszersmind összes örömeinek és tökéletesedésének is alapja és rúgója, hogy itt is meg kell őriznie magát az Isten számára tisztán, az Istenkép birtokában, fejlődve, emelkedve, tökéletesedve, mert az Isten magához visszavárja.

Már ebből is kitűnik, hogy a helyesen felfogott vallásosság az embert e földtől elszakítani nem kívánja. Még csak azt sem akarja, hogy annak örömeit megtagadja. A vallásnak mindig félszeg formája az, a mely az embertől világmegvetést és életirtást követel. A vallás az embert nem elveszíteni, hanem megszentelni akarja. Hiszen a vallást ép a földi embernek adta az Isten legnagyobb áldásul. Itt e földön élni Istennek, e gyarló földi testet tenni az Isten lelkének templomává, e földi életviszonyok között megmaradni Istenének és megtenni mindent, hogy Istennek az emberiség boldogságára irányuló akarata megvalósuljon: ez a vallás egyetlen követelménye mi hozzánk. A többi, a mi még vele jár, már nem követelmény, hanem mind csak áldás.

S e követelmény teljesítése a földi ember természetével nemhogy ellentétben állana, de sőt abban gyökerezik. Mert az ember nemcsak porlandó test, hanem értelmes lélek is. Azt szokták a vallás ellenségei mondani, hogy az ember e földhöz van kötve, itt veszi az élete kezdetét, itt is végződik, s közben egészen hozzá van tapadva a földhöz, minek keres hát czélt és eszményt a földiek körén túl! A virágnak is a földben van a gyökere; onnét él, onnét táplálkozik, ahhoz van nőve egészen, de a mi benne kedves, értékes és vonzó: színét és illatát nem a földből, hanem fölülről, az éltető napsugártól nyeri, s ha attól elzárják, hanem csak színét és illatát veszti el, hanem egészen is elpusztul. Ez életben az ember is a földhöz van nőve, de lelkének vágyát, szive boldogságát az meg nem adhatja, szellemének szomját ki nem elégítheti, mert az az Istennel való érintkezésre, sőt egyesülésére vágyik. Ez az oka, hogy egyetlen nép sincs vallás nélkül, hogy mindenki igyekszik tisztázni azt a viszonyt, a melyben az ember az egész mindenséget alkotó és átható természetfeletti hatalommal áll. És nincs nép, a mely az Istenhez érzett vágyódásának és bizodalmanak bizonyosságát ne adná az istentiszteleti cselekvények gyakorlásával és az imádkozással. A ki pedig imádkozik, annak nemcsak hinnie kell, hogy van Isten, hanem hinnie kell azt is, hogy Isten kinek-kinek megadhatja, a mit tőle kér. Így az imádság az Isten mindenhatóságába, szeretetébe és bölcsességébe vetett bizodalom jele. Az ember imádkozva érzi legközvetlenebbül,

hogy Istennel együtt él, ezért az imádság a vallásosságnak a legtermészetesebb gyümölcse. Innét érthető, hogy az imádságnak mindenkor megnyugtató s boldogító a hatása. Ezért kívánja Pál apostol is, hogy szüntelen imádkozzunk.

Bármily sokféle is az embernek Istenről alkotott képze, az az egy bizonyos, hogy a vallásos életfelfogás mindig végtelen sok öröme és a lelki békességnek gazdag forrása. Egészen más képe van a vallásos embernek, családnak, népnek, társadalomnak, mint a milyent, ha még oly bölcs és józan is különben. a vallástalan mutat. Az a tudat, hogy velünk az Isten, a megnyugvásnak, békességnek, meglegedésnek és erőnek folyton buzgó kútfeje. S ebben van a vallásnak roppant gyakorlati jelentősége. De jellemző, hogy ép azok vitatják, hogy ez mit sem ér, a kiknek az nincs meg. A kinek azonban megvan, annak ép ez mindene. Azt mondja az angol példabeszéd: „az én házam, az én váram“. Én meg azt mondom: az én hitem, az én kincsem! Ha más nem tudja az értékét, ha más meg nem érti és meg nem foghatja, az az én örömet és benne talált boldogságomat le nem ronthatja.

Mégis sajtáságos, hogy a hívőt sokszor mennyire befolyásolják a hitetlenek támadásai és gúnyolódásai. Ezeknek pedig ma különösen ki van téve. Tudomány, művészet, irodalom, az egész művelődés és az általános világnézet telítve van vallástalan eszmékkel, sőt csaknem azt mondhatnók, vallásellenes irtóháborút visel minden ellen, a mi Istennel, kijelentéssel, hittel összefügg. A természettudományi elveken épülő modern életfelfogás vagy teljesen kizárja az Isten képzetét, vagy legalább is a személyes Isten képze és az Istennek e világ folyásába való beavatkozása ellen tiltakozik. Nem érdekli más, mint a mindennek alapját képező őanyag, őssejt vagy őserő és a természetben érvényesülő kérlelhetlen törvényszerűség. Ezeknek a végső oka, kútforrása, alkotója és szabályozója már nem köti le mindenre kíváncsi figyelmét. Minket meg ép ez köt le első sorban s a mindennek alapját és elemét képező anyagot és a mindenben érvényesülő törvényszerűséget mi a végső oknak, a bölcs és jó Istennek az akaratából vezetjük le. És a mi előtt a természettudós mint még ismeretlen vagy megfejthetlenné látszó talány előtt tanácstalanul áll, mi megnyugvással nézzük azt is, Isten milliónyi titkai egyikének.

Újabban mind szélesebb körben terjed el az a téves hit, hogy az Istennek s különösen a személyes Istennek a léte a fejlődés tényével ellentétben áll. Pedig a dolog úgy áll, hogy a vallásnak nem a fejlődés elmélete maga, hanem az annak is alapját képező anyagi felfogás az elvi ellensége. A fej-

lődés elméletének hangoztatói különben az Istennek, mint teremőnek felvételét megengedik, csak személyes léte és folytonosan alkotó, tehát gondviselő és kormányzó tevékenységét tagadják mereven. S viszont a személyes Istent valló keresztység is elismeri a fejlődés elméletének elvi igazait, a mennyiben azt a fejlődést nem pusztán csak gépiesnek, az anyagban rejlő valamelyes összehatás eredményének, hanem egy bölcsen intézkedő akarat következetesen érvényesülő hatásának tekinti. Ez alapon a vallás a legmesszebb menő s legszigorúbb tudományos kutatással sem jöhet ellenkezésbe, mert hiszen az Isten műveinek jelenségeiben, okaiban és eredményeiben való mennél alaposabb ismerete az istenes életfelfogást nemhogy gyöngítene, de sőt erősíti. A vallástalanok támadásaival és fonák okoskodásaival pedig ne törődjünk. Pál apostol is tapasztalta, hogy a Krisztus keresztje zsidónak botrány, görögnek bolondság; de nem törődött vele, mert ő meg szentül meg volt győződve arról, hogy neki meg örök élet. S elvégre ez a fő.

A vallásosság tehát az ember lelkének legsajátosabb birtoka. Ezért úgy bensőségét, mint emelkedettségét és jelenségeit illetőleg is egyénenként különböző lehet. Az egyiknél külsőségekbe vész, a másiknál ép a külsőségek korlátait törli szét. Egyiknél megelégszik áldozatok és ajándékok hozásával, a másiknál magát az egész életet kívánja az Istennek élő, szent és kedves áldozatul. Egyiknél csak bizonyos határig terjed az áldozatkészsége, a másik meg ép akkor állítja, hogy minden az övé, a mikor mindenről lemondott a Krisztusért. Az azonban minden esetben bizonyos, hogy egészen más a vallásos ember élete, mint a vallástalané. A vallásos embernek Isten akarata szab czélt, a vallástalan embernek pedig csak az emberi az eszménye. Ez az emberi nem szükségkép alacsony, nem is mozog pusztán csak a kellemes és hasznos körében. Az önfeláldozásig is önzetlen, a fenségesig is emelkedett lehet, de mégis mindig csak a természeti körében marad. S ha czélja, a mennyiben a jövőendő nemzedékek érdekében munkál és áldoz, túlemelkedik is a pillanat határain, de sohasem haladja meg a látható és érzékelhető dolgokat, hanem czéljai mindig e földi élet körében érnek véget. Egyedül az istenes világnézet az, a mely az embert a véges köréből kiemelni képes. Nem mondja az sem kicsinyesnek, sem semmisnek az emberiség emelkedésének, haladásának nemes és szent czéljait, csak nem tartja elegendőnek, hanem távolabbi czélt jelöl s a földi életet pusztán átmenetnek tekinti az örök életre. De ép ez adja meg magának a földi életnek is végtelen értékét és jelentőségét. A bölcsészet kiváló alakjai évezredek óta igyekeznek

megnyugtató siker nélkül tisztázni azokat a fontos kérdéseket: honnét? hová? Quo vadis? Bármily emelkedett legyen is az emberi lélek, ha nem Istenben találja meg a kiinduló pontot és a végső célt, bizony nem juthat tovább, mint a nagy Humboldt, a ki egy sikerekben is gazdag munkás élet végén az életcélnak kérdése előtt tanácstalanul állott, mondván: „Az élet a legnagyobb képtelenség. Ha valaki 80 évig törekszik és kutat, végre be kell ismernie, hogy semmit sem ért el és semmit sem derített ki. Legalább azt tudnók, hogy miért vagyunk hát ezen a világon? De ez a gondolkozóra nézve is örök titok marad, azért még a legnagyobb szerencse, ha az ember alantjáró közönséges észszel születik“.

Íme az ember, a ki a természetes létben és nem a valóságban kereste és igyekezett megtalálni a feleletet arra a kétségbeejtően komoly kérdésre: honnét? hová? S ha a valóságnak soha semmi egyéb áldása nem volna is, mint hogy e kérdésekre megnyugtató feleletet ad, már akkor is meg kellene azt ragadnunk, mert célt tud szabni és így szent tartalmat képes adni az ember és az egész emberiség életének.

S ebben van a vallásnak talán még az eddigiéknél is nagyobb áldása. Mert nemcsak célt szab, hanem utat is mutat. Ez az oka, hogy a milyen a vallás, olyan az erkölcs is. A vallás eszméjének félreismerésén alapul az a felfogás, mely szerint azt bizonyos czeremoniák, imádságok, cselekvések kimerítenék. Ha a vallás célja és hivatása az embernek Istennel való egyesítése, akkor ennek az egyesítésnek, ennek az azonos célrajutásnak a folyamata a vallás legfőbb követelménye s így a vallásosság gyakorlati eredménye. „Legyetek szentek, mert én szent vagyok“, azt mondja az Úr. „Legyetek tökéletesek, mint a ti mennyei atyátok tökéletes“, ez ideális célban jelölte meg a keresztyén vallás alapítója az embernek célját. A tökéletesülés, a szentesülés e folyamata, öntudatos munkája a vallás és különösen a keresztyén vallás követelménye. Ezért függ össze a vallásossággal mindenkor a bűnösségnek, az önmagunkkal való elégtelenségnek, a gyarlóságnak és az alázatosságnak érzete s a javulás és a megtérés után való törekvés. Mennél erősebb és öntudatosabb az Istennel való életközösség hivatásának a tudata és elérésének a vágya, annál terhelőbb a méltatlanság érzete, s annál nagyobb a kiengesztelődésre való törekvés is. E törekvés őszinteségében, ha helytelen módon nyilvánul is, egy csöpp okunk sincs kételkedni. Az áldozatok, vezeklések, fogadalmak, imák, ajándékok, bucsúk stb. mind csak egy komoly és helyes törekvésnek félszeg jelenségei.

Ha az embertől a megalázkodást, elégtelenséget, önmaga

ellen való vádaskodást követeli is a vallás, mégsem fosztja őt meg sem értékétől, sem pessimismusba nem kergeti. Mert hiszen a megalázkodást és az elégtelenséget csak az Istenhez való méltatlansága szempontjából érzi, de vizont ép az Isten-nel való egyesülésre méltatás maga is elegendő őt felemelni és haladásának, tökéletesülésének, boldogságának rugójává lenni.

Az Istenhez való személyes viszony sehol sincs oly szépen kifejezve, mint a Jézus vallásában. Az Isten atya, az ember fiú. Nem szolgaság és uraság, nem is kölcsönös szolgáltatásokban kimerülő szerződéses viszony áll tehát fenn a kereszt-yénség eredeti tanítása szerint az Isten és az ember között, hanem a legközvetlenebb szeretet, élet- és célközösség viszonya. S ez nemcsak az egyes emberre terjed ki minden emelő és megszentelő áldásával, hanem a családi közösségbe bevonja az egész emberiséget, sőt az egész mindenséget is. Az Isten nemcsak nekem, hanem az egész mindenségnek atyja. Ebben a tudatban a vallásos embernek az emberekhez és általában az egész teremtettséghez való viszonya is meg van határozva. A vallásos ember egy élő szervezet önmagában is értékes tagjának tekinti magát. A maga egyéni vágyait, törekvéseit, céljait a közösségével összhangzatban kívánja szolgálni és elérni. Mert abban a meggyőződésben él, hogy az Istennek egész nagy családja csakis akkor éri el a vágyott boldogságot, ha minden egyes családtag kiveszi a részét a család boldog-ságára és békességére irányuló munkából. Könnyű belátni, hogy ez alapon a vallásosság alapján minden socialis kérdés, de különösen az egoismus és az altruismus, vagy, a mint azt legújabban mondják, a socialis ember nevelésének a kérdése önmagától megoldódik. Mert a vallásos ember a társadalom állapotát kifogásolhatja, de az emberiség haladásának, eme-lésének, boldogulásának nemes törekvéseivel ellentétbe nem hogy soha nem juthat, de sőt természetes munkatársa azoknak.

De mit szóljunk a vallásos türelmetlenségről, elfogult-ságról, kizárólágosságról, a sokszor végtelen bajokat, keserű-ségeket okozó felekezetieskedésről, a melyek a társadalom békés együttélését veszélyeztetik, vagy éppen lehetetlenné is teszik? Ma különösen látjuk ennek a divatját és érezzük a kellemetlenségeit. A mi a hazaszeretet, az a felekezethez való hűséges ragaszkodás. Magában véve nemcsak szükséges és nemes, de tiszteltetreméltó is. De a mint a hazaszereteten is megvan a helyes és a félszeg sovinizmus, úgy a vallásban is megvan a helyes és a félszeg felekezetieskedés. Ha a haza-szeretet szívünkben egészen a rajongásig fokozódik s meg-

alkuvást és feltételeket ismerni se akar, annak jogosultságát és tiszteletreméltóságát mindenki elismeri. De ha átcsap a mások hasonló érzelmeinek megtámadásába, akkor félszegnek fogja azt mindenki találni. Hasonlóképp ha a' felekezeti buzgó-ság ama bibliai mondás korlátai között marad: „Tartsd meg, a mid van, hogy senki el ne vegye a te koronádat“, egészen jogosult, sőt nélkülözhetetlen, és mennél buzgóbb, mennél merevebb és megalkuvást mennél kevésbé ismer, annál erősebb meggyőződésre mutat. De a kik a felekezetieskedést abban keresik és találják, hogy a másik felekezet iránt való türelmetlenséget, kiméletlenséget, kicsinylést, gúnyt és gyűlöletet szítják, végzetesen tévednek és csak a vallás ellenségeinek táborát szaporítják. A mi az egyén az emberiségre nézve, az a felekezet a vallás körében. Ha családomat szeretem, nem szükség azért a másét gyűlölnöm, kicsinyelnem. kiirtani akarnom. „Ne bánts a másét, ne hagyd a magadét“, e közmondást nemcsak meg kell tartanunk, hanem még meg is kell toldanunk azzal: szerezz tiszteletet a magad vallásának azzal, hogy tiszteled a másét. Mert az igaz vallásosság nemcsak hogy meg nem engedi, de sőt egyenesen kizárja azt, hogy a más vallásosságának őszinteségét, igazságát és egyénileg végtelen értékét kétségbevonjuk, avagy kisebbsítjük, vagy éppen gúny tárgyává tegyük.

A mint az egyes embernek megvan a maga önálló jelentősége az emberiségben, úgy megvan a felekezeteknek is a vallás világában. De a mint az egyes embereket mind az emberiség közös javára irányuló munkásságnak kell áthatnia, úgy kell a különböző felekezeteknek is a közösség javát megteremtő egyetemes vallásosság felépítésén dolgoznia. Ha még úgy elválasztanak is bennünket egymástól a társas étellel együtt járó korlátok és a sokféle surlódás, ha még oly merev formákat állapítanak is meg az egyes egyházfelekezetek: az igazán vallásos, az Istennel igazán összeforrott lelkek azokon is felül tudnak emelkedni és még azok daczára is megtalálják és megbecsülik egymást. És bizony nem akkor munkáljuk igazán az Isten országának eljövetelét, ha a másként érzők és gondolkodók vallásosságát kicsinylés, gúny vagy háborgatás tárgyaivá tesszük, hanem akkor, ha a vallás végtelen értékét egy pillanatra sem feledve. a saját vallásosságunkat nemesisíteni, emelni s annak ápolásában, gyakorlásában és erősítésében mindenkit készséggel támogatni igyekezünk.

E vallásilag úgy, mint a művelődés szempontjából végtelenül fontos munkában pedig mindazoknak, a kik a vallást a maga eszményi mivoltában ismerik és felfogni képesek, teljes

erővel részt kell venniök. Kimélve mindenkinek vallásos érzékenységét és meggyőződését, mindent el kell követnünk a vallásos felfogás tisztításának és nemesítésének érdekében. Ha a Jézus vallásos tudata mutatja a vallásnak legeszményibb alakját, akkor a tiszta evangéliumi vallásosság terjesztésére és erősítésére teljes öntudattal és erővel törekednünk kell. Nemcsak a saját lelkünkben pedig, nem is csak a magunk közvetlen körében, hanem mindenütt és mindenkor, a hol ennek a szüksége mutatkozik. Mind, valamennyien, a kik csak a vallás és a vallásosság végtelen nagy értékét ismerjük, úgy tekintsük magunkat, mint megannyi őrséget, a kiknek az ellenséges felfogás betolakodását vagy hódítását nemcsak ellenőrizni, hanem vissza is verni kötelességünk. Különösen pedig, ha látjuk, hogy mily sokan vannak, a kik a Jézus vallását eredeti formájából és szelleméből kivetkőztetve, az igazság és a vallás nevében igazságot tipornak és vallást irtanak; a kik egyéni vagy hatalmi czélok érdekében ezt a fenséges vallást csaknem a pogányságba süllyesztik le, s türelmetlenséget, szeretetlenséget gyakorolnak és szítanak mindenütt: nem szabad tétova késedelmeskedéssel vagy közönynyel nézni az ilyen vétkes irtó munkát, hanem nyíltan fel kell emelni az igazság zászlaját és diadalra juttatni az Úrnak szent ügyét. Mert nem szabad felednünk, hogy a Jézus vallása tekintélyének és a vallásosság hitelének soha semmi sem árthat úgy, mint az ilyen ferdítő és képmutató munka. Kimélni a mások vallásosságát a legelemibb kötelességünk egymás iránt, de viszont javítani, tisztítani, helyes tartalommal tölteni meg és méltó formába öltöztetni a vallást, a legtermészetesebb kötelességünk a vallás iránt. Ki e javító munkában szeretettel és bölcseséggel, nem rombolva, hanem építve fáradoz, nemcsak a maga vallásosságáról tesz bizonyosságot, hanem a vallás tisztelésének és a vallásosság terjesztésének a nemes munkáját is végzi.

Raffay Sándor,
theol. tanár.

II. RÁKÓCZI FERENCZ KÖLTÉSZETÜNKBEN.

II. Rákóczi Ferencz még életében epikus hőssé lett. És pedig nem hízélgésből élő, kegyeső, udvari költő énekelte meg, hanem maga a nép, mely zászlai alatt harczolt s a melynek ösztöne a nagyság fölismerésében biztosabb a műköltők iskolanevelte érzékénél. A költő népet, a midőn egy nevet hallhatatlansággal koszorúz, mindig romlatlan s megvesztegethetetlen ösztöne vezérli; külső ragyogás, nagy hatalom egymagában nem ihleti meg. Mindig nagy czélokért küzdő erős egyéniségeket keres, a kikbe csodálattal és véghetetlen szeretettel mélyed el. A kiket a maga jobb részének tekint, a lelkében rejlő nagy tulajdonságok élő, harmonikus megtestesüléseképen tisztel. A Rákócziról szóló epikus töredékek idővel hatalmas nemzeti hőskölteményekké alakulhattak volna, a nagy egyéniség ott állt a magyarság szeme előtt s hogy a nagy éposz még sem született meg, nem a költői erő hiánya okozta, hanem az, hogy a nemzet erőfeszítéssel folytatott küzdelme a majthényi sikon egyességgel és meghódolással végződött. A nemzeti hősköltemény vége nagy áldozatok árán kivivott fényes diadal és hőse minden akadályon átgázoló vezér lehet csak. A vereség, az ellentétek kibékülése megingatta a fejedelem győzhetetlenségébe, isteni küldetésébe vetett hitet. A szeretet szálai nem szakadtak el, csak a fejedelem halhatatlanításának módja változott meg. Az epikus költészet helyett, a melynek szárnyait a szatmári béke letördelte, a lira zengte a bujdosó nevét. A szabadságharcz alkonyatra szálltakor termett lírikus költemények érzelmi mélységöknél s formai szépségeiknél fogva is gyöngyeivé váltak irodalmunknak. Az epikus töredékeket viszont hatalmas festői előadás s Rákóczi alakjának emberi nagyság fölé emelése jellemzi. De mind a kétféle költést maga a bálványozott fejedelem ihleti meg, ő a középpont, a költői lelkesülésnek kiapadhatatlan forrása s legszeretettebb tárgya

együttal. E gazdag költői kincscsel Thaly Kálmán fáradhatatlan búvárkodó keze ajándékozta meg irodalmunkat.

A magyar történelemnek Árpád volt első nagy alakja, a ki körül mondakör képződött. Bölcsesége és vitézsége egyiránt megragadta népe képzeletét, mely jelleme egyenetlenségeit gondosan elsimitotta, vezéreiből mellette mintegy udvart alkotott s hőstetteikkel valóságos epizódkoszorút fűzött a honalapítás nagy történelmi ténye köré. Egész természetes jelenség, hogy harczos nép, mely szakadatlanul küzködve jutott az Uraltól a Dunáig, a katonaerényt tartja a hős, a nagyság legfőbb alkotó elemének. A társadalmi reformátor, a minő első királyunk, Szent István volt, a ki új s gyűlölt kulturát oltott be a nemzet egyéniségének fájába, a keresztyénség s az új államrend érdekében az idegen segítséget is felhasználta, idegen marad lelkének. Árpád-vérbeli királyaink közül I. Bélában és Szent Lászlóban jelentkeztek megint kiváló katonai erények s ennek következtében mind a kettőből mondai hős lett. A nemzet költői képzelete azonban a mondai anyagot nem tudta egységes kerek époszszá alakítani, részint a keresztyén térítő, költői szépségek iránt érzéketlen barátok türelmetlensége s irtó munkája miatt, részint azért, mert a magyarságot oly sűrűn érték a különböző hatások, hogy örökös küzködése közben nem ért rá jelentőségüket, hasznukat mérlegelni, viszonyukat a nemzet egyéniségéhez megállapítani. Azután Nagy Lajosig pihen a magyar faj mondaalkotó kedve. Nagy Lajos nápolyi hadjáratában megint gazdagon kivirágzik lelkében a vitézség eszménye. Seregei oly vidékeken jártak, a melyeknek földjét a vezérek kora óta álló négyszáz esztendeig nem érintette magyar ló patája. Maga a király a leghősebb dalia s mintája minden magyar nemesnek. Sok szép, megragadó vonást őrzött meg róla a magyarság kegyelele s még sem tudott hősköltemény tárgyává válni. Ennek oka ismét az, hogy a nápolyi háború nem valami nagy nemzeti célért folyt, hanem családi sérelem miatt. A fájdalom sújtotta testvéri szív boszúlihegése volt. Bármennyire egygyé forr is valamely dinasztia nemzetével, nagy költői fölhevülést csak nemzeti közérdeket szolgáló, egyéniségét tápláló mozgalom támaszt benne. Hunyady János volt talán a magyar katona legtükéletesebb megtestesülése Árpád óta; diadalmas csatái nyomán Európa-szerte öröm visszhangja kelt; nagy hazafi, nemzeti s egyszersmind egyetemes keresztyén célért küzd az idealisták lankadatlanságával. Halála előtt pár nappal szédítő nagy győzelmet arat az ozmánnon s róla is csak epikus jellemű töredékek maradtak fenn. Vakító fényű pályája nem lett a nemzeti nagy éposz gerinczvé,

mert a nemzet, bármennyire csodálta nagyságát, ösztönszerűleg érezte, szemével tisztán látta, hogy élete munkája eredménytelen maradt, vére hasztalan öntözte a földet. A törököt nem tudta kiűzni Európából, sőt annyi győzelem daczára, a félhold uralma a Balkán szorosain át előrenyomult a Dunáig és Szávaig. Halálakor a nemzetet balsejtelmek szállták meg, vajjon ellent tud-e állni a hatalmas hódító meg-megújuló támadásainak. Mátyás királyt halhatatlanná avatta nemzete, de elsősorban nem hadi erényeiért, noha apjának méltó fia volt, hanem királyi szívéért, uralkodói bölcseségeért és igazságos voltaért. Mint hadvezér, nem annyira fényes, mint inkább tartós, nagyjelentőségű sikerekre törekedett s győzelmeit nem csupán a személyes vitézség vivta ki, hanem a modern katonai szervezetnek, s a stratégiai tudásnak is része van benne. A *Szabács megvételeéről* szóló ének Mátyás katonai kiválóságának élő emléke, de a nemzet ajkán még sem öröködött meg. A magyar nép, mint bölcs és igazságos uralkodóknál szokás, közmondásokkal és jellemét híven tükröző anekdotákkal állított neki emléket. Igaz, hogy a velünk született s az első szikrától lángra lobbanó költői érzék természetesen kedveli a művészi formával bíró, vagy legalább művészi célokra törekvő epikus dalokat, éposztörredékeket, de a történelmi igazság szempontjából a közmondás vagy anekdota ép annyit ér, mint a hőstettek verses emlékei. Csupán a tárgytól függ, hogy a nép lelke költői formában, dallal, mondával, legendájával rójja-e le háláját a lelkére ható nagyság iránt vagy a szabadabb anekdotában és közmondásban. Végre azt sem szabad felednünk, hogy a történelmi jelentőségű közmondás vagy anekdota ép úgy érzi a nép költői lelkének lehelletét, alakító erejét, mint akár a dal. Mind a kettőnek főtörvénye, hogy igazságot fejezzon ki. E nélkül életük igazán kérész-élet, hasonló a virághoz, mely reggel nyílik s estére védkép elfonnyad.

A XVI. század nehéz élet-halál harcát a hősies jelek mesés gazdagsága jellemzi s Temesvár, Eger, Kőszeg, Drégely, Sziget hőseiről a hegedősök lantja nem is feledkezett el. Azonban a csapás, mely a magyart érte, oly félelmes és végzetes volt, hogy a nemzet lelkét ellepte a csüggedés, mint a fa kérgét a moh. Önvédelme a halálos sebtől vérző test ideges rángatózása inkább, mint a vésszel szembeszálló, lelkes, kitartó, öntudatos harcz. Karját zsibbasztja az a tudat is, hogy vétkeiért szállt rá Isten fenyegető ostroma. Ilyen hangulat nem terem hősköteményt, még akkor sem, ha méltó tárgya van. A következő században már megint zsendül a magyar nemzeti epikus költés. A nép szeme Bethlen Gáboron akad

meg, a ki igazi nagy ember, győzelmes hadvezér, hatalmas fejedelem. Jelentőségét gyönyörűen s igazán méltatja a *Bethlen Gábor szól* című vers. Tulajdonképen nem epikus töredék, inkább hódolás Bethlen szellemének; magyar nemzeti vonatkozásai, bibliai hangja azonban azt éreztetik velünk, hogy a nemzet mondaalkotó tevékenysége voltaképen csak szunnyad s kerestén-keresi azt a nagyságot, mely tündöklésével csodálatra ragadja s képzeletét megihlesse.

Az magyar nemzetnek,
Az körösztységnek
En vagyok Gedeona.
Sok fejedelmeknek
Es minden rendeknek
Függ rám szeme világa . . .

Egész napkeletnek,
Napnyugati résznek
Félelmire én vagyok.
A föld is megrendül
Sok fül hirrel csendül.
Ha trombitát fujatok . . .

A nagy iga alól
Nemzetemet föloldtam.

Thököly sem emelkedett addig, hogy a nemzet képzelete fölemelte volna a földről. Pályájának hirtelen, szomorú alkonyulása, a töröktől való függése nem engedte meg, hogy a nép költészetének uralkodó alakjává váljék. Igaz, hogy Gyöngyösi, korának legünnepeltebb költője. *Az, ki régen fegyvert fogott hazájáért* kezdetű énekében, a melyet a vitéz kurucz király és Zrinyi Ilona menyegzőjére irt, koszorút font homloka köré, de Gyöngyösi, bár a nemzettel örömeben-bánatában együttérző s a népköltés hatása alatt álló költő, de mégis inkább műköltő, a ki hőseit mythologiai ékitményekkel cziczomázza föl s a ki a tudóskodást méltatni tudó közönség számára irt. Még feleségében, Zrinyi Ilonában, Munkács hős asszonyában gazdagabb s szembetünőbb a csodálatos elem. Annál jobban hozzátapadt a nemzet szeretete Rákóczi Ferenczhez. Életének minden mozzanatában fölfedezte a költői értékű vonásokat. Mint gyermek, hős anyja oldalán Munkácsot védi; mint ifjú, idegen nevelők hazafiatlan kezére jut s hazájától messze, a térképen Munkácsot látva, arra a jellemző sóhajtásra fakad: „*Nem tudok oly hamar felejteni.*“ Utóbb tettetés a sorsa, hogy az ellene ólálkodó gyanút eloszlassa. Elfogatása, a német-ujhelyi börtön, szabadulása, a lengyelországi bujdosás s a diadalmos

hazatérés, várak megvétele, önzetlenségének egész sor bizonyossága, mind méltó s kedves tárgya a nemzeti költészetnek. Rákóczi tulajdonképen nem igazi katoná. Beresényit, Károlyit több joggal nevezhetjük annak és mégis a legünnepeltebb, halhatatlan nemzeti hőssé lett. Az isteni gondviselés annyi megpróbáltatáson, válságon vezérelte át, hogy hiveiben gyökeret vert az a gondolat, hogy Isten rendelkezéséből fogott fegyvert nemzete védelmére s ennél fogva győznie kell. Ő benne magában is élt az a tudat, hogy nem ő maga harcol, hanem Isten cselekszik általa, sőt, mint gyarló eszközt, az isteni kegyelem szenteli meg s a kitűzött nagy cél vértézi föl. Az 1703-ból való *Rákóczi énekében* a következő szép jellemző sorokat találjuk:

Mert én szükölködöm segítséged nélkül,
Mint a szomjú szarvas hideg forrás nélkül.
Legelsőben azért hozzád fohászokodom,
Mert te nálad nélkül árva vagyok, tudom.
A Christus nevében felkötöttem szablyám
És legelsőben is szent neved kiáltám.

Olyan közbenjáróféle Rákóczi a magyar nemzet és Isten között. Ez a gondolat nem új, megvan már Zrinyinél, a ki őst a Szigeti veszedelemben nemzeti messiásnak rajzolja. Kértére, felajánlott önfeláldozásáért háritja el az Úr a végső ítéletet választott népéről. Zrinyi azonban csak egy század múlva, egy hatalmas lelkű, nagy eszményeket ápoló költő ihletéből dicsőül messiássá. Rákóczit már földi életében, harczi közepett eléri ez a halhatatlan nagyság. Őt magát is megihlette a nemzeti szabadság nagy gondolata, a magyarság fényes jövőjének képe. Szavain, tettein át ennek az eszménynek vakító sugarai cikáznak. A szabadságharcz maga végig egy fenséges epikus harc, költői hevület birja vezérét s az egész nemzetet. Mert ahhoz, hogy egy nép az anyagi nyomorúság bilincseiből menekülve, eszményi javakért kockára vesse mindenét, igazi, tiszta költői lélek kell. Hit a nagyságban, hit az igazság diadalában. E nélkül fegyvere tompa, lelkesedése erőtelen, aluszékony pásztortűz csupán. Ez a tény különben azt is bizonyítja, mennyire gyökeret vert a keresztyénség a magyar lélekben. Épen Krisztus személyisége és megváltó munkája, mely a keresztyénségnek gerinczét képezi, szolgál szemében e földi élet kiválóságainak s viszonyainak mértékéül. A vallásosság Rákóczi egész életfelfogásának szeguletköve. Istenért, Isten akaratából, Isten segedelmével harcol; ez magyarázza meg, hogy oly kérlelhetetlenül üldözi a káromkodást

és seregei imádsággal kezdik, végzik a napot. Az Istentől való függés s a vele való egység érzete egyik legjellemzőbb vonása minden epikus hősnek. Ez érzés lángja benne oly magasra csap, akárcsak a középkor szent hőseiben, Bouillon Gottfriedben. A hű Mikes a tanú, hogy vallásosságát reményeinek teljes enyészte s a hosszas bujdosás sem tudta megtörni. *Önéletrajzában*, a *Keresztyén fejedelem áhításaiban* az Istennel békében élő léleknek megkapó rajzát adja. Korának sok kiváló alakjától maradtak fenn emlékiratok, de vallásos életfelfogásra egy sem vetekedik Rákócziéval. Helylyel-közzel Augustinusra emlékeztető szép, mély tartalmú s igaz áhitatot lehelő részekre bukkanunk.

A vallásosság mellett határozott magyarsága, küzdelmének nemzeti jelleme avatta Rákóczi Ferenczet költői alakká. Egyetlen szabadsághősünk sem rendelte magát annyira alá a közérdeknek, egy sem forrott össze úgy a kor általános vágyával, mint ő. Nemcsak vagyonát, élete nyugalját áldozta fel a haza oltárán, hanem családi boldogságát is.

Le tudott mondani arról, hogy szerette feleségével, gyermekeivel egy fedél alatt éljen, mert a családi tűzhely nyájas melegét csak nemzete jövőjén vásárolhatta volna meg. Annyi hatalmas, csodálatkeltő vonás van jellemében, akkora erkölcsi nagyság, hogy szükségképen epikus hőssé kellett válnia. Rákóczi feltétlen ura s úgyszólván egyetlen lakója a magyar szívnak. Nem csupán megtestesülése, záloga a nemzeti jövőnek, a közérdeknek, hanem minden egyes magyar személyes belső életviszonyban áll vele. Ha testi szemei nem látják is lelke rokonságát, erejét, bilincselő hatalmát elevenen érzi. Nagyobb hatalom Rákóczi koronás királyoknál. Imádságba foglalják nevét jószántukból s a pusztá rágondolás emelkedetebb hangulatba ringatja a lelket. Mély, átható szemében erő és jószág lakik. A meglett Mikes — a mint leveleiben írja — egy tekintetétől sirva fakadt. Az egész emberöltő úgy térdelt lábainál, mint egy szent előtt, a kiben álnokság és vétek nincsen. Szíve annyira tiszta minden salaktól, hogy a nép hite szerint közönséges emberi indulat ép úgy nem támadhat benne, mint pacsirta-ajkon varjúkárogás. A Rákóczi-imádságnak hatalmas megnyilatkozását találjuk a *Bujdosó Rákóczi* című egykorú népballadában és *Rákóczi Ferencz búcsúdalá*-ban. Forma tekintetében is remek mind a két költemény. A nyelvnek akkora ereje s e mellett hajlékonysága istenküldötte nagy költőre vall.

A Rákócziról szóló epikus töredékek közül a legszebb, legjellemzőbb az Esztergom megvételeéről szóló ének. Névtelen költő műve, de minden ize elárulja, hogy költőnek született.

Verselése folyékony s Arany János korszakának is becsületére válnék eleven színezése.

Sebes víz a Garam, siet a Dunába,
 Kuruczok tábora épen ott megszálla.
 Rákóczi tábornok út az Garam-torokban,
 Persia-szőnyegen, fényes tigrisbőrön . . .
 Sátor előtt állnak palotások bővön.
 Verik a rézdobot, fújják a trombitát —
 A sok nyalka kurucz üli a paripát.
 Rákóczi tábora terped a síkságon,
 Rákóczi sátora dombon áll magában.
 Friss kerek dombon áll tegnapi nap óta,
 Nemcsak a sátor, a domb is csak az óta.
 Jó kurucz vitézek csak tegnap domboltak,
 A földjét kezekben, süveggel hordották.
 „Urunknak tábora magas helyen legyen,
 Szép tábora fölött végig tekinthessen.
 Aranyos zászlója lobogjon magasra,
 Messziről mindenki mindjárt megláthassa.“
 Nagy Rákóczi jár az gyönyörű mezőben,
 Rettenetes kardja villog a kezében.
 Kardjával fölmutat Esztergom várára,
 Vár tornyán lobogó császár zászlajára.
 „Mire a fényes nap háromszor felsütne, —
 Hejh, magyar lobogó lesz oda feltűzve!
 Szóljatok, ágyúim, szörnyen ropogjatok,
 Dunának két partja rengjen alattatok“
 Éjten éjjel egyszer az ágyú hármat szól,
 Hát a sok kurucz a várra csak úgy omol.
 Tüzes ganarátul világos az éjjel, —
 Hajh, sok anya fia borul ott bé vérrel!
 Hasad a szép hajnal, piros a hegyoldal,
 Esztergom várába Rákóczi felnyargal.
 Esztergom utczáin szikrát hány patkója,
 Esztergom bástyáin lobog a zászlója.

A trencsényi csatavesztés a kuruczvilág költészetében is fordulót jelent. A bukás sejtelmétől egyre borongósabb, sötétebb a költemények hangulata. Ebből az időből való a szomorú Rákóczi nóta, Rákóczi kesergője. Nemcsak a fegyver szerencséje, a nép bizalma is folyton hanyatlik. Csodát várnak, isteni beavatkozást a szegény kuruczok. Hasztalan várják. A tábor lehajtja zászlait a majthényi páston s a fejedelem búcsúzik hazájától. E pillanat belső háborgásainak hű tükré *Rákóczi Ferencz imádsága*, melynek dallama is, szövege is mélyen sebzett lélekből fakadt.

Győzhetetlen én köszálam,
 Védelmezőm és kövárom,
 A keresztfán drága áron,
 Oltalmamat tőled várom.

Sebeidnek nagy voltaért,
Engedj kedves áldozatért,
Drága szép piros véredért,
Kit kiöntél e világerért.

Irigyimet zabolázd meg,
Szándékjokban tartóztasd meg.
Szegény fejem koronázd meg,
Mennyen-földön boldogítsd meg.

Életemet ostromolják,
Feszítsd! Feszítsd! azt kiáltják.
Mint gyilkosom, azt kívánják
És véretem szomjuhozzák.

Reád biztam ez ügyemet,
Én Jézusom, én lelkemet,
Megepedett bús szívemet
Es szegény árva fejemet.

Irgalmaz meg én lelkemnek,
Ki vagy Ura mennynek-földnek;
Könyörgök csak Felségednek,
Mint kegyes Idvezítőmnek.

Nagyon szép költői összhangja ez éneknek a kibujdosás után keletkezett *Bujdosó éneke*, a melynek szerzője szintén ismeretlen, de Rákóczi lelkétől-lelkezett magyar.

Am akárhol légyen
Nyugvásom énnékem,
Bármelyik ég alatt;
Csak Te szent szárnyadat
Hajtsd le hamvaimra —
Bujdosóknak Ura!
A te szent öledben
Megnyugszom csendesen.

A bujdosók költészete szigorúan vallásos jellemű. Természetes jelenség, hisz a szerencsétlenség, szenvedés hamarabb kifakasztja az emberi szívből a hitet, töredelmet, mint a jólét és szerencse verőfénye. A Rákócziról szóló bujdosó énekeknek van azonban egy sajátos jellemző vonásuk. A fejedelem martír útját úgy tüntetik föl, mint a nagy golgothai útnak kései s talán halványabb mását. Rákóczi tragikus bukásának is jelentékeny részben lelki nemessége, a közönséges eszközöktől, a ravaszság fogásairól való ösztönszerű idegenkedése az oka. Igaz ügy, nagy cél hőiséhez nem illik az álutakon bujkálás. Őt is elhagyják földi barátai, feléje is hangzik az ünneplés palmaága után a gyötrelmeszerző „Feszítsd meg!“,

mint a nagy Mester felé. Ó is nyugodt lélekkel hordozza keresztjét s fájdalját nem méltatlankodással, hanem buzgó, áhítatos imádsággal enyhíti.

Rákóczi hatása költészetünkre tovább élt annál a nemzedéknél, mely vele harczolt. Tisztelték, siratták, énekeltek róla, visszasóhajtották, a nélkül, hogy megnevezték volna. Már rég meghalt s nevétől még mindig reszketett Bécs. Érezte, hogy Rákóczit száműzte ugyan, de lelkét legyőzni, nevének varázsát megtörni nem tudta. Mária Terézia idejében egy Aspremont herczeg Sárospatak táján megakadt hintájával az út feneketlen sarában. Az arra járó-kelő parasztok szóvalanalul, a legparányibb részvét nélkül nézték szánalmas vergődését. Végre keserűen kifakadt: „Magyarok, itt hagyjátok a sárban Rákóczi unokáját?” E szóra egy pillanat alatt kiemelték kocsiját a kátyuból. Hanem menekülésének királyi kegyvesztés lett az ára.

A nemzeti ébredés korában Rákóczi neve is, lelke is föltámadt. Költőinket egymásután ihlette meg jellemének nagyszerűsége. Jósika regényt irt róla, Petőfi hatalmas ódával köszöntötte az szabadságharcz viharai közepett, Arany a *Rákóczinében* s *A rodostói temetőben* állította a nagy hőst, nemzete elé. Kivált ez utóbbi remek.

Hirtelen szél támad, a hullám felretten:
Zúg a Mármora, zúg riadalmas zajjal;
Zúg a tenger, az ég tűzszemei nyílnak,
Haragosabb fényre gerjed minden csillag.

Hős alak közelget, arcza, szeme lángol
S megharsan beszéde, a sírokhoz szólva;
Fel, fel, ti halottak, éjféli menetre!
Rákóczi Ferencz hí, a szabadság lelke.

Legmaradandóbb hatása Szigligeti erős hazafias szellemű színművének, *II. Rákóczi Ferencz fogságának* volt, noha épen nem drámai mű, inkább színekre osztott éposz. A nemzeti hagyomány Rákócziját viszi színpadra, úgy, a mint találta. A drámairó elemző bontó kése helyett a hazafias festő ittas ecsetjével nyúlt jelleméhez. Idő folytán oly óriássá, minden emberi nagyságot eltörpítő tökéletességgé nőtt a nemzet köz-tudatában, hogy az *Ocskay brigadéros* költője, Herczeg Ferencz színpadra sem hozza alakját. Isteni akarattól harczoló epikus hős nem jelenhetik meg drámában, az emberi szenvedélyek és gyarlóságok csataterén. Oltárképnek templom a méltó helye, nem lármás, poros utcza. Ocskay lelkiismeretfurdalásai, gyászos vége úgy tűnik föl, mint a nemzet közjává megiszemélyesítő

fejedelem ellen való pártütésnek méltó bünhődése. A ki Rákóczi ellen vét, saját keblében hordozza vétke ostorát. Rá is illik az, a mit Arany Széchenyiről, irt, hogy

„ . . . lerázzván, a mi földi,
Egy éltető eszmévé finomul.“¹

¹ Az idézeteket Thaly Kálmán gyűjteményeiből vettem. Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok I—II. — Adalékok a Thököly s Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez I—II. — Irodalom- és műveltségtörténeti tanulmányok a Rákóczi-korból. — Folyóiratok idevágó közleményei. Az újabbkori művek részletesebb ismertetését olvasóközönségünk előtt fölöslegesnek tartom. K. S.

Kovács Sándor.

SPENCER HERBERT AZ EVOLUTIO HARCZOSA.

Egy nagyszerű, merész tudósnek életpályája zárult be az 1903. év december havának 8-án az angolországi Brighton közelében. Mi ugyan a filozófiában határozottan antagonistái vagyunk az ő hipotéziseinek; de azt az ellenfélnél is beismerjük, hogy Spencerben az európai tudományosságnak egyik legkiválóbb alakja és a XIX. században hazájának legnagyobb bölcselője hunyt el; a kit a tudomány némely terrenumán úttörőnek és alapvetőnek ismerünk el mi is, a kik vele egy nézetben nem vagyunk. Honfitársai közül igen sokan bámulatos tisztelettel illették, a kik között a nagy bölcselő, *Mill Stuart*, az emberiség legnagyobb lángelméi közé sorolta Spencert.

Külső életének azonban nagyon kevés és szegényes figyelemreméltó mozzanata domborodik ki előttünk. Majdnem két emberöltőn keresztül él a világ zajától távol és magányos, nőtlen életében dolgozott szakadatlanul. A komoly munkásság iránti hajlamot atyjától örökölte, ki kiváló matematikus volt. Az írói tollat hamar kezébe vette s elébb politikai hirlapíró lett. Majd, 28 éves korában, ezt a robotos, sablónszerű munkát abbahagyva, különféle angol tudományos folyóiratokba kezdett dolgozni, leginkább bölcséleti és társadalmi tanulmányokat írva. Ezeket a szétszórva megjelent tanulmányokat két kötetben gyűjti össze s adja ki 1858-ban „*First principles*” című művében. Már itt felveti sejtelseit a világrendről s kutatja az egyetemességben domináló törvényeket, az emberi megismerés alapját és határait.

E művét is azonban megelőzi egy 1851-ben kiadott ily cz. munkája: „*Social statics*”, a melyben az evolúció szükségyszerű, természeti törvényen alapuló voltát törekszik kimutatni.

Majd követi ezt szakadatlan egymásutánban a „*Principles of Psychology*”, „*Principles of Biology*”, „*Principles of Sociology*” és „*Principles of Ethic*” című művei, a mely munkákban a nagy kutató, mint filozófus, pszichologus, biologus és sociologus áll elénk.

A támpontot Spencer az evolúció elméleténél, mely kétségen kívül, mint uralkodó eszme, minden művét dominálja, a *Comte Agoston* francia positivista bölcész rendszerében találta meg s ennek fejtegetéseiből kiindulva, már egyenesen *Darwin* fejlődési törvényére támaszkodik és ezt alkalmazza az egész világegyetemre. Spencer szerint ez a fejlődési processus nem esetleges és nem is mesterségesen keletkező, hanem olyan általános fizikai törvény, a mely nemcsak az emberi és szerves világra érvényes, hanem az élettelen, szervnélküli világra, vagyis az egész mindenségre is.

Nem lehet sem czélunk, sem feladatunk e rövid közleményben az evolúció tételeit bírálni, csak azt jelezzük itt, hogy Spencer az evolúcióról felállított tanával egyenes ellentétbe helyezte magát a Szentiratnak a teremtés történetéről felállított örök igazságaival. Különb sietünk megjegyezni, hogy éppen nem Spencer az első evolutionista. *Lamarck*, *Darwin* és mások megelőzték őt már e téren is; csak hogy Spencer volt az a férfiú, a ki az evolúció tanát rendszerbe foglalta és tudományos alakban dolgozta fel.

Hiszen már a *Kant* és *Laplace*-féle elmélet is, a mely azt állította, hogy a föld izzó gázokból sűrűdött ki és szerves tömeggé átgűrődve fejlődött tovább és állott jelen alakjában elő, nem más, mint egyenesen evolutionista nézet volt. A fizikusok által propagált molekuláris mozgás, az anyagcserének és fennmaradásának teóriája szintén az evolúció terrenumát érinti. Újat tehát Spencer e téren nem mondott. Ő is csak azt a hipotézist vitte bele, tudományos alakban feldolgozva, rendszerébe, a mit az evolutionisták már jóval ő előtte hirdettek, hogy tudniillik a földön a szervnélküli testek integrálásából keletkezett minden szerves élet; még pedig először a növény, a növényből állat és az állatból állott elő *e faj* legékesebb koronája: *az ember*. Az ember az, a kinek szervei legfejlettebbek, de embriója még mindig állati fejletlenséget jelez.

Spencer azonban, a ki az evolúció elméletét ekként fejti ki, teljesen adós marad azzal a felelettel, hogy hát aztán ez a fejlődés a természetben *miért és mi módon* történt így?! A darwinisták: „natural selection“-ja, melyet Spencer akként magyaráz meg, hogy „mindég csak *a legalkalmasabb lény* marad fenn“ még éppen nem világosítja meg előttünk a fejlődés okát és mikéntjét. Spencer állítja ugyan, hogy vannak a világszerte bizonyos *egységek*, melyeket ő most „biological units“-nek, majd pedig „constitutional units“-nek nevez el, és a mikben szerinte megvan a képesség is, a törekvés is a fokozatos fejlődésre; de hiszen ez csak pusztá feltevés s

hogy a fejlődési *tökéletesítő* processusban ez bizonyító erővel is bírna: ezt Spencer nem mutatja ki. Itt a felelettel ő is, mint tudós elődjei, teljesen adós maradt.

A soha el nem enyészthető kérdőjel tehát mindég megmarad Spencer emez elméletének végén is. És ez az örökös kérdőjel: a *miért* és *mi okból* kérdése fennáll az ő pszichológiai rendszerében is. Mint biológus hirdette ugyan, hogy az ember idegrendszerében a *lelki* jelenségeket *rendszerint* az úgynevezett fiziológiai jelenségek kísérik, de hogy *mi* az emberi, $\Psi\chi\eta$ hogy *miért* van az embernek tökéletesebb és fejlettebb lelki élete, mint a szerves világ más egyedeinek: erre az igen fontos kérdésre a felvilágosító feleletet Spencer nem adja meg. Éppen azért a biológusok perhorreskálják nála azt, hogy nem támaszkodik állításaiban mindig pozitív tényekre.

Spencernek összes tudományos törekvései közt engemet mindég legjobban vonzott és érdekelt s angolországi hosszabb tartózkodásom idejében legszívesebben foglalkoztam az ő *sociológiai* rendszerével. Állíthatom most is, hogy noha ő az evolúció elméletét e fontos tudományágba is belevitte, mégis ez az, a mely leginkább ment a tévelygések hosszú lánczolatától s ez az, a mely egész modern irodalmat támasztott maga körül.

Sociológiai rendszere ki van teljesen fejtvé: „Descriptive Sociology“ című 10 kötetes nagy művében. Spencer nem maga egyedüli szerzője e korszakalkotó műnek. Három tudós barátjával: *Duncan*, *Schleppig* és *Callierrel* együtt szerkesztette ezt; de anyagilag mégis csak ő segítette e vállalatot, a mely rengeteg munka e tudósok közül kettőnek életét tette tönkre, Spencert pedig majdnem az anyagi tönk szélére juttatta.

Nem ő volt ugyan az első, a ki a sociológiai elnevezést használta. Ez is Comtetól ered. De Spencer volt az, a ki a természettudomány *általános* igazságait a sociológiára is alkalmazta; elannyira, hogy azt igen fontos, modern tudományyá tette.

Nagyon ki kellene e cikkben terjeszkednünk akkor, hogy ha még csak nagy és általános vonásokban is Spencernek sociológiai alapelveit itt kifejteni akarnók. Különben is ő *előbb* e téren felállított tételeit, elveit *később* módosította. Egy elvéhez azonban mindvégig hű maradt. Egy örökérvényű igazságot mindég meggyőződésszerűleg hirdetett; és ez az, hogy *az embert, mint egyedet, tisztelni kell*. Éppen ez az egyéni individuum iránti határtalan tisztelete vitte Spencert oda, hogy mindég halálos ellensége volt az állami omnipotentiának, hevesen és

hangosan tiltakozva az államnak az ember egyéni életébe való beavatkozása ellen. Spencernek e nézetéből önként következtet aztán az is, hogy a socialisták törekvését is élesen elítélte, mint a kik az individuumot mindig alárendelni készek a közboldogságnak.

Spencer, mint kiváló sociologus és szabadságszerető egyén, az állami törvényeket és intézményeket *kevésre* becsüli. Nézete szerint paragrafusokkal az embereket se megváltoztatni, se jobbakká tenni nem lehet. A törvények és intézmények szerinte csak arra valók, hogy ezek alkalmazkodjanak az emberekhez és segítsék azokat *egyéniségök* érvényestetésében.

Spencer feltételezni látszik azt, hogy az általa lefestett *tökéletes ember* mintaképe egykor még meg fog valósulni. És ez akkor történik meg, a mikor az ember *egyéni* szükségletei teljesen *azonosok* lesznek a *köznek* szükségleteivel is. Éppen az által, hogy természeti életét éli, teljesíteni fogja — minden külső kényszer nélkül — társadalmi kötelességeit is.

Profétái jóslat . . .! Egy agg tudósnak álmodozása ez; a mely azonban ebben a *tökéletlen* világegyetemben sohasem valósulhat meg.

Spencer Herbert neve bizonyára közismeretű nálunk is. Neveléstanát hazai nyelvünkre is átültették, (Losonczy L. és dr. Öreg János), mely a mult század 70-es éveiben közkézen forgott. A mai kor azonban napirendre tért az ő nevelési elve felett. Jellemző azonban, hogy közelebről a fővárosban egy Társadalomtudományi Társaság alakult, mely főként az ő eszméit igyekszik népszerűsíteni.

Mi is kellő elismeréssel adózunk e sorokban Spencer kiváló egyénisége, szorgalmas munkássága iránt. Élete valóságos epochális életnek tűnik fel ma is előttünk. De ez az elismerés nem involválja azt, hogy tanításait megállható igazságnak jelezzük és hogy műveit a valóban tudományos munkák mintaképének tekintjük. Sőt határozottan állítjuk, hogy az általa hirdetett merész eszmék sora is az lesz, a mi minden emberi igazságoké. Csak egy az, a mi örök. Csak egy az, a mi az idők folyamán halhatatlanságot biztosított magának az emberek és korszakok életében: az isteni igazság, az örökkévaló ige. Spencer evolutionális elmélete éppen ezzel jövén összeütközésbe, az általa hirdetett eszmék elbukása és megsemmisülése teljesen *biztos* lehet.

Dr. Márk Ferencz.

T Á R C Z A.

MAGYAR LUTHERÁNUS ÚRVACSORAI KÁTÉ A XVII. SZÁZAD KÖZEPÉRŐL.

A kassai református egyház legelső főgondnokának, Váradi Pálnak egyik fia, Mihály, 1667-től kezdődőleg, igen érdekes és becses család- és kortörténeti feljegyzéseket tartalmazó naplót hagyott reánk, melyet a maga illő helyén, a „Történelmi Tár“-ban fogok közölni.

Váradi Mihálynak ez a naplója, mintegy két ujjnyi vastagságú, pergamentbe kötött, lapszámozatlan kis nyolczadrét alakú könyvbe van írva, mely könyv eredetileg és minden bizonynyal, évekkel a naplóírás megkezdése előtt, azon vallás-tani jegyzetek befogadására volt szánva, a melyeket a kassai ág. hitv. nagy iskolában tanítottak a növendékeknek.

Az illető deák azonban, lehet, Váradi Mihálynak valamelyik idősebb rokona, nem volt valami nagyon szorgalmas, mert a latin nyelvű studiumnak nagyobbára csak a fejezet czimeit írta le, a fejezetek szövege azonban, egy kivétellel, teljesen elmaradt.

De még így sem érdeknélküli az emlék, mert megismerjük belőle a tananyag beosztását, mely is a következő:

1. Versus biblici, 1. veteris, 2. novi testamenti.
2. De lege et decem praeceptis.
3. De sacra scriptura. (Itt van pár sornyi szöveg Baruch könyvéről, Dániel próféta toldalékáról, Tóbiás és Judit könyvéről, tehát az ú. n. apokrifusokról.)
4. De baptismo.
5. De coena Domini.
6. De electione, electis, etc.
7. De praedest(inatione), praev(id)entia) et praescientia Dei.
8. De renatis et vita futura.
9. De peste et aliis casibus.
10. De persona Christi.

11. De divi(na) et hum(ana) per(sona) Christi.

12. De honore Chr(isto) tributa.

Ezzel végződnek a fejezetek czimei. Ezekről teljesen elkülönítve, más kézírással, találunk egy *magyar nyelvű úrvacsorai kátét*, kérdésekben és feleletekben, minden czim nélkül. A külső és belső bizonyítékok egybevetéséből minden kétségen felül áll, hogy ez a szigorúan lutheri vagy ubiquitarius káté, mely az ellenkező hitnézetekkel is polemizál, a XVII. század 50-es éveiből, tehát a század közepéről való.

Tudjuk, hogy Kassának nagy papja, Alvinczi Péter (1606—1634) az unió bajnoka volt. Úrvacsorai tanában is a középhelyet foglalta el a lutheri és kálvini felfogás között, a mint azt „Az Úrnak szent vacsorájáról való rövid intése”-éből (Kassa, 1622) s egyes fenmaradt nyilatkozataiból tudjuk; melyek közül tárgyunkra nézve legnevezetesebb a következő: „Az úrvacsorában ilyen értelemmel vagyok és tanítok, hogy az sumptióban igaz, valóságos, szentséges testét és véréát veszszük megfoghatatlanképen, az ő szent szava szerint, és hogy nem pusztá jelét, hanem ugyan valóságot veszünk lelkünk üdvösségére; de, hogy amaz Capernaticam manducationem et crassam illam ubiquitatem nem amplectáom, azzal legyek kálvinista, ítélje meg az Isten.¹

Alvinczi utóda a kassai magyar főpapságban, az „érős lutheránus” Kótai Jakab, mihamar kifogásokat is emelt Alvinczi úrvacsorai szertartása és kátéja ellen, melyet az Alvinczi alatt is szolgált magyar káplánok, Tályai János és Báthori Gergely is követtek. Tályai nyilván meg is mondotta Kótai és a kassai tanács előtt: „Azt kívánnánk mi, hogy a mint régtől fogva s Alvinczi uram idejében volt, úgy lenne ezután is s őkegyelme (Kótai) is, úgy szolgáljon ennek az eklézsiának, *Alvinczi uram katechismusa szerint tanítván, kiben semmi megvető nincs*; ha vagyon: mutassa meg őkegyelme“. A városi tanács azonban Kótainak adott igazat, Tályait és Báthorit elbocsátották s tíz éven át ismét a szigorú lutheránus irányzat uralkodott Kassa templomaiban és iskolájában, egész 1644-ig, a mikor a református egyház, egyelőre ugyan csak mint udvari eklézsia, I. Rákóczi György fejedelem védszárnyai alatt megalakulhatott.²

E történeti előzmények ismerete után előttem kétségtelen, hogy a mindjárt közlendő kassai luth. úrvacsorai káté,

¹ Alvinczi nyilatkozata a kassai tanács előtt, 1629. május 11.

² Lásd bővebben: Révész Kálmán, Százéves küzdelem a kassai egyház megalakulásáért (1894) és ifj. Imre Sándor, Alvinczi Péter élete (1898).

mely polemizál ugyan, de igen tárgyilagos és nyugodt hangon, nem a küzdelmes 1630-as vagy 40-es évekből, a mikor a két fél a legnagyobb keserőséggel állott egymással szemben, hanem az 1650-es évek valamelyikéből való, a mikor már a református egyház is megalakult, sőt megszilárdult Kassán s az addig igen éles ellentétek a két testvér-egyház között lassanként elsimultak. Az 1660-as évekre pedig már azért nem tehetjük a káté keletkezését, mert Váradi Mihály 1662. január 22-én kezdte a kötetbe jegyezgetni, a káté kézírása pedig kétségtelenül *előbbi* leíróra mutat; hiszen maga Váradi már a kálvinista iskolában tanult.

Meg kell adni, hogy a káté népszerű, világos nyelven, jó magyarsággal van írva, a szentírás vonatkozó helyeinek s a hittudósok különböző nézeteinek nem közönséges ismeretével. Az ismeretlen szerző, a maga idejében, egészen jól készült lutheránus theologus volt.

De hadd szóljon immár magáért a káté, a mint következik.

* * *

K. *Micsoda az Úr vacsorája?*

F. A mi Urunk Jézus Krisztusunk szent testének és vérének velünk való közösülése, a megszenteltetett kenyérnek és a hálaadásnak poharának általa. 1 Kor. 10. v. 16.

K. *Ki szerzette az Úr vacsoráját, mikor és miképpen szerzette?*

F. A mi Urunk Jézus Krisztus, azon éjszaka, a melyen elárultaték, vevé a kenyeret, megáldván, megszegé azt és mondá: Vegyétek, egyétek, ez az én testem, mely ti érettetek adatik, megtörettetik, ezt cselekedjétek az én emlékezetemre. Hasonlatosképen, mikor vacsorált volna, vevé a pohárt is, és hálákat adván, mondá: Igyatok ebből mindnyájan, ez az én vérem, új testamentomnak vére, ki sokakért kiöntetik az ő bűnöknek bocsánatjára. Ezt cselekedjétek, valamennyiszer iandjátok, az én emlékezetemre. 1 Kor. 11. v. 23. Máté 26. v. 26. Márk 14. v. 22. Luk. 22. v. 19.

K. *Miképpen érted a Krisztus testamentomban ez igéket: Ez az én testem, — tulajdonképpen é, avagy csak jegyének, pecsétjének és példázatjának mondod lenni?*

F. Tulajdonképpen értem. *Elsőben.* Mert Krisztus Urunknak nyilvánvaló igéi és ezen mind az evangélisták, mind az apostolok egyaránt megegyeznek, a mint is az egész szentírásban ennek más értelmét s magyarázatát fel nem találom. Máté 26. v. 26. Márk 14. v. 22. Luk. 22. v. 19. Ján 6. v. 51., 54., 55., 1 Kor. 11. v. 23., 1 Kor. 10. v. 15., 16.

Másodszor. Minthogy a Krisztus önnönmaga mondotta úgy, azért én itt az én Krisztusom igéit, az én hitetlenségem által nem vizsgálom, Rom 4. v. 21., sem azon nem tusakodom, Ján. 6. v. 52., hanem én is állhatatos hittel elhiszem, hogy a mit megmondott, meg is cselekedheti és beteljesítheti, mert nem ember, 4. Móz. 23. v. 19. és őnála nincsen semmi lehetetlen, Luk. 2. v. 37.

Harmadszor. Mert igazak, tiszták és tökéletesek az Istennek beszédi és mondási mindenekben. Jel. 19. v. 2., 21. v. 5., 22. v. 6., sőt azon tiszta igazság 2. Sám. 7. v. 22.

Negyedszer. Mert az Úr Jézus Krisztusnak halála előtt lött szent testamentoma és rendelése, melyet azonnal az ő halálával pecsételt és erősített meg. 1 Kor. 11. v. 23. Zsid. 9. v. 17. Azért, ha az embernek elvégzett testamentomát, mely az ő halálával erős, Zsid. 9. v. 17. senki erőtlenné nem teheti és ahhoz semmit nem adhat, Gal. 3. v. 15., mennyivel inkább nem tusakodhatik valaki az Isten rendelésin, Ján. 6. v. 41., 52., holott azok erősek és állhatatosak. 4. Esd. 8. v. 22.

Ötödször. Mert mind azok a példázatok, jegyek, a kik a Krisztust példázták és jegyzték, immár eltörültettek, Kol. 2. v. 14., az újtestamentomi szövetségnek vére által. Zsid. 9. v. 20., tehát immár nem példája ez a valóságnak, Zsid. 9. v. 24., hanem azon tökéletes teljesség és valóság, 1 Kor. 13. v. 18.

K. *Vétkeznek é tehát azok, valakik ez igéknek más értelmét s magyarázatát adják?*

F. Igenis vétkeznek mindazok, valakik itt a Krisztusnak nyilvánvaló igéinek, Máté 26. v. 26., magoktól kigondolt találmányok által, Kol. 2. v. 8. más értelmét keresik, beszédének nem hisznek, Luk. 1. v. 20. és az ő testamentomát, melyet halálával megerősített, Zsid. 9. v. 17., értetlenné teszik és ahhoz többet adnak. Gal. 3. v. 15.

Mint *Carolstadius*, a ki azt mondja, hogy Urunk Krisztus, ez igéje által: Ez az én testem, akkor önnön magát értette, önnön magára mutatott. Ez igécskén pedig: Vegyétek, egyétek a kenyeret (... *valami kimaradt.*)

Mint *Zwinglius*, a ki azt mondja, hogy szent igéit: Ez az én testem, Krisztus urunk per significat, azaz jegyzésképen mondotta, tudniillik ez (kenyér) jegyzi az én testemet.

Mint *Oekolampadius*, *Pareus*, *Bucanus*, *Bucerus*, *Beza*, a kik is azt mondják, hogy ez igékben tropus vagyon, azaz szónak avagy szólásnak elváltoztatása, ilyen formán tudniillik: Ez (kenyér) az én testemnek jele és bélyege; sőt *Boquinus* azt mondja, hogy soha a Krisztusnak igéit nem kell azon értelemben venni, az melyet az igék szülnek, avagy a mint magokban vagnak.

Mint *Kekkermannus*, *Goclenius*, a kik ellenben azt tagadják, hogy a Krisztus igéi figurata szójarás szerint valók volnának; mindazonáltal tulajdon mód szerint való szólásnak se tartják.

Mint *Grineus*, *Piscator* és *Calvinus*, a kik ennek újabban más érdemét és magyarázatját adják és így ebben se mindnyájan egyeznek meg.

K. *Miképpen értheted ezt tulajdonképpen, holott a Krisztus felviteték mennyországban, Csel. 1. v. 9. és ül az Atyának jobb keze felül, Ef. 1. v. 20., onnan az ítéletre jő el.*

F. Felvitetették a mennyországban; *elsőben*: elszakasztatván a mi szemeink elől, Csel 1. v. 10. úgy, hogy e mi testi szemeinkkel ötet többé ugyan nem látjuk, Ján. 16. v. 10., 16., 18., 19., hanem akkor, mikor az ítéletre aképpen jő el, amiképpen láttatott felmenni, Csel. 1. v. 11. Máté 24. v. 31. Máté 24. v. 27. *Másodszor*: felvitetett a mennyországban, sokkal feljebb minden egeknél. hogy mindeneket betöltene, Ef. 4. v. 10. Valahol ketten avagy hárman összegyűlnek az én nevemben, ott vagyok. Máté 18. v. 20. Sőt velünk vagyunk minden nap, szintén világ végezetéig. Máté 28. v. 20. N. B. Ezsaiás 66. v. 1., I. Kir. 8. v. 27. II Krónika 2. v. 6., 6. v. 18. *Harmadszor*: felviteték a mennyországban és helyezteték az ő atyjának jobb keze felül. Ef. 1. v. 20. Micsoda pedig az Istennek jobbja? Az Isten lélek, 2 Kor. 3. v. 17. A léleknek pedig se husa, se csontja nincsen, Luk. 24. v. 39., azért az Istennek jobbján oly méltóságot, oly birodalmot, oly hatalmot, oly erőt, oly uraságot kell értenünk, a mely minden méltóságnál, birodalomnál, hatalomnál, erőnél, uraságnál sokkal feljebbvaló. Filipp. 2. v. 9. Ef. 1. v. 21. Tudniflik a Krisztusnak *mindenhatóságát*, Máté 11. v. 27., 28. v. 18. János 3. v. 34., 13. v. 3. Zsolt 8. v. 7. Zsid. 2. v. 8. 1 Kor. 9. v. 22. *mindentudóságát*, Ésaiás 11. v. 2. János 2. v. 25., 16. v. 30. 21. v. 17. Kolos. 2. v. 3., 1 Kor. 2. v. 12. *mindenütt jelenvalóságát*, Máté 18. v. 20., 28. v. 20. Ef. 1. v. 23., 4. v. 10., a melyek adattattak ő neki, Máté 28. v. 18. és a melyek szerint lakozik ő benne az istenségnek minden teljessége test szerint, Koloss. 2. v. 9.

K. *Mind elhiszem én ezeket, hogy a Krisztus, isteni természetete szerint mindenütt jelen vagyunk, de bizonyítsd meg, ha embersége szerint jelen vagyunk é?*

F. Jelen vagyunk, *elsőben*: mert ő neki embersége szerint adatott teljes hatalom, mennyen és a földön, Máté 28. v. 18., mert istensége szerint, tudjuk, öröktől fogva volt. *Másodszor*: mert ő benne lakozik test szerint az istenségnek minden teljessége. Kolos. 2. v. 9.

K. *De miképpen lehet jelen a Krisztus láthatatlanképpen?*

F. Lásd erről Szent János ev. 20. részét; a 19. és 26. verseit,

EGYHÁZI SZEMLE.

Külföldi egyházi élet.

Minden olvasó tudja, hogy a protestantismus a XIX. század folyamán óriási kiterjedést vett és hogy gyarapodási arányszáma jóval messze, hátrahagyja akár a róm. katolicusok, akár a görög keletiek szaporodási perczentjét. A nagy kiterjedésben azonban nem annyira a vén Európa, mint inkább Amerika és pedig itt is az észak-amerikai Egyesült-Államok a legfontosabb tényező. Az Unio a maga 80 millió lakosával csaknem mindenestől a protestantismus mérlegébe esik. Nem csak azért, mivel a 80 millióból 70 millió protestáns, hanem azért is, mivel a különböző protestáns denominációk közé ékeltek más vallásúak teljesen képtelenek a maguk sajátos felekezeti jellegüket megőrizni. Az Unióban a róm. katolicismus lassanként levetkőzi a római jelzöt; a görög keletiek, sőt még a zsidók is assimilálódnak a nagy protestáns angol-szász tengerben. És ha az Unio világtörténelmi szerepének fokozatos fejlődését, ha a világ gazdasági életére irányadó s vezető szerep öntudatos és következetes megnyerésére való törekvését szemléljük: kétségtelen lesz előttünk, hogy az Unio a protestantismust uralkodóvá teendő a földön.

Igen érdekes tehát, midőn Quigleynek, a chicagói róm. kath. érseknek ama nyilatkozatát olvassuk, hogy az Unio bámulatos fejlődésétől a róm. katolicismus viláгурalmának a helyreállítását várja. „Húsz év múlva — úgymond a nevezett érsek — ez az ország uralkodni fog a világ felett. Császárok és királyok nemsókára eltűnnek és az egyesült-államokbeli demokrácia fog helyükre lépni. Az Egyesült-Államokat a nyugati rész fogja uralni és az, a miket a nyugat parochiális iskoláiban láttam, arról győz meg engemet, hogy az utánunk következő nemzedék kizárólag katolikus fog lenni. Ha majd az Egyesült-Államok fogják a világot uralni, akkor a katolikus egyház fogja a világot is kormányozni.“

ott a Krisztus ajtó-bezárolva jelenék és álla meg a tanítványok közepette.

K. *Miképpen érted te ezt a szót itt: ajtó-bezárolva? Úgyé, hogy már estve, ajtóbezárás után jött, és megnyitván az ajtót, úgy mene be; vagy valamely csudát tött légyen itt a Krisztus?*

F. Igenis, csudát tött, *elsőben*: mert ajtó-bezárolva jelenék és álla meg a tanítványok közepette, Ján. 20. v. 26., midőn ott a tanítványok a zsidóktól való féltékben zárkóznának be, v. 19., ajtónyitásrul pedig a szentírásban nincsen semmi emlékezet. *Másodszor*: mert a mikor e dolog esnék, megrémülének és elálmélkodának ezen a tanítványok, alitván (gondolván), hogy valamely lelket látnának, Luk. 24. v. 34. *Harmadszor*: mert Krisztus Urunk sok több jeleket is cselekedett akkor a tanítványok előtt. Ján. 20. v. 30.

Eddig tart a káté érdemleges része. Van ugyan még záradékul egy kérdés: *Csak lehetetlen dolognak tartom én ezt, mert által nem láthatom, mi módon lehetne meg. Mit mondasz tovább?* melyre aztán hosszadalmasan kifejti az író, hogy nem lehetetlen, mert 1. Istennél nincsen semmi lehetetlen, 2. mert e titok körül, valamint a szentháromság titka körül nem szabad felettébb bölcselkedni, nehogy magunknak veszedelmet szerezzünk, 3. mert Istennek utai nem olyanok, mint a mi utaink, 4. mert a kezeink közt forgó földi dolgokat is nehezen foghatjuk meg, mennyivel kevésbbé járhatunk végére az Isten mélységes bölcsességének. „Ne légy azért ebben hitetlen és a te szivedet ne keményítsd meg annyira Tamással, hanem kételkedés nélkül higgyed és oly erős szívvel légy, mintha látnád azt, a mi láthatatlan. Az igazságnak lelke pedig vezéreljen minden igazságra benneteket és a ti elméiteknek meghomályosodott szereit világosítsa meg; adja az ő bölcsességének és megjelenésének kegyelmét és ajándékát az ő valóságos ismeretében“.

Kassa.

Révész Kálmán.

Mindenesetre figyelmet érdemelnek Quigley érsek szavai, melyekben az Unio jövő nagysága felől táplált véleményének ad kifejezést. Ha talán nem épen húsz év múlva is, de rövid időn belül az Unio fölébe fog kerekedni a világ összes hatalmasságainak. És a társadalmi fejlődés tanulságai jogossá teszik ama következtetést is, hogy az Unio világhatalma az Egyesült-Államok demokratikus szellemének és kormányának bélyegét reá fogja nyomni a világtársadalomra és minden létező vagy létezendő kormányokra is. De az már aztán igazán meglepő, ha egy róm. katolikus főpap a demokratia általános uralmától a monarchiák trónja összeomlását, illetőleg ezekkel szoros összefüggésben álló eseményektől várja egyházának világunalmát. A demokratia és a róm. kath. egyház párhuzamos és kölcsönösségen alapuló világunalma: ez merő ellentétet, kibékíthetlen irányzatokat foglal magában. De még ez hagyján! Azonban még meglepőbb az érsek ama kijelentése, hogy húsz év után, a mikorra az Unio világunalmát várja, az Uniót, mint róm. kath. vallásúak által lakott és kormányzott államot látja. Annál inkább meglepő pedig, mert a róm. katolicismus ez idő szerint számban is csekély a lakosság összességéhez képest, másfelől pedig az ú. n. „amerikanismus“, ha nem épen a Rómától való elszakadási szándékban is, de megvan, hat és kiirthatatlanul működik az amerikai róm. katolikuság kebelében. Azonban a helyzet megvilágítására talán alkalmasabb lesz, ha egy pártatlan róm. kath. forrásból merítve ismertetjük meg az olvasót az amerikai róm. katolicismus tényleges helyzetével. Az ismertetés egy amerikai német tollából folyik, a ki azzal a centrum lapjának, a Germániának kedveskedett. Főbb vonásokban a következőket mondja az illető róm. kath. vallású amerikai német.

A katolicismus Amerikában épenséggel nem hódít, a mint rendesen állítani szokták, sőt ellenkezőleg, rendkívüli veszteségeket szenved. Az Egyesült-Államok róm. kath. vallású lakosainak száma az 1900. évi adatok szerint 10.774,932 lélekre rügött.

Az egyházi berendezkedés a következő hivatalos képet mutatja. Van 13 érsek, 80 püspök, körülbelül 12,000 világi pap, 10,427 templom, 3812 parochiális iskola, 903,980 tanulóval, 183 felsőbu fiúiskola, 677 felsőbb leányiskola, 8 „egyetem“, 76 szeminárium 3395 diákkal, 247 árvaház 30,081 gyámolított árvával és végül van az egyháznak 885 másnemű jótékony-sági intézete. És bármily hatalmasak legyenek is e számok, különösen pedig épen a lélekszámhoz viszonyítva, mégis szomorú eredményt mutatnak akkor, ha tudjuk, hogy a múlt század

folyamán számszerint mintegy 8 millió róm. kath. egyén vándorolt be az Unió területére és azért még nincs több ma 11 milliónál. Pedig bizonyára voltak már a XVIII. században is róm. katolikusok az Egyesült-Államokban. És ha tisztán a bevándorlottakat vesszük figyelembe: még akkor is ezek s leszármazóik révén több mint 24 millió róm. katolikusnak kellene lenni a természetes népszaporodás folytán. Ha tehát nincsenek ennyien: jogosan lehet beszélni a róm. katolicismus nagy veszteségeiről.

Nagyon természetes dolog, hogy egy ilyen jelenség azonnal kihívja a gondolkozó embert és arra kényszeríti, hogy a jelenség okait kutassa. Az említett amerikai német az egyesült-államokbeli róm. katolicismus veszteségeinek okait a következőkben igyekszik feltüntetni: a vallás és az egyház meg- és fentartásával járó szükségszerű nagy áldozatok és terhes önkénytes egyházi adók; számos telepnek a felekezeti templomtól és iskolától való nagy távolsága; a különböző nemzetiségek és nyelvek zürzavara; az amerikai ember gyakorlati materialismusa; a páholyrendszer; a jellemnélküli napisajtó és a liberalizáló amerikanismus. Igen jellemzők az ismertetőnek azon panaszai, a melyek a róm. katolicismusnak rendszeres háttérbe szorítására vonatkoznak és a melyek azt mutatják, hogy az Egyesült-Államok protestáns állam minden felekezeti szín hiánya mellett is és hogy az evangéliumban gyökerező szabadságot, szabadelvűséget és demokratikus eszméket gyakorlatilag meg tudja védeni az ezeket veszélyeztető római katolicizmussal szemben.

Mialatt az egyház (t. i. a róm. kath. egyház) elméletileg teljesen egyenlő elbánásban részesül a törvényekben a szektákkal (t. i. a prot. felekezeti egyházakkal) és a páholyrendszerrel: addig a gyakorlati életben az utóbbiak ténylegesen előnyben vannak az első felett. Németországban is panaszkodnak a róm. katolikusok a paritas hiánya miatt. Az egyesült-államokbeli római katolikusok e tekintetben még inkább panaszkodhatnak, mert az imparitas ott még nagyobb és szembe-tünőbb. A róm. katolikusok az Unióban a magasabb állami hivatalokból, ha nem épen jog szerint, de tényleg teljesen ki vannak zárva. Egészen elképzelhetetlen dolog, hogy valaha róm. kath. vallású egyén elnök lehessen. Az egyes államok fejei s kormányzói között, az ismertető tudása szerint, nincs egyetlen róm. katolikus sem. A szövetségi szenátus 90 tagja közül kettő, legfeljebb három róm. kath. egyén van és a 357 tagból álló második kamarában aligha kedvezőbb a helyzet a róm. kath. vallásra nézve. A szárazföldi és tengeri hadsereg

lelkészei, habár a hadsereg legalább felerészben róm. katolikusokból áll (?), csaknem kivétel nélkül protestánsok. Kivétel nélkül protestánsok azok az ú. n. káplánok, kik a kongresszuson és az egyes államok törvényhozó testületeiben az ülések megnyitásánál, mint előimádkozók szerepelnek. A büntető és javító intézmények legtöbbjénél a róm. kath. papnak, mint olyannak nincs joga megjelenni, azokba belépni, s azoknak katolikus lakói gyakran kényszerítettnek a prot. Istentiszteleteken való részvételre. Azokban a kormányzó bizottságokban, a melyeket Mac-Kinley elnök, az utolsó háború után, a meghódított Filippi-szigetek s Cuba viszonyainak újjászervezése céljából kinevezett, nem volt egyetlenegy róm. katolikus sem, habár tudvalevőleg ama szigetek lakosai csaknem kivétel nélkül róm. katolikusok. A nyilvános iskolák, a népiskolák alsó osztályaitól fogva fel egészen az egyetemekig névleg felekezetenélküliek, tényleg azonban határozottan protestáns színezetűk van. Az ú. n. superintendensek, kik az egyes államok tanügyi igazgatásának az élén állanak, mindnyájan protestánsok, nem ritkán volt lelkipásztorok; hasonlóképen a felső iskolák rectorai és professorai is. Sok elemi iskolában a protestáns bibliát olvassák a gyermekek és tulajdonképeni vallásoktatás nélkül is protestáns jellegű eszmékkel s képzetekkel tápláltatnak. Azok a kormánybiztosok, kik az indián ügyek igazgatására rendeltettek ki, emberemlékezet óta protestánsok. Ezek közül egy azelőtt methodista prédikátor volt, a ki nagy sikerrel működött a virágzó róm. kath. indián missio által élvezett állami támogatás megszüntetésén, holott ez a támogatás a szekták által fentartott indián missio iskolái számára sértetlenül fenmaradt s fennáll ma is. Ugyanilyen inparitás tapasztalható a magán jótékonyági intézmények terén is, melyeknek áldásait, a róm. katolikusok kizárásával egyedül a protestánsok élvezik.

A házassági törvényhozás és törvénykezés az Egyesült-Államok mindenik részállamában a protestantismus tanaira van felépítve és nincs a világon keresztyén állam, a melyben a házassági elválás olyan könnyű volna, mint az Egyesült-Államokban. Gibbon bíboros adatai szerint, az Unio területén, az 1867-től 1886-ig terjedő két évtized alatt 328,716 házassági elválást kimondó ítélet hozatott, míg a római katolikus Irországbán ugyanezen idő alatt mindössze csak 7 válás történt.

Az utolsó, bár nem épen legkisebb jelentőségű ok a róm. catholicismus veszteségeinek a magyarázásánál, a titkos társulatoknak rendkívüli elterjedtsége és roppant nagy befolyása. A szabadkőműveseknek ezelőtt tíz évvel már 12,085

páholyuk volt az Egyesült-Államok területén s tagjainak száma a 700,000-et meghaladta. Ez a szám azóta minden részében növekedett. Az Egyesült-Államok elnöke maga is szabadkőműves, hasonlóképen az államok kormányzói, a ministerek, bírák és képviselők nagyobb része is. A nyilvános épületek alapköveinek letételénél igen-igen gyakran szabadkőműves viszi a vezető szerepet; ők végzik, a saját szertartásaik szerint, a felavatást és csak nagy ritkán akad egy-egy hang, a mely ez ellen tiltakozzék. Még számosabbak a többi titkos társaságok, mint p. o. a páratlan bajtársak, a pythia lovagok, a templomos lovagok, a modern vademberek, a szabad vadászok, az elkszek, a mérséklet fiai, a druidák, a Hermann fiai stb., stb. Bátran mondhatni, hogy Amerika a páholyok paradicsoma, mert a férfivilág felnőtt része valamennyien valamely titkos társaságnak a tagjai.

Íme így nyilatkozik egy pártatlan szemlélő az amerikai róm. katholicismusról. Nem tételezhetjük róla fel, hogy szándékosan használ túlsötét színeket, hiszen maga is római katolikus, a ki bizonyára lelkesül egyházának sikereiért. Azonban kétségtelen, hogy ezekre a sikerekre nézve Amerika földje kedvezőtlen talaj. A világhistória tanubizonyosága szerint a róm. katholicismus csak ott képes a maga hamisítatlan jellemében fenmaradni, a hol az államkormányval valamelyes benső és szorosabb kapcsolatot létesítve a zárdai levegőt is meg tudja honosítani. A szabad, a tiszta légkör, a zárdai falakon túlterjedő mező a róm. katholicismus halála még ott is, a hol a nagy tömegeknek sajátságos vonzó ereje még enyhíti is némileg a hanyatlás gyorsaságát. Van erre példa elég a vén Európában is és a mit itt tapasztalunk, az csak annál világosabbá teszi az amerikai viszonyokat.

Igen jól ismerik e sorok olvasói, hogy néhány év előtt minő veszedelem fenyegette az Egyesült-Államokban lakó katolikusok részéről Rómát, a romanismust. Amerikanismus volt ennek a mozgalomnak a neve; czélja pedig az, hogy egy, Rómától független katolikus egyházat alapítsanak. Annak idejében e lapok hasábjain is volt emlékezés erről a mozgalomról s akkor kifejeztük azon nézetünket, hogy a róm. katholicismusra az amerikai katholicismus fogja mérni az első döntő, halálos csapást. Azóta az amerikanismus által felvert hullámok elcsendesedtek. Nemi utóhang gyanánt a napokban egy pörről olvastunk, a melyet az amerikanismus legyőzésére szervezett sajtó-compagne vezetője, egy lapszerkesztő, a jezsuita-rend generálisa ellen indított. De habár látszólag csak ennyi nyoma van is az egykori felbuzdulásnak és felzúdulásnak, nincs okunk

visszaszívni egykori véleményünket. Az amerikai viszonyok minden alakulása és minden oldala azt mutatja, hogy az amerikanizmus csak szünetel, hogy az Egyesült-Államokban előbb-utóbb meg fog születni a „nemzeti“ katholicizmus. Mindenestre sajátos gondolat egy nemzetietlen államnál „nemzeti“ katholicizmusról beszélni, de a ki az amerikai viszonyok fejlődését csak távolról is ismeri, az jól tudja, hogy az Unióban egy hatalmas nemzet-alkotó munka folyik, a mely munkában állam, társadalom és vallás egyaránt munkások és a mely munka végeredménye egy, a különböző nemzetiségek összeolvasztásából létrejövő angol-szász nemzet lesz, a mely a különböző európai nemzetek jeles tulajdonságaival fog birni. Gondoljunk csak vissza a mai Angolország kialakulására, az angol, a szász, a dán, a norman, a skót nemzetekből, ezeknek amalgamizálásából létrejött s ma ú. n. angol nép keletkezésére s ezen nép kiválóságaira. Ugyanezen folyamat észlelhető, de óriási nagy arányokban és a gőz s a villamosság korának megfelelő erővel és gyorsasággal az Egyesült-Államokban is. A yankee már nem egyéni, hanem nemzeti typut jelent és csakugyan közel az idő, hogy Samu bácsi fog diktálni a világnak. Es ez a yankee nemzet soha, semmi körülmények között nem lehet róm. katolikus. Ha róm. katolikussá lenne: meghalna, mielőtt megszületnék. Vagy ha megszilárdulása után lenne róm. katolikussá: megdölné, mielőtt világtörténelmi missiójába bele kezdene. A yankee nemzet csakis mint protestáns szerepelhet. Mert államának, társadalmának alapjait a protestantizmus rakta le, ennek éltető levegőjében növekedett, ennek szabadsága az egyetlen alkalmas korlát, a melyben oly óriási test, oly óriási tevékenység, olyan hatalmas művelődési, szellemi és gazdasági munkásság fejlődhetik és még sem robantja szét a külső kereteket.

Az amerikai társadalom, mint a fenti ismertetés is mutatja, par excellence protestáns társadalom. És ennek, mint környezetnek hatása alól nincs az szervezet, nincs az az erő, mely kivonhatná a beléje került heterogen elemeket. Az assimilatio folyik szakadatlan s feltartóztathatlanul. Ezért nincsen ma sem több róm. katolikus az Egyesült-Államokban, mint a mennyi ott a XIX. század elején volt és a XIX. század folyamán bevándorolt. A succrestentiát elnyeli a környező nagy tenger. És a mi megmarad, az is átváltozik jellemében.

Nem új tünemény ez! Ki ne ismerné, hogy Erdély a XVI—XVII. századokban kiválólag protestáns állam volt, habár róm. katolikusok is éltek benne. De bizonyára sokan nem tudják, hogy ezen időben Erdélyben nem „római“, hanem

„erdélyi“ katolikusok éltek. „Erdélyi“ katolikusok, a kiknek egyházi szervezete teljesen a protestantizmus alapelvei szerint fejlődött. Papjaik nőültek, évenként változtak, magyarul beszéltek, maguk választottak maguknak esperest, vikáriust, maguk alkották szentszékeiket, hol együttesen gyakorolták a iurisdictioniót egyháziak és világiak felett, a hol házassági perekben elváltató ítéletek is mondattak ki. Íme itt van a mai amerikanizmus törekvéseinek kis előképe. És ez a protestáns környezetnek elmaradhatatlan hatása.

De térjünk vissza Amerikába. Itt is feltaláljuk az amerikanizmus haladását és tevékenységének tényleges eredményeit. Az Egyesült-Államokban levő lengyel róm. katolikusok függetlenségi törekvései nyilvánosan mutatják, hogy az úgynevezett amerikanizmus nem aludt el, hanem él, hat és működik.

Hogy jól megérthessük az amerikai róm. kath. egyház ügyeit, azt kell előre bocsátanunk, hogy az egyházi szervezet túlnyomólag az ireknek a kezében van. Ők az első kivándorlott róm. katolikusok, a kiket a puskaporos összeesküvés után kiméletlen erélyvel angolosító angol államkormány kényszerített, hogy a „zarándok atyák“ útjára keljenek. Szegények voltak akkor; szegények maradtak maig is. Így aztán a féniek bosszúheve az angolokkal szemben nem más, mint zsebben való ököl mutogatás. A nagy hierarchiai apparatus persze vagyont, sok vagyont igényelne. De az ir püspökök szegények, talán még a talián püspökök többségénél is szegényebbek. A híveknek kell fentartani az egyházat. Az meg aztán egészen természetes dolog, hogy a más nemzetiségű hívek, kik nyelvük és vallásuk megőrzése céljából egyházközségeik számára terhes adózasokat vállalnak, nem igen hajlandók az ir püspököket is tartani. A római egyház universalismusa jött tehát a püspökök segítségére azzal a tannal, hogy minden gyülekezeti vagyon az egyetemes egyház vagyona. Csakhogy e tan vezetett ám az összeütközésre is.

A hierarchiának önkényes kormányzása, mely egyfelől az egyházközségi vagyont az egyetemes egyház számára kívánta lefoglalni, másfelől a híveket minden jogtól és befolyástól megfosztotta az egyházi életben, már a mult század nyolczvanas éveiben erős ellenzékét támasztott az Unio róm. kath. vallású lengyel bevándorlottjai között. Ez az ellenzék 1897-ben szilárd szervezetet hozott létre. Rokonszenvezett ezzel a mozgalommal Kozłowski A. lelkész is, ki 1894-ben jött Amerikába és Chicagóban a sz. Hedwig templomának volt a papja. Rokonszenvezésének az lett a következménye, hogy őt a chicagói róm. kath. püspök elmozdította állásától.

Kozlowszki Chicagóból a texasi egyházmegyébe ment, de midőn két hó múlva volt hívei visszahívták, vissza is tért és újból elfoglalta állását a sz. Hedwig temploma mellett. A chicagói püspök erre őt excommunicálta, a templomból, a paplakból és az iskolából kitiltotta. A körülbelül 7000 lélekből álló gyülekezet ekkor rövid idő alatt egy másik templomot, papi lakot és iskolát épített Kozlowszki számára. Ezen példát hamarosan követték más róm. kath. lengyel gyülekezetek is és így kivonták magukat a püspökök és a pápa fenhatósága alól.

Mikor így felettes egyházi hatóságaiktól magukat függetlenítették, felmerült a kérdés, hogy most már mitevők legyenek? A független katolikusok 1896 szeptember hó 24-én Buffalóban, a hol szintén néhány gyülekezet keletkezett volt, kongresszusra gyűltek össze és Kaminszki lelkészt püspökké választották maguknak. A jelölt azonban egyelőre nem volt hajlandó a hivatalt elvállalni és így a választást egyelőre figyelmen kívül is hagyták, míg valamilyen szervezetet nem létesítenek előbb. Ekkor több gyülekezet az európai ó-katolikus püspökökhöz fordult tanácsért és segedelemért. A tanácsot, hogy t. i. egy önkormányzati egyesületté alakuljanak s határozott szervezetet dolgozzanak ki s léptessenek életbe, meg is fogadták. 1897 május 1-én több gyülekezet képviselői, kik mintegy 30,000 lelket képviseltek, egy, az ó-katolikus alapelveknek megfelelő egyházalkotmányt készítettek és „a chicagói lengyel-katolikus egyházmegye“ nevezetet vették fel. Az ekkor megállapított egyházalkotmány alapján május 7-én a zsinat Kozlowszkit választotta meg püspöknek. A megválasztott a püspöki felavatás megnyerése végett összeköttetésbe lépett az ó-katolikus püspökökkel és az ó-katolikus püspöki conferentia elhatározta, hogy a független lengyel-katolikusok kérésének eleget fog tenni. Kozlowszkinak püspökké avatása 1897 november 21-én meg is történt a berni keresztyén-katolikus templomban, a mikor a felavatást Gul utrechtí érsek, dr. Weber bonni püspök és dr. Herzog E. berni püspök teljesítették.

Ettől az időtől fogva ez a mozgalom örvendetes haladást mutat, a nélkül, hogy az egyszer elfogadott alapelvekből bármit is feláldoztak vagy engedtek volna. A független egyházi szervezet megalkotásával azonban karöltve lép fel a vágy, hogy összeköttetést keressenek az amerikai püspökös egyházzal. Azonban a lengyel katolikusoknak az amerikai püspökös egyházhoz való közeledése korántsem azt czélozza, hogy a dogmatikai s fegyelmi kérdésekben ismertessék el a lengyel püspök püspöki czime, mert hiszen a püspöki felavatás jogos-

sága egyáltalában szóba sem jöhet, hanem egyszerűen keresik az érintkezést azért, hogy a független lengyel kahtolikusok az ő elszigetelt helyzetükben valamely erősebb és szilárdabb háttvére találjanak. A csatlakozás nehézségei korántsem a dogmatikai, vagy fegyelmi kérdések terén merülnek fel, mint sokkal inkább azon a téren, hogy az Egyesült-Államok püspökös egyháza aligha támogathat olyan törekvéseket, *a melyeknek czéljaik a lengyel nemzetnek, mint olyanak, Amerika földén való fentartása és megvédelmezése.*

Az utóbb említettekre nekünk, magyar protestánsoknak, is figyelmet kell fordítanunk. Nem egyszerű híradás az egy tőlünk idegen egyház életéről és törekvéseiről, hanem egy nagyon megfontolandó jelenség épen most, mikor Amerikába szakadt véreink vallás-erkölcsi gondozását hivatalosan is fel akarjuk venni. Mert miről is van itten szó? Arról, hogy a róm. kath. egyháztól elszakadt lengyel katolikusok az amerikai püspökös egyház támogatását keresik, azét az egyházét, mely a legközelebbi édes testvére az angol püspökös egyháznak, tehát egy protestáns egyháznak. És ennek a támogatásnak a legfőbb akadálya az, hogy az amerikai püspökös egyház nem támogathat olyan más egyházat, mely a vén Európából kiköltözöttek nemzetiségének a fentartását tűzi egyik legfőbb feladatául.

Jól tudjuk, hogy a mi magyar véreink ez idő szerint két amerikai prot. egyháznak, az ú. n. református és az ú. n. presbyteriánus egyháznak támogatása mellett részesülnek lelki gondozásban. Nem lehet reménységünk ahhoz, hogy a két egyház közül bármelyik segédkezet nyújtson olyan törekvéseinkhez, a melyeknek végcéljuk az volna, hogy az Egyesült-Államok földjén mi a magyar nemzetiséget consolidáljuk és mint ilyet az állam alkotó részévé tegyük. Más oldalról meg kell fontolnunk azt is, hogy sem egyházunknak, sem magának a magyar államnak nem volna ahhoz elegendő ereje, hogy a kiköltözöttek második, harmadik, vagy későbbi utódait megtarthassák magyarnak és reformátusnak. Az is bizonyos, hogy ha az illető egyházak a mi közreműködésünk nélkül veszik fel a missio ügyét hitsorsos véreink között, a kiköltözöttek elnemzetietlenítése igen gyorsan végbe fog menni. Épen ezért tanácsos lesz olyan politikát folytatni ezen igen nagyfontosságú kérdésben, a mely míg egyfelől felhasználja mindazon segítséget, a melyet a hitsorsos amerikai egyházak önként nyújtanak, más oldalról a testvéries összeköttetés keresése és megszilárdítása által minél távolabbi időre igyekszik kitolni azt az időt, midőn a kiköltözött magyar ivadéka többé már nem magyarnak, hanem yankeenek vallja magát. *p.—f.*

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

Egyházi beszédek Bersiertől. A francia eredetiből szabadon fordította s részben átdolgozta *Szalóczy Pál* tiszavalki ev. ref. lelkész. I. kötet. Budapest, 1904. Kókai Lajos bizománya. 191 lap, ára 4 korona.

Egyháziasságunk tisztulásának, igehirdető tevékenységünk mélyülésének jelét látom abban, hogy lelkészeink a külföldi remekírókat nemcsak tanulmányozzák, hanem meg-meg is szólaltatják magyarul. Az igehirdetés remekei hitmélységükkel termékenyítik a lelket, klasszikus előadásukkal nemesítik a szónoki ízlést. A klasszikus igehirdetők közül különösen azoknak van irányító hatásuk, a kiknél a forma tökélyével tartalmi igazság, tiszta bibliaszerűség párosul. Bersier az utóbbiak közül való. A református igehirdetés virtuóza, az evangéliumi igehirdetés mestere, a kinek egyházi beszédei alaki és tartalmi tekintetben egyaránt remekek.

Bersier Jenő párisi református lelkész volt. 1858-tól 1877-ig a szabad egyház taitbouti templomának, 1877-től haláláig (1889-ig) az önmaga építtette csillag-templom (église de l'étoile) református predikátora volt. A francia egyház legújabb korának egyik legnagyobb alakja; hatalmas, szoborszerű alak, erős egyéniség, kiváló tehetség, ragyogó szónok, fényes író és hatalmas szervező erő, a ki maga alakította gyülekezetét, maga építtette remek templomát s a múlt század hetvenes-nyolcvanas éveiben Páris legkedveltebb, legünnepeltebb hitszónoka volt. Beszédeiből hét kötet jelent meg nyomtatásban, a melyek a maroknyi francia reformátusság körében minden művelt nyelvére lefordítottak.

Magyarul eddigelé csak egy-két beszéde jelent meg. Most *Szalóczy Pál* tiszavalki református lelkész egy egész kötetet bocsátott ki belőlük, azzal a szándékkal, hogy ha a közönség akarja, a 55 kiadást értek s Európa folytatás következik.

Bersier a maga igehirdetését ezzel a három sajátsággal jellemzi. A reabizott lelkeket az élet kenyerével táplálni. A lehető legeggy-

szerűbben beszélni, hogy mindenki megérthesse. A hitelenséggel szemben a szív és lelkiismeret előtt igazolni az evangéliumot és annak isteni voltát az élet szemléltetése útján bezonyítani. S valóban Bersier a tiszta evangéliumot s nem az emberi bölcseséget predikálja. A nyelv, a szó, a melylyel ezt teszi, a lehető legegyszerűbb és mégis a legfenségesebb. Bersier az Isten evangéliumának valóban remek tolmácsa. Ezekben a beszédekben «csodás szellem lehelletét érezzük. Szokatlan világosság tárul föl előttünk. Bersiernél a protestáns igehirdetés a maga fenséges valóságában és elragadó varázsában nyilatkozik meg. Így csak a nagy, az ihletett szellemek tudnak beszélni».

A gyűjtemény 21 beszédet tartalmaz. Címök: Egy udvari predikátor (adventi). Simeon (karácsonyi). A Jézus által kinyilatkoztatott isteni szeretet. Kain felelete A szegény özvegy két fillére. Az alázatosak. A látás és a hit. Az engedelmség. A híve egyedül hagyatottsága. A végzet (két beszédben). A testvéreiért magát megszentelő keresztyén. A vasárnap. Lélek szerint ismerni. Krisztus jelenvalósága. A föld savai. Elveszett életek. A nyugtalankodó Ásáf. Az Isten útjainak titka. Pál és Onesimus. Hatékony-e az imádság?

A felsorolt beszédek közül csak egy (az utolsó) a szó szerinti fordítás, a többi vagy szabad fordítás, vagy átdolgozás. Szalóczy arra törekedett, hogy az eszméket úgy adja vissza, a mint a szerző maga írta volna le, ha történetesen magyarul írja a beszédeit. Sőt átdolgozásnak is csak részben lehet nevezni e munkát, mert épen az volt a fordító célja, hogy Bersier beszédeit eredeti sajátságában ismerje meg a magyar közönség. Szalóczy tehát magyar tolmácsa akar lenni Bersiernek. Csupán csak a beszédek szerkesztésében járt el némi önállósággal. Átlag 30—40 lapnyi terjedelemből, tehát tetemesen megrövidítve, a gondolatokat ottan-ottan áthidalva, de az eszmei tartalom csorbítása nélkül kellett e beszédeket a jelen formájukba öntenie. Szalóczytól ezt az eljárását a magyar katedrai viszonyok szinte megkövetelik és az ő francia megbízatása sem zárja azt ki, mert ez csak annyit kíván, hogy a beszédek fonalát össze ne szaggassa s a gondolatok menetét meg ne zavarja, tehát, hogy az eszmei tartalom csorbát ne ejtse.

Átolvasva a kötetben kinyomatott 21 beszédet, noha az eredetiekkel nem hasonlítottam össze, annyit mégis jó lélekkel bizonyíthatok, hogy Szalóczy nagy ügyességgel járt el a beszédek átültetésében. Ha maga az Előszóban nem mondja vala, teljességgel nem vennők észre, hogy a magyar Bersier ennyire tömörítve, összevonva áll előttünk. Az eszmék lánczában nem látszik semmi hézag, a gondolatok sora nem mutat ugrást: megszakadás nélkül és logikusan folynak azok egymásból. Nincs erőltetés, nincs ugrás, nincs hiány. S ez nem kis feladat, mert az eredeti Bersier maga is tömör és

gondolatgazdag, a mely erős próbára teszi azt, a ki őt tömöríteni kívánja. Am Szalóczy ezt a nehéz szerkesztési műveletet pompásan hajtott végre.

Nem kisebb elismerés illeti Szalóczyt a tolmácsolás munkájában is. A magyar Bersier világos, színes, erőteljes, és zamatos nyelven szól. Egyszerű és mégis nemes; erőteljes, de nem vaskos; színes, de nem szóvirágos stylus. Ilyenszerű lehet az eredeti Bersier is, a ki az életnek kenyerével táplálta a reábízott lelkeket és minden hallgatója által érthető egyszerű nyelven hirdette az Isten evangéliumát. Szalóczy Bersierjén meglátszik a gondos tanulmány s a jó fordítás első és legfőbb szabálya: egészen beleélni magát az eredeti szerző szellemébe, érzésvilágába és nyelvébe. Nehézkesség és idegen-szerűség csak elvétve fordul elő a Szalóczy átdolgozásában, pl. a végzettről szóló első beszédben; de a hibák és hiányok elenyészően csekély számúak a munka fényes tulajdonságai mellett.

Mindent összevéve, a magyar Bersier nagy nyeresége a magyar predikáció-irodalomnak. A francia predikációk egyik remekének sikertült tolmácsa, a miből sokat lehet tanulni, épülni és gyümölcsötvetni. Sokat tanulhat és használhat belőle az igehirdető; mert a francia igehirdetés természeténél fogva legközelebb áll a magyar predikálás módjához; közelebb, mint akár a német, akár az angol. Rendkívül termékenyítő olvasmány bármely keresztyénre nézve, mert Bersier megkapó közvetlenséggel, ellenállhatlan igazsággal, szívre és észre ható egyszerűséggel tudja hirdetni az evangéliumot. Nagyon derék cselekedet volna, ha a magyar közönség a tömeges pártolással lehetővé tenné, hogy Szalóczy Pál, Bersiernek ez a hivatott és hűséges tolmácsa a többi köteteket is átültesse és kiadhassa magyar nyelvünkön. Am, ha az ez iránt való reményünkben csalódnánk is, az az egy egészen bizonyos, hogy Szalóczy ezzel az egy Bersier kötettel is kitörülhetlenül bevészte nevét a kiváló predikációírók sorába.

Sz. F.

Tractatus theologico-politicus. Írta *Spinoza*, fordították s jegyzetekkel és magyarázatokkal ellátták *Posch* Árpád és *dr. Rencz* János. A filozófiai írók tárának 18-dik kötete. Kiadja a Franklin-társulat, Budapest, 1903. Ára 5 korona.

Spinozának, a nagy filozófusnak ez az első munkája, a mely magyar fordításban megjelent. A *Tractatus theologico-politicus* hűsz értekezést tartalmazó vallás-politikai tanulmány, annak igazolására, hogy a gondolati szabadság nem árt a vallásosságnak és az állami rendnek, sőt a betiltása egyenesen veszélylyel fenyegeti a vallásosságot és megbontja az állami rendet. Nagyhirű és nagyhatású könyv, a mely valóságos szellemi forradalmat idézett elő megjelenése korában (1670). Azoknak az eszméknek bátor hirdetője, a melyeket

később az angol deisták, a franczia enciklopedisták és a német aufkláristák a 18. század folyamán Európa-szerte fölkapnak és a nagy közönség körében forgalomba hoztak. A vihar jelentőségével bíró munka, mely pusztított, de sokat tisztított is a gondolkozás történetében.

A könyv a feltétlen gondolatszabadság kivívásáért száll síkra mindazon korlátok ellen, a melyeket az egyház és az állam nevében és érdekéből a szabadság ellen emeltek. Az alap, a melyről a gondolati szabadság érdekében harczol, a józan ész természetes szabadsága. E végből mindenekelőtt a vallás terén uralkodó balvéleményeket, azután pedig az állami hatalom jogköréről való téves nézeteket veszi éles bonczkés alá, az ész és gondolkozás természetes szabadsága szempontjából. A tanulmány tehát tárgyilag két főrésze oszlik: első fele szigorú theologiai kritika, második része éles politikai kritika.

A *Tractatus* theologiai része bibliai és vallásbölcseleti tanulmány. Megállapítja a szentírás vizsgálatának módszerét, melynek segítségével kimutatja, hogy Isten azért nyilatkoztatta ki magát a prófétáknak, hogy az erkölcsi életre vonatkozó kérdésekben az emberiséget tájékoztassa. A szentírás az ész számára meghagyja a szabad vizsgálódást s a szentírásról és a lelki ügyekről való összes tudásunkat magából a szentírásból kell merítenünk és nem emberi okoskodásból. Ezért az Isten kinyilatkoztatott igéjében nem egy sereg könyvet kell látni, hanem az Isten szándékáról való kinyilatkoztatást, a melynek az a veleje, hogy az Istennek tiszta lélekkel engedelmeskedjünk s őt az igazság és szeretet követésével tiszteljük. A kinyilatkoztatásból származó ismeret kizárólag az Isten iránt való engedelmesgre vonatkozik és teljesen különbözik mind tárgyára, mind alapelveire, mind módszerére nézve az emberi ész vizsgálódásától, azt semmiben sem érinti. Vallásos hit és emberi ész, vagy theologia és filozófia nem azonos dolgok. A filozófiának célja az igazság keresése; a theologiának az engedelmeség és kegyesség előmozdítása. A filozófia tárgyát általános ismeretek szolgáltatják, melyeket csak a természetből kell meríteni; a theológiára vonatkozó ismereteket tisztán a szentírásból és kinyilatkoztatásból kell venni. A hit tehát mindenkinek meghagyja teljes filozofáló szabadságát, s miatta mindenki gondolhat bármiről azt, a mit akar. A helyes theologia csak azokat kárhooztatja mint eretnekeket és szakadárokat, a kik megátalkodottságra, gyűlöletre, viszálykodásra vagy haragra szító nézeteket hirdetnek; viszont csak azokat fogadja el hívők gyanánt, a kik minden erejükkel és tehetségükkel az Isten iránti engedelmesgre, szeretetre és igazságra buzdítanak. Sem a theologia nem szolgálja az észnek, sem az ész a theologiának, hanem mindenkinek megvan a maga saját birodalma, mely a másiknak jogkörét nem érinti.

A *Tractatus* theologiai részének eddig ismertett gondolat-

menete, a mai kor szemüvegén nézve, nem sok forradalmi szellemet mutat. Ám ez csak látszat, mert Spinoza a fentebb ismertetett pozitív tételeit egy csomó kritikai és polemikus megjegyzés kíséretében fejt ki. S a munkának éppen ez a kiméletlen szembeállítás ad érdeket és kortörténeti jelentőséget. Spinoza az uralkodó dogmatikus kereszténységnek a maga állítólag dogmák nélküli, természetes vallását szegzi ellenébe. Teljes filológiai készültséggel, nagy héber tanulmányokkal bizonyítgatja, hogy a biblia keletkezéséről, szerzőiről, teljességéről és szellemi jelentőségéről való nézetek tarthatatlanok. Azt fejtegeti, hogy a próféták közönséges emberek voltak, praktikus dolgokat tanítottak és igen gyakran nagyon is ellentétes nézeteket vallottak. Merészen vitatja, hogy a bibliában előforduló csudák természeti okokból mind megfeythetők, s hogy csudák egyáltalában nincsenek, mert Isten kormányzása egy a természet rendjével, a természet rendje ellen pedig semmi sem történhetik. Bebizonyítani igyekszik, hogy a zsidó nép nem választott nép s bibliai alapon álló szertartásainak és dogmáinak nem vallási, hanem csak társadalmi és állami jelentőségök volt. S mindezekből azt a következtetést vonja le, hogy a theologia teljesen oktalanul és jogtalanul követeli, hogy az emberek kénytelenek legyenek a bibliát a magok természeti és filozófiai ismereteikben is irányító zsinórmértékül elfogadni. A biblia nem természettudományi és nem filozófiai kánon. A theologia tehát átlépi a maga jogkörét, a mikor nemcsak a valláshoz tartozó kérdésekben, hanem a más tudományokban is legfőbb bíró gyanánt kívánja magát tekintetni. Maga a biblia követeli, hogy mind a természetismeret, mind a filozófia teljesen függetlenítették a theológiától.

A XVII-ik század dogmauralmas idejében már ezek a szokatlan tételek is lázba hozták a theologia uralmához szokott elméket, de még inkább feltüzelték a kedélyeket a következő merész nyilatkozatok. A természet rendje magának az isteni erőnek és hatalomnak lévén nyilvánulása, ennek ismerete jobban rávezet bennünket az Isten ismeretére, mint a csudák. A természeti tüneményekből alkotott Isten-fogalom tisztább és igazabb, mint a prófétai Isten-ismeret; következésképp a természetes Isten-ismeret értékesebb, jobban rávezet az Isten igaz ismeretére, vagyis az igaz boldogságra, mint a bibliai Isten-ismeret. Az igaz boldogsághoz nem történeteknek és dogmáknak az elhívése, nem bizonyos szertartásoknak a megtartása szükséges, hanem a természet rendjében megnyilatkozó isteni törvénynek a megismerése, az Istennek és embertársainknak szeretete, a mire tapasztalati ismeretek vezetnek. A ki Istent és embertársait szereti, a ki cselekedeteiben erkölcsös, az igaz hívő, abban Krisztus szelleme lakozik, akármilyen hitelveket vall is és megfordítva. Oktalan és jogtalan tehát, midőn a theológiának csúfolt elvakult felekezeti fel fogás valakit hitnézetei miatt megtámad, bár az illető erkölceiben

kifogástalan; míg gyakran a vele egyvéleményű gonoszokat az Isten választottainak nevezi.

A *Tractatus* eme theologiai fejtegetéseiből az iskolázott olvasó hamar észreveheti, hogy az amsterdami filozófus az arany, ezüst és drágakő mellett sok szénát, szalmát és pozdorját is összehord; hogy hatalmas és következetes elméjét meg-megvilágosítja a kinyilatkoztatás fénye, de egészben véve félhomályban és ködben tartja a racionalizmusnak félszeg dogmatizmusa, mely a vallásos erkölcsi dolgokban többre becsüli az emberi elme természetes erőit és képességeit, mint az Isten életének Jézusban és az evangéliomban történt megnyilatkozását. Spinoza is beleesik az összes racionalista theologusok ama közös hibájába, hogy a mikor a józan ész nevében a *korcs theologia* ellen harcol, ugyanekkor az *igaz keresztyénségen* is halálos sebeket üt. Valamicskét hinni látszik a keresztyén kijelentésben, de sokkal inkább bizik az emberi ész erejében és bölcsességében. Filozofus és nem theologus.

A *Tractatus* második része állambölcsészeti vagy politikai fejtegetés. Itt az állam szervezetére vonatkozó elméletét fejt ki Spinoza. Metafizikai rendszerének alapelvéből következetesen vonja le az akarat determinált voltának elméletét s azután a determinizmns alapgondolatából szövegeti össze a maga államelméletét. A szerződéses államszerkezet híve. Az ember a társas együttélés létesíthetése végett köteles a maga egyéni jogából egyet-mást feladni, de arról teljesen lemondani sohasem. Minél erősebb feladását követeli az állam az egyén természeti jogának, annál többször összeütközésbe bonyolítja az egyént a vele született természeti joga az állami renddel; azaz minél abszolutisztikusabb a kormányzás, annál igazságtalanabb és annál czélszerűtlenebb. Az a kormányzás a legjobb, a mely az egyén természetes jogából a lehető legtöbbet meghagyja. Ezért Spinoza az alkotmányos és demokratikus államszerkezet mellett foglal állást s követeli a polgárok szabadságát egész azon fokig, a meddig azt az állami rend megtűri. Tanítja továbbá, hogy az állami renddel szemben senkit sem tehet vétkessé a gondolat, hanem csak a cselekedet. Ebből folyólag követeli a gondolat- és szólás-szabadság jogát, bár itt is tekintettel van az állami rend támasztotta követelményekre. S érdekes, hogy ezt az állambölcseleti fejtegetéseit is a bibliára alapítja s azon át jut a szerződéses viszonyon felépülő demokratikus államszerkezethez, a polgárok jogainak és szabadságának védelméhez, tehát a népfelég gondolatához.

Ez a híres *Tractatus* gondolatmenete, a mely oly szilárd és logikus láncolatba van összekovácsolva, hogy formailag igazi tanító iskolául szolgálhat a logikus gondolkodás fejlesztésére. Tartalmilag tekintve a művet, habár annak kivált a pozitív theologiai részében sokat túlszárnyalt az idő és elavulttá tett a haladás, de kritikai

részében sok a ma is elismert igazság; ama vezető gondolatának pedig, hogy a gondolati szabadság nincs ártalmára sem a vallásosságának, sem az állami rendnek, fényes elégtételt szolgáltatott a történelmi fejlődés. Az általa sürgetett gondolati szabadságot ma az egész művelt világ vallja és gyakorolja. Maga a könyv minden egyes fejezetben rávall Spinozára, a legkövetkezetesebb és legáttetszőbb metafizikai rendszer megalkotójára. Sőt a tárgyilagos, kissé száraz stylus is egészben véve a filizofáló elme nyugodt stylusa, a melynek csak néhol ad némi lendületet a zsidókra való személyes vonatkozás, a kik ezt a nagy elméjű és nagy akaratú hitsorsosukat a maguk köréből kiüldözték.

A fordítók jó munkát végeztek; értelmesen fordítottak, jegyzeteiket és magyarázataikat nagy tudással és sok jóindulattal készítették. A theologiára vonatkozó magyarázatok Posch Árpád, az állambölcészeti dr. Rencz János tudását és szorgalmát dicsérik. A műben előforduló nagyszámú szentírási idézeteket a revideált Károli-fordítás szerint adják a fordítók. A könyvnek lefordítása a magyar bölcészeti irodalom kiegészítése és a Spinoza közelebbi megismertetése szempontjából hézagpótló. Theologus és hölcselő, jogász és államférfi, ha kritikai szemmel olvassa, ma is sokat okul és tanulhat belőle. A könyv kiállítása csinos és gondos.

V. F.

Rövid irodalmi szemle.

1. **Az országos református tanáregyesület évkönyve az 1903—1904-ik tanévre.** Szerkesztette S. Szabó József egyesületi főjegyző, Debreczen, 1903. — Második évfolyamában jelent meg a református tanáregyesületi *Évkönyv*, a mely most is S. Szabó József gondos szerkesztésében került ki a sajtó alól. Tartalma: egyesületi értesítések és olyan irodalmi dolgozatok, a melyeket az 1903-ik évi nagyenyedi közgyűlésen olvastak föl a tagok. *Dóczi* Imre egyesületi elnök közgyűlési megnyitóján az a vezérlő gondolat vonul át, hogy a nemzeti állam kiépítésének alapvető tényezője az iskola, s hogy a magyar református iskola mindig a magyar nemzeti műveltség szolgálatában állott, mert a református egyház kebelében minden nevelési és oktatási intézet nyelve a magyar és szelleme a magyar. Dr. *Nagy* Zsigmond debreczeni tanár nagyobb terjedelmű, alapos és becses tanulmányt ír a hollandus középiskolákról, melyeknek két típusa van, ú. m. a hatosztályú gimnázium és az ötosztályú felsőbb polgári iskola. *Lázár* István nagyenyedi tanár Alsófehérmegye magyar népéről ír érdekes etnográfiai ismertetést. *Karai* Sándor debreczeni tanár az országos tanári nyugdíjtörvény módosításáról értekezik, s azt sürgeti, hogy a törvény revíziójakor szál-

litsák le a tanárok és tanulók járulékát, vegyék be a nyugdíjintézetbe az ének- és zene-tanárokat, töröljék a fentartó testületek részéről a tanárookra hárítható 2°/_o járulékot stb. Dr. *Imre* Sándor a gyakorlati tanárképzésről mond el figyelemre méltó dolgokat a református iskolák szempontjából és azt javasolja, hogy tanárjelölt gyakorlása olyan intézetben történjék, a melyhez egészen hasonlóban kezdi majd az önálló munkát. *Halász* Zsigmond a vívás tanítását sürgeti a középiskoláinkban. *Hegedüs* Zsigmond a tanítóképző-intézetek új tantervét ismertetve, kiemeli, hogy az felette áll a réginek, mert emeli az általános műveltség színvonalát, mert pontosan megszabja a tananyagot, mert alaposabbá teszi a paedagogiai képzést és bensőbb kapcsolatot létesít az elmélet és gyakorlat között. — Az egyesületi értesítőből megtudjuk, hogy a tanáregyesületnek 8 tiszteleti, 24 alapító, 27 pártoló és 377 rendes tagja van. Az áldásosan működő egyesület nagyon méltó a tanügy barátjainak a pártolására.

2. **Melyik volt előbb: a tyúk vagy a tojás?** Beszélgetés egy kételkedővel. Írta *Horner Jakab*. Angolból fordította és kiadja a «Londoni vallásos iratok terjesztő társulat», Budapest, 1903. Alkotmány-u. 15. Ára? — Hitvédelmező vallásos párbeszéd a kételkedő öcs és hívő nagybátya között. A vitázó párbeszéd a *fejlődési elmélet* (az evoluto) körül forog. A nagybácsi több ízbeli vitatkozás folyamán bebizonyítja, hogy a Spencer-féle fejlődési elmélet a fejlesztő öntudatos erő, vagyis Isten nélkül üres hipotézis; hogy az evolutio tanából a teremtés, gondviselés, isteni kijelentés, isteni megváltás ellen kovácsolt támadások alaptalanok stb. Napjaikban, a mikor a műveltek és félműveltek közül sokan belekóstoltak egy kissé a természettudományokba és lelköket ezek kételyei szaturálják: nagyon jó szolgálatot tesz a keresztyén hitnek az ilyen ügyes apologia. A kételkedőt okosan czáfolja, hívőt sikeresen erősíti hitében ez a 112 lapra terjedő könyvecske, a melynek az is előnyére válik, hogy nemcsak okosan van írva, hanem értelmesen és magyarosan van fordítva is. Lelkészeknek, tanítóknak nagyon korszerű olvasmány.

3. **A ki Istenben bízik, meg nem szégyenül.** Írta *Vollmár A.*, fordította *Szabadi Béla*, kiadja a «Londoni vallásos iratok terjesztő társulat». Budapest, V., Alkotmány-utca 15. szám 44 lap, ára 12 fillér. — Megható szép és kedves történet, ékes-szólo példája az Istenben való bizalomnak. A fordítás is kifogástalan. Értékes darabja a londoni Traktatus-Társaság magyar kiadványainak.

b) Külföldi irodalom.

Stein L. : Der Sinn des Daseins. Streifzüge eines Optimisten durch die Philosophie der Gegenwart. Tübingen und Leipzig (Mohr) 1904. 437 lap. Ára 8 márka.

A kultur- és sociálbölcselete után nálunk is előnyösen ismert szerző, ki a berni egyetem bölcselettanára, az Archiv für Geschichte der Philosophie tudós kiadója s a magyar tud. akadémiának is kültagja, különben hazánkfia, e művében az emberiségnek azt az „örökös rejtélyes kérdését“ veti föl, hogy van-e a világ létének értelme általában s az emberi létnek különösen? Minden népek, nemzetek és idők gondolkodóinak e nagy kérdésre adott feleletei „kulturrendszerünk tárbázában, mint az emberi értelem törzsfáján“ vannak följegyezve, a minék neve: bölcselettörténet, mint az emberi szellem fejlődésének a története.

Szerző műve húsz essayben „az új század hajnalán“ kiadott és általunk is ismertetett „kulturbölcseletével“ kapcsolatban „a lét értelmének“ nagy kérdését tárgyalja és pedig egyenként tárgyalva „a világ“, „az ismeret“, a személyes élet“ s „a sociális élet értelmét“, a mi bölcseleti műnyelven kifejezve, annyit jelent, mint metafizika, ismeretelmélet, etika és sociologia. Teszi pedig ezt a *sociális optimismus* álláspontján s a romanticismus, mysticismus és főleg a pessimismus világnézeteivel ellentétben. Sociális optimismusának alapvonalait „Sociálphilosophia“ cz. testes művében rakta le, a melyben a sociális kérdést, mint korunk legégetőbb személyes és központi tudományos kérdését teszi a nyugat-európai-amerikai kulturrendszer szellemében beható vizsgálódásának a tárgyává abból a czélből, hogy „a munka“ bölcselete“ érdekében rejtekhelyeiből is kiűzze az akaraterőt megbénító pessimismust az egész vonalon.

Négy fejezetben öleli föl rendkívül vonzó és meggyőző modorban rengeteg anyagát és pedig úgy, hogy egyenként tárgyalja „a világ“, „az ismeret“, a „személyes élet“ s „a sociális élet értelmét.“

Az I. fejezetben azt fejtegeti, hogy minden megtisztult vallási és érett bölcseleti rendszer azt vallja, hogy mérték, rend, összhang és törvényszerűség uralkodik a világban, s hogy minden anarchikus individualismus vagy élettelen pessimismus eleve elvetendő. A Leibniz-féle optimismus „az crósek bölcselete“, a melylyel szemben az erőtelen pessimismus, az ismeretelméleti ignorabimus s a vallási nirwana a megállapodással s így a halállal azonos. A mi életideálunk nem a nyugalom

hanem a mozgás; nem az elei „minden van“, hanem a Heraklit-féle „minden lesz“; nem a temető békéje, hanem a munka; nem a mechanikus ontológiai, hanem az evolutionalista organikus világnézet. A nyugalom és megállapodás Fichte találó szavával élve a peccatum originale a világban. Mi sem maradandóbb a változásnál, a világ energiájánál. A lét értelme a munka, a világ energiája, az universum örökös cselekvősége. Aktiv kulturrendszerünk veleje: labora, a melyhez mi keresztyének még odacsatoljuk azt a kategórikus imperetivust: et ora! Ez alapon az evolutionismus „bölcseleti prophetismus“ s a socialismus „politikai messianismus“.

Ezzel kapcsolatban „korunk bölcseleti gondolatirányait“ ismerteti. Korunk bölcseleti krízis előtt áll, a melyet Mach az ismeretelmélet, Ostwald a metaphysika s Nietzsche az ethika és a sociologia terén idézett elő. Haeckel »világtalányának« materialismusa egy emberéletre „meghalt és eltemetett“. A cél uralja a causalitást, az energetika a materia, pismust, a biológiai módszer a mathem. logikait és Leibniz Spinózát a világfelfogásban. Az universum nagy Faust-problémája, ú. n. masinum mysteriuma maga az élet. Az élet du Boys Reymond szerint maga a világtalány, mely gúnyolja a matematikát. A döntő szó a biológiát illet, az élet s a valóság egész vonalán. Majd egyenként ismerteti a fölébredt természet- s a vallásbölcselet fonalán a causalitás, a teleologia s a szabadság problémáját. A mechanikus causalitás elméletét a biológiai módszer kiszorította s az energetika korunk bölcseleti signaturája. A természet a törvény s a történet a célok országa. Az emberi együttlét és együttműködés kizárólag teleológiai célokat követ. A mechanikus causalitás uralja a külvilágot, a logikai gondolkozásuk világát s a teleológiai a mi cselekvőségünket. A teleológiai rend sorozata a mi életünk legfőbb kormányzója, a mi éppen nem más, mint a szabadság problémájának az energetikus felfogása. A világertelme tehát annak teleológiai értelmezésével azonos.

A II. fejezet „az ismeret értelmét“ kutatja, s az nem más, mint „a bölcseleti rendszeralkotás pszichológiája“. Itt mindenekelőtt ismerteti az észszel bölcselelkedő gondolkodókat s a szívöklök és kedélyöklökkel érző vallókat („Bekenner“). Az erősen kifejtett rendszeretet megteremti a gondolkodókat s a vérmérséklet s a személyiség erős érzete a vallókat. Előbbiek a mechanikus, utóbbiak a teleol.-biológiai felfogás hívei. Az emberi gondolkozás értelme nem más, mint visszafizetése minden rendnek, mértéknek és összefüggésnek a természetben és a történetben az emberi szellem egyszerűlogikai funkcióira, a mit Spinoza vagy Hegel „a világ logizálásának“ nevezett. A mai ismeret metaphysikája alapján mélyebben tekintjük át azt, a mit Philo a világ lényegéről logosnak, Spinoza substantiának, Leibniz monasnak, Fichte énnék és Hegel világszellemnek nevezett. E gondolat-körben mozog e fejezet utolsó szakasza is, a melyben „korunk új idea-pismusa“ cz. alatt becses adalékokat szolgáltat a bölcseleti rendszerek kifej-

lődése történetéhez. Ez új idealismus korunk bölcseletének Leibniz és Kant gondolataira való visszatérésében nyilvánul.

A III. fejezet „a személyes élet“ jelentőségéről szól s itt a romantikus Brunetiére, Tolstoj, Nietzsche és Schopenhauer rendszerével foglalkozik behatóbban, a melyekkel, mint retrogád irányzatokkal szemben a társas embertypus emelését tűzi ki kulturrendszerünk feladatául. Igen szépen fejti ki ezt a gondolatot „az élet értelme“ cz. bölcseleti csevegésében is. Gyönyörű szakasza e fejezetnek az „illúziókról“ szóló fejtegetése, a melyben azt vitatja, hogy azok minden ethikai pesszimista és ismeretelméleti szkeptikus értelmezésökkel szemben biológiai szempontból a faj-fentartás szolgálatában s nemi érzetünk emelésében hasznosakká válhatnak. Ennyiben „az illúziók az élet fentartói s a kultúra fejlesztői“, a melyek nélkül az emberi nem haladása és fejlesztésének nagy ideáljairól nem is szólhatnánk.

Végül az utolsó fejezet „a sociális élet“ értelméről szól s itt közelebbről ismerteti az emberi társadalom eredetét, a társadalomnak egy új elméletét, a tekintély elvét, Spencer rendszerét és hatyúdálát, Pestalozzit, mint népnevelőt, Nietzsche aristokrata bölcseletét, a sociális optimismust és a pollikát, a sociálpolitika alapvonalait s a sociálbölcseleti szempontból a szabadság és egyenlőség eszméjét. Az emberi társadalom eredetének hármastheoriája az akarat (Macchiavelli, Hobbes, Spinoza, Haller, Gumplowitz és Nietzsche), az érzetek (Aristoteles, az angol morálfilosophia, Rousseau és Tolstoj) s az értelem (Locke és Montesquieu) elmélete, a melylyel szerzőnk psychogenetikai alapon építi föl a maga társadalomelméletét. A természet és a történelem az emberi nem nevelője, mely fejlődési folyamatnak végcélja a humanité, a krisztusi felebaráti szeretet. Majd ismerteti a korosztályok és férfi szövetségek új társadalmi elméletét s azokban látja a társas együttlét legelső hordozóit. Különösen meggyőzően fejtegeti továbbá a tekintély elvének eredetét, alapját és határait, a melynek fokozatai a félelem, a hit s az észszerű belátás. A tekintély minden fokozaton a kultúra feltétele. A tekintélynek határai vannak, a mit Stein az ókorban az aegyptomiak, a középkorban Byzanc s az újkorban Spanyolország történetével beigazol. Az észszerű belátáson alapuló s a közjó fejlesztését célzó valódi tekintélynek klasszikus típusát Nagy Frigyesben látja. Majd ismerteti Spencer H. evolutionális elméletét s „tények és magyarázatok“ cz. hatyúdálát, a melynek hibáját abban látja, hogy a természettudományok mellett nem volt érzéke a szellemi tudományok és főleg a történet iránt. Igen szépen ismerteti továbbá a népfélség elméletét szolgáló Pestalozzi-féle sociálpædagogikát, a melynek célja a nép jólétének és nevelésének emelése, s a melynek egyenes ellentéte Nietzsche aristokratikus bölcselete. Jellegző vonásokkal behatóan ismerteti a sociális optimista világpolitikát, a minek legklasszikusabb típusát a nagy német politikában látja. Gyönyörűen fejtegeti e szakaszban a germánok, románok és szlávok kultu-

rális és vallási típusát s a katholicismus és a protestantismus egymáshoz való viszonyát. Végül „a munka arisztokráciájának“ beható fejtegetése után egy megegyező essayben „a szabadság és egyenlőség“ eszméjét ismerteti, s azt mondja, hogy ezek „sociológiai határfogalmak“ a sociális élet szabályozására.

Művét a szerző *Dilthey Vilmos* nagynevű német bölcseletnek ajánlotta. E mű „a század hajnalán“ cz. művével együtt az újabb bölcseleti irodalomnak egyik legkiválóbb terméke, mely tartalma gazdagságát és elegáns előadását tekintve, csak *Paulsen* ethikai rendszeréhez hasonlítható. Mi is valljuk szerzőnek sociális optimista álláspontját az emberiség haladásában és fejlődésében, csak hogy a keresztyénség szellemében még számításba vesszük a *bűnt* is az emberiségben és a megváltót, a *J. Krisztust*. Az ő evangéliuma a sociális kérdés, mint első sorban ethikai kérdés megoldásának a titka. Erről az oldalról Stein hazánkfia túlságosan optimista jellegű műve kiegészítésre szorul. Sz. M.

A M. Prot. Irodalmi Társaság pénztárába 1903. évi december 1-től 31-éig befolyt összegek kimutatása.

1. Pártfogó és alapító tagok tőkefizetése: Dunántúli ág. hitv. ev. egyházkerület 1000 korona. Baczó Mózes Szászváros 50 korona.

2. Pártfogó tagok kötvényei után 5% kamat 1903-ra: Veszprémi ev. ref. egyházmegye.

3. Alapító tagok kötvényei után 5%-os kamatok, 1903-ra: Geszti ev. ref. egyház, VI. sz. kir. városi ág. h. ev. egyházmegye, Tátraaljai ág. hitv. ev. egyházmegye, Somlyódy István Szikszó, Csengey Gusztáv Eperjes, Felsőbaranyai ev. ref. egyházmegye, Gyantai ev. ref. egyház, Dévai ev. ref. egyház, Szikszay András Ibrány, Tamásfai ev. ref. egyház, Szepesi XIII. városi ág. h. ev. egyházmegye (8 kor.), Vécsey Olak Miklós Tokaj, Tiszaeszlári ev. ref. egyház, Dókus Ernő Budapest, Szalay Benő F.-Csurgó, Vadászi ev. ref. egyház, Ácsi ev. ref. egyház, Selmezi ág. h. ev. lyceum (12 kor.). 1902—1903-ra: Sárospataki ev. ref. akad. ifj. könyvtár, Drégelypalánkai ev. ref. egyházmegye. 1900—1903-ra: Marosi ev. ref. egyházmegye. 1904-re: Nógrádi ág. h. ev. egyházmegye. 1903—1904-re: Abauji ev. ref. egyházmegye.

4. Rendes tagsági díjak évi 12 koronával, 1903-ra: Gamauf György Eperjes, dr. Biacsy József Mezőtúr, Kismarja ev. ref. egyház, Polgár László Szeged, Weber Samu Szepes-Béla, Vendvidéki ág. h. ev. lelk. kör, Fülöp József Körmend, Dalvics Hugó Pozsony, dr. Kiss Ernő Tamási, Jónás János Pozsony (6 kor.), Fekete Gyula Nagykikinda, Löcsei ág. h. ev. egyház, Késmárki ág. h. ev. egyház, Sztehló Gerő Besztercebánya, Tóth Béla B.-M.-Keresztes, br. Podmaniczky Gézáné Kiskartal, dr. Bartók József Kolozsvár, Mágosi Mihály Temesvár (6 kor.), Szepi ev. ref. egyház, Kisujszállási ev. ref. főgimnázium, Kaposvárvidéki ev. ref. lelk. kör, Hajdúhadházi ev. ref. egyház, Haeker Károly Pozsony, dr. Schneller István Kolozsvár, dr. Imre József H.-M.-Vásárhely, Farkas János Bodva-Lenke, Madarász Imre Karczag, Névák Lajos Sárospatak, Haviár Dániel Szarvas, Spáth Gyula Győr, Szolnok Gerzson H.-Böszörmény, Krupez István Udvarnok, Pozsonymegyei ág. hitv. ev. egyházmegye, Fülep János Pozsony, Hajts Bálint Orósháza, Kátai Endre D.-Szt.-György, Sziklay Ottó Pozsony, Vértesaljai ev. ref. egyházmegye, Molnár Hugó Ujvidék, Idrányi Ferencz H.-Büd, Weidlich Pál Miskolc, Derzsi Károly Torda, Bernát Ferencz Budapest, dr. Bernát István Budapest, Gonda Béla Budapest, Hegedüs Károly Budapest, Marton Lajos Budapest, Márton Lajos Budapest, Margócsy István Acsa, Szathmáry Sándor Érmihályfalva, Szalay Ferencz Szaporca, br. Mannsberg Sándor Kolozsvár, Soproni ev. theol. önk.-kör, Szabó Endre Minaj, Steltzer Endre Pozsony, Lichtenstein József Miskolc, Zsigmond Ferencz Ártánd, Szalóci Pál T.-Valk, Mátészalka ev. ref. egyház, Simonides János Szécsény, Simonffy János Debreczen, Fűrjész Jenő Pető-Szinye, dr. Freysinger Lajos Vác, Bodon Barna Nagy-Bátor, Bodor István Rimaszombat, Saguly János Pitvaros, Nádasdy József Karczag, Morvay Ferencz Vaiszló, Cseresnyés János Temesvár. 1900—1903-ra: Czike Lajos Ó-Szöny, Pozsonyi ev. theol. akad. olvasókör. 1899-re: Eöszé Zsigmond Némedi. 1899—1903-ra: Tankóczy Gyula Szatmár. 1904-re: Veress Ede Bucs, Ballagi Géza Budapest, Tóth Sándor Feketehegy. 1900—1902-re: Osia Kálmán Etéd (20 kor.). 1902—1903-ra: Kozma József N.-Szelmecz (18 kor.), Dömötör László Szeremle (19 kor.). 1901—1902-re: ifj. Antalfy László Kassa, Fráter Barnabás Derecske, Antalfy László A.-Vadász. 1901—1903-ra: Segesváry József K.-Jánosi, Dókus László S.-A.-Ujhely. 1901-re: Lajos János Bögöz. 1903—1904-re: Bodor Géza Alesernáton, 1902-re: Fábrián János Budapest. 1900—1901-re: Szabó Endre Minaj. 1891—1899-re: Eötvös Károly Szolnok (100 kor.). 1894—1899-re: gróf Bethlen Sándor M.-Gezse. 1897—1902-re: Dézsi Mihály Csákvár, dr. Horváth József Pápa. 1892—1896-ra: Parragh Béla Tamási (50 kor.). 1893—1902-re:

Kubinyi Aladár Rimaszombat. Molnár Lajos Harasztkerék. 1894—1902-re Cseresnyés János Makó. 1898—1902-re: Gyalokay László N.-Ócsa. 1897—1899-re: Gáthy Zoltán Pápa. 1897—1903-ra: Rosta Ferenc Sopron. 1898—1900-ra: Adorján Miklós Csurgó (30 kor.). 1894—1902-re: Illosvay Aladár Nyir-Medgyes. 1898—1902-re: Inze Lajos Sz.-Somlyó.

5. Pártoló tagsági díjak évi 3 koronával, 1903-ra: Zachár Sámuel Ratkó, Furtai ev. ref. egyház. Vadászy Pál S.-Szt.-Péter, Varságh Béla R.-Csaba, Kálmán Gyula Ságvár, Varga Sándor Győr-Szemere, Abauji ev. ref. tanító-egylet, Gaál Ferenc Poroszló, Duka Marcell Szeged, Danyi József Erdőbánye, Barla Jenő kisujszállás, Fazekas Sándor B.-Sellye, Tóth Kálmán Deáki, Fischer István Bártfa, Kozma Zsigmond Nagy-Bajom, Raksányi Károly B.-Henye, dr. Tirtsch Gergely Új-Pázua, dr. Jászi Miklós Debreczen. Bieskei ev. ref. egyház, dr. Szomor Dezső H.-M.-Vásárhely, Nagy Géza Diósjenő, Hutka József Bánócz, Wiegand Arthur Halas, Balázs József Beszterezse, Vadászy István Noszvaj, Lichtenstein László Miskolc, Trillhaus Gyula Miskolc, Trillhaus Lajos Miskolc, Kiss Mór Kocs, Földváry Jenő Daruvár, Elek József Báhony, Cseresnyés Ödön Balázsfalva, Arany Gusztáv Pécel, Karácson Béla Kis-Ujszállás, ifj. Bartók György Kolozsvár, Puskás Lajos Martos (4 kor.). Veres Bálint Henezida, dr. Végő Sándor Kunhegyes, id. Nagy Péter Miskolc, Kádár János Legenye, Félegyházy Antal Sz.-Udvarhely, Kiss Lajos Miskolc, Szontagh Sándor Sz.-Váralja, Czirbusz Endre Kondoros, Dorogi Lajos Kisujszállás, Szaevay Sándor Kolozsvár (3 kor.), Somkerekí Miklós Szék, Hegedűs István Budapest, Lénárt József Magyaró, Szücs József Alsó-Örs, Szabó János T.-Szt.-Miklós, Hagymássy Károly Paks, Farkas Károly Sáromberke, Németh Péter Csomonya, Tóbiás Gyula F.-Láncz, Thern László Igló, Szakal János F.-Méra, Boesor Lajos Tengőd, Fodor Béla Miskolc, Polgár János Meszlen, Juhász László Győrtelek, Kelemen János Ács, ifj. Arany Károly F.-Iregh, Freitag János Csorvás. 1902—1903-ra: Biró János Abaujvár, Érmihályfalvai ev. ref. egyház, Tóth Kálmán Komjáthi, dr. Gergely György M.-Sziget Nagy Lajos Nyiregyháza, Ujhelyi Miklós Miskolc, dr. Katona László Rozsnyó, Konec Adolf Rimaszombat, öz. Rác Gézáné Mór, Gádorosi ág. h. ev. egyház, Türkevei kaszinó-egylet, Győrteleki ev. ref. egyház. 1904—1905-re: Gecei Péter Tarczal. 1902—1904-re: Idrányi Barna N.-Szaláncz. 1901-re: dr. Veress Endre Kolozsvár, Nagy Jenő S.-Szt.-Péter, Nyárady László Békés, Atyai ev. ref. egyház, Nagy Sándor Mohi. 1903—1904-re: Fürst János Pozsony, Csizmadia Lajos Pápa. 1901—1903-ra: Majtisi ev. ref. egyház, Kemény János Kis-Körös, Gombai ev. ref. egyház, Nánai ev. ref. egyház, Geréb Márton Kolozsvár, Terray Gyula Rozsnyó, Budai József Miskolc, Csák Máté Nagy-Várad. 1895—1902-re: Révay Pál S.-Szt.-György. 1902-re: Szentmártony Dániel Mártony. 1904-re: Sebesi Ákos Segesvár, Sziráczy János Szarvas, Földes György Zabolá.

6. Segítő tagsági díjak évi 3 koronával, 1903-ra: öz. Kerekes Józsefné Poroszló.

Összesen befolyt 4661 kor.

Budapest (IV., Deák-tér 4.), 1904. január 1-én.

Bendl Henrik,
társ. pénztárnok.

Figyelmeztetés.

Társulatunk közgyűlése elrendelte, hogy a kettőnél több évről hátralékos tagokat az ügyész perelje be.

Tisztelettel figyelmeztetem a hátralékos tagokat, hogy ezt a rájuk nézve költséges eljárást ne várják be, hanem minél előbb küldjék be a hátralékukat a Társulat pénztárába.

A pénztárnok.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

SZÖTSFARKAS,

THEOL. AKADEMIAI TANÁR,

A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 8 kor.

BUDAPEST,

HORNYÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA

1904.

TARTALOM.

I. Értekezések és tanulmányok.

	Lapszám
1. A debreczeni protestáns egyetem. <i>Dr. Márk Ferencz</i>	69
2. Draskovich György a soproni jezsuita kollegium alapítója. <i>Payr S.</i>	76
3. A lelkípásztor jóhírnevének megvédelmzése a XVIII-dik században. <i>Dr. Tüdös István.</i>	93
4. A perzsa Mithra-vallás és a keresztyénség. <i>Ifj. Bartók György</i>	103

II. Tárcza.

Adatok a heidelbergi egyetem magyarországi hallgatóinak névsorához. <i>Zoványi Jenő</i>	111
--	-----

III. Irodalmi szemle.

a) Hazai irodalom:

1. Dr. Horváth József: Bölcsészettörténet. I. k. <i>Sz—s.</i>	115
2. K. Tóth Kálmán: A hit temploma. Új folyam. I. k. <i>V.</i>	116
3. Fejes István: Énekeskönyv (Próbakiadás). <i>Sz. F.</i>	118
4. Bánóczy József: Az I. M. I. T. Évkönyve. <i>F.</i>	121
5. Hörk József: Cura pastoralis. —s.	122
6. Dr. Erdős József: Jézus élete és tanítása. <i>L. G.</i>	123
7. Nyáry Pál: Keskeny út. <i>V.</i>	124

b) Külföldi irodalom:

1. Kügelgen: Grundriss der Ritschlschen Dogmatik. <i>Sz. M.</i>	126
2. Dennert: Bibel und Naturwissenschaft. <i>Sz. M.</i>	129

A Magyar Prot. Irod. Társaság tagjainak szives figyelmébe.

Társaságunk egy régebbi határozata folytán a M. P. I. T. tagjai a Társaság egyes kiadványait 33% engedménnyel kapják meg. Miután több ízben előfordult, hogy a t. tagok oly kiadványokat is kértek kedvezményes áron, melyekre Társaságunk határozata nem vonatkozik, szükségesnek tartjuk tájékozással t. tagtársainkat a következőkre figyelmeztetni: Társaságunk határozata értelmében *kedvezmény nem jár*: 1. a Házi Kincstárból, 2. a Koszorú-füzetekből és 3. a legutóbbi évben megjelent tudományos munkákból, minél fogva a t. tagok csakis azon *tudományos* kiadványainkból igényelhetnek 33% engedményt, melyek már több mint egy esztendő előtt jelentek meg. Figyelmeztetjük továbbá a t. tagokat arra is, hogy a kedvezményes árú könyvekért járó összegek nem főbizományosunkhoz, hanem *Társaságunk pénztárnokához, Bendl Henrik úrhoz (IV. Deák-tér 4.)* küldendő, kinek utasítására aztán a megrendelt kiadványokat főbizományosunk a t. tagoknak megküldi. Miután tehát kedvezményes árú kiadványainknál a pénz máshova küldendő, mint a honnan az expedíció történik, ily rendelések *utánvétellel nem eszközölhetők*, hanem a könyvekért járó összeg *mindig előzetesen beküldendő* Társaságunk pénztárához. Budapest, 1904 február hó 10-én. *Szöts Farkas*, a M. P. I. T. titkára.

A DEBRECZENI PROTESTÁNS EGYETEM.

Nem szorul bővebb magyarázatra az az állítás, hogy a protestáns egyház iskolái mindig és mindenütt jótékony befolyást gyakoroltak nemcsak a vallásosság terjedésére, de a nemzeti művelődés ügyére is. A protestantismus nemcsak tudja, de érzi is azt, hogy a századok folyamán néha-néha vehemensebb erővel kitörő ellenséges *külső* áramlatokkal szemben főként iskoláinak kellő színvonalon tartásával veheti fel és állhatja ki a küzdelmet és védheti meg magát és biztosíthatja saját jövőjét. A protestáns egyház életfájának hatalmas gyökerei az iskolákból, a tudományos műveltség emez üdítő forrásaiból szívják föl magokba tápláló nedvöket. De van a protestáns iskoláknak még egy más jellegzetes, kitünő vonása is. A mi iskoláink nem kozmopolita, hanem *kizárólag* nemzeti iskolák. Nálunk legalább, ez édes magyar haza földjén, mindig a nemzeti művelődés hatalmas tényezői voltak ezek s ilyenek is lesznek mindaddig, míg csak ez a kálvinista egyház meg nem semmisül. És ha van e föld kerekiségén állam, mely úgy a mult, mint jelen időben teljesített áldásos szolgálataiért hálával tartozik a protestáns nemzeti iskoláknak, úgy főként és kizárólag épen magyar állam lenne az . . . ! Nem mi vagyunk az *elsők*, a kik némi jogos önérzettel nyilatkoztatjuk ki itt azt, hogy épen itt, a mi hazánkban, ezek a potestáns, specifice kálvinista iskolák létezése nélkül a magyar nemzeti állam-eszme koporsója felett már régesrégén meghuzták volna a halálharangot.

Egy csöppet se csodálkozzunk tehát azon, ha a magyar

kálvinista egyház óriási erőfeszítéssel és minden anyagi áldozat meghozatalával azon van, hogy *különösen* felsőbb iskoláit fejlessze s ezeknek szellemi nivóját minél magasabbra emelje. Hiszen a protestantismusnak egyenesen életeleme a valódi tudományosság és igazi művelődés. A mi főiskoláink nemes versenyt folytattak mindig abban, hogy a hazának, a nemzetnek, a vallásnak és egyháznak értelmes, öntudatos, őszinte és igazszívű polgárokat neveljenek. A protestáns iskolák valóságos *kitörölhetetlen jellemet*, „character indelibilis“-t nyomnak be annak a fogékony ifjúnak lelkébe, a ki ennek falai közt nőtt fel. Épen ezért is fektetnek a mi főiskoláink a biztos és tiszta ismeretek elsajátítására és az egyéni jellem *önálló* kifejlődésére megkívántató *szabad vizsgálódásra* olyan eminens súlyt; jól tudván azt, hogy a legmélyebbreható és legmesszebb kiterjeszhető *független egyéni tanulmányozás* az, mely a protestáns iskolák szellemi értékét mindég kiválóan magas színvonalra emelte föl!

A magyar protestáns egyház természetéből és magasztos hivatásából kifolyóanak tekinthetjük tehát azt a nemes és dicséretreméltó mozgalmat, a mely a közeli napokban Debreczenben szélesebb körben indult meg, hogy e nagymúltú főiskolát, melyet a nemes város már a reformáció hajnalán büszkén: „schola nostra, schola oppidi“-nak nevezett el, a XX. század kezdetén egyetemi rangra emelje fel.

Ez a közelismerést keltő mozgalom azonban épen nem újabb keletű. A magyar haza önállóságának és alkotmányos szabadságának helyreálltával a tiszántúli egyházkerületben mindjárt mozgalom indult meg aziránt, hogy a debreczeni főiskolát, melynek mindég kitünő műveltségű, vallást és tudományt buzgóan szerető tanárai voltak és vannak, egyetemi színvonalra emeljék fel. Mint ábránd, mint ragyogó és csalogató eszménykép meg-megdobogtatta ez a mi ifjúi sziveinket is; és ez az, a mit most is, midőn már az ősz erősen hullatja nálunk leveleit, foglyul ejti álmodozó lelkünket. Ez az, a miről *ma is* szeretünk álmokat álmodozni, látásokat látni, ha ez eszmével behatóbban akarunk foglalkozni. Hiszen csakis egy *Bocskay, Bethlen, vagy Apafi* Mihály nagy emlékének

hódolnak igazán akkor, ha az álomlátás nálunk megtestesített valósággá lenne!

De a mi szűkösen szegényes anyagi erőnkkel talán egy század lefolyásával sem testesülhetne az ige meg.

Álmaink azonban teljes valóra válhatnak akkor, ha az állam, öntudatos nemzeti kulturpolitikának hódolva, segítségünkre jönne. Ha ezt csakugyan megteszi, a magyar haza alkotmányos szabadságának egyik védő oszlopát támogatja s hatalmas mentsvárát erősíti meg. És ha az állam tekintetbe veszi azokat a kiváló szolgálatokat, melyeket e szépmúltú tanintézet a hazai és nemzeti közművelődés ügyének eddig is tett, lehetetlennek gondolnók, hogy elzárkózzék *jogos* kérésünk előtt. *Jogosnak* jelezzük ezt annyiban, hogy azért a 6000 mázsa kősoért, úgy a mint alapítva volt, valamint a hegyközszentimrei tizedért, a mint azt *Lónyai Anna*, Kemény János fejedelem özvegye, s viszont *gróf Rhédey Ferencz* 1666 november 8-án kelt iratában következő sorok kíséretében: „megtekintvén a *híres* debreczeni scholának ügyefogyott, gyámoltalan állapotát, mely az *idegen* nemzetek súlyos igája alatt majdnem elviselhetetlenül szorongattatni és nyomorgattatni látszik“ — a debreczeni főiskolának örökösen kiadatni rendeli, még eddig *kellő kárpótlást* semmiesetre sem nyertünk. A mit ezért a közelmúltban kaptunk, csak sovány alamizsna; különösen ha tekintetbe vesszük azt is, hogy e csekélyke adomány is több mint 180 éven át volt a debreczeni főiskolától visszatartva.

És ha az állam, nem értve meg az idők jeleit, csakugyan ridegen elzárkózik *jogos* kérésünk elől: vajjon lehet-e kilátás arra, hogy a debreczeni főiskola, mely a XVI. és XVII. században valóságos *respublica* semináriumnak tekintetett, *saját önerőnkre hagyatva*, csakugyan egyetemmé fejleszthessék?!

Ha egy teljesen szervezett, négy fakultással ellátott egyetemre gondolunk, akkor hiábavaló lenne minden buzgalmunk s feleslegessé válnék nemesebb törekvésünk. Ilyen teljesen kiegészített egyetemről, mely *theologiai*, *bölcsészeti*, *jogi* és *orvosi* szakokkal el legyen látva, most még szó sem lehet.

De hiszen nem is az a mi célunk. Nekünk, a jelenleg is fenálló szakok mellett, *égetően* szükségünk van a bölcsészeti fakultás kiegészítésére és megerősítésére] annyiban, hogy ez egyúttal magába foglalja a protestáns tanárképzést is. És ennek megvalósítására üttött már a 12. óra. Tovább halogatni ez életbevágó ügyet és mindig csak várni dum *defluit amnis, valósággal periculum in mora!*

Azok, a kik épen nem bíznak a biztos sikerben, azt hozzák ellenvetésül fel, hogy egy ilyen csonka-bonka egyetem épen nem felelhet meg rendeltetése céljának; inkább várjunk addig, míg olyan anyagi erővel rendelkezhetünk, mely aztán képessé tesz minket egy teljesen kiegészített protestáns egyetem felállítására.

Szabad legyen azonban a kételkedőket arra a történeti tényre utalni, hogy majdnem az egész középkorban, *semmi külön életpályára* elő nem készítő tisztán *elméleti* tudományok alkották az egyetemi tanulmányokat. Ilyen volt maga a párisi egyetem is Kálvin idejében, ki egyidőben tanult ott teológiát, jogot és bölcsészetet. Sőt ne menjünk ilyen messze példaként. A legújabb korban, még a mi tanuló éveinkben is, tanultunk nemcsak theologiai, hanem több bölcséleti és jogi tantárgyakat is. Eleinte tehát, magoknál a külföldi tanintézeteknél, a bölcsészeti fakultás volt a legfőbb ágazat; a többi különböző szakok csak mint *járuelékok* csatoltattak ehhez később. Magában a bécsi egyetem alapszabályaiban is, a bölcsészeti szak, vagyis *facultas artium*: „*pia nutrix et alma mater omnium facultatum*“-nak van elnevezve.

A német prot. egyház nagyhirű theologusa, ki maga is kiváló berlini egyetemi tanár volt, *Schleiermacher* is kiemeli a bölcsészeti fakultás fontos hivatását, midőn mondja: „nyilván van, hogy a *tulajdonképeni egyetem csupán a bölcsészeti szakban van összpontosulva*, a másik három csak *speciális iskola*“.¹

Ugyancsak jelzett művében e kitünő tudós azt mondja: „E tanszak“ t. i. bölcsészeti, „körébe tartoznak mindazon tudo-

¹ Gelegentliche Gedanken über Universitäten im deutschen Sinn. Berlin, 1808. Pag. 49 und folgende.

mányok, melyeknek céljok a speculatív szellem, s általában az általános emberi műveltség kifejtése és megerősítése. Ide tartoznak: a matematika, psychologia, az ethika, a philologia és história. Idevág még az aesthetika és mythologia is. Jogosan nevezzük azért a bölcsészetet az emberi tudás encyclopediájának, a bölcsészeti fakultást pedig: *universitas scientiarum*nak“.

S hogy a bölcsészeti fakultás egyik leglényegesebb kiegészítő részét képezi egy protestáns egyetemnek, erre vonatkozólag ugyancsak Schleiermachert szólaltatjuk meg. „A bölcsészetet“ — mondja ő — „minden tudományra való általános befolyásánál fogva, mint legfőbb tanágot, mint minden tudományos ismeret alapját kell felfogni és előterjeszteni. Minden protestáns egyetemnek tudományos élete ezen a tárgyon nyugszik s minden munka sikere ezen alapszik, mely azonban ne a speculatio üres formája legyen csak, — mivel igen sokan az ifjakat egész a csömörlésig megtömi, — hanem az emberi ész és reáltudás szükségessége is figyelembe vétessék, hogy így aztán a speculatio és empiria között vélt különbség elenyészsen s így az igaz tudás ne csak *lehető* legyen, hanem *meg is valósuljon*.“

Íme, így nyilatkozik a bölcsészeti fakultás fontosságáról egy olyan tudós, a ki mint pedagógus is elsőrendű szaktekintély volt, a kinek neveléstana, egész a legújabb időkig, többszörös kiadást nyert. És ha már most, a debreczeni főiskolával kapcsolatosan, csakugyan létrejön a bölcsészeti fakultás, megerősítve a többi tanszakokat is, bátran belép ez az iskola is az *universitas scientiarum* méltó soraiba.

Nem lehetek tehát egy véleményen azokkal, a kik úgy vélekednek, hogy az egyetemi színvonalnak még csak *megközelítése is* nálunk a jelen kulturális viszonyok közt épen nem lehetséges. Sőt ellenkezőleg állítom, hogy tanárai számaránya és kiváló szellemi ereje, mint minőségénél fogva leginkább hivatva van Debreczen arra, hogy a létesítendő protestáns egyetem e derék város falai között vegyen állandó szállást magának. „Csak nem kell exclusiv szűk látkörű kulturpolitikát folytatni magyarhoni prot. egyházunknak sem és nem kell

féltékenykedni azért, hogy erre épen Debreczen van mintegy predestinálva. Örüljünk annak mindnyájan, ha csakugyan létrejöhet az. Magyar lesz az minden ízében. Világító lámpása a magyar haza törvényes szabadságának, a magyar nemzeti eszmének, a tudományos műveltségnek, a vallásnak és tiszta erkölcsiségnek . . . !

Elég hiba az, melynek nyomasztó súlya azonban nem ránk, szegény magyar protestánsokra nehezedik, hogy eddig is meg nem valósulhatott az. Annyi szolgálatot tettünk mi már századokon át a magyar kulturának, nemzeti eszmének és tudományos műveltségnek, miszerint méltó joggal elvárhatnók az államtól, hogy nekünk, mint az országos közművelődés egyik nem csekély tényezőjének e fontos kérdés megoldásánál teljes anyagi erejével segítségül jönnön.

Csak egy futó tekintetet kell vetnünk az ország földrajzi helyzetére és népességének számarányára, azonnal meggyőző ez bennünket arról, hogy ide, a nagy magyar alföld szívébe, csakugyan kell egy protestáns egyetem. Íme, a szoros értelemben vett egykori Poroszországnak 18—20 millió lakosságára 8 egyetem esik. Bajorországnak 6 millió lakossága után 3 teljes és 9 csonka egyetem esik. Württembergnek 2 millió lakosságára egy, kitünő erővel ellátott egyetem esik. Ugyan *hol* állunk mi még e tekintetben?

Nem célunk s nem is feladatunk kész tervezettel most előállani, hogy melyek legyenek azok a tanszékek, a melyeknek felállítása okvetetlenül megkívántatnék a debreczeni főiskolával kapcsolatosan felállítandó bölcsészeti fakultáson. Az enyémnél sokkal avatottabb tollak: egy *Eröss Lajos* és *dr. Ferenczy Gyuláé* már megcselekedték ezt. Mindössze futólag csakis annyit jegyzek meg, hogy egy teljes bölcsészeti fakultás berendezéséhez legkevesebb 12 rendes tanszék felállítása szükséges. Németországban az elmúlt 1903. évben legkevesebb volt a tanulók száma Kielben; és mégis az ottani egyetemnek bölcsészeti szakán a tantárgyakat 17 rendes tanár adta elő.

Felesleges még csak bővebben is indokolni, hogy vannak tanszékek, a melyeket egy rendes tanár nem tölthet kellőleg be. Az egyetemi tanszabadság fogalma hozza magával, hogy

kivánatos a hallgatóságra nézve több tanerő beállítása. De hát egyelőre ezen lehetne docensek és supplensek alkalmazásával is segíteni.

Nem lehet sem czélom, sem feladatom e fontos kérdés fejtegetésénél bővebb akadémikus fejtegetésekbe bocsátkozni. E rövid közleményben csakis körvonalozni akartam azt, hogy *mi módon és milyen alakban* lehetne életre hívni azt a protestáns egyetemet az Alföld metropolisában: Debreczenben.

Most már végére érve jelen közleményemnek, befejezem ezt a poraiban is áldott emlékezetű s országos hírű debreczeni lelkésznek, *Révész* Imrének, éppen a debreczeni egyetemre vonatkozó frappáns szavaival, mely az általa kitünően szerkesztett: „Magyar prot. egyházi és iskolai Figyelmező“ 1870. évi augusztus—szeptemberi számában jelent meg. Szebb és találóbb szavakkal úgy sem zárhatnók be közleményünket:

„Volt idő — úgymond — e jelen, XIX. század, elején, midőn maga a kormány ajánlotta a magyarországi protestánsoknak, hogy közös erővel s némi államsegélyre is számíthatva, tartsanak egy-egy főiskolát, és pedig a reformátusok *Debreczenben*. Ez felkölté egyik testvérkerület féltékenységét, hogy t. i. már a debreczeni kollegium akadémiaivá akar lenni stb. s végzésileg is kifejezte, hogy „némelyek szeme elibe, Debreczennek a felsőbb rendelkezésekben említése kedves árnyékot vetett, az effélék által majd „törvényes jussaink“ fognak megszoríttatni stb. Erre a tiszántúli egyházkerület némi indignációval olyan megjegyzést tett, miszerint a debreczeni „*kollegium*“ hiú nagyravágásától ne féljen senki sem, mert bár emelkedni igyekeznek, fényes árnyékon nem fog kapkodni soha.

Adja Isten, hogy a mi korunkat már efféle versengés és féltékenység ne háborgassa többé, hanem valódi testvéri öszinteség és igaz nyíltszivűség kösse össze a különböző főiskolákat és azok előljáróit mindvégiglen.

Te is főiskola, mely itt a szép magyar Alföld egyik kies pontján, a sik mezők és puszták felett, századok nagy szélvészeli és viharai között, csendes méltósággal megállottál — állj fen még sokáig, késő századokig! Tápláld és takargasd a mi fiainkat is, miként tápláltál és takargattál minket és a mi

atyáinkat, híven, mint a puszták pelikánja táplálja és takar-
gatja az ő fiait. Legyen művelődésed látköre és pályája
oly széles és szabad, jellemed oly nyilt és egyenes, mint a
sík föld, a mely körülötted és az ég, mely feletted kiterjesz-
kedik!“

Ennél szebb és találóbb szavakkal aligha zárhattuk volna
be jelen közleményünket.

Dr. Márk Ferencz.

DRASKOVICH GYÖRGY, GYŐRI PÜSPÖK, A SOPRONI
JEZSUITA COLLEGIUM ALAPÍTÓJA.

— Dobronoki jezsuita házfőnök leveles könyve nyomán.¹ —

— Első közlemény. —

Mielőtt a jezsuiták soproni invasiójáról szóló dolgozatot közzé tenném, szükségesnek tartom, hogy magát az alapítót külön is bemutassam, a ki büszkén használta a „fundator collegii Soproniensis“ nevet.

Draskovichról nagy dicséretet zengenek a r. kath. történetírók. Póda Endre a soproni r. kath. parochia történetében² őt, ki a Keresztelő Jánosról nevezett soproni crucigeratusnak is javadalmasa volt és Sopronban e hajdani lovagrendnek bécsi-utczai templomában van eltemetve, igazi crucigernek, a Krisztus keresztes vitézének nevezi, ki a lelkeseket buzgóságra szoritotta, új hívő nemzedéket nevelt stb.

Hasonló módon szól róla Horváth Kristóf is a soproni r. kath. főgymnasium történetében³ Pázmány Péter kortársának, fáradalmi buzgó részesének, eszméi, törekvései megvalósítójának nevezvén.

Mi itt csak, mint a protestánsokat is érdeklő jezsuita invasio vezérét s a soproni jezsuita collegium alapítóját akarjuk jellemezni. Jogunk van őt, a főpapot megismerni, ki az erkölcs-bíró szerepét mervén játszani, Sopron város evang. polgármesterét és becsületes polgárait mindenkor „elvetemült, dög-vészes, semmirekellő eretnekek“ (nequissimi, pestilentissimi, perversissimi haeretici) nevének nevezte s mint ilyeneket vádolta be a király és nádor előtt.

A római egyház mai nap is ádáz polemiát folytat a protestantismus ellen.⁴ Nálunk mindenben szennyet és romlást

¹ Ismertettem e forrásgyűjteményt a Prot. Szemle 1903. évf. 412. s. köv. lapjain.

² A soproni kath. parochia és kath. hitközség története. Sopron, 1892.

³ A soproni r. kath. főgymnasium értesítője 1895. és 1896.

⁴ Újabb termékek e téren például: Kolb Viktor (bécsi jezsuita),

keresnek, náluk pedig minden fény és tiszta szentség. Hadd világítsunk be hát mi is egy kissé az ő sátorukba a történelem fáklyafényével. Lássuk, milyen szentek azok, a kik, mint valamely felsőbb hatalmasság, a püspökök collegiumában ülnek; mily utai vannak ama püspöki successiónak, melyre, mint az apostoli igazság biztosítékára, a római egyház oly nagy súlyt helyez; milyen értéke és milyen rúgói vannak a pápista hitbuzgóságnak; milyen az a jezsuita morál és a jezsuita hazafiság, Az is kitudódik azután, hogy a rómaiaknak legszentebb dolgait is ki vezeti, a szentlélek-e, a pápa-e, püspök-e, vagy a jezsuita páter?

Dobronoki jezsuita leveles könyve hű tükröt szolgáltat. Ők maguk jellemzik magukat. Mi akár szót se mondjunk róluk.

I.

Jóllehet az 1608. évi VIII. t.-cz. megtiltotta a jezsuitáknak hazánkban az állandó birtokszerzést s jóllehet az 1619. évi pozsonyi és az 1620. évi besztercebányai országgyűlésen is szigorú törvényekben mondott róluk lesújtó ítéletet a nemzet: azért Pázmány érseksége idején mind több. helyre és pedig tervszerűen épen a protestánsoktól lakott városokba fészkeltek be magukat. Turóczon, Vágsellyén és Nagy-Szombaton kívül voltak már 1626 óta Győrött és 1629 óta Pozsonyban. Terjeszkedésüket készséggel mozdította elő II. Ferdinánd király is, kit a jezsuiták neveltek maguknak, s kinek Lamormain jezsuita volt a gyóntatója és mindenható tanácsosa.

A klérusnak egyes élésszemű, igyekvő tagjai jól tájékozódtak a viszonyok felől és hamar kilesték, hogy emelkedni a hierarchia lépcsőjén most csak a jezsuitákkal való szövetségben lehet, azért keresték is a páterek barátságát minden áron.

Az ilyen kapaszkodó klerikusok mintaszerű alakja volt trakostyáni *Draskovich* György, egy horvát származású, hírneves famíliának a tagja. Ősei közül egy hasonló nevű szintén győri püspök volt és cardinalis. Atyjaifiai a XVII. században már a bárói, sőt grófi rangot is megkapják. Az apja, János, horvát bán és dunántúli főkapitány, az anyja Istvánfy Éva, a történetíró leánya volt.

1599-ben született s már 13 éves tanuló deák korában megkapta a pornói, eredetileg cistercita apátság jövedelmét.

Die Glaubensspaltung und ihre Folgen, Münster 1903. *Brors* Xavér (jezsuita). A ker. hitvédelem ABC-je, Temesvár 1903. *Denifé* Henrik (dominikánus), Luther und Lutherthum in der ersten Entwicklung, Mainz 1904.

Nevelése költségeit ebből fedezték. Pornón (Vas megye) ma is megvan a régi emléktábla, mely szerint Draskovich János építtetett ott valamely épületet fia, a pornói apát számára.¹ Pázmány a 19 éves nagyreményű klerikust 1618-ban Rómába küldte a német-magyar collegiumba.

Dobronoki leveles könyvéből 1631-ben már, mint 32 éves férfit ismerjük meg, a mikor már váczi püspök és pozsonyi prépost. A váczi püspökségből a török miatt alig lehetett valami haszna. Állandóan Pozsonyban lakik s innen levelez szorgalmasan a jezsuitákkal.

Eme két új tisztségében az a szépnek látszó, de épen nem önzetlen gondolata támad, hogy a 20 év óta élvezett pornói apátságot a közeli Kőszegen alapítandó collegium céljaira a jezsuitáknak adja, a kik ezt fényesen fogják visszaszolgálni. Itt kezdődik az épületes érdekszövetség, mely édes gyümölcsöket hullatott mindkét szerződő félnek. A „kéz kezét mos“ hasznos étel szabályát Draskovich épen oly jól ismerte, mint mesterei a jezsuiták. Az ő barátságukra igazán ráillett: mond meg, kik a barátaid és megmondom, ki vagy.

Kőszeget azért választotta, mert ezzel Pázmánynak járt kedvében. A primás ugyanis már 1526-ban nem Győrré, hanem Kőszegre akarta a pátéreket betelepíteni. Ez évi okt. 26-án írja Dallos Miklós győri püspöknek: „Nem tudom én, ha az pátérek ugyanott akarják-e az Collegiumot és nem ott, a hol én javallom vala, Kőszegben. De ha ugyan Győrött akarják, én nem ellenzem, sem improbalom“.²

Sokat ígérő tervét közölte Pázmánynyal, Esterházy nádorral és kikürtölte mindazon egyházi és világi hatalmasságoknak, a kiktől csak kézzelfogható hálát remélhetett. A jezsuiták közül értesítette Montmorency Florentius osztrák visitator, Sumereker Mihály osztrák provincialist és Lamormain Vilmost, a király gyóntatóját.³

Tudatta a dolgot *Sennyey* István győri püspökkel és kir. kancellárral is. Ez valamely gyanakodó öreg úr lehetett, a ki megérezte, hogy Draskovich az ő helyére pályázik, azért sokat is akadékoskodik. Azt feleli neki, hogy a pornói apátsággal ő felsége hire és akarata nélkül nem disponálhat s abból a maga nevére fundatiót nem is csinálhat.

Draskovich külön levélben igyekszik magát igazolni és

¹ Sziklay—Borovszky, Vas vármegye monographiája 84. l.

² Győri tört. és rég. füzetek I. 168. l.

³ Pozsonyban 1631 szept. 15-én kelt eredeti levele. Dobronoki leveles könyvében 26. szám.

a kishitű Sennyeyt megnyugtani. O nem tisztesség kívánó, nincs egyéb célja, minthogy Istennek neve dicsérettessék, az anyaszentegyház épüljön, a collegiumok szaporodjanak és az eretnesség fogyjon. A páter jezsuitákat azért pártolja, mert ezeknél hasznosabb szerzet az anyaszentegyház mostani állapotjára nézve nem is lehet. Nincs is semmi kétsége abban, hogy ő felsége az eredetileg cistercita apátságot a jezsuitáknak ne adná, mert nagyobb a turóczyi prépostság a pornóinál, mégis a pátereknek conferáltatott. Kőszeg városa pedig erre a célra azért oly igen alkalmas hely, mert fészke az eretnességnek, Nincs is Sopronon túl egész Varasdig semmi más arra való város. Három nemzet lakja, magyar, német, horvát.¹ Pornó is igen közel van hozzá. Mivel pedig a várost Németországhoz bírják és ausztriai törvénnyel él, könnyű ott ő felségének parancsolni, hogy a pátereket bevegyék és az egyik szentegyházat nekik adják, hogy ott legyen isteni szolgálatjuk a katolikusoknak.²

A kancellárnak az iránt is volt aggodalma, hogy a páterek nem fogják a szerény Pornóval beérni és nem fogadják el lakóhelyül. Draskovich megnyugtatta: Turóczban is, Sellyén is laktak, minek előtte N.-Szombatba vitték őket, úgy lakhatnak Pornón is, míg Kőszegre beférkezhetnek.³

Sennyeyi e levélre röviden csak azt felelte, hogy szemben kell lenniök és úgy tractálniok a dolgot.

Draskovich a legjobb reménységgel van ügyének sikere iránt. 1632-ben október 10-én már arra kéri a nagyszombati jezsuita rendház főnökét, *Forró* Györgyöt, hogy a leendő pornói residentia számára olyan páterről gondoskodjék, a ki az ekkor áttért Batthyány Ádám németújvári grófot és a közeli protestáns urakat is kormányozhassa. Így már előre reá mutat a fontos misszióra, mely a rendre itt váraozik és ez: a vasmegyei nemesség áttérítése.

Egyidejűleg irt Draskovich Lamormainnak is, hogy nyerve meg ügyének a királyt. Forrót pedig ismételten sürgeti, hogy a házfőnökül kiszemelt páter kiváló férfiú legyen, ki a nyelvekben való jártasságaival, dicséretes okosságával, és a dolgok intézésében tanusitandó ügyességével egyaránt kitűnjék és hatni tudjon. Csak ilyen győzheti le a kezdet nehézségeit.⁴

¹ Úgy látszik, a nemzetiségi súrlódásokat is jó alkalmatosságnak nézik a jezsuiták.

² Kőszeg 1491—1649. Auszriához volt csatolva.

³ Draskovichnak 1632 szept. 15-én kelt magyar levele. I. h. 25. sz.

⁴ Draskovichnak Pozsonyban 1632 október 25-én kelt eredeti levele. I. h. 8. sz.

Ily előkészületek után 1632 november 5-én benyújtja ő felsége elé a kérvényt. A catholica religio nagyobb mértékben való megerősítése czéljából akarja a jezsuitákat, eme félette hasznos munkásokat a dunántúli vidéken is megtelepíteni. Kéri a királyt, hogy a pornói apátságot, melyről ő ezennel önkényt lemond, adományozza a jezsuitáknak. A kőszegieknak pedig parancsolja meg, hogy a pátereket fogadják be s adjanak el nekik megfelelő készpénzért rentháznak alkalmas épületet. Elmondja az okokat, mint fentebb Sennyeynek, melyek Kőszeget a jezsuitákra nézve felette alkalmas helylyé teszik. S végül megnyugtatta ő felségét, hogy nem kell félni, nem lesz ez intézkedése miatt semmi baj. Az a törvényczikk (1608. 8.), mely megtiltja a jezsuitáknak az állandó birtokszerzést, az ellenkező usus alapján már elévült és nincs érvényben, mert a pátereknek néhány helyen tényleg van állandó birtokuk. Különösen pedig most nem kell félni, ő felségének oly kedvező és szerencsés uralkodása idején.¹

A király Draskovich kérvényét véleményadás végett Pázmánynak adta ki. Ez helyeselte is a tervet, csak azt a megjegyzést tette, hogy előbb szentegyházat foglaljanak és házat keressenek Kőszegen s csak azután, ha ezek meglesznek, menjenek oda a páterek. Addig jobb Pornón lenniök. Pázmány nagy és nehéz dolognak tartotta Kőszegen a templomfoglalást és házszerzést, azért int óvatosságra.

Draskovich felé ekkor már mosolyog a sikernek egy biztató fénysugara. Pázmány dicsérő levelet irt neki. „Isten kegyelmednek jót adjon — írja Érsekujvárról 1632 decz. 8. — hogy ily üdvösséges gondolatokat forgat és boldog emlékezetű Draskovich cardinálnak nyomdokában lépik“. Siet is ez örömét Forróval közölni.

Most már csak arra van minden gondja, hogy az első páterek, kik az új provinciát birtokba veszik, minden tekintetben kiválóak legyenek és biztosítsák a sikert. Forró ajánlott kettőt. De Draskovich *Dobronoki* Györggyel és *Káldi* Györggyel értekezvén a dolog felől, az ajánlottakat épen nem találták alkalmasoknak. Draskovich magát Dobronokit kéri. Egyedül ezt tartja képesnek arra, hogy a pornói apátságot birtokba vegye és a kőszegi collegiumot megalapítsa. És készséggel el is jön, csak Forró engedje meg. Káldi sem idegenkednék az eljövételtől, de egészségi állapota nem engedi. Helyette *Kőszegi* páttert kéri másodíknak, a kinek úgy a gazdálkodásban, mint a kőszegi ügyekben nagy hasznát fogják venni. Még

¹ Másolat Dobronoki leveleskönyvében 12. sz.

egy német szónokra is szükség lesz, mert a jobbágyok egy magyar falu kivételével németek.¹

A jó reménységgel megindult ügy azonban mégis megrekedt valahol. Kőszegre még jó sokáig nem teheték be lábukat a páterek. Az apátság adományozása ütközött-e akadályba, Pornó jövedelmét találták-e kevésnek, az 1608. évi törvény állta-e útjakat, vagy a város nem adott-e telket és templomot? Forrásaim e kérdésekre nem adnak választ. Valószínű, hogy ez utóbbi ok volt a legnyomósabb.

Az 1635. évi nagyszombati titkos tanácskozáson² a dunántúli városok közül már Sopront jelölik ki első sorban jezsuita székhelyül és Kőszeget csak második helyen, ha t. i. lehet.

Utóbb Széchenyi György győri püspök valósította meg a kegyes szándékot. Ő is Miller páternek, a jezsuita gyónatónak írt 1666-ban s ez által igyekezett I. Lipótra hatni. 1675-ben a két templomnak elvétele és a lelkészek elűzése után csakugyan be is vonultak a jezsuiták Kőszegre.

Draskovich tehát nem ért célzt. De tervét nem adta fel. A jezsuitákkal a barátságot továbbra is fentartotta. Jobb időket várt s ezek nem is késtek.

II.

Sennyei István győri püspök és kir. kancellár 1635 aug. 25-én Szombathelyen meghalt. Erre várt Draskovich régóta. Két magas állás üresedésben egyszerre. Most mutassák meg a jezsuiták, mit tudnak. De Draskovich se szerénykedett, megtette, a mi tőle telt.

Még jóformán ki sem hült a halott, Draskovich már hírét vette. Azonnal lefogja a Pozsonyhan időző Eszterházi Miklós nádort és Pálffy Pál kamarai elnököt és pártfogásukat kéri. Pázmány csak tőle tudja meg a halálesetet. Sőt aug. 27-én már Forró György jezsuitának is levelet küld N.-Szombatba s kéri, írjon néhány sort az érdekében Lamormainnek, hogy mind a két állást neki adják. (Egy nem is elég.) Ha Isten e kívánságát teljesíti, mindent megtesz a jezsuita rendért, a mi tőle telik. *Egy új collegiumot pedig minden bizonynyval alapít a számukra* és minden módon segítségükre leszen. Dobronoki rector is írjon — kéri — néhány sort Lamormainnek az ajánló levélhez. „Ego totus quantus Paternitatibus Vestris

¹ Draskovich eredeti levele. Pozsony 1632 decz. 22. I. h. 11. sz.

² Lásd: Prot. Szemle 1903. évf. 412. s. köv. 1.

devinctus quoad vixero“ — írja eget, földet ígérve. E levelét, mint zálogot őrizték a jezsuiták, mert nem igen hittek neki.¹

Íme, a szövetségben az egyik szerződő fél mindent ígér, holtig lekötelezettnek vallja magát, egy collegiumot pedig maga fog építeni a jezsuitáknak, de csak annak fejében, hogy megszerzik neki a győri püspökséget és a kancellárságot. Ez az új collegium lesz a *soproni*, a mely eredete szerint tehát csak eszköz Draskovich emelkedésében. A soproni evang. polgárság nem is sejtette, hogy minek köszönheti a szerencsét.

Forró öreg és beteg N.-Szombatban. Helyette Dobronoki vállalja el a közvetítő szerepét. Ez ír Lamormainnek, részletesen lefestvén előtte a Draskovich-családnak a jezsuitarend körül való érdemeit.²

Lamormain szept. 4-én már válaszol is Dobronokinak. Draskovich őseinek a magyarhoni egyház, az ausztriai ház és a jezsuiták támogatásában szerzett érdemeit ismeri s a hol kellett, elmondta. Nem hiszi, hogy van ember, a ki Draskovichnak javát jobban akarná előmozdítani, mint ő. Más most nem mond.³

Mindezeket gyorspostán tudja meg az érdekelt. Lamormain, Forró is irt neki. De most más aggodalom bántja. Omnia in Cardinali posita. Minden Pázmánytól függ! (Ezt sértésnek vehették volna a páterek). Forró tietve sürgeti Draskovich, kérjék meg ezt is személyesen. Pázmányban nem igen bizik, mert csak ilyen határozatlan feleletet adott: „Mi nekünk kegyelmedtől semmi idegenségünk nincsen és a miben lehet, minden alkalmatossággal örömet kedveskedünk kegyelmednek“.

Az már azután nem szép az aspirans férfiútól, hogy még az egyik méltóságot sem nyerte el s már is a másik elszalasztása miatt aggódik.

„Attól tartok — írja Forrónak — hogy nem adják egynek a két tisztséget és más lesz a győri püspök, más a kancellár. Ez esetben problema lehet, hogy mit kell inkább kívánnom. A püspökség a kancellárságnál sokkal gazdagabb ugyan, minélfogva abban az állásban az egyháznak többet használni és több jót lehet tenni. De a kancellárság meg a jövőt tekintve előbbre való. Ha magasabb rangú állások üresednek meg, (a 36 éves kapaszkodó már a primási stallumra gondol), mindig a kancellár áll hozzá legközebb és így magasabbra jutván, az egyháznak is több nyereséget juttathat“.

¹ Draskovich eredeti levele. Pozsony 1635 aug. 27. I. h. 1. lap.

² Dobronoki saját jegyzete a fentebbi levélen.

³ Lamormain eredeti levele. I. h. 3. l.

Hogy azután annál biztosabban győzhessen, míg önmagát csunyául feldicséri, addig versenytársait derekasán leszólja a jezsuiták előtt, kik majd tovább adják. Fentebbi levelét így folytatja tovább: „Lippait illetőleg (a veszprémi püspök) bizonyos, hogy én, a mint egyrészt életkorommal, a püspöki grádusban való senioratusommal, családom fényével és őseimnek érdemeivel előtte állok: úgy másrészt abban is igen felülmulom, hogy ő a megengedettnél jobban törekszik testvéreit és rokonait gazdagítani (!?), a mitől én leginkább irtózom. Tehát nem lehet remélni, hogy az valamely nagy dolgot fog véghezvinni (t. i. a jezsuiták érdekében). Nekem pedig kiváltképen van arra vágyam és tehetségem, mert ősi jószágaimat rokonaimnak átengedvén, egyebet nekik nem adok. Azután bizony nem tudom, hogy ama kemény fejek a győri káptalanban engedik-e magukat Lippai uramtól igazgattatni és meghajlítottatni“.

„De talán — írja tovább — a kalocsai (Telegdi János) vagy egri püspök (Losi Imre) vágyakozik a győri püspökségre, Nem tagadom, hogy mind a kettő, ámbár öreg, de kiváló férfiú. Ez esetben legyen szabad nekem a kancellári állást elnyernem, mert Jászóra menni nem kívánok. Ezeket akartam Atyaságoddal (Forróval) és Dobronoki páterrel, *egyetlen és legjobb páteremmel* közölni, igen kérvén, hogy *ez ügyet, mely épen úgy az enyém, mint kegyelmeteké, vegyék pártfogásukba*“.¹

A soproni jezsuita collegium csak e kapaszkodó férfiúnak a püspöksége árán fog felépülni. Draskovichot nem az őszinte vallásos meggyőződés indítja a jezsuita telepek szaporítására, hanem az önző érdek és számító okosság, mely összeköti a maga hasznát másokéval. Majd nyiltabban is elárulja ezt.

De hát főpásztori jellem-e az, mely így keresi az előléptetést? Hát ilyen módja is van a római szabadalomnak, a püspöki successiónak? Lehet-e a Szentléleknek külön charismáját látnunk abban a püspökségben, mely ily utakon jut a kereskedők, dicsekvők és rágalmozók kezébe?

Draskovich retteg az utolsó pillanatig, hogy elütik kezéről mind a két állást. Szept. 19-én is még sürgeti Dobronoki rectort, hogy ha találkozott a primással s a promótiók felől valami hire van, közölje. Az egri káptalanból egy jóakarója azt írta, hogy Pázmány Losi Imrét akarja győri püspöknek, kancellárnak pedig Lippai Györgyöt.²

És Dobronoki meg is jegyzi e levélen, hogy méltán

¹ Draskovichnak Forróhoz írt, Pozsonyban 1635 szeptember 6-án kelt eredeti levele. I. h. 5. l.

² Draskovich eredeti levele. I. h. 11. l.

aggódott Draskovich, mert az elhalt Sennyei kancellárt már horvátországi útja idején Lippai helyettesítette s most Pázmány ajánlatára őt nevezték ki utódúl. Félni lehetett tehát, hogy az új kancellár vagy maga ragadja magához a győri püspökséget vagy pedig más valakinek adatja.

De megmentette Draskovichot jó barátja és szövetségese, a jezsuita gyóntató, Lamormain. Dobronoki feljegyzése szerint Pázmány épen nem volt oly indulattal iránta, hogy győri püspökségét szívesen látta volna. A kardinális Losi Imre egri püspököt ajánlotta a „császárnak“, hogy az érsekségre való successiója könnyebbé váljék. Mindazáltal Vilmos páter (Lamormain) győzött a császárnál és Draskovich lett a győri püspök Pázmány akarata ellenére, a ki ezt nem is tudta neki megbocsátani soha. A hatalmára féltékeny biboros primást bántotta, hogy túljártak az eszén s Draskovichot jelleméért is méltán megvethette.

Az első nagy siker megvolt. Draskovich benn ült a győri residentiában. A jezsuiták megtették, a mi alku tárgya volt. Most az új győri püspökön a sor, hogy ő is ura legyen szavának. Elő azzal a kialkudott jezsuita új collegiummal!

Ez is meglett, de csak hosszú, keserves küzdelmek árán, a melyekről máskor fogok részletesen szólni. A megsértett Pázmány útjába állott. Sopron polgársága is minden erőfeszítéssel tiltakozott a jezsuiták befészkelődése ellen. De királyi rendeletekkel, Esterházi nádor fenyegető leveleivel és a sima beszédű Dobronoki fortélyjaival végre is rést törtek Sopron falain és Draskovich diadalmasan vezette be a római hadat 1636 szept. 13-án.

A város egy egyházi épületet, melynek tulajdonjoga vitás volt, királyi szigorú parancsolatra átengedett nekik. Ehhez megszerezte nekik még Draskovich a johanniták bécsi-utzai templomát a hozzátartozó telkekkel és jövedelmekkel, utóbb pedig a pornói apátságot. Mindezt oly módon, hogy Lamormain a király által neki adatta az egyházi javadalmakat, ő pedig ezeket átruházta a jezsuitákra. Ingyen vette, ingyen adta. Igen olcsón gyakorolta a nagylelkűséget. Senki ily könnyen még nem szerezte meg a fundator collegii czímet. Templomi és iskolai felszerelésekre adott egyszer 1000 frtot. Ez volt az egész. Ha valaki a győri püspökséget a jezsuitáknak köszönhette, ezt az árt bizony könnyen megfizethette nekik. A végkielégítést csak végrendeletében adta meg a rendnek.

III.

De akármint volt is, a soproni új collegium megnyílt. S ezt ő, mint lépcsőfokot akarja használni a további emelkedéshez. Ámde közelébe jutva, a páterek is kezdik kiismerni a patronusukat. Dobronokit, a kiszemelt első házfőnököt csak titkon engedték át Draskovichnak. És Pázmány, a mint megtudta, boszankodva rendelte vissza azonnal. Holovitz, a második házfőnök is, megérkezése után majdnem, hogy nyomban visszafordult. Sehogy sem tetszett neki a püspök gazdája, a ki épen a Sopron melletti Rákoson lovaskatonákkal exequálta jobbágyaitól a dézsmát. Egyébként is gorombának és szükmarkúnak találta Draskovichot.

De a győri püspök vérmes reményekkel szötte tovább terveit. A soproni diadalt ő ünnepli és ő kürtöli mindenféle legjobban. Még a behelyezkedés napján tudósítja a bécsi provincialist: „Végre elég jól végeztünk a soproniakkal, jól-lehet igen nagy nehézséggel“. Még többet ír Lamormainnek, kinek mindent kell tudnia. Hogy előbb nem végezhetek, annak oka a dögvészes soproniak elvetemültsége és megátalkodottsága, kik a jezsuitákat jobban kerülik, mint a kutyát és a kigyót. „De Istennek legyen dicsőség — írja — végre is győztünk. Három hónapi hihetetlen, kimerítő munka után egy kissé most megpihenek, mialatt erszényem fog munkálkodni libenter ac liberaliter“.¹

Dehogy pihent a jó püspök úr, csak úgy mondta. Nem mintha immár elérte volna a célját. Neki még nagy dolgai voltak. Még jól meg sem melegedett Győrött, már messzebb és feljebb tekint: a primási székre. Pázmány haragszik ugyan reá, de már öreg ember, nem soká viszi. Üres lesz maholnap a helye. Draskovich pedig maga fogja bebizonyítani, hogy arra senki sem méltóbb, mint ő. No, meg Lamormain is megteszi a magáét.

Dobronokit is, a nagyszombati egyetem első rectorát, ezt a sokoldalú, ügyes embert, ha soproni házfőnöknek meg nem nyerhette is, de legalább az érdekkörében továbbra is megtartja. Ennek is kell tudnia mindent, mert tehetős ember a jezsuiták között. 1636. okt. 10-én írja neki, hogy 1000 frtot adott a soproni pátereknek. Valaki egy könyvet is dedikált neki. Megküldi ezt is. Kéri, hogy olvassa el a praefatiót, melyben sok a dicséret. Egy hősi nagy dolgot is vitt véghez Draskovich újabban. Tudja meg ezt is ország-világ.

¹ Eredeti levele 1636 szept. 14. I. h. 157. l.

„E napokban, édes Péterem — írja neki a püspök — hadban voltam. A szarukői urak, (mely tartományt Ausztriához bírnak, de az én dioecesisemben vagyok), semmiképen nem akartanak dézsmát a vagy árendát adni, azért mentem reájok. Voltam háromszázad magammal lovassal, gyaloggal, harmincz szekérral immár bor alá, hintóval s egynéhány kocsival. Számítalan sok veszekedésem volt a német urakkal. Törvénytudó doktorokat is hoztak volt Bécsből. Midőn minden ratiójokra elegendőképen megfeleltem volna, ők mégis továbbra akarták halasztani a dolgot. De én nem várván azt, hanem a dézsmaborokhoz akarván nyulni; s látván ők, hogy nem bírnak velem, mert sokan és jó szerrel voltunk, végtére aztán accomodálák nagy nehezen magokat. Árendát fizetnek 875 forintot, a menyit Magyarorszában három olyan tartomány sem fizet. Több kétszáz esztendejénél, hogy püspöknek onnét sem dézsmát, sem árendát nem adtak és senki más, csak én Isten után vihettem azt véghez.“

Jellemző ez a hadi kaland a magyar püspökök akkori hatalmára nézve. Ugyanez útjában egy, a német patronus által kitett plebánust is erővel helyezett vissza a parochiába. E hadi dolgának érdemét maga érzi legjobban. Kéri is Dobronokit, a ki valamely Draskovichot dicsérő oratiót készült írni, hogy tegyen valami emlékeztést e dolgairól. Már a dedikált könyv praefatiójában is van valami allusio ezekre ama szavakban: Ut velut alter David praedam etc.

Kéri, hogy mutassa meg e könyvet Pázmánynak is, de csak úgy, mintha magától tenné, ne a püspök nevével semmikép, mert talán nem örömet venné. Ha Dobronoki erre nem vállalkozik, akkor páter Hmirát kéri meg, hogy a könyvet csak úgy magától, mintegy bécsi ujságot, küldje meg a kardinalisnak.¹ Íme haragosa előtt is dicsőséget, érdemeket keres. Igen, mert ő a soproni collegium tetején, mint lépcsőn át, az öreg primás helyére akar felhágni. Ezért oly édesek neki a páterek s ezért kellene a primás pártfogása is.

Sokat ígérő volt, hogy Rómából a jezsuita generalis, Vitellesco Mutius, sajátkezű levélben irt neki köszönetet oly elismeréssel, hogy a jezsuiták soproni introductiója Isten után egyedül az ő érdeme.²

Lamormainnel buzgón és fejhajtó megalázkodással folytatja a levelezést. Ő a püspök, a főpap a szerzetesnek szol-

¹ Dobronokihoz 1636. okt. 10-én irt eredeti levele. I. h. 189. l.

² Vitellesconak Rómában 1636. nov. 29-én kelt eredeti levele. I. h. 195. lap.

gailag bókol és hizeleg. Nem tudja a gyóntató akaratát, a soproni házfőnök dolgában másként intézkedett. De rögtön abbahagyja s alázatosan kér bocsánatot. „Én mindenben Atyaságodnak parancsa szerint engedelmeskedem és fogok engedelmeskedni, míg élek“ — írja szégyenletes meghunyászkodással.

Ugyan-e levelében versenytársát, Lippai püspököt és kancellárt ismét megrágalmazza a király bizalmasa előtt. Azért expedálta — úgymond — a keresztesség donatiós levelét oly későn, mert irigykedik reá a győri püspökség miatt; ámbar bizonyos benne — mondja dicsekedve — hogy sem az, sem más nem vitt volna oly nagy dolgokat véghez, mint a milyeneket — absit verbo iactantia — ő tett és még tenni fog.¹

Tett is még nagyobbakat. Pázmány 1637 márczius 19-én meghalt. Minden követ megmozdit. De kedvezőtlenek a jelek. Magok a jezsuiták se biztatják, a kik már a kellőnél jobban szinte megismerték. De ő bizik bennük. És megírja szégyenletes pályázatát az érsekprimási székre, a legnagyobb mértékben követvén el ezzel a simonia vétkét. Titkos ígéretek tesz a királynak és jezsuitáknak, egyenként felsorolván, mit ad, ha kinevezik. Azután szép szokása szerint versenytársait rágalmazza meg oly bűnökkel, melyek ő benne voltak meg legnagyobb mértékben.

Nálunk protestánsoknál sem akkor, sem most nemcsak pap, püspök, hanem harangozó se lehetett volna soha, a ki ily módon kereste állását. Sötét, visszataszító kép ez a XVII. századbeli r. kath. főpapok erkölcsi életéből. Ilyenek merték kiűzni, elítélni, gályákra hurczoltatni a szegény, puritán magyar predikátorokat? Draskovich nem méltó, hogy sarujok kötőjét megoldja. Csak véletlenül kerültek e levelek hozzánk és ezek is mily megbotránkozató képét mutatják a jezsuita és főpapi morálnak. Azt kell hinnünk, Draskovich nem áll egymagában, vannak társai. Ha Szelepcsényinek, Kollonichnak akadnának ily bizalmas levelei kezünkbe, mit olvashatnánk azokból?

Draskovich Győrből 1637 április 23-án írta idevonatkozó levelét a bécsi jezsuita székház valamelyik tagjához, talán Sumereker provincialishoz. Lamormain, az ő régi, hű szövetségese, II. Ferdinánd halálával (1637 febr. 15.), úgy látszik, elvesztette a régi hatalmát.

E levél szerint Vernitsch György, Esterházy nádor titkára, (kinek fivére jezsuita és a nádor udvarában tartózkodik), urának

¹ 1636 november 30-án kelt eredeti levél. I. h. 195. l.

megbízásából nagyszombat napján Bécsbe ment, itt többek között Trautmansdorf grófot¹ is felkereste s a nádor nevében ajánlotta neki Draskovichot az esztergomi érsekségre. A titkár beszéd közben azt mondta a bécsi grófnak — de Draskovich szerint az ő tudta nélkül — hogy a győri püspök magára vállalja az érsekújvári őrsereg zsoldjának fizetését, ha primássá kinevezik. Trautmansdorf azt felelte, hogy azt más pályázók is megígérik, de ő határozottan senkit sem ajánl ő felségének. A titkár arra buzdítja tehát Draskovichot és sok oknál fogva ajánlja, hogy közölje véleményét, mert nem lesz hiábavaló.

Vernitsch Lamormainnel is beszélt s a zsold fizetésére nézve ez is egyetért vele. Azt is mondta továbbá a páter, hogy jöllehet Lippai György igen kedvelt ember az udvarban, az udvar mégis a maga hasznát keresi és elfogadja, a mit felajánlanak.

Arról meg magának Esterházynak ápr. 20-án kelt leveléből értesült Draskovich, hogy Losi Imre, az egri püspök Bécsbe érkezett, az érsekségre vonatkozó tárgyalások és a feltételek megállapítása végett.

„Si tractandum, nec ego retractare debeo“ — írja Draskovich. Ha tárgyalni kell, neki sem kell tartózkodónak lennie. Azért Trautmansdorf grófnak és a bécsi püspöknek (talán Zuana Antal) egyidejűleg irt s a következő pontokban teszi meg ajánlatait, melyeket kineveztetése esetén teljesíteni fog.

1. *Érsekújvár*ott az őrsereg évi fizetését magára vállalja, miként más érsekek is megtették s ezt önkényt, szabadon fogja megtenni mindenféle simonia nélkül, mert látja ő felségének és az országnak nagy szükségét.

2. A *pisetumból* a magyar ifjak nevelőintézetére, mely N.-Szombatban a jezsuiták vezetése alatt lesz felállítandó, évenként 5000 frtot ad.

3. A *túróczi* és *sellyei* prépostságot a nagy-szombati jezsuita collegium birtokába vissza fogja állítani.

4. A Krisztus teste kápolnájának egyházi javadalmát a *Szatmáron* alapítandó jezsuita collegiumra és a tanulók nevelési költségeire fordítja.

5. A Pázmány-féle *bécsi collegium* és alumneum adóságait, melyek több ezer forintra rúgnak, kifizeti, hogy fennmaradhasson az intézet.

6. A *pozsonyi apácák* zárdáját saját költségén minél előbb felépítteti.

¹ III. Ferdinánd minisztere, kinek a westphaliai békekötésben is nagy szerepe volt.

7. Szintén úgy a *nagyszombati ferenczrendi* zárda építését is befejezi.

8. A bányavárosokban felette szükséges jezsuita collegiumnak *Besztercebányán* való megalapítását minden módon és minden erővel elősegíti.

9. Ugyanezt cselekszi az ország felső részén, *Kassán* is.

10. Az alumnusok collegiumait *Bécsben* és *N.-Szombatban* is segélyzi és fentartja.

11. Minden módon kieszközli úgy az országgyűlésen, mint egyebütt is, hogy a *Thurzó-féle birtokok* ő felsége tulajdonában megmaradjanak és az ellenkező fél semmit se kapjon.

12. A bányavárosokban ő felségének *bányáit*, melyeket a készpénz hiánya miatt sokszor rosszul művelnek, kölcsönadással segélyzi és támogatja.

13. *Érsekújvárott* a katonaság fizetésén kívül a bástyákat is erejéhez képest felépíti és megerősíti.

14. Ezenkívül a *nagyszombati* collegiumnak és akademiának építését erejéhez mérten elősegíti.

„Ezeket és több más egyebet — írja magáról — ha addig élni fogok, bizonyosan megteszem, mert semmire sem tekintek, semmit sem kívánok egyebet, mint csak a közjót és ő felségének a hasznát. És Isten kegyelméből szorgalmam és gazdálkodásom következtében több készpénzem van, mint versenytársaim közül bármelyiknek. (Majd alább az utódja megmondja, mint szerezte.) És nem is szoktam rokonaimnak vagy más ilyenféléknek (!) bármit is adni. Igéretemnek és adott szavamnak megtartásában is sokkal megbízhatóbb és szilárdabb vagyok (!?), mint bárki más versenytársaim közül, a mint mindazok bizonyíthatják, a kik ismernek. És a mit írok, azt szentül megtartom.“

„Némelyek talán mondanak rám egyet-mást, de csak különféle érzelmektől vezetettve teszik ezt. Mind e vádakat bőven megczáfoltam a megholt uralkodó előtt, a ki a győri püspökségben épen e mostani versenytársaimnak helyezett elébe.“

Kéri azután Trautmansdorf grófot és a bécsi püspököt, hogy a fentieket közöljék ő felségével (III. Ferdinánd) s ajánlják őt alázattal. Legyen kegyes tekintettel ő felsége a püspök őseire is, a kik Magyarországon érseki és bíborosi méltósággal tündököltek és úgy a politikában, mint a háborúban a legmagasabb tisztségeket viselték és az osztrák császári háznak mindig a leghívebben szolgáltak, a mit ő is meg fog tenni, a mig csak él. Ajánlkozott arra is, hogy ha kívánják,

felmegy Bécsbe s a feltételekről előszóval jobban és bővebben értekezhetnek.

Ennyit irt Draskovich Trautmansdorfnak és a bécsi püspöknek. Levele tartalmát most azután egy pater útján a bécsi jezsuita rendházzal is közli. Újra ajánlja magát legjobb pátereinek, kik eddig az ő érdekében dolgoztak: „Nem csoda — úgymond — ha ennyit ígérek és megtenni akarok, mert itt a legnagyobb dologról van szó. Vagy meg kell most halnom vagy győznöm; ha most elbukom, sohasem kelek fel többé“. Íme, egész életét köti a mostani promotióhoz, hogy ne ígért volna hát eget, földet!

A páter, kihez e levelét írja, már előzetesen értesítette arról, hogy Losi Imre kineveztetése, úgy szólván, már befejezett dolog. De Draskovich mégis bizakodik, azt mondván, hogy nyilvánosan még nincs közzétéve, az okmány a canceláriából még nem adatott ki, tehát lehet még az ügyről tárgyalni. Mily makacs erőszakosság!

Pálfí Pállal, a kamara elnökével is kellett volna e pontokat közölnie, úgy véli Draskovich, de már belefáradt az irkálásba. Annyifelé folyamodott, Nem is tartja Pálfít megbízhatónak, mert ingatag ember s inkább Losinak vagy Lippainak fogja pártját. „Megmutatná — úgy mond — nekik levelemet az én veszedelmemre és kieszközölné, hogy azok is megigérnék mindezt, jöllehet nem teljesítenék, és ezek valamelyike nyerné el az érsekséget.“ Íme, a magyar klerus legkiválóbb két tagját is magához hasonló jellemnek tartja, azért csak zárt ajánlattal concurrál. Csunya üzletvilág volt már akkor is.

Jobbnak tartja tehát, hogy meghatalmazó levelet mellékel s valamelyik páter (Dobronoki vagy Belecus) előszóval tárgyaljon Pálfival az ő nevében. „Újra és újra ajánlom magamat Atyafiságtoknak, *közös ügyünk ez* (est hoc commune nostrum negotium)“; e szavakkal végzi hosszú, nevezetes levelét¹

E levélhez nem kell commentár. Egy ilyen jellem volt a római egyház püspöke két évtizedig. Ez meri a becsületes evang. polgárokat „dögvészes, semmirekellő, elvetemült eretnekek“ nevéen nevezni a király előtt. Hát akkor ő micsoda jelzőket érdemel?

Érzi maga is a simonia vétkének súlyát, a melybe e vásárlási ajánlatával bele esik s a melyre a római canonok

¹ Draskovich eredeti levele Győr 1637 április 23-ról. I. h. 209—212. lap. Dobronoki sajátkezűleg írta reá: Haec facturus erat Illustr. D. Georg. Draskovich, si archiepiscopatum Strigoniensem obtinisset.

átkot és kárhozatot kiáltanak. Azért mindjárt az első alku-pontba bele teszi: „Absque ulla specie Simoniae.“ De hát mi akkor a simonia, ha ez nem? Évi fizetéseket, rendes jövedelmeket ígér a királynak, jezsuitáknak s e pontokat gondosan titkolja a pályázó versenytársak elől, attól tartván, hogy ezek is beigérnek ennyit s ők csinálják meg a jó vásárt. Itt igazán kalmárok kufárkodnak a szent dolgokban. S Draskovich levele arra enged következtetni, hogy pályatársai is hasonló zárt ajánlatokkal vettek részt az üzletben.

Reánk nézve legbántóbb a protestáns Thurzó birtokoknak, Thurzó György nádor hagyatékának e versenytárgyalás 11. pontjában való szereplése. Tudja jól Draskovich, hogy mi kedves az udvarnak és az udvar beczézett emberének, Esterházy nádornak. Azért, tekintet nélkül az igazságra és hazai jogra, pályázati feltételképen előre megígéri, hogy országgyűlésen és mindenütt másutt azon lesz, hogy e hagyaték ne maradjon a protestánsok kezén, hanem ő felségére, illetve a király kedves embereire szálljon. Ilyen az igazság felkent papja. Ilyen morállal pályáz hazánkban a római egyház első papi méltóságára, Pázmány hagyatékára.

Jezsuiták voltak a barátai, jezsuiták a mesterei. jezsuita a morálja. Avagy milyen arcz kell ahhoz, hogy valaki önmagát emelyégiség feldicsérje s egyidejűleg pályatársait, magyar püspököket csúfosan megrágalmazza, azt mondván róluk, hogy az erkölcstelen feltételeket ők is megígérik, de nem tartják meg. Csak ő az, a ki rokonait nem gazdagítja, csak az ő szavahihető. Holott legnagyobb mértékben volt bűnös azokban, a mikkel másokat vádolt.

De itt az érsekprimási fénytől és gazdagságtól elvakítva képes mindenre. Becsületét, életét, mindenét e kockára teszi fel, mint az eszeveszett játékos. „Aut moriendum nunc mihi — írta a pátereknek — aut vincendum; si modo cecidero, nunquam exsurgam“.

És e nagy erőfeszítés mind hiába volt. Draskovich elbukott, mellőzték. Kevesebb hatalmuk volt-e a jezsuitáknak III. Ferdinánd idejében, mint régebben, mikor még az atyja élt. Lamormain lett-e kegyvesztett? Vagy többé a pátereknek sem kellett? Vagy akadt más főpap, a ki többet ígért? Vagy tán kiismerték Draskovich erőnyeit ekkor már Bécsben is, mint a hogy kanonokjai már jól tudták, ki légyen ő?

Akármi volt az oka, tény, hogy Losi Imre lett a győztes. Draskovich felsült.

De el is ment ám jó kedve a jezsuitáktól.

Sopron.

Payer Sándor,
theol. tanár.

A LELKIPÁSZTOR JÓ HÍRNEVÉNEK MEGVÉDELMEZÉSE A XVIII-İK SZÁZADBAN.

Az ó-szövetség bölcsének, a Példabeszédek Könyve írójának mondását: „*Kívánatosabb a jóhírnév nagy gazdagságnál*“ (XXII r. 1. v.), a maga mélységes vonatkozásában alig lehet jobban alkalmazni más hivatalban forgolódókra, mint a protestáns lelkipásztorokra, a kiknek valóban jóhírnevűeknek, feddhetetleneknek, a mint ma mondják intakt és korrekt embereknek kell lenniök, hogy méltóképen sáfárkodhassanak az Isten igéjével. Hiszen hivatásuknál, munka-körüknél, magasztos céljaiknál fogva rájuk is vonatkozik, vonatkoznia kell az Idvezítő ama nyilatkozatának, a melyet tanítványaihoz intézett: „*Ti vagytok a földnek savai; ti vagytok e világnak világosságai*“ (Máté 5. r. 13—14. v.). A sónak jónak, a világosságnak fényesnek kell lennie: a protestáns lelkipásztoroknak hírnevökben jóknak és világossággal fényeskedőknek kell lenniök!

Ámde akár azért, mert a lelkipásztorok is emberek, a kik nem is kívánnak isteni rendet alkotni, a melynek kiváltságai lennének s így „sok dologban megesnek“, akár azért, mert nagyon is szem előtt forogván: a rosszakarát, a rágalom nyilainak könnyen szolgálhatnak céltáblájául: bizony ma is és a multban is nem egyszer van és volt rá eset, hogy a jóhírneven csorba esik, sárral dobálják meg őket, gonosz híreket terjesztenek róluk stb. stb.

Csak az imént volt rá példa, hogy az országgyűlésen hangzott el egy olyan jelzőnek a használata, a mely bizony semmiképen sem volt alkalmas arra, hogy a protestáns s közelebbről az ev. ref. lelkészek jóhírnevét emelje.¹ És a jóhírnevnek megvédelmezését maguk a jóhírnevökben megbán-

¹ Örömmel kell megemlítenem, hogy a sértés számba ment jelzőt az illető egyén nyilvánosan visszavonta, sőt bocsánatot kért érte. Lásd a Sárospataki Lapok 1904. évfolyamának 1-ső számát. D. T. I.

tott lelkipásztorok végezték, a kik, mint megbolygatott méh-kas lakói álltak elő s adták tudtára a jóhírnevet sértőnek mindazokat, a miket tudnia kell annak, a ki az erkölcsi tisztaságra féltékenyen vigyázó protestáns lelkipásztorokat állítja pelengérré.

Hogy a mult időkben is ki voltak téve a protestáns s közelebbiről az ev. ref. lelkészek jóhírnevőkben való gázolásnak, arra nézve az alábbi példa fog felvilágosítást adni, de különben is vajjon nem önként nyílt-e alkalom a lelkipásztorok jóhírnevében való kaparászásra ott, a hol az ú. n. pap-marasztás volt érvényben s a mint tudjuk, még a falu végére való kihordás is megtörténhetett? A példa azonban egyúttal a jóhírnévnek megvédelmezési módjáról s eljárásáról is felvilágosítást tartalmaz abban az időben, a mikor éppen az említett pap-marasztás uralkodván, könnyen megtörténhetett volna, hogy a lelkipásztor önérzetét visszatetszőnek találják s mikor a maga ügyét az anyaszentegyház, az illető egyházközség ügyének kívánja tekinteni: vereséget készít elő magára is és az egyházza nézve is. Az igaz, hogy nem utolsó gyülekezetről van szó, a hol e példa történt, de hát bizony ott is megtörténhetett volna az ellenkező, mert a hol az egyik lelkipásztornak 1783-ban január 2-án azzal adják ki az utat, hogy „különös szelid természetű lelki tanítóra“ van szüksége az egyháznak s nem olyanra, mint Baksay Zsigmond,¹ ott Csáji Mártonnak is a saját nyakába vethették volna az egész Szentpéteri rágal-mazási ügyet.

A mint észrevehetni, a példa a miskolci egyház köréből való s a szereplők: Csáji Márton lelkész, Szentpéteri János és családja, aztán a miskolci egyház konsistoriuma, sőt a miskolci városi közönség is, a mely 1740 nov. 26-ikán jelenlétével résztvesz egy határozatnak hozatalában.

Természetesen, sem a miskolci konsistoriumnak, sem a miskolci városi közönségnek a bemutatását nem végezhetem el, mert ezeknek a jellemzését egy kis példa keretében nem adhatom. De nincs is rá szükség. Azt azonban sajnálom, hogy Szentpéteri János uramról és családjáról, ha akarnék sem tudok bővebb ismertetést adni, csupán annyit, hogy Szentpéterinek feleségén kívül volt fia és leánya is. Azonban maga az ügy eléggé be fogja őket mutatni, noha kissé homályos annak a három levélnek az előadása, a melyből ez az egész példatörténet kialakul.

¹ L. a miskolci ev. ref. egyház konsistorialis jegyzőkönyvét 1783 január 2-ikáról.

Csáji Mártonról pedig legyen elég ezúttal annyit említenem, hogy ő volt a tiszáninneri ev. ref. egyházkerületnek a második superintendense¹ s viselte hivatalát, t. i. a superintendensit 1745-től 1770 jún. 4-ikén bekövetkezett haláláig, a mely 12 napos betegség után következett be. Miskolcra 1729 január 25-ikén került II-ik lelkésznek a Zsérczi Lőrincz helyére, míg az első lelkészi állást Tarczali Sámuel töltötte be. Miskolcra jövétele előtt sajó-keresztúri, azután aszalói lelkész volt, s Aszalóról vitték Miskolcra, a hol az említett időben „illocataltott a második paróchiában“.² Hogy Sajó-Keresztúrtban s Aszalón meddig lelkészkedett, az nem érdekel bennünket, hogy Miskolczon 41 és fél évig volt „prédikátor“ és 24 évig superintendens: az a fentebbi adatokból teljesen kitűnik.

Csáji Mártontól a miskolczi egyház levéltárában csupán neve aláírásával ellátva és időpontok feljegyzése nélkül 13 levelet találtam s azok közül 3 az, a mely ide tartozik s a melyből a példát vettem. Az időpontnak a meghatározására vonatkozólag a fentebb idézett városi közönség „praesentiájában“ tartott értekezlet határozata ad teljes útbaigazítást, miután az az értekezlet 1740 nov. 26-ikán tartatott.

Hogy az ide tartozó három levél közül melyik az első, t. i. az, a melyből mintegy kiindul a dolog, körülbelől az dönti el, hogy az 1740-iki nov. 26-iki határozathoz melyik szolgál mintegy indító okul. S a mennyiben e tekintetben a következő levél csak általános tudósítást tartalmaz, noha már védelmi iratként is jelentkezik, bizonyosságául annak, hogy az ügy immár ott van az illetékes helyen, a mely Csáji Mártontól felvilágosítást kér, ezt a levelet tartom elsőnek, a melynek tartalmából magának a *jóhírnévnek a csorbítása* teljes világításában áll. előttünk, bár magának a jóhírnévnek mintegy a szöszterinti gucsmolását nem látjuk.

A levél ez:

Tekintetes Sz. Consistorium!

Minémű meg birhatatlan gyászt okozó, életemnek és tsekély betsületemnek; de szent Hivatalomnak folytatását homálylyal béborító szelveszet támasztott az ördög, a test és e világ Szentpéteri János úr és Felesége vakmerőségek által, ellenem s szegény Házam ellen, ennek szele régen fonnyaszt, keserít, erőtelenít, (kiért az én Istenem, amaz igaz Bíró tégyen ítéletet a meg keményedés után) és mostan közelebb való machinatioja

¹ Az első Szentgyörgyi Sámuel volt 1735—1745-ig.

² L. az említett jegyzőkönyvet s abban az 1736 jan. 30-iki cons. ülést.

mire kényszerít, tudhassa a Sz. Ecclának Tek. Nemes Consistoriuma. Imé Apologiám ez:

1. Soha Szentpéteri János úrnak az ebéld¹ sem vétettem s nem is kívántam, (hiszem Isten bűnömet sem írta fell).

2. Szentpéteri János urat Tiszt. Collegámmal,² kérésére, száma nélkül való izben kértem az szeretetre, maga ezt kívánván.

3. Intettem az Isten székiből minden jóra, (ha lélek jó volt benne).

4. Engedetlenségeket az Eccl.-nak meg jelentettem.

5. Az Eccla maga kegyes Idvezítője reguláját követte.

6. Azután is utánna járt sokszor. Már hogy mit tevém ellene ego privatus, itéllye meg a Sz. Eccla! et quin publicus Eccl. minister!

Már egy prostituálnak vagy Feleségének szavára, mely Sz. Hivatalomban, Személyemben, Házamnépében engemet halálosan meg ölő Machinatióji vadnak, régtől fogva ellenem, tudja a Sz. Consistorium! Most az izeni, hogy a Sz. Vatsorához fog járulni.

1. Maga iránt resolváltam a Tekintetes Szepesi Pál és László K. uraimék által, hogy magát úgy tartom, mint a Christus Judást, bizvást járulhat, a Sz. Eccla nem tiltotta el, én pedig, mint Ministri seu non Convicti Proditorum el nem tiltom, nem lévén magamnak arra authoritásom.

2. Ha a Felesége oda járül: most a Sz. Consistoriumnak tudtára adom. 1. Azt fogom kérdeni: A Sz. Eccla érdemessé teszi-e s fell szabadittya-e vagy sem? ha nem? Én a Sz. Asztaltul a Sz. Eccla újabb determinatiójára el küldöm. Ha fell szabadittya, én a kenyérhez nem nyúlhatok, míg a szabadításnak módját nem hallom, hogy tudhassam az Idvezítő szövetségével mit-s-kit s-hogy pecsétellyek el; azért, hogy botránkozás ne legyen, kívánok informáltatni. Soha bizony sem Szentpéteri János úr, sem más tekintetiért Lelkemet Sz. Hivatalomban tudva meg nem sértem, sem az illy Sátán, test, hitetlen világ ellenem való Machinatióji miatt, igaz Lelkem isméreri szerint való, Isten utaiban való járásomban meg nem séggyenitetem, tudom, hiszen, lássa a vakmerőség mire viszi.

3. Ha igaz utat kíván Szentpéteri János úr: vagyon a Miskolczi Eccla felett való Biró, ha nem igazán tett ítéletet Felesége iránt: adja a Tiszt. Esperest, vagy Superintendens Széki eleiben; ha én bűnös lések? van törvényem, ha az

¹ Előtt.

² Jánosi György, a ki miskolczi II-ik lelkész volt 1736—1740 novemberig.

Eccla? van törvénye. Egyik széken sem féltem én a causat, mert igaznak ítélte a Sz. Eccla eddig a maga deliberatioját.

Ha pedig én és az én Házam ó Kegyelmeknek inspectus és törvénytelen, mint keresztyén azt is úgy mutassa meg, énnekem az után járjon, ne oly utakon való fenyegetéssel, mellyel lelkét szárazsytva s Isten számadásra húzza; azért orromat, ha nagy is, el nem mettzem. Tartsa magát a Christus Jézus parantsolattyához, ha igaz keresztyén ember; az oly szokott motskos beszédéért, mellyekkel illet ok nélkül? ugyan mit vár? holott Lelke ismértei ellen szóllya stb. stb.

Mig Isten más utat nem mutat énnékem és a Sz. Ecclának: a Sz. Ministeriumnak tisztaságát teszem a Sz. Ecclának szivére, bennem ebben való méltatlan gyalázattal való illetetését hagyom az én Istenemre, a ki szenvedésre is hivat, nem tsak praedikálásra. Engemet az én Lelkem bizony soha semmiben sem vádolt s vádol. Ezzel az Úr szentellye meg kegyelmeteket Sz. és ditsőségére szóló jó véggel. Magamat ajánlom szeretetiben kegyelmeteknek az én Idvezítő Uram Munkájában méltatlan és méltatlan ebben szenyvedő szolgája Csáji Márton mpr.

Ebből a levélből nyilván kitetszik, hogy Tsáji Márton és családja ellen Szentpéterei János és családja s főként Szentpéteriné régidő óta minden rosszat beszélnek, híresztelnek, pletykálnak s közben-közben a férfit és a nőt is nemcsak Csáji, hanem tisztártarsa, Jánosi György is többször intí, figyelmezteti, a jó útra utasítja, oktatja és vezérli, de visszaeső bűnösök s főként Szentpéteriné úgy viselkedik, hogy az egyház kénytelen vele szemben kimondani, hogy az Úrasztalához Úrvacsorában való részesülés céljából nem járulhat.

S ime, az Úrvacsorától eltiltott asszony azt üzeni: hogy „a Szentvacsorához fog járulni“. Sőt úgy látszik, hogy a férfiú is az asszony mellett van, azért szól a Csáji védírata úgy, hogy Szentpéterei János forduljon az espereshez, vagy a superintendenshez, ha nincs megelégedve a miskolczi egyház ítéletével, a mely feleségének az Úrasztalától való eltiltatását tartalmazza.

Csáji Mártont s családját igen otromba módon sértegethette Szentpéterei családja, máskülönben nem érhetni az erős kifakadásokat, a melyek arra vetnek világot, hogy Csáji egészen ki van keseredve, mert lelkipásztori tisztességét, becsületét, jóhírnevét mocskolják be. S hogy erős az elhatározásban, mutatja az, hogy a 2-ik pontban még az Egyház által megadottnak ítélt szabadság mellett is kérdésbe teszi magát a

szabadítás módját, mert különben „a kenyérhez nem nyúl hozzá“.

Hogy az asszony, Szentpéteriné, milyen erkölcsű volt, arra teljes világot vet a következő levél, a melyben egyúttal a Szentpéteri fiú és leány is szóba kerül. Maga a levél pedig, úgy látszik, közbeeső tárgyalások visszhangja, illetőleg igazolás abból a szempontból, hogy Szentpéteriné ellen jogosult volt a kemény ítélet. De a levél egyúttal sürgetés is és kérés is, hogy az ügy intéztessék el — de jól.

A levél így hangzik:

Tekintetes Nemzetes Nagy Jó Uraim!

Én Nemzetes Bíró Uramnak representáltam, ithon nem létében Tekintetes Curator Szepesi István Uramnak, alázatosan méltó panaszimat és Deutralis praeositionimat; holnap az Úr, Tekintetes Vay úr izenését vevén, Tekintetes Patay Úrhoz való menetelem iránt, Isten engedvén, igyekezem, ha Nemzetes Bíró úr assistal e dologban. De hogy megtudja, miben legyen dolga, dolgom folyásában a Tekintetes Nemes Consistorium determinatioját elvárom és hogy embert rendellyen mellém. Azonban jut eszembe Szentpéteri J. úr Fia és Leánya ellen tett két punctumom; Fia ellen való dolog a kegyes Magistratus dolga, Leánya adjon számot Isten előtt, maradjanak a két punctumok, ne látassam bosszú álló minden úton-módon lenni, holott az én ügyem Isten ügye, hanem, ezt kívánom fell tétetni helyettek:

Tudja-e stb., hogy Szentpéteri Jánosné, mikor a templomban a megbékéllésért felhivatott Gyöngyössiné asszony, ezt látván Szentpéteri Jánosné ezt mondotta volna: ihon jön már az . . . ágyából született . . . valója — így kellé menni az ő bűne bocsánattját meg valló embernek poenitentiára? Erre bizonyságok vadnak. Itillye meg e világ Szentpéteriné L. ismeretét, vané itt megbánása a véteknék stb.

Újokban is az Isten nevében, bennem az Isten ügyét ajánlom kegyességebbe az én Jó Uraimnak, hogy én Isten előtt erőtelenségemben ne menyek gyalázatra. Az Úr végezze el és a keserübül édeset hozzon. Tekintetes Nemzetes Nagy Jó Uramnak maradok alázatos kész szolgája Tsáji Márton msk.

Tehát az Úrasztalától Szentpéterinében egy olyan nőt tiltott el a miskolci egyház, a ki nyelvenségét még az Isten házában sem mérsékelte s egy a Csáji ügygyei, úgy látszik rokontermészetű vétkében, a melynek megbánását készíti elő a templomi békéltetés, olyan erős kifejezéssel tetézi dolgát, a mely teljesen elárulja rágalmazásra, pletykálásra, sértege-

tésre hajlandó, sőt ebben gyönyörködő természetét. Mert a Gyöngyössinével szemben a templomban használt kifejezések olyan tartalmúak, hogy a sértést csak a vak nem látja bennök. S nagy igaza van Csáji Mártonnak, hogy bűnbánatra menni ilyen lélekismerettel semmiképen sem lehet.

A családja ellen szórt rágalmak miatt Csájinak sajog a szive s most már arra az álláspontra helyezkedik, a melyen a lelkipásztor jóhírve magának az anyaszentegyháznak a jóhírve s ha a lelkipásztort rágalmazzák: az egyházat rágalmazzák. Ezért nagyjelentőségű ez a kifejezés: „bennem az Isten ügyét ajánlom kegyességekbe az én Jó Uraimnak“. Egy magas erkölcsi felfogás nyer ebben kifejezést, a mely méltó az Isten dolgaival sáfárkodónak a jelleméhez.

A sürgetést is kiérezhetni e levélből s hogy újabbi sürgetésre is volt szükség, sőt a lelkekre keményen rá kellett szólani, hogy az ügyet ne csak sürgősen, hanem *jól* is intézzék el: arra nézve egészen tiszta kép tárul fel előttünk a következő harmadik levélből. Sokszorosán tanulságos az, mert az egyháznak mintegy a dolog húzását-halasztását egyfelől s az ingadozást a helyes és jó ítélet kimondásában másfelől teszi Csáji szép hegedűszóban kérdéssé s áll a mellett a teljesen magas szintájú erkölcsi meggyőződés mellett, a mely szerint az ő ügye: Isten ügye.

De lássuk magát a levelet!

Tekintetes Nemes Sz. Consistorium!

Tekintetes Szepesy István Nagy Jó Uram Sz. Eccl.-nak érdemes Curatora mostan is a Sz. Consistorium Szentpéteri János és Házam; de inkább Isten háza közt levő szomorú gyászos dolgot értem méltóztatta fell venni: de oly végét látom, melly ha úgy marad, meg háborításomnak vége szomorúabb lehet. Hanem az Isten nevében kérem a Sz. Consistoriumot, in rebus a parte mei Ecclesiam tangentibus tégyén oly Consistorialiter emanalható végezést, hogy én a jövő új boron leendő Eucharistiának ki szolgáltatásának idején tisztemet tehessem. Azért vagy addig vigye véghez, a mit akar, hogy én bennem s az én Sz. szolgálatomban az Sz. Eccl.-ban confusio ne légyen — vagy ha nem viszi sem Szentpéteri János és a Complexek ad locum medii administrationi Consecratum (p. h. et non) ne járulhassanak, másunnan ki nem tiltatnak, menjenek; de én, ha ők itt (ita se existense) akarnak communicálni, nem lehet tülem a Sz. Eucharistiát nékiek administralnom. Különben a Sz. Eccla kegyes determinatíójától mindent várok, még ideje van mindennek; de ha az idő jelen léssen, ha a templomban Apologiához fogok és Tiszt. super-

intentionalis Székre viszem: oka semminek nem lézsek. Lássa meg a Sz. Consistorium és Eccla, ha egy gonosz enyire hirtolja a Sz. Ecclát, lássa meg, ha én tsendes Lelki ismerettel őket absolválhatnám-é, és bűnök botsánatyának Sz. petséiteit adminisztrálhatnám-é? lássa meg, ha ártatlan szenyvedvén miatok sz. Hivatalomnak administratioja, az egész gyülekezetben el múlható-é? Ha így lesz a dolog, adja hát a Sz. Eccla tudtomra (ubi non est locus medii functionis) mit akar? Hiszen ez nem egyéb, hanem hogy bútsútzam. De addig nem lehet, míg oka nints a Sz. Eccl.-nak ellenem méltó. Iterato azért tsak kell Apollogat tennem, miért tétetem paradigmává az Isten előtt, a holott kezdettem functiomat. Azért iterato az Isten nevében kérem a Sz. Consistoriumot, ne öletessen meg ok nélkül; az én ügyem: Isten ügye; ha tálban tétette fejemet Herodias, ártatlan véremet keresse ki a Sz. Consistorium: enyit én bennem a Sz. Eccla ne mtskoltassék. J. ajánlom ártatlan ügyét az én állapotomnak a Sz. Ecclai Fautor Uraknak Kegyes Szivekbe és Isten dicsőségével meg egyező válaszsát s vigasztalásomra el várom. Maradtam Tekintetes Nagy Jó Uraméknak Kegyelmeteknek igaz és kész szolgája¹ ... és szenyvedő Aronita Tsáji Márton mpr.

Hogy Csáji erős elhatározású volt, ez a levél világosan mutatja s ha megrezdül is a hangja, mert az egyház viselkedéséből azt olvashatja ki, hogy ebből a Szentpéter-i-féle rágalmozási ügyből kifolyólag búcsúznia fog kelleni, azaz Miskolczról el kell mennie, a hol immár 11 év óta szolgált hűséggel: szilárdan áll meggyőződése mellett, hogy Szentpéterieket *példásan* kell megbüntetni. És bár manapság sokan úgy vélekednek, hogy az úrvacsorájától való eltiltás nem lehet egyházfegyelmi büntetési eszköz: felhivom figyelmöket a Csáji Márton felfogására, a melynek erős volta eredményezte a kívánt eljárást s ítélethozatalt annak a miskolczi egyháznak részéről, a melyben, úgy látszik, némelyek szükségesnek tartották a húzást és halasztást, valamint azt is, hogy nem megfelelő ítélet hozásék a Csáji ügyben, a mely az egyház s az Isten ügye.

Úgy látszik azonban, hogy ennek a harmadik levélnek megvolt a kívánt eredménye. Ugyanis az 1740-iki újbóri úrvacsoraszótás nov. 27-ikén volt megtartandó s ime, a tizenkettedik órában: november 26-ikán Miskolcz „város közönséges házában“ ecclesiastica conferentiát tartanak „több úri személyeknek“ és „az becsületes Város népének is praesentiajokban“. És ez alkalmatossággal „voto communi concludaltatott:“

¹ Olvashatatlan.

„Mint hogy Ecclesiánk érdemes Praedikátorának, Tiszteletes Csáy Márton uramnak házanépét Szent-Péteri János uram hirében és nevében Lenírálta és nem kitsinyben megbetstelenítette, mely általa véghez vit betstelenséget mind ekkorig is ő Kigyelme nem complanálta, sem peniglen Ecclesiánknek Uri Commembrumainak gyakorlatossággal tétetet adhortatiojokra és denunciatiojukra placidis modis et formis nem complanálta: Azokáért: hogy Ecclesiánkban nevezetet Confusio az Uri Szent Vatsorának ki szolgáltatásának alkalmatosságával ne történnyen, vagyis suboriallyon permature ő Kigyelmének Vice Curator Lovas Szabó István Uram és más követ Atyámfiai által denunciáltatot, hogy ő Kigyelme az Uri Szent Vatsorának felvételére, melly is fog prostituáltatni Die 27-a Novembris, Feleségével járulni ne merészellyen, mivel az Tekintetes, Nemes Consistoriumnak végezésébül ő Kegyelmeknek nem fog fel adattatni. Melyre is ő Kigyelme adot illetén replicat: Kitsoda legyen azon személy, a ki azon Szentségnek felvételétül engemet eltiltson, meg látom? Armatís etiam manibus oda fogok járulni. Mely Ő Kigyelme ezen declaratioját Ecclesiánknek Uri Commembrumi meg értvén: Tetzet voto communi az Templomnak két ajtóira vigyázó Embereket állítani, hogy Sz. Péteri János Uram az Templomba bé ne botsáttassék, de fegyverrel, vagyis bottal illetni ne merészellyék az Ecclesiában történhető nagy Confusionak elhárítatásának okaért. Mely dolognak effectuatioja concredaltatot ordinarius Biro Uramnak. . .“

A sorok között olvasni tudó előtt világosan áll, hogy ez a határozat elég alkalmazkodó, körültekintő, különösen ott, a hol Szentpéteri előleges értesítését tartalmazza, — de egyszersmind elég határozott is, midőn a fenyegetődő Szentpéteriit még a templomba lépéstől is visszatartja, noha a bot használatot nem engedi meg a fegyveres kézzel is behatolni kész Szentpéteri ellen, bizonyára azért, mert az egyház erkölcsével az egyház részéről alkalmazandó erőszak nem fér össze, elegendő levén a fegyveres kézzel szemben az őrtállók kirendelése, mint intő jel.

Hogy Szentpéteri uram s felesége megpróbálták-e az avasi (akkor még egyetlen) templomba való bejutást s aztán Csáji Mártont belevitték-e abba a kellemetlen helyzetbe, hogy az újbori úrvacsoraosztáskor a szent asztalhoz járulván: a nem méltókat visszautasítani volt kénytelen, — vagy pedig, hogy Szentpéteri Jánosék meggondolták a dolgot s a megbánás útjára térve, lettek az egyháznak hűséges tagjai. Csáji Mártonnak hívseges hallgatói: ezt nem tudjuk, mert nem áll

rendelkezésünkre e tekintetben adat. A valószínűség alapján ez utóbbit fogadjuk el, mert az előbbi esetben bizonyára volna további történet is, míg ez utóbbiban a kiszabott büntetés érvényesülvén, a dolognak nincs további folytatása.

A történet igazsága pedig az, hogy a lelkipásztorok ellen való jóhírnév-merénylet dolgai elintézendők úgy, a mint a miskolczi egyház elintézte 1740-ben. A lelkipásztor a lelke, a szíve, a központja az egyháznak, mint az Isten igéjének sáfára, a szentségek kiszolgáltatója s ha őt rossz hírbe hozzák: rosszhírű lesz az egyház is, az Isten ügye is. És ha Csáji Márton lett volna a bűnös: bizony ő vele bánt volna el a miskolczi egyház.

A mik megirattak, a mi tanulságunkra irattak meg!

Sárospatak.

Dr. Tüdös István.

A PERZSA MITHRA-VALLÁS ÉS A KERESZTYÉNSÉG.

A keresztyén vallás eredetének s a keresztyén egyház kialakulása történetének szempontjából igen fontos dolog ismerünk azt a viszonyt, mely volt a születő keresztyén társadalom s ama világ közt, a melynek kebelében született a keresztyén vallás s alakult ki a keresztyén egyház. Ezt mondja egyik vallástörténeti tanulmányában Jean Réville. Nem lehet csodálkoznunk tehát, ha oly nagy számmal jelennek meg dolgozatok, a melyek épen ezen kérdésnek tárgyalását tűzik ki feladatokul.

Grill¹ német theologiai professor is, a ki ez idő szerint a tübingeni egyetem rektora, e kérdéssel foglalkozott egyik beszédében, melyet II. Vilmos német császár születési ünnepén mondott el, 1903 februárius 26-án. És épen azt a viszonyt mutatta fel, a mely volt a keresztyénség és a perzsa mysterium-vallás között.

E mysterium-vallás főalakja Mithra, mely név már magában elárulja a keleti eredetet s visszavezet a perzsák vallásának legrégebbi korára. Az az isteni lény azonban, kit e név a római világuralom idejében jelölt, már nem az eredeti. Legkorábbi időkben Mithra az irániaiak főistene volt és bizonyos rokonságban állott az indusok Mithrájával. Közös összeköttetésben van Ahurával is, sőt alapjában véve annak egyik modifikációja. Lénye barátságos és szelid: a hajnali fénynyel egyszerre jelenik meg s nappal négy fehér ló által vont szekeren vágat át az égen, és ha leszállott is az éj; ő egy-egy sugarát még akkor is szétárasztja a földön. Melegítő fényével életet teremt, ő ad egészséget, áldást s erőteljes utódokat. Nemcsak mindentudó s meg nem csalható, hanem egyszersmind az igazságnak és a becsületességnek is istene, a ki a hamis esküt s az esküszegést megbünteti. Mithra fosztja meg erejüktől a sötétség daemonait, a kik terméketlenséget s

¹ Die persische Mysterienreligion im römischen Reich und das Christenthum, von Julius Grill Tübingen u. Leipzig I. C. B. Mohr. 1903.

mindenféle bajt hoznak e világra, bünt és szenvedést. Elpusztítja az istenteleneket s azoknak lakását is elsepri a földnek színéről.

Az Achaemenidák uralkodása idejében, Mithra személyében a harcziás vonás lép mindinkább előtérbe. Az uralkodók ugyan Ahuramazdához intézik fohászaikat, de kétségtelen dolog, hogy a többi istenek között Mithra első helyet foglal el s a királyok úgy tekintik őt, mint személyük s családjuk védőjét. Ámde e korban már észrevehető az is, hogy Mithra nem bír olyan nagy jelentőséggel, mint eleinte, nem áll egy sorban Ahurával, sőt inkább lassan-lassan afféle *szolgáló* isten lesz, a ki mindenben engedelmeskedik Ahuramazdának. Az Avestában már nem is isten többé, hanem az Ahura által teremtett középső világnak geniusa. Még ezekből azonban a Mithra-mysteriumok eléállását sem megérteni, sem megmagyarázni képesek nem vagyunk. E czélból követnünk kell Mithrát az ő vándorútjában, a mely idővel diadalút lesz.

A Mithra-cultus mindenekelőtt Babylonban lett ismertté, hol a perzsa uralkodók téli székhelyüket tartották. Itt a babyloni vallás befolyása a perzsa vallásra már csak azért sem maradhatott el, mert Samas, a babyloni napisten igen sokban hasonlított Mithrához. És tényleg a hatás olyan nagy volt, hogy később Rómában az Eufrates vidékét tartották a Mithra-cultus eredeti hazájának. Másképen áll a dolog az egykori perzsa birodalom olyan vidékein, hol Nagy Sándor hadjárata után a hellén műveltség lett otthonos. Itt a perzsa vallás sohasem elegyült a görög vallással.

Bizonyos dolog, hogy a Mithra-cultus sajátos világnézete lényegében ki volt alakulva már, mielőtt a római birodalomba eljutott volna és a perzsa hitnek és istentiszteletnek az a phasisa, mely a római birodalomban uralkodó mysterium-vallásban élénk tárul, nem egyéb, mint valláselemeknek csodálatos vegyülete. Kisértsük meg pár vonással képét adni a mysterium vallásnak, feltüntetni a mysteriumok lényegét és a Mithra-követők községeinek szervezetét!

A perzsa mysterium-vallás bizonyos rendszerrel s egységes dogmatikával bírt. Már maga Mithra theologiai reflexio szülötte mythikus formában. Emberhez hasonló, oroslánfejű, szörnyű kígyótól körülövezett, semmiféle néven sem nevezhető — ő a végtelen idő. Uralkodik az égen, az idők folyásán s a földi dolgok változásán. Innen jelképei is: a kormánypálcza és a villám, kezében a kulcs, szárnyak, az állatkör képei, az évszakok jegyei stb. És mivel mindent ő hív életre s az ő szavára tér minden vissza a porba, ő a sors is vagy az őstüz s ez által

kapcsolódik a róla való tan a stoikusok tanításához. Az általa teremtett világ két ellentétes birodalomra oszlik fel: a fény s a sötétség birodalmára; az égnek s a földnek ellentéte az alvilág, hol Ahriman-Pluto uralkodik Hekatéval s a többi rossz szellemmel. Az Ormuzd által kormányzott jó világ perzsarab, chald-semita, görög-római mythologiai alakoktól népes. Úgy a fény, mint a sötétség birodalma tele van istenekkel, kiknek nevét szintén a perzsa, a görög, a chaldaeus s a kisázsiai népek mythológiájából vették át. Ezekhez hozzájárul még azután az érzéki világ elemi substantiáinak tisztelete s főleg a tűzé, az olympusi Vulkanusé, ki nemcsak a csillagokban s a villámokban van ott, hanem principiuma az életmelegnek s növesztője a szerves világnak. Testvere a víz, Neptun, kinek tisztelete szintén igen magas fokon állott. A harmadik és negyedik elemnek: a földnek s a levegőnek tisztelete is a régi perzsa-árja vallásból veszi eredetét: a hold és nap imádása szintén. A nap és hold-imádása azután kedvező alkalmul kínálkozott arra, hogy az árja-iráni hit össze-vissza zavartassék és elegyítettessék a chaldaeusok astrologikus hitével. Mert e kettő között feltűnő a különbözőség a külső hasonlóság daczára is. Mig az árja istenségek természeti folyamatok és állapotok personificatiói, mindenekelőtt pedig az égi tüneményeké, addig az assyr-babyloni istenek egyes lélekkel felruházott testek s különösen égi testek képzeteitől származnak. Az árja numen-ek inkább abstrcat jellegűek, míg a chaldaeus istenek inkább concret jelleggel bírnak s épen ezért alsóbb fokon is állanak. E két vallás elemének ellentéte a későbbi Mithra-vallásban specialis jelentőséggel is bír a mysteriumok jellemére való tekintettel, a mennyiben ez által paedagogiai-didaktikai fokozat létesült a titokbaavatás szertartásánál. A nap és hold a többi bolygóval elsőrangú siderikus istenek lettek s a mint minden csillagnak egy-egy ásvány, meghatározott nap s a mysteriumokban bizonyos szentségi fok volt szentelve, épen úgy az emberi lelkek is az aether birodalmából való leszállásuk alkalmával egy-egy csillagtól kapják érvényüket, szenvedélyeiket, tulajdonságaikat, a mint egyik vagy másik csillagon átjöttek. E csillagokat olymposi istenek neveivel jelölték s nagy tiszteletben részesítették az állatkör 12 csilagát is.

Tagadhatatlan dolog, hogy volt e vallásrendszerben valami nyomasztó, mert hiszen követői feltétlenül alá voltak vetve a mindezt meghatározó sors hatalmának. E nyomasztó érzést azonban ellensúlyozta épen üdvtanuk, a mely Mithrát teszi érdeklődésünk központjává. Mithra e vallásban az idvesség eszközlője, közvetítő, *μεσσητης*, hős, a ki küzd a sötétség

daemonaival. Szeretetreméltó isten, a ki vitézül harcol s a legtöbb emlék úgy is tünteti fel, mint győzedelmes hőst. Egyik mellékneve *πετρογενής* s arra a tüneményre utal, hogy a felkelő nap a hegyek közül bukkan elé. Egyik reánkmaradt emléken születése van feltüntetve. A „vajudó szikla“ egy folyó partján, szent fa árnyékában hozza világra az isteni gyermeket. A közeli hegyekben lakozó pásztorok ezt észreveszik s a mint megpillantják az istent fején frigiai sapkával, késsel felfegyverkezve, kezében égő fáklyával, előjönnek, hogy hódoljanak neki és felajánlják nyájaik s földjeik első gyümölcseit. Egy másik emléken a bikával küzdő Mithra képe áll előttünk, a mint kését a bika oldalába mártja. Ez is teljesen érthető symbolisatio. A mint Mithra kése a bika oldalába hatol. épen úgy hatol a napsugár a földnek mélyébe s ez által a természetben végbemegy az, mit a mythos csodának mond, midőn azt állítja, hogy a megölt bikának testéből kalászkok nőnek ki.

Mithra azonban nem csupán harcoló és győzedelmesen felsütő mennyei napsugár, hanem egyszersmind szellemi és erkölcsi élethatalom, az embereknek „üdvezítője“, „salutaris“. Már az ősidőkben is segítette az embert s most teljesen bevégzi munkáját az ő földön lakó hivein. Segíti az embereket „ha parancsolatait megtartják“, de egyszersmind komoly erkölcsi munkát követel tőlük, követeli, hogy küzdjenek állandólag az érzékiség ellen, mely őket Ahrimán uralma alá adja. Szóval Mithra vallása nem a szemlélődés és quietismus, hanem a tettek vallása.

Mithra munkáját folytatja a siron túl is. Ha az ember lelke elhagyja a földet, az alvilág s a menny szellemei csatát vívnak érte. Az ítélő bíró és közvetítő Mithra, a ki megsegíti és vezérli az istenfelő lelkeket. Ő az, a ki végül az egész világot megújítja. Az ősbikához, kit épen Mithra ölt meg, egy hasonló bika fog ismét a földre jönni. De Mithra is újra földre száll, az embereket feltámasztja, s a gonoszokat a jóktól különválasztja. A bikát feláldozza s vérével borral elegyítve az igazaknak adja, hogy halhatatlanságot igyanak belőle. Az igazak kérésére azután Jupiter-Ormuzd tüzet bocsát a földre, mely megemészti a sötétség birodalmát. Mithra e világdrámában az avesta-vallás üdvezítőjének helyét foglalja el s a világ elégséének mythosa félreérthetetlenül utal a stoikus világnézetre.

Az ilyen művészi compositiójú vallás hivei könnyen hajlanak a mysticismus felé, s így érthető, hogy miként lett a Mithra-vallás fejlődésének ezen a fokán mysterium-vallássá. A mysteriumokba a hívő bizonyos szertartással s előkészítés

után avatott be. Különböző fokozatokon kellett az illetőnek átmennie, hogy azután résztvehessen a mysteriumokban. E fokozatok száma, a planéták száma szerint 7 volt, s ezek közül a 3 első csak előfok volt. A legfelsőbb fok a „patres“ foka, kiknek feje a pater patrum egyszersmind a Mithra-község feje is. A kik azt óhajtották, hogy a mysteriumokba beavattassanak, teljes apathiába kellett süllyedniök, asketa életet kellett élniök s ezenkívül fogadalmat kellett tenniök szigorú hallgatásra. A beavatási szertartásokról, melyeket Tertullianus sacramentumoknak nevez, nem sokat tudunk. A megtisztítás vízzel való befecskelés, vízbe való bemerítés által történt és úgy látszik, hogy — a mint ők mondták — Mithra az ő harcosait megjegyezte, azaz minden valószínűség szerint a beavatási szertartás folyamán az illető homlokára valamiféle jegyet égettek be. Ehhez a szertartáshoz járult még a kommunió, a melyet igen hiven tüntet fel egy újabban Boszniában felfedezett féldombormű. Az itt feltüntetett szertartás élénken emlékeztet a soma-ital áldozatra s igazolja azt a feltevést, hogy ez az egész mysterium-sacramentum, melyet Mithra győzelmének emlékére szenteltek, a régi vallásban nyeri magyarázatát. A kik ebben a sacramentumban s különösen a szentelt bor élvezetében részesültek, azok egészséget, erőt, boldogságot és teljes halhatatlanságot nyertek.

A Mithra-vallás papságáról is keveset tudunk, annyi azonban bizonyos, hogy az meghatározott szervezettel bírt. A Mithra-hívők községe a római birodalomban jogi személy volt; szervezete főbb vonásokban a következő. A tagokról hivatalos lista vezetett: ez volt az album sacratorum. A község élén egy decuriókból összeállított collegium állott. Az évenként újra választandó directorok mellett ott voltak az ú. n. kura-torok, kik a pénzügyeket gondozták és a defensorok, kik a község érdekeit védelmezték más hatóságokkal szemben. Nagy tekintélyük volt a patronusoknak, kik a községet nemcsak szellemileg, hanem anyagilag is támogatták. Minél inkább saját erejére volt hagyatva a község, annál nagyobb volt a hívek áldozatkészsége. A tagok egymást *testvérnek* nevezték s testvérként is bánnak egymással. Családot képeztek, melyben egyenlő volt az úr s a rabszolga.

A Mithra-mysteriumok vallástörténeti jelentősége csak akkor tűnik ki igazán, ha összehasonlítjuk a Dionysos Sabazios és a Demeter-mysteriumokkal. A mysterium-cultusok már eleitől fogva a túlvilági élet felé irányítvák. Nem azért, mintha a boldogságot, mely az embert a földön érheti, tekinteten kívül hagyná e cultus teljesen, hanem mert az egyszer bekövet-

kezendő örök üdvöt tekinti földolognak s ennek gondozását tette a vallás főfeladatává. A dionysosi mysteriumok szerint az istenség személyes egyesülés által közli erejét a hívőkkel, a kik extasisba jutnak s ekként egyesülnek az istenséggel. S ez a mystikus folyamat megköveteli, hogy a lélek teljesen kilépjen a testből vagy hogy legyen legalább bizonyos vallásos hangulata. Így jön létre azután az újjászületés s egyúttal a tisztulás is, mely által az ember megszabadul minden piszoktól, mely a rossz daemonoktól ragadt reá. Az üdvözközök, mely által az ember az üdvösséget eléri, csak külsőlegesek, az egyes ember erkölcsi rátermettsége tekintetbe nem jó, egyetlen feltétel a *ritualis* tisztaság. Hogy pedig a mysterium-hívő nem az olymposi istenekbe veti hitét, hanem az alvilági istenekbe s a halál birodalmának uraiba, ez a körülmény arra mutat, hogy a mysteriumok a családi halott-tiszteletből veszik eredetüket.

Bizonyos pontokban tehát a Mithra-mysteriumok is érintkeznek a görög mysteriumokkal, de szorgos vizsgálódás után meggyőződhetünk arról is, hogy nem kis különbségek is vannak köztük. Mindjárt ott van az a különbség, hogy Mithra égi fényistenség, míg a hellén mysterium-istenségek alvilági istenek s e különbség által is már nagyobb a Mithra-mysteriumok fénye és jelentősége. A Mithra-mysteriumoknál az ember élete minél inkább megfelel az égi fénybirodalom törvényeinek, annyival inkább számíthat az illető arra, hogy onnan felülről segítséget nyer erkölcsi harczában. A mi pedig magát a *külső* üdvöt illeti, a Mithra-mysterium hívői a földi élet boldogsága mellett *örök* boldogságot nyernek, nem az alvilágban, hanem az égben s majd a feltámadás után a megújított földön. A subjectiv üdvfeltételek is fölötte állanak a görögökének. A Mitrának felszenteltektől nemcsak külső feltételek követeltetnek, nemcsak ritualis tisztaság, hanem minél nagyobb hasonlatosság Mithrával, a mit pedig az akaraterő gyakorlásával, az igazság iránt való érzék képzésével és erkölcsi önuralom által lehet elérni. Asszonyokat azért nem is vesznek fel a mysterium tagjai közé. Szóval a Mithra-mysterium egy teljes bevégzett vallás és vallásos világnézet s nem csupán egyes vallásos érdek ápolását tűzi ki céljául, mint a görög mysteriumok. A Mithra-vallás mysterium-jellegét tehát semmi esetre sem lehet a görög mysteriumok befolyásának tulajdonítani, mert már a perzsa papok megadták e vallásnak a titokzatosság jellegét és maga a beavatási intézmény is teljesen perzsa eredetű.

Hasonlitsuk össze röviden e vallást még a keresztyén-séggel, mert ez összehasonlítást vagy inkább szembeállítást

már maga a történelem is megköveteli. Míg a görög mysteriumok a keresztyénség útjának előkészítői valának, addig a Mithra-mysteriumokban ellenségére talált a Krisztus vallása. A Mithra-vallásban egy *nagyarányú váltságvallás* mérkőzött az új-testamentomi kijelentéssel. Hogy pedig a mérkőzés komoly volt, mutatja a Mithra-vallás terjedése a római birodalomban. Míg e vallás Itáliában nagyon el volt terjedve, addig Görögországban s Kis-Ázsiában nyomával sem találkozunk. A Duna s a Rajna vidékein azonban nagy számmal bukkanunk nyomaira. Nálunk a Maros és a Tisza mentén találunk néhány jelentékeny csomópontjára a Mithra-mysterium-vallásnak. Pannonia, Norikum s innen az egész vidék fel Kölnig nemcsak emlékével van tele, hanem itt már templomaira is bukkanunk. Sőt még Britanniában is van nyoma e cultusnak. Spanyolország, Tunis és Algir, Alexandria, Memphis és Sidon is mutatnak fel Mithra-emlékeket. A római birodalom tartományai közül valószínűleg Ciliciában találkozunk e cultus diadalmas hadjáratának első nyomaival s különösen épen Tarsus vidékén.

Ha már most e vallás emlékeit vizsgáljuk, úgy fogjuk találni, hogy ezek olyanoktól származnak, a kik a római hadsereg tagjai. Geographiai elterjedése is azt mutatja, hogy első sorban a római legiók voltak a Mitra-vallás terjesztői, mert a hol ezek megfordulnak, ott a mytriacismus nyomával is találkozunk. És valószínűleg épen a tiszték voltak legbuzgóbb terjesztői. Ennek okát pedig abban találhatjuk, hogy egy vallás sem volt oly nagy mértékben katonának való, mint a Mithra-vallás.

A katonák mellett terjesztették e vallást a rabszolgák is, kik a római hadvezéreket kísérték vagy mint áru, kerültek egyik kereskedő kezéből a másikba. Később az előkelő világból is sok követője akadt a Mitra-kultusznak, különösen Rómában, hol a viszonyok rendkívül kedveztek elterjedésének. Maga a császár is rokonszenvezett vele. Elterjedését azonban köszönhette annak is, hogy türelmes volt minden vallással szemben s szívesen fogadott magába idegen valláselemeket is. Így megtörtént az is, hogy olyan férfiú volt a Mithrapater, ki egyzersmind Isis és Serapis papja is volt. Kr. után az I. század 3. évtizedéből már maradtak reánk emlékei a római Mythra-kultusnak s a 2. század első felében már a Neckar partján állitnak oltárt a Mithra tiszteletére. Diocletianus és Gallérius császárok már nyíltan hódolnak neki.

Ha már most a Mithriacismus terjedését összehasonlítjuk a keresztyénség terjedésével, az összehasonlítás az utóbbi hátrányára fog eldőlni. Különösen Moesiában, Pannoniában,

Norikumban vert nehezen gyökeret a keresztyénség. Raetiában, Norikumbant Germania felső részében Konstantinus előtt nincs ker. község. Magában Rómában sem hódított oly nagyon a keresztyénség, hogy a mithriacismus lételét fenyegette volna. Állításunkat megerősíti Origenes is, a ki a III. század közepe táján panaszkodik, hogy milyen kevés számmal vannak keresztyének a római birodalomban. A mi az egyes társadalmi osztályoknak a keresztyénségben való részvételét illeti, a mithriacismus itt is előnyben van. Az előkelők közül ugyan sokan követik Krisztust, de a katonák nagyrésze Mithrának áldozik.

Hogy a keresztyénség olyan lassan terjedt, annak egyik, nem csekély oka volt a két vallás közötti külső hasonlóság. Mind a kettőben van kijelentés, közvetítő, üdvezítő keresztesítés, úr vacsora, feltámadás, világitélet, hasonló a községek szervezete, annyira, hogy az egyházi atyák e hasonlóságot az ördög művének mondják. Szinte kísérletbe jön az ember s azt állítja, hogy a mithriacismus sokat vett fel a keresztyén hittanból s cultusból, a mit azonban semmivel sem lehet bizonyítani. A római „felvilágosultak“ is észrevették e hasonlóságot s Lucianus nemcsak a keresztyénséget, hanem a mithriacismust is gúnyolja. Renan azt állítja, hogy ha a keresztyénséget valami halálos betegség megakadályozta volna terjedésében, a világ a Mithra-vallásnak hódolt volna meg. Mi azt ilyenformán el nem fogadjuk, de azt állítjuk, hogy a keresztyénség terjedését a mithriacismus nagyon feltartóztatta. Mindezek daczára azonban győzött a kereszt, mert győznie kellett. Feljött ugyan még egyszer a Mithra-vallás csillaga Julianus alatt, de Theodosius uralkodása alatt már megkapta az utolsó dőfést, mely sirjába taszította. Az V. századig még haldokolva éldegélt Cappadociában, hogy azután végkép eltűnjön a világ szinpadáról.

Elpusztult a mithriacismus, mert el kellett vesztenie a harcot a polytheismusnak az erkölcsi monotheismussal szemben. Az a pantheon, melyet a mithriacismus emelt a maga isteneinek, leomlott az egy igaz Isten előtt, a ki szellem és szeretet. A perzsa mysteriumok hamisan csillogó fénye kialudt, mihelyt feltűnt az *isteni* igazságnak és az *örök* életnek fénye!

Ifjabb Bartók György.

T Á R C Z A.

ADATOK A HEIDELBERGI EGYETEM MAGYARORSZÁGI HALLGATÓINAK NÉVSORÁHOZ.

A heidelbergi egyetemre idő folytán beiratkozott magyarországi ifjak névsora már három ízben volt közzétéve. Legelőször Veszprémi a „Succincta medicorum . . . biographia“ IV. kötetének 465—469. lapjain 1787-ben adta ki, azután Szeremlei József a „Sárospataki Füzetek“ VI. évfolyamának 559—567. lapjain 1862-ben, utóljára Teutsch Frigyes az „Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde“ új folyamának X. kötetének 183—192. lapjain 1872-ben. Veszprémi természetesen nem terjeszkedhetett ki a XIX. századra, Teutsch pedig nem sokkal menve tovább, az 1810. évet vette közlésében befejező határvonalul, míg Szeremlei József egészen a saját koráig vezette le a beiratkozottak névsorát. Legtovább terjedő tehát a Szeremlei közlése, de egyszersmind a legteljesebb és legjobb is. Sokkal jobb a különben nagytudományú Teutschénál, a ki nem tudván jól magyarul, számtalan magyar nevet még jobban elferdít, mint a hogy eredetileg az anyakönyvben el voltak ferditve. Másfelől azonban a Szeremleiben szintén akadnak olyan nevek, a melyek a helytelen kiolvasás miatt tévesebb alakban vannak közölve még az eredetiben előfordulónál is.

És a mellett az ő névsorából is hiányzik néhány név, a mint meggyőz róla a Toepke Gusztáv által Heidelbergben 1886-ban sajtó alá rendezett teljes „Matrikel der Universität Heidelberg von 1386 bis 1662“ című kiadvány, a melynek alapján egy pár, eddig szerepelt dátum is megigazítható, sőt némely más, hasonlóképen érdekes életrajzi adatok szintén kitudhatók belőle egyesekre vonatkozólag. Midőn ezeket a hiányzó neveket pótolni, a pár évszámbeli hibát kijavítani és az ismeretlen adatokat közzétenni szándékozom, megjegyzem, hogy mind felsorolom azokat a neveket, a melyek az 1810-ig való időszakra nézve akár egyik, akár másik, akár pedig valamennyi névsorból hiányzanak. Még pedig azért, hogy ha valaki

bármelyiket használja, ne legyen kénytelen egyetlen másikban sem utána keresgélni az alábbi kivül, mely egy pár olyan nevet is foglal magában, a mik még Toepkénél sincsenek meg, de viselőikről más forrásból kétségtelenül megállapítható, hogy tanultak a heidelbergi egyetemen.

Íme, ez a névsor:

1502. máj. 12. fr. Andreas de septem castris ord. prae-dicatorum.

1562. szept. 25. Johannes Metzlerus Sebusiensis.

1569. nov. 4. Valentinus Elephas Sebusiensis.

1584. aug. 15. Moravus Vngarus.

1589. máj. 6. Johannes Bergerus Ung.

1589. okt. 31. Fridericus Berwert Cibiniensis Transsylvanus.

1593. febr. 13. Johannes Christophorus Hellmon Sebusiensis.

1595. szept. 16. Johannes Ludovicus Transsylvanus.

1598. előtt. Daniel Marcellides Vngarus.

1601. aug. 22. előtt Johannes Roth (V. ö. Davidis Parei Collegiorum Theologicorum decuria una 409. l.)

1602. nov. 27. előtt Paulus Herbart (V. ö. u. o. 433. l.)

1602. okt. 26. Sebastianus Ambrosii Sepusius Vngarus.

1603. júl. 12. Stephanus Pastoris Miscolcinus (1606-ban még ott volt).

1605. jún. 14. Joannes Kraus de Lublo Ungarus Sebusius.

1613. aug. 20. Casparus Florianus Comarinus Ung.

1619. ápr. 19. Stephanus Katona Geleinus Ungarus, illustris comitis Steph. Bethlen ephorus.

1660. nov. 14. Joh. Petrus Schreckenberger Sebusiensis medic. stud.

1663. Jacobus Cseh Csuzi Vngarus.

1663. Johannes Lenthi Vngarus.

1664 M. Gottofredus Langius Cremnico-Hungarus.

1665. Georgius Szilágyi pastoris Hungarus (gratis; theol. stud.).

1673. szept. 23. Michaël Eperjesi.

1673. szept. 23. Georgius Vásárhelyi.

1673. szept. 23. Joannes Copis Kállai.

1679. Joannes Szondi Pannonio-Ungarus.

1679. Stephanus Ollé Mocsai.

1679. Joannes Selymes Aegopolitano-Ungarus.

1680. Michaël Rimaszombathi.

1712. decz. 9. Joannes Wendelinus Kessler Cibiniensis Logicus.

1718. jan. 11. Benedictus Schott Mariaevallensis Logicus.
 1724. Johannes Wisnyai.
 1726. okt. 1. Franciscus Pataki theol. stud.
 1741. Jac. Ant. Resplendi.
 1751. febr. 16. Joannes Cseh Szentpéteri Pannonio-Loson-
 cinus.
 1771. febr. 9. Georgius Arday Madensis Theol. Cand.
 tit. paup.
 1771. máj. 31. Josephus Szombati Patakino-Hung. Theol.
 Cand. t. p.
 1779. júl. 3. Franciscus Pálffy Szent-Galiensis t. p.
 1781. jún. 9. Stephanus Nagy ex Micske inf. Hungariae t. p.
 1781. jún. 9. Stephanus ex Halas superioris Hungariae t. p.
 1781. jún. 9. Franciscus Tamassa Vespremiensis t. p.
 1781. decz. 13. Joannes Szeremley ex Com. Pesthiensi.
 1799. ápr. 6. Martinus Orendi transsylvanus theol. stud. t. p.
 1806. okt. 3. Stephan Keresztes aus K. Vasarhely in
 Siebenbürgen studirt Theologie. Meine Mutter ist Christine
 von Szóts Wittve des reform. Superintendenten Keresztes,
 diese ist meine Vormünderin. Hat in Wien studiert.
 1807. okt. 13. Joann. Beretzki aus Klausenburg. Stief-
 vater ist Joseph Redey prediger zu Sibö. Ref. Theologie.
 1807. okt. 13. Samuel Méhes Klausenburg. Vater Pro-
 fessor der Philosophie ref. stud. Mathematik.
 Az adatok, melyek ugyancsak a Toepke-féle kiadvány
 különböző helyein fordulnak elő, a következők:
 1. Szenczi Molnár Albert 1596. decz. 4-én vétetett föl
 a Collegium Casimiranumba theologiai stipendiumra s 1597.
 jan. 22-én történt beiratkozása előtt már 13 hónapot töltött
 az egyetemen.
 2. Marcellides Dániel 1598. február 21-én magister ar-
 tium lett.
 3. Ambrosius Sebestyén 1603. aug. 24-én stipendiumra
 vétetett föl a Collegium Casimiranumba.
 4. „Veredarius“ (valószínűleg Váradi) István és „Cautzi-
 nus“ (körülbelül Miskolci) István 1604. decz. 22-én szom-
 baton a rector és a consistorok elé hivattak, a hol kikérdezték
 őket az elhalt Békési Péter hagyatéka felől, s hogy vajjon
 tett-e az végrendeletet?
 5. Gyöngyösi Kisiri András és Váczi Sutoris Péter.
 1614-ben beiratkozott hallgatók az erdélyi fejedelem alumnusai
 voltak.
 6. Tiszabecsi P. Tamás, theologiae studiosus az 1655.
 évi jan. 10-iki tanácsülés előtt a végből jelentkezett, hogy

miután különböző egyetemektől bizonyítványokat és nyilvánosan tartott theologiai disputatiót is mutat fel, engedjék meg neki úgy a saját, mint a mások hasznára, hogy privatum theologicum collegiumokat tarthasson, mivel a theologiai facultasnak úgy sincs egyetlen professora sem. Ennek az engedélyezése határozatba is ment, azzal a kikötéssel, hogy erre először a választófejedelem rendeletét eszközölje ki.

7. Eperjesi Mihály theologiai doctori vizsgálatra jelentkezett 1673. okt. 5-én. Másnap és harmadnap folyt le a vizsgálat, melyen Jerem. XXIII. 5., 6. és I. Kor. XV. 27., 28. felől értekezett. Azután okt. 9-én nyilvános disputatiót tartott Miegius János Frigyes dékán elnöklete alatt a minden név feletti névről, mely Krisztusnak adatott s Ephes. I. 21-ben és Philip. II. 9—10-ben van leírva. „Lectio cursoria“-t 10-én tartott a jó és rossz tudásának fájáról. A doctori oklevelet okt. 13-án kapta kezébe.

A közlőknél előforduló téves beiratkozási dátumok a következő nevek mellett állanak, de itt a helyes dátummal vannak jelezve:

1572. Crazzerus Lukács.

1584. Tolnai Miklós, Gönczi István, Vári Bálint, „Moravus Vngarus.“

1585. Fegyverneki Izsák, Tolnai Szárászi Ferencz, Vásárhelyi Ferencz.

Ki kell fejeznem végül a felőli erős gyanumat, hogy a a magyarországi studensek közé csak tévedésből kerültek a Szeremleinél ilyenekül szereplő következő egyének:

1579. Ernestus ab Ittersum Transylvanus Wiensis.

1612. Jacobus Wifferdingk Swollaren Transylvanus.

1658. Johannes Bartholdus ab Ittersum Transylvanus.

Sárospatak.

Zoványi Jenő.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

Bölcészettörténet. Írta dr. *Horváth József*. I. kötet: az ókori filozofia története; I. rész: Thalestól a sokratikusokig. Pápa, 1904. a főiskola betűivel ny. Kis Tivadar. 246 lap, ára 4 korona.

Szegényes bölcészeti irodalmunk mezején minden valamire való terméket örömmel kell üdvözölnünk, kivált ha a szerzője mi közülünk való. Mert bizony nagy dolog az, ha a protestáns főiskolák szegényesen díjazott tanárai tudományos művek kiadására vállalkoznak; még nagyobb vállalkozás, ha valaki filozófiai vagy teológiai tudományos munka kiadásába vágja a fejszóját, mert az ilyen műveknek kevés az olvasója és még kevesebb a vásárlója. Annál nagyobb elismerés illeti meg a pápai főiskola derék tanárát, Horváth Józsefet, hogy bölcészeti munkájának kiadására szánta magát.

Szerzőt e műve kiadására, mint az Előszóban olvassuk, az bírta rá, hogy több idő óta érezte az akadémiai oktatás fokának megfelelő bölcészettörténet hiányát; de egyúttal sajnálattal látta azt is, hogy e nemben nagyon kevés magyar munka van, a mely alkalmas volna a bölcészet iránt érdeklődő közönség tájékoztatására s e nagy érdekű és fontos tárgyba bevezetésére.

Munkája megírásánál két szempontot tartott szem előtt a tudós szerző. Egyik az egyes filozofusok lényeges tanainak hű és lehetőleg tüzetes ismertetése, különös kiemelésével az alaptanoknak s azoknak a nézeteknek, a melyek a továbbfejlődésre nagyobb befolyást gyakoroltak, vagy a melyek önmagukban is értékkel bírnak. E helyes tekintetben Dühringgel tart, a mikor hangsúlyozza, hogy a bölcészettörténetben csak azoknak van helyök, a kik e tudomány fejlődését tényleg előmozdították, s a kiknek tanai elég fontosak és értékesek ahhoz, hogy azokat a jövő nemzedék számára is megőrizzük. A másik törekvése az a szerzőnek, hogy tárgyát a lehető világosan és közérthetően adja elő. S e tekintetben is igaza van a szerzőnek; mert az előadás és a nyelv szempontjából a legtöbb filozófiai mű ellen méltán lehet kifogást emelni.

A Bölcsészettörténet, melynek szerző most egyik részletét adta ki, teljes egészében két kötetből fog állani. Az első kötet az ókori filozófiát tárgyalja két részben, a második az újkori filozófiát szintén két részben. A két kötet terjedelme 70—80 ív leendő, melyből 30 ív az ókorra, 40—50 ív az újkori filozófiára esik. A kézalatti vaskos füzet az ókori filozófia első része, melynek tartalma a következő: Bevezetés. A görög filozófia története. I. A természetfilozófusok. (fiziológusok, pythagoreisták, eleaták, új természetfilozófusok). II. A sofisták. III. A nagy filozófusok és iskoláik (Sokrates és a sokratikusok, a szynikusok, a cyreai iskola, a megarai iskola).

Magát a bölcsészettörténetet szerző következőleg határozza meg: A bölcsészettörténet a filozófiának, mint önálló tudománynak a keletkezésével, fejlődésével s az értékesebb filozófiai elméletek ismertetésével, méltatásával foglalkozik. Röviden kifejezve: a bölcsészettörténet a filozófia fejlődéstana. Feloszlik: három korszakra, ú. m. ó-, közép- és újkorra.

Átolvasva a munkát és megfigyelve tartalmi és szerkezeti sajátosságait, habozás nélkül elmondhatom, hogy szerző a maga elé tűzött kettős feladatot derekasan megoldotta. Először, az egyes filozófusok lényeges tanait hiven és elég tüzetesen ismerteti, az alaptanokat és a továbbfejlődésre fontosabb nézeteket gondosan kiemeli. E mellett a rendszerek és tanok méltatásában szerencsésen kikerüli mind a Hegel-féle, mind a pozitivista egyoldalú tárgyalási módot, melyek önkényes fejlődési sémákba erőszakolják be az eseményeket: ellenkezőleg nagy előnye e munkának az, hogy a fősúlyt a filozófiai írók igaz értelmének visszatükrözésére s a tényeknek és természetes kapcsolatuknak tárgyilagos előterjesztésére fekteti. Másodsor, nagy előnye a Horváth bölcsészettörténetének az, hogy tárgyát világosan, értelmesen és szabatosan adja elő, s anélkül, hogy a tudományos színvonal követelményét mellőzné, egyszerűen, közérthetően ír. Már ez a két ok is elég arra, hogy művét hűzagnótlónak és a magyar bölcsészeti irodalomra nézve nyereségnek tekintsük, és a bölcsészettudomány kedvelők figyelmébe melegen ajánljuk.

A mű külső kiállítása csinos, nyomása tiszta, szép; kár, hogy sok benne a sajtóhiba.

Sz — s.

A hit temploma. Új folyam. I. kötet. Részben Spurgeon, Decoppet, Talmage nyomán írta *Könyves Tóth Kálmán*. Budapest, 1904. Kókai Lajos kiadása, 158 lap, ára 3 korona.

A *hit temploma* című predikáció gyűjteményt jól ismerik, kedvelik és szívtében használják igehirdetőink. Könyves Tóth Kálmán színes nyelven jól hangzanak és sokaknak tetszenek a régi folyam-

nak idegen szerzőtől átültetett eszméi. Ez a siker, a mit az is bizonyít, hogy a régi folyam II-ik kötete teljesen elfogyott, új folyam indítására bírta a jó nevű szerzőt.

Az új folyamú *Hít temploma* I-ső kötetében K. Tóth K. 23 beszédet bocsátott közre, a melyek közül 19 eredeti alkotás, a többi idegenből való átdolgozás. Az átdolgozottakra nézve a szerző maga így nyilatkozik az Előszóban: Hasonlítsa össze bárki is e beszédeket azzal a forrással, melyből vétetett, meggyőződhetik arról, hogy legtöbb esetben csakis a felosztást s egyes eszméket vettem át. Egész részeket teljesen önállóan készítettem, úgy hogy ezek is magukon viselik az egyéniség bélyegét. Csak a vázlat más, de a fölépítés teljesen eredeti. Azokat a remekműveket teljesen magyarossá igyekeztem átídomítani. . . . Arra törekedtem, hogy beszédeimben, evangyéliomi alapon, a keresztyén élet tökéletesedése legyen a fő irányelv. Külső szerkezetét, illetőleg nagy súlyt fektettem arra, hogy a gyülekezet minden tagja fölfoghassa, megérthesse s egyúttal átérezhesse Isten ígését.

K. Tóth Kálmán igehirdető modora a *Hít temploma* első folyamából eléggé ismeretes. Részletesebb jellemzésre és méltatásra e veterán igehirdetőnk nem szorul. Itt csak annyit jegyzünk meg, hogy K. Tóthnak *A hit temploma* új folyamában mind a hitbéli felfogása, mind a kidolgozási módja, mind az írói egyénisége teljesen azon a színvonalon áll, a melyet a régi folyamból ismerünk. Fény- és árny-oldalai is ugyanazok ez újabb, mint a régebbi beszédeknek. A bibliai színezet, eszmékben és nyelvben, inkább külsőleges, mint belső, azaz az evangyéliomi eszméket inkább csak érinti, mint kifejti; nem hatol azoknak a mélyére, nem telíti, nem itatja át a lelkét azokkal. Nem igen bocsátja mélyebbre a hálót. A stilusának is van bibliás színe, bibliás ruhája; a szólamok bibliaik s a bibliai idézetek elég gyakoriak. Ám azért a beszédek még sem elég erőteljes, nem eléggé építő és nem eléggé lélekbe vágó beszédek. Mintha nem volna bennök elég evangyéliomi só és evangyéliomi erő. Mintha az Isten ígését igen sok emberi bölcselkedéssel és költői ömlengéssel elegyítené.

Különben a beszédek között erő és érték tekintetben jelentékeny a különbség. A idegenből átdolgozattakban több a tartalom, nagyobb az erő, inkább nyomon járó az elmélkedés, mint az eredetiekben, a melyeket meg a csiszoltabb nyelv, a szinte ritmusos külalak, a poetikus mez jellemez. Általában pedig az egész gyűjtemény olyan beszédeket tartalmaz, a melyek bárhol elmondhatók, mert könnyedség, világosság, közérthetőség és terjedelem szempontjából semmi kifogás nem tehető ellenök. A kötet jó közepes predikációk színvonalán áll.

A kiállítás csinos és gondos.

V. . .

Énekeskönyv. A magyarországi ev. ref. anyaszentegyház hiveinek használatára. Az egyetemes konvent által elrendelt *próbakiadás*. Budapest, 1903. Hornyánszky V. könyvnyomdája, 388 lap.

A megújított református *Énekeskönyv* fekszik előttünk, melynek előállása története a következő. A dunamelléki egyházkerület még az 1875-ik évben felhívta a többi egyházkerületeket az Énekeskönyv megújításának eszközésére. Egyidejűleg azt is indítványozta, hogy ez alkalommal az erdélyi és magyarországi külön énekeskönyvek egyesíttessenek. Ezt az indítványt mind az öt egyházkerület elfogadta és a kivitelre énekügyi bizottságokat választott, a melyeknek tagjai együttesen alkották az egyetemes énekügyi bizottságot. Az egyetemes énekügyi bizottság 1878-ban kezdte meg munkálkodását, majd 1881-ben működésének irányát és tervét a debreczeni zsinatnak bemutatván, a zsinat azt helyeslőleg tudomásul vette és egyidejűleg a konventet bizta meg az énekügyi munkálatok további intézésével. A zsinat a konventet arra is fölhatalmazta, hogy az énekügyi munkálatok befejeztével az új énekeskönyvet ki is adhassa. A munkálatok eleinte nagyon lassan haladtak, de mikor 1888-ban Fejes István lett az egyetemes énekügyi bizottság elnöke, az előkészület gyorsabb ütemben haladt s az 1890-ben elkészült *Programm* kiadása után évről-évre jöttek az előmunkálatok, a melyek részint a régi Énekeskönyvek átdolgozott darbjait, részint egészen új énekeket tartalmazva, az érdeklődést folyton ébren tartották, a revízió elveit érlelték és népszerűsítették. 1901-ben megjelent az első *Gyűjtemény* is, a melyben a Programm beváltásaként öt forrásból merített énekszövegeket gyűjtött össze a bizottság. Először a programm szerint átdolgozott, azután a programmon kívül átdolgozott zsoltárokat, majd az átdolgozott dicséreteket, továbbá az erdélyi Énekeskönyvből átdolgozott dicséreteket s végre az egészen új énekeket tette közzé a bizottság. Ugyanebben a gyűjteményben közölte a bizottság részint a revideált régi, részint az egészen új ének-dallamokat is, felhíván az érdeklődő szakférfiakat és a közönséget, hogy észrevételeiket mind az énekek szövegére, mind az énekek dallamára akár a sajtó útján nyilvánosan, akár magán úton a bizottság tagjaival közölni szíveskedjenek. Az énekügyi bizottság a különböző észrevételeket és a Gyűjtemény darbjait még egyszer gondos felülbírálat alá vetette és e simitó munkája eredményeként az 1903. évi júniusi konventen a revideált Énekeskönyv elkészült anyagát bemutatta, a konvent pedig megbizta a bizottság elnökét, Fejes Istvánt, hogy a megújított Énekeskönyvet próbakiadásaként nyomassa ki, oly módon, hogy minden gyülekezet számára jusson egy-egy példány.

Így keletkezett és így került nyilvánosságra a legutóbbi karácsony táján a református *próba Énekeskönyv*.

A próba Énekeskönyv megjelenése eseményszámba megy a magyar reformátusságra nézve. Régóta sürgetett, régen várt munka befejezését jelentő esemény. E mellett azért is történeti jelentőségű dolog, mert mint egyetemes Énekeskönyv ez az első lépés a Királyhágón inneni és túli reformátusság liturgiai uniojához s újabb erős kötelék az egész magyar birodalom összes reformátussága között. Már csak ezen okokból is nagy figyelmet érdemel az első egyetemes magyar Énekeskönyv.

Maga az Énekeskönyv versalakban nyomtatva, egységes számozással 336 éneket tartalmaz, a melyek közül revideált zsolttár 86, revideált magyarországi dicséret 120, revideált erdélyi dicséret 32, új dicséret 98. A mint ebből a kimutatásból is látható, de a mint a bizottsági program is kívánta, a próba Énekeskönyv tényleg nem új Énekeskönyv, hanem csak megújított, megjavított Énekeskönyv. S ez így van jól. Először elvileg, mert egészen új énekgyűjteményt egyszerre nem is lehet, de nem is szabad a közönség kezébe adni. Kiszámíthatatlan rázkódásokat, óriási zavart támasztana még a legremekebb új Énekeskönyv is. Másodszor azért sem, mert mind a két egyházzrész régi Énekeskönyveiben, mind a zsolttárok s mind a dicséretök között annyi a kitűnő ének, hogy azokat újakkal fölcserélni vagy gyökeresen átújítani irodalmi vétek és valláslélektani merénylet volna. Ez okokból nagyon helyeselhető a próba Énekeskönyvön átvonuló vezérelv: minden jót megtartani a régiből.

A revízió emez általános vezérelvét egészben véve lelkiismeretesen vitte keresztül az énekügyi bizottság. Minden hitbuzgó ember csak helyeselheti, hogy mindenik közkedveltségű zsolttárt felvette és a túlhosszú zsolttárokat rövidebbre fogta, a nem énekelt verseket kihagyta a szövegrevideáló bizottság. Az értéktelen versek, a túlszidós vonatkozások elhagyásával, alakilag tömörebb és kerekdedebb, tartalmilag keresztyéniesebb izűek és szinűek lettek a meghagyott zsolttárok. Azt is a revízió előnyére és a megújított szöveg javára kell írunk, hogy a régi Énekeskönyv lapos, száraz, hiterőben szegény dicséretei teljesen kihagyattak s e felesleges tehertől megszabadult az újított Énekeskönyv.

Maga a tartalmi javítás a próba Énekeskönyvben óvatosabb, kiméletesebb s így egészben véve sikerültebb, mint a korábbi füzetek és az 1901. évi Gyűjtemény darabjaiban. A Gyűjtemény birálatánál kifejezett amaz aggodalmunk, hogy a közismert zsolttároknál és a közkedveltségű bünbánati énekeknél *túlságosan modernizált a bizottság*, teljesen most sincs eloszlatva, de mégis jelentékenyen gyengült a konzervatívabb simítás és kiméletesebb újítás által. Határozottan kevesebb a modernizálás a mostani próba Énekeskönyvben, mint a korábbi Gyűjteményben. Ezt, valamint azt a tényt is javára

írhatjuk a szuperrevízióknak, hogy néhány kiszentencziázott, de visszakívánt zsolnárnak és dicséretnek megkegyelmezett.

A szöveg alaki revíziója a próba Énekeskönyvben szintén jobb, mint az 1901. évi gyűjteményben. A bizottság, úgy látszik, mégis csak szívére vette a sokfelől fölhangzott óhajást, hogy régi klasszikus énekeinken lehetőleg kiméletesen javítgasson. Így meghagyta a 19., a 88., a 108., a 163., a 164. rendkívül kedvelt dicséreteket nagyjában a régi köntösükben, a mi a Próbáénekesnek ismét csak javára, népszerűvé tételének megkönnyébbítésére szolgál. Mert elvitathatlan tény, hogy minél többet meghagyunk a köztudat által megszentelt énekekből az újított gyűjteményben, nemcsak annál jobb lesz, de annál könnyebben közkedveltségre jut a próba Énekeskönyv. A tényleg végzett alaki revízió által az újított Énekeskönyv határozottan ritmikusabb, tömörebb, himnuszszerűbb s így sokkal értékesebb lett a réginél.

Az újított Énekeskönyvben az erdélyi reformátusság is megtalálja nemcsak a kedves zsolnárainak, hanem a szeretett dicséreteinek is a legjavát. Egyes erdélyi hangok keveslik, szerették volna, ha a 32-nél több dicséretük került volna be az egyetemes Énekeskönyvbe, de ne feledjék, hogy a 86 zsolná és a 32 dicséret oly tekintélyes magva a közös Énekeskönyvnek, hogy ezek alapján ők is nyugodtan bele mehetnek az énekügyi unióba. Arról pedig legyenek meggyőződve, hogy néhány sokszor énekelt dicséretüknek (pl. a Mihályi-féle Bár dördül az ég) szövegrevíziója költőileg nem hátrányára, de előnyére van a némileg különben is túlbecsült éneknek. Én az erdélyi Énekeskönyvből való átvételt mind mennyiség, mind minőség tekintetében kielégítőnek és a közös gyűjtemény javára szolgálónak tartom.

Megvallom, hogy legkevésbé az új énekekkel vagyok elégedve. Van közöttük néhány erőteljes, kegyes himnuszszerű kitűnő ének. Ezekből az új szerzésű énekekből kerülnek ki a különböző alkalmi énekek, a mikben a régi Énekeskönyv nem volt elég változatos. Ennyiben tehát hézagot pótolnak az új énekek. De a 98 új ének legtöbbje a középszerűség színvonalán marad. Ezekben nem sokat bizom, sőt félek, hogy belőlük kerülnek ki majd az újított Énekeskönyv selejtes darabjai.

A próba Énekeskönyv technikájáról nagy elismeréssel kell nyilatkoznom. Először is helyeslem a gyűjtemény versszerű szerkezetét. Áttekinthetőbb, tetszetősebb alak ez, mint a régi. Azután elismerést érdemel az énekek egységes számozása is. Könnyebb lesz a kezelése, mint a régieknek, melyben a római és az arabiai számok is zavart okoztak, de méginkább az invokációk és a dicséretnek külön-külön kezdődő számozása.

Mindent összevéve, a próba Énekeskönyvet szövegben és tartá-

lomban sikerült alkotásnak tartom, a melynek egyetemes használatba vétele kívánatos és hasznos lesz a közegyházra nézve. Hiányokat most is látok még benne, de ezeket majd kimutatja a részletes kritika és pótolhatja a végleges kiadás. *Sz. F.*

Évkönyv. Kiadja az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, szerkeszti Bánóczi József. 1904. Budapest, 345 lap.

Az Izraelita Irodalmi Társulat 1894-ben alakult és mint a hazai zsidóság egyik legnagyobb alkotása és fejlesztője, mint a magyar zsidóság legáldásosabb vívmánya és tényezője a hazai kultúra számottevő tényezői közé emelkedett. Működésének főbb eszközei: könyvek kiadása, felolvasások tartása és pályakérdések kitűzése. Kiadványainak állandó kötete az *Évkönyv*, a melyből eddig kilencz jelent meg, több mint 250 czikkkel, a melyeket 100-nál több író és költő, tudós és publicista írt. Az *Évkönyv* társzkötetei a tudományos kiadványok, a melyekből szintén kilencz kötet látott világot; közöttük van az ószövegség fordításának három része és néhány értékes zsidó monografia. Felolvasásai nemcsak a fővárosban, hanem most már a nagyobb vidéki városokban is nagyon áldásos intézménynek bizonyultak a zsidó felekezeti öntudat termékenyítésére és a zsidóság magyarosítására nézve is. A pályakérdések terén eddig öt pályakérdést tűzött ki a Társulat, a melyek közül három teljes sikerrel járt s a művek a kiadványok sorában jelentek meg. A társulati tagok száma 843.

Az *Évkönyv* kézalatti kötete (az 1904. évre) az eddigi modorban szerkesztve tudományos értekezéseket, könnyebb essayket, szépirodalmi dolgozatokat s ezek között verseket is tartalmaz. A tudományos értekezést *dr. Krausz* Sámuel: Az alberty-irszai ókori zsidók, *dr. Vajda* Béla: A kaddis és a Miatyánk, *dr. Venetiáner* Lajos: A zsidó tudomány feladata a jelenkorban, *dr. Mahler* Ede: Bibliái és babiloniai művelődési elemek, *dr. Grünhut* Lázár: A jeruzsálemi zsidó község, *dr. Frisch* Armin: A zsidó hitelvekről, *Heller* Bernát: Nemzetek és vallások mondái csodás alvókról és *Mandl* Bernát: Régi zsidó pecsétékről cz. cikkei képviselik. Alapos tanulmányon nyugvó, de népszerűsítőleg írt tartalmas fejtegetések. Könnyebb essayk: *dr. Kecskeméti* Lipót: A profétái erkölcsvallásnak legelső községe, *dr. Bloch* Henrik: A bolygó zsidóról szóló monda, *Weisz* Elza: Bibliái motívumok Byron feldolgozásában, *Nagy* József: Falusi zsidó élet Vasme gyében, *dr. Klein* Mór: Chad gadja (mese a gödölyéről), *dr. Blau* Lajos: A zsidó alakja a XIX. század keresztyén szektáinál. A szépirodalom és költészet Gábor Ignác, Varsányi Gyula, Kiss Arnold, Feleki Sándor, Dénes Tibor, Patai József, Balla Ignác, Sebestyén Károly stb. verseiben van bemutatva.

Változatos, színes és becses képe tárul az olvasó elé ezekben a dolgozatokban a magyar zsidóság irodalmi tevékenységének, a mely arról tesz bizonyosságot, hogy a magyar zsidóság nemcsak a napisajtó terén foglal el kiváló állást, hanem a saját vallása tudományának a művelésében is serényen dolgozik. S tegyük hozzá: szépen dolgozik. Olyan csinos, gondos, valódi irodalmi formában és conciliáns modorban vannak írva az Évkönyv dolgozatai, hogy azokat bármely művelt ember élvezettel olvashatja. A könyv kiállítása nagyon csinos: a Franklin-társulat nyomdáját dicséri.

Az Évkönyv második részében a Társulatra vonatkozó közlemények olvashatók. F.

Cura pastoralis. Utasítások a lelkipásztori gondozás miként való gyakorlására. A dunáninni ág. h. ev. egyházkerület közgyűlésének megbízásából írta *Hörk József* theol. akadémiai tanár. Pozsony. 1903, Wigand F. K. nyomdája. Folio alakban 98 lap.

A lutheránus egyházkerületek, a legújabb egyházpolitikai törvények létrejötte óta, nemcsak sűrűen hangoztatják a lelkipásztori gondozás szükségességét, hanem egymásután gondoskodnak arról, hogy a régi lelkési utasítások a jelen viszonyok követelményeinek megfelelő módon átdolgoztassanak és kiegészíttessenek, hogy azokban a lelkészek a teljesen megváltozott mosiani viszonyok között is a hívek sikeres lelki gondozására biztos útmutatót nyerjenek. Ennek a gondoskodásnak gyümölcse a kézalatti *Cura pastoralis*.

A szerző, Hörk József, régi, tapasztalt ember, a ki ezzel a tárggyal, mint volt lelkipásztor gyakorlatilag, mint theologiai tanár, elméletileg sokat foglalkozott, s mint szorgalmas író, erről nem egyszer írt is. A tárgy tehát avatott ember kezéből került ki.

Hörk *Cura pastoralis*a mindenekelőtt az általános előfeltételeket domborítja ki s e végből helyesen hangsúlyozza az általános részben, hogy a lelki gondozás sikeres gyakorolhatása végett ismernünk kell a népet s a népet befolyásoló külviszonyokat; azután ismernünk kell gyakorlatilag a Szentírást. Azután szabatosan emeli ki, hogy az egyetemes papság elvéből folyólag minden jó kereszténynek, lelkésznek és világinak gondozni kell a Krisztus egyházának híveit; de azt is határozottan kifejti, hogy a cura pastoralis gyakorlása első sorban mégis a lelkésznek a tiszte.

A cura pastoralisnál a lelkészben figyelembe kell venni az egyéni követelményeket, névszerint a lelkész egyéni gondolkozásmódját, beszédét, tetteit; azután a lelkészt, mint az egyház megbízottját vagy organumát, kell tekintetbe venni, még pedig a tőle *jogilag* követelhető köteleességek teljesítése, és a tőle *erkölcsileg* megkívánható magatartás szempontjából.

A jog szerint vagy hivatalosan megkövetelhető lelkészi teendők közé tartozik: 1. A lelkész predikatori teendője; 2. vallástanítói tiszte; 3. liturgusi (istentisztelet vezetői) teendője; 4. egyházkor-mányszói tiszte, a melyekre nézve a szerző részletes utasításokat ad, még pedig mind a négyféle kötelességekörben és minden egyes lelkészi teendőre nézve.

A lelkész erkölcsi teendőit szerző először az egyes *osztályokkal* szemben, a házasok, a családok, az iskolák, a katonaság, a község, a megye, az ország, az esperesség, az egyházkerület és egyházegyetem körüli kötelességekörben részletezi. Majd az egyes *egyháztagokkal* szemben fejti ki a pastorális teendőket a következő főcímeik alatt: 1. a vallásilag betegek; 2. az erkölcsileg betegek; 3. a lelkileg betegek; 4. a testileg betegek; és 5. a szegények körüli pastorális magatartás.

A *Cura pastoralis*-nak ez a vázlata, melyre egy tapasztalt és tanult fő ismerete és bölcsesége rakott húst és izmokat, s egy hitbuzgó szív melegsége öntött lelket. Az izomzat egészséges, a lélek hiterős, s így a *Cura pastoralis* nagy haszonnal forgatható. A részletező, körültekintő és sok oldalú és a hazai viszonyokat gondosan szem előtt tartó utasítás ügyes és eléggé gyakorlatias alkalmazása a tudományban megállapított elveknek. Remélhető, hogy ez az irodalmi pastorális kalauz a gyakorlatban is fokozza, termékenyíti és irányítja a lelkipásztori gondozást, a mire ma oly égető szüksége van a magyar evangyéliumi egyháznak.

—s.

Jézus élete és tanítása. Bibliai theol. elemzés, írta Erdős József a theol. doktora és professzora.

Dr. Böhl Eduard, a nagyhirű bécsi theol. professzor emlékének szentelte szerző e művét és tartalmilag is a nemrég elhunyt mester erős hitével, bibliai egyszerűségével ékeskedik az. Főleg azok a mozzanatok találhatók fel a különben nem nagy terjedelmű fűzetben (42 lap), melyek az üdvekonómia megvalósulására fontosabbak: Jézus születése, a keresztség, megkísértetés, a tanítványok kiválasztása, Jézus evangyéliumi nevei. — Úgy itt, mint a tanbeli előterjesztésnél nem tesz szerző különbséget a 4 evangyéliom között, nem „az lévén ezélja, hogy a synoptikusok Jézusát a János apostolétól megkülönböztesse“, hanem, „hogy ez elemzés után kiki vallást tehessen Jézusról eképen: Íme Istennek a Báránya, a ki elveszi a világ bűnét!“ (2. l.). — Ezen elv szerint tárgyal aztán Istenről, továbbá különösen a jánosi theologia alapján Jézusról, mint idvezítőről és megváltóról és a Háromságról. — A művecske többi részét az Isten országa, továbbá annak polgári és üdvjawai foglalják el, bezáródván az a végmegdicsőülésre vonatkozó jóslattal. — Mindez természetesen az ó-szövet-

ségi jóslatok megvalósulása gyanánt (v. ö. 3. Ev.). Közben érdekes utalások találhatók a páli theológiában oly nagy szerepet játszó törvény cselekedetein kívül való megigazulásra (33. l.), a prädestinációnak az egyházon belül való érvényesülésére (29.), Péter elsőségére és az egyházi fegyelemre (39. l.) stb. Az egész a kijelentés titkait megnyugvással fogadó léleknek munkája. — Dicséretes gonddal vannak a megfelelő szentírásbeli helyek idézve s az egyszerű nyelvezet mindenki számára élvezhetővé teszi e kis művecskét. S. G.

Keskeny út. Egyházi beszédek. Írta *Nyáry Pál*, a pécsi ev. ref. gyülekezet lelkipásztora. Pécs, 1904. Taizs József kiadása. 144 lap, ára 3 korona.

A nemrég anyásított pécsi egyház fiatal lelkésze adta ki ezt a kötetet predikációt. Előszavában maga kérdi: Mi célja van e kiadott beszédeknek? Ki merjem mondani? *Szíveket hódítani* a Jézus evangéliumának, híveket, buzgó, erős híveket toborozni a Krisztus zászlaja alá. Reámutatni egyházi bajainkra, sebeinkre s ezek okaira, és e mellett reámutatni az egyedüli orvosra, az egyetlen orvosságra.

Ez a célja a *Keskeny út*-nak.

Mert az tagadhatatlan dolog, folytatja tovább, hogy bajaink vannak. A kálvinista protestantizmus sokat vesztett erejéből hazánkban. Nagyon sokan visszaéltek a protestantizmus által kínált *szabadsággal* s félretették az *igazi szabadság egyedüli forrását: az evangéliumot*. Jelszavakban gazdagok vagyunk, önértetünkre hivatkozni, kálvinista voltunkkal dicsekedni tudunk mindenfelé, de evangéliumi kegyes életet, élő, szikla-szilárd hitet nagyon keveset látunk. Ki a hibás? Az evangélium igazsága ma is hatalmas és erős, az Isten karja ma sem rövidült meg és e Megváltó tegnap és ma ugyanaz és mindörökké ugyanazon léssen! . . .

Vegyük elő újra az evangéliumot, és ne emberi tudományt, ne emberi bölcsességet, *hanem a megfeszített és feltámadott Krisztus evangéliumát predikáljuk a halhatatlan lelkeknek!* Nyerjük meg a lelkeket az *evangéliumnak*, majd akkor megtel-
lenek templomaink újra áhítatos hallgatósággal, majd akkor meg-
értik, hogy az egyházat szüntelenül építenünk kell s e téren minden lélek munkára hivatott. Majd akkor megértik, hogy az egyház nem olyan *szükséges valami*, a minek elég az immel-ámmal bezízetett lukma, adó, konvenczió, hanem a Krisztusban igazán hívő, életre ébredt lelkek társasága az, mely előtt ott áll a munkásság széles szent mezeje, hol *sok az aratni való és kevés az arató!* A magyarországi kálvinista egyházat is csakis az evangélium ereje mentheti meg egyedül sok ellensége ellen. Hirdessük hát az evan-

géliumot! E kötetbe foglalt beszédek, ha az ékesszólás kincseivel nem bírnak is, de egyszerű szavakkal az evangéliumot hirdetik.

Az Előszóban kifejezésre jutott fiatal hév és lelkesedés, a szárnyaló hitbuzgóság jellemzi ezeket a beszédeket, a melyek egy tehetséges kezdő lelkész első zsengei. A szerző tehetséges ember, kinek van szónoki ere és ereje, van hitbuzgó szíve, inventiója, van tanultsága és van kifejező ereje, melylyel a gondolatait megfelelő alakba tudja öltöztetni.

Ám azért mégis azt mondom, egy kicsit várnia kellett volna e beszédek közrebocsátásával. Kezdő embernek kissé érnie kell. Evangéliumot és életet jobban ismerni, hevülő érzést tisztábban kifejezni, eszméit, gondolatait jobban érlelni: nem ártott volna. A korán termelés veszélyezteti az erő és képesség erőteljes kifejlődését. Forrnia, tisztulnia, higgadnia kellett volna még.

A kötetben 18 predikáció, a Függelékben öt gyászbeszéd és Dobos Jánostól 8 szertartási beszédet közöl a szerző. A predikációk érdekes tárgyakról szólnak, evangéliumi szelleműek, hitbuzgó szívből fakadnak. Van bennök evangéliumi íz, szín, tűz és lélek. De hiányzik még belőlük a tartalom logikai szabatossága, a szerkesztés biztossága, a bizonyítás meggyőző ereje és a stylusnak a gondolatokhoz alkalmazkodó hajlékonysága és készsége.

De a tehetség nyomai határozottan látszanak. Hit- és érzésvilága jó irányban indul, gondolatait a további tanulmány mélyíteni, érlelni fogja, szerkesztésében és előadásában a gyakorlat meghozza a szükséges biztosságot, ha tovább is szorgalmasan hódol az oratio, meditatio és tentatio törvényének.

Első zsengeinek, kezdetnek figyelmet érdemlő kötet. V.

b) Külföldi irodalom.

Kügelgen: **Grundriss der Ritschlschen Dogmatik**. Zweite vielfach veränderte Auflage von „Die Dogmatik Ritschls“. Leipzig (Wöpke R.) 1903. 138 lap. Ára 3 márka.

A tájékoztató jellegű mű Ritschl dogmatikáját, mint egységes keresztyén tanrendszert építi föl és pedig az orthodox theologia és a pietista vallásosság katholizáló vonásainak tudatos mellőzésével a reformáció szellemében, az írás alapján és minden metaphysikai spekuláció következetes elhagyásával, s kimutatja, hogy korunk e legnagyobb hit-tudósának moráltheol. rendszere egészében és részeiben egyaránt a tör-téneti alapot s a tiszta bibliai és reformátori vallásosságot képviseli a theológiában. Égető szükség volt e tájékoztatóra a Ritschl theológiájáról szóló rengeteg, csaknem beláthatatlan irodalom áttekintése céljából.

Szerző Ritschl theológiája mellett nyugodt és tárgyilagos apológiát írt s teljesen tájékozza az olvasót a göttingai iskola belső és külső irányai tekintetében. Ritschl legjellegzetesebb gondolatait foglalja össze szerves összefüggésekben s a régebbi és újabb theol. tanirányzatokhoz való viszonyukban, mi mellett főleg Kant ismeretelméletéhez való viszonyát fejtegeti mélyebben és behatóbban.

Egy rövid bevezetésben szerző azt igazolja, hogy Ritschl rendkívül alkalmas időben és alakban összefoglalta a maga moráltheol. rendszerében azt, a mi úgyszólván közszükségletet képezett legújabb vallásos ismeretünkben s egyúttal jelzi azt is, hogy Ritschl rendszerének óriási jelentőségét igazolja az a körülmény, hogy Origeneshez és Spinozához hasonlóan a legkülönbözőbb, sőt sokszor teljesen ellentmondó elbirálásban részesítették. Méltán mondhatta magáról „viel Feind, viel Ehr!“ és megérthette azt, hogy még életében Német- és Franciaország legkiválóbb egyet. theol. katedráin láthatta a maga hűséges tanítványait.

A keresztyénséget Ritschl ama tökéletes szellemi és erkölcsi jellegű monotheista váltságvallásnak definiálja, a mely alapítójának istenországát létesítő s a lelkeket megváltó személyisége alapján egyénileg az istenfiúság szabadságában s egyháztársadalmilag a szeretet kapcsán alapuló istenországa folytonos és fokozatos megvalósulásában áll. A keresztyén vallás feltétele tehát a bűnbocsánat s a dogmatika fundamentuma az istenországa fogalma, a miért is az ő theológiája s ezen alapuló dogmatikája Krisztus és az apostolok igéjének megfelelőleg egészében és részeiben egyaránt „tisztán üdvörténeti jellegű kijelentésszerű theologia“.

Ismeretelméletében elfogadja „Kant érték-ítéleteit“, s ez alapon következetesen kizárja a theológiából a metaphysikát, vagyis a lét álta-

lános alapjairól szóló terméketlen bölcseleti tudományt. A sajátos vallásos erkölcsi ismeret az ő vizsgáldásának a tere, a miért is inkább psychológiai alapon haladva, különbséget tesz elméleti ismeret és gyakorlat vallásos hittapasztalat között. A dogmatika szerinte tisztán „Glaubens und Heilslehre“, s mint ilyen „nem elméleti, hanem gyakorlati alkalmazott tudomány“, vagyis közelebbről „rendszeres előadása az isteni kijelentésnek a Krisztusban“.

Majd az emberről szóló tanban Ritschl Schleiermacher túlságos függősége érzelmével szemben „a keresztyén személyiség fogalmának“ kiépítését czélozza, mely, mint ilyen „a világ feletti uralomra van hivatva. Ez alapon elveti az eredendő bűnt, mint a mely szerinte „kein Vehikel des Heils“, „kein Glaubensartikel“, hanem csak „ein Lehrartikel“. De azért korántsem tagadja „a bűn tapasztalati világát“, sőt inkább Krisztus személyiségéhez köti „az istennek bünboesátó uralmát.“ Közelebbről az Istenről szóló tanát a történeti üdvkijelentés tényéhez köti, a melynek legjobban felel meg az az elnevezés: a mi urunk J. Krisztusnak atyja és Istene. A történeti isteni kijelentésnek a mázárethi Jézus személyiségében való megvalósulása és annak Ritschl által való energikus képviselése egyik legjellemzőbb sajátága és legerősebb oldala az ő moráltheológiájának. Krisztus ő nála „nem az emberiség történetének vallási hérosza“, hanem „istennek teljes és tökéletes kijelentője“, mint a kiben „a világ feletti teljes uralom“ megvalósult s a hívekben is megvalósítható „az istenországa vallásos-erkölcsi (sociális), közösségében“. Ez oldalról Krisztus „egy új szellemi életnek“ a képviselője, a melynek elve „a világ feletti uralom“. Ez érteti meg velünk Ritschl azt a gondolatát is, hogy „Krisztus istensége másokra is átvihető“.

Tudjuk, hogy háromkötetes főművének a címe „Rechtfertigung und Versöhnung“. A megigazulásnál azt hangsúlyozza, hogy az Istennek egy kegyelmi ítélettevő cselekvősége a bűnös emberrel szemben, úgy hogy nála nem a „fides“ az, „quae justificat“, hanem az Isten és pedig „non propter sed per fidem“, a minek folyománya a változtatott vallásos erkölcsi alaphangulat és cselekvőség. Mert hát a megigazulás tanfogalmának életmagva az a tétel: „credit unusquisque remitti sibi peccata“, a mi azonban nem zárja ki a történeti gyülekezetnek („Gemeinde“) az üdvre való kiválasztását. Közelebbről az istenországa nála első sorban *vallási fogalom*, mely olyan alapvető jelentőségű, mint a megigazulás és a kiengesztelés fogalma. Istenországára való rendeltetésünk csakis a történeti gyülekezet urához és Krisztusához való viszonyunk alapján lehetséges, mely ponton azzal vádolták Ritschlt, hogy megtagadja a személyes hitbizonyosság reformátori elvét. Az egyháznál viszont Luther és az ág. hitvallás szellemében különbséget tesz „benső és külső keresztyénség“ s „ecclesia proprie“ és „large dicta“ között, a miben viszont „az istenországa“ s az „egyház“ közötti alapvető különbség foglaltatik, mint Krisztus gyülekezete alapfeltétele és közvetítője a subjektív keresztyénségnek s ennyi-

ben „anya minden hívőknek“. Végül az eschatológiában következetesen hangsúlyozza a keresztyén közösségi szellemet, mint szellemi viláгурalmat s a keresztyén remény teljességét az istenországa végleges megvalósulásában.

Mint látjuk. Ritschl hittani rendszere minden pontján következetesen kizárja a vallásbölcséletet, s kizárólag a bibliai, történeti és vallásos tapasztalati alapra támaszkodik annak fölépítésében. Még az eschatológiában is csak „szellemi uralmat“ ismer a Pál és Luther-féle „keresztyén szabadság“ szellemében.

Ritschl dogmatikai rendszerét ismertető fejtegetéseit a következőkben foglalja össze Kügelgen zárószava: E rendszer egy ritka jelentőséggel és ösztönző erővel bíró tudományos műremek, a melyet korántsem lehet azonosítani Kant^o észszerű moráleméletével. Így Schleiermacherrel a keresztyénséget a Krisztus személyiségében és művében megjelent megváltáshoz kötötte, miáltal az egyes hívőt a gyülekezetbe ékelte s a theológia forrását kizárólag az új-szövetségi kijelentés történeti okmányai-ban látta. A mellett Ritschl vallásos és theol. meggyőződése a lutheri egyház alapelveivel megegyez, s mitsem vett föl a maga dogmatikája, a mi az igehirdetésben vagy a keresztyének felebaráti érintkezésében gyakorlatilag nem értékesíthető. Ott, a hol tőle eltér, a mystika iránti ellenszenvével van nála dolgunk a vallásban és a theológiában. Hozzájárul az, hogy Hofmann „Schriftbeweis“ cz. nagyhirű műve módjára az ő theológiáját az írásnak üdvtörténeti értelmezésén építi föl. Luther követője abban is, hogy az Isten lényegét a „szeretet“-ben s a hitét az odaadó „bizalom“-ban látja, s kizár a vallásból minden magikus és mystikus elemet. A keresztyénség sociális erejének és jelentőségének felel meg-továbbá azzal, hogy az egyesnek megigazutását, kiválasztását és újjá-születését a Krisztus gyülekezetéhez, mint „minden hívők anyjához“ való tartozáshoz kötötte, a megigazulást az örökélettel összekötötte s „az egy-ház“ és „az istenországa“ közötti lényegalkotó megkülönböztetést érvényben tartotta. Theológiájának metaphysikaellenes jellegéhez tartozik az, hogy a trinitás dogmájában minden ontologiai vagy ökonomiai speku-láció mellőzésével kizárólag az Istennek, mint örök szeretetakaratnak az ember Jézus által s mint isteni erőnek a szent lélek által való önköz-lését látja, s így e tanfoglalomban is a vallásos értékítéleteket hangsú-lyozza. Ennyiben az erlangeni Frankkal, az újabb lutheri dogmatika leg-kiválóbb képviselőjével ama reményünknek adunk kifejezést, hogy a Ritschl theológiája által előidézett szellemi mozgalom javára és áldására leend az ev. egyháznak a tudomány és az egyházi gyakorlat szempontjából egyaránt. S ha aranya, ezüstje s drágaköve mellett van is benne sok fa, széna és pordorja, e dogmatikai rendszer sem épült föl más alapon, mint a mely egyszer megvetettetett, s ez a Jézus Krisztus“. Ebben a jel-ben a Ritschl-féle theologia is győzni fog.

Sz. M.

Denmert E. : Bibel und Naturwissenschaft. Gedanken und Bekenntnisse eines Naturforschers. Stuttgart (Kielmann M.) 1904. 318. lap. Ára 5 márka.

Szerző, ismert nevű német természettudós s a ker. vallásos erkölcsi világnézetet és modern szellemi életet szolgáló „*Glauben und Wissen*“ cz. folyóirat tudós szerkesztője, vallásos hitőkben „keresők“ számára írta meg a maga bibliai és természettud. vallomásait. Egy Ladenburg, Haeckel és más természetbölcseleőknek izgalmas keresztyénellenes támadásaival szemben a ker. vallásos hitnek alapjait veti meg s a modern eszmevilágot átható bibliai keresztyénség érdekében természetudományi alapon is hadat üzen a materialismusnak, skeptícismusnak, pessimismusnak és más keresztyénellenes világnézeteknek. Művét „istenkereső szívének vérével“ írta meg. Goethével azt tartja, hogy a biblia az emberiség megifjítója, a népek és nemzetek életerejének zsinórmértéke s az emberi művelődés örök forrása most és mindenkoron.

Bevezetésében a vallásos hit s a természettudomány ősrégi ellentétéből indul ki, mely szamoszi Aristarch napjaitól egészen Galiläi-ig, sőt a Voigt, Büchner és Moleschott-féle kátés materialismusig húzódik végig az emberiség szellemi fejlődése történetén. Pedig a keresztyénséget úgy bibliai objektív, mint tapasztalati subjektív alakjában és hatalmában maga a természettudomány is támogatja, mi végből szerző a bibliát, mint a szellemi isteni kijelentés forrását szembeállítja a természettel, mint a természeti kijelentés forrásával.

Majd az I. fejezetben „a természettudományok biztos viszonyait“ teszi beható vizsgálódásának a tárgyává s egyenkint ismerteti a természettudományok és a keresztyén vallás-erkölcsi világnézet „alapjait és céljait“. A modern ismeretelmélettel egyezőleg vallja, hogy tudásunk megfigyelésen s értelmünk és tapasztalatunk törvényein alapul. Megfigyeléseink tévedező érzéki szerveinkből erednek s értelmünknek törvényei is csak subjektív jellegűek s nélkülözik a teljes tárgyilagosság bizonyító erejét. Közlebről a természettudományi bizonyítás s az induktió módszere megdönthetetlen érvényű bizonyosságra nem vezetnek, a miért is a mi tudásunk nem halajda meg a valószínűség határait. A vallásos hitnél a külső megfigyelés helyére a belső tapasztalás lép, a melynél azonban sokkal nagyobb és közvetlenebb a bizonyossága, mint a csak tapogatózó tudományos kísérletezésnek. Azért mondotta Verulámi Bacon is, hogy „a valódi philosophia a végokok keresésében az istenhez vezet.“ Az emberi gondolkodás minden fokozatán vannak dogmák, a melyek a természettudomány világában hypothesiseknek nevezhetők. A mint a vallásnak tapasztalatai az isten, lélek és halhatatlanság fogalmaira redukálhatók, úgy a természettudományi kutatás is utolsó alapjában az anyag, sejtek, atóm és aether fogalmára vezethető vissza. A fogalmaknak mindkét csoportozata dogmatikus jellegű. Úgy a vallási, mint a természettudományi téren vannak merev dogmahitűek s a közepes ember éppen nem más,

mint tekintélyek hívésére utalt dogmalény. A személyes élet egyik legfontosabb feladata a hagyományos dogmáknak személyes meggyőződésé váló átalakítása, a melynek egyik további forrása a kijelentés. A kijelentés nyilvánul a természetben és a történetben. Fokozatosan jelentette ki magát az Isten az embereknek, a mit főleg Izrael népének története beigazol a bibliában a kijelentésnek Krisztushan való legfőbb teljességéig. Az ó-protestáns lutheri dogmatikusok szó szerinti inspirációja elvetendő, a mint másrészt elvetendő a bibliának tisztán történeti és természet-tudományi inspirációja is, a mi éppen nem árt a biblia tekintélyének és méltóságának. Az emberiség legnagyobb szellemeinek teremtő alkotása kijelentésszerű jellegű s még inkább az a vallásos téren. Ez a kijelentés az Isten szellemének belső megragadása vagyis „Istennek szemlélete“. Végül azokat a gondolatokat fejtegeti behatóbban a szerző, hogy különböző céljai vannak a természettudománynak és a bibliának s csakis határaiban találkozhatnak egymással. A biblia éppen nem lép föl azzal az igénynyel, hogy természettudományi kérdésekben is kijelentésnek és csalatkozhatlan igazságnak tartassék.

A II. fejezetben „a biblia és természettudomány alapigazságaival“ foglalkozik a szerző. Közelebbről az istenfogalomra nézve a modern természettudomány inkább erősíti, mintsem meggyöngíti az Isten létele mellett idézni szokott koszmologiai bizonyíték posztóját s nincs is ok arra, hogy az megdöntse a biblia istenhitét. Így a Genesis teremtési története felséges költői kép, a melyben egy ihletett férfiú visszatekintő prófétai látással a világ eredetének mélységeibe tekintett. Egyik legfőbb igazsága az, hogy a világ egy személyes, transcendens Istennek „legyen“ szavára állott elő, mely mint ilyen, egy teljes és tökéletes harmonia. A természetkutatás nem szaktíhat a világmindenség lassankénti fejlődésének gondolatával, mivel azt tények igazolják — a fejlődésnek módja azonean előttünk ismeretlen. Maga a Darwin-féle esetlegesség tana nem helyes, sőt az ma már „am Sterbelager“ jutott el. De bizonyosat, hogy e fejlődés cél tudatos és bensőleg működő erőkre utal. Ez kívánja meg éppen a cél tudatos teremtő intelligenciát, a mi a teleologia bizonyíték ereje és igazsága. S ilyen fejlődési elmélet a Genesis tudósításával is összeegyeztethető. Közelebbről az ember, mint természettest, érzéki állapotját tekintve, az állatvilághoz tartozik, szellemére nézve azonban föltötte áll annak. Ha állati alapjából fejlődött is ki az ember, ősrégi fejlődésének végeredményeként semmi köze sincsen a majomhoz. Az állatvilágban nem találjuk meg őseit az embernek. Az ember állati eredetere nézve nincs tudományos bizonyításunk, hanem csak hitünk — emberré őt az ő szelleme tetfe. A Genesis első tudósítása a száraz ténynek egyszerű elbeszélése, mely Istennek teremtő igéjét helyezi előtérbe. A másik tudósítás költői anthropomorfistikus jellegű s a „föld“ és „lehellet“ kifejezése nem más, mint költői képe annak, hogy az ember teste földi s szelleme isteni eredetű. A nőnek teremtéséről szóló elbeszélés

költői kifejezése az első naiv ember gondolatmenetének. A teremtés módja nem tekinthető a biblia alapigazságának s így ezen a ponton sem érinti a természettudomány a biblia igazságait. Az emberi szellem az ő agyvelejétől független erő, a mely viszont az ő szabad és halhatatlan szellemének a bizonyítéka. A szabadakarat és a bűn problémája a természettudomány körén kívül esik, a melynek léte vagy nemléte nem függ annak kutatásaitól.

Az első emberek Istennek szellemével s a szabad erkölcsi elhatározás képességével voltak felruházva, a mely „paradicsomi állapot” erkölcsi és nem értelmi, kulturális jellegű. A rosszra való elhatározással meg volt adva az alap az emberiségnek a személyes tartozásra, a melyet a természettudomány hasonlóan meg nem dönthet. A bűneset története az akkori emberiség ismeretének megfelelő allegoria, a melyben nagy pszichológiai igazság foglaltatik. S végül az ó-szövetség világképe egy naiv természeti ember világfelfogása, mely azonban nem akadályozza az emberiség szellemi fejlődése menetét. Ez a világkép eltűnt Kopemikussal, a nélkül azonban, hogy azzal vesztett volna a biblia nagyságban, magasztosságban és lelki vigasztalásban. Szigorúan kausális világfejlődés és isteni világkormányzás nem zárják ki egymást. Az Isten a természeti törvények és erők közvetítésével fentartja és kormányozza a világot. A természettudós nem döntheti meg Krisztus beszédét, mivel abban természettudományi vonatkozások nem találhatók. A tudomány és a politika megtámadható tantételeitől távol áll Krisztus evangéliuma s éppen azzal lett Krisztus atyja a szabadságnak s a történelemnek. Krisztusnak rendkívül finom és mély érzéke volt a természeti élet iránt, a kinek a kausális fejlődést nem érintő természetfelfogása költői symbolikus jellegű s alapjellege az isteni világkormányzásról szóló meggyőződésében van. Krisztus képei és hasonlatai a természeti életet a szellemi élet analogiája szerint értelmezik, a mely szerint teremtői törvényszerűség uralja az anyagi és szellemi életet. Nincs is Krisztus természetfelfogásában misztikus vagy mesterkélt vonás. A személyes Istennek, mint szabad akaratnak lényegében rejlik a természeti (és főleg a történeti) életbe való belenyúlása, a miért is a csuda lehetősége a szabad, személyes és mindenható Istenben vetett hit egyenes folyományának tekinthető. A ki a csuda lehetőségében nem hiszen, nem veszi komolyan Istennek mindenhatóságát s véges emberi módon az emberiség légkörébe vonja bele. A csudáknál az Isten természeti erőkkal élhet, a melyek azonban a causális összefüggés lánczszemeinek tekinthetők. Az ó-szövetség több csudája, mint Bileam szamara és a megálló nap Gibeonban, éppen a biblia kijelentészerű jellege érdekében költői képnek, sőt emberi felfogásmódnak minősíthető.

Végül a III. fejezet „a biblia és a természettudomány üdvigazságaival” foglalkozik. A modern természettudomány nem érintheti Krisztus istenségét és kiengesztelő és megváltó művének igazságát és jelentő-

ségét, mivel az nem tartozik az ő vizsgálásának a körébe. Csudatettei abból magyarázhatók, hogy benne, az egyszülött fiúban Istennek teremtő ereje egyetlen módon lakozott. Maga Krisztus azonban sehol sem követel csudahitét s ránk nézve is csak az Istennel való személyes kiengesztelésüknek van örök érvénye és jelentősége a vallásos emberiségben.

Zárószavában összefoglalja fejtegetéseinek eredményét ekképen, hogy a biblia alap- és üdvigazságai megállják az észszerűség kriteriumát. Maga a természettudás is a hitnek jellegével bír s a bibliának és a természettudománynak más és más a célja és feladata. Végeredményükben a biblia-hit s a természettudományi kutatás megkívánja, sőt követeli egymást. Valóban örvendünk ily teleologiai jellegű természetfelfogásnak!

Sz. M.

A M. Prot. Irodalmi Társaság pénztárába 1904. évi január 1-től 31-éig befolyt összegek kimutatása.

1 Pártfogó tagok kötvényei után 5% kamat 1903-ra: Tiszai ág. hitv. ev. egyházkerület, 1904-re: Debreczeni ev. ref. egyház.

2. Alapító tagok kötvényei után 5%-os kamat, 1904-re: Gyurátz Ferenc Pápa, Szatmárnémeti ev. ref. gimnázium, Szeremlei Sámuel Hódmező-Vásárhely, Hajdudorogi ev. ref. egyház, Meczner József Korlát, Pápai ág. hitv. ev. egyház, Trsztyénszky Ferenc Pozsony, Gyoroki ev. ref. egyház, Pozsonyi theol. akad. könyvtár, Meczner Béla S.-A.-Ujhely, Belényes-Ujlak ev. ref. egyház, Anti ev. ref. egyház, Pankota ev. ref. egyház, Erdőgyarak ev. ref. egyház, Szászvárosi Kún-tanoda, Sapi ev. ref. egyház, Szegedi ev. ref. egyház, Marosvásárhelyi ev. ref. kollégium, B.-Sonkolyosi ev. ref. egyház, Bihar-Zsadányi ev. ref. egyház, Radna-Lippai ev. ref. egyház, Budapesti ev. ref. főgimn. tanári kar, Pápai ev. ref. főiskolai könyvtár, Tekei ev. ref. egyház, Nagyharsányi ev. ref. egyház, Tetétlen ev. ref. egyház, Feketegyarmati ev. ref. egyház. 1903-ra: Gyomai ev. ref. egyház, Zelenka Pál Miskolc, Gégényi ev. ref. egyház, Ibrányi ev. ref. egyház (12 kor.), Nagyálló ev. ref. egyház, 1902-re: dr. Ajkay Béla Kísfalud (6 kor.), 1901-re: Eperjeske ev. ref. egyház, 1903—1904-re: Révész Kálmán Kassa (3 kor.).

3. Rendes tagsági díjak évi 12 koronával, 1904-re: Rédei Károly P.-Földvár, Szarka Károlyné K.-Geresd, dr. Stricker Péter Ó-Szívác, Kiss Lajos G.-Bogdány, Halász József Dorogma, Ferjenecik Miklós Ózd, Lévy József Miskolc, Konyári ev. ref. egyház, Benedek László Pánd, Eperjesy István Debreczen, Konez József Maros-Vásárhely, Dömötör Lajos Tolna, Ragályi Béla Palajt, Csiskó János Kassa, Sera Ferenc Sótér, Fejes István Sátoraljaújhely, Karczag István Bécs, Dicsőffy József Debreczen, Tóth Kálmán Gárdony, Pap Imre Hódmező-Vásárhely, gróf Vay Tihamér F.-Vadász, gróf Vay Tihamérné F.-Vadász, Benkő István Rákospalota, Szarvasi ág. h. ev. főgimnázium, Poszvek Sándor Sopron, Hutter Zsigmond Csöngé, Eperjesi theol. önképző-kör, Török József Czegléd, Böödi ev. ref. egyház, Soproni ág. h. ev. tanítóképző, gróf Zichy Kázmérné Zichyujfalu, Vasi felső ág. h. ev. egyházmegye, Gálfy Lajos N.-Halmagy, Zöld Mihály Végvár, Gávai ev. ref. egyház, Resiczai ev. ref. egyház, Zöld József Resicza, Berghoffer Károly Gyömrő, Halasi ev. ref. hitoktatók, Hódossy Lajos Kereza, Rác János Kecskémét, Tiszaderzsi ev. ref. egyház, Hallgató János F.-Méra, Szikszóvidéki ev. ref. lelkeszi kör, Varga Márton Tokaj, Nagykőrösi ev. ref. tanítóképezde, 1903-ra: Szinay István Miskolc, Balázs Imre Segesvár, L. Rác Kálmán Pápa, Veres József Orosháza, Kolozsvár Antal Fejérd, Nagy-Károlyi ev. ref. egyház, Szakal István Nagy-Mihály, Wenk Károly Hegyeshalom, Végvári ev. ref. egyház, Csűrös István Budapest, ifj. Székely József Budapest, Bercezel ev. ref. egyház, Balkány ev. ref. egyház, Nyiregyháza ev. ref. egyház, Pozsony ev. ref. egyház, Sörös Béla Budapest, Dömötör László Szeremle (5 kor.), Ringbauer Gusztáv Rajka, 1900—1903-ra: Gyarmathy Zsigmond B.-Hunyad, 1898—1900-ra: Szalacsi ev. ref. egyház (30 kor.), 1901-re: Pecsét Károly Sorki-Tótfalu, Kovács Lajos Budapest, 1903—1904-re: Kibori János Marosvásárhely, Eröss Lajos Debreczen, 1902-re: Szabó István T.-Szt.-Miklós, Nyirbátor ev. ref. egyház, Mihálydi ev. ref. egyház, Janka Károly Homonna, 1902—1904-re: Deák Lajos Marosvásárhely, 1902—1903-ra: Baranyay Gyula Szeged, Biró György H.-Hévíz, Bertók Béla Bereg-Surány, 1900-ra: Eösz Zsigmond Tolna-Némédi, dr. Bartha Béla Debreczen (10 kor.), 1901—1903-ra: Günther Ernő Tata. 1896—1897-re: Kiss István Sámsonháza, 1900—1902-re: Nyakas Balázs T.-Polgár.

4. Pártoló tagoktól évi 6 koronával befolyt 1904-re: Botos József Parasznya, Szomjas Gusztáv Tiszalök, Vas Mihály Gégény, Mokus Lajos Rimabánya, Ince Lajos Hódmező-Vásárhely, Gárdonyi ev. ref. egyház, Révész Lajos Debreczen, Pfliegler Ferenc Miskolc, Moravesik Mihály Aszód, Varságh Béla B.-Csaba, Cserhalmi Samu Budapest, Pfendesack Irén M.-Sziget, Magay Lajos Szeged, Karai Sándor Debreczen, Bodolay István M.-Csáth, Reif Pál Zay-Ugrócz, Varga Antal Bátka, 1903-ra: Menyhárd Elek Sz.-Bréte, Gratz Mór Kolozsvár, Babos Elek Szeged, Kovács Ferenc Temesvár, Osomár Béla Ásvány, Lukácsy Imre Viszló, Nyir-Bogát, Mogyorós, Benk, Báka, Laskod, Döge, N.-Varsány, Buj,

Besenyőd, Gemze, Kis-Várda, Bezdéd, Kótaj, Veresmart, Tuzsér, Ó-Fehértó, Balsa, Demešer ev. ref. egyházak, Eröss Lajos Abauj-Szemere, Nemes Kálmán Samorja, Vattay László Rima-Szécs, Nyomorkay Sándor Szalóka, 1902—1904-re: Tóth István Mihályi, 1902—1903-ra: Kulcsár Endre Debreczen Osváth, Zoltán Ozd, Zsigmond Károly Hosszúfalu, dr. Tegze Gyula Kecskemét, Thas ev. ref. egyház, Sassy Szabó István Miskolecz, Mészáros János Zs.-Kisfalud, Kiss Béla Vaál, 1889—1895-re: Balázs István Türe (40 kor.), 1903—1905-re: Rupprecht Olivér S.-Kál, 1900—1903-ra: Nagy Károly Kolozsvár, Szabó Sámuel Kolozsvár, 1899—1901-re: Szécsi Miklós H.-Szoboszló, 1902-re: Berencsi ev. ref. egyház, Gesztered ev. ref. egyház, Papi ev. ref. egyház, Senyő ev. ref. egyház, 1901—1903-ra: Bosznay István Debreczen, 1900—1902-re: Réz László Rozsnyó (11 korona).

5. Segítő tagoktól évi 3 koronával, 1904-re: Eperjesy Istvánné Debreczen. özv. Bontovits Mártonné Budapest, 1903-ra: Kovácsik János Csorvás.

6. Előfizetés Szemlére: Képviselőházi könyvtár (7 kor. 90 fill.), Boer Károly Mező-Panyit (8 kor.) herezeg Odelcalchy Gyuláné (8 kor.), dr. Matolay László Debreczen (8 kor.), Egyetemi könyvtár (8 kor.).

7. Könyvekért: Csomár Béla Ásvány 15 korona 87 fill., Zih Sándor B.-Ujfalu 6 kor. 14 fillér.

8. Adomány: Bihari ev. ref. egyházmegye 9 kor. 60 fill.

9. A biblia-társaság jubiláris alapjára: Eperjesy István Debreczen 10 kor., Balogh Ferenc Debreczen 5 kor., Berghoffer Károly Gyömrő 2 korona, Hegedüs Sándor Budapest 50 kor., Rác János Kecskemét 4 kor.

10. Alapító tagok tőkefizetése: Gyomai ev. ref. egyház 200 kor, Geszti ev. ref. egyház 200 kor., Révész Kálmán Kassa 20 kor.

Összesen befolyt 2769 kor. 51 fillér.

Budapest (IV., Deák-tér 4.), 1904. február 1-én.

Bendl Henrik,
társ. pénztárnok.

Koszorú című kiadványsorozatának 1904. évi tíz füzetére pályázatot hirdet a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság. Kívánatnak vallásos elbeszélések, életrajzok, történeti képek és rajzok. A főfeltétel az, hogy az evangélium lelke buzogjon bennök, keresztyén vallásérkölcsi erővel hassanak és tősgyökeres magyar nyelven szóljanak. A pályázat nyílt, bárki résztvehet benne, jelígis levélke nem szükséges. A közlésre elfogadott művek kis nyomtatott ivenként 45—50 koronával díjaztatnak. A füzetek terjedelme egy nyomtatott ivnél kisebb, másfélnél nagyobb nem lehet. A kéziratok f. évi június hó 15-ig alólírott titkárhoz küldendők. — Budapest, 1904. február 3-án. *Szöts Farkas*, a M. P. I. T. titkára.

A Magyar Prot. Irodalmi Társaság főbizománya f. hó 15-én küldi szét a Társaságunk által a Brit és Külföldi Biblia-Társulat százéves jubileuma alkalmából kiadott, *Balogh Ferencz* által írt „A Biblia-Társulat és a Biblia“ című füzetkét. A tisztelt terjesztő urak ezen könyvecskéből annyi példányt kapnak, mint a hányat rendeltek, míg azoknak, a kik részéről rendelés nem érkezett, a könyv egyáltalában nem fog megküldetni, mert Társaságunk ezen kiadványából — tekintettel arra, hogy egy időhöz kötött munkáról van szó — csakis annyi példányt nyomtatott, mint a mennyire előjegyzés történt. De épen ezen most említett oknál fogva újból is figyelmeztetjük az igen tisztelt terjesztő urakat, hogy főbizománynak a megrendelt és megküldendő mennyiségből Társaságunk határozata folytán *példányokat vissza nem fogadhat*, miért is kérünk mindenkit, hogy ha esetleg az általa rendelt mennyiség mégis soknak bizonyulna, igyekezzenek a fenmaradt példányokat a környékbeli egyházakban értékesíteni, de főbizománysunkhoz ezen kiadványunkból példányokat a megejtendő leszámolás alkalmával semmi esetre se küldjön vissza. Budapest, 1904 február hó 10. *Hornyánszky Viktor*, a M. P. I. T. főbizománya. *Szöts Farkas*, a M. P. I. T. titkára.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

SZÖTSFARKAS,
THEOL. AKADÉMIAI TANÁR,
A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 8 kor.

BUDAPEST,
HORNYÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA
1904.

TARTALOM.

I. Értekezések és tanulmányok.

	Lapszám
1. Kant nevezetesebb gondolatai. <i>Dr. Szabó Aladár</i>	133
2. A vallásosság hanyatlásáról. <i>Raffay Sándor</i>	143
3. Draskovich György a soproni jezsuita kollegium alapítója. <i>Payr S.</i>	153
4. Japán és az evangéliom. <i>Lic. Kováts Lajos</i>	164

II. Tárcza.

Tifalom tiltakozás 1731-ből. <i>Dr. Tüdös István.</i>	181
---	-----

III. Irodalmi szemle.

a) Hazai irodalom:

1. Rövid irodalmi szemle. <i>S—s.</i>	185
---	-----

b) Külföldi irodalom:

1. Dorner A.: Zur Geschichte des sittlichen Denkens. <i>Sz. M.</i>	189
2. Denifle H.: Luther und das Lutherthum. <i>Sz. M.</i>	192
3. Delitzsch Fr.: Babel und Bibel. —s—z.	195

Pályázati hirdetés.

Koszorú című kiadványsorozatának 1904. évi tíz füzetére pályázatot hirdet a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság. Kiváncsatnak vallásos elbeszélések, életrajzok, történeti képek és rajzok. A főfeltétel az, hogy az evangélium lelke buzogjon bennök, keresztyén valláserkölcsei erővel hassanak és tősgyökeres magyar nyelven szóljanak. A pályázat nyílt, bárki résztvehet benne, jeligés levélke nem szükséges. A közlésre elfogadott művek kis nyomtatott ívenként 45—50 koronával díjaztatnak. A füzetek terjedelme egy nyomtatott ívnél kisebb, másfélnél nagyobb nem lehet. A kéziratok f. évi június hó 15-ig alólírott titkárhoz küldendők. — Budapest, 1904. február 3-án. *Szóts Farkas*, a M. P. I. T. titkára.

KANT NEVEZETESEBB GONDOLATAI.

Prédikátorok szokása rendesen, hogy a halottakról nagy áradozással zengenek dicséneket. Sokszor maguk is megjegyzik, hogy bizony egyik-másik magasztaló jelző nem igen illett az elköltözöttre, de hát az igazság kimondásával megbotránkozatták volna a gyászoló feleket.

A prédikátorok e szokása tegyük, hozzá, rossz szokása átszállt mostanában azokra, a kik Kant halála százéves évfordulója alkalmából e kiváló német bölcsésztől czikkeket irtak. Az enyhítő körülmények nem hiányzanak. Kant nem közönséges, mindennapi elme. Sokat irt s hatása széles körökre kiterjed. Élete is, bár nagyon egyszerű s eredményes küzdelmeket fel nem mutat, rokonszenves. Azután meg száz év nagy idő s az idő sokszor a visszáját csinálja annak, a mit a tér szokott. T. i. nagyít, ha messze van tőlünk. A gyászbeszédeket, a miket Kant ravatala mellett tartottak, nem olvastam. Azt hiszem azonban, hogy több superlativus azokban sem volt, mint a mostanában Kantról irt czikkeben. A rokonszenves, szorgalmas, derék bölcsész alakja a messze-távolból különös dicsfényvel körülvéve jelent meg a czikkirók előtt. Így történt, hogy tanulmány és történet helyett gyászbeszédeket vetettek papírra.

A kegyeletes érzések mellett, természetesen, más okok is indították a czikkezőket, hogy Kantot túlerős fényvel vegyék körül. Kant gondolatai, e sajátos clair-obscur gondolatok, korunk kedvelt eszméi. Az anyagelviségből korunk kibontakozott, az észet erősnek tartja, de nem mindenhatónak; az Istent nem tagadja, de bizonyosságot sem szerez róla. Ilyen kornak, kivált itt Magyarországon, a hol a német tudományosság zsarnoki hatalommal uralkodik, lehetne-e más az eszményképe, mint Kant? Itt-ott vannak, a kiknek a tudása Angliáig is elér, s a kik Herbert Spencert jobban szeretik, mint Kantot, mert Herbert Spencer világosabban irt, mint Kant, mint a hogy az angol bölcsészek általában világosabban irtak, mint a németek: de hát Herbert Spencernek ama zsákja

fenekén, a melyre e szó van írva, hogy: *tudás*, nem ugyan-azok a hamis gyémántok találhatók-e, csakhogy egy kicsit másképp csiszolva, mint Kantnál? Íme, a zene, hogy t. i. tudásunk bizonytalan s különösen, hogy a mi érdekes, a mi igazán becses előttünk, a magasabb világ, az kívül esik tudásunk határán, ez tetszik s azért tetszenek a zenészek és ezek közül különösen Kant a dicsőítés tárgya, mert többen ismerik, ha nem is mindig művei alapján.

A sok dicsőítés után és között azonban jó volna elfogulatlanul, igazán: sine ira et studio, foglalkozni Kant alapgondolataival. A kérdés az, mit érnek e gondolatok? Megoldotta-e Kant a tudás problémáját? Előbbre vitte-e az erkölcsiség ügyét?

E kérdésekre igyekezem feleletet adni. Aprólékos részletekre egy értekezés határain belül úgy sem lehet kiterjeszkednem. Ama két nevezetes kérdésre nyert felelet után különben is jól tudjuk, hogy mennyi fénynyel kell körülvennünk a königsbergi hírneves tudóst?

I.

Kantnak a *tudás* kérdésére vonatkozó eszmemenetének ismertetése előtt egy ígéretet teszek, de komoly figyelmeztetést is intézek az olvasókhoz. Ígéretem ez. Igyekezni fogok magyarul írni s Kant rettenetesen nehéz, bölcsészeti fegyverzetét csak ott öltöm fel, a hol az elkerülhetetlenül szükségesnek mutatkozik. Viszont figyelmeztetnem kell az olvasókat, hogy a ki Kanttal foglalkozik, annak ama szenvedések egy részét legalább el kell viselnie, a melyeket azok, a kik Kant műveit, különösen a „Kritik der reinen Vernunft“-ot el is olvasták, teljes mértékben kiállottak.

E művet Kant bámulói úgy tekintik, mint a melyben Kant megmentette Hume kételkedő támadásai ellen, a mi a tudás szempontjából megmenthető volt, a nélkül, hogy a régi rationalismus gőgje és elbizakodottsága bilincseiben megmaradt volna. E rationalismus, a mely részletkérdésekben ugyan nagyon különbözik Fichte, Schelling és Hegel szemképráztató képtelenségeitől, a XIX. század e furcsa termékeivel mégis teljesen megegyezett abban, hogy minden igazi megokolás nélkül, csupán az ész erejére támaszkodva, a mely ész korántsem valamely egyetemes ész volt, hanem csak az illető bölcsész gondolatvilága, csak úgy szórta a tételeket Istenről, a lélekről s a világról. Egy ideig Kant is e büszke, hivalkodó irányzat híve volt, míg Hume felébresztette álmadozásából s arra

indította Kantot, hogy a büszkélkedő ész bírálat tárgyává tegye.

Kant már most sok író szerint azzal szerzett nagy dicsőséget, hogy az ész ismeretszerző képességeit bírálat alá véve, a tudás határvonalait kielégítőleg megállapította. Ezzel szemben egész határozottan állítom, hogy Hume mérge sokkal erősebben hatott, mint a hogy ezt sokan gondolják s a „Kritik der reinen Vernunft“ igazi értelme az, hogy *ismeretünknek semmi értéke és bizonyossága, sőt lehetősége sincs.*

Tudom, hogy ez állítással szemben könnyű a Kantra való hivatkozás s annak kimondása, hogy Kant a „Kritik der reinen Vernunft“-ban a lehetőségig biztosítani akarta a tudást, nem pedig lerontani. Meglehet! Hiszen azok, a kik mérges vagy részegítő italt vettek be, nem igen szokták beismerni, hogy az nekik megártott. Tudom, hogy Kant sem ismerte volna el Hume hatásának megsemmisítő voltát. Az eredmény azonban, mint a megmérgezeteknél vagy azoknál, a kik részegítő ital hatása alá kerültek, úgy Kantnál is, mást bizonyít.

A „Kritik der reinen Vernunft“ eleje ugyan még úgy mutatja Kantot, mint a ki nagyon nehezen tud búcsút venni a régi rationalismustól. Az észnek ugyan nem tulajdonít olyan mindenható hatalmat, mint a racionalisták. De azért, a mikor egyetemes értékű ítéleteket keres, nem az érzékletben, hanem az észben állapítja meg azok forrását.

A mint azonban tovább megy s azt keresi, miképen és hol lehet megalkotni amaz egyetemes érvényű s új ismeretet adó, vagy a mint Kant nevezi, a priori synthetikus ítéleteket, hamarosan kitűnik az ész nagy hiánya. Kant tisztában volt azzal, hogy az emberi léleknek nincsenek kész képzetei, a mikor titokteljes pályafutását megkezdi. De a nagy kérdés ez esetben az: hát honnan veszi a lélek ismereteit? Kant felelete ez: az ismeretek *tartalmát* a külvilágból veszi. A mint azonban e réven tovább megyünk s azt kérdezzük, hogy ismereteink igaz volta felett a külvilág-e a döntő, Kant nem-mel felel s erősen vitatja, hogy ismereteink formáját lelünk aprioristicus formái és rendező fogalmai képezik.

S itt azt kell Kantnak szemére hánynunk, hogy Locke biztos útmutatását semmibe se vette. Locke sok tekintetben következetlen, de egynehány gondolata sokkal nagyobb fényt terjesztett el, mint Kant kriticizmusa. Locke a velünk született eszméről szóló tant összetörte s határozottan kimondotta, hogy az ismerettani kutatásokat tapasztalati lélektannak kell megelőznie. Ha Kant ezen a nyomon haladt volna, akkor bizonyára nem jutott volna rendszerének ama sarkalatos hibá-

jához, a mely abban áll, hogy szerinte a tér és idő lelkünk aprioristicus formái s hogy a kategoriák, a melyek közül csak a legnevezetesebbet, a causalitás kategoriáját emelem ki, lelkünk aprioristicus rendező hatalmasságai.

Itt egy pillanatra meg kell állanom, mert bármennyire igyekezem Kant kifejezéseit magyarul adni, érzem, hogy e főfontosságú, de nehéz gondolatokat közelebbről meg kell világítanom.

Mit tesz az, hogy a tér és idő elménk aprioristicus szemléleti formái? Azt, hogy a tér és idő nem valósággal létező, legalább nem tudom, hogy valósággal létező-e s hogy a szemlélet tartalma, mint egymásmelletti, tehát térben és mint egymásutáni, tehát időben jelentkező tűnik fel, annak magyarázata és oka elmében van, a mely formáit rákényszeríti a külvilág hatásaira s e hatások eredményeit, mint egymásmelletteket és egymásutániakat rendezi el.

És mit tesz az, hogy a kategoriák, különösen a causalitás kategoriája lelkünk aprioristicus hatalmasságai! Azt, hogy e kategoriáknak nincs érvényük a való világban, illetőleg nem tudom, hogy van-e érvényük, úgy, hogy, ha már lelkünk ajtajánál minden külső hatás subjectiv értékűvé lesz, a lelkünk belsejében végbemenő feldolgozás által még inkább subjectivív lesz. Már az ilyen érzéki ítéletekről: a nap süt, a kő felmelegszik sem tudhatom és állíthatom, hogy a való világnak tényleg megfelelnek-e; de mikor azt mondom, hogy a nap felmelegíti a követ, tehát a nap *oka* a kő felmelegedésének, ez még inkább csak a magam alkotása, mert az érzéki ítéletekbe azt az elemet, hogy az egyik érzéklet viszonyban van a másikkal, a lelkemben rejlt causalitás kényszerítő hatalmánál fogva én vittem be.

E gondolatokat, bő lével feleresztve, fejtegeti Kant a transcendentális aesthetikában s a transcendentális logika első részében, az analytikában és végeredményképen kimondja, hogy a számtanban s a fizikában joggal alkothatunk a priori synthetikai ítéleteket, ezek azonban nem a való világra vonatkoznak, mert az megismerhetetlen.

Ez lenne tehát a nagy vívmány Hume-mal szemben. A rationalismussal Kant a transcendentális dialektikában számol le. Itt száll szembe a rationalisták metafizikájában kétségkívül nagy könnyelműséggel odadobált tételekkel. E metafizika tárgyai: az Isten, a lélek s a világ, mint egész, még rosszabbul járnak Kant kezeiben, mint az érzékletek. Kant szerint ugyanis ezek teljesen kívül esnek megismerésünk határán. Ott szállnak, járnak, kerengnek ugyan szellemi életünk látó

határához közel, de hiába, el nem érhetjük, meg nem foghatjuk, igaz, hogy meg sem tagadhatjuk létezésüket. A ki mégis elbizakodva, birtokába akarja azokat szerezni, megoldhatatlan ellenmondásokba bonyolódik.

Már most mi is leszámolhatunk Kanttal s azokkal is, a kik túlságosan el vannak rendszerétől ragadtatva. Am csukja be a szemét, a ki akarja s magasztalja Kantot, a ki akarja s mondja el, hogy a megismerhető területet szerényen és kritikailag kijelölte, hogy a ködös metafizikai ábrándoktól a kutatókat elvonta, s hogy a racionalisták büszke várait ledöntötte, de Hume-mal szemben is ugyancsak megvédte azt, a mi meg volt védhető. Ám tűnjék fel Kant, mint valami kétélű pallyost forgató hős, a ki az Istentől is, de a teljes kételkedéstől is jó távol tart bennünket. Szerintem az, a ki jól lát, nem fogja megtagadhatni, hogy Hume kételkedésének hollója mélyebben vágta a körmeit Kant gondolkozásába, mint a hogy a félrevezetettek állítják s hogy a tudás problémáját teljességgel meg nem oldotta. Kant csak ravaszabb ellenség, míg Hume legalább őszinte. Hume azt mondja, hogy: sajnálom, nem segíthetek rajtad, szegény koldus elme! Kant pedig így biztat. Látom két zsebed van. Őszintén kimondom, hogy az egyiket üresen kell hagynom. Az Istenre és a lélekre vonatkozó ismeret nagy kincs, de azt meg nem szerezheted. Hanem tartsd a másikat. Azt egészen tele töltöm. A külvilág hatásait jóra való ismeretekké feldolgozhatod. Csak gyűjtsd az érzékleteket. Ragadd meg a térrel és idővel. Dolgozd fel a kategóriák erejét az érzékletekbe vetve, a priori synthetikus ítéletekké. Ez a tered. Nem a ködös metafizika, melynek tárgyai kívül esnek ismereted határán. S mikor a lélek kinyitja kezeit, akkor azonban egy kis figyelmeztetést kap. A természetre vonatkozó ismereted csupa *hamis* pénz. A te elmédből annyi van hozzá keverve a való világ által szolgáltatott anyaghoz, hogy bizony a való világban ezt a pénzt nem fogják elfogadni.

Még egyszer prózai nyelven, hasonlatok nélkül, foglalom össze Kant „Kritik der reinen Vernunft“-jának eredményeit.

Az Isten és a lélek világa megismerhetetlen.

Az érzéki világhoz hozzáférünk ugyan, de az ítéletek, a melyeket erre vonatkozólag alkotunk, annyira befolyásolva vannak saját elménk által, hogy ezek a *való világnak megfelelő* ismeretekül nem tekinthetők.

Ha ez nem azt jelenti, hogy *igazi tudás, igazi megismerés nem lehetséges*, akkor aztán azt kell kérdeznünk, hogy egyáltalában jelent-e valamit?

II.

Forduljunk most már Kantnak az *erkölcsre* vonatkozó fejtegetéseéhez. Legelőször is egy érdekes tényre utalok. Mikor Kant bámulói a „Kritik der reinen Vernunft“-tól a „Kritik der praktischen Vernunft“-hoz fordulnak, mintha megkönnyebbülnének. Mintha gonosz varázs alól szabadulnának fel. Kétségkívül erősebbnek érzik magukat a „Kritik der praktischen Vernunft“ talaján. A „Kritik der reinen Vernunft“-ot inkább csak védik, a „Kritik der praktischen Vernunft“-ért lelkesednek. A mit amabban elvesztettünk is, így biztatják magukat, emebben visszanyerjük. Hogy megint a pénzhasználathoz forduljunk, körülbelül azt tartják, hogy a pénzt ugyan zsebre nem tehetjük, Istent és a lelki világot el nem érhetjük, de legalább felírhatjuk, hogy bennünk működő erkölcsi hatalom, mint neki járó adósságot, követelhesse.

Maga Kant is előljár abban, hogy a „Kritik der reinen Vernunft“ által okozott sebeket meggyógyítsa. Már a „Kritik der reinen Vernunft“-ban komolyan készül erre. Igazán megérhető látni, a mint nagy erőfeszítéssel küzd, hogy ha már rombolnia kell, legalább a romokat egy kicsit rendbehozza. Abból nem enged, hogy az Istenre s a lélekre nézve felállított tételek akármelyike *tudományos* igazságul elfogadható legyen. Hangsúlyoznunk kell, mert teljesen igazságosak akarunk lenni vele szemben, hogy a materialismust szinte még erőteljesebben ostromolja, mint a racionalista tételeket. Igazán egy megfordított Mephistopheles, a ki: stets das *Gute* will, und stets das *Böse* schafft. Kant annyira meggy, hogy az Istenre és a lélekre vonatkozó pozitív tételeket, mint még a tudományos kutatás betetőzésére is szükséges rendező eszméket tekinti. Tehát teljes erővel küzd s ismételjük a „Kritik der reinen Vernunft“-ban, elvetésük ellen s bár tudományos igazságokul el nem fogadhatók szerinte, mégis kívánja, hogy tudományos ismereteink úgy legyenek rendezve, hogy az isteneszme ezek felé odailleszhető legyen. Más példát nem igen tudok ennek a furcsa gondolatnak a megvilágítására, mint azt, hogy mikor még a mostani fiatal spanyol király meg nem született, nem lehetett ugyan azt mondani, hogy: *van király*, de még kevésbé volt szabad azt mondani, hogy: *nincs király* s az állami életet, bár tényleg nem volt király, mégis csak úgy kellett berendezni, hogy a király a fölé odailleszhető legyen. Így Kant szerint az isteneszmét nem szabad tudományos igazságképen árulni, nem szabad azt mondani, hogy: van Isten, tudományos bizonyossággal, de azt még kevésbé szabad mondani, hogy:

nincs Isten s a tudományos ismereteket fölfelé nem szabad lezárni, azt mondván, hogy azonfelül nincs már semmi, hanem nyitva kell hagyni, mintha lenne Isten.

Alig bírom visszafojtani azt a megjegyzésemet, hogy az alól a régi törvény alól: *a lélek kívánkozik az Istenhez, mint a szarvas kívánja a folyóvizet*, még a filozófus sem tudja magát kivonni.

Annyi bizonyos, hogy Kant már a „Kritik der reinen Vernunft“-ban sejteti azt, a mit a „Kritik der praktischen Vernunft“-ban teljesen kifejezésre juttat. Sejteti a vigasztalást, a mit rombolása után nyújtani akar. Csak az a kérdés, megszerzi-e ezt e vigasztalást? Visszanyerjük a gyakorlati ész feletti elmélkedésekkel, a mit amott elvesztettünk?

Nem nyerünk vissza semmit!

Az ugyan kétségkívül tiszteletet keltő, hogy Kant az erkölcsi törvény feltétlenségét hirdeti. Minden komoly ember rokonszenve a categoricus imperativus felé hajlik a hedonismussal szemben. Tudományos vizsgálatot folytatva azonban, kötelességünk megkérdezni, hogy honnan veszi Kant a categoricus imperativust, a mely minden ellenmondást leverve kiáltja az ember lelke mélyén: *Du sollst!* Azaz: feltétlenül teljesítened kell az erkölcsi törvény követelményeit!

A tapasztalati psychológiából bizonyára nem veszi. Itt ugyanaz a hiány mutatkozik, mint az ismerettani kérdések vizsgálatánál. Mivel ezek tárgyalását alapos lélektani kutatás meg nem előzte, azért visz Kant magával a tárgyalásba olyan képtelenségeket, mint az aprioristicus szemléletformák s az aprioristicus kategóriák, a melyek voltaképp nem aprioristicusok, hanem a lélek *szerezett* képzetei. S viszont, mivel az erkölcsi kérdések előtt sem végez Kant lélektani kutatásokat, azért tünteti fel a categoricus imperativust, mint minden ember lelkében meglevő egyetemes és feltétlen hatalommal uralkodó erőt. Nyilvánvaló azonban, hogy a tapasztalati lélektan semmit sem tud egy ilyen categoricus imperativusról s az ember lelkében, az erkölcsi küzdés s az erkölcsi feltételek megszerzése előtt, csak önzést talál, a mely az ember felett mindaddig uralkodik, a míg egy magasabb erő, mintegy beoltó ág át nem alakítja.

Honnan veszi hát Kant a categoricus imperativust? Mert hiszen azt, hogy: ama feltétlenül parancsoló *Du sollst* hangját hallotta, azt senki sem tagadhatja. Vette az ő pietista neveltetéséből, mint általában azok, a kik valaha komolyabb és szigorúbb erkölcsi felfogásokat vallottak, ezt ama környe-

zetből vették, a mely az Istent komolyan valóságnak, élő Istennek tekintette. Hogy áll hát a dolog? Úgy, hogy Kant feje tetejére állítja az erkölcsi élet rendjét. Ő megtanulta, hogy van categoricus imperativus s nem törődött azzal, hogy az emberiség nagy része nem tanulta meg. Sem az elméleti, sem a gyakorlati elme nem jut ott categoricus erkölcsi parancs-szóhoz, a hol az Isten jelenlétét és akaratának szentségét nem érezteti. Mindennek daczára Kant úgy tünteti fel a dolgot, mintha az az égi oltárról vett tűz, a feltétlen erkölcsi követelés, az ember gyakorlati eszének a műve lenne. A helyett tehát, hogy az Istent tekintené központnak és oknak, a melynek az ember erkölcsi élete az eredménye, az ember erkölcsi életét tünteti fel központnak, a melynek az isteneszme s a vele összefüggésben levő többi eszme csak függeléke. Ez nem visszaszerzése az Isteneszmének, hanem a metafizikusok bizonyítékai mellé egy újabb, hiábavaló bizonyíték felállítása. Mert nyilvánvaló, hogy a ki az Isten létezéséről a vele való lelki összeköttetés által meggyőződött, annak a Kant híres argumentum morale-ja felesleges, a ki pedig meg nem győződött s a ki esetleg a categoricus imperativus helyett az ösztönök és szenvedélyek egész seregét találja magában feltétlen uralkodónak, az előtt az argumentum morale teljesen érthetetlen s értéktelen. A ki postulatumképen felállíthatná az Isten lételetét, az tulajdonképen az Isten hatásai alapján erősebb bizonyossággal van tele, mintsem hogy Istent csak az ő erkölcsisége függelékeként tekintse. A ki pedig másképp meg nem győződött Isten létéről, az nagyon kevés kivétellel, mint a minő Kant is, teljességgel nem törődik vele és postulatumképen sem állítja létezését.

Íme, Kant az erkölcsiségnek sem ad biztos alapot, mint a hogy a tudásnak sem. De nemcsak biztos alapot nem ad, hanem becsületes tartalmat sem. Az ő erkölcsi főelve oly üres és semmitmondó, hogy Kant legnagyobb bámulói is kifogást emelnek ellene. És a mi a fő baj, az, hogy a főelvet épp úgy ide-oda lehet forgatni, mindenkinek kénye-kedve szerint lehet magyarázgatni, mint a közéletben használt amaz erkölcsi szólamokat, a mik rendesen úgy vannak megszerkesztve, hogy azoknak, a kik használják, vétkeik egyáltalában véve nem érintik. Ha pedig Kant megokolását halljuk, a mely szerint az erkölcsi főelv csak formális lehet, mert ha valami pozitíva mutat rá, azonnal az eudaimonismus bűnébe esik: egyszerűen világos lesz előttünk nemcsak az, hogy Kant erkölcsi felfogása e ponton még kevésbé kielégítő, mint a categoricus imperativus feltétlensége kérdésében, hanem az is, hogy

az isteni élet talajáról leszakított úgynevezett erkölcsi felfogás, tulajdonkép csak iránytvesztett keresés és kutatás.

És ebből magyarázható meg az is, a miről természetesen az erkölcsi felfogások elméleti kutatóinál nem igen van szó, hogy miért oly meddő és terméketlen a Kant-féle moral? Hol vannak azok, a kik Kant erkölcsi felfogásaira támaszkodva, igazán erkölcsi küzdelmet folytatnak a bűn ezerféle nemei ellen? Nincsenek sehol. Vagy ha vannak, otthon vannak és erkölestani értekezéseket irnak, mint Kant, a ki soha életében az emberiség bűnével és nyomorával nem törődött és ezzel szemben az, hogy korán kelt fel és óráit rendesen megtartotta, nem tűnik fel valami nagyon vigasztaló jelenségnek.

*
*
*

Mindent összefoglalva, elmondhatjuk, hogy Kant mély gondolkozó volt ugyan, de az emberiség valódi szellemi hősei közé nem sorolható.

Erkölcsi felfogása sok tekintetben vonzó, de határozott irányt nem ad, ihletet s termékenységét pedig még kevésbbé kölcsönöz, már pedig, ha már jóra való művészi terméket sem lehet alkotni ihlet nélkül, erkölcsi életet folytatni még kevésbbé lehet.

Kant erkölcsi felfogásának gyengeségei természetesen következnek abból a kétségbeejtő, de igazi eredmény nélkül végződő küzdelemből, melyet Kant a tudás problémája megoldására kifejtett. S hogy e küzdelem oly eredménytelen volt, az viszont következik abból a nagy hibából, a mit közösen követett el a rationalismus, az empirismus és a criticismus is. E hiba a kérdés helytelen feltevésében áll s így természetes, a feleletnek helytelennek kell lennie mindenképen.

A való világot két részre osztják a különböző irányok képviselői. Az egyik az ész, a másik a külvilág. Az ész aztán rendszeren az illető filozófus esze, a külvilág pedig az élettelen, tehetetlen, a megismerést inkább akadályozó, mint elősegítő hatalom. A rationalista metafizikus a külvilágot megvetve, elbizakodottan dobálja a tételeket az Istenről, lélekről és mindenről. Ez irány hibáját Kant, sőt már előtte Locke kimutatta s a mint fejtegetéseinkből kitűnik, a megoldást mi sem ez elbizakodott metafizika útján keressük. Viszont az észnek üres pöffeszkedését megunva, az empiristák az érzéki világ adataira támaszkodnak és szintén nagy tévedésekben merülnek el. Vagy túlsokra becsülik az érzéki világot s azonkívül semmit sem akarnak elismerni, vagy pedig belátva annak megbízhatatlanságát, a kételkedésben vesznek el. A criticismus mind

a két irány hibáján igyekezett segíteni, de mivel csak lát-
szólag segített, a valóságban pedig az igazi tudás épületét
aláásta, kellő eredményt elérni nem tudott. A Kant utáni
filozófusok vagy újra hozzáláttak nagy metafizikai rendszerek
alkotásához vagy teljesen az érzéki világba fogóztak. S ha
most megint Kant jött divatba, annak oka az, hogy megint
megunta az emberi szellem mind a két szélsőséget. Nyilvánvaló,
hogy az alapkövek lerakásánál kell jobban vigyáznunk. A való
világ nem két részből áll, hanem nagyon sokból. Nem *egy*
megismerő ész van, hanem nagyon sok és a különböző elmék
által megállapított tények sokkal biztosabb alapjai a tudásnak,
mint akármelyik filozófus önkényes gondolatai. Viszont az
emberi elmen kívül álló világ nemcsak érzéketlen, szellemtelen
tömegeből áll, hanem tökéletes s lelki erejével mindenhova
elhatni képes szellemi lényből is. És ha Kant ama fejtege-
téseiben, hogy elmenk megismerése munkája előtt nagy aka-
dályok állanak, melyeket elmenk legyőzni nem képes, van is
valami igazság, még nagyobb igazság van abban a tényben,
hogy ama tökéletes Lélek a mi elmenk akadályait legyőzni
s magát velünk megismertetni képes. Végül a lélektani kuta-
tások mindjobban mutatják, hogy lelkünk tényleg, mint kuta-
tásunk tárgya állhat élénk s annak megismerésében is nagy
lépésekkel haladunk előre. Hogy sok mindent meg nem ismer-
hetünk, ez kétségkívül tény, de jó reménységgel mehetünk
előre azzal is, a mit a természet és a lélek világából meg-
értettünk s különösen azzal a nagy ténnyel, hogy az isteni
Lélek áttörve minden korlátot, *segít* bennünket, hogy róla
ismeretet alkothassunk s a róla való bizonyosság ereje erkölcsi
életünket megacélozza és termékenynyé tegye. Mert az *Istenről*
való *bizonyosság* nélkül nincs *igazi erkölcsiség*.

Azt hiszszük azért, hogy Kant cultusának a felelevenene-
dése csak állomás s az emberi szellem ez állomásnál nem
fog végkép megállani, hanem abban a bizonyosságban, hogy
a természetet bár részben, de kielégítőleg, a lelket pedig s
az Istent kellőképen meglehet ismerni, továbbmiveli a ter-
mészettudományokat, a lélektant s az evangéliumon alapuló
theológiát, a melyeknek eredményeit már egyes nagy elmék,
mint Drummond és Balfour összefoglalni is megkezdték, s
hogy az ő munkájok eredményes lesz, annak a jelei is mind-
jobban láthatók azok által, a kik magokat fényes, de helytelen
elméletek által elvakíttatni nem engedik.

Dr. Szabó Aladár.

A VALLÁSOSSÁG HANYATLÁSÁRÓL.

I.

Hazánkban az ú. n. valláspolitikai törvények meghozatalának mindenképen korszakos a jelentősége. Egyebek közt megvolt az a következménye is, hogy az egymásra szabadított egyházak ettől kezdve nagyobb gonddal kezdték úgy a maguk, mint a más egyházak külső és belső életét és viszonyait megfigyelni. Sok tanulságot vontak le ebből a megfigyelésből. A többi közt észrevették, hogy az egyházhívek érdeklődése, buzgósága, hűsége és áldozatkészsége megcsappant és fogytonfogy. A közönyös híveknek végleges elszakadásához nem kell sok csábítás, csak elfogadható ok és alkalom. Különösen a hiveire kevesebb közvetlen befolyást gyakorló evangéliumi egyházak kerültek nagy veszedelembe. De azért az egyháziatlanság növekedése és a vallásosság hanyatlása miatt minden egyháznak volt oka panaszra.

Figyelve ezt a tünetet, csakhamar kiderül, hogy az egyház iránt való érdeklődés és hűség meglankadása csak következménye az istenes életfelfogás rohamos hanyatlásának. A vallásosság e hanyatlása pedig az emberiség világnézetének széles alapokon megindult átalakulásával áll okozati összefüggésben. Nemzedékeken átalakult ez a világnézet, folyton örölve a vallásosság gyökérszárait. Hosszú utat tett meg, a míg csak észre is vettük. Csak a mikor a hit szép virága meglankadva aláhanyatlott, akkor kezdtünk a pusztulás felett bánkódni, panaszkodni, elmélkedni s most, a meghiggadás idején, immár a baj okai és gyógyítása után kutatni is.

De a mikor a vallásosság hanyatlásának kezdetét nemzedékekre visszük vissza, korán sem azért teszszük, hogy az atyák ellen vádat emelve, a saját magunk felelőségének a terhét könnyítsük. Csak arra a tanulságra akarjuk ezzel a figyelmet felhívni, hogy *a mint a rombolás nemzedékeken át tartott, úgy az orvoslás sem egy pillanatnyi felbuzdulásnak, hanem hosszú, kitartó és következetes munkásságnak lehet csak a gyümölcse.*

Hogy pedig a gyógyítást helyes irányban kezdhessük és folytathassuk, tudnunk kell, miben áll a baj és mi idézte elő a kóros állapotot. Ezért elsőb magának a vallásosságnak a mibenlétét kell tisztáznunk, csak akkor állapíthatjuk meg, vajjon csakugyan jogos-e annak a hanyatlásáról szóló panaszunk. Ha igen, akkor meg kell ismernünk a hanyatlást előidéző okokat, hogy azok megszüntetésére, vagy legalább a kellő ellensúlyozására a szükséges lépéseket megjelölhessük.

II.

Kit mondunk vallásos embernek? Talán, a ki valamely vallási közösség tagja? Hiszen akkor mindenki, a ki csak valamely egyházfelekezetet körébe tartozik, már e miatt vallásos, kegyes ember volna s legfőlebb, ha a felekezeteken kívül állókat mondhatnók vallástalan embereknek. Igen, de a tapasztalás ép azt mutatja, hogy csakis a felekezetek panaszkodnak hívük vallásosságának meghanyatlásáról s így a baj első sorban az egyházak körében érezhető.

Vagy az talán a vallásos ember, a ki valamely vallási közösség megállapított tételeit elfogadja s rendelkezéseit teljesíti? A róm. kath. egyház csakugyan azt mondja vallásosnak, a ki az általa meghatározott módon él s magát az egyház rendelkezéseinek aláveti. Így azonban a vallásosság az egyháziassággal esik össze, holott valójában sokkalta több annál. De sőt a vallásosság így egy bizonyos közösséghez van kötve. Már pedig *a vallásosságnak ilyen nemű korlátozása, külső intézményekhez való kötése, de a vallásosság körében általában minden formalizmus és kizárólagosság a vallás helytelen felfogásán alapul.*

Mert mi a vallás? Az embernek talán valamely egyházzal való összeköttetése? Korántsem. *A vallás az embert Istennel fűzi egybe.*¹ E viszony körében kell tehát a vallásosságot megértenünk.

Hogy valakit vallásosnak mondhassunk, ahhoz nem elég. hogy az ember csak az Isten lételet ismerje el és vallja, mert így csakis az istentagadó volna kizárva a vallásosak köréből.² Az Isten létezésének a hívése a vallásosságnak csak egyik alapvető mozzanata, de még nem maga a vallásosság.³ Hiszen a ki Istent pl. puszta fogalomká finomítja, vagy oly valakinek

¹ Zsid. 3, 12, 15.

² Jak. 2, 19. Zsolt. 10, 4.

³ Zsid. 11, 6.

képzeli, a ki elérhetlen magasságban, kimondhatlan dicsőségben él a maga saját boldogságának, de nem a világ boldogítására¹ vagy a ki zsarnok hatalomnak tekinti, a melynek félelemmel és rettegéssel veti magát alá² s rajongó, de szeretetlen szívvel, bizodalom és gyermeki közvetlenség nélkül keresi a kedvét; avagy a kire az istenség képze semmi egyéb kötelességet nem ró, mint az Isten által a neki adott életnek lehető gondtalan, kellemes eltöltését,³ az ilyen ember nem istentagadó ugyan, de sőt a vak véletlent is kiküszöböli talán a világból és még sem mondható vallásos embernek.

A vallásosságnak minden vallásra ráillő igaz felfogását Jézusnál találjuk meg. *Ő a vallásos jellemnek örök példaképe.*⁴ De nem, mint valamely közösség tagja, hanem Istennel való személyes összeforrottsága miatt.⁵ Jézusnál a vallás csakugyan az, a minek lennie kell és lennie egyedül szabad: *a mulandó embernek és a természetfeletti örök hatalomnak, az Istennek viszonya; és pedig a legfenségesebb, a legbékitőbb formában, mint az Atyának és a Fiúnak életegysége.*⁶ *A vallásos embert az a meggyőződés hatja át, hogy hozzá mindig közel van az Isten, de sőt, hogy vele él.*⁷ Tudja, hogy Istennek és neki egy azonos célja van: *boldoggá tenni az embert és általa az egész világot.*⁸ Tudja, hogy a szent célra együtt, karöltve haladnak.⁹ *Ez egy célra való egyesülés képezi a vallásnak a magvát.* Mert a vallás által Isten és ember együtt alkotja meg az istenországot, a mely nincs bizonyos intézményekhez kötve, de sőt nem is érinti az ember külső viszonyait; se törvényhez, se egyházhoz, se nemzethez nem fűződik, mert az istenországa az ember lelkének bizonyos állapota, Istennel való egysége, az Írás szerint igazságban, békességben a Szentlélek által való örömben áll.¹⁰

Természetes, hogy az ilyen benső, lelki állapot az egész életet meghatározza. De nem úgy, hogy az embert bizonyos vallomások vagy cselekvények tételére kényszeríti, a melyekben a lélek sokszor a szenvedő szerepére van kárhóztatva,¹¹ hanem úgy, *hogy az Istennel egy célra törése tiszta, világos tudata az embert a maga szabad elhatározása alapján az Isten akarata szerint való életre indítja.*¹² A vallásos ember Istennel

¹ Róm. 1, 20. I. Kor. 2, 10. Zsolt. 145, 3—7.

² Jer. 10, 10. Róma 8, 15.

³ Préd. 5, 10—11. 9, 9, 12.

⁴ Zsid. 12, 2. Ján. 13, 15. — ⁵ Ján. 10, 30. 17, 10, 21. — ⁶ Róm. 8, 14. Gal. 3, 26. 4, 5—7. Ef. 5, 1. I. Ján. 3, 2. — ⁷ V. Mózes 31, 8. Jak. 4, 8. — ⁸ Ján. 3, 16—17. — ⁹ I. Kor. 3, 9. — ¹⁰ Róm. 14, 17. I. Kor. 4, 20. Mt. 5, 3—11. — ¹¹ Mt. 7, 21—23. — ¹² I. Ján. 5, 3. 2, 3—6.

él együtt.¹ S ebből a szempontból nézi a maga saját életét, ebből nézi az egész világot. Az a meggyőződés élteti, hogy ő Isten gondviselésének különös tárgya.² De ő maga is egyedül csak az Istennel él.³ Az Úr lelke hatja át és vezérli szakadatlanul.⁴ Ez a tudat emeli őt fel a világ fölé,⁵ urává teszi mindennek, szabaddá mindennel szemben,⁶ a kire a külső viszonyok többé nem döntők,⁷ a kin nem uralkodik sem a világ szokása, sem az emberek tetszése, sem a test indulata;⁸ mert egyedül csak az istenfűség felemelő, megszentelő tudata vezérli és határozza meg.⁹ Teljes és feltétlen szabadsága birtokában önként és tudatosan köti le magát Isten akaratának és céljainak szolgálatára.

De a mint a saját élete minden jelenségében,¹⁰ szive érzésében, lelke gondolataiban, élete összes céljaiban egyedül csak Istent látja és nézi,¹¹ úgy a nagy természet alkotásaiban, a világ folyásának csodáiban is¹² az Isten hatalmát, szeretetét és bölcsességét ismeri fel s ép azért minden emberrel és az egész teremtett mindenséggel a szeretet és becsülés viszonyában áll.

Az istenes életfelfogással azonban együtt jár a vallásnak egy másik sarkalatos jellemző vonása, *a felelősség tudata és ezzel a bűnösség érzése is.*

Mennél erősebb és öntudatosabb az emberben az Istennel való egyesülés vágya, mennél tisztább és mélyebb szivében az a meggyőződés, hogy ő az Isten atyai szeretetének és gondviselésének tárgya; mennél világosabban látja az ebből a viszonyból folyó kötelességeit, hivatását, feladatait, annál nyomasztóbban nehezedik rá a méltatlanságnak, az Istentől való eltávolodottságnak, a bűnösség tudatának a súlya.¹³ A vallásos ember mindent az Istenhez való viszony szempontjából néz. Ez alapon, a mit a természet embere gyarlóságnak, ferdeségnek, botlásnak, öröklött bajnak mond, ő azt az Isten céljaival és akaratával ellentétes bűnnek tekinti.¹⁴ *Mennél vallásosabb valaki, annál inkább érzi bűnös voltát, annál jobban belátja, hogy élete magasztos hivatású, de ép azért a tényleges állapota*

¹ Ap. Csel. 17, 28. — ² Fil. 2, 13. — ³ Róm. 14, 8. — ⁴ Gal. 5, 25. — ⁵ Gal. 6, 14. Róm. 12, 2. Fil. 3, 7—8. — ⁶ II. Kor. 3, 17. I. Kor. 6, 12. Ján. 8, 32. — ⁷ I. Kor. 7, 22. Ján. 18, 36. — ⁸ Gal. 5, 1, 24. Róm. 6, 12, 13. I. Kor. 9, 27. — ⁹ Ef. 4, 23, 24. Róm. 11, 20.

¹⁰ Zsolt. 23.

¹¹ Zsolt. 139. II. Kor. 1, 21, 22.

¹² Zsolt. 19, 2.

¹³ Róm. 7, 18.

¹⁴ I. Ján. 1, 8.

súlyos erkölcsi felelősséggel jár.¹ S mennél inkább belátja, hogy természeti erőinek birtokában küzködik bár, de a természeti étellel adott gyarlóságok és vágyak felett győzni és célzt érni nem képes s hogy minden, a mi benne még jónak mondható, nem tőle, hanem az Isten lelkétől van,² annál inkább eped a büntől való szabadulás, az Istennel való egyesülés után.³

Itt találjuk meg a keresztyén vallásnak azt a jellemző vonását, a mely azt minden vallás fölé emeli, hogy *az embert önmagában állítja oda Istenhez és a világhoz való viszonyában.*⁴ Ez mutatja, hogy a keresztyénség isteni alapítója nemcsak egy új vallásos közösséget alkotott a többiek mellett, hanem a mi fő és a mi közösséggé alakulásnak is alapját képezi: *új lelket, új életfelfogást és egészen sajátos világnézetet oltott be az emberbe.*⁵ Oly életfelfogást, a mely az egyes ember tökéletesülésének és az egész emberiség haladásának egyaránt alapja, biztosítóka és sarkalója. *Jézus vallása az egyéniség legszentebb proklamálása.* S ez természetes. Mert az egyes ember van Isten képére teremtve, az egyes embernek kell az istenképüségét megóvni s mind tökéletesebb fokra emelni. Nem az emberek egy bizonyos csoportja vagy tömege tehát az Isten üdvözítő gondoskodásának és céljainak a tárgya, hanem maga az ember.

Ezért kell minden egyes embernek öntudatosan számolni tudnia a maga hivatásáról, rendeltetéséről, állapotáról, Isten és emberekhez való viszonyáról.⁶ Az ember így a legfenségesebb célok elé egymagára van állítva. S ez emeli őt fel a szabadság és a felelőség olyan magaslatára, a melyen mindenek felett állva, e világban is Isten mellett él, mint az ő képe mása.

De bárha a ker. vallásban a legszentebb hivatás tudatával a legméltatlanabb állapot érzése kapcsolódik is össze, az ember méltóságát és értékét ez még sem érinti. Mert a ker. vallás végtelen fensége ép az, hogy az embert nem bizonyos intézményekkel, vagy más teremtményekkel, hanem a teremtő Istennel állítja szembe. És a méltatlansága miatt önmagával elégedetlen embert nem hagyja el tépelődései között, hanem azt a nemesítő biztosságot kelti fel és ápolja benne, hogy a céltűző Isten ép a gyöngéknek a támogatója, az elesettek

¹ Ésai. 64, 6.

² II. Kor. 3, 5

³ Róm. 7, 24. Zsolt. 4.

⁴ Gal. 6. 5.

⁵ I. Pét. 2, 9.

⁶ Róm. 14, 5.

felemelője, a bűnösök javítója, a betegek orvosa. A tékozló fiú szeretetre és bocsánatra, nem pedig megtorlásra talál elhagyott otthonában. *A ker. vallásnak ép ez a valóságos, már ebben az életben is boldogító istenfűség a legdrágább birtoka.* A vallásos ker. ember e földi életben is folyton megmarad Isten mellett, annak a tudatával, hogy Isten őt el nem hagyja soha, rajta bosszút nem áll soha és a mit vétkezik is a maga gyarlóságában, azt is megbocsátja neki a Jézus Krisztusban nyújtott isteni kegyelem. *Ezért a keresztyén vallás a szeretet és kegyelem vallása.* E kegyelem után való törhetlen vágy és az ehhez való szívós ragaszkodás a keresztyén vallásosságnak egyik alapvető tényezője.¹ Mindezt pedig eléri nem a maga erői, akarata, cselekedete és igyekezete révén, hanem mert előbb egyesült és összeforrott a Krisztussal, a ki neki valóban út, igazság és élet.² Így válik a keresztyénségben mindaz, a mi más vallásokban csak a messze jövőre irányuló remény, valósággá. Oly bizonyos valósággá, a melynek a birtokában a vallásos ker. embert többé sem életében, sem halálában soha senki és semmi sem szakaszthatja el attól, a ki őt a Krisztusban szeretette s a kivel ő a Krisztusban egyesült. S így a ker. vallásosság egyes embernek és az egész emberiségnek is boldogság, békeesség és szentség kútfeje a földi és a földön-tüli életben egyaránt. Így lesz a keresztyénségben a vallásosság csakugyan azzá, a mivé lennie kell: ég és föld, teremtő és teremtmény közt teljes harmoniát létesítő benső erővé, a mely az emberek lelkében és társadalmában minden összhang alapja és biztosítóka.³

És ha a Krisztus evangéliumához hiven, így fogjuk fel a vallásosságot, akkor bizony elmondhatjuk, hogy nagyon is alapos okunk van a panaszra. Mert hol az ember, a kinek a szive, lelke minden érzésével, teljes ragaszkodásával, egész szeretetével, összes vágyaival, reményeivel és céljaival együtt egyedül Istenével volna összeforrva? Hol a nép, a mely égbe emelkedett lélekkel munkálná földi boldogsága valósulását? Hol a nemzedék, a mely a népek Üdvözítőjének, a Krisztusnak nyomdokain haladva, szóval, tettel és étellel hirdetné: *„az én országom nem e világból való!”*⁴ És hol az erkölcsi felelősségnek az a nemesítő tudata, hol a bűnsúlynak az a javító érzése, a mely mennél mélyebbre sujt, annál magasabbra

¹ Ef. 2, 8. I. Ján. 4, 14—17

² I. Kor. 1, 30. Róm. 8, 1. I. Tim. 2, 5. I. Ján. 2, 1. Ef. 4, 15. Fil. 1, 21. Ap. Csel. 4, 12.

³ Kol. 1, 20.

⁴ Ján. 18, 36.

emel: fel a jóság örök Istenéhez, hogy a Krisztus általa nála keressünk és találjunk igazságot és békességet? Hiszen még a pusztá istenes életfelfogás is kivész már lassanként az emberiségből! Hiszen maholnap már az egész világ a balgatók útjára tér, a kik azt mondják az ő szívében: nincs Isten! ¹ Hiszen a legtöbb embert ma már nem a komoly meggyőződés, hanem csak a megszokás, vagy a pusztá illedelem tartja még meg apái vallásos közösségében is. Látszatos, szertartásos kegyeskedést ma is találunk még eleget, sőt mintha ép most támadna ennek a divatja; de a vallásosságnak igazi, megszentelő felfogásáig mélyedni sem időnk, sem lelki komolyságunk, sem elég erős akaratunk nincsen. ²

Így igazán sajnálattal mondhatjuk, hogy a vallásosság tényleg hanyatlásnak indult. De azért nem szabad elveszítelnünk bizodalmunkat. A vallás Istent és embert fűz egy szent közösségbe. Az ember meghanyatlott, de az Isten hű. ³ Csak az ember öntudatát kell tehát újra felébreszteni, az Úr aztán majd segít, majd felemel, Szentlelkének erejével alkalmas időben majd a mi jó igyekezetünk mellé áll és megáldja azt diadalommal. ⁴ Csak vigyázzunk és imádkozzunk! ⁵ És dolgozzunk, a mig nappal vagyunk! ⁶

III.

A vallásosság hanyatlásának az okait részint az egyházon kívül, részint az egyházon belül találhatjuk meg.

Az egyházon kívül a társadalmi és a szellemi élet terén mindenütt ezerféle ok és tényező játszik közre a vallásos életfelfogásnak s általában az istenes világnézetnek a meggyengítésére. Ezek összehatása alapján *az emberiség egész életfelfogása és világnézete a vallásos életnézettel homlokegyenest ellenkező irányba terelődött s az így létesült közszellem egészében véve vallástalan.* S e tekintetben a modern tudományos kutatás módszere és eredményei első sorban hatottak rombolólag.

A XIX. század minden téren hatalmas gondolkodókat termelt, a kik az egyéniségnek, a szabadságnak és a haladásnak az előző századtól örökölt, de már a renaissance által

¹ Zsolt. 10, 1.

² Titus 1, 16. Luk. 6, 46.

³ I. Thess. 5, 24.

⁴ II. Kor. 2, 14.

⁵ Mt. 26, 41

⁶ Ján 9, 4.

életre keltett elvét mindenben érvényesíteni igyekeztek. Kutatásaikban egyedül az igazságot nézték s vizsgálódásukat mindenre kiterjesztették. Az újabb alkotás vágya, a mely az ilyen mozgalmas időszak birtoka, az emberi művelődés mérhetetlen előnyére, szinte ellenállhatatlan erővel hódított. Évtizedeken keresztül lázasan folyt a kutatás a valóság, a positivum után. Döntő elvvé emelkedett, hogy csakis azok az ismeretek biztosak és értékesek igazán, a melyeket a tények megfigyelése alapján szerzünk. Ez az elv az egész szellemi világ biztosabb alapokra fektetésének az ígérését hordozta magában. A tudománynak pedig valóban mindenkor biztos alapja. Mert ki tagadhatná, hogy a tapasztalati tények és tünemények törvényeinek elvonása, az okok és okozatok kinyomozása a tudás gyarapításának és szilárdításának nemcsak helyes, hanem mindenestre a legbiztosabb módja is.

A tudományos munkásság az elmúlt században valóban meglepő eredményeket tudott elérni. Az emberiség szellemének látóköre hihetetlenül kiszélesedett, az addig titokzatos vagy tilos világokra is átható fény derült. Ismereteink pedig annyira kitértek, hogy a régi kereteket legtöbbször szétdőrdítették. De ép az a baj, hogy ez a rohanva törtető tudomány egyelőre többet rombolt, mint a mennyt építeni képes lehetett. A romok szaporodtak s az emberiség egyszerre csak azon vette magát észre, hogy a multtal való természetes összefüggéséből kisodródott s az elé a feladat elé állított, hogy alkosson magának egy egészen új világot. Innét az a roppant bizonytalanság és forrongás, a mit nekünk az imént mult század örökségül hagyott.

De ezen a bajon csak majd segít a komoly munka és a higgadást magával hozó idő. Nagyobb baj az, hogy a tapasztalati bizonyosságra törekvő modern tudomány túlságos teret nyit a feltevéseknek s nagyon is felszabadítja az egyéni önkényt. Ez az oka, hogy egyes túlzók mindennel, a mi a szellem és az eszményi körébe tartozik, merev ellentétbe helyezkednek, míg velük szemben viszont felhangzik a tudomány csődjének hirdetése. De ezek a kérdések is majd csak tisztázódnak lassanként. Hiszen nem először történik ez az összeütközés. *Sokkalta nehezebben orvosolható baj az, hogy a modern tudományos kutatás módszerét, elveit és eredményeit a nekik teljesen idegen területen is uralomra igyekeznek juttatni.* A természeti okság és a gépies szükségszerűség törvényeit ott is alkalmazni óhajtják, a hol egy támadó érzés, egy zsonguló hangulat, egy kimagyarázhatlan lelki állapot egészen új világot képes teremteni: a szív, az érzés végtelen birodalmában. Pedig

ennek egészen más a légköre, más a törvénye, más az egész élete. Itt sokszor oly talányokkal állunk szemben, a melyeket az okság és a szükségszerűség törvénye alapján tudunk legkevésbé megközelíteni.

A természettudomány elveivel működő modern kutatás még az emberi lélek titokzatos életét is az atomok és a parányok eddig fel nem fedett összehatása alapján akarja megérteni. A titkok ellen tiltakozva, tehát maga is titkot állít fel. A törvényszerűségeire hivatkozva, tagadja egy öntudatosan működő főhatalom létezését. A tapasztalati bizonyosságra támaszkodva a hangulatok támadását, a lélek életét, és munkásságát is olyan elemek összehatására akarja visszavinni, a melyeknek még a léte maga is talány. S mégis ezek alapján oly messzemenő következtetést koczkaztat meg, a melyekre nincs feljogosítva. A tudomány feladata és célja az igazság kutatása. A míg azonban az erre irányuló munkásság csak pusztá feltevések halmazából áll, addig nincs joga a régiek lerombolására. Mert az igazságnak nem a rombolás, hanem az építés a hivatása. S valóban emel és épít még ott is, a hol rombolni látszik, mert az eltiport hamisság vagy tévedés helyén ürt sohasem hagy, hanem nyomban az igazság vihatatlan bástyáit emeli fel.

A modern tudomány túlzói azonban különösen a vallásos világnézettel helyezkednek merev ellentétbe s oly makacs harczot folytatnak ellene, a melyre a tudomány mai állása nem nyújt elegendő alapot. Nem megy ugyan el a nyílt isten-tagadásig, de az Isten beavatkozását határozottan tagadja. *S bizonyos is, hogy a hol a lét összes okait és jelentőségeit pusztán csak a parányokban valamiképen uralkodó szükségszerűségből igyekeznek megérteni, ott a világot alkotó és kormányzó Isten a döntő tényezők közül véglegesen kiszorult.* Az ilyen tudomány nyomán, ha talán nem is mindjárt az atheismus, de mindenesetre a deismus sarjadhat fel csak. Mert az Istent ha elfogadják is, az ő léte merőben elméleti lét, a melyre nézve szinte természetes az a kérdés is, hogy vajjon az Isten fogalma nem pusztán csak az emberi szellem terméke és találmánya-e? *Az ilyen tudomány alapján nem mi vagyunk Isten alkotásai, hanem az Isten a mi alkotásunk, a kinek fogalma a haladás-sal, a művelődéssel maga is fejlődésnek van alávetve.*

Ki csodálkoznék aztán, ha a tudomány és a vallás ellentétbe került? Ki ütköznék meg rajta, ha minden egyes tudományos eredménnyel egy-egy vallásos képzet szorul ki az ember lelkéből, míg végre is azok a szálak, a melyek a földi életben küzködő embert a Gondviselésnek erőt edző, biztosságot növelő hitével összefűzték, lassanként teljesen elernyednek,

vagy el is szakadoznak? Ki ne találná természetesnek, hogy a modern tudományos élet hatása alatt a közszellem merőben vallástalanná lesz?

Lehet, hogy a természettudományi alapokon álló tudományos kutatás modern módja a tudomány szempontjából megfelelőbb és eredményesebb, mint az, a mely a Gondviselés keze nyomát látja mindenben, de az bizonyos, *hogy nem emberibb és egy csöppel sem nyugszik biztosabb alapokon, mintha mindent egy bölcs és hatalmas Isten alkotásának tekintünk.* Az meg kétségtelenül bizonyos, hogy kiragadja az ember kezéből azt a mentőkötelet, a melybe, ha az élet terhei és a kutatás esalódásai vagy meddősége között kifáradt lelkének megnyugvást, háborgó szívének békességet és biztató reménységet akar szerezni, mindég jóleső biztossággal belekapaszkodhatik. Pedig ez is igen-igen fontos dolog. Azokra nézve, a kik nem tartoznak e világ bölcsei közé, hanem a lelki szegények számát szaporítják, egyenesen életszükség. Maga a mindennapi kenyér, az éltető levegő, az üdítő harmat, a növelő napsugár. És az emberiség nagyobb része ezek közé tartozott mindig, ezek közé is fog tartozni időtlen időkig.

Raffay Sándor.

DRASKOVICH GYÖRGY, GYŐRI PÜSPÖK, A SOPRONI JEZSUITA COLLEGIUM ALAPÍTÓJA.

— Dobronoki jezsuita házfőnök leveles könyve nyomán. —

— Második közlemény. —

IV.

Előbb eget, földet ígért, most tudni sem akar róluk. Ha nem tudták primásnak megtenni, hát ne is várjanak semmit tőle. Mert az ő hitbuzgóságának egészen specialis rugói voltak. Ezeket a jezsuiták ismerték s így a fordulatot sem tarthatták meglepőnek.

Draskovich még azt sem teljesítette, a mit a győri püspökségért ígért. Azért a páterek most ezt a régi tartozását akarják vele megfizettetni.

Kedveskednek, hizelegnek neki. A mit eddig Draskovich legforróbban óhajtott, most azt a kívánságát is teljesítik. Pázmány halála után 1637 őszén a nagyszombati egyetem pótolhatatlan rectora, maga Dobronoki György jön át Sopronba házfőnöknek, egyebeken kívül bizonyára oly czélből is, hogy Draskovichtól, a mit ígért, kipréselje.

De hiába minden. Nem lesz ő már primás. Mit neki a jezsuiták, ha már ezek sem tudnak semmit. Nem gondol a soproni collegiummal. Dobronokinak sem örül immár, későn jön. Miatta akár becsukhatják már a boltot.

Ő, ki a pályázat idején dicsekedve emlegeti, hogy több pénze van, mint pályatársainak, s a ki másutt Isten különös ajándékának mondja, hogy neki pénze mindig van, most semmit sem akar adni a pátereknek. Pedig ezek a leveleit, mint kötelezvényeket ugyancsak gondosan őrizték ám a ládájokban. Ennek a bizalomnak köszönhetjük, hogy fenmaradtak.

Dobronoki, az új soproni házfőnök mélyen elkeseredve a püspöknek fukarsága, szószegése és sértő bánásmódja miatt, összeszedi Draskovichnak ígéretektől duzzadó leveleit s ezek birtokában ő, a szerzetes páter, rá ír a fölkennt püspökre gorombán és a fejére olvas mindent.

Sopronban 1638 október 30-án kelt Dobronoki levele, melyet sajátkezű másolatban őrzött meg iratai között. Ebben magyar nyelven a következőket írja Draskovichnak:

„Igaz szívvel írom Nagyságodnak, hogy ezt az hozzánk való mostoha anyai kedvét nem tudom mire vélni és magyarázni, mivel négy hónapja immár, hogy egy fillérnyi segítséget nem vehetünk Nagyságodtól, noha mások előtt mindazáltal palástolja dolgát és leveleiben is úgy írta, hogy Pornónak és a keresztességnek jövedelmét reánk fordítja. Némelyik nap csak jó szót sem vehetek Nagyságodtól az költség felől, hanem másokra igazít, hogy kölcsön vegyek fel, melyet három ízben is cselekedtem és ha más nem könyörült volna rajtam, csak utiköltséget sem adhattam volna a páter provincialisnak, ki itt való tekerzésünkön eléggé szánakodék. Most az szüret rajtam vagyon, de sem ebem, sem macskám, sem pénzem hozzá, a kívül segítsem magamat. Bezzeg az Nagyságod ígéreti nem ezek valának ám ezelőtt két esztendővel. És ha mi is abban hibát vélhattünk volna, hogy lenne, távol néztük volna Sopront, míg a csomóját másképpen meg nem kötöttük volna.¹ Én nem tudom, mi veszté eszét Nagyságodnak (dehogy nem tudta), hogy ily hamar hülékenynyé tevő is szándékját és kifáradta belőle, minek előtte csak hozzá kezdett volna is jó módjával. . . . Keseredett szívvel virradok meg naponkint, mert az alattam valók igazára gondot kell viselnem. és nem tudom, honnan legyen meg ruhájok, gyertyájok, télre való fájok az iskolákkal együtt. Az tavali mestereket máshová kellett expediálnom ruhával, utiköltséggel, úgy hogy ez nyomorult residentia más kollegiumoknál szóba ne essék. Lássá Nagyságod, resolute írja meg vagy nekem, vagy az páter provincialisnak, mit akar velünk cselekedni, ha akarja-e itt létünket avagy nem, mert én, tudja Nagyságod és akarmelyik is közülünk, másutt nagyobb lelki csendességgel találjuk praebendánkat. Széllal nem élhetünk, sem rendünkön kívül való koplalást vagy rongyoskodást be nem hozhatunk szerzetünkbe. Ha Nagyságod azt akarja, hogy táskával keressük kenyerünket, azt is megcselekeszem, csak engedjék meg a superiorok és az Nagyságod becsülete vigyen rá. . . . Im megírtam ezen formán az páter provincialisnak, hogy viseljen gondot az itt való személyekre, hogy az új esztendő után hová küldhessem őket, mert okvetetlen én testemből ki nem metszhetem, a mivel tartsam. Megírtam ezen formán páter Lamormain ő kegyelmének is, hogy ha elkezdette, vigye végbe

¹ Azaz míg formális kötelezvényt nem vettek volna tőle.

is, mert én a vak reménység miatt teljesen eluntam magamat, nincs is semmihez kedvem, mert nem látok egy punktnyi előmenetelt dolgainkban. Ezt Nagyságodnak sine passione azért írom, hogy tudja utolsó spitzre jutott ügyünket és ne szomorítson el ennyiszor bennünket. Majd harmincz esztendő felé leszen, hogy eszem a szerzetes kenyeret és tizenhárom esztendeje, hogy másokra is viselek gondot, de ennyi aggodásra való napjaim sehol nem voltak, mert volt miből gondot viselnem. De itt az ég alatt semmi sincs az mihez nyuljak, mivel minden jószág jövődelem az Nagyságod kezébe megyen és ott marad. Kérem Nagyságodat, ne hagyja függőben kérsémet, hanem vagy egyfelé, vagy másfelé resolválja magát".¹

Dobronoki volt Draskovichnak legnagyobb, legkedvesebb embere s ez ír neki ilyen hangon. Lett is e levélnek és Sumereker provincialis és Lamormain páter erélyesebb fellépésének annyi eredménye, hogy Draskovich végre akarva, nem akarva alapítólevéllel szerződészerűleg kötelezte magát az ingyen vett egyházi javadalmak átengedésére és a kollegiumnak készpénzzel való segélyezésére. Hiszen ezeknek ellenértékét, a győri püspökséget ő már régen megkapta.

És a dolog mégis igen nehezen ment. Dobronoki 1638 november 5-től december 2-ig volt ez ügyben Bécsben. S csak nagynehezen, mikor Draskovichnak Vitellesco jezsuita generalishoz Rómába írt sajátkezű levelét is felmutatták előtte, akkor tudták rávenni, hogy az alapító-levelet aláírja.²

E levelében írta ugyanis a Sopronba telepítendő 6—8 páterről, hogy minden szükséges dolgokkal ellátja őket, alapítványt tesz mindnyájok részére, minden épületet és felszerelést sajátjából fog beszerezni.³

Szerencse, hogy e levél megvolt, különben megfeledkezett volna a püspök úr. Vagy talán már ekkor is az esztergomi érsekség volt ott mint reservatio mentalis az írott beszéde alatt. Annyi bizonyos, hogy mint az egyszerű viceispánságot, vele is erőszakkal kellett felvételni a „fundator collegii Soproniensis“ megtisztelő czímet. És ő mondta Lippairól, hogy ígér, de nem ad. Nem úgy, mint ő.

Hogy az ilyen előre kialakított, meg is szolgált és mégis csak nagy kinnal és erőszakkal kiszorított alapítványnak milyen

¹ Dobronoki leveles könyvében a 253—255. lapon.

² Dobronoki széljegyzete Draskovichnak 1636 május 2-án kelt levelén. I h. 33. l.

³ „Quibus de omnibus necessariis providebo et foundationem pro omnibus constituam; aedificia omnia, suppellectilia etc. ex propriis curabo.“

erkölcsi értéke van Isten és emberek előtt: gondolt-e arra a győri püspök?

A jezsuiták nem panaszkodhattak, mert tanítványukkal és szövetséges társukkal jártak így. A mint vetettek, úgy arattak. És denique az alapítvány meglett, a soproni collegium felépült. Finis coronat opus et sanctificat media.

Tantae molis erat Romanam condere gentem.

V.

Ilyen volt a győri püspök érdektársaival a jezsuitákkal szemben. Ha már ennyire megismertük mint a római egyház vallás-erkölcsi életének egyik szomorúan jellemzetes alakját, az is érdekelhet bennünket, hogy milyen volt ez az ember mint főpásztor a nyája között és más vallásúakkal szemben.

A protestánsokat természetesen ő is gyűlölte és üldözte, mint elődei és utódai. Nemcsak a már idézett szép jelzőkkel tractálta őket, hanem a mit lehetett, el is vett tőlök. Az 1637/8. országgyűlés elé terjesztett sérelmek között olvassuk, hogy Győrben a kir. őrség evang. katonái nem kaphattak helyet templomra. Pataházán vettek egy házat, de elvették tőlük és a jezsuitáknak adták. A győri káptalan nemesnek és nem nemesnek 12 arany birság alatt tiltotta meg, hogy az evang. lelkész szolgálatát igénybe vegye. Pataházán a káptalan a győri őrség evang. katonái számára vallási czélokra végrendeletileg hagyott két nemesi curiát is el akarja venni és az istentiszteletet megtiltani. Ugyanezt teszi Győr-Sziget és Révfalu lakóival.¹ A linczi béke után a király katonai erővel kényszerítette, hogy a győri evangélikusok templomát visszaadja. Ócscsének, Draskovich Jánosnak nádorrá választatása (1646—1648) még jobban felbátorította. (Bauhofer 204. l.)

De hadakozott ő a saját kanonokjaival is, kiket engedetlen, keményfejű frátereknek nevez. Örökösen czivakodott velük. Perük a király és az országgyűlés elé is felkerült.

Az ő idejében történt, hogy *Godi* Imre volt szanyi plebanus és 1638 óta győri kanonok elhagyta a római egyházat s 1639-ben áttérve hozzánk, több mint 20 évig volt evang. lelkész Légrádon, Csepregen és Kőszegen. S itt oly derekasan viselte magát, hogy tisztársainak bizalma az esperesi állással is őt tisztelte meg.² Nem volt-e Draskovichnak ebben is része,

¹ Századok 1885. évf. 232. l. Demkó K. közleménye.

² Farkas S. Csepreg története. 417. lapon idézve: „Emericus Gódy anno 1638. e parochio Szanyensi Canonicus Jaurin. anno 1639. a fide defecit“. Schemat. Cleri Dioec. Jaurin. 1877. pag. 32.

hogy Godi kanonok fényes állását elhagyva, elfordult az ilyen püspökkel bíró egyháztól?

A legsujtóbb itéletet azonban Draskovichról püspöki utódja, *Püsky* János mondta. Ez akkor, mikor az 1650-ben elhalt Draskovichnak kihült holtteste még nem is volt a szokásos szertartással eltemetve, egy memorandumot terjesztett III. Ferdinánd elé. Ebben részletesen leírja mindama pusztításokat és embertelen zsarolásokat, melyekkel Draskovich a győri püspökség uradalnait és falvait a tönk szélére juttatta. S a legkeményebb szavakkal jellemezvén elődének telhetetlen kapzsiságát, arra kéri ő felségét, hogy az így összeharácsolt pénzekről intézkedő végrendeletet, melyben a püspökségnek semmit sem hagy, ne engedje végrehajtatni, míg az okozott károk a hagyatékból még nem térítettnek.

Lehet, hogy e memorandum Draskovichnak épen azon végrendelete ellen irányult, melyet Bécsben 1650 okt. 28-án írt meg, s melylyel a soproni jezsuita collegium részére 40,000 rajnai forint örök alapítványt hagyományozott.¹ A sir szélén tett eleget azon kötelezettségének, a melyre Dobronoki és társai már 12 évvel korábban reászoritották.

E memorandum szerint *Püsky* János, az öreg új püspök bejárván az egykor oly gazdag és virágzó püspöki uradalmakat, megdöbbenőnek találta azoknak mostani állapotát. A keresztyén névnek esküdt ellensége sem bánhatott volna ezekkel kegyetlenebbül — írja *Püsky* — és nem fosztogathatta volna ki jobban. A hány a jobbágy ezekben, annyi a koldus, a kik térdreborulva égre emelt kezekkel kérnek tőle legalább annyi segedelmet, a mennyivel uyomorult életüket elviselhetővé tehetik. A templomok és püspöki székházak oly rozzant és elhagyatott állapotban hevernek, hogy azokban lakni és Istennek szolgálni nem lehet.

Nem előde iránti gyűlöletből szól -- úgymond — és tudja, hogy nem illik a holtakról, s különösen püspöknek a püspökről a király előtt rosszat mondani; nem is a maga hasznáért és kényelméért szólal fel, mert hisz ő is öreg ember már és közel áll a halálhoz: hanem csupán azért szól és hivatalánál, lelkiismereténél fogva kell is szólania, hogy ezt az annyira megnyomorított és majdnem teljesen megsemmisített püspökséget ő felsége előbbi állapotába visszasegélni kegyeskedjék.

A püspökségi templomok közül a *szombathelyi* oly állapotban van, hogy a kanonokok életveszély nélkül nem éne-

¹ A végrendelet szószerinti német szövegét közli Horváth Kristóf i. h. 22. l.

kelhetik benne a hórakat. A *győri* székesegyházat is Draskovich annyira elhanyagolta, hogy csak nagy költséggel lehetne helyreállítani. A nép e miatt az anyaegyháztól, mint valamely mostohától elidegenült s a szerzetesek csinosabb templomait keresi fel.

A *rákosi* residentia is, melyben az év nagyobb részét tölté, épen nem tanuskodik az ő ottlétéről, sőt inkább romlott tetejével, kitorótt ablakaival, éktelen külső és belső falaival mintha valamely ellenségnek a berontásáról szólana. Mert a ki Isten házáról nem gondoskodik, miként viselhetne gondot a magáéről.

Győrött, hol azelőtt a várban lakott a püspök, leégett a székház. Draskovich pedig kimélvén a költséget, haláláig sem építtette fel; inkább baglyok lakásául engedte át, minthogy helyreállítva lakhatóvá tette volna. És inkább egy nyomorult bérelt viskóban lakott ő is s most az utódjára is ezt hagyta. *Szombathelyen* is a vár szolgált székházul, de most ha ellenség jönne, a legveszedelmesebb állapotban érné. *Sopronban* is a püspöki házra 15 éven át, míg ő használta, egy cserepet vagy követ nem hozatott és nem meszeltette. Neki sem volt s most utódjának sincs, a hol fejét nyugodtan hajthatná álomra.

Kesző is, mely természeti fekvésénél fogva is kiváló erős vár volt, úgy hogy a török Győr elfoglalása után sem tudta bevenni, most pusztán és nyitva áll és a lakóhelyek is oly rossz állapotban vannak, hogy a püspök számára csak egy szoba sincs bennük.

Eme felsorolt és még nagyobb mulasztásai miatt Draskovichot a legutóbbi országgyűlés a reparációra fordítandó 25,000 frtra ítélte. De ez összeget nem fizette ki s a mondott célra nem fordította.

Ilyen pusztaság és nyomorúság van a püspökség falvaiban is. A jobbágyság, a kik még el nem szöktek, annyira kimerültek, hogy a Győr közelében levő három faluban alig tudott az új püspök egy szekeret találni, midőn bútorait Pozsonyból elhozatta, holott nem sok évvel ezelőtt ugyanezen falvakban ötven szekér állott rendelkezésre. Mert a kemény szolgálat miatt igen sok jobbágyság elszökött, üresen és pusztán hagyva a püspöki birtokot. A hol azelőtt húsz és ennél is több eke járt a püspöki földeken, ott most alig van egy.

Draskovich miatt, mint Püsky írja, több falu eretnekek kezébe került s a mely faluk megmaradtak, azokban nincs jobbágyság, nincs barom. A püspöki jószágot a többi között arról

lehet igen könnyen megismerni, hogy az a legnyomorúságosabb.

A jobbágyokat rendkívüli adózásokkal is terhelte. A gabonát, bort féláron alul erőszakosan vette el tőlük s azután aratás idején a legmagasabb áron adta el a megszorultaknak. S ha pénzüik nem volt, barmaikat s egyéb ingóságait foglalta le. Ezek miatt kellett a püspöki falukat elhagyniok.

Az így gyűjtött bort és gabonát ő azután rossz esztendőben ezer vedrenként és ezer köbülönként az élelmezési raktárba adta el drága áron. Püsky bebizonyíthatja ezt ama jegyzetekből, melyek elődjének halála után a kezébe kerültek.

Végre a mi a jobbágyokat a legnagyobb inségbe döntötte, az a nagy utakra való határtalan sok fuvarozás volt, melylyel a távoli vidékeken összevásárolt borokat hordatta össze Győrré és egyéb helyekre. E teher alatt kidőlték barmaik s ilyenek hiányában büntetésül saját pénzüikön kellett szekereket fogadniok. Annyira ment ez, hogy az egyik falu egyszer ilyen czimen száz aranyat fizetett.

Jobbágyai végre nem tűrhethén tovább ez állapotot, az országgyűlés elé folyamodtak és Draskovichot, ki a vádakra mukkanni sem mert, több ezer forintra elítélték. Egymagának Rákos sopronmegyei falunak, melyet a püspök katonasággal, fegyverrel és tüzzel pusztított el, 6000 forintot tartozott kárpótlásul fizetni. De a falubeliek maig sem kaptak ebből semmit.

„Valóban, Felséges Császár — írja Püsky — magam is visszaborzadok attól, a mit irok, de mivel igaz, kénytelen vagyok ezt az annyira megrendült püspökségnek érdekében feltárni. Lehetetlen részletesen leírni mind ama erőszakoskodásokat, zsarolásokat és büntetéseket, melyeket ez az úr a maga gazdagítására felhasznált.“ Végre Püsky arra a következtetésre jut, s arra kéri ő felségét, hogy mivel Draskovich a maga nagy gazdagságát nem rendes úton szerezte, hanem a püspökség kizsákmányolásával és a jobbágyok megzsarolásával: azért az ily úton szerzett vagyon nem is lehet az övé, rokonaira és idegen czélokra nem hagyhatja, a minek következtében végrendelete megsemmisítendő.¹

Ennél lesújtóbb halotti beszédet püspöknek meghidegült tetemei felett még alig mondottak. És az utódnak szavai elhihetők, mert hisz Draskovichot az országgyűlés által kiküldött bizottság is elmarasztalta.

¹ E memorandum szövege is Dobronoki leveles könyvének mellékletei között található 1. sz. alatt.

Egy ilyen jellem volt a jezsuiták szövetségesese és patronusa. Ahhoz a hagyatékhoz, melyből a soproni jezsuita kollegiumnak 40,000 forint jutott, a magyar népnek könnyye és kínos verejtéke tapadt. Más testület, mely az eszközök tisztaságára is tekint, el sem fogadta volna ezt az alapítványt.

De tudjuk, a páterek soha sem válogattak a vagyonszerzés eszközeiben. Saját tanítványuk, II. Rákóczi Ferencz lobbantja szemükre, hogy nagyanyjának, Bátori Zsófiának halála után, gyóntatója Kiss Imre jezsuita egy gazdagon megtöltött szekrényt küldött rendtársaihoz e felirattal: Páter Kiss egyházi beszédei. De Thököli Imre útközben letartóztatta e szállítmányt és felnyitvatván a szekrényt — csodák csodája — a szent könyvek arany lánczokká, drágakövekké, gyöngyökké, szóval a Rákóczi család kincseivé változtak át. Thököli azután hadiköltségre használta fel, a mit a jó páterek maguknak szántak. Hát a protestánsoktól mennyit és hogyan vettek el?¹

Draskovichot nem székhelyén, Győrött temették el, hanem Sopronban a jezsuitáknak akkori bécsi-utczai János-templomában. Azt kell hinnünk, hogy nem a jezsuiták szerelme hozta ide, hanem Győrött a vele örökké pereskedő káptalan és a megrabolt püspöki utód nem adtak volna neki helyet.

Íme ez volt a soproni jezsuita kollegium fundatora. Ilyenek emlékéit dicsőítették a páterek. Ilyen a tanítványuk, szövetségesük és eszközük. Az ő barátairól ismerjétek meg őket. Ilyennek szerezték meg a győri püspökséget és ha rajtuk áll, a primási székre is Pázmány utódául ezt ültetik.

A soproni jezsuita kollegium egy ilyen érdemetlen, bűnös egyéniség felmagasztaltatásának az árán létesült. A páterek ismerhették emberüket, a mint ismerték a győri kanonokok és az országgyűlés is tudott róla. De nekik az ember mindegy volt, csak az ő céljaikat szolgálja. A jezsuiták azt a hatalmat, melylyel az udvarnál bírtak, jól értékesítették. Hogy most már ki vállalkozott a velük való csere üzletre, simoniára, pályatársak kisebbitésére, utálatos öndicséretre, kereskedésre, uzsorára, szegény magyar jobbágyok kizsárolására és elszökötésére: az nem az ő dolguk. Ők nem válogatnak az eszközökben, mert minden ad majorem Dei gloriam történik.

* * *

¹ Zsilinszky M. A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai. Budapest, 1897. IV. k. 215. lap.

Draskovich szégyenfoltja a magyar pápista főpapi karnak. És ha csak egy ilyen szültek volna a századok! De az a szomorú, hogy ilyen méltatlan papi méltóságok, egész vármegyéknek földesurai, százezernyi nyájnak főpásztorai, országos hivatalok viselői, a király tanácsosai, a kik emberi, papi hivatalokról és hazafias kötelességeikről kegyetlenül megfeledeztek, többen is voltak.

A XVII. század elején *Szuhay* István egri püspökről és a pozsonyi kamara elnökéről. rettenetes, a mit hiteles források mondanak. Rudolf királynak ő tanácsolta, hogy nem kell országgyűlés, mindenkit kifosztott, hamis ítéletleveleket készítettett, a királyt kiméltlenségére tüzelte. Illésházy István szavai szerint egymaga többet vétkezett, mint együtt sok más gonosztevő, a ki akasztófán és karóbahúzással végezte életét.¹

A század közepéről való *Draskovichot* most jellemeztük barátainak és önmagának levelei alapján.

A század vége felé ott van *Szelepcsényi* György primás, ez a tót származású, kapzsi, telhetetlen és iszákos ember, a ki pénzért mindenre kapható volt Bécsben, és a ki majd mindennap úgy megrészegetett délben, hogy csak délelőtt lehetett vele beszélni. Ez merte halálra ítélni és gályákra hurcoltatni mint hazaárulókat és felségsértőket az ártatlan protestáns lelkészeket, holott maga forgott azon veszedelemben, hogy kedves kollegája, *Pálffy* Tamás nyitrai püspök és kir. kanczellár, a Wesselényi-féle összeesküvésben való részességét süiti reá az udvar előtt.²

És végül az esztergomi primások gyöngye, a dicső, nagy *Kollonich* Lipót, a kinek le nem tagadható jelszava volt: „Faciám Hungariam captivam, postea mendicam, deinde catholicam“,³ s a kinek emléke mellett magyar ember nem mehet el úgy, hogy követ ne dobjon reá.

Azt hiszem, elég ennyi a galeriából. Pauer Imre, volt fehérvári püspök külön munkát írt ily czímen: „Az egyházi rend érdeme Magyarország történetében“ (Székesfehérvár, 1847.). Erre a munkára nagy szükség volt. A szerző nagy hiányt pótolta vele. Azoknak, a kik bővített kiadásáról fognak

¹ Károlyi Á. Illésházy hűtlenségi pöre. 211. 1. Szilágyi—Acsády A magy. nemz. tört. V. k. 571. 1.

² Pauer Gy. Wesselényi és társai összeesküvése. I. k. 83. 1. és Károlyi Á. A magy. alkotmány felfüggesztése 1673. 46. 1.

³ Brenner Á. szepesi prépost: Histoire des Revolutions de Hongrie. Haga, 1739. 424. 1. II. Rákóczi F. többször hallotta Kollonichtól e szavakat. (Kerékyhártó A. Magy. tört. IV. k. 125. 1.)

gondoskodni, ajánlom tanulmányfőként a magyar história fentebbi nagy alakjait. Hasonló művet irt Lányi Károly is: Magyar catholicus Clerus érdemeinek történetigazolta emléke. Pozsony, 1848.

Csupán egy században négy ilyen név: Szuhay, Draskovich, Szelepcsényi, Kollonich! Egy kissé mégis sok. Szinte azt kell gondolnunk, hogy megnő a számuk, ha több jezsuita leveles könyvet is átforgatunk. Mintha itt már nem is egyéniségek állanának előttünk, hanem a rendszer, a jezsuita morál, mely megtágitja a lelkiismeretet.

A XVII. század az ellenreformáció, vagy mint mások mondják, a római kath. renaissance kora. Jellemzi a türelmetlenség, fanatizmus, a jogtiprás, üldözés és zsarnokság. Ezek a főpapok ugyancsak koruk gyermekei voltak.

Ilyen jelleműek kezében voltak az ellenreformáció gyilkos eszközei. Ilyenek itélték el, ilyenek számúzták és adták el gályákra a magyar néppel együtt élő, együtt haló protestáns lelkészeket. Ilyenek hordatták ki szegény kunyhójából a gyermekágyban betegen fekvő protestáns papnét.¹ Ezt csak az uralkodó jezsuita szellem tehette, az a rend, mely mohó szenvedélyvel tört világalomra s ennek fényétől elvakítva, elfojtott magában minden hazafias, minden emberies érzelmet. Legnagyobb akadályát a nemzetéhez szító, szabadságszerető és felvilágosult protestantizmusban látta, azért tört ennek vesztére „erővel, fegyverrel és nagy csalárdsággal és minden nagy hatalmassággal“.

Sötét ez a kép, melyet rajzoltam, de hű és igaz. Eredeti közvetlen forrásokból merítettem, nem kellett történetet csinálnom, mint azoknak, a kik például Luther állítólagos öngyilkosságát hazudják a világnak.² A római egyház állandó vádja, hogy a protestantizmus meglazította, sőt megrontotta az erkölcsöket. No hát Draskovichéktól és a jezsuitáktól mi morált nem kérünk kölcsön. Az éles római kath. polemával szemben mi sem hallgathatunk. Legyen igazság és legyen világosság!

Draskovichot már eddig is magasztalja a r. kath. történetírás. Horváth Pázmány szelleme örökösének, Póda crucigernek,

¹ Csepregen történt ez 1652-ben az elhalt Peresznyei András lelkész özvegyével és árváival, Farkas S. közli Paur Iván kéziratgyűjteményéből (Csepreg története, 419. l).

² Majunke P. Luthers Sebstende 1890. És nálunk is Reindl Román nagykereskenyi plebanusnak 1891. megjelent műve: „Igaz-e, hogy dr. Luther Márton felakasztotta magát. Külföldi szerzők és eredeti okmányok nyomán!“

Krisztus keresztes vitézének nevezi. Pedig csak a dézsma behajtásakor fogott fegyvert. A történetíró ne hintsen port a világ szemébe. Ne mondja Krisztus vitézének azt, a ki mint török, tatár pusztította az Úr nyáját, s a kit mint nyerekedő kalmárt ki kellett volna korbácsolni az Úr házából.

A jezsuiták soproni invasiójának leírása előtt be kellett mutatnom a fundátort, a hadvezért, ki a derék római csapatot a békés polgárságnak nyakára vezette.

Azt hiszem, a vezér jelleme előre is kellő fényt vet a sereg hősi tetteire, a fegyverekre és harci modorra.

Sopron.

Payr Sándor,
theol. tanár.

JAPÁN ÉS AZ EVANGELIUM.

1. Általános tájékozás.

Japánról annyi könyvet irtak már mindenféle nyelven, hogy azoknak a fölsorolása is megtöltene egy jókora könyvet. Mindenesetre érdekes föladat is, hogy ennek a régi, de a civilizált országok sorában legfiatalabb országnak viszonyait tanulmányozzuk és megbízható források alapján tiszta képet nyerjünk róla; azért is, mert a magyar közönség információit sokszor nem egészen megbízható forrásokból (esetleg operet-tekből) nyeri.¹

A japániak hazájukat *Dai Nippon*-nak nevezik: dai = nagy, nippon = napkelte. Ez utóbbi szónak a kínai equivalense *ji-pén*, vagy *ji-puan*. Ebből ered az a *Zipangu* szó, a mit Marco Polo hozott Európába s a melyből származik az ország európai elnevezése.

A japáni birodalom topográfiáját illetőleg, az a sok sziget, a mely alkotja, az é. sz. 24°-tól az 51°-ig terjed. Négy nagyobb sziget van köztük és több, mint 2000 apró. Kiterjedése valamivel nagyobb, mint Nagy-Britanniáé és Irlandé együttvéve.

Legnagyobb része hegyes; a Fuji Yama majdnem 4000 méternyire emelkedik. Legtöbb hegye vulkánikus s innen van, hogy az országot igen sokszor látogatja meg a földrengés, nagy pusztításokat okozva.

Folyói természetszerűleg rövidek, de öntözésre nagyon használhatók.

Tengerpartja sok jó kikötővel bővelkedik.

Annai bizonyos, hogy hegyei, folyói, tavai az országot szokatlan szépséggel ruházzák fel.

Klimája meglehetősen szélsőséges; szigorú telek, forró

¹ Kossuth Lajos azt jövendölte egyszer, hogy a világalmon egykor az angolszász faj és a sárja faj fognak osztozkodni. Ha a most folyó háborúban a japániak lesznek a győzők, ez a jóslat egy nagy lépéssel közelebb jut a megvalósuláshoz. Lássuk hát, hogy kik ezek a *fajrokonaink*, ugyancsak távoli rokonaink — a kiknek hazánk nagy fia ilyen fényes jövendőt jósol.

nyarak, hirtelen fagyok, nagy hóesések, hirtelen esők általánosak. Azt mondják, hogy levegője igen csekély ózontartalommal bír s ez lehet az oka annak, hogy az európaiak szellemi munkákra az országban elvesztik a kedvüket.

Ásványokban bővelkedik. Van aranya, ezüstje, reze és ónja, petroleumja.

De az ország igazi gazdagsága a növényország termékeiben van; a talaj igen termékeny és sok helyen két aratást ad. A rizstermesztés, a mi az országban általános, a csatornázást igen magas fokra fejlesztette. Búza, árpa, répa, repce, retek és minden hasznos növény igen jól fizet. Dohányt, dinnyét, burgonyát, káposztát nagymennyiségben termelnek. Hogy a selyem és tea fontos kiviteli cikkek, mindenki tudja; az előbbiből az évi kivitel átlag 170 millió koronára tehető. A teából 20 millió kilót visznek ki, leginkább Amerikába. Kitünő narancs, barack, füge, körte, szilva nagyon sok van. Épületfa is mindenféle. A virágot a japáni igen szereti s virágkertészete a legelsőek egyike a világon.

Az állatvilágból megvan jóformán mindaz, a mi nálunk található. Tengerpartjain sok a hal.

A lakosok száma — Formosát nem számítva — jelenleg 47 millió. Dr. Griffis, Japán egyik legalaposabb ismerője, azt mondja, hogy a japániak közt kétféle típus vehető észre; az egyik az előkelőbbek közt található leginkább; jellemvonásai: hosszúkas, finom arcz, apró kezek és lábak; ellentétben a másikkal, a mely a földmivelő nép tulajdona s a melyet a lapos arcz s erőteljes végtagok jellemeznek. Lehet, hogy a két típus két különböző irányú bevándorlás eredménye. Jöhettek bevándorlók Észak-Ázsiából Koreán át; de vannak a kik azt vélik, hogy déli Japánt a maláj archipelágusról jövő bevándorlók népesítették be. Mások azonban elvetik ezt a teoriát s a mellett vannak, hogy Japán, Koreán, Kinán át népesedett be mongol elemekkel. Annyi azonban valószínű minden esetben, hogy mikor a lakók beköltöztek, már ott más lakókat találhattak, kiket meghódítottak. Ezek utódai lehetnek a csekély számmal még most is létező Ainu-k, kiket durva testalkatuk, szőrös ábrázatjuk nagyon megkülönböztet japáni uraiktól.

A japániak termete alacsony, a mi kurta végtagjaiknak tulajdonítható; az előkelőbbek fizikailag gyengék, de a paraszt-ság nagy testi erővel rendelkezik.

Szellemi tulajdonaik dolgában, először is, rendkívül értelmesek és gyors felfogásúak, majdnem kivétel nélkül. E mellett vidám és jó természetű emberek. Hibájuk, hogy változékonyság és a szótartás sem erényük. Szébb tulajdonságuk azonban, hogy

a szépet nagyon szeretik mindenben, Erkölcsi fogalmaik, sajnos, nem nagyon tisztultak. Erényeik között legelsők az alattvalói hűség és a fiúi pietás, mint alább még részletesebben kifejtjük. Főbűnük pedig kétségtelenül a fajtalanság, a mi az országnak már eddig is nagyon rossz reputációt szerzett, úgy, hogy komolyan gondolkozó japániak már maguk is megsokalták. Sajnos azonban, a közvélemény még nem elég erős e rettenetes rákfene ellen. Mindenki természetesnek találja s az állam úgyszólván támogatja.

A nők helyzete kedvezőbb, mint Ázsia bármelyik országában; persze, a mi szempontunkból mégsem irigylendő. A régi szentkönyvek szerint az asszony főerénye az engedelmesség.

Házassági elválás mindennapi dolog. 1894-ben 361.000 házasságra 114.000 elválás esett; a mi könnyen érthető, ha a föntebb vázolt erkölcsi viszonyokat tekintetbe vesszük.

A japániak nyelve a mongol családhoz tartozik; agglutináló, azaz ragozó nyelv, mint a magyar. Valami sok rokon-ságot azonban nyelvünkkel nem mutat, hihetőleg azért, mert a két nép már felette régen elszakadhatott a közös törzstől. Különbösen a japáni nyelv igen nehezen tanulható meg, a minék egyik oka az, hogy szaturálva van kínai szavakkal és eszmékkel. A társalgási nyelv sokszor jelentékenyen elüt az irodalmiétól. Írásuk szótagírás, saját írásjegyekkel. Mivel azonban sokszor kínai jegyeket is fölhasználnak, az írás kibetűzése nagy nehézséggel jár.

A japáni büszkén hivatkozik arra, hogy országának trónján olyan fejedelem ül, a kinek ősei ezelőtt 2500 évvel már uralkodtak. Mutsuhito, a jelenleg uralkodó császár, állítólag a 123-adik egyenes leszármazója ennek a családnak. Az első császár Kr. e. körülbelül 660-ban uralkodott, tehát égykorú volna Manassé zsidó királylyal, vagy Assurbanipállal. Persze az már a mithologia dolga, hogy a császárok a napistentől származnak. Tenno, égi király, vagy Tensi, ég fia, ma is általánosán használt címe a császárnak. A „mikado“ szót csak ritkán használják.

Hiteles adataink Japán történetéről csak a Kr. u. VII. századból vannak. Ezekből tudjuk, hogy Japánban a mikado hosszú ideig csak játékbáb volt a hatalmas családok kezében. Ezek az előkelők, a daimiók, valóságos kiskirályok voltak; hűséget esküdtek ugyan a mikadónak, de tényleg azt tették, a mit akartak. A XII. század vége felé Yoritomo, az egyik leghatalmasabb család sarja, ügyesség és erőszak által nagy katonai hatalomra tett szert, hogy a végrehajtó hatalom tényleg kezében volt. Fölvette a Shogun (Fővezér) címet s

ezzel alapítója lett annak a sajátságos dualisztikus kormányformának, a mely 1868-ig tartott. A mikado csak névleg uralkodott; az alattvalók előtt ritkán jelent meg; ezek Isten gyanánt imádták, de egyébként nem törődtek vele. 1598-ban Jeyasu, a Tokugawa család ivadéka. ragadta magához a shoguni méltóságot s ennek utódai viselték is azt 1868-ig, egészen kezükben tartva a tényleges hatalmat.

Az európaiktól, kikkel a japániak érintkeztek, eltanulták a puskapor, a dohány, a löfegyver használatát, de egyébként nem kívántak velük közlekedni. 1624-ben, tehát a Jeyasu éra elején, az összes külföldieket kitiltották az országból, a hollandiak és kínaiak kivételével. Az előbbieknél is csak nagyon lealázó föltételek mellett engedték meg, hogy Nagasaki kikötővárosban egy évben kétszer partraszálljanak. A kitiltás valószínűleg a római katolikus misszió ellen irányult. Teljesen kárbaveszett az európaiaknak minden igyekezete, hogy az országba bejussanak. Hasonlóképen tilos volt japániaknak az országot elhagyni.

Ezt a kétszázéves zárkózottságot az amerikaiaknak sikerült megtörni. Perry commodore 1853-ban megjelent hajóival a Jedoi-öbölben azzal a szándékkal, hogy az amerikai kereskedelem számára megnyitja Japán kapuit. Először nem sikerült; de egy év múlva a commodore határozottsága győzött; 1854 márcziusában formális szerződést kötött a shogun embe-reivel, melynek értelmében két kikötőt megnyitottak az amerikaiaknak. A többi külföldi államok siettek az alkalmat felhasználni és hasonló szerződéseket kötni; Oroszország, Hollandia és Anglia egymásután kaptak szabad kikötőket. Az idegenek ellen való gyűlölet persze nem szűnt meg egy csapásra; a sovínista japániak európaiak ellen gyakran vetemedtek tettelegességre; mire azután a külföldi flották büntető akciói nem maradtak el. Az 1865-ik év nagy változást hozott. Az egyes törzsfők, a daimyók, megunva a shogunok uralmát, rábírták a mikadót, hogy az idegen államokkal kötött szerződéseket ő maga ellenőrizze. És tényleg, ugyanabban az évben a mikado maga írta alá az összes eddig megkötött szerződéseket. A zárkózottságnak egy csapásra vége volt. De a meglepetéseknek még ezzel sem volt vége.

1868-ban Japán egy olyan sajátságos forradalom színhelye volt, a mely párját ritkítja a történelemben. Ez a forradalom egy csapásra átváltoztatta a régi Japánt új és modern Japánná. A császári párt hatalma egyre növekedett; s az utolsó shogun, Keiki, kénytelen volt méltóságáról lemondani. Párthivei véres harcban legyőzettek és a shogunátus 700 évi

uralom után teljesen megszűnt. Az ekképen egyedüli uralomra jutott császár, az 1867-ben trónralépett és maig uralkodó Mutsuhito, Tokyót tette meg fővárosává és esküt tett, hogy Japánt teljesen a modern idők kivánalmaihoz képest fogja átalakítani.

A forradalom következő fázisa a feudálizmus megszüntetése volt. A hatalmas daimyók, elég szép önzetlenséggel, odaadták feudális jogaikat, hogy, mint mondták: „Japán elfoglalhassa helyét a világ művelt országainak sorában“. Ugyanabban az évben, a mikor a németek I. Vilmost császárukká választották Versaillesben, gyűltek össze a japáni nemesek egy ünnepélyes gyűlésre Tokyóba és feudális kiváltságaikat letették a császár kezébe. Mindenesetre bámulatos jelenet lehetett.

S most, midőn az ország kormányzata egy kézre került, egyszerre megváltozott a nyugati civilizáció iránt eddig elfogult állás. A hosszú zárkózottság alatt Japán nagyon is elmaradt Európa mögött. Utól kellett tehát érni. Oktatókat hoztak Európából és Amerikából, a kik újjászervezték a hadsereget, új iparágakat hoztak be. 1872-ben a katonai és közigazgatási szervezetet egészen új alapokra fektették. Közoktatásügyi osztályt állítottak fel; Tokyóban egyetemet nyitottak; a posta megkezdte működését; iparkiallást tartottak Kyotóban és ugyanez évben megindult az első vasút Tokyóból Yokohamába. A kereszténység iránt toleránsabb szellem költözött be. 1873-ban a fiatal császár szemleutat tett országában. 1873 január elsejével kezdve, elfogadták az európai naptárt. Közben nem feledkeztek meg arról sem, hogy a nyugoti államokkal követségek küldése, szerződések kötése által barátságos érintkezésbe lépjenek.

Belpolitikailag, először egy átmeneti kormányt alakítottak, mely titkos tanácsosokból állt; ezt követte 1875-ben az egyes provinciák kormányzóinak tanácsa; majd provinciális képviselő testületek alakultak; végre 1881-ben az uralkodó elhatározta, hogy parlamentet hí össze, mely parlament, két házzal, 1890-ben össze is ült. Az érdeemes hazafiak bárói, grófi, márkí stb. rangra emeltettek. 1889-ben az ország irott alkotmányt kapott. 1896 óta a kormány a parlamentnek felelős.

Intellektuális tekintetben a haladás szintén bámulatos gerjesztő volt. A sajtó egyszerre hatalommá lett; 1894-ben 814 lap jelent meg, évi 360 millió példányban. Oktatásügyben a massachusettsi iskolarendszert fogadták el csekély módosítással. 1894-ben volt 24 ezer elemi iskola, 84 középiskola, 7 különböző főiskola és egy egyetem; azóta már második is

van; technikai iskolák is szép számmal keletkeztek azóta az állam költségén.

Társadalmilag éppen ilyen figyelemre méltó változások történtek. Európai ruhát és szokásokat szinte esztelen módon vettek magukra; csak az újabb időben támadt egy kis reakció: a „gamato damasi“, a japáni közszellem fentartása érdekében.

Nevezetes tény az is, hogy 1876-ban a törvény a vasárnapot szünnapnak jelentette ki; megtartják az állami hivatalok és iskolák mind. Azelőtt az volt a szokás, hogy minden ötödik nap szünnap volt.

Az 1894/5-iki háború, melyben Japán Kinát legyőzte, ismét hatalmas rugóként szolgált az ország modernizálásában. Japánt Oroszország, Franciaország és Németország együttes föllépése megakadályozta abban, hogy lábát a kontinensen megvesse, csak Formosa-szigetét sikerült megszereznie. Innen ered az a keserű gyűlölet Oroszország ellen, a mely éppen a legutóbbi napokban lobbant lángra s a mely, ki tudja, nem hoz-e létre nagy változásokat közvetve még Európában is? Japán eme megaláztatása óta teljes erővel kezdte fejleszteni szárazföldi és tengeri haderejét, hogy a hatalmak keletázsiai „koncert“-jében elfoglalhassa az őt kétségtelenül megillető helyet s bizony úgy lehet, hogy a kölcsönt ezúttal kamatostól visszaadja. S ezt senki sem veheti neki rossz néven.

2. A japáni pogányság.

A keresztyén misszió dolga sehol sem könnyű s különösen nem könnyű ott, a hol a pogányság a népnek egész életével, történetével, gondolkozásmódjával, erkölcsiségével úgy összenőtt, mint Japánban. Bátran kimondhatjuk, hogy bonyolódottabb feladat előtt sehol sem áll a keresztyén hit-térítő, mint ebben az érdekes országban, mely a legutolsó 30 év alatt szinte könyökkel küzdte fel magát a civilizált államok sorába. A japáni egyáltalában nem nevezhető vallásos népnek, mint például a hindu, vagy a mohammedán, mégis egész világnézelte összeforrott a pogány-vallásos elemekkel.

Első helyen azok közül a pogány vallásos hatalmak közül, melyekkel a keresztyénségnek Japánban számolnia kell, áll a buddhizmus. Bátran föltételezhetjük, hogy az eredeti buddhizmus lényegét ismerik olvasóink; tudvalevő, hogy a régi indiai pantheista determinisztikus filozófia terméke ez. Teremtő Istenről, szuverén világkormányzóról nincs szó benne; a világ-

egyetem spontán akarattól, önként állt elő. Ha az ember meghal, ismét újjászületik egy újabb létben, a mely az ő jó vagy gonosz tettei szerint lesz magasabb vagy alacsonyabb rendű. Ha a bűnei vannak túlsúlyban, a következő létben esetleg állattá vagy növénynyé degradáltatik, ha azonban az érdemei túlnyomóak, magasabb rendű ember, esetleg valami szent lesz belőle. Így hát a világ egész folyása ilyen szakadatlan fel és leszállás, növekedés, fogyás, születés, meghalás, kezdet és vég nélkül. A buddhizmus problémája most már az, hogy miképen szabadulhat az ember a lét és nemlétnek eme végnélküli körforgásából? Felelet: *önmegsemmisítés által*. Az élethez való ragaszkodást, az életkedvet kell előltni, hogy az ember a minden boldogság netovábbját, a megsemmisülést elérhesse. Az abszolút *semmi*, a nirvána, ez a cél. S ez a vigasztalan, pesszimizisztikus, istennélküli, nihilista filozófia, mert vallásnak alig nevezhető, uralkodik még most Indiának, Kinának és Japánnak sok-sok milliói fölött.

A buddhizmus körülbelől 1000 éves történetre tekinthetett már vissza, mikor Kinán és Koreán keresztül bejutott Japánba. Ez 550 körül lehetett Kr. u. De mire odajutott, akkorra már egészen más alakban jelent meg, mint a milyen valamikor Indiában volt. Mert a buddhizmus nagyon könnyen akklimatizálódott mindenütt, de sehol sem lépett föl azzal az igénynyel, hogy ő legyen az egyedüli vallás, hanem mindenütt igen szépen megférte a népek meggyökerezett nemzeti tulajdonságaival. A híres Kukai, vagy más néven Kóbó Daishi. Shinran és más buddhista apostoloknak szerencsésen sikerült vallásukat a japáni életviszonyokkal annyira összeforrasztani, hogy azoktól most már szinte el nem választható többé s mint egyik forrásunk mondja, úgy áll a japániakon, mint a jól szabott ruha.

Ez a japanizált buddhizmus már egészen más, mint a régi, a mint Indiában megszületett. Erről a japáni buddhisták semmit sem tudnak, régi szent könyveit még hiréből sem ismerik. A mellett a japáni buddhizmus legalább 12 szektára oszlott, a melyeknek egy része Buddha tanaival homlokegyenest ellenkező nézeteket vall. S a keresztyénségre nézve azért veszedelmes ellenfél, mert elvei annyira ruganyosak, hogy alig van olyan lélek, a melynek szükségéhez ne volnának alkalmazhatók. Még attól sem irtózik, hogy keresztyén elemeket vegyen föl magába. Az eredeti buddhizmus semmit sem tud megváltásról; de a *Shin* szekta már erről is tud; azt tanítja hogy a nagy Amida Buddha — japánosan „Buts“ — azt akarja, hogy senki el ne vesszen, a ki ő benne hiszen és őt

segítségül hívja. Az ősbuddhizmus ajánlja az önmegtagadást, önmegsemmisítést, holott ez megenged mindent, a mi kelleme. Nem csoda hát, hogy az ilyen nézetek által elkényeztetett japáni nem igen veszi be az evangélium egyszerű és tiszta eledelét.

És a keresztyénségnek eme félelmetes ellenfele számra nézve sem megvetendő: 75,000 temploma és 120,000 papja van az országban; az alsó és középosztály egészen hatalmukban van. A hatalmukat föl is használják; már a XVI. századbeli jezsuita misszionáriusok érezték az általuk föltüzelt népdühét; napmáig pedig nem kis részük van abban, hogy a hivatalos körök gyanakodással néznek a keresztyénségre. Különösen a Shin szekta az, a mely nagy hévvel ostromolja a ker. egyházat; szívesen fölhasználja a fölük tanult módszereket is: prédikáltat, népszerű előadásokat tartat, traktátusokat osztogat, humanitárius intézményeket létesít. Néhely egész községekkel fogadást tétet, hogy a keresztyénnel nem érintkeznek. Annymára is mentek már, hogy itt-ott még vizet sem volt szabad a keresztyéneknek a közutakból meríteni. Biztatásukra sok helyütt a nép erőszakosságokra is vetemedett. Európai hírességeknek, mint Schopenhauernek, Hartmann Eduárdnak sokszor nagyon is buddhista ízű nézetei igen jól ismertek előttük s egyáltalában szorgalmasan fel is használnak mindent, a mi az európai keresztyéntelen sajtó termékeiben, a keresztyénség kárára napvilágot lát. Ők a legelsőek, a kik lármát ütnek, ha a kormány csak némileg is kedvezne a keresztyénségnek, ennek a „ültött“ és „japániatlan“ vallásnak. Minden jel odamutat, hogy a ker. egyháznak hosszú és elkéseredett küzdelme lesz ezzel a rettenetes ellenféllel.

A Konfuczius tana, a mely körülbelül másfél ezredéven keresztyül uralkodó vallás volt Japánban, a legutolsó 30–40 év alatt úgyszólván teljesen letűnt a japáni történet színpadáról. Mindenesetre bámulatos és a vallások történetében egyedül álló tény, hogy egy ilyen hatalmas vallásos rendszer, a mely sok századon át korlátlanul uralkodott, minden rázkódtatás nélkül egyszerűen feledésbe menjen. A konfucziánizmus a kínai kulturával együtt került Japánba és azzal együtt ura volt a helyzetnek a legújabb időkig, ámbár vallásnak ez is csak bajosan nevezhető. Konfuczius szintén nagyon keveset tud Istenről vagy jövőendő életről, hittana úgyszólván nincs. Az erkölcsanat az 5 „viszonyra“ alapítja: az úr és szolga, szülő és gyermek, férj és feleség, idősebb és fiatalabb testvér, barát és barát viszonyára. Mióta Japán érzi, hogy Kína többé nem alkalmas arra, hogy Japánnak tanítómestere legyen s

a kínai kulturát európai intézmények helyettesítik, azóta a Konfuczius tanát is egyszerűen félretették.

Sokkal inkább figyelmet érdemlő azonban az a harmadik hatalom, melylyel a ker. misszióknak szembe kell szállnia és a mely *shintóizmus* nevet visel. Ez a sajátosságos rendszer tulajdonképen nem más, mint az ősi japáni vallásnak új köntösbe öltöztetett alakja. Az ősi japáni vallás neve: „Kami-nomichi“ „Istennek útja“ volt; kínai szóval „Shin-to“; ez utóbbi elnevezés jelenleg közhasználatnak örvend. 1883-ban a ker. misszionáriusok értekezletet tartottak Osakában, a melyen arról tanácskoztak, hogy miképen védekezzenek a pogányság ellen; a konferencián úgyszólván szó sem volt a shintoizmusról, manapság pedig ez a keresztyénség egyik leghatalmasabb ellenfele Japánban. Pedig ha a két főntebb érintett vallásos rendszer üres, tartalmatlan és rideg, még inkább az a shintoizmus. Ez a „vallás“ jelenlegi formájában a régi tradíciókon és mithoszokon alapul, inkább mindenféle babonák gyűjteménye, mintsem valami koordinált vallásos rendszer. Követői tisztelik a napot, jobban mondva a napistent. A napisten a jelenleg uralkodó császári háznak ősanija. Az orthodox Shinto nézet szerint minden császár az ő egyenes leszármazottja. Innen van, hogy a császár iránt való abszolút engedelmesség, ez a shintoizmus főparancsa. A főistenségen kívül tisztelik még „a 800 miriád“ istenséget. Ezek közé tartoznak a császári ősök, mithologiai személyek, híres költők, államférfiak, a kiket császári dekretum avatott istenekké.

Mikor a buddhizmus Japánba jutott, a VI. század vége felé, a shintoizmus új virágzásnak indult; buddhista elemeket vett fel magába és ezekkel együtt fejlődött, a nélkül, hogy kihagyta volna magát amaz által szoríttatni. A legjobb időben, 1868-ban a shintoizmus állami vallásnak nyilvánított s az is maradt a mai napig.

A shinto templomok, ellentétben a buddhisták pompás épületeivel, nagyon egyszerűek. Kultuszuk üres ceremóniákból áll.

S ez az üres vallás, mely nem áll magasabban akár-melyik középafrikai vad törzs fetisizmusánál, jelenleg, mint mondottuk, a keresztyénségnek egyik legveszedelmesebb ellenfele; még pedig azért, mert össze van nőve a japáni népkarakter főjellemvonásával, a patriotizmussal. Hazafiság és vallásosság a keresztyén népeknél is szoros viszonyban vannak egymással; de Japánban ez még inkább így van: itt a hazafiság magába olvasztotta a vallást; a shintoizmus a japáni patriotizmus, vallásos köpönyegben. Innen van, hogy bár ez

a vallás az emberi szív szükségéit kielégíteni nem tudja, meg sem próbálja, mégis a japáni előtt szinte értetődik, hogy ez legyen az országnak általában elfogadott vallása. Buddhizmus és Konfucziánizmus léteztek a shintoizmus mellett elejétől fogva, de kiszorítani egyik sem tudta. A keresztyénség azonban nem elégedhetik meg azzal, hogy a shintoizmus mellett, mint a buddhizmus, valami másodrendű szerepet játszó, hanem el akarja foglalni az őt megillető helyet Japánban is; a shintoizmus pedig, érezvén, hogy a keresztyénség uralomra jutása az ő bukásával egyértelmű, élet-halál harcot kezdett a keresztyénség ellen. S ebben a küzdelemben jelszava az, hogy a keresztyénség hazafiatlan vallás.

A japáni egyike azoknak a népeknek, melyeknek a leghatározottabban kifejezett nemzeti karaktere van. Daczára annak, hogy Japán szinte vakon beleveté magát a nyugoti civilizáció árába, mégis idejekorán tudatára ébredt annak, hogy ha Japánnak eme „westernisation“-ja sokáig tart, akkor Japán nem lesz egyéb, mint a nyugati államoknak rosszul sikerült kópiája. S épen az mutatja a japáni természet egészséges voltát, hogy nem engedte nemzeti karakterét a nyugati kultúra árja által elnyeletni, hanem minden téren józan reakció támadt a különleges japáni nemzeti sajátságok, az úgynevezett „gamato damasii“ védelmére. Így történt vallási tekintetben is; de a keresztyénség kárára. Jelszóvá lett, hogy az „idegen vallást“, a keresztyénséget ki kell szorítani. Mert hiszen, mondták a japáni patrioták, a civilizáció vívmányai Európában sincsenek mindig a keresztyénséggel összhangzásban, sőt sokszor azzal egyenes ellentétben fejlődnek. A telegráfot, a vasutat, a modern hadászatot nagyon jól át lehet a japáni talajba plántálni a nélkül, hogy vele együtt a ker. világnézletet is átvennők. Szóval a keresztyénséget japániatlan és hazafiatlan vallásnak bélyegezték.

Hogy mennyire megy ez a rendszeres aknamunka a keresztyénség ellen, arra nézve csak egy példát hozunk fel. A japáni túlbuzgó patrioták lapja „Nippon Shugi“ azaz: „Japán a főelv“ cím alatt a keresztyénséget a következő kérdésekre való feleletadásra provokálta:

1. Megférhet-e a keresztyénségnek azon tana, mely szerint Krisztus minden létezők ura, azzal a japáni közhittel, mely a császár személyét szentséggel ruházza fel?

2. Nem ellenkezik-e Japán alaptörvényeivel a keresztyénségnek az a tana, mely a szuverén uralkodón kívül felsőbb lényeket, például Istent, Jézust ismer?

3. Azt tartják-e a keresztyének, hogy Jézus Krisztus a

császár alattvalója, vagy pedig azt állítják hogy megfordítva, a császár a Krisztus alattvalója és hozzá így köteles fohász-kodni: „Jézus, Dávid fia, könyörülj rajtam?”

Természetes, hogy a keresztyénséggel együtt annak erkölcs-tana sem részesül kedvező fogadtatásban. A japániak jelenleg azt vitatják, hogy különös japáni erkölcsiség is létezik. A keresztyénség erkölcstana szerintük elfogadhatatlan; mert Japán morálja a lojalitás és pietás, az alattvalói hűség és a családtagok iránti kegyelet erényein alapszik. Sajnos azonban, hogy eme két nemzeti erény szorgalmas gyakorlása mellett a mindenféle nemzeti bűnök egész serege virágzik; mert például Japánban az állami hatóságok előtt köttetnek azok a szerződés-ek, a melyekben szegény szülők leányaikat bordélyházaknak eladják, hogy piszkos keresetükkel szüleiket eltartsák. Szóval a lojalitás és pietás nem akadályozza meg, hogy Japán idővel nemzeti bűneiben el ne merüljön, ha még idejekorán másra nem határozza magát. A modern viszonyok a két kardinális japáni erényt sem fogják érintetlenül hagyni, s ha e kettő is tönkremegy, akkor valóban csak a keresztyénség segíthet még a japániakon. Jelenleg azonban még ott vagyunk, hogy az alsóbb elemek a buddhizmus lánczaiban fogva, az intelligensebbek pedig a shintoizmus sötétségében tévelyegve, valamennyien gyanakodva, nyíltan ellenséges állást foglalva állnak a keresztyénséggel szemben. Ez is megerősíti azt az állításunkat, hogy a keresztyén hitterjesztés itt rendkívül bonyolódott feladattal áll szemben, melylyel csak alapos theologiai és más tudományos képzettséggel bíró misszionáriusok egész serege küzdhet meg; és ha csak az Isten keze valami fordulatot nem idéz elő, Japán még sokáig az olyan országok közé fog tartozni, a melyekben a keresztyénség a legkevesebb kilátással dolgozik. Lehet, hogy a mostani háború lesz ez a fordulat.

3. A keresztyén misszió állapota.

Az első keresztyén misszionárius, a ki Japánba érkezett, az ismeretes jézsuita páter, Xavier Ferencz volt 1579-ben; őt többen is követték, és néhány év leforgása alatt félmillió lelket nyertek meg. 1587-ben rettenetes üldözés tört ki a keresztyének ellen, vagy 200 ezer ember veszett el ezalatt. A zárkózottság éveit alatt természetesen szó sem lehetett további misszióról. A protestánsok, bármennyire igyekeztek is, az országba be nem juthattak; de annyit megtettek, hogy a biblia egyes részeit japáni nyelvre fordították. A Perry com-modore vállalkozása óta ismét felébredt a vállalkozási szellem,

római katolikusokban és protestánsokban. IX. Pius 1862-ben kanonizált 26 japáni martírt, a kik 1597-ben veszték el. Számos áttérés történt; templomok épültek mindenfelé. De a régi fanatizmus ismét életjelt adott magáról: formális üldözés tört ki, a minék ismét 7—7000 keresztyén lett áldozata, kiknek legnagyobb része börtönbe került. Idegen hatalmak tiltakozása keveset használt. Csak 1873-ban szabadult ki az utolsó fogoly. Ezóta a misszió névleg szabad, de hogy milyen nehézségek állanak útjában, azt a megelőző részben igyekeztünk kimutatni.

A protestáns misszió mindössze 40 évre tekinthet vissza Japánban. 1859-ben érkeztek ide a legelső misszionáriusok, leginkább amerikaiak. Hogy milyen világ volt ott akkor, kitűnik a kormány 1868-diki rendeletéből, mely így hangzik: „Az úgynevezett keresztyének“ gonosz szektája tilos. Idetartozó gyanús személyek följelentendők. A följelentők jutalmat kapnak.“ Vagy később: „Az előbb kiadott rendelet szigorúan végrehajtandó. Keresztyének és más szekták nem türetnek“. Csak a 70-es években állott be némi javulás, a mikor a kormány nem akarván dolgát a nyugoti államokkal elrontani, szelidebb hírokat kezdett pengetni. Megengedték összejövetelek tartását és vallásos iratok terjesztését. 1884-ben megengedték a ker. szertartás szerint való temetkezést minden temetőbe.

Az első protestáns japánit 1860-ban keresztelték meg; az áttérések nagyon gyéren következtek egymásután, annyira, hogy 1872-ig mindössze 10 áttértet számlált a protestáns egyház. Az első gyülekezet Yokohamában alakult 1872-ben 11 taggal.

Az 1873-dik év új korszakot nyitott meg. A kormány ekkor kezdé megszüntetni szigorú rendeleteit a keresztyének ellen; s a nép hangulata ennek nyomában szintén nagyon megváltozott: olyan erős keresztyén-barát áramlat állott elő, hogy 1884-ben a vérmesebbek már azt kezdték hangoztatni, hogy a keresztyén vallást állami vallássá kell tenni, sőt a legvakmerőbbek még a császárt is föl akarták szólítani a megkeresztelkedésre. A keresztyénség gyors sikerei ébresztették aztán fel a buddhisták és shintoisták reakcióját, a melyről előbb már volt szó.

Japánban a misszió már nem egy tudatlan tömeggel áll szemben, mint sok pogány országban, hanem egy olyan néppel, a mely nagyon sokat ad arra, hogy a nyugati népekkel egyenlő civilizációjú népnek tekintsék. Az ilyen nép a keresztyénséget csak maga-magáért fogadja be. Magának a

keresztyénségnek kell magáról bizonyóságot tennie, csak a meggyőződés ereje indítja a japánit arra, hogy csatlakozzék a ker. egyházhoz.

Az evangéliumi misszió súlypontja mindig az igehirdetésben van; Japánban is, de bizonyos, hogy az igehirdetésnek sehol sincs olyan nehéz feladata, mint itt. A japáni egyszerűen nem megy el az ige hallgatására. Ezért a misszió módszere most az, hogy a nagy fáradtsággal megnyert híveket kisebb csoportokba egyesítse és az egyes emberrel foglalkozzék. Mindenestre könnyebb egyszerre 1000 ember előtt prédikálni, mint ezt az 1000 embert 100 kis csoportra osztva oktatni, nevelni, de Japánban ez az egyetlen mód. Így lehet elérni Japánban a nőket is, természetesen női munkások által.

A gyermekeket a misszió eleinte azzal akarta elérni, hogy iskolákat állított; az ott nevelt gyermekek nagyrésze aztán valóban keresztyénné lett. De újabban a szerény eszközökkel föntartott missziói iskoláknak veszedelmes ellenfeleivé lettek a jól felszerelt állami iskolák. Az állam egészen európai mintára szervezett iskolarendszerével, elemi, közép és felső iskoláival lehetlenné teszi a missziói iskola munkáját, azért is, mert államérvényes bizonyítványokat csak ezek adhatnak ki, s csak ezek képesíthetnek állami hivatalok viselésére. Az állami iskolákból mindenféle vallástanítás teljesen ki van küszöbölve.

A misszió már most azzal igyekszik ezen a hiányon segíteni, hogy vasárnapi iskolákat nyit, a melyeket az ifjúság szívesen látogat.

A misszionárius természetesen igyekszik az idegen országban azt az egyházi formát meggyökereztetni, a melyhez ő maga tartozik. Japánban azonban ez sem olyan könnyű feladat, mint más pogány országban. A római egyházat nem fogadja bizalommal, mert tudja, hogy egy japáni róm. kath. egyház a legjobb esetben is csak Róma dependenciája lehetne. Az orosz cezaropapizmus sem kell neki; úgy látszik, hogy a presbiteri szervezet legszabadabb formái nyerik meg tetszését, mint a melyek szabad mozgást és fejlődést engednek nemzeti alapon. Mondanunk sem kell, hogy a gyülekezeti élet ápolása ha valahol, úgy Japánban igénybe veszi a lelkipásztor minden idejét és tevékenységét; prédikálás, bibliai órák, családi és gyülekezeti összejövetelek, férfi, női és ifjúsági egyletek egy gyülekezetből sem hiányoznak. A „seinenkwai“-nak, az ifjúsági egyleteknek hatalmas organizációja van Japánban; szintűgy a ker. studens szövetségnek; van egy messze elágazó

szövetség, mely a biblia olvasását és tanulmányozását tűzte ki céljául.

Egyik elsődrendű és felette nehéz feladata a misszióknak az volt, hogy jó bibliafordítást adjon a japániak kezébe. A biblia lefordításán a legderekabb japáni misszionáriusok, mint Hepburn, Verbeck, Fyson és mások 10 évnél tovább dolgoztak; azon törekedtek, hogy a nyelv számos dialektusa közül olyant válaszszerzőt ki, a melyet mindenki nehézség nélkül megért, s a kínai szavakat lehetőleg kiküszöbölték. Hogy milyen óriási munkát végeztek, azt csak az méltányolhatja, a ki a japáni nyelvet ismeri.

Nem kisebb föladat volt a japáni keresztyén vallásos irodalom megteremtése, mert olyan nép, a mely Shakespeare-t. Goethét olvassa, már nem elégszik meg néhány szerény és kezdetleges traktátussal, iskolásgyermeknek való könyvvel, hanem a keresztyén irodalommal szemben is magas igényekkel lép fel. Ezt a misszió hamar fel is fogta; és jelenleg az európai ker. irodalom jelesebb termékei mind le vannak fordítva japáni nyelvre; s e mellett maguk a japáni keresztyének is gondoskodtak eredeti irodalomról. Prédikációk, kommentárok, jó tankönyvek, mindenféle lapok, folyóiratok oly bőséggel jelennek meg, hogy a majdnem százszor nagyobb számú magyar protestantizmus szégyenkezve nézhet fel a kicsi japáni egyházra. Gondoljuk csak el, hogy egyedül az evangéliumi ifjúsági egyletek ügyét vagy 30 lap szolgálja!

Epen a japáni keresztyéneknek emez aránylag magas műveltségi állapota intette a misszionáriusokat arra, hogy minél előbb gondoskodjanak megfelelő intelligenciájú benszüllött munkások kiképzéséről és munkába állításáról. Az előfeltételek megvannak hozzá: magas szellemi niveau, tudományos iskolázottság, erős gondolkozó képesség. Mindmagaannyi kitünő alap, a melyet más pogány országban hasztalan keresünk; s a melyek lehetővé teszik, hogy a leendő japáni prot. lelkészi kar egyike legyen a világon a legkiválóbbaknak. Majd ha egyszer benszüllött tanítók, katecheták, evangelisták, kolportőrök elegendő számmal lesznek, csak akkor fog a keresztyénség a japáni karakterrel teljesen és bizonyára elválhatatlanul egybeforrni.

Iskolai képzésben, mint már mondtunk, nincs hiány; az a nagyobb kérdés, hogy a japáni állami iskolákból kikerülő atheista vagy agnosztikus intelligenciát miképen lehet elérni. Itt bizonyára csak benszüllött erők tehetnek valamit.

A nők iskoláztatásáról a kormány kevésbé gondoskodik, itt már könnyebben is boldogul a misszió; a mennyiben saját

iskolákat állít számukra s egészen tetszése szerint nevelteti őket ker. szellemben. Nem ok nélkül köt a misszió emez iskolákhoz nagy reményeket.

Az orvosi misszió, a mely kezdetben szép reményekre jogosított, ma már elveszti jelentőségét, tekintettel arra, hogy az állami iskolából kikerülő orvosok száma folyvást növekedik, s ezek az európai orvosokkal való összehasonlítást bátran kiállják.

Kétségtelen, hogy minden igazi missziónak célja az, hogy a hiveket önállóságra nevelje, saját lábukra állítsa, vagyis más szóval, nemzeti egyházakká szervezze őket, s önnönmagát mintegy fölöslegessé tegye. Nagy nehézséget okoz e tekintetben az a körülmény, hogy minden misszionárius az általa leghelyesebbnek tartott egyházi formákat igyekszik beplántálni. De itt ismét az a szerencsés körülmény fogja a munkát megkönnyíteni, hogy a japáni keresztyének magas intelligenciája már régen fölismerte a szétforgácsolás káros hatását s a felekezeti válaszfalak eltávolításán öntudatosan dolgozik. Maga a ker. misszió is igyekszik ezt a körülményt fölhasználni, és a keresztyén egységet a denominacionális és konfessionális korlátok daczára is lehetőleg kimutatni. Ennek köszönhető a már érintett osakai konferencia, a mely valóban szép demonstrációja volt a ker. összetartozásnak. Sikerült is eddig legalább három jelentékeny egyházi testületet konszolidálni: egyik a kongregacionális — kumiai kyo kwai — a másik a presbiteriánus, a harmadik a püspöki — sei nippon kyo kwai. — A methodisták és baptisták még nem vitték ennyire.

Nem csekély feladat az sem, hogy a gyülekezeteket anyagi önállóságra neveljék, míg például oda jutnak, hogy a gyülekezet lelkészét maga fizesse. Az európai misszionárius elvárja, hogy európai módon élhessen; eltartásának terheit pedig a legfrissebben keletkezett, alig néhány tagból álló gyülekezet meg nem bírja. Így hát a költségeket a missziói társulat viseli, természetesen az iskolákét és egyéb intézményekét is. Mindez akkor fog természetesen megszűnni, ha a csupán missziói intézmények megszűnnek és helyüket a rendezett nemzeti egyházi organizmus foglalja el. E tekintetben különösen a presbiteriánusok azok, a kik emez anyagi önállóságra való nevelést a legszerencsésebben, igazi angol és amerikai energiával valósítják meg.

Szolgáljunk már most néhány positiv adattal erre nézve, hogy mit végzett eddig a keresztyén misszió Japánban. És mondjuk is ki mindjárt, hogy aránylag keveset; de megtett

már annyit, hogy jelentékeny hadsereget toborzott a hadjáratra és olyan stratégiai pontokat foglalt el, a melyek meg fogják könnyíteni győzelmes előrenyomulását. Manapság körülbelül 750 protestáns misszionárius dolgozik itt, a kik 40 különböző testülethez tartoznak; 70 különböző központjuk van. Természetesen, az csak kárára szolgál a misszióknak, ha a munkások oly sok különféle testületet képviselnek, s az éleseszű japáni hitetlenek nem is késnek a felett gúnyolódni, hogy hol is van hát az igazi ker. egyház? a mi nem csekély mértékben buzdítja a különböző árnyalatokat arra, hogy érintkezési pontokat keressenek egymással.

És milyen nagy lehet az áttértek száma? Ez bizony szintén csekély; manapság 50—60 ezer közt lehet; évenként körülbelül 3—4000 felnőttest keresztelnek meg. Áldozatkészségük azonban semmiesetre sem megvetendő, ha meggondoljuk, hogy évenként legalább 100,000 forintot hoznak össze adakozás útján.

Az áttértek között előkelő állású emberek is akadnak; a minthogy a keresztyénség eddig egyáltalában az intelligens elemek között hódított leginkább. Az első japáni parlament elnöke, Kataoka, ki a mult hetekben halt meg, protestáns keresztyén volt, és presbiter egyszersmind. Mikor elnöki tisztere választották, politikai barátai felszólították, hogy egyházi hivataláról mondjon le. „Nem, mondá, inkább a parlamenti elnökségről mondok le“.

A keresztyén filantróp intézmények természetesen együtt járnak magával az evangelium terjedésével. Az ifjú japáni protestáns egyházak tagjai is hamar fölismerték ebbeli kötelességüket. Ime egy-két példa: Ishii, egy fiatal orvosnövendék, elkezdett érdeklődni az árva gyermekek sorsa iránt; egy-két ilyen gyermeket magához vett. A gyermekek száma mindinkább szaporodott és munkája nemsokára keresztyén és nem keresztyén körökben figyelmet gerjesztett. És ma egy hatalmas árvaház áll a vezetése alatt. Épen így járt el Hara, egy másik japáni, a ki meg a fogságból kiszabadult rabokat vette gondozásába. A benszüllött keresztyének buzgóságát elég szépen jellemzi ez a kis statisztika. Van jelenleg 58 iskolájuk elzülöttek számára 3000 növendékkal, 20 árvaházuk, közel 1000 árvával, 15 szegényotthonuk, 3000 bentlakóval, 16 kórházuk.

Ez a szép kis haladás már régen felébreszté a buddhista papság irigykedését és arra bírta őket, hogy utánozzák a keresztyéneket s azok munkájának gyümölcsét maguk arassák le. Felkarolták már a vakok és a szerencsétlen bélpok-

losok ügyét is. A mértéktelenség ellen egyleteket alkotnak és küzdenek a Japánban irtózatosan elharapódzott erkölcs-telenségek ellen is, eddig még nem sok sikerrel, tekintve azt, hogy az állam maga pártfogolja és szinte rendszeresíti a fajtalanságot.

Most még egy érdekes és fájdalmas statisztikát igtatunk ide, a mely némi világot vet Japán mostani vallási állapotára. Egy statisztikus kérdést intézett 3 főiskola 409 tanulójához, hogy milyen vallást követnek. A 409 közül vallotta magát konfucziánusnak 1, shintoistának 1, buddhistának 15, keresztyénnek 4, atheistának 60, agnosztikusnak 282, nem felelt 46.

Ezt a statisztikát tekintve, áll az, a mit Cary mond Japánról, hogy t. i. ez a nemzet jelenleg *vallást keres* magának. Gondolkozó tagjai belátják, hogy a vallástalanság morális elfajulásra vezet. A napisajtó nagy része arról ír, hogy Japánnak égető szüksége van vallásra. S a keresztyén világot illeti az a felelősség, hogy Japánt keresztyénné tegye minél előbb; mert ha a keresztyénség elbukik Japánban, körülbelül vele együtt esik el Keletázsiban is. Ezekben az országokban Japán befolyása nőttön-nő, s máris úgy tekintik Japánt, mint vezérüket, protektorukat. S a történet épen most mutatja, hogy Keletázsiban világtörténeti események vannak készülöben, politikai, társadalmi és vallási tekintetben. Ha Japán gyorsan elfogadja az evangéliumot, ennek óriási hatása volna Koreára, Siamra és az óriási Kinára; s maguk a japáni keresztyének volnának a legelsők, a kik legjobb erőiket vinnék a küzdőterre, annak a nagy czélnak érdekében, hogy Ázsia megváltása minél előbb elkövetkezzék.¹

¹ Megbízható adatokat szereztünk Japánról a következő munkákból:
 Griffis: The Mikado's Empire. 1896.
 Rein: Japan, nach Reisen und Studien. 1884.
 Chamberlain: Things Japanese. 1891.
 Murray: The story of Japan. 1894.
 Griffis: The Religions of Japan. 1895.
 Ritter: Geschichte der protest. Missionen in Japan. 1898.

Lic. theol. Kováts Lajos,
 ref. hitoktató lelkész.

T Á R C Z A.

TILALOM-TILTAKOZÁS 1731-BÓL.

Köztudomású dolog, hogy a reformáció híveinek mindig és mindenütt az önvédelem munkáját kellett végezniök, hogy megmaradhassanak. Gyakran olyan csapásra is rá kellett lépniök az önfentartás okából, a melyre, ha az ellenfél is rálépett, a még nagyobb veszedelem rögtön okvetlenül bekövetkezett.

Ott van az úgynevezett földesúri jognak a következő ménye. Maga az alap nem volt más a protestánsok részéről, mint az önvédelemnek a gyakorlása, a melyet még a féreg is alkalmazni próbál eltaposójával szemben. Am az ellenség is rálépvén erre az ösvényre: a cuius regio eius religio elvnek rettenetes voltát annyira bemutatta és megvalósította, hogy az ma már egyenesen istentelenségnek minősíthető, mert a lelkiismeret szabadságát oly mélyen sérti, hogy mélyebben talán nem is sértheti.

Magyar protestáns egyházunk történetében szomorú történetek vannak ezen a czímen feljegyezve, a melyeket a Rómával szövethozott politikai hatalom sohasem tehet jóvá, csupán az önmegadás keresztjét viselő protestánsok bocsánatadása enyhítheti a sötét idők még sötétebb történetének még ma is komor és riasztó hatását, hogy a megtorlásnak még csak gondolata se támadjon fel lelkünkben.

A magyar törvényhozás megállapította annak idején — talán a szigorú elv olyan a milyen könnyítésének látszata kedvéért — az *artikuláris helyeket*, a melyeken a protestánsoknak jogukban állott a törvény által megszabott feltételek mellett s viszonyok között valamelyes vallásszabadságot élvezni. A soproni 1681. és a pozsonyi 1687-iki országgyűléseknek az *artikuláris* helyekre vonatkozó törvényei a vallásszabadság fentartásának voltak jezsuita-ésszel s körmönfont ravaszsággal kifundált czégerei, de a melyeket minduntalan le kellett törni, szakgatni, hiszen maga a király is különös magyarázattal (Expla-

natio Leopoldina, 1691) szakgatta, törte ama czégereket. hogy idővel teljesen el is pusztuljanak.

Az artikuláris helyek dolgában tudjuk, hogy III. Károly a soproni és a pozsonyi országgyűlések végzéseit tüntette fel irányadóknak. Amde a helytartó tanács — az eretnekek ostroma! — azt czélozta, hogy az artikuláris helyek is teljes megszorítással legyenek protestáns vallásszabadsági telepek. Ez volt az oka, hogy még az artikuláris helyeken sem volt szabad a protestáns lelkipásztoroknak buzgólkodniok, hanem csak nagyon csinján kellett minden dolgukat végezni, mert minden ponton ott állt egy-egy papi kém a rómaiak részéről, a kik csak azt lesték, mikor tett egy ballépést a predikátor s ha tett: rögtön elfogatták az államhatalom, a közigazgatás stb. fegyveres embereivel.

Az uralkodó az 1731-iki ú. n. *Resolutio Caroliná*-ban végleg szabályozni próbálta ezt a kérdést.

1731-ben márczius 21-ikén adta ki a király ezt a leiratot, a melyet a helytartó tanács ez évnek áprilisában a 6-ik napon hirdetett ki s a mely azért érdekel bennünket, mert az a *tilalom*, a melyet bemutattunk, már *1631. augusztus 14-én* ki van adva, tehát boszorkánygyorsasággal intézkednek Borsodvármegyében a híres *Althán* váczai püspök rendelése következtében, a ki a *királyi leirat* alapján száll szembe a *miskolczi református predikátorral*, a ki meg ugyancsak a királyi leirat értelmében tiltakozik a tilalom ellen.

A királyi rendeletnek ez a kétféle értelmezése is érdekes jelenség, de ezt most nem akarjuk feszegetni — különben is az Althan püspök részéről jelentkező felfogás legfőlebb előrevetett fénye volt az ő daczoskodásának, a mely reá a püspöki javak zár alá vetését eredményezte, a mit ma is bizonyára legjobban megéreznének a szegénység magasztalói, de amúgy kocsikon diadalmeneteket rendező magyar pápás egyházfejedelmek.

A *tilalom*, a mely kiadatott s aug. 14-ikén a miskolczi egyháznak átadatott, így hangzik:

„Tekintetes Nemes Borsod Vármegye Generalis Commissiója mellett Méltóságos Gróff Kardinalis Althan Püspök és Tapolcai Apát-úr urunk ő Eminentíája, mint Actualis Földes úr az tapolcai Apát-úrsághoz tartozandó Jóságokban, következőképen mint az Miskolcy reformata Ecclesianak Predikátorát, általunk Judicialiter admonealtatván: inhibeáltattya arrúl, hogy Mindszenden, Görömbölyön, úgy másutt is, akár hol az Tapolcai Apátsághoz tartozandó Jóságokban semminemű Predikatori functiót véghez vinni, úgy mint temetni, keresz-

telni, copulálni, praedicalni és egy szóval semmiben excurralni ne mereszellyen, másként Admonens Úr Ő Eminentiaja solemniter protestal, hogy ha Kegyelmed contra praemissam admonitionem inhibitionemque protestationem fog excurralni és valamely functioban magat avatni fogia: autoritate Dominati el fogja követni valamit in monitionem juris Felséges Urunk resolutiojában confirmált törvények fognak hozni magokkal, Kegyelmedet pedig ha valami kedvetlenség éri: maga temerarius actusának tulajdonítsa, mely admonitoria . . . egyenes válasszát Admonens Úr ő Eminentiaja el is várja . . .“

A megjelölt két hely — Mindszend¹ és Görömböly — valóban az Althan földesúri területén feküdhetett, de Mindszent Miskolcznak akkor is közvetlen része lehetett, a mint aztán később be is olvadt s ma csak a hasonló nevű utca és az úgynevezett mindszenti kőtornyú templom az emléke a régi időknek. Görömböly pedig Heő-Csabával fog talán valamikor közelebbi összeköttetésbe jutni, ha a fejlődés tengerlépő cipők arányaival megy végbe.

A fenti tilalomra *Csáji Márton* miskolczi lelkész adta meg a tiltakozást: replicá-nak nevezve a felelet-adást, a mely a következő:

„Replica ad Judicium Admonitionem nomine Eminentissimi Cardinalis ab Althan Titulato. „Qui actualis Abbatis Abbatiae Sancta Petri de Tapolca ac per consequens Domini Terrestris.“ Miskolc Várossa Fő Birája és Tanácsa, úgy az egész Helvetica Confession levő Ecclesia ezen Admonitoria Admonitus Predikátorok helyett úgy felel: Kegyelmes Koronás Király Urunk eő Felsége Kegyelmes resolutioiban és annak 4. Punctumiban qua modalitate percedeallyanak a' Földes Urak, per expressum declaraltatott. Azért Méltóságos Cardinalis Urunk eő Eminentiaja Tisztei is tarcsák magokat azon Ő Felsége Kegyelmes resolutiojához és valami exorbitantiára fakadni ne praesumallyanak. Egyébaránt az Ecclesia ő Felsége Kegyelmes resolutiojához tartván magát, ha mit in contritione Tiszt Uraimék vagy más akárki is in contemptum benignae Caesareo Regiae resolutionis et ibidinarum contentarum Patriae Legem attendalni és Prédikátorait az Ecclesianak in qualicunque functione ipsis competente aggredialni persumálna: minden szabados utakon-módokon, cum modiramine tamen inculpatae tutelae, Prédikátorit és azoknak jurisdictióját defendálni és manuteneálni solemniter cum protestatione az Ecclesia magát declarállya, mellyből, ha kinek mi kedvetlensége talál következni, tulaj-

¹ Mindszent.

donítsa maga vakmerőségének és Felsőges Urunk Kegyelmes parancsolattya dispositioja contemptusának.

A replica, illetőleg tiltakozás: kétségenkívül, bátor hangon tartott s a borsodmegyei viszonyok között azt árulja el, hogy Miskolcz városának, a mely tanácsával 1736-ig a református egyház előjárósága is volt: a tekintélye nagy volt s e tekintélyt Althan embereivel szemben is jelentőségre igyekeztek Csáji és társai emelni.

Jellemző, hogy a tilalom és tiltakozás után a következő jegyzet olvasható Csáji kézírásával: „a szolgabírótól az ecclesia „testimonialist“ kíván ezen admonitióról és replicaról“. Bizalom az ősi erényben a hivatalos közegekkel szemben, a melyek, úgy látszik, akkor is követhettek el olyan tényt, a mely a hivatalos eltussolást tartalmazza, hol tagadással, hol más egyébbel.

A miskolczi tilalom és tiltakozás csak egy a sok közül. Méltó volna a másutt található e nemű összes tilalmakat és tiltakozásokat is összeszedni, hogy teljes kép álljon előttünk ebben a tekintetben is.

Sárospatak.

Dr. Tüdös István.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

Rövid irodalmi szemle.

Az utóbbi hetekben hozzánk beküldött irodalmi műveket röviden a következőkben mutatjuk be olvasóinknak.

Dr. Serédi Lajos: A filozófia története. A Stampfel-féle „Tudományos zsebkönyvtár“ 156—157. füzeteként Pozsonyban megjelent munka (ára 1 kor. 20 fill.) értékes darabja ennek a vállalatnak. Dióhéjba szorított összefoglalása az emberi gondolkodás történetének. Rövid, de hű jellemzést adja a fontosabb bölcséleti rendszereknek, a melyekből vagy a következő filozófiai rendszerek sarjadtak, vagy a rokon tudományokra is maradandó befolyások keletkeztek. A történeti fejlődést tárgyilagosan ismerteti és méltatja. Még a nehézkes elméleteket is világosan magyarázza. A gondosan szerkesztett compendiumban a laikus olvasó mindazt megtalálja, a mire olvasmányai és tanulmányai közben szüksége van; de a vérbeli filozófus is meglesi a rendszerek vezető eszméit és jellemző sajátosságait. A könyvben a szorosan vett bölcselkedés történetét általános tudnivalók előzik meg, a melyek közt szerző a bölcsélet forrását, célját, jelentését és tartalmát ismerteti; majd a filozófia egyes részeiről: a metafizikáról, noetikáról, logikáról, lélektanról, természetbölcsületről és a sociológiáról nyújt rövid tájékoztatást; végül a bölcsélet főbb irányait mutatja be. Magát a bölcsélet történetét három korszakra osztja, ú. m. a klasszikus filozófia korszaka, a keresztyénség és a filozófia s végre a modern bölcsélet. A világos előadású, értelmes kis munka hézagot pótol irodalmunkban és dicséretére válik a szerzőjének.

Csengey Gusztáv: Don Quijote. Költői elbeszélés, Eperjes, Kóschi Árpád nyomása, 1903. Ára füzve 4 korona. — Ez a költői elbeszélés az Akadémia egyik pályázatán megdícsért, de szerkezeti hibák miatt meg nem jutalmazott munka átdolgozása. A bírálóknak az volt ellene a fő kifogása, hogy a költemény hőse nem Don Quijote, mert „nem egy régi kor ideáljaiért lelkesül időszerűtlenül,

hanem csak az ár ellen úszik". Szerző abban a véleményben van, hogy „Don Quijote az illuziók lovagja“, s ezért a donquijoteság sokfélekép nyilvánulhat. Donquijoteság az ár ellen úzás is. Don Quijote lehet az idealista, a ki a divatos áramlattal ellentétbe helyezi magát. Don Quijote az ember, mihelyt valami magasabb eszmét akar érvényesíteni olyanok között, a kik oda fölemelkedni nem tudnak. Donquijoteság az önzetlen nemes küzdelem már magában véve is az önző gyakorlati emberek között. De a donquijoteság lehet érzelmi természetű is, a mikor két alkotó eleme van: a vitézség és a szerelem. Csengey vitatja, hogy Don Quijote az ő hőse is, a szegény nótárius fiú, a ki egy főrangú hölgyhöz akar fölemelkedni; de Don Quijote azért is, mert egy elmúlt világ eszméiért küzd. Csengey Don Quijotejának ideálja a független Magyarország, a melynek egész tradíciója elbukott az 1867. évi kiegyezéskor. Azóta egy új Magyarország formálódik, a melynek egészen más irányú életébe nem illik bele az új Don Quijote. Hasztalan küzd, mert a természetes történeti fejlődés megszakadt. A hős harca tehát tévedés, mert időszerűtlenül küzd egy elveszett ideálért. Ez a költői elbeszélés alapeszméje. Meséje pedig a következő. A hős a szerelem és a politika útvesztőjébe tévelyedvén, nagy csalódás után kiábrándul s belátja, hogy azt a nagy corruptiót, a mit tapasztalt, csak a helyes nemzeti nevelés szüntetheti meg. Szakit tehát egész multjával s lemondva addigi nagyravágó álmairól, nemes önfeláldozással népnevelővé lesz. — A költeményben sok a tartalmas részlet, számos a költői szép tulajdonság; de a mese szegényes, az érdeklődést nem tudja eléggé ébren tartani, sőt túlságos reflexióval fárasztja és elmékedéseivel túlterheli a figyelmet. Az alapeszméje pedig pártpolitikai eszme, melyet a más politikai állású olvasó nem fogadhat el igazságnak s ezért a mű esztetikai igazságát is gyengíti.

Kupai Dénes: Egyházi beszédek. II. kötet. Kiadja Lövy József fia, Miskolcz, 1904. Ára 2 kor. 80 fillér. — A felső-vályi református lelkész egyházi dolgozatainak második kötete ez a gyűjtemény, a melyben a közönséges, ünnepi és alkalmi beszédek mellett (a melyek száma 25), nyolcz szertartási beszéd is olvasható. A beszédek irányát, szellemét a szerző ekként ismerteti az Előszóban: Mindezen beszédekbe a jézusi eszméket, az evangyéliom igazságait igyekeztem gyenge erőmhöz mérten, de meleg lelkesedéssel s protestáns felfogással a szívekbe, a lelkekbe átültetni. Az volt a célom, hogy az emberi kebelben, az emberi szívben felfakadó, égbe vágó, Istennel egyesülni óhajtó érzelmeknek e beszédek szárnyakat adjanak, melegségüket neveljék, a szívben nyugalmat, lelki békét hozzanak létre s az élet nyomorai, szenvedései közt ama jobb élet reményességével vigasztaljanak... s felépítvén belsőkben az Istennek templomát, egyen-egyen elmondhassuk: Érzem, hogy az örök élet

már a földön az enyém lett! — Szerzőnek ez a törekvése azonban csak kis mértékben sikerült. Beszédei könnyen folyó, gördülékeny, szinte zengzetes nyelven szóló, de felületes, erőtelen beszédek. Nem járnak mélyen, nem győznek meg, nem vágnak a lélek elevenjébe, keveset építenek. Az evangéliom erejéből, az isteni igazság fényéből, a kegyelem megváltó erejéből kevés van bennök. Csillognak, de nem termékenyítenek. Az evangéliomnak csak a máza van rajtuk, de a sava, íze és ereje nem hatja át őket eléggé.

Timon Zoltán: Magyar kivándorlás és a nemzeti megújulás politikája. Arad, 1904. Nyomatott Réthy L. és fiánál. Ára 2 kor. 40 fillér. — A szerző állami ipariskolai tanár Aradon; lelkes hazafi, szeretetgondolkodni, nemesen érző szíve van, olvasott ember. Fáj lelkének látni azt, hogy Magyarország az anyagiakban mennyire szegény, a szellemiekben mennyire elmaradott, az erkölcsiekben mennyire romlott ország. És ezeken az életbevágó bajokon segíteni szeretne. Ezért írta a könyvét. De ez a könyv egy csomó kiforratlan, át nem hasonított, rendszerbe nem foglalt jó és rossz gondolat sajátos vegyülete, amelyben nincs rendszer, nincs vezérlő eszme és nincs átgondolt szerkezet. Mintha a gondolatokat csak úgy vilával hányta volna egymásra! Az első fejezet a nemzeti önértékről szól, a másodiknak művelődéstörténeti bevezetés a címe, a harmadik a kivándorlással foglalkozik, a negyedikben Magyarország jelen állapotát rajzolja, az ötödik a népelvi földbirtok politikáról tanít, a hatodik a művelődési politikát tárgyalja általában, a hetedik a terv megjavítását sürgeti, a nyolcadik az irodalomról és a nemzeti vagyronról elmélkedik, a kilencedik az irodalmat és a nemzetiségi politikát méltatja, a tizedik az irodalomfejlesztés eszközeit ismerteti, a tizenegyedik a könyvtárak jelentőségét mérlegeli, a tizenkettedik a tanítók és az iskolák fontosságát fejtegeti. A könyv szellemét mutatja az, hogy szerző, noha római katolikus, de a reformációt magasztalja, a római egyház papjait szidja, a róm. kath. országok szellemi és erkölcsi elmaradottságát élesen kidomborítja, a protestáns népek kulturális és gazdasági fejlettségét magasztalja. De ugyanakkor a templomokat szabad egyetemekké, közkönyvtárrakká és szépművészeti múzeumokká szeretné átalakítani. Általában a szerzőnek a vallásról, erkölcsről, keresztyénségről csak olyan zavarosak a fogalmai, mint a nemzetgazdasági, sociologiai és pädagogiai kérdésekről, a melyeket pedig mind reformálni akar. Ezért a munkája nagy kérdéseket felületesen és avatatlanul tárgyaló zagyvalék, a melyet kár volt kinyomatni.

Ravasz László: Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Névkönyve az 1904. évre, Kolozsvárt, Gombos F. könyvnyomdájában a napokban hagyta el a sajtót. Ára 2 kor. 40 fillér. A Névkönyv irodalmi és névtári részre oszlik, *Irodalmi részében* folytatja a

marosi egyházmegye történetét, a melynek keretében Csejd, Csóka, Fintaháza, Kakasd, Kelementelke, Maroskeresztur, Mezőfele, Mezősámsond, Somosd, Szövérd, Torboszló, Udvarfalva anyaegyházaknak és néhány leányegyházaknak a rövid monografiáját közli. *Névtári részében* az egyházkerületi tisztviselők után sorban ismerteti az egyházmegyéknek előbb a tisztviselőit, azután betűrendben a gyülekezeteit, ezek lélekszámát, lelkészeit, tanítóit stb. s végre az egyházkerület felsőbb tanintézeteit. Az erdélyi egyházkerületben a romániai misszióval együtt 19 egyházmegye van, ezekben összesen 422,531 lélek (az előző évben volt 428,212) 74,576 tanköteles, 539 anyaegyház, 166 leányegyház, 1139 fiókegyház és szórvány, 479 rendes lelkész (üres állás 65), 10 helyettes lelkész, 24 segédlelkész, 78 lévita és 13 nyug. lelkész van. Ezek az adatok az előző éveikhez képest jelentékeny fogyást mutatnak a lélekszámban, a mi nem örvendetes jelenség. Az egyházkerületben van 55 önálló, 196 államilag segélyezett egyházi iskola, 446 állami iskola, 67 községi iskola, 617 más felekezetű iskola, 698 iskola nélküli község, 278 ref. egyházi tanító, 499 énekvezér (30 állás üres). Az iskolaügyi adatok azt a szomorú tényt bizonyítják, hogy Erdélyben a református elemi iskolák száma s ezzel az egyháznak a néplélekre való nevelő és irányadó befolyása évről-évre rohamosan csökken. A felsőbb tanintézetek száma 10, a melyek között van a kolozsvári theologiai akadémia 112 hallgatóval, a nagyenyedi tanítóképző intézet 121 növendékkel és a kolozsvári szeretetház 48 növendékkel; a többi tanintézet mind nyolczosztályú főgimnázium. Erdélyi egyházkerületünk középiskolai tanügye jól szervezett s egészben véve virágzónak mondható; hazánkban 422 ezer lélekre másutt sehol sem esik hét teljes főgimnázium. Az erdélyi felekezetközi statisztika főbb adatai a következők: a reformátusok száma 422,593, a lutheránusoké 223,044, az unitáriusoké 64,577, a r. katolikusoké 344,982. a gör. katolikusoké 832,629, a gör. keletieké 758,707, az izraelitáké 63,582. A felekezetek közül a protestánsok száma évről-évre fogy, a többieké évről-évre szaporodik. Szomorú, de való.

S—s.

b) Külföldi irodalom.

Dorner A.: Zur Geschichte des sittlichen Denkens und Lebens. Hamburg und Leipzig (Voss L.), 1902. 199 lap. Ára 4 márka.

Jelen mű szerzőnek néhány évvel ezelőtt megjelent s általunk is ismertetett ethikai rendszerét akarja történeti alapon kiegészíteni s a ethikai eszmék és elméletek fejlődése történetének rajzát adja a végből. hogy kimutassa, miszerint az ethikai feladat mindig komplikáltabbá vált azzal, hogy a személyiség s a hivatás elvének előtérbe lépésével a vallás, a jog, a politika, a szociális élet s a tudomány és művészet elkülönődött az etikától. Az erkölcsi gondolkozás és élet történetének rajza be fogja igazolni azt is, hogy az erkölcsiség nem relativ, hanem abszolu és feltétlen jellegű, valamint azt is, hogy az ethikai theóriáknak valódi próbaköve az élet. Az ethika, mint normatív jellegű tudomány, az élet számára való s a gyakorlat normálására van hivatva. S aztán maga a történeti fejlődés is valódi szabadságra s az egyetemes papság erkölcsi megvalósulására vezet. A vallásos erkölcsi élet történetének komoly és alapvető tanulmányozása legjobb apológiája az etikának és nevelője az erkölcsi érzületnek és akaratelhatározásnak.

Igy mindjárt az első és második előadás az erkölcsi tudat kifejlődését ismerteti az ethikai eszmék föllépéséig. Helyesen mondja Kanttal, hogy minden fölfogható dolog közül csak egyetlenegy van, a melyet megszorítás nélkül jónak tarthatunk s ez a *jóakarát*, és: két dolog árasztja el a kedélyt újabb és növekedőbb csodálattal és tisztelettel, mentől gyakrabban és behatóbban foglalkozik velök a gondolkozás: a *csillagos ég* fölöttünk s az *erkölcsi törvény* mi bennünk. Éppen e személyes erkölcsi akaratnak egyetlen érvénye és normatív tekintélye a történeti fejlődés folyamánya. Meggyőzően ismerteti itt az erkölcsi tudat kezdeteit „az állati etikától“ való tudatos különbségében, az ethika bevezetését az ösztönök megegyezéséből, a feltétlen kötelezettség lassankénti kifejlődését, a jóérzületet, a jónak eszméjét, az egyéni és sociális eudämonista ideált stb., míg a második előadás közelebből az önezélú erkölcsi ideálokat, névszerint a personalismus s az intellectualismus ethikáját fejtegeti. Előbbinek theokratikus alakja az ószöv. zsidóság s a középkori katholicismus, utóbbinak klasszikus kifejezője Platon, Aristoteles, a stoa és Spinoza, illetve evolutionista alakban Hegel. A személyes és értelmi

ethikai álláspont összegegyeztetője a Schleirmacher „bölcseleti“ és „keresztyén erkölcestana“. S tényleg az etikának, mint azt Wundt és Paulsen is teszi, a két különböző álláspontnak összegegyeztetésére kell törekednie, a mi más szóval annyit jelent, hogy össze kell egyeztetnünk a spekulatív s a tapasztalati módszert az etikában, mint a tudományt és az életet egyetlen módon meghatározó normatív jellegű tudományban.

A harmadik, negyedik és ötödik előadás vallástörténeti alapon követi az erkölcsi gondolkozás és élet szövevényes szálait. Névszerint ismerteti a vallásnak az erkölcsiséghez való viszonyát a természeti és kulturnépek vallásaiban, ú. m. az egyiptomiaknál, a kínaiaknál, az indó-germán népeknél, a brahmanizmusban és a buddhizmusban. Főleg utóbbi vallásokban teljesen bölcseletileg alakul át az etika, s a buddhizmus váltásvallása teljesen annak morális életében és felfogásában vész el. Ugyancsak meggyőzően fejtegeti a vallásnak az erkölcsiséghez való viszonyát a semitáknál, a babylóniaiaknál, a zsidóknál és a mohamedánusoknál s helyesen mondja, hogy itt a külső engedelmesség merev teokratikus álláspontja lehetetlenné tette a tudományos etikának szabad kifejlődését.

A szabad erkölcsi személyiség vallásos jellegű etikáját a keresztyénység építette föl s itt meggyőzően fejtegeti a keresztyéniség általános lényegét s a görög, szláv és római befolyás alá került etikát. A keresztyénység negatív és pozitív mozzanata abban van, hogy a bűntől való megváltás s az istenembség vallása. Új a keresztyén vallásban az, hogy a vallásosság s az erkölcsiség súlypontját a külső engedelmesség teréről az erkölcsi érzületbe helyezte s hogy a gépies műkegyesség helyett az istenszeretetet s az emberszeretet parancsában a tiszta szívvel azonosított érzületet hangsúlyozta. Erkölcsileg átalakítólag hatott a keresztyénység azzal, hogy megváltoztatta az ókori felfogást az ember és az Isten, az emberek egymásközötti s az érzéki és az erkölcsi közötti viszony értelmezése tekintetében s főleg azzal, hogy az istenfűség eszméjében kiemelte az erkölcsi személyiség véghetetlen becsét s az istenország eszméjében az emberek eszményi erkölcsi közösségét. Ezt Kant így fejezte ki, hogy a személyes jóakarát forrása az etikának. A keresztyéniséggel tehát változott úgy az erkölcsi felfogás alakja, mint annak tartalma. Az erkölcsinek a maga önállóságában és tisztaságában való felfogásával csakis a keresztyéniségben találkozunk. Sokat veszített az etika a maga személyes bensőségéből és közvetlenségéből akkor, a midőn az egyház uralma alá került s asketikai és eudámonista jellegű egyházi etikává lett s az erkölcsiséget az egyházi parancsok külső tekintélyének alávetette. Példa rá Aquinoi Tamás és Duns Scotus kettős jellegű etikája, a melyben a keresztyéniség már mint a „hatalmi vallás“ szerepel.

A hetedik előadás a protestantizmus etikáját s annak elfajulását ismerteti az ú. n. modern vallástalan etikát ismerteti. A reformáció a meg-

kötött lelkiismeretnek reactiója a középkori scholasztikus ethika műkegyességével és merev törvényszerűségével szemben. A reformáció a hit- és erkölcstani igazságokat meghamisító traditionalis hierarchiai egyházasággal szemben a személyes erkölcsiségnek, az erkölcsiség és vallásosság szorosabb kötelékének s a tudományos kutatás szabadságának érvényre emelésére törekedett s ennyiben újjászületést jelent hittani és ethikai tekintetekből egyaránt. Közelebről Luther reformációja szerzőnk és Chamberlain szerint a keresztyénségnek specificus germán alakja, míg annak svájcei alakja a germán és a humanista typus sajátos vegyüléke. A személyes vallásos erkölcsi tapasztalás a reformáció positiv lényege, azért hangsúlyozta a tisztán emberit s a lelkiismeret s a meggyőződés hatalmát s illetve felszabadította a természetes világi életrendet és felfogást a középkori negativ jellegű szerzetesi morál uralma alól. A reformátusok még erősebben hangsúlyozták a vallásnak ethikai jellegét, mint a lutheri, — sőt magának a társadalmi és állami életnek erkölcsi átalakulása szükségességét is vallotta. — A vallástalan morál mozgalmát ismertetve, behatóbban méltatja a szerző Spencer, Wundt, Lang, Baumann, Dühring, Ziegler és Gizycki morálphilos. rendszereit, a melyeknek legtöbbjében kulturális jellegű „észideálokkal“ van dolgunk.

A nyolczadik előadás az ethikának jogi, állami, sociális, nemzetgazdasági és technikai vonatkozásait ismerteti. Az ókorban az állam „az erkölcsi mindenség“, „az erkölcsiség nagyban véve“; a középkorban külön világi és egyházi jog fejlődött ki, a melylyel szemben a modern állam önállósága domborodott ki. Legerősebb a világi s az egyházi közönségi erkölcsiség ellentéte a jezsuita ethikában. A jog és erkölcsiség elkülönítését előkészítette az észjog s az államnak, mint hatalmi intézetnek az ethikától való különválasztását eszközölte az olasz Machiavelli. Igen szépen fejtegeti továbbá a nemzetgazdaságtannak az ethikától való különválását s a társadalomtudomány kifejlődésével a technikának és az ethikának határvonalait. A fejlődő történettudomány viszont a traditio és a haladás egymáshoz való viszonyának tisztább felfogását vonta maga után. Az eredmény az volt, hogy az ethika köre mindinkább szűkebbre szorult a jog, a politika, a társadalomtudomány és a technikai nemzetgazdaság határaival szemben. Félő azonban, hogy napjainkban az ú. n. „rendi ethika“ („Standesethik“) kerekedik felül a közösségi élet erkölcsiségével szemben, a mi viszont nem más, mint a personalismus küzdelme a socialismussal az ethikában. E küzdelem elenyésztetése vagy legalább is enyhítése a sociális kérdés, mint első sorban ethikai kérdés megoldandó feladata.

Az utolsó előadás a művészetnek s általában a kulturának az ethikához való viszonyát ismerteti. A fejlődés azt mutatja, hogy a tudomány, művészet és a kultura mindinkább nagyobb önállóságra törekszik az ethikával szemben. Gyönyörűen fejtegeti itt a szerző e kulturális köröknek az ethikához való viszonyát az ókorban, a középkorban és az újabb

időben. Fejtegetéseit azzal végzi, hogy az erkölcsi életnek és gondolkodásnak története az erkölcsi feladatok feltétlen jellegét és általános érvényét éppen nem érinti.

E történetethikai rajz méltó kiegészítője az ethika rendszerének és legfényesebb apológiája az erkölcsi világ fenséges eszméinek. Történetkritikai alapon becses adalék Dorner műve a szociális kérdés megoldásához. Csudálom, hogy a mi Akadémiánk oly kevés figyelmet fordít éppen napjainkban az etikára.

Sz. M.

Denifle H.: Luther und das Luthertum, in der ersten Entwicklung quellenmässig dargestellt. I. Bd Mainz, 1903. XXXI. 850 lap. Ára 10 márka.

A ki azt hiszi, hogy a Ranke-, Momsen-, Gervinus-, Curtius-féle modern történetírás a tudós pápás köröket is áthatotta, az keserűen csalódik, ha kezébe veszi a Lutherre és a reformációra vonatkozó ultramontán történetírás i. v. termékeit. Egy Cochläus, Eck, Wimpinga s más XVI. századbéli történetgyártók, mintha csak feltámadtak volna pápás Lutherképeikkel egy Eversben, Janssenben és napjainkban Denifle Henrik dömés apátban, ebben a tudós pápai szentszéki levéltárosban.

Művét nagy ügyesen „önálló forrástanulmányok“ alapján írta, ismeri Luther műveinek összes kiadásait, felhasználja még a legújabb weimári kritikai kiadást is, sőt előszavában „istennek áldását kéri az ő művére, mely a romlatlan érzésű és jó akaratú protestánsoknak meg fogja nyitni a szemét Luther és a lutheránusság ügye iránt s Krisztus jóslata értelmében vissza fogja őket vezetni a kath. egyház egységébe“. A miért is műve első kötetét azzal a nagyhangú felhívással végzi: „Los von Luther, zurück zur Kirche!“

S aztán még jellemzőbb Denifle történetírására az a szellem, a melyben Luthert és a lutheránusságot ismerteti. A középkori thomismus szelleme az a maga egész scholastikus apparátusával. Azért magasztalja az újító Lutherrel szemben „a beöntött kegyelmet“ (gratia infusa), „a természetes erényt“, „a hit kialakulását“, „a forma és a lényeg viszonyát“, „az isteni parancsok és tanácsok“ közötti megkülönböztetést és más igazi középkori scholastikus meghatározásokat, a melyekkel szemben „Luther üdvhite és üdvbizonyossága — ein Unding“, a hit és megigazulás Luther rendszerében lehetetlen, sőt „az istenszeretet ki van zárva Luther vallásából“. Szóval Aquinói Tamás, az angyali bölcselelő középkori pápás dogmatikus szemüvegén nézi Luthert és művét, a mi más szóval kifejezve annyit jelent, hogy a dogma korrigálja itt a történetet s a hagyományos eseményeket. Azért Denifle sem ismeri el a westfáliai béke felekezeti közti fejlődésszerű jelentőségét, s a XX. század

elején is azt tartja a Syllabussal, hogy „a catholicismusnak a modern művelődéssel való összeegyeztetése lehetetlen.“

De nézzük csak, hogyan bánik el Denifle Köstlintől kezdve egészen Buchwaldig a modern Lutherirókkal. Álláspontja ez: „a mai Lutherkutatók között talán egy sem hisz a Krisztus istenségében“. Ez alapon aztán egy Köstlin, Lenz, Walther, Knaake, Enders, Kohmane, Dieckhoff és Buchwald „képtelen írók“, „ignoránsok“, „esztelenek“, „a theol. és nyelvtud. ismeretekben járatlanok“ stb. A prot. Luthertudósok csak frázisokkal dolgoznak s maga a weimári Lutherkiadás is „férczmunka“. Még csak a középkori egyházas bölselet terminológiájában sem járatosak, sőt Knaake, a tudós kutató „Aristoteles bölseletének elemeit“ sem ismeri. Itt valóban már nem tudjuk, nagyobb-e a Denifle tudatlansága, vagy vakmerősége“.

Méltán mondotta róla egy előkelő nevű Luthertudós kritikusa, hogy eljárása „saugrob“. Minduntalan azt vitatja, hogy a prot. tudósok e járatlansága és képtelensége „vallásos erkölcsi defectusokból ered“. Hiányzik bennök „a helyes érzés és a jóakarát“, azért apriori „gyűlölik a római egyházat“. Ez érzés- és akarathiány — mondja Aquinói Tamás szellemében — jellemző sajáttsága az összes árnyalatú prot. theológusoknak a kath. egyházzal szemben. Ezen az alapon kihívó módon még lelkiismeretbe vágó „vallomásokra“ is hívja föl Köstlint, Kaweraut és Saeben Luthertudósokat! A protestantismus szerinte csak „Störefried“ és „Hetzer“, míg a pápás egyház „in capite et membris“ türelmes s a ker. szeretetben tevékeny.

A miután így a prot. Luthertudósokkal végzett, magának Luthernek, „a nagy szörnyetegnek“ jellemzésére tér át. Itt, Lavater módjára, „Luther arczképeiből az ő lelki életére“ következtet. Luther 1520. évi szerzetesi képe szerint „egy elkeseredett, önző, szenvedélyes és békétlen embernek a típusa“, kinek „nagy szája duzzadt ajkival csak mar és harap.“ E physiognómián semmi sincs Krisztus tanítványának szerénységéből. „1523. évi képein „föltűnik vakmerő homloka s egy elesett néptribun koldulóbarátnak kihívó kifejezése“. „Luther, mint György lovag szemében van már a tisztességtelen vonás“, sőt — hogy tovább ne folytassuk — „Luther egész ábrázatán magán viseli a bünt“ (817. l.), ki „elvileg szüntette meg a vallásosságot“, s kinek „már ábrázata is azt mutatja, hogy benne semmi sincs isteni“. Ime, ilyennek Denifle tanulmányai Luther lelki életéről s így következtetett az arczképekről az ő belső jellemére. S mégis azt mondja: „Isten a tanúm, hogy korrektül írok.“ Annyira megvesztogette Denifle szívét, eszét és érzékét a középkori tomismus s a modern pápaság eszmemenete és légköre, hogy Luthernél és az ő művénél nem láthat mást, mint csupa rombolást és pusztulást. Azért mondotta Luther már pápás kortársairól is oly találóan: „Was an uns böse ist, das nutzen sie auf, das andern guten geschweigen sie“.

De Denifle Luther physiognomiája tanulmányozásában is csak

tendentiózus másoló és korántsem tárgyilagos történetíró vagy önálló kutató. Luther kortársai is következtettek az ő arckifejezéseiből az ő lényegére. Így egy Dantiscus nevű lengyel követ azt írta, hogy „Luther arca olyan, mint az ő könyvei“, Cajetán bíboros „látni sem akarta a mélyen beesett szemű ördögi bestiát“, míg ezzel szemben egy Melancthon, Bucer és Erasmus egészen mást következtettek Luther arckifejezéseiből. Főleg „heves szenvedélyességgel és nyakas makacssággal“ vádolja Luthert Denifle, „a kinek ábrázatán nyoma sincsen az istenhez való vallásos viszonyának“. Csak úgy dobálódzik Denifle a „Hochmut“ és „Frechheit“ jelzőkkel Luthernél. Luther physiognomiája nála klasszikus kifejezője egy „szörnyetegnek“. Dämoni alakjában és jellemében semmi sincs egy vallásos reformátorból, s ugyancsak ilyen megsemmisítő kritikát gyakorol az ő művein is. Szinte érezzük, hogy sokért nem adná, ha a jezsuiták példájára, meg lehetne azokat ad majorem Dei gloriam semmisíteni!

A német ultramontán sajtó, mint annak idején Janssen művét, valóságos dicsőhymusokkal fogadta Denifle művének megjelenését, mely megint csak élesíteni fogja a catholicismus és a protestantismus közötti felekezeti ellentéteket. Kötve hiszik azonban, hogy az ev. prot. olvasónál azt eredményezné: „Los von Luther, zurück zur Kirche!“ Már stylje és harcmodora is visszautasító s egy elfogulatlanabb művelt kath. olvasónál sem fogja elérni a célját, a melyet a klerikális író műve maga elé tűzött. S aztán Denifle egészen önkényesen konstruálta „Luther etrettségének hazugságát“ és tanainak hokuspókusát“. Denifle szerint a reformációt megelőző német állapotok csupa romlást, kint és bünt mutatnak, míg ellenben Janssen szerint a XV század végén s a XVI-iknak elején Németország vallásos egyházi és nemzeti tekintetben a virágzás idejét élte s e kulturális „aranykorszaknak“ erőszakos felforgatásáért Luthert, „a vallási örjögöt“ és a reformáció művét, mint „átkos forradalmat“ teszi felelőssé. Kinek van hát igaza?! A középkor végét gyalázó vagy pedig dicsőítő theol. történetírónak? Abban mindenesetre egyeznek, hogy mindkettőben a történetírót a pápás és turista theológus váltja fel. De Rómának más a morálja, mint a protestantismusnak. Megtűri az egymást kizáró ellentéteket is, csak ne érintsék azok az ő világalrmi törekvéseit. Helye van ő nála egy Döllinger reformációjának. Möhler symbolikájának, Janssentörténetírásának és Denifle physiognomiái Lutherrajzának. A közöttük lévő tanellentéttel Róma éppen nem törődik. A fő az, hogy Luthert gyalázni, a reformációt leszólani s a középkori dogmarendszeret magasztalni kell minden áron.

Már Hoffmann is, a nagy erlangeni írástudós annak idején Döllinger kath. lexikoni Lutherképének megjelenésekor kiadott röpiratában kimutatta, hogy ilyen önkényes konstrukcióval s az adatok ilyen tendenciózus felhasználásával magának Pál apostolnak a jellemképéből is torzképet lehet csinálni. S csak következetesen járt el akkor Kolde a Luther-

tudós, a midőn a tendenciózus s Döllinger által számtalanszor megbánt Lutherképnek újbóli közzététele alkalmából arra válaszul *Hoffmann* röpiratát is közzétette. Hogy ilyen Lutherrajzokkal nem szolgáljuk a komoly és tárgyilagos történetírás ügyét s csak tartjuk a felekezetieskedés viszályát, azt hiszem, nem szorul többé magyarázatra.

Ilyen fájdalmas érzésekkel tettük le a legújabb ultramontán történetírás e német remekét: Luther és a lutheránusság jellem- és életképét!

Sz. M.

Friedrich Delitzsch: Babel und Bibel. Ein Rückblick und Ausblick. Stuttgart, Deutsche Verlagsanstalt, 1904. S. 75. Mk. 1.

E műve Delitzschnek tisztán polemikus természetű. A *Babel und Bibel* cím alatt Berlinben tartott s világhírré emelkedett két felolvasása ellen intézett támadásokkal foglalkozik kizárólag ebben, az állításai ellen felhozott kifogásokat, ellenvetéseket igaz értékökre szállítja le, s félreértett nyilatkozatait megvilágosítja és részletesebben kifejti. Sorra veszi támadóit: az orthodoxokat, mérsékelt liberálisokat, zsidókat egyaránt, s mindeniknek megfelel. Polemiájában semmi személyeskedés, semmi gúnyolódás, mindenütt magas elvi alapokon mozgó, komoly tudományos vita az. Ellenségei a gúny és gyalázkodás minden fegyverét harcza bitték ellene, de ő nem követi őket e harcztérre. Felhozták, hogy *semmi új* nincs előadásaiban, bár ezzel önmagokkal jöttek ellenmondásba, mert hiszen régi, tehát ismert dolgokkal nem lehet a kedélyeket annyira felzavarni, a mennyire szerintők, ezt Delitzsch tette. Erre Delitzsch kimutatja, hogy felolvasásaiban van tényleg sok nem új, olyan, a mi már megállapított igazsága a tudományos theológiának, csak az a baj, hogy ezek a dolgok a theologiai szakművek és a tantermek köréből sohase hatoltak ki az életbe, a művelt nagy közönség közé, soha nem nyertek semmi befolyást vallásos felfogásunkra. Hasztalan tudták azt a bibliai tudósok, hogy a pentateuchot nem Mózes írta, hanem az sokféle forrásműből van összetéve, hogy a teremtés, a paradicsom, az özönvíz története csak monda, mythosz, a confessiók, a vallástani kézikönyvek ezeket nem vették tudomásul s továbbra is az ó-szövetség minden betűjét Istentől ihletettnek, teljes tartalmát üdvre vezérlő szent dolgoknak, a Jézusban eljött üdv előkészítésének tekintette a hívó ker. világ. Erre nézve tehát az is új volt felolvasásaiban, a mi csak régebben ismert dolgok megemlítése volt.

Am ezek mellett felolvasásaiban számtalan olyan adat is volt, a mi az assyriologia legújabb fölfedezései közé tartozik, s a melyekről még soha sehol nem hallott s nem hallhatott a nagy közönség. Ki vont eddig párhuzamot a héber és az assyr-babylon vallásos felfogás közt? ki említette, hogy a *sabbatu* a babilonoknál is „Isten napja” volt, hogy a babilonok is *Isten választott népének* tartották magokat, hogy őket

is áthatotta az emberi bűnösség mély érzése? áthidata-e valaha valaki az ó-szövetségi scol és az új-szövetségi pokol- és paradicsom-képzetek közt fennálló nagy ellentétet, miután az erre vonatkozó babyloni okiratok csak 1901 óta ismeretesek? említette-e valaki, hogy már az ékiratokban is előfordulnak a *Ja've-ilum*, *Ja'um-ilum* nevek, miután a brit múzeum csak 1898—99-ben közölte az illető okiratokat, a Mózes és Hammurabi törvényei közt fennálló nagy hasonlatosság pedig csak 1902 óta ismeretes? A zsidó theologia, a mely a pentateuch isteni eredetéhez ma is ragaszkodik, annak minden betűjét igaznak tartja s minden kételkedést ez irányban istenkáromlásnak tekint, persze hogy prűszköl a babylon-assyr ékiratok nyújtotta felvilágosításoktól, de a protestáns theológiának nem szabad a tudományos haladás elől elzárkóznia, nem szabad a tényeket ignorálnia, habár ez a rég megszokott tanok és tételek változtatását vonná is maga után!

Művének majdnem fele annak kimutatására irányul, hogy az ószövetség minden részletében nemcsak nem isteni eredetű, nem isteni kijelentésen alapuló, hanem ellenkezőleg számos részében olyan tartalmú, a mely a ker. vallásos gondolkozásra a legkevésbbé sem tartozik, annak épülésére a legkevésbbé sem szolgálhat, ellenkezőleg az egyszerű hívek vallásos érzését inkább csak megbotránkoztatja, ezért nem való, nem alkalmas arra, hogy egy vallásos épülésre, vallásos fölemelkedésre szánt, *Isten igéjének* nevezett könyvben, a melyet a könyvek könyvének, az élet kalauzának tartunk, helyet foglalhasson. Tudvalevőleg ezek a tekintetek indították az ev. ref. egyetemes tanügyi bizottságot arra, hogy 1901 tavaszán Sárospatakon tartott gyűlésben az elemi és középiskolai vallás-oktatás céljára *szemelvényes biblia* kiadását határozza el. Azt a vádat határozottan visszautasítja Delitzsch, mintha a zsidók monotheismusát Babyloniából származónak monadta volna, de ezzel kapcsolatban kimutatja, hogy a zsidók monotheismusa mindig *kizárólagos nemzeti* volt és soha nem emelkedett *universalis* magaslatra.

Történeti fejlődés — ez a Delitzsch jelszava. A mint történeti fejlődéssel találkozunk a népek életében a nyelvek, erkölcsök terén, — ugyanez áll az ószövetségi vallásra és annak minden intézményére nézve, a melyek legtöbbjéről ma már elég biztossággal kimutatható, hogy babylon-assyr talajban gyökereznek. Isten kijelentette magát, a történelemben, de nemcsak a zsidóságnak, hanem előtte és utána más népeknek is; az assyrok épp oly választott népei Istennek, mint a görögök!

A M. Prot. Irodalmi Társaság pénztárába 1904. évi február 1-től 29-éig befolyt összegek kimutatása.

1. Alapító tagok kötvényei után 5%-os kamat, 1904-re: Sarkad-Keresztúr, Kőtegyán, Ágya ev. ref. egyházak, Selmecezbányai ág. hitv. ev. lyceum (12 kor.), Komádi ev. ref. egyház, 1903-ra: Erdővidéki ev. ref. egyházmegye, Tiszapolgári ev. ref. egyház, 1903—1904-re: Jászberényi ev. ref. egyház, Mezősasi ev. ref. egyház.

2. Alapító tagok tőkefizetése: Aradi ev. ref. egyház 200 kor.

3. Rendes tagsági díjak évi 3 koronával, 1904-re: Andrassy Kálmán Buj, Kisujszállási ev. ref. gimnázium, Gúthy János H.-M.-Vásárhely, Zilahi ev. ref. kollégium, Törökbeesei ág. hitv. egyház (14 kor.), Daray Vilmos Kis-Körös, Györffy József H.-M.-Vásárhely (6 kor.), Engisch Frigyes Szeghegy, Balogh György Bicske, Takách László Budapest, ifj. Szilassy Aladár Budapest, Ramocsaháza ev. ref. egyház, Brassói ág. hitv. ev. magyar esperességi papi értekezlet, Dömötör László Szeremle, 1903-ra: dr. Babó Mihály Halas, Batory Gábor Halas, dr. Farkas Imre Halas, Késmárki ág. h. ev. lyceum, Varga Gyula Vönöczk, Molnár István Nagy-Kálló, Könyves Tóth Kálmán Debreczen, Kiss Gyula Málnás, 1901—1902-re: Arany Béla Sárszentmiklós (20 kor.), 1903—1904-re: Raffay Sándor Pozsony, Szóts Sándor Déva, 1900—1901-re: Bácsy Gyula Méra, 1900—1903-ra: Hernádszentandrás ev. ref. egyház, 1896—1900-ra: Balla Lajos Monor (48 kor.), 1904—1905-re: Soproni felső ág. hitv. ev. egyházmegye, 1901-re: dr. Bartha Béla Debreczen (10 kor.).

4. Pártoló tagsági díjak évi 6 koronával, 1904-re: Duka Marcell Szeged, Raksányi Károly Balaton-Henye, Vönöczk ág. h. ev. egyház, Mezei János Őri-Szt.-Péter, Arday Janka Dániel Zsarnó, 1903-ra: id. Bartek Lajos, Berki Antal, Hodosy Géza, Mészöly István, Pázsit Pál, Sándor Imre, Vári Szabó István, Szekér Endre, Szekér Pál, Tóth János, dr. Zihah Benő és Zilah István Halason, Petra István Miskolcson, Fényes Endre Székelyhid, 1902—1903-ra: Nagy Pál Sándor és Török István Halason, Kovács Gyula H.-Szoboszló, Teleki József Póka, 1902-re: Zihery Lajos H.-M.-Vásárhely, Szendy Lajos Paesér, Padrah Sándor H.-Szoboszló, 1900—1901-re: Bitay Béla Csíkszereda, Madaras János Szövérd, 1903—1904-re: Morócz Mihály Ó-Gyalla, 1901-re: Wass Lajos S.-Bodok, 1900—1903-ra: Lányi Lajos Mezőtúr,

5. Segítő tagoktól évi 3 koronával, 1903-ra: Babó Jenő, ifj. Bartek Lajos, Bernáth Lajosné, dr. Dobó Menyhért, Fülöp Sándor, Gaál Gábor, id. Gaál István, Hermann Dénes, Kémeri Gyula, dr. Dobozy István, Kémeri Benő, Keresztes József, dr. Kolozsvári Kiss István, Kovács Károly, Musa Benő, dr. Nagy Mór, Roesek József, Simon Mihály, Szabó Garbás István, Szekér Károly, Szüle Lajos, id. Thúry József, Vass Árpád és Zilah János Halason, 1902—1903-ra: Nagy Pál Sándor Halason.

6. Szemlére előfizet: Kolozsvári unit. papnövelde olvasóköri 4 kor.

7. Adomány a Károli-alapra: Tornai ev. ref. egyházmegye 5 kor. 80 fillér.

8. A biblia-társaság jubiláris alapjára: Barkassy Géza Budapest 20 kor., Pfendcsack Irén Márm.-Sziget 2 kor.

Összesen befolyt 1149 kor. 80 fillér.

Budapest (IV., Deák-tér 4.), 1904 márczius 1-én.

Bendl Henrik,
társ. pénztárnok.

Tájékozás

a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság felől.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság célja, hogy az evangéliumi protestáns tudományos egyházi és népszerű vallás-erkölcsi irodalmat művelje, terjeszse, s az egyházi életet evangéliumi alapon irodalmi uton ápolja és fejlessze. Ezekre a célokra jelenleg a következő kiadványai szolgálnak:

I. Protestáns Szemle.

Protestáns havi folyóirat. Megjelenik (július és augusztus kivételével) minden hónap 15-én, évenként 10 füzetben 40 iven. Tartalmát iránycikk, tanulmányok, kisebb monografiák, hazai és külföldi egyházi és irodalmi szemlék képezik. Cikkei a tudomány színvonalán állnak, de a nagyközönség által is élvezhető módon népszerűsítőleg vannak kidolgozva. *A Protestáns Szemlé a Magyar Prot. Irod. Társaság pártfogó, alapító, rendes és pártoló tagjai tagdíj fejében kapják.* Előfizetési ára nem tagoknak egész évre 8 kor. Most a XVI-dik évfolyam járja.

II. Tudományos könyvek.

Tudományos egynázi, főleg egyháztörténeti művek sorozata, melyben kidolgozott egyháztörténeti eredeti monografiák és theologiai tudományos munkák jelennek meg. Évenként egy kötet, 20—25 iv terjedelemben; eddigelé 16 kötet. A Társaság *pártfogó, alapító és rendes tagjai tagdíj fejében, a többi tagok kedvezményes áron kapják.*

III. Egyháztörténeti Adattár.

M. prot. egyháztörténeti okmányok gyűjteménye. Évenként egy kötet, 10—12 iv terjedelemben. Eddig 2 kötet. *A pártfogó, alapító és rendes tagok tagdíj fejében kapják.*

IV. Házi Kincstár.

Vallás-erkölcsi építő könyvek sorozata, főleg a művelt közönség számára. I. kötet: *Csendes órák*, angolból fordította *Szász Károly*, dunamelléki püspök. II. kötet: *Mártha és Mária*, francziából fordította *Vargha Gyuláné*. III. kötet: *Áhitat szeretet*. Vallásos költemények, írta *Szabolcska Mihály*. IV. kötet: *Az ő nyomdokain*, angolból fordította *Csizmadia Lajos*. *A segítő tagok tagdíj fejében kapják, a többi tagok külön fizetés mellett.* Ára csinos vászonkötésben minden egyes kötetnek 2 kor., diszkötésben 4 korona.

Mindeme kiadványok megrendeléseitök a Társaság főbizománysáúi, *Hornyánszky Viktor könyvkiadónál* (Budapest, Akadémia bérháza). *A reklamációk is hozzá intézendők.*

V. Koszorú.

Vallás-erkölcsi népies kiadványok sorozata. Elbeszélések, életrajzok, történeti rajzok, hiterősítő traktátusok. Évenként 10 füzet, eddig 100 füzet. *A segítő tagok tagdíj fejében kapják, a többi tagok külön fizetés mellett.* Ára füzetenként 8 fill., 15 füzetből álló kötetenként 1 60 kor., 5 füzetből álló kötetenként *Protestáns Családi könyvtár* czimen 60 fill.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak tagja lehet bármely magyar honfi és honleány, a ki a Társaság célját előmozdítani hajlandó s ez irántszándékát vagy a titkárnál (*Szöts Farkas*, IX., Kálvintér 7. sz.) vagy a pénztárnoknál (*Bendl Henrik*, IV. ker. Deák-tér 4. szám a.) bejelenti. *Pártfogó tag* az, a ki egyszer-mindenkorra ezer koronát fizet vagy kötvényileg biztosít, *alapító tag* az, a ki egyszer-mindenkorra kétszáz koronát fizet vagy biztosít a Társaság javára. *Rendes tagok* évenként 12 korona tagdíjat, *pártoló tagok* évenként 6 koronát, *segítő tagok* évenként 3 koronát fizetnek.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

S Z Ö T S F A R K A S,

THEOL. AKADÉMIAI TANÁR,

A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 8 kor.

S O P R E T .

BUDAPEST,

HORNYÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA
1904.

TARTALOM.

I. Értekezések és tanulmányok.

	Lapszám
1. A biblia a könyvek könyve. <i>Bancsó Antal</i>	197
2. A vallásosság hanyatlásáról. <i>Raffay Sándor</i>	207
3. Boockay István és a bécsi béke. <i>Dr. Márk Ferencz</i>	217

II. Tárcza.

A budai zsinat tagjai. <i>Zoványi Jenő</i>	226
--	-----

III. Irodalmi szemle.

a) Hazai irodalom:

1. Schwegler—Mitrovics: A böleselet története. <i>Sz—s.</i>	234
2. Peti Lőrincz: Halotti egyházi beszédek. <i>V. F.</i>	236
3. A református próba-énekeskönyv. <i>Seprődi János</i>	238

b) Külföldi irodalom:

1. Tiele: Grundzüge der Religionswissenschaft. <i>Sz. M.</i>	257
2. Stern: Das Wesen des Mitleids. <i>Sz. M.</i>	259

Kovács Albert irodalmi hagyatéka.

Folyó évi február 4-én elhunyt kartársam és volt tanárom, *Kovács Albert* theologiai tanár özvegye mindjárt a temetés után egy lepecsételt csomagot adott át nekem. A csomagra az elhunyt sajátkezűleg a következő feliratot írta: „Ez a csomag az újonnan átdolgozott *Homiletika* kézírata. Teljesen nyomda alá van készítve, sem hozzáadni, sem elvenni belőle egy betűt sem kell; s bár a stylusról szóló részletét szerettem volna még egyszer átnézni, de a nélkül is egészen jól van és az egész egy jó könyv. Eredeti és önálló teljesen. Halálom után professzortársaim segítségével azonnal ki kell nyomtatni. Ezen az egyen kívül és még egy emlékiraton kívül semmi más kéziratom nincs sajtó alá elkészítve, tehát nem is szabad kinyomatni egyet sem, hanem a kézikönyveim kéziratát el kell égetni. Lezártam 1902 december 31-én. Kovács Albert s. k.“

Elhunyt kartársam e végakarátát halálos ágyán élő szóval is megismételte s a nyomtatásra való felügyelettel engem bízott meg. Az ő végakarátát teljesítem tehát, mikor a *Homiletika* kinyomatását a magyar közönségnek, az elhunyt volt tanítványainak, tisztelőinek és barátainak szíves tudomásukra hozom és pártoló figyelmébe ajánlom.

A könyv mintegy 14—15 ivre terjed s f. évi június hónapban fog megjelenni. Előfizetési ára 3 korona, bolti ára magasabb lesz. Az előfizetés f. évi június 1-ig *Hornyánszky Viktor* cs. és kir. udvari nyomdatulajdonoshoz küldendő (Budapest, V., Akadémia bérháza). A tiszta jövedelem a Kovács-árvák segélyére fog fordíttatni. Budapest, 1904 márcz. 28. *Szöts Farkas*, theol. tanár.

A BIBLIA A KÖNYVEK KÖNYVE.

(Felolvasatott a Prot. Irodalmi Társaság soproni köre által folyó évi márczius 13-án rendezett vallásos estélyen.)

Száz esztendővel ezelőtt történt a walesi tartományban az a kis idylli történet, mely a milyen kedves és megható magában, épen olyan nagyszemélyűvé vált hatásában azáltal, hogy alkalmul és fő indító okul szolgált egy olyan intézmény alapítására, a mely azóta igazán világraszóló intézménnyé fejlődött, s a melynek fennállása 100-ik évfordulóját e napokban az evangéliumi keresztyénség az egész föld kerekéségén áhitatos ünnepben ünnepelte.

Száz esztendővel ezelőtt történt, hogy a walesi tartomány egyik buzgó lelkészehez, Charles Tamáshoz, váratlanul egy falusi parasztlányka kopogtatott be, szegény takácsnak gyermeke: Jones Mária. Elmondotta, hogy szülei befolyása alatt kora gyermekéje óta nagyon megszerette a bibliai történeteket és szívének leghőbb vágya lett, hogy megszerezze azt a könyvet, melyben ezek a szép történetek vannak. S miután hat esztendő óta fillérenként összerakosgatta a könyv árát, most azért jött a lelkészhez, hogy nála a rég óhajtott bibliát megvegye.

A lelkész egészen elszomorodva adta a leánynak tudtára, hogy kívánságát nem teljesítheti, mivel neki is csak egyetlen walesi nyelvű bibliája van. S mikor a leány erre a kijelentésre, legédesebb reménységének meghiusultát látva, keserves zokogásban tört ki, ez a jó lelkészt annyira meghatotta, hogy saját egyetlen bibliáját adta oda a leánynak ily szavak kíséretében: „Édes leányom, mivel látom, hogy szived annyira vágyódik a biblia után, örömmel adom oda neked saját bibliámat. Olvasgasd azt figyelmesen, tanul szorgalmasan, véd elmédbe útmutatásait és kövesd azokat életedben“. A leány hálás szívvel köszönte meg a lelkész szíveségét és drága bibliáját keblére szorítva, örvendező léptekkel tette meg a több mértföldnyi utat szülőfalujába. A lelkész pedig ennek a megragadó kis történetnek hatása alatt fogadást tett, hogy

addig nem nyugszik, míg a walesi tartományt el nem látja elegendő bibliával.

Nemsokára Londonba utazott Charles Tamás és ott egy lelkészi értekezleten, elmondván Jones Mária történetét, azt indítványozta, hogy wales nyelvű olcsó bibliák kiadására alakítsanak társaságot. Az indítványt, kivált az elmondott történet hatása alatt, közhelyesléssel fogadták, mire egyik tudós lelkész, Hughes József azt mondta, hogy ha Wales részére alakíthatunk bibliaterjesztő-társaságot, miért nem az egész világ részére? Az első lelkesedésnek e szavai még nagyobb hatást keltenek. Az értekezletből azonnal felhívást bocsátottak ki adományok gyűjtésére és 1804 márczius 7-én megalakult „A brit és külföldi biblia-társaság“, melynek céljaira mindjárt az alakuló gyűlésen 16,000 koronát adtak össze. A további gyűjtésben legnagyobb buzgóságot fejtett ki Charles Tamás, ki egymaga 46,000 koronát gyűjtött, leginkább a szegény nép körében.

A társaság eddigi, 100 éves működésének jellemzésére csak néhány adatot akarok említeni.

Az első bibliákat a walesi tartomány számára nyomatták s csak azután kezdték a más nyelvű bibliák kiadását. A társaság alakulásának idejében a biblia, vagy annak egyes részei mindössze 50 nyelvre voltak csak fordítva, ma már 381 nyelven terjeszti a társaság a bibliát, valósággal el lehet mondani, az egész föld kerektségén. Az első évben 16,800 kor. volt a társaság kiadása, a 11-ik évben 2 millió, 50 év múlva 3 $\frac{1}{2}$ millió és 1902-ben közel 6 millió korona. Az első évben 81,000 bibliát és bibliarészt adott el, 1902-ben közel 6 millió példányt, melyeknek terjesztésével a föld minden részein 850 bibliás embert és bibliás asszonyt foglalkoztatott s tisztán ezek díjazására 865,000 koronát fordított. A biblia számos kiadásai között 30 különböző nyelvű domború betűkkel készült kiadás van vakok számára, hogy a vakok is olvashassák a bibliát.

S a mint az egész föld kerektségén, úgy hazánkban is ennek a társaságnak köszönhetünk legtöbbet a biblia terjesztésében. 1832 óta, tehát 70 év alatt 62-szer adta ki a társaság a magyar Károli-bibliát és abból a teljes bibliát 287,000, az új-szövetséget pedig 847,000 példányban terjesztette el a magyar nép között. Legújában ugyancsak egyedül e társaságnak hatalmas pártfogása alatt indulhatott meg a magyar Károli-biblia revíziója.

Ugyanazért, — tisztán a magunk ügyét tekintve is — a magyar prot. közönség is valóságos lelki örömmel állhat a mostani jubiláris ünnep idején a jókedvű adakozók sorába,

hogy filléréivel hozzájáruljon a biblia-társaság ama nemes és nagyszerű szándékának megvalósításához, mely szerint a bibliának még nagyobb körű terjesztésére 6 millió korona jubiláris alapot akar összegyűjteni.

Hogy azonban a biblia-társaságnak a biblia terjesztésében végzett munkáját ne csak a számadatok alapján ítéljük meg, a mely adatok a munkának utoljára is csak külső terjedelmét állítják elibénk, hanem hogy ezt a munkát igazi érdeme szerint méltathassuk és a bibliaterjesztés munkájának áldásos voltát beláthassuk, — foglalkozzunk kissé közelebbről azzal a kérdéssel, *mi a biblia?*

Nem akarván a tisztelt közönségnek prot. önértetét megsérteni, nem szólok a bibliára vonatkozó elemi ismeretekről. Ezeket az ismereteket inkább feltételezve, arra törekszem, hogy azokat néhány általános itélettel egységes képbe foglaljam össze s így tegyem szemlélhetővé a biblia jelentését és jelentőségét.

Mi tehát a biblia?

A biblia, úgy rá nézve, egy könyv. Nevének, a biblia szónak is közönséges jelentése az, hogy könyv. Bele nézve pedig és közelebbről megvizsgálva, nagyobb számú, különféle című, kisebb-nagyobb terjedelmű könyveknek gyűjteménye, a mely könyvek keletkezési koruk és vonatkozásuk szerint a zsidó nép és az első keresztyén század irodalmi termékei.

És mégis, a biblia, tisztán mint irodalmi termék is nem közönséges könyv. Sőt az irodalmi művek rendes mértékével mérve is a legnagyobb szerű, sőt egyetlen könyv a világirodalom összes termékei között. Egyetlenné, páratlanná teszi a bibliát minden könyvek között úgy tartalmának páratlan fontossága, mint előadásának fenséges egyszerűsége, úgy gondolatainak kimeríthetetlen mélysége, mint nyelvének változatosága és ösereje és költészetének utánozhatatlan bájos szépsége.

A biblia képzetkörének s gondolatvilágának gazdagságát és azt, hogy ennél fogva milyen termékenyítő hatást gyakorol a biblia a népek egész gondolatvilágára és így nyelvére is, nagyszerű példákkal bizonyítják a bibliának úgy régibb, mint újabb fordításai. Arról nem is szólva, hogy a műveltség alsóbb fokán álló népek között a bibliával együtt terjed az írás mestersége (Ulfilás góth bibliája), gondoljunk csak arra, hogy milyen jelentősége van Luther bibliájának a német nyelv és irodalom történetében. Egy kiváló róm. kath. német író így szólt nemrégiben panaszos hangon egyik prot. író társának: „Ti prot. írók meg sem tudjátok mérni, mekkora előnyben

vagytok mi fölöttünk annál fogva, mert ti Luther bibliájának hatása alatt nevedtetek!“ És ismeretes, hogy Klopstock bibliai tárgyú hőskölteményével lett a német költői nyelv megalapítójává.

Épen úgy hazánkban is, a reformáció korában keletkezett bibliafordításoknak elsőrangú irodalomtörténeti fontosságuk van. S a mily bizonyos, hogy mi mindnyájan a bibliafordítók, — közvetve tehát a biblia — nyelvét beszéljük, ép oly ismeretes, hogy költőink között kivált Arany János igen nagy részt a biblia befolyásának köszöni nyelvének gazdagságát és költészetének báját.

Avagy ha a bibliát tisztán mint irodalmi művet akarjuk méltatni, cseppet sem habozhatunk, hogy azt összemérjük a klasszikus kor elsőrangú képviselőinek műveivel.

Homerosnak a trójai hősök vitéz tetteit dicsőítő énekei mellé, melyekkel a görög ifjúság szívében hevíté a hazaszeretet lángját, bátran odaállíthatjuk Mózesnek és Mirjámnak Jehova dicsőségét zengő — ámbár csak töredékes — fenséges énekét a Verestengeren való átkelés után; vagy Deborának merész röptű győzelmi dalát. Pindarosnak az olympiai győzőket dicsérő dalaival mindig megállják a versenyt Dávid zsoltárai, melyekben oly méltó módon szólalnak meg az emberi érzelmek egész skálájának összes húrjai, melyekben ugyanazért lelkünk most is és mindenkoron gyönyörűséget és megnyugvást talál.

Avagy hol vannak a világirodalom történetében a népeknek azok a tanítói, a kik mérkőzhetnének a biblia prófétáival, a kikben nem tudjuk, vajjon az inspirációnak azt a csudaszamba menő erejét bámuljuk-e inkább, melynélfogva a népek sorsát olyan tisztán látják és biztosan hirdetik; vagy a beszédnek azt a megrendítő erejét, mely meghatóbb Demosthenes minden ékesszólásánál; vagy talán a költői felfogásnak azt a páratlan lendületét dicsérjük, mely hatalmasabb Aischylos költészeténél, mikor az Istennek büntető ítéleteivel fenyegetnek és kedvesebb Sophokles hangjánál, mikor az Istennek bünbocsátó kegyelmét és a népeknek jövőendő testvéries egyesülését hirdetik!

S a mint nincs az emberi szívnek olyan elrejtett érzelme, a mely méltó kifejezésre nem jutna a zsoltárok dalaiban és a próféták beszédeiben: épen úgy megtaláljuk az életbölcse ségnek is kimeríthetetlen tárházát a Példabeszédek könyvében, a mely magában is páratlanul áll az egész világirodalomban.

A klasszikus írók fényes sorozatában magasztaljuk Cicero t, mint a levélírás művészt, és méltán. De hol maradnak Cicero levelei Pál apostol levelei mögött, akár a gondolatok mélysége

és igazsága, akár a dialektika művészi ereje, akár a bölcs tanácsadó a kimélet és szeretetben megnyilatkozó őszinte melegsége tekintetében.

Plátónak a tiszta ideálokért hevülő nemes egyénisége minden időkben méltó helyet foglal el az emberiség nagy tanítójának sorában. De hol maradnak Plátónak még oly magas ideái is az örökkévaló ideáknak ama tiszta, tökéletes világa mögött, mely Jézus evangéliumában tárul fel előttünk s a mely örökkévaló ideák, kivált az örök szépségű parabolákban oly természetes közvetlenséggel folynak Jézus öntudatának mélyéből, mintha a legközönségesebb igazságok volnának s ugyanazért épen oly természetes könnyűséggel találják meg az utat mindnyájunk szívébe. Plátó tanításának megértéséhez megfelelő filozophiai műveltség szükséges; Jézus evangéliumának befogadásához elegendő az elfogulatlan, nyílt emberi szív. Az evangéliumnak épen ebben a jellemében, t. i. az emberi szív örök, tiszta vágyaival és az emberi ész örök törvényeivel való megegyezésében, ebben rejlik az evangéliumnak világhódító ereje!

Ha a biblia könyveinek mindezeket a tulajdonságait összefoglaljuk, úgy valóban teljes joggal alkalmazzuk arra, tisztán irodalmi értékénél fogva is, a biblia nevet abban az értelemben, hogy a könyvek könyve, azaz a legjelesebb minden könyvek között. Ennek bizonyítására százával lehetne idézni a legkiválóbb világtörténeti nagyságok elismerő nyilatkozatait, melyekben mind hódoló tisztelettel hirdetik a bibliának egyetlenségét. Legyen szabad nekem a sok közül csak két ilyen nyilatkozatot idéznem.

Heine Henrik, a kit az érzékiség költőjének mondanak, ezt mondja: „Megtérésemet egyedül egy könyv olvasásának köszönöm. Pedig ez a könyv egy régi, egyszerű könyv; szegény, mint a természet és természetes, mint a természet; telve van hatással és mégis igénytelen, olyan, mint a nap, mely melegít s mint a mindennapi kenyér, mely táplál. Egy könyv, mely oly bizalmasan és áldó szeretettel tekint reánk. S ez a könyv a biblia, melyet igazán méltán nevezünk szentírásnak“. (Roman-cerohoz 1831 szept. 30.)

A Revue des deux mondes, híres francia folyóirat egy régebbi számában (1864. évf.) beszéli Reville, a modern francia rationalismus egyik kiváló képviselője a következő kis történetet: Egy társaságban, melyben csupa komoly férfiak voltak együtt, r. katolikusok és protestánsok, írók és tudósok, köztük ismert materialisták is, azt a kérdést vetették fel, hogy ha egy embernek, a kit élethossziglan tartó fogságra ítélték, meg-

engednék, hogy választhat egy, de csak egyetlenegy könyvet, a mit börtönébe magával vihet, vajjon melyik könyvet választhatná legjobban? És az egész társaság egyhangúlag úgy ítélte, hogy a bibliát.

Ha most már a bibliát tovább vizsgáljuk, nemcsak az egyes könyveket külön, azoknak tartalmi és alaki szépségeit, hanem egymással való összeköttetésüket, úgy önkéntelen csudálatot kelt bennünk az a szép harmonia, melynélfogva a bibliába összegyűjtött könyvek szerves egészsze olvadnak, igazán *egy* könyvet képeznek, mintha csak az egész könyv egy szerző munkája volna. S ez a harmonia, ez az organikus egység annál csudálatosabb, mert bizonyos, hogy a biblia egyes könyvei igen hosszú idő folyamán igen különböző forrásokból és szerzőktől származnak. A biblia egyes könyveinek keletkezési kora Mózesstől az első keresztyén század végéig, tehát mintegy 1600 esztendőre terjedő hosszú időben oszlik meg.

Erre a körülményre való tekintetből a ker. egyház úgy magyarázta a bibliának organikus egységét, hogy abban az Isten szent lelkének az ihletés, az inspiráció útján keletkezett munkáját látta és erre az eredetre alapította annak szabályozó, úgynevezett kanonikus tekintélyét is. A régi egyháznak ezt a gondolatát megtartja az újabbkori bibliai tudomány is és azt úgy fejezi ki, hogy az az erő, mely a biblia könyveit egységes egészsze összefüzi: az isteni kijelentésnek az összes könyveken végig vonuló szelleme. Ilyen módon nyeri a biblia azt a fő és tulajdonképeni jelentőségét, melyet neki a mi egyházunk egyik sarkalatos tanában tulajdonít is, hogy a biblia az isteni kijelentésnek teljes és tökéletes történeti okmánya, s mint ilyen az örökkévaló igaz vallásnak legfőbb és egyetlen kútforrása s ennél fogva hit és élet dolgában feltétlen szabályozó tekintély, vagy — a mint nevezni szoktuk — legfőbb kánon.

Vizsgáljuk tehát meg egy kissé a bibliát ebben az igazi jelentőségében, mint az isteni kijelentésnek tökéletes okmányát s az igaz vallásnak egyetlen kútforrását.

„Kezdetben teremté az Isten a mennyet és a földet.“ Ezekkel a szavakkal kezdődik a biblia; ezekkel a szavakkal jelöli meg a világ és a kijelentés történetének kezdetét.

„És lészen új ég és új föld.“ Ezeket a szavakat találjuk a biblia végén, a Mennyei Jelenések könyvének utolsó lapjain. Ezekben a szavakban tárja fel előttünk a biblia a világ fejlődésének végét, melyet még ily szavakkal is jellemez, hogy „az Isten lesz minden mindenekben“. (Jelen 21. 1; I. Kor. 15. 28.)

A kezdet és a vég között középtűt áll a Golgotha

keresztfája, glóriával övezve, ezzel a felírással: „Úgy szerette Isten e világot, hogy egyszülött fiát adta, hogy minden, a ki ő benne hiszen, el ne vesszen, hanem örök életet vegyen“. (Ján. 3. 16.)

A Golgotha keresztfája tehát, — általában Jézus élete — kétfelé osztja a kijelentésnek és a világnak történetét s e szerint támad a bibliának is két főrésze: az ó-szövetség és az új-szövetség. Az ó-szövetség magában foglalja azokat a kijelentéseket, melyekkel az Isten Jézus megjelenését a kiválasztott népben, de annak közvetítése útján az egész emberiségben előre elkészítette. Az új-szövetség pedig magában foglalja az Isten kijelentésének befejezését és teljességét Jézus személyében. Jézus személye az a magas, ragyogó, világító nap, melynek fénylő sugarai megvilágítják az egész ó-szövetséget és megértetik velünk annak — sokszor symbolikus képekbe foglalt és így magukban homályos kijelentéseit. Az ő személyében összefutó fénysugarak azok, melyek a reménység tükrében visszatükröződve, az ó-szövetség kegyeseit is éltették, vezérelték és lelkesítették!

Jézus személye képezi tehát azt a szerves kapcsolatot, mely az ó- és új-szövetséget *egy* teljes egészszé összefoglalja, s így igazolja a ker. egyháznak eljárását, mely szerint az ó-szövetséget is szent könyvként elfogadta és tiszteletben tartja. Ugyanez a viszony egyszersmind felderíti a zsidó népnek nagy tévedését, a mely abban van, hogy csak az ó szövetséget tartván meg, benne örök érvényűnek állítja azt, a minek csak előkészítő jelentősége van és teljesnek állítja a kijelentés elejét, annak ama befejezése nélkül, melyre az folytonosan utal, Jézusnak ama szavai szerint: „Ti tudakozzátok az írásokat, mert azt hiszitek, hogy azokban örök életetek van és ezek azok, melyek én rólam bizonytságot tesznek“. (Ján. 5. 39.)

Kiváltképen Jézus életétől nyeri tehát a biblia azt a jelentőségét, hogy az az isteni kijelentésnek teljes és tökéletes történeti okmánya.

De mint a kijelentésnek története, a biblia egyúttal az egész világnak története, melyet szinte Jézus élete és a Golgotha keresztfája oszt kétfelé. A világtörténetnek ezt a jellemét, hogy annak közepén a Jézus Krisztus áll, közönségesen is kifejezzük abban, hogy a világtörténetnek egész idejét ő tőle számítjuk, visszafelé Krisztus *előtt*, előre pedig Krisztus *után*. Ez pedig azt jelenti, hogy a mint az ó-világnak egész története az isteni gondviselés bölcs vezetése alatt Jézusra céloz, úgy viszont az utána következő korban Jézus személyéből és evangéliumából áradnak ki a népek életére

az egészséges fejlődésnek éltető erői. Avagy ki tagadhatná, hogy a világ története Krisztus óta, legnemesebb alakjában, mint az emberi méltóság fejlődésének, mint az igazi kulturának története igazán a Krisztus evangéliumának, a keresztyénségnek története! S a mikor a bibliai keresztyénség tiszta szellemét az idegen szellem elborítással fenyegette s az egészséges fejlődést megakasztotta, nem a biblia alapján s nem az evangélium erejével történt-e meg a reformációban a világ újjászületése?

A bibliának, mint a történet könyvének s benne kivált az evangéliumnak ez az igazi kulturális jelentősége az, mely a mint kötelezi, épen úgy fel is jogosítja a ker. egyházat a biblia terjesztésére. Ez adja meg a bibliai társaság munkájának is a szankeziót!

De hogy a biblia a világtörténetnek tökéletes könyve, melynek közepén a Jézus Krisztus áll, ez továbbá azt is jelenti, hogy a bibliában találjuk meg a világnak helyes megítélését.

Azt szokták mondani, hogy a világtörténet a világ ítélete. Die Weltgeschichte ist das Weltgericht. Igaz, de csak úgy, ha a világ megítélésére a helyes mértéket alkalmazza. S a világ megítélésének ez az igazi, egyetlen helyes, abszolút mértéke a Jézus Krisztus, mint az embernek fia, mint az ember eszményének megtestesülése, az igazi ember. Avagy alkalmazhatnánk-e a világ és az emberiség életének megítélésében igazságosan egyéb mértéket, mint az igazi emberit?! Ugyanazért a biblia és a bibliai keresztyénség világnézetének egyik legszebb gondolata jut kifejezésre ama hitvallásunkban, mely szerint hisszük, hogy Ő, az embernek fia lesz eljövendő ítélni eleveneket és holtakat!

Jézus életének és a Golgotha keresztfájának végül még az a nagy jelentősége van a bibliai kijelentés és a világtörténet középpontjában, hogy az adja meg az isteni kijelentésnek, mint az igaz vallás örökkévaló kútforrásának és alapjának igazi értelmét.

A Golgotha keresztfája pedig azt jelenti és azt hirdeti az egész világnak, hogy az *Isten szeretett* és nekünk mindnyájunknak *bűnbocsátó kegyelmes atyánk!*

A vallások története bizonyítja, hogy minden vallás isteni kijelentésből származtatja magát. Van tehát kijelentés a biblián kívül is. Az Isten kijelenti magát a természetben, a történetben, s az ember szívében, a lelkiismeretben. És Pál apostol azt mondja, hogy az Isten láthatatlan tulajdonságait, hatalmát, istenségét az emberek megismerhették a világ alkotmányából.

(Róm. 1. 19.) Meg is ismerték és imádták az ő hatalmát és bölcsességét, szentségét és igazságosságát. De a hatalom képzelete a szolgaság tudatát ápolta; a szent és igazságos Isten imádása a félelem bénító érzetét szülte. Megnyugvást és boldogságot sem az észnek, sem a szívnek egyik sem adott. Az ó-világ nem is tudott felelni sem az észnek kérdésére, hogy *mi az igazság*; sem a szív kérdésére, hogy *miképp jutunk üdvösségre*. A művelt pogány világ fővárosa az olympusi istenek számos szobrai mellé szobrot állított „az ismeretlen Istennek”. A zsidók pedig sóvárgó reménységgel várták a Mózes által megígért nagy prófétát, a ki mindeneket igazán meg fog jelenteni az Istenről. (Csel. 17. 23; Deuter. 18. 15; Ján. 4. 25.)

És az idők teljességében csakugyan elküldötte az Isten azt a nagy prófétát, a ki az emberi észnek ama kérdésére azt felelte: „Én vagyok az igazság”. Az Istenről pedig megjelentette, hogy: „Az Isten lélek s a kik őt imádják, szükség, hogy lélekben és igazságban imádják”. (Ján. 14. 6; 4. 24.) És az Isten, mint az örökkévaló szellem, a szeretetben közli magát teljesen velünk, hogy szívünkben a viszont szeretet érzését ébresztve, magához vonzzon. A bűnhöz való viszonyban pedig a szeretet bűnbocsátó kegyelemmé lesz, a mely elűzi szívünkéből a félelem érzését, megvidámít, felemel, újjá szül és üdvösségre vezet!

És ez az ismeret, melyet Jézus evangéliumából meritünk, hogy az Isten szeretet, a Golgotha keresztfája alatt szívünknek szilárd és boldogító meggyőződésévé válik, Pál apostolnak ama szavai szerint, hogy „a ki saját fiának nem kedvezett, hanem őt érettünk a halálra adta, bizonyosan megád nekünk az ő kegyelméből ő vele együtt mindeneket”. (Róm. 8. 32.)

S a mint így a Golgotha keresztfája alatt megnyugvást talál szívünk és lelkünk, épen úgy megvilágosodik értelmünk is. Onnan visszafelé tekintve, látjuk, hogy az Istennek útjai eleitől kezdve, mindig a szeretet és kegyelem útjai. Szeretete nyilatkozik meg a teremtésben, mikor az embert saját képére és hasonlatosságára teremti és a föld urává rendeli. Kegyelemből választja Ábrahámot és teszi ő benne utódait a maga kiválasztott népévé és szeretetének erejével neveli és vezérli azt hosszú történetének viszontagságos útjain mindaddig, míg benne egyszülött fiát a világ megváltására elküldhette. Ha pedig előre tekintünk, innen, a Golgotha keresztfájának magasságából meglátjuk mi is — a Mennyei Jelenések könyvének próféta-lelkű szerzőjével — az új eget és új földet, azt az új, dicső országot, melyet az Isten a világ alapjának megvetése előtt készített mindazoknak, a kik őt szeretik.

Az evangelium teszi tehát az egész bibliai kijelentést a szeretet kijelentésévé és mint ilyent igazán a könyvek könyvévé. Az evangelium alapján lesz a keresztyénség a szeretet vallásává, melynek egyedül lehet az a rendeltetése, hogy az emberiség vallásává legyen.

A bibliának ez a jelentősége, hogy t. i. a biblia a szeretet kijelentésének könyve, ez adja meg a bibliaterjesztés munkájának az igazi, a teljes szankeziót. Mert a ki a bibliát terjeszti, az a szeretetet terjeszti, és a ki a szeretetet terjeszti, az az Isten dicsőségét és az emberi nem boldogságát terjeszti!

Bancsó Antal,
theol. tanár.

A VALLÁSOSSÁG HANYATLÁSÁRÓL.

(Második közlemény.)

De igazában nem is egészséges dolog a tudomány és a vallás szembekerülése. Hiszen ezek nem természetes ellenfelek. Csak a túlzás, vagy a tévedés állíthatta őket egymás ellenébe. *Mert ha természetes ellenfelek volnának, akkor minden vallásos embernek tudatlannak, és minden tudós embernek vallástalannak kellene lennie.* Ámde az élet bizonyítja, hogy a legkomolyabb tudósok rendszeren mélyen vallásosak is, és az Istennel, mint minden bölcsesség, szeretet, jóság és igazság örök kútfejével, a legteljesebb összhangban tudnak megmaradni. Csak a pöffeszkedő tudóskodás vagy az üreslelkűség mondhatja tehát, hogy a hit csak gyermeknek való, a mely az érett és a művelt embert ki nem elégítheti. *Igen, ha a hit elhívést, meghódolást jelent, de a hol az Istenbe vetett bizodalomra értjük azt, mennél érettebb a lélek, annál inkább vallja legdrágább kincsének.*

De a modern tudomány egyes hívei azt szokták hangoztatni, hogy a hit tárgyának és egész körének semmiféle realitás meg nem felel, mert a természeti lét határán túl bizonyosságra az emberi szellem sohasem juthat el. S ezt a kézzelfogható igazságot szelvében hirdetik és hódolattal fogadják. Pedig ép ez a tér az, a melyen egy gyékényre kerülünk a modern tudománnyal. Mert hiszen ép a kutató tudomány indul ki mindig bebizonyításra váró feltevésekből. S nincsen tudomány, a melynek ne volnának megoldásra váró problémái, sőt kijavítást igénylő sarkigazságai. Már pedig minden probléma, minden hypothesis a hit körébe tartozik. S miként a tudósnak a maga feltevése, azonkép a vallásos embernek is a maga hitének egész köre valóságos igazság, a melyre egész életének minden munkáját és összes értékeit alapítja. *A bizonyosság és a meggyőződés tehát itt is, ott is az egyén bizonyossága és meggyőződése.*

Különben is a tudománnyal együtt a vallás is az élet megismerésére törekszik, a valóság, az igazság után kutat.

A céljuk azonos, csak a módszerük más. Amaz arra akar rájutni, a miből ez mindent levezet. *Amaz a látható, az érzékelhető, a nekiünk tényleges köréből indulva s körében maradván keresi azt, a mi a jelenségek mögött mint mozgó végső ok rejtezik, emez pedig e végső okból indulva ki igyekszik megérteni a jelenválókat céljaik és rendeltetésük szerint.* S a kutatás útján a végső határig eljutott tudománnyal a vallás azonos útra kerül, mert a végső okot a tudomány is egy a természetben működő, de abból a maga valóságában nem, csakis hatásaiban megismerhető bölcs, mert célos hatalomban találja föl. Csak az a különbség, hogy míg e végső okot a vallás személyesnek és öntudatosnak, addig a tudomány, legalább a ma uralkodó irányzatában, szükségszerű természeti törvénynek tekinti.

Ez az oka, hogy a mai tudomány a személyes Isten képzetével élő vallást ellenfelének tekinti s a vallásos világnézetnek még a jogosultságát is elvitatja. Pedig ezzel nemcsak túlzásba csap, hanem önmagához is következtelenné válik. *Mert a kutatáson alapuló tudománynak sohasem szabad elfogultnak lennie azok iránt, a kik más utakon és módokon igyekeznek a lét nagy kérdéseinek megoldására.* Annál kevésbé, mert hiszen még a tudományban magában is eldöntetlen kérdés, hogy a nagy mindenségben a gépies szükségszerűség vagy a célszerűség-e a döntő törvény? S ha a manapság a necessitást hangoztató tudomány meggyőződik arról, hogy e szükségszerűség bölcs célszerűséggel kapcsolódik össze, ismét egy lépéssel közelebb fog jutni a ma lenézett és kigúnyolt valláshoz. Pedig erre a lenezésre már csak azért sincs joga, mert be kell látnia, *hogy a vallásos, istenes világnézet az emberiségnek pótolhatatlan kincse, míg a vallástalan életfelfogás egyes igen-igen erős lelkeket talán kielégíthet, de az emberiség egészére nézve még sem egyéb, mint a kétségbeesés útja, melynek vigasztalása és megnyugvása nincs.*

De meg a tudomány és a vallás igen szépen megférnek egy fedél alatt. *A vallásosság egy embert sem gátol a legelfogultatlanabb tudományos munkálkodás kifejtésében sem.* Az igazi vallásos lélek ép mindent tisztán látni, megismerni törekszik, vizsgálja még az istenség titkait is, sőt mennél mélyebben merül a jelenségek és okok kutatásába, annál inkább kutatja azokat s így a tudománynak útjába nem áll. A mikor a tudomány mai módszere és támadásai ellen felszólalok, távol van tőlem, hogy a tudomány végtelen értékét és autonóm jogát támadjam vagy elvitassam, avagy hogy kiméletet kérjek a vallásos világnézetnek. A tudomány, ha az igazságot minden

mellétekintet nélkül kutatja, hivatását tölti be s oly módon teszi azt, a mint a siker érdekében a legjobbnak tartja. Szabadságát feltétlenül kívánom és védem. De viszont azt is megkívánom, hogy a vallásos világnézet jogosultságát s roppant gyakorlati jelentőségét és értékét ismerje el. *Am bírálja és javítgassa, ha képes reá, de kiméleltenül ne törjön pálczáat fölötte.* De meg azt sem szabad a tudománynak felednie, hogy a titkok előtt ő maga is tanácstalanul áll és hogy akármilyen nevet adjon is neki, de egy világot létesítő és föntartó hatalmat ő is kénytelen elismerni és vallani. Ebből pedig le kell vonnia azt a következtetést, hogy a vallásos világnézet ellen irányuló támadásai se nem jogosak, se nem igazságosak. Le kell vonnia különösen azért, mert a vallásos világnézet is egy a többi mellett, a melynek ép úgy megvan a jogosultsága, értéke és igazsága, mint bármely más világnézetnek.

A necessitas egyoldalú kiemelése teremtette meg az *evolutios elméleteket*. Az evolutio elvileg nem zárja ugyan ki a teleológiát, de alaptörvénye mégis csak a necessitas, a mely az anyagban, a tömegben s annak minden méretében uralkodik. *A fejlődés tényét magában véve a vallásos világnézet sohasem tagadta.* Már a teremtésre vonatkozó bibliai monda is a fokozatos fejlesztés formáját mutatja, bárha szöszzerűen a pillanatnyi megalkotás gondolatát emeli is ki. De a teremtés fokozatos nemcsak az időt tekintve, hanem a minőség fokaira nézve is. A fejlődés gondolatát még inkább megtaláljuk az istenországának eszméjében, a melyet Jézus maga is a mustármaghoz, a kovászhoz, az elvetett gabonához hasonlít. Megtaláljuk magának az üdvrendnek a menetében, a mely szerint az Isten a maga bölcseségével tervszerűen vezérli az emberiséget a kijelentés által azon végső célra, a melyet kitűzött, s a mely nemcsak az egyes embernek, hanem az egész emberiségnek is a boldogság és üdvösség útja. Minden egyes ember munkása a maga és az egész társadalom boldogságának, a mely a fokozatos erkölcsi és szellemi emelkedés, a tökéletesülés és a szentesülés útján érhető el. Magának a fejlődésnek a gondolatával tehát a vallásos világnézet nemcsak meg tud békélni, hanem együtt is él. Csak a túlzásai és egyoldalúságai miatt ütközik vele össze. Mert az evolutionisták a fejlődést teljesen gépiesnek és anyagiasnak, és így minden téren és minden oldaláról fiziologiainak tekintik, a mely merőben gépies szükségyszerűséggel érvényesül még a szellemi téren is. A vallásos világnézet szerint pedig a fejlődés egy öntudatos célos akaratnak, egy bölcs intézőnek az irányítása alatt áll.

Az evolutionisták egy része, magának a mesternek,

Spencernek a nézeteitől is eltérően az egyesnek különös önálló jelentőséget nem tulajdonítanak, hanem egyoldalúan csak a tömegre, a sokra, a társadalomra, a nemre fektetik a súlyt. Ez az utóbbi magatartás az oka, hogy az evolútiós tudomány és világnézet nemcsak általában a vallással világnézettel, hanem különösen is a protestantizmussal szembe kerül. Ellenben bizonyos mértékig kedvez azoknak a vallásoknak, a melyekben a vallás a közösség ténye és birtoka s a hol az egyes ember csak mint a vallási közösség tagja nyer valamelyes értéket. Innét van, hogy a mióta az evolútiós elméletek az irodalomban, a napi sajtóban, a tudományban a társadalmi életben mind nagyobb tért hódítanak, s mind több szószólóra akadnak, azóta az egyéniség önálló jelentőségét tagadó s szintén a közösséget hangsúlyozó római katholicizmus erősen fellendült, míg az evangéliumi egyházak jelentőségben és súlyban úgy, mint számban is, folyton veszítenek.

Az egyéniség végtelen értékét és önálló jelentőségét pedig nemcsak azért kell megvédenünk, mert a vallás eszméje ezt kívánja, s mert az evangéliumi keresztyénségnek ép az egyéniség kiemelése az alapja és a sajátossága, hanem azért is, mert az egyéniséget még maga az elfogulatlan tudomány is elismerni kénytelen. Mert ha igaz is, hogy minden, még a legnagyobb ember, sőt az alkotó, eredeti lángész is a multak fejlődése eredményein táplálkozik és a maga korának a köntösét hordja, s hogy csakis abban a környezetben érthető meg, a melyben érvényesül és a melyből táplálkozik; ha igaz is, hogy minden ember, még a legnagyobb is kora és faja jellemvonásait, eszméit, törekvéseit, vágyait öleli fel magába, viszont az is igaz, hogy ha ezt nem öntudatosan tenné, nem volna meg az önálló értéke és jelentősége. *Az egyéniség jelentősége, nagysága és igazsága abban áll, hogy a tömeg közül, a melynek természetesen ő maga is tagja, része, a maga öntudatos, czélos munkásságával kiemelkedik egy oly magasságba, a honnét messze belátja nemcsak a mult alkotásait, hanem a jelen munkásságát és a jövő feladatait is, és a mi e feladatok érdekében a mult eredményei és a jelen gyümölcsei között értékes, mindazt önmagába felveszi, egyesíti és értékesebbé teszi.* De ezt természetesen nem ösztönszerűleg, hanem öntudatosan teszi. S ez adja meg egyéniségének jelentőségét. Igazságát meg megadja az, hogy ez értékekből is csak azt ragadja ki és gyűjti össze a maga lelkében, a mi az ő egyéniségének megfelelő. A többit ismét más egyéniségnek hagyja hátra. Ez az oka, hogy a forrongó korszakokban oly sok hatalmas egyéniség terem.

Az egyéniség jelentőségét mi se mutatja jobban, mint, hogy míg annak tagadói is, a mikor egy-egy kort megismerni akarnak, annak általános képét csakis az abban működő és érvényesülő jelentős egyéniségek munkásságának vizsgálata alapján rajzolhatják meg. Persze erre azt mondják, igen, mert az általános mindig a részek alapján ismerhető meg. Ha ez így van, akkor az egyéniségnek, a résznek önmagában is megvan a maga jelentősége, mert nemcsak az egészhez való viszonyában, hanem épen önmagában esik első sorban megítélés és elbírálás alá. Mennél többet tartalmaz a közösből, mennél nagyobb a jelentősége az általánosra nézve, annál értékesebb önmagában is. A nagy egyéniségek jelentőségét az képezi, hogy a mult fejlődésének eredményei és a jövő fejlődés alapjai az ő lelkükben fognak egymással kezet.

Az egyesnek önálló, egymagában is végtelen jelentőségét bizonyítja az erkölcsiség is. *Az erkölcsi felelősség, az öntudat, az akarat és a szabadság nem összességnek, hanem az egyénnek a birtoka.* — Az erkölcsi beszámíthatósággal a közösség és a tudomány maga is számolni kénytelen, mert különben nem volna helye a büntetésnek, csupán csak a fékezéstről beszélhetnénk vagy még sokkal inkább csak a mélységes, de tehetetlen szájalomra volnánk a bűnössel szemben utalva. Hogy pedig ez a büntudat lerontását eredményezi, azt bizonyítani sem kell. A naturalista felfogású embert valóban nem is a bűn útálata, hanem inkább csak a büntetéstől, a sikertelenségtől s az ezekkel járó kellemetlenségektől való félelem tartja vissza a gonoszságok elkövetésétől. De az alkalom aztán igazán tolvajt szül. A bünt ma nem veszik komolyan. Mutatja ezt nemcsak az, hogy az emberek nagyon is hajlandók a különböző társadalmi mértéket alkalmazni, hanem különösen az, hogy magában az irodalomban is egészen új irányzattá vált már a bűn legyezgetése, sokszor dicsőítése. De meg a társadalom, a törvény őrei, a közvélemény szervei is a bűnössel vállvetve igyekeznek mentséget támasztani a bűnnek, a mit pogány módra csak természeti bajnak, öröklött betegségnek, vagy a gyöngye pillanatok botlásának szeretnek feltüntetni. Mint ilyen pedig valóban inkább a szájalom, mint a megítélés tárgya. Ezzel az erkölcsi öntudat bomlasztó, a sziv tisztaságát fertőző pogány felfogással van ma telítve a mi egész légkörünk. Ezért oly gyöngye ma a büntudat, az Istenhez való vágyakozás, a vallásosság nemesítő érzése is. *Nem egyéb ez, mint a természeti embernek az erkölcsi ember fölé való emelése.*

Az irodalom és a művészetben is a naturalisztikus szempontok az uralkodók. Minden át van hatva a verismussal. Ebben a légkörben pedig a vallásosság elsenyved. *Mert a vallásosságnak az édes testvére az eszményiség.* Ennek pedig ma nincs otthona közöttünk és bennünk. Mind jobban tompul az embernek az az érzéke, a mely őt a nemes, a szép, az eszményi, az isteni keresésére, felismerésére, becsülésére és valóítására sarkalja. Ma csak a pillanat hasznos értékesítése mozgatja az embert. Nem eszményi célok szolgálatában, nem is az Isten nevében, hanem csak a kellemes és a hasznos megszerzésének érdekében veszi fel az élet küzdelmeit. Nem az erkölcsi, hanem csak a felváltható értékeket keresi és becsüli. Azokat az értékeket, a melyek őt a társadalomban emelik. *Hogy önmaga előtt emelkedjék, arra nem is gondol.* Ebből az irányzathól sarjad aztán ki a véletlenre, meg a mások ügyetlenségére vagy tudatlanságára támaszkodó számítás. Innét ered a modern társadalmi élet annyi sok új hajtása: a gyors és zajos sikerek hajhászata, a támadó vágyak gondtalan kielégítése, a felcsigázott igények dédelgetése, a kényelem vágya, a munka és fáradság nélkül élés törekvése, a tömeg hangulatához, a divat szeszélyéhez való szolgai idomulás, a munkakedvet ölü elégtelenség, a lealázó panaszolkodás, a romlást kezdő gyáva lemondás, a másokra támaszkodó meghunyászkodás és sok más gyarlóság.

Ilyen lelkülettel, ilyen életfelfogással csoda-e, ha az élet kétségtelenül mind nehezebb s különösen a becsületre nézve roppant veszedelmes küzdelmeiben az ember eltesped, meginog, elbukik? *Hiszen ha a siker nem jár vele egy úton, nincs, a mi rá nézve az életet értékessé és ingerlővé tegye.* Nincs erkölcsi eszmény, a mely után törnie érdemes, és a mely után való törekvés gyönyörűsége mellett a külső sikerek elmaradását merőben jelentéktelennek vagy legalább mellékesnek tekinti. S a mikor az ember ezt az életfelfogást látja mindenütt; a mikor, ha lelke egy kis üdülésre vágyik, a költészethez fordul, ott is csak ezt találja; ha iskolában, színházban, és a közművelődés minden otthonában csak ezt a szellemet szívhatja magába: ki csodálhatná, ha e nagyon is realis kor kora érett csemetéinek fanyar lelkében legföljebb ha a látszatos, babonás vallás képes csak holmi ösztövért hajtásba verődni! Ennek azonban, mint a csinált virágnak, ha van is tán színe, meg formája, de illata, bája, magva, gyümölcse nincs. Ha aztán az ilyen lélekre az élet ezernyi próbája ránehezedik: behorpad, összetörik, mert nincs meg az a szilárdsága, nincs meg az a rugalmassága, a melyet

egyedül csak az Istenbe vetett hit és ennek minden vigasztalása képes megadni.

A mai társadalom embere nem az Istennel, hanem csak bizonyos intézményekkel érzi magát viszonyban. Mint egy organizmus tagja, abban látja egész hivatását, hogy gépiesen elvégezze a reá bízott munkát. Természetesen megkívánja azt is, hogy bő olajozásban legyen része. Adásvételnek tekinti az életet, a mely csupa alkalmazkodás és óvakodás, de nem az erkölcsi ész élete. Csak a társadalommal van leszámolni valója, és nem a saját öntudatosan felfogott erkölcsi értékével. *A munka önmagában való végtelen erkölcsi értékét, s a munkálkodás hasonlíthatatlan gyönyörűségét nem érzi és nem érti.* Ezért benne az akarat elcsenevész. A modern életnézetnek és életmódnak ez a gyümölcse.

És ez a közszellem még az olyanok lelkére is ráüti a bélyegét, a kik nemes feltételekkel léptek az élet útjára. Vallástalan társadalomban, elégületlen és önérzet nélkül való emberek között a környezet hangulata, az általános felfogás, mint az utca pora, azokra is ráragad, a kik azt kikerülni igyekeznek. Mert a ki a napon jár, megbarnul az ernyő alatt is. Az ember nem szigetelheti el magát teljesen kora szellemétől. E szellem pedig se nem egészséges, se nem emelkedett, se nem nyújt a szívnek elégültséget és boldogságot.

Akkor jönnek aztán a népboldogítók, a kik az elégületlen, tépelődő, zúgolódó tömeg elé állanak és az élet viszóságait még jobban kihegyezve azt mondják: „Jer, most majd megmutatjuk mi azt az utat, a melyen boldog lehetsz!“ *És rámutatnak, nem arra, a miben megelégedése alapját találhatja meg, hanem csak arra, a miben elégületlensége okát gondolják.* Azt hiszem, nagy hiba és félszepség az, hogy az általános elégületlenség szociális tényét *pusztán* gazdasági kérdésnek tekintik. *Pedig valójában a megelégedés kérdése az, a melynek megengedem, egyik fő oka a gazdasági viszonyok sajátságos alakulásában van.* Az elégületlenség gyökere nem a földi javak egyenlőtlen elosztódásában van. Az élet bizonyítja, hogy a boldogság és a megelégedés a javak mennyiségétől független. A jólét kétségtelenül könnyíti az életet, de a megelégedést semmikép se biztosítja. A mai világnézettel egy fészekben élő szociális probléma ma tisztán és egyoldalúlag a gazdasági téren mozog, de egyedül azon sohasem oldható meg. Azt senki se fogja tagadni, hogy a szociális kérdés a gazdasági élet átalakulásával kezdődik s így azzal szorosan összefügg. De az is bizonyos, hogy úgy a mai, mint minden idők szocializmusában a baj gyökere mélyebben van. Minden nagy szociális

mozgalom az ember méltóságának, öntudatának ébredésével áll összefüggésben. A gazdasági viszonyok változása az emberiség nagy részének az élethez és annak javaihoz való jogos és természetes igényeit kielégítetlenül hagyja. A mikor az ember ennek tudatára jut, akkor indul meg a szociális mozgalom. Ezt a gazdasági érdekek indítják ugyan meg, de egyik részében mégis mindig ethikai marad. Erről az oldaláról is el kell tehát azt bírálnia, sőt ebből a szempontból kell az orvoslását is megkísérteni.

A mai szociális apostolok jobbára csak elmérgesítik a bajt. Mert alig tesznek egyebet, mint hogy az elégtelenséget kielégíthetetlen igények támasztásával teszik még súlyosabbá. S mialatt az a szegény ember az egész világ boldogságáról álmodozik, azalatt mind nagyobb gátat emel önmaga és a megelégedés közé. Mert nem hall és nem hallat egyebet, mint csak a folytonos panaszt, Nem termel a lelke egyebet, mint az emberiség kényszerboldogítására vonatkozó homályos álmokat. De sohasem jut eszébe az a józan gondolat, hogy mit használ neki, ha az egész világ boldog is, ha ő maga boldogtalan! *Mert a megelégedés nem az a közös tál, a melyet, mint a szociálista apostolok egy része gondolja, az emberiség majd körülül és kiki addig eszik belőle, a míg jól nem lakik, hanem az ember lelkének oly sajátos kincse, mint a szeretet, nemesség, tudás, bölcseség, jóság, a mit kinek-kinek magánának kell megszereznie.* S ha e világon minden egyes ember maga igyekeznék az elégtelenségre, akkor az egész világ boldog és elégtel voltna. De hát lehet-e az a test egészséges, a melynek az egyik tagja béna, a másikat nehéz kór emészti, a harmadik elcsenevészett? Az egyes tagok épsége és egészsége a test egészségének elengedhetetlen feltétele.

A társadalomnak itt csak az a szociális kötelessége, hogy az egyes ember boldogsága, érvényesülése és elégtelensége elé mesterségesen gátakat emelni ne engedjen. Az ember ne legyen ragadozó állattá, hanem maradjon meg felebarátnak. Ezt a célt azonban, a mely kétségkívül meg tudna védeni minden szociális problémát, semmi más úton el nem érhetjük, mint csak a vallásos életfelfogás lelket világosító és művelő terjesztése által. És a mikor a társadalmi elméletek szószólói a mennyei gondviselés hitének helyére a földi gondoskodásra való támaszkodást oltják be az ember lelkébe, akkor igen rossz szolgálatot tesznek a boldogítani ígért emberiségnek. Mert ezzel a megelégedés, megbékélés és megnyugvás erős vára helyére csalódásokból és ámitásokból összerótt tetszetős bérházakat emelnek, a melyekben az ember vágyaival és

törekvéseivel barátságos, meleg otthont találni nem képes. Azt keresi, azt kutatja mindég s hurczolkodik folyton házról-házra, de ha hajlékot talán talál is, otthont soha többé.

Ennek az oka pedig nagyon egyszerű. *A földet meleg otthonná nem a jólét, nem a kényelem, hanem a megelegedés teszi. Ez pedig csak a vallásos életfelfogással jár feltétlenül együtt.* Az a tudat, hogy én a jóságos Isten atyai szeretetének és gondviselésének a tárgya vagyok, a küzdelemben megedz, a sikertelenségek között biztat, a veszteségekben vigasztal. Az a meggyőződés, hogy én Isten céljainak munkatársa vagyok, hogy az én életemnek minden egyes titkos és nyilvános jelenségét az igaz Isten nemcsak látja, hanem meg is ítéli: megszenteli a munkát, emeli annak értékét. Az a gondolat, hogy az én életem sorsát nem a világ szokása szabja meg, nem a véletlen irányítja, sőt még csak nem is a magam kénye szerint intézem, hanem a gondviselő Isten jósága és bölcsesége vezérli, megnemesíti az egész életet, boldogító békességgel tölti el az embernek a szívét. Ezért a vallásos világnézet az egyes ember és az emberiség boldogságának legfőbb kútforrása és egyedül állandó biztosítéka. A modern társadalmi elméletek s maga az egész modern világnézet s annak minden szerve arra az útra terelték az emberiség életének irányát, a melyen a vágyott boldogsággal és megelegedéssel találkozni sohasem fog.

De ha a mai világnézet általában sem kedvez a vallásosságnak, annál kevésbé mozditja elő az evangéliumi vallásosság terjedését és szilárdulását. A római katolikus ember vallásossága könnyebben elérhető és megtartható, mint az evangéliumi keresztyén emberé, a kinél az egyéni erkölcsi felelősség és céltudat érzésén fordul meg a dolog. Amott a vallásosság külső máz is maradhat, itt mindig a lélek bizonyos állapota és iránya az. Ezért az evangéliumi ember teljesen szabad és önálló, csak az isteni céltűzés szabja meg élete irányát és törvényét. S szabadsága mellett ez növeli a felelősségét s így ez korlátozza szabadosságát is. Ezért, a ki a protestantizmus féktelen szabadosságáról beszél, nemcsak azt nem tudja, mi a protestantizmus, hanem azt sem, hogy mi a keresztyénség és hogy mi volt Jézus világnézete és erkölcsi eszménye. A hívő embert az ő hite, vagyis az Istennel való személyes benső összeforrottsága egészen átalakítja, igazán emberré teszi. Olyanná, a ki nemcsak hangoztatja, hanem érzi és érvényesíti is a maga emberi méltóságát. S míg ez egyrészt felemeli őt a közönséges színvonal fölé s kiemeli egyéni jelentőségre, addig másrészt a társadalom javának

munkásává is teszi. A maga boldogságát munkálva, a közösség boldogságát is gyarapítja.

Ma, az evolúció és a mechanikus szükségszerűséget hangoztató tudomány korában, az egyéniség jelentőségének és a vallásosság óriási értékének csak hanyatlania lehet. Ezerféle jelenség mutatja mind ennek a szükségszerűségét és a valóságát. Társadalom, állam, iskola, művészet, tudomány s minden akaratlanul is terjesztője ma ennek a vallástalan, naturalistikus életfelfogásnak. S így az egyház körén kívül az ellenséges irányzatok és törekvések és hatalmak egész tömege áll szemben a vallásosság igényeivel és érdekeivel.

Raffay Sándor.

BOCSKAY ISTVÁN ÉS A BÉCSI BÉKE.

A magyar nemzeti szabadság történelmének eme nagy alakja, ki mindig csak magasztos és dicső czélokért küzdött, éled fel mostan újból emlékezetünkben. A szabad hajdúknak kálvinista népe, melynek derék ősei egykoron Bocskay zászlója alatt verték a németet, ma is különös kegyelettel őrzi vezérének emlékezetét. Egész legendakör fejlődött ki s maradt emlékezetben a vezérlete alatt vívott szabadságharczokról e nép fiainak szívében s a Bécszet riasztgató hősnek kimagasló egyéniségét ma is áhitatszerű kegyelettel emlegetik a hajdú fészkekben.

„Bocskay angyalai“-nak eme hazafias érzelmében *mi is* résztveszünk. A nagy történelmi alak vakító fényű pályájára büszke önézettel gondolunk ma, három század után vissza. Hiszen a miénk is volt ő. Az egész magyar nemzeté, melyet nemcsak nagygyá, de szabaddá és függetlenné akart tenni.

De most másnemű indokok is késztetnek bennünket arra, hogy emlékezetünkben, közel 300 esztendő álmból, feltámaszszuk e szabadsághóst. Rövid időhöz választ el minket *a bécsi békekötésnek* háromszáz éves fordulójától, mely az ő hősi küzdelmeinek legkorszakalkotobb eredménye volt. Ha ezt akkor létre nem hozza Bocskay, akkor ma már aligha beszélhetnénk e hazában: magyar alkotmányról, magyar nemzeti szabadságról, sőt az ezzel elválaszthatatlanul egybeforrt protestáns egyházzól is.

* * *

Történelmi tény az, hogy főként Miksa császár korában annyira elterjedt már a protestantizmus nemcsak hazánkban, hanem az osztrák örökös tartományokban is, hogy az előbbi helyen, főként a köznemesség körében, alig lehetett irmagul találni egy-egy katolikust. Tény az is, hogy a főnemesség órási zöme a reformáció hive volt. Római katolikus írók

állítják azt, hogy 30 protestánsra *csak egy* esett, a ki a régi vallást követte már. A király maga sem idegenkedett *eleinte* a protestantizmustól; sőt midőn, pazar életű neje miatt, összekülönbözött apja és apósával, protestáns hajlamaival, egyenesen *tiúntetni* kezdett. Ma már kétségen felül áll s történelmileg beigazolást nyert az is, hogy Miksa szorgalmatosan tanulmányozta az evangéliomi új tanokat. A lutherséget: „igaz vallás“-nak, a róm. kath. egyház fejeit pedig: „ördög szolgái“-nak nevezte el s udvari lelkészül *nős* papot vett maga mellé. A külföldi protestáns fejedelmek barátságát *feltűnőleg* kereste s hozzájuk írott leveleiben kifejezte nyíltan azt is, hogy: „a pápát gyűlöli, a misétől pedig undorodik“. Jellemző e nemes gondolkodású uralkodóra az is, hogy éppen magok a protestánsok voltak azok, a kik óva intették, hogy mersékelje hevét és ne szakítson *végleg* bigottérzelmű pápista családjával, mert különben nem választják majd meg császárrá. Miksa uralkodása alatt a vallásügy terén nemcsak teljes fegyverszünet állott be, melyben aztán a küzdőfelek nagy és küzdelmes döntő csatához készülhettek, hanem az új vallásnak követői jó részben a római katolikus vallással *egyenjogúságot* is élveztek, minek kétségtelen bizonyítéka az is, *hogy a protestáns lelkészek az állami javakból segélyezve voltak*. A kongrua tehát már megvolt ekkor is.

A nagy prot. egyháztörténettudós *Révész Imre*, ki Bocskaynak emlékét az általa szerkesztett: „Magyar Prot. Egyházi és Iskolai Figyelmező“-ben¹ lelkes szavakban örökitette meg, állítja, hogy *eredetiben* megfordult 1583-ból kezében két protestáns lelkésznek *Mocsi Pál* fegyverneki és *Tiszavarsányi András* kömlei lelképásztornak nyugtája, melyekben igazolják, hogy a királyi tizedsedőktől a szokásos negyedét felvették. Különbön ilyen nyugták a kamarai országos levéltárban igen nagy számmal találhatók. És ez a kir. kamarai jövedelme a lelkészeknek nemcsak gabonából, hanem élelemre használható állatoknak különböző fajaiból is állott.

Az a fegyverszünet azonban, a melyben a protestánsok Miksa alatt háborítlanul éltek és a melyben hatalmasan megerősödtek, Rudolf uralkodása alatt meg lön erősen zavarva és a támadás, a VIII. Kelemen pápa által megalkotott protestáns-irtó fejedelmi szövetség támogatása és a jezsuiták fondorlatai következtében, annál vehemensőbb erővel kezdődött el az 1597. évben. Természetesen, miután a magyar haza polgári szabadságát a protestáns egyház nélkül *még csak elkép-*

¹ IX. évfolyam 350. és köv. lapokon.

zelni sem lehet, megkezdődött, a klerus segédkezése mellett, mindkettőnek nyílt és erőszakos üldözése.

A támadás *először* Erdélyben, a vallásszabadság eme klasszikus földjén, kezdődött meg. Rudolf VIII. Kelemen pápa felhívására az erdélyországi prot. magyarság hóhérait, Bastát küldte ki oda, hogy ott: „állítsa vissza a katolikus vallást“. Basta nem maga ment egyedül oda. Neki segédei is voltak az üldöklésben: Molart és Burghaus osztrák pápista németek személyében. Ezek hozzá is láttak egész erővel a vallásügy szervezéséhez s a királyhoz hűtlen városokban, melyek elég nagy számmal voltak, csakis a r. katolikus vallás gyakorlatát engedték meg.

Ezzel egyidejűleg megkezdődött a hóhéri munka is. Temérdek magyar protestáns egyént végeztettek ki s kobozták el jószágait. Hogy a pápista vallást teljesen szilárd alapokra fektethessék s a magyar alkotmányos polgári szabadságot végleg megsemmisíthessék, megkezdődött Erdély *elnémetesítése*. A szászokat enormis váltságokkal ruházták fel. A német külföldi tartományokból valóságos invázió indult meg Erdélybe, a kik ott mint kézművesek sok kedvezményt és több évi adómentességet élveztek.

Miután e németek közt protestánsok is voltak, Bastára nem lehet ráfogni, hogy ő a vallásnak *eleinte* ellensége lett volna. Ő tisztán nemzetiségi politikát akart folytatni ott. Csak *később* történt meg, hogy, miután eljárásával a király nem volt egészen megelégedve, az ellenreformációt a szászok körében is megkezdette. Az intés nem is maradt nála hatástalanul. Megkezdődtek az akasztások s egész sereg embert juttatott — a protestáns szászok közt is — az osztrák hóhéritőfára.

Emberi toll ma sem képes felháborodás és undor nélkül leírni azt a szörnyű pusztulást, a melybe főként Erdély protestáns népe jutott. E rémes idők egykori krónikása *Mikó Ferencz* azt írja ezekről a vérengzésekről: „Nincs olyan nyelv, ki azokat a kegyetlenségeket megmondhassa“.¹ E szomorú viszonyok közt tűnnek fel *először* a hajdúk, a kikkel szemben, miután a Basta által protegált pápista németeket is erősen szorongatták, maga is támadólag lépett fel. Basta 1604 április 7-én távozott el e könnyel és vérrel áztatott földről, miután azt teljesen koldussá tette és a letiport országot Rudolfnak meghódította.

¹ Magyar Tört. Emlékek, Írók. VII. kötet.

E kegyetlen hóhér most már Alsó-Magyarországot szemelte ki működése teréül. Itt kezdődött meg alatta a rémuralom. Felső-Magyarországon pedig a volt karthauzi szerzetesfőnök, Barbiánó volt az, ki hozzá hasonló szerepkört töltött be.

Ennek a római grófnak *első* támadási ténye az volt, hogy a kassai szép, nagy templomot a lutheránusoktól erőszakosan elvette és a klérusnak átadta. De elvette ő a protestánsok összes templomait is. Papjaikat onnan kiutasította és a prot. isteni tiszteletek gyakorlását *végleg* betiltotta. S a merre csak rablőhadjárati útja vitte, a prot. templomokat mindenütt elfoglalta s különösen a kálvinista lelkészekre haragudott és azokat embertelenül gyötörte.

Miután így Felső-Magyarországot *végig* pusztította, lejött az Alföld síkságaira s különösen *Bocskay* István kálvinista főúr szép és terjedelmes birtokaira vetette rá magát s felségárulás keresett ürügye alatt ennek *szentjobi* és *kerékü* várait ostromolta. Bocskay ez orvtámadásra *sólyomkői* sziklavarába vonult vissza s innen követei által felszolitá az épen Váradon időző Barbiánót azzal az üzenettel, hogy az ellene emelt vádakra bármely perczben kész megfelelni, ha törvényes bíróság elé kerül a dolog. De Barbiánónak nem a törvényes út kellett, hanem a Bocskay birtoka, a ki utóljára is kénytelen volt vele szemben a harczy küzdelmet felvenni.

És itt kezdődik már a magyar alkotmányos szabadság és a protestantizmus védelmének ama szervezetes korszaka, melyben a dicsőemlékű fejedelem játszott a főszerepet, s a melynek áldásos, pozitív eredménye az 1606-iki *bécsi békekötésben* domborodik ki.

Ezer bajtól lesujtva, idegen zsoldos hadak által háborgatva és pusztítva hordozta ekkor a magyar a kényuralom nehéz igáját. Basta és Barbiánó annyira leigázták ezt a szegény nemzetet, hogy majdnem minden ellenállás nélkül viselte már el ez árva, szomorú sorsát. Hogy a magyarsággal együtt a protestantizmus is szenvedett, siralmas krónikák beszélnek erről e korból.

De Barbiánónak még ez sem volt elég. Ő is előbb koldusnak s aztán pápistának akarta látni Magyarországot egészen. S hogy kitűzött célját elérhesse, fővadra veté ki most már hálóját: Bocskay Istvánra, „valóságos oroszánra“, mint ezt derék történettudósunk Szilágyi Sándor találólag megjegyzi.¹ Azt mondják, hogy midőn felingerelve, sikerült Bocskayt

¹ A Magyar Nemzet története, V. kötet, Budapest 1897. 484. lap.

forradalomba hajszolni be, pokoli örömré fakadt s poharát ürité rá, mint lázadóra.

Bocskay volt e vidéken az egyedüli főúr, a ki, e nehéz időkben is, meg lón kimélve minden háborgatástól. Mint Rudolf királynak *hű* embere élt terjedelmes biharmegyei birtokán és itt utasította el magától amaz erdélyi bujdosókat is, a kik eljöttek hozzá s szivetrázóan esetelve előtte hazájuk siralmas sorsát, egyenesen felajánlották neki a fejedelemséget, ha „élükre áll“. De Bocskay elutasított magától mindent. Erős érzéke volt a törvényes rend iránt s nem akart sehogy sem fegyveres erőszakhoz nyúlni. Kimutatta ezt Barbiánó jogtalan támadásával szemben is.

De a ravaszlelkű és fondorlatos Barbiánó magaviselete, a ki nemcsak birtokaira áhítozott, hanem egyenesen élete ellen tört, végre is mintegy beleerőszakolták Bocskayt a fegyveres fellépésre. A lippai csatából szétugrasztott vitéz hajdúkban, a kik felajánlották neki „hüségés és igazszívü“ szolgálataikat, végre is hatalmas és erős segítséget nyert.

És Bocskay akarata ellenére kitört már most amá háború, mely örökké emlékezetessé lón nemcsak a magyar nemzet, hanem a protestáns egyház történetében is. Hiszen ez a küzdelem nemcsak polgári, hanem vallásszabadságért vívott hadjárat is volt. „A szent Isten a magyar nemzetségnek szivét felindította és Bocskayban megadta a népnek azt a vezért, kiben mindazon tehetség egyesült, melyet a nemzeti ügy diadalra juttatása megkívánt.“¹ Találóan jellemzi e derék kálvinista főurat Szilágyi Sándor, midőn írja róla: „Bocskay katona és államférfü volt egy személyben. Erős magyar s erős kálvinista érzésü ember, de épen, mert *évekig* kívül állt a felekezeti és társadalmi küzdelmeken, bizonyos elfogalutlansággal itéli meg azokat. Egy párthoz sem tartozván, a pártélet aprólékos szendélyeit és gyölölségeit nem ismerte s épen azért *joggal* támadhatott fel benne a gondolat, hogy *egy párttá* egyesíti az egész nemzetet s kezébe új zászlót ad, *melyre az állami önállóság és lelkiüsmerti s vallási szabadság biztosítását* irta fel.“²

A milyen szükséges volt, épen olyan válságosnak ígérkezett e harc, mert ez döntötte el nemcsak a magyar haza alkotmányának sorsát, de ennek kimenetelétől függött a protestáns egyháznak jövő helyzete, sőt egész élete is.

¹ Thaly Kálmán. Bocskay leveles könyve. Magyar Tört. Tár. XIX. kötet 102. lap.

² A Magyar nemzet története. V. kötet 589. lap.

Bocskay éles belátásával csakhamar felismerte a helyzetet s *a semmiből* rövid idő alatt oly hatalmas hadsereget teremtett, melynek sikeres győzelmei megremegtették Bécsset és az egész Európa figyelmét hazánkra irányíták. Nem ok nélkül nevezték őt el a magyarok Mózesének. Hiszen friss forrást: „a legnemesebb érzelmek tiszta vizét fakasztá ő fel, főként a kőkemény hajdú szívében.“ Ezek a házi tűzhelyök mellől kizavart vitéz emberek, a kiket a ravasz Barbiánó szemkápráztató ígéretekkel akart magához csalogatni, (szabad zsákmányul ezeknek Debreczent, Váradot és Kerekit ajánlotta), ösztönszerűleg megérezték, hogy Bocskayban megtalálták ama férfiút, a ki állandó hazát és független szabadságot biztosít nekik. Visszautasították tehát Barbiánó pokoli ajánlatát, azt üzenvén neki, hogy: „nem akarnak vallásuknak és nemzetüknek *hóhéri* lenni“. ¹ Ebben a szövetségben mind a két fél nyert. És ez a szövetség a magyar nemzet és hazai protestantizmus hatalmas védbástyájává lőn!

Köztudomású dolog előttünk amaz államférfíui bölcsesége is e nagy szabadsághősnek, hogy ő, a hithű és buzgó kálvinista, a vallásüldözés eme szomorú napjaiban, sohasem kérdezte, hogy ki minő vallást követ. Szívesen látott mindenkit, a ki őszinte szívvvel hozzácsatlakozott s a r. katolikus papoknak is épen úgy biztosított levelet adott, mint bárki másnak. Épen ebben rejlett hódító varázsereje az ő fellépésének s ez adta meg a kedvező lökést a mozgalom olyan gyors elterjedésének.

E soroknak nem az a célja, hogy Bocskay derék és vitéz hajdúinak dicsőségteljes küzdelmeit írja le. Kétségen felül áll azonban ma már az, hogy e hadjárat volt az, mely Bocskaynak úgy a hazában, mint külföldön tekintélyt és tiszteletet szerzett és a melynek legmaradandóbb alkotása és legfőbb eredménye az 1606-iki *bécsi békekötés*. Ha esetleg Bocskay leveretik és ez létre nem jön, akkor a szabadság hős. legyőzetésével teljesen megsemmisült volna a magyar alkotmányos szabadság és a protestáns egyház is talán *örökre*.

* * *

Maga Bocskay mondotta egykor azt, hogy: „nincsen olyan hosszú háború, melynek a vége béke nem lenne“. ²

¹ Bocskay 1605. levele. Thalynál id. h. 103. lap.

² Szilágyi Sándor Tört. Tár. 1878. 827. lap.

„Hitünk és törvényeinkben megromlott szabadságunkért“ fogott ugyan fegyvert, de azért nem zárkózott ridegen el a királylyal való méltányos kiegyezés előtt sem. Sőt éppen azért harczolt, hogy királyilag szentesített törvénnyel biztosítsa úgy a vallási, mint a politikai szabadságot. S midőn megkezdődtek a béketárgyalások, tüstént kinyilatkoztatta, hogy: „azonnal kész letenni a fegyvert, ha a király a magyaroknak vallási és politikai szabadságot biztosít.“

Bocskay kívánságait 15 pontban terjeszté elő. Ezek közt legelső volt a két protestáns egyház számára biztosítandó vallásszabadság. Ebből folyólag követelte, hogy úgy a lutheránusok elégetéséről szóló, valamint a hirhedt XXII. cikkely semmisnek nyilváníttassék. A római katolikus püspök száma csökkentessék; ezek a világi tisztségekből zárassanak ki. A püspöki szentszékek töröltessenek el; vagy legalább is a protestánsok ennek joghatósága alól vonassanak ki. A jezsuiták, mint minden bajnak okozói, az országból örökre száműzetessenek stb., stb.

Ime, e pontozatokból is nyilván kitetszik, hogy Bocskaynak államférfiúi bölcsessége és erős kálvinista érzése a két protestáns egyháznak nemcsak egyszerű recipiálását akarta, hanem annak szabadságát *örök időkre* biztosítani kívánta.

Bocskay tehát nyilatkozott. A béke sorsa most már egyedül a koronától függött.

Hosszas vajúdas és akadékoskodás után, főként a harczias szellemű nyitrai püspök, Forgács Ferencz részéről, a ki a magyar protestáns egyháznak mindég kérlelhetetlen ellensége volt, végre is 1606. június 23-kán Bécsben megtörtént a békepontok megállapítása, mely e hazában úgy a római katolikusoknak teljes és tökéletes vallási szabadságot, mint a *három* hitfelekezetnek egymáshoz és az államhoz való viszonyára nézve (Lásd 9. és 10. pontot) tökéletes jogegyenlőséget és viszonyosságot biztosított. Ki lett a bécsi békekötésben mondva az is, hogy az ezáltal biztosított jogokat semmiféle királyi parancsok és kormány-rendeletek, avagy országgyűlési, végzések és törvénycikkek, jogosan sem nem módosíthatják *soha*, sem pedig meg nem csorbíthatják azt.

A bécsi békekötés után a zsitvatoroki béke megkötéséhez fogtak a rendek, de ennek ismertetése nem e közlemény keretébe tartozik.

Mind a két békekötés azonban hatalmas tanúbizonyosság arra nézve, hogy Bocskay és az ő angyalai: a hajdúk nem hiában küzdöttek. E nagy szabadsághős ezzel nemzetének

szívét közelebb hozta a békében a koronához. Megtörte az idegen uralmat Erdélyben s a magyarság számára erős védbástyát állított fel ott. De a mi ránk nézve fő: a protestánsok vallási és egyházi szabadságát szilárd alapokra rakta le. Sajnos, hogy a mint e dicső művét bevégezte, életének drága fonala váratlanul kettészakadt. A kiegyezés *első* áldozata ő maga lön. Saját életével pecsételte meg a békét. Megmérgezték. *Kitől* indult ki e kárhozatos büntény, a történetírók által maig sincs *kellő* világításba helyezve. Magának Bocskaynak gyanúja korlátnoká *Kátay* Mihály ellen irányult, a kit a derék, hű hajdúk Kassa piacán daraboltak szét.

Haldoklása lassú kimenetelű volt. S elméjének mindvégig teljesen birtokában levén s úgy vallásának, mint hazájának jövője szíven fekvén, december 16-án magához kérlette hiveit. Megmagyarázta előttök a bécsi béke némely pontjainak *képtelműségét*, melyből még viszályok keletkezhetnek. Különösen annak 1., 3., 8., 9., 10., 12. és 14. pontjait ajánlotta figyelmökbe, mielőtt az országgyűlés megnyitvánk és a békekötés cikkelyei *végleg* be lennének iktatva. Felhívta őket, hogy legyenek készek a férfias harcra, mely majd reájok váraozik. Ajánlta figyelmökbe a haza és vallás körül olyan sok fontos és hasznos szolgálatot tett hajdúk ügyét, kiknek számára, a közös haza terén, állandó lakhelyül ezután is maradjon meg: Böszörmény, Szoboszló, Nánás, Dorogh és Vámos-Pércs, melyhez *később* még Hadház is csatlakozott. Halála 1606. decz. 29-én következett be. De *előbb* még decz. 17-én elkészíté *végrendeletét*, nemes és nagy lelkének, politikai életbelátásának és mély bölcsességének emez örökemlékü bizonyítékát, melyben nyíltan vallást tett a Krisztus változatlan, örök istenségéről is.

Életírói Bocskayt a magyar nemzet Mózesének nevezték el. Megszabadító és megváltó fejedelmének tartják őtet ma is és pedig méltán. Hiszen életének minden ténykedése hangoz tanulság arra nézve, hogy nem élt hasztalan. Neki köszönheti a protestáns egyház vallási és egyházi szabadságát; a magyar nemzet pedig azt, hogy e haza magyarnak megmaradt.

*
*
*

A bécsi békekötés idejének 300 éves fordulójához rohamosan közel protestáns egyházunk. Hálás és elismerésre méltó dolgot művelne az az egyházi író, a ki magyar nemzeti és protestáns szempontból, *korabeli* hiteles forrásokra támasz-

kodva, megírná Bocskaynak, e nagy kálvinista emberünknek magasztos élettörténetét. Hadd merítene erőt abból és lelkesülne a mai nemzedék. De meritenének egyházunk tanai és szabadsága iránt ragaszkodást és szeretetet *főként* ama vitéz hajdúk: „Bocskay angyalai“, a kiknek ősei a magyar haza és protestáns egyház szabadságáért oly sokat és önzetlenül küzdöttek.

E rövidke közleménynek nincs is egyéb célja, minthogy *előre* felhívja figyelmét az arra hivatott tényezőknek emez igen fontos és időszerű eseményre.

Dr. Márk Ferencz.

T Á R C Z A.

A BUDAI ZSINAT TAGJAI.

Az 1791. évi szeptember 14-én megnyitott és október 13-án bezáródott budai református zsinatnak a tagjairól hiteles és teljes névsor eddig még nem jelent meg. Révész Imre a zsinat jegyzőkönyvét közölve, annak folyamán kiadta a zsinat megnyitására megjelenteknek a névsorát is; ¹ Kuzmány Károly a zsinat kánonait az eredeti latin szöveggel, ² Zsarnay Lajos ³ és egy névtelen író ⁴ magyar fordításban téve közzé, mind a hárman felsorolják végül a kánonok aláíróit is. Polgár Mihály ezektől függetlenül, ⁵ Révész Kálmán pedig ezeknek az alapján ⁶ állítottak össze egy-egy névsort, de egyiköké sem tart, s nem is tarthat igényt a teljes hitelességre. Hogy ilyet egybeállithassunk, arra nem is elégséges sem a zsinati jegyzőkönyv egymagában, sem a kánonok aláírási példánya egymagában, sőt nem elégséges a kettő együtt véve sem, hanem feltétlenül szükséges hozzá, hogy az egyes egyházkerületeknek a zsinatra küldött egyének megválasztásáról szóló jegyzőkönyveit hasonlóképen alapul vegyük. Sőt az egyházkerületek jegyzőkönyveiben foglaltak megismerése után is marad még, a mi külön magyarázatra szorul. Így állítottam össze az alábbi névsort, melyhez a már eddig is ismeretes zsinati jegyzőkönyvön és a kánonokon kívül nemcsak a kerületi jegyzőkönyvek e tárgyra vonatkozó pontjait, hanem mindezek mellett egyéb adatokat is felhasználtam.

¹ Figyelmezője 1874. 23—28. l.

² „Urkundenbuch zum österreichischen evangelischen Kirchenrecht“ (Wien, 1856.) 348—350. l.

³ Sárospataki Füzetek 1860. 96—97. l.

⁴ Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1860. 297. l.

⁵ Dunamelléki „Egyházi Almanak 1842. évre“ 226—227. l.

⁶ „Emlékkönyv a budai és pesti zsinatok százados évfordulójára“ (Budapest, 1891.) 21—26. l.

A névsorban először a lelkészi tagok jegyzékét adom egyházkerületenként, azután pedig a világiakét ugyancsak kerületenként, megemlítvén mindenhol a póttagokat is, a meny-nyiben tudniillik ilyenek szintén voltak választva. Itt meg kell jegyezni, hogy a zsinatra több helyről megjelent úgy a rendes, mint a póttag, és bár ez utóbbiak természetesen nem gyakorolhattak szavazati jogot, az üléseken való jelenlétük meg volt engedve,¹ s nevöket épen úgy magában foglalja az első ülésről fölvett jegyzőkönyv, mint a hogy arra is szabadságot nyertek, hogy aláírassanak a kánonoknak. A kiket a rendes tagok közül a zsinat jegyzőkönyve nevez meg, azok az alábbi névsorban csillaggal vannak megjelölve; a kik pedig aláírtak a kánonoknak, tehát részt vettek a zsinat végén folyt tárgyalásokban, azoknak kereszt van téve a nevök után.

A. Lelkészek.

I. A dunántúli egyházkerületből:²

1. Halász József püspök, kocsai lelkész.*† 2. Kármán József egyházkerületi főjegyző, losonczy lelkész.*† 3. Tóth Pál egyházkerületi aljegyző, ácsi lelkész.*† 4. Péczeli József egyházkerületi tanácsbíró, komáromi lelkész.*† 5. Somodi István veszprémi esperes, vámosi lelkész.*†³ 6. Szentgyörgyi József tatai egyházmegyei jegyző.⁴ 7. Keckeméti Zsigmond polgárdii lelkész.*†⁵ 8. Szentgyörgyi István belsősomogyi alesperes, gigei lelkész.*†⁶ 9. Torkos Jakab pápai esperes, pápai lelkész.*†⁷ 10. Horváth Ferencz komáromi esperes.⁸

¹ Révész Figyelmezője 1874. 249. l.

² Az egyházkerület már május 25—26. napjain tartott ez ügyben közgyűlést.

³ A veszprémi egyházmegyéből. Póttagul Horváth Sámuel volt mellé választva.

⁴ A tatai egyházmegyéből. Póttagul Hevesi Sámuel egyházmegyei tanácsbíró, nagyigmándi lelkész volt mellé választva, a ki aztán elejétől végéig jelen is volt helyette a zsinaton.

⁵ A peremartoni (= mezőföldi) egyházmegyéből. Póttagul Szalai Péter volt mellé választva.

⁶ A belsősomogyi egyházmegyéből. Póttagul Nagy Gergely volt mellé választva.

⁷ A pápai egyházmegyéből. Póttagul Vecsey Miklós volt mellé választva.

⁸ A komáromi egyházmegyéből. Póttagokul Markos Péter madari lelkész és Tóth János voltak megválasztva, a kik közül az előbbi a zsinat elején helyettesítette is, a zsinat végén azonban már ő se volt ott, de nem Tóth János jelent meg helyette, hanem a bizonyosan időközben megbízott Végh Mihály hetényi lelkész.

11. Baka István barsi alesperes, nagysallói lelkész.*†¹ 12. Szilvási Gábor verőczei lelkész.*†²

II. A dunamelléki egyházkerületből:³

1. Veresmarti Vég Sámuel püspök, kecskeméti lelkész.*†
 2. Tormássy János egyházkerületi főjegyző, halasi lelkész.*†
 3. Lukácsi István péczeli lelkész.*⁴ 4. Szélesy Pál kecskeméti esperes, nagykőrösi lelkész.*†⁵ 5. Eötvös István tolnai alesperes, dunaszentgyörgyi lelkész.*†⁶ 6. Szabó János solti esperes, dabi lelkész.*†⁷ 7. Földváry István cserhádi esperes, monori lelkész.*⁸ 8. Kis Ferencz külsősomogyi esperes, szokolyi lelkész.*†⁹ 9. Pólya János nagybaranyi lelkész.*†¹⁰ 10. Peleskei János alsóbaranyai esperes.¹¹ 11. Göböl Gáspár kecskeméti lelkész.*†¹² 12. Veszprémi János vértessaljai esperes, csákvári lelkész.*¹³

¹ A barsi egyházmegyéből. Póttagul Gyarmati István nagyszecsei lelkész volt mellé választva.

² A drégely-palánki egyházmegyéből. Póttagul Aszalai Mihály volt megválasztva

³ Az egyházkerületi gyűlés ebben a tárgyban június 21-én intézkedett.

⁴ Póttagul Török István kisváci lelkész volt mellé választva, a ki a zsinat végén helyettesítette is.

⁵ Póttagul Rozgonyi György laczházai lelkész volt mellé megválasztva.

⁶ A tolnai egyházmegyéből. Póttagnak Komádi Mihály volt megválasztva.

⁷ A solti egyházmegyéből. Póttagoknak Mocsi István solti és Váradi István dömsödi lelkészek voltak megválasztva.

⁸ A cserhádi (= pesti) egyházmegyéből. Póttagul Marton József tótfalusi lelkész volt megválasztva, a ki a zsinat végén helyettesítette is.

⁹ A külsősomogyi egyházmegyéből. Póttagokká Kis Sámuel csepeli és Keck Dániel nagyszékelyi lelkészek választottak.

¹⁰ A felső-baranyai egyházmegyéből Póttagul Császár Mihály viszlói lelkész volt mellé választva.

¹¹ Az alsó-baranyai egyházmegyéből. Póttagul Rácz Mihály egyházmegyei jegyző karancsi lelkész volt mellé választva, a ki az egész zsinat alatt jelen is volt helyette.

¹² A kecskeméti egyházmegyéből. Póttaggá Mocsi Mihály czeplédi lelkész volt megválasztva.

¹³ A vértessaljai egyházmegyéből. Póttagul Gózon István zámolyi lelkész volt mellé választva, de a zsinat végén sem ez, sem maga Veszprémi nem volt jelen, ellenben aláírt a kánonoknak az akkor ugyan ezen egyházmegyéhez tartozó Ó-buda lelkésze: Dobos István, a ki valami időközi megbízásból őket is helyettesíthette, de lehet, hogy miután a zsinatnak janitora volt, ebbeli minőségénél fogva szerepelt az aláírók között.

III. Tiszáninneri egyházkerületből:¹

1. Szalay Sámuel püspök, miskolci lelkész.*† 2. Paksi Szathmári Ábrahám egyházkerületi főjegyző, borsodgömörkishonti esperes, borsodmezőkeresztesi lelkész.*† 3. Palóczy György zempléni esperes, lizskai lelkész.* 4. Kapczy István abauji esperes, alsószendi lelkész.*† 5. Vályi Márton ungi egyházmegyei jegyző.*† 6. Szőke Ferencz borsodgömörkishonti egyházmegyei jegyző, rimaszombati lelkész.*† 7. Patay István borsodgömörkishonti egyházmegyei tanácsbíró, jánosi lelkész.*† 8. Vecsey Zsigmond borsodgömörkishonti egyházmegyei tanácsbíró, szikszói lelkész.*† 9. Tóth András borsodgömörkishonti egyházmegyei tanácsbíró, miskolci lelkész.*† 10. Palóczy Pál abauji egyházmegyei tanácsbíró, tállyai lelkész.* 11. Sárkány Pál zempléni egyházmegyei jegyző, tolcsvai lelkész.*† 12. Tasnádi Székely István abauji egyházmegyei tanácsbíró, szepsii lelkész.*† 13. Óri Fülep Gábor sárospataki theologiai tanár.*†

IV. A tiszántúli egyházkerületből:²

1. Hunyadi Szabó Ferencz püspök, debreczeni lelkész,*† 2. Héczey Dániel egyházkerületi helyettes főjegyző, peéri lelkész.*† 3. Nánási Ábrahám máramarosi esperes, máramaroszigeti lelkész.*†³ 4. Kömlei Zsigmond beregi egyházmegyei jegyző, mezővárii lelkész.*† 5. Kabai Ferencz szatmári egyházmegyei jegyző, lázárii lelkész.*†⁵ 6. Molnár Péter szabolcsi esperes, vajai lelkész.*†⁶ 7. Ódor Mihály középszolnoki egyházmegyei jegyző, gencsi lelkész.*†⁷ 8. Dombi János szilágyi egyházmegyei jegyző, zoványi lelkész.⁸ 9. Hunyady

¹ A tiszáninneri egyházkerület volt az egyetlen, mely az egyházmegyékre való közelebbi tekintet nélkül, azaz az úgynevezett lajstromos szavazással választotta zsinati tagjait. Póttagokat a szeptember elsején tartott gyűlésén nem választott.

² A tiszántúli kerületből, mely szeptember 8-án tartott gyűlést ez ügyben, szintén csak kivételesen választottak póttagot

³ A máramarosi és ugocsai egyházmegyék részéről.

⁴ A beregi egyházmegyéből.

⁵ A szatmári és nagybányai egyházmegyék részéről együttesen egy lelkészi és két világi tag választatott.

⁶ A szabolcsi egyházmegyéből.

⁷ A középszolnoki és szilágyi egyházmegyék részéről együttesen két lelkészi tag választatott, míg világi csak egy.

⁸ A középszolnoki és szilágyi egyházmegyék részéről megválasztott e másik lelkészi tag az egész zsinattól távol maradt; helyette az időközben, de hamarosan választott Bereczky György szilágyi egyház-

Sámuel érmelléki esperes, ottományi lelkész.*†¹ 10. Ercsey Sámuel bihari esperes, nagyszalontai lelkész.*†² 11. Ercsey Dániel hevesnagykunsági egyházmegyei tanácsbíró, mezőtúri lelkész.*†³ 12. Szentmiklósi Sebők Sámuel békési alesperes, szentesi lelkész.⁴ 13. Sinai Miklós debreczeni kollegiumi tanár.⁵

B. Világiak.

I. A dunántúli egyházkerületből.

1. Id. gr. Ráday Gedeon főgondnok.*† 2. Pázmándy József segédgondnok, győr- és komárommegyei táblabíró.*† 3. Darvas Ferencz királyi tanácsos.*† 4. Szilassy József nógrádmegyei főszolgabíró.*† 5. Gyórfy József veszprémmegyei táblabíró.*⁶ 6. Pázmándy János komárommegyei táblabíró.*†⁷ 7. Puky Ferencz.⁸ 8. Gombai András somogymegyei főszolga-

megyei tanácsbíró, ballai lelkész jelent meg, de a zsinat végéről már ő is hiányzott.

¹ Az érmelléki egyházmegyéből.

² A bihari egyházmegyéből. Keresztesi József „Kronika“-ja (Pest 1868.) 359. l. szerint „nem admittálta a zsinat, . . . míg Hunyadi Ferencznek fejet nem hajtott“. Tényleg a zsinati jegyzőkönyv nem is említi meg a tagok között.

³ A hevesnagykunsági egyházmegyéből. Keresztesi róla is ugyanazt mondja, de őt már megnevezi a zsinat jegyzőkönyve. Lehet, hogy hamarabb megadta magát.

⁴ A békési egyházmegyéből. Valószínűleg ő is úgy járhatott, mint a Keresztesi — említette Ercseyek, mivel bár bizonyos, hogy fölment a zsinatra (Szeremlei Sámuel: Szőnyi Bénéjámín és a hódmezővásárhelyiek. Budapest, 1890. 193. l.), mégis hallgat róla a jegyzőkönyv. Vele együtt megjelent ott Szőnyi Bénéjámín esperes, hódmezővásárhelyi nyug. lelkész is, természetesen csak póttag minőségében. Azonban a zsinat végére kettőjük közül csak Szőnyi maradt ottan.

⁵ A debreczeni egyházmegye részéről. Az egyházkerületi jegyzőkönyv szerint „a tractusbéli némely prédikátorok küldötték Sinai Miklós ő klmét, de ezt a superintendentiának be nem jelentették“. (Mégis tudtak róla hivatalosan is!) Köztudomású, hogy a zsinaton vita folyt befogadása, esetleg ennek jogcíme felől. Utoljára sem fogadták be, s a debreczeni egyházmegyéből Szikszay György debreczeni ispotályi lelkész vett részt a zsinaton, elejétől végéig.

⁶ A veszprémi egyházmegyéből. Póttagnak Soós Imre volt melléje választva, a ki a zsinat végén helyettesíté is.

⁷ A tatai egyházmegyéből Póttagul Sári Pál volt mellé választva.

⁸ A dunamelléki egyházkerületben is megválasztatván, annak részéről jelent meg a zsinaton. A peremartoni egyházmegyéből aztán nem a póttagul megválasztott Uri Lajos volt jelen helyette, hanem valami időközi választás folytán id. Hollóssy János, a ki a zsinaton kezdettől végig részt vett.

biró.*†¹ 9. Eöri János veszprémmegyei táblabíró.*†² 10. Pázmány Pál komárommegyei táblabíró.*†³ 11. Péli Nagy András barsmegyei táblabíró.*†⁴ 12. Gyürky István nógrádmegyei másod-alispán.*⁵

II. A dunamelléki egyházkerületből.

1. Gr. Teleki József főgondnok.†⁶ 2. Ifj. gróf Ráday Gedeon segédgondnok, septemvir.*† 3. Bernáth József királyi tanácsos.* 4. Bay Ferencz királyi tanácsos.* 5. Szemere Ferencz budai ágens, pestmegyei táblabíró.*†⁷ 6. Sigray István.⁸ 7. Vizsolyi János nógrádmegyei táblabíró.*†⁹ 8. Bóka József somogyegyei táblabíró.*†¹⁰ 9. Horváth Ádám zalamegyei táblabíró.*†¹¹ 10. Puky Ferencz nógrádmegyei főjegyző.*†¹² 11. Szilassy János táblabíró.*†¹³ 12. Vechelius János fehérmegyei táblabíró.*†¹⁴

III. A tiszáninneni egyházkerületből:¹⁵

1. Patay József főgondnok.* 2. Br. Vay Dániel.*† 3. Vay József királyi tanácsos.*† 4. Br. Vay Miklós tábornok.*†

¹ A belsősomogyi egyházmegyéből. Póttaggá Székes Benedek választatott mellé.

² A pápai egyházmegyéből. Póttagul Osvárt Zsigmond volt mellé választva.

³ A komáromi egyházmegyéből. Póttag Laky Mihály volt mellette.

⁴ A barsi egyházmegyéből. Póttagul Botz János volt mellé választva.

⁵ A drégelypalánki egyházmegyéből. Póttagot nem választottak mellé, pedig lett volna rá szükség, mert a zsinat végéről már hiányzott.

⁶ A zsinat elejére még nem érkezett meg, de azért a jegyzőkönyvben megvan a neve.

⁷ A cserhádi egyházmegyéből. Póttagul ifj. Sárközy Pál táblabíró volt mellé választva, a ki szintén jelen volt a zsinaton kezdetétől végig.

⁸ A solti egyházmegyéből. Póttagul Péter Ferencz, a kiskúnsági szék bírója volt mellé választva, a ki tényleg az egész zsinat alatt helyettesítette is.

⁹ A tolnai egyházmegyéből. Póttagnak Tomka László volt mellé választva, a ki a zsinat végén jelen is volt, habár Vizsolyi sem távozott el.

¹⁰ A külsősomogyi egyházmegyéből. Póttagul Fejér Sámuel volt megválasztva.

¹¹ A felsőbaranyai egyházmegyéből. Póttagul Döry László volt mellé választva.

¹² A alsóbaranyai egyházmegyéből. Póttagoknak Sárai Szabó Sámuel és Dálnoki László voltak megválasztva, a kik közül az előbbi jelen is volt a zsinat végén, noha Puky kezdetétől végig kitartott.

¹³ A kecskeméti egyházmegyéből. Halász Ferencz volt mellé póttagnak választva.

¹⁴ A vértessaljai egyházmegyéből. Póttagoknak Kenessey Antal és Mészöly Lajos voltak megválasztva mellé, a kik közül az előbbi hasonlóképen jelen volt az egész zsinaton.

¹⁵ A tiszáninneni egyházkerület közgyűlése világi póttagokat sem

5. Ragályi József királyi tanácsos, borsodmegyei első alispán.*
 6. Losonczy László táblabíró.* 7. Losonczy Károly táblabíró.*
 8. Ragályi Gedeon borsod- és gömörmegeyi táblabíró.* 9. Fáy Sámuel táblabíró.*† 10. Komáromi György táblabíró.* 11. Bernáth Ferencz zemplénmegyei másod-alispán.* 12. Máriássy István gömörmegeyi másod-alispán.* 13. Horváth György ungmegeyi első aljegyző.*†

IV. A tiszántúli egyházkerületből:

1. Rhédey Ferencz főgondnok.*†¹ 2. Vay István királyi tanácsos.*†² 3. Domokos Lajos, a debreczeni egyház főgondnoka.*†³ 4. Pogány Lajos királyi tanácsos, beregmegeyi főispáni helytartó.*†⁴ 5. Lipcsey József beregmegeyi ügyész.*†⁵ 6. Ilosvai László szatmármegeyi táblabíró.*†⁶ 7. Gáspár Pál szatmármegeyi főjegyző.*†⁷ 8. Szathmáry Király József királyi tanácsos, szabolcsmegeyi alispán.*†⁸ 9. Bideskuthy Imre középszolnokmegeyi első alispán.*†⁹ 10. Csanády György biharmegyei főszolgabíró.*†¹⁰ 11. Szilágyi Sámuel.¹¹ 12. Jósa

választott, pedig nagyon szükséges lett volna, mert a zsinat végén egyetlen kerületből sem hiányzott annyi világi tag, mint ebből. Helyettesítésökre mindössze Kandó Gábor jelent meg, a kit időközben bizhattak meg ezzel, de nem közgyűlési választás útján.

¹ Az egyházkerületi jegyzőkönyvben nincs megemlítve.

² Hasonlóképen nincs említve a kerületi gyűlés jegyzőkönyvében.

³ Ugyancsak nem említi a kerületi jegyzőkönyv, s vele, illetőleg Vay Istvánnal a tiszántúli kerületből a kellőnél többen voltak rendes tagoknak kiküldve. Nem bizonyos azonban, hogy a zsinat hallgatóságos belényugvása folytán az történt volna, hogy a világi és lelkészi elem közti paritásnak is, a zsinati tagok megszabott számának is ellenére valósággal 14 világi bir vala szavazati joggal. Inkább hihető, hogy miután Szilágyi Sámuel végképen elmaradt a zsinatról, a helyette később megjelent póttag szintén csak tanácskozási jogot gyakorolt, mint a többi kerületekből főlöleslegesen megjelent póttagok. (L. a 13. jegyzetet!)

⁴ A máramarosi és ugoicsai egyházmegyék részéről.

⁵ A beregi egyházmegyéből.

⁶ A szatmári és nagybányai egyházmegyék részéről választott egyik világi rendes tag.

⁷ A szatmári és nagybányai egyházmegyék részéről választott másik világi rendes tag.

⁸ A szabolcsi egyházmegyéből. Póttagul Jármly Mihály segédgondnok volt mellé kiküldve.

⁹ A középszolnoki és szilágyi egyházmegyék részéről közösen kiküldött egy világi tag.

¹⁰ Az érmelléki egyházmegyéből.

¹¹ A bihari egyházmegyéből. Póttagul Péchy Imre volt mellé választva, a ki csakugyan helyettesítette is őt a zsinaton, bár a lelegején még nem volt ott. (L. az 5. jegyzetet!)

Gábor hevesmegyei táblabíró.*†¹ 13. Domokos Lőrincz békésmegyei főjegyző.*†² 14. Jablonczai Pethes János hajdúvárosi kapitány.*†³

Ennek az egész névsornak az átvizsgálásánál először is az ötlik szemünkbe, hogy az egyházkerületek körülbelül egyenlő számú tagokat küldöttek a zsinatra, nem úgy, mint manapság, a mikor húszig menő különbség van az egyes kerületek képviselőinek a száma között. Érdekes azután az is, hogy a nem lajstromos szavazással választó három egyházkerület is módját kereste és találta annak, hogy egyes kiválóságokat, a kik az egyházmegyéktől nem nyertek mandatumot, szintén kiküldhessen a zsinatra. Érdekes végül az, hogy egyes családok több taggal is képviselve voltak. A legtöbbre vitte e tekintetben a Vay-család, melyből négyen jelentek meg a zsinaton, mindannyian egy apának a fiai: István, Dániel, Miklós, József. Apjuk Vay Ábrahám volt, a tiszáninzeni egyházkerületnek 1735-től 1762-ig és a sárospataki kollegiumnak 1750-től 1762-ig főgondnoka. István az első feleségétől, a többi három a második feleségétől született, s a közéletben valamennyien előkelő szerepet játszottak.

Mindenesetre felmutatja ez a névsor az akkori református egyházi életnek úgy lelkészi, mint világi részről egy csomó munkását, a kikről némi következtetést vonhatunk egyházunk akkori szellemi állapotára is.

¹ A hevesnagykunsági egyházmegyéből.

² Az egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyvében üresen maradt a békési egyházmegyéből választott világi tag nevének szánt hely, de kétségtelen, hogy ő volt kiküldve, a mint hogy elejétől végéig részt is vett a zsinaton.

³ A debreczeni egyházmegyéből.

Sárospatak.

Zoványi Jenő.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

A bölcelet története. Írta: *Schwegler* Albert, fordította: *dr. Mitrovics* Gyula sárospataki főgimnáziumi tanár. A Filozófiai írók társának 19-dik kötete. Budapest, 1904 Franklin-társulat kiadása. 544 lap, ára 7 kor. 50 fillér.

A legutóbbi években hazánkban a bölceleti irodalom terén is örvendetes lendület tapasztalható. Tudományos társulatok indításából, sőt magánosok buzgalmából is évről-évről növekszik a száma a bölceleti irodalom termékeinek. A Pekár Károly-féle munkát nem említve, csak a legutóbbi évben is immár a harmadik munka jelent meg a bölcelet történetéből. Alig ismertettük e folyóirat februári füzetében a Horváth József sokat ígérő bölcelettörténetét s a márcziusi füzetben a dr. Serédy Lajos bölcelettörténeti compendiumát, ime most ismét egy jelentékeny bölcelettörténeti munkát mutatunk be olvasóinknak.

Schwegler könyve már egy félszázad óta iskolai kézikönyve az egyetemi és akadémiai tanulóifjúságnak, még pedig nemcsak Németországban, hanem hazánkban is; e mellett Németországban a művelődni vágyó közönségnek is eléggé keresett olvasmánya. Ezt az a tény is bizonyítja, hogy Schwegler eredeti munkája immár az 5-dik kiadásban és a szerző halála óta kétféle bővítésben forog a német közönség kezében. A fordító igen helyesen mutat rá az Előszóban arra a körülményre, hogy a lelkész és különösen a tanárjelöltekre nézve még az idegen nyelv teljes bírása mellett is mily nehéz a vizsgálatokon magyarul beszélni oly tárgyról, melyre a jelölt csak idegen nyelvű kézikönyvekből készülhetett. Ezért a fordító első sorban a papi és tanári pályára készülő ifjak filozófiai képzése érdekében bocsátotta közre a fordítását, s azt hisszük, hogy e munka átültetésével a fordító csakugyan szolgálatot tett mind a magyar ifjúságnak, mind a művelődni vágyó magyar közönségnek.

Schwegler munkájának átültetését a mondottakon kívül

még az is indokolja, hogy az újabb ilyenmő munkák közt kevés akad olyan, a mely tárgyilagosságával, elfogulatlanságának ekkora mértékével, alaposságával s e mellett könnyen érthető, világos előadásával a célnak annyira megfelelné, mint ez. E mellett se nem annyira terjedelmes, hogy a nem szakembert az olvasásától visszariasztsa; se nem annyira compendiosus, hogy túlrövidségével rászolgáljon Wundtnak ama megjegyzésére: a kisebb bölcelettörténeti műveket nem ajánlom, mert ha valaki áttanulmányozta, könnyen abban a hitben ringathatja magát, hogy már tud valamit a bölceletből, holott semmit se tud. Mert a valóság az, hogy a ki a Schwegler könyvét figyelemmel áttanulmányozta, az mégis csak megszerzte a legszükségesebb filozófiai alapismereteket.

Különösen akkor igaz ez, ha a ki bölceletet tanulmányoz, szem előtt tartja Schweglernek következő bölcs tanácsát: kezdő filozófusnak első gondja legyen, hogy tudományának fogalmával, lényegével, feladatával, módszerével és rendszerével, valamint a benne érvényesülő különböző álláspontokkal jöjjön tisztába. És ha mindezek felől kellő ismeretet szerzett, csak akkor foglalkozhatik kellő eredménnyel a bölceletnek a *történetével*; mert az nem pusztá *történelem*, mint a többi tudományok története, hanem már maga a *filozófia*. Más szavakkal: először meg kell tanulunk bölceletileg gondolkozni, hogy a filozófiai gondolkodás történetét értelemmel és kellő érdeklődéssel kíséressük. Világos ugyanis, hogy bármely dolognak, bármely eseménynek a története egyedül csak az olyan embert érdekelheti, a ki a kérdéses dolgot, mint ilyet ismeri. A bölceleti gondolkodás is olyan valami, a melynek mivoltáról először *tapasztalatokat* kell szereznünk, hogy annak története és fejlődése után tudakozódhassunk. De a bölceleti gondolkodást kívülről nem sajátíthatjuk el, minthogy az rajtunk kívül egyáltalában nem is létezik; másképen [tehát nem is lehet megismernünk, mint ha saját magunkban megvalósítjuk, azaz a bennünk szendergő és minden embernek szinte valójához tartozó bölcselkedő képességet kifejlésre segítjük, vagyis a filozófiai gondolkodásnak pusztá lehetőségét iskolázás által *valóra váltjuk*, egyszóval: elkezdünk filozófiailag gondolkozni. Ha eljutottunk a szellemi fejlettségnek arra a fokára, a melyen a bölceleti gondolkodás *sajátunkká vált*: a bölcelettörténet tanulmányozásának előfeltételeit megszerztük.

Schwegler bölcelettörténeti jeles tulajdonságait fentebb már röviden jeleztük. Tárgyilag, elfogulatlan, alapos és könnyen érthető, világos előadású összefoglaló munka. Ámde hiányai előtt sem hunyhatnak szemet. Ezek között legfőbb

az, hogy a legújabb kor bölcséletét részben hiányosan, részben egyáltalában nem ismerteti. Így a Comte-féle pozitivizmust alig érinti, a Spencer H. synthetica filozófiáját csak megnevezi, de egyáltalában nem ismerteti. Az eredeti munkának ezt a kétségtelen hiányát a fordító azzal igyekszik ugyan pótolni, hogy Spencer, Mill, Taine, Renan műveinek magyar könyvészetét elég pontosan felsorolja; ámde ezzel a könyv eredeti hibáját nem javítja ki. Általában Schwegler is osztozik német honfitársainak abban az eredendő bűnében, hogy a tudományok, közelebbről a filozófia hazájának egyedül csak Németországot tartják; a mi azon kívül esik, az előttük nem jó számításba.

Viszont előnyére kell irnunk a könyv fordítójának, hogy a Schwegler könyvét nemzeti szempontból és a teljesség kedvéért nemcsak magyar repertoriummal, hanem a magyar bölcséleti irodalom elég jókora vázlatával is kiegészítette (477—544. lap). A magyar bölcsélettörténet első fele Erdélyi János ismeretes műve nyomán, a második fele kisebb monografiák után készült, még pedig elég gondosan.

Maga a fordítás gondos. Értelmes és magyaros. Nehézkes, homályos hely alig van benne, a mi dicséretére válik a fiatal fordítónak.

A könyv kiállítása csinos, nyomása tiszta, ára mérsékelt. A munka nagyon értékes s hiszem, hogy egyik legkelendőbb darabja lesz a Filozófiai írók tárának. Sz—s.

Egyházi beszédek. (Halottiak.) Írta: *Peti Lőrincz* bürüs-váradai ev. ref. lelkipásztor. III. kötet. Ára 4 korona, kapható csupán a szerzőnél Bürüs-Váradon, u. posta Gyöngyösmellék (Somogym.) Csurgó, 1904.

Peti Lőrincz, az előnyösen ismert predikáció-író, egyházi beszédeinek immár a harmadik kötetét bocsátotta közre, melyben *halotti* beszédek foglaltatnak. Szerző a halotti beszédeit négy csoportba sorozva közli. I. Háznál mondandó rövid gyászbeszédek, szám szerint 8. II. Templomban elmondott halotti predikációk, még pedig 12. III. Sírnál tartott rövidebb beszédek, szám szerint 10. IV. Emlékbeszédek. Ezek a különböző halotti beszédek fajtájok szerint a következőleg jellemezhetők. Az első csoportban közölt halotti beszédek a halottas háznál vagy udvaron tartott rövides *gyászbeszédek*, bibliai textus nélkül, szabadabb szerkezettel. A második csoport beszédei templomban elmondott alakszerű *halotti predikációk*, bibliai alapigével, rendszeres kidolgozásban, a szokásos alkal-

mazással ellátva. A harmadik csoportban kinyomatott beszédek sajátképen *síri beszédek* vagy bucsúbeszédek, ismét bibliai alapige nélkül, szabadabb szerkezetben. Végül a negyedik csoport beszédei, az úgynevezett *emlékbeszédek* ismét alakszerű, de nagyobb szabású halotti predikációk.

Szerző e halotti beszédeit bizonyára a gyakorlat alapján készítette és osztotta föl a fenti négy csoport szerint; mert a tapasztalás szerint halottainkat e négyes temetési beszédmód valamelyike, sőt sok esetben ezek mindenike szerint temetjük. Hivatalos liturgiai szabályok nélkül maga az élet kifejtette azt a szokást, hogy halottaink fölött beszélünk a háznál vagy udvaron, ha nevezetes a halottunk, predikálunk fölötte a templomban, elbucúztatjuk a sírnál s a valóban nagy halottak fölött a temetés után emlékbeszédet is mondunk. A Peti Lőrincz temetési beszédeinek keretét tehát egészen helyesen az élet szabja meg, a mi ellen a tudományos liturgiai és homiletikai szabályok szempontjából sem lehet indokolt kifogást tenni, legfőlegb csak azt lehetne felhozni, hogy egyik vagy másik vidéken más a szokás.

Magok a halotti beszédek úgy tartalmi, mint alaki szempontból a jobb fajta temetési beszédek közé tartoznak, mint általában Peti a tartalmasabb és értékesebb predikáció-íróink sorában áll. Szerző a koporsónál is megállja helyét. Nem a rikatást, hanem a vigasztalást tartja a lelkész hivatásának. Isten igéjét hirdeti a gyászoló felek előtt is, hogy az evangelium balzsamával gyógyítsa a fájdalom ütötte sebeket. S az igehirdetőnek ezt az általános feladatát jól tudja minden egyes alkalommal a haláleset természetének és hatásának megfelelőleg megfejteni. Nem marad a szürke általánosságoknál, hanem konkrét célú tud tűzni minden beszéde elé. Ez a Peti beszédeinek tartalmi előnye. Másfelől meg az a jó oldala ezeknek a beszédeknek, hogy szépen, erőteljesen, színesen vannak szerkesztve. Peti a halotti beszédeiben is azon a magyaros, zamatos, zengzetes nyelven hirdeti az Isten igéjét, a melyet többi predikációiban is kiemeltünk.

Általában véve a Peti halotti beszédei figyelemreméltó termékek, irodalmi értékű, használható és használatra méltó dolgozatok. Jó lélekkel ajánljuk a gyakorló lelkészeknek pártoló figyelmébe.

V. F.

A próba-énekeskönyv bírálata.

(Első közlemény.)

A dunamelléki egyházkerület 1875-ben felhívta a többi egyházkerületeket a használatban levő énekeskönyv megújítására. A debreczeni zsinat ugyanebben az értelemben kimondotta a megújítás szükségét; egyszersmind azt is megállapította, hogy az összes egyházkerületeknek egy énekeskönyvük legyen. Ehhez az indítványhoz mind az 5 egyházkerület hozzájárult s a maga kebeléből tagokat küldött ki, a kik együtt az egyetemes énekügyi bizottságot formálták.

Ez az együttes bizottság 1878-ban kezdette meg munkálkodását. Működése azonban egészen 1900-ig alig állott egyébből, mint hogy meglehetősen gyér időközökben néhány füzetkét bocsátott ki, tele új és újított énekszövegekkel. 1900-ban összeült ez a bizottság és úgy látta, hogy az előmunkálatokat befejezettnek nyilváníthatja és hozzáfoghat egy Gyűjtemény összeállításához. Mindenekelőtt két külön bizottsággá vált, melyek közül egyik a dallamokat, másik a szövegeket vette gondjai alá. És ettől fogva, 1900 óta, igazán lázas tevékenységgel dolgozott a bizottság. Mert nem csupán a felgyűlt anyagot rendezte, hanem újakat is gyűjtött s az egészet átsimította, átdolgozta. Úgy, hogy nekem úgy tetszik, mintha az egyetemes bizottság 1900 óta többet végezett és dolgozott volna, mint 1875—1900-ig. Ennek a körülménynek abban van a fontossága, hogy igazságtalanok vagyunk, ha úgy forgatjuk a bizottság munkálatát, mint 26 évnek az eredményét.

Mikor a bizottság készen volt a rendezéssel, 1901-ben kiadott egy Gyűjteményt s azt ellátta Tájékoztatóval, hogy a hozzá értők vagy illetékesek véleményét mondjanak róla, mielőtt végleges formájában az új énekeskönyv a konvent elé kerülne. Mert az 1881. debreczeni zsinat azt is kimondotta, hogy az „énekügyi munkálatok további intézésével a konvent megbizatik s egyszersmind felhatalmaztatik, hogy az énekügyi bizottság munkálatai befejeztével, az új énekeskönyvet kiadhassa“. (225. sz. zsinati végzés). E pont értelmében mindenki, de az énekügyi bizottság mindenkinél inkább, abban a hitben élt, hogy az esetleges kritikai megjegyzések szerint kiigazított Gyűjteményt most már végső foruma elé terjeszti, mikor 1903-ban a konventnek bemutatta. És ekkor az a meglepő dolog történt, hogy a konvent a helyett, hogy a debreczeni zsinattól nyert erejénél fogva véglegesen elfogadta volna a bizottság munkáját, 54. sz. határozatával csupán egy próba-kiadást rendel el, melyből az esperesek és igazgató-tanácsok útján minden egyházközség és kollégium kapjon egyet.

Azt hiszem, mindenki előtt tisztán áll a konvent intézkedésének célja, mikor az énekeskönyvet ismét letette az egyházkerü-

letekhez. S én az előttünk fekvő énekeskönyvnek ilyen részletes történetét elő se adtam volna, ha szükségét nem látom annak, hogy már ebből is ismerje meg mindenki ez ügynek egyik megölő betegségét: a bizonytalankodást és a húzás-halasztást. Meggyőződésem, hogy az egészet legfennebb 5 év alatt nyélbe lehetett volna ütni. Az erdélyi énekeskönyv megújítását 1773-ban határozták el s 1778-ban ki is van nyomtatva; — a mostanit 1834—1838-ig elkészítik. Ellenben a bizottság összes munkássága 1878—1900-ig néhány füzet kiadására terjed.

Akárhogy történt azonban a dolog, itt áll előttünk a próba-énekeskönyv. Úgy gondoltam, hogy egy ilyen nagyjelentőségű művel szemben, a mely egész nemzedékeknek évtizedekre szóló szellemi tápláléku készült, a legmagasabb mértéket kell alkalmaznom. Gondolom: itt nem jöhet számba semmiféle mellétekintet, a mely „hézagpótló“, „ideiglenes“ stb. jelzőkkel minket elnézésre indíthatna. De másfelől azt is meggondoltam, hogy itt most még nem egy befejezett műről van szó; olyanról, a mely a maga végleges formájában sem igazítást, sem változtatást meg nem tűr. Sőt úgy gondolom, hogy ez a próba-énekeskönyv még csak ezután fog az igazi igazításon és javításon átmenni. Épen azért azt láttam a leghasznosabbnak, ha egészen a részletéig belebocsátkozom az anyag vizsgálásába. Ez megakadályozott abban, hogy mondanivalóimat bizonyos elvek köré csoportosítsam. Úgy dolgoztam mindenestre könnyebb és áttekinthetőbb lett volna. Így leltárszerű és unalmas, de az esetleges javításokra sokkal alkalmasabb.

* * *

Mindenekelőtt három különböző oldalról néztem ezt a művet. Először a szövegi részét. S mivel a szöveget már kész dallamminták szerint alakította a bizottság, itt figyeltem meg a szövegnek dallammal való ritmikai egyezését is. Azután külön veszem a dallami részt, a mit a bizottság is meglehetősen külön kezelt, holott végső eredményében a kettő együtt jelent egészet. Itt tárgyalom tehát a szöveg és dallam belső egyezését. Végül szóvá teszem, ránk, erdélyiekre nézve a legfontosabbat, hogy t. i. milyen viszonyban van a mi régi énekeskönyvünkkel ez az új.

I.

A próba-énekeskönyv elején 86 ének van, melyeket több-kevesebb javítással és igazítással Szenczi Molnár Albert zsoldtáráiból vett át a bizottság. Ezek tehát úgynevezett zsoldtáránekek.

Az I. számú ének nem a saját dallamával van lenyomatva, hanem a CXIX. zsoldtárával. S mivel az eredeti szöveg így nem talált a dallamhoz, minden második sorát kinyújtották egy szótaggal,

a mi annál csudálatosabb, mert ilyen természetű változtatás nincs több a zsoldárok között. Maga a változtatás a mellett, hogy szokatlan, felesleges is, mert nem teszi jobbá az eredetét, csupán idegenebbé.

A 6. ének szövegének ritmusa bántó módon ellenkezik a dallammal. Így van két első sora: Óh felséges | Úr mi kegyes | istenünk. Mily csudála | tos a te ne | ved nekünk stb. Ugyanebben az énekben meg nem maradhat ez¹, az elavult s ma érthetetlen sor: Az anygáloknál noha kisebbé *tőd* (t. i. az embert). Hogy a dogmatikusok mit szólnak e sor értelméhez, nem tudom. Így ma azonban senki sem nem beszél, sem nem ír.

A 9. énekben nem értem ezt: Szivem *éjjel* megpróbáltad. Miért épen *éjjel*?!

A 12. ének eredeti szövegében is s a megújítottban is különös, a mennyiben első szakaszának más a ritmusa, mint a többinek. A 2. és 3. szakasz batározottan ilyen: 4 + 4 + 3. Az első szakasz két első sora ilyen: 5 + 6, illetőleg 5 + 4 + 2, a többi sor itt is 4 + 4 + ²3. A dallam ritmusa azonban a két első sorban így töri a szöveget: 3 + 2 + 4 + 2. Úgy, hogy itt tulajdonképen 3 különböző ritmus küzd egymással. Így semmiesetre sem maradhat, mert ha az első szakasz még menne is valahogy, a többi kerékbetérés, mikor a dallammal összekerül.

A 13. ének népszerű, de ebben az alakjában gyenge a szöveg is; ennél azonban sokkal gyengébb a szöveg és dallam ritmikái egyezése. 4 szarvas hiba van első szakaszában. Ezenkívül nincs ma már értelme a 3. szakasz végére tett »*nemzetsége*« szónak.

A 17. énekben alig van valami változtatás, pedig gyenge és értelmetlen. Homályos pl. az eredetiben is ez: Ne hallgass el, mert el kell vennem. S ez más egyebekkel szóról szóra benne maradt. A szöveg és dallam egyezésében 4 vastag hiba érezhető az első szakaszban.

A 19. ének egészében szép volna, de 6. szakasza se nem keresztyéni, se nem áhítatos. Így van: Uram, ha én porrá leszek, Tégedet hogy dicsérjelek? Hogy hirdessem jószágodat, Ha elveszek a föld alatt? Ne hagyd azért elveszni lelkem, Légy kegyelmes és tarts meg engem! Mintha valamely üzletszerű szerződésről volna szó!

A 21. ének nem egyezik a dallammal. Első szakaszában 11 egyezésbeli hiba van. Így nem maradhat.

A 22. ének ritmizálása is gyenge. Egyébként szép szöveg.

A 25. ének első szakaszában 8 egyezésbeli hiba van; tartalmaz bár hosszú, szép.

A 29. ének egyike a legszebb zsoldároknak: Mint a szép hives patakra. Az átdolgozás nagyon ártott a tartalmának és semmit se használt a formájának. Ezt a két sort: Vajjon szined elejébe, Mikor jutok élő isten, minden ok nélkül változtatta erre: Vajjon a

te szined elé, Élő isten eljutok-é!, Ellenben semmit sem változtatott ezen az elavult s ma idegen kifejezésen: *Ezen* lelkem kiontom.

A 30. énekben előttünk teljesen felfoghatatlan kép ez: *A szép folyó víz mindazáltal, Mely az Isten házán fut által.* Csak a zsidó tudományokban jártasok tudják, mit kell ezen érteni. Hogy a nép e kép értelmének utána járjon, nem lehet kívánni. Ugyanitt a »seregek ura« »hadnagy«-nak van nevezve. Általában az egészen érzik a zsidós felfogás. Különben ebből a zsoltárból dolgozta Luther Márton »Erős várunk nekünk az Isten« kezdetű szép énekét, a mely már a Szegedi Gergely énekeskönyvében (1560) a 46. zsoltárnál a ma ismert magyar fordításban van felvéve. Az új énekeskönyv is felveszi Luther énekét s így ez a zsoltár tulajdonképen kétszer van meg.

A 33. ének első szakában 5 egyezésbeli hiba van, pedig akkora átdolgozáson esett keresztül, hogy szinte új.

A 34. énekben különös ez: Itatnám, mint csipős borral, Epesztő keserű búval. Ezt sem tartom sikerültnek: Uram, te megvédelmezed, A ki a te szerelmesed. Több helyen fordul még elő az »édes« és »szerelmes« szó, de néhány megszokott szólásforma kivételével a legtöbb helyen, s úgy itt is, aligha helyén való.

A 35. ének szép, de példa arra, mennyi ugyanazon kép és fordulat ismétlődik a zsoltárokban.

A 36. ének igen gyenge. Jellemző két sora: *Az isten egy szót szolt egyszer. Meghallottam én azt kétszer.* Helyesen jegyezte meg erről egyik bíráló, hogy ez nem csupán naiv, de nem is igaz. Mert — sajnos — zsszer is szól hozzánk az Úr, s mi rendesen egyszer se halljuk meg.

A 38. ének — A Sionnak hegyén Úristen — tele van egyezésbeli hibákkal, akárcsak a régi. Nem tartom okvetlenül szükségesnek ezt az elkoptatott papos kifejezést: *Megelégítettünk.* Túlságosan kövér kifejezés ez is: erdők határa *zsirt csöpög.* A mi annál különösebb, mivel Geleji Katona István újévi énekéből a »bőv zsirt« helyesen kihagyták. Elavult ez: A sík mezők sok drága nyájjal *Telvék* körös-körül. Az egész hosszú: 8 nyolczsoros szakaszból áll s bár eléggé át van dolgozva, gyenge.

A 44. ének kezdete lapos: Bizonyára jó az isten, Híveihez kiváltképen. A többi elég szép.

A 46. ének gyönyörű szép; ránk különösen talál. De annyira nem egyezik a dallammal, hogy így használhatatlan. Első szakaszában 11 durva hiba van, tehát egyetlen sora se ép.

A 48. ének szép és sikerült.

Az 50. ének egyezése, s az egész, gyenge; utolsó szakasza azt mondja, hogy: *az Úr engedelmes.* Ez a jelző aligha találó. Furcsa még a vége is: *Lelkét, szívet* fiadnak, Fogadd el te magadnak.

Az 51. ének hosszú és nehézkes. A dallammal való egyezése hibás volt már az eredetiben, mert a szövegsorok és dallamsorok nem fedik egymást. Ezen semmi javítás sem történt. Nem értem ebben az énekben a következő kifejezést: Igen rettenetes a felséges Isten. A *szentgyűlésekben* ötet féli minden. Miféle »szentgyűlés«-ről van itt szó, nem lehet tudni.

Az 52. ének — Te benned bízunk — nagyon czifra ritmusba van szedve. Az egész énekeskönyvben semmi gond sincs arra fordítva, hogy hosszú hangjegyre hosszú szótag essék. Ez a körülmény sehol sem bántóbb, mint épen itt, mivel igyekeztek minél változatosabban ritmizálni a dallamot s utána a szöveget. Az első szakasz 4-ik sora így volt régen: Hogy még sem ég, sem föld nem volt *formálva*. Ez így javult meg a próba-énekeskönyvben: Hogy még sem ég, sem föld nem volt *alkotva*. Hogy a régi, szép kifejezést miért cserélték ki ezzel az unitáriusok énekeskönyvében is meglévő szürkével, nem lehet tudni. Mert a zenei beosztásban az új épen olyan rossz, mint a régi. És ilyen eset megszámlálhatatlan van az énekeskönyvben, a hol t. i. minden elképzelhető ok nélkül semmitmondó, szürke kifejezéssel cserélték fel a régit. Ugyanebben az énekben kifogásolom a »gerjede« szót, a mely egyebütt is előfordul. Továbbá ezt: Sőt javaidal mindennap *betölts*. És jóvoltodbol vig énekre *költs*. Itt a kínrimre való törekvés annyira feltűnő, hogy már sért. Általában ez a gyönyörű szép ének csak gyengült az átdolgozással.

Az 54. ének kitűnő példa arra, mennyire szeszély szerint történtek az átdolgozások. Az első szakaszban semmi változtatás nincs, pedig 6 egyezésbeli hiba van benne s mind durva. A 2., 3., 4., 5. szakaszok pedig annyira át vannak dolgozva, hogy az eredetire alig lehet ráismerni.

Az 56. ének tartalmilag gyenge s tele van egyezésbeli hibákkal.

Az 59. ének tartalmilag még megjárna, de 8 első sorában szót, illetőleg összetartozó szókat vág ketté a sormetszet. E mellett nem igen van értelme ennek: . . . S fujainknak *írjuk azt meg*, Hogy az Isten mint tartott meg. Kínrim eredménye ez is: Hogy a hála hozzád térjen, Minden néptől, minden téren. Az egész 7 nyolcsoros szakaszból áll, a mi sok.

A 60. ének szövege elég szép volna. De az első szakasz utolsó és utolsóelőtti sora annyira szoros összefüggésben van, hogy mivel a dallam a sor végén korona (◡) s ígymegállás, szünetelés van, éneklésben a szöveg érthetlenné válik. Elismerem, hogy ez egyik legnagyobb nehézség, a mivel meg kellett birkóznai. Elismerem, hogy a nehézség épen a dallam miatt van, melynek sorai sokkal lazábban függenek össze, mint a szövegé. Sőt azt is elismerem, hogy e tekintetben határozottan kevesebb hiba van az új énekekben, mint akár-melyik régiben. Mégis több helyen előfordul s azok közt ez a szóban

forgó is elég feltűnő. Mivel ez a körülmény az egyházi éneklésben már felmerült interludiumok, közjátékok kérdésével is összefügg, kiírom a dolog teljes megértéséért ezt a két sort: Ne hallgasd el, hogy ő szived keservét Gyógyítja és irgalma megsegít. Itt még olvasva is érezzük a túlságosan szoros összefüggést, mivel az első sor mondatának legfőbb mondatrésze, az állítmány, a második sorban van. Már most, ha elgondoljuk, hogy a dallam miatt az első sor végén meg kell állani, sőt szünetet kell tartani, a míg az orgona a maga közjátékát elvégzi, mindenki előtt világossá lesz, hogy a szövegnek semmi értelmét sem lehet venni. Nem érthető azonban ebben az énekben ez a virágról szóló két sor sem: Midőn lehull, *többé helye se ismér*, Ember se tudja, hol volt, hová *lőn*. Ha az első sorban levő érthetlenséget sajtóhibának nézem, akkor sem tudom világos értelmét venni.

A 61. ének olyan középszerű valami, de összesen 80 sorból áll, a mi épen nem felel meg a bizottság programjának, mely szerint egy alkalommal elénekelhető. Ennek az éneknek dallammal való egyezése kifogástalan, de vannak benne érthetlenségek is, mint pl. ez: *Harmatot szül a zöld ágnak*. Itt, hogy ki vagy mi az alany, a ki harmatot szül, nem lehet tudni. Nagy utángondolással értjük meg ezt is: Te adsz, Uram, ételt böven Az élőknek idejében. Ezen a központosítás helyes felrakásával lehet segíteni, de akkor igen szoros lesz az összefüggés a két sor között. Nem valami dallamos kifejezés ez: *Patak csörgjön*. Nagyon furcsa az is, a mikor a napról és holdról ezt olvassuk: Mintha tudnák, hogy e végre Függesztetted fel az égre. Ha még ezekhez hozzávésszük, hogy az egész ének szinte új számba mehet, annyira át van dolgozva, tisztában lehetünk az énekkel is, az átdolgozójával is.

A 62. ének első szakaszán semmi változtatás nincs, pedig két első sora nem egyezik a dallammal. A többi versszakai új számba mehetnek, annyira át vannak dolgozva. Hogy nem mentek vissza e zsoltár eredeti tartalmára, a mely az egyiptomi 10 csapással foglalkozik, helyeselhető; de hogy a már megszokott régit ennyire elváltoztassák, arra semmi ok sem volt.

A 66. ének tartalmilag is gyenge, de formailag ilyen gyatrát nem csak az énekeskönyvben: kezdő poéták próbálgatásai közt sem lehet találni. Öt négyesoros versszakokból áll az egész s a 2. szakasz kivételével egyetlen ép rímelés nincs benne. Annyira kezdetleges, hogy ilyen rímet is találunk benne: *Úristent — naponként*. El sem tudom képzelni, miként került bele ez a kiáltó gyengesség az énekesbe.

A 68. ének szépen mutatja, hogy mennyire másképp járt el a bizottság a gyakorlatban, mint a hogy elméletben kitűzte a czélt. A Gyűjteményhez csatolt Tájékoztatóban ezt írja a bizottság elnöke! »Az átalakításnak a főelve itt is az volt, . . . hogy annyi versszak-

ból áljon egy-egy ének, a mennyi a szükséghez képest el is énekelhető«. Ezzel a helyesen kimondott élvvel szemben már eddig is figyelmeztettem néhány 8—10 szakaszból álló énekekre, a melyek a szükséghez képest el nem énekelhetők. A most szóbanforgó ének azonban mindennél jelesebb példa, mert nem kevesebb, mint 46 hatsoros szakaszból, azaz 276 sorból áll. Hogy miért kellett ezt a zsidó abécére írt, tartalmilag sem kiváló zsoltárt felvenni, az igazán megmagyarázhatatlan. Egy 46 szakaszos hymnus! Elképzelni is szörnyű! Hová lesz ily hosszúság mellett az ihlet, az érzelmek ódai emelkedése?! Tele is van unalmas ismétlésekkel. A kik a zsidó tudományban nálamnál jártasabbak, azt mondják, hogy e zsoltár tulajdonképen félrevezetés céljából készült; s így annál kevésbbé van keresete a mi vallásos énekeink közt.

A 69. ének is gyenge. Előfordul benne egy szenvedő mondat-szerkezet. Bár a szenvedő mondat-szerkezet épen a biblia révén nem szokatlan a nép fülének, sőt idővel bizonyos papi kenetességet is nyert, mégis feltétlenül kiirtandónak tartom azt a nehányat is, a mely jelen énekeskönyvben még található.

A 71. ének is gyenge. E mellett annyi különös vonatkozás van benne a zsidókra, hogy előttünk egyes helyei érthetetlenek. Mit értsünk pl. ezen: *Mint álmodók mentünk utunkon, Vig nevetés hangzott ajkunkon.* Vagy ezen: *Uram, végezd be dolgodat, Hozd ki már mind a foglyokāt.* Ez a példa, más egyebekkel együtt, szintén azt bizonyítja, hogy a bizottság programja máskép valósult meg, mint a hogy ki volt gondolva. Mert elvül ki volt mondva a felfogásnak és vonatkozásoknak kiirtása. Miért kellett a zsoltárokat átdolgozni, ha nem ezért? És azt látjuk, hogy lépten-nyomon találjuk a zsidós nyomokat. Nem csupán az olyan kedvvel emlegetett Sionra és Sion hegyére gondolok. Ezeket már meg is szoktuk. Akadnak azonban szóképek fordulatok, melyek zsidós szellemük és vonatkozásuk miatt nem csak szokatlanok a mi népünk előtt, hanem érthetetlenek is. Ilyenekkel van tele ez az ének is.

A 73. ének se sikerült. 3-ik szakaszában ez a két sor: *Beteg szívem úgy vár, mint A felkelő napot, annyira összefügg,* hogy értelmes éneklésük lehetetlen. Kényszeredett kifejezés ez is: *Ki édesen nyugotja A bűnén könnyezőt.* Ez a »nyugotja« még másutt is kísért.

A 74. ének is felette gyenge; semmivel sem jobb az átdolgozás, mint az eredeti. Nem állhatom meg, hogy az átdolgozások jellemzésére ne idézzek belőle néhány sort; *Felemelvén kezeteiket, Dicsérjétek Istenteket, S a szívbeli igaz hála Mindörökké csak őt áldja.* Továbbá ez a két sor: *Istenáldás szálljon rátok A Sionról, ha őrt álltok.* S így tovább.

A 77. ének felvétele teljesen indokolatlan. Azt a keserű időt

zengik ebben a zsidó lantosok, mikor a babilóni vizek mellett ülve, hegedűiket függesztették fűzfákra. Olyan helyzetben, a minőre ez az ének vonatkozik, mi magyarok sohase voltunk s ne is legyünk. Épen azért ez a különben erővel teljes ének a mi viszonyainkra nem talál. De másfelől annyira durva, pogány felfogás nyilatkozik meg az egészben, hogy csudálkozom, miért nem szűrt szemet a bizottságnak már csak *ezért* is. Az utolsó versszakaszban pl. így énekel: *Az isten él, ki megfizet neked, A sziklához csapkodja gyermeked.* Ha ez így kegyelmet nyerhetett, igazán nem tudom, mit értsek a Tájékoztató azon kijelentésén, hogy mellőztek mindent, »a mi egy keresztyén Énekeskönyvben ma már anakronizmus nélkül nem foglalhat helyet«. Az egészet — bár nekem egyénileg erőteljessége tetszik — ki kell hagyni épen a keresztyén felfogás érdekében.

A 79. ének hosszú, mert 9 hatsoros szakaszból áll. A tartalma annyira szép, hogy megérdemelné a rövidebb és egyszerűbb átdolgozást. Így nehezen használható, mert értelmelenség is van benne, pl. ez: *Mindazt, a mi körülveszen, Te teremtéd én Istenem; Rám bocsátod kezeidet, Felülmulja értelmemet.*

A 83. ének felette gyenge tartalmú. A dallammal való egyezésnél kilencz nehéz hiba van benne. Jellemző laposságok ezek: *Az emberek dolgát, ha megtekinted, Legottan őket csak semminek leled.* És ez: *Hogy a mulandókban ne bízzanak, Olyat főczél gyánánt ne tartsanak* stb.

A 84. ének hosszú ugyan, de elég szép tartalmú. A dallammal való egyezése azonban gyenge.

A zsoltárénekek után, a 87. sorszámától kezdődőleg, a dicséretetek vannak. Ezek közül külön csoportba foglalhatók a 87—151-ig terjedők, a melyek különböző ünnepi alkalmakra szólnak. Újévi ének van: 5. Virágvasárnapi: 4. Nagyhéti és Nagypénteki: 10, melyből 1 kezdő ének. Husvétii van: 9, melyből kezdő ének 3, bezáró 1, a mi aránytalan az egészhez viszonyítva. Áldozócsütörtöki van 6, melyből kezdő egy. Ha meggondoljuk, hogy igazi husvétii ének — leszámítva a kezdőket és bezárót — csupán annyi van, mint áldozócsütörtöki, az aránytalanság itt is szembetűnő. Pünkösti ének van 8, melyből kettő kezdő. Adventi ének van 14, melyből kettő kezdő, egy utóének. Végül karácsonyi ének van 10, melyből kettő kezdő, kettő utóének. Van tehát összesen ünnepi ének: 66. Részleteikben ilyenek:

A 87. ének — Ez esztendőt megáldjad — minden nagyobb ok nélkül túlságos átdolgozásnak volt alávetve. Bár egyébként sikerült az átdolgozás, ilyen régi énekkel — Geleji Katona István írta — kegyeletesebben kellett volna eljárni.

A 88. ének tartalmilag szép, de a dallam és szöveg sorai nem fedik egymást.

A 90. új ének, de elég gyenge.

A 97. átdolgozott ének végtelenül józan és gyenge; dallammal való egyezése sem jeles.

A 98. szép és minden tekintetben sikerült.

A 99. nagyon rosszul egyezik a dallammal s egyébként is gyenge. Ilyen homályos és katolikus ízű kifejezés is található benne: *Ne legyek én átkozott, Ha kezesem áldozott, Én az oltárt megölelem, Ha szorongat a félelem.*

A 100. hosszú, de szép. Mégis különös és félreértésre adhat alkalmat benne ez: *Hanem inkább ezt kiáltja: Feszítsd, feszítsd fel a fára.* A keresztfa helyett egyszerűen a fa — igen közönséges valami.

A 101., 102., 103. új énekek az énekeskönyv legszebb darabjai közé tartoznak. Dallamuk is szép, szövegük is.

A 108. szép régi dicséret.

A 109. első szakában hat sor közül csupán egy sor egyezik a dallammal, a mi tűrhetetlen. Azután nem tartom megfelelőnek ezt a kifejezést: S kérünk *édes* kezesünk. Úgy érzem, hogy általában csinján kell bánni egyházi énekekben és beszédekben az «édes» és «szerelmes» jelzőkkel. Nehány szólamban már megszoktuk, de egyebüttlé édeskessé válik. Durva hiba még az, hogy rim kedvéért így ír az átdolgozó: Hogy új életet *éljünk*, Végre porból *felkéljünk*.

A 110. 111. új énekek és szépek. Általában sok az új ének a husvétii énekek közt, de mind szépek. Ezeket még csak a nagypénteki új énekek mulják felül.

A 115. tartalma szép.

A 117. különösen kezdődik: Vedd el jutalmadat, Krisztus, ki magadat *megüresítéd* vala. Itt a szokatlan igeidőn kívül, hogy a «megüresítéd» alatt mit kell érteni, csak a legtudósabb dogmatikusok tudják eldönteni. Ez azonban ránk, avatatlanokra, egyáltalában nem tartozik. Mi értelmét nem látjuk s gondolom ez az irányadó szempont, a miből nézni kell az énekeskönyvet.

A 118. ének egy kifejezése felett is heves vita folyik a Debreczeni Prot. Lapban. Épen azért szó nélkül hagyom, csupán ide írom a kifogásolt sort: Menyben *új test* várja őt. Hogy vajjon ó, vagy új testben támadunk-e fel annak idején, minden esetre ezen fordul meg a dolog *lényege*.

A 123. ének is gyenge formában áll előttünk, pedig ez a régi ének — Batizy András írta — megérdemelte volna a sikerültebb átdolgozást.

A 124. új ének és szép.

A 125. nagyon át van dolgozva s még sem sikerült. Utolsó versszaka pedig homályos.

A 140. elég szép volna, de több helyen annyira összefoly a

sorok értelme, hogy értelmes éneklésük lehetetlen. Ilyen sorok vannak benne: Rád tekintve várjuk a Bethlehemi csillagot. Továbbá ez: Bátorító szódra, ha Bűneinkből felkelünk. — És ez is: Várva várjuk őt, a ki Jön minket megváltani. Ezek olyan hibák, a minők ma már csak az előbb említett kántorbucszúttatókban fordulnak elő. Ki lehetne belőle hagyni ezt a szenvedő szerkezetet is: *Angyal-ének hallatik.*

A 142. nem egyezik a dallammal.

A 144. szép ének.

A 145. Luther Márton éneke; de itteni alakjában nem valami sikerült. Ennél sokkal sikerültebb s ép oly régi ének: Örvendezzen már a világ. — a mely azonban kimaradt.

A 147. Horvát Ádám éneke, de erős átdolgozással.

A 148. bár sikerültnek mondható egyébként, a nehéz forma miatt érzik az átdolgozó erőlködése. Ilyen rímtörekvések vannak benne: Ma végre Nem árthatnak nekünk épen. Vagy pl. ez: *Eljött, ez lött.* Az énekeskönyvben ez az egyetlen provinciálizmus s az is a rím miatt.

A 149. minden tekintetben sikerült új ének.

Ezek után a 152—214-ig bezárólag 64 vasárnapi ének következik, melyek részletesen ilyenek:

A 152. énekben semmi változtatás nincs, pedig nyolcz nehéz egyezésseli hiba van benne.

A 153. egyezése is rossz. Ebben is csak egyetlen egy sor van megváltoztatva, a mely azonban most épen olyan rossz, mint előbb volt.

A 154., 155., 156. énekek is ilyen szempontból nagyon gyengék. Általában a 152—160-ig terjedő énekekben van a legkevesebb változtatás, a mi ép annyira érthetetlen, mint egyik-másik túlságos átdolgozása. Ezek egynémelyikének ritmikái egyezése az énekelhetetlenségig rossz, döcögő.

A 161. ének egyezése is gyenge. Változtatni kellene ezen is: Legyen békesség, felséges Isten, *Anyaszentegyházban.* Itt feltűnő a névelő elmaradása, holott máskor nagyon is használják, mint henye pótlékot, az átdolgozók.

A 168. ritmikái tagolása nagyon rossz. Tartalmilag is gyenge, bár Luther munkája.

A 169. tartalma ugyanaz, mi az előbbié s így a mint előtünk van, annál sikerültebb.

A 170. egyezése rossz; a dallam-sorok rövidebbek, mint a szöveg sorai, a mi az értelmes éneklést lehetetlenné teszi.

A 171. egyezése is rossz. Dogmai szárazságú benne ez: *Természetben egy lévén, hozzád Hasonlók nincsenek.*

A 172. ének egyes szakaszaiban sok szépség van, de az egyezés gyenge.

A 173. egyezése rossz, tartalma is gyenge, de kedvelt régi ének.

A 176. énekben tán kijavítandó ez az idegenszerűség: *Hol sok ezer napok* fényesítik udvarát. Túlságosan gyenge rim, sőt már nem is rim 2. szakaszában ez: *a földnek — teremődöt*. Túlságosan realis szókép, mikor a napról azt mondja: *Egyszer se jusson el úgy ágyas házához*. — Azt akarja t. i. mondani, hogy a nap lehaladt. Általában a 175. 176. és 177. énekeket a dallammal való kitünő egyeztetés és a tartalmi gyengeség jellemzi.

A 178. ritmikai egyezése kitünő, tartalma már gyengébb.

A 179. ének — különösen első szakaszában — erősen emlékeztet Berzsényi Fohászzkodására. A bizottság más alkalommal is megtette, hogy pl. Arany János versét átídomította. Én a magam részéről ezt az eljárást a legnagyobb mértékben helytelenitem. Ha kitünő kéz volna az átalakító, akkor is kegyeletlenség volna a travesztálás. Így — gyatra átdolgozásban — egyenesen bántó.

A 181-ben kevés változtatás történt, pedig gyenge a ritmikai egyezése. Magyartalan, vagy értelmetlen benne ez: S dicsőíti Isten-séged, *Több kezed munkáival*. — Végtelenül prózai ez: Te hatalmas fővalóság, *De egyszersmind* örök jóság.

A 182. jó volna, de különös dolgok ezek: Ha elmémmel *felhágok*. És ez: E nagy testeket fontba kivetette, hogy egy pontba egymásnak megfeleljenek. — Itt még a sorok is annyira összefoly-nak, hogy értelmes éneklésük lehetetlen.

A 183. tele van nagyobbára felesleges javításokkal, a melyek csak gyengítették.

A 185. énekben erőltetett szerkezet ez: *Tud, mint tőle készült művet, Minden dolgot egyenként*.

A 186. gyenge ritmusú, tele prózaiságokkal, de kedvelt régi ének.

A 187. új és minden tekintetben sikerült ének. De dallama is, szövege is annyira busongó, nyomott hangulatú, mintha temetési ének volna. Itt a vásárnapi énekek közt alig van helye, a bűnbánati énekek közé inkább illenék. Egyébként szép ének.

A 191. ének átdolgozása sikerült.

A 192. éneken meglátszik, hogy egy-két zsoltdárdallam czifra ritmizálása — a többi annál egyhangúbb — mikép áll bosszút a ráírt szövegekben. Tele van egyezésbeli hibákkal, de tele van felesleges javításokkal és rövidítésekkel is.

A 193. ének rikító példája az átdolgozások mértéknélküliségének. Hogy ez a szöveg a «Légy csendes szívvel és békével» kezdetű erdélyi éneknek az átdolgozása, azt csak a Gyűjtemény 226. lapján közölt *átmeneti* átdolgozásból lehet kisütni. Annyira újjá lett. Pedig az az ének szép dallamáért is egyike volt a legkedvesebb énekeinknek. Dallamát kihagyták, magát egészen újjá tették.

A 195. szép ének, de ritmikai egyezése gyenge.

A 196. új ének, mégis gyenge tartalmilag is, ritmikailag is.

A 197. új ének, formája jó, tartalma gyenge. Ilyenek is vannak benne: Hogy fohászul *beveszed* Bűnös szívünk sóhaját. Vagy ez: És igéddel *ott, a hol*, Bűn, *kisértet* ostromol, stb.

A 198. ének felett hibásan áll dallamjelzésül a 179. mert a 174. dallamára megy. Nem úrvacsorai énekről lévén szó, nem látom elég értelmét ennek a sornak: Vegyük fel a hála poharát és áldozunk jó Istenünknek.

A 199. ének első szakaszán érzik, mintha kezdő ének volna, utolsó versszakasza pedig határozottan bezáró jellegű. Mivel ez nincs minden éneknél így s nem is szokásos mindenütt ugyanazon ének utolsó szakaszát énekelni bezáróul, a melyet kezdőül énekelnek, ezt a körülményt valami módon jelezni kellene.

A 201. inkább hazafias tárgyú s ezért nem lehet érteni, miért van itt a vasárnapi énekek közt. A Gyűjteményben farsang vasárnapjára valónak van jelezve, itt semmi felírás nincs felette. Különbjen is gyenge frázisokkal teljes.

A 202. szintén farsanginak van jelezve a Gyűjteményben s valami hajlék építéséről szól. Hogy miért van itt, szintén nem tudom. Az egész így jellemezhető: szép dallam, gyenge szöveg, rossz ritmizálás.

A 203. egyébként jó volna, ritmizálása azonban hallatlan rossz. Első hatsoros szakaszában 11 súlyos egyezésszel hiba van, a mi tűrhetetlen.

A 207. ének 3. versszaka mintha úrvacsorai vonatkozású volna?!

A 208. egészen biztosan úrvacsorai ének, s hogy az előbbivel együtt, mit keres itt, nem lehet tudni.

A 209. ének végtelenül gyenge, tele van ismétlésekkel.

A 210. éneket a Gyűjtemény «bőjtj»-nek jelzi. Itt azonban mint az előbb is, semmi jelzés nincs felette. pedig a többi közül nagyon kéri alkalmiságával.

A 211. tisztán bünbánati ének s azok közé kell tenni.

A 212. mintha pünkösti ének volna! Szövege jó, ritmizálása nagyon rossz.

A 213. szövegének sorai épen kétszer olyan hosszúak, mint a dallamsorok s ez megnehezíti nagyon az értelmes éneklést.

A 214. egyetlen utóéneke a 6 kezdő énekkel ellátott vasárnapi énekeknek. Ez a mi sokat használt: Hallók uram szentigédnek — kezdetű énekünkéből van átdolgozva. Hogy mennyire gyenge és főképp felesleges lehet egy némely feldolgozás, legyen elég első szakasza: Uram a te szentigédnek Hallottuk *édes* hangját; Érezzük is kegyelmednek Vigasztaló hatalmát; Ennél drágább és *főbb* kincs, Tudjuk, hogy a földön nincs. — Hogy ezt a nagy változtatást nem

a dallam ritmusa tette szükségessé, abból látszik, hogy ha a régi minden változtatás nélkül maradt volna, nagyon kevéssel volna rosszabb, mint a mostani. De hát mi tette szükségessé, hogy pl. Ennél drágább és *jobb* kincs helyett «*főbb*» kincset írjon a túlbuzgó átdolgozó?! Felelni rá — mint annyi esetben — itt sem lehet.

A *vasárnapi énekek* után a 215—255. szám alatt *köznapi énekek* következnek, melyek közül reggeli 22, estvéli 19, ezekből reggeli kezdő 3, estvéli kezdő 3, hétfőreggeli 2, szombatestvéli 2. Részletes megjegyzéseim ezek:

A 218. nagyon át van dolgozva s nem szerencsésen. Első sora — bizonyosan sajtóhibából — több egy szótaggal, mint kellene.

A 220. átdolgozása általában jónak mondható.

A 221. annyira át van dolgozva, hogy új számba mehet s még se jó. Pl. mi ez: Jóságodért lelkünk buzgó imája A *szent-háromságban* nevedet áldja. Miért épen ott és nem egyebütt?!

A 222. tartalmilag is gyenge, de annál rosszabb a ritmusa.

A 223. határozottan bezáró jellegű ének, miért is azok közé sorolandó. Különben gyenge. Például: Oltalmaz *vakmerő* bünbeeséstől, Téged félhessünk, tisztelhessünk szentül.

A 226. énekben semmi változtatás sem történt, csupán utolsó szakasza kimaradt. És ez épen olyan indokolatlan, mint egyik-másiknak újjádozása. Mert az ének ritmusbeli egyezése nagyon gyenge. Másfelől ilyen dolgok is vannak benne: Ki hívta az éjszakát elő, hogy megnyugodjatok, Ti, a napnak terhét viselő *testek és állatok*? — Vagy ez: Bezártuk volt, mikor aludtunk, *érzékenységünket*. Végül különös ez is: Légy . . . Vigasztalónk, ha szomorkodunk, Atyánk, ha *megesünk*.

A 227. énekben is alig van egy-két szó változtatás, pedig gyenge a ritmusa s ilyen prózaiság is van benne: *De egyszersmind* az áldásnak, stb.

A 228. szépen sikerült átdolgozás.

A 229. elég jó, de ritmusa rossz, énekelhetetlen.

A 230. 231. szép sikerült átdolgozások. Ez utóbbi azonban új számba mehet, annyira át van dolgozva.

A 234. új ének, nagy hangú frázisokban ismétli minden őszinteség nélkül azokat az érzéseket és gondolatokat, miket már a zsol-tárokból és dicséretekből annyira ismerünk. Hiszem, hogy a felületes olvasót ez ének nagy kifakadásai megkapják, de a belemerülő észre fogja venni, hogy e hangos torok nem mond semmit.

A 235. éneket is mintha az előbbi kéz írta volna. Ez azonban valamivel jobb.

A 237. kis kezdő ének, felette gyenge és értelmetlen. Így van az egész: Uristen, téged Szívünkben dicsérünk. Vegye Felsőged, Most hát kedvesen, Midőn szívesen *Imádunk* és *kérünk*. Világos, hogy

itt nyelvtanilag csupán ez lehet: Imádjuk és kérjük. — Úgy de akkor hová lesz a rim s vele az egész kis semmisség?!

A 238. ének egyellen sora se jó ritmikailag.

A 241. általában gyenge. Elriasztó ez a sora: *Legyen áldott tőlünk egyenlőképpen Vigasztalónk, a Szentlélek Úristen.*

A 243. énekben alig van változtatás, pedig nagyon rossz a ritmusa.

245. túlságos átdolgozást szenvedett s a legtöbb esetben hiába. Mert pl. első szakaszának első fele, jóllehet alig ismerhető fel, most ép oly rossz ritmikailag, mint volna akkor, ha minden változtatás nélkül marad. Egyike ez legkedveltebb énekeinknek, így azonban új számba mehet.

A 249. új ének ritmusa kitünő, tartalmilag és stilisztikailag gyenge.

A 250. éneket valószínűleg az előbbi kéz írta s jobb.

A 251. ének travesztálása Arany János »Hála isten este van megint« kezdetű költeményének. Már előbb, a 179. éneknél kiemeltem, hogy az ilyen átalakítás, kivált, ha gyenge kéz dolga, kegyeletlenség. Még inkább érzem ezt itt. Lehetne azon vitatkozni, vajjon egyáltalában helyes-e ilyen eljárás. E helyett ide iktatom Arany és az átdolgozó refrénjeit: ítéljen abból mindenki. Arany ezt mondja: Kis kacsóid összetéve szépen. Imádkozzál édes gyermekem! Az átdolgozó ezt: Kezeinket összetéve, Imádkozzunk, Istent kérve! Mennyire más! És mennyire magyartalan a participiumnak ilyen hátravetése! Meg vagyok győződve, hogy ha Arany János élne, tiltakoznék költeményének ilyen megigazítása ellen. És joggal!

A 252. új ének és gyenge. Így kezdődik: Már az *erdők* lepihennek. — Miért épen az erdők? Kínrim eredménye ez is: De ha a nap nem ragyog *bár*, Jézusunkkal új napunk vár.

A 254. ismét kiáltó példája a felesleges buzgóságból eredő átdolgozásnak. Az eredeti ritmikailag is annyira jó, hogy benne csupán egyetlen hiba van, ha a dallamához mérjük.

Ezek után a 256—269. szám alatt bűnbánati énekek következnek, élükön két kezdő énekkel. Részletes megjegyzéseim a következők:

A 256. ritmusa felette gyenge.

A 258. ének — Ne szállj perbe én velem — elég sikerült volna. Végtelenül sajnálom azonban ezt a két sorát: Mert meg nem igazulhat előtted lelkem. Elkárhoztathatsz engem. Azonkívül nagyon litánia-szerű a refrénje: Uram irgalmazz nékem.

A 259. hosszú, 10 szakaszból áll és egyébként is gyenge. Összefoly a sorok értelme több helyt. Értelmetlenség benne ez: Rejtekhelye vagy reménye Ó! Krisztus, én lelkemnek. — A 8.

szakasz első sora egy szótaggal kevesebb mint kellene. Fölötte gyenge a két utolsó szakasz; ezeknél az eredeti jobb.

A 260. nehéz formája több erőltetett dologra vitte rá az átdolgozót, a ki aránylag keveset változtatott a régin. Homályos a 2-ik szakasz: *Lágyan bántál*, nem kivántál Semmit is erőm felett, Az izgató, csalogató, Mégis engem bűnre vett. — Mi az az „izgató“ és „csalogató“?! Ez is egy kissé nagy mondás: Sokszor hallom, az irgalom *Nálad éri az eget*. Különbözik ez is, az előbbi is, ugyanazon dallamra mennek s a szöveg és dallamsorok nem fedik egymást.

A 268. új ének szép minden tekintetben, de a szöveg és dallam sorai annyira nem fedik egymást, hogy értelmetlen az énekelése. Így semmi esetre sem maradhat.

A 269. jó formájú, de gyenge tartalmú új ének.

Ezek után a 270—282. szám alatt úrvacsorai énekek vannak, melyek közül kettő ilyen jelzésű: Úrvacsora vétele előtt; egy: A kenyér megáldása után; egy: A bor megáldása után. Részletes megjegyzéseim ezek:

A 270. ének jó ritmusú 15 nyolczsoros szakaszból áll s így a programmban kitűzött elvnek nem felel meg. Mégis helyénvalónak látom itt a hosszúságot, mivel több helyt az a szokás, hogy kevés megszakítással folyton énekelnek, a míg az úrvacsora-osztás tart.

A 271. éneknek csak a 6-ik szakasza szép a többi nyolcz gyenge. Első szakaszában nincs egyetlen ritmikai ép sor.

A 272. ének 10 szakaszában csupán csak egy homályos sejtetés van arra, hogy az úrvacsorai ének. Egyébként feltűnés nélkül elvegyülhetne a bűnbánati énekek közt, a hova inkább is talál. Idegenszerűnek érzem ezt a sorát: Méltó *redő* nem lettem e miatt.

A 278. ritmusa nagyon gyenge.

A 282. átdolgozás csupán megjár. Gyenge rímelés benne ez *Tettünk — vettük*.

Az úrvacsorai énekek után 283—332. szám alatt 50 darab úgynevezet alkalmi ének van, melyek felett ilyen jelzések olvashatók: Tavasszal: 2. Nyárbán: 1. Aratáskor: 3. Ujkenyéri úrvacsorakor: 1. Esőért: 1. Eső után: 1. Inséges időben 1. Zivataros időben: 1. Szárazságkor: 1. Jégcsapáskor: 1. Őszszel: 3. Ujbori úrvacsorakor: 1. Télben: 3. Tűzcsapáskor: 1. Templomszenteléskor: 1. Szentelendő papok éneke: 1. Papiktatáskor: 1. Utóének templomszenteléskor: 1. Utóének papszenteléskor: 1. Egyházi gyűléskor: 1. Egyházi tisztviselő beiktatásakor: 1. Utóének egyházi gyűléskor: 2. Reformáció emlékünnepe: 4. Kereszteléskor: 2. Keresztelés után: 1. Konfirmációkor gyűlekezeti ének: 1. Hitvallástétel előtt a növendékek éneke: 1. Hitvallástétel után a növendékek éneke: 2. Konfirmáció után gyülekezeti ének: 1. Házások esketések: 2. Királydicséret: 1.

Király halálakor: 1. Halotti ünnepen: 1. Hazafias ünnepen: 1. Hazafias ünnepen utóének: 1. Hazafias ünnepen: 1.

Csak így, egymás mellé állítva, látjuk, mennyire szét vannak szórva a természetük szerint összetartozó énekek pl. a tavaszi, nyári, őszi, téli stb. Rémlik ugyan, mintha használatuk időbeli rendjét vették volna alapul, de még ezt sem látjuk pontosan keresztülvéve, úgy hogy ez az összeállítás szinte minden rend nélkül való. Az utóbbi két címnél pl. az utóének elejébe kerül a rendesnek s így tovább. Kitűnik továbbá az aránytalanság is. Egyházi gyűlés alkalmára több az utóének, mint a rendes, stb. Nem eléggé világos, mit keres itt a két úrvacsorai ének s a vége felé ez a halotti ének, mikor egyetlen más halotti ének sincs több az énekeskönyvben. Lehetne még arról is szó, vajjon minden alkalomra gondolt-e a bizottság? Mindezek abból az összeállított sorozatból önkénytelenül is kitűnnek, épen azért a részletekre térek.

A 283. Batizy András gyönyörű éneke. Dicsőült helyeken, menyeyei paradicsomban stb.

A 285. új ének elég jó és kitűnő ritmusú. Még is a rim kedvéért igen nagy szabadság ez: *ösvényen — te engem.*

A 288. ének 5 szakaszának első sorai igen összefolynak: Tartsd meg, Uram, a munkásnak Erejét, az aratásnak Emez örvedetes idején.

A 290. ének ritmusa kitűnő, szövege szép.

A 291. tartalma szép, ritmusa gyenge.

A 292. átdolgozása igen sikerült.

A 293. éneket Mihályi Károly írta s az Erdélyi énekeskönyvből vették át. Egyike a legszebb s legeredetibb magyar egyházi énekeknek. Az átdolgozó azonban — úgy látszik — kevés szeretettel fogott a megjavításához s elnyulósította névelőivel azt a szép erőt, mely az énekek fő jellemvonása. Hogy mennyire gondatlanul történt az igazítás, mutatja az, hogy 26 év alatt sem az átdolgozó, sem a bizottság észre nem vette, hogy ez az ének az akkori idők szokása szerint iambikus sorokban van írva. Az átdolgozó úgy bánt el vele, mintha valaki a Vörösmarty Szózatát elkezdene a magyar ritmus törvényei szerint kiigazítani. És ejte benne metrikai hibát a 48 sorban, 42-t. Ettől eltekintve — ha egyáltalában ettől el lehet tekinteni — tele van ez ének felesleges és kegyetlen javításokkal, melyekben feltűnő módon szerepel a könnyen előrántható, semmitmondó névelő, a melylyel egyebütt is olyan könnyen be lehet csapni a mutatkozó hézagot. Az egész ének eredetijében semmivel sincs több igazítani való, mint egyik-másik eddig felemlített s a bizottságtól kijavítatlanul hagyott régi énekekben. Legfennebb 2—3 szó javítással czélt lehetett volna érni. Így, a mint van, szerencsétlenül járt ének, melynek írója iránt akkor leszünk igaz tisztelettel, ha inkább egészen kivesz-

szük a forgalomból, hogy sem így felhigitva kerüljön bele az új énekeskönyvbe.

A 294. kitünő ritmusban, jó tartalommal írt új ének.

A 295. jó új ének, bár menetében van némi nehézkesség.

A 297. elég szép. Csupán ez a homályos benne: Ember is majd pályát futva, hogy ha sirba tér, Áldást hagyva, még azontúl új reménynek él.

A 304. szép, de annyira át van dolgozva, hogy új számba mehet.

A 305. új ének egyike az énekeskönyv leggyengébb darabjainak. Ritmusbeli egyezése igen rossz. Az értelem az első szakaszban nem végződik be, hanem körmondatszerűleg átnyulik a 2. szakaszba, a minék értelmes éneklése lehetetlenség. A dallam tudni illik teljesen bevégeződik az első szakaszban s mostani szokásunk szerint hosszabb közjáték után térünk át a 2-ik szakaszra. Mi lesz addig a felfüggesztett körmondat első felével? Egyébként még nyelvtani hiba is van benne pl. Csak a szentséged növeld mi bennünk. Világos, hogy itt a névelőnek semmi igaz keresete.

A 308. új énekek feltünő rossz a ritmusa, pedig erre az új énekeknel inkább ügyeltek.

A 309. szép tartalmú, kitünő ritmusban írt új ének.

A 311. új ének ritmusa is feltünően rossz.

A 313. ének — Erős várunk nekünk az Isten — gyönyörű szép. Mégis itt is, ilyen ősrégi éneknél, hibáztatnom kell utolsó szakaszainak túlságos átdolgozását. Bár egyébként szép átdolgozás.

A 314. éneket régi német énekből alakította át Jeszenszky s Gályarabok éneke néven ismeretes. A régi átalakítás most is jobb, mint ez a kezünk közt levő, a melynek csupán ritmusa jó. Egyébként tartalma selejtes, stílusa lapos.

A 327. és 328. énekek a királyról szólnak és elég gyengék.

A 329. ének felett hibásan áll dallamjelzésül a 93, mert a 33. ének dallamára megy. Halotti emlékünnepre való s így nem tudom, hogy az előbbivel együtt, mely a király haláláról szól, miért nincs a halotti énekek között. Különben is gyenge az egész.

A 330. jó ritmusú, hazafias tárgyú s gyenge tartalmú ének.

A 332. Kölcsey himnuszának néhány szakasza, változtatás nélkül. Utolsó szakaszában hibásan áll »Hozz rá« helyett »Hozz reá«.

Végül a 333—336. szám alatt ó-esztendei énekek vannak, melyek bezárják az énekeskönyvet is. Ezek ilyenek:

A 333. rossz ritmusban írt, gyenge tartalmú ének.

A 335. jó, de alig ismerhető fel, annyira át van dolgozva.

Ime, a 336 énekből ezekre voltak különös megjegyzéseim. A többiek, a meg nem említettek, körülbelül 100, olyan mértékén állanak a tisztos középsernek, hogy se jó, se rossz megjegyzésre nem érdemesek.

Most, hogy átgázoltam a részleteken, azt hiszem, jogom van az egészről néhány tanúságot kihozni.

A könyv külső alakja, nyomása, ára olyan egyszerű dolgok, hogy inkább a beosztásra teszek néhány megjegyzést. Feltétlenül kívánatosnak tartom azt, hogy a temetési énekek is felvéssenek az énekeskönyvbe, úgy, a mint eddig is volt az erdélyi énekesben. Odáig kell összevonni az énekeskönyv terjedelmét, hogy a mostani keretben azok is elférjenek. Így könnyebb lesz a használatuk s a szegény nép nem kénytelen két drága könyvet venni.

Szégyenletes állapotnak tartom azt is, hogy mi reformátusok jeles énekszerzőinket egyáltalában nem ismerjük. A Lengyel József, Keresztesi József, Horváth Ádám, Losonczy István énekeit egymásra énekeljük, neveiket azonban hírből sem hallotta a nagyközönség. Megvallom, rám is különös hatást tett, mikor megtudtam, hogy sokat énekelt újévi énekünket — Ez esztendőt megáldjad — Geleji Katona István írta. Eddig a rideg és szigorú püspök képe élt a lelkeimben, mert arra tanítottak az iskolák és olvasmányaim. S csak most látom igaz képét, mióta tudom, hogy egy pár éneke századok óta él és oltja a vallásos lélek szomjúságát. Különös jelentősége lett előttem Batizy Andrásnak, mióta tudom, hogy ő a szerzője egyik legkedvesebb énekünknek. Miért titkoljuk mi ezeknek a derék elődeinknek a neveit? Ha a külföldi nem félt minden egyes énekhez odairni a dallam- és a szövegszerzőket, bizonyára a mi népünk buzgóságának sem lesz hátrányára, ha megismeri azok neveit, a kiknek annyi hálával tartozik. Nincs tehát semmi értelme a bizottság titkolózásának. Ha az új énekek szerzőit bizonyos szempontból eltitkolta, ám legyen, de mikor egyetlen éneknél sem jelezte a forrást, a melyből merített, ezzel roppant megnehezítette az érdemleges bírálatot.

Jellemzőnek tartom azt is, hogy énekeskönyvünk élén a zsolttárok vannak. Jelzik, hogy a mi énekeink tartalomban is, formában is, még mindig a zsolttárok nyögében szenvednek. 86 zsolttár van felvéve, a mi a magyarországi énekeshez viszonyítva jóindulatú apadást jelent, de az erdélyihez viszonyítva, a mely 31 zsolttárt vett fel 1837-ben s azt is a végére tette, súlyos visszaesést mutat.

A mi azonban a leglényegesebb az énekeskönyv szövegénél, az az átdolgozások és igazítások mértéke, illetőleg: mértéktelensége. Azt hiszem, e tekintetben mindenkinek egyetlen fölvetel kellett volna szem előtt tartani: *csak azt változtatom, a mi feltétlenül szükséges.* Mert az új énekeskönyv elterjesztésének és megkedveltetésének csupán egy lehetséges módja van: ha az új minél kevésbé külön-

bőzik a régítől. A részletek során azonban rámutattam az egyes esetekre, a melyekből kitűnik, hogy a javítások és igazítások mértéke minden egyesnek a tetszésére volt bízva. Ez pedig határozottan elítélendő. Találunk ú. i. teljesen változatlanul maradt és a felismerhetetlenségig megjavított énekeket. Ha azt látnám, hogy az átdolgozókat eljárásukban a kényszerűség vezette, semmi szavam se volna. Hogy nem a szükség parancsolta a változtatásokat, mutatják azok az énekek, melyek erősen át vannak dolgozva s ritmikailag ép oly gyengék, mint a régi. Ha még csak nem is a ritmikai tekintetek okozták a rengeteg változtatást, kérdem, mi okozta? Szomorúan állapítom meg azt a meggyőződésemet, hogy e tekintetben mindenki — közös elv nélkül — teljesen magára volt hagyatva s úgy csinálta, a mint akarta. Különösen sértő az egyik-másik szép multtal dicsekedő éneknél, a melyekbe felesleges javítást tenni, ép oly bűn, mint ismert költők szép költeményeinek elrontása. És ez a gyászos körülmény nem azért veszedelmes, hogy az átdolgozások nem sikerültek. Hiszen van köztük szépen sikerült is! Azért sajnálatos ez, mert míg egyfelől nincs meg az énekeskönyvben az az egységesség, a minek minden műben meg kell lenni, látszik ú. i., hogy sokan fúrtak-faragtak rajta, másfelől — ok nélkül — annyira újjá lett ez a próbaénekes, hogy elterjesztése és megkedveltetése óriási nehézségekkel fog járn.

Egyébként azt lehetne mondani, hogy az egész énekeskönyvben legjobban sikerültek az új énekek. Van köztük egynéhány — különösen a nagypéntekiek és bűnbánatiak közt — a mely a mai kor vallásos költészetének di-zére válik. Legkevesebbé sikerültek a zsoltár átdolgozások, a mi természetes dolog is. Feltűnő azonban a vasárnapi énekek színtelensége. Mintha költőinket inkább meghatnák a különböző alkalmak, mint maga a vallásos érzés és inkább meghatná a fájdalom, mint az öröm. Mert míg a fájdalomról, Jézus és az emberiség szenvedéseiről annyi szép ének zeng, az öröm hangjai nagyon alant röpkölnek. Nem tudom, ezt a körülményt is a zsoltároknak rójjam-e fel vagy pedig hitbeli felfogásunkban leli magyarázatát?

Mindezek alapján azt hiszem, hogy a próba-énekeskönyv szövegi részéről csupán ilyen összefoglaló véleményünk lehet: Ez a próbakiadás az 1806 és 1837 óta nem újított énekeskönyveknél mindenestre simább, folyékonyabb és helyesebb; de költői erőben, vallásos buzgóságban és költői nyelvben nem áll azon a színvonalon, melyet az utódok a jelen embereitől joggal megkövetelhetnek.

Kolozsvár

Seprődi János,
kolleg. tanár.

b) Külföldi irodalom.

Tiele C. P.: Grundzüge der Religionswissenschaft. Eine kurzgefasste Einführung in das Studium der Religion und ihrer Geschichte. Tübingen und Leipzig (Mohr) 1904. 99 lap. Ára 2 márka. — *Wernle P.: Die Anfänge unserer Religion.* 2-te verbesserte und vermehrte Auflage. Tübingen (Mohr) 1904. 514 lap. Ára 7 márka.

A két művet együttesen ismertetjük, mert szorosán összetartozik egymással. Vallástörténeti alapon épül föl a keresztyénség is, mint a kijelentés történeti vallásainak összefoglalója, betetőzője, magasabb egy-sége, s igazsága és teljessége. Közelebbről *Tiele* volt leidai tanár művét az 1901. évben megjelent hollandus eredetiből *Gehrich* hannoverai lelkész fordította németre. E vallástudományi, illetve történeti rajz méltó kiegészítője szerző híressé vált Gifford-olvasmányainak. Jól mondja a fordító, hogy a psychologia, ethika és aesthetikához hasonlóan, a vallástörténet és bölselet is lassan emancipálta magát a bölseleti rendszerek változó uralma alól, s előző bölseleti tudományos jellegéből egy a tapasztalati tényeken alapuló és saját önálló módszert követő tudománynya fejlődik ki. A vallásbölseletnek önálló vallástörténeté való kifejlődése a mű czélja, mely az i. v. irodalom bőséges felhasználásával oldotta meg nemes, de terhes feladatát. A hollandus theologia különben is már régebb idő óta épen a vallástörténeti kutatás terén előzte meg az inkább spekulatív, mint tapasztalati jellegű német theol. irodalmi törekvéseket. Egy „Prolegomena“ cz. fejezetben módszertani bevezető alakban ismerteti a vallásbölseletet, mint vallástudományt, majd a kutatás módszerét, tárgyát és menetét s végül a vallástudománynak a dogmatikához való viszonyát. Erre következik a műnek I-ső főrésze, mely a „morphologiai“ és a II-ik, mely az „ontologiai“ kutatásról szól.

Az I. főrészben közelebbről behatóbban inéltatja a vallásfejlődés fogalmát, szükségességét és menetét, fejlődési fokozatait, a természet-vallások alsóbb, közép és legfőbb fokozatait, az ethikai vallásokat és azok osztályozását, a theokratikus és theanthropikus vallásokat, az egyes vallások és egyéniségek szerepét a vallásfejlődés folyamatában, e fejlődés határait, a szellem egységének törvényeit, a fejlődésnek a szellemi érintkezés és assimiláció általi törvényét, a vallásfejlődés kontinuitását, az egyensúly vagy synthesis törvényét, s kritikai és positiv oldaláról a vallásfejlődés tulajdonképi lényegét, mindenütt kutatva a természeti tapasztalati alapot s mérlegelve annak értékesíthető tanuságait a vallásfejlődés problémájában.

A II. főrész az „ontologiai kutatás“-ról szól, és pedig egyenként és behatóan ismertette a vallásos képzetek keletkezését, a vallás kije-

lentésszerű jellegét, a hittan és a bölcsészet viszonyát, a szorosabb értelemben vett istentant vagy theológiát, a vallásos anthropológiát, a soteriológiát, a vallásos cselekedeteket, a vallásos közösséget s a vallásnak pszichológiai-synthetikai alakzatait, mint tartalmát a tapasztalati vallásoságnak. Ez a főresz gerincze az egész műnek, és hittani szempontból is igen becses és tanulságos. A művet nélkülözhetlen segédkönyvnek tartjuk a vallástörténet, vallásbölcsélet és hittan alapos tanulmányozásához egyaránt.

Méltán csatlakozik hozzá *Wernle* műve „vallásunk kezdeteiről“. Nem az újszövetségi tanfogalmak kifejlődése történetét akarja adni, hisz e tekintetben *Holtzmann* művére utal, hanem igenis az evangelium s az ő változásainak lényegét ismerteti a katholicizmus keletkezésének fokozatáig. Jézus evangeliumának lényegéről és tartalmáról tájékoztatja az olvasót azzal a célzattal, hogy „felszabadítsa az evangeliumot a theologia befolyása alól“. „Mert — úgymond — Jézus a theologusoknak is megváltója vala.“ A keresztyén lelkiismeret iránti hűség kívánja meg azt, hogy „a szabad isteni ige érdekében le kell mondanunk a formák, symbolumok, szertartások és szervezetek uralmáról, a melyek alatt az Isten igéje s a szabad evangelium megkövesült“. Ép ez a lelkiismeret kívánja meg, hogy éles és világos kritikát gyakoroljunk azon, a mi nem Jézustól való, ha mindjárt Pál vagy János apostol is hirdette volna. E tekintetben Harnack módjára Lutherrel tart abban, hogy „a mit Jézus nem tanított, nem apostoli jellegű, ha mindjárt Péter és Pál tanította volna, s a mit Krisztus tanított, az apostoli, még ha Judás, Hannás, Pilátus vagy Herodes tanította volna is.“

Mint látjuk, a szerző, mint éles bibliai kritikus, Jézusban és az ő evangeliumában látja a zsinórmértéket s a normatív tantekintélyt az őskeresztyénség megítélésében s jelszava az: „Zurück zu Jesus und durch ihn zum Vatergott!“ Ezt a mértéket János és Pál apostol őskeresztyénségére is alkalmazza, hogy annál inkább „fényljék az evangelium világossága“.

Művét három nagy részre osztja, s rengeteg tananyagát „az előfeltételek“, „a vallás keletkezése“ s „az egyház kifejlődése“ cz. fejezetekben tárgyalja. Így közelebbről behatóbban ismerteti az I. fejezetben az antik néphit lényegét, a zsidóságot s a kortörténeti keretet. Majd a II-ikban Jézus hivatását, s a három nagy köteleességet önmagunkhoz, felebarátainkhoz s az Istenhez való viszonyunkban. Erre az őskeresztyén gyülekezetet és igen nagy részletességgel Pál apostol egyéniségét és annak theológiáját, s végül egy utolsó szakaszban az Apocalypsiszt. E pontban szerző művének határvonalai az újszöv. bibliai tananyagával esnek össze. Végül az utolsó fejezetben „az egyház kifejlődése“ czim alatt ismerteti az őskeresztyén szervezet fejlődését, az egyházi theologia kezdeteit, nevezetesen a keresztyénségnek a zsidósághoz és a görög-séghez való viszonyát, s a katholicizmust és a gnoszticizmust. és az

őskeresztyénség vallásosságainak főbb vonalait a ker. remény, élet és megváltás alakjában Egy záró szavában foglalja össze fejtegetéseinek eredményét.

Bő újszövetségi bibliai és őskeresztyén történeti ismeret jellemzi a művet a maga összes fejtegetéseiben. Élénk történetkritikai érzéke és Jézus evangéliuma iránti odaadása vonzóvá és tanulságossá teszik annak olvasását. Negatív eredményei mellett, sok benne a positivum s élesen vonja meg a háttérvonalat Krisztus egyszerű evangéliuma s az őskeresztyén theologia között. Méltó kiegészítője az újszövetségi theologia gazdag irodalmának.

Sz. M.

Stern V.: Das Wesen des Mitleids. Berlin (Dümmler F.) 1903. 75 lap. Ára 1:20 márka.

Szerző, berlini gyakorló orvos, „Kritische Grundlegung der Ethik als positiver Wissenschaft“ 1897. cz. nagyobb műve után ismeretes az ethika legújabb irodalmában. Örvedetes az a fokozott érdeklődés és buzgalom, mely az utóbbi két évtizedben a szociális kérdés, mint első sorban ethikai kérdés, előnyomulása óta az ethika iránt az irodalomban általánosan észlelhető.

Tanulmányában a *részvét lényegét s annak az etikában és az aesthetikában való szerepét* teszi beható vizsgálódásának a tárgyává. Közlebről a bevezetésben az erkölcsiség lényegének különböző felfogásait ismerteti az ó-korban az eudaemonista Aristipposnál és Epicurosnál, s az újabb korban Spinózánál, Holbachnál, Kantnál, Fichténél Hutchesonnál, Smithnél és Schopenhauernél. Egy Spinóza észszerű lényegünk kifejtésében, Holbach az észszerű önszeretben, Kant az esztörvényben, Fichte az észszerű, ennek? a természet felett való uralmában, Hutcheson a morális érzésben, Smith a pártatlan szemlélőnek. rokonszenvében s Schopenhauer a részvétben, jobban mondva könyörületben látja az erkölcsiség lényegét. Megjegyzem, hogy a német „*Mitleid*“ fogalmára két elnevezése van a magyarnak: a *könyörület* és a *részvét*. Az egyik a kérdésnek negatív s a másik annak positiv oldalát fejezi ki.

Az I. fejezetben „a részvét lényegéről szóló eddigi felfogásokat“ ismerteti a szerző. Schopenhauer a legtekintélyesebb újabb bölcselő, a ki a részvétben látja az erkölcsiség lényegét s a morál fundamentomát. Pedig már Rousseau is foglalkozott azzal s „a szenvedőnek helyzetébe való beleélésnek“ definiálta, a mi a részvét kérdésének csak egyik oldalát fejezi ki. Spinóza azt elveti, mivel szerinte szenvedőleges affectus, tehát öröm nélküli érzet. Rousseauhoz hasonlóan magyarázza azt Lessing is Mendelssohnhoz „az érzésekről“ írott levelében. Wundt a maga etikájában (I. kiad. 390. s köv. l.) kedélyünk eredeti természetében rejlő rokonszenves vagy altruista érzetekre alapítja a részvét érzetét az egoista érzetekkel szemben, a kit e felfogásban Dühring is követ. Spinózához hasonlóan Kant, Fichte és Nietzsche elvetik a részvétet, mivel mint „Un-

lustgefühl“ nem lehet az erkölcsi cselekvőség rúgója. Utóbbinak „úri moráljában“ helye nem is lehet a könyörület és részvét érzetének. Hisz' „Leiden sehn tuth wohl, Leiden machen noch wohler“. Schopenhauer az ethika alapelvét a részvételben látja s azt a képzet és az akarat világának egymáshoz való viszonya alapján metaphysikailag magyarázza. Erkölcsi föelve így hangzik: *Neminem laede, imo omnes, quantum potes, juva*“. Dogmatikus, metaphysikai sőt mystikus jellegű részvételve feledi, hogy a részvét érzete nemcsak negatív, hanem pozitív jellegű, mely mint ilyen nem principium movense az erkölcsi cselekvőségnek, hanem annak csak indító oka és ösztönző ereje. Ethikai föelve a tudományos kritika fóruma előtt nem állja meg a próbát.

A II. fejezetben az eddigi történetkritikai fejtegetések alapján „a részvét valódi lényegét“ ismerteti a szerző. Szerzőnk szerint az ethika pozitív, azaz minden vallásos és metaphysikai feltételektől teljesen független tudomány. Álláspontja tehát az ú. n. kritikai positivizmus, a melynek alapján az erkölcsiség világában is nem a magánvalónak, hanem csak a jelenségeknek megismeréséről lehet szó. Ennek feltétele az akarat determinista szabadsága Herbart és Beneke értelmében, a melyet az empirikus psychologia is beigazol. Módszere az induktív genetikai, a melynek alapján a részvét az összetartozás érzetét foglalja magában, s az erkölcsi érzet objektív érzet. Ez alapon így definiálja a részvét erkölcsi érzetét. „Das Mitleid ist das verletzte Gefühl der Zusammengehörigkeit mit allen anderen beseelten Wesen gegenüber den schädlichen Eingriffen der gesammten objektiven Aussenwelt ins psychische Leben.“ A részvét lényege tehát az összetartozás érzetének megsértéséből eredő érzet.

Záró szavában fejtegetéseinek eredményét foglalja össze a szerző. A részvét lényege sem metaphysikailag, sem a szenvedőnek helyzetébe való beleélés útján, hanem tisztán genetikailag magyarázandó. Mint ilyen, az ethikában való szerepét tekintve, soha sem lehet tulajdonképi okozója az erkölcsi cselekvőségnek, hanem annak csak indító alkalma és eszköze. Az aesthetikában való szerepét tekintve úgy a költészet, mint a művészet világában tetszést szül, s a tragoediában erkölcsileg nevelő és oktató hatású. A heroikus cselekvőségek fejlesztik az akaratot s cselekvőségre indítják annak elhatározásait.

Szerző művét világos és meggyőző fejtegetései miatt magvas és alapos tanulmánynak tartjuk, a melynek igazsága abban van, hogy a részvét érzete nem passív, hanem aktív érzet, s mint ilyen negatív és pozitív oldaláról meghatározva a könyörület és a részvét összefoglalása és magasabb egysége.

Sz. M.

A M. Prot. Irodalmi Társaság pénztárába 1904. évi márczius 1-től 31-éig befolyt összegek kimutatása.

1. Pártfogó tagok kötvényei után 5%-os kamatok, 1930-ra: Dunamelléki ev. ref. egyházkerület, Budapesti ev. ref. egyház, gróf Teleki József Budapest.

2. Alapító tagok kötvényei után 5%-os kamatok, 1904-re: Mezőföldi ev. ref. egyházmegye, Érmelléki ev. reform. egyházmegye, Alsóbaranya-bácsi ev. ref. egyházmegye, Tatai ev. ref. egyházmegye, Beöthy Zsolt Budapest, báró Kaás Ivor Budapest, Katona Ferencz Szolád, Tiszadobi evang. ref. egyház. 1903-ra: Máramaroszigeti ev. ref. lyceum. 1903 és 1904-re: Mezőgyáni ev. ref. egyház.

3. Alapító tagok tőkefizetése: Bende Andorné Miskolcz 80 korona.

4. Rendes tagsági díjak évi 12 koronával befolytak, 1904-re: Nagyvárad ev. ref. egyház, Révkomáromi ev. ref. egyház, Petrovics Soma Szentés, Tiszalöki ev. ref. egyház, Brocskó Lajos Budapest, Budapesti ev. ref. theol. tanári kar, Csiky Kálmán Budapest, Fábian Dénes Kispest, Forgács Gyula Budapest, Gyulai Pál Budapest, Hamar István Budapest, Havrán Dániel Budapest, dr. Kovácsy Sándor Budapest, Kulifay László Budapest, Láng Lajos Budapest, dr. Nagy Dezső Budapest, Papp Károly Budapest, Petri Elek Budapest, Hagymássy Károly Paks, 1898-ra: Veres Károly Papolez. 1903 és 1904-re: dr. Hajnal István Békés. 1903-ra: Alsónógrádi ág. h. ev. papi értekezlet.

5. Pártoló tagsági díjak évi 6 koronával befolytak, 1904-re: Simon Mihály Szkaros, Kálniczky Endre Putnok, Tenkei József Nagyvárad, Gál Lajos Halas, Marikövszky Menyhért M.-sziget, dr. Dirner Gusztáv Budapest, Isóz Kálmán Budapest, dr. Kovács Gyula Budapest, Lengyel Lajos Budapest. 1903-ra: Fésős Endre Szatmár, Szilányi Lajos Miskolcz. 1902-re: Czeez András Zsércz. 1903 és 1904-re: Szabó Sándor Túrkeve, Seregély Béla A-Tevel.

6. A Biblia-Társaság jubiláris alapja javára: Szarka Károlyné Kis-Geresd 10 kor., Tenkei József Nagyvárad 2 korona, Gárdonyi ev. ref. egyház 26 kor. 11 fillér, Belényes-Ujlak ev. ref. egyház 1 kor. 50 fillér, Csaroda ev. ref. egyház 12 korona 57 fillér, Garbócz-bogdány ev. ref. egyház 10 korona 40 fillér, a soproni kör által rendezett bibliai estély jövedelme 15 kor. 43 fillér, Óri-Szt.-Péter ev. ref. egyház 2 korona, Sziráczky János Szarvason 12 korona.

Összesen befolyt 804 kor. 1 fillér.

Budapest (IV., Deák-tér 4.), 1904 április 1-én.

Bendi Henrik,
társ. pénztárnok.

Pályázati hirdetés.

Koszorú című kiadványsorozatának 1904. évi tíz füzetére pályázatot hirdet a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság. Kíváncsatnak vallásos elbeszélések, életrajzok, történeti képek és rajzok. A főfeltétel az, hogy az evangélium lelke buzogjon bennök, keresztyén valláserkölcsei erővel hassanak és tősgyökeres magyar nyelven szóljanak. A pályázat nyílt, bárki résztvehet benne, jelíges levélke nem szükséges. A közlésre elfogadott művek kis nyomtatott ivenként 45—50 koronával díjaztatnak. A füzetek terjedelme egy nyomtatott ivnél kisebb, másfélnél nagyobb nem lehet. A kéziratok f. évi június hó 15-ig alólirott titkárhoz küldendők. — Budapest, 1904. február 3-án. *Szöts Farkas*, a M. P. I. T. titkára.

Tájékozás

a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság felől.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság célja, hogy az evangyéliomi protestáns tudományos egyházi és népszerű vallás-erkölcsi irodalmat művelje, terjessze, s az egyházi életet evangyéliomi alapon irodalmi uton ápolja és fejlessze. Ezekre a czélokra jelenleg a következő kiadványai szolgálnak:

I. Protestáns Szemle.

Protestáns havi folyóirat. Megjelenik (július és augusztus kivételével) minden hónap 15-én, évenként 10 füzetben 40 íven. Tartalmát iránycikkek, tanulmányok, kisebb monografiák, hazai és külföldi egyházi és irodalmi szemlék képezik. Czikkei a tudomány színvonalán állnak, de a nagyközönség által is élvezhető módon népszerűsítőleg vannak kidolgozva. *A Protestáns Szemlé a Magyar Prot. Irod. Társaság pártfogó, alapító, rendes és pártoló tagjai tagdíj fejében kapják.* Előfizetési ára nem tagoknak egész évre 8 kor. Most a XVI-dik évfolyam járja.

II. Tudományos könyvek.

Tudományos egyházi, főleg egyháztörténeti művek sorozata, melyben kidolgozott egyháztörténeti eredeti monografiák és theologiai tudományos munkák jelennek meg. Évenként egy kötet, 20—25 ív terjedelemben; eddigél 16 kötet. A Társaság *pártfogó, alapító és rendes tagjai tagdíj fejében*, a többi tagok kedvezményes áron kapják.

III. Egyháztörténeti Adattár.

M. prot. egyháztörténeti okmányok gyűjteménye. Évenként egy kötet, 10—12 ív terjedelemben. Eddig 2 kötet. *A pártfogó, alapító és rendes tagok tagdíj fejében kapják.*

IV. Házi Kinestár.

Vallás-erkölcsi építő könyvek sorozata, főleg a művelt közönség számára. I. kötet: *Csendes órák*, angolból fordította *Szász Károly*, dunamelléki püspök. II. kötet: *Mártha és Mária*, francziából fordította *Vargha Gyuláné*. III. kötet: *Áhítat szeretet*. Vallásos költemények, írta *Szabolcska Mihály*. IV. kötet: *Az ő nyomdokain*, angolból fordította *Csizmadia Lajos*. *A segítő tagok tagdíj fejében kapják, a többi tagok külön fizetés mellett*, Ára csinos vászonkötésben minden egyes kötetnek 2 kor., diszkötésben 4 korona.

Mindeme kiadványok megrendelhetők a Társaság főbizománýosánál, *Hornyánszky Viktor könyvkiadónál* (Budapest, Akadémia bérháza). *A reklamációk is hozzá intézendők.*

V. Koszorú.

Vallás-erkölcsi népies kiadványok sorozata. Elbeszélések, életrajzok, történeti rajzok, hiterősítő traktátusok. Évenként 10 füzet, eddig 100 füzet. *A segítő tagok tagdíj fejében kapják, a többi tagok külön fizetés mellett.* Ára füzetenként 8 fill., 15 füzetből álló kötetenként 1 60 kor., 5 füzetből álló kötetenként *Protestáns Családi könyvtár* czímen 60 fill.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak tagja lehet bármely magyar honfi és honleány, a ki a Társaság célját előmozdítani hajlandó s ez irántszándékát vagy a titkárnál (*Szöts Farkas*, IX., Kálvintér 7. sz.) vagy a pénztárnoknál (*Bendl Henrik*, IV. ker. Deák-ter 4. szám a.) bejelenti. *Pártfogó* tag az, a ki egyszer-mindenkorra ezer koronát fizet vagy kötvényileg biztosít, *alapító* tag az, a ki egyszer-mindenkorra kétszáz koronát fizet vagy biztosítja Társaság javára. *Rendes* tagok évenként 12 korona tagdíjat, *pártoló* tagok évenként 6 koronát, *segítő* tagok évenként 3 koronát fizetnek.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

S Z Ö T S F A R K A S,

THEOL. AKADÉMIAI TANÁR,

A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 8 kor.

HORNÝÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA
1904.

TARTALOM.

I. Értekezések és tanulmányok.		Lapszám
1. Természettudomány és vallás. (I. k.) <i>Rácz Lajos</i>		261
2. A vallásosság hanyatlásáról. (III. k.) <i>Raffay Sándor</i>		271
3. A magyarországi liturgia egységesítése. <i>Réz László</i>		284
II. Tárcza.		
1. A budai zsinat tagjai. <i>Révész Kálmán</i>		303
2. Zsoltárfordítások (a 18., 37. és 44. zs.). <i>Hornyánszky Aladár</i> . . .		307
III. Irodalmi szemle.		
a) Hazai irodalom:		
1. Ádám Gerzson: Nagykőrösi Athenas. <i>Sz.</i>		315
2. Szolnoky Gerzson: Vasárnap, ünnepi és alkalmi imádságok. <i>F.</i>		316
3. A református próba-énekeskönyv bírálata. <i>Seprődi János</i>		318
b) Külföldi irodalom:		
1. Koehs, E.: Übertritte aus der römischen Kirche. <i>Sz. M.</i>		328
2. Achelis: Abriss der vergleichenden Religionswissenschaft. <i>Sz. M.</i> . . .		331

A M. P. I. T. közgyűlése.

M. P. Irodalmi Társaságunk 1904. évi közgyűlése s ezzel kapcsolatban a *Társaság VIII-dik vándorgyűlése* az újvidéki ág. h. evang. és ev. ref. egyházak szives meghívása folytán *Újvidéken szeptember 14. és 15-dik napjain* fog megtartatni.

Ezeken a gyűléseken való közreműködésöket eddig-
elé *Baksay Sándor* dunamelléki püspök, *Szilassy Aladár*
tolnai egyházmegyei gondnok, dr. *Bernát István* szer-
kesztő, *Famler Gusztáv* torzsai lelkész, *Jausz Vilmos*
soproni theologiai tanár társulati tagok voltak szivesek
megigérni.

TERMÉSZETTUDOMÁNY ÉS VALLÁS.

(Első közlemény.)

Sem a tudomány általában, sem közelebről a természet-tudomány nem áll ellentétben a vallással. Tudomány és vallás az emberi szellem két különböző szükségletének felel meg, s így a kettő békésen, a legnagyobb harmoniában megférhet egymás mellett. Azt a felséges viszonyt, a melyben mi, Jézus tanításai nyomán Istennel állunk, a tudománynak semmi előhaladása, fölfedezése nem érintheti. Hogy a világ föltételezett végső elemeit: az atomokat (ki tudja, egy század mulva az atom-elmélet nem lesz-e elfeledve?) ilyen vagy olyan tulajdonságúnak képzeljük-e, az elemek számát 70-nek vagy 80-nak tartjuk-e, az állatvilág fokozatos kifejlődésére nézve helyesnek ismerjük-e el a Darwin elméletét, vagy azt csak bizonyos megszorítással, módosítással tudjuk elfogadni; hogy az X- és N-sugáron kívül még hány újabb meg újabb fénysugarat, a rádiumon kívül hány újabb világító testet fedeznek föl: mindez a mi Isten-szeretetünkön és Isten-imádásunkon, abba az Istenbe vetett bizalmon, gyermeki megadáson, a kinek kezébe érezzük letéve sorsunkat, a ki fölöttünk virraszt és életünket bölcsen kormányozza, a ki megadja nekünk mindazt, a mire testünknek-lelkünknek szüksége van s nem terhel fölöttébb, mint erőnk elbirhatják, mit sem változtat. A mint az igazi tudóst vallásos hite nem teszi tudományos vizsgálatában elfogulttá, épp úgy független a vallás a tudomány tényeitől, adataitól. Nem maga a vallásos eszme, vallásos igazság, hanem a vallás külső ruhája, azok a hely- és időszerű elemek, a melyek közt a vallásos eszme kifejezést talál, hitrendszerre fölépül, ezek változhatnak és változnak idővel, a művelődés, a felvilágosodás, a tudományos megismerés fejlődésével, előhaladásával. Ám ezek változása, ha érzékenyen érinti is a mult megszentelt hagyományain szeretettel csüngő hívő ember kedélyét, nemcsak nem árt a vallásnak, hanem utána a vallás rendszeren megifjodva, megtisztulva, nagyobb fényben szokott tündökölni. Sajnos, akadnak tudósok, a kik a tudomány és vallás

ez egymáshoz való viszonyát félreismerve, a vallás lényegét nem ismerve, s főképp tudományos ismereteik nagyságában elbizakodva, a vallás külső formulázásában előtűnedező hiányokat, elavult részleteket egyfelől s a tudománynak egy-egy nevezetes fölfedezését másfelől, ürügynek tekintik arra, hogy az egész vallás félreszorítására, megsemmisítésére törjenek, nem véve számba, hogy a tudomány, ha betölti is az elmét, de üresen hagyja a szívet, hogy az aránylag mindig csak az emberiség elitjének foglalkozása marad, ellenben az emberiség kilencztized részénél soha nem fogja pótolhatni a vallást, s így, míg egyrészt elrabolnak az emberiségtől olyat, a mi őket erősítette, megnyugtatta az élet viharában, boldogította életben-halálban egyaránt, másrészt nem adnak helyébe semmit vagy csak üres, elvont fogalmakat és tételeket — meg kételkedést, s így az élet szorongó helyzeteiben a kétségbeesésbe kergetik a gyöngye lelkeket; nem véve számba, hogy a legmagasabb emberi tudás is, mily elenyésző csekély fokra emelkedik s mily távol áll az élet és halál nagy mysteriumainak megoldásától, hogy minden lépéssel, a mit előre tesz, száz újabb problema nyílik meg előtte; nem véve számba, hogy a legnagyobb természettudósok, mint Kepler, Newton, Darwin, Tyndall, Huxley, Romanes, Faraday megőrizték mélyreható tudományuk mellett vallásos hitüket.

Mostanában rövid időköz alatt már a második erős támadás hangzik el a természettudomány képviselői részéről a vallás, annak uralma és jogosultsága ellen. Az elsőt *Haeckel Ernő*, jenai egyetemi tanár, a zoologia nagyhirű bűvára, a darwinismus németországi képviselője és továbbfejlesztője intézte 1899 őszén *Die Welträthsel. Gemeinverständliche Studien über monistische Philosophie* című, páratlan könyvárúsi sikert elért, hatalmas irodalmi háborút feltámasztott művével; a második támadás közelebb, a német természettudósok és orvosok 1903 szeptember 21-én Casselben tartott közgyűlésén történt, a hol *Ladenburg Albert*; a boroszlói egyetem vegytan-tanára *Über den Einfluss der Naturwissenschaften auf die Weltanschauung* czímmel felolvasást tartott. Az első súlyosabb és terjedelmesebb volt. Haeckel fent czimzett művében egy egész nagy bölcsészeti rendszert dolgozott ki, a melynek alap gondolata a *monismus*, vagyis az össztermészet egységes felfogása; ám ez a monismus végeredményében materialismus, mert a szellemi elv csak névleg van a rendszerbe beleillesztve, tényleg azonban az anyagi vagy fizikai elv uralkodik a világban, a világ kifejlődése teljesen mechanikai elvek szerint történik, a lelki tünemények végeredményükben physiologiai

és physikai jellegű tünemények, Isten azonos a természettel. Haeckel e materialista bölcsészeti rendszert az emberiség egyetememes hitvallásává akarja tenni; ennek értelmében kell, szerinte, átalakítani az emberiség egész szellemi életét: nevelésben és oktatásban, igazságszolgáltatásban és politikában mind ezekből az elvekből kell kiindulni és ezek alapján működni. De ezt kell főképp alapul venni a vallásban. A régi vallást — s ez alatt első sorban a keresztyén vallást érti, — a mely nem egyéb nevetséges babona- és csodahitnél, s a melyet a papság erőszakkal, az államhatalom teljes erejének igénybevételével s a nép elbutításával tart fenn, el kell törölni, mert annak tételei nem férnek össze a józan észszel, a tudomány bebizonyított igazságaival s a tiszta erkölcsiséggel, hanem helyébe a monizmus vallását kell állítani, a melynek templomában a hívők a természet csodás, nagyszerű alkotásaiban fognak gyönyörködni. lelküket a természet nagyszerű műveinek szemléletével magasba fölemelni.

Ez, nagyon rövid kivonatban, a Haeckel művének tartalma, bölcsészeti rendszerének iránya. Sem időnk, sem terünk most arra, hogy e mű tudományos és bölcsészeti hibáit, botlásait, tévedéseit itt rendbe feltárjuk, megtettük ezt másutt, a *Budapesti Szemle* 1903 május és június havi füzetében (161—189. és 349—380. ll.). Kimutattuk ott, hogy Haeckel minden erőssége a zoológiában s a morphológiában rejlik; a természettudományok egyéb ágaiban, így a fejlődéstanban is, szertelenségekbe csap, merész és igazolhatatlan hypothesiseket kész igazságok gyanánt hirdet, a psychológiához aránylag keveset ért, a philosophiában, művelődéstörténetben, egyetemese történelemben pedig oly bámulatosán tájékozatlan, hogy föl se tennők egy egyetemi tanárról. A vallással szemben való magatartását azonban nemcsak felszínesség, nemcsak könnyelműség, hanem valóságos rosszakarat jellemzi. Nincs egyéb törekvése, minthogy kiírta az emberek szívéből a gondviselésbe, a jövő életbe vetett hitet; gyalázza, gúnyolja mindazt, a mi az emberek előtt szent; Jézus legfelségesebb tanairól azt állítja, hogy azok régi bölcsek tanításaiból s főként a buddhismusból vannak átvéve, holott ezt Müller Miksa, a keleti nyelvek, vallások, irodalmak legalaposabb ismerője régen megczáfolta; zsidó irigységszülte rágalmakat kész igazság gyanánt hirdet róla; azt állítja, hogy tanainak igen fontos része, részint elmaradt a mai időktől, részint ellentétben áll a modern társadalmi fejlődéssel, ilyen a keresztyén morál tanítása a saját egyéniségünk, a test, a természet, a kultura, a család és a nő megvetéséről. Azt hiszszük, fölösleges ez

állítások megczáfolására szót vesztegetnünk. Haeckelnek általában nincs érzéke a vallás iránt, mint a vaknak a színek iránt, így arról nem is ítélni, azt fel se tudja fogni; sejtelve sincs arról a pszichológiai folyamatról, benső átalakulásról, a mely a naív emberi lélekben egy olyan hatalmas egyéniség befolyása alatt, mint a Megváltó volt, végbement s a melynek nyomait az evangéliumokban szemlélhetjük; sejtelve sincs azokról a rúgókról, a melyek például a középkor vallásos rajongását szülték; előtte a történet-genetikai módszer ismeretlen, ő mindent a mai kor emberének gondolkodásából, felfogásából ítél meg s mint rideg racionalista, a ki a vallásos lélek áhitatát, rajongását nem ismeri, mindenütt csak babonát, képmutatást és csalást lát. S mindezekhez járul példátlan kritikátlansága forrásai megválasztásában, bámulatos naivitása a legképtelenebb rágalmak elhívésében, ha azok az ő óhajtsáival összhangzanak, s rendkívüli önhittsége a saját csallhatatlanságában. A kit érdekel, olvassa el *Loofs* hallei egyetemi tanár „Anti-Haeckel“ című művét (Eine Replik nebst Beilagen. IV. Aufl. Halle, Verlag von M. Niemeyer, 1900. S. 79, Mk. 1.), a mely Haeckelnek nem is általában a vallás- és egyháztörténet, hanem csakis az újszövetségi kor történetének terén elkövetett hallatlan tévedéseit ismerteti s el fog bámulni, hogy valaki még ezek után is számot tarthat a tudós névre!

Nem is foglalkozunk többé a Haeckel művével, bármily nagy zajt csapott is az a világban — a hordó minél üresebb, annál jobban kong, — mert az nem komoly tudományos munka, hanem áttérünk *Ladenburg* casseli felolvasásának ismertetésére és méltatására.

*

Ladenburg, a ki eredetileg zsidó volt, felolvasásában azt a befolyást ismerteti, a melyet a helyesebb természeti megismerés az embernek a világról, Istenről és a saját helyzetéről való felfogására gyakorolt. Az ó-kor népei a világ központjának a földet tartották, a nap és csillagok e körül keringtek. A földön viszont az ember Istennek kedvencz teremtménye, a kinek javára nem szükölködik csodatételekben, ha arról van szó, hogy erényét megjutalmazza vagy vétkeit megbüntesse. Az élet végcélja az istenfélelem s minden erkölcs a vallásból fakad. De idővel a világ megromlott; megtérítése a legnagyobb csodának kellett megtörténnie: Isten elküldötte az ő egyszülött fiát, de Krisztusnak nyomorultan meg kellett hálnia, hogy megifjult, új vallás állhasson elő. Mai kulturánk nem egyedül a keresztyénségben gyökerezik, hanem

nagyon sokat köszönünk a pogányoknak, kivált a görögöknek. A görög nép volt a föld választott népe, pedig nem is ismerte Jehovát. Nevét ragyogó betűkkel írta be az irodalom, építészet, szobrászat, mennyiségtan és philosophia történetébe; hasonlókép jeles volt a földrajz, astronomia és physika terén; Aristoteles előfutója Cuviernek és Linnének. A római birodalom bukásával és a népvándorlással mind e vívmányok veszendőbe mentek és a középkor homálya terült szét a földön. Tudatlanság és babona lett az uralkodó hatalom. Csaknem egy évezred telt el, míg az ész szava ismét megszólal. Csak a humanismus felléptével és a scholastika elűzésével kezdtek a tudományok ismét fölébredni, az előtt áltudományok (alchimia, astrologia) grasszáltak. A humanizmussal egyidejűleg, sőt részben előtte kezd meg Cimabue és Giotto Italiában a nemzeti művészetet, a mely a XV—XVI. században jutott el virágzása tetőpontjára.

A természettudomány csak a XV. század végén kezd lendületnek indulni. Columbus, a nagy kísérletező, hozta be először azt a módszert, a melyen a tudás legnagyobb előhaladása nyugszik. Főérdeme nem Amerika fölfedezése, hanem az a merész vállalkozása, hogy bizva a föld gömbalakjáról szóló pythagorasi tan helyes voltában, egy előítéletekkel és babonákkal telt korban neki mert indulni a mesés, gazdag India nyugatról való fölkeresésének. E nagy vállalkozása tette őt a modern természettudomány atyjává. Utána jött Copernicus, Galilei, Kepler és Newton, a kik a mai világnézetet megteremtették, a világtestek keringésének törvényeit megállapították.

Mi az ember helyzete ebben az új világban? Ő csak a nap egyik kísérőjének lakója, semmiség a végtelen nagy világban. Csak álom volt az a képzelődés, a mely őt a teremtővel közeli viszonyba hozta, az utóbbi képére teremtettnek hirdette. Mi semmi képzetet nem alkothatunk magunknak a teremtőről; ebből következik, hogy a bibliában sem az ő kijelentése foglaltatik: az ó-szövetség erős képzeletű emberek műve s az új-szövetség se lehet isteni eredetű; de azért a biblia erkölcsi értékét és költői szépségeit el kell ismernünk.

Sokáig tartott, míg e természettudományi ismeretek utat törtek magoknak s a régi bibliai képzeteket, a középkori előítéleteket és babonákat kiszorították. Sőt ez a folyamat még ma sines teljesen befejezve, a minnek főoka az iskolai humanistikus képzés, míg a természettudományok nagy haladásait alig veszik figyelembe. Az egyház, r. katolikus és protestáns egyaránt, igyekszik az új tudományos felfogást elfojtani, mint

Giordano Bruno, Galilei, Kepler, Gruet és Servét esetei bizonyítják. Az astronomiát követte a physika, chemia s később a biológia nagy előhaladása. A gravitatio-törvényhez (Newton) csatlakozik az anyag szétrombolhatatlanságának (Lavoisier), az erély állandóságának (R. Mayer, Joule és Héliumholtz) és az állatvilág fokozatos kifejlődésének (Darwin) törvénye, a melyek mai ismereteinket irányozzák. Mind e törvények a természeti tünemények törvényszerű lefolyása mellett tanuskodnak, minek folytán a csodahit összeomlik, vagyis sohase történt és történhetik csoda. A világ teremtőjét jogosítva vagyunk mindenható Istennek tekinteni, de ő nem áll a természeti törvények fölött, hanem azoknak megtestesítése. Nagy kár, hogy ebben a fontos kérdésben, a vallás megválasztásában, az embereknek nincs szabadság engedve, hanem mindenki még ifjú- sőt gyermekkorában kényszerítették, hogy valamelyik megállapított sema mellett foglaljon állást s egész életén át azt kövesse. Az első lépés ennek az állapotnak reformálásához az lesz, ha a mostani humánműveltség helyét a természetnek és törvényeinek ismerete fogja elfoglalni.

A mi a lélek halhatatlanságát illeti, azt az állatoktól se lehet egészen elvitatni, ha az emberek számára követeljük, mert az állatok lelki életében sem lehet kételkedniük. De hová vezetne ez? A lélek substratumát nem ismerjük s így azt se tudjuk, minek kellene halhatatlannak lennie. S aztán, melyik lélek lesz halhatatlan: a kifejlett, férfias lélek, vagy a megtört, elborult lélek-e? Mindezekből látszik, hogy itt az óhajtás a gondolat atyja s nincs egyetlen tudományosan bizonyított tény se, a melyet a halhatatlansági hit mellett felhozhatnánk.

Így hát a természetvizsgálat s annak következetes keresztülvitele minden positiv vallás tagadásához, minden eszmény elvetéséhez vezet? Nem, feleli Ladenburg, az utóbbi századok minden humánus törekvései főként a természettudományok előidézte felvilágosodásnak köszönhetők; éppen annak felismerése, hogy e világ nyomorúságaiért a túlvilágban nem kapunk kárpótlást, vezetett arra, hogy e világi helyzetünket igyekezzünk jobbá átalakítani. A jobbágység és rabszolgaság eltörlése, a mi a keresztyénségnek nem sikerült, e felvilágosodás segélyével a legújabb korban lehetővé vált. Ez oly nagyszerű eredmény, a melyhez az emberiségnek semmi más tette nem hasonlítható, mert ez által millió meg millió ember nyerte vissza emberhez méltó létét. Ugyane felvilágosodás hozta magával a türelem, testvériség és békeszeretet szellemét s a szegények és nyomorultak támogatását.

Ladenburg, mint előadásának e rövid kivonatából látjuk, nem megy oly túlságba, mint Haeckel. Először is nem támadja meg, nem nevezi esztelen babonának az Isten-hitet, sőt annak relativ jogosultságát is elismeri, másodsor sehol előadásában az éles gúny és tiszteletlenség a vallás és annak szertartásai, szolgálai iránt. Ám ha ezeket készséggel elismerjük is, ki kell jelentenünk, hogy előadása fölötté egyoldalú. Ő az embert kizárólag észlénynek tekinti, nem számol az ember vallásos szükségletével; azt hiszi, hogy a vallás csak a régmúlt idők tudatlan világában birt jogosultsággal, ma helyét a tudományos megismerésnek kell elfoglalnia. Ebből a szempontból áll az agnosticizmus álláspontján Istennel szemben, ebből a szempontból veti el a lélekelhalhatatlanság hitét, mint a melyről a tudomány mit sem tud. S itt látszik meg, hogy Ladenburg számára hasztalan élt Kant, mert különben egy hittétel ellenében nem állana a tudomány érveivel elő, mert különben a világnézet megconstruálásánál az értelem mellett az akaratnak, a kedélyi oldalnak is szerepet juttatna. De nemcsak Kantot nem ismeri Ladenburg, hanem a vallástörténetet és a művelődéstörténetet is csak hézagosan ismeri — s e tekintetben már ismét közeledik Haeckelhez.

Ladenburgnak is, miként Haeckelnek, főhibája fejtegetéseinel az, hogy hiányzik belőle teljesen a vallásos érzék. Mint a hogy egyes emberek vannak, a kikben egyik vagy másik színnek érző-képessége, érző-idege hiányzik (daltonizmus) s ezek azt a szint nem látják, éppenúgy nem bír Ladenburg semmi érzékkel a vallás iránt. Ő nem tudja magát egy vallásos ember helyzetébe beleképzelni; ő soha szükségét nem érezte annak, hogy lélekben fölemelkedjék Istenhez s megtört szívét kitarva előtte, bűnbánóan hajtsa le fejét s keressen nála vigaszt, segedelmet; ő nem érezte soha a kétségbeesett szív szorongását, a mely összetörnék, ha meg nem volna az a biztatása, hogy egy jóságos, kegyelmes Isten — a mi Atyánk — áll fölöttünk, a kihez az elfáradtak és megterheltek bizalommal közeledhetnek, mert nála megkönnyebülésre találnak. Ezért nem érti s ezért látja képtelennek, hogy oly közeli viszonyt, az atya és fiú viszonyát, állapított meg a keresztyén vallás Istennel szemben, s hogy ennek folytán magát Isten képére teremtetnek állítja.

Részben a vallásos érzék e teljes hiányából, részben egyoldalú természettudományi műveltségéből magyarázható meg, hogy Ladenburg nem nagyon ismeri Kantot, nem igen veszi tekintetbe azt, a mit Kant az ismerő-képesség határaitól mondott s a mi azóta már a köztudatba átment, hogy t. i. a

hit, mivel nem az értelemről származik, az értelen által be se bizonyítható, meg sem czáfolható. Az értelem csak a tünemények törvényszerűségét ismerheti föl, de a dolgok értelmét magyarázni, az az akarat, a hit feladata. A világ tudományos megismerése lehetséges, de ez a világ nem a valóság önmagában véve, hanem pusztán érzéki tünemény, ellenben a valóságos hit világa maga az érzékfölötti valóság. Ez az utóbbi az emberi ismeret természeténél fogva, a mely érzéki szemléletet föltételez, sohasem lehet tudományos megismerés tárgya; csak egyet tudhatunk róla, azt, hogy létezik. Ez a legvégső pont, a mit a tudás elérhet; az értelem, midőn kritikailag önmaga, lényege és határai fölött eszmélkedik, fölismeri, hogy az érzéki világon túl egy abszolút valóság van. S erre a szellem, a mely nem csupán értelem, mint erkölcsi lényt önmagát állítja oda ezen abszolút valóság tagjául s annak mivoltát a saját mivolta révén határozza meg. Ha az érzékeknek adott testi világ maga a valóság volna, a physika határozná meg a világnézletet; de miután csak pusztá jelenség, túl rajta egy intelligibilis világot kell fölvennünk: *az eszmék világát*. Már Platon megmondotta: az eszmék világa a való világ! Ő ezzel csak azt fejezi ki, a mit az emberi szellem mindig keresett: minden vallás lényege nem egyéb, mint a világ értelmezése a jó és tökéletes eszméiből, a melyeket egy szent és igazságos akarat abban megvalósít. Ezek a gondolatok azonban nem esnek a tudományos megismerés körébe, ezek a gondolkodás s mindenekelőtt a hit tárgyai.

Hasonlóképen számon kívül hagyja, hogy Kant, kora rideg intellectuális muszával szemben, az akaratot is az őt megillető szerephez juttatta, midőn kimondotta, hogy az ember értéke nem értelmétől, hanem akaratától függ, következésképp az ember világnézlete is nem értelmétől, hanem első sorban akaratától függ. Ez alapon lehet helyesen megítélni igazságaink becsét és bizonyosságát. Azoknak a végső és legfőbb igazságoknak, a melyek útján s melyekért az ember él és hal, gyökere nem a tudományos megismerésben, hanem a szívben, az akaratban rejlik. Az ember nem érheti be a tudományok technikai igazságaival: mindnyájan hiszünk önmagunkban, rendeltetésünkben, a jövőben, a haladásban, az igazság, a jog győzedelmében, — ám mindezek oly dolgok, a mik be nem bizonyíthatók, bizonyosságuk nem logikai, hanem erkölcsi, nélkülök nem élhetnénk, nem munkálkodhatnánk. Az ember végeredményében nem tudásból, hanem hitből él. S ebből él a tudós is, midőn hisz a tudományos megismerés lehetőségében, hisz a helyes logikai következtetés igazságában,

hisz a természet törvényeinek változhatatlan voltában, hisz hypothesisiseiben.¹

De a vallástörténetet se tanulmányozta Ladenburg, mert különben látná és tudná, hogy Istenben, a világ teremtőjében való hit minden népnél, mihelyt eszmélni kezdett, felfalálható. „Az első fényugár óta — mondja Müller Miksa — a mely valaha emberi tűzhelyet megvilágított vagy ember szívet fölmelegített, egyik nemzedék a másiknak mondta, hogy a fényugáron túl egy másik világ van, és minden vallás alaphangja a láthatatlan érzése, a megfoghatatlan tisztelete, a láthatatlan után való sóvárgás. A világ legnagyobb prófétái azok voltak, a kik különböző időben és különböző módon a legegyszerűbb szavakban az atyák egyszerű hitét hirdették: a láthatatlan iránt való hitet, a megfoghatatlan iránt való hódolatot, a végtelen után való sóvárgást, vagy még egyszerűbben: az Isten iránt való szeretetet!“² Ha tanulmányozta volna a vallások életét, fejlődését, azt is látja vala, hogy az ember mindenütt a maga képére és hasonlatosságára teremtette Istenét; a mint Schiller mondja: „In seinen Göttern malt sich der Mensch!“ Mi a földön legmagasabb fejlettségű, legtökéletesebb lénynek az embert találjuk; csoda-e, ha az ó-szövetség írói — a bibliát ma mi is emberi kéz alkotásának tekintjük, de minden hiányai ellenére is *könyvek könyvének* valljuk s nemcsak a nevelésre vonatkozólag ismerjük el azt nagyjelentőségűnek, mint szerzőnk, hanem az élet útján is nélkülözhetetlen kalauznak tartjuk, Istent emberhez hasonlóknak képelték? A mire mi büszkék vagyunk, hogy a keresztyén vallás Isten-fogalma a legtökéletesebb, mert az Isten és ember közti viszony alapjául a legszentebb viszonyt, a melyet a földön látunk, az atya és gyermek közti viszonyt tekinti, azt Ladenburg vakmerő és tarthatatlan álomnak nevezi. Egy ily tény, — a vallásos érzelem, az Isten-hit — a mely az emberi lélek eredeti felruházásához, tulajdonához tartozik, a melylyel délen és északon, az ó-korban és a mai túlművelt társadalomban egyaránt találkozunk, a mely a népek életében mindig döntő jelentőségű

¹ Fr. Paulsen, Immanuel Kant. Sein Leben und seine Lehre. Stuttgart, (Fromman's Klassiker der Philosophie) 1898. S 5, 383—85.

² S másutt: „Sejtelem Istenről, az emberi gyöngeség és függőség érzése, a világ isteni kormányzásába vetett hit, megkülönböztetés a jó és rossz közt, a jobb, jövő élet reménye: ezek minden vallás őseredeti elemei közé tartoznak . . . Ha nem lettek volna az emberi lélek eredeti fölruházásának részei, lehetetlenségek maradtak volna; akkor még az angyalok nyelve is csak mint zengő ércz és pengő czimbalom hatna az emberi fülekre“. F. M. Müller, Chips from a German Workshops. I. Essays on the science of Religion, 1867. Preface X—XI.

volt, a melynek szerepe vörös fonalként húzódik végig a világtörténelem lapjain: ez a pszichologiai factum nem kicsinyelhető, nem ignorálható! Akár elismerjük áldásos voltát, akár tagadjuk, de mint élő valósággal számolnunk kell vele, s nem lehet pusztán a babonák, az agyrétek világába számúznunk, a melynek egy felvilágosult, a természettudományi felfogás által megtisztított korban semmi helye nincs. Ladenburg másfél századdal elkésett felfogásával! A XVIII. század, a felvilágosodás kora, még föltétlenül hitt az értelem mindenhatóságában; az még hitt abban, hogy a vallás kiszorítható, a tudományos műveltség által helyettesíthető lesz, ma a történelem és a pszichologia világánál e hit rég eloszlott. Nézze meg Ladenburg a pápai szék hatalmát, a német centrum, a francia klerikálisok működését s e kézzelfogható tényekből be fogja látni, ha más úton képtelen e belátásra eljutni, hogy a vallás hatását korunk nagy műveltsége nem gyöngítette.

Íme *Kant*, a kit Ladenburg meg sem említ előadásában, a ki pedig ott joggal helyet foglalhatott volna, mert *Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels* (1755) című művében elsőül fejtette ki a politikai világ kifejlődésének elméletét, a mely utóbb Laplace által továbbfejlesztve, mint *Kant-Laplace-féle elmélet* ma is uralkodó, ez a *Kant A gyakorlati ész bírálata* című művében a következő szép sorokat írja: „Két dolog tölti el az ember lelkét egyre új és növekedő csodálattal és hódolattal, minél gyakrabban és tartósabban foglalkozik vele a gondolkodás: A csillagos ég fölöttem és az erkölcsi törvény bennem!” És ebből a csodálkozásból jut el híres postulatumaihoz: az Isten, szabadság és halhatatlanság eszméjéhez. *Wundt*, a kit szerzőnk többször helyesléssel idéz, szintén a *Kant-féle erkölcsi Isten-bizonyítékhoz* ragaszkodik. A minden emberi fejlődés végső fokául föltételezett erkölcsi emberiségi ideál követelményéből, valamint a téri és idői végtelenség követelményéből emelkedik föl az Isten-fogalom. Nem, mint a természeti népeknél, a félelemből, nem abból a reményből, hogy a világfolyás nem vak erők czéltalan és esetleges zürzavara, hanem a mi eszünk által és annak folytonos teremtő *synthesis*e által egységesen, czélszerűen és törvényszerűen felfogott kosmos, a mely végtelen hozzáközeledéssel isteni eredetét mindinkább kifejezésre juttatja.

A természetben minden tünemény törvényszerűen foly le, mondja Ladenburg (23 l.). Ámde, ha Istent nem veszünk fel, az értelem nélküli természet honnan vette azokat a törvényeket, a melyeknek hódol s a melyek szerint annak minden ténye igazodik? S honnan a világban észlelhető felséges rend, cél-

szerűség és észszerűség? Talán magától állott elő? Lehet-e symphonia componista nélkül! Ha vannak észszerű gondolatok a természetben, kell egy észszerű gondolkozónak is lennie; gondolat nincsen gondolkodó nélkül! Ki csinálta e gondolatokat? talán a természet! De hát ki, mi a természet? a természet csak egy üres szó, egy abstractum, épp úgy mint a kő, fa, csakhogy collectivebb. Ha gondolatot, ész, célt ismerünk el a természetben, egy gondolkozót is föl kell vennünk a természetben, a természet fölött, mögött, és annak nevet adnunk! E gondolója minden dolognak, minden eszmének, minden szónak, a ki soha nem lehet látható és felfogható, éppen mivel a dolgokon túlesik, de a kinek gondolatai szolgálnak alapul minden teremtménynek, az egész teremtésnek, az Isten vagy világszellem!

Rácz Lajos.

A VALLÁSOSSÁG HANYATLÁSÁRÓL.

(Harmadik közlemény.)

IV.

A vallásosság hanyatlását s különösen az evangéliumi keresztyén világnézet meggyengülésének és háttérbe szorulásának okait azonban nemcsak a társadalom életének egyes jelenségeiben, hanem magukban a keresztyén, de sőt az evangélium alapján álló egyházakban is megtaláljuk. Ennek a valóban szomorú ténynek közelebbi vizsgálatát azonban csakis az evang. egyház körében észlelhető feltűnőbb jelenségek kimutatásával kísérem meg. Előre is kijelentem azonban, hogy a jelenségek felsorolásában minden részletre ki nem terjeszkedem, de ki sem terjeszkedhetem. Inkább elvi alapon igyekezem megmaradni s az egyháziasság és a vallásosság hanyatlásának alapjaira akarom a figyelmet irányítani s ezzel egy oly mozgalmat indítani meg, a melyből egyházunk üdvös boldogulása, erősödése következhetik be. De előre kijelentem azt is, hogy a mikor e felette kényes dolgot tárgyalom, távol van tőlem minden animozitás és egyedül csak a közhaszonra szemlélődő és megfigyelő szerepét kívánom betölteni. E szempontból kérem fejtegetésem megítélését.

Nagyon szomorú dolog az, hogy az evangélium szelleme, az erkölcsi erőnek a protestantizmusban rejlő végtelen tömege, s a nemes és emelkedett életfelfogás magában az evangélium egyházában is oly kevés igaz képviselőre talál. A külső világ hangulata, uralkodó szelleme a mi egyházunkba is behatol és abban hatalmas tért foglal. S minden egyes kórtünet csak ennek a helytelen irányba tévedt szellemnek a jelensége.

Sokszor halljuk azt a mentegetőzés számba menő panaszt, hogy az ősi ellenség, a római katholicizmus terjeszkedésével, hódító térfoglalásával nem szállottunk szembe elég korán. *De ez nem lehet melegség, hanem inkább súlyos vád öntudatunk ébersége ellen. A békesség hosszú ideje elszenderített bennünket. Az éberséghez, úgy látszik, a veszedelemtől való félelem szükséges. Az elmúlt évtizedekben az életnek csak a küzdel-*

meit éreztük, a veszedelmét nem. A küzdelmet az ember vagy könnyen veszi, vagy megkönnyíti. Ez utóbbit gyakoroljuk mi ma a folytonos államsegélyezés igénybevételével. De a segélyezés igénybevételével mindig együtt jár bizonyos tespedés, az önéretnek meggyengülése, az önállóság eltékozlása, az alkalmazkodás megszokása, legfőképp azonban a Gondviselés hitének, a vallásosság alapjainak megingása. *A küzdő egyházak hívei a vallásosságnak mindig jobban ismerik a becsét, hűebben őrzik kincsét.* A megpróbáltatásoknak az egyházak életében is olyan a jelentősége, mint az egyesek életében. Az élet nehézségeinek és semmiségének tapasztalása a vallásosság emelkedésével jár együtt. Az ember a bajban keres segítséget, a jólétben csak pajtáskodásra vágyik és figyelme, óvakodása meglankad. Az elmúlt csendes évtizedek bennünket is elszenderítették.

S most, hogy ébredezni kezdünk, egészen más világra ébredtünk. Olyanra, a melyben leginkább az ember ügyességétől függ az élet. *Ezért törekszik ma már még az egyház is nem a vallás-erkölcsi erőknek, hanem az élet anyagi feltételeinek és a külső sikereket biztosító tényezőknek a megszerzésére és gyarapítására.* Igen, de ez a szellem nem igen alkalmas a hódításra, de sőt még az érdeklődés ébrentartására sem. Egyházunknak természeténél és jelleménél fogva a vallás-erkölcsi értékekre kellene a fősúlyt helyezni. Az anyagiakkal úgy kellene tennie, mint tesz minden épérzékű munkás ember, a ki foglalkozását becsülettel űzve, hivatását szem előtt tartva végzi teendőjét, mialatt takarékosan, okosan a jövőjét is biztosítja, de nem az anyagi javak halmozását tekinti főczélnek.

A szellem és törekvés megváltozását azonban rendesen azzal a kiáltó ellentéttel szokták menteni vagy fedezni, mely a szegény evang. egyház és a fényes, gazdag, hatalmas róm. kath. egyház között oly bántóan feltűnő. Azt mondják, hogy az evangéliumon álló egyházak a mértéket és a harcztot a római egyházzal csak úgy állhatják meg, ha maguk is első sorban a külső emelkedést biztosító tényezők megszerzésére törekszenek. Hogy a szegénység az ideálok szolgálatának hatalmas akadálya, az bizonyos, de az is tény, hogy az anyagi függetlenség és jólét igazi és biztos tényezője a szorgalmas, becsületes munkálkodás. *Ha egyházunk Isten adta hivatását hűséges szorgoskodással betölti, lehetetlen, hogy híveiben és környezetében kellő támogatásra ne találjon.* De az állam segélyezésének folytonos kérése és várása sok visszasság szülőoka. A korrall akartunk haladni és koczkára tettük, vagy elzalogosítottuk az ősök szerzeményeit és hagyatékát. Autonomiánkon

erős réseket ütöttünk. Első sorban az iskoláknak feles gazdaságossá tételével, a minnek révén a szabad és önálló rendelkezés jogát jóformán feladtuk. Hiszen a tanítás anyagát, módszerét, segédeszközeit, célját kívülről szabják meg. Az evangéliumi világnézet terjesztése és erősítése dolgában óriási teret vesztettünk ezzel. A mikor meg a kongruával papjaink függetlenségét is a legnagyobb veszedelemnek tettük ki, bizony többet ártottunk, mint használtunk ezzel egyházunknak. Alig akadt akkor a döntő pillanatokban hang a veszedelem jelzésére, azt is elnémitotta a szükségből jajongók meghallgatást kérő panasza. Most is, tudom, nem cselekszem népszerű dolgot, ha a kongrua és államsegély *mai minden formájának* elfogadásában az evangéliumi öntudat és önérték meggyengülésének egy-egy jelenségét látom, de meggyőződésemet ki kell mondanom. Tudom, hogy mentségül a tarthatatlan helyzetet és az állammal szemben való igényeinket szokták felemlíteni. A mi az elsőt illeti, én készsággal elismerem, hogy szegénységünk miatt is csakugyan készületlenek voltunk az idők változásának elviselésére s támasztott igényeinek kellő kielégítésére, de az is bizonyos, hogy *a mikor nem magát az egyházat, mint maradandó intézményt erősítgetjük, nem a híveinek számában, jólétében és érdeklődésében egyaránt meghanyagatott egyes gyülekezeteket állítjuk talpra, hanem a nyert segítséget személyi és nem sürgős igények kielégítésére fordítjuk, merőben eltereljük azt eredeti jelentőségétől és megfosztjuk igaz, maradandó értékétől.* A mi pedig az állammal szemben táplált jogos örökségi igényeinket illeti, azokat nem kellene részletekben elfogadni, hanem egyszerre kikérni, hadd kezdhetnénk vele valami nagyobb szerves munkát. Így elforgácsolódik apró-cseprő dolgokra s a jogunkat elvégre is kimerítjük a nélkül, hogy a nép terhein könnyítettünk s egyházunkat a maga egészében megerősítettük volna.

Ez mind a korszellem terjedésének jelensége a mi egyházunkban. *Nagyobb, messzebbre kiható, a jövőt alapozó terveket a mai kor nem igen alkot, csak élni kíván és pedig lehetőleg gondtalanul.* Ennek a szellemnek a jelensége az is, hogy sokszor egyházunk élére, vezéreinknek is olyan embereket igyekszünk megszerezni, a kik arra nem hitbuzgóságuk, érdeklődésük, együttérzésük, hanem hatalmi állásuk miatt látszanak alkalmasoknak. Ez az egyik oka, hogy világiainkat többet látjuk a hivatalos, azaz róm. kath. istentiszteleteken, mint a mi templomainkban. Ez az oka, hogy az egyházi tisztségeket sokan csak lépcsőnek használják fel a továbbhaladásra s ha már nagyon magasra emelkednek, akkor vagy

nem törődnek többé az egyház érdekeivel, vagy csak az ünneptetést, az udvaroltatást hajszolják még ott is. A ki nyílt homlokkal, igaz és tántoríthatlan meggyőződéssel, meleg szeretetből küzdene a mi igazaink mellett, alig akad egy-kettő. Az alkalmazkodás, a hatalomhoz való idomulás erősebb a lelkekben, mint az önzetlen lelkesedés, a nyílt elszántság, a férfias öntudatosság. Csoda-e aztán, ha vezérek fogytán a sereg elszéled, mert nincs, a ki hősi, nagy tettekkel szent eredményű munkára sarkalja a példára vágyót? S mi mégis az ilyen külső hatalommal és tekintéllyel és nem lelki nagysággal, igaz buzgósággal tündöklő világiak után futkosunk s elkedvetlenítjük azokat, a kik öröklött érdeklődéssel, meleg szeretettel karolnák fel ügyeinket. Tudom, azt szokták ennek védelmére mondani, hogy legjobban a hatalmasok és a nagyok árnyékában delelni, mert az védelmet és hűvöt biztosít. De én azt mondom, *legjobb ha a leghatalmasabb, a legnagyobb Úr, a jóságos Isten árnyékába húzódunk s annak szent ügyét szolgálva, munkálva, csak azokat keressük, csak azokat tekintjük vezéreinknek, a kik ugyanezen ügyért, igaz szívvel együtt munkálnak és lelkesednek velünk. A védelmet, a sikert pedig bizuk Istenre.*

Az erdélyi róm. kath. status 1902. évi közgyűlésének egyik szónoka helyes érzékkel mutatott rá a protestantizmus hanyatlásának egyik legfőbb okára, a mikor az eredeti elvektől és jellemtől való eltéréssel vádolta meg a magyar protestantizmust. Nem is vád volt az, hanem igazság. Ez esetben is bebizonyult, hogy az ember a saját hibáját nem látja, a barát elleplezi, de az ellenség felfedi. *Ha elfogulatlanul okoskodunk, be kell vallanunk, hogy a róm. kath. egyház és szellem diadalmos előnyomulása a mi hanyatlásunknak nem okozója, hanem következménye.* Alkalmazkodni akartunk a korszellemhez, a korviszonyokhoz, de azon a téren, a melyen nem kellett volna, utánozni akartuk a nálunk hatalmasabbat oly dolgokban, melyekben sem erőnk, sem természetünk nem engedi meg az utánzást, gondatlanok is voltunk sok ideig: innét a hátramaradásunk és vereségünk. S ez nem is lehetett másként. Minden utánzás és alkalmazkodás az eredeti jellem megtagadásának bizonyos mértékével jár együtt. Az egyéniségből való kivetkőződés azonban a hanyatlás kezdete. Mi is erre az útra tértünk. Elhagytuk a helyünket a kulturális vezetés terén, más lépett oda. Letettük, vagy nem bírtuk a vezetőszerpeket, hát más vette át. A hely betöltetlen nem állhatott, mert a társadalom vezető nélkül nem élhet. S nincsen ránk nézve szomorúbb vád, mint az a szinte hihetetlen jelenség, hogy

pl. a mikor mi az autonómiát lassanként tékoználni kezdjük, a róm. katolicizmus lett annak szószólójává. A mikor oly tehetetlenek vagyunk, hogy a szellemi élet vezetésére, az irodalom művelésére, a nép lelkének irányítására többé elég gondot és kívánatos erőt fordítani nem tudunk, akkor a róm. katolicizmus körében egymásra torlódnak az irodalmi vállalatok, hatalmukba kerül a napi sajtó, a tudományt tagadva, irányítóivá lesznek annak. A míg mi, a kiknek egyháza a maga egészében a nép vállain nyugszik, tétlenül nézzük a nép elszegényedését s nincs egyetlen szavunk, gondolatunk, intézkedésünk a szociális bajok orvoslására, az elégtelenség megszüntetésére, a jólét emelésére, hanem legfőleg, ha együtt jajongunk a panaszkodókkal, addig a róm. kath. egyház az érdeklődésnek legalább a látszatát tartja meg és igyekszik a nép szemében, mint annak a pártja tűnni fel. A mikor mi minden nagyobb szabású tervek nélkül élünk napról-napra s szinte fatalisztikus megadással várjuk az idők megváltozását, ime a róm. kath. egyház hatalmas tervekkel, nagy mozgékonyssággal, hódító erővel fog az egyes, a család, a társadalom, az állam, a tudomány, a sajtó meghódításához és befolyásolásához. S mi legfőleg politikálunk és politikusok által vezetjük magunkat és még csodálkozunk, ha az evangéliumi egyház veszteségeket és megalázásokat kénytelen tűrni e hazában!

Kétségtelen, hogy a korszellem erős megváltozása rendkívül nagy, a velőkgig ható változásokat idézett elő a mi egyházunkban is. Előbb már vázoltuk a modern világnézet romboló hatását. De azért mindent erre háritani nem lehet. *Hiszen vele a harcot fel sem vettük, nemhogy a leküzdését megkísérettük volna.* A korszellem változását másutt is, mások is érezték, másutt se kedvezett az se a vallásnak, se az evangéliumi életfelfogásnak. De legalább készen találta a megtámadottakat, ellenállást váltott ki a támadása. Pusztítása ezért nem is volt nagy, ellenben az eszmék tisztázódása, az öntudat erősödése, a felelevenülés járt mindenütt a nyomán. S hogy nálunk nincs így, annak nemcsak az az oka, hogy *minket e változás és a vele járó támadás készületlenül talált, hanem az is, hogy nincsenek vezéreink, nincsenek fegyverben álló kész harcosaink, de legfőképp, hogy önmagunkban sem vagyunk egyek és nem vagyunk világosan látó, tiszta öntudatú, erős meggyőződésű, igaz evangéliumi szellemtől áthatott vallásos keresztyének.*

Az ősi, az igazi evangéliumi öntudat és szellem meglankadásának számtalan jelével találkozunk egyházunkban. A minden téren mutatkozó központosító törekvés, a mind erősebbé váló

hierarchikus áramlat, a napi politikának az egyházba való bevitele, a korszellem és a divatos törekvések beengedése és érvényesítése, a charitas helyett az ius követése és sok más hasonló jelenség egy csöppet sem szolgálnak egyházunk erősítésére és az iránta való szeretet és érdeklődés nevelésére. *Ma már a mi egyházunkat is oly annyira szervezett egyházzá tette a kor szelleme és divatja, hogy az autonomikus mozgás ugyancsak szük mederbe szorult.* Úgy meg vagyunk rendszabályozva és szabályrendeletezve, hogy szinte megfuladunk a nagy rendben s lassanként a mi egyházunk élete sem áll már majd szellemben, hanem csak betűben. Kétségtelen, hogy a jó rend is szükséges, de a szabadság még inkább. Börtönbe zárt ember munkáján nincs áldás, élete sorvad, szelleme томpul.

S kérdem, az egyházunk szellemével ellentétes e jelenségek akármelyike is hol és miben erősítette a mi lankadó életerönket, mennyire emelte tekintélyünket, hol fokozta befolyásunkat, mivel gazdagította szellemi életünket? Sőt inkább folyton pusztulunk, veszünk, süllyedünk, hanyatlunk. Hiszen lelkészeink lassanként már egészen hozzászoknak az utasítások várásához, a felsőbbség beavatkozásának és rendelkezéseinek kéréséhez s a maguk lábán, jogaik és kötelességeik ismeretével, az egyéniség és felelősség felemelő és eredményt biztosító öntudatával nem mernek és nem tudnak magasztos hivatásuk teljesítésében megállani. Gyűléseink nem ritkán már csak a bizottságok, avagy talán csak pusztán pártok és érdekcsoportok megállapodásainak tudomásul vételére szorítkoznak s így igazában csak egyesek intézik az egyház ügyeit, a kinek a nézete dönt, befolyása, megnyerése, szava minden sikert biztosít, vagy meggától. Sőt olyan hihetetlen törekvéseknek is akadnak képviselői, hogy a népet az egyház kormányzásából teljesen ki kell rekeszteni. Azt a népet, a melyet az evangélium erejével és lelkével az emberi és istenfiúsági öntudat magaslatára emelni szent hivatásunk *Mi ez más, mint az evangéliumi öntudat és szellem hanyatlásának megannyi szomorú jelensége?! S a hol ez meghanyatlott számíthatunk-e még ott az egyháziasság, az érdeklődés, a hűség, a szeretet, a vallásosság megmaradására?*

Újabban az evangéliummal adott és biztosított szabadság korlátozásának szükségét is sokszor halljuk emlegetni. A rendjelszavával teszük ezt. S ebben is a környezet nyújtotta példát utánozzák. Mert a szükség nem kényszerít reá. Sokszor halljuk gúnyosan emlegetni egyházunk körén kívül is, belül is, hogy a mi egyházi életünket legjobban jellemzi az énekes könyveinkben gyakorta található felírás: „Saját dallamára“. A mi egy-

házunkban is minden a saját dallamára megy. Mindenki úgy és azt tanít, a mi neki tetszik. A népiskolai tanítótól kezdve fel a theologiai tanárig, a káplántól kezdve fel a püspökig, a filiálisoktól kezdve a sok papú gyülekezetekig, mindenütt a szabadosságra hajlás példáival és bőséges alkalmával találkozunk. Igaz, bőven érvényesül nálunk a „saját dallamára“, de ne feledjük ki a tréfás hasonlatból azt a komoly igazságot sem, hogy a saját dallamukra menő énekeinket éppen sajátosságuk teszi becsesekké, hogy bennük igaz érzés felbuzdulása nyer eredeti kifejezést és hogy önmagukban nemcsak egészek és egységesek, hanem még a többi énekeink dallamát is azok adják meg. *Bár ennél több igaz érzésű ember menne evang. egyházunkban a saját dallamára, akkor igazabb volna bennünk a szellem, termékenyebb az erő, biztosabb a diadal.* Senki se tagadhatja, hogy a szabadság egyszer-másszor szabadosságba is átsap, de ez a baj csak olyan, mint az élénk gyermek kitérő csapongása: az élet eleveenségének, a szabadság virulásának, a kiforrás folyamatának jelensége, de komolyabb és messzebbre kiható baj nem származik belőle. *A jó rendet úgy sem a szigorú megkorlátozás teremti meg, hanem az egységes közszellem.* S ha mindent az evangélium nemesítő szelleme hatna át és éltetne egyházunkban, ha mindenkinek, vezetőknak és vezetetteknek, egyeseknek, családoknak, gyülekezeteknek, esperességeknek, kerületeknek vezetése és élete igazán evangéliumi alapokon nyugodnék, sokkal nagyobb volna a rend, mint a §-ok százai és ezrei nyomán. Ha nem alkudoznánk folyton a hatalmasokkal és az uralkodó közszellemmel, hanem állanánk híven az evangéliumi türelem és munkás szeretet alapján, sokkalta gyümölcsözőbb volna az élet, sokkal elevenebb, üdőbb és hódítóbb egyházunk egész szelleme, mintha még úgy körülveszszük is püspökeinket méltóságokkal, segédszeméllyel, hatalmi körrel és illetlen hízkelkedésekkel. És ha a régi családi együttélés és együttérzés még valaha vissza tud térni a körünkbe, sokkal nagyobb és áldozatokban is sokkal gyümölcsözőbb lesz a buzgóság, mintha még annyi bizottság dolgozik is egyházunk kiépítésén, mintha még oly erős kezek irányítják is a központoktól a hívek meggyőződését, a gyülekezetek és az egész egyház életét.

De ha vallástalan a környező világ, ha ellenséges annak szelleme, ha az idegen és bennünket pusztító divatos eszméknek egyházunkba való beáramlását látjuk, az volna a természetes, hogy az órállók és vezérek, különösen azonban a pásztorok annál vallásosabbak, az apáinktól öröklött s az idők ezer viharában kipróbált régi jó szellemhez annál jobban, annál

öntudatosabban ragaszkodók legyenek. De hát ép itt a legnagyobb hiba. Lelkészeink legnagyobb része vagy nem törődik az egyház bajaival, vagy maga is vétkes azok elhatalmasodásában és az új szellem beférkőzésében, egy másik rész meg a régi jó szellem felújításának útját a merev és megcsontosodott orthodoxia keresztülerőszakolásában gondolja s csak kevesen látják tiszta szemmel, mi volna a leghelyesebb teendő.

A mi elsőbb is az orthodoxia és a raczionálizmus ellentétének kihegyezését illeti, bizonyosra mondhatjuk, hogy a mint másutt, úgy nálunk is nem haszon, csak kár sarjadhat fel ennek a nyomában. A kik e harcot szítják, igaz, hogy az egyház szeretetéből, az iránta való meleg érdeklődésből és mindent elkövető őszinte hűségéből teszik azt, de be kell látniok, hogy kivánt eredményt sohasem érnek el, hanem sokakat elkedvetlenítenek, a belső egyenetlenséget nevelik, kifelé a tekintélyt, mindenfelé pedig a vonzó rokonérzést pusztítják. Az orthodox a raczionálistát, a raczionálista az orthodoxot a maga igazságáról meggyőzni sohasem fogja, mert mindkettő felfogása az ember legbensőbb arravalóságának, lelke irányzatának oly sajátos birtoka, a melyet legjobb meg sem bolygatni mindaddig, a míg az evangélium szellemével és világnézetével egyenes ellentétbe nem kerül. *Az azonos lélek különböző egyéneken különböző árnyalatban élhet, a melyek bármelyikének létét jogosulatlanul tartani és elítélni, vagy épen elnyomni az evangélium alapján álló egyház körében nem szabad.* Itt nem lehetnek üldözöttek, lenézettek, gyűlölteket, csak testvérek, kiknek esetleges gyengeségeit is türelemmel és szeretettel elviseljük. S az atyafiaknak békességes együttlakozása nemcsak az Istennek, a ki a szeretet, hosszútűrés és irgalom Atyja, hanem minden embernek is szép és gyönyörűség.

De ezt a békességes, közös együttélést nagyon zavarja, sőt sok helyütt egyenesen lehetetlenné teszi a politikai ellentétek folyton megújuló harca is. A kik fentartják, az evangélium ügyének igen rossz szolgálatot tesznek vele. Míg a református egyházban sokszor az országos politikai pártok állása szerint tagozódik az egyház egységesnek hivatott teste, addig az evangélikus egyházban a nyelvek által elkülönített politikai irányzatok dominálnak. Mindezek beteges jelenségek. *A Krisztus egyháza semmiféle politikának a tere nem lehet, csak egyedül az Isten országát tarthatja szem előtt.* A neki otthont és védelmet nyújtó haza érdekeit becsületesen kell ugyan szolgálnia, de annak pártoskodása szerint megoszolnia nem szabad. A kik pedig a politizálást az egyházba becsempészik, de különösen, a kik netalán megtévelyedve, a haza kárára s

az egyház híveinek és a polgártársaknak megbotránkoztatására, az egyház szegényére és hitelének rongálására oly politizálást üznének, a mely az evangélium szellemével és szolgálatával meg nem egyezik: azokat kánoni vétségben marasztalnám el. De nem azon az alapon, a melyen azt az Egyházköztársaság teszi, hanem azért, mert a visszavonást szítják, a pártoskodást istápolják, a szeretetet ölik és így az evangélium szellemét megcsúfolják, a Krisztus céljai és tanítása ellen vétnek, a testvéreket felzavarják és megbotránkoztatják, tehát nem építenek és vonzanak, hanem a vallástalanság terjesztőivé és az egyháziatlanság magvetőivé váltak.

Míg a politizálással igen sokat elriasztunk, addig az egyháziasság emelésének két hatalmas tényezőjéről: a gondos nőnevelésről és a műveltek megnyeréséről elég korán és megfelelően nem gondoskodunk. Fiatal leányainkat seregszámra nevelik a zárdákban és a nem kevésbé katolikus szellemű állami nőnevelő-intézetekben. Azok megmentésére nem teszünk annyit, a mennyit kellene. Az utóbbi időkben teremtettünk ugyan már kerületi leánynevelő-intézeteket, de azok is nagyon magukon viselik a mi szegénységünk köntösét. Ha minden esperességnek meg volna a maga leánynevelő-intézete, akkor ki volna talán elégitve az a szükség, a melyet kielégíteni hivatásunk. *Az államsegély nagy részét én ilyen intézetek létesítésére vagy erősítésére fordítanám.* Mert a kié a nő, azé a jövő. *Templomaink padsorait nem a férfiak, hanem a nők szokták ma is benépesíteni.* A róm. kath. egyház a Mária-kultusz túlságos üzésével a nők megnyerését tartja szem előtt. S a mikor a mi nőink ma már a Szt. Antal-kultuszt oly mértékben üzik, hogy a katolikus felekezeti lapok szerint magukat a róm. kath. egyház tagjait is túlszárnyalják, a mikor a városokban alig van protestáns nő, a kinek a tárczájában, vagy ridiküljében Szent Antal-szobrocska nem volna; a mikor magam láttam, hogy egy evang. főbíró református anyától származó leánya micsoda áhitattal buzgólkodott a lourdesi szűz szobra előtt: akkor igazán helyén valónak kell a figyelmeztetést tartanom, hogy a nők nevelésére és megtartására különös gondot fordítsunk. Mert az egyháziatlanság terjedése, a vallásosság hanyatlása és a babona fellendülése első sorban mindig a női lélek beteges irányzatával áll szoros összefüggésben. De ép így elhanyagoljuk a művelteket is. Pedig azok állanak a társadalom homlokterében. S ez az elhanyagolás annál különösebb, mert az evangélium vallása az általa képviselt és hirdetett életnézetek alapján első sorban a műveltek vallásává lenni van hivatva. Az ember szinte el sem tudja

képzelní, hogyan lehet igazán művelt ember római katolikus. És ha ilyenekkel beszélgetünk, csakhamar kiderül, hogy azok lélekben protestánsok, a kiket csak a tradíció, vagy a családi érdek, vagy az áttéréssel járó feltűnés elkerülése tart meg abban a vallásos közösségben, a melyben születtek. Nem mondom, hogy ezeket minden áron meghódítani igyekezzünk, de azt a követelményt már felállíthatom, hogy a magunk művelteit megtartani és buzgóságukban építeni, lélekben velünk és érdekeinkkel összeforrasztani kötelességünk. *A midőn az evangéyházát, a melyet méltán nevezünk a felvilágosodás egyházának, ép a felvilágosodott, a művelt elemekkel nem tudjuk megszerettetni s részükre meleg, otthonos fészekké tenni, akkor mindenestre erős hibában leledzünk, a melynek felfedezése és gyógyítása elsörendű érdeke, ma, mondhatnók, életfeltétele ev. anyaszentegyházunknak.*

Az ifjúság vallásos nevelésénél is sok mulasztást követünk el. Míg a róm. kath. egyház teljes erővel veti magát az e téren felmerülő kötelességek teljesítésére s az ifjúságot valószággal fanatizálja, mi meglehetősen langyosan tartjuk bennük a buzgóság hevét. Nagyon is sokat okoskodunk, tervezgetünk e téren, nem jut elég idő a komoly cselekvésre. Tanítóink nagy része, sokszor teljesen igazolt okokból, az állami szolgálatba vágyakozik s az egyház szolgálatát nem tekinti többé gyönyörűségnek. Lélekben tehát már kívül állanak azon a körön, a melynek hűséges, öntudatos, önzetlen tagokat kellene nevelniök. Vallástanárokat állítottunk a középiskolákba. De bár működésükről még korai volna nyilatkozni, mégis szomorú jelenségnek kell tartanunk, hogy a tankönyvekre s az ezek felett való eszmecserékre sokkal nagyobb súlyt fektetnek s több erőt és időt pazarolnak, mint a pozitív előhaladásra és az egyéni hatásra. Vallásos nevelésünkre különben sem fordítunk kívánatos figyelmet és gondot. A vallás csak pusztá tantárgy a tantárgyak mellett és nem a mindent átlengő, a mindent megszentelő éltető levegő maga. Nem is lehet tehát más a hatása és a sorsa, mint a többi tantárgynak. Az életbe csak a vele való bajlakodás keserű emlékeit, de nem az áldásos hangulatát viszi ki a tanuló magával és a betanult szavakkal együtt a tartalmat is elmossa a külső világ hatása az emlékezetéből és a lelkéből. *Nem nevelünk, hanem csak oktatunk. Az emlékelés, a vizsga számára tanítunk, de nem arra törekszünk, hogy a törhetetlen hűség lelki kapcsai csatolják ifjainkat evangéliumi anyaszentegyházunkhoz. Nem tudjuk velük megszerettetni a szentírást, nem bírjuk a szívükbe lopni énekeinket, nem tudunk ma már a Gondviselés hitében bizó, imádságos szájú, kegyes lelkű, istenes nemzedéket nevelni.*

S ennek aligha csak az az oka, hogy a társadalom és a családtagok szelleme egészében megváltozott. Igaz, megváltozott az is. A családtagok asztaláról a gyönyörködtetés és szórakozás sok fecsegő könyve leszorította már az Életnek könyvét. És ezzel a változással együtt a mai család körében sok minden megváltozott. De a családok régi jó szellemének a visszahódítása is csak egy új nemzedék nevelésével érhető el. Erre kell tehát minden erőnkkel törekednünk.

Igen, de nem szabad felednünk, hogy örökké igaz az Úrnak szava: „Megverem a pásztorot és elszélednek a nyájnak juhái!“ *Ne feledjük, hogy vallásos nemzedéket csakis vallásos lélekkel nevelhetünk* Ne feledjük, hogy a ki a világot javítani akarja, annak előbb magának kell jónak lennie. S mennél vallástalanabb a közszellem, annál vallásosabbnak kell lenniök a lelkipásztoroknak. De hát itt van ismét egy roppant nagy hiba. Oly seb, a melynek érintése is kényes, mert nagyon érzékeny részeken fekszik. De mindegy, ha már az egyházban található bajokra vázlatosan rámutatunk, ezt sem hagyhatjuk szó nélkül. Elvégre nem ellenséges szándékkal, hanem az egyházért rajongó szívvvel tesszük azt.

Régi panasz, szinte a vallásosság hanyatlásának folyamatával esik össze, hogy egyházunkban sokkal kevesebb ma már az apostoli lelkületű igaz lelkipásztor, mint akár a világi is. *Nem pásztorok, hanem papok, nem lelkiatyák, hanem tekintélyt követelő, hatalmi kört kívánó hivatalnokok igyekeznek lenni.* Maga az egész közigazgatás tényleg kényszeríti is őket a tisztviselő-életre. Hivatalos órákat tartanak, hivatalos irka-firka rabolja el idejük nagy részét. Bizonyos órákban, bizonyos napokon, bizonyos teendők végzése közben papok, azután — közönséges emberek. *Pedig az evang. lelkipásztornak mindig az evangéliumi szellem megtestesülésének kell lennie.* De soknak csak az ajkáról hangzik még csak, ha ugyan onnét is hangzik, az evangélium, de életük nem tükrözik annak. Soknak a kezében nem az ügyszeretet, hanem csak a megélhetés tartja magát az Élet könyvét is. Az igaz evangéliumi szellem hiánya készít oly sokakat arra a törekvésre is, hogy legalább bizonyos külsőség különböztesse meg az evangéliumi lelkészt e világ fiaiától, mert a szava, tette gondolkodása, megjelenése ma már sokakat nem képes tisztelenődvé tenni. De a mi az uniformizálásnak a komolyabbnál alapja lehet, az is nagyon jellemző és szomorú, hogy különben lelkészhez nem illő módon jelennek meg némelyek a társaságban.

De az utóbbi időkben a lelkészek a néphez való viszonya is alapos változáson ment át. Ennek okát pedig nemcsak a

gazdasági és a szociális viszonyok alakulásában, vagy a nép életmódjának és gondolkodásának megváltozásában, hanem a lelkészek nagy részének a régiekétől eltérő szokásaiban és izlésében kell keresnünk. A népnek igen helyes és egészséges érzéke van. *Megérzi, hogy ki szereti hivatását és ki szereti népét.* S ha valakiben, úgy a papjában kíván egész embert, buzgó, vallásos hívőt látni, a kire, mint a hit és szeretet és önfeláldozó buzgóság élő példájára tekinthet. *Buzgó pásztor mellől ma sem vész el a nyáj, de a ki két urat akar szolgálni, a ki a nyáj feje felett folyton másfelé is kacsingat, a tévelygő juhokat könnyen szem elől veszti.* S ha a lelkipásztor nem pásztor többé, hanem csak prédikátor és a lelkészi iroda vezetője, a ki talán pontosan, de lélek és lángolás nélkül végzi el tisztét; ha kiadja a nép lelkének vezetését a kezéből: bizony az a nép ott keres vezért és pásztor, a hol talál, a teljesen idegen szellemű sajtóban, vagy más egyházak körében, vagy a vallás felett gúnyolódók táborában. Igaz, ma mindenütt megfoghatott az ideálok hódító varázsa, elcsenevészett a szeretet, mostohakenyéren él minden, a mi hajdan oly sok egyszerű boldogság kútforrása volt. *De azért ma is a nemes és a jó okozza a legtöbb örömet s ma is a szeretet mezején tarlózzuk össze a boldogság aranykalászeit.* S ha az evangéliumi lelkipásztor hivatása és népe igaz szeretetével s nem az unalom és elégtelenség pusztító hangulatával telepszik meg gyülekezetében, még mindig talál elegendő kegyeletre és hűségre, hogy szeretetet, tiszteletet és ragaszkodást arasson ott, a hová örömmel és hűséggel vetett.

Sok más tünetre is rámutathatnánk evangéliumi egyházunk körében, a melyek abban az egyháziatlanság és vallásatlanság hanyatlásának kisebb-nagyobb mértékben itt vagy amott tényezői és okozói. De ha még oly sokat összehalmozunk is, mind valamennyit össze lehetne foglalni egy czim alá. Közös forrás megannyi ágai ezek csak. *A legfőbb baj, a bajok kútfeje maga az evangéliumi szellem és életfelfogás megrendülése.* Ennek jelenségeit látjuk minden téren és számtalan intézkedésben s még több tervezetben. S ha az evangélium egyháza vezérszerepét újra vissza akarja venni, erejét ismét megedzeni, a népet meghódítani, vereség helyett diadalt aratni s a társadalmat a szabadság, a szeretet, az igazság, az öntudatosság, a vallásosság szellemével áthatni és megtölteni: akkor előbb magának kell ezzel újra megtelnie. Mert száraz kútból meríteni nem lehet.

Raffay Sándor.

A MAGYARORSZÁGI EV. REF. LITURGIA EGYSÉGESÍTÉSE.

A magyarországi ev. ref. közvéleménynek letéteményese, az időszaki sajtó, mind az öt egyházkerületben, már régebb ideje kifejezést ad a liturgia egységessé tételére vonatkozó *sürgetésének*. Erről a körülményről mindnyájan tudunk, e *sürgetések* — indokaikkal egyetemben — mindnyájunknak élénk emlékezetében vannak. Sőt időközönként, mikor egy-egy kis alkalom kínálkozik, fel-felhangzik az egyházmegyék s egyházkerületeken is az egységesítés óhaja. Egyetemes konventünk is engedve a közvélemény kívánságának, sőt sürgetésének, a liturgia egységessé tételére vonatkozólag megtette a kezdeményező lépést.

Ugyanis: már az 1902. évi április 29, 30. és május 1-én tartott egyetemes konvent foglalkozott a liturgia egységessé tételének kінálásával, kimondván, hogy: „Az istentisztelet rendjének, az egységes liturgiának megállapítására nézve zsinatunk eleget tesz (t. i. a közkiválanomnak), midőn minden az egyházi életünkben előforduló szertartás rendjét a főbb vonásokban, s a lényegben megállapítja“. És az erre vonatkozó javaslat készítésére az erre illetékes bizottságot felszólította.

A konvent által kiküldött bizottság mig egyfelől belátta az egységes liturgia kérdésének fontosságát, addig másfelől „felismerte és mérlegelte azokat a nehézségeket is, melyek az egységes liturgia megállapítása körül felmerülhetnek“, „mivel az egyházkerületek maguk is csak általánosságban, minden közelebbi meghatározás nélkül, vetették fel ez irányú óhajtásukat: az albizottság javaslatot nem adott“. Hanem, „hogy a kezdeményezés munkája meginduljon, a tizesbizottság, ajánlat folytán, felkérte Novák Lajos sárospataki theol. tanár urat, hogy az egységes liturgia kereteinek formulázására tenne kísérletet. Ő azonban hivatkozva arra, hogy a közvélemény ez irányban még nem nyilvánult; hogy tisztán a meglévő, itt-ott meghonosult formák törvénybe iktatása a lehetetlenséggel határos, azon nézetét jutattja kifejezésre, hogy az összeülő zsinat első ülészakában az egységes liturgia kérdése ne tárgyalassék, hanem hívassék fel a közvélemény a kérdés minden

oldalú megvitatására s csak a közvélemény kialakulása után foglalja össze az összefoglalhatókat a zsinat s iktassa azt törvénykönyvébe¹.

Teljes elismeréssel kell lennünk Novák Lajos ez állásfoglalása iránt. Helyes érzéssel jelölte meg az egyedül czélra vezető utat e fontos kérdésben. A nap-nap mellett mind jobban s jobban megnyilatkozó közvélemény, bizonyosága annak, hogy az egységes liturgia kérdése nagy körültekintést s erős tanulmányt igényel. Belátta a konvent is ezt. S el is határozta, hogy felhívja az egyházkerületeket, hogy nyilatkozzanak az egységes liturgia kérdésében. Megállapította a konvent azokat a kérdéseket is, a melyekre az egyházkerületeknek nyilatkozniok kell. A jegyzőkönyvnek (1903 decz. 8—11-iki ülések jegyzőkönyve) ide vonatkozó határozata (l. i. jegyzőkönyv 11. lap 4. p. a. határozatát) így szól: „Felhivatnak az egyházkerületek, hogy az egyházi szertartások dogmatikai tartalmának érintetlen hagyásával nyilatkozzanak az iránt, miben vélik megállapíthatónak az egységes liturgiát? Mennyire terjedhet a megállapítandó egységes keretben a liturgus szabadsága, mily mértékben ölelheti fel a történelmi multat, s mennyiben érintheti az egyes egyházakban bevett s elfogadott szokást?”

Így került ez a kérdés a közvélemény bonczoló asztalára, abból a czélből, hogy az alap vagy, mondhattuk így is: szakvélemény, kialakuljon; az egységes liturgiára vonatkozó *közvélemény egysége* is létrejőjön, mert ez utóbbi egység nélkül az előbbi egység sem teremthető meg.

I.

Már maga az a körülmény, hogy a konvent az egységes liturgiára vonatkozólag kérdezősködik az egyházkerületektől, a priori feltételezi, hogy *hivatalosan* első sorban is arra kíváncsi, hogy *a hivatalos és tudományos közvélemény szükségesnek tartja-e a liturgia egységessé tételét; s általában indokoltnak tartja-e a liturgiában eszközzendő változtatásokat?* Vagyis logikailag első kérdés, akarjuk-e, szükségesnek s indokoltnak tartjuk-e a liturgia egységessé tételét? Hogy e kérdésre kimerítő és teljesen megindokolt feleletet adhassunk, három szempontot kell vizsgálatunk tárgyává tennünk: *a)* a történeti-, *b)* az elvi- és *c)* a gyakorlati szempontot. Mert ref. állásponton, a liturgiára vonatkozólag, e három szempont közül egyet sem negligálhatunk. Lássuk tehát a kérdést e három szempontból.

a) Jézus Krisztus az istentiszteletek rendjére, idejére és

¹ 1903. decz. 8—11. napjain tartott konventi ülés 7. jk. pont; Jk. 9. lap.

alakjára vonatkozólag maga semmit sem rendelt; ő csak a két szakramentumot szerezte. Az apostolok maguk sem határozták meg közelebről és részleteiben az istentiszteleti szertartásokat. Gyakorolták istentiszteleteikben a tökéletesedett zsidó istentiszteleti szertartási cselekvényeket, természetesen az élet minden körülményeiben az Istennek lélekben és igazságban való imáadására és a lélekben való áldozásra fektették a súlyt, mellőzve a zsidó kultusz áldozati alapelvét és szertartásait.

Ebben rejlik a magyarázata annak, hogy a keresztyén egyház már korán kezdett liturgiai tanulmányokkal foglalkozni. A keresztyén egyház liturgiája aztán úgy alakult, a mint alakult az egyház tanbeli felfogása. A mint ugyanis elhagyta az egyház tanbeli felfogásában a bibliát, a szerint nyert a liturgiában is több-több helyet az *emberi érzékek* igényeinek kielégítése is. A IV. századtól kezdve a liturgiában a képes és symbolikus elem erőt vett az élő, lelkes beszéden: a tanításon. S a mint a keresztyén egyházban a papuralom fejlődött, úgy haladt a liturgiában is az egyház az egység felé. S a mikor a papuralom a pápaság kifejlődésében elérte az első fokozatot, a midőn hatása érezhető volt az egyházon kívül is, a liturgiában is megállapított a *minden irányú* teljes egység, természetesen, *telerakva az érzékekre ható ceremóniákkal.*

A keresztyén egyházban az Isten igaz tisztelésének ilyen elfajulása után a reformációra nemes munka várakozott liturgiális tekintetben is. Az általános reformatori elv e tekintetben az volt, hogy az istentiszteleti szertartásokat vissza kell vinni arra az egyszerű és a lelket erősebben szolgáló állapotra, mely a Krisztus és az apostolok tanításainak jobban megfelel az érzékekre ható, pogányságtól átvett cselekményekkel bővelkedő, ceremonias istentiszteleteknél. Ezt az elvet aztán több-kevesebb *következetességgel* és eredménynyel valósították meg az egyes reformátorok és reformációi irányok. Így pl. Luther a kezdetnél alig mert tovább menni. A liturgiát csak azoktól a ferdeségektől tisztította meg, melyek *szembeszökően ellenkeztek* a szentírással. Ezt maga Luther is érezte, azt írva Brück kancellárnak 1541-ben: „hála Istennek, a mi templomaink a neutralisokban úgy vannak berendezve, hogy ha egy világi vagy egy olasz, vagy egy spanyol, a ki a mi praedikációnkat nem értheti, látja a mi misénket, karunkat, orgonánkat, harangunkat, miseruhánkat azt kell, hogy mondja, hogy ez igazán pápistas és semmi, vagy nagyon csekély különbség van azok között“.¹ A lutheri irányú reformáció aztán elég szigo-

¹ Wurga Lajos: „A keresztyén egyház történelme“. II. kötet. 370. lap.

rúsággal ragaszkodott is mindvégig a Luther által felállított *alapelvekhez* (oltár, oltári szolgálat, ima-éneklés, keresztelelés, úrvacsoraosztás liturgiája stb.), bár a kevésbé lényeges részletekben — különösen korunkban — nem kisebb a széttagoltság a lutheri irányú reformált egyházakban sem, mint a kálvini irányokban. Zwingli és Kálvin már sokkal bátrabbak voltak az istentiszteletnek a lelketlen és szentírásellenes cselekményektől való megtisztításában. Úgy annyira, hogy Zwinglit túlbátornak, sőt a másik szélsőségbe átcsapónak mondhatjuk, a mennyiben ő még az éneklést is kiküszöbölte az istentisztelet keretéből. A szentírás ösmeretének mélysége, a józan ész erős judiciuma, az *ember lelkiéletének építésére egyedül alkalmas* böcs mérséklet jellemzi Kálvint liturgiális elve, meggyőződése tekintetében. A Kálvin által irt genfi liturgia elvei aztán érvényre jutottak kisebb-nagyobb módosítással, majd minden, az ez irányú reformációt elfogadott nemzeteknél. Ki kell azonban emelnem, hogy a kálvini irányú reformációt a liturgiában nyilvánuló egység még oly mértékben sem jellemezte soha, mint a lutheri irányút. Az ígehirdetés központiségének, az egyszerűségnek és a szentírásyszerűségnek elve kifejezésre jut e reformáció liturgiájában mindenkor, ez a vezérfonal: de ennek keretén belül az istentisztelet rendjében és alakjában teljes volt a szabadság és eltérés — még egy és ugyanazon nemzethez tartozó egyházak között is, sokszor még a hitelvi egység rovására is. Bár e körülménynek nem annyira elvi, mint inkább történelmi oka van.

Példa erre magyarországi ref. egyházunk ide vonatkozó története. Magyar ref. egyházunk mint a tan, úgy a liturgia tekintetében is a kálvini irányú felfogáshoz szabta magát kezdettől fogva (énekeink, szertartási cselekvényeink stb.) de a liturgiában azért — *annak rendje és alakjára nézve* — szabadságot tartottak fenn a maguk számára. És ez irányú szabadságukkal éltek is mindenkor annyira, hogy az egyes *egyházhatósági gyűlések* külön-külön foglalkoztak a liturgiával s arra a területre, melyre az ilyen gyűlések hatásköre kiterjedt, hoztak is liturgiára vonatkozó határozatokat. Így pl. a XVII. század elején (1624.) a máramarosi egyházmegye megállapítja minden egyes keblí egyház számára a liturgiának rendjét s némileg az alakját is;¹ a zempléni egyházmegye is korán foglalkozik a fontosabb szertartások rendjének megállapításával;² az *articuli maiores* és *minores* is foglalkoznak nem-

¹ Sárospataki Füzetek II. évf. 4. füz. 386—7. l.

² Sárospataki Füzetek III. évf. 4. füz. 357. l.

csak elvi, de gyakorlati liturgiai kérdésekkel is;¹ a szatmárnémetii zsinat is készít liturgiai szabályokat;² a Gelei-féle kánonok is hoznak liturgiális határozatokat;³ a gömöri egyházmegye is régtől fogva nagy gonddal foglalkozott liturgiai kérdésekkel;⁴ a hercegszöllősi kánonok tele vannak liturgiális tárgyú rendelkezésekkel.⁵

De nemcsak az egyházhatósági gyűlések, hanem az egyes tudós egyházi férfiak is foglalkoztak liturgiális kérdésekkel, kik aztán szintén eltértek egymástól az istentiszteletek rendjének és alakjának megállapításában, ez irányban irt munkáikban. Így pl. régibb liturgia- s agendairóink közül nevezetesebbek: Heltai Gáspár, Méliusz Juhász Péter, Beythe István, Szeenci Molnár Albert, Melotai Nyilas István, Samorjai János; az újabbak közül kiemelendő: Révész Bálint, Fördős Lajos, Nagy Péter Vadas. Liturgiai rendszabályt készítettetek és adtak ki a mult század elején: a tiszániuneni és dunán-inneni egyházkerületek.

Hogy kik s mely egyházhatóságok állítottak össze liturgiákat, s kik irtak agendákat, nem tartom szükségesnek *történeti időrendben mind elősorolni*, mert ez az egyházi irodalom történetének *lesz* a dolga. Kitűzött czéлом szolgálata szempontjából elég annak megállapítása, hogy *úgy egyházi hatóságaink, mint tudós egyházi férfaink nagy gonddal foglalkoztak kezdettől fogva liturgiális kérdésekkel s meglehetősen változatosság is tapasztalható úgy az egyes gyűlések, mint az egyes liturgia készítőik által körvonalazott istentiszteleti szertartásainkban.*

Hanem arra már ki kell terjeszkednem, hogy e változatosságban nem gyönyörködtek, azt nem helyeselték sem az egyes gyűlések, sem az egyes liturgia-készítő tudós egyházi férfiak. Ennek történeti adatokkal való előterjesztése annyival inkább szükséges, mert ez adatok mind-mind erős érvekül szolgálhatnak arra nézve, hogy a liturgia egységesítése nemcsak a mi korunknak, de áldott emlékü őseinknek is sürgetve óhajtott törekvése volt. Hogy mi állta útját mind ez ideig e nemes és egyetemes törekvésnek, arra tanulmányom egyik alábbi részében fogok kiterjeszkedni.

Már *Beythe* István 1582-ben mintegy panaszkodva emliti fel református egyházunknak a liturgiában tanusított széttagoltságát: „Én látom — úgy mond — hogy a mi szegény

¹ Sárospataki Füzetek új folyam II. évf. IV—V. füz. 382. lap.

² Sárospataki Füzetek új folyam II. évf. VII—VIII. füz. 679. lap.

³ Sárospataki Füzetek i. füz. 685. lap.

⁴ Sárospataki Füzetek III. évf. III. füz. 275—276. lap.

⁵ Hercegszöllősi Kánonok. Budapest, 1902.

atyánkfiai között, kik egyképen, kik másképen rendelték el a szolgálatok rendjét s így gonosz néven is vétettek sokaktól“.¹ Hasonlóan *Melotai Nyilas* István is panaszos hangon említi liturgiai tekintetben tapasztalható széttagozottságunkat: „Valamennyi gyülekezetbe bemégy, majd mindannyi formát látsz a megjedzett szolgálatnak rendébe (t. i. a szertartások) kiszolgáltatása módjának is egynek kellene lennie“.² *Samorjai* János halászi predikátor, felső-dunamelléki superintendens is a liturgia egységességét kívánja s erősen elítéli az e tekintetben tapasztalható széttagozottságot. „A mint csak a külső dolgokban is, utálatos és unalmas a rendeletlen zürzavar: úgy az egyházi dolgokban is (hogy az isteni szolgálat és a Szent Sákramentumoknak szolgáltatási, tővel-hegyel öszve egyelítettetek ne legyenek és megh utálásra ne jussanak) igen illendő a szép s egyező Rendtartás, holott gyakorta a különbözés botránkozást nemz szívökben az együgyűeknek a közönséges isteni szolgálatban is, igen illendő, méltó, dicséretes, gyönyörűséges, sőt hasznos dolog, hogy a külső láttatos Ceremóniákban is és minden Egyházi Rendtartásokban is azon egy formát tartunk és senki (csak a maga okosságát követvén, avagy vakmerőségből) különben ne cselekedjék, hanem inkább a sz. egységnek szeretője, követője és mint szemefényének őrizője legyen és a különbözéssel okot ne adgyon a gyengéknek szóbeli sérelmekre, avagy botránkozásokra“.³

De ha sorba előszednők a liturgia-készítők és agenda-írók munkáit, mindenikben megtalálunk *az egységes liturgiára* vonatkozó kívánságot. Az eddig jelzett és idézett tudós egyházi férfiak nyilatkozatain kívül elégnek tartok még csak egyet idézni az újabbkori munkákban található nyilatkozatok közül. *Révész* Bálint tiszántúli püspök 1853-ban adott ki egy agendát; ennek előszavában ezt mondja: „E könyvnek kiadását későbbre akartam halasztani, *ohajtván*, hogy előbb a szertartási cselekvényekben, *legalább* azoknak lényegét, menetelét illetőleg, nagyobb egyformaság, több szabatosság állapítottatott volna meg közhatározat útján. Azonban ezen időt még messzebb látom most, mint ezelőtt“. Íme a nagy hírű *Révész* Bálint még 1853-ban érezte szükségét az egységes liturgiának. Ez itt említett agenda 1889-ben második kiadást ért. E második kiadást *Csiky* Lajos debreczeni ev. ref. theol. tanár rendezte sajtó alá. A második kiadás Előszavában⁵ az előbbi idézet

¹ Sárospataki Lapok 1888. évf. 808. l.

² *Melotai Nyilas* István: Agenda, azaz 1622. Előljárobeszéd.

³ *Samorjai* János: A helvétiai valláson levő ecclesiáknak egyházi ceremóniájakról és Rendtartásokról való könyvecske Bevezetése.

⁴ *Révész* Bálint: Egyházszeretési Beszéd.

után ezt írja Cs. L.: „E szavak 36 esztendővel ezelőtt irattak s a mai viszonyokra is tökéletesen illenek“. Vagyis: Csiky Lajos is az egységes liturgia elvi álláspontján van s helyteleníti a liturgiánkban tapasztalható széttagoltságot.

De nemcsak egyes tudós egyházi férfiak várták és sürgették az egységes liturgiát, hanem egyházhatósági gyűléseink is. Csak így lehet megérteni, hogy az egyes gyűlések foglalkoztak liturgiális kérdésekkel. Nem tartották ugyanis helyesnek, egyházi magasabb céljainkkal összeegyeztethetőnek, hogy liturgiális tekintetben igazzá váljék e mondás: ahány (egy) ház, annyi szokás. Igyekeztek tehát határozatokat hozni legalább annak a területnek liturgiális egységére nézve, melyre hataskörüik kiterjedt. Így lehet megérteni, a fentebb idézett egyházhatósági gyűlések liturgiális határozatait. De voltak olyan egyházhatósági gyűlések, melyek egyenesen ki is fejezték az *egyetemes egységesítést*. Így pl. az *Articuli majores* (Debreczeni zsinat végzései 1567.) azt mondja a VII. articulusban: „Kell, hogy a lelkipásztorok . . . a szakramentumok, szertartások gyakorlatára nézve egy akaraton legyenek, hogy szakadások elő ne álljanak az egyházban“.¹ Az *Articuli minores* (Váradi zsinat végzései 1577.) az V. articulusban ezt tartalmazza: Az egységet meg kell tartani a tanban és szertartásokban“.² A *szatmár-németi zsinat* (1646.) is cikkelyei (III) közé igtatta, hogy *közös liturgia és kánonkönyv készíttessék*.³ A liturgiában eszközölhető és *eszközlendő* változtatásra is szolgált e zsinat határozata több példát, így: egyik (XIII.) cikkelyében a temetési szertartás felemelőbbé tételére vonatkozólag intézkedik. A Gelei-féle kánonkönyv szintén intézkedik az egységes liturgiára nézve, kimondván, hogy *mindenik egyházban azon egy könyörgést, formulát kell használni, hogy ebből is az egyházak közötti egyenlőséget lássák a más hitvallásúak s a hallgatók, kivált a beköltözöttek könnyebben, buzgóbban utánmondhassák a már ismeretes imát, az időhöz képest lehet a könyörgéshez toldani s kell is a jelen viszonyra vonatkozó rövid formát*.⁴ Sőt ez a kánonkönyv magára a liturgiai cselekményekre is ad több utasítást.

Nincs módomban, hogy az összes XVI. XVII. és XVIII. századokban tartott egyházhatósági gyűléseknek tárgyamra vonatkozó végzéseit sorba ismertessem; de nincs is rá *most*

¹ Sárospataki Füzetek. Új folyam második éve IV—V. szállítmány 381. lap.

² I. m. és szállítmány 387. l.

³ I. m. VII—VIII. szállítmány 678. l.

⁴ I. m. és sz. 685. l.

itt nagyobb szükség. Az idézett helyek is eléggé megvilágítják az első századok közvélekedését a liturgia egységére vonatkozólag.

Egy egyházhatalmas gyűlés vélekedését azonban nem hallgathatom meg el. Ez a tiszáninnyi egyházkerületi közgyűlés vélekedése 1814-ből, tehát mindjárt a XIX. század elejéről. E jelzett kerületi gyűlés így nyilatkozik: „Már nagy ideje annak, hogy a magok szent vallásának tisztaságát és szép rendét szerető magyar reformátusok szomorúan (!) kénytelenek azt tapasztalni, hogy ha szintén ők a magok hitbéli tudományaikra nézve a Helvétiai Vallástételt mindnyájan egyaránt bevették és követik is: de mégis a vallásbéli külső rendtartások csaknem annyiféleképen gyakoroltatnak, a mennyi gyülekezetek találatnak a Budán 1791-ben királyi kegyelmes engedelem mellett tartatott nemzeti reformáta zsinat tett is némely rendelkezéseket az iránt, hogy egy ilyen közönséges és minden magyar reformáta ekklezsiáktól bevételendő *Liturgia* készíttessen, mely aztán hasonló nemzeti zsinatban meg is erősíttessen. De ez még mind ez ideig meg nem eshetvén“, a kerületi gyűlés készített 1811—1814. években egy liturgiát, hogy legalább a tiszáninnyi kerület egyházaiban legyen meg az egység, hogy ekképen a további *szomorú tapasztalatokra* szolgáló ok e kerületben szűnjön meg.¹ Hasonlóképen járt el ép ez időtájtban a dunamelléki kerület is.

Íme, sürgették időről-időre, csaknem folytonosan az egységes liturgiát hazai ev. ref. egyházunkban egyesek és testületek: s mégsem lett eredménye mind e mai napig. Mi ennek az oka? Talán nem alkalmas az ev. ref. egyház, hitelvi felfogásánál fogva, ily irányú egységre? Avagy nem volt komoly a szükség, melyre e sürgetés vonatkozott? Egyik sem. Annak oka, hogy az egységes liturgia mind máig nem valósulhatott meg, az általános kívánság, sőt sürgetés daczára sem, abban rejlik, hogy hazánk ev. ref. egyházai között — mondhatni 1881-ig — nem volt szervezeti egység. Előbb vidékenkint s megyénkint, később kerületenkint a szervezeti széttagság jellemezte hazai egyházunkat. A szervezeti, külső széttagság pedig egyáltalában nem alkalmas a belső egység megteremtésére. Az 1881. és 1891. évi zsinatok megteremtették — jó részben — a szervezeti egységet: tehát természetesen következhetik, *sőt következnie kell* most a liturgiális egységnek,

¹ Liturgia vagy a közönséges isteni tisztületnek stb. módja és formája. Készíttetett a tiszáninnyi levő helv. vallástételt követő evangélika magyar ekklezsiák superintendenciájának számára. 1814. Előbeszéd.

mely bensőleg fogja a hazai ev. ref. egyházakat egygyé olvasztani.

A történelmi szempont, ime, teljesen indokolja a liturgia egységessé tételére vonatkozó törekvést; sőt nemcsak indokolja, hanem egyenesen követeli; a külső (szervezet) egységesítés után a benső (liturgiális) egységesítést szükségessé teszi. A történelem századról-századra fokozatosan szolgáltatja az adatokat arra nézve, hogy liturgiánkat *is* egységessé kell tenni.

b) De lássuk csak, hogy *elvi szempont* szól-e az országosan kötelező egység mellett. Ezt a szempontot annyival kívánatosabb vizsgálunk, mert e vizsgálódásunk képezi alapját majd arra a kérdésre adandó feleletünknek, hogy *minek kell a liturgia egységesítésénél az alapelvek lenni?*

Az ember testből és lélekből áll. „Élő ember“ fogalma alatt e két résznek bensőleg való egyesülését értjük. E két rész egymásra kölcsönös hatással van. Ez az oka annak, hogy az ember külső cselekedetei benső gondolatainak és érzelmeinek nyilvánulásai. És ez igaz a vallásos életre nézve is. Midőn mi éneklésünk, imádkozásunk, szentírás-olvasásunk, szent elmélkedéseink, hitvallástételünk stb. által külső cselekményeket végzünk, nem mást teszünk, mint a benső vallásos életnek adunk külsőleg kifejezést.

Azoknak a cselekményeknek összegét aztán, melyek által a benső, vallásos életet: a kegyességet, külsőleg kinyilvánítjuk, nevezzük isteni tiszteletnek.

Az isteni tiszteletnek értékét kétségbe nem vonhatjuk. Mert miként az „élő ember“ fogalmához feltétlenül hozzátartozik a testi, külső cselekmények nyilvánulása: épen úgy hozzátartozik a benső, a vallásos élethez annak külső cselekményekben való nyilvánulása is. De maga Krisztus sem vetette meg, annál kevésbbé törülte el a külső isteni tiszteletet, a szertartásokat. Hiszen ő maga részt is vett az istentiszteleti szertartásokban. Az istentiszteleti szertartásoknak óhajtott eleget tenni pl. a páskha-barány megkészítettése és elköltésekor is. *Nem azért jöttem, hogy a törvényt eltöröljem, hanem hogy betöltssem.* Ez a mondása vonatkozik a külső szertartásokra is, melyekben megnyilatkozott a zsidó hit- és erkölcsi élet, lévén a megnyilatkozás módjának is *törvény* a szabályozója. Ő nem a szertartásokat roszsálta, hanem annak csupán a zsidók által gyakorolt *módját*. Ő léleekben és igazságban kívánta az Istent tisztelni, *a mely kívánsága azonban nem zárja ki a szép bensőnek megfelelő szép istentiszteleti formát*

Annyival kevésbbé zárhatjuk ki mi a szép istentiszteleti

formát, mert a külső isteni tiszteletek által mi benső tiszteletünknek, magasztos, megszentelődött érzéseinknek törekszünk kifejezést adni Isten iránt; továbbá ezáltal törekszünk Istennek és szent vallásának ismeretét jobban-jobban terjeszteni; ezáltal kívánjuk a lelkeket építeni és az Istennel való egyesülhetést lehetővé tenni. Zsarnai Lajos így fejezi ki ezt az ő Paptanában (23. lap): „A kultusz célja az, hogy Isten lélekben és igazságban tisztelete fentartassék s tökéletesítettessék, a kegyesség, vallásos meggyőződés kinyilatkoztatása által a kegyesség és vallásos meggyőződés erősödjék és növekedjék“.

Abban azonban, hogy a külső isteni tisztelet mily *elvek* alapján állapíttassék meg, különbözők lehetnek már a felfogások az egyes felekezetek szerint. Így pl. a róm. kath. felekezetnek elve a liturgiára vonatkozólag az, hogy a külső isteni tisztelet *hagyományilag* isteni rendelés s így annak *szükséges* alkotórészei: a ceremónia és főként a mise, változhatatlan; s elve továbbá az, hogy a mise főbb a liturgiában, mint az élő, tanító beszéd.¹ Ezzel szemben a mi ref. liturgiánkra nézve azt a három elvet állapíthatjuk meg isteni tiszteletünk céljának megfelelőleg, hogy: 1. legyen az lélekben és igazságban nyilvánuló isteni tisztelet, melynek *központja* az élőbeszéd, a tanítás; 2. legyen az szentírásszerű, vagyis egyetlenegy mozzanat ne legyen benne, mely a szentírással, különösen pedig az új-testamentummal bármily csekély részben is ellenkeznek; 3. legyen annak kinyilvánítási módja a benső embert meg- és magával ragadó, Pál apostolnak e mondása alapján: „Mindenek ékesen és jó renddel legyenek ti közöttetek“ (I. Kor. XIV., 40.)

Íme, e hármassal önként következik, hogy isteni tiszteletünkben az egyéni izlésnek és akaratnak *önkényszerűleg* nem szabad érvényesülnie. Szükséges, hogy isteni tiszteleti rendtartásunkban *időről-időre* legyen *állandóság*. Az állandóság nemes értelemben a *méltóságot* képviseli. A ki ugyanis az állandóságot gyakorolja közöttünk jó szokásaiban, magaviseletében, modorában; a ki lelke önzetlen forrásából fakadt elveit állandóan, vagyis következetesen megtartja stb.: az s azok *e méltóságukkal* feltétlen tiszteletet ébresztenek bennünk, még ha egyben-másban ismerjük is emberi gyarlóságaikat. De hogy az állandóság nyomában a tiszteletet gerjesztő s fejlesztő méltóság jár, tapasztalhatjuk azt egyéb tekintetben

¹ Zsarnai L.: Paptan, 25. l. — Frenel Incze: Liturgika, vagyis a kath. egyház szertartásainak magyarázata. Kiadta a Szent-István társaság; 12. s köv. lapok.

is. Ha pedig az állandóság fogalma az egyetemesség fogalmát is magában foglalja, hogy mennyivel inkább szembeűnik a méltóság: erre csak egy példát hozok fel. Az Isten jósága állandó, de e mellett egyetemes is. „Felhozza napját mind a jókra, mind a gonoszokra; esőt ad mind az igazak, mind a hamisak földére“. Istennek ez az állandó és egyetemes jósága nem oly méltósággal ruházza-e fel Őt, hogy meghajolni kénytelen előtte még a lélekben megromlott is?

S ki volna az, a ki a mi isteni tiszteleteinket ne kívánná méltósággal felruházni?! Azt hiszem, senki. Úgy hát időről-időre állandóságot, még pedig olyat kell teremtenünk benne, mely az egyetemességben is megnyilvánuljon. Íme, az elvi szempont is a liturgia egységesítése mellett szól, még ha ez egységesítés itt-ott változtatást is von maga után.

c) De a történelmi és elvi szempont mellett a *gyakorlati* szempont is a liturgia egységesítése mellett szól. Még pedig a gyakorlati szempont többféle irányú. Ilyenekül emlitem fel — mint egyetemlegesen kötelezőket — az államnak alkotmányos és törvényes intézkedésein alapuló változásokat, a fejlődés törvényein alapuló társadalmi szokásokat és az egyes korok műveltségi irányának megfelelő igényeket. Ezeket a szempontokat református egyházunknak — különösen liturgiájánál — figyelmen kívül hagyni nem szabad, hacsak abba a bűnbe esni nem akar, melyet kárhoztatunk a róm. kath. egyháznál, t. i. a megsontosodott konzervativizmus bűnébe. Mert a reformáczióknak egyik életelve: *a bölcs és az evangéliumok alapján való folytonos fejlődés.*

Az állam pedig épen e mi korunkban eszközölt alkotmányosan és törvényesen oly változtatásokat, melyek míg egyfelől egyházunk hitelvi álláspontjának diadalát is jelentik, addig másfelől egyházi életünk folyására is befolyással vannak. Érttem ezalatt az 1894. és 1895. évi úgynevezett egyházpolitikai törvények megalkotását. Ezek: A házassági jogról szóló 1894. XXXI t.-cz., a gyermekek vallásáról intézkedő 1894. XXXII t.-cz., az állami anyakönyvekről szóló 1894. XXXIII t.-cz., a vallás szabad gyakorlatáról szóló 1895. XLIII t.-cz. Ezek mind kisebb-nagyobb összefüggésben vannak egyházi életünk liturgiális oldalával. De különösen a házasságkötést illető állami törvény illeti közelebbről és mondhatni lényegében liturgiánkat. Úgyannyira, hogy e törvények meghozatalakor szükségességnek is tartották egyházi hatóságaink a sürgős, de kimondhatjuk bátran: véglegesnek és kielégítőnek nem tekinthető intézkedéseket. Hogy az állami törvények által szükségessé tett, a liturgiára vonatkozó zsinati intézkedéseket

mind elő ne soroljam e helyen, csak ezt az egyet, a legfontosabbat, emelem íme ki: t. i. a házasságkötési szertartásaink leendő egységes megállapítását.

Az állam alkotmányos és törvényes intézkedésein kívül, az egyetemes társadalmi élet *fejlődési* törvényei is — hogy úgy fejezzük ki magunkat — szabályozólag hatnak az emberek testi s lelki érdekeit szolgáló intézményekre. Igen, mert e törvények szerint alakulnak, módosulnak az embereknek életmódjai s szokásai. Az egyes általános életmódokat és szokásokat pedig respektálniok kell az intézményeknek, mert kétségbevonhatatlanul úgy van, hogy nem az emberek vannak az intézményekért, de megfordítva, az intézmények az emberekért. Hogy példát is hozzak fel, az ipari foglalkozás iránya az utolsó néhány évtized alatt nagyon megváltozott s ez irányban a változás még ma sincs bevégezve, de a változás iránya már végleges és szembetűnő. Az iparos ember a *gyári rendszer* mellett nem folytathat oly életmódot, nem gyakorolhat oly szokásokat, mint a *céhrendszer* mellett. Pedig ám az iparos elem számba és figyelembe veendő részét alkotja egyházunknak. Mi természetesebb, mint az, hogy egyházunknak — *hitelvéi megőrzése mellett* — szabnia kell magát az ekként megváltozott társadalmi viszonyokhoz is. Van alkalmunk évről-évre tudomást szerezni arról, hogy oly nagy egyházakban, melyeknek zömét épen az iparos elem képezi (hogy ennél a példánál maradjak), tartatnak esteli isteni tiszteletek, tartatnak az Isten imáadására szentelt templomokban oly czeremóniák s előadások, melyek még a mai felfogásunk szerint *kultusz fogalma* körébe nem tartoznak. A liturgiális széttagoltságnak ezen a pontján már nem csoda, ha fel-felhangzik is a kétségeskedés kérdése: van-e a magyar református egyház liturgiális eljárásában elyszerűség, szentirási alapon helyes felfogás vezérel-e isteni tiszteleteink végzésében? Pedig szent vallásunk céljai feltétlenül megkívánják, hogy *olyanok legyenek eljárásaink liturgiális tekintetben is, hogy annak elyszerűségéhez és helyességéhez még csak kétség se férjen.*

Az előadott két gyakorlati szemponton kívül súlylyal esik a mérlegbe az embereknek az egyes korok műveltségi iránya szerinti igényei is. Ez igényeket korszakról-korszakra rendszerint a *művészetek* szokták kielégíteni. A vallásos élet külső megnyilvánulásában is mindenkor megtaláljuk a művészetet egy vagy más alakjában és nyilvánulásában. Az ének és zene pl. az ótestamentomi kortól kezdve, az újtestamentomon keresztül, mind a mai napig, nagy szerepet játszik a vallásos élet megnyilvánulásában. Nem kisebb szerepe van napjainkban

is a művészetek körébe eső költészetnek és ékesszólásnak. Sőt tapasztalhatjuk jótékony hatását a művészetnek, ha az pl. templomaink építészetében nyilvánul meg. Következésképpen a liturgia csak nyer céljai elérése tekintetében, ha annak egyes részleteire és e részek egységes összeállítására nézve *egyetemlegesen kötelező* művészeti szabályokat állítunk fel, illetve ha — hitelveink keretén belül — a művészetek egyes ágait, melyek liturgiánkba csak beállíthatók, mentől fejlettebb mértékben alkalmazzuk. Úgy hiszem, hogy sokan vannak lelkész-társaim között, kik hallottak híveink ajkáról ilyen kijelentéseket: „nagyon *csupasz* a mi isteni tiszteletünk“, „keves *megható* van isteni tiszteletünkben“, „talán túlságosan is *rideg* a mi szertartásunk“ stb. E kijelentések alapját én abban talalom, hogy csakugyan kevés van a művészetből a mi liturgiánkban s annak, mint egészesnek, külső formális szépségére nem sok súlyt fektetünk mind a mai napig. Ide vonatkozik *Hagenbach-nak* is a következő véleménye: „az isteni tiszteletnek (a szorosabb értelemben) művészethezi viszonya meghatározottassék. Az egyház nem pusztán tanító intézet, mint ezt azok felvenni látszanak, kik az egész isteni tiszteletet predikációvá olvasszják s minden egyebet (éneklést, imádságot, áldást, sakramentumot) mellékesnek tekintenek. Sőt úgy kell az isteni tiszteletet felfogni, mint a közönség oly közös tényét, melyben az ő minden oldalú vallásos élete a buzgóság alakjában nyilvánul. Ez pedig részint *igében*, részint *symbolumban* vagy jelben történik“.¹

Íme, az előadottak alapján kijelenthetem, hogy a *liturgia egységesítése feltétlen s sürgős szükséglet hazai ref. egyházunkban. S ha ez egységesítés esetleg változtatásokat is fog igényelni, szükségesnek s indokoltnak tartom még a változtatásokat is. Történeti, elvi és gyakorlati szempontok szólnak a szükség és az indokoltság mellett.*

II.

A szükség és az indokoltság, tehát annak a kérdésnek eldöntése után, hogy akarja-e a közvélemény a magyar ev. ref. liturgia egységesítését s az annak nyomába kerülő esetleges változtatásokat is: önként következik ez a kérdés: ha igen, *mi legyen az egységesítésnél az alapelv?* Vagyis: *miben nyilvánuljon az egység? Tisztán az alakban-e, vagy az alaki egy-*

¹ Dr Hagenbach K. R. baseli theol. tanár: A theol. tudományok encyclopaediája. Fordította: Révész Imre, debreczeni ref. lelkész. 351. lap.

séghez bizonyos tartalmi egység is járuljon? Ez a liturgia egységesítési kérdésének gerincze. Míg e gerincz-kérdés eldöntve nincs, addig részletekről beszélni sem lehet. A konventnek erre vonatkozólag kellett volna világos és félre nem magyarázható kérdést feltenni s már az egyházmegyéknek is ez elvi megállapodást kellett volna fixírozniok a helyett, hogy a részletek megállapításába mentek bele. Mert ha egy épületet akarunk emelni, addig még csak tervet sem készíthetünk, a míg nem tudjuk, hogy a gazda lakóházat akar-e építtetni, vagy pl. raktárakat; annál kevésbbé állapíthatjuk meg az épület részleteit.

Teljesen tudatában vagyok annak, hogy a megszokásnak mily nagy hatalma van az ember felett. Azt, a mit gyermekkorunk gondtalan, rózsás napjaiban gyakoroltunk, megszerettük úgy, hogy nem szívesen válunk meg tőle. S mentől alacsonyabb fokon áll az ember világnézete, annál konzervatívabb. Ez a konzervativizmus jellemzi különösen a mi magyar földmivelő népünket. Ezt tudom. Tudom tehát azt is, hogy földmivelő népünk a liturgia körében eszközzendő változtatásokat — habár elismeri s hangoztatja annak is a helytelenségét, hogy esetleg két egymás mellett fekvő községben is különbözik a liturgia — mégsem veszi jó szívvél, nem örömet törődik bele, tisztán azért, mert az ő életműködésének iránya: a konzervativizmus.

De e konzervativizmusból származó ellenállás nem tartós, mert maga a konzervativizmus ellenkezik a világ és az ember alaptermészetével. *Ez alaptermészet: a fejlődés, a haladás.* A filozófiai vizsgálódás és a művelődéstörténet tanulságai bizonyítják ez állításunkat. A teremtett világban a fajok nem maradtak meg ős állapotukban. Átalakuláson mentek keresztül, még pedig emberi itéletünk szerint finomodtak, tökéletesedtek. Szembetűnő a tökéletesedés az állat- és növényfajokban. Sőt — eltekintve a faji változattól az embernél — nagy változáson ment keresztül az foglalkozásában, életmódjában, felfogásában, izlésében. És ez a változás nem bevégezett, hanem ez folyton tartó. Megállapodás a teremtett világban és az ember életműködésében nincs. S ha megállapodást akar valaki az ember életműködésének csak egy irányában is, ez — abnormis lévén — erős visszahatást idéz elő. A haladással kaczerkodik, hogy a visszahatást legalább eltűrhetővé tegye, még az alaptermészetében konzervatív irányú római katholicizmus is.

Nincs és nem lehet megállapodás a vallás körében sem, nem lehet különösen a vallásos életműködés megnyilvánulása

közben. E tekintetben a konzervativizmus csak szórványosan és ideig-óráig tarthatja magát. Példa rá a liturgiának időről-időre való változása. Hogy csak a magyar ref. egyház életéből vegyem a példát, minő különbség van pl. a *Samorjai János* liturgiai felfogása és liturgiája, meg a mai liturgiai felfogás és liturgia között; vagy hogy még közelebbi példát hozzak fel, milyen különbség van pl. a tiszáninneri egyházkerület XVIII. és XIX. század elejei liturgiális felfogása és liturgiája, meg a mai gyakorlaté között?! Így pl. *Samorjai János* még a templomépítésben sem tud megszabadulni a zsidós és a pápistas felfogástól; az ünnepek között ott találjuk még az ő liturgiájában többek között a *gyümölcsoltót* is; istentiszteleti cselekményei között még előkelő helyet foglal el a *párbeszédes éneklés*; a keresztelési szertartásnál az ima és a vízzel való meghintés között ott van a *keresztiszülők vallás- és fogadástétele*; a vízzel való meghintés („két öve marokkal a vizet föl merétvén, a gyermecskének fején alábo-csátja“) az atyának, fiúnak és szentlélek szavaknak kimondásakor *háromszor* megszakittatik. Az úrvacsoraosztás a következő szertartással megy végbe: 1. a tanítás, 2. bűnbevallás („közönséges gyónás“), melyet egy segélykérés előz meg, 3. „megoldozás“, melyhez ima is járul, 4. a kenyérnek és bornak „megszentelése“ a *szereztelési igék elmondása által*, még pedig egyfolytában a kenyérnek és bornak „megszentelése“ (ima itt nincs), 5. vallástétel a hitről (a kérdés ez: „Hiszitek-e azt, hogy ebben a sakramentumban adja tinéktek az Úr Jézus Krisztus az ő szent testét vérét bűneiteknek bocsánatnyáira és lölkötöknek örök idvösségére? Felelnek a hívek: Hisszük.“), 6. „biztatás“ (ez a rész felelet a hívek hitvallástételére). 7. „osztogatás“, 8. hálaadó könyörgés, 9. áldás, 10. intés. — Az *exorcismus* szertartását is kellő részletességgel leírja még *Samorjai János*, stb.¹ Ma? Hitelvi felfogásunk ezek közül több isteni tiszteleti cselekvényt megengedhetlennek tart. Nagyot változott liturgiánk *Samorjai óta* alakra és *tartalomra* nézve egyaránt. Sőt mindkét irányban változás tapasztalható pl. a tiszáninneri egyházkerület mai gyakorlatában az 1814-ben megállapított hivatalos liturgiához képest is. Csak két példát említek. Egyet az alaki, egyet a tartalmi változásra. Az úrvacsoraosztásnál felteendő kérdéseket nem használja a kerületünkben minden lelkész úgy, a mint a jelzett liturgiában van meghatározva; a konfirmáció szertartása részletesebb a mai gyakorlatban, mint az említett liturgiában.

¹ *Samorjai János*: i. m.

Íme, az *orthodoxia* szónak hangoztatása daczára is konstatálható a fejlődés liturgiáinknak tartalmi, tehát tanbeli fel fogásunkat is érintő részénél is. A közfelfogásnak ez az önként, de fejlődésszerű változása aztán egész természetszerűleg arra irányítja figyelmünket, hogy most, a liturgia egységesítési kérdésének tanulmányozása közben ki kell figyel münket terjeszteni a liturgia *tartalmára és alakjára egyaránt*. Hítelvi és történeti vizsgálódásaink a fejlődést mindkét tekintetben elénekbe állítják és *a további fejlődés szükségszerűségét is kétségbevonhatatlanná teszik*.

Ha e kérdést tanulmányozzuk, úgy találjuk, hogy a liturgiában — tartalmi tekintetben — kétféle elemnek kell érvényesülnie, ú. m.: a megkötöttnék és szabadnak; az áhitatossági és az ünnepies elemnek. Vannak ugyanis oly elemek, melyeket a történelem s hagyományok, hogy úgy mondjam, elvekké szilárdítottak, s vannak ellenben olyan elemek, melyeket az idő kíván és módosít. Így tehát protestáns állásponton *tartalmi egységről oly értelemben szólhatunk, hogy bizonyos elemeket nem lehet a liturgusnak önkényszerűleg másokkal helyettesíteni*. De aztán ily mértékű tartalmi egységre törekednünk *kell*.

Az alaki egységgel már egészen másként vagyunk. *Alaki tekintetben teljes egységet kívánok* — azon okok alapján, melyeket e tanulmányom I. b) és c) pontjai alatt előadtam.

Hogy ez alapelv miként nyerhet s nyerjen megvalósulást a különféle természetű isteni tiszteletekben, előbb csoportosítanunk kell az isteni tiszteleteket. E szempontból három csoportba oszthatjuk az isteni tiszteleteket: 1. *rendes isteni tisztelet*, 2. *sakramentumok kiszolgáltatása*, 3. *rendkívüli isteni tisztelet*. Rendes isteni tisztelet alatt értem: a hétköznapi, vasárnapi, dogmatikai, egyházi s hazafias ünnepi isteni tiszteleteket; rendkívüli alatt: a különféle felavatási, konfirmációi, temetési, házasságkötési stb. szertartásokat.

Ha összevetjük az isteni tiszteletnek prot. álláspontról meghatározható célját (lásd I. b) és a liturgiaí elemek természetét: akkor az alaki és tartalmi egységesítésre nézve a következő elvet állíthatjuk fel:

1. *Rendes isteni tiszteleteknél csupán alaki egység lehető és szükséges.*

2. *Sakramentumok kiszolgáltatásánál teljes alaki és részleges tartalmi egységet kell létrehozni.*

3. *Rendkívüli isteni tiszteleteknél megint csak alaki egységről szólhatunk.*

Ehhez alakul aztán, természetesen, a liturgus szabadsága is:

1. A rendes isteni tiszteleteknél tartalmi tekintetben teljesen szabad, alak tekintetben teljesen kötött a liturgus.

2. A sakramentumok kiszolgáltatásánál alak tekintetben teljesen kötött, tartalmi tekintetben pedig azoknál az elemeknél kötött, melyeket a szentírás, a történelem s a hagyomány elvekké szilárdítottak, minők pl. mind a két sakramentumnál a szereztetési szavak, az úrvacsoránál a hitvalló kérdések, a jegyek megáldása stb., egyéb elemeknél szabad a liturgus.

3. A rendkívüli isteni tiszteleteknél tartalmi tekintetben teljesen szabad, alak tekintetben teljesen kötött a liturgus.

Hogy pedig csakugyan mindenek *ékesen és jó renddel legyenek és maradjanak mi közöttünk*, nem elégséges, hogy csak a részeket állapítsuk meg és állítsuk össze a szép formát, hanem szükség lesz arra is, a mi ma szintén hiányzik és egyik oka a nagy széttagoltságnak, hogy a zsinat gondoskodják egy úgy nevezhető *minta liturgiális könyvről is*.

III.

Megállapítván ezekben ekként a magyar ev. ref. liturgia egységesítésének szükségességét, indokoltságát és alapelveit: önként, természetszerűleg következniök kellene most a részletkérdések tárgyalásának. Vagyis következhetnék annak a körvonalozása, hogy mily részekből s hogyan gondolnám összeállítani azt az alakot, melyet egyetemlegesen kötelezően használandóvá kívánánk tenni; s melyek azok az elemek, melyekre nézve a liturgusnak nem engedhető szabadság.

Ebben a tekintetben azonban most még nem tartok nyilváníthatónak véleményt, ha azt nem akarjuk, hogy elhamarkodottság vagy elfogultság jellemezze munkánkat. Ahhoz, hogy megjelölhessük az előadott elveknek megfelelő részeket, melyeknek összeállításából oly liturgia állana elő, mely szentírászerű is, hitelveinknek is megfelelő, művészi is volna, tehát a *méltóságot* feltétlenül képviselné: szükséges, hogy ismerjük a multnak eljárását fejlődésszerűleg, a jelenben használt különböző gyakorlatokat, sőt a velünk felfogásban rokon külföldi ref. egyházak szokásait is, hogy a *történeti fejlődés* feltétlenül meg legyen alkotásunkban, s hogy a *lehetőségig* számításba legyen vehető népünk konzervatívizmusa is. Mert elvem, meggyőződésem az, hogy a *reformáció körén belül nem reformációra, hanem a kor tudományos műveltségéhez és az állami s társadalmi új berendezkedés szülte igényekhez, szokásokhoz illő fejlesztésre van*

szükség. A reformáció nem bevégezett, de folyton tartó életműködés, vagy mondhatjuk így is: *életelv.* Ez a felfogás pedig egymaga is kizárja, hogy a reformációban új reformáció volna lehető s megengedhető.

Épen ezért még most nem felelhetünk részletesen, *tüzetesen* arra a kérdésre sem, hogy mily mértékben ölelheti fel az egységes liturgia a történeti multat; s mennyiben érintheti az egyes egyházakban bevett s elfogadott szokást. Csak általánosságban mondhatjuk, hogy oly mértékben ölelheti fel s annyiban érintheti, a mint a megállapítandó alaki s tartalmi egységet nem sérti.

Vagyis: a részletkérdések megállapításába bele nem mehetünk, míg a részleteket illető történeti anyagot és helyi szokásokat nem ismerjük. Hanem igenis azt tartom egyedül célravezetőnek s így szükségesnek is, hogy a konvent egy bizottságot állítson össze, melynek 10 tagja és a konvent által választott püspök-elnöke legyen. A 10 tag közül 5 az öt gyak. theol. tanár, 5 pedig az öt egyházkerületnek megfelelőleg minden egyházkerületből 1—1 gyakorló lelkész. S tegye a konvent e bizottságnak feladatává, hogy gyűjtse össze a Magyarország vonatköző történeti adatokat; továbbá a jelenleg használt liturgiákat; végül a magyarországi ev. ref. egyházhoz felfogásbeli közel rokonságban levő külföldi egyházak jelenlegi liturgiáit. Ezek figyelembevételével állítson össze e bizottság egy liturgia-tervezetet. S az így összeállított — történeti és tervezeti — anyagot bocsássa a konvent a kerületek, illetve a megyék elbírálása alá. Míg ez anyag össze nem gyűjtetik, addig olyan liturgiát, mely a történeti fejlődésnek is megfelelő, nem gondolok összeállíthatni.

Ez anyag összegyűjtése pedig — felfogásom szerint — nagyobb nehézség nélkül eszközölhető. A gyak. theol. tanárok nagyobb fáradság és nehézség nélkül összeállíthatják a történeti anyagot és a külföldi mintát. Erről ők, mint a kik szakszerűen foglalkoznak e kérdésekkel, rövid úton adhatnak munkálatot. A gyakorló lelkészek pedig szintén nagyobb nehézség nélkül összeszedhetik kerületenkint a gyakorlatban levő szokásokat. Úgy hogy *aránylag* rövid idő leforgása alatt az anyag egész részletességgel összeszedhető. Ez anyagból aztán — kellő tanulmány után — megoldhatók volnának az egységes liturgia részletkérdései emberileg tökéletesen.

Ez eljárásom kívül — a magam meggyőződése szerint — másféle helyes és biztos, célravezető eljárást elképzelni sem tudok.

* * *

Az előadottakon kívül általános elvül hangoztatni kívánom már most, hogy liturgiánkban az éneklésnek kiváló helyet és fontosságot kívánnék biztosítani. Mert bibliai tanulmányom, filozófiai felfogásom, történeti tanulságaim, gyakorlati tapasztalataim arról győznek meg, hogy az éneklésnek — mint általában a zenének — kiváló hatása van az ember lelkére, általában kedélyére. Az ótestamentumi korban kiváló súlyt helyeztek a vallásos tartalmú és irányú éneklésre. „Örömötök vagyon, énekléssel dicséritek az Istent.“ Az újtestamentumi kor több példát szolgáltat az éneklésnek kedvező hatására nézve. Pál és Silás a tömlőczen énekelnek. Az emberi kedély a dalban s zenében nyilatkozik meg. Trombitaszó, a dobnak ritmikus pergése frissíti a bágyadt menetelőket, harci zene tüzei bátorságra a hadfiakat. Éneklésben találtak erőt a gályarabok. Népünk is lelkének megnyugvást, üdülést abban talál, ha jól kibuzoghatja magát szép zsoltáraink és dicséreteink éneklésében.

Ha méltó helyet s elegendő fontosságot talál az ének liturgiánkban, meggyőződésem, hogy a nagyobb változtatásokat is szívesen fogadja népünk s gyorsan teszi lelke sajátjává az új gyakorlatot, sőt szívesebben fog igyekezni a szép éneklést is elsajátítani.

Fel tehát a munkára! A cél nemes és szent; s olyan, mely elodázhatatlan valósítást kíván. A siker el nem maradhat, ha kellő bölcseséggel s buzgalommal látunk a munkához.

Rozsnyó.

Réz László.

T Á R C Z A.

A BUDAI ZSINAT TAGJAI.

Ugyanezen cím alatt, e folyóirat legutóbbi számában, Zoványi Jenő, az 1791. évi budai zsinat tagjainak „teljes hitelességű“ névsorát adja, miután a zsinat jegyzőkönyvében és aktaiban található, valamint a Polgár Mihály és Révész Kálmán által összeállított névsorok „nem tartanak s nem is tarthatnak igényt a teljes hitelességre“.

Annak a kis Emlékkönyvnek, melyben én a zsinat tagjainak névsorát közöltem, címlapján szóról szóra ez áll: „Mindkét (t. i. a budai és pesti) zsinat tagjainak *teljes* névsorával.“ Tehát én, igenis, igényt tartottam és tartok az általam összeállított névsor teljességére.

Hogy csakugyan tarthatok is, azt épen a Zoványi Jenő névsorával igen könnyen bebizonyíthatom.

Ha valaki veszi magának azt a kis fáradságot, hogy a Z. J. névsorában, a csillaggal, kereszttel megjelölt neveket, valamint azon neveket, melyek az aljegyzetekben elszórtan, mint a zsinaton szintén jelenvolt póttagok nevei vannak megjelölve, az én sorozatommal egybehasonlíttja, azonnal meg fog győződni arról, hogy a kiket Z. J. a zsinat *tényleges* tagjainak állít, ugyanazok — sem többen, sem kevesebben — a R. K. sorozatában is megvannak; a Z. J. sorozata csak abban tér el a R. Kálmánétól, hogy *amabban egypár olyan név is befoglaltatik, melyeknek viselői a budai zsinatnak tagjai sohasem voltak.* Az is különbség továbbá, hogy a Z. J. névsorában a csillagok, keresztek és aljegyzetek kombinálásával kell és lehet a zsinati tagok névsorát összeállítani, míg a másik névsor egyszerre áttekinthető.

Mi okozza hát ezt az eltérést? Nem más, mint hogy Z. J. nem tett kellőleg különbséget a zsinatra megválasztott és a zsinaton tényleg részt vett tagok között. *Pedig csakis ez utóbbiakat lehet a zsinat tagjainak mondani.*

Közelebbi példákkal bizonyítok. Molnár Aladár meg volt választva az 1881—82. évi debreczeni zsinatra, de még a zsinat megnyitása előtt meghalt; Béki Sámuel és Csonka Ferencz meg voltak választva az 1891—93. évi budapesti zsinatra, de annak megnyitását nem érték meg. Ennélfogva világos, hogy Molnár Aladárról senki sem mondja, hogy ő a debreczeni zsinat tagja volt; Béki Sámuelről és Csonka Ferenczről sem mondja senki, hogy ők a budapesti zsinatnak tagjai voltak.

A Z. J. névsorában foglaltak közül

- . Szentgyörgyi József,
- Horváth Ferencz,
- Peleskei János,
- Dombi János,
- Sebők Sámuel,
- Sinai Miklós,
- Sigray István,
- Szilágyi Sámuel,

kiküldettek ugyan a zsinatra, de egyáltalában nem voltak annak tagjai, mert, vagy fel sem mentek Budára, vagy ha felmentek is, mint p. o. Sinai Miklós és Sebők Sámuel, a zsinat nem verifikálta, tagokul nem fogadta el őket, minélfogva nekik *a budai zsinat tagjainak névsorában helyük nincs*. Qu. e. d.

A fentebbi 8 név tényleg nincs meg a R. K. névsorában, hogy miért, annak, azt hiszem, elégséges okát adtam. A Z. J. névsorában is csillag és kereszt nélkül állanak e nevek, a mi azt teszi, hogy nevek a tagok közt sem a zsinat jegyzőkönyvében, sem az aktákban (a kánonok alatt) nem található.

Mindezekből világos, hogy ha Z. J. névsora, az idézett czim helyett ezt a czimet viseli: „*A budai zsinatra kiküldött tagok névsora*“; ha továbbá ő a R. K. sorozatától a teljességet meg nem tagadja, sem okom, sem jogom nincs a felszólásra. Így azonban, kötelességem volt sorozatom teljességét megvédelmezni.

A defenzívából azonban át kell térnem az offenzívára is, a történeti igazság érdekében.

Azt mondja Z. J., hogy „a zsinatra több helyről megjelent úgy a rendes, mint a pótag, és bár ez utóbbiak természetesen nem gyakorolhattak szavazati jogot, az üléseken való jelenlétök meg volt engedve.“

A zsinat jegyzőkönyve pedig ezt mondja: „Mivel ugyan a hitelleveleket vizsgáló deputácziónak munkájából az is kitéstett, hogy sokan azok közül, a kik a megyékbeli püspök-

ségek által ezen t. zsinatra követeknek rendeltettek, mind-
eddig is itten meg nem jelentek, azonban sok helyekről, az
ilyen, akármi okból meg nem jelenendők helyett képviselők,
vagy ügynevezett supplensek küldettek fel, ezekre nézve
végeztetett, hogy az efféle otthon választott képviselők, ha
szinte a rendes számot fölül haladják is: azon okon mind
azáltal, hogy a dolgok folyamatát egész függésében megért-
hessék, mélt. kir. biztos úr ő exc. megegyezéséből, vox-adásra
való szabadság nélkül, az ülésekben jelen lehetnek, *a mikor
mindazáltal a határozott számot meg nem haladják, akkor
voxuk is lehessen.*“

A budai zsinat tagjaira megállapított numerus clausus
100 volt; ennél fogva esetről-esetre, a mennyi rendes tag hiány-
zott, ugyanannyi póttag rendes tagnak tekintetett és szavaz-
hatott; még pedig nemcsak az illető távollevő rendes tagok
helyére megválasztott póttagok, hanem általában a póttagok
közül annyi, a mennyi rendes tag távol volt. Nem hihető tehát
az sem, a mit Z. J. a 232. lap 3-ik jegyzetében „inkább
hihetőnek“ gondol.

A 229. lap első jegyzetében ezt olvassuk: „A tiszán-
inneri kerület volt az egyetlen, mely az egyházmegyére való
közelebbi tekintet nélkül, *azaz az ügynevezett lajstromos sza-
vazással* választotta a zsinat tagjait.“ Lajstromos szavazás
1791-ben! ez mindenestre igen erős történeti bizonyíték lenne
a lajstromos szavazás mai lelkes hivei javára, azonban olyan
erős anachronizmus, hogy bizonyára maga Z. J. is mosolyog
rajta, ha közelebbről megnézi. Nem volt bizony azon az
1791-iki kerületi gyűlésen, jobban mondva, consistoriumban,
sem lajstromos, sem másféle szavazás; hanem a tekintetes
főkurátor úr, a többi méltóságos, nagyságos és tekintetes
úrral együtt, megcsinálta a névsort, melyet főtiszteletű szu-
perintendens uram, valamint tiszteletes és tudós esperes és
deputátus uraimék „evangéliomi szelidséggel“ elfogadtak. Nincs
épen most előttem a tiszáninneri „választógyűlés“ jegyző-
könyve, de a két dunai kerületnek (épen Zoványi legújabb
munkájában közölt) jegyzőkönyveiből látjuk, hogy a zsinati
tagok a dunántúli kerületben „*kinevezettek*;“ a dunamelléki
kerületben pedig „*meghatározottak névszerint a nemzeti syno-
dusra bocsátandó személyek*“. Tehát „*kinevezték és meghatá-
rozták*“ akkor a zsinati tagokat, nem pedig választották!
Ilyen volt az a tiszáninneri „lajstromos szavazás“ is!

De még a kinevezés mellett is tekintettel volt már
1791-ben a tiszáninneri egyházkerület is — legalább az egy-
házi követekre nézve — az egyházmegyék jogaira, sőt nagy-

ságára (anyaegyházainak számára) is. A 13 egyházi követ közül 2 (püspök és főjegyző) az egyházkerület, 1 (Óri Fülep Gábor) a sárospataki főiskola részéről küldetett ki, de ez utóbbi is a kerületi közgyűlés által; a többi 10 közül

4 a borsod-gömöri,

3 az abauji,

2 a zempléni,

1 az ungi egyházmegyéből való volt. Vesse már most akárki össze a négy traktus anyaegyházainak számát az illető egyházmegyebeli követek számával, azonnal meglátja az arányosságot.

A világi követeknek a traktusok szerinti megoszlását csak akkor bírálhatnám el, ha ösmerném mindegyik követről, hogy mely egyházmegyében volt functionarius; de a nevekből ítélve mégis úgy látom, hogy itt már aligha voltak közelebbi tekintettel az egyházmegyékre; — ebben a részben, de csakis ebben, igazsága lehet tehát Zoványinak.

Végezetre, bár aprólékosság, de némely historikus igen szereti az aprólékosságot is, megemlítem, hogy a budai zsinat jánitóra vagy ajtónállója nem Dobos István óbudai lelkész volt (mint Z. J. a 228. l. 13. jegyzetében állítja), hanem Szilády Péter, szalkszentmártoni predikátor.

Kassa.

Révész Kálmán.

ZSOLTÁRFORDÍTÁSOK.

A 18-dik zsoltár.

Magasztallak Jahve, eröm!
Sziklám Jahve s fellegváram,
Szabadítóm s Istenségem,
Szírtem, hová menekülök,
Pajzsom s üdvöm magas szarva,
Erős tornyom s menedékem,
Megmentóm az erőszaktól.
Dicsteljesnek mondom, Jahvét
S ellenimtől szabadulok.

Halál árja környez engem,
Vészes folyók rémitenek,
Pokol láncza van köröttem,
Halál törje szemem előtt:
Inségemben hívom Jahvét,
Istenemtől segélyt kérek,
Hallja hangom szentélyéből,
Kiáltásom füléhez jó.

S inog-remeg az egész föld,
Hegyek lába megrázkódik,
Inog, mert ő haragra gyúlt.
Füst gomolyog az orrából
És szájából heves tűz ég,
Szén lángol ki bensejéből.
Lehajtja az eget s leszáll,
Sötétség van lába alatt.

Kerubon ül s tovaröpül
Lebegve a szél szárnyain,
Mély homályba burkolódzik,
Köröskörül takarója

Komor felleg, sűrű felhő,
Fénye előtt felhők mennek
Jégesővel, izzó szénnel.

Csattog fenn az égben Jahve
S mennydörög a Mindenható.
Nyilakat ló s széjjelszórja,
Sok villámot s űzi őket.
S elötünik vizek medre,
Feltárul a föld alapja,
Jahve a te szidalmadtól,
Orrod dühös fuvalmától.

Lenyúl fentről s megfog engem
Kivonszol a nagy vizekből,
Megment böszült ellenemtől,
Gyülölőktől, mert erősbek.
Kik rám törnek inségemben,
De Jahve a támasztékom,
Kivisz engem a szabadba,
Kiment, mivel szeret engem.

Érdememként jár el Jahve,
Jóságomként fizet nékem:
Mert útjait megőrizem,
Istentől el nem szakadok:
Mert törvényi mind előttem
S parancsítól nem tágitok,
Jámbor vagyok vele szemben,
Óvakodom, hogy ne vétsek.

Érdememként fizet Jahve,
Jóságomként, szeme előtt.
Kegyess iránt kegyes vagy te,
Jámbor iránt jámbor vagy te.
Tiszta iránt tiszta vagy te.
Csalfa iránt ravasz vagy te.
Megmented a szenvedőket,
Büszke szemet megalázol.

Égni hagyod mécssem, Jahve,
Borúm Isten felderíti:
Ser'get zúzok szét tevéled,
Falt vivok meg Istenemmel.

Isten útja tökéletes,
 Jahve szava kipróbálva,
 Pajzs ő összes hiveinek.

Ki még Isten Jahvén kívül?
 Urunk mellett ki még szikla?
 Ki erővel övez engem,
 Hibátlanná teszi útam.
 Gyors lábat ad, mint a szarvas,
 Magaslatra állít engem,
 Kezem harcra kioktatja,
 Hogy karom érczijjt feszítsen.

Védő pajzsod nyujtod nékem.
 Támogat a jobbod engem,
 És irgalmad nagygyá téssen.
 Szilárdítom lépteimet,
 A bokáim nem inognak.
 Ellenim üzöm s elérem,
 Romlásukig meg se térek,
 Szétzúzom, hogy fel nem állnak.
 Leesnek a lábam alá.

Erőt adsz a harcra nékem,
 Leigázod támadóim,
 Elleneim megszakasztod.
 S gyűlölőim kipusztítom.
 Segélyt kérnek — s nincs segítő,
 Jahvétől — s nem hallgat rájok.
 Piaczporrá zúzom őket,
 Út sarává tiprom őket.

Háborukból kimentsz engem,
 Nemzeteknek tész fejévé,
 Idegen nép szolgál nékem.
 Már híremre meghódolnak,
 Hizelegnek a pogányok.
 A pogányok elcsüggednek,
 Félve jönnek váraikból.

Éljen Jahve! sziklám áldott!
 Magas üdvöm istensége!
 A ki bosszút állnom enged,
 Népeket vet nékem alá.

Megszabadítsz ellenünktől,
 Támadóim fölé emelsz,
 És megváltasz zsarnokoktól.
 Népek közt hadd áldlak Jahve,
 És nevednek hadd daloljak!
 Ki királya üdvén fared
 S kegyelmes lesz felkentjével
 S utódival mindörökké.

A 37-ik zsoltár.

(Alfabetikus közlemény.)

A gonoszon ne bőszerűj fel,
 Ne irigykedj a vétkesre,
 Mint fű gyorsan elszáradnak,
 Zöld sarjuként elhervadnak.

Bizz Jahvéban s cselekedj jót,
 Lakj e földön s járj el hiven,
 Úgy Jahvéban gyönyörködhetsz
 S ő megadja szived vágyát.

Czéljaidat hagyd Jahvéra,
 Bizz benne s ő megcselekszi,
 Jogod fényként hozza elő
 S igazságod verőfényként.

Dacz nélkül várd csendben Jahvét,
 Ne bosszankodj sors kegyeltjén,
 Olyanon, ki rosszat tervel.

El haraggal, hagyd a mérget,
 Ne ingerlődj enkárodra,
 Hisz a rosszak kipusztulnak
 S a híveké lesz az ország.

Figyelj kissé — s nincsen vétkes,
 Nézzed helyét — s nincsen többé.
 Szegényeké lesz az ország
 S gyönyörködnek nagy jólétben,

Gonoszt szó a rossz a jónak,
Fogait rávicsoritja,
De az Úr csak nevet rajta,
Hisz látja, hogy eljő napja.

Hítvány gazok kardot húznak,
Kifeszítik ijjaikat
Elejteni jámbort, szegényt,
Levágni, ki jó úton jár.
De szivőkbe szalad kardjok
És ijjaik széjjeltörnek.

Igaznak a kevés java
Jobb a gonosz bőségénél,
Mert széttörik gonosz karja,
Mig az igazt Jahve tartja.

Jók életét látja Jahve
És birtokuk örökre szól:
Rossz időkben nem bankódnak,
Jóllaknak, ha éhinség dül.

Kipusztulnak a vétkesek,
Jah* elleni, mint az üszök,
Füstté válnak, tovatűnnek.

Lám a gaz kéz s meg nem adja,
Az igaz ad s ajándékoz,
Áldóira száll majd a föld
S átkozói elpusztulnak.

Minden lépést Jahve intéz
Annál, kinek útja tetsző;
Botlik, de nem esik hanyat,
Hiszen Jahve fogja karját.

Nézd gyerekből aggá lettem,
De nem láttam jót elhagyva,

* Rövidebb formája a Jahve-névnek.

S hogy családja kenyért keres
Sőt folyton ad s ajándékoz
És utóda áldást élvez.

Óvakodj a rossztól s tégy jót,
Mindörökké fenmaradsz majd;
Igazságot kedvel Jahve,
Kegyeseit el nem hagyja,

Pusztulás vár a gazokra,
Vétkes magva kiirtatik,
Igazaké lesz az ország,
Benne laknak mindörökké.

Rosszat nem mond igaz szája,
Csak helyeset szól a nyelve,
Szívében az Úr törvénye,
Léptei nem ingadoznak.

Szemet vet a gaz a jóra
És megölni törekszik őt,
Jah nem hagyja őt kezében,
Törvény előtt felmenti őt.

Türve várd Jaht, tartsd be útját,
Felvesz majd, hogy bird a földet
S gyönyörködsz a rosszak vesztén.

Undok gonoszt láttam egyszer
Zöld czédruksként terjeszkedve, —
Odamentem s nem volt többé,
Kerestem, de nem találtam.

Védd jóságod, járj el híven,
A békésre szép jövő vár.
A bűnösök mind elvesznek,
Gaz jövője megsemmisül.

Zaklatottak üdve Jahtól,
Oltalmuk ő rossz időkben;

Óvja őket és megmenti,
Menti rossztól és megvédi,
Mert ő benne bizakodtak.

A 44-ik zsoltár.

A mi füleinkkel hallottuk, ó Jahve,
A mi elődeink beszéltek minékünk,
Nagy dolgot műveltél az ő idejökben,
A rég mult napokban.
Saját kezeiddel népeket téptél ki
S őket beültetted.
Törzseket irtál ki s őket kiterjesztéd.
Mert nem kardjaikkal vették meg a földet
S nem is karjok szerzett győzedelmet nékik,
Hanem a te jobbod, a te karod tette
S arczod ragyogása, mert szeretted őket.
Te, te vagy valóban királyom, és Jahve,
A ki elrendeled Jákob diadalát.
Te veled döfjük le szorongatóinkat,
Neveddel tiporjuk le a támadókat.
Mert nem bizakodom ijjam erejében,
Kardom nem szerezhethet szabadulást nékem,
Hanem te mentesz meg ellenségeinktől,
S te szégyenited meg azt, ki gyűlöl minket.
Ezért magasztaljuk Jahvét folytonosan
S nevedet dicsérvük időtlen időkig.

Mégis elvesztettél, csúffá tettél minket,
Nem vonulsz ki többé seregeink élén.
Az ellenség elől meghátrálni engedsz,
A mi gyűlölőink szerte robolhatnak:
Mint valami nyájat vágóhidra adott,
A pogányok között széjjelszórtál minket.
Népedet eladod, Jahve, potom áron.
És becsértéküket nem szabta meg magasra.
Gyalázatol adsz te minket szomszédinknak,
Gúnyul, csúfságul az egész környezetnek,
Közmondássá teszel pogányok körében,
A népek fejöket rázzák mifelettünk.
Gyalázatom folyton itt van én előttem
S arczomat szünetlen szégyenpir borítja,
Ócsárlók, csúfolók beszédei miatt,
Bosszúért lihegő ellenségek előtt.

Ennyi jött ránk, pedig nem felejtettünk el,
Nem szegtük meg csalfán a te szövetséged,
Nem húzódik vissza a mi szívünk tőled,
S léptünk le nem tévedt a te ösvényedről,
Hogy széjjelzúzhatnál sakálok tanyáján
És mély sötétséggel boríthatnál minket.
Ha elfeledtük vón' nevét Istenünknek
S idegen Istenhez nyujtottuk vón' kezünk, —
Nemde felkutatta volna ezt az Isten,
Mikor ő a szívek titkában is jártas?
De hisz te miattad ölnek minket folyton,
Tekintenek minket vágásra szánt nyájnak.
Serkenj fel hát Uram! Miért szűnyadozol?
Ébredezz s ne vess meg minket mindörökre!
Mért rejtéd el arczod?
Elfelejtéd a mi bűnkát s inségünket?
Hiszen a mi lelkünk a porig alázva,
Földhöz tapad testünk.
Kelj fel sietősen segítségül nekünk
S válts meg minket gyorsan a te kegyelmedért!

Pozsony.

Hornyánszky Aladár.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

Vasárnapi, ünnepi és alkalmi imádságok. Templomi használatra. Írta *Szolnoky Gerzson*, a hajdúböszörményi ev. ref. egyház egyik rendes lelkipásztora. Debreczen, 1904. László Albert és Társa kiadása. 265 lap, ára 4 korona.

Szolnoky Gerzsonnak ez már harmadik kötete az ima-irodalom terén. Szerző neve tehát nem ismeretlen a lelkési irodalom mezején. Kötetéhez tájékoztató megjegyzéseket fűzött, mert könyvének megírásánál hazai és idegen szerzők műveit is használta.

A régi magyar protestáns agenda- és imádságírók műveinek áttanulmányozása után kezdett hozzá e munka megírásához. Őszintén megvallva, mondja az Előszóban, nagy lelki gyönyörrel és bámuló tisztelettel olvastam a régi nagy írók: Melius, Heltai, Szenczi Molnár, Medgyesi, Pósházi, Tatai, Kármán, Szikszai, Melotai, Somorjai stb. műveit s úgy találtam, hogy ezek szebben imádkoztak, mint mi. Nyelvezetök erőteljesebb, mint a mienk, hitök mélyebb s bibliásabb keresztyének, mint mi. Kicsinynek a nagytól tanulni nem szégyen. Én a régi mesterektől tanultam, s a mit elsajátítottam, e munkában azt adom. A méh is a mézet ezer virágról szedi; én is hol egy gondolatot. hol egy kifejezést veszek át s úgy illesztetem azt be imádságom keretébe.

Idegen szerzők közül pedig használtam: Lampe Fr. A.: Gileádbeli balzsam a döghalál ellen cz. munkáját s az ennek függelékét képező Hunyadi Szabó Ferencz által írott imádságokat. Továbbá La Placette János: A keresztyén etikának rövid summája és Osterwald Fr. J.: A keresztyének között

ez idő szerint uralkodó romlottságnak kútfejeiről való elmélkedés című munkáját.

A kötetben 32—32 vasárnap reggeli beszéd előtti és beszéd utáni, 20—20 vasárnap délutáni beszéd előtti és utáni s egy-egy pár imádság van a tavaszi, nyári, őszi, téli vasárnap reggelre, valamint a bűnbánati és úrvacsora osztási vasárnapokra. Ez a vasárnapi imádságok csoportja.

Második csoport az ünnepi imádságok csoportja, a melyben vannak adventiek (4—4), karácsonyiak (2—2), újeszten-deiek (1—1), nagypéntekiek (1—1), husvétiak (2—2), áldozó-csüttörtökiek (1—1) és püünköstitiek (2—2), még pedig mind a délelőtti, mind a délutáni beszédek előtt és után.

Az alkalmi imádságok mostoha tavaszon, szárazság idején, nagy vihar után, jégeső után, bő aratás után, szűk aratás után, újbori úrvacsorakor, előljárók választásakor, év utóljárt stb. alkalmakra szólnak, a melyeket néhány betegért való imádság s az Úri imádság fejez be.

Ez a külsőleg gazdag tartalom belsőleg sem csekély értéket képvisel. Az imádságokon valóban meglátszik a biblia és a régebbi imádságírók tanulmányozása. Mélyebb hit, bibliásabb szellem, kálvinistább íz és szín van ezekben az imádságokban, mint általában az utolsó évtizedek templomi imakönyveiben. Tartalmi irányára nézve Szolnokny könyve a Csécsi-féle imádságos könyvekhez áll a legközelebb; nyelvezet tekintetében azonban folyékonyabb, színesebb, mint amazok. Imádságain a bibliai kenet mellett van bizonyos ódon zamat, a mi bizonyára a régi imádságírók tanulmányozásának a hatása.

A könyv kiállítása elég csinos, nyomása tiszta, de a betűi nagyobbak lehetnének, mert szószéki használatra célszerűbb az „öreg betűs“ nyomás.

V.

Nagykőrösi Athenas. Írta *Ádám Gerzson*, kir. tanácsos, nyug. főgimn. igazgató. Nagykőrös, 1904. Ottinger K. nyomása. Szerző sajátja. 318 lap ára . . . ?

Ennek a könyvnek az a célja, hogy Nagykőrös összes felkutatható szellemi harcosainak életét és műveit egybegyűjtve

tárja fel a nyilvánosság előtt s ekként megrajzolja a művelődés azon képét, a melyet Nagykőrös értelmisége a haza és egyház szolgálatában századokon át alkotott. Jelentőségét fokozza az a körülmény, hogy Nagykőrös városa a magyarság művelődési folyamának mindig számottevő növelő csermelye, időnként (pl. a XIX. század ötvenes éveiben) tekintélyes mellékfolyója volt. Egyház- és iskola-történeti szempontból azért is figyelemre méltó ez a könyv, mert Nagykőrös szellemi harczosait túlnyomólag az ottani református egyház és főgimnázium (a tanítóképző intézettel együtt) szolgáltatja s ekként ez a könyv becses adalék a nagykőrösi egyház és tanügy történetéhez, valamint a magyar kalvinizmus történetéhez, közvetve pedig a magyar irodalom történetéhez is.

A Nagykőrösi Athenas koszorúba fűzi nemcsak a Nagykőrösön élt, hanem az ott rövidebb ideig tartozkodott írók életét és irodalmi műveik jegyzékét is. Az írók betűrendes sorban követik egymást, szám szerint mintegy 143-an. Mindenik írónak pontos életrajzi adatait és irodalmi művei jegyzékét közli a szorgalmas szerző, a ki gondosan megnevezi a forrásokat is, melyekből az adatait merítette. Az ismertebb írók adatait, természetesen, csak reprodukálja a szerző; de a Nagykőrösi Athenas alakjai többségének életrajzi adatait és művei jegyzékét maga a szerző gyűjtögette össze. Ebben áll a könyvnek irodalmi értéke.

A Nagykőrösi Athenasban elsőrendű irodalmi nagyságok is szerepelnek, mint Arany János, Salamon Ferencz, Szász Károly, Szilágyi Sándor, Szilády Áron stb. Vannak szerényebb, de széles körben ismert írói nevek is, mint Ács Zsigmond a műfordító, Ballagi Károly a tankönyvíró, Filó Lajos egyházi író, Jánosi Ferencz természetrajzi író, Király Pál a nyelvész, dr. Kiss Áron a paedagogiai író, H. Kiss Kálmán, Losonczy István (a Hármas Kis Tükör szerzője), Losonczy László a költő, Mentovich Ferencz a költő, Nagy László a tankönyvíró, Öreg János a bölcséleti író, Szabó Károly a bibliografus, Tanárky Gedeon, Tomori Anasztáz a magyar Shakespeare kiadója, szilvás-újfalusi Ujfalvi Imre az énekiró, szigeti Wurga János a bölcséleti író stb. Végül csekélyebb jelentőségű tollforgatók nagy számmal.

A csinos kiállítású könyv a maga nemében sikerült alkotás. Irodalmi becsű, megbízható forrásmunka. Elismerés illeti meg szerzőt, a ki nyugalomba vonulása éveit is ily hasznos munkában tölti.

Sz.

A próba-énekeskönyv bírálata.

(Második közlemény.)

Lássuk most már a próba-énekeskönyv dallami részét. Itt is — bár unalmas és ismétlésekkel járó — az eddig követett leltározó módot fogom követni, mert az a legcélravezetőbb.

Az egész énekeskönyvben van összesen 96 dallam. Ezek úgy vannak elosztva, hogy a zsoltári részben van 52, a dicséreték közt 44. Minden dallamot annak az éneknek a sorszámával fogok jelezni, a melyhez téve van. Lássuk tehát egyenként:

Az 1. dallam eredetileg a CXIX. zsoltár dallama. Ide annyival jogtalanabban tették, mert miatta a nem találó szöveg minden második sorát egy szótaggal ki kellett nyújtani. Egyébként szép dallam. Egyetlen változtatás van benne, t. i. a 10. ütemben a C-t Cis-re emelték, hogy a kemény D hangnemet határozottabban jelezzék. Ez így magában helyes; de rá rögtön következik a feloldás, a mi tanulatlan énekesnek nehézséget okoz.

A 2. ének dallama szép és helyes.

A 3. ének dallamának beosztása helytelen. Az első sorban határozottan érzik, hogy ez a dallam felütéssel kezdődik, mert 1. és 2. ütemében a főhangsúly a 2-ik hangjegyre esik s nem az elsőre. Ugyanezt tapasztaljuk a 11. ütemben. Ennek a szokatlan tüneménynek az a magyarázata, hogy a bizottság elhatározta magyarrá tenni a zsoltárokat. S mivel a magyar zene ez idő szerint nem ismeri a felütést, egyszerűen eltolta az ütemvonalat, azt hívén, ha nem jelzi, azzal a valóságban is eltűnik a felütés. Ez határozottan tévedés, mert ha eltoljuk is az ütemvonalat, a felütés felütésnek marad s csak azt érzük el, hogy zavart lesz a dallam beosztása. Ugyanitt az 5. ütem 2—3 hangja közt olyan hézag van, a mely csak egy más hang beékelésével, úgynevezett kötéssel (melizma) enyészteszhető el. Úgyde, a bizottság bizonytalan forrásból merített elvénél fogva nemhogy kötést tett volna oda, a hol szükséges, hanem az eredetileg meglévőket is kiirtotta. Egyébként szép a dallam, megérdemelné az új, természetének megfelelő beosztást.

A 4. igénytelen kis dallam, de elég szép. Első sora felette egyhangú s azt hiszem, ez a hely idők folytán romlott meg. A bizottságnak nem kellett volna minden szó nélkül elfogadni a magyarországi énekeskönyv változatát, hanem visszamenve az eredetihez, tisztáznia kellett volna ezt a sort. A zsoltároknak 1608. évi hannoviai kiadásában — átírva a próbaénekes hangsorára — így találom ezt a sort: E, E, E, D, D, E, G, Fis, G. Ebben az a különös, hogy egygyel több a hangjegy, mint a ráeső szótagszám és ez okozta a romlást is. Mert bár bizonyos, hogy itt az utolsó második

és harmadik hangjegy között kötés van, az 1654-ben Lőcsén nyomtatott Gönczi György énekeskönyve úgy magyarázza, hogy a két D-t nagyon közel nyomatja, mintha egy hosszú hang volna s alája csak egy szótagot ír, a mivel aztán eltűnik a felesleg. Az erdélyi énekeskönyv 1778. kolozsvári kiadása újra különveszi a két D-t, de az első G hangot úgy rajzolja, hogy könnyen quadratumnak — felemelő jegynek — lehet nézni s nem tartom lehetetlennek, hogy ilyen úton került napfényre az a változat is, melyet a magyarországi énekeskönyv képvisel. Egy 1803. kiadás a Fis-t hagyja ki s így két G kerül a végére. Az 1785., 1805., 1811. s a Maróthi György 1774-ben kiadott Harmóniája visszaállítja a régit. Gondolom ennyi is elég annak bizonyítására, hogy tisztázni kell ezt a sort, mielőtt elfogadnók a magyarországi változatot, a mely, úgy látszik, legkevésbé gyökerezik a multban. Döcczenés van a 9. ütem 2—3. hangja közt s a 12. és 13. ütemek között, a mely kötésekkel elenyésztehető.

Az 5. énekhez a XXXV. zsoltár dallama van téve. Szép és jó dallam.

A 6. dallama is szép, de hangneme rosszul van lágy Á-nak jelezve, a mikor egész világosan lágy D. Azonkívül hibás a dallambeli ritmizálása a 2-ik sornak. Itt — a dallam belső szerkezete szerint — 5 hangjegy kerül az első ütembe, négy a másodikba s kettő az utolsóba. Ugyanígy van a 3-ik sornál, azzal a különbséggel, hogy itt a 2-ik ütembe csak 3 hang esik. Minderre az erőszakra részint a tájékozatlanság, részint a magyarságra való törekvés, részint az apróztottabb és pontos ritmizálásnak kerülése vitte rá a dallamkészítő bizottságot. Ezek közül egyik sem olyan, a mely igazolná a dallam természetén elkövetett erőszakot. Kötésre van szükség az utolsóelőtti ütem első és második hangja közt. Ez egyike a legszebb zsoltárdallamoknak, de ritmizálása magában is, a szöveggel együtt is tele van hibákkal.

A 7. énekhez a CXXXV. zsoltár dallama van téve. Igen szép dallam; legfeljebb annyi a gyengesége, hogy bár örömeinek, a vége emelkedés helyett igen leszáll. Ezen úgy lehetne némiképp segíteni, ha az egészet egy hanggal fennebb írjuk. A hangszin ezzel a mélyben is valamivel világosabb lesz. Így is egyike a legszebb dallamoknak, ritmizálása tökéletes. Itt érzik már azonban a hiányt, hogy a bizottság sehol sem jelezte a tempót, az időmértéket. Mindenesetre újítás volna ez az énekeskönyvekben, de hasznos újítás. Mert pl. ezen a dallamon határozottan érzik, hogy valamivel élénkebb mozgással kell énekelni, mint a többieket s a megszokott mértékben mozgókat. Most a tempóvétel minden énekvezér izlésére és tetszésére van bízva, a kik természetesen mindent egyformán elnyujtanak. Ha ritmizáljuk a dallamokat, annak elengedhetetlen feltétele, hogy a tempót — bárha két fokban is — jelezzük.

A 8. ének dallama szép, de nehéz; mert második felében az eddig már megszokott kemény D-ből hirtelen a lágy H hangnembe fordul. Épen ezért bizonyos fokú befejezetlenség is érzik rajta. Ritmizálása egyike a legváltozatosabbaknak, tán igen is változatos a nagy többség egyhangúságához mérve. 4 első sora így van: 3 + 2 + 4 + 1, illetve: 3 + 2 + 4 + 2. Két utolsó sora: 4 + 4 + 3. Ezt a változatos ritmust azonban nem a dallam természete parancsolta, hanem mintha azt akarták volna, hogy minél változatosabb legyen. A dallam legfeljebb megtűri; de hogy a két utolsó sor miért tér el hirtelen a megszokott formától, azt semmi sem magyarázza meg. Ezért az egészen a szeszély és következetlenség nyomát érezzük. A mi annál károsabb, mert a ritmusnak ilyen mesterkéltség volt a ráirt szövegeken áll hosszút, a melyek — mint a szövegi részben is kiemeltem — ritkán sikerülnek épen a dallam ritmusának czifrasága miatt. A 7. ütem utolsó hangja régi kiadásokban másképp van.

A 9. énekhez a CXXXVIII. zsoltár dallama került. A benne meg-ejtett felemelések helyesek. A 17. ütemben történt javítás is, mely-lyel az eredetiben levő kötést kerülték el, nem rossz, de felesleges.

A 10. ének dallama szép, de mivel félzárlattal végződik, a befejezetlenség érzetét kelti. Ritmizálása roppant változatos, de sike-rült. Azonban itt is érzik, s ilyen változatos ritmusnál sokkal inkább, mint egyebütt, hogy a szótágok hosszúságát és rövidségét is tekintetbe kellett volna venni. Erre a bizottság egyáltalában nem gondolt s félkótára ép úgy kerül a rövid szótág, mint negyedkótára hosszú. Sokszor ugyanazon ütemben. Nem ártana kötéssel tenni folyékonyabbá az 5., 11. 18. ütemeket. A 22. ütem G hangjának Gis-re emelése feltétlenül hibás. Mert ha a dallam vége kemény D-be fordul is, ez a Gis miért jelezze a kemény A hangnemet, ha abba a dallam egyáltalában nem megy? Itt a felemelés nem könnyebbé, hanem nehezebbé teszi a dallamot, s mikor épen az alaphangon történik, ezzel még azt a kevés egységet is megbontja, a mi a két egymás-melletti hangnem egyesüléséből áll elő. A dallam más hangnemmél végződven, mint a minőben kezdődik, mai izlésünket ki nem elégíti.

A 11. énekhez a LXXIV. zsoltár dallama van téve. A szöveg nagyon bánatos és ennek megfelelően eredeti dallama lágy hang-nemnek felel meg. Az ide kölcsönzött idegen dallam kemény hang-nemben mozog, a mi sokkal kevésbé talál a szöveg hangulatához. Ha még azt is meggondoljuk, hogy ez a kölcsönzött dallam nem-csak hangulatban, de szerkezetben is eltér az eredetitől, igazán nem értjük meg a csere szükségét. A 10. ütem 3. hangjának felemelése hibás, mert a dallam kemény C-be való kitérését jelzi, a hova azonban nem tér ki. S ezzel a felemelt hanggal, a mellett, hogy nehezebbé válik az éneklés, ok nélkül bomlik meg a hangnem egy-sége. Sokkal inkább fel lehetne emelni a 8. ütem utolsó hangját

— bár az is felesleges — mert itt legalább félzárlat történik a kemény C hangnemben.

A 12. ének dallama ugyanabba a változatos és nem indokolt cifra ritmusban van fogva, mint a 8. éneké, csakhogy a sorok más-kepen vannak keverve. Már a szövegi résznél említettem, hogy itt a szöveg ritmusába is eltérés tapasztalható az első és többi szakaszok között. Ez tehát így semmi esetre sem maradhat, mert három különféle ritmus bukdácsol egymáson keresztül-kasul. Ezenkívül egyike ez is azoknak a szép dallamoknak, melyek hangneme, a mai rendszerhez szokott érzék előtt bizonytalannak és ingadozónak tűnik fel. Maga a bizottság sem volt vele tisztában, mert egy \flat -vel jelzi, holott határozottan a lágy G hangnemnek felel meg. Tehát 2 \flat -vel jelzendő s a szerint kell kijavítani a 18. ütem E hangját Es-re. Mert ha a bizottság összhangosítva próbálja meg, lehetetlen be nem látnia, hogy ma csupán lágy G hangnemben lehet elképzelni ezt a dallamot s úgy egészen jó. Hibáztatnom kell a 12. és 13. ütemekben ejtett felemeléseket. Egyebütt helyes. De itt a dallam kemény B hangnembe igyekszik, miért is nagyon fontos a tiszta negyed F hang. Különben az is mutatja a bizottság eljárásának helytelenségét, hogy a 13. ütemben az említett ok miatt kénytelen volt a felemelt Fis-t ugyanabban az ütemben rögtön rá le is szállítani, a mi a tanulatlan énekesnek, a milyen a nép is, felette nagy nehézséget okoz. Meg kell tehát itt hagyni az eredetit. Kötésre van szükség a 6., 11., 16., 20. ütemekben, a hol természetesen mindenütt a lágy G hangnem értelmében, a hol előfordul, E helyett Es veendő.

A 13. ének dallamát sokan szeretik, pedig nehéz és nem szép dallam. A mint előttünk áll, ritmizálása se a dallam természetének, se a szövegnek meg nem felel. Például határozottan érzik 1. és 13. ütemében, hogy a dallam felütéssel kezdődik. Az utolsó sor első üteme dallamilag is, szövegileg is jobb, ha 5 szótagot foglal magában, a mi csak felütéssel vagy nyolczad hangjegyek bevonásával érhető el. Kötés kívánatos az utolsóelőtti két hang közé.

A 14. ének szép, sikerült dallam. Nem ártana azonban ha kötések tennék egyenletesebbé a 2., 4., 7., 9. ütemeket. Utolsóelőtti hangja az eredetinek megfelel, de tán nem ártana elfogadni azt a változatot, melyet az erdélyi énekesek 1778 óta mutatnak; mert az a mai ízlést inkább kielégíti.

A 15. ének dallama a mai hangrendszerbe nehezen illeszkedik bele. A lágy A hangnem érdekében tett felemelések csak nehezebbé teszik a különben is gyenge dallamot. Az alaphang ötödén kezdődik és azon is végződik, a mi ma a befejezetlenség érzését költi fel. Vagy végképen el kell hagyni, vagy — a mi könnyen lehet — utolsó hangját a C alaphangra kell lehozni s akkor vala-

mivel befejezettebb lesz. Megjegyzem, hogy az erdélyi énekes 1805. és 1811. kiadásában az utolsó hang csakugyan le is van hozva a C-nek megfelelő F alaphangra, nem tudom azonban eldönteni: szándékosan-e vagy vétségből.

A 16. ének dallama eredetileg a XLVI. zsolttáré s nem mondható nagyon szépnek. Nagyobb baj, hogy a mai rendszerbe nem illeszthető bele. Kemény G hangnemnek van jelezve, pedig sokkal több joggal lehetne kemény D-nek jelezni; és akkor se kapnók igaz képét. Annyira ingadozik a mai értelemben vett hangneme, hogy eligazodni rajta nem igen lehet s megkövetelni, hogy a mai nemzedék ezen az elavult hangnemen eligazodjék, nem is méltányos. A mi felemelést beletett a bizottság, bár a felemelt hangokat hirtelen követik a fel nem emeltek, mind helyesek. Beosztása azonban helytelen. Mert a 3 első dallamsornál határozottan érzik, hogy a sorok végén levő 3 hang egymással szorosan összefügg s közülük az első elsőrendű hangsúlyos helyet érdemel. A bizottság beosztása szerint ezek a hangok külön vannak választva s az elsőrendű hangsúlyosak ütem közepén, másodrendű helyen állanak, a min csak felütéssel vagy aprózottabb beosztással lehet segíteni. Különbösen én e dallam két utolsó sorát sokkal természetesebbnek látom lágy D hangnemben, mint kemény D-ben. Ugyde, akkor az egészet inkább lágy A hangnemnek kellene nézni s nem kemény G-nek. Azt hiszem, ennyiből is lehet látni, hogy ezt az ingadozó jellemű dallamot legjobb kihagyni, vagy nagyon is át kell alakítani. Hogy maga a bizottság se volt vele tisztában, bizonyosság rá az, hogy kemény G-nek jelzi, holott nincs az egészben egyetlen zárlat G-re; a mi van, az lágy A, vagy D hangnemet mutat. Így állván a dolog, nem kívánhatjuk, hogy kevésbé járatos kántoraink rajta eligazodjanak.

A 17. ének dallamán határozottan érzik, hogy felütéssel volt gondolva. A bizottság egyszerűen eltolta az ütemvonalat s ezzel, a nélkül, hogy a felütés megszűnt volna, természetellen lett a dallam ritmusa, a mellyel a szöveg sem egyezik. Ez a dallam elég biztosan lágy G hangnemben mozog; helytelen tehát az egy \flat előjegyzés kettő helyett; sőt ennek megfelelően a 8. ütem E hangját is Es-re kell változtatni, mert csak annak van értelme. Nem valami szép dallam.

A 19. ének dallama erős változtatáson ment át s mégse mondható sikerültnek. Kemény G-nek van jelezve s annak megfelelően fel vannak emelve az eredetinek megfelelő F hangok. Az utolsóelőtti sorban azonban lehetetlen a felemelés s így helyesen járt el a bizottság, mikor az 1806-ban megújított magyarországi énekeskönyvvel szemben visszaállította az eredeti F-et. Ugyde, ez a sor épen a fel nem emelt F hanggal kemény C-be modulál s így a következő utolsó sor hiába tér vissza hirtelen az alaphangnembe, a

bizonytalanság és bevégezetlenség érzete ébred a hallgatóban. Ez tehát bár még dallami változtatás is érezhető benne az eredetivel szemben, csak újabb átdolgozással használható.

A 21. ének dallama szép, beosztása helyes, de a szöveg semmiképp sem egyezik vele. A mi változtatást a bizottság tett benne, mind kárára van. Felemelte ugyanis az 1., 2. és 7. ütemekben a G hangot Gis-re, azt gondolván, hogy ezek átvezetnek kemény A-ba. Ugyde, itt semmi ilyen kitérés nem történik s így azok a felemelések csupán zavarják a kemény D hangnem összhangját s feleslegesen nehezítik a tiszta éneklést. A 4. ütem végső hangját is másképp találpm az 1608. kiadásban s bár már az 1654-iki eltér tőle, semmi okát sem látom a legrégebttől való eltérésnek, különösen, ha az jobb is, mint az újabbak.

A 22. ének dallama szép, beosztása azonban se a szöveggel, se a dallam természetével nem talál. Helyes beosztása csak felütéssel és apróztottabb ritmizálással lehetséges. A felemelések benne helyesek, sőt ha következetesek akarunk lenni, akkor a 21. ütemben is fel kell emelni a G-t. Csak nyernénk, ha a 13., 15., 20., 21., 22. ütemekben kötések volnának, melyek nélkül egyiket-másikat énekelni sem lehet.

A 23. ének dallamát nehezebbé teszi hangnemi ingadozása. Lágy E-ből kemény G-be, onnan ismét lágy E-be megy; majd lágy H-ba modulál, a honnan hirtelen tér vissza az alaphangnembe. Különben sem talál a szöveg és dallam hangulata egymással. A szöveg ezt mondja: Magasztaljuk vígan. A dallam elejétől végig bánatos nyomott hangulat kifejezője.

A 25. énekhez az L. zsoltár dallama van téve, nem a dallamból folyó czifra ritmusban, a mi különösen a szöveggel való egyezésen állott bosszút. Szép dallam, de nehéz. A bizottság két kereszttel lágy H hangnemnek jelzi, pedig határozottan lágy E. É-n kezdődik s azon végződik, csupán 2. sora és utolsóelőtti üteme mozog a lágy H hangnemben. Ezen az utóbbin segíteni is kellene valahogyan, mert igen közel lévén a végéhez, kissé bizonytalanná és befejezetlenné teszi az egészet.

A 26. ének dallama szép. Kötések szükségesek azonban a 7., 8. és 13. ütemekben. Az egészet nem ártana, lágy F-ből lágy G hangnembe írni, mert így magasabb és könnyebb fekvésű lenne, a mi csak előnyére válnék.

A 29. ének dallama szép és sikerült, a szöveggel azonban nem igen egyezik s kötések szükségesek 15. és 16. ütemekben.

A 31. ének dallama gyönyörű szép és sikerült. Jelezni kellene azonban az időmértéket, a mely itt a rendesnél valamivel elevenebb. S bár a hosszúságot és rövidséget itt sem vették figyelembe, különösen sikerült e dallam változatos és következetes ritmizálása.

A 33. énekhez a CXXXVII. zsoltár dallamát tették, a mely nagyon egyhangú s a mellett siránkozó hangulatú.

A 35. dallama nem szép s erőszakos kitérése miatt nehéz. Ha megmarad, a 9. ütemben levő Fis-t okvetlenül F-re kell változtatni, s azzal könnyebbé és egyszerűbbé lesz a menet.

A 38. ének ritmizálása sem a dallam természetének, sem a szövegnek meg nem felel. Minden második sora dallamilag is, szövegileg is nem 4 + 2, hanem 3 + 3 szerint tagolódik. A bizottság azonban elvileg kimondta a magyarosságot s ezért a páratlan ütemet kerülte. Ilyen magyaros törekvés eredménye e dallam felütéseinek eltüntetése is. Csupán az a baj, hogy sem egyik, sem a másik egyszerűen az ütemvonalak erőszakos eltolásával meg nem szűnik, ha lényeges vonásai a dallamnak. S valóban ott is a felütés a 11. és 14. ütemekben. Kötés szükséges a 16. ütem végére.

A 39. ének dallama szép is, sikerült is. S ez felel meg a dallamnak is, a szövegnek is.

A 44. ének dallama igen szép és sikerült.

A 45. ének dallama is szép, de a szöveggel nem egyezik. 9. és 19. ütemeiben jobban megfelelné a dallamnak is, szövegnek is más beosztás. Továbbá annyira túlsúlyban van benne a lágy G hangnem, hogy feltétlenül két b-vel annak kell jegyezni. El sem lehet másnak képzelné. Azon kezdődik, azon végződik, mi kell egyéb?!

A 46. ének dallama és szövege külön-külön gyönyörű. Egyezésük a lehető legrosszabb. Így nem maradhat. Az 1., 4., 7., 10., 13., 15. ütemek határozottan érzik a felütést, a mit ha visszaállítanak, a szöveggel is inkább fog egyezni. A 6. ütemben — gondolom sajtóhibából — C helyett Cis van.

A 47. ének dallama is szép és eléggé sikerült. Még természetesebb volna, ha a két első sor 3 utolsó hangja egy ütembe esnék, mert az utolsó harmadik hangon van a fő dallamhangsúly. Az utolsóelőtti ütemben nem ártana a kötés.

A 48. ének dallama sikerült.

A 49. ének dallamán leginkább érzik, mennyire erőszakosan járt el a bizottság a felütésekkel. Ez a dallam a legnagyobb határozottsággal hangsúlytalan hanggal, tehát felütéssel kezdődik. Így értelmezte eddig az erdélyi énekeskönyv is, így a magyarországi is. Most a bizottság azt hitte, hogy ezek az ütemvonal eltolásával egyszerűen magyarokká lesznek és megszűnnek. Így történt, hogy az 1., 2., 4., 5. és 17. ütemekben hangsúlytalan hangjegyek kerültek a jó hangsúlyúak helyére és fordítva. A magyarosság túlhajtott következtetését leginkább azért érezzük ebben az énekben, mert ha meghagyták volna az eredetit, az a dallam természetének is, a szövegnek is a lehető legszebben megfelelt volna.

Az 51. ének dallamának beosztása több részről elhibázott.

Egyrésről már az eredetiben érezhető, hogy a dallamsorok és a szöveg-sorok nem fedik egymást. A dallamsor épen fele a szövegnek. Ennek az a rossz következése van, hogy a dallam miatt nagyobb szünetet kell tartanunk ott, a hol a szöveg értelme nem engedi a megállást. Ezen úgy lehet segíteni, ha a szöveget rövidebb sorokba szaggatjuk. Másfelől a szöveg két első sora egész határozottsággal így tagolódik: $3 + 3 + 3 + 3$. A zene ezzel szemben így: $4 + 2 + 4 + 2$. De egyebüit is annyira rossz a szöveg és dallam egyezése, hogy csak új, természetesebb beosztással használható.

Az 52. ének mellett a LXXVII. zsoltár dallama van. Egyike a legszebbeknek. Ritmizálása azonban ugyanaz a cifra, melyről a 8. és 12. számok alatt volt szó, csak a sorok másképp vannak keverve. Ebben különös szeszélylyel a 3 sor megy $4 + 4 + 3$ szerint, a többi $3 + 2 + 4 + 2$ szerint. A hosszú és rövid szótagok figyelembe nem vétele itt bánt a leginkább, mert véletlenül egyugyanazon ütemben (7. 15.) félkótára rövid szótag s negyedkótára hosszú szótag esik. És ebből leginkább látszik, hogy ezt a ritmikai formát sem a szöveg, sem a dallam nem parancsolta. Hiszen pl. az első sorban: Te benned biztunk — szöveg is, dallam is azt mondja, hogy a *Te* szótagra rövid hangjegy essék. Úgyde, a priori fel volt már állítva a forma, mely szerint a «Te» szótag kapta a leghosszabb kótát. A 2-ik sor dallami beosztása ez volna: $3 + 4 + 4$. Az 5. soré még határozottabban ez: $4 + 2 + 3 + 1$, a mi a szövegnek is inkább megfelel. Bántó darabosságot enyésztetnének el a kötések a 2., 15., 19. és 20. ütemekben. Végül nyugodtan lehetne egy \flat -vel lágy D hangnemnek jelezni e dallamot, mert abban végződik s általában is inkább abban mozog.

Az 54. ének dallama gyenge utánzata az előbbinek. Szöveggel való egyezése még gyengébb. Ha mégis megmarad, kötéssel kell simábbá tenni a 6., 12. és 15. ütemeket, s egy \flat -vel lágy D hangnemnek kell jelezni.

Az 56. ének dallama is gyenge, a szöveggel nem egyezik. Kötések szükségeseek 1., 2. ütemében.

Az 58. énekhez a CXXXIV. zsoltár dallamát tették. Szép és jó.

Az 59. ének dallama se nem szép, se nem sikerült. Hangneme a mai rendszer szerint annyira ingadozó, hogy csak az egyházi hangnemekben jártasak tudnak benne eligazodni, a mit mindenkitől alig követelhetünk meg. Szöveggel való egyezése sincs. A mi változtatások benne estek, nagyobbára helyesek; a 14. ütemben való változtatás azonban indokolatlan. Itt az F-nek Fis-re való változtatása nem segít semmit, sőt az utána következő ütem F-jével — közelsége miatt — csak nehézséget okoz. Ugyanilyen nehézség — bár enyhébb — érezhető a 11. ütemben. Csak úgy lehet ezen a dallamon segíteni, ha az egészét lágy E hangnemnek fogjuk fel,

tehát annak megfelelően minden F-et Fis-re emelünk. Igaz, hogy így se sokat érünk vele, de valamivel jobb értelme lesz.

A 60. ének dallama szép, de így használhatatlan. Mindenekelőtt bizonytalan és befejezetlen, a min könnyen lehetne úgy segíteni, ha az utolsó sort C alaphangra lehozzuk. Ezt annyival inkább megtehetjük, mert az egész elég világosan megegyezik a mai kemény C hangnemmel. Éppen ezért felette csodálatos, hogy a bizottság elfogadta a 10. ütemben leszállított B hangot, a mely egészen megrontja a dallam határozott jellegét, s a mely leszállítás nincs meg sem az 1608-ik, sem az 1654-iki kiadásokban. Hogy az újabb kiadásokba s így a próbaénekesbe is hogy került bele, nem tudom. Dehogy feltűnő hiba, egészen bizonyos.

A 61. énekhez a CXLVIII. zsoltár dallamát tették, a mely szép, de hosszú és nehéz. Ritmikai beosztása és egyeztetése tökéletes; a 19. ütemben kellene csupán valamit igazítani, hogy a D hangnembe való menetel inkább kiéreznék. A hangulata azonban annyira szomorú, hogy a szöveggel ellentétben van s így jobb volna a zsoltár eredeti dallamát venni elő s ezt a maga helyére tenni.

A 62. ének dallama szép és szeretett. Első ütemében a G-nek Gis-re való emelése rossz. Gondolom annak a téves felfogásnak eredménye, mintha itt a dallam kemény A-ba menne, melynek vezérlő hangja a Gis. Itt efféléről szó sincs s az a Gis csak zavarja a hangnem egységét. Vissza kell tehát állítani az eredetit.

A 65. énekhez a CXXVIII. zsoltár dallamát tették. Először is lágy D hangnemnek jelzendő s nem lágy A-nak. Azután a 3. ütemben F-ről Fis-re emelt hangnak csak úgy volna értelme, ha utána tennék — természetesen kötéssel — az A-ra vezető Gis-t is. Így összhangzati lehetetlenség, a melynél az eredeti is sokkal jobb és értelmesebb. Az eredeti dallam van ilyen, mint ez a kölcsönzött.

A 69. ének dallama elég szép, de nagyon elnyújtott, hosszú. Kötések után kívánkoznak a 10., 14., 17. ütemek. Sajtóhiba van 23. ütemében.

A 73. énekhez a magyarországi énekeskönyv köznapi reggeli 4. számú kezdőénekének a dallamát tették. Mit hogy megtehettek, jele annak, hogy a dicséretetek sem egyebek, mint a zsoltárok erősebb, vagy gyengébb visszhangjai. Még abban is egyezik ez a zsoltárokkal, hogy hangneme épp oly ingadozó, értelmezése épp oly nehéz, mint azoké. Lágy A-nak van jelezve s ennek ötödén kezdődik, ötödén végződik, a mi befejezetlenné teszi. Régi idők avult ízlése ez, melyet a mai nemzedék nemcsak nem szerethet, de főleg nem is ismerhet. Egyébként kár a sikerült beosztásért és egyezésért.

A 80. ének dallama egyszerű és szép. Azonban igen mélyen jár; egy, esetleg két hanggal is feljebb tehető. Nem ártana az sem,

ha a 7. és 8. ütemek közt kötéssel, vagy valami más módon simábbá lehetne tenni a menetet.

A 82. ének dallama tele van érzéssel, a mely azonban kissé keservessé, szinte siránkozóvá teszi. Minden sora ugyanazt mondja s ezért egyhangú. Beosztása a szöveggel sem egyezik mindenütt, de a dallam értelmével sem. Az 1. és 7. ütemekben érzik a nem jelzett, de tényleg meglevő fölütés. Főként pedig az érzik, hogy mind az 5 sornak 3 utolsó hangja egy ütembe tartozik, melyek közül minden első főhangsúlyos helyet követel magának. Most másodrendű helyen állanak.

A 83. énekhez a XVIII. zsoltár dallamát tették, a mely maga nincs felvéve. Az egész dallam hosszú, s bár elég érdekes, bágygiasztó. Értelmezése azonban teljesen téves. A leghatározottabban megfelel a mai lány G hangnemnek, tehát annak kell jelezni: abban kezdődik s abban végződik. Ehhez képest le kell szállítani a 9. és 21. ütemek E hangját Es-re. Ennek felel meg a kezeink közt levő legrégebb kiadás s a régi kiadások legtöbbször. Hogy néhány régi kiadásba s onnan a próbaénekesbe hogyan került ez a hiba, nem tudom; de a helyes és helytelen felfogást szépen mutatja az 1778-ban megújított erdélyi énekeskönyv, a melyben az első hely felémelve, tehát helytelenül, a második azonban a régi szerint, s jól van jelezve. Ha ezeket és más javításokat megteszszük, akkor is elég nehézkes és nehéz lesz ez a dallam; így használhatatlan.

A 84. énekhez idegen dallamot, még pedig temetési ének dallamát tették. Éppen ezért, bár mi erdélyiek végtelenül szeretjük és megszoktuk e mellett a zsoltár mellett, a dallam busongóbb, mint a szöveg kívánná. Érzik 1. és 6. ütemében a helytelenül nem jelzett felütés.

A 86. ének dallama szép és sikerült.

Íme ezek a zsoltár-dallamokra vonatkozólag a részletes észrevételeim.

Kolozsvár.

Seprődi János,
kolleg. tanár.

b) Külföldi irodalom.

Kochs E.: Übertritte aus der römisch-katholischen zur evangelischen Kirche in Deutschland während des XIX. Jahrhunderts. Leipzig (Braun) 1903. 342 lap. Ára 3 márka.

A mű az „Evang. Bund“ megkoszorúzott pályaműve. Kath. részről és szellemben ilyet a konvertita *Rosenthal* írt „Konvertitenbildes aus dem XIX. Jahrh.“ czim alatt 1865-ben.

Bevezetésében találóan mondja a szerző, hogy az egyik keresztyén vallásfelekezetről a másikra való áttérések a vallásos élet- és jellemfejlődés legtanulságosabb jelenségei. Történeti életének egyetlenegy pontján sem szemlélheti annyira valamely vallásfelekezetet a maga hitvallásos tartalmának a személyes életre vonatkozó jelentőségét, mint éppen az áttéréseknél, a mi egyúttal a vallásfelekezetek történehitani alapon való elfogulatlanabb megítélésének s a hittartalom szellemi revíziójának egyengeti az útját. Abban is igaza van a szerzőnek, hogy a XIX. század áttérései éppen nem külső hasznossági, vagy tisztán esztétikai, művészi, socialis vagy intellektualis szempontok szerint mérlegelendők, mivel a legtöbb áttéréshez egész irodalom fűződik, a melyben a nyerő vagy a veszítő egyházfelekezet hittani álláspontja személyes benső pszichológiai alapon van föltüntetve. Az áttérések különben a vallásos egyházi élet hullámszásával vannak kapcsolatban s minden egyes komolyabb esetben a vallás alapjainak és felekezeti kialakulásainak újabb meg újabb megvizsgálását vonják maguk után. Természetes, hogy az elmúlt századok földsíri rendszerének szélsőségei, a tömeges fejedelmi konverziók s az osztrák és francia tömeges áttérések itt nem jöhetnek tekintetbe. Ezek egészen más szempontok alá esnek.

A XIX. század, eminens értelemben véve, az áttérések százada. A vallásos ethikai motívumokból eredő áttérések ezzel a századdal kezdődnek és tanulságos adalékai a keresztyén vallásfelekezetek vallásos egyházi életének. Szerzőnk nem követi *Rosenthal* hatásvadászó, szinte reklámszerző fejtegetéseit „az egyház szellemi és anyagi hatalmának növekedése“ szolgálatában. A prot. egyház hivatalosan nem térítői egyház, s a jezsuiták propagandás művét távol tartja magától. *Rosenthal* „parádés számadatai“ nem illenek a protestantizmus keretébe, mely bizonyos tekintetben „tartózkodó és várakozó állást“ foglal el az áttérőkkel szemben. De azért a statisztika az áttérés tekintetében is a protestantizmus javára szól. Így az 1890—1897. években Németországban az ev. egyházba áttért 17,002 s a római egyházba csak 2794 személy. S ez a magas szám annál föltünőbb, mivel tudvalevőleg az intenzív jezsuita térítgetés a diasporában s a vegyes házások között tagadatlatlanul előnyben van a protestáns fölött. Szerzőnk a kiválóbb áttérők vallásos élet- és jellemképének előadására szorítkozik csupán. Éppen nem követi *Rosen-*

thal eljárását, mely „pantheont“ emel „a hit vértanúinak“, s ugyancsak kiaknázza egy *Stolberg, Schlegel* és *Müller Á.* áttéréseinek romantikus eseteit. Rosenthal könyvében is, mint *Janssen* művében „a dogma korrigálja a történetet“. Nem „a szentek tükkörképeivel“ foglalkozik Kochs műve, hanem az egyes konverziók lelkiismereti küzdelmeinek lehetőleg hí és tárgyilagos feltüntetésével.

Mondottuk, hogy a XIX. század mindkét egyházra nézve „az áttérések százada“, a melyek annak történeti fejlődésével és hullámozó szellemi áramlataival állanak szerves kapcsolatban. A múlt század óta lejárt az ellenreformáció erőszakos térítgetéseinek korszaka. Az 1648-iki westfáliai béke képezi itt az átmenetet, mely — első eset a világtörténelemben — a politikai hitelét veszített pápaság határozott protestálása daczára jött létre. A nacionalizmus és a felvilágosodás szelleme — főleg Németországban — magát a római egyházat is áthatotta, s a vallási türelem eszméje a jezsuita rend eltörlését vonta maga után. Kivételt képez a romantika korszaka, mely sok konvertitát szerzett a római egyháznak. Róma ekkor a művészet és a költészet hazájának s a trón és az oltár sziklijának tűnt föl sokak szemében. Akkor vesztette el az evang. egyház *Werner, Hensel, Hahn, Florencourt, Haller, Overbeck, Schadow, Carolsfeld, Winckelmann* és más kiválóbb tagjait. De a mint a benső ker. élet az evang. egyházban is megnyilatkozott, azonnal csökkent az áttérések száma. A középkori pápaság restaurációja, a jezsuita rend visszaállítása, az index-kongregatio, s a bibliai társulatok tilalma, illetve az azoknak nyomában járó pápás egyházi abszolutizmus szerezte meg az első konvertitákat Róma részéről az evang. egyháznak. Róma külső politikai hatalmának megnövekedésével benső szellemi ereje kimerült s új élet-erőt fejlesztett az evang. egyházban.

E politikai egyházi háttér magyarázza meg 1840-ig a tömegesebb áttéréseket az evang. egyházba Németországban. Szerzőnk a kronológiai sorrendet követve, három kategóriába sorozza az evang. egyházba való áttéréseket a XIX. században Németországban. Az első kategóriába sorozza azokat, a kik az üdv utáni személyes hívő vágyódásból hagyták el a római egyházukat, illetve tértek át az evang. hitre. Ezek közé tartozik a nagyhirű *Gossner* (1826), *Erzsébet* porosz királynő (1830), *Augusztina* liegnitzi hercegnő (1831) s több német kath. lelkész. A másodikba sorozza azokat, a kiknél az áttérés indoka és mozgató oka a római egyház iránti tanellentétben keresendő. Számszerint 69 ilyen áttérőt jellemez a szerző, a kik között a legtöbb lelkész és tanár, vagyis tanult emberek. *Schad* (1804), *Kayszler* (1805), *Eisele* (1824), *Steman* minister (1827), *Reichlin-Meldegg* theologiai tanár, *Beck* udvari tanácsos (1868) és *Springer* a művész a kiválóbbak. 10 tanár, 26 lelkész, 8 író és 5 rendi tag szerepel az áttérők között. Végül a harmadik kategóriába sorozza azokat az áttérőket, a kik a pápai abszolutizmus elleni lelkiismereti kényszer behatása alatt hagyták el ősi egyházukat. Ide tartozik *Sedlniczky* gróf, az

ismert nevű boroszlói hercegprimás (1863), *Steinach* grófnő (1871), *Richthofen* apát az ó-katholicizmus útján (1875), *Uphues* (1879) és *Riehl* (1887) ismert nevű hallei bölceleltanár és író, *Hoensbroech* gróf (1895), az ismert nevű exjezsuita író, ki áttérését egy külön iratban is megindokolta s végül *Vogt*, az udvari káplán (1900) és *Zirbes*, a népies költő (1900). Az e kategóriába tartozó áttérők között 3 lelkész is szerepel.

Szerző életelevení mozaikképekben egyenként ismerteti forrásszerű alapon az egyes áttéréseket s mindenütt szemléltető alakban domborítja ki azok motivumait. Elhiszszük neki, hogy némely áttérésnél hibás emberi felfogás s téves nézet is közrejátszhatott, de egyúttal megjegyzi, hogy egyetlenegy esetben a külső czélszerűségnek vagy politikai számítgatásnak tisztátalan motivumaival, mi végből elégséges egy *Sedlniczky* érsek vagy *Hoensbroech* jezsuita és több lelkész, szerzetes vagy tanár esetére hivatkozni, sőt nem egy esetben hivatalban, állásban és tekintélyben tetemes veszteségekkel is járt az áttérés. Helyesen mondja a szerző, hogy nem az evang. egyháznak külső, maig is „szolgai“ alakja, hanem annak tartalmi igazsága és annak ereje volt az oka az áttéréseknek. Bizony a mi egyházunk külső világi állását és megjelenését tekintve maig is „Jahve szenvedő szolgájának“ Jezsaiás-féle képét viseli magán. Az is lehetséges, hogy sok konvertitánál inkább az előző egyházi és hitbeli álláspontjával való szakítása, mintsem az evang. igazságról való életelevení meggyőződése lehetett oka az áttérésnek.

Végül még azt a kérdést is fölveti a hitvallás kérdéseiben mélyen járó szerző, hogy mi lehet az oka annak, hogy Németország számos prot. érzésű és gondolkozású katolikusai közül, miért térnek át aránylag oly kevesen nyíltan és őszintén a protestantizmusra? Ennek okát abban látja, hogy ezeknél a „prot. katolikusoknál“ még nagy a távolság a római egyház tanai és intézményei elleni protestálás s a protestantizmus valódi lényegének alapelvei között, mely távolságnak áthidalása hosszas belső küzdelemnek a műve és folyamánya. További okát abban látja, hogy sokan — mint ma a Krauss—Schell—Ehrhardt-féle reformkatholicizmus hívei — Rómától várnak hiábavaló módon engedményeket és reformokat. Pedig Róma sem nem tanult, sem nem felejt s maig is — legalább jelen pápás absolutistikus alakjában — reformálhatatlan.

S végül többen e vallásos prot. jellegű katolikusok közül Róma mechanikus hit- és szervezeti egységének behatása alatt állva, megütözköznek a különböző prot. tanvéleményeken, eltérő theol. irányokon, a különböző egyházjogi szervezeteken s egyházunk éppen nem egységes liturgiáján, a mi éppen nem könnyíti meg az üdv személyes elsajátításának s az objektív bibliai keresztyénségnek a maga központi jelentőségében és érvényében való hiterős vallását és megértését. Pedig a franczia s az osztrák „Los von Rom“ mozgalmtól még sokat várhat a jövőben a protestantizmus. A meddig az evang. egyház ki fogja fejteni az igazság erejét és hatalmát s egyházi élete a meggyőződés szellemi erejével

fog hatni a kedélyekre, mindaddig Róma egyházának legjobbjaira várhat a jövőben is a protestantizmus. A római egyházi életnek a jezsuitizmus szellemével való megtöltése s a pápai abszolutizmus fokozatos növekedése ma csak javára van a protestantizmusnak.

Róma hatalmas anyagi és politikai vívmányait, a melyeket hierarchiai rendszerével elérni tudott, mindenkor a belső vallásos élet hatalmasságainak elvesztésével fizette meg. A római egyház maig is a *külsőnek* túlságos hangsúlyozásával a *belső* evang. tartalmat vesztette el, holott éppen e tartalom legszilárdabb és leglényegesebb alapja a keresztyén-ségnek most és mindenkoron.

Sz. M.

Achelis: Abriss der vergleichenden Religionswissenschaft. Leipzig, (Göschen) 1904. 163 lap. Ára kötve 1 márka.

Szerző műve annak a lipcei irodalmi vállalatnak egyik terméke, a melyben eddigelé *Hardy* „Buddha“, *Achelis* „Ethika“ és „Sociologia“, *Elsenhaus* „Logika“, *Rein* „Pädagogika“, *Lipps* „Psychophysika“ és *Koch* „Irodalomtörténet“ című műve megjelent.

Művében néprajzi és nyelvtudományi alapon gyűjtötte össze a vallástudomány anyagát s a pszichológiai tapasztalati módszer segítségével teszi azt bírálati vizsgálódásának a tárgyává. A vallástudomány tananyagához *Ilartmann*, *Pünjer*, *Pfleiderer*, *Sausaye*, *Höfding*, *Tiele*, *Müller*, *Bender*, *Rauwenhoff*, *Ihalthoff*, *Morison*, *Bonns*, *Ferguson* és *Bourst* vallástörténeti és bölceleteit, s néprajzi adataihoz *Ratzel*, *Peschel*, *Taylor*, *Lippert* és *Steiner* merítte idézi és használja. Mint látjuk, a legelőkelőbb szakirodalomból merítette művéhez a tananyagot.

Vázlatos, de azért minden kérdésben eléggé tájékoztató zsebkönyvtári műve egy bevezetésen (1. §.) kívül két nagy szakaszban öleli föl az anyagot, a melynek egyike „a vallástörténet fejlődésének alapvonalaival“ s másika „a vallástudomány alapelveit“ ismerteti.

Bevezetésében „a vallástudomány feladatát és fogalmát“ ismerteti. Psychol. és ismeretelméleti érdek kívánja a vallástudományi kutatásokat, a melyeknek egészen természetszerűleg történeti s bölceleti jellegük van s egyik legfontosabb segédeszközük az összehasonlító nyelvtudomány. A vallástudomány születési órája 1874, mely évben *Müller M.* a londoni nemzetközi keleti kongresszuson a kelet szent könyveinek hí fordításokban való bírálati kiadását indítványozta, s a melyekből eddigéle 1879—1898-ig 49 kötet jelent meg.

Ma már sok helyütt p. o. Franciaországban és Hollandiában külön vallástudományi tanszékeken művelik e tudományt, ezt Franciaországban a *Réville-féle* „Revue de l'histoire des religions“ s Németországban az *Achelis-féle* „Archiv für Religionswissenschaft“ (1898 óta) áll e tudomány szolgálatában, a melynek évfolyamaiban magvas összefüggő pszichológiai és ismeretelméleti tanulmányok olvashatók az egyes hitnézetekről.

Az első szakaszban, s közelebbről annak első részében, „a vallás alkotó részeit“, s másikkban „a vallások fejlődésének alapvonalait“ ismer-teti. A vallást a természetfeletti hatalmakban vetett hitre alapítja, a mely-nek rajza a mythologia, s kifejezője a természet és a szertartás. Alkotó részei a lélek fogalma, a jövő élet képzete, a megváltás érzete, a ter-mészet és az Isten s az ember és az Isten közötti viszony, a cultus, az ima, a fogadalom és az áldozat, a szorosabb értelemben vett szertartás s a papi hivatal. Fejlődésének főbb fokozatai, a fetiszizmus és shama-nizmus természetimádási fokozatai, a magasabb természetvallások s az ethikai vallások. Utóbbiak közé az ethikai elem túlsúlyánál fogva a zsidóságot, a keresztyénséget, a mohamedanizmust és a buddhizmust sorozza. Meggyőzően fejtegeti, úgy a vallás alkotó részeinek, mint az egyes vallásalakoknak természetyszerű kifejlődését s helyenként a költő-ket is (p. o. Goethét) megszólaltatja.

A második szakaszban a vallás fogalmát, lényegét és eredetét, jellemző sajátságát, a vallásos fejlődés törvényeit, a vallás általános érvényű elemeit s egy zárószóban a vallásos problémának a jelen-korra vonatkozó nagy jelentőségét ismerteti. Szerinte a vallás a fejlő-désnek egyik orgánikus folyománya, a mely a nyelvhez, joghoz, erkölcs-höz és művészethez hasonlóan társadalmi élettevékenységnek mondható.

Mint tisztán egyéni jelenség „vallásosság“, s így a szív és a kedély dolga és meghatározottsága. Egy természetfeletti hatalomtól való függőségünk érzete az, a melynek egyetemes jellege mellett erős néprajzi jellege is van, de a melyre a vallásalapítók egyénisége is döntőleg hatott. Maradandó érvényű elemeinek alapja az emberi kedélyben s általa az ember egész szellemi lényegében gyökerezik.

Minden szubjektív vallásos vonása mellett is a vallás művelődés-történetileg véve a szellemi élet többi részeivel szervesen összefüggő „socialphysikai jelenség“, a melyet ilyennek az ethnographia is beigazol. A hozzá fűződő dogmatika nem mindig annak lényegét, hanem csak annak felszínét vagy a róla szóló terméketlen spekulációt érinti (p. o. a keresztyénségben a háromságról s a két természetről szóló tan). Itt saj-nosan nélkülözzük a *kijelentés* faktorát. Szerzőnk szerint ma erős vallási érzék hatja át az emberiséget s a véghetetlennek érzetét Schleiermacher óta a természettudományi kutatások sem tudták háttérbe szorítani. A fejlődés nagy elmélete is a vallásos érzések s a szellemi élet óriási hala-dását prédikálja napjainkban, s a véghetetlen szellemben találkozik a tudomány is a vallással, a melynek egyik nyilvánulási alakja az ember, mint „az emberiség örökös studiuma“. A tudás is a hitben végződik, s minden, mi általános, igaz, utolsó, legmélyebb és végök a tudomány-ban is, a hit körébe való. A tudományos kutatásnak határai vannak, s a hol azok végződnek, ott lép föl a hit világa.

Sz. M.

A M. Prot. Irodalmi Társaság pénztárába 1904. évi április 1-től 30-áig befolyt összegek kimutatása.

1. Alapító tagok kötvényei után 5%-os kamatok, 1904-re: Hörk József Pozsony, 1903—1904-re: Pozsonyi ev. theologusok Otthona.

2. Rendes tagoktól évi 12 koronával, 1904-re: Sárkány Sámuel Pilis, Ritoók Zsigmond Nagyvárad, Somlyóvidéki ev. lelkészi kör, Nagy József Nagyszeben, Beliczay Béla Budapest, Budapesti ág. hitv. ev. egyházmegye, Darányi Ignác Budapest, Fabiny Gyula Budapest, dr. Kiss Károly Budapest. dr. Szélényi Aladár Budapest, dr. Sztelho Kornél Budapest, Sztérényi József Budapest, Zitás Bertalan Pthrügy, Soltész Nagy Kálmán Miskolcz, 1903-ra: B. Pap István Új-Sóvé, Kovács Sándor Pozsony, Kovács Zsigmond Debreczen, 1902-re: Sütő Kálmán Migléc, Kutas Bálint Törökszentmiklós, 1902—1903-ra, Beek Vilmos Pozsony, 1904. év I-ső felére: Kovács Sándor Marosillye.

3. Pártoló tagoktól évi 6 koronával, 1904-re: Gönczi Lajos Székelyudvarhely, dr. Csiesi Miklós Makó, Biberauer Tivadar Budapest, ifj. Szabady Adolf Budapest, Szabady Béla Budapest.

4. Segítő tagoktól évi 3 koronával, 1904-re: Marosillye ev. ref. egyház.

5. A Biblia-Társaság jubiláris alapjára: A bibliai társaságot ismerető füzet tiszta jövedelme, (Hornyánszky Viktor czég útján) 302 korona 52 fillér, Böleskei ev. ref. egyház 10 korona, Gombai ev. ref. egyház 6 korona 40 fillér, Martonfalvai ev. ref. egyház 2 korona.

Összesen befolyt 641 kor. 92 fillér.

Budapest (IV., Deák-tér 4.), 1904 május 1-én.

Bendi Henrik,
társ. pénztárnok.

Pályázati hirdetés.

Koszorú című kiadványsorozatának 1904. évi tiz füzetére pályázatot hirdet a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság. Kiváncsantnak vallásos elbeszélések, életrajzok, történeti képek és rajzok. A főfeltétel az, hogy az evangélium lelke buzogjon bennök, keresztyén valláserkölcsei erővel hassanak és tősgyökeres magyar nyelven szóljanak. A pályázat nyílt, bárki résztvehet benne, jelíges levélke nem szükséges. A közlésre elfogadott művek kis nyomtatott ivenként 45—50 koronával díjaztatnak. A füzetek terjedelme egy nyomtatott ivnél kisebb, másfélnél nagyobb nem lehet. A kéziratok f. évi június hó 15-ig alólirott titkárhoz küldendőek. — Budapest, 1904. február 3-án. *Szöts Farkas*, a M. P. I. T. titkára.

Tájékozás

a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság felől.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság célja, hogy az evangyéliomi protestáns tudomány egyházi és népszerű vallás-erkölcsi irodalmat művelje, terjessze, s az egyházi életet evangyéliomi alapon irodalmi uton ápolja és fejlessze. Ezekre a célokra jelenleg a következő kiadványai szolgálnak:

I. Protestáns Szemle.

Protestáns havi folyóirat. Megjelenik (július és augusztus kivételével) minden hónap 15-én, évenként 10 füzetben 40 íven. Tartalmát iránycikkék, tanulmányok, kisebb monografiák, hazai és külföldi egyházi és irodalmi szemlék képezik. Cikkei a tudomány színvonalán állnak, de a nagyközönség által is élvezhető módon népszerűsítőleg vannak kidolgozva. *A Protestáns Szemlé a Magyar Prot. Irod. Társaság pártfogó, alapító, rendes és pártoló tagjai tagdíj fejében kapják.* Előfizetési ára nem tagoknak egész évre 8 kor. Most a XVI-dik évfolyam járja.

II. Tudományos könyvek.

Tudományos egyházi, főleg egyháztörténeti művek sorozata, melyben kidolgozott egyháztörténeti eredeti monografiák és theologiai tudományos munkák jelennek meg. Évenként egy kötet, 20—25 ív terjedelemben; eddigelé 16 kötet. *A Társaság pártfogó, alapító és rendes tagjai tagdíj fejében, a többi tagok kedvezményes áron kapják.*

III. Egyháztörténeti Adattár.

M. prot. egyháztörténeti okmányok gyűjteménye. Évenként egy kötet, 10—12 ív terjedelemben. Eddig 2 kötet. *A pártfogó, alapító és rendes tagok tagdíj fejében kapják.*

IV. Házi Kinestár.

Vallás-erkölcsi építő könyvek sorozata, főleg a művelt közönség számára. I. kötet: *Csendes órák*, angolból fordította *Szász Károly*, dunamelléki püspök. II. kötet: *Mártha és Mária*, francziából fordította *Vargha Gyuláné*. III. kötet: *Ahítat szeretet*. Vallásos költemények, írta *Szabolcska Mihály*. IV. kötet: *Az ő nyomdokain*, angolból fordította *Csizmadia Lajos*. *A segítő tagok tagdíj fejében kapják, a többi tagok külön fizetés mellett, Ára csinos vászonkötésben minden egyes kötetnek 2 kor., diszkötésben 4 korona.*

Mindeme kiadványok megrendelhetők a Társaság főbizományosánál, *Hornyánszky Viktor könyvkiadónál* (Budapest. Akadémia bérháza). *A reklamációk is hozzá intézendők.*

V. Koszorú.

Vallás-erkölcsi népies kiadványok sorozata. Elbeszélések, életrajzok, történeti rajzok, hiteősítő traktátusok. Évenként 10 füzet, eddig 100 füzet. *A segítő tagok tagdíj fejében kapják, a többi tagok külön fizetés mellett. Ára füzetenként 8 fill., 15 füzetből álló kötetenként 160 kor., 5 füzetből álló kötetenként *Protestáns Családi könyvtár* címen 60 fill.*

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak tagja lehet bármely magyar honfi és honleány, a ki a Társaság célját előmozdítani hajlandó s ez iránt szándékát vagy a titkárnál (*Szöts Farkas*, IX. Kálvintér 7. sz.) vagy a pénztárnoknál (*Bendl Henrik*, IV. ker. Deák-tér 4. szám a.) bejelenti. *Pártfogó* tag az, a ki egyszer-mindenkorra ezer koronát fizet vagy kötvényileg biztosít, *alapító* tag az, a ki egyszer-mindenkorra kétszáz koronát fizet vagy biztosítja Társaság javára. *Rendes* tagok évenként 12 korona tagdíjat, *pártoló* tagok évenként 6 koronát *segítő* tagok évenként 3 koronát fizetnek.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

SZÖTSFARKAS,

THEOL. AKADÉMIAI TANÁR,

A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Áz egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 8 kor.

BUDAPEST,

HORNYÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA

1904.

TARTALOM.

I. Értekezések és tanulmányok.

	Lapszam
1. A győri evang. egyház multjából. <i>Dr. E. Nagy Olivér</i>	333
2. Természettudomány és vallás. (Bef. közl.) <i>Rácz Lajos</i>	345
3. A vallásosság hanyatlásáról. (Bef. közl.) <i>Raffay Sándor</i>	357

II. Tárca.

A budai zsinat tagjainak névsoráról. <i>Zoványi Jenő</i>	367
--	-----

III. Irodalmi szemle.

a) Hazai irodalom:

A próba-énekeskönyv bírálata. (Bef. közl.) <i>Seprődi János</i>	372
---	-----

b) Külföldi irodalom:

1. Windelbund: Lehrbuch der Geschichte der Philosophie. <i>Sz. M.</i>	391
2. Reischle: Theologie und Religionsgeschichte. <i>Sz. M.</i>	394

A M. P. I. T. közgyűlése.

M. P. Irodalmi Társaságunk 1904. évi közgyűlése s ezzel kapcsolatban a *Társaság VIII-dik vándorgyűlése* az újvidéki ág. h. evang. és ev. ref. egyházak szives meghívása folytán *Újvidéken szeptember 14. és 15-dik napjain* fog megtartatni.

Ezeken a gyűléseken való közreműködésöket eddigelé *Baksay Sándor* dunamelléki püspök, *Szilassy Aladár* tolnai egyházmegyei gondnok, dr. *Bernát István* szerkesztő, *Szabolcska Mihály* temesvári lelkész, *Famler Gusztáv* torzsai lelkész, *Jausz Vilmos* soproni theologiai tanár társulati tagok voltak szivesek megígérni.

A GYŐRI EVANG. EGYHÁZ MULTJÁBÓL.

Hazánk legrégebbi evang. egyházközségeinek egyike a győri, vagy a mint régebben nevezték, a nagy-győri egyház. Öt évszázad folyamán rengeteg sok vihart, temérdek üldöztetést volt kénytelen ez az egyház átszenvedni. Rövid ideig tartó nyugalomát hosszú évekre terjedő keserves küzdéssel kellett megfizetnie, s hogy ma, az alkotmányos idők védőpajzsa alatt az ország egyik legvirágzóbb ekléziájává tudott emelkedni, az az ősök páratlan hitszilárdságának köszönhető. A győri egyház története annyira össze van forrva a magyar nemzeti küzdelmek történetével, s annyi abban a felemelő, kitartó küzdelemre biztató részlet, hogy szenvedésekben gazdag multját legalább nagy vonásokban megismerni egyaránt érdekes lehet mindenkinek, a ki a magyar protestantizmus ügyét szívében hordja.

Győr a Dunántúlnak ma is egyik legelőkelőbb gőcpontja, évszázadokon át pedig nevezetes hadi erődítmény is volt. A Kisduna, a Rába és a Rápcza folyók összeömlésénél, tehát egy hadászati rendkívül kedvező s fontos területen emelkedett a hatalmas győri vár, mely jelentőségében csak nyert azáltal, hogy a Bécs felé törő idegen haderőnek valószínű kulcsa volt; a ki Győrt elfoglalta, az visszatartóztatlanul érhetett a császárváros falai alá.

Ebből következett, hogy Győr egészen a XVIII. század végéig jelentőségteljes katonai állomás lévén, mindig meg volt rakva katonasággal, a melynek soraiban bizony, mint általában e kor császári, vagy mondjuk inkább dinasztikus hadseregeiben, sok volt az idegen, kivált szászok, spanyolok, németalföldiek, szóval, a kik a Habsburgok egyéb országaiból katonasorba léptek. Ez adja a magyarázatát aztán annak is, hogy a reformáció első vetéseit is a katonák hintették el Győrött, a kik Németországból hozták magukkal az úgynevezett „új hit” magvait.

Állítólag már a husszita-tanok is termékeny talajra találtak a győri várban. Mikor Erzsébet özvegy királyné fiának,

Lászlónak a számára a koronát biztosítandó, saját katonái védelme alatt Bécs felé tartott s e közben 1440-ben hosszasabban tartózkodott Győrött, akkor a katonaság már úgyszólván kizárólag Hussz tanait követte. Ezt a körülményt, melyet a győri egyházban inkább hagyományképen tartanak fenn, semmint oly tényt, a melynek a valóságát okiratilag lehetne bizonyítani, csak azért említjük fel, hogy bepillantást nyerjünk a győri protestantizmus eredetének a homályos kulisszái mögé. Hogy azonban Luther tanai, a mint azok Magyarországon elterjedtek, a legelsőek között Győrött találtak biztos talajra, arra nézve már érdekes bizonyítékaink vannak.

1566-ban már lelkészük is volt a győri evang. katonáknak, sőt ugyanebben az évben templomra is tettek szert. A lelkészt Ruebernek hívták, egykorú templomuk pedig jelenleg az apáczáké. A német katonaságtól azonban lassankint a polgári lakosság is megtanulta a reformált hitelveket. Erre vall az a körülmény, hogy már a következő esztendőben magyar prédikátort is fogadtak Deáky Kálmán személyében, a mire pedig a német katonáknak nem, csupán a magyar lakosságnak lehetett szüksége. A gyülekezet ezután a két lelkésszel (kik közül a német Rueber helyébe később Landsknecht Ábrahám lépett) rövid idő alatt virágzásnak indult.

Régi német városi telekkönyvek igazolják, hogy már a XVI. század utolsó évtizedeiben az evang. gyülekezet lelkészeinek parochiális házai is voltak a belvárosban, a melyek a telekkönyv számtani adatai szerint meglehetősen kiterjedtek voltak. Sőt a gyülekezet az iskolákat sem nélkülözte, mert Szenczi Molnár Albert, a hírneves nyelv- és hittudós, Oppenheimban, 1617-ben kiadott *Postilla Scultetica*-jában, illetve Skultéti Ábrahám udvari lelkész ily című munkájának magyar fordításában s átdolgozásában azt írja, hogy ő iskolái nagy részét Nagy-Győrött végezte. Ez 1587. tájára esett, tehát a gyülekezet már rövid idővel szervezése után iskolákat is állított fel.

Ez időtájt természetesen a két protestáns felekezet, ágostaiak és helvét hitvallásúak, nem váltak ketté s a reformáció fenekölt tanait együttesen élvezték. Ki tudja, ha a reformált egyház rövid idővel később ketté nem szakad, nem bírta volna-e a következő évszázadok viharait sokkal könnyebben elviselni? De hát így akarta ezt a sors! Pedig pl. a győri protestáns egyház meggyökerezése oly váratlan hatással volt az egész környéken a reformáció tanainak a terjedésére, hogy a győrmegyei községek egymásután tértek át az új hitre s érdekes pl. a többek közt a Hédervári nemzetségg ősi

fészkére, Hédervárra rámutatni, melyet Laki Bakics Pál 1527-ben Ferdinánd királytól adományos jószágul kapott, a ki viszont Hédervári Ferencztől, Belgrád várának a főkapitányától kobozta azt el azért, mert hűtlen lett a Habsburgokhoz. Az új várúr aztan, Bakics Pál, leányaival együtt, a kik közül az egyik Czobor Imrének, a másik pedig Balassa Menyhértnek lett a feleségévé, hithű protestáns volt és buzgón terjesztette vallásunkat s rövid néhány év alatt az az egész járás, melybe a győrmegyei Hédervár esik, azaz a Szigetköz, protestánssá vált, sőt Mérey Mihály superintendens is Hédervárott lelkészkedett 1544-ben.

A béke éveit azonban csakhamar az üldözések váltották fel. 1594-ben a török foglalta el Győr várát, de csak rövid ideig tarthatta birtokában, mert már 1598-ban visszafoglalták azt Pálffy Miklós és Schwarzenberg Adolf hadvezérek. A magyar fegyverek győzelme azonban a protestantizmusra nem vált újabb fejlődés forrásává; mert a mint a császári seregek a győri várban megtelepedtek, szigorúan kihirdették, hogy a protestáns vallást követni tilos, sőt a hadsereg oly praepotens magaviseletet tanusított, hogy egész házakat foglalt el minden jogczím nélkül, a mint ezt az 1599-ik évi XLII. törvényczikk bizonyítja.

A katonaság erőszakoskodásától vérszemet kapva, a győri r. kath. püspök is üldözte hitrokonainkat, úgy hogy miután épületeiket számtalan sürgetés daczára visszakapni nem tudták, 1613-ban kénytelenek voltak a Győr mellett fekvő Pataháza községbe kivonulni s ott építettek maguknak templomot. Nem használt tehát nekik a bécsi béke törvénybe iktatott biztosítása, melyben határozottan kimondatott, hogy azok a templomok, melyek a zavaros időkben elfoglaltattak, jogos tulajdonosaiknak visszaadassanak. A győriek kénytelenek voltak falura vonulni. Pataházán választották azután lelkészükké pálházi Göncz Miklóst is, a ki 1616-ban dunántúli superintendens volt s nagy szálda lehetett a protestánsüldöző győrmegyei urak szemében, mert kitiltották Pataházáról, de hívei s azok közt első sorban a várbeli katonaság evangélikus része, oly hathatósan vették pártfogásukba, hogy a határozat végrehajtását kénytelenek voltak felfüggeszteni.

Mikor aztán III. Ferdinánd király és Rákóczi György 1645-ben megkötötték a linczi békét s ennek a határozatait az 1647-iki országgyűlésen törvénybe foglalták, a VI. törvényczikk megengedte, hogy a győri végvidéken (így hívták azokat a megerősített helyeket, melyek a török hatalom korlátozása végett, mint a magyar terület utolsó pontjai szerepeltek) az

újjvárosban a protestánsok templomot építhessenek, sőt hogy lelkészük a vár bástyáin belül, tehát a belvárosban is funkcionálhasson.

A gyülekezet ily módon több évtizedes sanyargatás után újra fellendült. Reformátusok és evangélikusok az újjvárosban külön templomot építettek, a várbeli ügyeket pedig úgy intézték el, hogy az ottani parochiális házban felváltva tartsanak istentiszteletet, a mint ezt egy akkori kézirat ékesen írja körül ekképen:

„Az Isteni szolgálat mind az könyörgésben, mind az predikálásban úgy legyen, hogy Praedicator Uraimék Vasárnap, Innepen és köz napokon egyik reggel és az másik délyest szolgállyanak, ughogy egyike az másikat illetlen cselekedettel, vagy az predikálásban, avagy szóval valamely alkalmatossággal ne illesse, hanem Istenesen szeressék eő kegyelmek egymást, úgy az halgatók is. Ha pedig ki in praemissis találna véteni, úghogy vétkesnek találtatnék, akárki legyen az, toties quoties 25 magyar forinton maradjon, az melyet vigore praesentium duntaxat, ipso facto, comperta rei veritate, omnibus iuridicis remediis non obstantibus, minden ingó és ingatlan jószágán Viceispány uram eő kegyelme exequalhasson s exequaljon, — melynek két része az nemes két Confession levő itt való Statusé, az harmadik része pedig legyen Viceispány Uramé, de itt az Praedicator Uraimék exemptusok lesznek, lévén eő kegyelmeknek Superintendense.“

Derüre boru! Az 1647-ik évi megújhodás örömeit csakhamar a Ferdinánd és kivált a Lipót-féle üldözések követték, melyeknek részletei, a pozsonyi vértörvényszék, a Wesselényi-féle összeesküvés stb. eléggé ismeretesek. A győri egyháznak is kijutott e korban a bajból s némi javulást csak az 1681-ik évi soproni országgyűlés eredményezett, melynek XXV. és XXVI. törvényezikke azért bir fontossággal Győrre nézve is, mert újra kimondotta a vallás szabad gyakorlatát és különösen Győr várost illetőleg kifejezetten megengedte, hogy az ágostai hitvallás hívei ott saját költségükön templomot építhetnek. Éltek is jogukkal és csakhamar összegyűjtöttek annyit, hogy templomot építhettek. Nagy vívmány volt ez az előző évtizedek keserőségei után, mikor pl. olyan dolgok is megtörténhettek, hogy a győriek, daczára törvénybiztosította jogaiknak, kénytelenek voltak templomukat elhagyni és a közelfekvő falukba járni istentiszteletre.

Az új templom (mely ma szintén a r. katolikusoké), az újjvárosi, úgynevezett József-templom, 1699-ben készült el és mint egy régi német feljegyzés mondja, „ein schön göttliches

Seegens-Haus“ volt. Itt azután s a mellette épült iskolában a gyülekezet megint megerősödött. Egymásután vásárolta a házakat és így vagyonában is gyarapodott. Ugyanabban az évben, mikor új templomát felavatta, a gyülekezet annak rendje és módja szerint közigazgatásilag is megalakult és ez évből maradt reánk az első gyülekezeti ülési jegyzőkönyv is.

„Lévén ezen kegyes és Istenes Augustana Confession való Győri Magyar Ecclesiában — így szól az okirat — Nemes, Nemzetes és Vitézlő Patronus Uraiméknak egyenlő akarattyukból Congregatiója és Gyűlése, mely Congregatióban Patronus Uraimék *unanimi voto* kívánván és akarván mindennemű jó és megtartandó rendtartásokat szabni és meg is tartani, a mint punctatim következik :

A magyar Ecclesiának bizonyos dirigálói és Tanácsa legyen, melly Convent és Tanács álljon négy Rendből, melyek közül az első a Vitézlő Rend, a második a Nemesi Rend, a harmadik a Német Rend, negyedik pedig a Városi Rend, melly négy Státusból választott értelmes elméken és tanácson kívül legyen az Ecclesiának Inspectorja, ki is pedig Magyar legyen és nem más, miért? Mivel az Ecclesia is Magyar és nem más.

Ekkor választatott első inspectorrá Nemzetes Torkos Péter Uram, a Nemesi Rend presbyterei közé pedig Nemes és Nemzetes öreg Nagy Mihály, ifjú Nagy Mihály és Nagy Ferencz uraim is.“

Ez a régi okirat tehát némi képet nyújt az akkori gyülekezeti szervezésről is. Négy rendből állt a presbyterium, melynek soraiban ott volt a várbeli katonaság, a nemesség, a polgárság és a Győrött letelepült némettség, mely ekkor tehát még nem alkotott külön egyházat, mint később.

A gyülekezet újra való megalapításával karöltve járt a hívek aldozatkészsége is. Egész sereg alapítványt tettek, a melyek közül jogi szempontból érdekes volt Kelemen István és nejéé, a kik 1000 forintot hagytak a gyülekezetnek azzal, hogy annak kamataiból mindig egy ifjút képeztesse ki a lelkesí pályára. Mikor aztán Mária Terézia alatt bezárták a győri evang. templomot, a Kelemen-örökösök vissza akarták perelni ezt az 1000 forintot, azzal a megokolással, hogy a templom becsukatván s így az egyházi élet megszűnván, az eklézsiának nincs már joga a hagyományra. A pert azonban megnyerte a gyülekezet, mert a bíróságok kimondták, hogy bár az egyházi funkciókat a gyülekezet nem végezheti, de mint magángyülekezet azért fennáll, így tehát jogok alanya lehet. Ennek következtében a Kelemen-féle alapítvány később is az iskolák javára kezeltetett.

A gyülekezet belső élete is szilárd alapokra helyezkedett. Iskolái látogatottak voltak, kinyomtatták a katekizmust, sőt kedves embereiket anyagilag is jutalmazták. Így pl. Sartoris János conrector uramnak, mikor a nemescsói gyülekezet rektorrá választotta s e miatt bucsút mondott Győrnek, 25 forint ajánlékot adtak, hogy csináltasson magának abból egy rendbéli tisztességes ruhát, illő lévén, hogy a győri conrector megfelelő öltözetben lépjen be új állomáshelyére.

Különben is az iskola szép színvonalát jellemzi, hogy tanítóit egymásután hívták el máshová, a mi rossz tanerőkkel semmiesetre sem történt volna meg. 1729-ben Clemens Jakab tanítót Szentlászlóra, 1736-ban Weigel János conrectort Besztercebányára hívták meg; szóval, a győri iskola hirneve az ország protestáns közönsége előtt messzeföldön ismeretes volt.

Ez időtájt sokan kérelmezték a kancelláriánál, hogy mint földesuraknak, engedjék meg nekik a templomépítés saját használatukra. Az 1681:XXVI. t.-c. 21. §. ugyanis megengedte, hogy a földesúr építhet prot. templomot a saját birtokán és istentiszteletet is tarthat ott, de csak a családja számára. A gyakorlat legalább csak ily feltétellel engedte azt meg. Érdemes tehát a felemlítésre egy, a győri gyülekezet levelesládájában őrzött egykorú levél, mely egy ilyen folyamodvány sorsáról Bécsből referálva, sok korfestő adatot tartalmaz és élénk világot vet arra a nehézkes módra, a mellyel valamely protestáns kérelem elintézését ki kellett eszközölni.

„Török István Uram¹ is tarthat, ha vagyon, az maga Curiáján Praedicator és a hozzátartozókkal együtt praedicatorot hallgathat — mondja a régi levél írója. — Én tehát az Memorialist a Cancellarius ő Excellentiájának praesentáltam s recomendáltam az dolgot Péterfi uramnak Ő Nagyságának, a ki is remélte, hogy megnyerhetjük, mondván, hogy mind nekünk, mind pedig az pápistáknak hasznukra lészen. Aznap az Cardinalis Ő Eminentiajánál is audientiát nyertem, ő engem azonnal megismert, kinek is az Memorialist átadtam és szóval is proponáltam. Ő erre azt felelte, hogy ha Ő Felsege a Cancellaria által ezen instantiát véle közli, ő lelkiismérete szerint megmongya, mit sentiál, de a dolog így lévén, ellent nem fog benne tartani. Az excellentiás Cancellariust is megudvarlottam, de a Cardinalis Csáky Ő Eminentiaja eljövetele miatt

¹ Ez a Török István minden valószínűség szerint azonos azzal a telekesi Török Istvánnal, a kinek a felesége, Komáromy Katalin, a győri gyülekezet egyik jóltevője volt s annak javára hagyományt is tett. Bizonyára így került ez a levél is a győri gyülekezet levelesládájába.

nem nyerhettem audientiát, mivel azonnal az Tanátsba ment. Azelőtt pedig az Secretarius Koller szállásán voltam, a ki azt mondotta, hogy egy nemes embernek se volna szabad praedicatorat magánál tartani. Délután Sigrái, Vainóczy, Erdődi, Zinsendorf Uraimékat¹ kerestem, de se délelőtt, se utánna otthonn nem találtam. Die 27. azt felelte az püspök Erdődi: Gondoltam, hogy Kigyelmed Religio dolgában jő hozzám; nem szégyelli Kigyelmed, templomot tőlünk kérni? Többet is tréfált, mivel mondtam, hogy inkább Catholicusoknak instantiája volna, mivel egy Lutheranus pro solo usufructu ad dies vitae² a pápistáknak templomot akar építeni. Vainóczy addidit: Prius vellent tuae Dominationes deflorare templum.³ Kire én feleltem, hogy jobb volna *özvegy* asszonyt venni, mint feleség nélkül élni. Utoljára aztán az Expeditorhoz relegáltattam“

Ime, ilyen tekervényes volt akkoriban egy törvényen alapuló jogos kívánság kieszközlésének az útja.

III. Károly uralkodásának későbbi éveiben, sajnos, mind gyakoribb lett a protestánsok zaklatása s ezt Győrött sem kerültek ki. Püspök és káptalan versenyeztek egymással, hogy a prot. lelkészeknek és híveknek kellemetlenkedjenek. Nagyon messzire vezetne, ez alkalommal mindezeket a dolgokat részletesen fejtegetni, elég legyen csak azt hangsúlyozni, hogy a XVII. század második felének a küzdelmei lassanként megújultak s a győri gyülekezet felett tornyosuló fellegek mind sötétebbekké lettek. Az 1731-iki úgynevezett Carolina Resolutio, mely a protestánsokra annyi sérelmet foglalt magában, csak előhírnöke volt a Mária Terézia ultrakatholikus uralmának, mely a protestantizmusnak lassú kivégzését tűzte ki maga elé célul. Uralkodása első éveiben (mikor az osztrák örökösödési háború által megingatott trónja védelmére egyforma lelkesedéssel ragadtak kardot r. katolikus és protestáns magyarok) a királynő még nem mutatta ki politikai irányának ezt a veszedelmes kinövését; akkor még az egész országban is tolerans, béketűrő, testvéries volt a hangulat a protestantizmussal szemben. Élénken illusztrálja ezt a győri városi tanács is, mely elé 1743-ban azzal a kérelemmel járult a gyülekezet, hogy

¹ Valószínűleg a kancellária tanácsosai.

² Azaz hogy a kérelmező csak a saját életfogytiglani használatára akar templomot építeni.

³ Azaz hogy a templom szüzességét előbb elvonnék, mintsem az a katolikusoké lenne, ha t. i. egy újonnan építendő templomot előbb a protestáns földesúr használna s csak annak a halála után jutna a katolikusok kezére.

Győr szab. kir. városi rangra emeltetvén, adjon neki szabadságlevelet arról, hogy szabadságát örök időkre biztosítja s mely erre azt válaszolta, hogy: „annyiban, az mennyiben ezen nemes tanátsnak tehetségében ezen dolgok állhatnak és tőle kitelhető ugyanis azon szabadságban, melyben ez ideig is eő kegyelmek voltak s éltenek, manuteneálni, conserválni és megtartani kész s kívánja is, akarván inkább azt, hogy a szép harmonia és edgyesség által mind az kívánt belső csendesség közöttünk továbbra is observáltassék, mind pedig az közönséges és történhető terheknek edgyeserővel való viselésére alkalmasabbak lehessünk s ezáltal városunknak is nevelkedését s szaporodását tapasztalhassuk.“ De már röviddel ezután az ékes proklamáció után egészen más hangon beszéltek a protestánsokkal. 1746-ban a miatt zaklatták őket, hogy nincs joguk magasabb, mint úgynevezett grammatikális iskolát tartaniok; ezzel azt célozták, hogy magasabb kiképzés végett az evang. szülők a kath. iskolákba legyenek kénytelenek adni a gyermekeiket. Röviddel később megadóztatták a templomot s az egyházi épületeket. Majd a miatt emelt panaszt a megyegyűlésen a káptalan, hogy a protestánsok egyáltalában szabad vallásgyakorlatot folytatnak. Szóval elő volt készítve a talaj 1749. évi márczius hó 14-ikére, a mely szomorú emlékezetű napon Mária Terézia a helytartótanács útján rendeletet adott ki, mellyel a győri evang. templomot bazáratta, az evangelikusok szabad vallásgyakorlatát megtiltotta, lelkészeiket elmozdította, templomukra s egyházi alapítványaikra pedig elrendelte, hogy azokat a városi hatóság megbecslés után váltsa meg.

E kegyetlen rendelet következtében — a mely Mária Terézia absolutistico-catholicus politikáján kívül arra is támaszkodott, hogy Győr megszűnván katonai „véghely“ lenni, a protestánsoknak ott, mint véghelyen adományozott szabad vallásgyakorlat is eo ipso megszűnt — a városi tanács az evang. templomot bezáratta. Ellenkezés nélkül adták át az egyház elüljárói a kulcsokat a törvénytelen rendelet végrehajtóinak, de nem mulasztották el, hogy ismétlen is ne folyamodjanak, a trón számolyánál könyörögve ősi jogaik visszaállításáért. Hiába, a királynő hajthatatlan maradt. A győri evang. templomot József trónörökös főherczeg tiszteletére József-templomnak nevezték el s néhány nap mulva r. katolikus szertartás szerint fel is szentelték. A városi tanács is, mely még néhány évvel ezelőtt a vallási békét hirdette, egyszerre *pestisesnek* (pestifera) találta a protestáns vallást, a mint azt a róm. kath. városi rendek jegyzőkönyve mondja.

A győri evang. egyház tehát, a mely már akkoráig, annyi balsors közepette, közel 200 esztendeig tartotta fenn magát, a sir szélére jutott. 34 esztendeig sinylődött így templom nélkül a gyülekezet, melynek tagjai a szomszédos községekbe, Felpéczre, Téthre, Bezire jártak vasárnapi istentiszteletre. Iskolái is szüneteltek, tehát meghúzták az egykor oly virágzó gyülekezet felett a halálharangot

II. Józsefnek, ennek az alkotmányellenesen uralkodó, de a felvilágosodott abszolutizmus valóságos mintaképül szolgáló fejedelemnek kellett trónra jutnia, hogy ismét megalakulhasson a győri gyülekezet. Közjogi és magyar nemzeti politikai szempontból el kell itélnünk József uralmát, de vallásunk szabadsága s általában a lelkiismereti szabadság nézőpontjából vizsgálva az eseményeket, lehetetlen, hogy a hála és elismerés zászlaját meg ne hajtsuk ez előtt a fejedelem előtt, a ki 1781-ben kibocsátott híres türelmi rendeletével korán elfogult világnézlete fölé emelkedve, a protestánsok — bár korlátolt — vallásszabadságának az elvét hirdette s ily módon az annyi sokat küzdött győri evang. egyházgyülekezetnek is a regenerátora lett.

Összeállván tehát az egyház előkelői, alkuba bocsátkoztak a katonai hatósággal, hogy 2500 rhénus forintért megvegyék a vár kerületében, a Rába túlsó partján levő kiterjedt complexumot, melyen aztán templomot, paplakot s iskolát építettek, mindezt a híveknek szinte példátlan önfeláldozásával. Az egyik téglát, a másik homokot, a harmadik tetőcserepet adott, a negyedik a fuvart adta ingyen, csak hogy minél gyorsabban tető alá kerüljön az Istennek új hajléka. De rendkívül sokan ajánlottak fel pénzbeli segítséget is. Volt olyan, a ki 4—500 forinttal is hozzájárult a kegyes cél eléréséhez, 50—100 forintos ajándék pedig nagyon sok volt, úgy hogy a belvárosi lakosoktól 3375 forint, az újbárosiaktól pedig 3804 forint jött be ezen a czímen. Érdekes kimutatók találhatók a gyülekezet levéltárában ezekről a szolgálományokról. Mikor a végső számadásokat befejezték, kitűnt, hogy a templom és a paplak összesen 23,715 forint 49 denárba került, a mi az akkori pénzvizonyok közt egész csinos summa, kivált ha tekintetbe vesszük, hogy az iskolák, tanítók s egyházfiak számára szolgáló épület csak később építettett, s hogy a fenti összegbe az ingyenes természetbeli szolgáltatások nincsenek beleszámítva. Pedig hát 590 ezer darab téglából többet, mint 400 ezret, 84 ezer darab cserépszindelyből többet, mint 25 ezret, 2700 kocsi homokból többet, mint 1800-at ingyen kapott a gyülekezet.

1785-ik évi advent első vasárnapján szentelték fel az új templomot Ráth Mátyásnak, az első magyar ujságírónak, akkor győri evang. lelkésznek magyar és Freytag Mihály lelkésznek német egyházi szónoklatával, mert bizony akkor még sok volt a német egyháztag Győrött, abban a városban, melyben ez idők után 100 évvel, hirtelen, alig 10—15 év alatt, teljesen megmagyarosodott a lakosság. Még magam is emlékszem reá gyerekkoromból, hogy a színházban a 70-es években majdnem többet játszottak németül, mint magyarul; boldogult atyám pedig gyakran beszélt, hogy az ő gyerekkorában annyira elütő volt egymástól a régi vár helyébe lépő belváros és az úgynevezett új város, hogy a gyermekeket ugyanabban a városban, az egyik említett helyről a másikba adták magyar, illetve német szóra cserébel. Ma pedig Győr — hála Istennek — az ország egyik legmagyarabb városa.

Az 1785-ik év tehát új és most már állandóan boldogabb korszaknak volt a kezdete. Ráth Mátyást — a ki pedig, mint az okiratok bizonyítják, később gyakran keveredett collisióba a konventtel összeférhetetlen magaviselete miatt — nagy ünepéllyel iktatták hivatalába. Hat körmöczi aranyat kapott utiköltségül, hogy Pozsonyból eljöhessen, azok az ünepségek pedig, melyeket beiktatása alkalmával rendeztek, több mint 70 forintba kerültek.

Az iskolákat is, melyeknek rektora 1793-tól kezdve Kis János, a későbbi hírneves superintendens lett, újra szervezték. Érdekes erre vonatkozólag az 1785-ben készült iskolai rendtartás, mely szerint a rektor vezette a beírásokat, a rendfentartásra ügyelt s ő volt a konventnek iskolai ügyekben a végrehajtó organuma. Volt összesen négy osztály és még a leányok iskolája. A leányok és fiúk különválasztását a tanításnál annyira gondosan ellenőrizték, hogy mikor egyszer megtudták, hogy Zathureczky, a lányok tanítója, fiúkat is beereszt órásra, szigorúan megtiltották ezt neki, elvárva, hogy ilyesmi többé elő nem fordul. A téli exament farsang utolsóelőtti hetében tartották, mely után hamvazó szerdáig vakációt adtak. A nyári vakáció július és augusztus hónapokra terjedt ki és szeptember első hétfőjén kezdődtek újra az előadások. A lányok azonban, valamint az első és második osztály fiútanulói július 1-től augusztus 15-ig minden hétfőn és kedden délelőtt eljártak az iskolába ismételni. Szerda és szombat délután, nemkülönben nagypéntek és (ez jellemző a borteremő győri vidékre, a hol igen sokan foglalkoztak a szülők közül ezzel a gazdasági ággal) a szüret alatt két hét szünidőül volt rendelve. Az iskolapénz volt eleinte a győri növendékek számára $\frac{1}{4}$ évre

1 forint, idegeneknek $1\frac{1}{2}$ forint, később csak a rektornál volt ennyi, a kántornál pedig csak 75 denár és 1 forint. Fapénzt külön fizettek 50 denárt, azonkívül meg a fűtőnek 5 denárt. A fűtői tisztséget a koldusbíró látta el, a mely speciális győri intézmény. Azon célra volt hivatva, hogy a templomajtóban álló koldusok közt rendet tartson fenn, de a koldusok önkormányzatilag választották maguk közül a legérdemesebbet, a kinek aztán ily módon, mint pl. a fűtői tisztség révén, mellékjövödelme is volt.

A papokat, kivált akkori viszonyok szerint, szépen fizették. Mikor pl. Ráth Mátyás kifogást emelt az ellen, hogy a stóla-jövödelmet ő szedje be, mert azt nem tekintette papi méltóságával összeegyeztethetőnek, a gyülekezet elrendelte, hogy azt ezentúl a gyülekezet szedje be; Ráth fizetését pedig kiegészítették 500 forintra, azonkívül lakást is fizettek érte mindaddig, míg a paplak elkészült és sátoros ünnepeken a szintányér jövödelmének fele az övé, fele a másik lelkészé volt. A tanítók az iskolapénzzel együtt 200—250 frtot, sőt pl. Kis János 200 forint fizetést, 50 forint lakáspénzt és minden gyermek után 6 forint tandíjat kapott, a mi külön 250—300 forintnak felelt meg, 1795-ben fizetését pedig még 50 forintra emelték fel; az egyházi 60 forintot, a kántor pedig külön perselypénzt is kapott, sőt a kathekizálásért a délelőtti s délutáni istentisztelet után, még külön 150 forintot.

Az iskolai órákat 1783-ban délelőttönként 9 és 11 óra közt, délután meg 2 és 4 óra közt tartották. Ime, azt a kérdést, a mellyel ma is foglalkoznak a szakemberek, hogy t. i. a reggeli 8 órakeres való megkezdése a tanításnak, kivált kisebb gyermekeknek és télen, korai: már több mint 100 évvel ezelőtt a győri egyházban megoldották!

A templomban kedden, szerdán, csütörtökön és pénteken délelőtt, csütörtökön, pénteken és szombaton pedig délután magyarázatokat is tartottak, máskor csak könyörgéseket. Tehát a hívek lelki szükségleteinek az ellátásáról nagyon lelkiismeretesen gondoskodtak, a mit az is bizonyít, hogy a cselédek számára reggel külön katekizációt rendszeresítettek.

A gyülekezet adminisztrációját is állandó alapokra helyezték. Megválasztották a felügyelőt, annak helyettesét, a jegyzőt s a konventtagokat. Ez nem ment ugyan némi háborúskodás nélkül, mert a hívek a választásoknál két táborra oszlottak, de végül elsimultak az ellentétek s kimondhatták azt is, hogy igazgatásiakban egyedül a konvent az egyház illetékes hatósága, nem pedig a lelkész, holott Ráth Mátyás ugyancsak

kardoskodott ez utóbbi álláspont mellett, a mint hogy egyáltalában meglehetősen hierarchikus felfogást tanusított mindenben a konvent ügyeit illetőleg.

Rövid néhány év alatt aztán teljesen berendezték a gyülekezetnek úgy egyházi, mint világi igazgatását s a győri evang. templom ajtaja felett elhelyezett emléktábla most, közel 120 év múlva is, büszkén hirdetheti, hogy ez az Isten háza „Deo optimo maximo“, a legnagyobb és legjobb Istennek a szolgálatát teljesíti híven és valódi protestáns vallásossággal.

Dr. E. Nagy Olivér,
egyetemi magántanár, jogakadémiai
ny. r. tanár.

TERMÉSZETTUDOMÁNY ÉS VALLÁS.

(Második közlemény).

Ha Ladenburgnak a vallás mivoltáról, hatalmáról fogalma volna, másként ítélné a vallásos csodáról is. „Csoda, úgymond, sohase történt és sohase is történhetik.“ Persze, hogy nem történt, ha úgy értjük, mintha az ismert természeti törvények valaha megszegettek, áttörttek volna. S mégis, minden vallás történetében találkozunk nagyszámban csodákkal; honnan van ez? az emberek balgasága, hiszékenysége, vagy ravaszsága, álnoksága találta ki ezeket? Egyik se. Az Istenéhez bizalommal közeledő lélek mindig fogja várni, remélni a csodát, a mely őt bajaiból, szorongattatásaiból megszabadítja; a mit pedig óhajtunk, azt rendszerint hisszük is. Egy francia philosofus és költő, *Amiel*, joggal mondta: „A csoda jelenléte sokkal inkább attól az alanytól függ, a ki azt látja, mint a tárgytól, a mely láttatik. A csoda lelki észrevétel, az isteninek szemlélése a természet mögött. A közönyösre nézve nincs csoda. Csak vallásos lelkek képesek bizonyos eseményekben az Isten ujját megpillantani!“ Másik, még gazdagabban csörgedező forrása a csodának a nagy vallásalapítók, szentek, apostolok egyénisége; ezek oly elementáris erővel hatnak az egyszerű, naiv, vallásos kedélyekre, hogy azok nem tudják e hatást másképp, mint csoda, Isten rendkívüli közbelépése révén magyarázni. Müller Miksa szerint „az összehasonlító theologia megtanított minket arra, hogy a csodában való hit, távol attól, hogy lehetetlen lenne, csaknem elkerülhetetlen és mindenütt ugyanabból a forrásból fakad, annak a hódolatnak mély érzelméből, a melyet férfiak, asszonyok és gyermekek vallásuk alapítói és tanítói iránt táplálnak. Ez minden csodának új, esetleg mélyebb jelentőséget kölcsönöz. Nyomban megszabadít bennünket azoktól a véget nem érő fejtegetésektől, hogy mi lehetséges, valószínű vagy való, s mi észszerű vagy észszerűtlen, természetes vagy természetellenes. Igazi *mira*-kat nyújt nekünk kis *miraculá*-k helyett, becsületesekké tesz önmagunkkal szem-

ben s becsületesekké saját vallásunk alapítója iránt. Egy új és valódi világba helyez át minket, a hol minden csodálatos, minden bámulatraméltó, a hol nem marad hely kis meglepetések számára, egy oly világba, a hol egy veréb se esik le az atya nélkül, a hitnek és nem a szemléletnek világába!¹ Az evangéliumok a nép egyszerű hitét, naiv felfogását, a magas dolgokról való gyermekes gondolkozását tükrözik vissza; így kell azokat érteni és becsülni, nem pedig száraz racionalismussal képtelen csodákat látni bennök. Ha égi szózat hallatszik, mindig az emberen áll, hogy azt meghallja s azt úgy magyarázza, mint isteni vagy angyali szózatot. Az evangéliumi csodák népies hagyományok, legendák; nem kell őket szószertint értelemben venni, de ki lehet belőlük magyarázni azt a nagy hatást, a melyet Jézus rendkívüli egyénisége, magas szellemi és erkölcsi ereje ezekre az egyszerű, naiv lelkekre gyakorolt. Mi természetesebb, mint például az, hogy ezek a lelki gyógyítást testi gyógyításként, az életnek kenyerét testi kenyér és jóltartásként, az örök életet — Istenben és Istennel való élet — túlvilági életként, a szellemi fölébresztést testi feltámadásként értelmezték? A néphagyomány nem szándékos csalás, hanem mindig azzal a célzattal támad, hogy az eléje tárt eseményt érzékelhetően feltüntesse, az a régi eszméknek, felfogásoknak az új tényekkel való összeolvasztásából születik.

Csoda tehát természettudományi értelemben soha nem volt, vallásos értelemben volt is, van is, lesz is.

A csoda ugyanabból a forrásból fakad, mint a mythosz, legenda, monda, népmese, néprege; mindezeket az ethnographus, nyelvbúvár, irodalomtörténész megbecsülhetetlen értékű kincseknek tekinti s nemcsak el nem veti, hanem nagy fáradsággal is igyekszik a néplélek efféle megnyilatkozásait összegyűjteni. Pedig e tudósok se üznek játékot, hanem komoly tudományt művelnek; s ime, a mi ezeknek becses dolog, a mi ezeknek tudomány, az a boroszlói egyetem chemia tanárának „phantasztaság és tudatlanság!” Vagyis nemcsak a vallás s a vele foglalkozó tudományok, hanem az ethnographia, nyelvészet, irodalomtörténet, a melyek az efféle vagy ezzel rokon lelki nyilatkozatokkal foglalkoznak, azokat tanulmányozzák, azok is phantasztaságot és tudatlanságot művelnek, ezek is phantasztasza és tudatlan tudományok! Ilyenformán lassankint odajut a természettudomány, hogy mind elnyeli egymásután a szellemi

¹ *Max Müller*, Theosophie oder psychologische Religion. Gifford-Vorlesungen. Übersetzt von Mor. Winternitz. Leipzig, 1895. S. 24.

tudományokat s csak önmaga marad a küzdőtéren. Szerencse, hogy a természettudomány képviselői s köztük a legnagyobbak is, nem úgy gondolkoznak, mint Haeckel és Ladenburg!

Egészen téves alapon nyugszik az is, a mit Ladenburg a lélek halhatatlansága ellen felhoz. Mindnyájan jól tudjuk azt, hogy a lélek halhatatlanságának hite nem tudományos bizonyítékokon alapszik, hisz régen megtanította Kant, hogy a tapasztalat törvényei csak a tünemények világára érvényesek, ellenben a transcendenst, azt, a mi az érzéki világ körén túl esik, soha meg nem ismerhetjük, a transcendens eszmék — s ilyen a halhatatlanság eszméje is — az elméleti megismerés számára megközelíthetetlenek. Mi nem a tudomány, hanem a hit fegyvereivel harczolunk a lélek halhatatlansága mellett, a hit bizonyítékai ellen pedig a physika és chemia tételei mit sem jelentenek. A vallásos lélek, a mely minden szépet és nagyot vár Istenétől, azt sem hiheti, hogy az ő, hite szerint, nagyra és dicsőre, vagy legalább is a jó, az erény elérésére, megvalósítására rendelt lelke megsemmisülhetne, mielőtt e célját megközelítette volna, hogy pályája a fejlődés közepén megakadjon a nélkül, hogy végét látná, befejezhetné. Az ő tökéletesnek hitt Istenétől mindenben s így ebben is csak befejezettet, tökéletest vár. „Ha ismeri Isten küzdésemet, törekvésemet, mondja a hívő lélek, akkor meg is menti azt, a mi az én lelkemben az ő céljaival összhangzik. A mi lelkemben csak a testnek szolgált a földön, az a testtel együtt bizonyára elenyészik, de a mi Isten gondolatainak szolgált, azt Isten nem engedi elenyészni. Hogyan ment ő meg engem, azt én nyugodtan rábizom az ő bölcseségére és szeretetére!“ Ezt a gondolatot fejezi ki *Goethe* is, a kire mind Haeckel, a mester, mind Ladenburg, a tanítvány, mint erősségökre, párthívőkre oly szívesen szeretnek hivatkozni, midőn ezt mondja: „Ich möchte keineswegs das Glück entbehren, an eine künftige Fortdauer zu glauben; ja ich möchte sagen, dass all diejenigen auch für dieses Leben todt sind, die kein anderes hoffen... Ich habe die feste Überzeugung, dass unser Geist ein Wesen ist ganz unzerstörbarer Natur; es ist ein fortwirkendes von Ewigkeit zu Ewigkeit, es ist der Sonne ähnlich, die bloss unsern irdischen Augen unterzugehen scheint, die aber nie untergeht, sondern unaufhörlich fortleuchtet.“¹

¹ „Én egyáltalában nem szeretném a jövődő életben való hit boldogságát nélkülözni; sőt úgy vélem, hogy mindazok erre az életre is halottak, a kik semmi mást nem remélnek. . . . Én erősen meg vagyok győződve, hogy a mi lelkünk szétrombolhatatlan természetű lény; az örökről-örökre egyre működik, a naphoz hasonló, a mely csupán a mi

Ugyanezt a gondolatot veszi fel és fejti tovább Müller Miksa. Szerinte semmi se jogosít fel minket azt mondani, hogy a mi *énünknek* kezdete volt, tehát vége is lesz. Az *énnek* volt kezdete, a személynek, az idői álarcznak, a mely az életben kifejlődik, de nem az örök magánvalónak (Selbst), a mely ezt az álarczot viseli. Ha tehát valaki azt mondja: halálunk után ép úgy megszününk létezni, mint születésünk előtt nem léteztünk, azt feleljük neki: *quod erat demonstrandum!* Ha születésünk előtt teljességgel nem léteztünk volna, hát mi lett volna az, a mi született? hiszen születni nem annyit jelent, mint semmiből lenni valamivé! a mi született, megvolt, mielőtt napvilágra jött volna! a semmiből teremtés képtelenség! Látunk-e már valaha kezdetet? Hogy mi itt a földön elkezdjük létezni, kellett már valaminek lenni, a mi elkezd, akár a sejtnek, akár a magánvalónak. Mindaz, a mit *énnek*, személyiségnek, jellemnek nevezünk, a földön fejlődött ki, földi; de nem az a magánvaló. Ha tehát itt a földön meg voltunk elégedve a tiszta magánvalóval, ha mindazokban, a kiket szerettünk, az örök magánvalót és nem csupán a jelenséget szerettük, mi természetesebb, mint hogy éppen úgy lesz a jövő létben is; a lét folytonossága nem szakad meg, a magánvaló újra fel találja magát, habár új és soha nem álmódott megjelenési alakokban. Halálunk után tehát ép oly kevésbé szününk meg létezni, mint születésünk előtt. Hogyan fogunk lenni, nem tudjuk, de hogy lenni fogunk, abból következik, hogy a magánvalónak, vagy az Istennek se kezdete, se vége nem lehet!¹

De még egy lépéssel tovább is mehetünk. Ha az igaz tudománytól megkérdezzük: igaz-e, hogy megdönthetetlenül bebizonyítja a lélek halhatatlanságának lehetetlenségét? az igaz tudomány — nem a Haeckel-féle, mely a lelket az energiával, a physikai mozgással azonosítja — mondom, az igaz tudomány, mely nem előre megállapított tételekből indul ki, hanem elfogulatlanul vizsgálja a tényeket s e vizsgálat alapján mond ítéletet, kérdésünkre azt fogja válaszolni: A tudomány e kérdés eldöntésére nem tartja magát illetékesnek, mert ez a kérdés a tudomány vizsgálati eszközeivel megoldhatatlan. Ugyanis ma még azt se tudjuk — s fogjuk-e valamikor tudni? — hogy mi a lélek? hogyan függ össze a testtel? mi viszonyban van a gondolat az agysejttel? hogyan adhatnánk hát erre

földi szemeink számára látszik leszállani, de a mely sohase száll le, hanem szünetlenül világít.“ — *J. P. Eckermann*, Gespräche mit Goethe. I. Band. Reclam. S. 93, 117.

¹ *Max Müller*, Das Pferdebürla. Tagesfragen. Berlin, 1899. Seite 107 ff.

a kérdésre feleletet: mivé lesz a lélek? hová megy a lélek? Ha az előbbi kérdésekre nem áll hatalmunkban *igennel* válaszolni, az utóbbi kérdésekre, illetőleg a lélek halhatatlanságának kérdésére sem lehet *nemmel* válaszolnunk. Minden psychologus és physiologus egyhangúlag kénytelen elismerni, hogy a tudat annak anyagi feltételeiből kimagyarázhatatlan, miután az anyagi agyrészecskéknak semminemű elrendezéséből vagy mozgásából nem lehet hidat verni a tudat országába; sőt tovább mehetünk, megfordíthatjuk a dolgot és kimondhatjuk, hogy nem a lélek, a gondolat magyarázható ki az agyból, hanem ellenkezőleg, az agy magyarázható ki a lélekből: az agy, egyes részei s ezek functiói csak úgy érthetők, mint egy magasabb lelki tényező apparatusai, organumai. Számptalan tünemény mutatja, hogy a szellemi ágens, ha szoros kapcsolatban áll is vele, de nem azonos az agyszervezettel, már pedig Hirn szerint: „pour le savant, avoir démontré l'existence de notre âme, c'est en avoir assuré l'immortalité”.¹ S ez természetes, mert ha a lélek nem anyagi erőlény, nem is lehet része a test felbomlásában s nem is szűnhetik meg létezni, ha az a halál után részeire bomlik. Hiszen egy physikai elv szerint semmi, a mi létezik, nem enyészik el végkép, se anyag, se erő, csak alakját változtatja, — ez mondható hát a lélekről is. Hogy az egyéni lélek mikor kapta létét, nem tudjuk; csak akkor kezdett-e ott létezni, mikor mi észrevettük, azt se tudjuk s nem igen tartjuk hihetőnek; de még ha tényleg az idő valamely meghatározható pontján kezdett volna is létezni, ebből nem következik, hogy egykor megszűnik létezni. Íme a test folyton változik, kopik és megújul, s a lélek mégis mindig ugyanaz marad. Semmi okunk sincs arra, hogy fejlődésünket csak a földi létre korlátozzuk; a szerves és szervetlen világ fejlődésének az értelmi és erkölcsi téren való fejlődés kell, hogy megfeleljen, s minthogy az egyes egyének fejlődése itt, a legkedvezőbb körülmények közt is, csak viszonylagos tökéletességre juthat, folytatását s befejezését szükségképen a túlvilági életre kell áthelyeznünk.

A mi Ladenburg azon izetlen megjegyzéseit illeti, hogy ha a lélek halhatatlanságát valljuk, akkor mi lesz az állati lélekkel, miután az állatoktól sem lehet a lelki élet kisebb vagy nagyobb fokát megtagadnunk? valamint, hogy melyik lélek lesz halhatatlan: a fejlettsége tetőpontjára jutott férfi-lélek, vagy az elgyöngült, esetleg elborult aggastyán-lélek-e? — ezekre a kérdésekre alig szükséges komolyan válaszol-

¹ G. H. Hirn, La vie future et la science moderne. 1881. S. 25.

nunk. Ha az állatoknál is van öntudatos, a lét nagy problémáin gondolkodó, Isten eszméjéhez fölemelkedett s vele összeolvadt lélek: akkor bizonyára az is halhatatlan lesz! Ismer-e Ladenburg ilyen állati lelket? Alig hiszem. Másik kérdésére válaszunk: az Isten jóságában és bölcsességében való föltétlen megnyugvás! Isten, a ki lelkeket engedte elgyöngülni, egy gondolatával erőre fogja azt újra serkenteni, hogy aztán fokozatosan továbbvezesse a tökéletesedés pályáján!

Kifogásolja Ladenburg, hogy a vallásoktatás már a zsenge gyermekkorban megkezdődik, midőn a gyermek nem választhatja meg szabadon vallását, s így mintegy rákényszerítetik, hogy valamelyik vallásos schéma mellé álljon s azt nagyrészből egész életén át igaznak tartsa. Elméleti szempontból nem mondjuk, hogy nincs Ladenburgnak némi igaza, mert ez az eljárás — a zsenge gyermeknek bizonyos vallásos tanokra és gyakorlatokra való ránevelése, a mi lassankint végleg meggyökeresedik nála — tényleg némileg csorbitani látszik az egyéni szabad elhatározást, választási képességet. Száz ember közül 95 annyira befolyása alatt áll a gyermekkorában magába szivott vallásos eszméknek, hogy azok hatalma alól nem tud szabadulni, sőt sokakban még a szabadulás gondolata se merül föl. Am ebben ugyanott, a hol a hátrány van, van az előny is. Ha a gyermek- és ifjúkorban elmulasztjuk a vallásos érzést, vallásos eszmét a fogékony keblekre csepegtetni, később képtelenek vagyunk arra; ha megpróbáljuk is, az csak a felszínen fog lebegni, de nem válik az egész élet szilárd talapzatává, mentőhorgonyná a vészek és viharok ostroma ellen. Ha tíz embert feszélyezett később a gyermekkorában beléoltott vallásos felfogás, száznak meg ezernek élete boldogságává, élete tentartójává, a kísértetektől, csüggedésekből mentő angyalává vált az. Miként az erkölcsi érzés csak korán megkezdődő s folyton tartó szoktatás, gyakorlás által válik állandó habitussá, a vallásos eszme befogadására is a zsenge kebel a legfogékonyabb. Nem érezte az soha a vallásnak jótékony, melegítő erejét, a ki ez ellen panaszkodik, vagy pedig vallás helyett üres formulákat, száraz, gépiesen végzett cselekvényeket kellett neki elsajátítania!

*

Azt állítja Ladenburg, hogy az utóbbi századok humanitárius törekvései főként a természettudományok nyújtotta felvilágosodás eredményeiül tekinthetők, s szerinte (illetőleg ő nem mondja ki ezt nyíltan, de fejtegetéseiből ez olvasható ki) ezek az emberbaráti törekvések fogják a felvilágosult

emberiségnél a tudomány előhaladása folytán kivesző vallásos hitet pótolni, helyettesíteni. Megvallom, én a kettő — a szabadság, türelem, felebaráti szeretet és a természettudományok hintette felvilágosodás — közti összefüggést nem látom világosan. Azt tudom, hogy a szabadság eszméi — s ez alatt nemcsak a népek, hanem a jobbagyok felszabadulását és a gondolkodás szabadságát is értem — Európában ily fokon haladtak és valósultak meg: reformatió, Hollandia szabadsága,¹ angol forradalom (Stuartok elűzése, Károly lefejeztetése),² az Egyesült-Államok függetlenségi harcza, francia forradalom (1789, 1830, 1848). Ha ezt a sorrendet megnézem, úgy látom, hogy a szabadság és türelem eszméinek kivivásában nagyobb része volt a vallásos eszmének, az Istenére támaszkodó és semmi földi hatalomtól nem féltő vallásos tudatnak, mint a természettudományi felvilágosodásnak, mert ezek közül csak a nagy francia forradalom előkészítésében látom a természettudomány némi szerepét, a mennyiben Voltaire a newtoni természettan alapelveinek buzgó hirdetője, D'Alembert nagy matematikus, Holbach, Helvetius, Lamettrie pedig materialisták voltak, ám e forradalom előkészítésében még legalább is 10 egyenrangú tényezőt lehet az előhaladt természettudományi ismeret mellett fölvennünk. De viszont az előző mozzanatok előidézésében, tudomásom szerint, e szempontnak semmi szerepe nem volt, úgy hogy ez alapon a szabadsági és humanitárius törekvéseket végtelenül több joggal lehetne a vallásos felvilágosodás és felszabadulás, mint ellenfele: az őt félreszorítani, kiirtani akaró természettudományi világnézet folyománya gyanánt feltüntetnünk. De más példákkal is bizonyíthatjuk ezt: Indiában vallásos eszméből kifolyólag oly kimélők az emberek az állatok iránt, hogy még állatkórházakat is állítottak fel; az őskeresztényiség vallásos eszméből kifolyólag hozta be és

¹ Ducros francia irodalomtörténetíró szerint a türelem a XVII. században csak egy oly országban fejlődhetik ki, a hol teljes gondolkodási és írói szabadság uralkodik, a hol például Spinoza kiadhatta merész *Tractatus theologico-politicus*-át, a hol később Bayle szerkesztette *Dictionnaire critique*-jét, s ez az ország — Hollandia volt. *L. Ducros, Les encyclopédistes*. Paris, 1900. p. 32—33.

² *Carlyle* szerint a francia forradalom a reformatiónak harmadik és utolsó felvonása, az emberiségnek robbanó, zavaros visszatérte a valóságához és a tényekhez, a mikor a látszat és a szégyen már-már vesztét okozták. Az angol puritanismust a második felvonásnak nevezzük: „Jól van tehát, a Biblia igaz; tartsuk magunkat a Bibliához!” „Az egyházban” mondja Luther. „Egyházban és államban”, mondja Cromwell, „tartsuk magunkat ahhoz, a mi tényleg Isten igaza.” *Carlyle Tamás, Hősökről*. Gyémánt nyakláncz. Budapest, 1900. 305. l.

gyakorolta az *agapét*, a vallásos eszméből kifolyólag adták és hagyták százan meg ezren, a keresztyénség századai alatt, vagyonukat az egyháznak, a vallásos eszméből kifolyólag alapították fejedelmek, főurak és városok nagy áldozatokkal a protestáns tanintézeteket, assisi szent Ferenczet a vallásos eszme indította arra, hogy vagyonát a szegények közt szétossza s életét embertársai szolgálatára rendelje. Ma is minden bizonynyal ösztönzi annyi áldozatra a vallásos érzés a sziveket, mint a természeti törvények ismerete!

Hogy szerzőnk mi jogon sorolja Rousseaut azok közé, a kik a természettudományi felvilágosodást előbbre vitték, egyáltalában nem értem, mikor Rousseau egyfelől kora természettudományával semmi közelebbi kapcsolatban nem állott, másfelől mint az érzés, a szív embere, a *savoyai vikárius vallomásaiban* Isten utáni sóvárgásának oly megragadó kifejezést adott! De történeti és művelődéstörténeti adatai, miként mesztérénél: Haeckelnél is tapasztaljuk, egyebütt sem a legmegbízhatóbbak, vagy legalább egyebütt is egyoldalúan színezettek. Míg például a görögség hatását és részét mai kulturánkban egy teljes lapon ismerteti, a keresztyénség viláगतalakító hatásáról s alapítójának, Jézusnak személyéről egy-két szintelen sorban emlékezik meg, feledve Goethenek eme mondását: „Mag die geistige Kultur nun immer fortschreiten, mögen die Naturwissenschaften in immer freierer Ausdehnung und Tiefe wachsen, und der menschliche Geist sich erweitern wie er will, über die Hoheit und sittliche Kultur, wie es in den Evangelien schimmert und leuchtet, wird er nicht hinauskommen“.¹ Egy szóval se említi az újkori felvilágosodás fűrsőrangú előidézői, fűklyahordozói közt a *reformatiót*, a melyről ugyancsak Goethe azt mondotta: „Wir wissen gar nicht, was wir Luthern und der Reformation im allgemeinen alles zu danken haben. Wir sind frei geworden von den Fesseln geistiger Borniertheit, wir sind infolge unserer fortwachsenden Kultur fűhig geworden, zur Quelle zurűckzukehren und das Christenthum in seiner Reinheit zu fassen. Wir haben wieder den Muth, mit festen Fűssen auf Gottes Erde zu stehen und uns in unserer gottbegabten Menschennatur zu fűhlen“.²

¹ „Bűrmennyire elűhalad is a szellemi művelűdűs, bűrmennyire nűvekednek is a természettudományok terjedelemben űs műlysűgben, űs bűrmennyire kiszűlesbűl is az emberi szellem, azt a magassűgot űs erkűlűcsi művelűdűst, a mely az evangűliomokban csillog űs vilűgűt, nem fogja tűlhaladni.“ *Eckermannn*, *Gesprűche mit Goethe*. III. Band, S. 264.

² „Nem is tudjuk, mi mindent kűszűnhetűnk űltalában Luthernek űs a reformatiűnak. Kiszabadultunk a szellemi kűrlűtűltűsűg bűlincseibűl,

Ladenburg is sokat beszél, ép úgy, mint Haeckel, a középkori sötét tudatlanságról, holott ma már a történelem kissé kedvezőbben ítél a középkorról s kedvezőbben ítél abban főleg az egyház szerepéről, mert az egyetlen hatalom, a mely a népvándorlás révén uralomra jutott durva barbár népek nyers ösztöneit, vad indulatait fékezte, csak az egyház volt; századokon át a tudományokat csak a szerzetesek czelláiban ápolták, a királyok íródeákjai, a nemzetek krónikásai, a hiteles helyek őrzői, a vad népek megtérítői, nevelői: papok voltak! „Csak a humanismus korában, a scholasztika elűzésével, úgymond, lehet szó a tudományok fölébredéséről; azelőtt áltudományok uralkodtak, mint az astrologia és alchemia.“ Ha jól tudom, e két áltudomány még a XVII. században, tehát századokkal a humanismus föllépte után is talált művelőkre; továbbá ugyanitt azt is megemlíthette volna, hogy ezeknek az áltudományoknak sokat köszönhet a tudomány, mert az igazság a tévedéseken szűrődik át! Nem tudja a renaissance-kort se eléggé méltányolni, nem látja annak egyik fontos vonását: az erőteljes személyiségek kifejlődését, bizonyára azért, mert az ily egyén maga építi föl világát, maga szab annak törvényeket, természetesen a tények kellő tiszteletben tartásával; az ilyen egyén nagynak, önállónak érzi magát a természet nyilatkozataival szemben és saját hatalmas egyéniségéből kiindulva igyekszik a természet törvényeit megérteni.

Két helyen is panaszkodik szerzőnk a miatt, hogy a klasszikus nyelvek tanulmányát még mai napság is az ifjúság egyedüli nevelő eszközének tekintik. Itt is nagyon egyoldalúan ítél: mai napság a matematikai-physikai tantárgyaknak (a természetrajzot és földrajzot is ideértve) a gymnasiumban — a reáliskolákról nem is szólva, hol a klasszikus nyelvek nem szerepelnek s hol a reáltantárgyaké, meg a modern nyelveké a főszerep — csaknem ugyanannyi óraszámuk van, mint a klasszikus nyelveknek. Hogyan lehet hát azt mondani, hogy ez utóbbiak a nevelés egyedüli eszközei! Igaz, hogy ez inkább csak a XIX. század vívmánya, de hivatkozhatunk Comeniusra,¹

egyre előhaladó művelődésünk folytán képesekké lettünk arra, hogy visszatérjünk a forráshoz, és a keresztyénséghez tiszta alakjában közeljünk. Ismét megvan az a bátorságunk, hogy szilárd lábakkal álljunk meg Isten földjén s magunkat istenáldotta emberi természetünkben érezzük.“ U. o.

¹ Comenius minden munkájában nagy sélyt helyez a reáltantárgyak tanítására, a szemléleti oktatásra. A *Janua linguarum reserrata*-ban 20 fejezetben tárgyalja a természetrajzot, 10 szól az emberről; a *Scholae pansophicae delineatio*-ban 7 osztályt vesz fel: a 3 alsó osztály

a ki már harmadfél-száz évvel ezelőtt hangoztatta a reáliák oktatásának fontosságát.

Keplernél idézi a stuttgarti consistoriumnak 1612-ben kiadott reá vonatkozó figyelmeztetését, a mely őt Isten igéjének tiszteletben tartására utasítja, de azt nem említi, hogy Kepler nemcsak az astrologiában, hanem a boszorkányokban is hitt, s hogy általában, bár szerzőnk szerint a természettudományok kora Columbus Kristóffal kezdődik, a XVIII. század végéig csaknem minden nagy természettudós tele volt theologiai és mystikus eszmékkel és gondolatokkal. Kálvint, a ki Servét Mihályt megégettette, szintén helytelenül ítéli meg. Ladenburg Servétben csak Harveynek, a vérkeringés fölfedezőjének előfutóját, a kiváló tudóst látja s nem lévén érzéke a vallásos tanok fontossága iránt, bámul rajta, hogyan lehetett ilyen kiváló természettudóst csupán azért, mert a szentháromságot tagadta, megégettetni. Ámde ezt az eseményt nem a mai kor, a XX. század, hanem a XVI. század álláspontjáról kell tekinteni; figyelembe kell venni az egyre szaporodó szektákat, a melyek a keresztyénséget szétrobbantással fenyegették, figyelembe a münsteri anabaptisták féktelenkedéseit, figyelembe azt, hogy egy oly korról van szó, a melyben a vallás volt az uralkodó érdek, egy oly korról, a melyben a tudomány kérdéseit is a vallás szempontjából ítélték meg, figyelembe, hogy a protestantismus legelső emberei mind helyeselték és szükségesnek tartották a Servét megégetését; figyelembe, hogy Servét ép oly kevésbé ismerte az elnézést és türelmet a más-ként gondolkozók iránt, mint Kálvin, s hogy szidalmaival, gyalázkodásaival egyenesen provokálta Kálvint; figyelembe, hogy a genfi tanács, a mely őt, Kálvin vádirata alapján, elítélte, épen nem volt Kálvin engedelmes organuma. S ha mindezt figyelembe vesszük: akkor a Kálvin eljárását érthetőnek fogjuk találni. Nekem fáj, hogy Kálvin ezt tette, de én nem tudnék érte reá követ dobni!

Hogy a Darwin elméletét általánosan elismernék, épen nem lehet mondani. Az a nagy enthusiasmus, a melylyel kezdetben fogadták, meglehetősen kijózanodásnak adott helyet s ma a legelőkelőbb tudósok nagy hézagokat, megmagyarázatlan részleteket vesznek észre benne; szerintök a természetes kiválasztás csak egyik mozzanata a fajok átalakulásának, de azt nem magyarázza meg. Az evolutio-elmélet szerencsés heurisz-

az érzékek kifejtésére, a szemléletre irányul, a 3 felső a dolgok törvényeinek kifejtésére, a 7-ik a léleknek Istenhez emelésére; a *Didactica Magna*-ban is hangoztatja a reális képzést (Nagy Oktatástan, ford. Dezső Lajos. Sárospatak, 1896. L. 219, 226—9, 232—3. lap).

tikus elv, de nem bebizonyított elmélet, s a mi a legfőbb: se a természetes kiválasztás, se az evolutio-elmélet nem mond egy szót sem, sem általában az élet kifejlődésének mikéntjéről, sem a lelki élet keletkezéséről. Darwin maga egész határozottan kifejti ezt: „Nekem, úgymond, semmi dolgom sem a szellemi erők eredetével, sem magának az életnek eredetével“. „Hogy mi módon fejlődtek ki a szellemi erők elsősorban a legalsóbbrendű organismusoknál, ép oly reménytelen kérdés, mint az, hogyan kezdődött az élet.“¹ Huxley, a kitünő darwinista, hasonlóképp kijelenti: „A biologia nevében, én nem tudok semmit s nem is remélem, hogy valaha tudhassak valamit azokról az átmeneti fokozatokról, a melyek révén a molekuláris mozgás öntudati állapottá válik“. Láthatjuk ezekből, hogy a darwinismus és az evolutio éppen nem azok a büvös kulcsok, a melyek előtt minden ajtó és kapu zárja felpattan. De a többi híres természeti törvényekkel is ép úgy állunk: látjuk, hogy a gravitatio mily törvények szerint működik, de e tünemény oka, alapja teljességgel ismeretlen; az anyag legkisebb elemét: az *atomot* még senki sem látta; az erély állandósága ellen újabban két oldalról is merülnek fel aggodalmak: egyfelől a psychologusok közt akadnak mind többen, a kik nem engedik magokat e törvény által megzavartatni abbéli felfogásukban, hogy a physikai erély psychikai erélybe megy át s viszont a szellemi energia, az akarat physikai mozgást létesít, tehát új energiát szül, s másfelől legújabban a rádium, ez az újonnan fölfedezett elem okoz fejtörést a physikusoknál azzal, hogy bámulatos erős fényt lövel ki magától a nélkül, hogy ez az erő kifejtés ránézve a legkisebb észrevehető anyagfogyasztással járna. Íme, e nagyhirű törvények mind csak egy-egy fölötté kis lépést jelentenek a természet titkainak feltárása felé s éppen nem igazolják Haeckel és Ladenburg hangos diadalkiáltásait. Ma is igaz, a mit Geothe mondott: „Az ember nem született arra, hogy a világ problémáit megoldja, hanem hogy keresse, hol kezdődik a problema s aztán a felfogható határai közt mozogjon.“

*

Az kétségtelenül igaz, hogy a természettudomány előhaladása erősen befolyásolta, mondhatjuk, sok tekintetben egészen átalakította világnézetünket, bár még korántsem tartunk ott, mint a hogy Ladenburg elhíthetni szeretné, mintha már egy minden oldalról szilárd összefüggésben álló és összes

¹ Ch. Darwin, Origin of Species. 1859. p. 191 ; Descent of Man. p. 66.

fogalmainkat átölelő világnézettel rendelkeznének. Bizonyos, hogy ma nem a földet tartjuk a világ központjának s nem hisszük, hogy Isten fenn a csillagok serege fölött képzelt égből ül ragyogó trónusán; bizonyos, hogy a világ nem az emberért teremtődött, s az ember elenyésző kis pont a világegyetemben. Ámde a *természeti* világgal egy *szellemi* világ áll szemben (sajnos, hogy L. ezzel nem foglalkozik, ennek összefüggését a természeti világgal nem igen igyekszik megérteni és megértetni); s ha az előbbiben az ember mikrokozmosz, az utóbbiban ismét makrokozmoszszá válik; öntudata, gondolkozása, mely az egész mindenséget bejárja, őt e minden-ség urává teszi. Az ember, bár egyfelől függ a természettől és annak törvényeihez tartozik szabni magát, de másfelől eszével hatalmába hajtja azt és uralkodik fölötte. A természet világában a *kényszer*, a szellem világában a *szabadság* uralkodik; amott a causalitás elve, itt a célok és eszközök összefüggése, új szellemi és erkölcsi értékek teremtése lép elénk: ott a *törvény*, itt az *ideál* vezeti a működést! Bármennyire halad és fejlődik is az ember a természet ismertetében, a szellem világa csorbitatlanul fentartja erejét, mert a mint a testnek eledel, a léleknek magasan szálló aspirációk kellenek. Míg ember lesz, ezek soha ki nem hálnak kebléből; míg az öntudat világolni fog, az ember soha nem fog megszűnni a lét rejtélyeit kutatni, soha nem fog megszűnni alkotójához fölemelkedni!

Sárospatak.

RÁCZ LAJOS.

Sajtóhiba-igazítás.

E tanulmány I. részében (270 l.) Kantról az állítatik, hogy idézett művében elsősül fejtette ki a *politikai* világ kifejlődésének elméletét; ez tévedés, a kéziratban a *physikai* világ kifejlődésének elméletéről volt szó. Ugyane lapon, alólról a 11-ik sorban a *nem* után vonás és nyugjel teendő.

A VALLÁSOSSÁG HANYATLÁSÁRÓL.

(Negyedik közlemény.)

V.

Az eddigi fejtegetések után most már arra a kérdésre is meg kell rövidesen felelnünk, hogy a vallásosság hanyatlásának meggátolására és a már eddig is támadt bajok orvoslására nézve mi lenne a teendők. Mert azt mindnyájunknak éreznünk kell, hogy egyházunknak itt az ideje és az alkalma, de meg a kötelessége is megmutatni, hogy van újjászülő ereje, s fel is akarja, fel is tudja venni a diadal reményével azt a küzdelmet, a mely az övével ellenkező világnézet továbbterjedését és elhatalmasodását megakasztani van hivatva.

Mert abból a szempontból kell ma az egész helyzetet elbirálni, hogy két világnézet harcol itt egymással. E harcban az evangéliumi keresztyénség legszentebb igazai felett döntenek. Ha egyházunk csakugyan az igazság és a mindeneket boldogítani hivatott helyes világnézet birtokában van, akkor az ellenséges felfogás hódító előnyomulását nem szabad tétlenül néznie, hanem a maga igazait hirdetve, híveket kell toboroznia a maga számára. Az élet nem tűri a tespedtséget, az életben maradás fő feltétele a mozgás, hatás, munkálkodás.

Természetesen felmerül azonban az a kérdés is, nem lehetne-e valamikép az ellentéteket elsimitva kiegyenlíteni, s békességre, talán szövetségre is lépni a természettudományi alapokon létesülő világnézettel? Ez azonban attól függ, van-e közös alap, a melyen a békét meg lehet kötni? A kik Istennel és a vallással is számolnak, a kik a vallásosság jogosultságát és áldásait ismerik és elismerik, azokkal még lehet valamelyes frigyre lépni, de a kiknek az életfelfogásuk merőben naturalistikus, a kiknek a világnézete tisztára vallástalan, azokkal a vallásos világnézet csak az élet-halálharcot veheti fel, azokkal szemben nem a kiegyenlítésre, hanem csak a feltétlen diadalmaskodásra kell törekednünk.

Diadal reményével azonban csak az a fél mehet küzdelembe, a melynek kiváló és megbízható harcosai vannak

Ha a vallásos világnézetet akarjuk nemcsak megvédeni, hanem uralkodóvá is tenni, akkor első sorban buzgó vezéreket és híveket kell szereznünk, vagy a meglévőket megerősítenünk. Hiába megyünk még oly erővel is missionálni, ha az életünkre, a szellemünkre azt mondja az a megnyerni vagy meghódítani kívánt ember: ti se vagytok igazi képviselői a ti szépen hangzó elveiteknek, oly igazságok azok, melyek az életben valósulni képtelenek. *Első sorban tehát az a teendők, hogy az evangéliumi világnézet számára olyan vezéreket és olyan harcosokat szerezzünk, a kik telve vannak a mi igazságainknak nemcsak ismeretével, hanem szeretetével és munkálásának a komoly vágyával is.* A kik kezébe népünk vezetését, irányításának nemzedékekre kiható nagy munkáját letesszük, azoknak öntudatos evangéliumi keresztyének kell lenniök. Csak így tudunk majd befelé erőt, kifelé hódító hatást fejteni ki.

E tekintetben, természetesen, előbb is tanító és lelkész-képzésünk köti le figyelmünket. Hogy egyiket sem tartják ma a legtöbben megfelelőnek, mutatja az a nagyszabású, de helytelen irányba futott mozgalom, a mely újabban e fontos, életbevágó kérdés megoldására megindult. Nem itt a helye, hogy e mozgalom tévedéseit kimutassam, csak mint tünet érdekel az most bennünket. És pedig kettős szempontból: egyrészt mint bizonyosága annak, hogy az egyház vezetésére hivatottak képzésével általánosan elégtelenek vagyunk, másrészt mert azt mutatja, mennyire meggyengült az evangélium egyházában az igaz öntudat. Ha meg nem gyengült volna, akkor olyan javaslatok, mint a milyenek szőnyegen vannak, napvilágot sohase láthattak volna.

A mi előbb is tanítóképzésünk dolgát illeti, bizonyos, hogy a mi egyházunkban egészen más lévén a tanító munkaköre és így a jelentősége is, semmikép se lehetünk megelégedve azzal a képzéssel, a melyet tanítóinknak az állami intézetek adnak. Ezekben ugyanis csak egy szempont az uralkodó: a tanító a népnek szükséges általános ismereteket van hivatva közölni, ezért hát csak bizonyos tudnivalóknak és azok előterjesztése, továbbplántálása módszerének az elsajátítására fektetik a súlyt. Nálunk a tanítónak ezenkívül még más, az egyházra nézve életbevágóan fontos feladata is van. Nekünk nemcsak néptanítókra, hanem evangéliumi vezérférfiakra van a tanítóknak szükségünk, a kik a lelkészszel vállvetve igyekeznek hűséges és öntudatos harcosai lenni az evangéliumi vallásos szellemnek. Nálunk az iskola igazán veteményes kertje az egyháznak, s ha benne igaz, hű és szakavatott kertész

nem működik, nem látjuk a nekünk ízes gyümölcsét soha. Csak fanyart, csak keserűt teremhet akkor az az iskola nekünk. Jó tanító, jó nép; buzgó, vallásos tanító és buzgó, vallásos nép egymástól el nem választható. Hiszen tanítóink nálunk vallás-oktatók is, a kik az ifjúság valláserkölcsei nevelését lelke leg-fogékonyabb időszakában teljes szabadsággal irányítják s egész életre befolyásolják. Az evangéliumi egyházak híveinek vallá-sosságát, egyházhűséget, egész szellemét tanítóink is alapoz-zák. Erre való vallásos nevelőket pedig nekünk az állami intézetek képezni sohasem fognak. *Ezért igen fontos érdek a tanítóképző-intézetek fejlesztése, erősítése, minden áron való megtartása és önálló kezelése, mert ha iskoláinkba a magunk emőin táplált hűséges vezetőket nem tudunk állítani, akkor iskoláink fentartása teljesen hiábavaló.*

A lelkészképzésről kissé részletesebben kell szólanom, különösen azért, mert a két prot. egyház közös bizottságának a kormányhoz felterjesztett munkálata a lelkészképzést elvi-leg és gyakorlatilag egyaránt az egyházak érinthetlen belső ügyének kívánja fentartani. Úgy azonban, a mint van, lelkész-képzésünk meg nem maradhat. Az evang. egyház erre vonat-kozólag egy szerencsétlen elaboratumot készítettett az elmúlt esztendőben s azt tárgyalás végett a kerületekhez bocsátotta le. Nem akarok itt hozzászólni, megtettem azt már a Theol. Szaklapban, meg fogom tenni másutt is. Csak azt akarom itt kiemelni, hogy a lelkészképzés átalakítására irányuló törek-veket ma teljesen a gyakorlatiasság jelszava vezeti. Az ember szinte azt hihetné, ha a viszonyokat nem ismerné, hogy nálunk túlteng a theologiai tudós művelése és egyoldalúan túlzásba csap a teoriák cultiválása. Pedig valójában alig is lehet szó magyar tudományos theologiai munkálkodásról. Hanem nekem úgy tetszik, *hogy a kik nálunk a gyakorlatia-sabb lelkészképzést követelik, voltaképp azt akarják mondani, hogy necsak az ismeretek bizonyos mennyiségének a közlésére és elsajátítására, hanem elsősorban és kiváltképp evangéliumi hűhű és megbízható jellemképzésre fordítottassék a főgond.* S ebben teljesen igazuk is van. A theologiakon, nemcsak kül-földön, hanem hazánkban is, nagyon is otthonos a teoriák és a hypothesisok halomra hordása és bonczolgatása; kissé nagyon is beférkőzött már a természettudományos világnézet; divattá vált a bölcsészeti rendszerek ajánlgatása s a keresz-tyénségnek olyan színben való feltüntetése, a melynek meg-ítélése teljesen a cynismus, meg a többi ismus elbirálásával azonos. Nagyon is sokat okoskodnak azon, vajjon az Isten fogalom-e csak, avagy létező valóság, s addig-addig feszege-

tik azt a kérdést, hogy mi alkottuk-e az Isten képzetét, vagy az Isten alkotott-e minket, míg végtére is egészen megszokja a tanár és a hallgató egyformán, hogy az Isten léte, gondviselése, hatalma, szeretete, mind-mind nem positivum, hanem csak fictio. Krisztust sem mindig mint a vallásosság, az Isten-nel együttélés, egy célra munkálás örök, tiszta példáját állítják az ember elé, hanem csak mint egy nem is eredeti vallásalapítóval foglalkoznak vele, a ki a mi vallásosságunk megalapítójává nem válik soha. S ha aztán megtanulják is azok az ifjak a keresztyénségnek elmés rendszerekbe foglalt igazságait, de életté bennük nem válnak azok soha. Sok mindenfélét megtanulnak, de az evangéliumi keresztyénség minden mástól eltérő szellemét és világnézetét sokszor nem ismerik, de ha ismerik, sem képes bennük termőtalajjá tisztulni, a kiknek pedig ama szellem és életfelfogás képviselőivé válni hivatásuk. S mindenek az oka az, hogy Jézusról hallanak ugyan eleget, de a Jézus maga keveset szólal meg előttük, Jézusról tudnak is azután beszélni, de a Jézus vajmi ritkán szólal meg általuk. A theologiai képzésnél a fő törvénynek annak kell lennie: *„Az a lélek, az a szellem lakozzék bennetek, a mely volt a Jézus Krisztusban“*.

Mindezzel pedig csak azt akarom mondani, hogy az evangéliumi keresztyénség theologusait szent és roppant felelősséggel járó, ezért is tiszta öntudatot és igaz meggyőződést kívánó hivatásukra nem a tudnivalók bizonyos körének közlése, hanem bizonyos szellem ébresztése, határozott életfelfogás alkotása által kell képezni. Fel kell ébresztenünk bennük azt a biztos meggyőződést, hogy az evangélium egyháza az igazság otthona, a helyes, a mindeneket egyaránt boldogítani képes életfelfogás hirdetője. Át kell hatnunk őket azzal a tudattal, hogy mindenikük egy-egy hatalmas tényezője az istenországa építése nagy munkájának, sőt fel kell bennük keltenünk azt a törhetlen buzgóságot is, mely a hivatással járó köteleességek szolgálatában minden áldozatra kész. Meg kell bennük szilárdítanunk azt az öntudatot, melynek birtokában valamennyi úgy él és úgy dolgozik, mintha az evangéliumi keresztyénség egész roppant ügye egyedül csak ő rajta és az ő buzgóságán fordulna meg. A theologusokban az evangéliumi egyháznak ne predikátorokat, ne hivatalnokokat képezzünk, hanem lelkes vezérférfiakat neveljünk, akkor majd boldogulunk. Mert nem az a sereg nyeri meg a csatát, a melynek a vezérei csak ezt hangoztatják: előre! hanem az, a melynek az élén hősök küzdenek ezzel a jelszóval: utánam!

E célból a mi theologiánkon annak a szellemnek, annak a

világnézetnek kell élnie, a mely az evangéliumot áthatja. Ez a legegyszerűbb, a legtermészetesebb és a legkevesebb, a mit az evangéliumi lelkészképzés dolgában kívánni lehet. Theológiáinkon csakis a vallásos, még pedig az evangéliumi keresztyén vallásos életfelfogás lehet otthonos. Determinizmus, evoluzionizmus, materializmus, naturalizmus mind idegen szellem terméke és melegágya. Azok a theologust csak mint az emberiség Isten felé való haladásának útjában felmerülő jelenségek érdekelhetik, de vezetőivé sohasem válhatnak. Mert minket nem atomok éltetnek, hanem a jóságos Isten kegyelme. Mi nem egy vak szükségszerűségnek, hanem egy bölcs és szent gondviselésnek a hatalma alatt állunk. S ha az atomok léte és összehatása még úgy be volna is tudományosan bizonyítva, még akkor is csak azt vallanánk, hogy azok az atomok is Isten akaratának köszönik a létüket és mozgásukat egyaránt. Nem az öntudatlan természet roppant gépezetének vagyunk hát mi ki egy kereke, ki egy csavarja, ki egy szöge, hanem a szerető mennyei Atya családjának megannyi tagjai, kik az Atya akaratát követjük mind születésünkkel, életünkkel, halálunkkal egyaránt. Ez a felfogás adja meg a vezetésre hivatott egyháztagnak azt az erkölcsi komolyságot, a felelősségnek azt a tudatát, a mely czélos akaratú, ingathatlan meggyőződésé, lélektelítő erővé válik a lelkében. Így következik el majd az az állapot, a midőn az istenországa nem áll többé beszédben, hanem erőben, a mely alkot és hódít. Vallásos jellemeket kell tehát a theológiáknak képezniök. Oly jellemeket, a kik nemcsak az ismeretek bizonyos körével, hanem e mellett emelkedett istenes életfelfogással lépnek az életbe a legszentebb és a legnehezebb munkára: a nép valláserkölcsei életének irányítására. S ez annál természetesebb, mert e szent hivatás teljesítése folyamán a népnek nem annyira ismereteit, mint inkább az élet küzdelmeiben fentartó erkölcsi erőit kell nevelniök.

Hát a tudomány? Ez a czél azt érintetlenül hagyja. *Ha valaki, úgy ép az evangéliumi szellemű ember lehet a tudománynak hivatott, elfogulatlan, lelkes munkása.* Minden haladás érdekli, minden eredmény örömmel tölti el. Mert semmi sem korlátozza, mert teljesen szabad, maga is belemélyedhet a titkok titkainak vizsgálatába is, hiszen Pál apostol szerint a lélek még az Isten mélységeit is vizsgálja. Csak arra az egyre vigyáz mindig, hogy az ősforrástól, a minden létező kútfejétől és végső céljától, Istentől el ne szakadjon. Mert minden bölcsesség kútfeje az Isten félelme. A theologusok képzése a lehető legtudományosabb színvonalon mozoghat tehát, sőt igazán tudományosnak kell is lennie, csakhogy előtérbe kell

állítani benne azt, a mi eddig háttérbe szorult, vagy egészen ki is veszett: az evangéliumi valláserkölcsei jellemnek a képzését. E mellett aztán a tudós ismereteknek a megszerzése is szükséges dolog. Mert a ki a társadalomban teljesíti nehéz hivatását és a maga életfelfogását a társadalomban akarja diadalra juttatni, annak a társadalom szellemével és összes mozgató eszméivel is teljesen tisztában kell lennie. De a theologusra nézve a fődolog mégis csak az, hogy a mely világnézet hirdetésére vállalkozik, annak legyen rendíthetlen hive, igazi megtestesülése. *Pectus facit theologum. És a míg a lelkész, mint vezér és tükör, nem öszinte hive, hanem csak hivatalos predikátora az evangéliumi szellemnek, addig kudarczsal kell végződnie minden munkának, csalódással minden reménykedésnek, veszteséggel minden csatározásnak.*

Mindezekből pedig az következik, hogyha egyházunk a vallásosságnak és az evangéliumi szellemnek a hanyatlása alatt nyög, akkor első teendője az, hogy e szellemnek a hivatalos képviselőit és hirdetőit törekedjék azzal teljesen megtölteni. E célra pedig a lelkészképzésnek nem a színvonalát kell leszállítani, hanem a szellemét evangélizálni.

De egyházunk vezetéi a tanítókon és a lelkészeken kívül a világi előljárók is. Ha a tapasztalat azt bizonyítja, hogy sokan pusztán csak lépcsőnek, eszköznek tekintik az egyházi tisztségeket, akkor komoly kötelességünk önmagunk és népünk érdekében ezek előtt az azokhoz jutás lehetőségét elzárni. Önmagunk érdekében azért, mert eszközül az egyházat felhasználhatnunk nem szabad, népünk érdekében meg azért, hogy az a sok teherrel megrakott nép csak akkor marad hű minden mellőztetése daczára is az egyházához, csak akkor ragaszkodik ahhoz öröklött hűséggel, ha látja, hogy élén igazán buzgó és önzetlen emberek állanak. De a mikor észreveszi, hogy az egyház világi előljárói a templomot nem igen látogatják, s legtöbbször csak akkor mutatkoznak az egyházi gyűléseken is, a mikor a költségvetéseket tárgyalják, avagy ünnepeltetésre számíthatnak, elhidegül az egyház iránt. *A jó példa sehol sem fontosabb, mint a valláserkölcsei élet körében, s nekünk még e mai mutató világban is nem annyira befolyásos és szereplő egyénekre, mint inkább igazán buzgó vallásos vezérférfiakra van szükségünk.*

Általában egész egyházi életünknek az evangéliumi öntudattól kell áthatva lennie. „*A ki lélek szerint él, lélek szerint is járjon*“. Mi ma ezt a lelket a szabályrendeletek özönével akarjuk vagy megrögzíteni, vagy pótolni. Egyházunk lassanként teljesen intézményes szervezetté válik. S ez a szellem

megbénítását eredményezi. Nem akarok részletekbe bocsátkozni, csak nagy vonásokban jelzem itt a tennivalók egész tömegét.

Az egyház vezetésének a munkájában a mindenféle formalistikus, bürokratikus teendők roppant tömegét lehetőleg ki kell küszöbölnünk, hogy mennél több idő és alkalom jusson az építő munkára. Gyűléseinken kevesebbet kell foglalkoznunk a pénzügyi és a közigazgatási dolgokkal, melyeket bizottságok is elintézhetnek, hogy itt is a szellem emelésének a mindennél fontosabb kérdései léphessenek homlokterbe. Minden összejövetelünkön hivatott emberek szólaltassák meg az evangéliumi életfelfogást, tisztán látó, ideális felfogású hívók adjanak programot egész nemzedékeknek, s hirdetve a jézusi keresztyénség fenséges igazait, szerezzenek tiszteletet az evangéliumnak körön kívül és körön belül egyaránt. E tekintetben a róm. kath. egyháztól igen sokat tanulhatnánk. Egymás között pedig tartsunk össze, mint édes testvérek, s mindent, a mi csak éket üthetne közénk, irtsunk ki magunk közül szeretettel és kimélettel, nem fenekedvén egymás előnyére és dicsőségére szeretetlenül. Az evangélium nem ismer nyelvek, területek és társadalmi tényezők által elválasztott, sőt szembeállított, hanem csakis az Isten szeretetében testvériesült embereket. Ne vigyük be és ne is engedjük bevenni semmiféle formájában a politikát oda, a hol csak a szeretet és a testvériség mindeneknek javát munkáló törvénye lehet otthonos. Ne engedjük a nézetek eltérése miatt kifejlődni köztünk a gyűlölködés átkát, hanem viseljük el egymást türelemmel, mert mindnyájunknak szükségünk van elnézésre. Ne engedjünk semmiféle érdek miatt oly elveket és intézményeket, nézeteket és törekvéseket uralomra jutni, a melyek a Jézus evangéliumának a szellemével ellenkeznek vagy ellenkezést teremthetnek. Mutassuk ki szóval és tettel, egész élettel, hogy egyes emberek ép úgy, mint a társadalom egészének egyedül csak az evangélium alapján lehet boldogulnia, előre haladnia, tökéletesülnie. A saját életünkön kell bebizonyítanunk, hogy a Krisztus evangéliuma szegénynek és gazdagnak, előkelőnek és alantasnak és minden embernek a boldogságát és megelégedését képes megszerezni, és minden sociális problémát megold, minden bajt orvosolni képes.

A mi pedig a socialismus ma már mind égetőbb kérdését illeti, annak tanulmányozására és orvoslására nagy gondot kell fordítanunk. Az őskeresztyén gyülekezetek meg tudták oldani a sociális problémát. Ugyanazzal a szellemmel meg tudhatjuk mi is. E végből, a mint az őskeresztyén egyházban

diakonusokat állítottak a szegények ügyének gondozására, úgy nekünk is minden egyes gyülekezetben a belmissiói munkásság keretében különös figyelemben és felkarolásban kell a szegények dolgát részeltetnünk. Tudjuk, hogy ma az egyház terheit nagy részben a szegényebb emberek hordozzák. Az egyházi adózás többnyire párbér és személyes illetmények formájában maradt ránk őseinktől. Ma, a mikor a viszonyok gyökeres megváltozása miatt az élet mindenkire, de különösen a szegényebb néposztályra nézve még az eddiginél is terheesebbé vált, azt legalább az egyházban lehetőleg mentesíteni kellene az adózástól, vagy az adózás ügyét úgy reformálni, hogy a vagyon szerint arányosabban oszolja meg a teher viselése. Ha az a ma már mindent megfigyelő, minden okoskodó nép azt látná, hogy az ő még mindig szeretett egyháza segítségére siet, őt nemcsak tanácsccsal vezeti, hanem anyagilag is készséggel könnyíteni igyekszik rajta, öröklött hűsége nem inogna meg oly hamar. Ezt a kérdést, mint általában a társadalmi mozgalmak kérdését állandóan figyelemmel kell kísérni, napirenden tartani. *Lelkészi értekezletünk fő-fő tárgyát mindig a nép életének megfigyelése, boldogulásának előmozdítása, megnyerésének a módja képezze, s csakhamar tapasztalni fogjuk, hogy a kiket szeretettel és figyelemmel gondozunk, hálával és ragaszkodással fognak érte adózni.* S a mi egyházunk alapja népünk ragaszkodásának és hűségének biztosításán nyugszik.

Társadalmilag általában sokkalta elevenebb és mélyebb ható tevékenységet kellene kifejtenünk. Az ember lelkébe ellenállhatlanul be van oltva az Isten után való vágyódás érzete. Ezt a természetes érzést kell szövetséges társul hívunk, ha megerősödni és diadalra jutni kívánunk. Tervszerű hódító és mentő munkát kell kezdenünk. A kételkedőket meg kell nyernünk, az ellenséget meg kell győznünk, az ingadozókat meg kell erősítenünk. Szóval igazi öntudatos társadalmi missziót kell végeznünk minden téren és minden eszközzel. De e tekintetben nem elég, hogy egy-két irodalmi társaság pár könyvet adasson ki évenként, a melyeket protestáns emberek írtak. Nem minden protestáns ember hirdet evangéliumi elveket. S ha hirdet is, nem oly erővel és meggyőződéssel, a mely hódítani képes. Arra kell törekednünk, hogy az egész sajtó, legyen az tudományos, gyönyörködtető vagy híradó, át legyen hatva az evangélium szellemétől, hirdesse az evangélium igazságait. A róm. kath. egyház e tekintetben is sokkal többet tesz, mint mi. A római babonás és szolgálai szellemnek mindenütt tervszerű terjesztésével és védelmével találkozunk. Mi pedig a

magunkét alig merjük nyíltan megszólaltatni, s a ki merészen és nyíltan hirdeti, nem támogatjuk, inkább megrójjuk, hogy felekezeti türelmetlenséget szít. Ez a féltékenység, ez a felszeg türelem, ez az álszabadelvűség a meggyőződés hiányának, az öntudat petyhüdtségének látszatát adja az evangéliumi keresztyénségnek.

Arról sem volna szabad megfeledkeznünk, hogy *egyházunk fennmaradását nem a tanok és a formák, hanem a szellem változatlan megőrzése biztosítja*. Az evangélium egyháza a felvilágosultság, a haladás, a szabadság, az egyéniség érvényesülésének az egyháza. A türelem erényét nemcsak kifelé, hanem első sorban befelé kell gyakorolnunk. Csak így számíthatunk a műveltek, a felvilágosultak érdeklődésére, támogatására, csatlakozására. Már pedig az evangéliumi keresztyénség minden felvilágosult embernek meleg otthont van hivatva adni. De erre nézve nemcsak a vallásosságot, hanem a szabadságot is tudatosan ápolnunk kell.

Különösen azonban az iskolákban, s itt is első sorban a növevelés terén, az új nemzedék érdekében kell hatalmas öntudattal, előrelátó bölcsességgel, szilárd buzgalommal megtenni mindent, hogy az ifjúság lelkét az evangélium ügyének megnyerjük, s az evangélium szellemével áthassuk. Semmi áldozatot nem szabad e dologban nagynak tartanunk. Nagyon helytelenül cselekszünk, ha a rendelkezésünkre álló anyagi eszközökkel személyes és helyi érdekeket elégitünk ki. Az államsegély legnagyobb részét én nő-, tanító- és lelkészképző intézetek és a nép nyomorát enyhítő szeretet-intézmények támogatására és teremtésére fordítanám. S az iskolák államosításával ugyancsak takarékoskodnunk kellene. Mert minden egyes iskola, a melyet anyagi erőink elégtelenségére való hivatkozással, de nem mindig a szükség kényszerítésére idegen hatóság kezébe adunk, biztosságunk és erősségünk megannyi védő bástyájának a feladása. Azokat a góczpontokat, a melyekből az evangéliumi világnézet fényét, sugarát ragyogtathatjuk, nem fogyasztani, hanem teljes buzgalommal szaporítanunk kellene. Ott, a hol a közösség legszentebb érdekeiről van szó, a személyi érdekek, a míg a veszély tart, némuljanak el. Az ember és minden intézmény mulandó, de a szellem örök. A hol emberek és alkotások a szellemet veszélyeztetik, ott sohasem lehet és szabad haboznunk, hogy melyiket engedjük elbukni vagy háttérbe szorulni. *S ha nálunk minden bajt össze lehet foglalni abban az egy főbajban, hogy az evangéliumi szellem és világnézet köztünk meghanyatlott, akkor az orvoslás módját is rövidesen úgy jelölhetjük meg, hogy körön belül, mint kívül, minden*

dologban és minden téren az evangéliumi szellemet és öntudatot kell erősíteniünk.

Nemcsak a róm. katholicismussal, nem is pusztán csak a korszellemmel, tehát külső hatalmasságokkal kell tehát felvennünk a harcot első sorban, hanem önmagunkkal. Ha mi magunk erősen állunk, akkor nem tiporhat el se az atheista, se a deista tudomány, se a materialistikus közszellem, se a nálunknál erősebb és állami segédkezéssel hatalmasabb külsőséges katholicismus. Mert nem a formák és ceremóniák éltetnek vagy buktatnak, hanem a lélek. S majd ha ugyanaz a lélek lakozik bennünk is, a mely volt a Jézus Krisztusban, majd ha az istenfiúságnak ugyanaz a szabad, mindeneket föl-emelő, csak egyedül Istennek hódoló szelleme hatja át mindnyájunk szívét, a mely az evangéliumból sugárzik felénk: akkor nem kell félnünk többé senkitől és semmitől. Mert ha egész világ támadna is ellenünk, a világ ura mellettünk harczol és megáld diadalommal. *Mert az a diadalom, a mely meggyőzi a világot e mi hitünk: hogy mi mind Istennek kegyelme és gondviselése alatt állunk a mi Urunk Jézus Krisztus által.* Ebben van boldogságunk, ebben az erőnk. Hogy most olyan gyöngék vagyunk, annak oka csak az, hogy e hitben meggyöngültünk. Itt kell tehát megerősödnünk újra, hogy erősek legyünk mindenkép és példái, mesterei, orvosai a meghanyatlott vallásosságnak, a mi nélkül nincs embernek boldogsága sem itt, sem az örökkévalóságban.

Raffay Sándor.

T Á R C Z A.

A BUDAI ZSINAT TAGJAINAK NÉVSORÁRÓL.

Egyháztörténelmi irodalmunk hivatott ellenőre s a Révész névvel összefüggő történelmi állításoknak néha merész védelmezője: Révész Kálmán mostanában kedvetlenül veszi bonczkése alá apróbb közleményeimet. Multkor a pátens visszavonásának körülményeiről irt dolgozatomat akarta czáfolni, de a végeredményben nem állítván egyebet, mint a mit azelőtt egy hónappal állítottam, legfeljebb a legfelületesebben olvasókkal hitethette el, hogy ő most helyreigazította Zoványit. Nem volt okom tehát egyetértésünket konstatálni.

Most azonban ég és föld távolába jutottunk egymástól, a mikor a budai zsinat tagjait tartalmazó névsorának a teljesség elismerését követeli, s az enyémnek egy alaphibáját véli kimutathatni. Megvallom őszintén, nagyon meglep harcra kelte, inkább azt hittem, hogy elismeréssel lesz irántam ama kiméletes gyöngédségemért, mellyel névsorának többrendbeli feltűnő hibáját agyonhallgattam.

No de mindegy, most már ő maga tette kötelességemmé, hogy nyilvánosságra hozzam azokat. Meg is felelek ennek a rám nézve különben fájdalmas kötelességnek, e czikk folyamán alkalomadtával röviden jelezve a tévedéseket, melyek névsorában és arra vonatkozó egyes állításaiban előfordulnak.

Egyelőre azonban kifogást kell tennem Révésznek ama kiindulási pontja ellen, melyből olyan kétséget kizáró bizonyossággal származtatja le az ő névsorának a teljességét. Azt hiszi és állítja ugyanis, hogy a zsinaton csak azok vettek és vehettek részt, a kik az első vagy az utolsó ülésen jelen voltak. Hát olyanok nem akadhattak talán épen szép számmal, a kik ezek közül sem egyiken, sem másikon nem voltak ugyan ott, de a közben eső tizenhárom ülésnek esetleg akár mindenikén,

vagy pedig egyikén avagy másikán megjelentek? Ezek — mert Kuzmány Károly és Révész Imre nem adott rólok névsort a kezünkbe — nem voltak zsinati tagok? A debreczeni és budapesti zsinatnak csakis azok tekinthetők tagjaiul, a kik vagy a megnyitó, vagy a bezáró ülésen, a kettő közül valamelyiken vettek részt, avagy ezen mind a kettőn? Az időközben megjelentek és ismét eltávozottak nem jönnek számításba? Talán, ha meggondolja a dolgot, Révész Kálmán se fog reá igenlőleg felelni.

Ezért nem szabad megelégednünk azokkal a névsorokkal, a melyeket eddig közöltek a zsinat tagjairól, s a melyek mellett — akár hiszi Révész Kálmán, akár nem — kiváló becset kell tulajdonitnunk az egyházkerületek jegyzőkönyveinek, mert ezek szolgáltatják kezünkbe a teljes és hiteles névsorokat, s mellettök csupán egy csillagnyi, meg egy keresztnyi jelentősége van az eddig ismert kettőnek. Ezek már csak azért is nagyfontosságúak, mert a Révész Kálmán névsorának a hibáit is feltüntetik és megvilágítják. Azt a tévedését például, hogy szerinte a dunamelléki egyházkerület (nála „Dunáninnen“ néven említve) 26 követet „küldött“ (ipsissimum verbum!) a zsinatra, Tiszántúl pedig 24-et „küldött“ (ipsissimum verbum!), ebből czáfolhatjuk meg; úgyszintén azt is, hogy „a világi tagok száma négygyel több volt, mint az egyháziaké“, holott egyenlő számmal voltak. Persze, a ki Sebők Sámuelről minden adat nélkül azt állítja, hogy a zsinat nem verifikálta, tagjául nem fogadta, noha a Szeremlei Sámuel „Szőnyi Benjámin“-ából bizonyosan tudható, hogy résztvett a zsinaton, miután megszélidült, sőt a nemkülönben ott volt és nemkülönben frontot cserélt Szőnyivel együtt naplót is vezetett annak ügyeiről; — a ki ezt a Szőnyi Benjámint, ámbár alá is irt a zsinat kánonainak, vagyis a Révész szerinti tagságot megállapító egyik gyűlésen, az utolsón épen jelen is volt, mégis végképen kihagyja „teljes“-séget követelő névsorából; — a ki Ercsey Sámuel, a bihari egyházmegye rendes képviselőjét póttagnak említi, mert nem az első, hanem az utolsó gyűlés aktái között fordul elő a neve: az könnyen nélkülözhetette az egyházkerületi jegyzőkönyveket, mert azokból ezen adatait csakugyan nem ruházhatta volna fel az örökkévaló csalatkozhatatlanság kriteriumával.

Jelentékeny hibák ezek mindnyájan *ebben a tárgyban*, de még jelentékenyebb hibája a Révész névsorának, hogy maga is külön névsort adván a rendes és póttagokról, tehát elismervén azt, hogy megválasztatásuk czélja, jogosultságuk eredete is tekintetbe veendő, nemcsak a zsinaton jelenlétek:

ezek megkülönböztetésében, különválasztásában is több hibát követ el. Azt csak mellékesen jegyzem meg, hogy forrásai hiányosságánál fogva a póttagokat nem is volt képes kerületenként beosztani. Hanem azt tartom lényeges hibának, hogy míg a póttagok közé — mint említém — szintén oda soroz egy rendes tagot, addig a rendes tagok közt mindazokat megnevezi, a kik az illető rendes tagok helyében póttagként való kiküldetésök folytán megjelentek, habár ezek még így se lettek ám rendes tagokká, különösen nem lettek pedig azok a póttagok, a kik a hasonlóképen megjelent rendes tagokon kívül névsorában ugyancsak rendesekként szerepelnek.

Ezeknek a szavazati jogára vonatkozólag meg kell jegyez-nem a Révész „offensívája“ következtében, hogy igenis, „nem gyakorolhattak szavazati jogot“, csakis abban az esetben, ha a kerületek részére, és nem — mint Révész gondolja — az egész zsinatra „határozott szám“ kitelése szükségessé tette, illetőleg megengedte. Természetes dolog, hogy ilyen esetben szavazhattak, hiszen épen arra valók szoktak lenni a póttagok, hogy a rendes tagok távolléte esetén azoknak minden tekintetben helyettesítőik legyenek. Az pedig, hogy egy-egy superintendenciának bármelyik póttagja helyettesíthette az ugyanazon superintendenciából kiküldött bármelyik rendes tagot, külön értve a lelkésziakat és külön a világiakat, nagyon szép fényt vet a budai zsinatnak minden localis particularismustól mentes összealkotására, a mely szerint már akkor sem az egyházmegyék, hanem az egyházkerület képviselőinek tekintették a kiküldötteket, még a hol egyházmegyék szerint volt is egy részök választva. Ennélfogva a Révész által „nem hihető“-nek mondott jegyzetbeli állításom is „inkább hihető“, mint Révésznek sok hypothesisa.

A mit ezzel kapcsolatban Révész a „lajstromos szavazás“ ellen és a tagok kiküldésének akkori módjáról költői lendülettel és bibliai zamattal elmond, az lehetett ugyan olyanformán, de azért mégis csak az egyházkerület választotta meg azokat a zsinati képviselőket, ha egyetlen ember állította is össze a névsort. Mert hiszen ma is úgy van az, hogy egy-némelyik esperes körlevélben szólítja fel a presbiteriumokat, hogy kire szavazzanak, és mindamellet is úgy szerepel a megválasztott, mint a kerület választottja, nem pedig mint egyik vagy másik esperesé. Nem is lehet másként még ilyen esetekben sem. És elhiszem, ámbár forrással nem is támogatja Révész, hogy a többi kerületek egyházmegyénként egy-egy tagot kiküldő választásaitól épen ebben is különbözött a tiszáninneri „lajstromos szavazás“, vagyis az összes tagokra

egy tömegben egyszerre való szavazás, bár másfelől máshol is épen úgy előfordulhatott az az eset, hogy valakinek a tekintélye vitte keresztül az illetők megválasztását. Azt azonban egyáltalában nem találok anachronismusnak, hogy Tiszáninnen így választottak, ha nem is nevezték a mai nevén szavazásuk módját, és akármilyen „közelről“ nézem is ezt, nem tudok rajta mosolyogni, legfeljebb a feletti örömben, hogy erre a helyes eljárásra visszatért a kerület.

Felvilágosításul e pontnál azt is meg kell jegyezmem, hogy téved Révész, mikor azt hiszi, hogy a dunamelléki jegyzőkönyvnek, „névszerint meghatározás“ vagy a dunántúlinak „kinevezés“ kifejezései minden esetben azt jelentenék, hogy a tagokat ott a kerületi gyűlésen választották, vagy névszerint meghatározták, illetőleg kinevezték. Azt is bátran mondhatom, hogy ha — mint Révész is elismeri — a világi tagokat az egyházmegyékre való közelebbi tekintet nélkül választotta a tiszáninneri közgyűlés, épen úgy választotta a lelkészeiket is, és az a körülmény, hogy ez utóbbiak véletlenül az egyházmegyék nagyságának megfelelő arányban jutottak be, épen úgy nem vonhat le a választásnak „lajstromos szavazás“ útján történtéből, mint ez a lehetőleg ma is érvényesített szempont a mostan folyó lajstromos szavazás értékéből.

A mi Révésznek azt a hivatkozását illeti, hogy Molnár Aladáról senki sem mondja, hogy tagja volt a debreczeni zsinatnak, erre nézve úgy vélekedem, hogy ha egy lelkiismeretes történetíró összeállítja a debreczeni zsinat tagjainak „teljes“ és hiteles névsorát, nem mellőzheti el annak is a följegyzését, hogy Molnár meg volt e zsinatra választva, de nem érthette meg annak megnyitását. Épen úgy, a ki összeállítja a budapesti zsinat tagjainak névsorát, nem mondhatja a Révész elméletéhez híven, hogy Németh István, a ki a zsinatnak első két ülészakán nem volt ott, csakis az utolsó két ülészakán, póttag lett volna azon, hanem felvilágosítást kell nyújtania róla, hogy miként került be rendes tagnak pótlólag.

Hogy Szilády Péter volt kinevezve a budai zsinat janitorának a jegyzőkönyv szerint, abban az ilyen aprólékosságokkal is szívesen és dicséretesen foglalkozó Révésznek igazsága van, de az is bizonyos, hogy Dobos Istvánról szintén föl van jegyezve, hogy janitora volt a zsinatnak, a miben nincs is semmi valószínűtlenség, ha föltesszük azt a könnyen megtörténhetett esetet, hogy amaz időközben hazamehetett. Ki helyettesíthette volna vagy foglalhatta volna el helyét alkalmasabban és czélszerűbben, mint épen a helybeli pap? Az pedig, ha Dobosról azt mondja valaki, hogy ajtónálló volt,

egyáltalában nem zárja ki azt, hogy más is ne lehetett volna, akár őt megelőzőleg, akár vele egy időben, épen úgy, mint mikor Révészről azt mondjuk, hogy abauji esperes, nem mondjuk azt, hogy sem előtte, sem utána nem lehetett vagy nem lehet más e hivatalban, vagy ha azt mondjuk róla, hogy a sárospataki kollegium igazgató-tanácsosa, teljességgel nem tagadjuk meg másoknak az igazgató-tanácsosi minőségét.

Zoványi Jenő.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

A próba-énekeskönyv bírálata.

(Befejező közlemény.)

A 87. sorszámtól kezdve az ú. n. dicséret dallamok következnek, melyek ilyenek:

A 88. ének dallamának első része kisebb sorokból áll, mint a szöveg, a mi az értelmes éneklést nagyon megnehezíti.

A 101. ének dallam új és szép. A dallamsorok elrendezésében némi magyarosság is van.

A 102. ének dallama Gályarabok éneke néven ismeretes s a hagyomány szerint kuruczkorbeli. Ennek azonban egyebek mellett ellenemond dallamszöveve, mely a XIX. században született népdalokéval azonos. Ez eddig a próbaénekes egyetlen magyar dallama. Ritmizálása egyébként helyes, de hiányát érezzük a már megszokott pontozott és nyolczad hangjegyeknek, melyeket a bizottság innen is kihagyott.

A 103. ének dallamában is erősen érzik a magyarosság. Egyike a legszebb és legsikerültebb dallamoknak.

A 104. ének is szép új dallam, de már inkább érzik rajta a zsolttárok hatása.

A 107. új dallam is nagyon szép, de már egészen a zsolttárok jegyében készült.

A 122. dallama is szép; 1., 7., 13., 16. ütemeiben felütés van, mit az ütemvonal eltolásával nem lehet megszüntetni. Ha a dallam természetének megfelelő felütést visszaállítjuk, minden egyéb javítás nélkül, jobban fog egyezni a szöveggel is, mint így. Az 1. és 7. ütemeket csak folyékonyabbá tennék az erdélyi énekeskönyvben meglevő kitések.

A 123. ének dallama nem valami szép. A lány D és lány A hangnem között úgy ingadozik, mint akármelyik zsolttár. Értelmezése tehát ennek is nehéz a kevésbé járatos előtt. Maga a

bizottság is pl. lágy A-nak jelzi, pedig a magyarországi Énekeskönyv szerint is inkább kellene lágy D-nek jelezni. Hiszen azzal kezdődik s azzal végződik.

A 138. ének dallama elég egyhangú s a régi egyházi hangnemekben mozog, a mi azonban itt nagyobb nehézséget nem okoz. Legfennebb abban van következetlenség, hogy A hangnemnek van jelezve s D-n végződik.

A 146.-ének dallama nem valami szép, de annyira ingadozó hangnemű s 3. sorában olyan erőltetett kitérés van, hogy nagyon nehéz a vele bánás.

A 148. ének dallama szép és sikerült. Csupán a szöveg sorai függenek nagyon össze, a mit a dallam még szünetjeggyel is súlyosbít. A kötések kihagyása helyes.

A 158. ének dallamából kimaradtak mind a kötések. A 17. és 20. ütemekben a kötés beletartozott a dallam törzsébe s így azok kihagyása csak nagyobb rázkódtatás révén volt lehetséges. Felesleges volt az 1., 7., 15., 18. ütemekből is kihagyni a kötések; nem ártottak semmit s folyékonyabbá tették a dallamot.

A 159. ének dallama igénytelen és egyhangú; tele van egyezési hibákkal.

A 160. ének dallama se egyezik a szöveggel. Kifogásolom még 2. ütemében az A hang leszállítását As-ra. Régi s úgy látszik hagyományos ez a lejobbítás, de azoknak van igazságuk, a kik 1837-ben az erdélyi énekeskönyvben kijavították, azaz nem szállították le. E mellett két körülmény is szól. Először az, hogy a szöveg «öröm»-ről énekelvén — Im bejöttünk nagy örömmel — semmi értelme nincs, hogy a kemény hangnemben induló dallam mindjárt 2. ütemében — épen az «öröm» szóval — bánatos, lágy hangnembe forduljon. Másfelől felette nehéz megszokni ezt a leszállított hangot, mert közvetlen előtte is, utána is, az eredeti kemény hangnem az uralkodó. Ez tehát egyszer indokolatlan, más-kor felesleges nehézséget okoz. Mindenesetre rendezni kell — s szerintem csak így lehet — mert a nép ezt a helyet össze-vissza énekei.

A 161. ének dallamának ritmusát sem a dallam természete, sem a szöveg nem szentesíti. Hogy a bizottság a ritmikai formákat önkényesen állította fel előre s nem a dallam vagy szöveg természetéből vonta el, épen itt tapasztaljuk leginkább. A Gyűjtemény Tájékoztatójában 2 formulát is felállít a bizottság, a szöveggel azonban egyik sem talál. Az első formula így törné a szöveget: Örül mi | szívünk mikor | ezt halljuk. A másik, a melyet aztán véglegesen el is fogadott, így: Örül mi | szívünk | mikor ezt hall | juk. Ezek után azt kérdezhetnők: ha annyira hajlíthatónak

vélte a bizottság a dallamot, miért nem hajlította egyszerűen a szöveghez, a mely legtermészetesebben így tagolódik: Örül | mi szívünk | mikor | ezt halljuk? E helyett létrehozott a bizottság egy ritmikai formát, mely sem a dallam természetével, sem a szöveggel nem talál. De még más oldalról is tanulságos ez az ének. Ugyanis ki volt elvileg mondva az unio az erdélyi énekeskönyvvel. A méltányosság azt parancsolta volna, hogy a különböző dallamváltozatoknál az erdélyi énekeskönyv változatai is tekintetbe jöjjenek. A mi változatainkat azonban sehol számba nem vették, még ott sem, a hol — mint a szóban forgó esetben is — szebb és helyesebb az erdélyi változat.

A 169. ének — Nagy Isten téged imád — dallama sínylette meg leginkább a dallamkészítő bizottság gondoskodását. Ezt a dallamot Haydn írta s így az akkori idők izlésének megfelelően tele van tüzdelve kötésekkel. Nem tudom, tudta-e a bizottság, hogy az erdélyi énekeskönyvnek ez a dallama a Haydné?! Azt azonban nem vette észre, hogy ebben a kötések nem henye vagy érzélgős toldalékok, hanem szerves részei a dallamnak, a melyek kiirtása a dallam halálát okozza. És mégis az ismert, de meg nem okolt elvnel fogva minden kötést kiirtott belőle. Szerencsénkre ezzel megdönthetetlen erejű példát szolgáltatott a saját téves elmélete ellen, s kétségtelenül bebizonyította, hogy a kötések a zenének kifejezésbeli eszközei, melyek indokolatlan üldözése ép annyira hibás eljárás, mint túlságos dédelgetésük. Ez ének sorsa felett elég vita folyt már az egyházi lapokban s végső eredményeképen ki lehet mondani, hogy inkább végkép maradjon ki az új énekeskönyvből, minthogy csonka tetemként századokon át hirdesse a mai kor barbárságát és műveletlenségét. E feltétlenül elítélendő ténykedés mellet még a felütések külsőleg való eltüntetése s egyezésbeli hibák is terhelik a bizottságot. Nem tagadom: nekünk erdélyieknek ez és a Mihályi Károly éneke volt egyik büszkeségünk; s a bizottság mindkettővel feltűnő gondatlansággal bánt el. Ebből kitörölt minden szépséget, annak iambicus menetét sem ismerte fel, s erejében törte meg.

A 170. ének dallama nem valami szép. A dallamsorok nem fedik a szövegsorokat. Utolsóelőtti ütemének első hangját fel kellene emelni félhanggal, hogy ezzel a homályosodni kezdő alaphangnem erőt nyerjen.

A 173. ének ingadozó hangnemű, nehéz s nem szép dallam. Az 1., 5., 13. ütemekben felütés van, hiába tüntették külsőleg el. A 7. és 15. ütemekben épen a bizottság elve alapján helyesebb felemelni a G hangot félfokkal. A 4. sorában nehéz és szokatlan, erőltetett kitérés van, a mi kevésbé jártas kántorainkat nagyon meg fogja viselni. Az egész dallam befejezetlen, mert az alaphang ötödén végződik.

A 183. ének dallama is szép, benne a kötések elhagyása helyes.

A 187. ének dallama is igen szép s a szöveggel is minden tekintetben talál. De annyira bánatos, borongó hangulatú, hogy inkább bűnbánati, vagy még inkább temetési, de nem vasárnapi.

A 195. ének Sztárai-féle dallama szép. 2., 4. és 7. sorának dallam-ritmikai beosztása helytelen. Ezekben a sorokban mind ugyanazon dallammenet ismétlődik, mely így osztható be: 4 + 2. Ennek a dallam is, a szöveg is inkább megfelel s magyarosabb is, mint a 3 + 3.

A 197. ének egyébként jó volna, de kissé erőtlen s a végén czifra lejtésű.

A 202. ének dallama átdolgozás Palestrina után s gyönyörű. De bár új szöveg van vele, azzal nem egyezik.

A 213. ének ingadozó hangnemű s befejezetlen dallam; a dallam és szövegsorok se fedik egymást.

A 219. ének dallama erőtlen. Utolsóelőtti sorában történik egy kitérés — a mely ilyen közel a végéhez — ingadozó jelleművé s befejezetlenné teszi az egészét.

A 223. ének igénytelen és egyhangú kis dallam.

A 224. ének dallama elég szép volna, de annyira bizonytalan hangnemű, hogy így használhatatlan. Az alaphangnem — így, a hogy van — nem F, a mint a bizottság jelzi, hanem kemény B. Lehetne azonban könnyen segíteni rajta, ha a 2. üteméből kihagynók az Es-t s a sor végét így módosítanók: C C C D | C B A. Ekkor az F hangnemet csupán a 9. ütemben leszállított As hang zavarná, a mely teljesen indokolatlan s épen ezért minden nehézség nélkül változtatható A-ra. Ezekkel a javításokkal, s ha a szövegegyezés 3 hibáját elenyésztetnő, kszép kis ének lenne belőle. Így használhatatlan.

A 257. ének dallamát Szegedi Gergely-félének jelzi a Gyűjtemény. Egyike a próbaénekeskönyv legszebb dallamainak s törzsgyökeres magyar dallam. A Gályarabok éneke után, az eddig látottak közt, ez az, a melyen nemcsak érzik némi magyarosság, hanem ízig-vérig magyar. Nem hihető, hogy a régiségben csupán ez az egy volna, s ha csak egy is van, érdemes érte felhányni az összes régi énekeskönyveket. A dallam ritmizálása szép és helyes. Mégis úgy érzem, a 14. ütem utolsó hangját jobb volna B-ről H-ra emelni s ezzel a zárlatot lágy A-ban végezni. Ez a dallam menetének is, a többi lágy A zárlatoknak is inkább megfelel. Ezenkívül változatot hoz az 5 utolsó sor egyforma zárlatai közé; az alaphangnemet mégse sérti, mert még két sor van a végéig.

A 258. ének szép, sikerült dallam. A 3. és 9. üteméből

azonban a kötések kihagyása hibás, mert így durva, darabos a hanglejtés.

A 259. ének dallama is szép. Első sorában a dallam és szövegsorok nem fedik egymást. De itt éppen fordítottját látjuk annak, a mit az eddigi ilyenmű kifogásoknál tapasztaltunk. Itt t. i. a szöveg áll rövidebb sorokból s egy kis megállást, szünetelést kívánna ott, a hol a dallam megállás nélkül tovább megy. Ehhez a szöveghez az erdélyi énekeskönyvben más dallam, még pedig előttünk igen népszerű dallam párosul, a mely beosztás tekintetében is megfelelőbb, mint ez az itt levő, s a melynek kihagyása reánk nézve érzékeny veszteség.

A 263. ének dallama népszerű és szép. Azonban fél zárlattal végződik s így befejezetlen. Mivel a dallam bűnbánati s mivel szomorú népdalaink egyes ritka példányainál megtaláljuk ezt a sajátos és fájdalmas végződést, tán ebből a szempontból így is maradhatna. Mégis célszerűbb, ha utolsó sorát az alaphangra lehozzuk, a mi itt végtelenül egyszerűen lehetséges. Két utolsó hangját egy-egy fokkal alább írjuk, annyi az egész. Ezenkívül úgy érzem, mintha két első sorának első ütemei külön dallamsort alkotnának, mert a nevezett ütemek végén megállást, kinyújtást óhajtunk. Ezt a sajátoságot, ha külön sorba nem is írjuk, valami módon jelezni kell. A 8. ütemben s ha az alaphangra lehozzuk, a 11. ütemben is a kötések csak használnának a dallam folyékonyságának.

A 268. ének új dallama szép, de nehéz. Beosztása, szöveggel való egyeztetése teljesen eltévesztett. A dallam és szöveg sorai nem fedik egymást. Megállóhely, még pedig koronával (̂) jelzett megállóhely olyan van 5 a dallamban, a hol a szöveg értelme be nem végződik, s így megállás helyett továbbmenést parancsol. De ezen belül a 3., 7., 11., 15. ütemek ritmizálása se helyes. Végtelenül megnehezíti azonban a dallamot a 13. ütemben előforduló feloldás. Des-ről D-re. Utána rögtön újra a Des következik, a mi összhangzatiilag is, dallamilag is felesleges nehézséget okoz. Nyugodt lélekkel s minden kár nélkül vissza lehet állítani az eredeti hangnemnek megfelelő Des-t.

A 280. ének dallama szép, beosztása nem nagyon sikerült. Az 1. és 5. ütemeiben érzik a felütés.

A 332. ének az — Isten áldd meg a magyart. Nincs benne semmi változtatás, tehát egyetlen dallam a 96 között, melyben a kimondott elvek ellenére kötéseket és nyolczadhangjegyeket találunk.

Íme ezek és ilyenek a próbaénekeskönyv dallamai. Most, hogy végig mentem rajtuk, azt hiszem jogom van ezekből is kivonni a tanulságot, a mely elég szomorú.

Először is nem látok semmi elfogadható okot, a miért a bizottság elhárnyta eredeti helyeikről az egyes dallamokat. Ha őseink

egyik-másik esetben — szükségből — megtették, ez a körülmény semmiesetre sem jogosít fel minket arra, hogy pl. századok óta együttlélő dallamot elszakítsunk a szövegétől s idegen mellé tegyük. Nincs jogunk különösen azért a kétes értékű technikai előnyért, hogy a dallamra utalások mindig hátulról előfelé történjenek s ne fordítva. Mert ezzel az előnnyel szemben, ha ugyan előny, feltűnő a dallamok elhelyezésének aránytalansága. Mert pl. míg az Énekeskönyv első 126 lapján majdnem minden énekhez van dallam mellékelve s a 86 zsoltár mellett 52 dallam van, addig a hátralevő körülbelül 240 lapon a 250 ének közé csupán 42 dallam kerül.

Lényegesebb dolog azonban ennél az, hogy egyes dallamok túlságosan meg vannak terhelve szövegekkel, s más, akárhányszor igen alkalmas dallamoknak csupán egy-két szövegük van. Összesen 22 dallamnak csupán egy szövege van. Ezzel szemben a 29. dallamra 15, a 13-ikra 12, a 39. és 49. dallamra 11—11, az 5., 37., 38. dallamokra pedig 10—10 énekszöveg megy s így tovább.

Még közelebb menve a dolgok lényegéhez, határozottan meg lehet állapítani, hogy nagyon kevés javítást és igazítást próbált meg a dallamkészítő bizottság. És ha a szövegkészítő bizottságot a javításokban túlbuzgónak láttuk, itt épen ellenkező irányban történt mulasztás. Meg kellett volna pedig gondolni; ha a zsoltárszövegek 300 év alatt javításra szorultak, bizony a dallamok sem lehetnek el a nélkül. S bár a zenei nyelv tagadhatatlanul kevesebb változásnak van kitéve, mint a beszédbeli nyelv, mégis alapos javításnak kellett volna kitenni a zsoltárok dallamait; alaposabbnak, mint a szövegeket. Mert a Goudimel-féle zsoltárok már akkor, a mikor készültek, inkább a múlté voltak, mint a jövőé. A XVII. század második felében már élnek Bach és Händel, a kik a zeneművészetet új alapokra fektetik. Eltűnnek lassanként a görög zenén alapuló egyházi hangnemek, s helyükbe lépnek a mai rendszer kemény és lágy hangsorai, felfedezik a harmoniát és a polifoniát. Világért sem akarom kisebbiteni a zsoltárok dallamait. Örök szépség s főleg mély vallásos érzés van mindenikben. Egyik-másik közülük ma is többet ér, mint egész sereg új alkotás. De meg kell gondolnunk, hogy Goudimel a zeneköltészet ó- és új-korának határmegyéjén áll s a dolgok és körülmények természete szerint is inkább a múltba nézett, mint a jövőbe. Meg kell gondolnunk, hogy nálunk a zsoltárok jóformán el se terjedtek még, a mikor már a zeneművészet európa-szerte új hangokon kezdett szólani. S a régi és új között nem csupán külsőségekben van eltérés. Maga a zenei gondolkodásmód s vele maga a zeneművészet gyökerében, egész rendszerében megváltozott. Azok az egyházi hangnemek, melyekben a zsoltárok mozognak, a mai nemzedék előtt ismeretlenek. Képezdékben tanítják ugyan olyanformán, mint a görögöt a gymnasiumban, de ritka kántor

megy annyira, hogy öntudatosan tudna velük bánni. Bár a mai hangrendszer csinját-binját ismernék jól s tudnának benne öntudatosan harmonizálni! Egyébként igaz lélekkel nem is várhatjuk, hogy a régi elavult rendszert mindenki ismerje s benne járn tudjon. 300 év óta annyi minden megváltozott s tán semmi sem annyira, mint épen a zeneművészet. Ez a magyarázata annak, hogy magas határvonal van köztünk és Goudimel zsoltárai között. Mi pl. a mai rendszerhez szokott fülünkkel és ízlésünkkel a legtöbb egyházi hangnemben írt dallamot, a mely nem illeszkedik jól bele a mai kemény vagy lágy hangnembe, bizonytalan, bolyongó menetűnek érzünk s minden olyan dallamot, a mely nem a mai értelemben vett alaphangon végződik, befejezetlennek tartunk. Természetesen azért, mert 200 év óta ehhez szokott az emberek zenei ízlése.

Ezzel a tagadhatatlan ténynyel szemben mi, magyarok felhozhatnók azt a szintén tagadhatatlan tényt, hogy néhány régi szép magyar nóta nem végződik az alaphangon. Ebben tehát a magyar zene és a régi egyházi hangnemek némi egyezést mutatnak. Meg kell azonban gondolnunk, hogy a magyar nótában előforduló fél zárlati végződést is bizonytalannak érezzük; de mivel keserves, nagyon szomorú hangulatnak kifejezője a dallam, ezt a befejezetlenséget, mint a *vég nélküli* fájdalom kifejezését, a magyar nótában nemhogy hibának tartanók, hanem a multból ránk maradt egyik legsajátosabb vonásnak. Már most azon fordul meg a dolog lényege: van-e nekünk szükségün k erre a mély keserűséget és melancholiát kifejező sajátosságra a zsoltárokbán, vagy pedig nincs? En a mai általános zenei ízléssel szemközt álló ezt a magyaros sajátóságot csupán a már említett 263. ének dallamánál tartom valamennyire is indokoltnak; a mennyiben az bűnbánati s egyébként is szomorú hangulatú lévén, a leginkább megbírja ezt a népdali sajátóságot. A többi egyházi dallamnál — ha mindjárt igen jellemző magyar sajátóság is a bevégzetlenség — semmiféle helye nem lehet, mert ma olyan érzést ébreszt fel bennünk, a minőt felidézni annak idejében semmiesetre sem állott szándékában a dallamirónak.

Ezek alapján tehát erős javításnak kellett volna alávetni a dallamot, erősebbnek, mint a szöveget, s a mit kijavítani nem lehet, kérlelhetetlenül ki kellett volna hagyni. Ugy is elég szép dallam marad, a mi a mai rendszerbe elég jól beleilleszkedik.

A bizottság azonban csupán egyetlen javítást merészelt tenni s abban is, a mint a részleteknél láttuk, többször tévedett.

Helyes gondolat volt a mai értelemben vett kis heted távollóságot nagy heteddé tenni, vagyis helyére iktatni a mai rendszerben annyira fontos vezérhangot. Annyira érzékeny hang ez mai érzésünk szerint, hogy e nélkül tiszta képzetünk valamely dallam hang-

neméről ép úgy nincs, a mint hogy a teljes zárlat fogalmával összeforrt a dominans accord szerepe. Helyes volt tehát elvileg ez a javítás. A kivétel azonban nem volt elég körültekintő. Csupán ott kellett volna ennek a felemelésnek megtörténni, a hol valóban kitérés történik valamely új hangnembe s abban időzik is a dallam, vagy legalább fél zárlatot csinál. A bizottság azonban egyes átfutó esetekben is alkalmazta, a mivel ok nélkül nehezítette az éneklést és zavarta az eredeti hangnemét.

Igen fontos és csak helyeselhető lépése a dallamkészítő bizottságnak, hogy szakított a régi szigorú choral-mérettel s elvül kimondta a dallamok ritmizálását. Az előbbivel, a nagy heteddal együtt, ez is egyik vitás kérdése az egyházi éneklésnek, mely szinte száz év óta foglalkoztatja az elméket, s melyről igen helyes eszmék olvashatók már a Tud. Gyűjtemény 1831. évf. VII. 101., 110. lapjain. Ugy de itt is a bizottság fele útján megállott s a ritmizálást csupán két hangjegyértékkel, a fél és negyed hangjegyekkel hajtotta végre. Ha azt mondaná a bizottság, hogy ez a ritmizálás csak átmeneti, még volna benne valami. De akkor is el kellene ismerni, hogy ez a ritmizálás végtelenül fogyatékos, a mely nem mulja felül Goudimel és Tinódi készségét, az 1837-ben megújított erdélyi évekeskönyvhöz pedig közel se jár. Hiszen Goudimelnek is, Tinódinak is, már 300 évvel ezelőtt rendelkezésére állott a negyed és fél kóta; sőt a sorvégeken egész kótát is használtak, a mi egy sincs az új énekeskönyvben. Hát a XVI. század óta semmit sem haladt a világ? Vagy a mit haladt, az mind elvetendő? A bizottság maga meghagyta a pontos hangjegyet és nyolczad kótát a hymnuszban; igazán érthetetlen, miért idegenkedett tőle annyira egyebütt? Hiszen láttuk a részleteknél, hogy némely dallam természetes ritmizálása csakis úgy lehetséges, ha a nyolczadokat is bevonjuk eszközeink közé s emlékszünk még rá, mennyire bántólag hat reánk a Gályarabok éneke, a melynek néhány ütemében megszoktuk már a pontos és nyolczad hangjegyet s most egyszerre az unalmas egyformaság ásit felénk. Nem azt mondom én, hogy túlságosan el kell aprózni s táncznótát kell csinálni a zoltárokból; de annyi bizonyos, hogy ilyenmű ritmizálás alig valamivel több a tiszta choral-méretnél. Sőt félni lehet, hogy lassú menetben elmosódik az a csekély különbség is, mely fél és negyed hangjegy közt van s úgy fogunk járni, mint mi erdélyiek jártunk, a kiknek 1837 óta ritmizált s az akkori időkhöz mérten szépen ritmizált énekeskönyvünk van s ma is choral-méretben énekelünk, mint ezelőtt kétszáz esztendővel. Épen azért, ha kimondta a bizottság a helyes elvet, nem kellett volna fele úton megállani, hanem ki kellett volna belőle vonni minden következtetést.

Egyébként miért ne lehetne egynémely esetben a choral-méretet meghagyni, ha az inkább megfelel a dallam természetének?!

Kimondta, hogy minden dallamot ugyanabba a ruhába kell öltöztetni, ha mindjárt ki is kívánkozik belőle.

A ritmizálással szorosan összefügg a melizmák, magyarul: kötések ügye. Érthetetlen az az idegenség, mellyel az énekügyi bizottság e kötésekkel elbánt. Megmagyarázhatatlan azért, mert a jelenlegi magyarországi énekeskönyvben is vannak kötések, ha kevés számmal is, pl. a XIII., XXII., XCI., CXXXVIII. zsoltárokból s az 1. és 3. kezdőénekekben. Sőt vannak melizmák magukban a zsoltárokból is, régi énekesek pedig éppenséggel tele vannak vele. Mi az oka tehát ennek a nagy idegenkedésnek?

Mindenekelőtt el kell ismernünk, hogy a kötésnélküli éneklés határozottan jellemző vonása a protestantizmusnak s összefügg a Gregorián éneklési móddal. Ellenben a kötéses ének róm. kath. jellegű s összefügg az Ambroziánusi éneklési móddal. A Gregorián ének maga egyenletesen kitartott hosszú hangjaival inkább nélkülözheti a kötések s a protestáns szellemnek, úgy látszik, inkább ez felel meg. Az Ambroziánusi éneklési mód maga apróztabb, neki-neki-szaladó ritmusában nem nélkülözheti a dallam folyékonyágát elősegítő kötések, a melyek gyakorisága egy kissé érdekessé teszi az egészet, a mi, úgy látszik, a róm. katholicizmusban felnőtt ember ízlésének felel meg inkább. Úgy gondolom, hogy a kötések elleni gyűlöletnek ide nyulik vissza a gyökere. De ebből nem lehet mindent megmagyarázni? Mert a mi őseink bizonyára nem voltak rosszabb protestánsok, mint mi s íme a magyarországi bennünk hagyott néhány kötést, a mienket, erdélyiekét pedig 1837-ben ugyancsak teletűzdelték. Abban, hogy annyira idegenkedett a bizottság minden kötéstől, azt hiszem, mi erdélyiek vagyunk a hibásak. Ismétlem: *mi*, és nem az énekeskönyvünk. Mert a mi énekeskönyvünk elég jól, abban az időben kitűnően volt ritmizálva s kötésekkel ellátva. Mi azonban nem úgy énekelünk, hanem tiszta choral-méretben; mikor is minden hangot annyira nyújtunk, a meddig lélekzettel bírjuk s ezenfelül kanyargatunk is vidékenként ízléstelenül; a mi a choral-méret mellett határozottan kiállhatatlan. Ezért van vesztett híre az erdélyi templomi éneklésnek! S azt hiszem, hogy a bizottságot is az riasztotta vissza, hogy mindezt az énekeskönyvünkben előírt melizmáknak tulajdonította. Úgy járt, mint az evangélikusok, a kik a ritmizálás ellen annak idején éppen a mi énekeskönyvünket hozták fel, hogy: íme, az ritmizálva van s mennyire nem vált be. És elfeledték, illetőleg nem tudták azt, hogy az énekeskönyvünk ritmizált ugyan, de éneklésünk nem ritmizált, mert mi 1837 óta nem tanultuk meg kóta szerint a dallamokat, hanem hagyomány szerint énekeljük úgy, a hogy apáink 1837 előtt, ki tudja mióta, énekeltek. Világos tehát, hogy a ritmizálás ellen is, de a melizmák ellen is, a mi énekeskönyvünkkel érvelni egyáltalában nem lehet s

a mi hiba és ferdeség éneklésünkben észlelhető, azt az erdélyi énekeskönyvnek tulajdonítani egyáltalában nem igazságos eljárás.

Akárhogy van azonban a dolog, a tény az, hogy az énekügyi bizottság egyedül a himnuszban hagyta meg a melizmákat, egybűnben mind kiirtotta. Ezt az eljárását feltétlenül hibáztatnunk kell. Azt nem kívánjuk, hogy felesleges kötésekkel is éljen, mint mi erdélyiek, de hogy a szükséges és lényeges kötések kiirtása képtelenségre vezet, azt épen a Haydn dallama mutatta meg. Legelősebben ennek a dallamnak az esete bizonyítja, hogy kétféle kötést kell megkülönböztetni: lényegest és járulékosat. A járulékosat irgalmatlanul irtani kell, mint az izléstelenség és egyéni hiúság melegágyát. De azokat is kiirtani, a melyek össze vannak forrva a dallammal s annak lényeges jegyét teszik, ép oly ferde eljárás, mint a járulékosok dédelgetése. Ezek alapján legyen kegyelem az arra érdemes melizmáknak. Annál inkább, mert a ritmizált éneklés sokkal inkább rájuk szorul, mint a choral-méret. Furcsa volna tehát épen most irtani ki, mikor a choral-méretet elhagytuk.

Mielőtt végeznék a dallami résszel, szóvá kell tennem a próbaénekeskönyv magyarságát is.

A bizottság e tekintetben nagy reményeket fűz a próbaénekeskönyvhöz, mert — a mint a részleteknél láttuk — néhány fajta hibát épen a magyarság érdekében követett el. És a bizottság ebben a részben tévedett a legeslegnagyobbat. Mert ugyan miért lennének ezek az előttünk fekvő dallamok magyarok? Eredetükért? Hiszen már mások kimutatták a Debr. Prot. Lap 1904. 6. számában, hogy a 96 dallamból 65 nem eredeti s csak 31 magyar eredetű, abból is háromnak bizonytalan a származása. Mi pedig tudjuk, hogy a magyar eredetűek nagyrésze is csupán névleg magyar, mert valóban nem egyebek, mint a zsoltárdallamok erősebb vagy gyengébb visszhangjai. Olyan a hangnem, olyan a hanglejtése és a dallamsorok szövése. Úgy hogy a szövegi részben kiemelt zsoltárutánzás még sokkal nagyobb mértékben áll a dallamokról, mint a szövegről. Miért magyarok tehát ezek a dallamok?

A bizottság azt hiszi, hogy a ritmizálással lettek magyarrá. És ezt annál inkább hiheti, mert ennek érdekében eltörölt minden páratlan ütemet s eltüntetett minden felütést, mint a mely sajátságok tudvalevőleg nincsenek meg a magyar zenében. És a bizottság azt hitte, hogyha ezeket eltünteti, a *francia* Goudimel zsoltárai *magyarrá* lesznek. Olyanformán járt el, mint Serly Lajos, a ki erővel magyarrá akarta tenni a valczert s megcsinálta Hungaria című darabját, a melynek, íme, a címe sem magyar. Sajnos, de le kell mondanunk nekünk a magyarságról, a míg templomi éneklésünk zömét és vezérlő tónusát a zsoltárok teszik. Századok alatt megtörtént, hogy a magyar nép zsoltáros mintára énekelte dalait,

de hogy valamely zsoltár a népdalok kedvéért megmagyarosodott volna, arra egyetlen példát sem ismerünk. Bárcsak a magyar eredetűeket tudnók megmagyarosítani! E helyett azonban találunk vadonatúj dallamot is, melyben nincs semmi magyarosság, ellenben zsoltár-reminiscentia annál több. Aztán, hogy is remélte a bizottság, hogy ilyen fogyatékos készséggel — fél és negyedkótákkal, — magyarrá tudja tenni a született idegent? Ha a nyolczadokat segítségül venné, s a hol lehet, mind csupa nagy lengedezőt, a magyar zene unalomig csépelt alakzatát alkalmazná, akkor is a legtöbb esetben erőszakolttá s nem magyarrá tenné a dallamokat.

Szomorúan ugyan, de be kell vallanunk, hogy alig 4—5 dallam mondható magyaroknak a próbaénekeskönyvben, azok, a melyekről a részleteknél megemlékeztem. Ha ezt tudjuk és be is merjük vallani, lehet reményünk, hogy valaha magyarrá válik az énekeskönyvünk, ellenkező esetben örökre idegen fog maradni.

Végül az a meggyőződés, hogy már maga az alapelv elhibázott, a mely szerint a bizottság a javításokat és igazításokat keresztül igyekezett vinni. Tudniillik először ritmusba szedette a dallamokat s azokhoz szabta utólagosan a szövegeket. Tudjuk, hogy rendes körülmények között fordítva szokott történni, a mennyiben először a szöveg van készen s ahhoz készül a dallam. Itt legnagyobb részt kész dallamokról lévén szó, ezt a legmegfelelőbb eljárást természetesen nem lehet követni.

S mivel a szöveg sokkal inkább túri a hajlítgatást, a bizottság kénytelen volt úgy járni el, a miként eljár. Csakhogy nem kellett volna annyira ridegen külön kezelni a két művészi elemet! A legtöbb esetben, szinte mondhatnám: minden esetben, együtt kellett volna nézni a szöveget és dallamot, mert a kettő jelent igazán egy egészet; s nem egyiket a másikhoz kellett volna mérni, hanem a kettőt összemérni s azon ejteni meg a szükséges változtatást, a melyiken lehet is, kell is. A dallam és szövegegyezésnek legtöbb hiánya és hibája abból magyarázható, hogy az énekügyi bizottságban kevesen voltak, a kik a szöveghez és dallamhoz is egyformán értettek volna. Ellenben feles számmal voltak, a kik saját bevallásuk szerint is csupán az egyikhez értettek.

Mindezek alapján azt hiszem, nyugodt lelkiismerettel kimondhatom, hogy a próbaénekeskönyv zenei része a szövegi résznél még kevésbé sikerült. Hibás volt az alapelv, melyből a bizottság kiindult s így az egész egy eltévesztett mű, mely se a ma szükségletének, se a kor művészi követelményének meg nem felel.

III.

Legszomorúbb képét azonban csak akkor látjuk a próbaénekeskönyvnek, ha az erdélyi énekeskönyvvel, illetőleg az erdélyi egyházkerülettel való viszonyában nézzük. Mivel előre tudom, hogy e részben könnyen a particularizmus vádjával illetik véleményemet, mindent el fogok követni, hogy ítéletemet a lehető legnagyobb tárgyilossággal adjam elő. Aztán nyugodt lélekkel bocsátom az ügyet ítélet alá.

Mindenekelőtt kijelentem, hogy feltétlenül szükségesnek látom az énekeskönyvek megújítását. A magyarországi 1806 óta, az erdélyi 1837 óta szolgálja a vallásos lélek szükségleteit. A mi azóta történt — s mi minden történt azóta! — nyom nélkül ment el e két nagyjelentőségű mű fölött. A megújítás tehát nemcsak szükséges, de elkerülhetetlen.

Azt is csak a legnagyobb helyesléssel fogadhatom, hogy az öt egyházkerületnek közös énekeskönyve legyen. Az uinónak e téren tehát feltétlenül híve vagyok s azt anyagi, vagy más mellékczielért megakadályozni nem tartom egy ily ügyhöz méltó eljárásnak. Az uniónak csupán egy akadályja lehet, de az aztán halálos, a lehetetlenség. Szeretném, ha minden gondolkodó emberrel meg tudnám értetni, hogy a jelenlegi próbaénekeskönyv elfogadása ránk, erdélyiekre nézve lehetetlenség, vagy legalább is határos a lehetetlenséggel. Hogy ezt bebizonyíthassam, kissé messzebből kell kezdenem.

Hogy mikor váltunk külön mi erdélyiek a magyarországiaktól, arra nézve biztos adatot mondani nem tudok. Lehet, hogy sohase is voltunk együtt, tehát el se válhattunk. Annyi azonban bizonyos, hogy 1778-ban már külön énekeskönyvből énekelnek az erdélyiek. Még bizonyosabb, hogy a magyarországiak 1806-ban, az erdélyiek 1837-ben külön énekeskönyvet újítanak meg. Valószínű, hogy ez a különállás messze visszanyulik a régiségbe, tán egészen odáig, a mikor minden eklézsiának, illetőleg területnek megvolt a maga külön kéziratosa könyve, mint a hogy még ma is megvan majd minden falunak a maga kéziratosa halotti énekeskönyve, melyből nem hivatalos alkalmakkor, pl. toroknál, a nép énekelni szokott. Ezek a különálló könyvek mindenesetre valamely közös forrásra utalnak vissza ma is, s bizonyára így volt régen is, de tagadhatatlan, hogy a külön élet külön követelményei érzékeny eltéréseket hozhatnak létre. A ki nálamnál többet tud erről, az bizonyára ki fogja bővebben fejteni a különállásnak, illetőleg különválásnak történetét. Nekünk most elég annyit tudni, hogy szinte 200 év óta nekünk erdélyieknek külön énekeskönyvünk van. Sőt ránk nézve csupán annyi fontos, hogy 1837 óta az a mi külön énekeskönyvünk nemcsak anyagában, de elrendezésében és kidolgozásában is más, mint a többi

egyházkerületé. Vannak ugyan itt is érintkező pontok, pl. abból a közös forrásból, a 150 zsoltárból benne van a mienkben is 31; sőt még régibb érintkezés emlékeképpen néhány közös dicséret is van, de a dallamok ritmizálásában, a kötések használatában s még dallamvariációkban is nagyon eltér a mi énekeskönyvünk a magyarországitól. És most egyszerre felvetődik az a helyes elv: egyesíteni kell az énekeskönyveket. Az elv helyes, el is fogadhatjuk, de az egyesülésnek feltételei vannak, még pedig nem pénzbeli, hanem más-milyenek, a melyek nélkül kimondhatjuk ugyan az egyesülést, sőt a jelen próbaénekeskönyv elfogadásával *elméletileg* egyesülhetünk is, az élet azonban menni fog a maga útján s nincs emberi erő, a mely akaratában fel tudja tartóztatni.

A próbaénekeskönyv minden eddigi számbavehető bírálója hangsúlyozni kívánta, hogy az új énekeskönyv csupán akkor számíthat a nép közt jó fogadtatásra s így behozása és elterjesztése is csak akkor lehetséges, ha a régiből minél több van benne. Tudjuk, mennyire conservatív a nép mindenben. Tinódinak Egervár vjadáláról szóló dallamát 350 év óta kevés változtatással őrzi a nép emlékezete. A századok óta használatból hivatalosan kivett énekek kéziratokban keringenek a nép között s halotti torokban fel-felélednek. És a nép régiség iránti ragaszkodása sehol sem annyira szívós, mint épen a vallási téren. Meg vagyok győződve, hogy ennek a conservativismusnak a tisztelete nélkül mi sohasem fogjuk megkedveltetni az új énekeskönyvet, hanem úgy járunk, mint a mostanival, a mely helyesen van ritmizálva s mi éneklünk belőle choral-mérettel. Az erdélyi templomi éneklésnek veszett híre és állapota semmi egyébnek nem tulajdonítható, mint annak, hogy a nép 1837 óta sem fogadta el az énekeskönyv ritmizálását, hanem ment a maga külön útján, s ha egyesek erőltették a dolgot, azzal csak a zavart növelték s így többet ártottak, mint használtak. Épen ezért feltétlenül azokhoz állok, a kik hibáztatják a túlságos modernizálást, mert az a hitem, hogy jó vagy rossz szövegnél, sikerült vagy nem sikerült dallamnál, mindennél fontosabb és életbevágóbb az, hogy az újított énekeskönyv csakugyan újított legyen s ne új. Hiszen irathatnánk mi a jelenkor költőivel szép új énekeket s megzenésíthetők a legelső zeneköltőkkel. A nép alaptermészeténél fogva idegenkednék még a legtökéletesebben megírt énekeskönyvtől is. Keresné benne megszokott, kedves énekeit, a mfkét nem könyvből, hanem hallomásból tanult meg nemzedékről-nemzedékre, s ha nem találja meg benne, félreteszi. Ha mégis erőltetik rá, elhallgat vagy kimarad a templomból. Ezért hallgatnak nálunk annyian a templomban s ezért énekelnek csupán ott jó kedvvel, a hol a fiatal erőben levő kántor nem igyekszik érvényesíteni zenei tudása alapján az énekeskönyv ritmusait, hanem a maga mentére engedi őket, hadd énekel-

jenek úgy, a mint ezelőtt 300 évvel énekeltek nagyapáik. Szent meggyőződésem, hogy ennél sokkal keservesebb állapotnak nézünk elébe, ha elfogadjuk a kezünk közt levő énekeskönyvet.

Mert én megvizsgáltam apróra ebből a szempontból is s úgy találtam, hogy mi erdélyiek a próbaénekeskönyvben nem újított, hanem igazában új énekeskönyvet kaptunk, a melynek elterjesztése és megkedveltetése semmiféle reménnyel nem biztat.

Vizsgálatom úgy történt, hogy rendre vettem az egész énekeskönyvet s utána jártam minden egyes éneknek; ismerős-e az a mi népünk előtt, vagy nem; azaz megvan-e a jelenlegi énekeskönyvünkben, vagy nincs? Mert ha nincs meg a 70 év óta közkézen forgó énekeskönyvben, azt hiszem, mindenki beismeri, hogy az a mai nemzedék előtt új. Ez alól csupán a 323. és 322. énekek kivételek, melyek közül egyiket, a himnust, minden magyar ember ismeri, a másik nincs ugyan meg az énekeskönyvben, de mint konfirmáció ének, a Nagy Péter kátéjából minden felnőtt előtt ismert. Ha tehát ebből a szempontból számbeli adatokat állítunk össze, ilyen eredményeket kapunk:

1. Van összesen 86 zsoltárének. Ebből teljesen ismeretlen előttünk a 2., 4., 7., 9., 11., 15., 16., 17., 18., 20., 21., 25., 30., 31., 33., 42., 44., 46., 47., 54., 56., 58., 59., 61., 65., 66., 69., 72., 74., 76., 77., 80., 82., 83., 85., 86. számú énekek. Dallama ismeretlen a 35., 73., 75., 78. számúaknak. Szövege ismeretlen az 5., 24., 27., 28., 34., 37., 40., 41., 43., 48., 53., 55., 57., 63., 64., 67., 70., 71., 79. számúaknak. E két utóbbi csoportot úgy kell érteni, hogy annak a négy éneknek a szövege megvan a mi énekeskönyvünkben s így ismerős előttünk, de olyan dallamokhoz tették, a melyeket mi nem ismerünk. Viszont a legutolsó csoportban olyan énekek vannak, melyeknek szövege új előttünk, azaz ismeretlen, de véletlenül olyan dallamokhoz vannak csatolva, a melyek a mi énekeskönyvünkben is megvannak más szövegek mellett. Mindjárt itt megjegyzem, hogy kénytelen vagyok ezt a két utóbbi csoportot is ismeretlennek venni, bár felerészben ismertek, mert közönségesen tudott dolog, hogy különösen új dallammal, az ismert szöveget is újra kell tanulni s bár könnyebb, az ismert dallam is szokatlanul hangzik, ha teljesen ismeretlen szöveggel kell énekelni. Ez még a jártasabbaknak is nehézséget okoz, hát még a népnek, a mely kótát nem ismer, s olvasni is csak sillabizálva tud. Ha tehát ezek alapján a csoportba osztott énekeket összeadjuk, kislül, hogy a 86 énekből egyáltalában nem ismert 36, dallama ismeretlen négynek, szövege 19-nek. Ezeket összeadva kiderül, hogy a 86 énekből előttünk egészen csak 27 ének ismeretes. Ez ismerősökről is azonban sietek megjegyezni, hogy a mint a részletekben láttuk,

egyik-másik annyira át van dolgozva, hogy bátran vehetnők újnaks így teljesen ismeretlennek.

2. Ünnepi ének van összesen 65. Ebből sem szövege, sem dallama nem ismerős a 90., 93., 94., 96., 97., 99., 101., 102., 104., 107., 112., 113., 114., 115., 116., 117., 118., 119., 123., 128., 132., 133., 145., 146., 150. számú énekeknek. Dallamát nem ismerjük a 103., 109., 147. énekeknek, szövegét a 91., 92., 95., 98., 105., 106., 110., 111., 121., 124., 126., 129., 130., 136., 137., 138., 140., 141., 142., 143., 149., 151. énekeknek nem ismerjük. Vagyis teljesen ismeretlen 25, dallama ismeretlen háromnak, szövege 22-nek. Ha ezeket összeadjuk, kiséül, hogy a 65 énekből ismeretlen 50, ismerős 15. Még súlyosabb azonban az aránytalanság, ha az egyes ünnepeket nézzük. Nevezetesen azt látjuk, hogy a felvett hat áldozócsütörtöki ének közül egynek sem ismerős a mi népünk előtt sem a szövege, sem a dallama.

3. Vasárnapi ének van 64. Ebből teljesen ismeretlenek a 164., 166., 170., 171., 173., 174., 178., 182., 187., 189., 194., 195., 196., 197., 198., 202., 204., 211. számú énekek. Dallama nem ismerős a 166., 167., 206., 209. számú énekeknek. Szövege nem ismerős a 153., 154., 155., 179., 180., 186., 188., 199., 200., 201., 203., 205., 210., 212., 213. számú énekeknek. Azaz teljesen ismeretlen 18, dallamában ismeretlen 4, szövegében ismeretlen 15. Ez összesen 37, marad tehát ismerősnek 27. Az arány még eddig itt a legkedvezőbb, de meg kell gondolnunk, hogy épen ezek között vannak a részleteknél kiemelt Nagy Isten téged imád és Légy csendes szívvel kezdetű énekeink, a melyeket a statisztika ismerteknek mond ugyan, de annyira át vannak dolgozva, hogy az előbbi dallamára rá se lehet ismerni, az utóbbiban pedig csak a harmadik személyű «Ő» névmás maradt változatlanul.

4. Köznap reggeli és estvéli ének van 41. Ebből teljesen ismeretlenek a 217., 219., 223., 224., 225., 241., 242., 243., 247., 249., 250., 255. számú énekek. Dallama ismeretlen a 240., 254. számú énekeknek. Szövegük ismeretlen a 215., 222., 227., 229., 232., 233., 234., 235., 236., 237., 238., 239., 244., 246., 248., 251., 252., 253. énekeknek. Vagyis teljesen ismeretlen 12, dallama ismeretlen 2 nek, szövege ismeretlen 18-nak. Ez összesen 32. Marad ismerősnek csupán 9 ének.

5. Bűnbánati ének van 14. Ebből teljesen ismeretlen a 256., 257., 265., 267., 268. számú énekek. Dallama ismeretlen a 259., 260. számúnak, szövege ismeretlen a 266. és 269. énekeknek. Azaz ismeretlen 9, ismerős 5.

6. Úrvacsorai ének van 13. Ebből teljesen ismeretlenek a 271., 272., 276., 277., 280. számú énekek, dallama ismeretlen a 282-nek, szövege a 273. és 274-nek. Vagyis teljesen ismeretlen 5,

dallama ismeretlen egynek, szövege 2-nek. Ez együtt 8; marad ismert 5.

7. Alkalmi ének van 50. Ebből teljesen ismeretlenek a 285., 289., 294., 295., 296., 297., 298., 299., 300., 303., 309., 312., 313., 314., 316., 318., 319., 320., 322., 326., 327., 328., 332. énekek. Dallama ismeretlen a 329. éneknek, szövege a 284., 286., 287., 288., 290., 291., 301., 302., 305., 306., 307., 308., 310., 311., 315., 317., 321., 323., 324., 325., 330., 331. énekeknek. Vagyis teljesen ismeretlen 23., dallama ismeretlen egynek, szövege ismeretlen 22-nek. Ezeket összeadva kitud, hogy az 50 alkalmi énekből ismeretlen 46, ismert csupán 4. Látjuk, hogy itt van a legnagyobb aránytalanság, a mit csak kevésbé enyhít az a körülmény, hogy ezek között van az a két ének is, a melyről az elébb volt szó, s a mely a statisztika szerint ismeretlen ugyan, de a valószínűségben ismerősnek mondható.

8. Ősztendei ének van 4. Ebből a 334. és 336. teljesen ismeretlen, a 335-nek dallama, a 333-nak szövege ismeretlen s így ezek közt egy sincs ismeretes.

Ha végül összeadjuk mind a 336. énekre vonatkozó számításainkat, az egészről ilyen képet nyerünk: A 336 énekből teljesen ismeretlen előttünk 125. Tehát az egész egyharmadánál 13-mal több. Szövege ismeretlen 103 éneknek, a mi szinte a második egyharmada az egésznek. Dallama ismeretlen 18-nak. Ezeket összegezve kiderül, hogy a 336 énekből ismeretlen a mi népünk előtt 246 ének s ismerős csupán 90.

Azt hiszem, ezek a számadatok elég világosan bizonyítják, hogy mi inkább új énekeskönyvet, mint megújítottat nyertünk. A kiket ezek a számok meg nem győztek, azok vegyenek még tekintetbe bizonyos dolgokat. Nevezetesen azt, hogy az az ismerős 90 ének is több-kevesebb változtatást állott ki. A szövegre nézve már rámutattam egyik-másik túlságos átdolgozásra, itt csupán a dallamokra hívom fel a figyelmet.

Előbb azonban vegyük számba itt is az ismeretleneket és az ismerteket. Van összesen 96 dallam. Ebből ismeretlen dallamok a mi népünk előtt a következők: 2., 4., 7., 9., 11., 15., 16., 17., 21., 25., 31., 33., 35., 44., 46., 47., 54., 56., 58., 59., 61., 65., 69., 73., 80., 82., 83., 86., 94., 97., 101., 102., 103., 104., 107., 146., 168., 170., 173., 174., 187., 195., 197., 202., 219., 223., 224., 240., 257., 259., 268., 280., 313. Vagyis az összes dallamokból ismeretlen 53, ismert 43. Boldog Isten! Mit fogunk mi csinálni ennyi ismeretlen dallammal?! A kiknek megújított énekeskönyvébe 1837-ben csupán 6 új dallamot mertek felvenni az újítók s arról is azt jegyzték meg, hogy a nép előtt már több-kevesébbé

azok is kedveltek és szokottak. Ha semmi egyéb akadálya nem volna az elfogadásnak, tekintve népünk kóta nem ismerését s épen azért a dallamok helyes és egyöntetű megtanulásának óriási nehézségeit, már csak ez az egy körülmény is lehetetlenné teszi, hogy mi régi énekesünket átadva a mulandóságnak, megpróbáljuk ennek az újnak helyébe ültetését.

E mellett azonban meg kell gondolnunk, hogy az összes dallamok, s így az ismertek is, ritmizálva vannak. Ez ugyan — tekintve a végtelenül primitív ritmizálást — nem okoz legyőzhetetlen nehézséget, de mégis más, mint a mi jelenlegi éneklésünk, a mely énekeskönyvünk ellenére ép oly choral-méret, mint a magyarországi. Ennél azonban nagyobb eltérés az, hogy a próbaénekes minden dallamából ki van törölve a melizma, a kötés. Tudjuk, hogy a mi éneklésünk telítve van melizmákkal s így alig találunk az egész könyvben öt dallamot, a mely csak úgy nagyjában is úgy állana előttünk, mint a hogy mi énekeljük. Tehát már csak a ritmizálás és melizmák kihagyása miatt is nincs egyetlen dallam, a melyet a népnek újra nem kellene tanulni.

Ehhez járulnak még a változtatások. Nevezetesen a közös dallamok mind kivétel nélkül a magyarországi változatban vannak felvéve. Ezt semmiesetre sem vehetjük rossz néven a magyarországiaktól, de mintényt meg kell említenem, hogy ezek a magyarországi változatok igen sok esetben érzékeny különbséget jelentenek épen a legmegszokottabb énekeinkben, a milyen pl. a 87., 88., 138., 161., 213. és 216. énekek.

A kiket a számok meg nem győztek, azokat ezek a körülmények lehetetlen, hogy meg ne győzték volna arról, hogy mi az új énekeskönyv elterjesztését és megkedveltetését ilyen körülmények között nem igen remélhetjük. Hátha még hozzávesszük azt a szegényes állapotot, melyben mi erdélyiek főképp az anyagi tehetetlenség miatt sinylődünk! Sajnos, de meg kell ismernünk magunkat, hogy a mi egyházi ének- és zeneügyünk felette gyarló lábbon áll. Nekünk nem voltak a közelmúltban olyan kiváló zeneértő embereink, mint pl. Magyarországon az Ivánkák, Szotyoriak és Szügyiek. A kik idővel a kántori kar zenei műveltségét odáig emelték, hogy arra a karra most már bizvást támaszkodhatnak. Az igazságot mindennél inkább szeretem s azért a nélkül, hogy sérteni akarnék, kénytelen vagyok kijelenteni, hogy nekünk erdélyieknek nem áll ily tettekezés és képes kántori kar a hátunk mögött.

Néhány érdemes ember kétségbeesett küzdelemmel vívja a harcot művelődésének s anyagi megélhetésének a nehézségeivel. Igen sok helyen orgona sincs a templomban. Olyan kántori állás pedig egész Erdélyben nincs, a melyet elfoglalna a legutolsó zsidó kántor. Ha a megélhetés legprimitív feltételeit sem kapja meg az

ember, gondolhat-e a maga mivelődésével, előrehaladásával? Egyetlen képezdék mit segíthet itt? A belőle kikerülő növendékek államhoz igyekeznek, mert az jobban fizet s akárhány esetet tudok, hogy állami képezdét végzett tanuló sorsa oda sodort, hogy kántoriát vállaljon. S mit csinált? Hozatott egy 80 forintos harmoniumot s magát pár hónap alatt elkészítette a nagy feladatra. Igazán hihetetlen, de végtelenül jellemző a helyzetre, hogy nem is olyan öreg kántorok még ma is a Botos-féle ló-kótából kinozzák magukat s közönségüket. Minden jótét-lélekhez fordulok: nekimehetünk-e mi egy ennyire új énekeskönyv elfogadásának? Ha rendelettel lehetne elterjeszteni! De ma már más idők járnak felettünk, mint a Geleji Katona Istváné! Az iskolák mindenesetre segíteni fognak az elterjesztésben. De jól meg kell gondolni, hogy az iskolásgyermek éppen akkor kerül ki a tanító kezéből, mikor kezdené hasznát venni a templomi éneklésben. Akkor több-kevesebb ideig hallgat, csattan a hangja, s mikor újra énekelni kezd, a tömeg hatása alá kerül, a mely magát a kevésbé ügyes kántort is magával ragadja.

Világos tehát ezekből, hogy mi erdélyiek, bármikor is, csak úgy mehetünk bele az unióba, ha ezeket a fentebb említett szükségleteinket az énekügyi bizottság kellő jóindulattal figyelmére méltatja. Én ebből a próbaénekesből vizsgálódásaim eredményeként arról győződtem meg, hogy az egyetemes énekügyi bizottság erre egyáltalában nem is gondolt. Az eredmény feltétlenül azt bizonyítja. De a mi még ennél is szomorúbb, okom van hinni, hogy ezekre a szükségletekre tekinteni sem akart a bizottság. Nem alaptalan vád ez! Bizonyítani lehet az egyetemes énekügyi bizottság hivatalos nyilatkozatával, mely a Tájékoztatóban szóról-szóra így hangzik a mi énekeskönyvünkről: «a nép nyelvérzékének megrontása nélkül ilyen énekeket nem tarthat fenn a református egyház». Nem tartozik ide, mennyire igaz ez az állítás, mennyire nem. Én a magam ítélete szerint tartom olyan jónak, mint a magyarországi. Ha vannak benne avultságok, a magyarországiiban is vannak, sőt — borzasztó mondani is — vannak, a mint láttuk, az újban is. Sőt én minden tekintetben sikerültebbnek tartom az erdélyi énekeskönyvet a magyarországinál. És ez természetes is. Nem azért, mintha elfogult volnék, hanem azért, mert az erdélyi énekest 1837-ben újították meg, a magyarországit pedig 1806-ban. Kérdem: el lehet-e képzelni, hogy ha mindjárt másodrendű emberek javították is az erdélyit, pl. nyelvíleg, jobb ne volna az, mint az 1806-ban újított? Lehet-e gondolni, hogy a Vörösmarty nyelvének s a nyelvújítás 1837-ben már megállapodott eredményeinek semmi látszatja ne volna az erdélyi énekeskönyvön? Határozottan hiszem, hogy idevonatkozó ítéletében a bizottság elfogult volt velünk szemben, s a mi előtte csupán idegen, szokatlan volt, azt mind súlyos hibának és gyengeségnek vette.

Ezért fűrt-faragott annyit a mi énekeinken s tette azokat ránk nézve teljesen idegenekké.

A végén is: akárhogy történt, eltagadhatatlan tény, hogy a próbaénekeskönyv, ha még az általános követelményeknek meg is felelne, — pedig a részletekből láttuk, hogy annak sem felel meg — a mi egyházkerületünk szükségleteinek meg nem felel. Meg vagyok győződve az ügy végtelenül fontos voltáról. Arról van szó, hogy eltemessünk két érdemes alkotást, a mely szinte száz év óta melegítette az emberek szívét, lelkét s ezzel esetleg elidegenítsük hiveinket az istentiszteletben való részvételtől. Nem kiméltem tőle sem az időt, sem a fáradságot; a mennyire erőmtől telt, igyekeztem megvizsgálni az előttünk fekvő művet s nyugodt lelkiismerettel jelenthetem ki, hogy az jelen alakjában nem felel meg sem az általános követelményeknek, sem az erdélyi egyházkerület szükségleteinek.

Kolozsvár.

Seprődi János,
kolleg. tanár.

b) Külföldi irodalom.

Windelband: Lehrbuch der Geschichte der Philosophie.
Dritte, durchgesehene Auflage. Tübingen und Leipzig (Mohr)
1903. 575 lap. Ára kötve 15 márka.

E testes bölcelettörténeti tankönyv Mohr akad. tankönyvkiadó vállalatának kiadványaként első kiadásában 1891-ben s másodikában 1900-ban jelent meg. Írója, volt strassburgi és jelenleg heidelbergi tanár, a németek egyik legelőkelőbb bölcelettörténetirója, kinek az újabb bölcelet történetéről szóló 2 kötetes műve az újabb irodalom egyik legkiválóbb terméke. Tankönyve 2-ik kiadásában angol és orosz fordításban is megjelent.

Művében az életrajzi, irodalomtörténeti és könyvészeti szempontok lehető korlátozásával maguknak a problémáknak és az azoknak lehető megoldására szolgáló fogalmaknak történetére fekteti a főszűlyt. Műve a problémák és a fogalmak története. Nem maga a kutatás, hanem annak eredményei érdeklik, s nem a bölcselők, hanem a bölcelet történetét nyújtja. Az európai bölceleti eszmék fejlődése történetét adja a maguk szerves összefüggésében s koronkénti művelődéstörténeti feltételezettségében. A későbbi kiadásokban teljesebb lett a mű a bölcselők egyéniségének, az egyes korszakok irodalmával s a XIX. század bölceletének behatóbb feldolgozása s egy rendkívül értékes bölcelettörténeti lexikon elkészítése tekintetében, úgy hogy művéről méltán mondhatja a szerző, hogy „a mai tudományos kutatás magaslatán áll”. Mint újabb bölcelettörténetében, úgy e tankönyvében is a bölceletnek az általános művelődéstörténeti viszonyokkal való szerves összefüggését vitatja s a főszűlyt — mint azt művének már tárgyi beosztása is igazolja — a bölceleti módszerekre fekteti. Abban a nézetben van, hogy csak az egyes korok műveltségén át hatolhatnak be a nemzeti vonások a philosophiába. A philosophia végcélja az egységes világfelfogás megalkotása, s mint ilyen a kor műveltségének tudatossá vált kifejezése. Ez alapon a tudomány, a művészet, a vallás s a többi szellemi hatalmak erős tényezői a philosophia kifejlődésének. Így nevezetesen a vallásnak köszöni a bölcelet a világegyetem egységének gondolatát, a tudománynak épülete anyagát és módszereit, s a kulturának az étellel való szerves kapcsolata gyakorlati vonását. A philosophia egyezik tehát a vallással az elméleti végcélban, a tudományokkal az anyagban és a módszerekben s a gyakorlati étellel a kultúra értékeiben.

Bevezetésében mindenekelőtt a „philosophia nevét és fogalmát” ismerteti. A philosophia „a világismeret s az életfelfogás problémáinak” a tudománya, a miben bennfoglaltatik annak az egyes tudományokkal s az étellel való szerves viszonya. Az egyes nemzetek szerepe a bölcelet

művelésében különböző. A régi görögök mellett az olaszok, angolok, francziák és főleg a németek úttörők, míg a többiek a bölcsélettel szemben „fast nur empfangend“, azaz receptív természetűek a tananyag átvitelében és feldolgozásában. A bölcsélet története „az a folyamat, mely által az európai emberiség világ- és életfelfogását tudományos fogalmakba foglalta“. Ez alapon a bölcsélettörténeti kutatás feladata: 1. megállapítani, hogy mit lehet kimondani az egyes bölcselek életkörülményei, szellemi kifejlődése és tanai felől az előttünk lévő forrásokból; 2. e tényekből oly módon megállapítani a genetikai processust, hogy minden egyes bölcselelnél tanainak az előzőktől, a közszméktől és saját műveltségi állapotától való függősége kitűnjék s 3. az egésznek tárgyalásából megítélni, hogy milyen értékük van az egyes rendszereknek a bölcsélettörténet összerezménye tekintetében. A két első pontra nézve a mi tudományunk nyelvészeti-történeti s a másokra nézve kritikai-bölcséleti tudomány. Tárgyilag a bölcsélet elméleti és gyakorlati problémákat tárgyal, míg magát a tananyagot görög, hellén-római, középkori, renaissance-kori, felvilágosodási, német és XIX. századi bölcsélettörténetre osztja. Időrendileg véve: 600–322 Kr. előtt; 322–500 Kr. után; V–XV. század; XV–XVII. század; Lockiétól Lessing haláláig: 1689–1781-ig; a német bölcsélet: 1781–1820-ig s a XIX. század bölcsellete. Hét korszakban tárgyalja tehát a bölcsélettörténet egész tananyagát.

Hogy mennyire a problémák és a fogalmak történeti kifejlődésének a rajza szerző művének a főfeladata, mindjárt a *görög bölcsélet* ismereténél tűnik ki. Nevezetesen annak koszmológiai korszakában a lét, a keletkezés és az ismeret fogalma, anthropológiai korszakában az erkölcsi-ség és a tudomány problémája (Sokrates, Platon és Aristoteles) s harmadik vagy rendszeres korszakában a metaphysika, a materialismus, az idealismus s a fejlődés rendszere a földolog. E három korszak irodalmából idézi Brandis, Zeller, Schweigler, Strümpell, Windelband, Gomperz, Teichmüller, Ritter és Preller és mások i. v. ismert műveit.

A *hellén-római* bölcseletnél annak ethikai és vallásos-methaphysikai korszaka között tesz különbséget. Előbbinek főbb problémái a bölcsenek ideálja, a mechanismus és a teleologia, az akarat szabadság és a világteljesség, utóbbié a tekintély és a kijelentés, a szellem és az anyag, Isten és a világ, s a világtörténelem problémája. Az Aristoteles után fölépített bölcséleti rendszerek fejlődési története tárgya e két korszaknak.

A *középkori* — patristikai és scholastikai — bölcsélet tárgya a benső tapasztalás metaphysikája (Augustinus classikus latin egyházi bölcsellete), az universaliák vitája, a test és lélek dualismusa, s aztán folytatólag: a természet és a kegyelem országa, az akarat és az értelem primátusának kérdése s az egyéniség problémája a scholastikában. Itt idézi Stöckl, Denifle, Basumker és mások i. v. műveit. Bátran idézhette volna Baur, Erdmann, Reuter és nálunk Domanovszky műveit is.

A *renaissance* bölcséletében annak humanista és természettudo-

mányi korszaka között tesz különbséget. Előbbinek főbb eszméi a tradíciók küzdelme, a tudományok föléledése s a makro- és mikrokosmos, utóbbié a módszer, a substantia és a causalitas problémája s az egyházi teológiától függetlenített jog- és állambölcselet. E korszak a scholastikáról a modern bölcseletre való átmenet korszakának is mondható. Főbb művelői a bölcselettörténet irodalmában Erdmann, Ulrici, Fischer K., Zeller, Windelband, Falckenberg, Höfding és mások. Föltűnő, hogy Vorländer művét nem említi.

A *felvilágosodás* bölcseleténél annak elméleti és gyakorlati kérdései között tesz különbséget. Itt egyenként tárgyalja a velünk született eszmék kérdését (Locke), a külvilág megismerését, a természetes vallást, s a gyakorlatiak között a morál elveit s a kulturproblemát. Az angolok mellett Zeller és Hettner e korszak főbb művelői.

A *német bölcselet* kettős korszaka Kant észkritikája s az idealismus kifejlődése. Előbbinél tárgyalja az ismeret tárgyát, a kategorikus imperativust, s a természetes célszerűség eszméjét, utóbbinál a magánvaló („Ding an sich“) kérdését, az ész rendszerét, s az irrationalis metafizikát. Főbb művelői Chalybäus, Biedermann, Michelet, Fortlage, Liebmann, Harms és mások. E korszak gondolatgazdagsága páratlan a bölcselet irodalmában és legfeljebb Sokrates, Platon és Aristoteles korszakához hasonlítható.

Az utolsó fejezetben a *XIX. század bölcseletét* ismerteti. Főbb problémái a lélek feletti küzdelem, a természet és a történet viszonya s Nietzsche-nél és követőinél az értékek problémája. A század bölcseleti perspektívája meglehetősen pessimista jellegű. A féktelen individualismus az értékek relativitásának proclamálásával végződött. Az „Übermensch“ hatalmi akarata az egyetlen abszolút érték, mely magasabb embertypus számára nincs se logikai, se etikai norma. Az értelem autonómiája helyére az „Übermensch“ önkénye lépett. Ez a Kantról Nietzscheig vezető út a XIX. század bölcseletében. Főbb művelői az irodalomból: Monrad, Eucken, Hartmann, Dilthey, Siebert és mások. Kár, hogy a bölcseleti eszmék kifejlődésének történetét a német tudósnak a szemüvegén nézi. A nagy kulturnemzetek bölcselete mellett a többiek eszmeáramlatait — p. o. a magyar bölcseleti törekvéseket — alig említi.

Windelband műve nem a kezdő tanulónak vagy a művelt laikusnak a kezébe való. Sikerral csak az tanulmányozhatja, a ki már más bevezető és tájékoztató jellegű műből ismeri a bölcselet történetét. Valósággal a bölcselet *belső* történetével van itt dolgunk, vagyis — mint a szerző helyesen mondja — nem maga a kutatás, hanem annak eredményei érdeklik. Ez oldalról tekintve páratlanul áll a bölcselettörténet legújabb irodalmában, s homlokegyenest ellentétben van Lewes életrajzi és Überweg-Heinze könyvészeti jellegű bölcselettörténetével. De ép e tulajdonosságánál fogva előadása minden alaposága mellett is elvont és nehézkes. Hogy aránylag ilyen rövid idő alatt már harmadik kiadást is ért, csak

azt igazolja, hogy napjainkban újból a rendszeres gondolkozás s a bölcséleti problémák felé fordul a buzgalom. Ez magyarázza meg szegényes magyar philos. irodalmunkban is azt az örvedetes körülményt, hogy napjainkban magyar írónak is (*Pekár, Horváth, Serédi és Mitrovics*) megjelent a bölcsészettörténeti dolgozata. Talán hozzájárulnak azok is a philos. szellemnek hazai irodalmunkban való fejlesztéséhez és terjesztéséhez, a melynek hiányáról annak idején Trefort oly keservesen panaszkodott.

Sz. M.

Reischle: Theologie und Religionsgeschichte. Tübingen und Leipzig. (Mohr) 1904. 106 lap. Ára 2 márka.

A theológiában is az átalakulás, hogy ne mondjuk, a forrongás korát éljük. Ritschl moráltheol. rendszere adta meg erre az ösztönző okot és indokot azzal, hogy a bibliai, történeti és rendszeres keresztyénség felfogásában a methaphysikai és dogmatikai szempontok mellőzésével a történeti és ethikai felfogást sürgette. Ennek folyománya napjainkban a vallástörténeti módszer hangsúlyozása a theológiában, a melyre gyakorlatilag nálunk pozsonyi theol. tanár korában már Schneller István is törekedett.

Szerző hallei theol. tanár s Ritschl egyik legrégebb tanítványa és követője öt előadásban számol be a theologia és a vallástörténet egymáshoz való viszonyáról. Mindenekelőtt az elsöben magát a vallástörténeti módszert ismerteti. Ilyet követett már *Gunkel* és *Bousset* az Apocalypsisről, *Eichhorn* az új-szöv. úrvacsoráról, sőt régebben *Wellhausen* és *Stade* az ó-szövetségről adott sajátos felfogásában. Ide tartoznak még *Schürer*, *Holtemann*, *Spitta*, *Weiss* új-szöv. kommentárjai és túlzott alakban *Delitzsch* „Bábel és a bibliáról“ tartott és kiadott előadásai. Bö támogatást nyer e vallástörténeti módszer „az ó- és új-szövetségi vallás és irodalom kutatása“ szolgálatában álló s a minapirodalmi vállalatban, a melyben e módszer világosan körvonalazva van ekképen: „Felkutatja és előadja az ó- és újszöv. vallástörténetét a vele rokon s helyileg és kortörténetileg hozzá közelálló ókori vallásokkal való összefüggésében“. Mert hát „az újabb kutatások azt igazolják, hogy a régi Izrael és főleg Babylonia története, kulturája és vallása szorosan összefügg egymással, úgy hogy a zsidóságnak későbbi fejlődése az egykorú keleti és nyugati vallásos mozgalmak, főleg a persismus, hellenismus és vallásos synkretismus ismerete nélkül meg sem érthető. Sőt az újszöv. korszak Pál és János-féle vallásos keresztyénségének kifejlődése sem érthető meg teljesen az újszöv. kort körülvevő vallástörténeti milieu ismerete nélkül“. Mint látjuk, e vallástörténeti módszer nem egyház- és dogmatörténetet kíván, hanem a vallásnak történeti ismeretét, a mint a világtörténetben is ma már nem az államok, hanem a kulturélet történetének ismeretét sürgetjük. Így hát a vallástörténeti módszer az izraelita és a ker. vallás

a többi korabeli vallásokkal összefüggő történeti ismeretét czélozza s magát a keresztyénséget is bibliai, történeti és rendszeres alakjában egyaránt az általános vallástörténet keretébe illeszti. Céljának szolgálatában áll a vallásbölcselet, a nyelvtudomány, a classikus philologia, a történettudományi érzék és Carlyle történeti módszere, a melyek egészen új problémákat vetnek föl a theol. tudomány számára.

A második előadásban magát „a vallástörténeti módszert és a történeti theológiát” ismerteti a szerző. E módszer komolyan veszi a bibliai vallások történeti jellegét. Megtanultuk azt, hogy Jézus valódi emberisége többé nem az elvont általános emberi természetben való részesülésében, hanem kora és környezete konkrét történeti vonatkozásai között lefolyt életében van. S az apostoli atyák és apológéták is csak koruk vallásos környezetéből kifolyólag érthetők meg teljesen. Sőt Schleiermacher óta a rendszeres theológiában is nem a tan, a doctrina, hanem a személyes vallásos élet a fődolog. A sajátos, életteljes történeti megértésen van ma a hangsúly a keresztyénség megítélésében. Példa rá *Wellhausen* „Izraelita és zsidó történet”-e, *Weizsäcker* „Apostoli korszaka” és *Harnack* „Dogmatörténete”. E módszer veszedelmei az evolutionista felfogás egyoldalúsága, az analogia s a történeti vonatkozások túlbecsülése, az összehasonlítások önkénye s a forma előnye a tartalom fölött, a mi pl. *Gunkelt* arra a túlzásra vitte, hogy „a keresztyénséget synkretistikus vallásnak” mondogta. Így hát a vallástörténeti módszer alkalmazásának megvan a maga határa és értékelésének a maga mértéke. Főleg a nagy vallásos egyéniségek személyes vallásos életében van meg a maga természetes korlátja.

A harmadik előadásban azt a kérdést veti föl a szerző, hogy „a vallástörténeti módszer nem szünteti-e meg magát a theológiát”, s nem alakítja-e át „általános vallástörténetté”? Főleg *Harnack* küzdött egyik rektori beszédében (1901) a theol. fakultásoknak általános vallástörténettudományi intézetekké való átalakítása ellen, s azt hangoztatta, hogy az ó- és az új-szövetség a ker. egyház- és dogmatörténettel együtt állandó tárgya a theol. kutatásnak. Az új-szöv. bevezetés és theologia sem alkalhat át ösker. irodalom- és vallástörténetté. Az írásmagyarázati és történeti theologia továbbra is megmarad, s csakis a kutatás más alapelveivel és eszközeivel lát a ker. egyházi élet kifejtéséhez. Főleg a korabeli vallásos egyházi mozgalmak összefüggő történeti megértésén van a hangsúly.

A negyedik előadás „a vallástörténeti módszernek a rendszeres theológiához való viszonyát” ismerteti. A vallástörténeti módszer magát a rendszeres theológiát sem szünteti meg, mivel itt sem mellőzhetjük a tananyag történetbírálati megértését. A bölcselet terén *Windelband*, *Rickert* és *Grotenfeldt* hangoztatták azt a természetstud. ismerettel való ellentétében. Vallásos pszichológiai, bölcseleti és kritikai alapon kell fejtegetnie a vallást, mint az ember és az emberiség szellemi életének lényeges oldalát. Főleg az apológétika segítségével kutatja a ker. hit örök igaz-

ságait s a ker. élet örök normáit. A rendszeres teológiát a vallástörténeti módszer épen nem teszi feleslegessé, a melyről azonban a dogmás hierarchiai katholicismusban épen nem, hanem csak a protestantismusban lehet szó. Itt helyesen hivatkozik a szerző *Tröltsch* fejtegetéseire, a melyek szerint a vallástörténet még nem a vallások összehasonlításával azonos s e módszer nem szünteti meg a ker. vallás abszolút jellegét. E tekintetben egy *Kant*, *Schleiermacher*, *Ritschl* és *Frank* nyomdokain kell tovább haladnunk a ker. hit szellemi erkölcsi értékének, az emberi személyiség és közösség teljességének s Krisztus központi személyisége szellemi tartalmának rendszeres feltárásában.

Az ötödik előadás közelebből a dogmatikai-ethikai tudományokat tárgyalja. *Tröltsch* vádolja az újabb dogmatikai irodalmat azzal, hogy évtizedek óta csak „védővár a történeti és természettud. áramlattal szemben, a mi megnehezíti a ker. hittartalom rendszeres kifejtését“. Pedig már *Ritschl* sem emelt csupán csak védővárakat, hanem hatalmas határvonalakat emelt a tudományos világismeret s a ker. hitismeret között. Követte őt *Kaftan*, sőt bizonyos tekintetben *Kähler* a maga dogmatikájában, a hol minden történelmi vonatkozás mellett is a ker. hittartalom kifejtéséről s az etikában ebből kifolyólag a ker. egyéni és közösségi élet örök céljairól és normáiról van szó. A vallástörténeti módszer csak új megvilágításba helyezi a dogmatika és az ethika problémáit. E módszer nem érinti a ker. hit- és erkölcsstan tartalmát, hanem csak tágitotta az emberiség történetéről szóló szellemi felfogásunk körét. E módszer is bizonyosságot tesz egy személyes szent Isten mellett az emberiség történetében, egy Jézus Krisztus mellett, mint az emberiség hőroza, géniusza, megváltója és ura mellett s a szent lélek, mint az emberiség szelleméletének mozgó ereje mellett. A keresztyénség, mint az emberiség vallásos ethikai megváltásának vallása csak új fényben tűnik föl a vallástörténeti módszer alkalmazásával a teológiában. Bizonyára új problémákat vett föl e módszer alkalmazása a teológiában s új eszközöket azok lehető megoldására.

Sz. M.

A M. Prot. Irodalmi Társaság pénztárába 1904. évi május 1-től 31-éig befolyt összegek kimutatása.

1. Pártfogó tagok alapítványai után 5% kamat: 1904-re: Pozsonyi ág. hitv. ev. egyház.

2. Alapító tagok alapítványai után 5% kamat: 1904-re Kolozsvári ev. ref. theol. fakultás, Budapesti ev. ref. theol. önképzőkör, Thury Etele Pápa, 1902—1905: dr. Ajkaj Béla Répezlak (26 kor.), 1902-re: Szilágy-szolnoki ev. ref. egyházmegye.

3. Rendes tagsági díjak évi 12 koronával: 1904-re: dr. Polner Aladár Budapest, dr. Rajner Gyula Budapest, Zoványi Jenő Sárospatak, Hajdúhadházi ev. ref. egyház, Sándor János Miriszló. 1903-ra: Mészöly Győző Alesuth, 1903—1904-re: Stromp László Pozsony, Benedek Sándor Budapest, 1901—1903-ra: Csomasz Dezső Kádárta, 1902—1904-re: Hornyánszky Aladár Pozsony (30 kor.).

4. Pártoló tagsági díjak évi 6 koronával, 1904-re: Rác Lajos Sárospatak, 1903—1904-re: Réz László Rozsnyó.

Összesen befolyt 320 korona.

Budapest (IV., Deák-tér 4.), 1904 június 1-én.

Bendl Henrik,
társ. pénztárnok.

Pályázati hirdetés.

Koszorú című kiadványsorozatának 1904. évi tíz füzetére pályázatot hirdet a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság. Kivánatnak vallásos elbeszélések, életrajzok, történeti képek és rajzok. A főfeltétel az, hogy az evangélium lelke buzogjon bennök, keresztényen valláserkölcsei erővel hassanak és tösgyökeres magyar nyelven szóljanak. A pályázat nyílt, bárki résztvehet benne, jelíges levélke nem szükséges. A közlésre elfogadott művek kis nyomtatott ivenként 45—50 koronával díjaztatnak. A füzetek terjedelme egy nyomtatott ívnél kisebb, másfélnél nagyobb nem lehet. A kéziratok f. évi június hó 15-ig aláírott titkárhoz küldendők. — Budapest, 1904. február 3-án. *Szöts Farkas*, a M. P. I. T. titkára.

Tájékozás

a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság felől.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság célja, hogy az evangyéliomi protestáns tudományos egyházi és népszerű vallás-erkölcsi irodalmat művelje, terjeszse, s az egyházi életet evangyéliomi alapon irodalmi uton ápolja és fejlessze. Ezekre a czélokra jelenleg a következő kiadványai szolgálnak:

I. Protestáns Szemle.

Protestáns havi folyóirat. Megjelenik (július és augusztus kivételével) minden hónap 15-én, évenként 10 füzetben 40 íven. Tartalmát iránycikkék, tanulmányok, kisebb monografiák, hazai és külföldi egyházi és irodalmi szemlék képezik. Cikkjei a tudomány színvonalán állnak, de a nagyközönség által is élvezhető módon népszerűsítőleg vannak kidolgozva. *A Protestáns Szemlé*t a Magyar Prot. Irod. Társaság pártfogó, alapító, rendes tagjai tagdíj fejében kapják. Előfizetési ára nem tagoknak egész évre 8 kor. Most a XVI-dik évfolyam járja.

II. Tudományos könyvek.

Tudományos egynázi, főleg egyháztörténeti művek sorozata, melyben kidolgozott egyháztörténeti eredeti monografiák és theologiai tudományos munkák jelennek meg. Évenként egy kötet, 20—25 ív terjedelemben; eddigelé 16 kötet. A Társaság pártfogó, alapító és rendes tagjai tagdíj fejében, a többi tagok kedvezményes áron kapják.

III. Egyháztörténeti Adattár.

M. prot. egyháztörténeti okmányok gyűjteménye. Évenként egy kötet, 10—12 ív terjedelemben. Eddig 2 kötet. *A pártfogó, alapító és rendes tagok tagdíj fejében kapják.*

IV. Házi Kincstár.

Vallás-erkölcsi építő könyvek sorozata, főleg a művelt közönség számára. I. kötet: *Csendes órák*, angolból fordította Szász Károly, dunamelléki püspök; II. kötet: *Mártha és Mária*, francziából fordította Vargha Gyuláné. III. kötet: *Áhitat szerzetet*. Vallásos költemények, írta Szabolcska Mihály. IV. kötet: *Az ő nyomdokain*, angolból fordította Csizmadia Lajos. *A segítő tagok tagdíj fejében kapják, a többi tagok külön fizetés mellett.* Ára csinos vászonkötésben minden egyes kötetnek 2 kor., diszkötésben 4 korona.

Mindeme kiadványok megrendelhetők a Társaság főbizománosánál, *Hornyánszky Viktor könyvkiadónál* (Budapest, Akadémia bérháza). *A reklamációk is hozzá intézendők.*

V. Koszorú.

Vallás-erkölcsi népies kiadványok sorozata. Elbeszélések, életrajzok, történeti rajzok, hitelesítő traktátusok. Évenként 10 füzet, eddig 100 füzet. *A segítő tagok tagdíj fejében kapják, a többi tagok külön fizetés mellett.* Ára füzetenként 3 fill., 15 füzetből álló kötetenként 1 60 kor., 5 füzetből álló kötetenként *Protestáns Családi könyvtár* címen 60 fill.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak tagja lehet bármely magyar honfi és honleány, a ki a Társaság célját előmozdítani hajlandó s ez iránt-szándékát vagy a titkárnál (*Szöts Farkas*, IX. Kálvintér 7. sz.) vagy a pénztárnoknál (*Bendl Henrik*, IV. ker. Deák-tér 4. szám a.) bejelenti. *Pártfogó* tag az, a ki egyszer-mindenkorra ezer koronát fizet vagy kötvényileg biztosít, *alapító* tag az, a ki egyszer-mindenkorra kétszáz koronát fizet vagy biztosítja Társaság javára. *Rendes* tagok évenként 12 korona tagdíjat, *pártoló* tagok évenként 6 koronát *segítő* tagok évenként 3 koronát fizetnek.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

SZŐTSFARKAS,

THEOL. AKADÉMIAI TANÁR,

A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 8 kor.

HORNÝANSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA
1904.

TARTALOM.

I. Értekezések és tanulmányok.

	Lapszám
1. A biblia és a társadalom. (első közlemény) <i>Kapi Béla</i>	397
2. A próba-énekeskönyv dallamai. <i>Szügyi József</i>	406
3. Kálvin mint író. <i>Dr. Márk Ferencz</i>	416
4. Platon és Krisztus. <i>Kr. Szlávik Mátyás</i>	422
5. A konkordátum és a francia kultúrharcz. <i>Várnai Sándor</i>	445

II. Tárcza.

A budai zsinat tagjainak névsoráról. <i>Révész Kálmán</i>	449
---	-----

III. Irodalmi szemle.

a) Hazai irodalom:

1. <i>Dr. Erdős József</i> : Az újszövetségi görög nyelv. <i>Lenecz Géza</i>	452
2. A középkori intézmények bomlása és a renaissance. <i>V. F.</i> <i>dr. Csuday Jenő</i> és <i>dr. Schönherr Gyula</i>	455

b) Külföldi irodalom:

1. Catrein V.: Moralphilosophie. <i>Dr. Tüdös István</i>	457
Schmidt, Die Geschichte Jesu. <i>Sz. M.</i>	459

Társulati értesítő.

1. Az újvidéki közgyűlés határozatából, tisztelettel fölkérem a M. P. Irod. Társaság tagjait, hogy a Társaság kiadványainak terjesztésében minél számosabban és minél buzgóbban részt venni sziveskedjenek. A nép számára legalkalmasabbak a *Koszorú füzetek* (eddig 110 füzet), a művelt közönség számára a *Házi Kincstár* kötetei (eddig 4 kötet), továbbá a *Tudományos Könyvek* (monografiák) kötetei (eddig 16 kötet) és *Drummond: Természeti törvény a szellemi világban* cz. világhírű munkája, melyből a második kiadás a napokban hagyta el a sajtót. A terjesztés feltételeiről Hornyánszky Viktor társulati bizományos (Budapest, V. Akadémia bérháza) nyujt tájékoztatást.

2. Szintén az újvidéki közgyűlés határozatából tisztelettel kérem a Társaság tagjait, hogy tagdíjaikat, a hátralékosokat pedig, hogy hátralékukat a Társaság pénztárnokához (Budapest, Deák-tér 4. sz.) minél előbb beküldeni sziveskedjenek.

Budapest, 1904. szeptember 17.

Szöts Farkas,
a M. P. I. T. titkára.

A BIBLIA ÉS A TÁRSADALOM.

(Első közlemény.)

A XIX. századot, jöllehet az az időszak, mely a történeti megítélést lehetővé tenné, még nem mult el, a művelődés századának nevezték el. És valóban méltán! Talán egy század sem haladt oly nagyot a művelődés útján, mint éppen az a század, mely nem rég hanyatlott sirba. A távcsövek az ég bolygóit közel hozták a kutató szemhez s egy gazdag, de részben ismeretlen világot tártak fel az ember előtt. Naprendszerek merültek fel a tér végtelenjében, nagyságukkal eltörpítve a napot. Másfelől a kutatás a föld mélyére is hatolt, megszedte azt alkotó elemeire, egyes rétegeket különböztetett meg azon s a feltalált leletekből következtetést vont az emberi nem fejlődésére. Íme itt van a geologia alapja. És mily sokat haladt a nyelvészet! Az összehasonlítás elve itt is megtermé a maga áldásos gyümölcseit! Mily magas fokra emelkedett, hogy a bölcsészeti tudományok közül mást ne említsünk, a lélektan! A kísérletezés elve jelöli ki itt is az utat. És a többi tudomány is mind megerősödött a letűnt század alatt. Az emberi tudás diadalt aratott a legyőzhetetlennek vélt hatalmak felett. Idő, tér, távolság nincsen többé, az emberi értelem legyőzte mindegyiket. A tökéletesített közlekedési eszközök, a gőz, a villam által hajtott kocsik gyorsasága csodálatos ellentétbe áll az előző századok lassúságával. A tökéletesített táviró, távbeszélő, a gondolatok, szavak térbeli lehetetlenséget nem ismerő közlése szintén az értelem diadalt hirdeti. És ha hozzá vesszük mindehhez azt a sok találmányt, mely a mindennapi életben találja száz- és ezer alkalmazását, s melynek mindegyike a tökéletesedés útján vezet tovább az emberiséget, akkor a letűnt század jelentőségéről legalább hozzávetőleg fogalmat alkothatunk magunknak. Valóban a XIX. századot méltán nevezzük a művelődés századának!

És a XIX. század után jön a XX. század. Vajjon minő lesz ennek rajzolatja? Minő eszmék, minő igazságok kerülnek felszínre, melyek jutnak diadalra, melyek dőlnek örök sirba?.. Hiú dolog volna azt hinni, hogy a mesgyén állva száz év

küzdelmét beláthatja képzelünk. A próféták kora lejárt, a jövő rejtett mélye zárva marad az ember szeme előtt. Mégis, ha van igazság ama felfogásban, hogy a történelem nem a véletlen szeszélyének a játéka, hanem valami szerves összefüggő lánczolat, akkor érezhetjük, merre viszi századunkat ama előbbi század, melynek eredménye itt maradt közöttünk. Ez az eredmény a szellemi műveltség és egy kérdőjel. S a két eredményt egybetéve egyszerű kérdőmondattá lesz az egész: „vajjon elegendő-e az emberiség boldogságához az értelmi műveltség? És tényleg az elmúlt század utolsó szaka ezt a kérdést feszegette, vagy legalább ezt a kérdést vitte a megoldás felé. Sőt többet is tett, némileg feleletet is adott rá. Jól tudjuk, hogy ez a felelet kedvezőtlen volt. És ennek magyarázata szintén a XIX. század egész irányzatában keresendő. Igaz, hogy a művelődésért harczolt, de az is igaz, hogy ez a művelődése csak egyoldalú volt. Előrehaladása a tudományban nagy volt, technikai találmányokban csodálatos, de a sok tudomány, sok találmány még egy népet sem tett boldoggá. A haladás egyoldalú volt. Nem követte azt nyomon az erkölcsi gondolkodás, mondhatjuk, az erkölcsi világnézetet megteremtő haladás. S innen a század végén a ki-elégítetlenség érzete s az a nagy kérdőjel, mely a XIX. század adóskönyve, a XX. század öröksége.

Ezekben a szavakban körülbelül ki van jelölve a jövő feladata. Az előző század egyoldalúságát kell megszüntetni, s a szellemi műveltség, a tudomány mellé erkölcsi tartalmat kell adni. Éltető lelket lehelni abba a társadalomba, mely csakis ebben bírja életfeltételét és létjogosultságát, ez a század feladata. Ezért azon kérdések között, melyekre a XX. század keres feleletet, elsősorban a társadalmi kérdések állanak. De egy bizonyos, az, hogy ez a felelet attól függ, vajjon hogyan fogja fel a század a társadalom lényegét, feladatát. E mese eldöntésétől függ azután, hogy hol talál társadalmi betegséget, és hol keres gyógyító orvosságot.

Ennek az igénytelen értekezésnek szülőanyja az a meggyőződés, hogy a társadalomnak és a keresztyénség alapjának, a bibliának viszonyba hozása jogos. Azonban, midőn e viszonyról szólunk, a társadalmi tudomány oly terére léptünk, mely útjelzőkben nem igen bővelkedik. Lelkes fogadtatásra sem számíthatunk! E tudomány hivatásszerű képviselői, modern és nagyvilági öltözékük tudatában, bizonyos előkelő lenézéssel fogadják az egyszerű fekete tógában megjelenő tudományt, mely azt az évezredes régi könyvet, a bibliát hozza kezében. És fölényes mosollyal, rosszul palástolt bizalmatlansággal

kérdezik: „hát ez mit akar?.. Lehet-e ennek az elméleti tudománynak beleszólási joga a társadalmi tudományokba? Avagy mi köze egy évezredes könyvnek a jelenkor nehéz kérdéseéhez?“ .. Ezek a kérdőmondatok nem éppen a legszívélyesebb „istenhozott“ képviselői, de azért bárminő nagy számban álljanak is előttünk: meggyőződésünket megingatni nem tudják. Sőt köszönettel is tartozunk nekik, mert körülbelül kijelölik vizsgálódásunk irányát. Ha azt akarjuk, hogy a társadalom és a bibliának ez a viszonya mások meggyőződésében is megerősödjék, akkor annak tényleges fennállását a társadalom és a biblia fogalmaival kell igazolnunk. A bizonyítás eme elvi része mellett nem mellőzhetjük azonban a történelem tanuságtételét sem, mely megczáfolhatatlanul hirdeti, hogy a biblia valóban magában rejtí a társadalmat reformáló igazságokat. Végül, ha a jelenkori társadalom erkölcsi képmására tekintünk, láthatjuk, hogy ő maga keresi, maga kutatja, hol van a társadalmat újjáteremtő hatalom. A társadalom és biblia helyesen értelmezett fogalma, a történelem bizonyossága s a mai társadalom képe egyet bizonyít, azt, hogy a társadalom és a biblia viszonyáról szólhatunk, sőt kell is szólnunk. A társadalmi tudomány a feléje nyújtott kart bátran elfogadhatja. Azok, kik azt elfogadni vonakodnak, vagy nem tudják, mi a társadalom, vagy nem tudják mi van a bibliában. Mivel pedig mindkettőt a maga teljességében kevesen ismerik, az első megoldandó kérdést a két fogalom megvilágítása képezi.

* * *

Mi a biblia és mi a társadalom?

A bibliáról rendszeren azt szoktuk mondani, hogy az különféle szerzőktől származó könyvek ama gyűjteménye, melyeket az azokat átható szentlélek és a végső cél egysége fűz össze egymással. Eme alaki meghatározást a fogalom tartalmi oldalával kiegészítve azt mondhatjuk: hogy a biblia azon könyvek gyűjteménye, melyek az isteni kijelentést tartalmazzák, a mint az a zsidó néppel, illetőleg az emberiséggel közöltetett. Jóllehet a biblia egyes könyveinek keletkezési kora között évszázadok vannak válaszfalat, egy mindegyiknek a tárgya.

Az ószövetség áll előttem. A sinai hegyen adott törvény nemcsak egy földi ország hatalmát veti meg, hanem egy mennyei birodalomét is. És azon a pusztaságon, melyen az elégedetlenség bujdosatta a zúgolódó népet, nemcsak az ígért földje veszett a távol ködébe, kanem ama tökéletesebb

ország is, mely felé Isten karja vezeté a kiválasztottakat. A zsidó nép nyugtalan vágya, igaz, meg-megpihen ama szebb időben megállapítandó ország képzeténél, de, fájdalom, az érzékies felfogás ez országot a földi birodalom külső dicsőségében találá meg. Nem így a próféták! A tespedő kort lángszavakkal ostromozó *Jeremiás* előtt megnyílik a jövődő rejtett mélysége: látja a napokat, midőn eljő Dávidnak igaz magva, és uralkodik bölcsen, mint király és méltányosságot, igazságot cselekszik e földön. (Jer. 23. 5.) *Ezsaiás* is látja a nagy idők eljöttét. Igaz, csak gyermek születik, de azért király lesz, s az uralom az ő vállán pihen. Ő lesz a békeség fejedelme. (Ezs. 9. 6—7.) *Ámos* is hatalmasat, erőset vár. Egyet, a ki túlemelkedik az ószövetség korlátán. Nagy feladatot kell teljesítenie: Dávid sátorát felemelni omladékai-ból, megépíteni azt, mint volt hajdanán. (Ám. 9. 11.) És a többi próféták is mind, a jelen szomorú valóságának fájó érzetétől reményükben megcsalva a szomorú éjszaka hajnalhasadását a megígért király eljövetelében, a megígért ország megalapításában látták. E körül csoportosulnak az ószövetségnek üdvösségre előkészítő eszméi.

Különböző korban, különböző próféták Istentől ihletett lelke szólal meg az ószövetség jós igéiben, de egy az, a mire vonatkoznak, egy az, mi lelkükben él, bár fejletlen sejtésszerű, mint anyaméhben az embrió, még gyöngé, de az idő teljességével életképes, egy jövődő dicsó ország, egy jövődő nagybirodalom.

Ez az ószövetség. És most tekintünk az újszövetségre. A Krisztus áll előttünk, kiben az ígért testet öltött. Vele, általa és benne eljött a földre az ószövetségben megígért dicsó birodalom, az Isten országa. Ennek az országnak a megalapítása és terjesztése a Jézus Krisztus feladata. És ennél a pontnál a bizonyításra egyáltalában nincsen szükségünk. Hogy az újszövetség nem egyéb, mint az istenországának eljövetele, elismert igazság. Mégis, ha felvetett kérdésünkre, a biblia és társadalom viszonyára tekintettel, ebbeli meggyőződésünket is meg akarjuk erősíteni, gondoljunk csak a Jézus kijelentéseire, tanításaira. Avagy gondoljunk örökszép példázataira, melyekben a legmélyebb valláserkölcsi igazság a bölcs paedagógiai érzék által választott gyönyörű költői formában jelenik meg az ember szeme előtt. „Hasonlatos az istennek országa“, mond a Jézus Krisztus, s megrajzolja annak az ideális országnak képét, mely mint megvalósítandó erkölcsi követelmény áll minden ember előtt. Ez a szeretet, a békesség, az igazság országa. Az a kovász, mely a tésztát bensejében meg-

poshasztja, de az a mustármag is, mely kinn a természetben hatalmas fává növekszik. A külső és belső világ megnemesülése ez az ország, nem a kiválasztottak tulajdona, hanem az egész emberiség közkincese.

És ezzel ime előttünk áll a biblia fogalma. Azt az igazságot, mire vázaltszerű bizonyításunk elvezetett, ezen tételbe foglalhatom össze: *az isteni kijelentésnek tárgya, célja egységes: és ez nem más, mint az istenországa; úgy, hogy a biblia az istenországa ígértének és teljesülésének záloga.* Egyelőre mellőzöm az istenországanak minden jellemvonását, s áttérek a másik fogalom meghatározására: *mi a társadalom?*

E feladat teljesítésénél érzem azonban a nehézséget, mely a közkeletű fogalmak közelebbi meghatározásánál fölmerül. Szólunk nap-nap után a társadalomról, szólunk a társadalmi tényezőkről, a társadalmi kérdésekről, és bizony sokszor a nélkül, hogy a társadalom tulajdonképeni jelentését ismernők. A társadalom, ez a százkarú, önkényesen gondolkodó, szeszélyesen ítélő hatalom előttünk áll, benne élünk, önkényét érezzük, szeszélyét hordozzuk, de, hogy mi tulajdonképen, vagy minek kellene legalább lennie, nem tudjuk. Nézzünk egyszer szemébe a kérdésnek.

Kiindulási pontul válasszuk magát a társadalom szót. Mert mint minden szó, úgy ez is egy meghatározást rejt magában. A szó a társulásra utal, úgy, hogy eredeti jelentése alapján azt mondhatjuk, hogy a társadalom az embereknek a természeti ösztön alapján, természeti célok elérésére történő egyesülése. Az egyesülés azonban nem a törvény kényszere, hanem a szabad elhatározás szentsége alapján történik, nem is a belépésre irányuló külső kijelentés, hanem a szívnek megfelelő érzelme által nyer érvényt. Nem oly egyesülés tehát, a mely önmaga által vont külső korlátok között áll fenn. A társadalomnak külső korlátja nincs, a belépés nem a tagsági kötelezettség teljesítésétől függ.

A társadalom eme fogalma lehetetlenné teszi, hogy a szellemi, társadalmi élet egyes megnyilatkozásait (család, állam, egyház, egyesületek stb.) vele azonosítsuk. Igenis, ezek a társadalom megnyilatkozásai, de nem maga a társadalom. Míg ezeknél az összetartozásnak a külső törvény szerez érvényt, addig itt a társadalomban külső törvény nincsen, csak a belső lelki világnak a parancsszava. Míg az embereknek egyesülése kisebb, egymás mellett futó kört képez, addig a társadalom a szellemi élet összes megnyilatkozását magában foglaló egy és egyetlen nagy kört képez. Tagjai: az emberek; azok, kik önként, lelkük jobb szavára hallgatva munkálódnak egy

magasztos cél szolgálatában. Vagyis a társadalom első jellemvonását a szabadság képezi, mely az ember erkölcsi hivatásérzetében gyökerezik. A hivatásérzetben rejlő cél, amely nem egyéb, mint ennek a hivatásnak teljes betöltése, vezet el a társadalom második karakterisztikumára, és ez: az egyetemeség. A társadalomnak ez a jellemvonása tiltakozik a társadalom fogalmának közkeletű magyarázata ellen. Ha a társadalom egyetemes, akkor az emberiség egy osztályának sincsen ahhoz joga, hogy azt magának lefoglalja. Nem szabad azt csak a felsőbb körre szorítani, nincsen annak arisztokratikus jellege, tagja annak mindenki, az utolsó divat szerint öltözött úri ember éppen úgy, mint a kék zubbonyban dolgozó munkás. Nem a ruha, nem is a tudás, nem a rang, és nem is az állás, a társadalmat illetőleg, az ember értékének megbecsölje, hanem a végzett munka. s a kitűzött célnak megközelítése.

Most már, úgy gondolom, megértjük: mi a társadalom. *Herbert Spencer* azt élő szervezetnek mondja. Valóban szervezet az, melynek egyes sejtjei a kisebb társadalmi körök, s ezek által az egyes emberek. De valamint a szervezet működése egységes, úgy ezek is együttesen, egy cél megvalósításán munkálkodnak. A társadalom élő szervezet. Fogalma elválaszthatatlan az élet fogalmától. Az élet pedig egy a fejlődéssel.

Ezen fogalmi meghatározás felállításánál ne felejtjük azonban az abban rejlő elutasíthatlan követelményt. A társadalom — így szól a követelés — csak akkor felel meg igazán a maga fogalmának, ha nem vesztegel mozdulatlan, önmagát emésztyve, hanem a benne rejlő életerőről folytonos haladással bizonyosságot tesz; hogyha a kitűzött cél szolgálatában tovább és tovább küzd a fejlődés útján. És hova vezet ez a fejlődés?.. És mi ez az erkölcsi cél?..

Engedje meg a mélyen tisztelt olvasó, hogy e pontnál megálljak s a kérdésre közvetlenül ne adjak feleletet, hanem azt a két fogalmat, a mit most levezettem, a biblia és társadalom fogalmát egymás mellé helyezzem s a két fogalmat összekötő gondolatokat kiemeljem.

Egyik oldalon áll a biblia, mely az istenszóra ígéretének és teljesülésének záloga. A másik oldalon pedig az emberi hivatás betöltésére törekvő emberek közössége. Ott az emberiség közkincsét képező erkölcsi jó: az istenszóra, itt a küzdelemnek igaz cél kereső társadalom. És ezzel a biblia és a társadalom viszonya kezd kibontakozni szemünk előtt. Úgy érezzük, mintha a fogalmakban nem volna semmi kizárólagos ellentét, hanem inkább a viszony a természetesség és lehetőség köntösében jelennék meg.

A társadalom fogalma a fejlődést állítja oda követelés gyanánt. De értsük meg jól, a folytonos fejlődést. A fejlődés pedig a határozott céltudatosságot követeli. Hol keresse ezt a célt a társadalom?

Kérdésünkre egyszerű a felelet: önmagában. A társadalom szerves organismus, a mely célját saját lényegében bírja. Célja tehát lényegét teljesen kifejteni. De ezzel a kérdéssel még csak látszólag adunk feleletet. Tovább kell mennünk és felvetnünk a kérdést: honnan ismerheti meg a társadalom a maga lényegét? Honnan tudja, minő cél után kell törekednie, minő feladat megvalósítására van hivatva? Azok a gondolkodók, kik a társadalommal komolyan foglalkoztak, s kik között az emberi szellem legnagyobb képviselőit találjuk, a társadalom céljának megjelölésénél szintén nem elégedtek meg a lényegre hivatkozással, hanem azt a célt határozottabb alakban, mintegy körvonalakban is megalkották. A társadalom céljának ki kell domborodnia. A határozott fejlődés csakis így lehetséges. Ezt a célt nevezhetik különféleképpen, de lényegileg egy az: t. i. a tökéletes társadalom, a társadalom eszménye. És ezt az eszményt hol találja meg? A bibliában! Igen! a mi meggyőződésünk szerint a társadalom a maga lényegében rejlő céljával önmaga utal a kereszténység szent könyvének, a bibliának ama képzetére, mely az istenországában áll előttünk. Ennek megvalósítása a társadalom célja, mert ez képezi a társadalom eszményét. A bibliának és a társadalomnak viszonya tehát teljesen természetes, mert hisz az istenországa nem más, mint a társadalomnak lényege, vagy ha jobban tetszik: a társadalom lényegének ama teljes megvalósulása, mely a fejlődés útján haladó társadalom elé, mint cél tüzetik ki. Nem egyéb az istenországa, mint egy tökéletes társadalom, egy szebb világ képe, melyben a gyűlölködés, pártviszály elnémul s a szeretetnek, igazságnak, békességnek ad helyet. Igaz, hogy istenországának neveztetik, de ne felejtsük, hogy az emberiség országává kell lennie, mert az emberek teljes lényegének megvalósulásában bírja a maga alapját.

Másfelől a bibliának és a társadalomnak viszonya a lehetőség jellemvonását viseli magán. Azt a célt, a mit a biblia tűz a társadalom elé, a társadalom meg is valósíthatja. Megvalósíthatja, mert az istenországa nem a vallásos lélek üres ábrándképe. Igaz, hogy ez a legideálisabb eszmény, de vajjon az ideális jelleg magában foglalja-e a megvalósulás lehetetlenségét? . . . Semmiképen sem! A reménység, hogy ez a magasztos cél a fejlődésnek végtelenbe menő fokozatán

haladva reális eredmény lesz, él a hívő lélekben. Ezen reménység megnyilatkozása az úri imádság második kérése: „jőjjön el a te országod“. És e kérésben benne rejlik egyszersmind a biblia és társadalom viszonyának theologiai indokolása. Mert valóban még csak félfő sejtésszerűen sem ébredhet bennünk az a gondolat, hogy a Krisztus oly kérést adott ajkunkra, melynek megvalósulása teljesen a reménytelenség éjében tűnik alá.

Nagyobb nehézséggel jár e viszonynak philosophiai indokolása. És ez természetes is! Hiszen az ideális céllal szemben a gyarló ember áll; a magasztos feladat mellett az emberi erő gyengesége. És önkénytelenül kérdezzük: vajjon a társadalom elé kitűzött cél elérésének lehetősége megvan-e magában az emberben? A felelet azonban itt is adva van már a kérdésben. Az istenországa ugyanis nem egyéb, mint az ember lényegének teljes kifejtése. Így tehát a lehetőség magában az emberben rejlik. Igaz ugyan, hogy az emberi természet megromlásával ezen lényeg megvalósítása elé is akadály gördítettett, de azért a kötelesség fennáll s az erkölcsi törvény feltétlenségének erejével szól: meg kell valósítani! Ebben a *kell* szóban, mely ellenmondást nem tűrve az egész fejlődés irányát szabja meg, van a biblia és a társadalom viszonyának philosophiai indokolása.

Sem a theologia, sem a philosophia nem állít tehát eme viszony elé akadályt. Sőt inkább ennek a kérdésnek elvi magyarázatán végig tekintve, úgy látjuk, hogy a biblia és a társadalom mint a lehetőség és a természetesség viszonya áll előttünk.

Nincsen semmi akadály, hogy a kettő között az összekötő kapcsolatot, az istenországának képzetét ne érvényesítsük.

Ha okoskodásunk a maga útjában téves lépést nem tett, úgy e helyen meg is állapodhatunk, mert ezzel felvetett kérdéseinkre az elvi feleletet megkaptuk. Ezen felelet értelmében a bibliának jelentőségéről a társadalmat illetőleg nemcsak hogy szólhatunk, de kell is szólnunk. Tartozunk ezzel úgy a biblia, s az ezen felépülő vallás, de tartozunk egyszersmind a társadalom méltóságának is. Mert ezen viszony fennállása tanúsítja, hogy a könyvek-könyve s a vallás nem holt paragrafusok tudománya, mely csak az elmélet kétes értékével bír, hanem élet és szellem, a minék a társadalomban meg kell valósulnia. Másrésztől bizonyítja e viszony, hogy az embereknek előttünk lefolyó öntudatos, célirányos egyesülése, a mit társadalomnak nevezünk, nem üres forma, mely a mával létezik, a holnappal megsemmisül, hanem egy határozott erkölcsi

czél megvalósításán munkáló, folytonos fejlődésre hivatott közösség. *A biblia istenországának képzetében nyújtja azt a magasztos erkölcsi czélt, melyet megvalósítani a társadalom hivatása, a társadalom pedig feltárja önmagában azt a munkatért, melyben az erkölcsi czél megvalósulhat.*

Tévedés volna azonban e viszonyt úgy megítélni, melynek fennállása kívánatos ugyan, de fenn nem állása veszélyt még nem rejt magában. Nem! e viszonyt nem a tetszésszerinti-ség jellemzi, hanem a szükségképeniség. Ha a társadalom nincsen viszonyban a bibliával, akkor mindkettő, úgy a társadalom, mint a keresztyénség mert a biblia ezt képviseli --- nem képes a maga feladatát betölteni.

Ha e viszony, minek megoldását, a dolog elvi oldaláról tekintve, imént megkísérlettük, tényleg fenn nem áll, akkor ne áltassuk magunkat, hanem vonjuk le annak egyszerű következéseit. Ábrándítsuk ki azt a kort, mely azt hiszi, kötelességet teljesít a társadalom kérdéseit kutatván, a keresztyénséget pedig, mely a szent könyvre építi a maga várát. sorozzuk be a bölcséleti rendszerek közé s elégedjünk meg azzal, ha itt-ott akad a kathedrán egy-egy képviselője, többet ne kívánjunk. Mert a mint egy magasztos czélt nélkülöző társadalom bolyongásában törvényt keresni balgaság, úgy nincs jogosultsága annak a vallásnak, a mely az emberiség életében a maga hivatását betölteni nem képes. De a történelem éppen az ellenkezőről tesz bizonyosságot. Megmutatja, hogy az az elvi viszony, a mit a biblia és a társadalom között megjelöltünk, tényleg létezik. Szembetűnik ez különösen, ha a társadalom fejlődésének azon időpontját tekintjük, midőn a keresztyénség szent könyve, a biblia, a maga átalakító hatását kifejtteni kezdte. Különösen szembetűnik ez az emberi társadalom azon két hatalmas kövének újjászületésén, mely a család- és az államban áll előttünk.

Mielőtt azonban e kettő rövid tárgyalását megkezdeném, legyen szabad kijelentennem, hogy a továbbiakban a bibliáról szólva mindenkor az újszövetség áll előttem. S midőn a bibliának a társadalom egyes köreire tett hatásáról szólok, nem a zsidónép viszonyait tárgyaló, sok tekintetben nemzeti elfogultságról tanuskodó ószövetség, hanem a Jézus Krisztus tanítását magában foglaló, a keresztyénség szellemét visszacsugárzó újszövetség lebeg szemem előtt.

Kapi Béla.

A PRÓBAÉNEKESKÖNYV DALLAMAI.

Seprődi János kolozsvári kollegiumi tanárnak a próba-énekeskönyv dallami részére tett bírálatára a *dallamozó bizottság* a következőket kívánja megjegyezni.

1. Bizottság a dallamokat a régi és legrégebb magyar és francia zsolttárkiadások és énekeskönyvek hangjegyzése után állapította meg s azokon változtatásokat nem tett. Mint-hogy azonban a közönség éneklés közben egyes hangokat bizonyos fokon következetesen és állandóan emel (*f* helyett *fisz*, *g* helyett *gisz*, *b* helyett *h*, stb.), másokat mélyít (*h* helyett *b*, stb.), dallamozó-bizottság ezen emeléseket és mélyítéseket a nagybizottságnak összülésen hozott határozata alapján megtartotta, mit bíráló is „helyes gondolat”-nak mond (378. lap). A módosított hang elfogadására nézve a kritérium minden egyes esetben az volt, hogy annak olyan módon való használata *általánosnak* tartható-e, s csak másodsorban jött figyelembe, hogy a módosítás (emelés vagy mélyítés) hangnemi kitéréssel kapcsolatos-e, vagy nem? (Lásd különösen a 12., 21., 60., 62. s 160. sz. dallamok módosított hangjaira tett bírálói megjegyzéseket). Ezért vettük a 23. ének 11-dik hangját *Cisz* helyett *C*-nek; az 56. ének 8-dik, és a 60. ének 35-dik hangját *H* helyett *B*-nek s ezért nem mélyítettük a 12., 17. és 83. dallamok *E* hangjait, noha tudtuk, hogy egyes vidékeken ezen hangok helyett *Esz*-t énekelnek. A hangmódosulás által három esetben az eredeti hangnem is megváltozott. Így a *mixolidiai* 19. ének *dur*-rá, a *doriai* 23. és 56. ének *moll* hangnemű lett. Bíráló felfogásával szemben meg kell jegyeznünk, hogy a népies emelések ritkán vonatkoznak a hetedik lépcső hangjára, minélfogva csak ritkán történik az, hogy a kis heted bővüljön nagy heteddé (16. és 19. sz. dallam). Rendesen a 3. és 4. lépcső félhangja bővül egész hanggá *dur*-ban és *mixolidiai* hangnemben, miután a közönség különösen e hangnemek 4-dik hangját szereti úgy átmenetileg, mint ötödik hangra zárás előtt emelni.

Bíráló szerint a dallamokat *alapos javítás* alá kellett volna venni. Miszerintünk a dallamoknak egyéni izlés szerint

való *javítgatásából* (?) semmi jó nem származnék. A bírálónak a 15., 16., 60. s 224. sz. dallamokra nézve ajánlatba hozott változtatásai is csak arra valók, hogy azon sajátos jellegű dallamokat eredetiségükből kiforgassák s karakterüktől megfosszák. Különös ellenszenvet nyilvánít bíráló a *frigiai* dallamok iránt, pedig ilyen „avúlt izlésű“ dallamokat a magyar nép napjainkban is termel. (Azért, hogy én kicsiny vagyok. Bús az idő, bús vagyok én magam is stb.)

2. Bizottság a régi egyházi hangnemekben mozgó (doriai, frigiai, mixolidiai) dallamokat saját hangnemüknek megfelelőleg előjegyezte. Ezért van, hogy a 22., 33., 82., 138. stb. dallamok, melyeknek lényeges hangjait *D* alaphangon *D. E. F. G. A. H. C* törzshangok teszik, előjegy kiírása nélkül állanak. Ha ezek a mai *D*-moll szerint egy mélyítő jeggyel irattak volna, a dallam folyamán minden *B*-t *H*-ra kellett volna visszaigazítani. Hasonló visszásság állott volna elő, ha a 25. számú dallam (*E* doriai kétemelő jeggyel) bíráló kívánságához képest *E*-moll szerint egy előjeggyel jegyeztetett volna, mert ekkor valamennyi *C* hangot közbenesőleg *Cisz*-re kellett volna kiigazítani. Visszaigazításokra lenne szükség általában, ha a *doriai* dallamok a mai *moll*, s a *mixolidiai* dallamok a mai *dur* hangnem szerint előjegyeztetnének. Nem lehet tagadni, hogy az az álláspont is védelmezhető, hogy a régi hangnemű dallamok a mai *dur* és *moll* szerint előjegyeztessenek, de ekkor a hangmódosulások mindannyiszor hangnemi kitéréseknek volnának tekintendők; másfelől az ilyen előjegyzés mellett a mai hangnemrendszer alapján meg nem érthető, ki nem magyarázható, hogy bizonyos fokon miért jelennek meg mindannyiszor vagy legtöbbször a hangnembeli hangok helyett más hangnembeli hangok.

Bíráló több dallam hangnemére nézve nem tudta magát tájékozni, a régi hangnemű dallamokat azért jegyzékbe vesszük s ideiktatjuk:

Doriaiak: *D* alaphangon előjegy nélkül: 3., 6., 22., 33., 52., 54., 61., 65., 82., 123., 138., 146., 213; *E* alaphangon két emelőjeggyel: 25; *G* alaphangon egy mélyítőjeggyel: 12., 17., 45., 83.

Frigiaiak: *E* alaphangon előjegy nélkül: 15., 59., 73., 173.

Mixolidiaiak: *G* alaphangon előjegy nélkül: 60; *D* alaphangon egy emelőjeggyel: 10., 16.

3. Bizottság a dallamokat magyar ritmus szerint egyházi stylusban ütemezte (ritmika). A magyar ütemezés ellen bíráló nem foglal állást, sőt az helyeselhető lépésnek mondja;

egyed dallamalakzatokat azonban nem megfelelőnek tart s ritmizálásunkat általában fogyatékosnak tartja. Szerinte a nyolczad hangjegyek is bevonhatók lettek volna a ritmizálás eszközei közé s a zenei choriámbust is bátran lehetett volna használni. Meg kell jegyeznünk, hogy a dallamok új és magyaros ütemezésének célja nemcsak az, hogy minden ének-szöveg a dallam ütembeosztásának megfelelő ritmusban iras-sék s a szöveg és dallam ritmusa összhangzásba jöjjön s mindkettő (szöveg és dallam) bizonyos magyar színt és zama-tot nyerjen, hanem az is, hogy ezeknek együttes behatása folytán a gyülekezet éneklése bizonyos lendületet s fokozot-tabb elevenségű mozgást nyerjen, anélkül azonban, hogy az egyházi jelleg csak a legkisebb mértékben is veszélyeztetnék. Nos, a nyolczad hangjegyeket azért kellett mellőznünk, mert azok akár pontozott negyeddel összekötötésben, akár apró-zott ritmusban világias színt adnak a dallamnak. A XLII. zsoltár első sora például nyolczad hangjegyek alkalmazásával pontozott negyeddel kapcsolatosan a legegyszerűbb ritmikái alakzaton így lenne:

vagy choriámbussal az első ütemben:

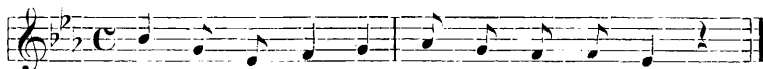

Most már a hangjegyek értékének betartása mellett bár-milyen lassan énekeltessek is e sorok, lehetetlenség azonnal észre nem venni s egészen határozottan nem érezni, hogy a dallam egyházi jellegét elvesztvén annyira világias színt öltött magára, hogy a tempónak már csak igen csekély gyorsítása kell ahhoz, hogy a ritmus a lassú tánczütembe menjen át.

Itt jegyezzük meg, hogy a himnusz dallamában, mint nem egyházi ének-dallamban a világi (♩. ♪) kifejezést megtartot-tuk. Ezt a megfelelő egyházi (♩. ♪) alakzat beillesztése által könnyen kicserélhettük volna, a világi származást azonban az eredeti alakzat megtartása által láttatni akartuk.

A nyolczad hangjegyek veszélyeztetnék az egyházi jel-leget aprózott ritmusban is, négy-nél több hangjegy osztatván egy ütembe. Például:

31. Ének.

No min - den né - pek di - csó - it - sé - tek.

213. Ének.

Is - ten - nek szent lel - ke, kö - nyör - günk hoz - zád.

A bizottság tehát az egyházi jelleget kockára tenni nem akarva, megelégedett a legegyszerűbb dallamritmikai alakzatok alkalmazásával. Így is meg vagyunk azonban győződve, hogy ha a szöveg ritmusa a dallam ritmusával mindenütt összhangzásba hozatik, mit a verssorokban megfelelő helyen alkalmazott sormetszetekkel (caesura) lehet elérni, s a belső ritmusra is kellő gond fordítatik: a mostani vontatott gyülekezeti éneklést a könnyen gördülő és magyarosan ritmikus szöveg segítségével rövid időn belül és csaknem észrevétlenül lendületes és szép éneklés fogja felváltani.

Bíráló — mint már jeleztük — nem tartja megfelelőnek több sornak dallami alakzatát a 8., 12., 13., 16., 25., 47. 51., 52., 88. és 161. énekeknél s leginkább a 6+6., 6+7. 5+5. és 5+6. tagoltságú verssoroknak megfelelő dallami alakzatokat kifogásolja. Ezen véleményre, mely egyéni izlésen és érzésen nyugszik, legfeljebb azt mondhatjuk, hogy a mi izlésünk meg épen azon zeneritmikai alakzatokat találta azon dallamsorokhoz leghozzáillőbbeknek. Azon állítást azonban, hogy a 161. éneknél „a ritmikai forma sem a dallam természetével, sem a szöveggel nem talál” nem hagyhatjuk visszatartás nélkül. Igenis állítjuk, hogy ezen egyik legrégebb énekünknek a dallam menetének a mi dallamformánk teljesen megfelel s hogy a szövegritmus és dallami alakzat is teljesen fedi egymást, miután mindenik versszakban az első sorok 5+5, az utolsó sorok 5+6 szerint tagolódnak. Vagy talán a dallami alakzat a szöveggel azért nem talál, mert az első versszakban az első hosszú hangjegyre véletlenül rövid szótag esik? Hogy magyar ütemes verselésnél prózódiai mérték nem szükséges, erről más pont alatt szólunk.

Az első sort különben Arany János nem úgy tagolja (a magyar nemzeti versidomról ez értekezésében), mint bíráló; hanem párhuzamba állítva Balassa egyik versével így:

(bíráló) Örül | mi szívünk || mikor | ezt halljuk
 (Arany) Örül mi | szívünk || mikor ezt | halljuk 2
 (Balassa) Ezeket | irám || a tenger | partján,

4. Bizottság az ütemezésnél *felütést* (auftakt) nem használt. A felütés súlytalan kezdet kifejezője, súlytalan kezdet pedig a magyar nép költészetében sem versnél, sem dallamnál nincs. Ezt még Arany János megállapította. Ezzel szemben bíráló saját érzésére támaszkodva több helyen felütést kívánna alkalmazni, s minthogy ilyet a próbaénekesben nem talál, az ütemvonalak eltolásáról beszél. Ütemvonalak eltolásáról szó már csak azért sem lehet, mert régi hangjeggyű énekeskönyveinkben ütemvonalak nincsenek. Ha bíráló az 1837. évi erdélyi énekesre vagy az 1877-diki debreczeni énekeskönyvre gondolt, ki kell jelentenünk, hogy a ritmizálásnál sem egyikre, sem másikra tekintettel nem lehetünk, a revideált énekeskönyvre *magyartalan*, az erdélyi énekesre csodálatos össze-visszaságú *rendszeretlen* ütemezése miatt. Az egyéni érzésre meg épenséggel nem lehet támaszkodni. Bizonyosság rá bíráló, ki a magyar dallamokban is (122., 173.) felütést érez. A 122. éneknél felütést kívánó érzése annál különösebb, mert ezen dallam az erdélyi énekesben is felütés nélkül van ütemezve (XCII. ének); bíráló pedig, mint arról meggyőződünk, erősen az erdélyi énekeskönyv hatása alatt áll.

5. *Melizmákat*, bíráló elnevezése szerint *kötéseket* bizottság nem használt. A tiszta és nemesen egyszerű magyar népies dalköltészet melizmát nem ösmer, legfeljebb sorvégzés előtt tűr meg valami parányi odacsúsztatást p.: helyett: . Különb az átvett dicséretdallamokban sem találtunk melizmát. A zsoltárdallamokban volt egy, a 138. zsoltár 6-dik sorában, melyet megszüntettünk, a két dallamhang (A, H) közül az utóbbit (H) hagyván meg. Azon dallamokból, melyeket egyenesen az erdélyi énekesből vettünk át, a melizmákat töröltük; így jártunk el a bíráló által leginkább fájlatl XIII. és XXX. énekkel is. Méltatlanság ezzel az erdélyieket nem érte, mert hiszen ők ezen dallamokat a mi hangjegyzésünk ellenére továbbra is bizonyosan melizmásan fogják énekelni; a magyarországi egyházkerületekben azonban, hol betoldott hangok nélküli egyszerű és tiszta éneklés divatozik, a melizmás éneklésre impulzust adni, nem lett volna részünkről helyes eljárás.

Bizottság a himnusz dallamát minden változtatás nélkül adta úgy, a mint az az Erkel lelkében megfogamzott, meg-

hagyva abban a három melizmát is. Aligha tévedünk azonban, ha állítjuk, hogy annak egyik oka, hogy a himnusz dallama a legjobb igyekezet mellett sem tud népszerű lenni, ennek a három melizmának tulajdonítható, melyekkel, különösen az utolsóval (Ho-ozz rá vig esztendő) a nép megbarátkozni nem tud.

6. Biráló prozódiai mértéket is követel, ezt mondván a 10. ének dallamánál: „Itt is érzik, hogy a szótagok hosszúságát és rövidségét is tekintetbe kellett volna venni. Erre a bizottság egyáltalában nem gondolt, s fél kótára ép úgy kerül a rövid szótag, mint negyed kótára hosszú. Sokszor ugyanazon ütemben“. Az 52. éneknél pedig: „A hosszú és rövid szótagok figyelembe nem vétele itt bánt leginkább, mert véletlenül egy ugyanazon ütemben (7., 15.) fél kótára rövid szótag, negyed kótára hosszú szótag esik. Az első sorban: *Te* benned biztunk, — szöveg is, dallam is azt mondja, hogy a *Te* szótagra rövid hangjegy essék.“ Biráló ezen állításának, ha az mint követelmény állítatik fel, a népköltészet is, Arany János is ellenmond. Csak két példát idézünk:

Bartalus: Magyar népdalok II. 20.

Se - be - sen száll a fel - hö az é - gen.

Káldy: Kuruczdalok 2. sz., első és utolsó sor.

Te vagy a le - gény. Ném egy fil - lér
de két tal - lér kell i - de paj - tás.

Íme rövid szótagokra hosszú, s hosszú szótagokra rövid hangjegyek esnek, még pedig ugyanazon ütemben! A rövid *Te* szótag is ott van pontozott hosszú hangjegyen. És ha ez szabad gyorsabb mozgású s élesebb ritmusú világi daloknál, mennyivel inkább megengedhető a lassúbb menetű s szelidebb ritmusú egyházi énekeknél. Arany János idevonatkozólag mondja: „A rim és gyakori metszet által megkötött nyelv nem birna már ily feszes nyűgöt. Igyekezék a költő a magyar ritmust minél szabatosabb caesurák által feltüntetni, azontúl az ütem egyes szótagjainak prozódiai mérése körül pindari

szabadsággal járhat el.“ Arany az ütemalakzatokat, melyeknek összetételei a verssort adják, nagy bölcseséggel és kiváló érzékkel a dallamból vonja le, tekintet nélkül a szövegre; minélfogva ha a költő versét ezen ütemalakzatok szerint írja, az a dallammal ellentétbe soha nem kerül. Ha ezenfelül a költő arra is törekszik, hogy verse a dallamnak prozodice is megfeleljen, ez semmiesetre sem kifogásolható, mert ez versét bizonyára még gördülékenyebbé, dalra még alkalmasabbá teszi; de a magyar ütemes verselésnél a prozodiai mértéket, mint szigorú követelményt felállítani, egyértelmű volna a verselés lehetetlenné tételével. A kérdés summája tehát az, hogy ha az egyházi vagy világi költő — a mennyire lehetséges — hosszú hangra hosszú, rövid hangra rövid szótagot hozni igyekszik: jó; prozodially azonban a költőt a magyar ütemes verselésnél semmi szabály nem köti, s e tekintetben teljesen szabadon és függetlenül járhat el.

7. Bíró a szöveget — az első versszakot különösen — azon szempontból is vizsgálta, hogy annak ritmusa a dallam ritmusával megegyezik-e? Nagyon helyesen! Mert minél teljesebb összhang van a kettőnek ritmusa között, annál hamarabb és biztosabban remélhető a szép és lendületes éneklés meghonosodása templomainkban. Bíró azonban a kelleténél szigorúbb mértéket alkalmaz, a honnan sok olyan verssort hibásnak gondol, mely ritmikailag éppen nem kifogásolható. Így pl. a 33. ének első versszakában 5 egyezésbeli hibát állapít meg, holott annak egyik sora sem hibás, miután a 4-ik szótag után mindenik sorban meg van a caesura. Ez kötelességünké teszi, hogy az *egyezésre* nézve rövid magyarázatot adjunk.

A próbaénekesben a sorok 3—14 hangból, illetve szótagból állanak. Az egyezés szöveg és dallam közt úgy jön létre, ha a verssorokban megfelelő helyen sormetszet (caesura) alkalmaztatik.

A 3, 4, 5 és 6 szótagú (zeneileg 2 ütemű) rövidebb sorokban caesura nem szükséges.

A 7 szótagú verssorban (2 ütemű dallami alakzata a 7. sz. éneknél) a metszet a negyedik szótag után alkalmazandó $4 + 3$ szerint. Ha több 7 szótagú sor követi egymást, mint pl. a 135. zsoltárban, a metszet egyik-másik sorban elmaradhat.

A 8 szótagú sorokban (3 ütemű dallami alakzata a XLII. zsoltár első soránál), valamint a 9 szótagú sorokban (dallami alakzata a 65. zsoltárnál) a caesura a 4-ik szótag után jön $4 + 4$ és $4 + 5$ szerint.

A 10 szótagú sor kétféle. Az olyan 4 ütemű dallami

alakzatoknál, a milyen a 25., 31. stb. énekek első sora, a metszet az 5-ik szótag után jön $5 + 5$ szerint. Ez a metszet kötelező, egyezés nélküle nincs. Az olyan dallami alakzatoknál pedig, mint a minót a 8-ik zsoltár 3. és 4. sora s a 146. ének feltüntet, a caesura a 4-ik szótag után alkalmazandó. Ha a metszet itt meg van $4 + 6$ szerint, akkor a sor jó; ellenkező esetben nem jó, még azon esetben sem, ha a 8-ik szótag után metszet van. Ha mind a két metszet meg van ($4 + 4 + 2$), akkor a sor tökéletes. Ezek szerint a 146. énekek mind a 28 sora jó, a kötelező metszet mindenik sorban meglévén; ellenben a 8-ik zsoltár 3-ik sora nem jó:

Nagy dicsősé || ged az egész | földre

mert haszinte a 8-ik szótag után meg van a caesura, hiányzik az a kötelező helyen a 4-ik szótag után, hol a szó megtörik. A negyedik sor ellenben tökéletes a $4 + 4 + 2$ tagoltságnál fogva:

Kiterjed és || felhat mind az | égre.

A 11-es soroknak 3 alakzata van. Azon dallami alakzatok, melyeken a 21., 33., 46. és 60. énekek első sorai állanak, $4 + 4 + 3$ tagoltságú szöveget kívánnak. De csak az első metszet kötelező, a második elmaradhat $4 + 7$ szerint. Ha mind a két caesura meg van, a sor tökéletes:

Oh mily boldog || az oly ember | éltebe' (tökéletes)

A mely engem || a szent élet | ben gátol (jó)

De hogy bűnő || met előtted | megvallám (nem jó).

A 11-es soroknak 4 zenei ütemű második (odon) alakzata a 8., 12., 52. stb. énekek első sorainál látható. Kötelező metszet az 5-ik szótag után $5 + 6$ szerint

Az Úr énnékem || őriző pásztorom (jó)

Lelkemet megnyug || tatja szent nevével (nem jó).

Harmadik (odon) alakzata a 4 zenei ütemű 11-es soroknak a 253 éneknél. Szövegritmus $6 + 5$. Kötelező metszet a 6-ik szótag után.

Istennek szent lelke || könyörgüink hozzád.

A 12-es sorok $6 + 6$ szerint tagolódnak. Dallamalakzat az 51. ének első és a 258. ének 3-ik soránál:

Az Úrnak irgalmát || örökké éneklek.

A 13-as soroknak megfelelő egyik dallamalakzat az 51. ének 3., 4., 5. és 6. sorainál $6+7$ szerint:

Melyet úgy megépít || hogy megálljon mindenha.

Másik " alakzat a 268-ik éneknél Szövegritmus $4+4+5$. Mind a két metszet kötelező:

Ime nagy Isten || most előtted || szívem kitárom.

A dallamsorban a korona (\frown) a 8-ik hangjegy felett nagyon rövid pihenés (lélekzet jelzésére szolgál).

A 14-es sorok 5 ütemű dallami alakzata a 88-ik ének 1. és 2. sorainál. Metszet a 6-ik szótag után $6+8$ szerint:

Az Úrnak jóvolta || napjainkhoz napokat told.

Van a próbaénekesben 15 szótagú sor is (183. ének 1. és 2. sor). Ez voltaképpen 2 sornak ($8+7$) összevonása. A 8-ik hangjegy felett álló korona (\frown) most azt jelenti, hogy a sorok egy kis pihenéssel (lélekzet) szétválasztva is énekelhetők.

Az egyezésre vonatkozó tudnivalók tehát a következő 5 pontba foglalhatók össze:

1. A 3., 4., 5. és 6. szótagú sorok caesura nélkül is egyezők.

2. Az 5-ik szótag után alkalmazandó a metszet $5+5$ szerint a 8-ik ének 1., 3. — 25-ik ének, 1., 2., 3., 4. — 31-ik ének mindenik — 52-ik ének, 5., 6. — 161-ik ének, első — 170-ik ének 1., 3. soraiban; $5+6$ szerint a 8-ik ének 2. és 4. — 12-ik ének, 1., 2., 5., 6. — 52-ik ének, 1., 4. — 138-ik ének, 1., 2., 3. — 161-ik ének 3. soraiban s az ezen dallamokra irt énekek megfelelő soraiban.

3. A 6-ik szótag után alkalmazandó a metszet $6+5$ szerint a 213. éneknél; $6+6$ szerint az 51-ik ének 1., 2. — s a 258-ik ének 3-ik soraiban; $6+7$ szerint az 51-ik ének 3., 4., 5., 6. — és 104. ének mindenik sorában; $6+8$ szerint a 88. ének 1. és 2. soraiban, s az ezen dallamokra irt énekek megfelelő soraiban.

4. Két metszet szükséges $4+4+5$ szerint a 268. s ennek dallamára irt 294., 295. és 297. sz. énekeknél.

5. Az énekeskönyv minden többi sorában a sormetszet a 4-ik szótag után alkalmazandó $4+3$, $4+4$, $4+5$, $4+6$ ($4+4+2$) és $4+7$ ($4+4+3$) szerint.

Ebből látható, hogy a 268. sz. éneket s ennek dallamára irt énekeket leszámítva, hol két metszet szükséges, az énekeskönyv bármelyik sorában elég az egyezésre egy caesura,

s ha ez a kötelező helyen lép fel, a szöveg ritmusa a dallammal összhangzó, egyező. Egy sorban több metszetnek kötelező használata a verselést szükség nélkül megnehezítené.

* * *

Működésünk főelve, sarkpontja az új ütemezés, s ennek célja, hogy énekeinkben és éneklésünkben ezután magyar ritmuslücktesen. Nemcsak a magyar dallamoknak adtunk azért magyar ütemezést, hanem magyaros ütembeosztás által az idegen dallamokat is közelebb hozni igyekeztünk nemzeti érzésünkhöz s bizton reméljük, hogy ha a hangjegyzésünk által feltüntetett magyaros ritmus a versben is mindenütt kifejezésre jut, idő multával alakilag az idegen dallamok is sajátunkká lesznek s a későbbi nemzedéknek már könnyű lesz ev. ref. énekköltészetünket egészen nemzeti alapra visszahozni. Tudjuk, hogy az énekírók munkáját az új követelmény (magyar versritmus) megnehezítette, de szilárd meggyőződésünk, hogy a költészet szabályainak alakilag is megfelelő magyar ev. ref. énekeskönyvet alkotni csak az általunk megjelölt alapon és irányelvek mellett lehetséges akár most, akár valamikor a jövőben.

A dallamozó bizottság:

Somogyi Antal, elnök,
Kálmán Farkas,
Sz. Nagy József,

Deák Gerő,
P. Nagy Zoltán,
Szügyi József, jegyző.

KÁLVIN MINT ÍRÓ.

A nagy reformátor születési idejének rohamosan közelgető négyszázados jubileuma, melyet meg kell majd ünnepegni világszerte minden református keresztyén gyülekezetnek; — irodalmi társulatunk kiadásában közelebből megjelent következő czimű hatalmas mű: „*A keresztyén vallás alapjai*” — mintegy felhívni látszanak bennünket most arra, hogy Kálvin Jánost, mint a distingvált írók nagy mesterét mutassuk be a Szemle olvasóinak.

Számos életrőli minden oldalról kimerítve foglalkoztak már e nagy reformátornak hatalmas egyéniségével, valamint világraszóló működésével is; de őt mint az írók bámulatos mesterét csak az egy francia *Sayous* méltatta kellőleg.

Egy másik francia irodalomtörténeti író, *Bungener* a genfi evangyeliomi szövetségnek 1854. évi gyűlésén foglalkozott Kálvinnal mint íróval, kiemelvén ennek a francia irodalomra gyakorolt óriási befolyását és úgy mint a francia nemesebb irály megteremtőjét.

Abban mind a két kiváló író egyetért, hogy Kálvinnak összes művei az ő hatalmas lényének és erős jellemének határozott kinyomatát visszatükrözik. Számos munkáinak minden sora úgy állítja e nagy szellemet elénk, mint a tettnek, a szent komolyságnak és a lángoló buzgóságnak Istentől rendelt nagy mesterét, a kinek reformátori hatalmas szelleme nyilatkozik meg úgy műveiben, mint minden cselekedetében.

Annyi minden kétségen felül áll, hogy az emberi hiú képzeletnek és muló érzésnek bármifő jellegét is hiába keresnők e nagy író műveiben; de e helyett kárpótol itt bennünket az igazságszeretetek komoly szépsége és a szigorú, világos formának kimeríthetetlen kellemetessége. *Sayous* ugyan azt állítja, hogy Kálvin műveinek olvasásánál az olvasó sohasem érez valami energikusabb benső felindulást, a mely az ajakra pathetikusabb ékesszólást csalna elő; de ezzel ellentétben gondoljunk csak ama mélyen megkapó és megrázó iratra, melyet a nagy reformátor Sadolethez, vagy a pseudo-nikodémítákhoz intézett, melyeknek elolvasásánál olyan hatalmas

érzések keletkeznek sziveinkben, melyek általában véve Kálvin írói egyéniségének kiváló érdekességet kölcsönöznek.

Az is világos tény, hogy a hatalmas benyomások, melyeket a nagy reformátor iratai reánk gyakorolnak, sohasem valamely művészies és rethorikai úton keletkeznek; hanem az, a mely az emberi szívet és lelket önkéntelenül megragadja és lebilincseli, a legbiztosabb meggyződésnek hatalmas ereje; amaz ellenállhatlan erő, mely hideg formájával is minden szívet átmelegít, fellelkesít és magával ragad.

Kálvinnak *polemikus* természetű műveiben, az ellenféllel szemben vívott csatában, az emberi érzelmenek látszólag gyengébb és halványabb tüze lobog; de ama hatalmas erő és méltóság, melylyel ő játszva bánik el támadásában; lényének pedáns határozottsága, a felháborodott szívnek energikus kitörése, melylyel ellenfelét könnyen küzdi le és veti lábai alá: az olvasónál nem mindennapi hatást idéznek elé. Úgy látszik, hogy Kálvin mint író a polemiában érzi magát igazán jól. Irályának magasztos szépségét itt ragyogtatja fölségesen. Eme hatalmas szellemnek valóságos életeleme a: támadva-védekezés.

Néha-néha ugyan ő, szellemi erejének perzselő heve s gyors gondolkodásának hatalmas folyama által elragadtatva, *tovább* megy, mint szükséges volna; de azt nem azért teszi így, hogy hatást vadászson s meglepő, ú. n. „Schlagwortokat“ mondjon; vagy hogy vakitson: hanem azért, hogy ellenállhatlan erejével meggyőzzön és megnyugtasson. Ha az ellenfélnél talál kiemelni és dicsérni valót, mint igazságos író ezt sem hallgatja el; rövid, velős és világos kifejezéseket használ, mely mindenkit bámulatba ejt és akaratlanul tiszteletre kötelez. Távol van tőle, hogy alapos tudományos készültséget valaha fitogtassa, a mi pedig a korabeli írónál annyira kitesztő jellemvonás; a nagy Kálvin minden ilyen gyarló, hiú kérdést megvet és elítél. Ha az ó-kori klasszikusokból idéz, mely művekben pedig teljesen *otthon* érzi magát és az irály szépségét tekintve *közel* áll hozzájuk, de az erkölcsi gondolatoknak tisztultabb légkörében *messze* áll fölöttük: csak azért teszi ezt, hogy állításaikat egyenesen a bibliából vett idézetekkel czáfolja meg. Mikor ír, mindig csak az ügy érdekéhez szól; soha felesleges szószaporitást nem használ. Kálvin soha nem azért ír, hogy *csak írjon*; neki ebben is mindig előre körvonalozott, határozott célja van. A mű, melyet világra bocsátott, csak *út* volt ő előtte, mely őt kitzűzött céljának eléréséhez vezette.

Életírói közül igyekeztek némelyek azt a kérdést is megvilágítani, hogy Kálvin *népszerű írónak* tartható-e?

A nagy reformátornak egyik kiváló tisztelője, *Hundes-*
hagen, ki következő című művében: „Über den Einfluss des
 Calvinismus auf die Ideen von Staat und staatsbürgerlicher
 Freiheit“, népszerű irályát tekintve, Lutherrel hasonlítja őt
 össze; állítván, hogy Kálvin strassburgi tartózkodásának ideje
 alatt tüzetesebben tanulmányozta Luther iratait s a német reform-
 átornak népszerű irmodorát ekkor sajátította volna el. De
 hát ez csak pusztá feltevés, melynek semmi komolyabb alapja
 nincsen. Egy olyan kiváló, önálló szellemi erő, mint a nagy
 reformátoré, nem törekedett arra, hogy *mások* írásmódját utá-
 nozza. De nem is olyan egyéniség volt Kálvin, a ki arra
 valaha csak legkevesébbé is törekedett volna, hogy a tömegnél,
 mint író, hatásadásat érjen el. Igaz, hogy a népnek irt
 ő is, mint minden reformátor, a kiknek mindenesetre nemes
 feladatuk volt az, hogy a tömeget reformeszméiknek meg-
 nyerjék; de Kálvin, mikor *népies* nyelven ír, mindig meg-
 tartja azt a *főnségesen komoly hangot*, mely őt kiválólag jel-
 lemzi és előttünk magas színvonalra emeli. A népnek pedig,
 midőn Kálvin műveit olvasta, mindig éreznie kellett, hogy
 ezekben az iratokban annak a nagy reformátornak lelke szó-
 lalt meg, a kire neki szüksége van s a kit Isten küldött el
 az egyházjavítás nagy és nehéz munkájának megvalósítására;
 s a kit a nép azért is szeretett, mert miként Luther, úgy ő
 is *nemzeti* jellegű író volt. A kalvinizmusnak *ma is* abban
 rejlik hatalmas hódító ereje, hogy a föld összes részein *min-*
denütt nemzeti nyelven szól a hívekhez s ennek erejével
 vonza magához az igazságot kereső lelkeket.

A kálvini iratok szellemével kapcsolatosan teljes összhang-
 ban tűnik fel előttünk annak tetszős formája: *a nyelv és irály* is.

Sayous azt mondja erről, hogy ez a legteljesebb össz-
 hangban áll az ő gondolatával is. Irályá határozott, erős s
 minden felesleges cziczomát megvetve, Kálvin gondolkozásá-
 nak teljes világosságát és érzelmeinek tisztaságát tünteti ki.
 Kifejezései rendszerint könnyen folynak, a nélkül, hogy keresni
 kellene neki azt, mit leírni akar. Agyának hatalmas rostjain
 keresztül szűri ugyan a gondolatokat, de minden szellemi
 megerőltetés nélkül, s nemes és nagy szívének húrjait is
 érintve és azt megrezgetve, egyenesen a nép lelkéhez szóla-
 nak azok. Mint minden termékeny író, a kik gyorsan és
 könnyen írnak, úgy Kálvin is nem nagyon veszi a fáradságot
 magának, hogy a gondolatokat művészileg csoportosítsa; gyak-
 ran egymásra torlódnak, összehalmozódnak s túlárádnak azok
 ő nála; de midőn tolla hegyére kerülnek, mindig tömör,
 világos és tetszős alakban jelennek meg azok.

A kifejezéseknek ilyen erejét és jellegzetes határozottságát elérni, a nélkül, hogy az író csak egy percze is megszűnnék *természetes* lenni, ahhoz olyan isteni adomány vagy lelkiismeretes tanulmány szükséges, mely teljesen képessé tegye az írot arra, hogy *a nyelvnek* tökéletes mestere legyen. Kálvinnál ez az adomány is kiváló mérvben megvolt. Ő egészen megértette s teljesen beleélte magát a nyelvnek szellemébe. Műveiben az emberi lelkeket, kiket vezetni és állításának igazságáról meggyőzni akart, olyan hatalmas erővel ragadja meg, a mely kényszerít mindenkit arra, hogy az író gondolatának útját kövesse és minden ellenállás nélkül a nagy reformátor eszméinek szolgálatába szegődjék.

Életrírói kiemelik azt is, hogy *latinul* olyan csodálatos könnyedséggel s annyi elegantiával írt, hogy tiszta, logikus, magvas és világos kifejezései a régi klasszikus írókra emlékeztetnek. Némelyek Seneca, mások meg egyenesen az ékes-szólás nagy mesterével, Ciceróval hasonlítják őt össze; de bármiként vélekedünk is e tekintetben róla, tény, hogy irányának magvas, erős és ragyogó kifejezései az utóbb említett klasszikus íróknak megkapó kifejezéseit juttatják eszünkbe. „Természetesen“, mint ezt *Stähelin* bázeli lelkész találon mondja, „Kálvin kifejezéseiben nem csatlakozott szolgailag Ciceróhoz; a mit tőle elsajátított, az egészben véve nem egyéb, mint az iránynak művészete: a kifejezéseknek mérséklése és biztonsága, a gondolatoknak könnyed és világos volta, mely ez ó-kori író műveiben kétségtelenül megvan“.

De még sokkal jelentősebb, következményeiben hatalmasabb és gazdagabb volt ama befolyás, melyet Kálvin a francia nyelv kultiválására gyakorolt. Egyenesen a nemzeti geniusz nyilatkozik meg itt mindenütt az ő műveiben.

A kiváló irodalomtörténetíró, *Bungener*, kiemeli azt, hogy a reformátor egészen más és klasszikusabb francia nyelvet hagyott hátra nemzetének örökül, mint a melyet ő szülőhazájában talált. A latin nyelv enormis befolyása kétségtelenül meglátszik ugyan irányának szépségében; de ennek pusztá szolgai utánzásával nem elégedett meg egy olyan eredeti szellem, mint a Kálviné volt; sokkal inkább annak előnyeit igyekezett úgy felhasználni, hogy az idegen nyelv idiomáitól menten, a nemzeti nyelv önállóan s a maga saját útján tökéletesedve, mindig szebb-szebb alakban jelenjen meg.

Kálvin életének egyik leghivatottabb írója, *Stähelin*¹ azt

¹ Johannes Calvin. Leben und ausgewählte Schriften. Von dr. L. Stähelin. Zweite Hälfte. Elberfeld, 1863, pag. 363.

mondja róla, hogy abban az iratban, melyet a nagy reformátor Sadolethez intézett, még nem tudja magát kellőleg a latin nyelv bilincseiből kiszabadítani. A szófűzés és az irály itt még teljesen latinus; de már később, főként pályafutásának vége felé olyan megragadó szépségben kezeli a francia nyelvet, a mely bennünket a XVII. századbéli francia irodalom virágzási idejére emlékeztet.

Igen szépen és találóan jellemzi jelzett író Kálvint, midőn mondja: „az ő hatalmas geniusza a nyelvnek geniuszával szép összhangban találkozik össze. Nyelvtani szabályokat ismer fel és alkot meg, melyek akkor még teljesen ismeretlenek valának, melyeket azonban ő *először* gyakorlatilag használatba vesz és a köztudatba visz be. Ez az úttörő munka azonban a reformátornál egészen eredeti és közvetlen volt. Sehol semmi nyoma a mesterkéeltségnek. Önként fejlődik ki nála úgy a nyelv formájának szépsége, mint a gondolatoknak eredetisége. Úgy hogy irály és tartalom nála mindig a leg-tökéletesebb egyetértésben fejlődnek ki. S ha valakire, úgy Kálvinra méltán lehetett alkalmazni *Buffon*-nak híres mondását: „az irály maga az ember!“

E rövidke közleményhez, melynek az volt a célja, hogy a nagy reformátor írói egyéniségét kidomborítsa, befejezésül nem lesz érdektelen az újabbkori Franciaország két kiváló irodalomtörténeti írójának véleményét Kálvinról, mint íróról, ide iktatni.

E két neves író véleményének idézése már csak azért is érdekes, mert mindkettő a *római* egyház hive. E két író *Nisard* és *Lacroix* Pál. Az első név közismeretű és közbecsülésben álló hazánkban is.

Nisard azt mondja Kálvinról: „E nagy alkotó szellem irálya egyszerű, korrekt, elegáns, értelmes, élénk és gazdag a különböző formák és fordulatokban. *Rabalais*-nak irmodora, a kivel Kálvint némelyek összehasonlítani szokták, tudományosabbnak, jobban ápoltnak és kidolgozottabbnak tűnik *talán* fel; de távolról sem olyan folyékony, nem annyira hajlékony, a gondolatoknak és érzéseknek sokféle árnyalataiban nem olyan ügyes, mint a reformátoré. *Montaignes*-nek nyelvezete pedig lehet színesebb és vonzóbb, de nem annyira jellegzetesen francia, mint a Kálviné“.

Lacroix pedig így ír Kálvinról: „A keresztyén vallás alapvonalai“ az *első* mű a mi nyelvünkön, a mely jól keresztyültvitt tervvel, helyesen rendezett anyaggal, biztos s a célnak teljesen megfelelő szándékkal lép be a világba. Kálvin e művében az általánosan használatban levő nyelvet nemcsak

tökéletesíti; de ebben egészen egy olyan új nyelvformát teremt meg, mely a mi népünk szellemének leginkább megfelelt. A mit Kálvin mint író megteremtett: az a kifejezéseknek komoly és nyomatékos szépsége, a mely a francia irodalomban később, a reformátor által bevezetve, mindinkább inkább tért hódított. Az isteni és lelki dolgok lefestésénél a reformácziónak eme kimagasló alakja olyan magasságot ért el, a melyet nálunk előtte senki, utána pedig csak az egy *Bossuet és Pascal* tudott“.

Mindenesetre szép és lélekemelő dolog, mikor római katolikus tudós írók, felülemelkedve a felekezeti szűkkeblőségen, a nagy reformátorról ilyen meleg elismerő szavakban emlékeznek meg. Ennél méltóbb idézettel úgy sem fejezhetjük volna be jelen közleményünket.

Dr. Márk Ferencz.

PLATON ÉS KRISZTUS.

Azt mondja *Emerson-Szász* „Az emberi szellem képviselői“ cz. művének „Platon vagy a bölcsész“ cz. értekezésében, hogy valamennyi könyv között egyedül Platon irodalmát illeti meg Omar rajongó dicsérete a Koránra: égessetek el minden könyvtárt, összes értékük ez egy könyvben van. Gondolkodásunk egész történetében ő volt a legnagyobb befolyású elme, sőt „Platon a bölcsészet; s a bölcsészet Platon.“ A tudósok bibliája 22 évszázad óta, a melyből tarult Boetius, Origenes, Augustinus, Erasmus, Bruno, Locke, Rousseau, Kopernikus, Newton, Böhme, Svedenborg és Goethe, s így lett Európa bölcsészetévé és irodalmává. Ezt a fejedelmi gondolkodót — mint *Eucken* őt nevezi — fogjuk összehasonlítani a Krisztus tanaival, illetve keresni fogjuk az ő felségesen idealista rendszerében az igazság legmélyebb kutatóját, s az Istennek a keresztyénség előtti egyik legnagyobb és legmagasztosabb imádóját és bizonyágtévőjét. Megpróbálta már azt *Baur* is, a midőn Sokratést a Krisztushoz hasonlította s *Holtey-Weber*, ki őt „Zeuge Gottes“-nek mondta.

A ki *Zeller*, *Erdmann*, *Windelband*, *Richter* vagy *Gomperz* klasszikus bölcsellettörténeti műveiből a görögök bölcselét ismeri, annak be kell vallania, hogy a görög irodalommal való foglalkozás épen nem késztet bennünket a keresztyénség s annak vallásos erkölcsi világnézete elhagyására, sőt inkább maga az antik görög tudomány is az élő Istenhez és az Ő szent fiához vezet bennünket. A klasszikus és főleg a görög ókori irodalom komoly tanulmányozása is „az igazságból való“, s annak az igazságnak elszórtan található „magvai“ megvannak a görög bölcselőknél is, megvannak különösen teljes épségükben Platonnál, „ennél a keresztyénnél a philosophusok között.“ Már *Lessing* mondotta, hogy „a keresztyénség megvolt, még mielőtt az evangelisták és apostolok irtak volna“, a mihez még csak azt tehetjük hozzá, hogy *Justin*, a vértanu, és *Origenes* szerint „a keresztyénség a valódi bölcsélet“. Mert hát a Krisztusban vannak az igazságnak és a

bölcsességnek összes kincsei elrejtve. S *Augustinus*-ról tudjuk azt, hogy előbb buzgó tagja volt a Platon által alapított ú. n. akadémiai iskolának, s csak később lett a Krisztus ügyének egyik legkiválóbb hivatottságú és munkásságú apostola. S bár *Augustinus*, a későbbi hithű keresztyén ugyancsak élénken villogtatta egykori elvtársaival 'szemben az igazság fegyverét, mégis mindig azt vallotta, hogy a platonikusok a pogány bölcselők között a legkeresztyénibb gondolkodók, sőt azt mondotta, hogy „nekik csak néhány szót vagy nézetet kellene változtatniok, s valódi keresztyének lehetnének.“ Szívét és gondolkozását ugyan nem osztotta meg Platon és Krisztus között, sőt inkább az Úr iránt való teljes odaadása mellett is abban a meggyőződésben volt, hogy Platon bölcsellete készítette elő a Krisztusban egész teljességükben megvalósult eszményi erkölcsi ideálokat.

De kövessük csak Platont, ezt a költőt, művészt és bölcselőt egy személyben, a maga plastikus és logikai jellegű főbb gondolataiban, a melyeknek konkrét valóságát, sőt megtestesítőjét erkölcsi és értelmi tekintetben egyaránt összes dialógusaiban a maga nagy tanítójában, Sokratesban látta. Találni fogjuk azokban „a mennyei igazságnak“ elszórt drága köveit és illatos virágait, de épen az antik logosnak ez az elszórt jellege, főleg Platonnál, fogja beigazolni *Tértullian* nagy igazságát „a lélek eredeti keresztyén természetéről“. „Ő tőle, ő benne s ő általa vannak mindenek“, mondja *Pál* apostol, s ugyanaz az „isteni“ Platon bölcséletének is kezdő és végpontja. Alapjában véve Platon monotheista gondolkodó, s ha az „istenről“ szól, úgy azt a közönséges nyelvhasználathoz való alkalmazkodásból teszi. Isten ő nála mindeneknek királya, ki mindent, a létezőt épen úgy, mint a létesülőt, bölcsen kormányozza, a kit minden körülveszen s a kiért minden van, s kiben megtaláljuk a rendnek, harmóniának, tökéletességnek és szépségnek az alapját. Léte minden kétségen felül való, hisz „a föld, a nap és a csillagok járása, nemkülönben az évekre és hónapokra osztott-időszakok“ igazolják az ő létét. Az ő bölcs gondviselésének és jóságának műve a világ, a mely „az örök eszme mintájára van alkotva s az isteni jóságnak és értelemnek lenyomata.“ Az isteni jónak és értelemnek megvalósulása a világ: ez *Timaios* cz. dialógusának, s abban foglalt physikai theológiai elméletének nagyszerű alapeszméje. A világ szép, mert annak alkotója jó, sőt „a világ a legszebb az isteni alkotások között.“ Maga a pogány bölcselő is látja, hogy az istennek minden teremtménye jó, s hogy azért méltó a mi dicséretünkre. Mindenek ő általa let-

tek és ő benne vannak. Ez az isten nála az örök jósággal azonos, kit nem lehet megkísértenünk s ki senkit sem kísért a bűnre. Jóságát senkin sem mérhetjük s a bűnt nem kereshetjük az istenben. S ez az isten, mint örök jóság, Platon és a keresztyénség egyező felfogása szerint, *igazságos*. „Lehetetlen dolog, hogy az Isten hazudjon“ mondja Pál a zsidókhoz írott levelében, és „nincs ok, a melyért az Isten hazudhatnék. Olyan nincsen. A démoni, (mely az isteni s az emberi között foglal helyet) s az isteni, teljesen távol van a hazugságtól . . . Eszerint az isten szavában és tetteiben való igaz, ki sem maga nem változik, sem másokat meg nem csal“ így olvassuk Platonnál. Mintha csak Jakabnál olvasnók, hogy „minden jó adomány és minden tökéletes ajándék onnét felül vagyon, mely leszáll a világosságoknak atyjától, *kinél nincs változás, vagy változásnak árnyéka*.“ Platon is vallja az írással, hogy „az Úrnak szemei vagynak az igazakon és az ő fülei azoknak könyörgéseken“ (I. Péter 3. 12). Az ő kezéből való minden, ép azért a benne hívóknél „esetlegességről“ nem is lehet szó. Sokrates is azt mondja az Apológiában az ő bíráihoz, hogy „örömmel és reménnyel kell szembe nézniünk a halállal, mert hát a becsületes ember nem ismer gonoszt sem az életben, sem a halál után s az ő ügyeiről gondot viselnek az istenek. Így, a mi most is történik velem, sem az esetlegesség műve, mivel jobb nekem meghalnom s az élet bajaitól megszabadulnom.“ Sőt azt is ismeri Platon, hogy az atya akaratából „hajainknak szállai is megvannak számálva“, mert hát „vannak istenek, a kik mindenről, a legalacsonyabbról és a legfontosabbról gondot viselnek“, s „ezt bebizonyítani“, mondja máshelyütt „valóban nem nehéz dolog“

Erre az istenre van alkotva a mi lelkünk, a mely Augustinus „vallomásainak“ szép szava szerint „mindaddig nyugtalan, míg csak ő benne meg nem nyugszik.“ Üdv, megváltás, az istenben való megnyugvás s az embernek az istenhez való hasonlatossága szellemi méltóságára való törekvése az a cél, a melyre Platon törekszik. Az az életkérdés Platont is komolyan foglalkoztatta: mit tegyek, hogy üdvözüljek? Ugyanis jól ismerte a bűnnek általános tapasztalati valóságát az emberiségben, mely szerinte nem is az emberi élet külső peripheriájában, hanem annak központjában, a lélekben honol. Ismeri a lélek és a test ama küzdelmét, a melyet az apostol a római levél 7-ik fejezetében oly megrázó psychol. vonásokkal megrajzolt. „Phaidros“, „Symposion“ és „Phaidonjában“, az ókori klasszikus irodalom eme három műremekében komoly kifejezést adott ama gondolatának. hogy : „meg

kell gondolnunk, hogy mindnyájunkban két egymással ellentétes vagy észlelhető, a melynek egyike a velünk született érzéki örömvágy, s másika a jóra törekvő, különben szerzett belátás. Ez a két vágy majd harmóniában, majd pedig ellentétben van egymással, s tapasztalatilag felváltják egymást uralmukban“. A lélek az istenből való s az ég szüleménye. Lényege annak vágyódása az eszme s annak örök hazája után. A bűn azonban megmértelyezi, sőt megöli a lelket. A lélek veszedelme a testtel való összeköttetésében van, mert hát a „test, az érzékiség a lélek láncza és börtöne“, a melytől való függetlensége annak czélja és feladata. Azért magasztalja „a philos. halál“ állapotát s hangoztatja azt, hogy „a léleknek minden örömrzeti vonása az érzékiségtől ered“. Platonnál tehát a hit és az erény, s a hitetlenség és erkölcstelenség szoros összefüggésben van egymással, mert hát „a bűn belső betegsége a léleknek, mint az erény székhelyének“. A bűn zsoldja — mondja tovább — rabszolgaság, a miért is „a gonoszok mind rabszolgák.“ A tisztátalanok nem mehetnek az istenhez. „Hogy mi a bűn, a gyermekkorom óta bensőmben lakozó daimonion mondja meg, a mely mindig visszatart attól, a mit cselekedni nem akarok.“ A hazugság a bűn miatt lesz ura az embereknek, sőt gyakran a bűn az igaznak és jónak látszatával is bír. Az épen a bűnnek ama hazugsága, a melyről a héber levél, s a sátánnak ama óriási hatalma a világban, a melyről János 8. 44. v. szerint maga Jézus is szól. „A hazugságoknak rendszerint örvendenek a gonoszok.“ „Az emberek lelkeiben a hazug ösztönök mesterséges módon utánozzák a jókat. Ezzel összefügg az embereknek a képmutatásra való hajlandósága, mert „a legnagyobb igazságtalanság igaznak látszani, holott nem az“. „Megfehéritett koporsók“-nak és „ragadozó farkasoknak“ nevezi Jézus a képmutatókat, s jaj azoknak a képmutatóknak, kik ajkaikon mást beszélnek, mint a mit sziveikben éreznek, s szigorú számadás vár „a nemzetségre.“ „A bolond és könnyelmű beszédre“ — mondja Platon — a legszigorúbb büntetés vár, a mi fölött az igazságosság hírnöke, a nemesis örködik és „a gonosznak lelkét valami fullánk hajtja, mivel az tele van félelemmel és nyugtalansággal.“ Valóban alig lehetne találóbban jellemezni a „terroros conscientiae“ állapotát, mint azt Platon teszi a maga dialógu-saiban!

A bűnnek alapja az istentől, mint létünk és életünk alapjától való eltávolodás. „Bűneitek elkülönítenek benneteket a ti istenetektől.“ A bűnös, Platon szerint, atheos, azaz

istentelen. Az istentelenségnek ezt a tapasztalati állapotát egy jobb állapot előzte meg. „A régiek jobbak voltak, mint mink, s közelebb voltak az istenekhez.“ A bűnbe esett embernek jelszava tehát az legyen: *vissza és közelebb az istenekhez!* Ezt a közeledést, Platon szerint, a szeretet hatalmas eszközlí. Az istenhez való megtérés s a vele való benső közösség nélkül nincs üdv és élet az emberiségben. Mindenben pedig, a mit szeretünk, alapszabályban véve magát az istent szeretjük.

A mint azonban az írás felfogása szerint csak azon az emberen lehet segíteni, ki *maga is* keresi e segítséget, tehát „a beteg“, a „szenvedő“ s „az igazságot szomjúhozó“ : ép úgy Platon is azt tanítja, hogy az üdv elnyerhetésének feltétele az üdvre való vágyódás, vagyis az elveszethez való segítségért való vágyásnak a tudata. Ismernie kell az embernek azt az „isteni szomorúságot“, mely a bűnbánatra készítet és „soha meg nem bánható“ üdvösségre vezet. A bűnbánó megtérés bibliai fogalmát több helyütt is megtaláljuk Platonnál. Gyakori kifejezések nála: „az árnyékból megtérni a világosságra“, „a világ elhagyása“, s „életet veszteni, hogy az életet megnyerjük“ stb. Különösen szép helyet találunk erre nézve „Theatatos“ cz párbeszédében, a hol a bűn elhagyásának és az istenhez való közeledésnek erkölcsi folyamata találó psychol. vonásokkal van megrajzolva. Azt is találjuk ott, hogy a világban nagy a szomorúságunk, de vigasztunk az, hogy meggyőzte a világot. S a kik benne vannak, azok „nem éheznek és nem szomjúhozhatnak többé.“

A küzdelem vezet a győzelemre — ez Platonnál is az üdv útja, s ez a küzdelem főleg saját énünknek szól. „Önmagát megtagadni“, saját éntünket megölni, — ez Platonnak erkölcsi főkövetelménye. „A bűn abban áll, hogy minden ember természet szerint önmagát szereti s szinte rendén valónak találja, hogy az így van. Valójában azonban az a túlzott önszeretet minden egyes esetben tévelygéseink forrásává lesz. Mert a szerető vak lesz az iránt, a mit szeret, s így az igazat, a jót s a szépet nem látja, s annak szeretete helyett önző énjének bűnösségét követi.“ „Önmagát meggyőzni az összes győzelmek elseje és legkiválóbbja; önmagát elveszteni mindennek között a legrosszabb és legalávalóbb.“ Mindenki tehát folyik a küzdelem saját maga ellen. Lélek szerint élni és járni — így tanít a keresztyénség, de arra Platon szerint is törekszik az erényes és bölcs ember. A bölcsesség barátja gyakorolja magát a halálban, s e halál a léleknek a testtől való elkülönítésével, vagyis az egyénnek a lélek szerint való járásával és életével azonos.

A lélek, mint hallhatatlan része az embernek, a legnagyobb gondozással jár. Az örök birónak a maga legegészségesebb állapotában akarja lelkét bemutatni. Jelen és jövő életünk szempontjából a lélek gondozása a legelső feladat. A jutalom és a büntetés Platonnál is az élet végén vannak. „Abban a jóleső meggyőződésben vagyok, hogy az elhunyt jók jobbnak részesei lesznek, mint a gonoszok”, és „semmit sem viszen magával a lélek a Hádes után, mint azt a tulajdonosságát, a mely neki hasznára vagy kárára legyen.” Ép azért rajta áll, hogy a lélek már itt a földön is teljesen megtisztuljon. „A léleknek valódi megtéréséről van itt szó, a mi nem más, mint annak kiemelkedése a homályból a lét világságára, s a melyet joggal a bölcsességre való igaz törekvésnek nevezhetünk.” A ki készületlenül és tisztátalanul halad a Hádes után, a sárban fog fekiüdni, míg a megtisztult és beavatott ember az istenek közelébe fog jutni. A bölcs embernek egyik legfőbb feladata „az istenhez való lehető legközelebbi hasonlóság.”

E feladatának megfelelőleg Platon erénytana magasztos isteni komolyságtól van áthatva. Az erény nála „istenhez való hasonlóság”. Az erényes életről szöllő fejtegetései világságos gyöngyszemek az ő ethikájában. Bátran össze lehet azokat hasonlítani a megváltott keresztyén ember új életének szellemi gyümölcseivel. S ha az apostol azt mondja, hogy „az istennek kell inkább engedni, hogy nem az embereknek” (Ap. csel. 5. 29.), úgy azzal egyezőleg mondja Platon Sokratese: „Szeretlek ugyan benneteket és becsüllek is igazán, azonban az istennek inkább fogok engedni, mint nektek.” S ha Krisztus szerint nem mindnyájan, a kik azt mondják: uram, uram, mehetnek be a mennyeknek országába, hanem csak azok, a kik cselekszik a mennyei atya akaratát, úgy azzal egyezőleg mondja Platon is, hogy „az istenek nem az áldozatok, hanem az érzületek szerint itélik meg az emberek kegyességét és igazságosságát”. (V. ö. Márk 12. 33.) Ha pedig az Úr azt kívánja a maga tanítványaitól, hogy „mindent elhagyva kövessék ötet”, hogy „ne földi, hanem mennyei kincseket” gyűjtsenek, sőt óva inti őket „a gazdagság veszedelmeitől”, úgy azzal egyezőleg Platon is azt tartja: „lehetetlen *igen gazdagnak és jónak* lenni” s „a kitünő gazdagság és a kitünő jóság kizárja egymást”. Avagy nem Krisztus szavaira (Máté 5. 23—24) emlékeztet-e, ha Platon azt mondja: „hogy béküljünk meg előbb a mi istenünkkel és atyánkfiaival s csak így hozzuk az istennek a mi ajándékainkat, sőt ha Platon leírja a valódi erkölcsi ember erényes életét, úgy azt hisszük, hogy maga az

írás, szó szerint János evangélista beszél az örök életről, mint a léleknek istenben és istennel való életéről.

Az életnek megváltása Platon bölcséletének a végcélja. „Maga a bölcsélet megváltani segíti a lelket.“ A léleknek láncza és börtöne — mint hallottuk — a test, a melytől való megváltásra való célját tekintve a halál legnagyobb jöltevéje a szellemi életnek. „A halál valami üdvöt hozó“ és Sokrates még halálos órájában sem felejtkezett meg a halálról, mint a földi lét betegségéből való meggyógyulásról“. A léleknek az örök istenire való vágyódása és törekvése a földi életben kezdődik s a halállal végződik. Így hát Platon nyíltan vallja, hogy az élettől való szabadulás nem más, mint átmenet valami rosszabból, valami jobbra, az élet megszellemesítésének s az igazság eszméjének útjára.

Hit nélkül istennek tetsző lényekké nem lehetünk. Az egész íráson végig vonul a hitnek követelménye. Platonnál ugyan nem találjuk kifejezetten a keresztyén hitfogalmat, de igenis a bibliai „pistis“ csiraszerű alakját. Nála a hit nem más, mint „a léleknek belső iránya és tulajdonsága s szilárd örömteljes meggyőződés“, a mi, a nélkül, hogy külön kifejezéssel illetné, egész bölcséleti tanépületének az eleje és veleje. Ha az a buzgó hívőség nem lett volna meg benne, úgy nem beszélhetett volna oly elragadtatással az isten iránt való szeretetről, mint épen Platon, a kire ráillik Augustinus ama mondanása, hogy nem szeretethjük azt, a kiben nem hiszszünk. A hit és a szeretet egy és ugyanannak a lelki erőnek a hajtása s épen a platonikus bölcselők voltak azok, a kik a bibliai hitfogalom mélyebb felfogását egyengették a ker. dogmatörténelem bizonyossága szerint a keresztyén egyházban.

Vallásos meggyőződésünk szerint a keresztyénség központja a Krisztus, a kiben s a ki által ismerhetjük meg szerető mennyei atyánknak az Istent. Milyen viszonyban van *Platon Krisztus személyiségével*? Van-e benne, a Krisztusban történt megváltás előtt 400 évvel élt legnagyobb görög bölcselőben valami abból a mennyei fényből, a melynek sugarai Bethlehemből árasztották el a világot? Van-e valami előhangja az ő bölcséletében annak, hogy „úgy szereté Isten a világot, hogy egyszülött fiát adta, hogy a ki hiszen ő benne, el ne veszzen, hanem örök életet vegyen“? Előre látta-e azt a nagy titkot s azt a nagy keresztyén csudát, hogy az Isten testté lett a Krisztusban? Az egész pogányvilágnak, Platont sem kivéve, határozottan kifejezett képzelete vagy felfogása nincsen a világot megváltó örök isteni szeretet megjelenéséről a Krisztusban. A gondolatnak magva azonban nála sem

hiányzik. „Érezte — mondja az ő bölcséletének egy újabb-kori ismertetője — a maga lelkében Krisztusnak létét a világ történelemben; szellemében látta, mint egykoron Ábrahám, az Úrnak napját; egész szellemével és törekvéseivel az ő hite egy a világban láthatatlanul jelenvaló üdvözítő erőben gyökerezett s ez a hite az örökkévalónak kormányzásában az idők teljességében vala az ő vezérlő csillagja a sötétség éjjelében s forrása az ő ritka lelki erejének és magasztos föllekesültségének.“

Ha, a mint az magától értetődik, Platon műveiben sok olyanra is akadunk, a mi a keresztyénséggel össze nem egyeztethető, sőt azzal merőben ellentétes, úgy mégis a keresztyénséggel rokon gondolatai oly számosak, hogy méltán alkalmazhatjuk reá az Úrnak a farizeushoz intézett ama boldogító szavát, hogy „nem vagy távol az istennek országától.“

„Ő benne, ő általa és ő hozzá valók mindenek.“ Ő reá irányult az is, a mit az igazságnak az a mély kutatója átgondolt és kutatott. Ha saját útjaikon jártak is a pogányok, úgy még sem voltak azok kizárva az Istennek az egész emberiségre irányuló örök üdvtervéből. S ha az ő akaratának kinyilatkoztatása határozott alakjában csakis Izraelben található, az ő gondviselése és kormányzása alatt állottak azért minden népek és emberek. A Krisztus előtti emberiség igazságéletének, *Strauss Victor* szép szava szerint, Platonnál is feltételes alakban része van az isteni igazságban, nem ugyan egy különös isteni kijelentés alakjában, de azért Isten nélkül sem. Az Isten nem bocsátotta ki a népeket a maga kormányzó hatalma alól, ha mindjárt saját útjaikon engedte is őket járni. Ép azért a vallástörténelem tanulságai szerint az összes Krisztus előtti vallásalakok, és pedig mindegyikök a maga módja szerint, a keresztyénséget készítették elő, illetve előkészítették őket annak befogadására. Ennyiben a keresztyénség magasabb egysége és eszményi teljessége a zsidóságnak és a pogányságnak.

Platon nem volt távol az Isten országától. Bizonyos tekintetben Justinhoz, Origeneshez s a gnosztikusokhoz hasonlóan azt is mondhatjuk, hogy a platonizmus ősképe a keresztyénségnek vagyis az az alap, a melyen az idők teljességében Krisztus tana fölépülhetett. Sőt vannak tudósok, a kik a buddhizmusnak és a hellenizmusnak közvetlen befolyását vitatják a keresztyénségre. Példa rá János evangelista logosképzete és Krisztus szeretettel teljes ethikai világnézete.

Ismeretes, hogy Platon bölcséletének egyik lényeges része az *államról* szóló elmélete. Platon szerint a lélek hár-

mas alapereje az értelem, az akarat s az érzéki vágy, a minék aztán a bölcsesség, a vitézség és a mérsékeltség, illetve az azokat összefoglaló igazságosság erénye felel meg. De az igazság nem csupán csak erény, hanem egy nagy birodalmat átható szellemi erő: az állam. Közelebbről az állam „az ember nagyban véve“ s „az igazságosság nagy betűkkel írva.“ Ez az összes görög államokat magában foglaló nagy eszményi állam legyen egy nagy család, a melynek éltető lelke az igazságosság. Olyan intézet legyen az, a mely az örök igazság eszményi birodalma számára nevelje az embert, s a melyben fokozatos fölemelkedéssel hagyja el a lélek az érzékinek követ s emelkedjék az eszmék érzékfölötti világába. Így az ember egész élete folytonos nevelés és fokozatos szellemi megtisztulása az összetételben valósuló erkölcsiség felé. Ebben az összetételben valósul meg az emberi élet teljes harmóniája s itt megy végbe az érzékiségnek a szellem által való áthatása. Az egyén a maga összes czéljaival és törekvéseivel a közlében olvad fel, s épen az egyénnek a nemmel s az egész emberiségnek az istennel való hasonlósága Platon nagyszerű gondolata, a mi viszont nem más, mint az isteni eszméből eredő s általa meghatározott átalakulása az emberi életnek a valóságban.

Tudjuk, hogy az új-szövetség üdvhirdetésének központja az *Isten országa*, mely azonban nem külsőleg észrevehető politikai theokratia, hanem az Istennek uralma az emberek szíveiben, a melyhez való tartozóság a mi naponkénti imádkozásunk és törekvésünk tárgya, s a melynek át kell hatnia az egész népeletet. Jézusban és az ő követőiben és általuk él ez ország s mégis másrészt jövendő eszményi valóság az minden ízében. Mily nagy a hasonlóság és mégis jellemző különbség Platon eszményi észállama és Krisztus Isten országa között! Platon állama egy megvalósíthatatlan elméleti légvár, s mégis e világból való ország, bár az érzékiségen felül való megtisztulásra és emelkedésre rendelve. Ezzel szemben Krisztus országa, mint Isten országa, „nem e világból való“, vagyis ez ország az isteni-mennyei életerőknek ama organismusa, a melynek fejből, az Istenből a Krisztus igéje és szelleme által új meg új életerők hajtják át egészében és részeiben a kosmost, a világot. Oly ország ez, a melynek királyi papság a lakója. A mennyek országa azonban arra van hivatva, hogy e föld örök országa legyen, miután maga a világ is az Úré, s a keresztyén emberé.

Az Isten országa és Platon állama úgy különböznek egymástól, mint isteni és emberi, földi és mennyei. Az Isten országa,

a mennyország, már nevében hordozza a maga eredetét. Mennyből való ez s onnan hozta le azt nekünk Jézus, annak királya. Eszméjében rejlik a valóság, hogy az igazságosság és a béke országa legyen a földön és az emberek között, a mi más szóval kifejezve annyit jelent: *Platon állama egy felséges eszmény s az Isten országa egy eszményi valóság.* Eszmény és valóság, elmélet és élet állanak itt egymással szemben.

Hogy ezek után az Úrnál Pláton eszméinek elsajátításáról vagy csak megközelítéséről szó sem lehet, nem szorul bővebb magyarázatra. De vajjon János apostol nem meritett-e Platon eszmevilágának a köréből? Arra vonatkozólag *Godet*-val, a nagy svájcezi írásmagyarázóval azt tartjuk, hogy Krisztus szeretetének nagy apostola János sem Platon, sem Philo, sem a stoikusok, hanem épen Jézus iskolájába járt, a kinél tehát a logosnak testté létele a Krisztusban a személyes meggyőződésnek és élettapasztatatnak és nem holmi görög speculativ elméletnek a tárgya. *Logos-speculációja minden ízében keresztyén eredetű és jellegű* s így ő nála Platon bölcséletének — mint később az egyházi atyáknál — a keresztyénségre való alkalmazásáról szó sem lehet. A későbbi egyházi atyák platonismusának nyoma sincsen János evangeliumában.

Igaz ugyan, hogy Platon is az isteni „logoszról” vagy „nousról” szól. Világot alkotó és kormányzó elvnek mondja s a bölcsesség és értelem tulajdonságával felruhazza. Mi több, a „fiú” fogalma sem ismeretlen Platon előtt. „A jónak sarjáról” szól, kit egyszerűltnek is nevez. Azonban e látszólagos hasonlóság daczára sem szólhatunk János logos-tanának Platon felfogásával való oki összefüggéséről. Ha Platon a jónak sarjáról beszél, úgy érti alatta az ismeret és az igazság eszméit, s ha egyszerűlt isteni fiúról szól, úgy érti alatta a világot, mint az isteni, ösképi eszméknek látható hordozóját s az isteni értelem és teljesség lenyomatát. Platon logoszának hiányzik a leglényegesebb sajátossága: a *személyiség* jellege. Az ő logosa csak az isteni értelem immanens fogalma, a ki soha sem lépett ki az istenből, s nem lett testté egy személyiségben. Bölcséleti műnyelven ez annyit tesz: Platon logosa „hat nur eine eigenschafliche Wirklichkeiten”, s nincs teljes történeti valósága.

S aztán a platonismus minden ízében dualista, az élet és az eszme közötti dualismus klasszikus megtestesülője, míg ezzel szemben a keresztyénség az istenemberség, illetve Istenországa eszméjével, speculativ szempontból is tekintve, még árnyékát is elhárította a dualismusnak. Az isteni s az emberi s a földi és mennyei lényeg egységének eszméjéről csakis

Krisztusnál és nem Platonnál lehet szó s erről az oldalról a keresztyénség egységes világnézete a bölcséleti vizsgáldásokra is jótékonyan hatott. Ez tette lehetővé a személyiség fokozatos kiépítésén alapuló óriási anyagi és szellemi kultúráját s biztosítja annak jövőendő életteljességét. E ponton a *keresztyénség maga a vallás, a valódi philosophia, sőt mint világnézet maga az igazság* most és mindenkoron. *Nem speculatio a keresztyénség, mint Platon eszmevilága, hanem igazság és valóság a krisztusi kijelentésben.* Tartalma theopneustos, tehát Istentől s annyiban örökkévaló, míg Platon eszmevilága a görög szellem, mulandó jellegű, bár felséges kulturális terméke.

Befejezésül még a következőket: Az igaznak és jónak világával, mint minden bölcséleti idealismus főgondolatával megalapítója lett Platon, ez a kiváló gondolkodó a tudomány és a kultúra hathatós kifejezésének s az élet valódi czéljének és értelmének. Mert nála a bölcsélet nem pusztán elmélet, hanem az egész embernek a látszat világából az igazságra való fölemelkedése s az érzékitől való folytonos és fokozatos megtisztulása. Nála a jó épen a széppel azonos s a legszebb harmonia a világ és az élet harmoniája. Ez istentől praestabilitált harmonia ösztönző életelve: az erkölcsi élet központi fogalma, az igazságosság. „Királyi szelleme“ abban is nyilvánul, hogy az embernek a nagy mindenségtől való vallásos függését vallja, csak hogy nála *az igaz vallás a metaphysikai speculációval azonos s teljesen nélküli a személyiség jellegét.* Allama is ethikai műemkek s a belátáson alapuló erénynek birodalmával azonos. Platonban — Eucken szép szava szerint — a görög tudományos és művészi törekvés a maga legbensőbb összefüggésében és termékenyítő hatásában jelenik meg s éppen személyének és művének egysége párosulva az ő lényegének legbensőbb harmoniájával páratlanul áll a bölcsélet, mint az emberi szellem fejlődése történetében, mely oldalról csak a Krisztus evangéliuma, a keresztyénség multa felül. A különbség csak az, hogy Platonnál a magasabb világ lényegébe a plastikai belátás s a dialektikai gondolkodás, Krisztusnál és a keresztyénségben ellenben a szívnek tisztasága vezet. Lehetetlen tehát a valódi bölcsesség eme hirdetőjében s annak maig is (renaissance, Winckelmann, Schleiermacher, Bocckh) fölemelő hatásában Krisztus nyomaira nem akadni!

Eperjes.

Dr. Szlávik Mátyás.

A KONKORDÁTUM ÉS A FRANCZIA KULTURHARCZ.

Az állam és egyház viszonyának rendkívüli kiélesedése Franciaországban, mely a kongregrációk kiüldözésében érte el tetőpontját, magával seperte a forradalom romjaiból életre kelt első császárság évszázados intézményét is: a konkordátumot. Bár az államformák gyors változásai közt hanyattatott Franciaország állami életében a konkordátum rég megszűnt az a szilárd alap lenni, melyre az egyház és állam intézményes fejlesztése békében és az érdekek kölcsönös surlódása nélkül lett volna fektethető, mégis, e százados történelmi alap eltolása új és bizonytalan kilátásoknak nyit tért, melyek méltán foglalkoztathatják az emberiség kulturélete minden tanulmányozójának figyelmét, már csak annál a vezérszerepnél fogva is, melyet Franciaország a haladó eszmék harcában elfoglal.

Történeti jelentőségében a konkordátum össze van forrva a francia nemzet öntudatával s dicsősége legragyogóbb emlékeivel. Nemcsak egy muló expedienst teremtett, hanem valószínűs kifejezése is volt Franciaország világoralmának, a francia géniusz megtestesülésének, úgy, a mint azt egy lángelmű törvényhozó a maga gondviselészerű küldetésébe vetett fanatikus hitében megrajzolta. De épen ezért egyúttal oka és forrása is az állandó nehézségeknek, melyek a változó politikai viszonyok között alkalmazása körül okvetlenül föl kellett, hogy merüljenek és pedig föl kellett hogy merüljenek annál nagyobb súlylyal, minél inkább távolodott el az idők szelleme a caesaropapismus merev felfogásától. Jól tudta azt Napoleon, hogy a forradalomnak nem sikerült dechristianizálni a francia nép lelkét s azért súlyt fektetett arra, hogy a vallás által fegyelmezze a társadalmi erőket. Tíz nappal a marengói ütközet előtt, 1800. június 5-én a milánói papsághoz a következő szavakat intézte: „Egy társadalom sem állhat fenn erkölcs nélkül s nincs igazi erkölcs a valláson kívül. Azért csak a vallás adhat szilárd támaszt az államnak. A vallás nélküli társadalom olyan, mint a hajó delejtű nélkül . . . Franciaországnak, okulva a megpróbáltatásokon, végre felnyitak

szemei: belátta, hogy a katolikus vallás az a horgony, mely őt egyedül mentheti ki bonyodalmaiból.“

Hiábavalóság volna e szavaknak más értelmet tulajdonítanunk, mint azt, a mi azokat nyilvánvalóan sugalta. Nem a vallás nagy eszméi előtt való benső meghódolás, nem a vallás igazságaiban való buzgó hit szól azokból, hanem csak egy merész ambíciónak éles megfigyelése, a ki saját egyéni céljai érdekében mérlegeli az emberi természetben rejlő rugókat s hideg számítással értékesíti azokat a maga hasznára.

Alapjában véve a konkordátum megkötésénél mindkét részről hiányzott az őszinteség. Róma ebben a franczia korona uralma alatt álló népekre való befolyás visszaszerzésének módját látta. Napoleon pedig nem kevesebbre gondolt, mint hogy egy „instrumentum regni“-t alkosson a konkordátummal, mely a papság által kezébe adja a lelkek feletti uralmát s hatalmát, mint hitcikkelyt, kényszerítse reájok.

Ennek nyílt bevallása volt az a megjegyzés, melyet kevéssel a konkordátum aláírása előtt tett Bonaparte, a mikor azt mondta, hogy: „nekem oly pápára van szükségem, a ki összekapcsol, a helyett, hogy szétválasztana, a ki kiengeszteli a lelkeket, egyesíti őket s átszolgáltatja a forradalomból támadt kormánynak, cserében azért az oltalomért, melyet élvez tőle. Ehhez nekem az igazi katolikus apostoli és római pápára van szükségem, a ki a Vatikánban székel. A franczia hadsereggel és körültekintés mellett mindig én leszek az úr; ő lecsendesíti a lelkeket, keze alá gyűjti őket s az enyémbe szolgáltatja át.“

Érdekes megjegyezni, hogy Napoleon ezen abszolutisztikus terve nem talált tetszésre magánál *Bonaparte Lucziánnál*, *Talleyrandnál* és *Röderernél* sem, ők már akkor az állam és egyház teljes szétválasztása mellett foglaltak állást. De az első konzul nem hallgatott reájuk. Visszautasította *La Fayette*-et is, a ki a kultuszok közti teljes egyenlőség amerikai rendszere mellett emelt szót oly módon, hogy mindegyik elszigetelve maradjon a kormánnytól s a vallásos gyülekezetek tetszés szerint alakulhassanak egy általok választott s fizetett lelkész vezetése alatt.

Mások is voltak, kik rossz szemmel nézték a konkordátumot, különösen a tábornokok között. Így mikor a párisi Notre Dame-ban a konkordátum aláírása ünnepléséül nagy istentiszteletet tartottak, *Massena*, *Augerau* és mások magukra vonták a figyelmet minden komolyságot nélkülöző magaviseletükkel és csipős megjegyzéseikkel. Kimenet *Darvas* tábornok-

hoz fordulva Napoleon azt kérdezte, mit tart a czeremoniáról?
„Szép, — válaszolt az — csak még az a millió ember kellene ide, a ki megölette magát azért, a mit ön most visszaállít.“

A mint aztán a császárság proklamálva lett, Napoleonnak első dolga volt oly kátét kívánni a római kúriától, melynek főbb ágazatai akkép legyenek szerkesztve, hogy uralmát szentesítsék. Maga mutatott rá a híres passzusra: adjátok meg a a császárnak, a mi a császáré, hogy alapul szolgáljon a gyermekek tanításánál s beléjük csepegtesse, mint egy hitcikelyt, a császári teljhatalom legitimitását. Azelőtt *Bossuet* kátéját használták, melyben csak általánosan volt a feljebbvalóknak való engedelmesség előírva. XIV. Lajosnak elég volt az is, de Bonaparte többet akart.

Sem a pápa, sem *Caprer* pápai legátus nem tettek ellenvetést, csupán egy másik czikkely betoldását követelték, a mit Napoleon el is fogadott, hogy t. i. „az egyházon kívül nincs üdvözülés“.

A konkordátum, mely ily előzmények után létrejött, egy bevezetésből és tizenkét szakaszból áll. Amaz mindenekelőtt konstatálja, hogy a római katolikus vallás Franciaország népe *túlnyomó többségének* vallása. Nem *Franciaország vallása*, azaz államvallás, mint a szentszék akarta, hanem csak a többség vallása. Azután megállapítván az egyházmegyék új beosztását, kimondja, hogy a püspököket a kormány nevezi ki s a pápa szenteli fel. Az egyházi javaknak a forradalom által történt elidegenítése végleg szentesítve van benne s viszonzásul a kormány vállalkozik arra, a mit már az alkotmányozó gyűlés kimondott, hogy biztosítja a püspökök és lelkészek méltányos ellátását s megengedi a francia katolikusoknak az egyház javára teendő kegyes alapítványokat.

Az egyidejűleg, 1802 ápr. 18-án, kihirdettetett szervezeti szabályok első sorban a tetszvényjogról intézkednek s megállapítják, hogy a szentszéknek semmi bullája, pástorlevele stb. nem hirdethető ki Franciaországban a kormány beleegyezése nélkül, épen úgy nem hívható össze e nélkül zsinat sem. Rómának más hivatalos képviselője nem lehet Franciaországban, mint a nunczius. A konkordátum vagy a francia törvények bármiféle megsértése a papság részéről az államtanács elbírálása alá tartozik; ez dönti el, hogy történt-e visszaélés. De az egyház fegyelmi, tanítási és dogmakörébe is mélyen belenyultak a szervezeti szabályok. Így fentartották az 1682-iki híres deklarációt a gallikán egyház elvei tekintetében, melynél fogva: 1. Isten nem adott Szt. Péternek világi hatalmat sem közvetve, sem közvetlenül. 2. A gallikán egyház magáévá teszi a konstanci

zsinat 4. és 5-ik ülésének határozmányait, mely szerint az ökuméni zsinatok fölötté állanak a pápának lelki ügyekben; 3. a gallikán egyház és királyság törvényei és elismert szokásai változhatlanok; 4. a pápa döntései hitelvi ügyekben nem visszavonhatatlanok mindaddig, míg az egyház el nem fogadta azokat. Megjegyezzük még, hogy a konkordátum fölhatalmazza a püspököket a lelkészek kinevezésére is, holott a szervezeti szabályok e jog gyakorlását is a kormány jóváhagyásától tették függővé.

Jogi szempontból tekintve a dolgot, nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy bár a szervezeti szabályok a konkordátummal egyazon állami törvény részeit képezik, hatályok mégis különböző. A konkordátum ugyanis kétoldalú nemzetközi szerződés, mely mindkét felet köti, a szervezeti szabályok pedig kizárólag államjogi törvényt képeznek, mely a pápa hozzájárulását sohasem nyerte el, sőt örökös surlódásoknak vált forrásává. Még a legutóbbi időben is gyakran vezetett konfliktusokra, mivel az egyház képviselői igen sok esetben megtagadtak minden érvényességet a francia kormánynak a szervezeti szabályok alapján hozott rendeleteitől.

Egyidejűleg aztán a római katolikus vallás szervezeti statutumaival Napoleon, hogy bebizonyítsa, mikép gondoskodása minden felekezetre egyaránt kiterjed, s hogy a felekezetek közti egyenlő elbánás és a lelkiismereti szabadság alapján áll, a protestáns felekezet statutumait is közzétette. Csak két protestáns felekezetet ismert el: a reformátusokét s az ágostai hitvallásúakét. Tartván azonban a német és angol uralkodó-családokkal való összekeveredéstől, még gondosabban igyekezett, mint a katolikus vallásnál, a két protestáns egyházat az állam ellenőrzése alá helyezni.

E czélból kimondotta az általános rendelkezésekben, hogy egyházi cselekményeket csakis francia állampolgár végezhet, hogy a protestáns egyházak és lelkészek idegen hatalommal vagy hatóságokkal semmi viszonyba nem léphetnek (1. és 2. czikk), a kormány jóváhagyása nélkül semmi változtatás a hitcikkelyekben vagy a fegyelmi rendtartásban nem tehető (4., 5. czikk). Végre pedig a konzisztóriumok által választott vagy kinevezett lelkészek megerősítése a kormánynak tartatik fenn s a zsinatok is csak a kormány engedélyével jöhetnek össze, s határozataikat a kormány elé kell terjeszteniök.

A mi végül a zsidó vallást illeti, az csak hat évvel később került rendezés alá, nagyrésztben ugyanazon elvek szerint. A vallásoktatásban a rabbinusoknak köteletségévé

tétetett tanítványait figyelmeztetni, hogy a törvények s különösen a védelmi törvény intézkedéseinek minden körülmények közt eleget kell tenniök, hogy tanítványaiknak tartoznak lelkekre kötni a katonai szolgálat szent kötelességét s biztosítani őket, hogy a védkötelezettség tényleges teljesítése ideje alatt a törvény fölmenti őket az azzal össze nem férő vallási parancsok követése alól. Továbbá fentartotta magának a császár a rabbik és konzisztórium tagok választásának megerősítését is.

Mindezekban, mint látjuk, szó sincs a most lefolyt harc kiinduló pontját képező szerzetesrendek és kongregációk jogállásáról. Ez a hallgatás nem jelenthetett implicite egyebet, mint hogy a forradalom idején feloszlott rendek tovább is eltörölve maradnak. Megerősítik ezt a tényt a szervezeti szabályok is, melyek egyenesen úgy szólnak, hogy székes káptalanok és papnöveldek alapíthatók ugyan, de semmi más egyházi intézet nem.

Igaz, hogy a konkordátum aláírása után Napoleon némi előzékenységtől indítva megengedte bizonyos egyházi testületeknek a megtelepedést, császári jóváhagyásától függően s azon feltétel alatt, hogy „a szabályoknak” alávetik magokat, s több ekkép újjászervezett irgalmas női szerzetet anyja, *Bonaparte Laetitia* patronátusa alá is helyezett. Nem tett kifogást továbbá a Szt Lázár, Szt Lélek. Külmisszió stb. kongregációk alakulásai ellen sem s felhatalmazta az 1801-ben újra feltűnt Keresztyén Iskola-intézetet is iskolák alapítására, majd az 1808 márcz. 17-iki rendelettel elismerte törvényes létezését is, közelebbi hivatalos kapcsolatba hozva azt az egyetemmel. De mivel ugyanekkor az újonnan csatolt területeken, a *Sarre*, a *Ruhr*, a *Rajna* és *Mozel* vidékén az összes szerzeteket feloszlatta s később a már megadott engedélyeket is visszavonta részben, tehát ebből a tényből Franciaországban a kongregációk törvényes létezésére egyáltalában nem következtethetni. Egyedül a császári önkénytől függő bizonytalan állapot volt az, melyben a vallásos testületek I. Napoleon uralma alatt tengődtek. Túlhajtott szigor és túlhajtott engedékenység közt ingadozott velök szemben a kormányhatalom, a szerint, a mint Rómával való viszonyának politikai érdekei magukkal hozták.

Bizonyos az, hogy egy ily ingatag alap nem volt alkalmas az egyház és állam közötti viszony állandó rendjének tartós kiépítésére.

Az összeütközések természetesen nem sokáig késtek az egyházi és a világi hatalom közt, mihelyt kitűnt, hogy a konkordátum nem egy theoretikus megoldás, nem egy magasabb

és kibékítő harmonia céljait szolgálja az emberi szellem fejlődésének különböző irányai közt, hanem csak az önző politika és korlátlan hatalomvágy be nem vallott eszköze. Így vezettek az események az egyházi államoknak a császársággal való egyesítésére, majd a pápa fogságára, előbb Savonában, majd Fontaineblauban, 1809-től 1814-ig, azután számos bibornok és püspök bebörtönzésére, s mindenféle zavarokra. Úgy hogy, mikor az 1811-iki nemzeti zsinat összeült, hogy végkép rendezze az állam és egyház fenforgó függő kérdéseit, és eredménytelenül oszlott szét, Napoleon a tanácskozás közepette kiáltott fel: „Hiába törekszem az egyház és a polgári hatóságok közötti határokat megvonni. E határok létezése agyrém. Hiába fürkészek, csak homályt, fellegeket, nehézségeket látok.“

Később Szent Ilonán maga is beismerte, hogy hibát követett el, mikor az egyházat a világi kormányzat szabályainak akarta alávetni s a pápát birodalma első tisztviselőjévé degradálni.

Ettől fogva nem volt Franciaországnak kormánya, melynek nehézségei ne lettek volna Rómával a konkordátum és a legisták által hozzáfűzött szervezeti törvények dolgában. Hogy a nehézségek még fokozódtak a köztársasági kormányok alatt, azt könnyű megértenünk, ha nem feledjük, hogy a konkordátum egy abszolút uralom megszilárdítása érdekében jött létre, tehát a szabadelvű állami intézményekkel még nehezebben volt összhangba hozható.

Az 1814-diki charta ugyan megkísérelte a katolikus államvallás helyreállítását, bár elvben elismerve a felekezetek jogegyenlőségét. Az akkori kormány új konkordátum megkötése felett is tárgyalt a szervezeti szabályok felfüggesztésével s az 1801-ben eltörölt püspöki székek visszaállításával kapcsolatosan. A kamara szabad gondolkozású többsége azonban megíúsította ezt a tervet. Csak hét évvel később sikerült heves vita után annyit keresztülvinni, hogy harmincz új püspökség állíttassék fel. Az 1822-iki egyezmény a püspöki diocesisek számát aztán 80-ra emelte.

A szerzetek azonban elérkezettnek látták az időt, hogy megkezdjék mind nagyobb térfoglalásukat a restauratio kormánya alatt. A XV. Lajos által kiűzött, XIV. Kelemen által eltörölt s VII. Pius által 1814 aug. 7-én újra feltámasztott Jézus-társaság nagy arányú iskola-alapításokkal kezdte meg működését, Montrouge-ban, Páris küszöbén, rendházat építtetett, méltán népszerűtlen nevét a *Paccanaristák*, vagy a Hit atyái elnevezés alá bujttatva. A közvetlen fenhatósága alatt

létrejött világi testvérület vagy kongregáció székhelyévé lett minden klerikális mozgalomnak. Herczegek, grófok, magas rangú tisztviselők, képviselők lettek tagjai s a kamara elé terjesztendő indítványokat gyakran ott vitatták meg először.

Másfelől a francia misszió-egyesület ügynökei ellepték az egész országot, fanatizált szerzetesek a szabad ég alatt mennydörögtek a forradalom ellen, fenyegetésekkel támadva azokra, kik megvásárolták a misszió vagyonát. Színpadias felvonulásokat rendeztek, kálváriákat állítottak nagy pompával, 60—80 láb magas keresztekkel. 1817 óta nem szüneteltek ezek a demonstrációk, melyek közben ünnepélyes autodafékon könyveket és pamfletteket égettek el, s különösen támadták a XVIII. század filozófiai irodalmát. Pedig a hatás épen ellenkező volt, mint a mit elérni vélték. Ezek az írók olvasottabbak lettek, mint valaha. Egy 1825-iki belügyminiszteri jelentés szerint 1817-től 1822-ig Voltairenak 12, Rousseau-nak 13 kiadása jelent meg, összesen 2.150.000 kötetben.

X. Károly azzal a jelszóval jött, hogy „a forradalom által ütött utolsó sebeket behegessze“. Vele a kongregációk végleg magokhoz ragadták a kormányzat gyeplőjét s az általok terjesztett sötét szellemnek megdöbbszentő példája az 1825 januáriusi szentségtörési törvény, mely a fölszentelt templomi edények ellopását és megszenteltségtelenítését halállal, az ostya megszenteltségtelenítését pedig mint apagyilkosságot büntette. Az elitélnék mezítláb, fején fekete fátyollal kellett a vesztőhelyre mennie, hogy kivégeztetése előtt jobb kezét tőből levágják. Csakis ez utolsó rendelkezést törölte a javaslatból a parlament józansága.

Franciaországban, becsületére legyen mondva, ez a törvény sohasem léphetett életbe, akkora zúgolódást keltett az elfogulatlanul gondolkozók táborában. Egyike ezeknek, *Montlosier*, maga is buzgó katolikus és királypárti, heves támadást intézett a kongregációk s különösen a jezsuiták ellen, kiknek visszatérését törvénytelennek bélyegezte. Az udvar habozott, de egy királyi dekretum kénytelen volt maga is konstatálni, hogy a Jézus-társaság elvei nem férnek össze a kormányzat függetlenségével s még kevésbé az alkotmány chartáival.

A szabadelvű *Martignac*-miniszterium végre halálos csapást mért a jezsuitákra, kieszközölve a királytól az 1828-diki ordonnance aláírását, melynél fogva a nem engedélyezett kongregációktól megvonatott az oktatás joga. A püspökök tiltakoztak, de a kormány meg tudta szerezni a pápa jóváhagyását abban az értelemben, hogy a szentszék nem látja a rendelet által érintve a püspöki jogokat s nem czélja Franciaországot

a királyság törvényei keretében működésre fel nem jogosított kongregációkkal elárasztani.

Még egyszer kísérletet tett a klerikalizmus az ultrareakcionárius *Polignac*-kabinet alatt hatalmas visszaszerzésére, de ez csak rövid időre sikerülhetett neki. Az 1830-diki júliusi hires ordonnance felszabadította a forradalom viharát Franciaországban s megdöntötte X. Károly trónját.

Ezalatt azonban az idő megérlelte azokat az eszméket is, melyek a katholicizmus egy új irányát voltak hivatva szolgálni Franciaországban s az állam és egyház közötti viszony radikális megoldásának útjait készítették elő. A katolikus gondolkozók egy elite-je belátta azt, hogy az egyház érdekeinek a világi hatalom érdekeivel való szoros összekapcsolása nem az az út, mely az evangélium és a keresztyén demokrácia elvei diadalára vezet. Ellenben minél függetlenebb a vallás, annál erősebb is. A helyett tehát, hogy a hatalom és tekintély elnyerését vegye törekvései zsámolyául, jobb, ha figyelmét a népre fordítja, a nép lelkére támaszkodik s igyekszik bensőbbé tenni a kapcsolatot az ő lelki világa és az egyház tanítása közt. *Lammenais* és *Lacordaire* e merész fordulat útján odáig jutottak, hogy az egyház és állam teljes elválasztását sürgessék. Nyomdokaikat követték *Montalembert*, *Dupanloup* s többen a katholicizmus legbátrabb, legeszesebb bajnokai közül. A program, melyet *Lammenais* lapjában is kifejtett, lényegében a szabadság programja — szabadság az oktatásügy, szabadság az egyesületi ügy terén.

Hasonló eszmék hirdetése, nem csoda, ha egy időre népszerűséget tudott biztosítani a francia klérusnak. Az 1848-diki forradalom alatt a „szabadság fáit“ katolikus papok szentelték fel. A június 25-diki vérontás alkalmával *Affre* párisi érsek a Faubourg St.-Antoine torlaszain lelt hősi halált, miközben a polgárvér kiontását meggátolni igyekezett. A katolikus egyház és a demokrácia szövetségének volt gyümölcse az 1850 márcz. 15-diki, úgynevezett *Falloux*-féle törvény is, mely eltörülve az egyetemnek Napoleon által biztosított monopóliumát, feljogosított mindenkit, legyen az világi vagy kongregáció tagja, hogy tanintézetet nyithasson, föltéve, hogy a kellő képesítés birtokában van.

Csak III. Napoleon olasz politikája, mely a szentszék függetlenségét fenyegette, támasztotta fel újra az ellentéteket az egyházi és a világi hatalom törekvései közt. *Dupanloup* orléansí, *Pie* poitiersi püspök élénken tiltakoztak, mire Napoleon a Paulai Szt.-Vincze-egyesület felosztatásával felelt. De rövid idő múlva újra kibékült a katolikus párttal, sőt átvette

a pápai államok protektorának szerepét is. Ez nem gátolta abban, hogy tíz évvel később a Syllabus kihirdetését megtiltta Franciaországban. Élesebb összetűzésre azonban nem került a sor, mert az 1869-diki francia választások küszöbön állottak. Napoleonnak szüiksége volt az egyház támogatására az ellenzék fenyegető megnövekedésével szemben. Így aztán nem akadályozhatta meg a csalhatatlanság dogmáját kimondó vatikáni zsinat megtartását 1870 júl. 18-án. De ugyanaz nap megtörtént a hadüzenet is Francia- és Poroszország közt, mire a francia csapatok kivonultak Civita Vecchiából s már szept. 20-án az olasz hadsereg megszállta Rómát. A pápa világi hatalma megszűnt.

Látjuk ebből, hogy Franciaországban a forradalom óta sohasem szünetelt a laicizálás műve, a lelkiismereti szabadság és felvilágosodottság harca a klerikális reakcióval. Egymásután vitta ki ez a nantesi edictum után majdnem száz évig kétségbevonott polgári státusát a protestánsoknak, törülte el a „*Tribuneaux d'officialité*“-kat, hogy világi törvényszékekkel helyettesítse. Majd felszabadította a „*Service de l'assistance publique*“-et az egyház gyámkodása alól, melynek vezetése alatt a kórházak valóságos mézárszékekékké sülyedtek, hol az „ancien régime“ alatt a párisi Hotel-Dieu-ben három beteg feküdt egy ágyban s Franciaország 26 milliónyi népességéből 1.250,000 volt koldus. Hogy a népnevelés terén mit ért el, azt eléggé megvilágítja az a tény, hogy száz év előtt a francia népnek több mint háromnegyede nem tudott írni-olvasni.

De visszaverve a nyilvános élet sánczaiból, sem hagytak fel a szerzetesek a politikai agitáció, az államügyekbe való beavatkozás, a cselszövés és konspiráció fegyvereivel, nem mint francia polgárok, hanem mint Róma ügynökei követelve részt magoknak a közügyekben. Tanui ennek az assumptionisták heves választási ostroma a köztársaság ellen, a jezsuiták titkos manőverei a hadsereg fegyelme meglazítására s a legfontosabb tisztii állások betöltésénél kegyeltjeik keresztülforsziorozására. A köztársasági kormány mindenütt szemben találta magát az egyházi testületek szervezett erejével. Daczára annak, hogy a szerzetesrendeket eltörlő 1790. és 1792-diki törvények ma sem veszítették hatályukat, és sem XVIII. Lajos, sem X. Károly, sem Lajos Fülöp, sem III. Napoleon nem állították helyre a rendeket, a törvény tilalma daczára a kongregációk folytatták működésöket „engedély“ alapján, és ha nem kapták meg az engedélyt, akkor engedély nélkül és törvényen kívül, mint „türt“ testületek ; így nőttek lassanként fejére a kon-

gregációk a francia törvényeknek, állandó veszélyt képezve kifelé gravitáló szervezetökkel a köztársaság belbékéjére, míg nem *Waldeck-Rousseau* 1901-diki egyesületi törvénye rá nem kényszerítette az engedély nélküli kongregációkat az állami engedély elnyerésére, megnyitván ezzel a klerikalizmus elleni harcot az egész vonalon.

Harmadfél hónapig húzódott el a vita a képviselőkamarában *Waldeck-Rousseau* javaslata felett, mielőtt a szenátus foglalkozhatott volna vele. Eredményét ismerjük már. De hogy intenczióiról, általános politikai alapelveiről minél teljesebb képet nyerjünk, lehetőleg szembeállítjuk itt más államoknak ugyane tárgyba vágó törvényes jogállapotaival.

Öt elsőrangú európai állam és az Egyesült-Északamerikai államok között Belgium az egyetlen, hol a törvény nem tesz különbséget a kongregációk és a rendes egyesületek közt. A belga alkotmány 20-dik §-a ugyanis így szól: „A belgáknak joguk van egyesületeket alkotni s ez a jog semmi törvénynek nincs alávetve“. Ez a törvény vonatkozik minden egyesületre, bármekkora legyen is tagjainak száma, vonatkozik tehát a vallásos egyesületekre is, álljanak azok bár meghatározott időpontban összejövő világiakból, vagy közös élet és fogadalom által kötött egyházi személyekből. Nincs különbség téve oly egyesületek közt, melyeknek vagyona csak céljaik előmozdítását szolgálja és olyanok közt, melyeknél az egyesülés eredménye a korlátlan vagyonszerzés.

Ellenben Svájcban, hol az egyházi testületek jelentékeny részt vesznek a fizikai, szellemi és erkölcsi munka minden terén, a kongregációk a legszigorúbb rendelkezéseknek vannak alávetve. A szövetségi alkotmányba beigtatott szabadságelv rájuk nem terjed ki, őket az alkotmány 51. és 52-dik cikkelye egész külön elbánás alá helyezi. Így pl. a jezsuita-rend és a vele rokon egyesületek nem fogadhatók be sehhol Svájcban s tagjaik el vannak tiltva a tanítástól és misézéstől. A kongregációk jogállása különben kantononként különböző, míg a protestáns kantonok részben vagy egészben eltörölték a zárdákat területeiken, addig a katolikus kantonok meghagyták, sőt helyi statútumaikban gyakran biztosították sérthetlenségöket, s nem egy közülök az oktatást is a nemzeti iskolákban a kongregációkra ruházta.

Az angol törvény is tiltja a Róma fenhatósága alatt álló kongregációkat. De az 1829. évi apr. 13-diki aktát tényleg nem alkalmazzák s épen ezért az egyházi férfirendek száma Angliában is növekvőben van.

Ugyanezt lehet mondani Németországról, hol a *Kultur-*

kampf rideg álláspontját azóta enyhébb felfogás váltotta fel. Az újabb törvények a kormányra ruházzák a vallásos szervezetek befogadásának jogát s a kormány élt is a kezeibe adott joggal. 1897 végén *Hompesch* a birodalmi gyűlésen indítványt terjesztett be a jezsuiták visszahívására. Eddig ugyan a parlament nem fogadta el az indítványt, de aligha kétséges, hogy akár törvényhozási úton, akár a kormány hallgatólagos beleegyezésével, előbb-utóbb megvalósul Németországon a kitiltott rendek visszabocsátása.

Olaszország garanciális törvényei, melyek az olasz kormány és a szentszék közötti viszonyt szabályozzák, kifejezetten visszautasítanak minden oly intézkedést, mely a papság szabad egyesülési és gyülekezési jogát csorbítaná, csupán a holtkéz tekintetében vannak megszorító rendelkezések. Van ugyan egy el nem törölt törvény, mely a jezsuitákat eltiltja a közös élettől, de a hatóságok nem alkalmazzák. A jezsuitákat türük Olaszországban s némely városban lassanként saját kezükre játsszák át a népoktatást.

Végre az Egyesült-Államokban, bár a vallásos testületek teljes szabadságot élveznek, de birtokszerzési joguknak határt szabtak. Valamely egyesület polgári jogú személyiséget csak abban az esetben nyer, ha testületté (*body corporate*) válik, ehhez pedig sok formaság szükséges. Például New-York államban egy testület legfellegbb 150,000 dollár ingatlannal és 150,000 dollár ingó vagyonnal, összesen tehát 300,000 dollárral bírhat. Az évi tiszta jövedelem nem haladhatja túl a 30,000 dollárt. A birtokszerzési jogképesség tekintetében a törvény ezeket mondja: 1. hogy ezek az egyesületek nem fogadhatnak el oly ingó vagy ingatlan vagyont, melynek tiszta jövedelme meghaladja a 10,000 dollárt; 2. hogy egy végrendelező, a ki nőt, férjet, lemenőket vagy felmenőket hagy hátra, nem hagyhatja tiszta vagyonának több mint felét semminemű jótékony, irodalmi, tudományos, vallási vagy misszió-egyesületre. Ezeket az egyesületeket pedig a főtörvényszék egy tanácsosa ellenőrzi, a ki állandó felügyeletet gyakorol felettök. A szövetség más államaiban is hasonló megszorítások korlátolják a vagyon fölhalmozódását.

Kitűnik ebből, hogy a legtöbb állam különbséget tesz a vallásos egyesületek és más egyesületi formák közt. Világos az is, hogy habár itt-ott jelentékeny kedvezmények biztosítatnak is az előbbieknél, de általában a törvényhozások elkerülhetlenül tartják a holtkézi birtok szabályozását.

Franciaországban azonban más okok is parancsolják a szigorú állami felügyeletet a kongregációkkal szemben, melyek

valósággal nem egyebek, mint a theokrácia politikai eszközei. Itt a klerikális reactio a közoktatásba fészkelte be erősen magát. A kis és nagy polgári családok ezrei keresik kiképeztetésüket a szerzetek által fentartott iskolákban, nem annyira az irányért, melyben ott tanítanak, hanem a befolyásos támogatásért, melylyel a hatalmas testületek protekciója a gyermeket világi pályáján elősegítheti, előnyös házassága útját egyengetheti stb. Abban az arányban, melyben a hit kötelékei lazulnak, válik mind érezhetőbbé a szellemi irányító erejüket elveszített rendek politikai hatása s mind veszedelmesebbé szereplésük, nevelői és oktatói működésük azokra a szabadságintézményekre nézve, melyek a mai Franciaország fennállásának létalapjait képezik.

Azonkívül nem közönyös körülmény az sem, hogy a katolikus kongregációk nemzetközi szervezetet képeznek, mely nemcsak abban nyilvánul, hogy tagjai az „Imitatio“ tanításait követik: „Ha állhatatos akarsz maradni Isten útján, tekintsd magad idegennek a földön“. — „Ha tetszeni akarsz Jezus Krisztusnak és vallásos életet élni, kell hogy az emberek szemeiben örültnek tartassál“, hanem abban is, hogy nemzetközi összetartozásukat kánonjogi szabály pecsételi meg: a *kivettség* (exemptio). Ez az a pápai privilégium alapján igényelt joguk, hogy semminemű közvetlen egyházi hatóság alá ne tartozzanak. Minthogy pedig a püspökök mindenütt kötelezve vannak, akár konkordátum alapján, akár állami törvényből folyólag a papságra az államhatalom iránti tiszteletet és meghódolást rákényszeríteni, tehát a szerzetesek függetlensége az egyházi felsőbbiségektől lehetővé teszi renitenciájokat a polgári hatóságokkal szemben is, sőt bizonyos mértékben erre föl is bátorítja őket, mert hiszen nekik idegeneknek kell maradniok minden földi dologtól, tehát az illető államok törvényeitől is, melyben élnek s dicsőséget kell abban találniok, hogy az emberi társadalom őket eszelősöknek tartsa.

Az 1901-diki francia törvény egyik alapvető intézkedése épen azért, hogy megerősítette az 1825. évi törvény ama rendelkezését, hogy a női szerzetek kénytelenek elismerni az ordinarius fennhatóságát, a mely szerint az államtanács a kongregációk statutumaiba mindig belevétette azt a formulát, hogy az apácák lelkiekben a megyés püspöknek, világiakban a polgári hatóságoknak vannak alávetve. Sőt az 1901-iki törvény kiterjesztette ezt a szabályt a férfiszerzetekre is, súlyosbitva azzal, hogy jövőben nem elég, hogy a szerzetesek elfogadják a püspök fennhatóságát, de kell, hogy a püspök is

jurisdikciója alá fogadja őket, az aug. 16-iki rendelet 200. §-a értelmében.

Már a gallikán egyház 1595-ben kelt s XIV. Lajos és I. Napoleon által megerősített szabadalmi kimondták a szerzetesekkel szemben az *exemptio* megszüntetését (71-ik cikkely) s IV. Henrik azon *edictuma*, melyben megengedte a jezsuiták visszatérését, kikötötte ép úgy, mint nálunk József császár 1783-diki pátense, hogy kötelesek magokat alávetni a rendes föllebbvalónak s ezen alapon mondja ki a pápával kötött francia konkordátum 1802-diki életbeléptetési törvénye is (10. cikk), hogy „minden oly privilégium, melynek tárgya a püspöki jurisdikció alóli kivétettség, eltöröltetik“.

Ámde a római kúriánál mindezek az intézkedések nagy visszatérésre találtak. XIII. Leó a rendfőnökökhöz intézett jún. 29-diki körlevelében egyenesen kimondotta, hogy azok ellenkeznek az egyház ama föltétlen jogával, hogy vallásos intézeteket alapíthasson, melyek kizárólag tőle függenek, sőt úgy nyilatkozott egy katolikus egyházfő előtt, hogy ez az intézkedés minden püspökből megannyi kis pápát csinálna, kik egyházmegyéikben a római pápát helyettesítik. Viszont a szerzetesek meggyőződése is az volt, hogy az ordinariusnak való alávetettség ellenkezik a kongregációk létalapjával.

Mindezek folytán *Gotti* bibornok júl. 10-diki instrukciójában előírta a rendfőnököknek, hogy csak oly alárendeltséget ígérjenek az ordinariusoknak, mely megfelel minden intézet jellegének. Következésképp, hogy a *Conditae* konstitúcióban szem előtt tartott kongregációk csak a konstitúció értelmében vett alávetetést fogadjanak a püspököknek; a mi már a szabályszerű rendeket illeti, azok alávetetésüket a közönséges jog feltételei közt ígérjék. Vagyis a kongregációk ígérjék meg, hogy magokat alávetik minden oly esetben, a midőn pápai privilégium nem menti fel őket teljesen.

Igy játszotta ki a szent kongregáció elnöke a francia köztársaság által a nemzetközi klerikálizmus leküzdésére alkotott törvényeket.

De nemcsak ebben szegült ellene a pápaság a francia törvényhozásnak. Az 1901 júl. 1-i törvény azt is kimondja, hogy minden kongregáció statútumai azon püspök által, a kitől függenek, jóváhagyandók. Már most ugyancsak *Gotti* bibornok, a római kongregáció elnöke, utasította a főnököket, hogy bemutathatják ugyan szabályaikat a püspököknek, de nem a szentszék által jóváhagyott szervezeti szabályokat, hanem csak azokat, melyek a törvényhez készült utasításoknak megfelelnek s így könnyen elfogadhatók.

Továbbá a júl. 1-i törvény álláspontja visszatér XI. Lajos 1476-diki ediktumára is, mely megtiltotta a szerzeteseknek, hogy elhagyják az országot s részt vegyenek rendjük főkapitányi gyűlésein, ép úgy, mint a hogy II. József 1783 május 30-diki pátense is eltiltotta az osztrák kolostoroknak idegen főnökök alatt való egyesítését. A francia törvény szerint erre az engedélyt mindenik kongregáció főnöke kell hogy kérje.

Végre megfelelőleg IV. Henrik 1603-diki rendeletének, mely kizárta Franciaországból az olasz vagy spanyol jezsuitákat, az 1901. évi augusztusi rendelet is megköveteli, hogy a kongregációk statutumai megállapítsák jelenlegi és jövőbeli tagjaik nemzetiségét.

Tudjuk, hogy a Combes-kabinet erélyes magatartása következtében, melylyel a törvénynek érvényt szerezni el van határozva, már a múlt évben megindult a francia kongregációk nagyarányú exodusa Olaszországba, Angliába, Dél-Amerikába, sőt hozzánk Magyarországra is.

Az utolsó községi választások Franciaországnak erős anti-klerikális többséget adtak a municzipális intézményekben, a mely új erőre batorította a radikális törekvéseket. Ennek a hatása alatt terjesztette be a francia kamarához *Pressensé* lyoni képviselő az állam és egyház végleges elválasztására irányuló javaslatát, mely a mai helyzetben valóban aligha fog erősebb ellenzésre találni nemcsak a szabadelvűek, de magok a felvilágosult katolikusok részéről is. Az indokolás kimondja, hogy a mai helyzet, a mikor a felekezeti egyházak fentartási költségeihez minden adófizető, tekintet nélkül meggyőződéseire, kénytelen hozzájárulni, egyszerűen a lelkiismereti szabadság megsértése. Viszont egy idegen egyházfővel francia polgárok hit- és vallásbeli ügyeiben tárgyalni, esetleg vele szemben vagyoni vagy más kötelezettségeket vállalni, ismét nem egyéb, mint az állami szuverénitás egy részének elidegenítése. Végre attól is tart *Pressensé*, hogy minden konkordátum — mint az 1814-iki charta is bizonyítja — magában hordja az államvallás csiráját s a katolikus vallás felszentelt papjainak biztosított kiváltságos büntetőjogi s másnemű védelemmel a jogegyenlőséget sérti. Nincs is mit titkolnunk, hogy az állam és egyház viszonyának mai rendezése mindenütt s Franciaországban inkább mint bárhol, tele van paradoxonokkal. Paradoxon mindenekelőtt az, hogy az állam a katolikus egyház papjait fizesse, még ha elfogadjuk is azt, hogy Franciaországban ez a forradalom által konfiskált egyházi javakért adott kárpótlás fejében történik. Mert mihelyt lemond az állam arról, hogy egyik felekezetet a másik felett előnyben része-

sitse, akkor hogy fizetheti egy oly felekezet papjait, mely felekezet az abszolút, a kizárólagos igazság letéteményesének vallja magát az állammal szemben is?

Paradoxon az, hogy a klérus lelkiismeretében és fegyelmi viszonyaiban egy idegen hatalomtól függjön s ugyanakkor közhatalósági jellegében más közhatalóságok alá legyen rendelve, melyeknek felfogása különbözhetik az övétől. És a legnagyobb paradoxon, hogy míg a hivatalos ünnepélyeken Franciaországban még ma is hely illeti meg a püspököket, kik azonfelül bizonyos alkalmaknál kötelesek hódoló küldöttségben mutatkozni be az elnöknek, addig 1880 óta az elnöki megnyitóbeszédnek gondosan kerülnek Isten nevének még csak említését is, mint hivatalosan nem létezőt.

Mégis és mindennek daczára, ha az igazi szabadelvűség ügyét tartjuk szem előtt, nincs okunk feltétlen bizalommal viseltetni a francia radikálisok győzelme iránt. Ma még beláthatatlanok egy ily lépés következményei. Kitépve az állam igazságosztó és kiegyenlítő kezeiből a felekezetek közötti egyenlő elbánás mérlegét, nagy kérdés, vajjon igazán a szabadelvűségnek teszünk-e szolgálatot vagy pedig önkénytelenül is a reakció győzelmét segítjük elő?

A konkordátum eltörlése épen azért kettős irányban hat bátorítólag. Épen mert kompromisszumot képezett a pápaság világi uralma és az állam polgári rendje közt, felmondásából egyfelől azok meritenek reményt, kik a köztársaság konszolidációját őszintén óhajtják, másfelől pedig azok, a kik előtt a konkordátum soha sem volt rokonszenves, mert kizárta a kongregációkat a katolikus kultusból s nem ismerte el szabad egyesületi jogaikat. A kongregációk eddig is kivül álltak a francia katholicizmus ezen alkotmány-chartáján, az állam nem ismerte el más idegen hatalomtól való függésüket, mint a polgári törvényektől. Rájok nézve a konkordátum eltörlése egy felszeg helyzetből való szabadulást jelent. A jövő fogja megmutatni, hogy az állam és egyház viszonya új rendezése új életet fog-e hozni szervezetökbe, vagy pedig örökre el fogja zárni előlük Franciaország földjét.

Nemcsak X. Pius pápa van meggyőződve, hogy a katolikus egyház új erőre fog kapni az állam és egyház ezen elválasztása következtében, de nézetét osztják ebben irányadó francia katolikusok is, a kik azt mondják, hogy a konkordátum eltörlése által előállt új helyzet csak előnyére fog válni a katolikus egyháznak. A hívek készek lesznek minden áldozatra, hogy az eltörült kultusz-budget helyett illendően javadalmazzák papjaikat s a szabad francia intézmények

keretében a függetlenségét visszanyert katolicizmus terjeszkedésének mi sem fogja útját állni. Franciaország túlnőtt már a konkordátumok korán, a mikor a társadalmi hierarchia a papságban a kormányzat lényeges eszközét látta, mely a polgári hatalomhoz az isteni szankciót adta, az alattvalókat engedelmeskedni tanította, a miért aztán cserében igényt tartott a kormányzat részéről bizonyos tekintetekre és szolgálataival arányban álló anyagi előnyökre. Franciaország ma szabad egyének országa, hol a polgároknak joga van magát a tekintély elvét is kritika tárgyává tenni. Ha az államhatalom vonakodik a katolikus egyház által tanított igazságokat elfogadni s azokat intézményei alapjául venni, akkor mi értelme is volna annak, hogy a papság közhatósági funkciót teljesítsen, melynek nélkülözhetetlenségéről nincsenek meggyőződve azok, kiket a parlamenti rendszer véletlene fölébök emelt a polgári életben? Mi értelme volna annak, hogy a püspökök szellemi fejükkal ne érintkezessenek másképp, mint talán épen a hitetlenek és szabadkőművesek közül választott kultuszminiszter útján?

El kell ismerni, hogy ebben a szempontban van valami igaz. Az egyház és állam viszonya azon radikális átalakulásában azonban, mely előtt Franciaország áll, vizsgálunk szükség a jövő minden esélyét, mely a felekezetek közti erőviszonyokra kihathat. Ennek mérlegelése mellett pedig nem kell-e vajjon alaposnak tartanunk azt az aggodalmat, hogy a katolikus felekezeti oktatás, elvetvén gondját annak, hogy a felekezet nélküli kormány tettei élesebb bírálata esetén kockáztatja fizetését, élni fog jogával, hogy nyilvánosan ócsárolhassa a fennálló állapotokat s dicsóítsen egy oly rendszert, melyben a katolikus vallás újra vissza fogja nyerni régi elsőségét? Ez Franciaország alkotmánya mellett sokkal kevésbé ütközik nehézségekbe, mint nálunk, hol ugyanez a politikai gondolat sugalta a papság jövedelmének a nemzetiségi egyházaknak nyújtott államsegélyvel való kiegészítését.

Várnai Sándor.

T Á R C Z A.

A BUDAI ZSINAT TAGJAINAK NÉVSORÁRÓL.

Nem polemizálni akarok, csak a Zoványi által tagadott történeti adatok igazságát kívánom megállapítani. Épen azért őrizkedni fogok annak a hangnak és modornak használásától, melyet Zoványi, legutóbbi feleletében használni jönak és szükségesnek látott. Az alábbi rövid tételekben mutatom ki a Zoványi állításainak alaptalan voltát.

1. Nincs igazsága Zoványinak, mikor azt mondja, hogy Szentmiklósi Sebők Sámuel a budai zsinatnak tagja volt. A Zoványi által idézett Szeremley Sámuel nyilván mondja. (195. l.), hogy a békési traktusnak Szőnyi Beniaminon kívül még Domokos Lőrincz volt a zsinati követe. Szentmiklósi felment Szőnyivel Budára, jelen is volt a zsinat ülésein, de nem mint rendes vagy póttag, hanem, mint az öreg Szőnyi kísérője, támogatója és tanácsadója.

2. Nincs igazsága Zoványinak, mikor az mondja, hogy Révész Szőnyi Beniamint „végképen kihagyja teljességet követelő névsorából“. Illető kis munkám 25. lapján szóról-szóra ott áll „... minden kétségen felül van, hogy Szőnyi, mint a békési egyházmegye követe, résztvett a zsinaton; annak végzéseit alá is írta“.

3. Nincs igazsága Zoványinak, mikor azt állítja, hogy a póttagok csak az esetben tekintettek rendes tagoknak, ha a kerületek részére és nem — mint Révész gondolja — az egész zsinatra „határozott szám“ kitelése szükségessé tette, illetőleg megengedte. Ellenben igazsága van e pontnál is Révésznek, a mit bizonyítok azzal, hogy a választott tagok kerületenkénti megosztását, a Zoványi névsora szerint, egybevetem a zsinat jegyzőkönyvében foglalt névsorral.

A zoványi névsora szerint volt:

	Egyházi	Világi	Összesen
Dunamellékről	12	12	24
Dunántúlról	12	12	24
Tiszamellékről	13	13	26
Tiszántúlról	13	14	27
azaz összesen	50	+ 51	= 101

választott rendes tag. (Igaz, hogy a zsinati tagok meghatározott száma csak 100 volt!)

A budai zsinat jegyzőkönyve szerint pedig a megnyitó ülésen jelen volt:

	Egyházi	Világi	Összesen
Dunamellékről	12	14	26
Dunántúlról	12	12	24
Tiszamellékről	13	13	26
Tiszántúlról	11	13	24
azaz összesen	48	+ 52	= 100

rendes (vagy a rendes helyébe lépett pót-) tag. A ki összeveti e két táblázatot, azonnal látja, hogy a zsinat megnyitásakor Dunamellékről (a helybeli egyházkerületből) kettővel több, viszont Tiszántúlról kettővel (illetőleg Zoványi szerint hárommal) kevesebb tag volt jelen, mint a mennyi az illető kerületekből választatott. Hogy a 100 szám teljesen meglegyen; a hiányzó tiszántúli 2 rendes tag helyébe 2 dunamelléki póttag számítottatott a rendes tagok közé.

4. Nem tartozik ugyan a fenforgó kérdés körébe, de mivel Zoványi a vitába belevont egészen más tárgyat, nekem is ki kell jelentenem, hogy nincs igazsága Zoványinak, mikor azt állítja, hogy a pátens visszavonásának körülményeire nézve Révész a végeredményben nem állított egyebet, mint a mit azelőtt egy hónappal Zoványi állított. Bizonyítás nem szükséges, mert mindkettőnk cikke a tisztelt olvasók előtt van.

Végre még megkérdezhetném Zoványitól, hogy miféle hiteles forrásban van feljegyezve Dobos Istvánról, hogy janitora volt a budai zsinatnak? De hát mégsem teszem fel ezt a kérdést, nehogy ismét válaszra kötelezettnek érezze magát. Ellenkezőleg, a jó ízlés nevében kérem, hogy nyugodjék meg a változhatatlan történeti adatokban s ne szaporítsuk tovább is a szót.

Ha mindazonáltal még mindig lenne valami kifogása most előadott négy tétel ellen, ajánlok egy jó utat és módot,

melyen rajtam, minden további polémia nélkül, teljes elégtételt vehet. Kérjen fel három szakembert, például a többi négy református theol. akadémia egyháztörténelem tanárai közül hármat, s ez a választott bíróság ítélje meg és mondja ki, hogy a vitás pontokra nézve kinek van igaza. A kinek nincs igazsága, fizessen a sárospataki „Uj Vay-Mocsári-alapra“ 100, azaz száz koronát. Én a választott bíróság ítéletének ezennel alávetem magamat.

Kassa.

Révész Kálmán.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

Az újszövetségi görög nyelv történelmi, alaktani és mondattani szempontból. Irta *Erdős József*, a theol. doktora és professzora, 1904. Ára két korona.

Végre megindul tehát a bibliai nyelvészeti kutatás terén is a rendszerező munkálkodás. Említett mű, külföldi idevonatkozó irodalom figyelembevételével s a tárgyalt anyag mély ismeretével igyekszik az újszövetségi görögséget rendszerbe foglalni. Előfutárja ez a mű a szerző által megígért (81. lap) újszövetségi szótárnak, melynek mielőbbi sikeres bevezését — azt hiszem — velem együtt sokan óhajtják, s melynek megjelenésével a bibliai intensiv kutatás széles körben aránytalanul könnyebbé lesz.

Szerző, bizonyára tárgyi nehézségekből kiindulva, három részre osztotta művét. I. történelmi áttekintés, II. alaktani rész, III. mondattani rész. Szükséges volt az első főcím is az írók és sajtáságaik különbözősége miatt.

A makedoniai vagy alexandriai dialektus, a melyen az újszövetségi szentírók írtak, sem nem a classikus, tiszta görögség, sem a túlzóan megítélt, hebraismus által rontott görögség: az igazság a kettő között van. Legjobban világosságot fognak e tekintetben magok az írók deríteni. Pál, kitől a zsidókhoz írott levél kivételével a neve alatt ismert újszövetségi iratok származnak, sem tudós, sem szónok nem volt. A görög nyelvet nem irodalmilag, hanem gyakorlatilag ismerte. Nyelvi nehézségekkel is kellett ugyan küzdenie, de irányát különösen jellemzi a gondolatbeli mélység küzdelme a formával. Lukács ír aránylag legtisztábban, több példa fordul nála elő a hellenismusra. Jánostól ered az apokalypsis, a 4-ik evangyéliom és a neve alatt ismert három levél, noha az első és utóbbiak között elvitathatlanul nagy nyelvi különbségek vannak. Az apokalypsis irálya hebraismussal teljes: gyakran fordul nála elő a prófétai előterjesztés következtében enallage temporum; a pronomenek használata stb. a mellett bizonyít, hogy még nem volt

járatos a nyelvben. A 4-ik evangyéliom és a levelek egészen gyakorlott írókat mutatnak, ki a lelkében élő eszméknek megfelelőleg gyakran telíti a köznyelvből kölcsönzött szavakat új fogalmi tartalommal s lesz előadása rhetori jellegű, minek magyarázata szerző szerint abban van, hogy a művek írása között hosszabb idő telt el. Egészen héberes a Máté evangyélioma, de nem azért, mert fordítás: ellenkezőleg Máté írhatott szöveget héber és görög nyelven külön-külön, a mellett, hogy mind a két irat eredeti maradt. Márk evangyélioma nem kivonat: forrása Péter volt. Főszajtsága a latinosság; de hogy eredetileg latinul írott volna, téves. Péter mind a két neve alatti levelet maga írta. A Pál által megállapított különleges kifejezéseket használja, temérdek hapaxlegomenával. Jakab sajátsága az ellypsis. A zsidókhöz írott levelet illetőleg utal szerző kiadott művére, noha teljesség szempontjából nem kellett volna a rövid jellemzést elhagyni. Eme főbb vonásokon kívül természetesen számos másat is sorol fel, mindannyit bőven igazolván példákkal, hogy miután így az írók különleges jellegét megállapította, áttérjen a maga egységében felfogott újszövetségi görög nyelv ismertetésére.

A κοινή διάλεκτος valóságos világnyelv, melynek legjellegzetesebb nyelvi emlékeit az újszövetségi iratok képezik és így a kánonban egyáltalán nem valami különleges, másutt fel nem található nyelvtani alakról van szó. Tanulmányozására különösen fontosak: a fayumi görög szövegű leletek és a kánoni iratok autographonai, meg az ezek alapján készült codices majusculi és minusculi.

Ezeknek alapján igyekszik aztán szerző a helyesírás különbségeket megállapítani — mert külön újszövetségi orthographiáról szó sem lehet — és a szövegkritikusok eljárását helyesbíteni. Érdekes ingadozásokat mutat fel a hiányjelzésnél, iota subscriptumnál; elítéli, hogy Lachmann és Tischendorf a kettős ρ felibe nem nyomtattak hehezetet stb. Mélyreható a hangjelölésre vonatkozó pár megjegyzés. Legtöbb eltérést mutat azonban a névragozás. Bő példákkal igazolva van itt felmutatva a κοινή διάλεκτος eltérése a classikus görögségtől, esetleg egyezése más dialektussal külön a magánhangzós, külön a mássalhangzós neveknél; majd a görögösített nevekről tárgyal. Az igeragozás egyik, másik eltérése byzáneci íróknál, sőt Homérnál is fordul elő; nagy változatot mutat fel az augmentum temporale és syllabicum: néha egyáltalán nincs jelölve, másszor háromszoros jelölést is találunk. Egész különlegesek a mi végű és hiányos igék szokatlan alakjai. A szóképzésnél különösen a szóösszetétel a jellemző. Végezetre ide, az alaktanhoz csatolja szerző a szóképeket, mely szóképek és alakzatok természetesen jó részben héber eredetűek s így az újszövetségi görögség elűtő sajátosságaiul méltán tekinthetők, melynek Jézusnak parabolái, az Istenre

vonatkozó anthropopathikus és anthropomorphistikus szólásmódok, allegóriák, keleti szokásokból vett metonymiák stb.

Legterjedelmesebb része a műnek a mondattan (54—93-ik lap), a minthogy legfontosabb részéül is természetesen ezt kell tekintenünk, mint a mely az exegesisnek alapjául szolgál.

Az aprólékosságig menő pontossággal szól itt szerző a névelőről. Sok érdekes mondanivalója van a névmásokról, melyek, tudvalevőleg, érzelmi vitákra is adtak igen sokszor okot. Rendkívül sok adatot tartalmaz tömören a főnevekről írott szakasz. A nemeket, a neutrum kivételével, a kánonírók betartják, de nem használják a dualist még *ἄλλο* mellett sem. Az esetek használatánál bizonyos keleties színt kölcsönöz irányuknak, hogy praepositíót használnak olyan esetben is, mikor az ige maga elég volna. Helyesen jegyzi meg, hogy a gen. obj. és subj. megkülönböztetése inkább exegetikai alapon lehetséges. Hogy mily távoli vonatkozású genitivusos összetételt megenged az újszövetség nyelve, példa rá *ἀπὸ τοῦ σπυροῦ* a kereszten kiontott vér stb. Fonák szerkesztésre mutat közben-közben a gen. abs. is (65. lap). A dativus használatának különleges sajátosságait is gondosan kiemeli. Egész sereg érdekes vonzat van az accusativusnál felsorolva igék mellett. Dicséretet érdemelnek a classikus utalások, melyeket szerző felvilágosításul közöl,

A melléknevek használatánál jellemző a héberes femininum, mikor általános értelmű neutrum kellene, továbbá a classikus görög-ségben nem használt új melléknevek képzése stb. Az igék tanát három czim alatt tárgyalja szerző: *a)* alakok, a classikus görög-höz hasonlóan; *b)* időik, hol megtartotta a régi praesens, imperfectum, perfectum stb. elnevezést, de az értelmi különbségek helyes megadásával, hogy mikor folyamatos, mikor bevégezett és beálló a cselekmény; *c)* hosszabb szakasz szól a módokról. A viszonyszavak helyes értéke egy nyelv gondolatvilágába behatolásnak elsőrendű követelménye. Vonzataik szerint tárgyalja a praepositíókat, mindenütt bő idézetekkel s igen helyesen mindenütt a mondatban központi cselekvésből igyekeztvén a helyes értelmet megadni, hogy ahhoz milyen viszonyt jelöl az illető viszonyzó. Egyéb nem ragozható szavak (kötőszók stb.) tárgyalása után végül pár mondat szerkezeti és mondatfüzési sajáttságot említ fel, így a gyűjtőnevek után többesszám használata anakoluthon, oratio vánata stb.

Elismerés illeti a szerzőnek hatalmas nyelvészeti és exegetikai ismeretét, a szent könyv szövegébe való azt a belemélyedést, mely nem egy-két hónapi munka eredménye, hanem az egész, tanulmányozásban, szorgalmas önképzésben eltelt életet igényelte. Hogyan fogja jutalmazni a theol. irodalmat olvasó s tanulmányozó közönség, nem tudom. A munkának megfelelőleg aligha lesz képes. Mert ez kiváló szakmunka. A ki a benne foglaltakat végigtanulmányozza,

az mindenre kellő felvilágosítást nyer. Én őszinte szívvel óhajtom a legjobb sikert e munkának és jó lélekkel ajánlom a művet a theologus közönség figyelmébe.

Mezőtúr.

Lic. Lencz Géza,
theol. m.-tanár, ev. ref. lelkesz.

A középkori intézmények bomlása és a renaissance.

A Nagy Képes Világtörténet VI. kötete. Írták: dr. Csuday Jenő és dr. Schönherr Gyula. Révay Testvérek kiadása. Budapest, 1904. A 667 lapos kötet ára díszkötésben 16 korona.

A nagy irodalmi vállalatnak ez a 6-ik kötete elkésve jelent meg, mert a kötet munkaközben több ízben gazdát cserét; ez a körülmény azonban semmit se von le a munka értékéből. A nagy vállalatnak azt a feladatát, hogy a magyar nemzeti históriát beillessze a világtörténelem lánczolatába, ez a kötet is sikeresen oldotta meg. A kötet legnagyobb részét Csuday Jenő, magyar részét Schönherr Gyula írta; mind a két szerző egyetemi m.-tanár és jónevű történetíró.

A középkor összefoglaló képét megrajzolni nem csekély történetírói feladat. Magyar irodalmunkból eddig csak egyes részeit és vonásait ismertük a középkor utolsó századának. A renaissance-nak is hiányzott a megfelelő rajza. Ez a kötet most ezt a feladatot próbálja megoldani, és egészben véve elég sikeresen oldotta meg.

Érdekes kor az a középkor, egyes vonásaiban. Szürke klastrom kékelő hegyen, hol a scriptoriumban szelid arcú vén barátok másolgatják ékes fractura-írással, piros initialekat vetve a miniumos kalamussal, a szentek életét. A fiatalja meg égő szemmel festegeti Horatius istentelen poétának a verse fölé a csábító Lalage arczamását. Lent meg a völgyben barátok tanítják a népet szántásra-vetésre, Isten nevének nagyobb dicsőségére. S fent a várakban mór csatákban kicsorbult fegyverek, a kongó vén folyósokon bársony csótárok, faragott csontnyergesek, hímes bársonyban fáklya-fénynyel járó meseszip asszonyok, apródok, lovagok, vitézi tornák véres-pajkos képe. Másik vonás továbbá a liliumformára nőtt törekeny szép lányok, a kik ápolgatják picziny kertjüket a vár bástyáján, egy pár lépés kerületben, a hol a sziklán maréknyi földben eldédeltettek egy-két virágot, mint a hogy a Somló, Füleléc bércein ma is látjuk. Ez a középkor a maga kegyetlenségében ájtatos volt, a maga szilajságában istenes, a maga vadságában tele szépséggel és művészettel.

Igen. Művészettel volt tele a középkor levegője, kivált az

utolsó századában. Művészet tapadt a templomok, várak köfalának freskóihoz, miniatur-festők kisdud rajzaihoz. Ott van a művészet szépséges asszonyok himzett rokolyáin, aranyesipkés fejkötőin, mintás fátyolfoszlánynain, lovagok czifra vértjein, jámbor hegedősök dalában. Csakhogy ez a művészet kevés embernek kedvéért volt, főrangú uraknak, főrangú asszonyoknak tetszésére. A jobbágylány szíve megszakadtáról nem énekelt az igricz, a völgyek jajszavát nem jegyezték fel a krónikák. S ez a renaissancekori élet egyik alapvonása, mely az antik világ, a görög-római élet arisztokratizmusából rá maradt örökség. A mi távolságunkból kétesen látszik, vajjon ez a kékes fény, mely a középkor fölött dereng, a barbárságon épült régi művészi világnak alkonyfénye-e, a melynek napja a renaissanceban még egyszer visszanezett, vagy az újkor hajnal-sugárzása?

Csuday könyvének nagy érdekessége és egyszersmind bece is, hogy a középkori intézmények bomlását és a pogány művészi világ renaissancekori felújulását a magok jellegzetes vonásaiban éles szemmel és nagy tudással domborítja ki. Nézőpontja elfogulatlan. itéletei elég tárgyilagosak, a stílusa pedig szép.

Hasonló elismerés illeti a Schönherr-írta magyar történeti részt, a mely nemzetünk történetének az Anjou-ház és Mátyás alatti fénykorát és a Jagellók alatti bukását ismerteti színes, hű és erőteljes vonásokkal.

A szép, sőt díszes kiállítású könyvben tömérdek az illusztráció, a melyek kitünő megválasztása egyrészt bizonyára a szerkesztő Marczali Henrik érdeme. Az egész kötet összefoglalását is a munka végén maga a szerkesztő írta. Az illusztrációk közül különösen ki kell emelnünk II. Ulászlónak levelét a pórlázadásról, a színes képek közül a Hunyadiak czimerlevelét, Mátyás trónkártyját és egy mise-könyvének gyönyörű első lapját, a melyeken kívül még számos művészi kép, több magyar vonatkozású is van a kötetben.

A röviden bemutatott 6-dik kötet utolsó előtti darabja a nagy vállalatnak, melyből immár csak egy kötet, a 12-ik van hátra, mely dr. Marczali Henrik szerkesztő tollából a legújabb kor történetét fogja ismertetni.

V. F.

b) Külföldi irodalom.

Cathrein V. : Moralphilosophie. I—II. kötet. IV. bővített kiadás. Freiburg in Breisgau (Herder) 1904. XVI + 677 és XII + 744. l. Ára?

Egy jezsuitának erkölcs-bölcsészeti munkája ez, a melyben a tudományos elvek s igazságok erős versenyre kelnek a „rendi” elvekkel s igazságokkal, a rendszeres feldolgozás elismerést követel, a tárgybőség és sokoldalúság dicséretre számíthat, a tudományos készültség és tárgyiaság pedig egyenesen hódolásra kényszerítenek, úgy azonban, hogy a protestáns erkölcsi világnézet tisztaságának fölnye mindig megmarad!

Ezt a pár sorban sokat mondó elismerést a következőkben próbálom meg bebizonyítani azzal a czélzattal, hogy protestáns álláspontról az ellenféllel szemben teljes joggal lehet és kell az elismerni valót irodalmi téren igazolni.

A hatalmas két kötet közül az első az ú. n. *általános*, a második az ú. n. *különös* morál-bölcsészetet tartalmazza a következő tárgyak szerint:

A morál-bölcsészet fogalmának és tárgyának, továbbá forrásainak és módszerének, végül felosztásának előrebocsátása után az első kötet mint első rész az erkölcsi jó cselekedet általános elméletét tárgyalja, még pedig 8 könyvbe beosztva, mindenik könyv külön fejezetekre s minden fejezet külön szakaszokra osztva.

Tárgyai a nyolcz könyvnek ezek: 1. az ember természete s az emberi cselekedetek phisikai szempontból, 2. az ember rendeltetése, 3. az erkölcsi jónak a szabályai, 4. az alanyi erkölcsi jóság, 5. a természeti erkölcsi törvény, 6. a lelkiismeret, 7. a bűn és az érdem, 8. a jogtan.

A második kötet két részre oszlik, t. i. az egyéni köteleességek és jogok tanára és a társadalomtanra, amaz 5, emez 3 könyvben tartalmazván anyagát, a mely az első részben ez: 1. az ember Istenhez való viszonyában, 2. az ember önmagához való viszonyában, 3. az embereknek egymáshoz való személyes viszonya, 4. a tulajdonjog, 5. a szerződések; a másodikban pedig ez: 1. a család, 2. államtan, 3. a népekjoga.

Függeléke van az első kötetnek: áttekinti a legjelentősebb kultur- és természetes állapotban levő népek erkölcsi felfogásai felett, a második kötet végén a pontos név- és tárgymutató foglal helyet.

Ez a külső kép is elárulja, hogy alaposan tagolt s beosztott tárgyalási anyag van a munkában s hogy a szerző rendszere ellen az építési munkálat szempontjából nem emelhetni lényeges kifogást, nem különösen akkor, ha látjuk a tárgyalás folyamán azt, hogy az első kötet általánosításának a második kötet részletezése teljesen szolgálatában áll s ha észre tudjuk venni azt, hogy az erkölcsi cselekedet-elmélet a társasági elmélettanban is teljesen érvényesül a nélkül, hogy az ismétlések veszedelme fenyegetné az író, vagy olvasóját.

Az egész műnek legbecsesebb részeként a II-ik kötetben levő s a socialismusról szóló előadást tekinthetni, a melyben *történelmi* fejlődésben van bemutatva ez a fontos erkölcsi életelv, feltüntetvén Cathrein első sorban az ó- és középkori socialismust, majd a modern socialismus úttörőit ismerteti de Saint Simon, Fourier, Luis Blanc, Rodbertus, Lassalle személyében s végül *Marx* rendszerét mutatja be kimerítő előadásban. A bírálat, a melyben Cathrein a socialismust részesíti, ott hegyeződik ki, a hol a socialismus *lehetetlenségét* állítja előtérbe s a hol a nemzetköziséget bizonyítja lényege gyanánt. Igen sikerült az a kritikája, a melyben a családöt mutatja be a socialisták társadalmi életében, a hol az Engels, Stern és Liebknecht álláspontján a szabad szerelem elve érvényesül. Ehhez a socialistikus részhez számítandó az is, a mely a tulajdonjognak történeti fejlődésével foglalkozik.

Igen értékesnek tartom az első kötet függelékét, a mely mintegy kabinetképpen egyesíti a tárgyra tartozó anyagot s minden jellemző vonásnak felhasználásával szól az olvasó lelkéhez.

Minden egyes kérdésnél foglalkozik az író az ellentétes felfogásokkal is és mindenütt megadja, a hol van, a történelmi háttérrel is, hogy előadása annál értékesebb legyen.

Jellemző azonban, hogy a hol csak lehet, nagy egyházi férfiakra támaszkodik s azok véleményével akarja a maga felfogását tetszetősebbé tenni, természetesen abban az értelemben, hogy a nagyokra való esküvéssel legyen egyháza előtt munkája értékes és elismert. De el kell ismernem azt is, hogy a kisebb kaliberű jezsuitákkal szemben van bátorsága önálló véleményt is nyilvánítani, jeléül annak, hogy a jezsuita írók is csak akkor lesznek *nagyok*, ha azoknak *kikiáltatnak!*

Jezsuitavoltát különösen a probabilismusról szóló részletnél árulja el a lelkiismeretet tárgyalva, a hol magát a probabilismust olyannak tünteti fel, mint a melyet érvényesíteni kell. Vitakozása is különösen itt lendületes a protestáns írókkal szemben, a kiknek műveit olvasni, úgy látszik, nem volt ránézve halálos bűn, éppen a probabilismus alapján.

Idézetekkel bőven ellátott, az utalásokkal nem fukorkodó, a kérdést minden oldalról érintő, a lényegyet helyesen megállapító munka a Cathreiné, a ki, úgy látszik, a tudományt és az elméleteket magáért és igaz voltukért műveli s szereti, a kinek felekezeti állospontja, ha meg-

van is, de a tagadhatlan valóságokat nem akarja elfrgultságból eltüntetni, vagy szórszálhasogatásokkal kiforgatni igaz voltuktól.

Méltó azért a munka arra, hogy protestánsok is olvassák és foglalkozzanak vele.

Dr. Tüdös István.

Schmidt: Die Geschichte Jesu. Erläutert. Mit 3 Karten von Prof. D. K. Furrer (Zürich) und einem medicinischen Gutachten zur römischen Kreuzigung sammt 2 Abbildungen ins Text und neun Tafel in Lichtdruck. Tübingen und Leipzig (Mohr) 1904. 423. lap. Ára az I. kötettel együtt 11 márka.

Első kötetét, Jézus élete történetének „elbeszélését“ a „Prot. Szemle“ 1899. évfolyamában ismertettük. A második kötet „magyarázata“ az elsőnek, „azzal a szerény feladattal, hogy az elsőnek elbeszélése nem volt önkényes alkotás“. Az első kötet IX. fejezetében a Jézus élettörténetére vonatkozó eddigi kutatásoknak eddigi „összefoglalója“ akar lenni. Mint előszavában mondotta: alig 1 évnek történetéről van itt szó, a mely története a világ nyomorúsága ellen intézett támadásnak, mely belejátszik a zsidóság történetébe s Izrael szent iratainak magasztos vallásos szellemi talajába. Jézus élettörténetéről szóló rajzának az a ezélja, hogy föltüntesse, hogyan lett Jézus az adott történeti viszonyok között az Isten örök határozatából szellemének ereje és szabad elhatározása folytán az emberiség megváltójává s miként teljesedett be az eszmének örök világossága a maga teljes fényében és gazdagságában. Egyenként méltatta behatóbban az akkori világ nyomorúságát az evangélium kezdetét, Jézus mozgó gondolatait, első eredményeit és küzdelmeit, ígét. Az első ellentmondásokat, messiási bizonyosságait, jeruzsálemi útját s a Sion elleni támadásokat. Megrázó vonásokkal rajzolta meg összefoglaló alakban Jézus életének nagy drámáját, mely betölti az egész világtörténelmet, a melynek épen középpontja és legfelségesebb eszménye most és mindenkoron.

Testes „magyarázataival“ bővebben fejt ki Jézus élettörténetének főbb összefüggő kérdéseit, a melyeknek rajza az I. kötetben van letéve. Szakaszról-szakaszra követi az első kötetnek előadását s az evangéliumok szövegkritikai megvizsgálása és Pfeiderer „Urchristentum“ cz. műve alapján folytonosan utal Jézus beszédeire s az ősker. gyülekezet élő hitére. Így nevezetesen egyenként ismerteti a Krisztus történeti személyiségéről szóló nem keresztyén adatokat, majd a ker. bizonyosságok közül a belső evangéliumot, Pál és János keresztyénségét, a héber evangéliumot s behatóan foglalkozik Jézus történetének főbb kérdéseivel, a melynek p. o. Jézus nyilvános föllépésének éve, az istenorzsága, a Messiás és az emberfia eszméje, a törvényt és az ítéletet. Növeli a mű értékét és használhatóságát az a körülmény, hogy beható vizsgálatokat ad és

két orvosi szakvéleményt nyújt a római keresztre feszítettéről és Fulda, Krauss és más szaktudósok előzetes kutatásai alapján teljes megvilágításba helyezi az első Nagypénteknek valódi lefolyását, a melynek a kereszt mai alakja semmi tekintetben sem felel meg. Három földrajzi térképet rajzolt Furer, zürichi tanár, a galileai tóról, Jézusnak utolsó jeruzsálemi útjáról és Genezáreth taváról, a mihez aztán még a valódi római keresztre feszítettéről szóló kép is járul.

Schmidt művének mindkét kötetében Jézus élettörténetének klaszszikus előadásával van dolgunk, s főleg a II. kötet valóságos irodalomtörténeti kalauz Jézus élettörténetéhez. Művét Schleiermacher „beszédei”-hez hasonlóan „a művelt közönséghez” intézte. Mint elsőrangú újabb theol. irodalmi jelenséget Holtzmann, strassburgi tanár, ismertette a „Protest. Monatshefte” hasábjain. Sz. M.

A M. Prot. Irodalmi Társaság pénztárába 1904. évi június 1-től augusztus 31-éig befolyt összegek kimutatása.

1. **Pártfogó tagok alapítványai után 5% kamat: 1904-re:** Bányai ág. hitv. ev. egyházkerület, Pesti ág. hitv. ev. magyar egyház, Dunántúli ág. hitv. ev. egyházkerület.

2. **Alapító tagok tökefelzetése: Baczó Mózes 50 K.**

3. **Alapító tagok kötvényei után 5% kamat: 1904-re:** Beregi ev. ref. egyházmegye, Külső-somogyi ev. ref. egyházmegye, Fogarasi ev. ref. egyház, Kármán József Ujverbász, Dévai ev. ref. egyház, dr. Szlávik Mátyás Eperjes, Marosközi unit. egyházi kör, Szolnoki ev. ref. egyház, Losonezi ev. ref. egyház, Irinyi ev. ref. egyház, **1901—1902-re:** Debreczeni ev. ref. hittanszéki önképző-kör, **1903-ra:** Pápai ev. ref. theol. önképző-kör, **1903—1904-re:** Kalotaszegi ev. ref. egyházmegye.

4. **Rendes tagsági díjak évi 12 koronával: 1904-re:** Dalviz Hugó Pozsony, Tatay Imre Székesfehérvár, Ruszkay Gyula Jánosi, Bachát Dániel Budapest, Gonda Béla Budapest, dr. Kelemen Mór Budapest, dr. Kéler Zoltán Budapest, Keresztessy Sámuel Budapest, Laky Dániel Budapest, Lakatos Sámuel Maros-Vásárbely, Nagyhonti ev. ref. egyházmegye, Gyórfy József H.-M.-Vásárhely (félévre), Peti Lőrincz Bürüs, dr. Finkey Ferencz Sárospatak, Fűzy János Göncz, Molnár István Nagy-Kálló, Gulyás Benő Mező-Csáth, Gönczvidéki ev. ref. lelkesítő kör, **1901—1904-re:** Garzó Gyula Gyoma, dr. Bartha Béla Debreczen (30 kor.). **1903—1904-re:** Budapesti ev. ref. hitoktató testület, Józán Sándor Katádfa, Varga Zsigmond Mohács, **1903-ra:** Boglár Sámuel Pedér, Janka Károly Homonna, Nyakas Balázs Tisza-Poglár, dr. Katona József Miskolcz, Palóczy Czinke István Rimaszombat, Rimaszombati ev. ref. egyház. ifj. Antalffy László Kassa, Kutas Bálint T.-Szt.-Miklós, **1902-re:** Brádi ev. ref. egyház, **1902—1903-ra:** Ujj József F.-Kázmárk.

5. **Pártoló tagsági díjak évi 6 koronával: 1904-re:** Csengeri Dezső Kassa, Földváry Géza Vác-Hartyán, Mihálovich Samu Bér, Görgey János Nagy-Ida, Zsákai ev. ref. egyház, Nagy Elek Uj-Léta, Vattay László Rimaszécs, Fodor György Perkupa, Pataki János Malyinka, Magyar Bertalan Nagy-Dobrony, Zalai ág. hitv. ev. egyházmegye, Hajdu János Zsegnye, Jándi ev. ref. egyház (10 kor.), M.-Jánosi ev. ref. egyház (10 kor.), Tiszavidi ev. ref. egyház (10 kor.), Mezővári ev. ref. egyház (10 kor.), Órás Kálmán Ónd, **1903—1904-re:** Pósa Lajos Radnóth, Jósavay Dénes Szutor, **1901—1903-ra:** Halmi Gyula Miskolcz, Kötse István Sárospatak, **1905-re:** Czékus László Abauj-Szántó, **1903-ra:** Czeec András Zsércz, **1902—1903-ra:** Rizner Károly T.-Dob.

6. **Segítő tagoktól évi 3 koronával: 1904-re:** Vértesaljai ev. ref. egyházmegye (12 kor.).

7. **Könyvekért:** Hornyánszky cég útján 568 K 66 fill., eladott Szemle füzetekért 3 K.

8. **Károli-alapra:** Hornyánszky cég útján: Koszorú füzetekért 1650 K 17 fill. Házi kincstárért 1021 K 57 fill.

9. **Adomány:** Bihari ev. ref. egyházmegye 13 K 56 fill.

10. **A biblia-társaság jub. alapjára:** Karanes ev. ref. egyház 3 K Csurgói ev. ref. egyház 7 K.

Összesen befolyt 4322 korona 96 fillér.

Budapest (IV., Deák-tér 4.), 1904 szeptember 1-én.

Bendl Henrik,
társ. pénztárnok.

Tájékoztató

a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság felől.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság célja, hogy az evangéliumi protestáns tudományos egyházi és népszerű vallás-erkölcsi irodalmat művelje, terjeszse, s az egyházi életet evangéliumi alapon irodalmi uton ápolja és fejlessze. Ezekre a czélokra jelenleg a következő kiadványai szolgálnak:

I. Protestáns Szemle.

Protestáns havi folyóirat. Megjelenik (július és augusztus kivételével) minden hónap 15-én, évenként 10 füzetben 40 íven. Tartalmát irányozzák, tanulmányok, kisebb monografiák, hazai és külföldi egyházi és irodalmi szemlék képezik. Cikkei a tudomány színvonalán állnak, de a nagyközönség által is élvezhető módon népszerűsítőleg vannak kidolgozva. *A Protestáns Szemlének a Magyar Prot. Irod. Társaság pártfogó, alapító, rendes és pártoló tagjai tagdíj fejében kapják.* Előfizetési ára nem tagoknak egész évre 8 kor. Most a XVI-dik évfolyam járja.

II. Tudományos könyvek.

Tudományos egyházi, főleg egyháztörténeti művek sorozata, melyben kidolgozott egyháztörténeti eredeti monografiák és theologiai tudományos munkák jelennek meg. Évenként egy kötet, 20–25 ív terjedelemben; eddigé 16 kötet. A Társaság *pártfogó, alapító és rendes tagjai tagdíj fejében, a többi tagok kedvezményes áron kapják.*

III. Egyháztörténeti Adattár.

M. prot. egyháztörténeti okmányok gyűjteménye. Évenként egy kötet, 10–12 ív terjedelemben. Eddig 3 kötet. *A pártfogó, alapító és rendes tagok tagdíj fejében kapják.*

IV. Házi Kinestár.

Vallás-erkölcsi építő könyvek sorozata, főleg a művelt közönség számára. I. kötet: *Csendes órák*, angolból fordította *Szász Károly*, dunamelléki püspök; II. kötet: *Mártha és Mária*, francziából fordította *Vargha Gyuláné*. III. kötet: *Áhitat szeretet*. Vallásos költemények, írta *Szabolcska Mihály*. IV. kötet: *Az ő nyomdokain*, angolból fordította *Csizmádia Lajos*. *A segítő tagok tagdíj fejében kapják, a többi tagok külön fizetés mellett, Ára csinos vászonkötésben minden egyes kötetnek 2 kor., diszkötésben 4 korona.*

Mindeme kiadványok megrendelhetők a Társaság főbizománosánál, *Hornyánszky Viktor könyvkiadónál* (Budapest, Akadémia bérháza). *A reklámáncziók is hozzá intézendők.*

V. Koszorú.

Vallás-erkölcsi népies kiadványok sorozata. Elbeszélések, életrajzok, történeti rajzok, hitelesítő traktátusok. Évenként 10 füzet, eddig 110 füzet. *A segítő tagok tagdíj fejében kapják, a többi tagok külön fizetés mellett.* Ára füzetenként 8 fill., 15 füzetből álló kötetenként 1 60 kor., 5 füzetből álló kötetenként *Protestáns Családi könyvtár* címen 60 fill.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak tagja lehet bármely magyar honfi és honleány, a ki a Társaság célját clómozdítani hajlandó s ez iránt szándékát vagy a titkárnál (*Szöts Farkas*, IX., Kálvintér 7. sz.) vagy a pénztárnoknál (*Bendi Henrik*, IV. ker. Deák-tér 4. szám a.) bejelenti. *Pártfogó* tag egyszer-mindenkorra ezer koronát fizet vagy kötvényileg biztosít, *alapító* tag egyszer-mindenkorra kétszáz koronát fizet vagy biztosít a Társaság javára. *Rendes* tagok évenként 12 korona tagdíjat, *pártoló* tagok évenként 6 koronát, *segítő* tagok évenként 3 koronát fizetnek.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

S Z Ö T S F A R K A S,

THEOL. AKADÉMIAI TANÁR,

A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 8 kor.

Az ujjvidéki vándorgyűlés EMLÉKKÖNYVE — A M. P. I. Társaság
1903-iki EVKÖNYVE.

BUDAPEST,
HORNYÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA
1904.

TARTALOM.

a) Újvidéki Emlékkönyv.

	Lapszám
1. Imádság az istentiszteleten. <i>Baksay Sándor</i>	3
2. Predikáció az istentiszteleten. <i>Famler A. Gáspár</i>	5
3. Záróbeszéd és áldás az istentiszteleten. <i>Baksay Sándor</i>	11
4. Közgyűlési elnöki beszéd. <i>Antal Gábor</i>	15
5. Diszgyűlési elnöki beszéd. <i>Hegedűs Sándor</i>	18
6. A biblia és a legújabb ásatások. <i>Jausz Vilmos</i>	22
7. Az ifjúság keresztyén gondozásából. <i>Szilassy Aladár</i>	55
8. Az egyház szociális feladatáról. <i>Bernát István</i>	66
9. Újabb költemények. <i>Szabolcska Mihály</i>	79
10. Az újvidéki vándorgyűlés krónikája. <i>Krónikás</i>	83

b) Társulati Évkönyv.

1. Titkári jelentés a társulat működéséről. <i>Szöts Farkas</i>	00
2. Választmányi ülés jegyzőkönyve	104
3. Közgyűlés és diszgyűlés jegyzőkönyve	108
4. A tisztikar és a választmány névsora	113
5. Számadás, vagyonkimutatás, költségvetés	114
6. A kiadványok raktárjegyzéke	116
7. A társulati tagok névsora	117

Társulati értesítő.

1. Az újvidéki közgyűlés határozatából, tisztelettel fölkérem a M. P. Irod. Társaság tagjait, hogy a Társaság kiadványainak terjesztésében minél számosabban és minél buzgóbban részt venni sziveskedjenek. A nép számára legalkalmasabbak a *Koszorú füzetek* (eddig 110 füzet), a művelt közönség számára a *Házi Kincstár* kötetei (eddig 4 kötet), továbbá a *Tudományos Könyvek* (monografiák) kötetei (eddig 16 kötet) és *Drummond: Természeti törvény a szellemi világban* cz. világhírű munkája, melyből a második kiadás a napokban hagyta el a sajtót. A terjesztés feltételeiről Hornyánszky Viktor társulati bizományos (Budapest, V. Akadémia bérháza) nyújt tájékoztatást.

2. Szintén az újvidéki közgyűlés határozatából tisztelettel kérem a Társaság tagjait, hogy tagdíjait, a hátralékosokat pedig, hogy hátralékukat a Társaság pénztárnokához (Budapest, Deák-tér 4. sz.) minél előbb beküldeni sziveskedjenek.

Budapest, 1904. október hó.

Szöts Farkas,
a M. P. I. T. titkára.

EMLÉKKÖNYV

A

MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁGNAK

1904. SZEPTEMBER 14. ÉS 15-ÉN UJVIDÉKEN TARTOTT

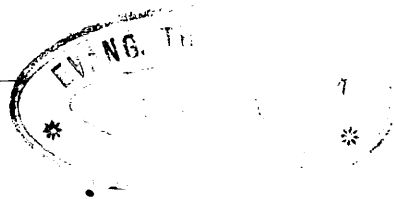
NYOLCZADIK VÁNDORGYÜLÉSÉRŐL.

HOZZÁCSATOLVA A TÁRSASÁG

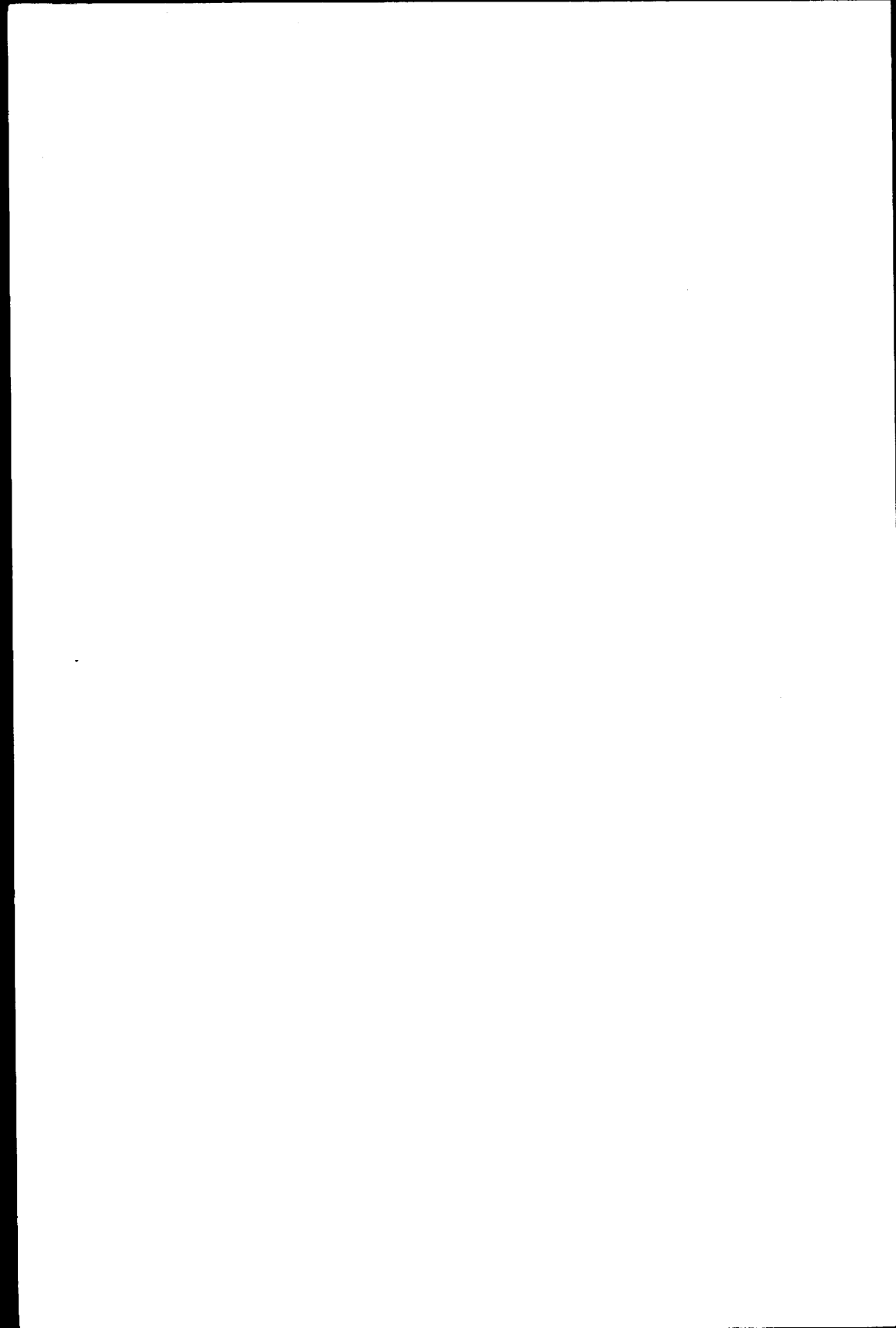
1903-IKI ÉVKÖNYVE.

SZERKESZTETTE

SZŐTS FARKAS,
THEOLOGIAI TANÁR, A TÁRSASÁG TITKÁRA.

BUDAPEST,
HORNYÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. ÜDVARI KÖNYVNYÓMDÁJA
1904.

I.

Imádság az istentiszteleten.

Lelkeknek Lelke! Örök világosság, mindenütt jelenvaló szeretet, tiszta szentség és igazság! Felsőleges Isten és kegyelmes Atya! Mindenható alkotója, kegyelmes megtartója és bölcs gondviselője ennek a látható és véges világnak, melybe minket helyeztél, dicsőséges királya annak a láthatatlan és véghetetlen világnak, melyre minket szent fiad által elhívtál, azt akarván, hogy már itt a természet világában úgy éljünk, mint a menny polgárai és a kegyelem országának hivatalosai, járván hit által és nem szemmel való látás által.

Mi a te szolgálód, háznak cselédei segítségül hívjuk a te nevedet, megszentelő és megvilágosító lelked kegyelmét kérvén munkálkodásunkra, munkánk eszközeire, elménkre, szívéinkre, ajakainkra.

A te munkád a te országod építésének véghetetlen munkája, és a lelkek — a mi lelkünk — idvességének félelmes gondja: miként vethetnék kezöket a munkások az ő Uroknak munkájára, hanemha az ő Urok nevének segítségül hívásával?

Ó Mindenható és legszentebb akarat! Jól tudjuk mi, hogy ha mi engedetlenek és hivatlenek lennénk is a te országod építésében: azért a te céljaid tökéletességre mennek, ha miáltalunk nem, mások által; ha mi rejtözünk előled, másokat hívsz elő; ha mi megszününk cselekedni és szólni: te a kövekből is támasztasz Ábrahámnak fiaikat, minket pedig elvetsz, mint méltatlan eszközöket.

Azért esedezünk most, hogy ha minket a te munkádra elválasztottál és elhívtál, szentelj is meg, igazíts is meg, dicsőíts is meg abban, hogy akaratunk és minden érzésünk

alárendelje magát a te lelked hathatós indításának, hogy cselekedhessük annak cselekedeteit, a kit te nekünk elbocsáttottál, a ki által minket elhívtál, megigazitottál, a ki minket megváltott.

Jól tudjuk azt is, hogy a mi lelkünk idvessége nem a mi akaratunknak, hanem a könyörülő kegyelemnek munkája, de tudjuk azt is, hogy az ember ellene is állhat annak, és hiábavalóvá teheti magára nézve azt a kegyelmet is: őrizz meg ettől, és úgy szentelj meg minket, hogy ellene ne állhassunk annak a kegyelemnek, és annak mennyei világosságának; akárhol talál is, ha szivünkön talál is, ha érzelmünkön talál is; minél mélyebben sebez annak nyila, annál jobban gyógyít; minél jobban éget, annál jobban tisztít; minél jobban megaláz, annál jobban felmagasztal.

Áraszd ki e mennyei lélek erejét mireánk ez órában, hogy ne mi szóljunk, hanem ez a lélek szóljon miáltalunk. Ültesd szivünkbe azt a mustármagot, mely hegyeket mozdit, mely betegeket gyógyít, a te Sionodnak beteg leányát is; vedd el rólunk a súlyos vád terhét: *Vittük ötet a te tanítványaidhoz, de nem gyógyíthatták meg ötet.*

Most is töltsd bé elménket mennyei világossággal, szivünket a te házadnak szerelmében égő buzgósággal. Öltöztessed igazságnak ruháiba a te házadnak papjait, népednek őrállóit, hogy keressük mindenekfelett a te országodat, és annak igazságát, tudván, hogy azontúl mindenek megadatnak nekünk.

Uram! bocsásd ki a te világosságodat és a te igazságodat, hogy azok vezéreljenek minket, és igazgassák békjövételünket és kimenetelünket, hogy dicsérhessünk tégedet örömmel, Isten, mi Istenünk, mert te vagy a mi orcánknek szabadítása, Istenünk, Atyánk, mindenünk. Amen.

Baksay Sándor.

II.

Egyházi beszéd az istentiszteleten.

Alapige: Kir. XIX. r. 7—8. v.

Szeretteim az Úrban! Fájó sebbel s keserőséggel telt szívvel ült ott az elhagyott pusztaságban Isten országának nagy fia, Illés próféta, kezeit összekulcsolva és az égre feltekintve így szólt: *„Elég immár az én életem, most óh Uram vedd el az én lelkemet“*.

S miért búsul oly elhagyatottan a nagy próféta? Hisz az isteni kegyelem és könyörületnek egész láncolata veszi körül élete minden mozzanatát! Vele volt az Úr, Ő viselte gondját a bújdosás mezején, s megparancsolá a hollóknak, hogy táplálják s a szareptai özvegynek, hogy rejtse el őt ellenségei elől.

S most is, alig pár nappal e szomorú jelenet előtt, ott láttuk őt Karmel hegyén, népe táborának kellő közepén, mint egy ércsziklát a háborgó hullámok közt; hasonló a végítélet angyalához, villogó fegyverrel jobbában. *„S lőn az Úrnak keze Illésen“*, győzelemre vitte az igazságot, legyőzte Jézabel királynét Baal prófétáival egyetemben. Izrael népét pedig visszatérítette a pogányok istenétől az élő Istenhez s a feletti örömlükben *„az éneklésnek és szabadulásnak hangja vala az igazaknak sátorában“*, a sokaság földreborult arczezal imádá az Istent, s mondá: *„Az Úr az igaz Isten, az Úr az igaz Isten!“*

S ime most mégis, miért ült Illés oly bánatos szívvel a pusztaságban? Azért, mert kevéssel nagy győzelme után minden ismét veszve látszott. Jézabel királyné hatalma helyreállott, Izrael népe lerontá az oltárokat, felbontá az Úr szövet-ségét, Illés próféta pedig földönfutóvá lett.

Ez keseríté el őt annyira, ezért sóhajt fel lelke mélyéből: „Elég immár az én életem . . .“

Szeretteim az Úrban! Mintha csak nemzetünk, magyarhoni prot. egyházunk multja s története tükröződne vissza Illés próféta történetéből: fény és ború, derült ég és zivataros tájék, öröm és bánat; a győzelem és megaláztatás mily változatossága! Alig van nemzet széles e világon, mely annyi csapást szenvedett, mint édes hazánk nemzete, róla ma is azt mondjuk: sirva vigad a magyar. Alig van egyház, mely oly keserű megpróbáltatáson ment keresztül, mint magyarhoni prot. egyházunk! De ime a legnagyobb szükségben is velünk volt az Úr, nem hagyta el egyházát, küldött mellénk Illéseket, prófétákat, kik mentő kezeiket kinyújtották rombadülő, levert hazánk és egyházunk felé, gátakat emelve az önkény és az erőszak hullámai ellen s a rabiga alul felszabadult nemzet ihletett ajakkal rebegte az örömfóhászt: „Az Úr az igaz Isten, az Úr az igaz Isten!“

Igen, az Úr velünk volt, azt nemzetünk s egyházunk multja bizonyítja! De velünk van-e az Úr a jelenkorban is? Nem hasonlít-e korunk sok tekintetben Illés próféta napjaihoz? A régi harcz Baal és az élő Isten között új lángot vet, *„hamis próféták támadtak és tesznek jeleket és csudákat a választottaknak is elhátetésekre, ha lehetséges dolog volna“*; bős elemek döngetik ama sziklafundamentomot, melyre népünk boldogsága és üdvössége épült fel.

Hol van a mi Illésünk, hogy a tévútra vezetett népet észretéritené s visszahozná az élő Istenhez?

Hol vagytok hitünknek hősei? épp most szükségünk van segítségtekre, épp napjainkban, mozgalmas háborgó korunkban, midőn az évezredek által fennállott rend dűledezni, bomladozni kezd, új, ismeretlen erők és hatalmak felszínre kerekednek, épp most van szükségünk fenkölt szellemű férfiakra, kik protestáns őseink nyomdokaiba lépve, szent lelkesedéssel Isten országa építésén fáradoznak; férfiakra, kik beszélnek, imádkoznak és cselekesznek, mint Illés próféta beszélt, imádkozott s cselekedett.

De miért búsulunk, hisz az Úr az ő tanítványainak azt

mondá: „veletek leszek minden napon a világ végezetéig“. (Máté 28, 20.) Hála az Úrnak, nincs prot. egyházunk ősejese megfogyva, se megtörve! Nem látod, a siri éjből kikel a szebb nap hajnalodása? Félreismerhetlen jelek arra mutatnak, hogy nemzetünk jobbjai visszatérnek ősi hitükhöz; az egyház szolgálatába kiváló férfiak lépnek, épp napjainkban, kik erejük és legjobb tehetségükkel vesznek részt Isten országa terjesztésén; egyletek és társaságok alakultak, céljuk a vallásos irodalom fejlesztése, hogy ezáltal az emberben a vallásos érzetet újonnan felköltsek, a lelkeket Isten országának megnyerjék. Ezt a szent feladatot tűzte ki magának czélul *Protestáns Irodalmi Társaságunk*.

Az igaz, hogy kevesen vagyunk még, de ha kevesen vagyunk is, arra mindenestre elegenden, hogy egyetértve, kezét kézben, vállat-vállhoz emelve, keresztyén bátorsággal hozzálássunk a munkához. Fel tehát a küzdelemre! Harczvonalban kell állni mindenkinek, hogy együtt erősek legyünk az egyházunkat ért támadások visszaverésére. Ha támadásra kész az ellenség, védelemre miért ne tömörüljünk mi is? Egyházunknak nemcsak bárányokra van szüksége, hanem oroszlanokra is!

A protestantizmus korunk emelkedő hatalma, a haladásnak vallása, itt tehát veszteglésről vagy visszafejlődésről szó sem lehet. A virág kell, hogy megnyílják, mert a természet törvénye parancsolja neki; a patak vize kell, hogy folyják, bár köveket, sziklákat, görditesz útjába; az áradat ereje csak növekszik, míg végre az akadályt magával sodorva, feltartóztathatlanul tovább iramodik.

Fel tehát a küzdelemre, elérkezett a cselekvés ideje, az Úr velünk van, küzdjünk, törjünk előre!

*

Szeretteim az Úrban! Hosszú, fáradalmas útja után Illés próféta most már azt hitte, hogy célhez ért, hogy vége immár minden szenvedésnek, csalódásnak; de az Úrnak anyála felvilágosította őt, mondván: „*Kelj fel, mert erőd felett való utad van!*“ Azaz: ébredj fel tétlenségedből, hisz még csak az út

kezetén vagy, s még negyven nappal és negyven éjjel kell haladnod, mind az Isten hegyéig, Hórebíg.

„*Kelj fel, mert erőd felett való utad van!*“ Az Úrnak ezen intése mindnyájunkhoz szól. Az Istenhez vezető út saját szívünkön vezet keresztül, forduljunk tehát lelkünk kellő közepébe s vessünk számot magunkkal. Szeretteim az Úrban! Ha keresztyének akarunk lenni, úgy mélységes, bensőséges, vallásos érzetre s erkölcsi megújulásra van szükségünk; Isten és vallás ne legyenek csak pusztá hangok reánk nézve, ne hordozzuk azokat csak nyelvünkön, a nélkül, hogy keblünkben illő érzelem felelne meg nekik, legyünk azon, hogy minden kebel a Szentlélek és a krisztusi szent hűségnek temploma legyen. Ha istenfiai akarunk lenni, úgy kell, hogy az evangéliumi hit oly erővé fejlődjék bennünk, mely vezérli nyelvünket, áthatja tetteinket, átalakítja belső életünket és megszenteli szívünk érzelmeit. Hitünk legyen az a lelki erő, mely az egész nemzetet és emberiséget mozgatja és vezet, mely bennünket a porból Istenhez emel; legyen legdrágább kincsünk, útítársunk, ki boldogítva kísér egész életpályánkon. De sajnós, odáig, ezen célíig, erőnk felett való utunk van!

Azért szólítalak téged népem, ébredj föl tétlenségedből, *kelj fel, mert erőd felett való utad van.* Bent a laktanyában ott telik idő alvásra és pihenésre, de kint a harcmezőn az ágyúk dörgése alatt csak a holtak alszanak és pihennek. *Kelj fel, mert erőd felett való utad van, küzdjünk, törjünk előre!*

Szeretteim az Úrban! Ebben a határszéli vendégszerető kis városban vannak emberek, kik azt a szerény keresetforrást űzik, hogy reggeltől napestig meritik a folyam vizét s vizik azt házról-házra. Testvéreim az Úrban! merítsünk mi is, *merítsünk az élet forrásából, mely a mi Urunk Jézus Krisztus;* az ő tiszta hamisítatlan Evangeliuma életünknek ereje és boldogságunknak egyedüli kútforrása. Merítsünk belőle, vigyük be Krisztus alakját a maga teljes nagyságában, magasztaltságában és dicsőségében a családokba, házról-házra a műveltekhez és az együgyűekhez, vigyük be azokhoz is, kiknek ez botrány és bolondság; vigyük csak kitartással, soha sem lan-
kadó, ernyedetlen szorgalommal. De siessünk vele, mentsük

meg népiünk nagy részét a valláserkölcsei sülyedéstől. Mint ama görög ember, ki a thermopylei fényes győzelem után az örömhírrel futva-futott, mignem Spártában a köztéren avval a szóval „*győztünk*“ halva rogyott össze. Testvéreim az Úrban, úgy siessünk, fussunk mi is, feszítsük meg minden erőnket, hirdessük házról-házra, családról-családra, országszerte, az egész világnak a mi Úrunknak Jézus Krisztusnak győzelmét.

Fel tehát népem, mert még erőd felett való utad van, elérkezett a cselekvés ideje, pótoljuk a mulasztást, küzdjünk, törjünk előre.

Avagy aggódunk, félünk talán? A régiek azt állították, hogy a ki Eurotasz vizéből iszik, az többé félelmet nem ismer. Mi protestánsok Siloám tavából ittunk s az isteni félelmen kívül más félelmet nem ismertünk e világon! „Isten a mi oltalmunk és erősségünk, azért nem félünk, ha a föld megmozdulna is és ha szintén a tenger mélyébe merülnénk is.“ (Zsolt. 46, 2—3.)

*

„Az Úrnak angyala megilleté Illést és mondá neki: *Kelj fel, egyél. Felkelvén azért evék és ivék; és méne annak az ételnek erejével negyven nappal és negyven éjjel mindaz Isten hegyéig, Hórebíg.*“

Szeretteim az Úrban! Ismerjük mindnyájan azt az „*élő kenyeret*“, az „*örök életnek vizét*“, tudjuk, hogy meg vagyon irva: „*nem csak kenyérral él az ember, hanem Istennek minden igéjével, mely az ő szájából származik.*“ Tekintsünk csak vissza éltünk multjára, hányszor nyugasztott és erősített meg minket is az Úr, az ő „*ételének erejével*“, a *kegyelemeszközök*, a szent ige, ima és szentségek által! *Ez az a szellemi táplálék*, mely új erőt és kitartást olt belénk az élet szenvedései, csalódásai és megpróbáltatásai közt.

Azért, ha gyöngye emberi erőnk lankadni kezdene, legyen tehát *Krisztus a mi erőnk!* Valamint a mondában Antaeus, valahányszor anyját, a földet érintette, a harcban mindig újabb erőt nyert, úgy mi is meggyőzhetetlenek leszünk, ha Krisztus karjai közt maradunk, nélküle veszve vagyunk s *legszebb*

szavunk is csak zengő ércz és pengő czimbalom marad. „A kik az Úrban bíznak azoknak, ereje megújul és szárnyokkal magasra repülnek mint a saskeselyűk és nem fáradsanak el; járnak és nem lankadnak meg.“

Nagy megpróbáltatások után Illés próféta végre célhoz ért; célja Hóreb hegye volt. Mi keresztyének vagyunk s a mi Hórebhegyünk Golgotha hegye; itt vivta ki érettünk az Úr az utolsó győzelmet. Kétségbe-eshetnénk-e az élet harcában mi, kik ezen mennyei király szolgálatában állunk? Elcsüggedhetnénk-e mi a küzdelemben, kiket az Úr ígérete biztat?

Nem, sohusem.

Az Úrban helyezd bizalmadat te is, Prot. Irod. Társaság! Ne félj a biztos diadal koronája int feléd, folytasd bátran szent munkádat, a kegyelem Istene veled van!

Fel tehát a küzdelemre, érkezett a cselekvés ideje, küzdjünk törjünk előre! Megsegít az Úr s a győzelem és diadal a mienk léssen a mi Urunk Jézus Krisztus által. Amen.

Famler G. Adolf,
torzsai ág. h. evang. lelkész.

III.

Záróbeszéd és áldás az istentiszteleten.

Egy ünnepélynek voltunk s vagyunk még most is tanúi, részesei, tényezői. A magyarországi két egyetemes *protestáns* egyház híveiből alakult Irodalmi Társulat tartja most évi közgyűlését e nemes városban, törvényhatóságának köszönettel elfogadott szivességgel folytán.

E nemes és szabad kir. városnak mind lelkes közönsége, mind nagytekintetű törvényhatósága kétségkívül értesülve van a mi Társaságunk céljairól: tudományos és vallásos művek kiadása és terjesztése által ébreszteni és éleszteni a lelkekben a hit erejét, az erkölcsi életet, az isteni félelmet, kegyességet, békesség szeretését, a szeretetet; szeretetet, mely egybekapcsolja a népeket a népekkel; a szeretetet, mely egybekapcsolja a lelkeket a lelkekkel, a földet a mennyyel; és ezen czélunkat méltányolva, méltóztatta Társaságunkat örömmel fogadott s most hálánkkal viszonzott vendégszeretetére.

Ennek az örömnök és hálának kifejezésére a Társaság nevében, minden megbizatas nélkül bár, felhatalmazva érzem magamat; nemcsak azért, mert természetesnek találom, hogy a ki imádságával nyitotta meg ez ünnepet, ugyanaz zárja is be hálaadásával, áldásmondásával; hanem azért is, mert mint a Dunamelléki Egyházkerület püspöke, főgondnok-elnöktársammal együtt, hivatva is vagyunk e város törvényhatóságának és két protestáns egyházának soraiba állva fogadni és üdvözölni a Társaságot, mely megalakulása óta most először tartja közgyűlését a mi egyházkerületünkben, egyházkerületünknek e végső örállomásán. Legyen áldott az ő bejövetele és kimenetele; legyenek meg mostani tanácskozásának és ünnepének mélyre és messzeható kívánt eredményei.

Bármelyike is nagyobb városainknak szives készséggel nyitotta volna meg kapuit és szivét befogadásunkra; s hogy mi mégis Ujvidék királyi városának megtisztelő vendégszeretetére gondoltunk, ezen elhatározásunk indító oka ennek a virágzó városnak érdekes volta, érdekes multja, érdekesebb jelene. Látni akartuk itt két protestáns egyházunkat, itt a protestantizmus véghatárán; látni akartuk a mihoszbeli madarat, a hamvaiból életben, erőben, ékességben felemelkedett phoenixet . . . ezt a sok megpróbáltatások tüzen keresztülment és azokban, mint az arany, megtisztult, — ezt a korára nézve ifjú, de művelődésében a legrégebb városainkkal is lépést tartó várost a maga fejlődésében, itt, országunk szélén, mint egy rakott boltnak fényes kirakatát; meg akartunk győződni arról a békességről, mely különböző ajkú és különböző vallású népeit egymáshoz köti ennek a városnak, s megvallani róla az Írás szavaival:

A Jeruzsálem jól megépült
Sok ékes épületekkel
Holott szép polgári renddel
Mindentéle nemzet egybegyűlt.

És még mást is kívántunk látni színről-szinre. Egy panorámában a multat és jövőt.

A mult! Ha én nem szólanék is, itt szólanak és kiáltanak felénk Pétervárad falai, időtől megbarnult, vagy talán embervérrel bevakolt falai. Idegen vendégek: hac iter est bellis! — Nézzétek a hadak útját! Századokról századokra itt torlódott össze mind az a felleg, a mit a déli szél a Balkán szakadékaiból felkavart; a mi nemes és dicső vér sok századokon keresztül elfolyt, mind ezt az utat öntözte; a Hunyadiaké és Kraljevics Márkoké, a Tomoriaké és Bakácsoké, a Zrinyieké és Dugovicsoké, a Logodiaké és Skublicsoké, kik hátat hátnak vetve itt védelmezték Európát, a civilizációt, a kereszttyénséget a magyar király zászlaja alatt.

A jövő! Egy lépésnyire a multtól, az a föld, a melyen állunk. Nem harangokból öntött ágyúk, hanem ágyúkból öntött harangok; nem kardok, hanem kapák; nem számszerijjak.

hanem gépek zúgnak, csengenek, dörögnek és füstölögnek itt; nem bástyák sötétlenek, hanem iskolák fénylenek; nem tábori sánczok ijesztenek, hanem templomok hívogatnak; nem lőrések fenyegetnek, hanem izzó műhelyek bátorítanak: *a békesség útja ez*, a magyar király védelme alatt; és a Hunyadiak és a Dugovicsok, ha most élnének, ugyanezen az úton járnának a magyar király vezérlete alatt.

Amott Pétervárad, a véres, a zordon mult; itt Ujvidék, a kies jelen, a bájjal és ragyogással közelgető jövő.

Ezen emlékek és remények hatása alatt köszönöm Társaságunk nevében Ujvidék nagytekintetű hatóságának és nemes közönségének kegyes figyelmét, tegnapi fogadásában is megnyilatkozott fényes vendégszeretetét.

Egyszersmind áldásért emelem fel kezeimet az Áldások Atyjához, az ő gondviselő szeretetébe ajánlván mindazokat, a kikért imádkozni az ő törvénye és szívünk törvénye által kötelezve vagyunk.

A mi nemes szívű és nagy királyunk! Uram! a Zsoltár szavaival kiáltunk hozzád:

Naphoz napok adassanak
A királynak
Nagy sok nemzetségekre,
Sokasítsad esztendejét
Nyujtsd életét
Végzetlen időkre.

Országá érjen sok időt
Isten előtt
Szép csendes békességben
Igazságodnak hívsége
Elöl-végye
És őrizze kegyesen.

Áldd meg azokat, a kik az ő jobb- és balkeze felől, vagy országunk tanácsában ülven, a te nevedben törvényt mondanak miközöttünk és igazságban itélik a te népedet.

A mi édes hazánkat és ennek határai között hazát, ennek

törvényei alatt védelmet talált minden népeket. Tartsd meg ennek békességét, add meg földjének termékenységét!

A mi anyaszentegyházunkat, mennyei örök háznak ezt a pítvarát; a te lelked legyen ennek állandó világossága és vigasztalása.

Ezt a várost, ennek előljáróit, őrállóit, nagyjait, kicsinyjeit, egész népét áldd meg, oh Uram, békességnek és szeretetnek lelkével. Felelj meg kegyelemmel mindazoknak, kik e városban különböző nyelveken esedeznek, de néked esedeznek, különböző oltárokon áldoznak, de néked áldoznak, nyilván vagy titkon hozzád közelitenek, de hittel közelitenek.

És e városban, e város szárnyai alatt nyugvó gyülekezetet . . .

Adjon Isten jó békességet,
Szentségeért én e' helynek
Mely szerzetett az Istennek,
Minden jót kívánok tenéked.

Baksay Sándor.

IV.

Elnöki megnyitó-beszéd.

(Elmondattott a M. P. I. T. ujvidéki közgyűlésén.)

Tisztelt Közgyűlés! A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság lelkészi elnöke, Gyurácz Ferencz püspök úr, hivatalos elfoglaltatása miatt akadályozva levén a mai ülésünkön való megjelenésben, világi elnök úr óhajtása szerint reám hárul a kötelesség, hogy a Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak mai napra Ujvidék szabad kir. városába összehívott XVI. rendes, illetve VIII. vándorközgyűlése tárgyalását, mint a társulat egyik alelnöke vezessem.

Üdvözlöm tehát a társulat tagjait, a kik mai közgyűlésünkre megjelentek; üdvözlöm igen tisztelt vendégeinket, a kik társulatunk ügyei iránti érdeklődésüket megjelenésük által kimutatták; üdvözlöm Ujvidék város hatóságának jelenlevő tisztelt képviselőit és hazafias lakosságának itt megjelent tagjait, a kik társulatunkat őszinte szívéllyességgel és igaz magyar vendégszeretettel fogadták ezen alkalommal, a miért nekik hálás köszönetet mondunk.

Társaságunk jövődjébe vetett bizodalmonkat csak erősítheti azon örvendetes jelenség, hogy a midőn azt látjuk, hogy az emberek legnagyobb része az anyagi érdekekért küzd és fárad: társulatunk törekvései iránt, a melyek pedig tisztán eszményiek, mégis nem csappant, hanem fokozódott az érdeklődés, a tekintetből is, hogy mai közgyűlésünkön a tagok ily szép számban jelentek meg.

Közgyűlésünknek tárgya tulajdonképen számadás az elmúlt évről, hogy miképen oldottuk meg azon feladatunkat, a melyet az alapszabályok értelmében magunk elé tűztünk, és a munkaterv megállapítása a jövőre nézve. Mindnyájan tudjuk és átérezzük, hogy mily fontos és nagy cél az, a minek elérésén társulatunk fáradozik, hogy a vallásos ismereteket terjessze, a hitéletet erősítse, az erkölcsöket nemesítse, evangéliumi alapon, a tudományos és népies irodalom művelése

és terjesztése által. Az evangéliumi protestáns öntudatot, vele együtt a lelkiismereti szabadság és szabad vizsgálódás szellemét kívánjuk fejleszteni és erősíteni; az evangéliumi egyházhoz való ragaszkodást óhajtjuk egyházunk híveinek kebelében szilárdítani azzal, hogy alkalmat adunk az irodalmi munkálkodásra azoknak, a kik arra Istentől nyert képességeik és kifejtett szorgalmuk folytán hivatással bírnak; hogy módot nyújtunk azoknak, a kik egyházunk hívei, hitéletének gondozására és vezetésére, gyülekezeteink és önkormányzati testületeink kormányzására hivatvák, hogy a tiszta evangéliumi tudományt minél mélyebb és minél tisztább forrásból merithessék; egyszersmind igyekszünk egyházunk híveinek hit- és erkölcsi életét, az istenfélelmet és emberbaráti szeretetet erősítő eledellel táplálni. Törekvésünk közvetlenül evangéliumi egyházunk erősítésére és felvirágoztatására irányul; de ezzel egyszersmind szolgálja az általános emberi művelődés és a hazaszeretet magasztos céljait is.

Hiszen azzal, hogy társulatunk az evangéliumi igazságokat, a Jézus Krisztus tiszta evangéliumát, részint tudományos, részint népszerű irodalmi formában hirdeti és terjeszti, a legnagyobb szolgálatot teszi az emberiség ügyének; mert mindig igaz marad az evangélium tanítása: „megismeritek az igazságot és az igazság szabadokká tesz titeket“. Igyekszünk hirdetni és terjeszteni a vallásos igazságokat, de elfogultság és előítélet nélkül, az Írás ama utasítása szerint: mindeneket megpróbáljatok, és a mi jó, azt megtartsátok; mert a vizsgálódás szabadsága éppen létfeltétele a mi evangéliumi egyházunknak. Megvizsgáljuk és tisztázzuk azon történeti eseményeket is, a melyeket a mai felvilágosult kor felfogása szerint kárhozzatnak talán azoknak hitbéli utódai, a kik azokat elkövették; de tárgyaljuk azokat a tárgyilagos történelem világánál, tudományos alapon, nem hogy kárhozzatást mondjunk vagy gyűlöletet szítsunk más hitfelekezetű testvéreink ellen, hanem inkább, hogy azokból kölcsönösen okuljunk és belássuk, hogy mily veszedelem rejlik abban, ha vallási kérdésekben nem az érvekkel való meggyőzés, hanem az erőszak, a hatalom, az elbizakodottság követeli magának a döntő szót. Ha a vallási előítéletekről, a történelmi elítélendő tényekről tudományos alapon kimutatjuk, hogy azoknak előidézője inkább a korszellem téves felfogása, mint egyesek rosszakarata volt s ezzel a mai nemzedéket a vallási téren is türelemre, méltányosságra, kölcsönös szeretetre buzdítjuk, az emberiségnek és édes hazánknak teszünk bizonyára nem csekély szolgálatot.

Azt mondhatná azonban valaki, hogy mindezen fontos

feladatokat elvégezhetik a Protestáns Irodalmi Társulat tagjai az íróasztal mellett és az irodalmi termékek terjesztése által, nem szükség ezért a maihoz hasonló népes összejöveleket tartani. Ezen észrevételre társulatunk eljárásának igazolásául megfelelünk azzal, hogy társulatunk célja elérése szempontjából szükséges, hogy az a társadalommal közvetlenül érintkezzék; megismertesse célját, feladatát, az azok megvalósítására felhasznált eszközöket, a nagy közönséggel és így felkeltse ügyeink iránt való érdeklődését, jóakarátát a társadalom különböző osztályainak, sőt a nem saját hitfelekezetünkbeli testvéreinknek is; mert közönséges tapasztalat, hogy felekezeti előítéleteket leginkább a közvetlen társadalmi érintkezés által lehet a legsikeresebben enyhíteni és legyőzni.

Ezenkívül társulati közgyűlésünk alkalmával a két protestáns egyházhoz tartozó tagok nagy számban való összejövele által példát akarunk adni a különböző felekezetek közötti testvéri szeretetre és egyetértésre, megmutatván a világ előtt is, hogy lehet a különböző felekezetek között szellemi egyesülés, közös céloknak egyesült erővel való munkálása, a hitcikkeknél és vallási szertartásoknak külső egyformásítása nélkül is.

Ugyancsak társulati közgyűléseinken alkalmat akarunk adni a társulat tagjainak arra, hogy a kik a szellemi munka és irodalmi érintkezés útján lélekben, gondolkodásban, érzelemben testvéreknek, rokonoknak érzik magukat, azok egymást személyesen is megismerjék és megszeressék. Sőt nemcsak a társulat tagjainak kívánunk közgyűléseinken alkalmat nyújtani a kölcsönös ismeretségre, hanem egyházunknak az ország különböző vidékein lakó hiveinek is arra, hogy evangéliumi egyházunknak, bár nem hivatalosan kiválasztott, de mégis annak különböző vidékeit nagyjában képviselő vezérfőfiát megismerjék, azoknak egyházunk közügyei iránti érdeklődését, önzetlen munkálkodását lássák és ennek folytán szívükben az önbizalom, az evangéliumi protestáns öntudat, az egyházhoz való ragaszkodás, a keresztyén összetartozás érzete emelkedjék és erősödjék.

Ezen célokat kívánja szolgálni jelen XVI-ik rendes közgyűlésünk is, a melynek megjelent tagjait midőn újlag üdvözlöm, működésére Isten szent áldását kérem, a mai napra szabályszerűen összehívott közgyűlésünket megnyitottnak nyilvánítom.

Antal Gábor.

Díszgyűlési elnöki beszéd.

(Elmondattott a M. P. I. T. újvidéki díszgyűlésén.)

Tisztelt díszgyűlés! Valóságos lelki örömet érzek mind a felett, a mit tegnap és ma hallottam, láttam és tapasztaltam; mély hálára vagyok lekötelezve a főtisztelendő és nagytiszteletű üdvözlő szónokoknak az ágostai és református bácsi egyházmegyéből és az újvidéki lelkészek részéről. Azok az eszmék, a miket fejtegettek, tolmácsoltak; azok a viszonyok, mik itt a két protestáns egyház, sőt a többi felekezetek közt is létrejöttek és állandóan fennállnak, érvényesülnek: ezek képezik a mi irodalmi társulatunknak is a törekvését, hogy úgy mondjam, az eszményét, hogy a valóságban, az életben mutatják be azt, a minék az egész országban léteznie kell: a testvéri szeretet és közreműködés azon üdvös kapcsolatát, mely erőt ad a gyengéknek és sikert a törekvéseknek. Fogadják ezért és a szíves, lelkes üdvözlőtekért mélyen érzett hálaomat. Sőt az az eszmekör és eszményi világ, melyben élnek és melyeknek a mai egyházi szónoklatok és a helybeli lelkészek kifejezést adtak, a protestáns szellemnek azon modern, felvilágosodott, tudományos alapon emelkedő és társadalmi feladatokat felölelő megnyilvánulásai ugyanazok, a melyeknek hirdetője, művelője a magyar protestáns irodalmi társulat is. És így egyek vagyunk nemcsak a hitben, de a szellemben is, nemcsak a szóban, de a cselekedetben is! Ebben nyer kifejezést, sőt megvalósulást az a kohézió, mely mindnyájunkat össze kell hogy kössön, hogy erőnk legyen megállani hitünk mellett, kiállani a küzdelem próbáját, megfelelni azon nagy társadalmi és nemzeti feladatoknak, melyek reánk magyar protestánsokra minden nap nagyobb számmal és nagyobb mértékben háramlanak és a mi nélkül sem az állam erős kulturális versenyének, a mi csak helyes és üdvös, sem az aláaknázó társadalmi és felekezeti küzdelemnek ellenállani és helytállani, fejlődni képesek nem leszünk.

Volt idő, a mikor a XVIII-ik század 90-es éveiben s a

XIX-ik század harmadik és negyedik évtizedében a magyar protestánsok dogmáik vagy legalább szertartásaik egyeztetésében keresték egyesületi erőt, de sikertelenül; most a helyzet és a kor követelménye az, hogy ilyen meddő feladatokkal ne foglalkozunk, a minthogy erre nem is gondol senki, de meghagyva az egyházak dogmatikai sajátosságait és szervezeti autonómiáját, a humanizmus és társadalmi feladatok, a tudományos és jótékony intézmények és intézetek erőteljes fejlesztésében, a protestáns felvilágosodott szellem bővítésében, fejlesztésében, terjesztésében való közreműködésben keressük az erőt, az egységet, azt az újítást, miről az ágostai főtisztelendő úr ma oly szépen megemlékezett, hogy képesek legyünk nemcsak az állam és felekezetek versenyének megfelelni, de nehéz feladatainkat is megoldani. Ez a mi irodalmi társulatunk 15 év óta ennek a feladatnak szentelte felette csekély ereje daczára működését. Úgy a központban, mint a periferiákon. Úgy a holt betűkkel, mint az életbe lépve, városról-városra, vidékről-vidékre vándorolva.

Belemélyedünk az életbe, mert az életet felemészti az anyagi küzdelem, az agy és kar, a mell és láb, reggeltől estig oly ideges erőfeszítéssel van elfoglalva, hogy mire beáll az este, fáradtan roskadunk össze és akkor veszszük észre, hogy szívünknek, lelkünknek milyen kevés vagy épen semmi táplálékot sem adtunk. Akkor érezzük azt a szomjúságot, melyet a kifáradt munka érez és melyet napi foglalkozásunk, még ha a tudomány is az, annál kevésbbé, ha anyagi, ki nem elégít; ekkor érezzük az erkölcsi vallási táplálék szükségét. És a mely egyház ezt a legalkalmasabb formában, a leghozzáférhetőbben, a legmodernebb igényeknek megfelelő intézményekkel és tanítással, szóval és cselekedetekben legjobban kielégíteni képes, az erősödik meg, azé a jövő: a mely egyházak ezeknek meg nem felelnek, el fognak pusztulni vagy összezsugorodni.

Szervezzük az államot és felszereljük azt most már nemcsak katonai, rendőri és igazságügyi, de közgazdasági és tudományos szellemi, sőt jótékonyági intézkedésekkel is; de az állam keze nem hatolhat be sikeresen a kedély, a lélek, a család életébe, nem oldhatja meg azon társadalmi feladatokat, melyeket a túlterhelt lélek megszabadítása, az elcsigázott ember kétségbeesése, az igazságtalan elnyomatást szenvedő nő és férj elkeseredése tár elénk. Pedig ha ezeket meg nem oldjuk, vagy legalább nem enyhítjük, akkor az elégedetlenek keserve a társadalom és egyház ellen fordul és romboló munkája ezeken kikerülhetetlen lesz.

Ezekre a feladatokra legalkalmasabbak az egyházak és pedig főleg azok, a melyek ezeket a szükségeket felkeresni, kielégíteni tudják, azzal a modern felfogással, hogy segítik, magukhoz édesgetik azokat, a kik kisértésnek vannak kitéve. Különösen alkalmasak erre a protestáns egyházak, mert ezek a modern szabad vizsgálódást és szubjektív érzést és ítéletet, mint ma is szépen kifejezve lőn, nemcsak respektálják, de teljes mértékben biztosítják; mert mi nem parancsszóval és kényszergetéssel dolgozunk, de kapacitációval, szeretettel és humanizmussal. Ezeket kell előszóval és cselekedettel a legutolsó embernek is biztosítani, mert csak akkor vonzuk magunkhoz, csak akkor hódítjuk meg; nem erőszakkal, nem fegyvellemmel, de szeretettel és jó cselekedettel. Minthogy pedig mi a vallás nyelvén egyúttal a nemzeti nyelvet hirdetjük és a nemzet nyelvén a valláserkölciséget terjesztjük: a nemzeti-ségi szórványokat is asszimilálhatjuk azzal a bensőséggel, a melyre az állam nem képes, azzal a lelki ujlással és evangéliumi erővel, mely a beteg lelket egyedül képes meggyógyítani és a meghasonlott szívet egyedül tudja megváltani, mely egyedül képes erkölcsi ellenállásra segíteni az embert; már pedig az erkölcsi ellenállási képesség fokozza a munkaképességet, az öntudatot és nemzeti érzést is. Ez is bizonyítja, hogy mekkora szolgálatot tehetünk a társadalomnak és nemzetnek egyaránt ugyanakkor, mikor egyházi feladatainkat végezzük; s viszont azért kell, hogy az állam minket, mint természetes erkölcsi támaszát, erkölcsi kulturális törekvéseinkben hathatósan támogasson.

Nagy erőfeszítéssel küzdünk a tudatlanság ellen, apasztjuk az analfabéták számát, de nem szabad megfeledkeznünk a lelki és erkölcsi analfabéták nagy számáról sem, a kik az élettől elnyomva, elkésérítve, elbutítva, érzéketlenek minden nemes, minden jó iránt; mert ezek soraiból kerül ki a kétértelműségbeesés romboló tábora. Ezeknek a prédikáció, a biblia idézései nem elegendők, sőt ezekre nem is hatnak. Ezek érezni, tapintani, tapasztalni akarják az evangéliumot. Addig el nem ismerik. Működésben kell nekik megmutatni, cselekedetekkel, tettekkel bebizonyítani az evangélium áldásait; mert ezek a szegény erkölcsi fejletlenek más tekintetben is az erkölcsi és szellemi rugók iránt érzéketlenek, mert meg vannak bénítva és erkölcsileg el vannak nyomorodva. Épen úgy, mint az orvosi tudomány a béna tagokat érzékenyekké teszi és evvel az életnek, sőt a fejlődésnek is vissza akarja adni: nekünk is a társadalom bénáit a vallási, erkölcsi, társadalmi igazságok iránt érzéketleneket ily módon kell elvonni a két-

ségbeeséstől és a veszedelmes felbontó romboló áramlatoktól, s ily módon kell az erkölcsi gyógyulás és nemesedés útjára édesgetni. Az ily módon érvényesített vallás erkölcsi tanítás a legerősebb társadalmi kapocs, mely nemcsak az egyházat erősíti, de a nemzetet és társadalmat is. És ezekhez kapcsolja a szeretet karjával az idegen ajkúakat és a hitetlenségük miatt kétségbeesetteket is, és míg az erőszak, jöjjön az bár világi vagy egyházi részről, a szívekben gyűlöletté keményedik meg, addig a társadalmi s egyházi szeretet felolvasztja a szíveket és beleolvasztja azokat az egyházba. Ez azért is szükséges, hogy e hazát, e nemzetet, egyházunkat, társadalmunkat ne csak a térkép, a történet, a törvény és a külső erő, de a belső kapocs, a felvilágosodás, az evangéliumi szeretet és cselekedet, a munkás erkölcsi erő és kedv kapcsolja össze.

Ennek az ügynek vagyunk mi szerény, de buzgó munkásai, ebben való közreműködésre szólítom fel önöket s ebben az irányban való munkálkodásunkra kérem és remélem a kegyelem Istenének áldását. Úgy legyen!

Hegedüs Sándor.

VI.

A szentírás és az újabb ásatások.

— A közgyűlésen tartott felolvasás. —

Midőn néhány évvel ezelőtt a tudomány a XIX. század nagy alkotásain, találmányain és felfedezésein végigtekintve a lefolyt század munkásságának eredményeit összehasonlítgatta: a legnagyobb vívmányok közé sorolta az egyiptomi hieroglifák és a babiloni ékirás megfejtését. A különböző szaktudományok hivatásos képviselői megegyeztek ezen ítéletben és az ítélet igazságos voltát belátta az a művelt nagyközönség is, mely nem a tudós éles szemével vizsgálja azt, a mit a kutatás napfényre hoz, hanem csak a műveltséghez tartozó általános érdeklődés figyelmével kíséri a tudományok haladását. Hiszen a mit ezelőtt 100 évvel Egyiptomról, Babilóniáról, Assziriáról ismertek, azt az ótestamentomon kívül csak a klasszikus ókor íróiból, továbbá a Kr. e. III. században élt Manethó egyiptomi papnak és kortársának, Berossus babiloni papnak töredékesen reánk maradt irataiból meríthették, a kiknek idejében pedig már régen letűnt amaz országok fénykora és a kiknek gyér adatait az első forrásoknak teljes hiánya miatt ellenőrizni nem lehetett. Ma pedig ez országoknak és részben a velük határos vidékeknek történetét számos emlékköről, sírfeliratról, templomoknak, palotáknak ékítményeiről és feliratairól olvassák le és százezernél több más történeti okmányból állapítják meg. És ha azelőtt a világtörténelem a Kr. e. VIII. századdal kezdődött görög legendákkal, melyeket csak a perzsa hadjáratoktól kezdve váltott fel igazi történet: úgy ma már a babilóniai és egyiptomiak történetével a Kr. e. III. évezrednél kezdhetjük, sőt egyes okmányok a IV., a legújabb ásatások eredményei meg éppen az V. évezredbe nyulnak vissza. Mintha csak az emberiség nem elégedett volna meg azzal, hogy térbeli látókörét kiterjesztette az egész földre: idői látókörét is tágitani akarta néhány évezreddel és tényleg ki is tágitotta. Ámde a míg

ennyire jutott, sok nehéz szellemi és testi munkát kellett elvégeznie és az úttörőknek türelme, remény-éltette kitartásuk valóban reászolgált az eredményeken csodálkozó jelenkornak hálájára.

1802 ben jelent meg de Sacy Szilveszter, francia orientalista munkája, mely először tette beható vizsgálat tárgyává a *rosettei követ*. Ezt most a brit múzeumban őrzik; Bouchard, francia mérnök találta meg 1799-ben, mikor Napoleon katonáival az alsó-egyiptomi Rasidnál (= Rosette) sánczokat épített. A kőnek háromféle felirata volt; az egyiket, a görög szövegűt, azonnal elolvasták, de a másik kettőnek sem írását, sem nyelvét nem ismerték. Még egy évtized telt el de Sacy munkája után, a mikor Champollion újabb leletek összehasonlításával a két egymáshoz hasonló feliratban felismert tulajdonnevek alapján legalább 11 jelt kétséget kizárólag megállapíthatott. Ez volt a hieroglifák megértésének szerény kezdete. Francia, német és angol tudósok érdeme, hogy ma már a híres kőnek sem hieroglif felirata, sem az ezen írásból tetemes rövidítésekkel keletkezett demotikus felirata többé nem hieroglifák a közmondás értelmében, azaz többé nem oly írás, melyet senki sem tud elolvasni. Főleg francia és angol társaságok gondoskodtak arról, hogy azok az emlékek, melyeket Egyiptom konzerváló levegője és pusztai homokja évezredekken át megőrzött a romlástól, a mennyire lehetséges, Európába kerüljenek, vagy legalább lemásoltassanak és közzététetvén, a tudomány rendelkezésére álljanak.

És ugyancsak 1802-ben volt, hogy Grotefend Frigyes gimn. tanár a göttingeni tudós társaság elé terjesztette az *ékiratok* megfejtésének első kísérletét. Már a XVII. s XVIII. században hozták egyes keleti utazók a régi perzsa birodalom egyik fővárosából, Perzepóliszból, szintén három feliratú emlékek másolatait, de német és dán tudósok hiába próbálták a hosszúkás, háromszögalakú, azaz ékalakú jeleket megszólatatni. Csak a szóelválasztó jeleket ismerték föl és azt, hogy ámbár az írás elemei, az egyszerű ékjelek, ugyanazok, mégis ezeknek csoportosítása mind a három szövegben különböző, tehát bizonyára a háromféle írás háromféle nyelvű is. A megfejtés lehetetlennek látszott; hiszen a három szöveg közül egyet sem ismertek, sem írását, sem nyelvét, nem úgy, mint a rosettei emlékkőnél, melynek megfejtésénél a görög szöveg szolgálhatott kiindulási pontul. Grotefend volt az első, a ki egy feliratnak első rovatában megtalálta Hisztaszperz, Dáriusz és Xerxesz, perzsa királyok neveit és így megállapított 13 betűt. Évtizedekig tartott, míg csak az első rovatokat

el tudták olvasni és csak sok más tudósnak is megszámlálhatatlan kísérlete után sikerült a másik két rovatnak titkait is feltárni. A munka nagyságáról némi képet nyújthat a három írásnak természete, a mint azt ma ismerik. A felirat első része a zenddel rokon perzsa nyelven van írva s ez a leg-egyszerűbb, mert csak 39 jele van, melyek mind egyes hangzókat jelölnek. Már a második rovatban foglalt, Szusziána tartomány tájnyelvén írt szövegekben 111 jelet találtak, melyek nem hangzókat, hanem egész szótagokat jelölnek. A harmadik rovatban foglalt írás, a tulajdonképeni babilóniai írásnak ötszáz-nál több jele van. Ezeknek nagyrésze egész szót is jelölhet, de lehet egy, sőt több szótagjelentése is. Ez a sajátság magyarázza meg, hogy főleg egyes tulajdonneveknél a kiejtés még határozatlan, különféle lehet. Azonban ennek a fiatal tudománynak eddigi sikerei alapján teljes hitelt érdemel több assziriologusnak az a nyilatkozata, hogy nem oly hosszú idő mulva épp oly biztossággal fogják olvasni az ékirást, mint a héber ószövetséget. Mindenesetre már ma is a bizonyoshoz viszonyítva elenyésző csekély az, a mi még kétes; a nyelvnek megvan már a grammatikája és szótára.

Erre az eredményre nem lehetett csak a XIX. század elejéig ismeretes feliratok alapján jutni. A XIX. század közepe táján támadt a 2000 évnél régebben letűnt nagy birodalmak iránt az az általánosabb érdeklődés, a mely a *tudományos expedíciók* óriási költségeit biztosította. A párizsi Louvrenak és a brit múzeumnak, újabban a pennsylvániai és a berlini múzeumoknak gyűjteményei és az ásatásokról beszámoló irodalom bizonyítják, hogy az új tudományra áldozott tőke szépen kamatozott. A mai Hilla városka közelében elterülő óriási romhalmazokban, melyek a régi Babilon helyét jelölik, megtalálták Nabukodonozor palotáját és azon terraszromokat, melyekben némelyek Szemirámisz függő kertjeit gyanítják; istenszobrokat, varázscsészéket és számos falfeliratot, több ezer feliratos táblát találtak, ezek között a híres Círus-hengert és táblát, melyek Babilónia elfoglalását beszélik el. Az Úrtól (a mai Mukajjar), Ábrahám őshazájától, északra fekvő Telloban a Kr. e. III. évezredből való táblákat találtak, melyeknek szövegeit szumir nyelven írták, azon nem sémi nép nyelvén, mely a babilóniak előtt bírta a kétfolyam földjét s a melyben némi tudományos vérmességgel a magyarok őseit fedezhetnök fel. Borszippában, Babilon déli szomszédságában, a Birsz Nimrud-halomból 48 méternyire kimagasló Nébó-torony vonta magára a kutatók figyelmét. A Tigris balpartján, a mai Moszul városal szemben, terülnek el a régi Ninive romjai, melyekben az

ásatások eddig a legnagyobb sikerrel jártak. Az északra fekvő Khorszabad faluban találták meg ugyanis Samária hóditójának, Szargon királynak palotáját; a délre fekvő Nimrudban Asszurnazirpal királynak palotáját és az ő idejében épült emeletes tornyot, nemkülönben II. Szalmanaszár és Asszárhaddon palotáit fedezték fel; a két romhalom közt levő Kujundzsikban pedig Szanherib király 71 helyiségből álló palotája, majd pedig Asszurbanipalnak, az épp oly kegyetlen, mint nagy irodalomkedvelő királynak palotája tárták az ásó tudósok elé óriási kincseiket, azt a több ezer táblából álló könyvtárt, melyben ez a nagy király a babilóniai és asszírjai irodalomnak minden valamirevaló okmányát összegyűjtötte. Gazdaság tekintetében csak az *amerikai expedíciónak* nippuri leletei sorolhatók Asszurbanipal könyvtára mellé. Hilprecht, e vállalat tudományos vezetője, megtalálta a Bél-templomnak és az ezzel kapcsolatos papi iskolának könyvtárait, melyeknek $2\frac{1}{2}$ hektárra terjedő termeiből azonban még csak a 12-edrészt ásathatta ki, 80 szobát; ezekből 23,000 táblát és töredéket szállított el. Azonkívül talált még a $2\frac{1}{2}$ évig tartó ásatás alatt 2000 a Kr. e. V. IV. évezredből való táblát, 28,000 kereskedői okmányt a Kr. e. III.—I. évezredből, összesen tehát 53,000 darabot, ide nem számítva számos vázatöredéket, apró drágakőfeliratot, bélyegzőt, agyagsészét, ékszert, agyagkoporsót és urnát. Az amerikaiak áldozatkészségére jellemző, hogy ezen vállalkozás szellemi munkásai díjtalanul szolgálták e nagy czélt, az ásatások költségeit pedig, körülbelül 600,000 koronát, csak néhány filadelfiai polgár, tanár, kereskedő és bankár adta össze. S a pennsylvániai egyetemnek több barátja máris újabb másfélmillió koronát bocsátott Hilprecht rendelkezésére, a ki e nyáron folytatja a megkezdett munkát. Még a nippuri leletek előtt 1888-ban az alsó-egyiptomi *El-Amarna* völgyben felláhok márgát ásván, néhány korhadat faládára találtak, melyekben csupa agyagtábla volt. Az európai múzeumokba került táblákat kibetűzték és kitűnt, hogy néhány darabot kivéve csupa levelek, melyekben siriai és kanaáni helytartók jelentést tesznek egyiptomi királyuknak, vagy a melyeket ázsiai királyok intéztek „testvérük“-höz, valamennyi babiloni nyelven és írással. Ebből világos volt, hogy IV. Aménófisz királynak idejében, a kinek a levelek szólnak, tehát a Kr. e. 1400. év körül, Babilóniától Egyiptomig a babilóniai volt a hivatalos nyelv, legalább a diplomáciai érintkezésben. Sőt a mióta a bécsi Sellin 1902/03-ban Palesztina földjén, Taanakban egy kiásott ó-kananei várban két magánlevelet talált, valószínűvé vált, hogy kananeus előkelők a magánérint-

kezésben is a babiloni nyelvet használták. Az assziriologusok már a klasszikusokból is tudták, hogy a perzsák sokat vittek el Babilóniából; az ékiratokból megismerték az elamita ellen-séget, a ki már a Kr. e. III. évezredben rabolt; felkeresték tehát Szűszát is, a hol megtalálták a 2700 körül uralkodott Naramszin, babiloni király győzelmi emlékkövét és 1901 deczemberében *Hammurábinak törvénygyűjteményét*, a kit már Asszurbanipal könyvtárából ismertek, s a ki mint Asszír- és Babilónia királya 2250 körül uralkodott, tehát Ábrahám kortársa volt. A $2\frac{1}{4}$ m. magas és majdnem 2 m. kerületű diorit tömbnek 282 szakaszra osztott szövege a jogtörténelemnek és egyúttal az egyetemes művelődéstörténelemnek egyik legértékesebb okmánya.

Folytathatnók még az ásatások történetéből vett ezen példákat az egyiptomi templomi és sírleletekkel, a németeknek Arméniában, Ararát földjén folytatott munkáival, a síriai feliratokkal és a Szendzsirliben talált nagy emlékkövekkel. De akkor sem lehetne a kép teljes. Hiszen az ásatások most is folynak s a míg a leleteket el nem olvasták, természetesen nem ismerik értéküket sem. Asszurbanipal könyvtárának számos darabját nem fejtették meg, még évekig fog eltartani ez a munka; a honnan azokat hozták, a ninivei romokat Angol- és Törökország politikai viszállya folytán újra betemették és a brit múzeum csak a legújabb időben folytathatta a munkát. Úr, Ere, Larsza és más régi városok romhalma-zainak kikutatását még meg sem kezdték. Föniciára, a melynek bizonyára szintén voltak levél- vagy könyvtárai, jobban mondva tábla- és kőgyűjteményei, szintén még nem kerülhetett a sor. Pedig a munka sürgős. Az talán már nem ismétlődik sokszor, a mit egy khorszábádi ruhafestő tett, a ki a Szargon palotájából vett telefirált kövekkel építette katalanait. Az élelmes arabok már ismerik, nem ugyan a rendszeres és óvatos ásatás mesterségét, de igenis a leletek árát, úgy hogy több fontos okmányt, köztük a babiloni királyjegyzéket és krónikát, a hillai és bagdadi vásárokon kellett megvenni. A munkamező tehát még igen nagy s a tudományos világot ezután is egyre érheti meglepetés. Mekkora lesz az ékirású irodalom egy évtized múlva, ma még nem mondhatja meg senki; de a megfejtett ékirások terjedelme már ma nagyobb, mint az ótestamentomé.

Az a nagy történeti anyag, melyet az alig 50—60 esztendő két tudomány, az egyiptológia és assziriológia felhalmozott s a melynek legnagyobb részét az utóbbi még nem ért rá kellően feldolgozni, az az erős fény, melylyel a Kr. előtti

eladdig sötét századokba bevilágít: ez az anyag és a belőle áradó világosság magyarázzák meg a fiatal tudomány művelőinek azt az *egyoldalúságát*, hogy mai műveltségünknek majdnem összes elemeit Babelből származtatják. A fáradságos munkának minden reményt meghaladó gyümölcsei magyarázzák meg e gyümölcsöknek túlbecsülését, azt, hogy az egyik babilonista ez eredményeket értékre nézve Kopernikus tana mellé állítja. „A babiloni ókornak életrekeltése — mondja — egykor ugyanaz lesz a történetre nézve, a mi Kopernikus tana lett a csillagászatra és világtudományra nézve.“ „Ha egyszer — mondja a másik — az ismeretek kihatolnak az életbe . . . mélyebbre nyulnak majd emberek és népek életébe és fontosabb haladást eredményeznek, mint a legkiválóbb felfedezések a természettudományok terén.“ Viszont más szakbeli tudósok, a kiknek jólesett reámutatni szakmájuknak, nézetük szerint, „kétségbevonhatlanul bebizonyított“, „végreleg megállapított“ eredményeire, hangos panaszszal fordulnak a kérkedő és határain túl csapongó „panbabilonizmus“ ellen és összekeresik azt, a mit nem a babilóniaktól kaptunk, mint pld: a pénzverést és betűírást. A következő évtizedek fognak majd ítéletet mondani a vitázó felek peres ügyében.

De ha csak magukra az okmányok igazolta egyszerű tényekre szorítkozunk is, e tényekből bámulatos *kulturképet* nyeriünk és alig van a tudománynak és művészetnek valamely ága, a mely az utolsó félszázad ásatásai alapján fontos történeti anyaggal vagy a tudományos és gyakorlati élet számára közvetlenül értékesíthető ismerettel nem gyarapodott volna. A csillagászok figyelmét előbb az egyiptomi, majd a babilóni papoknak pontos és terjedelmes megfigyelései és számításai kötötték le; hiszen megtalálták náluk a 365 napos csillagászati évet, az állatkör felosztását, az egyenlítőnek 360°-ra való felosztását, időszámításunknak alapját és főelemeit! A babilóniaknak ősidőktől fogva ismerniök kellett a napéjegyenlőségi pontnak hátrálását, mert 2500 körül Kr. e., a mikor a nap már nem az ikrek, hanem a bika képében volt, ennek megfelelően javították naptárukat. A csillagászati irodalmat terjedelemre nézve felülmulja mindkét népnél a történeti és mitológiai, a prózai és költői szépirodalom. Az orvosi tudomány története a Papyrus Ebers egyiptomi recipéivel gazdagodott. A Nilus és Eufrates áradásai megtanították a folyamvidékek lakóit földmérésekre; a vízvezetékek, templomok, paloták, tornyok romjai a mérnöki ismereteknek nem közönséges színvonaláról tanuskodnak. A sexagézimális rendszeren alapuló mértékek és súlyok, melyeknek uralmát hiszen csak a mi

korunkban törte meg a Bábelben szintén némileg ismert tizedes-rendszer, továbbá a számtannak nemcsak elemei Bábelből terjedtek el. A nippuri iskolában 1350-ig terjedő szorzótáblákat találtak; ugyanitt tanították a növendékeket számolni, írni, olvasni s avatták be őket a vallás és a bennefoglalt tudományok ismeretébe olyan mintaszövegekkel, melyekből, ha majd meg lesznek fejtve és közzétéve, mint „hivatalos tankönyvek”-ből a neveléstörténet is új anyagot nyer. A művészet története már méltatja a későbbi sablonos feldolgozástól nagyban különböző ó-egyiptomi művészetet, a Kr. e. 2600 körül fából készült „falusi bíró”-szobrot; melléje állíthatni most számtalan más műalkotáson kívül Gudea óbabilóni király (Kr. e. III. évezred) szobrait, melyekről műértők azt vélték, hogy csak görög-római befolyás alatt keletkezhettek. Egyiptom festészeti emlékei mellett a műtörténet ezentúl meg fog emlékezni a babiloni királyok palotáinak falfestményeiről s az iparművészet történelme a babiloni fayence- és majolika-iparról és kőmetszetekről. A kereskedelem történetére világot vetnek az Egibi és fiaí vezetése alatt álló babiloni nagy bankháznak a VI. és V. századra kiterjedő agyagokmányai, épp úgy, miként a Kr. e. V. században virágzó Murasu fiaí nagykereskedői czégnak szintén üzleti táblái, melyekből kiteszik, hogy a check- és giroüzlet kezdetleges formái már megvoltak.

De sajátságos: a kultura e számos terén, tudományban, művészetben és iparban egyaránt nem találnak a szakértők haladást, hanem inkább *hanyatlást*. A legrégebbi egyiptomi emlékek nem fejlődésben lévő népnek és műveltségnek képét állítják elénk, hanem kész, befejezett viszonyokat és állapotokat mutatnak. Ugyanezt bizonyítják a nippuri emlékek, melyek a tellóiakkal együtt igazolni látszanak azt a még megerősítésre váró feltevést, hogy a babilóniak nem maguktól teremtették meg műveltségüket, hanem úgy vették át a náluk magasabb színvonalon álló sem sémi sem indogermán szumír néptől. A babilóniai korban mindenesetre nem evolúció, hanem depraváció állott be, úgy, hogy ezen ásatások folytán egygyel szaporodott azon példák száma, melyek a műveltségi színvonal bizonyos törvényszerű emelkedésének hipotézise, az erkölcsi erőket mellőző evolúciós történeti felfogás ellen bizonyítanak.

Más tekintetben is óvatosságra intik a történetírást az ásatások, különösen oly esetekben, mikor *ex silentio argumentál*. Az ótestamentom többször említi *hitteus népet*, mely hatalom tekintetében Egyiptommal vetekedhetik és Kánaántól

messze, majd magán e földön lakik. Nem egy kritikus az ótestamentom e helyei miatt a bibliai írók történetben való tájékozatlansággal vádolta és tudósítását teljesen megbizhatatlannak nyilvánította. Ma egyiptomi és babiloni emlékekből tudjuk, hogy ez a hitteus nép Kr. e. 1500 körül Sírja északi határán lakott, lassankint lejjebb vonult s Kánaánra is kiterjeszkedvén, oly hatalmas birodalmat alapított, mely Asszírja és Egyiptom ellen is sikraszállhatott. II. Ramszesz, egyiptomi király (1340 körül) megverte őket és győzelmét karnaki és luxori képek ünnepelek, melyek a nép típusát ábrázolják. Az egyiptomiak egyetlen hőskölteménye is ezt a győzelmet éneklie meg. Később a faraó a hitteusok királyával szövetséget kötött és feleségül vette leányát; a terjedelmes szövetségokmány reánk maradt. A hitteusok birodalma ugyan apró fejedelemségekre oszlott, de a nép félelmetes ellenség maradt és az assziroknak sok bajuk volt vele. 1875 óta számos helyen találtak hitteus feliratokat, sajtáságos hieroglif-írásokat, melyeket azonban még nem sikerült megfejteni. Ime tehát egy ókori nép, melynek külön írása, talán még irodalma is volt, s mely évszázadokon keresztül a kornak két legnagyobb hatalmaságával mérkőzött: és volt idő, mikor még azt is kétségbe vonták, hogy ez az ország valaha létezett.

Valamint e pontban, úgy erősítették az ásatások az ótestamentom sok más helyének hitelét. És éppen ez az, a mi a tudós és művelt nagyközönség érdeklődését mindmáig ébren tartja. Hiába, nem az egyetemes történet, nem az archeologia, sem a művelődés sem a művészet története, hanem a *bibliához való viszony* kötötte le a tudósok munkája iránt a figyelmet; ama viszonymál fogva áldoztak egyesek és társulatok tetemes összegeket, a kutatók egy része időt, erőt s gyakran egészséget. Hiszen a két ország korábbi történetét nem ismerték eladdig, csakis az ótestamentomból, a mely pedig szól ugyan alkalmilag a Kánaán körül közelben és távolban lakó népekről, de nem a világ történetét akarja megírni, hanem Isten földi országának megalapítását és fejlődését az idők teljességéig. Igaz, már az a számtalan kulturadat, melyet a kutatók ásója e népeknek a földbe temetett multjából napfényre hozott, olyan művelődéstörténeti hátteret biztosított a bibliai történet számára, hogy azt magában véve is nagy nyereségnek kell tekinteni. Amde a biblia tudós olvasói ezen, csak közvetett vonatkozásoknál többet akartak. Hiszen már az ótestamentom első lapjain olvasunk Nimródrol, a kinek birodalmához tartozott Babel, Erek, Akkád, Kalné a Sinár földjén, azaz Babilóniában; ugyanoda vezet az egetérő torony-

ról szóló elbeszélés; a kaldeai Úr volt Ábrahám őshazája, József Egyiptomban élt és a szolgaság e földjéről való kiszabadulás emléke Izrael népében soha ki nem veszett, Izrael történetében pedig Salamon idejétől fogva lefelé majdnem Nagy Sándor koráig nincs század, melyben, Egyiptom és Asszír-ia-Babilónia, majd ennek örököse, a perzsa nép, nem szerepelne, gyakran a nép jövőjére nézve döntő módon. Viszont Egyiptom és Asszír-ia-Babilónia részén is meg kellett lenni a legnagyobb fokú politikai érdeklődésnek, mivel, bármily kicsiny volt is aránylag Júda és Izrael földje, mégis csak ezen vezethettek át azok a karavánutak, melyekre a két világbirodalom kereskedőinek és világverő hadseregeinek szüksége volt. Erről a közös érdeklődésről tanuskodnak azok a képek és feliratok, melyeket a Damaszkusztól a tengerparthoz vezető országúton ennek egyik kanyarulatánál, Beiruthoz közel, egyiptomi faraók és asszír-iai, babilóniai királyok sorban a sziklába vésettek, oly nagy számmal, hogy az út e részét újabban a birodalmak „defilé“-jének nevezték. Egész természetszerű tehát, hogy a fiatal tudomány — ámbár az új ismeretekből kisebb-nagyobb rész a tudományok majdnem mindegyikének jutott — mégis legerősebb fényét az ószövetségi theologia sok részletére árasztotta.

Az óegyiptomi *nyelv* a séminek valamely régebbi fázisával állhatott közelebbi rokonságban és ma már nem szolgáltatót akkora anyagot az összehasonlításra; annál többet tanulhatott a héber nyelvész a sémi anyanyelvnek idősebb leányától, a babilóni nyelvtől. Ennek segítségével fejthetett meg több olyan szót, mely csak egyszer fordul elő; annak segítségével haladhatott az összehasonlító sémi nyelvtudomány egy nagy lépéssel előbbre. Mert azt, hogy a héber és babilóni nyelv édes testvérek, felismerheti még a teljesen járatlan is néhány szóból, különösen ha figyelembe veszi, hogy e nyelvekben a szónak lényege csakis a mássalhangzó. (Példák: sekel ezüst, héberül: sekel keszef, bab.: siklu kaszpi; olaj = semen, samnu; letöröl = kipper, kippuru; függöny = paróket, parakku; Nilus neve: Jeór, Jauru; szomorkodik = szafad, szapad stb.) Az azonos vagy hasonló szójarásoknak, fordulatoknak sora igen tekintélyes. A *szentföldnek* Izrael kora előtti és későbbi leírásához számtalan adatot nyújtanak az asszír-iai és egyiptomi feliratok, részint megerősítve, részint kiegészítve az ó-testamentomot. III. Tutmozisz (1600 k.) a thébai templom falain felsorolja a leigázott kananeus városokat és úgy ezek között, mint a harmadfél századdal későbbi II. Ramszesznek ugyanott talált feliratában több ismeretes nevet is

találunk, az utóbbiak között a későbbi szentföld fővárosának, Sálemnak nevét. Ugyancsak e városból, Urusalimból, írja körülbelül 60 évvel korábban Abdicheba helytartó leveleit, melyekben arról panaszkodik Faraónak, hogy a *Chabiri* folyton nyugtalanítja a királyi városokat. A Chabiri név valószínűleg a hébereket jelöli, a kik e szerint már Józsué előtt is tettek volna honfoglalási kísérleteket, és mint más Amarna-levelekből kitetszik, nem egészen sikertelenül. Ugyancsak e levelekben találkozunk az emoreus, kananeus, hitteus és más néppel III. Ramszesz életleírásában az edomitákkal, a kiket — csakúgy, mint az ószövetség — Szeir hegység lakosainak nevez; az asszir okmányokon mint Udumu szerepelnek. A Sém, Kám és Jáfet nemzetségeinek, az úgynevezett *néplajstromnak* (I. Móz. 10.) ismeretlen szerzője iránt is már nagyobb a tudomány bizodalma; a sok név közül eleget találtak már asszírjai és egyiptomi emlékeken; és ámbár a legújabb időben egy kiváló theologus lehetetlennek nyilvánította azt, hogy e néplajstrom alapján egy világtérképet nyerjünk, egy kiváló assziriologus máris próbát tett ez előítéletnek eloszlatására. De nemcsak a népeknek nevét találjuk; az asszírjai leleteken és az egyiptomi színes képeken megjelennek e népeknek képviselői, a hitteus, babilóni, elamita, júdeai, izraeli, arab típusok. Az ótestamentomi *reém* nevű félelmetes állatot, melyet az írásmagyarázók hasztalanul kerestek Keletnek zoológiájában, csak nemrég találták meg „írásban és képben“; ékiratos neve rému, vadbika volt, képe pedig megvan számtalanszor Babilón Istár kapujának falain, gyönyörű fehér, sárga és kék vagy sárga, zöld és kék színű zománczos domborművekben. A *városokat*, melyeket eddig csak névről ismertünk, most hatalmas romjaikból legalább papíron rekonstruálhatják és szemléltető képen mutathatják be. Tudjuk már, hogy *Ninive* valóban „felette igen nagy“ város volt, és ámbár kiterjedését még nem ismerjük pontos méretek szerint, de Jónás könyvének azt az állítását, hogy több van benne tizenkétszer tízezer embernél, ma már nem ítélik a történetírók gyanusnak. Majd 30 évvel ezelőtt megtalálták Ninivénél is nagyobb romok között *Karkemist*, azt a nagy várost, melynél 606-ban Kr. e. az egyiptomi és asszírjai nagyhatalmak mérköztek a világhatalomért, a miről Jeremiás próféta is megemlékezik. És alig tíz éve fedezték fel Nippur mellett a Kabaru-csatornát, azt a „*Kebár folyót*“, a mely mellett a számkivetettek között élő Ezékiel próféta írta fenyegető, vigasztaló beszédeit és látomásait.

Mindeme nyelvi, föld- és néprajzi új ismereteinknél fontosabbak azon útbaigazító, megerősítő, kiegészítő vagy kiiga-

zító adatok, melyek Isten kiválasztott népének, Izraelnek történetére vonatkoznak. A 893—666 Kr. e. terjedő asszíriai királyjegyzék feltalálása után a *bibliai chronologia* egy nagy részét új, megbízható számításra lehetett alapítani. E jegyzék szerint ugyanis III. Aszurdán 9. évében Sziván, azaz június havában napfogyatkozás volt. A csillagászok kiszámították, hogy a Ninive lakosai e napfogyatkozást Kr. e. 763 június 26-án látták. A többi asszíriai király uralkodási éveinek immár könnyű megállapítása után biztosítva volt a velök viszonyban levő izraelita királyok chronológiája is. Viszont az izraelita királyoknak ily módon meghatározott uralkodási évei alapján ki lehetett pótolni az egyiptomi chronológiának több hiányát, mert a királyok első könyve (14, 25.) szerint Roboám júdeai király ötödik évében jött fel Sisák egyiptomi király Jeruzsálem ellen, Sisák pedig azonos I. Sesonk fáraóval, a ki ezen hadjáratot a karnaki templom falain Júda és Izrael elfoglalt városainak jelképeivel és felirattal megörökítette.

Ha már most az emlékeket Izrael történetének egyes korszakaira való vonatkozásuk szerint csoportosítanók, arra az eredményre jutnánk, hogy az emlékek a patriarkák és Mózes korának történetéhez csakis valószínűségi adatokat szolgáltatnak, ellenben a királyok korával kezdődő történetet, noha sok részben ki is igazították és helyesbítették, de általában véve váratlan módon megerősítették annak hitelességét.

Nem hiába volt a bibliának éppen a *királyok történetéről* szóló része az assziriológusoknak legnagyobb segítségére az ékiratok megfejtésénél; az új tudomány ezen rész iránt mutatkozott eddig leghálásabbnak, ahhoz szolgáltatva eddig a legtöbb adatot és képet. Igaz, hogy a történeti egymásután az ékiratokban is gyakran van megszakítva, a mi részben annak a következménye is lehet, hogy a már biztonságba hozott szövegek sincsenek mind megfejtve és feldolgozva; de a mit ismerünk, már hálás örömet kelthet. *Sisák*-nak nagy feliratát már megemlítettük. Idői sorrend szerint egy a régi Moáb területéről való nem asszíriai lelet következik, az ú. n. *Mésakő*, melynek 34 sorában Mésa, moabita király hálát ad Kemós istennek az Izrael ellenében nyert segítségért. A Kr. e. 842 körül felállított fekete bazaltkő nemcsak azért fontos, mert Mésát a bibliai király-könyvből ismerjük és mert ennek adataival mindenben teljesen megegyezik, hanem azért is, mivel szövege igazi betűírás és ez az írás, mely a héberrel majdnem azonos, fejlettségénél fogva már hosszú használatáról tanuskodik. — Jehu Izraelnek királya (850 k.) a királyok könyve szerint nem volt képes Gileádot országa számára meg-

tartani. *II. Szalmanasszár* egy fekete obeliszkjének feliratából, és csakis ebből tudjuk meg azt is, hogy kénytelen volt az asszíriai király pártfogását keresni. Ezen a kövön találjuk meg először izraeliták képeit is, Jehu király követeit, a későbbi zsidó típus határozott vonásaival; aranyat, ezüstöt és egyéb drágaságokat raknak a király lábai elé, a felirat pedig hozzáteszi: Jehu, Omri fiának adója. Vagy egy századdal későbbi időbe vezetnek a *Szargon* király palotájából való emlékek, köztük a királynak alabástromból készült domborművű képe és különösen az annáleszei, melyek részletesen szólnak Samária meghódításáról, 27,290 lakosnak, valószínűleg Izrael előkelőinek elhurcolásáról is. Szargon fia és utódja *Szanherib*, Egyiptom ellen készült; előbb Júdát kellett volna leigáznia. Midőn már több júdeai várost elfoglalt, Ezékiás király ajándékokat küldött AsszírIA királyához Lákisba és alávetette magát. Szanherib mégis hadat küldött Jeruzsálem ellen, de nem tudta bevenni. A király ninivei palotájának egy domborműve a trónuson ülő királyt ábrázolja, az ékirás szerint „Szanherib, a mindenség királya, Assúr királya, trónjára ült, s a lákisi foglyok felvonulnak előtte“. Más feliratai is hallgatnak jeruzsálemi kudarczáról, de felsorolják mint végeredményt, azt a hadisarczot, a melylyel pedig Ezékiás őt a hadjárat alatt a főváros megkimélésére akarta birni. — Náhúm próféta Ninivét *Nó-Amón*, azaz Théba sorsával fenyegette, és a magyarázók soká nem tudták, mikor és ki pusztíthatta el azt a várost oly emlékezetes módon, mignem Asszurbanipal Ninivében talált tizoldalú prizmája megadta a próféta szavához illő felvilágosítást. — A Babilóniába számkivetett zsidók sorsára több emlékből következtethetünk, különösen a Nippurban talált kereskedői iratokból. A mi pedig a foglyok szabadulását megelőzte, Babilonnak Cirus előtt való meghódolását, azt maga Cirus mondja el egy reánk maradt hengerfeliraton. És végül a romok egész mezeje az egykori világvárosok helyén, az egykor csatornákkal szabályozott és termékeny föld helyén a mostani vészes mocsár vagy fövény és salétrom fedte pusztá: minő szörnyű teljesülései a próféták fenyegetéseinek. „Miként estél alá az égről fényes hajnali csillag! Miként vágattál le a földre, ki népeken tapostál!“ (Ézs. 14, 12).

Ezen és sok más felsorolható példák tanúsága szerint a királyok koráról szóló részben csakugyan szilárd történeti talajon állunk. De a megelőző korhoz tartozó emlékek is értékesek, noha egy bibliai személyt vagy eseményt sem említenek, értékesek ama korviszonyoknál és állapotoknál fogva, melyekre belőlük következtethetünk s a melyek a bibliai

adatokkal megegyeznek. *Ábrahám* őshazáját Úrt, melynek ékiratos neve Uru, megtalálták déli Babilóniában, az Eufrates jobb partján fekvő Mukajjar romhalmazban. Amráfel, Sinár, azaz Babilónia királya idejében Kedorláómer, Élám királya és szövetséges társai a Sós-tenger helyén vagy vidékén lakó öt lázadó királyt megverték és Sodoma lakosaival együtt foglyul vitték Lótót is, de Ábrahám és emberei kiszabadították őket. Amráfel, kinek nevét talán csak Amráfnak kell ejteni, minden valószínűség szerint ugyanaz a Hammurábi, a ki nemrég megtalált törvénygyűjteményében azzal is eldicsekszik, hogy „gazdaggá tette Úrt“. Kedorláómer csakugyan elamita név, „Láómer szolgája“ jelentésű, a Lagamár szó pedig több más emléken is előfordul mint egy elamita istennő neve. Mikor Ábrahám a bibliai elbeszélés szerint a hadjáratból visszatért, *Melkiszédek*, Sále (= Jeruzsálem) királya és a „felséges Istennek papja“ megáldotta őt. E király és pap történeti személyét már nem nyilvánítja a kritika rövidesen mithikusnak; monotheismusa sem kelt már annyira gyanút most, miután nemcsak a Kr. e VI. század nagy monotheisztikus mozgalmait ismerjük Círusnak, Buddhának és Kongtszenek történetéből és talán Zarathusztra vallásából, hanem a Kr. e. 1400 körül az Amarna-levelek idejében uralkodó IV. Amenófisz faraónak a monotheizmushoz közel járó napkultuszáról is tudunk.

Ábrahám Egyiptomba költözésének oka bizonyára az irás említette éhség volt; népe, melynek csak kis része nevezhette őt természet szerint való atyjának, vele mint törzsfőnökkel ment oda; visszatérésekor sokan ott maradhattak és egyesülhettek azon sémitákkal, kikről az egyiptomi emlékek már József kora előtt is megemlékeznek. *Józsefnek* egész története, „a keleti elbeszélő művészetnek ezen soha utól nem ért mintaképe“ — elsőrangú szaktekintély nyilatkozata szerint — „az ókori Egyiptomban megvolt tényleges viszonyoknak teljesen megfelel“. A pohárnok és sütőmester, kiknek álmait József megmagyarázza, épp úgy lehettek magas udvari hivatalnokok, mint a hogyan a királyi háztartásban első helyeken szerepelnek a köemlékeken „a pohárszék irnoka“ és „az édességkészítő“. József felmagasztaltatásának történetéhez szinte vonásról-vonásra szolgáltatnak az emlékek analógiát. A mikor a faraó körülhordoztatja szekerén Józsefet, a futárok azt kiáltják előtte: Abrékh; Károlí ezt héber szónak vette és így fordította: ifjú avagy gyenge atya. Az átdolgozó már erre javította: térdet hajtsatok! A szó egyiptomi és valószínűleg azt teszi: Boruljatok le! Faraó azután egyiptomi szokás szerint

új nevet ad Józsefnek, az új név Száfenat Panéach szintén egyiptomi kitétel és azt jelenti: Isten szól és ő él. — József elveszi Potifárnak On papjának leányát; az egyiptomi Putiparakitétel „Ra, azaz a napisten adományá“-t jelenté; On pedig a napistennek főkultuszhelye volt, melynek romjai néhány órányira Kairótól terülnek el. On papjai valószínűleg már József korában kezdték a napot mint egyedüli igazi istent imádni. Olyan hét száraz esztendő továbbá, a minőről József története szól, a Nilus szeszélyeitől nagyon függő Egyiptomban is ritkaság ugyan, az utolsó 1064—1071-ig tartott, de nagyobb időközökben bizony előfordult. Több egyiptomi sziklasir feliratán dicsekszik Faraó egyik-másik hivatalnoka, hogy az éhínség éveiben a szegényeket ellátták addig gyűjtött eleséggel; az egyik, a kit némely apologéta rövidesen József korába helyez, azt vésette föl: „Mikor pedig eljött az éhínség, mely több évig tartott, gabonát adtam a városnak az éhínség minden esztendejében“. Vagy száz évvel József kora után az Amarna-levelek szerint az övéhez nagyon hasonló munkakörrel szerepel Egyiptomban egy Janchamu nevű királyi főhivatalnok, a ki szintén a gabonaraktárak fölött rendelkezik és a kananeus helytartók panasza szerint csak nagy ajándékokért és szolgálkért adja ki a búzát. Jákobnak Benjamin miatt való aggodalmát ezen Amarna-levelek okolják meg. József a Gósen földjére telepíti le testvéreit, azaz valószínűleg a Nilus deltájának jobb ágától keletre elterülő vidéken, Tanisz és Bubasztus között. Sajátságos, hogy a delta- emlékek két századról teljesen hallgatnak, noha az ekkor uralkodó faraók másutt állított emlékeiken eléggé dicsekesznek a Keleten kiviyott győzelmeikkel. E két században foglalták el valószínűleg azon sémita bevándorlottak a vidéket, kiket Faraó kénytelen volt külön alkirály alatt álló alattvalóknak elismerni, de a kiknek földjén természetesen nem örökithette meg hadi dicsőségét. Ha így van a dolog, akkor nemcsak József testvéreinek a rokon nép szomszédságába való telepítése érthető, hanem egyúttal Izraelnek későbbi jóléte és elhatalmasodása, mely végül az elnyomatást és a kivándorlást okozta.

Ez a *kivándorlás* és azután a törvényadás tette Izrael maradékait egy néppé. Mózes II. könyve szerint az az új egyiptomi király, „a ki Józsefet nem ismerte vala“, nehéz munkával sanyargatta az izraelitákat, téglavetéssel és mindenféle mezei munkával, és ők építettek Faraónak gabonatarató városokat, Pithómot és Raamszész. Az 1340 körül uralkodó II. Ramszesz faraót egykorú feliratok és papyrusok csakugyan e két város építőjének mondják. Raamszész csak mellékeve

a Gósenföld északi határán levő Szóan (Tanisz) városnak, melyet a király romjaiból ismét felépített. Pithómot (azaz Patum = a leszálló nap városa) 20 éve találták meg a Gósenföld délkeleti határán a Maskúta nevű romhalmazban, benne a gabonarakarúkat szolgáló nagy kamrákat és azon feliratoikat, melyek II. Ramszeszt dicsőítik mint a város alapítóját. Hogy minő lehetett az izraeliták mezei és téglavető munkája, arról igen eleven képet nyújtanak egy thébai sírnak falán talált ábrák, melyek a thébai templomépítési munkálatok részleteit is szemléltetik. Úgy e képek, mint több építési felügyelőnek papyrusra írt jelentései, nemkülönben szakértőknek az akkori téglavetés módjáról tett nyilatkozatai mindenben a szentírás ez elbeszélésének történeti hűségéről tanuskodnak. A fáraó halála után Mózes visszatért Midián földjéről, de az új fáraó csak tovább sanyargatta Izraelt. Az elnyomatás fáraója kétségtelenül II. Ramszesz fia és utóda II. Mernepta volt, a ki egy papyrus tanúsága szerint Raamszeszt tovább építette. Ugyancsak az ő idejében lázongtak a palesztinai városi fejedelmek és törtek be a Deltába a más törzsekkel szövetkezett libiaiak: ez az idő a kivándorlásra igen alkalmas lehetett.

A bibliai elbeszélés szerint a gyermek *Mózes* anyja gyékényládácskába zárta s a sás közé rejtette, a honnan a Faraó leánya kihozatta és felneveltette. A föníciai Osiris-Adonis-, a Bacchus-, a Romulus- és Remus-mondákból eddig is tudtuk, hogy ily módon mentették meg azon gyermekek életét, a kikre valamely hatalmas személy vagy a viszonyok hatalma kimondotta: non licet esse vos! A Kr. e. III. vagy talán IV. évezred elejére utal az a felirat, a mely I. Szargonnak, Babel valószínű építőjének ifjúságát beszéli el. „Istennek szentelt anyám — így szól e felirat — rejtkehelyen születtem, gyékényládába tett, szurokkal elzárta ajtómat és bele-tett a folyóba. A folyó levitt engem Akkihoz, a vízfordó emberhez.“ Azután elbeszéli, hogy Akki felnevelte és kertészévé tette, míg Istár istennő pártfogása folytán királylány lett. Ezen, Mózes idejénél jóval korábbi parallel elbeszélésen kívül Mózes személyi történetéhez csak az egyiptomi nyelv szolgáltat még egy adatot. Valószínű ugyanis, hogy neve, Móse, nem héber, hanem egyiptomi. A mesu szó fiút jelent és megvan több fáraó nevében (A-mesu = a hold fia, Ra-mesu = a nap fia, Tot-mesu = Tot isten fia); jobban is illik az egyiptomi királyleánytól örökbefogadott gyermekre, mint a Mózes név, a mely héberül kihúzózt jelent és nem kihuzottat, mint a hogyan a bibliai elbeszélő az egyiptomi nevet a megelőző történet kedvéért magyarázza.

Feltűnő lehetne, hogy az *egyiptomi okmányok* az olyan yira fontos mózesi korról, első sorban a kivándorlásról, semmit sem szólnak. Ámde nem szabad felednünk, hogy ehhez hasonló példa akárhány van a világtörténelemben. Jézus halálának történeti tényét nem vonják kétségbe azért, mivel Róma történetirői nem említik; és a mi Izraelre nézve oly nagy esemény volt, hogy annak emléke soha ki nem veszett, sőt hogy abban látta hűségese Istenének legnagyobb kegyelmi tényét, ugyanaz az esemény Egyiptomra nézve közömbös lehetett. Hozzájárul még, hogy az egyiptomi királyok aligha örökítették volna meg a kivándorlás emlékét, még akkor sem, ha ez mélyebben érintette volna országuk sorsát. Az ázsiai ellenségektől való félelmükről a hatalmas deltai határerődítések hangosan tanuskodnak, de a vereségeket, a melyekről máshonnan tudunk, a különben bőbeszédű emlékek elhallgatják vagy a frázisok áradatába fullasztják.

De az ószövetségi theologia nem is azt várta az emlékektől, hogy a más népekre nézve bizonyára jelentéktelen eseményekről magukról szóljanak, hanem igenis reménylette annak a kérdésnek eldöntését, hogy az Izrael népének őstörténetében feltételezett műveltségi állapotok és történeti viszonyok megfelelnek-e azon képnek, melyet az emlékek nyújtanak, azaz, hogy az izraelita őstörténet lehetséges-e? Hiszen az újabb kritikai iskolának feje maga mondotta, hogy ha az izraelita hagyomány „csak lehetséges is, balgaság volna más lehetőséget fölébe helyezni.“ A mi más szóval azt teszi: ha lehetségesek, akkor valószínűek is. Ez a magyarázata annak, hogy míg egy évtizeddel ezelőtt a patriarkákat mithikus alakoknak nyilvánították, Izraelnek egyiptomi tartózkodását valószínűtlennek mondták: az emlékek figyelembevétele óta a szélső kritikások közül is többen kezdik elismerni, hogy az izraelita őstörténet alakjai történeti személyek, a keret, melyben életük lejátszódik, történetileg hű és megbízható. Ezzel ugyan sem a patriarkák, sem Mózes történeti valósága nincsen bebizonyítva, de az ellene felhozott főérv egyszersmindenkorra elesett.

Mózesnek *törvényhozói* működését is más világításban látjuk több egyiptomi, babiloni, délarábiai és fönicziai emlékek és különösen Hammurábi törvénykönyvének feltalálása óta. Ez a Kr. e. III. évezred elejéről való, tehát eleddig legrégibb „Corpus juris“ oly magas jogrendet tár elénk, a minőt előbb a Kr. e. 1000. évre nézve nem mertek volna feltételezni. A házassági, örökösödési és vagyoni, valamint büntetőjogot és a peres eljárást szabályozó intézkedések azt mutatják, hogy az állami szervezet nem a nemzetségeken, hanem a

foglalkozás szerint csoportosuló osztályokon alapul; hogy a kereskedelem virágzik, a földművelés is, de nem függetlenül a pénzgazdaságtól; hogy továbbá az alkut vagy másnemű szerződést csak az írott okmány teszi jogerőssé, miként pl. a házasság megelőző szerződés nélkül érvénytelen.

A mióta e törvénygyűjteményt megtalálták, most deczem-berben lesz három éve, theologusok és jogászok gyakran összemérték a Mózes könyveiben foglalt törvényekkel, különösen ezeknek legrégebbi gyűjteményével (Mózes II. 20—23.), az úgynevezett Szövetség könyvével. Az összehasonlításra már az első pillanatban Hammurábi törvényének 196., 197. és 200. §-ai szólitottak fel: „Ha valaki másnak szemét pusztítja el, pusztíttassék el annak szemé. Ha valaki másnak csontját törri el, törettessék el annak csontja. Ha valaki más egyenlőrangúnak fogát üti ki, ki kell ütni annak fogait“. Rövidebben ugyanezt olvassuk Izrael törvényében három helyen is: „Szemet szemért, fogat fogért, kezét kézért, lábat lábért.“ Ámde a bünnel azonos büntetés jogát nemcsak Izraelben, hanem oly népeknél is találjuk, a melyek semmiféle kimutatható rokonságban vagy összeköttetésben nem voltak. És így bizonyára azon néhány tartalmi megegyezés is, mely Hammurábi és Mózes törvénye között mutatkozik vagy az emberiségnek közös, vagy a sémi népeknek sajátos természetes jogérzetéből magyarázható.

Annyi áll, hogy Hammurábi gyűjteménye magasabb műveltségi viszonyokat tételez fel, mint Mózes könyve; de ez még nem biztosít számára erkölcsi fölényt is. Utaltak ugyan arra, hogy Hammurábi kódexében már nincs meg a vérbosszú, míg Mózesében megvan. De nem szabad felednünk, hogy amott a társadalmi osztályok szerint rendezett államban a bírói igazságszolgáltatás feleslegessé tette a rokonnak bíraskodását, míg Izraelben a nemzeti szervezete még a királyok korában is tartotta magát és ez a szervezet más népek bizonyossága szerint is nincs meg vérbosszú nélkül. A különbség tehát nem erkölcsi, hanem népszervezeti viszonyoktól függ. Hammurábi törvényében is találunk több humánus intézkedést, a minő pl. a bér elengedése rossz termés idején; az is védi a házasság szentségét és általánosságban a nőt: de már a rendszeresített prostitúcióról olyan erkölcsi közömbösséggel szól, akárcsak a modern állam! És hiába keresnénk a babiloni király kódexében azon mózesi rendelkezésekhez hasonlókat, a melyek a szolgának egészségét saját urának önkénye ellen is megvédeni, a szegényt megoltalmazni s a mérhetlen vagyon kapzsi összeharácsolását meggátolni igyekeznek. A

mit a később élő bölcs e szavakba foglalt: „Az igaz az ő barmának érzését ismeri, az istentelenek szive pedig kegyetlen“ (Példb. 12, 10): annak szelleme tükröződik már Izrael régi törvénykönyvében. Ebben van meg az a parancsolat, a minőt szintén hiába keresnénk Babilónia nagy kodifikátoránál, az a parancs: „Szeressed felebarátodat, mint magadat. . . . Olyan legyen nektek a jövevény, a ki nálatok tartózkodik, mintha közületek való benszülött volna, és szeressed azt, mint magadat, mert jövevények voltatok Egyiptom földjén. Én vagyok az Úr, a ti Istentek!“ Akárhány egyiptomi sirfeliraton az elhunyt legalább azzal is eldicsekszik, hogy ennyi meg ennyi jót tett felebarátjával; és a halottak könyvében az egyiptomiak 42 parancsolata között legalább 4—5 van, melyet Izrael tizparancsolataiból ismerünk (4. ne lopj, 5. ne ölj, 7. ne szólj hamis tanuságot és 9. ne hazudj, 10. ne csábítsd el felebarátod feleségét); Hammurábi törvényében egyet sem találunk, legkevésbé pedig olyant, mely még a kívánságot is tiltaná, vagy pedig azt az első és főtörvényt: „Én vagyok a te Urad Istened“ és „Szeressed az Urat a te Istenedet teljes szivedből, teljes lelkedből és teljes erődből!“ Hammurábit a feliratnak bevezetése szerint ugyan Anu és Bél istenek hívták meg, hogy mint Samas a napisten, a földet megvilágítsa, és magasztalja az isteneket, még jobban önmagát: de maga a törvénygyűjtemény semmiképen nem illik e bevezetéshez és Isten ellen való bünt nem ismer. Ellenben Izraelben a parancsolat Isten oltalma alatt áll, kinek hatalmas keze utolér mindenkit és a ki a rejtett bűnöket is megtorolja.

Arról tehát nem lehet szó, hogy Hammurábi Mózes fölé kerekedhetnék, mint némely ujságíró csak nemrég hirdette és talán remélte is. Ellenkezőleg a babiloni királynak emlékköve csak újabb nagy példával járult hozzá azon régi igazsághoz, hogy a magas műveltség nem jár okvetlenül erkölcsi fölényvel. Erkölcsi kulturánk nem Babilónián alapul, hanem azon nép törvényén, mely az evangéliomot előkészítette, és jogi eszményeink legfinomabb gyökérszálai lenyulnak a tizparancsolat őstalajába.

Mig a Hammurábi kövén kevés a mozaizmussal megegyező adat, legalább nem annyi, hogy a tőle való függés viszonyát csak valószínűnek is mondhatnók, addig a kultuszra vonatkozólag, a mely hiszen a vallástörténelem szerint a legnagyobb mértékben nemzetközi jellegű, már előre is nagyobb megegyezést és több analogiát várhatunk. Az emlékek között vannak egyiptomi templomok elődvaraikkal s a szentek szentjével, babiloni templomok elődvarai vízmedenczéivel; e tem-

plomokban a kultuszt bizonyos családokból származó papi osztályok végezték. A babilóniaiak is ételi és állati áldozatokat, tiszta és tisztátalan eledeleket különböztettek meg. A sinai-félszigeti egykori Midián-földjén, a hol Mózesnek ipja, Jethro pap, a biblia szerint is befolyást gyakorolt Izrael jogrendjére, több feliratot találtak, melyek az áldozatok különböző neveit, oltárt és előudvarokat, a Lévi névre emlékeztető lavi és laviat nevű papokat és papnőket említenek.

Ha majd a köiratok száma jóval nagyobb lesz a mainál, akkor talán világos ténynek látjuk azt, a mit már Luther lehetségesnek tartott, hogy Mózes sokat átvett a szomszéd és rokon népektől és az atyáktól, a mi már régóta szokásban volt. Azt meg már Mózes könyveiből magokból tudtuk, hogy későbbi időben is helyeztek Mózes nevének oltalma alá olyan rendelkezéseket, a melyek a törvényadás óta megváltozott viszonyoknak megfeleltek. A figyelmes bibliaolvasó észrevehette, hogy a Mózesről elnevezett nagy törvénygyűjtemény nem az első szótól az utolsóig Istennek diktátuma, úgy hogy ez a legnagyobb próféta Istennek csak élettelen eszköze lett volna és Istennek kijelentése teljesen megszüntette volna a próféta szellemi munkásságát. Ez volt a későbbi zsidóknak felfogása és a XVI., XVII. század némely theologusának kijelentési fogalma, a melynek magában az írásban semmiféle alapja nincs. *Isten kijelentése* nem semmisíti meg az ember lelki világát, hanem át- meg áthatja teljesen és így megdicsőíti. Szellemi erőt nem fojtja el, hanem megszenteli és fokozza, azután Isten országának szolgálatába állítja. Ez az a kijelentés, a melyet a próféták és Isten emberei tapasztaltak az ószövetségben és a ker. egyházban. Erről a kijelentésről tanuskodik Mózes törvénye is. Mert bárminő parallel törvényhozást állítsanak Mózes mellé: a kettő között, mint egészek között, mérhetlen ürtatong, melyet nemcsak a hívő, hanem a történetíró számára is csak egy dolog hidalhat át: a kijelentés ténye. Isten kijelentette magát Mózesnek és minden kétséget kizáró módon bizonyossá tette őt örök akaratáról. Mózes ez örök akaratot a kornak és a nép sajátosságának megfelelő alakban tolmácsolta és azért az azon kor és nép számára tökéletes és teljes törvény valóban Istennek törvénye. A mit Mózes máshonnan átvett vagy saját népének régi szokásaiból megtartott, azzal Isten akaratának az élet számos apró eseteiben való érvényesülését tüntette fel, de éppen azért csak azt tarthatta meg, a mi a czélnak megfelel, vagy a mit az isteni kijelentés szellemének megfelelőleg megtisztítván átalakíthatott.

Így lehetett például a *szombatnap* megünneplésével.

Nincs kizárva, hogy a 7. nap különválasztása babiloni eredetű, noha nem valószínű, mert a babiloni sabattum-ot, a 7. napot, minden hó 1-től számították, míg az ószövetségi sabbat, tekintet nélkül a hónapnak napjára, az év elejétől számított minden 7. napra esik. De legyen ez a 7. nap akár közös sémi örökség, akár csak babiloni eredetű: minő nagy különbség az ugyanazon névvel jelölt két ünnep között! Babilóniában a sabattum, mint Szaturnusz napja, szerencsétlenséget jelent, melyen a munkának úgysem volna sikere; hozzá meg az e napon való munka tilalma, legalább az eddig megfejtett ékirások szerint, csak a királyra, papra és orvosra vonatkozik. Izraelben a szombat örömmünnep, melyen az egész nép, a szolga, sőt még a barom is nyugszik, szent nap, melyen Izrael megemlékezik teremtőjéről és Istennek kegyelmi választásáról, Istennek napja, mely megszabadult a más népnél vele kapcsolatos babonától. Mindenesetre oly nagy volt a különbség, hogy a babiloni fogságban az az ismeretlen próféta, kinek beszédei a korábban élt Ézsaiás könyvéhez kerültek, éppen a szombatnapnak, mint megkülönböztető nemzeti ünnepnek megtartását sürgette. És hogy mivé lett a zsidó szombat bábeli befolyás alatt, a mikor Izrael már kivonta volt magát a kijelentés igaz szelleme alól, azt eléggé mutatják a Talmudnak babonás meséi.

A szombatnap módjára mást is vehetett fel Mózes a törvénykönyvbe. Volt idő, hogy Mózes törvényhozói működését kétségbe vonták, vagy később, a róla nevezett törvényeknek alig számbavehető csekély részét származtatták tőle. Úgy látszik, hogy a negatív kritikai irány kénytelen lesz ebből sokat engedni. A mióta más népeknél Mózes idejénél jóval korábban találunk kifejlett papi osztályt és részletesen szabályozott kultuszt, nincsen ok arra, hogy ezt a lehetőséget Izraeltől megvonjuk. És a mióta a Kr. e. XXIII. századból való és kőbe vésett terjedelmes törvénygyűjteményt ismerünk, Mózesnek törvénygyűjtő és törvényalkotó működése sem lehet már oly problematikus. A *régi hagyományos felfogás* egy írásellenes és ezért tarthatatlan kijelentési fogalom érdekében lehetetlennek mondotta későbbi intézkedéseknek a régi gyűjteményhez való hozzátoldását. Általában a teljes kijelentést lehetőleg még a paradicsomba helyezvén át, kizárt minden igazi történetet. A *negatív kritika* meg, részben az ellentét által is a végletbe sodortatva, nem igen volt hajlandó Mózes történeti személyét, majd kodifikáló működését elismerni. Általában Izrael népének Mózes előtti kulturállapotát olyannak vélte, a minőnek a Mohammed előtti arabokét ismerte meg az óarab

költészetből. Az innen vett szinekkel megrajzolt kezdetleges kulturából és vallásból kiindulva megkonstruálta a történelemre is ráerőszakolt evolúciónak dogmái szerint Izrael nemzetének fejlődéstörténetét s ha szólt is néha néminemű kijelentésről, ennek már nem volt mit kijelentenie. Ama hagyományos nézetet, melyet az egyszerű hívő épp úgy, mint — persze más célból — a biblia ellensége egyedül jogosultnak mond, megczáfolja már az irás maga. Ezt a szélső kritikai irányt meg az evolúziós történetcsinálás alapos vádján kívül most még az a tapasztalat éri, hogy az az alap ingadozik, melyre a történetet felépítette. Mert amaz óarábiai költészetből kiolvasott őállapot nem volt meg Mohammed előtt, de Kr. e. ezer évvel sem. Sőt a mit már az etnografusok más népeknél is tapasztaltak, ugyanazt mutatják nagyban az új emlékek is, hogy az előre meg nem konstruált, hanem a tények által elbeszélt történetben sokszor jóval nagyobb a hanyatlás az emelkedésnél.

Különösen Izrael történetére nézve fölötte valószínűtlen az a feltételezett *műveletlen őállapot*; az analogia egyenesen kizárja. Egyiptom és Kánaán mindenesetre, talán a Sínai-félsziget is a legrégebb emlékek szerint kulturánépek lakóhelyei. Ha a Kr. e. III. évezredben fontos jogügyeket nehézkes írással ugyan, de írásban intéznek el; ha az amarnai és taanaki leletek szerint a babiloni nyelv a hivatalos és valószínűleg a közönséges társalgási nyelv; ha az egyiptomi és babiloni nyelvű irodalom már ma régiség és terjedelem tekintetében meghaladja a bibliát; s ha ezen nagy népek hatalmas kulturája mellett a IX. században Mésa köve szerint a moabiták kibontakoztak a babiloni műveltségből és hosszabb időre visszamatató betűírást használnak: nem lehetne-e, sőt nem kellene-e ugyanazt vagy hasonlót állítani Izrael népéről, a mikor a bibliában is megvannak félreismerhetetlen nyomai? Az izraelita őskulturáról való tudományos ítélet nem fog megállani annál a véleménynél, hogy a „hazát kereső barbár izraeli törzsek a leigázott kanaanitáktól sajátították el a kultúra előnyeit és áldásait“. Hogy mennyit sajátítottak el, még ma nem tudjuk, de barbár izraelitákat a történet nem ismer, és azt már tudjuk, hogy csak ők tették e kulturát igazán áldássá.

Izrael bizonyára nem zárkózott el és nem is zárkózhatott el a szomszéd népektől sem őshazájában, sem bolyongásának idejében vagy honfoglalása korában, sem később; Babel kulturáját megismerhette és gazdagíthatta vele a magáét. Ez a gazdagítás azonban semmiesetre sem történt egyszerű *átvétellel*,

hanem Izrael, miként a törvényeket, úgy más kulturelemeket, beleszámítva egyes vallási eszméket és képzeteket is, megítélt és megtisztított annak az isteni kijelentésnek szellemében, mely a patriárkák ideje óta benne élt és új meg új kegyelmi tényekkel megerősített. Semmi okunk sincs elzárkózni azon lehetőség elől, hogy Izrael vallásában van olyan elem is, a melynek emberi eredete a szomszéd népek s különösen a babilóniak kulturájára vezethető vissza; sőt ez a lehetőség valószínűvé válik, ha meggondoljuk, hogy hiszen a római birodalom nagy alkotásai és a görög műveltség, eredeti céljok ellenére, de Isten akarata szerint szintén az evangéliomnak szolgáltak. Valamint ekkor, az idők teljességében, úgy rendelkezhetett Isten már az előkészítés idejében is akármely néppel. Nekünk embereknek pedig nem az a tisztünk, hogy akárminő orthodox vagy materialista történet-filozófiával előírjuk: így kellett Istennek tennie; hanem igenis az a tisztünk, hogy a legfinomabb eszközökkel, a melyek csak rendelkezésünkre állanak — és ezek az igazi tudomány eszközei — és alázatos szívvel keressük azon utakat, melyeken Isten az ő népét tényleg vezette. Ha így járunk el, akkor majd szintén tapasztaljuk, hogy a mint magasabbak az egek a földnél, akképen magasabbak az ő útjai a mi utainknál és az ő gondolatai a mi gondolatainknál. Attól, a minek bebizonyítását a vallás ellenégei az emlékektől kárörvendve remélték, hogy t. i. Isten választott népének sohasem volt kiváltsága, azaz nem volt különös kijelentése, hogy ennek folytán az ószövetséggel szerves kapcsolatban álló újszövetségi történet is megfosztatik természetfeletti alapjától: ettől a lehetőségtől, melyre a kicsinyhítűek félve gondoltak, semmiképen sem kell tartanunk. Valóban úgy van, a mint egy mindkét téren otthonos tudós mondotta: „A bibliának 10 kövérebb nyomású helye elegendő szelleme Babilon felett“. Ez áll nemcsak a prófétaíratokra vagy Mózes törvényére, hanem épp úgy azon őstörténetre, melyet Mózes I. könyvének első 11 fejezete beszél el.

Ez *őstörténetek* kötötték le kezdettől fogva a nagy közönség érdeklődését a legnagyobb mértékben, annyira, hogy midőn Smith György, a brit múzeum egyik hivatalnokja, az ott őrzött Asszurbanipál-könyvtárban 1872-ben egy özönvítörténetet fedezett fel, egy londoni újság tulajdonosai saját költségükön küldték ki őt Ninivébe s ő onnan sürgönyözte meg újabb leletének tartalmát, a babilóni teremtés történetét. Azután nagyrészt csak a régi leletek tartalmának előadásával tudta elérni a közismertté vált berlini Delitzsch Frigyes azt a szen-

zácsziót, melynek Babel-Bibel-jelszava a homouzion-homoiuzion-vita idejére emlékeztetett. A biblia első lapjai az emberiség őstörténetéből 5 elbeszélést tartalmaznak, melyeknek tárgyai: a teremtés, a paradicsom és bűneset, a vizözönig élt ősatyák jegyzékei, a vizözön, a bábéli torony építése. Ezekben sok oly vonás van, melyet a babiloni hitregében és részben más népeknél is megtalálunk; összefüggő elbeszélés, melyeket a bibliaival párhuzamba állíthatunk, csak három van. A bűneset és a bábéli toronyépítés története ugyanis nincs meg Babilonban.

Az a pecséthenger, melyről babiloni *bűnesettörténetre* akartak következtetni, fát, kígyót és két alakot ábrázol ugyan, de az egyiket a babiloni kizárólagos istenjelző, a szarvak, istennek mutatják, mindkét alak fel van ruházva, széken ül és mind a kettő nyúl a fának gyümölcse után. Más hasonló ábrával ékitett pecséthengereket is találtak; az *élet fája* majdnem mindegyiken rajta van, a minthogy egyiptomi emlékek is gyakran ábrázolják és említik. Ez annál kevésbé tűnhetik fel, mivel az életnek fája, melyhez rendszerint a halhatatlanság képzete is fűződik, általános emberi kép. Épp úgy van meg majdnem minden népnél a *paradicsomi* képzet, annak az emléke vagy gondolata, hogy az ember történetének kezdetén boldogan élt. Végül a *kígyó* Babilonban, Egyiptomban s másutt szintén a gonoszságnak képviselője. Ilyen részleteknél többet nem tudunk meg az ékiratokból. Nem is valószínű; hogy egy a bűnesetről szóló babilóniai elbeszélés előkerülne, mert ott üdvtörténetet nem ismertek, a bűnesetnek pedig csak ilyenben van igazán megokolt helye. A bibliai Éden-kertet az elbeszélő leírása szerint mindenesetre az Eufrates és Tigris között kellene keresni.

Egyenesen Babelre utal a *toronyépítési* elbeszélés. Az istenek tiszteletére épült ilyen tornyok romjait Babilóniában több helyütt találták; a legkiválóbb a borszippai Nébó-torony, melyet most 50 éve ismertek meg s a melynek hét 8—8 méter magas foka közül a legalsóbb — felfedezőjének méretei szerint — 82 méter széles. Más népnél — még a mexikóiaknál is — hasonló elbeszélések vannak, de a bibliainak szerzője kétségkívül a bábelit érti, hiszen azt nevezi meg és a toronyépítőket így szólaltatja meg: „teteje az eget érje“. Ugyanezen szavakat találjuk néhányszor a bábéli torony javításairól szóló ékiratokban. Az egész elbeszélés Babel, mint az emberi dölýfnek képviselője ellen irányulván, szintén nem várhatjuk, hogy ott valamikor hasonló ékiratos szöveget fedezzenek fel.

Ellenben az Ádámtól Noéig élt 10 *ősatyának jegyzékeihez* megvan a babiloni párhuzam. Eszerint a vizözönig 10 nagy király uralkodott; többnek a neve bizonyos fokig összeegyeztethető a bibliaival; valamennyi nagy kort ért el, miként a bibliai *ősatyák*. A babiloni névsor Berosus révén maradt reánk, az ékiratok csak egyes idevágó adatokat szolgáltatnak.

A *teremtés* bibliai történetének megfelelő babilóniai elbeszélést már Berosusból ismertük, a 70-es évek óta hozzájárultak az ugyane tárgyról szóló Enuma élis kezdetű éposznak nagy töredékei. A töredékek tartalma röviden a következő: Apszu (édesvíz) és Tiámat (sósvíz) öslényeknek vizei, egybefolynak és új istenek támadnak. A két öslény néhány új istennel szövetkezve fellázad az új istenek uralma ellen; különösen Tiámat készül a nagy harcra azzal, hogy 11 segítőársat teremt, sárkányt, kígyót, skorpiót és más szörnyeket (állatkör). Az új istenek közül kettő Tiámat ellen indul, de rémülten visszatér. Végre Marduk vállalkozik a harcra, de előbb kiköti jutalmát; az istenek tanácsa nagy lakoma után megbizsa őt és megígéri neki, hogy a győzelem után övé lesz „a királyi hatalom az egész mindenség felett“. Marduk iszonyúan felfegyverkezik, Tiámatot hálóba fogja és nyíllal megöli, azután legyőzi gonosz társait és megköti őket. Tiámat testét kettévágja és testének felét „felállította mennyezetül az égnek, reteszt tolt elébe, öröket állított oda és megparancsolta nekik, hogy vizeit ki ne bocsássák“. Azután megalkotja az égi testeket, „és világol a hold és alárendeli neki az éjjelt“. Az éposz következő táblája igen hiányos, valószínűleg a földnek, füveknek, állatoknak és az embereknek teremtéséről szól; az utolsó táblán egy himnusz Mardukot dicsőíti 50 megtisztelő névvel.

E mithosznak a bibliai elbeszéléssel való *rokonsága* csak a következőkre szorítkozik. A bibliai történet szerint is a teremtés előtt „mélység“ volt, az eredeti héber szövegben „Tehóm“, a mely szó névelő nélkül áll mint valami tulajdonnév; a felső és alsó vizeket égboltozat választja el, melynek csatornáit az özönvízkor megnyílnak; az égboltozatra teremtett világító testek közül „a kisebbik világító test uralkodjék éjjel“, végül az egyes teremtmények sorrendje is nagyjában ugyanaz. Két prófétai helyből (Ézs. 27. 1; 51. 9—10), két zsoltárversből (74 13—14; 89 11—12), és Jób könyvéből (3, 8. 9, 13. 26 12—13), mely Rahab segítőársairól szól, azt következtethetjük, hogy Izrael későbbi prófétái és költői ismerték a babilóniai mithoszt. Az egyiptomiaknak nincs ily össze-

függő elbeszélésük, de az isteneket magasztalják, mint mindeneknek teremőit. Szerintük Atum teremtette az embereket, egy képen meg Chnum isten formálja őket fazekaskorongon. A többi kozmogoniák közül is a babilóniai áll a bibliai elbeszéléshez legközelebb.

A viszonylag legtöbb megegyezés azonban a *vízözön* történetében mutatkozik. A babilóniai elbeszélést szintén Berosztól kaptuk; most ismeretes már az ékiratos szöveg, mint a 12 táblás Gilgames-éposznak 11. táblája vagy éneke. Eszerint Gilgames, a kinek hőstetteiről az éposz zeng, a boldogok szigetére megy, hogy egy barátjának életrekeltése végett elhozza az életnek fűvét. Ott találja őst Utnapistimet, a ki neki a következő élményét beszéli el. Suruippakban (Szíppar) lakott, mikor az istenek nagy vihart és vízözönt határoztak el. Éa azonban, a bölcsesség istene, figyelmeztette őt: „Építs házat, építs hajót! Hagyd a vagyont, keresd az életet! Vigy be minden fajtából életmagot a hajóba“. Azután megmondja neki a hajó méreteit és meghagyja neki, hogy a város lakosainak ezt mondja: Bél isten átka miatt kell elmennie most, mikor az országban bőség lesz. Utnapistim megépíti a hajót, rekeszeket csinál benne, kívül-belül bekeni szurokkal (héberül kófer, babilon.: kuupri), beviszi minden vagyonát, ezüstjét, aranyát, egész házanépét, mindnyájuk élelmét és a mezőnek állatjait. Mikor a kitűzött időben a záporosó megeredt „bementem a hajóba és bezártam az ajtómat“, a hajót pedig egy kormányosra bizza. Az iszonyú viharban és sötétségben az istenek is megrémülnek, Anunak legfelsőbb egébe vonulnak vissza: „az istenek összekuporogva guggolnak, mint az eb“. A széphanjú Istar felkiált fájdalmában, hogy beleegyezett az istenek tanácsában ilyesmibe, s hogy most az emberek, mint halak, betöltik a tengert. A hetedik napon megszűnik a vihar és a vizek alábbszállnak. Utnapistim kitekint és sir a szörnyű pusztuláson. Hajója a Nizir hegyen akad meg. Újabb hét nap múlva „kibocsátottam egy galambot. A galamb elment és visszajött; mert nem volt állóhelye, visszatért“. A kibocsátott fecske is így tett. „Azután kibocsátottam egy hollót. A holló elment és látta a víznek apadását, evett, károgott, de nem tért vissza.“ Ekkor a négy szélirány felé kibocsátott mindent, ő maga pedig igen nagy áldozatot hoz és „az istenek megszagolták az illatot, az istenek, mint a legyek, az áldozó köré gyűltek“. Utolsónak jött Bél isten s a mikor meglátja a hajót, haragosan reákiált az istenekre: „Megmenekült valaki, valamely élő lény? Egy ember se maradjon életben!“ Éa isten azonban szemére veti: „Megfontolatlanul csináltad a

vizözönt. A bűnökre rakd bűnét, a gonoszra rakd gonoszságát“; oroslán, párducz, éhínség vagy pestis is megette volna. minek a vizözön? Bél erre lecsendesedik, kihozza a hajóból Utnapistimot és feleségét és megáldja őket. „Előbb Utnapistim ember volt. Ezentúl legyen Utnapistim és felesége, mint mi istenek és lakozzék a távolban, a folyamok torkolatánál.“ „De téged — így fejezi be Utnapistim beszédét — téged ki fog az istenek közül magához venni, hogy megtaláljad az életet, a melyet keressz?“

Ez elbeszélés egész menetének és több külső részletének a bibliai történettel való *megegyezése* nyilvánvaló. Ilyen részletek: az isteni határozat, mely egy kiválasztottnak tudomására adatik, hogy magát, házanépét s az élőlények bizonyos számát megmentse; utasítás a hajó építésére, ennek rekeszei; a hajót kívül s belül beszurkozzák; bevonulás a hajóba, a vizözön borzalmi; a hajó hegyen köt ki; a madarak szerepe majdnem ugyanazon szavakkal; az áldozat, melynek illata kedves. Vizözönről szóló hagyománya majdnem minden népnek van, csak Egyiptomban nem találtak még, a mely pedig szintén érezte Babilónia befolyását. De ezen vizözön-mondák közül — egy e tárgyról szóló monografia szerint 60 van, köztük 40 különálló — egy sem olyan közeli rokona a bibliainak, mint az Utnapistim-legenda.

A két nép őstörténeteinek *összehasonlításában* nem szabad felednünk, hogy maga a biblia is az emberiség őshazáját a két folyam vidékére helyezi. Ott van Éden kertje, ott éltek az ősatyák, Noé az ékiratokban Urartunak nevezett arméniai hegyvidéken köt ki, a melytől jóval délre, északi Mesopotámiában lehetett a vizözön. Az erről, valamint a teremtésről szóló babilóniai elbeszélésnek hazája is kétségkívül Babilónia; ennek alluviális földjére utal a mindkét mondában nagy szerepet játszó óriási víz, s a babilóniai tavaszi isten, Marduk az, a ki legyőzi a téli vizek istennőjét, Tiámatot. A babilóniak tehát nem vehették át e történeteket Izraeltől, a minek bizonyítéka egyébként az a tény is, hogy ott már a Kr. e. 2000 körül megvolt pl. a vizözön-monda, míg a bibliai történetnek irásbefoglalása sokkal későbbre esik. Ugyanazért némelyek rövidesen megfordították a viszonyt: Izrael vette át ez őstörténeteket vagy legalább a teremtési és vizözön-mondát Bábeltől. Ezt bizonyítja — úgy mondják — már a bibliai elbeszéléseknek monotheisztikus és józanabb szelleme, úgyhogy pl. a teremtési történetnél „a jelenlegi forma hosszú fejlődésnek lecsapódása“.

Ha a két szöveg valóban egymástól függ és ha a tisz-

tább alak csakis fejlődésnek eredménye lehet: akkor e fejlődésnek természetesen hosszúnak, sőt igen-igen hosszúnak kellett lennie. Ámde az első feltevés maga a bebonyozandó tétel, a második pedig annak a történetfilozófiai dogmának a következménye, a mely szerint a mi monotheisztikus, általában minden magasabb gondolat és tisztább eszme feltétlenül későbbi is. Csakhogy ebbe a sémába sem a vallás, sem a művelődés történetének számtalan ténye nem fér bele. A teremtés és vizözön babilóniai mondáit semmivel sem fejlettebb alakban mutatják az ékirások, mint Berosus, az utóbbi inkább még fantasztikusabban. Ha e nagy kulturnépnél közel 2000 esztendő alatt sem tisztulhatott a monda: akkor az evolúziós történetírás, a mely hiszen a kijelentést következetesen nem fogadhatja el történeti ténynek, hogyan teheti fel a hozzá még barbár izraeli törzsekről, hogy ő náluk ez a valóban nagy tisztulási fejlődés félezer évvel rövidebb idő alatt megtörtént? Mindehhez járul még, hogy a babiloni monda átvételére nem tudunk olyan időt megjelölni, a melybe a tudományos lelkiismeret valóban belenyugodhatnék. A feltételezett hosszú fejlődés egymaga kizárja a más okból is valószínűtlen fogsági időt; a királyok idejében, de a honfoglalás korában sem volt Izraelnek a népek iránt való hangulata olyan, hogy az az átvétel megtörténhetett volna.

Nem tartjuk teljesen lehetetlennek az ilyen átvételt; valószínűnek tartjuk egyes kulturelemeknek átvételét; de gondoljuk meg csak, hogy itt nem egy vallásos képzeletről van szó, hanem egész elbeszélésekről, melyek a biblia megfelelő szövegénél jóval terjedelmesebbek. A lélektani valószínűség legalább nem szól az ily átvétel mellett. Talán részben ennek tulajdonítható, hogy a kik a két szöveget nemcsak rokonnak, hanem a bibliainak a babilóniaiától való függését állítják, az átvételt lehetőleg korai időbe, Izraelnek Palesztinába költözése elé helyezik. De ha már ennyire megyünk, miért nem lehetnének akkor ez őstörténetek Tharé utódainak az őshazából magukkal hozott öröksége? Semmi sem szól az ellen, hogy e történetek közös forrásból eredhettek; e közös forrás pedig oly időben lehetett meg, a mikor Tharé ősei és a babilóniak és esetleg más sémi népek még együtt voltak. Ez a kombináció legalább épp oly jogosult, mint a másik. Mert hogy ezen eshetőségek mindegyike csak többé-kevésbé valószínűnek mutatkozó kombináció és nem tartozik már az exakt történetírás körébe, csak az tagadhatja, a ki egy fiatal tudomány sikereinek mámorában kész megfejteni minden titkot égen és földön. Pedig hogy az irodalomtörténeti kritika egy-

magában, minden más kritikai eszköz hiányában, mennyire megbizhatatlan, arra nézve az ószövetségi theologusoknak máris szép gyűjteményét az assziriologusok gazdagították egy tanulságos példával: I. Szargon babilóniai királyt éleleírása alapján mithikus alaknak deklarálták, ma pedig ismerik pecsétlő követ, korának több történeti okmányát, köztük róla szólót.

Azonban ha sikerül is valaha e kérdéseket igazán tudományosan megoldani, bárminő legyen is e megoldás, a kijelentés tényén semmit sem változtathat. Mert tegyük fel azt a most még valószínűtlen esetet, hogy Izrael csak Kánaánban vette át a babilóniai „eredeti mithoszokat“, átvette egészen és azok csak bizonyos ideig tartó fejlődésben tisztultak meg: akkor is minő óriási ür tátong a párhuzamos elbeszélések között! És ebben, talán az egy Delitzsch kivételével, az assziriologusok és theologusok mind egyetértenek. Oly nagy a *különbség*, hogy erre is alkalmazhatjuk, a mit az 1902-iki hamburgi orientalista kongresszuson az ó-szövetségnek az egyetemes történetre gyakorolt befolyásáról mondtak: a kultúra előmozdításában nem az elefánt szerzett érdemet, a melynek agyara szolgáltatta a csontot, hanem Phidiás szel-leme, a ki az elefántcsontot lelkes szoborra dolgozta fel. A különbség néha csakugyan akkora, mint a csont és a szobor között.

Már az a nagyszerű *összefüggés*, melyben a bibliai őstörténetek mint az üdvtörténetnek bevezető szakaszai, az egészszel és egymással vannak, fölébe emeli ezeket a babilóniai elbeszéléseknek, a melyek közül az egyik más tárgyú hőskölteménynek nem feltétlenül szükséges epizódja, a másik pedig nagyrészt politikai célú. A bibliai őstörténeteknek egységes a *céljuk*: azt bizonyítják, hogy már régen, Izrael születése előtt Istentől lett minden, ő mindennek, természetnek és embernek ura, igazságos és kegyelmes bírása.

Az *ősatyák jegyzékeire* nem fektetünk nagy súlyt, ámbár ezekben is jellemző, hogy a bibliai jegyzékben olvasható mondaszerű nagy életkorokat a babilóniaiak szertelen fantáziája még jobban fokozta; amott a legnagyobb 969, emitt egy-egy vizözön előtti királyra 43200 uralkodási év esik. Igazi vallási értéke e jegyzékekben csak *Kain és Ábel történetének* van, mely az Úrnak Kainhoz intézett ígéjében épp úgy, mint a bűneset története, oly módon rajzolja a népek és egyesek megrottójának, a bűnnek eredetét és természetét, a hogyan emberi bölcsesség meg nem ismerhette volna és a vallástörténelem tanúsága szerint meg nem ismerte.

Különösen a *teremtés* története olyan, hogy ennek vallási értékehez alig lehet a babilóniai elbeszélést komolyan hasonlítani. Az utóbbiban nemcsak a világ, hanem az istenek keletkezéséről is van szó, a kik mint teremtett lények korlátozott emberi szerepet játszanak, egymás ellen lázonganak, irigykednek; csak egy képes közülök a gonoszságot legyőzni, az is előbb kiköti viláгурalmi bérét. Sőt ha közelebbről nézzük e történetet, azt látjuk, hogy csak nem is egyének, hanem megszemélyesített természeti hatalmak vívják azt a vad harcot, melynek eredménye a világ. Még az elbeszélés célja sem tisztán vallási, hanem a viláգteremtő Marduknak, Babel istenének dicsőítésével Babel viláгурalmi igényét akarja megokolni. Emitt meg a teremtés történetéhez méltó monumentális bevezetés: „Kezdetben teremté Isten a mennyet és a földet“. Azután sorban teremt Isten. valóban teremt, pusztá igéjével az eget és a földet és mindent, a mi rajtuk van, végül az embert, mint a teremtmények koronáját. A ki a két párhuzamos történetet egymásután olvassa, tapasztalhatja azt, a mit egy vitairat mond: „Az ember úgy érzi, mintha lázbeteg embernek kuszált fantáziáiból az egészséges, világos és józan szellem légkörébe jutna, mikor a babilóniai époszról áttér a biblia első fejezetére“.

A mi e bibliai elbeszélésben vallásilag értékes, az Izraelnek tulajdona; a mi benne mulandó, származhatik akár Babelből, akár máshonnan. Mert némi szándékossággal tovább is mehetnénk s más mithologiai parallelát is találhatnánk. Egy hitrege szerint a világ úgy keletkezett, hogy a viláգtojás kétfelé vált és ebből lett az ég és a föld. A biblia szerint az Isten lelke a vizek felett „lebegett“, Károli fordításában „táplálja vala azokat“, a héber szó azt is jelenthetné: „költött“ a vizeken. Tegyük fel, hogy csak ez az utolsó fordítás helyes és a héber kitétel „valamely mithologiai nyilatkozatnak alaki maradványa“: a mondatnak alanya már eleve kizár minden mithikus képzetet és Isten lelke nem költi ki a világot, hanem: Ő parancsolt és lett.

Ha pedig olyan időben, a mikor már nem kellett tartani az Isten-képzetnek mithikus elhomályosításától, költő vagy próféta azzal magasztalja Jahvet, hogy erővel fegyverkezett fel és hatalmas karjával összezúzta Livjátán fejeit vagy Rahabot és segitőtársait, vagy Tehómot, az őstengert: úgy ennek ép annyi köze van a mithológiához, mintha valaki ma azt mondja, hogy Krisztus új Herkulesként megfojtotta a keresztység bölcsőjébe lopózó judaizmusnak és gnoszticizmusnak kigyóit. A Tehómnak, ha valaha nem volt héber képzet, a

bibliában már semmi köze sincs a babiloni Tiámathoz. Az egész elbeszélésnek Babilóniához való viszonya pedig a rokonság mellett csak az lehet, a mi Izrael vallásáé: tiltakozás Babel ellen!

Az a rokonság a legnagyobb a *vízözönről* szóló párhuzamos elbeszélésekben, de itt sem mosódik el a különbség. A babilóniai istenek végzése, hogy az embereket elpusztítják, nincsen megokolva, csak következtetésből tudjuk, hogy az emberek gonoszsága miatt akarják őket elveszteni: a biblia a földnek romlottságát a történet élére állítja és az Úr maga közli Noéval a büntetés okát. Ea isten csellel menti meg Utnapistimet és kioktatja őt arra, miképpen ámitsa el embertársait, hogy azok is meg ne meneküljenek. Utnapistim magával viszi minden vagyonát, Noé csak a magának és házanépének való ételmelet. A nagy zivatarban az istenek is rémülten menekülnek, a veszedelem elmúltával meg mohón odasietnek az áldozathoz. Bél istennek, a ki egy embert sem akart életben hagyni, ellenvetés nélkül kell meghallgatnia egy más istennek azon szemrehányását, hogy oktanul cselekedett és most ugyancsak Ea tanítja ki arra, hogy ezentúl csak a bűnt bűntesse. A mily hirtelen volt Bél haragja, oly gyorsan csap át a másik szélsőségbe: istenekké teszi azokat, a kiket el akart veszteni.

Egyetlen egy olyan szép vonása van ennek az elbeszélésnek, a mely a bibliában nincsen meg: Utnapistim sir, mikor az emberek pusztulását látja; Noéről ezt nem olvassuk. Azonban Utnapistim fájdalomra érhető, ő nem tudja a nagy veszedelem okát; Noé tudja a büntetés okát, és ha története az újszövetségi korban keletkezett volna, meg volna okolva az ő sirása is, de az ószövetségi kornak abban a szakában alig. A helyett ott van a bibliában a leszakasztott olajfalevelet hozó galamb, mely bizonyára szebb, mint a biblia szerint is első ízben kiküldött hollónak károgaása; és ott van a felhőkbe helyezett iv, a szivárvány, mint Isten jóakarátának jele.

Babelben emberies istenek, kik csak fokozatilag nagyobb hatalmukkal különböznek az emberektől, a miért ezek is lehetnek istenekké; a bibliában az igazságos Isten, a ki az elvetemült nemzedéket megbünteti, de az igaz emberen megkönyörül és megmenti őt. Amott nagy és talán ismétlődő természeti jelenségeknek és velök szemben az emberi tehetetlenségének költői rajza; emitt fontos szakasza egy hosszú történetnek, melynek témája: Istennek és az ő erkölcsi törvényeihez kötött embernek viszonya. És noha Jahve is megéri Noé áldozatának kedves illatát: ezen később is használt

legerősebb anthropomorfizmus mellett sincs Jahve semmiféle rokonságban sem Bélel, sem Éával. Még ezen alakilag legnagyobb mértékben rokon párhuzamos elbeszélésben is sokkal nagyobb a különbség, mint a hasonlóság. Az átvétel feltevése mellett ezen elbeszélésben mutatkoznék leginkább az Izraelben megvolt kijelentési szellemnek megtisztító munkája, miként Isten lelke meghagyja az ember külsejét, foglalkozását és viszonyait, de megszenteli lelkét és megdicsőíti képességeit.

A mit a teremtés történetéről mondtak, hogy az „bámulatos vegyülete az isteni gondolatoknak és az emberi felfogásnak“, és „Genezis I. határkö a világ történelmében, emlékköve annak, hogy Isten magát Izraelben kijelentette“: azt kiterjeszthetjük az őstörténetekre, az egész ószövetségre, melyet az alapvető és továbbnevelő kijelentés ténye nélkül megérteni nem lehet. Ezt mutatják az ószövetségi irodalomnak még azon részei is, melyekben a más vallási irodalmakkal való megegyezést leginkább várhatnók, a *zsoltárok*. Törvényben és történetben határozott alakot ölt a vallás; már a zsoltárokban szabadabban, hogy úgy mondjuk, alakatlanabban nyilatkozik meg a vallásos érzelem. Egyiptomi és babiloni imádságok is maradtak reánk, melyeknek költői alakja ugyanaz, mint az ószövetségi zsoltároké: a parallelizmus. Költői értékük nem akkora, mivel nagy részök litániaszerű untató ismétlés. De azért őszinte vallásosság nyilatkozik meg bennök, különösen azon babiloni imádságokban, melyeket assziriológusok, mint Babel vallásos költészetének virágait, a zsoltárokkal összemérték és ezekről szintén „bűnbánati zsoltárok“-nak neveztek. Az ékiratos név „panaszénekek a szív megnyugtatóására“ annyiban jobb, hogy alaphangjuk panasz azon bajok miatt, melyekből az imádkozó valamely isten haragjára és a kiengesztelés szükséges voltára következett. Megindító az az erőlködés, melylyel az istenhez, „a kit ismerek és a kit nem ismerek“, először az imádkozó maga könyörög bűnbocsánatért, azután a pap jár közbe, végül a pap a haragos isten megkérlelésére szellemeket idéz. De valamint az imádkozó az istenséget és saját bűneit csak hiányosan ismeri, úgy nem tud eljutni sohasem annak a tudatára, hogy isten megbocsátotta bűneit, még kevésbé az istennel való azon életközösséghez, melynek boldogságát az izraelita zsoltárköltő zengi: „Kicsodám van az egekben? Náladnál egyébben nem gyönyörködöm e földön. Ha elfogyatkozik is testem és szívem: szívemnek kősziklája és öröksége az Isten mindörökké!“ (Zsolt. 73, 25. 26.)

Ha immár visszagondolunk mindazon példákra, a melyekkel az elmúlt félszázad leleteinek a tudományra és különösen

az ószövetségi teológiára gyakorolt hatását megvilágítani igyekeztem, azt hiszem, arra a meggyőződésre jutunk, hogy az ásatások nemcsak az általános műveltséget gyarapították, hanem első sorban a bibliai tudományt gazdagították. A keresztyén teológiának feladata, hogy az új anyagot saját tárgyának, a bibliának, minél teljesebb és tökéletesebb megismerésére értékesítse. A protestáns teológiában, a míg alapjához, a bibliához ragaszkodott, a hitnek bizonyossága mindig a tudományos jó lelkiismerettel párosult és a theologia kész volt mindenkor és mindenkinek megfelelni a hívőkben lévő reménységről. Új vagy régi tudományok nem árthatnak neki, de segítségére lehetnek saját munkájában. Az ugyan megtörtént, hogy valahányszor az emberiség látóköre egyszerre nagyot tárgult, az új ismeretek rostálatlan halmazát túlbecsülték, hogy továbbá a vallásnak ellenségei azokból gyorsan új fegyvereket kovácsoltak, első sorban a könyvek könyve ellen, a melynek győzhetetlen ereje legjobban bántotta őket. Ámde a szentírás velők szemben is nemcsak zsidó férfiak iratgyűjteményének bizonyult, hanem az isteni kijelentés okmányának. Így történt most is. Az asziriologusok egy része, de sokkal inkább még azok, a kik már az új leletek előtt vallástalan, vagy a zsidó vagy a keresztyén vallás ellenségei voltak, fennen hangoztatták, hogy a bibliai kijelentésnek állítólagos ténye immár meg van czáfolva. Pedig csak azt a kijelentésről alkotott fogalmat czáfolták meg mégegyszer, a mely már 100 évvel ezelőtt nem máshonnan, mint magából a bibliából vett érvekkel meg volt czáfolva. Azzal a fogalommal, a mely következetesen a bibliát minden nem vallási ismeretnek is csalhatatlan forrásává teszi, a biblia maga sem fér meg. De semmiféle tudomány sem fogja megczáfolhatni azon kijelentésnek tényét, a melyre a biblia maga tanít meg, azt, hogy Isten az emberek számára, tehát emberek közvetítésével kijelentette magát és ezen az emberekhez és a korhoz mérten tökéletes kijelentéseivel megalapította országát e földön. Az ékirások tudománya sem támadja meg az ószövetségnek ezt a kijelentési jellegét, hanem a kik megtámadják, azok visszaélnék ama tudománnyal, úgy a hogy visszaélni lehet mindennel, a bibliával is.

Majdnem négyszáz éve, hogy Kopernikus a heliocentrikus világregszernek ma nélkülözhetetlen igazságaival fellépett. Akkor azt vélték, hogy az új tan veszélyezteti a biblia tekintélyét, mivel a szentíróknak a világregszerről való ismerete természetesen ugyanaz volt, a mi koruké. De megismertük a bibliát igazi lényege szerint, hogy az nem a földrajz, világ-

történelem, asztronómia, néprajz, földtan vagy anthropologia enciklopédikus-kézikönyve, noha ezen tudományok is okulhatnak belőle, hanem hogy mind ennél sokkalta több: vallási igazságaink kútfeje! Mindamellett, sőt épen azért megszerettük, és megismertük, hogy megszáradhat az egyiptomi bölcsesség füve, lehullhat a babiloni műveltség virága, a föld is megindulhat, akár a nap körül: „de Istenünk beszéde mindörökre megmarad“. (Ézs. 40, 8.)

Jausz Vilmos,
soproni theol. tanár.

VII.

Az ifjúság keresztyén gondozásáról.

(A diszgyűlésen tartott felolvasás.)

Tisztelt Diszgyűlés!

Főtisztelendő és Nagyméltóságú Elnökség!

Valahányszor a lapokban egy-egy fiatal élet önkéntes kioltását olvasom — és sajnos, — a fiatalok, sőt már a gyermekek öngyilkossága is mind sűrűbben fordulnak elő: fájdalom nyíllalik át nemcsak szivemen, de lelkiismeretemen is. Felső bimbók, nyíló virágok nem arra teremnek, hogy időnek előtte elhervadva, lehulljanak az enyészet hullámaiba. És ha azok az ifjak és ifjú leányok, még mielőtt az életnek nem viharait, de csak komoly bajait is ismerhetnék, hit és remény nélkül — kétségbeesve vagy fáradtan, saját elhatározásukból — leszállanak a halál völgyébe: ezek a szegény ifjú lelkek nem voltak elegendőképen felkészülve arra a nagy útra, melyet életnek nevezünk. Hiányzott valami, a mi nélkül elmerültek, még mielőtt a védett öbölből a haborgó sik tengerre kijutottak volna, — hiányzott az „*az egy szükséges dolog*“ (Luk. : X: 42.) — És ezért a hiányért — csekély kivétellel — a felelősség ugyan első sorban a szülőket terheli, de felelős velők egyetemlegesen az egyház és a társadalom is. — Ennek a felelősségnek érzése állított ma engem, tisztelt Diszgyűlés — a felolvasó asztal elé; nem mintha új dolgokat mondhatnék, de mert úgy vagyok meggyőződve, hogy ezt a felelősséget és az abból fakadó kötelességeket nem érezzük eléggé, és épen azért az aggódo szöveg még gyenge ajkakról is jogosult. Persze sokan azt fogják ellenvetni, hogy ezek a szomorú esetek elszórtan jelentkeznek, a melyekből egész ifjúságunk erkölcsi állapotára következtetni nem lehet; de én ezzel a felfogással nagy sajnálatomra nem érhetek egyet, mert előttem ezek a szaporodó öngyilkossági esetek komoly baj jelenségeiül tűnnek fel, egyes megrázó kitéréseiként annak az általános állapotnak, melyben ifjúságunk van; és itt

különösen az értelmi osztályt és ezek közt a *protestans ifjúságot* értem. *Corruptio optimi pessima!* Mert ha ifjúságunk szorgalma és iparkodása ellen nem tehetünk is kifogást, a mi az általános műveltség és a kenyér megszerzéséhez szükséges ismereteket illeti; de valláserkölcsi állapotát kielégítőnek, annál inkább örvendetesnek nem mondhatom. — Nézzünk szét, milyenek elvei az erkölcsi élet terén, hogy él és hogy mulat? Munkájában vajmi kevés érvényesíti az „*ora et labora*“ igazán arany-elvét; és mulatozására ugyancsak áll az ótestamentumi panasz: „*kiknek lakodalmokban vagyjon hegedű, lant, dob, síp és bor: az Úrnak pedig dolgát nem tekintik meg, és az ő kezeinek cselekedeit nem gondolják meg.* (Ésaiás: V. 12.)

Ezek különösen a fiatalemberekre vonatkoznak; de vajjon általánosságban nem hagy-e kívánni valót a fiatal leányok keresztyén érzülete is?

Ennek az állapotnak meg is vannak a következményei. Hány fiatal élet züllik el, mely a legbiztatóbb kilátások közt indult meg, mert a külső kedvező körülmények a vallásos alap hiányát nem pótolhatják. Igazán nap-nap után beteljesedik ebben az értelemben is az Ur Jézus fenyegetése: „Ha nem hiszitek, hogy én vagyok, meghaltok a ti bűneitekben“. (Ján. VIII. 24.) Hány család megy anyagilag és erkölcsileg szemünk előtt tönkre; és középosztályunk nagy züllésének, sajnos, még nincs vége, mert benne meglazult minden: erkölcs, köteletségérzet, szeretet, szorgalom, takarékoság; de a hány neve még van az okoknak, mind egy forrásból ered: abból, hogy az egyén nem érzi szive szerint, hogy *Isten előtt áll és él; hogy egyénileg felelős* azért, a mit bármely vonatkozásában tesz vagy mulaszt.

Ennek az érzésnek — *mint életelvnek* — a szívben és értelemben való beplántálása és olyan mélyen meggyökereztetése, hogy azt a gyermek- és ifjúkoron át megszerezve, az embert az életen át végig kísérje: ez gyakorlati célja a vallásos nevelésnek és oktatásnak egyaránt. Nem szándékozom a vallás-oktatásról tartani előadást, csak arról kívánom gondolataimat és pedig nem valami rendszerbe öntve, hanem mint egyszerű keresztyén ember elmondani, a mi a vallás-oktatás sikerének előfeltétele s biztosítéka, a mit t. i. a mi ifjúságunk élő hite érdekében tehetünk, de tennünk kell is *családban, egyházban és a társadalomban.*

Kétségbe nem vont dolog, hogy a gyermek első vallásos benyomásait, — de a melyekből az alapnak kell felépülni — a *szülőktől* kell hogy nyerje; és én azt a kis gyer-

meket, — legyenek bármily gondosak és előkelők szülei — a ki ezek nélkül kerül a tanító elébe, igazán jobban sajnálom, mint azt a szegény társát, a ki fogyatékos ruhácskában és mezteláb igyekszik a hűvös őszi esőben az iskolába, de szüleitől Isten-félelmet tanult.

Minden szülő azon van, hogy gyermeke jövőjét, boldogulását, boldogságát biztosítsa; de mily különböző úton hiszik azt elérni.

A nagy átlag azt tartja, hogy ha gyermekeit viszonyaihoz képest jól neveli, t. i. rendszeren iskoláztatja, jó modort sajátíttat el velök, nyelveket, zenét tanulnak, valamely pályára kiképezteti őket, szóval „jóra való, tisztességes“ fiút, leányt nevel, kötelességének megfelelt.

Az egyik szélsőség — elég gyakori —, a midőn a szülők gondatlanságból vagy szeretetlenségből elhanyagolják gyermekeik nevelését, nem foglalkoznak velök, nem sokat gondolnak azzal, hogy gyermekeik hogyan fejlődnek, mit, hogyan tanulnak; ráhagyják az iskolára, mit csinál belőlük; vagy épen beteszik őket jó vagy kevésbé jó intézetbe, hogy legalább tíz hónapon át legyen nyugalom a háznál.

A másik szélsőség, a mikor a szülő nem lát mást, nem gondol másra, csak gyermekeire; egész lénye felolvad a gyermeke, legtöbbször egyetlen vagy kedvencz gyermeke iránti szeretetben, minden különösen szép és okos, a mit tesz, mond, tőle megtagadni semmit sem képes, fegyelmezésre, büntetésre gondolni is alig tud, majd megszakad tőle a szíve. És a gyermek bele szokik a kényeztetésbe, a mit a túlzott szeretet ad, azt követeli utóbb; a mint szülei nem ismertek mást, csak őt, ő sem ismer mást, mint magát; s lesz a „kedvencz“ önző és szeretetlen első sorban azokkal szemben, a kik túlzásba vitt áldozatkész szeretetökkel elrontották, így torolván meg akaratlanul a hibát, melynek puha neveltetése folytán ő lesz az áldozatja s azt az igazságtalanságot, melyet a szülők maguk s többi gyermekeik rovására elkövettek. Pedig végeredményében úgy szokott lenni, hogy az elhanyagolt gyermekek a nehezebb viszonyok által felidézett természetes ellenhatás folytán kiküzdik maguknak a helyet az életben, a „kedvencz“ majdnem soha, mert megszokva a túlságos oltalmat és támogatást, nem szoktatva fegyelmezéshez: sem az életben küzdeni, sem magát vágyaiban, elhatározásaiban, tetteiben fegyelmezni nem tudja, s lesz belőle helyét az életben sehol meg nem találó szerencsétlen ember, mert igaz, hogy „jó a férfinak, ha igát visel ifjúságában“. (Siral. III. 27.) Akarattal tértem ki erre a pontra bővebben, mert külö-

nösen előkelőbb családjunkban valóságos pusztító nyavalya a kényeztetés!

Szerencsére, van még egy fajtája a szülőknek, a mely nem elégszik meg azzal, hogy jóra való fiút, leányt neveljen, de „istenfélő“ fiút, leányt akar nevelni, mert meggyőződése és tapasztalata, hogy az ő- és újszövetségben nem hiába fordul elő ismételve az az igazság, hogy „*az igaz ember hitből él*“ (Habak. II. 4., Róm. I. 17., Gal. III. 11.). Ezek nem bízzák gyermekeik vallásos érzéseinek fejlesztését egészen az iskolára, de maguk oltják gyermekeik szívébe az Isten iránt tartozó szeretetet, hálát, a tőle való függést, — szólva az Írással: „*Hallgasd szerelmes fiam, a te atyádnak bölcsességét és a te anyádnak oktatását el ne hagyjad*“ (Péld. I. 8.). Ezeknek a szülőknek a száma intelligenciánkban valószínűleg a legkisebb s még fogy, t. i. nem azoké, a kik óhajtják, hogy gyermekeikből ne csak jóra való, de istenfélő ifjú leány is legyen; de azoké, a kik gyermekeik vallásos gondozásával közvetlenül maguk foglalkoznak is; pedig hát ez mily gyönyörűséges és kivált mily mindenekfelett hálás munka; áldásos a gyermekre, áldásos a szülőkre; mert ha igaz, hogy nemcsak mi neveljük gyermekeinket, de azok is minket, még sokkal inkább áll, hogy mikor Istenhez való hűséget csepegtetünk gyermekeink szívébe, a magunk hitét is neveljük. És erre a szülőknek nemcsak magukért, de gyermekeikért is szükségök van; nem hangzatos szólam, de valóságos erőssége minden keresztyén családfőnek az ígélet: „*Higyj az Úr Jézus Krisztusban, és idvezülsz mind te, mind pedig hátsad népe*“ (Ap. csel. XVI. 31.) De annak, hogy a szülők gondozásának gyermekeik vallásosságára a kívánt sikere legyen, feltétele a szülőknek a mindennapi élet kis és nagy eseményeiben megnyilatkozó hite; mert a gyermeknek egyenesen jár az esze, bámulatos érzéke van az igazság iránt, az ellentétet a beszéd és tett közt rögtön kéri s ha ezt felfedezte, az oktatásnak minden hatása odavan; a mint megfordítva, a szülők élő hitének tetteiben nyilvánulása bármely szép beszédnél nagyobb, sokszor elévülhetlen hatást gyakorol rá. Özvegy anyámnak nagy megpróbáltatások közt mutatott törhetlen hite, szeretete Isten iránt, feltétlen bizalma segítségébe, félszázadon át hűségesen kísért és az élet küzdelmeiben mindig erősített. Más szóval az igazi magvetés a szülők részéről nemcsak a keresztyén tanításokban, de egyúttal abban a vallásosságban is áll, mely az élet egyes eseményeiben a gyermek szeme előtt megnyilatkozik. — A szülőknek így szóban és tettben kifejezésre jutó hite ébreszti és élteni a gyer-

mekeknek azt a hitét, mely az életen át nemcsak igazi útmutató, de valóságos erő. Mivel azonban azt gyermekeinknek nemcsak a mi gyarlóságunk, hanem az övéké miatt sem adhatjuk meg teljes mértékben, kövessük a kegyes és bölcs Jóbót, a ki gyermekeit „*megszentelé és jó reggel felserkene és áldozik vala égő áldozattal mindnyájuk száma szerint; mert ezt mondja vala Jób: Hátha vétkeztek az én fiaim és gonoszt gondoltak az Isten ellen az ő szívökben! Így cselekszik vala Jób minden napon.*“ (Jób. I. 5.) Igen, minden igyekezetünk hiábavaló gyermekeink vallásosságának ápolása körül, ha arra Isten áldását nem kérjük, azért imádkoznunk, hitből áldoznunk kell gyermekeinkért *minden napon.*

Hogy az *egyház* egyik elsőrendű feladata az ifjúság keresztyén gondozása — és ide sorozom az iskolát is ebbeli feladataiban — ezt nem kell fejtegetnem; és hogy a vallás iránt közönyös ifjúságból nem lesznek olyan egyháztagok, a kik úgy a keresztyén szeretetmunkákat, valamint a közigazgatási teendőket végezzék: azt mi, kik Isten jóvoltából egyházaink mindkét irányú munkájában részt veszünk, sajnos, tapasztalásból tudjuk. Egyházaink az ifjúság keresztyén gondozását a szószékről és az iskolában tehetségök szerint munkálják is. És ha az ifjúság valláserkölcsei állapota még sem kielégítő; ha sok ifjú és leány hitének nincs gerince, hanem a nehézségek előtt meghajlik, s a vegyes házasságok túlnyomó részben veszteséget jelentenek egyházainkra; ha hűtlenek lesznek, s legkiválóbb családjaink fogynak: akkor ez épen azt mutatja, hogy a jelenlegi módok nem elég sikeresek s mindezeknek arra kell egyházainkat sarkalnia, hogy keressék a módokat és eszközöket, melyekkel az egyház, mint olyan, a meglevők mellett, ifjúságunk hitbeli erejét, ellenálló képességét nevelje. Az ördög mindig újabb és újabb eszközökkel csábít; Krisztus egyháza nem teheti le a fegyvert; újakat kell elővennie szertárából, hál' Istennek még vannak! Bizonyos, hogy fiatalságunk főként akkor veszti el az egyházzal való kapcsolatot, mikor a korfirmáczió és iskoláinak elvégzése után, valláserkölcsei tekintetben a gondozás alól legtöbb esetben kinő. A leányok még csak eljárnak anyjukkal templomba, a mint hogy azok egyáltalán összehasonlíthatlanul jobban is állanak valláserkölcsei tekintetben, mint a fiúk, a mi különben testi és lelki mivoltukon meg is látszik; de a fiatalember vajmi gyakran csak akkor kerül ismét vissza egyházához, a mikor az élet örömeiben testileg és lelkileg megkopva és kifáradva, az egyházkormányzat visszahozza — ha visszahozza! De hányszor teljesül be a próféta fájdalmas

felkiáltása: „Halljátok meg egek és vedd füleidbe föld! mert az Úr szól: *Fiakat neveltem s azokat méltóságra emeltem: és ők elpártolának tőlem.*“ (Esaías : I. 2.)

Mi hát a teendő? A vallástanítás intenzívebbé és gyakorlatiasabbá tétele, mely tekintetben a vasárnapi bibliai iskolák és az ifjúsági isteni tiszteletek rendszeresítése különös fontossággal bír. Minderre azonban legközvetlenebb út a tanítóképzőkben és a theológiákon különös súlyt fektetni arra, hogy onnan kikerülő tanítóink és lelkészeink az ifjúság keresztyén gondozásával szeretettel és időt, munkát nem kimélve foglalkozzanak. — E mellett azonban minden egyháznak módot kell találni arra, hogy viszonyainak megfelelőleg a konfirmáczió átment és iskoláit végzett ifjúsággal a közösséget, az érüklözést fentartsa, a minék egyik módja azoknak időnként való összegyűjtése, vallásos összejövetelek tartása, melynek teljes módját sok, különösen kisebb, falusi gyülekezeteinkben már meg is találták. Itt különösen ki kell emelnem az *egyházi éneklés gondozását*. Templomaink intelligens közönsége igen kis részben énekel, pedig a magyar ember szeret énekelni; és nekem igazán fájdalmasan esik látni, mikor leányaink, asszonyaink a közének alatt imádságos könyvet olvasnak, mintha a közének az ő leolvasott imádságaikhoz valami chórusszerű kíséret-féle volna.

A másik mód s ez különösen nagyobb intelligenciájú és városi gyülekezetekre vonatkozik, hogy szervezze az egyház és vezesse vagy legalább tevékenyen támogassa azokat a társadalmi mozgalmakat, a melyek mindkét nembeli fiatalságunk keresztyén gondozását tűzték ki célul. Valóban példát vehetünk a „Mária-kongregácziók“, a „Regnum Marianum“ egyletekről, a melyeket a r. kath. egyház szervez, szövetséggé alakít. hogy az ifjak ezreit vezesse a Boldogságos Szűzhöz, hogy katholizálja az ifjúságot, különösen a középiskolák körében. Legfőbb ideje, hogy a mi egyházaink is behatóbban foglalkozzanak az ifjúsággal, mert ha hitében megernyed, ezt sem az adóteher könnyítésével, sem más anyagi eszközökkel helyrehozni nem fogjuk. Különben, hogy egyházi testületeink is kezdenek e kérdésre nagyobb figyelmet fordítani, bizonyoság rá a dunamelléki ev. ref. egyházkerület 1903. évi október 28-án 128. sz. alatt hozott következő határozata: „Tekintve, hogy az iskolából kikerült gyermekek és felserdült ifjúság folytonos szemmel tartása és vallás erkölcsi gondozása igen fontos egyházi érdek és kötelesség: az egyházkerületi közgyűlés ezennel felhívja a gyülekezetek figyelmét az ifjúság nemesebb irányú fejlődésére oly áldásosnak bizonyuló ifjúsági

egyesületeknek, különösen a nagyobb községekben és városokban leendő szervezésére és azoknak anyagi és erkölcsi támogatására“.

És ezzel t. Diszgyűlés, eljutottam előadásom utolsó részéhez, t. i. annak vázolásához, hogy ifjúságunk keresztyén gondozására mit tehet a keresztyén *társadalom*. Természetesen legtöbbet azzal tehet, ha a benne uralkodó szellem igazán s nem csak névleg keresztyén; vagyis legyen akarata és ereje érvényt szerezni a ker. szellemnek. Jutalmazza ifjúságunkban elismeréssel azt, a mi keresztyén értelemben jó, nemes, tiszta; és a mi léha, hazug, erkölestelen, ne tőrje meg kebelében; legyen igazságos és ne tegyen az erkölestelenség elítélésében különbséget leány és ifjú, alsó és felső osztálybeli közt, hanem sújtja mind; lökje ki végre magából azt az egészen hamis elméletet, hogy a fiatalembernek ki kell magát tombolnia, — s ez alatt nem valami jámbor vidámságot értenek, — hogy belőle higgadt férfi váljon, mintha a laza erkölcsből származhatna jó! Ha így érez és tesz a társadalom, ezzel oly korlátokat emel a fiatalság valláserkölcsei megvédésére, melyeket áthágni — nagyban és egészben — nem fog, mert tudja, hogy az, ha a büntető törvény nem sújtja is, ránézve súlyos következményekkel jár.

De ez nem elég. Azt látjuk, hogy épen ott, a hol a társadalom komolyan igyekszik a keresztyén szellemet kebelében megvalósítani, a mellett még *intézményeket* is létesít fiatalságának keresztyén gondozása érdekében, mondhatom, hogy a külföldi protestáns társadalomban és pedig nem csak az angolszász és német, de a latin népeknél is, alig van keresztyén munka, a mely oly erélylyel és oly széles mederben folya, mint a mindkét nembeli ifjúság vallásos gondozása. Két elvből indul ki: hogy munkásság nélkül nincs élet és fejlődés; továbbá hogy a fiatalság keresztyén gondozását legsikeresebben a barátság révén, maga az ifjúság végezheti. Mindkét elv igazán gyakorlati, melyek az evang. alapon álló keresztyén leányok egyesületeiben, vasárnapi egyletekben, ifjúsági keresztyén szövetségekben és egyesületekben megtestesülve, valóban áldásos eredményeket hoznak létre. Abból a százezerekből, — leányok és ifjak — a kik ily keresztyén egyesületekben éltek, sok ezer és tizezer köszöni hitét, boldogságát, sőt állását ezen egyesületeknek, mert ha nem állítom is, hogy minden egyesületi tag megtért keresztyén, állítom azt, hogy köztük sok a hívő s hogy tagjai az ifjúság javához tartoznak ker. érület, egyháziasság, lelkiismeretesség, kötelességteljesítés szempontjából; és végre az sem kicsinylendő,

hogy a nem hívő ifjú embernek — leánynak is — van alkalma keresztyén körbe lépni. Igaz, hogy a fiatalság ily módon való gondozása a ker. társadalomtól nem csak rokonszenvet és a mindig hangoztatott erkölcsi támogatást, de nagy szellemi munkát és nem kisebb anyagi áldozatokat kíván, mert ebben a nagy intézményben a vezetést mégis csak azok végzik, a kik az ifjúkoron túl vannak és a külső eszközök is, mint helyiség vagy épület, felszerelés és folyó költségek csak kis részben szerezhetők be a fiataloktól. De végre is, hisz a társadalom a saját fiaira, leányaira költi, a mit ad és igazán jó dolgot áldozatok nélkül megszerezni nem lehet. Nem szólok az angol és amerikai társadalomról, ezekre azt mondják, messze vannak és nagyon gazdagok, és a ker. leányok egyesületeiről sem, mert ezekről pontos adataim nincsenek; de utalok Németországra, mely 1885 ker. ifjúsági egyletében 100,588 tagot számlál, 76 fizetett titkárral, 76 saját egyesületi házzal, melyek értéke 6.350,000 K; a kis Svájc 476 egyesületben 8500 tagot gyűjt össze, 8 saját épülettel, 1.000,000 K. értékben. Ezt a prot. társadalom adta össze és tartja fenn, de szívesen teszi, sőt napról-napra gyarapítja, mert meggyőződött, hogy keresztyéneket — igaz hazafiakat segítenek nevelni. Nem terjeszkedhetem ki ezen egyesületek szervezetére, életére, csak annyit kívánok felemlíteni, hogy a vezetésben a lelkészek és előkelő egyháztagok tevékeny részt vesznek s hogy különös gond van arra, hogy a tagok ker. munkát folytassanak az egyesület keretén kívül is, hogy az egyesületekben ne csak keresztyén, de — a mi vele jár — vidám keresztyén szellem uralkodjék, mert hisz valami komor, világfájdalmas hangulat nem vonzza, de eltaszítja a fiatalságot és az Irás is megengedi, hogy az ifjú örvendezzen az ő ifjúságában és legyen vidám, csak meg ne feledkezzék az ő Teremtőjéről s arról, hogy felelőssége szórakozások és mulatozások alatt sincs felfüggesztve. (Pred. XII.)

Hogy áll nálunk ez a munka? Húsz év előtt indult meg; tudtommal 30 és néhány ker. ifjúsági egyesület van vagy 2500 taggal, igen szerény külső eszközökkel, de bennük hűséges evang. munka folyik, úgy, hogy azt hiszem, a ki működésüket ismeri, hasznos voltukat kétségbe vonni nem fogja. úgy az ifjúság nemesítése, mint az egyház szempontjából. Mi a fővárosban nagy küzdelmek közt tartjuk fenn a református ifjúsági egyesületet, melynek bár szerény, de állandó bérlett helyisége a főváros központján (VII., Károly-körút 9.) minden ker. ifjú előtt nyitva áll. Ez is a budapesti ref. anyaegyház erkölcsi támogatása mellett létesült. Nagy lelki örömünk van

áldásos munkája felett, mert sok ifjú embert vezetett vissza megváltójához, egyházához; s tagjaink szolid ifjak, a kik minden jó munka iránt nemcsak érdeklődnek, de abban tevékeny részt is vesznek. Különösen az iparos ifjúság látogatja, de van felsőbb tanintézeti ifjúságunk is. Sajnos, épen legelőkelőbb családjaink fiai érdeklődését idáig nem sikerült oly mértékben megnyerni, a mint kívánnók; hiszszük azonban, hogy az Úr arra is megsegít, hogy szélesebb körben munkálkodhassunk. Nemrég megalakult ezen ker. ifjúsági egyesületek magyar nemzeti bizottsága is, a mely most az iránt folytat tárgyalásokat a genfi központi bizottsággal, hogy részünkre egy magyar ifjú embert képezzenek ki titkárrá, a ki aztán egész erejét és idejét ennek az ügynek szentelné. Hajlandó is a bizottság nemcsak erre, de arra is, hogy bizonyos ideig, pl. 3 évig, a fizetés nagyobb részét — két-három negyedét — fedezi, de a többit — nem nagy összeg — a mi társadalmunknak kellene adni. Össze tudjuk-e hozni? az érdek oly nagy, különösen a mi viszonyaink közt.

Rokon s majdnem barát nélkül állunk e haza földjén, helyünket csak kiválóságunk biztosítja. Nekünk erős egyéniségekre, önálló jellemekre van szükségünk. Ilyen hazafiakat akarunk mi az evangelium erőinek fejlesztése által képezni. Ez bizonyára minden igazak támogatására érdemes.

Mind ezek után az kérdést veheti fel valaki: mi köze mindehhez a *prot. irodalmi társaságnak*? Nagy köze van hozzá! Mindenekelőtt ettől a társulattól nem lehet semmi idegen, a mi fontos, hazafias és protestáns érdek. Már pedig ifjúságunk keresztyén gondozása, jövőnk biztosítása az. De közvetlen érdekkapcsolat is létezik tárgyam s a prot. irod. társaság közt. Minél vallásosabb ugyanis ifjúságunk, annál jobban fogja előmozdítani ennek a társulatnak a feladatait úgy anyagi pártolás, mint szellemi közreműködés által.

E mellett azonban ennek a társulatnak módjában és kötelességében is áll ifjúságunk keresztyén gondozásának nagy munkájában saját hatáskörében és saját eszközeivel részt venni, és szabadjon t. választmányunk figyelmét ezen fontos munkatérre egész tisztelettel különösen is felhivnom. Mindaz az irodalmi mű, a mely ifjúságunk keresztyén gondozását elősegíti, nem kevésbé tartozik társulatunk munkaprogramjába, mint akár a Koszorú népies iratai, akár a Házi Kincstárban a felnőtteknek adott kitünő olvasmány. Ha és mennyiben tehát Isten módot ad rá, közönségünk és fiatalságunk kezébe olyan munkákat kell adni, melyek ezt a célt *az egész vonalon* szolgálják, kezdve azoktól a nevelési könyvektől, melyek

a szülőket a gyermekeik vallásos érzelmeinek fejlesztésével való foglalkozásra buzdítják, nekik ebben tanácsot adnak, mert hisz erre nagy szükség van; és az egész kis gyermekeknek szánt nagy bibliai képektől fel egész az ifjúság véghatárához jutott ifjúságnak alkalmas olvasmányig. Protestáns irodalmunkban a keresztyén ifjúsági iratoknak nagy hijával vagyunk. A mi jó volt a régi időkből — az is inkább nép-, mint ifjúsági irat, a Borsos Mihály-félék és Osterlaun kiadványai, — jóformán elfogytak, részben túl vannak szárnyalva. Miért ne adhatna ki társaságunk a Koszorúval párhuzamosan valóságos ifjúsági iratokat, a melyek közé a régiekből is fel lehetne venni, a mi jó volt? Most, midőn a közoktatási miniszter oly dicséretes erélylyel fáradozik a népiskolai könyvtárak felállításán és csak rövid idő kérdése, hogy a középiskolák részére is rendszeresen szervezni fogja; társulatunk kiadványai épen úgy fel fognának vétetni a különböző könyvtár-típusok jegyzékébe, mint a Szent István-Társulat ifjúsági iratai fel vannak véve. Íme a kelendőség már ezzel jó részt biztosítva van, de semmi kétség sem lehet az iránt, hogy az ifjúsági iratok maguknak épen úgy megteremténék olvasóközönségüket, a mint azt a Koszorúk megteremtik.

Majdnem teljes hijával vagyunk a szebb konfirmációi ajándékoknak s olyan emlékkönyveknek, melyek alkalmas ajándékul szolgálnak gyermekeink részére abban a komoly és ünnepélyes perczen, a midőn a szülei házat elhagyják. Külön is ki kell emelnem az ifjaknak szánt műveknek azt a fontos és áldásos fajtáját, mely óv az érzéki bűnök ellen és az erkölcsi tisztaságra buzdít. Ha ezek ügyesen, érdekesen és az ifjúság iránti szeretettől áthatva vannak írva, azokkal sikerrel küzdhetünk az ellen a méreg ellen, a melyet az erkölcstelen irodalom erotikus és pornografikus termékei az ifjúság kimondhatatlan kárára oly nagy mértékben terjesztenek; mert nincs ez ellen a méreg ellen más szerünk, mintha a Krisztus szeretetéből sikerül bevinni valamit a szívbe, ez tesz immunissá, a mint meg van írva: „*Mi módon őrizheti meg tisztán az ifjú az ő útját, ha nem a te beszédednek megtartása által*“ (Solt. 119:9).

Mindezen irányokban a német, francia, angol, ez utóbbi gyakorlati tekintetben, különösen az amerikai irodalom igen gazdag. Mi van nálunk? Nem vagyok hivatott bírálatot mondani, de a mennyire tájékozhattam magam, azt látom, hogy protestáns irodalmunknak az az ága, mely az ifjúság keresztyén gondozására irányul, alig van túl a dicséretes kezdeményezésen. Itt tehát Társaságunkra prot. családjaink, egy-

házaink és hazánk érdeke szempontjából egyaránt nagy feladat vár.

T. Diszgyűlés!

Vajha a családi élet mélyebb vallásossága, az egyház élénkebb gondozása, a keresztyén társadalom igazabb és áldozatra kész szeretete ifjúságunk korát azzá tenné, a minek Isten rendelte: „*ver sacrum*“-má, igazán *szent tavasszá*, melyben gazdag virágzás után ne lenne más virághullás, mint a szirmok hullása, hogy helyet adjanak a fejlődő gyümölcsnek. Isten adja, hogy úgy legyen!

Szilassy Aladár.

Az egyház sociális feladatai.

(A diszgyűlésen tartott felolvasás.)

Nem először állok magyar protestáns testvéreim előtt, hogy őket azokra a nagy feladatokra figyelmeztessem, melyeket a haladó idők szültek. Különböző alkalmakkor, egyházi értekezleteken és egyébkor, megkísértettem kifejtteni azt, hogy nézetem szerint miért fontos a protestáns egyházak munkájának modernizálása és mily úton lenne elérhető. Az eredmény — kell-e ezt emlitenem — jóformán semmi. Az évek mulnak és habár senkisésem tagadja, hogy a veszedelem nő, a mind inkább sűrűsödő ellenséggel szemben még a kapukat sem tudtuk kellően megvédelmezni. Úgy látszik, hogy a magyar protestantizmus megadja magát a sorsának és bele nyugszik abba a pogány kijelentésbe, hogy a vallás lejárta magát, s illő, hogy helyet adjon népszerűbb, a kor igényeinek inkább megfelelő ideáloknak.

A kik abban a nézetben voltak, hogy az ár ellen úszni veszedelmes és a magyar protestantizmus annyira elvénült, annyira elveszté életerejét, hogy megifjulni immár nem képes, sajnos, fölös számmal és igen könnyen kaphattak érveket ennek az állításnak igazolására. Nemcsak a reversalisok bizonyíték ebben az irányban, és nem csupán az, hogy hiveink az életben nem igen hajlandók egyházi czelokra áldozni, a halál után pedig ezt közülök szintén nagyon kevesen teszik meg. Ezeknél még inkább jellemzi a helyzetet, a mire reá akarok mutatni. A türelmesség ürügye alatt divattá és pedig nagyon kedves divattá vált lemondani vallásunk követelte köteleességekről, ha azok a legkevésbé is bele ütköznének más felekezetek követelményeibe. Nem az immár a czél, hogy Calvin vagy Luther tanításainak hű követői legyünk, hanem hogy másoknak fájdalomt ne okozunk, kellemetlen érzést ne bennük keltsünk. Lemondás, ellágyulás, szürke opportunistikus mindenfelé. Erély, buzgó, odaadó munka jóformán sehol. A világi érdekekért föláldozott meggyőződések. Matriális irányukkal pirulás és tartalék nélkül dicsekvők

százai és ezrei. Az igaz vallásos érzés kialudni készülő szikrái jóformán csak kicsi falvakban, távol a mai haladó élet cenzurájától, vagy a vagyon és tudástól elzárt társadalmi rétegekben égnek még.

Hiába keressük magunk körül a mély és imponáló meggyőződéseket, a melyekből a nagy eszmék iránti odaadás s a tettekben nyilvánuló áldozatrakészség fakad. A kétkedés és közömbösség útját vágja a jellemeik fejlődésének. Ha tudni akarjuk, hová jutottunk, mérjük össze a XVI-ik század protestáns férfait azokkal, kik ma ezt a nevet viselik. Amott hit, erő és elszántság; emitt kétkedés és a mi belőle fakad, gyengeség és meghúzódo félelem.

Erdemes-e ilyen körülmények között munkálni, törni előre a töretlen úton, alig kísértetve rokonszenvvel és támogatással még a legjobbak részéről is? Nem okosabb-e engedni, hogy sodorjon bennünket a rohanó ár? Ha a kényelmet, nyugalmat s talán a könnyű népszerűséget keressük: igen. Ha azonban még maradt bennünk valamelyes idealismus, ha hajlandók vagyunk a régi fénynél gyujtani új szövétneket és meggyőződésünket nem adjuk cserébe semmiért, akkor habozás nélkül a másik útra kell térni még akkor is, ha félnünk lehet, pedig lehet, hogy szinte egyedül maradunk.

Kiáltó szó a pusztában!

Kiáltunk mégis. Hát ha lesz, a ki szavunkat meghallja, sőt talán velünk működni is hajlandó. Végre is a kelő nap sugarai sem hatolnak le azonnal a völgyekbe. De ennek lakói mégsem maradnak világ nélkül és hálások az iránt, kitől ezeket nyerik.

A magyar protestantizmus helyzete ma nem irigylésre méltó. Külső és belső ellenségek támadják, gyöngítik s ezekkel szemben csataerndbe állani sem bír. A rések, melyeket bástyáin ütnek — folyton tágulnak, a védelemre hivatottak pedig még mindig haboznak: felvegyék-e a fegyvert? A magyar protestantizmus — ki tagadná ezt — a multtal szemben meggyöngült, a nagy föladatoktól visszavonult s legfőlebb ürügyeket keres, a mivel e visszavonulást tisztességgel fedezhetné. Ezt talán el is éri, de azon változtatni nem bír, hogy elveszítve a tért, kiadva kezéből a fegyvéreket, hatalma, tekintélye leszáll és már-már azt a szűk területet, a templom belsejét sem képes becsülettel megvédeni, hova, lemondva a közélet vezetéséről, sőt az iskoláról is: visszavonult. A skepsis betolakodik, a hivek kimaradnak s azoknak nagy része, a ki még templomba eljár, teszi ezt főleg becsületből és megszokásból. Az egykor büszke erősség utolsó menedékei és erősítőkei forognak

veszedelemben s nekem egészen bizonyosnak látszik, hogy azokkal a fegyverekkel, a melyekkel eddig küzdöttünk: semmi kilátás a sikerre. El fogunk szóródni.

Egyszer már és pedig a dunamelléki ref. egyházkerület értekezletén 1900-ban utaltam erre. Ellenem senki sem szólt, de felszólalásom nyomán pezsgő tevékenység sem kelt. Jóformán ott vagyunk ma is, a hol akkor voltunk. Csoda-e aztán, ha még azok is, a kik tudják, hogy a reformatio egyszer már megmentette az emberiségnek azt, mi az életnek értéket ad s a jövő nemzedékek boldogságát megadhatja, kétkednek, lesz-e benne erő a megújulásra és arra, hogy a már kiürült edényt új, nemes tartalommal töltsse meg?

A napi sajtó, a magyar közéletnek harsonái napról-napra nem szűnő buzgósággal hirdetik, hogy a haladás ösvényén vagyunk. Bennem azonban, ha meggondolom, hogy szemben a multtal, mennyire elfásultunk a jó és szép iránt és milyen nehéz a tömeget ezek érdekében munkára bírni, az ellenkező felfogás érik meggyőződéssé.

A tömegről ne is igen beszéljünk. Inkább a vezető osztályokban van a hiba. Azokban, a kik hivatottaknak jelentik ugyan magukat a vezetésre, és nem is egyeznének belé, hogy nélkülök valami történjék, de azért óvatosan kerülnek mindent, a mi határozott és imponáló színnel bírva alkalmas lenne arra, hogy másokat is munkára buzdítson. Az alsó rétegekben keletkező idealis fellobbanások nem egy esetben az úgynevezett vezető rétegek bűnös tunyaságán szenvednek hajótörést. Az egészséges csirákat azok tapossák el, vagy legalább nem engedik érvényesülni, a kik az egyház jövőjeért kisebb vagy tágasabb körben felelősek. Ez a helyzetnek legfájóbb sebe, a pusztulásnak legtermékenyebb forrása. Belőle sokat, nagyon sokat ki lehet hüvelyeznünk. A hit, a meggyőződés elsatnyulását, a lelkek sterilizálódását szemben a nemes és idealis törekvésekkel. Mindez lehetetlen lenne, *ha a keresztyén lelkek nem áldoznának pogány ideáloknak, az önzés, az élvezetvágy és az anyagi jólét ördögeinek.*

A mai helyzetben nem kerülhető ki, hogy tevékenységünknek igen jelentékeny részét ne áldozzuk a gazdasági emelkedés biztosításának. Magunk is ezen a téren munkálunk évek óta. De mindig azzal a tudattal, hogy ennek az emberiség feuköltebb céljait kell szolgálni. Míg a dolog így áll, addig semmi baj. *A beteges és káros állapot ott kezdődik, a hol az anyagi jólét a végső célá emelkedik.* Ebben a helyzetben vannak sokan, a kik mást elismerni, másért munkálni sem nem hajlandók, sem nem képesek. Azok az egyházak, a

melyekben ez a felfogás uralkodóvá, a lelkek irányítójává vált, megszűntek a lélekek, a jellemeknek iskolái lenni, ellen-tétbe jutottak saját magukkal s a romlás felé sietnek. Ebben az állapotban vagyunk, ezen kell segíteni, különben elbuktunk. Miként lehet ezen úgy segíteni, hogy az egyházakat vissza-adva régi céljaiknak, a nemes érdekek szolgálatába állítsuk őket, ez a nagy kérdés? Ma a társadalmi kérdés bonyo-ltabb s a mellett fontosabb és tegyük hozzá, nehezebb is, mint valaha volt. A gondolkodó és saját szabadságukra sokat adó tömegeket vezetni nem könnyű. Szembe kell szál-lani a kétkedéssel, a szervezkedett istentagadással s azzal a téves tanítással, hogy a felvilágosultság századaiban nincs mit keresni a vallásnak. Győzedelmesek is csak akkor marad-hatunk, ha a vezetők lelkét meg tudjuk nemesíteni.

Lehetséges-e ez? Fogják sokan kérdeni. Megkísértem bebizonyítani, hogy igen. A vallástól való elfordulás oka sokak-nál az a meggyőződésé erősödött hit, hogy a vallás ellen-tétes a modern haladással. Egy más alkalommal bebizonyi-tottam, hogy ez nincs így. Maguknak a politikusoknak és közgazdákknak kijelentéseit, egész nemzetek meggyőződését hoztam fel bizonyítékul arra nézve, hogy mindinkább erőre kap az a nézet, a mely szerint a tőke és munka harczában, mely a mai társadalmat szétrobbanással fenyegeti, nincs más menekvés, mintha az embereket visszavezetjük oda, a honnan őseik elindultak s ha a vallásosság segítségével az anyagiak-nál fenköltebb ideálokat ültetünk szívükbe. Ennek a változás-nak azonban gyökeresnek és olyannak kell lenni, mely élő erővé teszi a vallás parancsait és irányítja cselekedeteinket. Ez meggyőződésem ma is, sőt ma még inkább, mint valaha.

A magyar protestáns egyházak csak akkor oldják meg feladataikat — de akkor meg is oldják — ha segítenek újjá-teremteti hiveiket nézeteikben és cselekvéseikben. Ha elő-készítik, sőt keresztül is viszik az erkölcsi megújulást, azaz ha habozás nélkül karolják fel a nemes célokat, kössék azok-hoz földi létük boldogságát és helyezték legnagyobb ambítió-jukat a kötelesség teljesítésébe, ha ez áldozatokkal jár is.

Sőt akkor leginkább.

Az áldozatkészség nem vezett ki maig sem, de sok tekin-tetben gyászos utakra tévedt. Az egyes sokszor nem tudja megválasztani a célt, melyért munkálni, élni, sőt tán meg-halni is méltó. Irányításra van szüksége épen úgy, mint valaha volt. Hajdan az egyház teljesítette ezt a tisztet, ma jóformán elveszté a lelkek felett hatalmát. Pedig a feladat tisztán áll előttünk.

Vissza kell vinnünk a régi elhalványult idealokat az életnek minden mozdulatába. Eleven tudattá kell emelni azt, hogy ez a ragyogó, hatalmas, napról-napra terjeszkedő nyugati művelődés *keresztvény* és tegyük hozzá, jó részt evangéliumi protestáns alapokon nyugszik. Illő és helyes tehát, hogy minden erőnkkel arra törekedjünk, hogy az alapvető tételek, az önzetlenségről és szeretetről, mindenütt uralkodjanak s csorbát ne szenvedjenek. Ekkor biztosítva lesz nemcsak a vallásos béke, hanem biztosítva lesznek a további fejlődés alapjai is. Olyan eredmény, melylyel még a legkételkedőbb agnosticizmus is meg lehet elégedve. A vallásos szívek pedig nyíltan és bátran hirdethetik, hogy az emberi érdekek legnemesebbjeinek jövője munkájuk sikerétől függ. Ha ide eljutottunk, akkor a ma egymástól olyan távol álló vallásos és profán felfogás között nem lehetetlen a kibékülés. Sőt a közeledés szükségszerű lesz. Ma az egyházak és papok azon munkálnak, hogy a sokat bálványozott modern civilizatio alapjait biztosítsák. Ehhez azonban nemcsak az kell, hogy az egyházak munkája komolyságánál és *erejénél fogva imponáló legyen, hanem az is, hogy alkalmazkodják a modern élet fejleményeire.*

Az a férfiú, a ki ez idő szerint Magyarország ügyeit, bizonyára nem könnyű viszonyok között vezeti, éppen egy év előtt ugyanezen társaság színe előtt fejtette ki, mi a teendő a socialistákkal szemben. A munka azonban lassan indul, a közömbösség nyúge még mindig erősen szorítja nyakunkat és akarva nem akarva felmerül a kérdés, vajjon mit ér az a sokat dicsért modern haladás, ha még a legjobbak lelkének fellángolása is elveszté a régi tüzet és erőt, mely a sikernek biztosítéka volt? Hogyan tekinthetünk lenézéssel és kicsinyítő itélettel a multra, mely a nápolyi gályákon sínlődő raboknak, a Bethlen Gáborok és Lorántffy Zsuzsannáknak szülője volt, a mai nemzedék pedig csak habozni, tétovázni tud ott is, hol a legnemesebb érdekek vannak kockán?

Az igazságnak, a nemes céloknak felismerése nem vonja maga után a gyümölcsöző munkát, az egyes nem hajlandó érdekét föláldozni a közért. Ezen kell változtatni. De miként? Hiszen az emberek nem hajlandók ilyes dolgokkal csak törődni is. Ez az esetek többségében igaz, de minden megváltozik, ha az egyház bebizonyítja, hogy a köznapi felfogás és a többségnek ebből fakadó filozófiája milyen felszínes, milyen kevéssé állja meg a bírálatot.

Ha ezt el tudjuk érni, akkor mindazok, a kik adnak valamit a nemzet és társadalom jövőjére — pedig ezek sokan vannak ám — a mi táborunkba gyülekeznek majd. Ha bebi-

zonyítottuk és ez bizony nem is nehéz, hogy azok az eredmények a kényelem és gazdagság örömei, a melyek nekik olyan drágák, a keresztyénségért magukat feláldozók idealismusa nélkül soha meg nem termettek volna; ha kimutatjuk, hogy a gazdasági haladás végső eredményében a vallás által biztosított erkölcsi rugókon nyugszik és azok nélkül soha nem is jöhet létre, akkor ügyünk mindazoknál, a kik számot tesznek s az igazságra adnak valamit, meg lesz nyerve.

Ahhoz azonban, hogy ezt elérhessük, az szükséges, hogy a protestáns egyház nálunk is modernizálódjék, azaz alkalmazkodjék formáiban és tevékenységében a mai élet követelményeihez. Ez nem csak joga, de kötelessége is. Kötelezve van erre már eredeténél fogva is. Az, ki ismeri, habár csak felületesen is a reformatói történetét, nem fogja tagadhatni ezt. Hiszen akkor nem csak a biblia igazának helyreállításáról, hanem a polgári társadalom nagy érdekeiről is szó volt s a politikai szabadság és a sacramentumok száma szorosabban függ össze, mint sokan hiszik. Kálvin az ő Institutiójában, Luther a német nemességhez intézett levelében részletesen foglalkoznak azzal a nagy kérdéssel, mint kell a polgári kormányzatot protestáns vallási alapokon felépíteni. Nem is lehet ez más-ként. Mit érnek azok a vallásos reformok, melyekből nem folyik a társadalmak emelkedése? Mit azok a theologiai harczok, melyeknek sarkában az erkölcsi hanyatlás és pusztulás jár? Ha ellenben azt valljuk, hogy a társadalomnak s az ezen felépült államnak érdekei a valláséval szorosán össze vannak fonódva és egymás nélkül legalább huzamos időn át nem lehetnek el, akkor kezünkben annak megfejtése, miért igaz az, hogy *az emberiség története nagy részben a vallások története?* De világossá lesz az is, hogy a kettőnek érdekei összefonódván, csakis azok az egyházak töltik be feladatukat, a melyeknek szolgálói ismerik nemcsak az egyesnek lelki és testi szükségzeit, hanem tájékozottak azokban a kérdésekben és összeütközésekben is, a melyeket a modern élet felvet és a melyektől a szellemileg kiművelt, de vallásilag tudatlan, ideges, élvezni vágyó modern keresztyén jövő üdvössége függ.

Ime a feladat egész nagyságában, nehézségeivel és a távolból felénk intő pálmájával. Megmaradjunk-e a régi, elavult, sőt szemben az eseményekkel bűnössé aljasuló állásponton, vagy válasszuk-e a nemesítő keresztyén munkát, ezt ma már nem kérdik tőlünk. A ki élni akar, annak dolgozni kell. Áll ez nemcsak az egyesek, hanem fokozottabb mértékben az egyházakról is. A maradiság bére igen nagy: a magyar protestáns egyház közel 400 éves küzdelmei, híveinek vére-

hullása, kiállott szenvedései, az ősök örökségének legértékesebb része, a születendő nemzedék erkölcsi és világi boldogulása, tehát drága magyar hazánknak jobb jövője is a kezünkben áll. Vajjon habozhatik-e itt más, mint az, a ki bensőleg megszünt nemcsak keresztyén, hanem magyar, sőt egyáltalában nemesebb értelemben ember lenni.

Meg kell reformálnunk a magyar protestantizmust.

Magyarországnak több mint 3000 protestáns templomából száll vasárnapról-vasárnapra, nyáron és télen, virágfakadás és az őszi lombok hullásakor szünet nélkül az ének, hálaadó imádság és a tiszteletes uramék szónoklata az ég felé. Körülbelül az egyetlen fegyver ez már, melylyel rendelkezünk. De ez a sok ima, ének és predikáció mintha elvesztette volna régi erejét és azt a hatalmat, melylyel századokon át birt. Nem növeli többé egyetlen szemerral sem az egyház erejét, mert az ige hirdetői a régi nyomokon járva, új irányokba térni nem hajlandók. A tőlük elfordulók szívét nem érik el, nincs hozzá eszközük. Pedig ezeknek a szíveknek száma folyton nő. A feladat tehát nem lehet más, mint az, hogy megszerezzük az egyháznak azokat az eszközöket, melyekkel a mai viszonyok között hatni lehet.

De hogyan szerezzünk hatalmat a lelkeken, miként hódítsuk vissza magunknak a szíveket, ha az egyház hidegen, némán és tájékozatlanul áll szemben azokkal a nagy kérdésekkel, melyekből ma ezrek, sőt milliók léte s jövője függ? Ha nemcsak nem érti őket, de velük foglalkozni sem hajlandó? Miként gyógyítsa a modern emberek sebeit, segítse őket ki kétkedéseik, aggodalmaik közül, mikor sem ezekkel nem foglalkozott, sem pedig a gyógyító szereket nem kereste? Kenetes predikációkkal, a dolog velejét nem is érintő tanácsokkal a bajokat orvosolni lehetetlenség. Hiszen óriási munka áll előttünk: *a magyar közéletnek újjáteremtése keresztyén alappokon*. Az egyházaknak ugyan közvetlen politikai feladatuk nincs. A vallást azonban ápolniok és erősíteniök kell. Ebből a feladatból ezernyi kötelesség fakad. Harcolniok kell a hitetlenséggel, be kell tönni azokat a forrásokat, a melyekből a modern ember vallástalansága, terjedő önzése és önhitt kevélysége táplálkozik és erőt gyűjt. Kezébe kell keríteni a szíveket, formálni és irányítani az emberek lelkiismeretét nemcsak a saját, hanem a polgári társadalom érdekében is. Ettől azonban valóban nagyon távol vagyunk. A nagy, nemzetünk jövőjébe mélyen belenyúló társadalmi és gazdasági problémákkal szemben nálunk az egyház némán és tétlenül áll. *Meg sem kísérti, hogy velük bírkózzék, győzelmes tehát nem is lehet.* Pedig vilá-

gos, hogy az emberek ezrei jobb jövőjüket ettől várják. Ki gondol nálunk azzal, hogy az alkoholizmussal, mely annyi család boldogságát feldúlja s annyi bűnnek és boldogtalanságnak nem apadó forrása, az egyházaknak kötelessége volna harczra kelni?

Hányan vannak, a kik a színház és a sajtó erkölcsrontó hatását látva, a tiszta erkölcsök hivatott őrének, az egyháznak segítségét hívják fel? Magyarország évente 30—40 millió koronáért vásárol gyöngyöt, gyémántot és drágaköveket. De hallottuk-e valaha, hogy az ellen az egyház emberei komolyan és nyomatékkal sikra szállottak volna, holott bizonyos, hogy az esztelen luxus megrontja a jólétet és útját vágja a fenköltebb törekvéseknek. Azt mondják, hogy ez nem is feladata. Nekem azonban úgy látszik, hogy ha az egyház elszigeteli magát azoktól a kérdésektől, melyeken híveinek gazdasági és erkölcsi léte megfordul, lemond jövőjéről.

Hány ezer lelket lök évről-évre a romlás örvényébe a prostitutió, hánynak teszi lehetetlenné az emberies létet a vasárnapon sem szünő munka és tett-e ezek ellen valaha valamit az egyház, mely hivatásánál fogva a gyengék támogatója s az elbukásra hajlók felsegítője?

Arról nem is szólok, hogy ha biztosítani akarja a becsületes munka jutalmát, a társadalom egészséges fejlődését, akkor még ennél is tovább kell mennie.

Az egyén nézetei, lelki világa a társadalomnak, első sorban pedig annak a rétegnek hatása alatt állanak, a melyben az illető mozog, a melyhez tartozik. Ezeknek pedig külön érdekei és igényei vannak s a ki ezekhez nem ért, nem tarthatja hatalmában az egyest. Ezért kell az egyházaknak magukat a sociális munkára elszánni, kerüljön az akármibe is.

Kevesen lesznek protestans atyámfiai között, kik az új és ismeretlen feladatoknak ettől a tömegétől meg ne rettennének és ne keresnék előlük a menekülést. Ezt el is érhetik, de nagy árat fizetnek érte. Le kell mondani apáik hitéről, melylyel a felelősség terhe és dicsősége össze van forrasztva. Ha ezt vallási dolgokban megtettük, a lélek egységénél fogva következni fog ugyanez a politikaiakban is. Az Egyesült-Államok szabadsága a vallásnak köszönhető, mondja Tocqueville.¹ „Polgári szabadságunk végső elemzésében a Reformatio gyümölcse,” hirdetik az angolok.² Ezzel a tanuságtétellel szemben ki meri közülnök azt állítani, hogy reánk nézve más

¹ *La démocratie en Amérique.*

² Cairns. *Contemp-Review* 1904. jan.

az igazság s lemondva a meggyőződés erejéről, a függetlenségről a vallásiakban, lesz erők nagyot teremteni a politikaiakban?

Vagy odáig vagyunk már, hogy nem kell lemondani a meggyőződésről, mert nincs?

Ha azonban a többség meghátrál is a feladatok nagysága és sokféleségétől, a kisebbségben, a valamit érő kisebbségben az előttünk nyíló szinte káprázatos prospectiva kell hogy erőt, hitet és lelkesedést öntsön. Hiszen ha igaz az, hogy céljaival nő az ember, akkor a növekvésnek lehetősége előttünk soha nagyobb mértékben nem volt meg, mint ma.

A kiindulás iránt nem lehet kétség. Biztosítani kell az állami és a társadalmi életnek azokat az erkölcsi alapokat, melyeken a keresztyén társadalmak közel kétezer éven át állottak. Az önzéssel szembe az altruismust, az anyagiassal felfogással szembe a fenköltebb érdekek tiszteletét léptetni.

Nekem még az a tevékenység sem elég, melyet a belmissio maga elé tűz. Magasabbra vágyom. Elöttem polgárok lebegnek, a kik az élet minden fordulatában megmaradnak keresztyéneknek. A kik becsületesen végzik a reájuk rótt napi munkát, de e mellett nem veszik le szemüket a magasabb ideálokról. Igyekeznek belévínni a szeretetnek, a kevéssel megelégedésnek, a puritán becsületességnek szellemét a község-házába, a képviselőválasztásokhoz, a megyegyűlések és városok, sőt a törvényhozás termeibe is. Nem félnek attól, hogy ez reájuk nézve kárral járhat, vagy carrierjüket megakasztja. A kifogásolható eszközökkel szerzett eredménynek előttük semmi értéke, sőt ezt megvetik.

Kinek lehet kifogása az ellen, ha azt követeljük, hogy az egyház neveljen ne csak becsületes, ne csak a jóért lelkesülő, hanem bátor és az önfeláldozásra képes polgárokat is? Olyanokat, a kik visszanyerik a lélek őszinteségét és meggyőződésükért mernek tenni is. Hiszen ha az egyház ezt teszi, akkor a keresztyén ideal megvalósítására tör. Legyen gondja a nőkre is és igyekezzék ezeknek finomabb és neme-sebb érzelmeit megnyerni. E nélkül reá nézve elveszett a család. A család nélkül pedig hiába fog küzdeni a győzelemért.

Szinte csudálatos, hogy ez a kor, a mely olyan nagyra becsüli a takarékoságot, a mely annyi sikeres intézkedést tesz érte gazdasági téren, mily könnyelműen gazdálkodik a legnemesebb érzelmeikkel, az anyai odaadás és hitvesi hűség nagy erényeivel.

A fővárosban évek sora óta figyelemmel kísérve azokat a mozgató okokat, melyek a tömeg törekvéseinek irányt adnak,

borzadva látom, hogy milyen tág teret enged az állam és társadalom a nem is leplezett haszonlesésnek a szociális irányítás terén. Főleg az utolsó időkben haladtunk magasra. Összemérem a templomoknak gyér és főleg az alsó osztályokból származó közönségét, azzal a kiöltözött, az elegancia és a világi jólétnek minden jelével dicsekvő közönséggel, mely megtölti a házasságtörést, a párisi erkölcsöket egész meztelen gonoszságukban dicsőítő színházakat. Látom a fejvesztett, napról-napra terjedő luxust, melyért feláldozni jóformán mindent hajlandók; nézem a napi sajtót, melynek becsületesebb és nemes czélokra törő munkásai naponta gyérülnek és elgondolom, mi lesz annak a vége, ha a bűnre csábító alkalmak mindinkább szaporodnak, a nemes ösztönzések ereje és száma meg folyton apad és ha nem gondoskodnak arról, hogy legalább az újabb nemzedék keresztyén legyen?

Vajjon a hitetlen barbarismus-e az a cél, a mely felé törekedni kell? Ha nem, akkor lássunk munkához mielőbb, nehogy késő legyen. Nem egy tekintetben ügyis elkéstünk. Pedig társadalmunk újjáteremtése nem egy órának és nem egy napnak eredménye. Nem szünő gondot és odaadást kíván. Megköveteli az egyházaktól, hogy híveikre kiterjesszék figyelmüket a bölcsőtől a koporsóig. Tehetnek-e másként, mikor tudják, hogy az élet útjai veszedelmes kelepczékkal vannak tele, a melyekben fensőbb támogatás és irányítás nélkül megfogódik a legtöbb?

Ez erőfeszítések nyomában azonban az egyház újult erőben és hatalomban emelkedik föl. Buzgón végzi dogmái terjesztését azon a téren, mely neki az iskolákban még megmaradt, de szervez vasárnapi iskolákat és ifjúsági, jótékony-sági és betegsegítő egyesületeket, leány- és fiúnevelő árvaházakat is. Terjeszti nemcsak a bibliát, hanem mindazokat a könyveket és folyóiratokat, melyek révén a keresztyén felfogás újra helyet foglalhat a társadalomban. Nem tér ki sem a politikai, sem a gazdasági problémák elől, de nem áll a harczolók közül egyiknek pártjára sem. Az igazság, méltanyosság és a tiszta erkölcs parancsait igyekszik megvalósítani és biztosítani a társadalmi békét, lehetővé tenni a tömegek nyugalmas boldogulását. Küzd a nyomorral és bűnnel nemcsak egyéni alakjában, hanem ott is, a hol a sokkal bonyolultabb formában, mint a helytelen társadalmi berendezkedések keserű gyümölcse, mint socialis igaztalanság és betegség jelentkezik. Nem fél a tőle látszólag legtávolabb álló problémákat is megragadni, ha azoknak keresztyén értelemben való megoldásától valami jót vár.

Hivei és szolgálai Krisztus tanításainak mindenütt érvényt akarnak szerezni. Nem is siker nélkül. Kezdi az eszmélő, tanulni vágyó gyermeknél és végzik a koporsónál. De nemcsak ünnepélyes alkalmakkor jelennek meg, figyelemmel kísérik és a mennyire lehet, irányítják a mindennapi élet fordulatait is. Tudják, mi fáj a munkásnak, milyen képzelt vagy valódi bajok teszik keserűvé a felső rétegek életét. Nemcsak a templomokban láthatók. Nemcsak ott fakadnak ki az erkölcstelen és gonosz életűek ellen, a hol azok őket sohasem hallják. Leszállnak odáig, a hol a bűn tanyáz és a véres elhatározások érlelődnek. A hol az egyesek izzó gyűlölete összeolvadva még nagyobb tűzre szítja egymást, mind az ellen, a mi nekünk édes és drága. Nem rettennek meg egy pillanatra sem attól a munkától, a mit végezni kell, ha belőle jó eredmény fakad. A sebek büze és fertelmes volta nem retenti őket, hiszen nem kellemes illatot és színjátékot, hanem a társadalmi gyógyulást keresik és igyekeznek megvalósítani. Mind ez nem új dolog, legalább nyugaton nem az, hol az egyházak ebben az irányban már régen működnek.

A francia protestánsok társadalmi munkája kiterjed nemcsak az alkoholismusra, hanem a vidék elnéptelülésére, a munkásoknak a nyereségben való részeltetésére is. Tárgyalják az ifjúság kötelességeit és programjukhoz hűn küzdenek minden ellen, mi a polgárok erkölcsi és vallásos fejlődését meggátolhatja vagy késlelteti. Igyekeznek socialis kötelességeik tudatára ébreszteni a keresztyéneket. Így nemesítve az érzelmeket és felvilágosítva az elméket, előkészítik a jobb jövőt. A németek még tovább mennek.

Evi kongressusaikon, melyek közül az utolsót ez év májusában Boroszlóban tartották, felkarolják a sűrűn nyíló socialis feladatok egész mezejét. Munkájukon végigtekintve, igazán kaleidoskop előtt állunk. Tárgyalják Luther állásfoglalását korának socialis kérdéseihez s a lutheri egyház socialis feladatait. Foglalkoznak a munkások szervezésével, a lakásszükséggel, a gazdasági válságok okaival és hatásával. Az iskolából kikerült ifjúság nevelésével, a mai társadalom és a keresztyén ethika viszonyával. Természetesen nem maradnak csak az elméleti fejtegetések körében, kezükbe veszik a gyakorlati munkát is. Szóljak-e a többi népekről, reá mutassak a r. katolikus társadalmak törekvéseire? A francia socialis keresztyénekre, a kik azt hirdetik, hogy nem csak az egyes, hanem a társadalom is bűnös, épen ezért reformra szorul. A keresztyénség feladata, hogy tövéről hegyéig átalakítsa és az igazságnak érvényt szerezve, apaszsa a bűnnek forrásait, melyet, *ha csakis az*

egyénnel foglalkozik, elérni nem fog soha. Hirdessem-e, hogy az amerikai egyházak nagy hatalma az emberi lelkeken épen onnan van, mert nem restellik azt, hogy a társadalom módosuló szükségéhez alkalmazkodjanak és nagyra fejleszszék a socialis tevékenységet, felkeltve az egyesekben a felelősségnek érzetét és odaadást az iránt a munka iránt, mely az egyházból kiindulva s az által támogatva a nemzeti emelkedésnek egyik legerősebb tényezője? Az angolokról nem fogok szólni, mert föl kell tennem, hogy régen kezdődött és nem egy tekintetben világra szóló vallásos és erkölcsnemesítő munkájukat e helyen legalább főbb vonásaiban ismeri mindenki. E nélkül, szemben a nagy városok kisértéseivel, a gazdagság csábításával, a terjeszkedni vágyó önzéssel nem állanak ott, hol tényleg állanak.

A hatalom, erő és boldog meglegedés más forrásokból fakadni nekünk sem fog, mint a honnan nekik ömledez. Kötelességem azonban reá mutatni arra, hogy milyen munkát végeztek rövid időn belül a magyar r katolikusok. Miként törték meg a közömbösség vastag kérgét és alapítottak százával ifjúsági, gyermek- és inasvédő-egyleteket, szövetkezeteket, szóval kezükbe vették és nem is siker nélkül folytatják azt a társadalmi munkát, melynek hatása igazában évek mulva lesz érezhető.

Van-e magyar protestáns, ki ezekkel szemben a keserűség érzésével ne gondolna az elmulasztott alkalmakra és arra a nagy sivatagra, mely bennünket körül vesz. Egyesek, kik szívük egész melegével s teljes önfeláldozással küzdenek azért, hogy ez másként legyen s szinte kétségbeesve látják, hogy ez ideig minden hiába volt. A társadalmi kötelességek tudatára sem birtunk ébredni. A haladás vágya kiveszett belőlünk. Nagy erőfeszítések történnek ugyan a papság anyagi helyzetének az állam részéről történő javítása iránt, de keveseknek jut eszébe, hogy ennél fontosabb az, hogy a hivek kiürülő szívét tiszta és nemes tartalommal töltsék meg. A munkára ébredt és buzgón dolgozó egyháztól sem az állam, sem a társadalom nem fogja megtagadni elismerését; a lélekben szátkölködő és csak a hagyományok erejével fentartott egyházakat semmiféle törvény huzamosan biztosítani nem fogja.

Végezhetünk, de mielőtt elválnánk, véssük még egyszer szívünkbe azt, hogy a modern államok és társadalmak az ő bonyolult feladataik között a szabadság nagymértékű kiterjesztése folytán még inkább reá szorulnak az egyház irányító és nemesítő tevékenységére. Nem is ismerünk egyetlen emelkedő és erősödő keresztyén államot sem, a mely ezt el ne ismerné.

és ne igyekeznék e szerint működni. Az, hogy mi ezen a téren elmaradtunk, egyaránt tudható be a tettekész és munkálni ingyen is hajlandók csekély számának, valamint annak a ténynek, hogy kevesen vannak, kik a kérdést mind a két oldalról vizsgálva reá jöttek volna arra, hogy a politikai élet betegségei, a jellemek meggyengülése, a valódi és erős meggyőződések hiánya a skepsisnek, a hitetlen közönyösségnek s az erkölcsi rugók elgyöngülésének gyászos eredménye.

Ez új bajokkal és veszedelmekkel szemben az egyháznak nálunk is fel kell venni azokat a fegyvereket, melyekkel más, idegenföldi társai sikerrel küzdenek. Kezébe venni és ápolni a hívek szívet és lelkét a bölcsőtől a koporsóig. Teremteni szervezeteket és intézményeket, a melyek ezt lehetővé teszik. Felébreszteni a kialvó protestáns önérzetet, reá mutatva arra, hogy Luther és Kalvin nyomaiba lépve, gondolni kell a világi dolgokkal is, melyektől a hívek boldogsága függ. Fel kell szabadítani magunkat abból a lealázó szolgaságból, melyben ma vagyunk s a melyben mindentől visszariadunk, ha az munkával és még inkább, ha áldozattal jár. Ha emelkedni akarunk, a materialismus kéréget át kell törnünk. Azzal tisztában lehetünk, hogy a század legnagyobb feladatát, mely lelkes és áldozatra kész polgárok nevelésében áll, komoly munka és odaadó fáradozás nélkül nem fogjuk megoldani. De ez nem is lehet másként és azoknak, kik másként gondolkoznak, legyen szabad arra hívni fel figyelmét, hogy az egyháznak e siralomvölgyében mindig meg volt az a föladata, hogy vigasztalja azokat, a kik sirnak, felsegítse az elbukókat és enyhítse az emberiségre nehezedő erkölcsi és anyagi bajokat. Ha ezt nemcsak egyesekre, hanem egész osztályokra nézve megteszi, akkor teljesíté föladatát socialis téren is.

Bernát István.

IX.

Újabb költemények.

(Felolvasta a szerző a diszgyűlésén.)

Az örökszép.

Keresem a boldogságot,
A rejtelmes örökszépet.
Mert csak a szép: a boldogság,
S a boldogság csak az élet!

Mi hát a szép, az örökszép?
Hol lelem föl a világban?
Keresem a Művészetben,
Keresem az Igazságban.

A Művészet azt feleli,
Hogy hasztalan kértem tőle,
Mert az örökszépnek ő is
Csak örökös *keresője!*

Az Igazság azt feleli:
Az örökszép bennem álom.
Mert magam is csak egy ábránd,
Álom vagyok a világon!

Keresem a boldogságot,
A rejtelmes örökszépet . . .
Tán a vallás rejtegeti,
Tán az áldott, szent természet...

A természet olyan, mint én,
 Vidám, mikor kedvvel nézem.
 Bánatos, ha bánatom van,
 Egyszóval: a saját énem!

A vallásnak eszményképül
 Gyönyörű szép a világa;
 S csupa kereszt, csupa máglya
 Idelent a valóságba!...

S szertehulló reményim közt
 Míg borongok elmélázva:
 Egy semmiség rávezérel
 A bölcsesség forrására.

A kis lányom puha, meleg
 Karját a nyakamba fonja.
 S im, mintha rám valami nagy
 Világosság áradozna ..

Ugy tetszik, ez öntudatlan,
 Csöpp, együgyü szeretetben:
 Megtaláltam, mit egyébütt
 Hasztalanul keresgettem.

Az az élet, a mit érünk;
 Minden egyéb merő álom.
 A szeretet a boldogság,
 S az örökszép e világon!

Lelkünk.

Mindannyian, kik itt kevélykedünk,
 Meghalunk egyszer és porrá leszünk.
 A büszkeség, a szépség megalázul
 S egyforma por lesz koldusból, királybúl.

Mindaz, mire mohón itt szomjazunk:
 Búcsútlan elhagy, mire meghalunk . . .
 Csak a lelkünk, kivel itt nem töröttünk
 Zokog majd árván, szomorún fölöttünk!!

Hír a falunkból.

A jegyzőék fiából
 Nagy úr lett, királyi tanácsos;
 Nagy ideje most jött haza először,
 A vén apai házhoz.

A jegyzőék fiának
 A felesége úri dáma . . .
 Öltözni se, kaczagni se tudott úgy
 A rektorék leánya.

A rektorék leánya:
 Szegény Mari ő nem lett semmi,
 De ő neki — a nagy szomorúságán.
 Nincsen mit szégyenelni.

Ám itt körül a fák mind
 — Még bújni sem lehet előlek, —
 Azt mondják a király tanácsosának:
 „De hitvány semmi lett belőled!!“

Dal az imádságról.

Nem az az imádság,
 A mit annak hívnak,
 A mit az iskolás könyvek
 Lapjain tanítanak.

Nem az az imádság,
A mit így neveznek,
Mikor sok-sok ájtatos szót
Olvasóra szednek.

Nem szó az imádság,
Lélek az és élet . . .
Nem kedveli Isten a sok
Hasztalan beszédet!

Ha igazsággal jársz
Teljes életedbe',
S becsületes munkássággal
Töltöd a helyed be;

Ha az elhagyotthoz
Hajlasz a sziveddel,
S könnyes képpel felszárítod
Édes szeretettel;

Ha minden emberben
Csak az embert nézed,
S bármilyen koldus megérzi
A testvériséged;

Ha nem gyűlölködtél,
Csak megbocsátottál:
Fel van írva az Istennél
Hogy jól imádkoztál!

Szabolcska Mihály.

X.

Az ujvidéki gyűlés krónikája.

Társulatunk VIII-ik vándorgyűlését *Ujvidék* kérte és fogadta valódi magyaros vendégszeretettel és lekötelező szíves-séggel. Szorosabb és hivatalos értelemben az ujvidéki két protestáns egyház volt a Társaság házigazdája, de a való-ságban házigazdánk volt Ujvidék városának egész közönséges, különösen a városi hatósága. A Társaságot az év elején a két protestáns egyház presbyteriuma hívta meg, de megjele-nésekor az egész város polgári és egyházi előljárósága s egész polgári közönsége fogadta és látta vendégül.

A gyűlés előkészítését és rendezését a Társaság titká-rának közreműködésével az ujvidéki két protestáns egyház rendező-bizottsága végezte, a mely *Molnár* Hugó ujvidéki ref. lelkész útján érintkezett a Társulat vezetőségével és tagjaival. A gyűlés idejét a társulati elnökség kérte szeptember 14. és 15. napjaira; a kedvezményes vasuti jegyeket is az elnökség eszközölte ki a kereskedelmi miniszteriumnál s ez bocsátotta rendelkezésére már augusztus elején az ujvidéki rendezőség-nek, hogy a jelentkező tagoknak elküldje; ugyancsak a Tár-sulat vezetősége állította össze az ujvidéki rendező-bizottság közreműködésével a köz- és diszgyűlés tárgysorozatát, melyet a kibocsátott Meghívó következőleg foglalt össze:

M E G H I V Ó

a Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak Ujvidéken 1904. évi szeptember hó 14-ik és 15-ik napjain tartandó

VIII. VÁNDORGYŰLÉSÉRE.

I. KÖZGYŰLÉS.

Ideje: szeptember 14-én d. u. 5 óra. — Helye: a városi székház díszterme.

TÁRGYSOROZAT:

1. Megnyitás, üdvözlések, alakulás.
2. Felolvasás. A szentírás és az újabb ásatások. Tartja: *Jausz Vilmos*, soproni theologiai tanár, társulati tag.
3. Jelentés a Társaság 1903. évi működéséről; az 1903. évi számadások megvizsgálása; az 1905. évi költségvetés; a „Koszorú“ és a „Házi Kincstár“ 1903. évi forgalma; a kiadványokról és ezek terjesztéséről stb. Előterjeszti: *Szóts Farkas*, a Társaság titkára.
4. Az 1898. évi választmányi tagok újraválasztása és az ürességben levő választmányi tagsági helyek betöltése.
5. Esetleges indítványok.

II. ISTENTISZTELET.

Ideje: szept. 15-én d. e. 9 óra. — Helye: a református templom.

Imádkozik: *Baksay Sándor* dunamelléki püspök. Predikál: *Famler Gusztáv Adolf*, torzsai á. h. evang. lelkész.

Az istentisztelet végeztével adakozás a Társaság „Károli-alap“-jára, melyből a „Koszorú“ és a „Házi Kincstár“ című kiadványok költségei fedeztetnek. Gyűjtők az újvidéki lutheránus és kálvinista úrhölgyek.

III. DÍSZÜLÉS.

Ideje: szept. 15-én d. e. ¼11 óra. — Helye: Az ágostai evang. templom.

TÁRGYSOROZAT:

1. A Társaság üdvözlése az egyházi testületek részéről. *Hegedüs Sándor* vil. elnök válasza.
 2. Felolvasás. Az ifjúság keresztyén gondozásáról. *Szilassy Aludár*, közigazgatási bíró, a Társaság választmányi tagja.
 3. Újabb költemények. Írta és felolvassa *Szabolcska Mihály*, temesvári lelkész, a Társaság választmányi tagja.
 4. Felolvasás. A keresztyén egyház szociális feladatai. *Dr. Bernát István*, az O. M. G. E. igazgatója, a Társaság választmányi tagja.
 5. Elnöki zárszó.
- Budapest, 1904 július havában.

A M. P. Irod. Társaság Elnöksége.

FIGYELMEZTETÉS. Az újvidéki vándorgyűlésre utazó társulati tagok és családtagjaik számára vasuti kedvezmény kieszközlése végett az idén is lépéseket tett a Társaság elnöksége. A gyűlésre való jelentkezésről, a vasuti igazolványok elküldéséről, az elszállásolásról, a tervezett kirándulásokról és egyéb tudnivalókról az újvidéki rendezőség nyújt tájékoztatást.

A Társaság Titkára.

Az ujvidéki rendezőség serényen és jól dolgozott. A mint augusztus 6-án a Társaság titkárától megkapta a vasuti igazolványokat és a közgyűlési Meghívót, rögtön megszerkesztette a vándorgyűlés részletes *Tárgysorozatát*, továbbá a kimérintő *Tájékoztatót*, azután kinyomatta a jelentkező tagok *Névsorát* és *Szállásjegyzékét*, melyeket a vasuti igazolvánnyal egyben szeptember hó elején minden jelentkezett társulati tagnak megküldött.

A *Tájékoztató* szövege a következő:

TÁJÉKOZTATÓ

a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság 1904. évi szeptember hó 14-én és 15-én Ujvidéken tartandó

VIII. VÁNDORGYŰLÉSE

alkalmából.

I. Az ujvidéki rendező-bizottság kérelmei a vendégekhez:

1. *Jelen tájékoztatót s a lakásjegyzéket* sziveskedjék minden vendég *magával hozni*, hogy az elszállásolás s az egész ünnepély fennakadás és zavarok nélkül folyhasson le.

2. Minden vendég, *ki a közebéden résztvenni kíván, sziveskedjék ezt f. évi szeptember hó 5-éig* Molnár Hugó ujvidéki ev. ref. lelkész úrral egy levelezőlapon közölni, hogy a vendéglős a vendégek száma iránt tájékoztatva legyen. Arról is kérünk ugyanoda levelezőlapon *értesítést*, ha valaki — *megtörtént jelentkezése daczára sem jön el*.

3. Minden vendég, a ki nem a szept. 14-én délután 4-5 órakor Ujvidékre érkező vonattal jön, hanem más vonattal vagy hajóval, sziveskedjék érkezése idejét szintén Molnár Hugó ev. ref. lelkész úrral közölni.

4. Vendéglői lakáson a jelentkezők nagy száma miatt nem volt lehetséges mindenkit, ki vendéglői lakást kívánt, elhelyezni s a helyi rendező-bizottság ez okból kéri azok elnézését, kik kifejezett kívánságuk daczára vendéglőben nem voltak elszállásolhatók, hanem magánlakásba jutnak. A jelentkezési idő sorrendjében kapott mindenki vendéglői lakást, — a határidő után jelentkezettek számára csak magánlakás maradhatott.

II. Tudnivalók.

A tárgysorozat első pontjához: I. Vendégek fogadása. Szeptember 14-én délután 4 óra 5 perczkor a vendégek a vasuti állomásnál az üdvözlés után kocsikra ülnek s onnét együttesen vonul

be az egész menet a város főterére s csak innét hajt ki-kí szállására. A vasuti állomásnál a vendégek rendelkezésére álló kocsik nemzeti színű zászlócskákkal vannak megjelölve. A vendégeket a helyi rendező-bizottság arra kéri, hogy az együttesen elszállásoltak egy kocsira üljenek. Az együttes elszállásolás tekintetében a lakásjegyzék nyújt felvilágosítást. A kocsik viteldíjait a helyi rendező-bizottság egyenlíti ki. A vasuti állomásnál, valamint az ünnepek egész folyamata alatt jelvényes rendezők állnak a vendégek szolgálatára.

Azon vendégek fogadására, *a kik bejelentik*, hogy más vonattal vagy hajóval érkeznek, jelvényes kocsik szintén rendelkezésre fognak állni a vasuti és hajóállomásnál. Nehogy a társasághoz nem tartozó más utasok vagy idegenek foglalhassák le a jelvényes kocsikat, a tisztelt vendégek arra kéretnek, hogy a jelvényes kocsiknak a lakásjegyzéket felmutatni sziveskedjenek.

II. A közgyűlés a városháza (Ferencz József-főter) dísztermében lesz megtartva. A Prot. Irodalmi Társaság tagjai a teremben, — hölgyek a karzaton, helybeliek a kis tanácsteremben foglalnak helyet.

III. Ismerkedési estély a „Grand Hotel Mayer“ helyiségeiben. Ezen alkalomra ezen szálloda kávéháza és étterme kizárólag a Prot. Irodalmi Társaság tagjai s a helyi előkelőségek számára lesz fentartva. Étkezés étlap szerint. Czigányzene tányérozással.

IV—V. A Vármegye-utczában lévő ev. ref. templomból a szeptember 15-én reggel 9 órakor megtartandó istentisztelet után a vendégek testületileg vonulnak át a két felekezet iskolás gyermekeinek sorfala között az Eötvös-téren lévő ág. ev. templomba.

VI. Szeptember 15-én délután 1 órakor közebed az Erzsébet-szálloda nagytermében (emelet). A terembe való belépésnél kéretik mindenki jegyét megváltani s jegyét távozásáig magánál tartani. A 6 koronás teríték áll a következőkből: kétféle leves, hideg halak tartar- és mayonnaissal, vegyes sütek compot-salátával, meleg és hideg tészta, sajt, gyümölcs, $\frac{1}{2}$ liter bor, egy szóda és választás szerint fekete kávé vagy fagyalt. Asztal felett cigányzene, melyet a vendéglős állít.

VII. Belmissziói értekezlet (Lásd: Tárgysorozat).

VIII. Szeptember 15-én délután 5 órakor kirándulások Péterváradra és Kameniczára. Rendező-bizottsági tagok fognak vezetőként szolgálni. Azok, a kik Péterváradra óhajtanak kirándulni, az Erzsébet-szálloda kioszkjában, — a kik Kameniczára szándékoznak menni, a Mayer-szálloda kioszkjában gyülekeznek. Kameniczára 5 órakor hajón vagy kocsin lehet menni; a pétervárad kirándulásra gyalogosan mennek, lévén Ujvidék és Pétervárad fekvése s egymástól való távolsága ugyanolyan, mint Pest-Budáé.

A városnak megtekintésre érdemes látványosságai: a selyemgyár (dunapart), polgári lövölde (Futtaki-utcza végén) s Adamovich Sándor ujvidéki szőlőbirtokosnak a futtaki országút mentén a várostól 2—2 $\frac{1}{2}$ kilométer távolságra fekvő óriási terjedelmű stratifikáló szőlőtelepe.

A helyi viteldij-szabályzat szerint az egylovas kocsi ára fél-óraára 60 fillér, egy órára 1 kor. 20 fillér a vámsorompókon belül. Vasúthoz, hajóhoz, lövöldéhez: 60 fill. Kirándulásokra külön megállapodás. Viteldijszabályzat minden kocsiban van.

IX. A szeptember 15-én este 8 órakor az „Erzsébet-szálloda” nagytermében (a hol a bankett is lesz) megtartandó hangverseny programja a terembe való belépéskor kézbesítettik s ugyanakkor fizetendő a belépti díj is. A programm egyik pontja szerb daloknak a szerb gimnázium ifjúsága általi előadásából és tamburások zenéjéből fog állani.

Az aldunai *testületi* kirándulás elmarad, mert a kedvezményes vasuti jegyek „az ország bármely helyéről Ujvidékre s innét vissza” lévén kiállítva, másrészt csak szeptember 20-áig bírva érvénynyel, — az Aldunára menő vendégek kedvezményes vasuti jegyeiket a hazautazáshoz nem használhatnák s különben is kifognának az időből. Azonfelül kedvezményes hajójegyek beszerzése tárgyában az Irodalmi Társaság részéről intézkedés nem történt. Belgrádba sem lehet kedvezményes vasuti jeggyel menni. A belgrádi kirándulás — ha lesznek jelentkezők — szeptember hó 16-án reggel $\frac{1}{2}$ 9 órakor vasúton lesz; azonban mindenkit, a ki a belgrádi utat — mint turista — meg akarja tenni, felkérünk, hogy szeptember 2-ig ebbeli szándékát Molnár Hugó ujvidéki ev. ref. lelkész úrnál okvetlenül bejelenteni sziveskedjék, mert az új útlevél-törvény rendelkezései a Belgrádba való kirándulás formáságait megnehezítették s így előzetesen kell gondoskodnunk az akadályok elhárításáról. Oda-visszautazás egész jeggyel II. osztályon 8 korona. Visszautazás 4 órakor délután, megérkezés Ujvidékre 7 óra 20 p. s innét ugyanazon vonattal az út Budapestig folytatható.

A rendező-bizottság.

A minden részletre kiterjedő gondos előkészítés és rendezés folytán nemcsak a gyűlések lefolyása s az istentisztelet, hanem a fogadtatás, bevonulás, elszállásolás, társasébd és kirándulások körül is mintaszerű rend és pontosság volt minden tekintetben. A rendezőség derekasan megállta a helyét. De a társulati tagok részéről az idén is mutatkozott egybenmásban figyelmetlenség. Sokan jelentkeztek, de elmaradtak és elmaradásukat nem jelentették be a rendezőségnek; sokan jöttek jelentkezés nélkül. De a fáradhatlan rendezőséget ezek

a tapintatlanságok némileg feszélyezték, de zavarba nem hozták, úgy hogy a rendezés a legkényesebb igényeket is kielégíthette.

A társulati tagok zöme Budapest és Szeged felől szeptember 14-én d. u. 4 óra után érkezett Ujvidékre. Ekkor jöttek Hegedüs Sándor elnök, Antal Gábor és Zsilinszky Mihály alelnökök, Szóts Farkas titkár, Baksay Sándor, Szilassy Aladár, Masznyik Endre, Stromp László, Szilávik Mátyás, Tüdös István választmányi tagok, míg Bánffy Dezső báró, Darányi Ignác, Szabolcska Mihály s többen az esti gyorsvonattal érkeztek. A társulati elnökség és tagok fogadására kivonultak az állomásra Péter Pál főispán, Szalay Lajos polgármester, Belohorszky Gábor evang., Szabó Péter református esperes, Molnár Hugó ref. lelkész, a két protestáns egyház presbiteriumának számos tagja, a rendőrség kapitánya stb. A mint a vasuti kocsikból kiszálltunk, a vendégfogadók sorából előlépett Szalay Lajos polgármester s lendületes beszédben üdvözölte Társulatunk elnökségét és tagjait. A szívélyes üdvözlésre Hegedüs Sándor társulati elnök válaszolt, hangsúlyozván, hogy Társaságunk a krisztusi keresztyén és magyar nemzeti közművelődés zászlaját lobogtatja, melyen az egyházat és hazát boldogító tudomány, szabadság és szeretet igéi vannak felírva. A józan felvilágosodás és a krisztusi szeretet szellemében működik e Társulat, mely a különböző felekezetek közötti békekesség és hazafias szeretet hirdetésével és gyakorlatával nemcsak az egyháznak, hanem a hazának is hasznos szolgálatot kíván tenni.

A lelkes éljenzés után, mely a beszédeket követte, a rendező-bizottság gyorsan kocsikra helyezte a nagyszámú vendégeket. A Társulat vezető tagjai és a dignitások mellé egy-egy ujvidéki előkelőség ült és az iskolás fiúk, fehérruhás lányok s nagy nézőközönség sorfalai között így vonult be az imponáns menet a fellobogózott város főterére, honnan ki-ki a szállásjegyzékben kijelölt szállására hajtattott. A bevonulásnak pompás idő kedvezett s a város lakossága nyelv- és valláskülönbség nélkül ünnepnek tekintette azt a két napot, a míg Társulatunk az ő körében gyülesezett.

Szállásainkról, a melyek nagyobb része magánháznál s csak a kisebb része volt szállodákban, alig egy óra múlva a város csinos székházának tágas tanácstermébe *közgyűlésre* siettünk. A társulati tagok a tanácstermet zsúfolásig megtöltötték; a hölgyvendégek a karzaton, a férfivendégek a melléktermekben foglaltak helyet. Az elnöki székeken Hegedüs Sándor világi elnök, Antal Gábor lelkészi alelnök és Zsilinszky

Mihály világi elnök foglaltak helyet. A tanácskozást *Antal Gábor* lelkészi alelnök vezette erélylyel és tapintatosan. Formás megnyitó-beszéde, mely a 15—17-ik lapokon olvasható, okos tartalmával s erőteljes előadásával általános tetszésben részesült.

A tetszészaj csillapodtával *Péter Pál* főispán, egyházi főgondnok szólalt föl s az ujvidéki református egyház nevében lendületes beszédben köszöntötte Társulatunk közgyűlését; hasonlót cselekedett *Ringhofer* Lajos kir. törvényszéki elnök s egyházi felügyelő, a ki az ujvidéki ág. h. evang. egyház nevében mondott a közgyűlésnek szives istenhozottat. A szívélyes üdvözletekre *Zsilinszky* Mihály társulati vil. alelnök válaszolt szívélyesen, tartalmasan, erőteljesen. Megköszönte az ujvidéki két prot. egyháznak valóban példás szívességét, melylyel a Társaságot vendégül fogadta. Majd rámutatott arra a például vehető testvéries viszonyra, a melyben itt a délvidéken a két prot. gyülekezet, mint egy szívnek két kamrája, mint a Krisztus anyaszentegyházának két együttműködő csapata, mint a hazai protestantizmusnak kettős végvára lobogtatja lankadást nem ismerő kitartással az evangéliumi és hazafias felvilágosultság s a hittestvéri kölcsönös szeretet fáklyáját. Végül kívánja, hogy ennek a fáklyának fénye, mely egyazonos az Irod. Társaság terjesztette keresztyén műveltség és testvéri szeretet fényével, minél messzebb és minél többeknek világoljon.

Az üdvözlések után az alakulásra került a sor. *Antal Gábor* elnök alig győzte bejelenteni a két egyház vezető tagjainak elmaradást igazoló leveleit. Kimenteni kérte magát *Kun Bertalan* és *Kiss Áron*, református egyházunknak e két patriarchája. Nem jött el *Gyurácz*, a dunántúli lutheránusok ékesszavú püspöke, sőt ismét bejelentette, hogy a lelkészelnöki állásról lemond. Elmaradásukat bejelentették *Sárkány Sámuel*, *Zelenka Pál* és *Bartók György* püspökök, valamint *Ihász Lajos* dunántúli felügyelő is. A végeredmény az lön, hogy a kilencz prot. püspök közül (az erdélyi lutheránust nem számítva) és a tiz főgondnok, illetve felügyelő közül (az evang. egyetemes felügyelőt is számítva) csak két református püspök: *Antal Gábor* és *Baksay Sándor*, s csak három főgondnok (illetve felügyelő): *Bánffy Dezső*, *Darányi Ignác* és *Zsilinszky Mihály* vett részt az ujvidéki vándorgyűlésünkön. Ez rossz benyomást tett a Társulatnak mind vezetőire, mind tagjaira. Valamint az is feltűnt, hogy a nagy magyar Alföld jómódú protestáns papsága és vagyonos világi eleme alig-alig volt képviselve az idei gyűlésen; sőt *Budapest*, *Debreczen* és

Kolozsvár lelkészei és theologiai s más tanárai közül se jelent meg egy se, pedig máskor mindig láttunk közülök nem egyet.

A megalakulás után *Jausz* Vilmos soproni theologiai tanár olvasott fel. Szépen olvasott, érdekes tárgyról vonzóan szólott és nem élt vissza a hallgatóság türelmével. Hosszú értekezéséből (22—54. l.) csak szemelvényeket mutatott be s ezekkel általános tetszést aratott.

A közgyűlés tanácskozó része eleinte simán ment. A titkár olvasta választmányi jelentés néhány első pontját vita nélkül tudomásul vette, javaslatait elfogadta a közgyűlés. A sok hátralék most is szemet szűrt, de a választmány erélye, mely törvényes úton is felhajtja a tagdíjakat, általános helyesléssel találkozott. Megnyugvással fogadta a közgyűlés a jelentésnek pénzügyi részét is; mert nincs deficit, sőt főlölege van a Társaságnak. De a népszerű kiadványokról szóló előterjesztés során kitört az elégedetlenség, még pedig két okból. Először azért, hogy keveselték mind a *Koszorú-füzetek*, mind a *Házi Kincstár*-kötetek kelendőségét. Nem jól van az, hogy évenként csak 35 ezer füzetet és nem egészen ezer Házi Kincstár-kötetet tud eladni a Társaság. A csekély forgalom okát némelyek a czélszerűtlen kolportázsban, mások abban látják, hogy a társulati bizományos kezelési perzentje (a *Koszorú-füzetek*nél 40%, a *Házi Kincstár*nál 33%, beleértve a raktárdíjat, a postaköltséget és az elkallódó példányok megtérítését is) túlságosan nagy. Hegedűs Sándor elnök, hogy a kérdést az elégedetlenek közreműködésével lehessen megoldani, indítványt tett s a közgyűlés azt egyhangúlag el is fogadta, hogy a felszólalók közöljék a terjesztés czélszerűbb berendezésére vonatkozó eszméiket s esetleg terveiket a titkár útján a Társaság választmányával, hogy ez a szükségesnek mutatkozó lépéseket megtehesse. Hadd győzzön a jobb, ha található jobb terjesztési mód! Elégedetlenség hangzott fel másodszer azért is, hogy a *Házi Kincstár*-ból az új alapszabályok által évenként követelt egy kötet nem szokott pontosan megjelenni, a minek oka a titkár nyilatkozata szerint az, hogy ennek a kiadványsorozatnak nincs több évre szóló tervezete s ha a felkért vagy megbízott szerző a kitűzött időre nem készül el a kézirattal, nincs mit kiadni. Ezért a közgyűlés dr. Masznyik Endre indítványára felhatalmazta a titkárt, hogy a *Házi Kincstár*-sorozat kiadvány-tervezetét több évre szólólag előre készítse el s ezzel a kötetek pontos megjelenését biztosítsa.

A közgyűlés választással fejeződött be. *Gyurátz* Ferencz lelkészelnök helyére közfelkiáltással *Zelenka* Pál tiszakerületi

püspököt ültette a közbizalom. Gyurátz F. elnöki működése emlékezetes a Társaság történetében. Tőle származott a vándorgyűlések eszméje s az ő bátorsága rendezte az első vándorgyűlést 1897-ben Pápán. Utódjától is sokat vár a társulat, mert Zelenkát nagy szervező erőnek ismeri a közvélemény. Különösen a tekintetben vár rá nagy hivatás, hogy az ág. h. evangélikus testvéreket hatályosabb erkölcsi és anyagi támogatásra bírja a Társaság iránt; mert a M. Pr. Ir. Társaság tevékenységében a lutheri egyház hívei aránylag még mindig csekély számmal vesznek részt. A választás többi része kevés újítást hozott. A választmányoknak úgy fővárosi, mint vidéki régi tagjai egytől-egyig mind újra megválasztottak. Csak a halálozás és előlépés folytán megüresedett helyekre kerültek új emberek: a fővárosi választmányba dr. Vécsey Tamás és dr. Horváth Ödön, a vidéki választmányba dr. Antal Géza pápai és Raffay Sándor pozsonyi theol. tanárok. Mindannyian kipróbált irodalmi erők, hírneves férfiak, a kiknek működéséhez szép reményt fűzhetünk.

Az esti 8 órakor végződött közgyűlés után úgynevezett ismerkedési estére sereglett össze a társaság a Mayer-szálló termeibe. Ismerkedés azonban alig, de csödület annál nagyobb volt. Nem csoda. Annyi embert, a mennyi Ujvidéken összegyűlt, nem lehet a mi vidéki városaink étkező-helyiségeiben tisztességesen elhelyezni és kiszolgálni.

Annál lélekemelőbb volt azonban a szeptember 15-iki istentisztelet és a diszgyűlés.

Az *istentisztelet* a reformátusok templomában nagyon szép volt. Kitünő volt a rendezése, építő, áhitatfokozó az egész lefolyása. *Baksay* Sándor püspök magasszárnyalású imádsága és remek záróbeszéde magával ragadta a közönséget, mely túlnyomó részben a Társaság tagjaiból állott, mert a helyi közönség előzékenységből a vendégeknek engedte át a templomi helyeket. *Famler* G. A. torzsai ág. h. evang. lelkész tartalmas és lelkes predikációt mondott; előadásának kissé idegenszerű izét szívesen megbocsátotta a közönség az egészséges tartalomért és az igazi evangéliumi szellemért, mely a beszédén átvonult. Az ujvidéki dalkör karéneke jó iskolára és zenei izlésre vallott. Szép volt a gyülekezet éneke is, melyhez a rendezőség előre kiosztatta a nyomtatott szöveget. Kielégítő eredménnyel járt az istentisztelet végeztével rendezett gyűjtés is, mely a *Károli-alap* javára 233 kor. 53 fill. juttatott.

A *diszgyűlés* az ág. h. evangélikusok templomában méltóságteljesen folyt le. Magas színvonalú, lelkes, tanulságos volt minden részében. Lendületesek voltak az üdvözlő beszédek,

a melyek sorát *Belohorszky* Gábor újvidéki lelkész és bácszerémi főesperes nyitotta meg. Beszéde így szólott:

„Nagyméltóságú és Főtisztelendő Elnökség! Helybeli evang. egyházközségünknek már több ízben szerencséje volt magyarhoni egyetemes evangélikus egyházunk kiváló férfait kebelében üdvözölhetni. De egész őszinteséggel mondhatom, hogy ilyen örömnapunk még nem volt, a hol a két magyarhoni protestáns testvéregyház *hitrokoni* szeretetben egyesült egyházi és világi kimagasló vezérférfait oly szép számban városunk falai között láthattuk és tisztelgettük volna, mint e pillanatban e fényes díszgyűlésben. És ha zászlót kellene bontani, ama felirattal látnám el: *A mit az Úr Isten összeszerzett, ember azt el ne válassza.*

Engedjék meg kegyesen, hogy helybeli egyházközségem és a bácsi ág. hitv. egyházmegye s püspök úr ő. méltósága nevében is a nagyméltóságú és főtisztelendő elnökséget, valamint a Magy. Prot. Irod. Társ. összes itt lévő egyházi és világi tagjait és hölgyeit szívem egész melegével üdvözölhessem.

Mi, a kik szeretett hazánk e végvidékén, e hétfelekezeti és hétnyelvű városban működünk, kezdettől fogva igyekeztünk a két protestáns testvérfelkezet között a *legőszintébb* és *legszorosabb testvériességet* és egyetértést fentartani; mintha csak egy test, egy lélek volnánk, mert éreztük, hogy a Gondviselés szép, nagy feladatot mért reánk. Sőt részemről a többi felekezettel szemben is hangoztattam azt az elvet: in necessariis unitas, in dubiis libertas, in omnibus autem caritas

Mert ha már Isten akaratja szerint különbözők vagyunk nyelvben és vallásos nézetekben, legyünk legalább *egyek* és *egyérzelműek* a szeretetben, különösen a *közös haza* és az egyház iránti szeretetben.

De hogy a türelem túlnagy hangoztatása mellett a vallásos közöny lábra ne kaphasson, úgy vélekedtem, tartsa meg minden felekezet saját jellegét és egyesüljünk közakarattal abban, a mi a keresztyénség lényegét képezi, megtartván a lélek egységét a békeség kötelékében, ezáltal kiki saját egyházának és a közös hazának a legjobb szolgálatot teheti.

Ámde magasztos feladatunk e város szűk falai által nem határoltatott.

Magyarország egykoron védbástya volt a keletről berohanó romboló elemek ellen s a nyugati civilizációt önfeláldozása árán védte a rettegett izlámmal szemben. De az idők megváltoztak s így a szerepek is.

Most a magyar protestantizmusnak feladata és hivatása az evangéliumi világosságot és a protestáns szabadságot terjeszteni kelet felé, nem *erőszakkal*, hanem *tervszerűen, öntudatosan*. És a

midőn ott egymásután keletkeznek egyes. protestáns egyházközségek, sőt egy lustrum előtt közvetlen szomszédságunkban egy új evang. egyházmegye jött létre, valamint egy egészséges alapon szervezett evang. reform. missziói kör, nincs kétség benne, hogy mi ezen feladatnak és munkásságnak nagy horderejét nemcsak beláttuk, hanem annak megvalósítására igyekeztünk.

És hogy a magyar prot. testvéregyházaknak ez a feladata és hivatása, arról én lelkem mélyéből meg vagyok győződve.

A magyar protestantizmus, az egyházi hitnézetek tiszteletben tartása mellett, elejétől kezdve az alanyi meggyőződés szabadságát és sértetlenségét mint örök érvényű elvet proklamálta. Nem rongálni és romba dönteni igyekezzünk a régi bástyákat, mert mi az idők folyamában a népek és nemzetek életében kifejlődött, az bizonyos időben és az adott viszonyokhoz képest teljes érvénnyel bírhat s arra kegyelettel is visszatekintünk azon elv szerint: Alles was ist, ist vernünftig. De mindez nem korlátozhatja soha a subjectiv felfogásnak szabadságát, mert ez egyedül ama tényező, mely az emberi nem minden téren való haladását feltételezi és biztosítja.

És mert a magyar prot. egyház ezen elvet vallja és képviseli, magában hordja a különféle népek és nemzetek *átalakító* és *átteremtő* erejét.

Manapság egy nagy mozgalom indult meg különösen a protestantizmus anyaföldjén, a mely abban áll, hogy az ösztudomány vívmányait és approbált végeredményeit átültessük az életbe és minden emberi intézménybe.

A másik talán még fontosabb ennél, hogy a hívek személyes érvényesülése vallásos ténykedésekben nemcsak jogosult, de kívánatos is.

Sokan rettegnek ettől, sőt mondjuk, az egyháznak jobbjai is.

Én ettől a mozgalomtól nem féltettem soha vallásomat s egyházamat, mert hisz ez sem vonhatja ki magát a fejlődés törvénye alól. Az arany a tűzben, az eszmék a fejlődés processusában tisztulnak. Győzzön az egész vonalon, a mi jobb.

Nem lehet tagadni ugyanis, hogy vallás dolgában a külső tekintély megszűnt az egyedül mozgató erő lenni és a subjectiv felfogás minden lépten-nyomon a legevangeliumszerűbb protestáns országokban is érvényesülni óhajt. Ez pedig csak a valódi, a lélek szerinti vallásnak előnyére lehet.

Két nagy tekintélyt ismerek a vallásban: a Krisztus szellemétől áthatott egyéni szabadságot és a vallásos bensőséget, vagyis közvetlenséget.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság ezen elveket tűzte ki zászlójára, mert köz- és díszgyűléseiben hirdeti a keresztyén ember vallásbeli szabadságát, missziói egyesületében pedig fennen hangoztatja a vallásos bensőséget és közvetlenséget.

Ezen a protestantizmus lényegében fekvő jel alatt mindenhová viszi a hit- és lelkiismeretbeli szabadságot.

Ebben a magasztos elvben látom én a Magyar Prot. Irod. Társ. célját, feladatát, diadalát.

És midőn Lutherünk, akár a keresztyén ember szabadságáról irt, akár pedig a földi hatalmasságokkal szemben saját lelkiismeretének sugallatára hivatkozott, ama erőteljes zárszóval: Itt állok, másként nem tehetek, akkor a modern felfogás úttörője és apostola lett, fentartván vallás dolgában a subjectiv felfogás érvényét mindvégiglen, a legtisztább, a szent ige által ihletett vallásos bensőséggel és közvetlenséggel,

Nem átalom őszintén nyilvánítani, hogy én is az itt kifejtett elvek behatása alatt állok, élek, mozgok s azokat, nem nézván sem jobbra, sem balra, szóban és írásban egyaránt hangoztatom.

De mert a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság ugyanezen elveket hirdeti ország-világ előtt, azért a legnagyobb örömmel ragadom meg ezen alkalmat, hogy magyarhoni egyetemes protestáns egyházunk legkimagaslóbb és legkiválóbb zászlóvivőit hódolatteljesen a szeretet templomában üdvözöljem, kérve Isten áldását e szent munkára, hogy ezen magasztos elvek hovatovább magyar társadalmunk minden rétegébe behatoljanak s mint élő kovász azt átalakítsák kedves magyar hazánk és a két magyar protestáns testvéregyház javára és üdvére. Amen.“

A tetszéssel fogadott, mélyen járó és súlyos eszmékben gazdag, bár kissé hosszú üdvözlés után *Molnár* Hugó újvidéki református lelkész a református egyházközség nevében következőleg üdvözölte a diszgyűlés elnökségét és tagjait:

Főtisztelendő és Nagyméltóságú Elnökség! Mélyen tisztelt diszgyűlés! A helybeli ev. ref. egyházközség nevében nagy örömmel s hálattal szívvel üdvözlöm a M. P. I. T. itt megjelent s immár közöttünk működő VIII-ik vándorgyűlését s e mai diszgyűlésnek minden egyes alkotó tagját.

Hogyne volna hálánk mély és igaz, — örömünk határtalan, — ünnepélyünk verőfényes, mikor álmunk legszebb képe valóra vált, mikor reményünk beteljesedett!

Ez a nemes város, melynek tegnap földjére léptek, melynek falai között most e mi M. P. I. T. a keresztyén hit és tudomány, az evangéliumi protestáns szellem lelket megtermékenyítő s szívet felemelő és megnemesítő magvait hinti el, szórja szét — mondom: ez a nemes város a vallási türelemnek, a felekezeti jó békeségnek áldott földje, a szép hittestvéri életnek classikus városa!... Talán egyetlen helye az országnak, hol hét, történeti multtal bíró felekezetnek hét nyelven beszélő hívei háborítlanul, a legkisebb sur-

lódás felidézése nélkül békén munkálhatják saját egyházuknak javát s annak összes vallás-erkölcsi s kulturális intézményeit.

Hazánk e végvidékén az alkotmányos élet küzdelmei, annak összes politikai kérdései megvívtnak s megoldatnak a maguk illetékes helyén, de azon politikai küzdelmeknek hánykódó és sokszor zavaros hullámai egyházunk kőfalain, iskoláink kerítésein át soha nem csapkodnak. Leoldjuk mindnyájan a mi saruinkat, mert tudjuk, hogy az a föld, melyen állunk: szent.

E mi ujvidéki evangelium szerint reformált egyházközségünk, mely az utóbbi húsz esztendő alatt számra nézve épen megkétszereződött s ma már mintegy 3000 hívőt táplál kebelén — azon egyházak számbeli nagyságához, súlyához, tekintélyéhez s anyagi gazdagságához képest, melyekben a M. P. I. T. eddigi vándorgyűléseit tartotta: szegény, szerény, kicsiny, igénytelen — de mondhatom, főtisztelendő és nagyméltóságú Elnökség, hogy épen olyan nagy, épen olyan erős, épen olyan gazdag: az egyházas buzgóságban, a hitestvéri érzésben, a szives vendégszeretben! . . . Aranyunk, ezüstünk nincsen mi nekünk, de nyújtunk mi ennél sokkal drágábbat: atyafiakhoz illő lelki jó hajlandóságot, nyújtjuk: a szívnek szeretetét, a léleknek teljességét.

Midőn a legmagasztosabb érzés hatja át egész valómat, a legnagyobb örömmel s a legmélyebb tisztelettel üdvözlöm egyházközségem nevében a M. P. I. T. közöttünk megjelent s itt működő VIII-ik vándorgyűlését.

A két ujvidéki üdvözlés után még *Szabó* Péter esperes az alsóbaranya-bácsi ref. egyházmegye nevében üdvözölte néhány szívélyes, meleg szóval a diszgyűlést, a melynek nevében *Hegedűs* Sándor világi elnök válaszolt a tőle megszokott melegséggel, tartalmassággal és kiváló ékesszólással. Elnöki beszéde a 18—21-ik lapokon olvasható.

A beszéd végeztével felharsant lelkes éljenzés után *Szilassy* Aladár tolnai egyházmegyei és budapesti egyházi gondnok tartotta meg evangéliumi erőtől duzzadó tanulságos felolvasását az ifjúság keresztyén gondozásáról (55—65. l.). Arany igazságokkal telített intőbeszéde méltó arra, hogy újra meg újra elolvassák a családtyák és az egyházi atyák s munkára induljanak a nálunk eléggé elhanyagolt mindkét nemű ifjúság evangéliumi keresztyén gondozásában. A mély hatást keltett felolvasás után *Szabolcska* Mihály temesvári lelkész ringatta lelkünket édes gyönyörűségbe néhány újabb versének felolvasásával, a mi olyan tetszést aratott, hogy közülök egyet (Az örökszép címűt, 79. l.) az ülés végén meg kellett ismételnie. *Bernát* Istvánnak *Lévay* Lajos által szemel-

vényekben felolvasott dolgozata hatalmas intelem az egyházhoz, hogy fogjon munkába a sok szociális baj enyhítésére. „Ez új bajokkal és veszedelmekkel szemben az egyháznak nálunk is föl kell venni azokat a fegyvereket, melyekkel már idegenföldi társai sikerrel küzdenek. Kezébe venni és ápolni kell a hívek szívét a bölcsőtől a koporsóig. Teremteni szervezeteket és intézményeket, a melyek ezt lehetővé teszik“ stb. stb. (L. 66—78. l.) A komoly és igaz intelem mély hatást tett a jelenvoltakra.

A felolvasások elhangzása után *Hegedüs* Sándor elnök megköszönve a közönségnek az érdeklődést, a felolvasóknak a közreműködést, felhívta a közönséget, hogy imával zárjuk be az ülést. És a közönség az orgona kísérete mellett mélyen megindulva énekelte el a nemzet imáját, az „Isten áldd meg a magyart!“

A fényesen sikerült diszgyűlés után az Erzsébet-szálló nagytermében rendezett társasébdnél gyűltek össze ismét a Társaság tagjai. De nem mindnyájan. A szerényebb anyagi viszonyok közt élő társulati tagok sokalták a hatkoronás terítéket s kisebb csoportokba verődve, az egyszerűbb vendéglők éttermeiben ebédeltek. A Társaság zöme azonban, mintegy 150—160 tag, az Erzsébet-szálló jó ételei, italai, kitünő zenéje és lendületes felköszöntők mellett kedélyesen töltötte el az ebédelésre szánt két órát. Az ujvidéki notabilitások azonban szép számmal vettek részt a társasébeden. Az első felköszöntőt *Hegedüs* Sándor elnök mondotta a királyra. Meleg érzésű, magasan szárnyaló volt az áldomás, lelkes és ékes az előadás, melynek végeztével zenekíséret mellett hatalmas erővel hangzott föl ismét az „Isten áldd meg a magyart“. Az ebédről Péter Pál indítványára következő hódoló-sürgönyt küldtek a kabinetiroda útján király ő felségének: „A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság ujvidéki közgyűlése mély hódolattal jelenti be hódoló szerencsekívánatát ő cs. és apostoli kir. Felségének. *Hegedüs* Sándor, elnök.“ Erre az üdvözletre még aznap megérkezett a kabinetiroda útján a következő válasz: „Ő cs. és apostoli kir. Felsege a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság ujvidéki közgyűlésének táviratilag kifejezett hódolatát szívélyes köszönettel legkegyelmesebben tudomásul venni méltóztatott. Legfelsőbb parancsra: König báró, a kir. kabinetiroda főnöke.“ — Felköszöntőt mondott továbbá Péter Pál főispán *Hegedüs* Sándorra, mint a Társulat elnökére; *Szalay* Lajos polgármester a Társulat tagjaira és tisztviselőire; *Rohonyi* Gyula országgyűlési képviselő a két protestáns egyház püspökeire, különösen a két jelenvolt püspökre,

Antal Gáborra és Baksay Sándorra; *Belohorszky* Gábor főesperes a főgondnokokra és felügyelőkre: Bánffy Dezső báróra, Darányi Ignácra és Zsilinszky Mihályra; *Molnár* Hugó ujvidéki lelkész a hölgytagokra és hölgyvendégekre. A szívélyes felköszöntőkre a Társaság részéről *Antal* Gábor püspök-alelnök válaszolt, nagy tetszéssel fogadott áldomást mondva Ujvidék városának főispánjára, polgármesterére és közönségére, a kik hét vallás és hét nyelv különbségeit félretéve, együtt tudnak érezni és működni a magyar nemzeti és keresztyén erkölcsi közművelődés érdekében. *Zsilinszky* Mihály államtitkár alelnök a szerb irodalmi társulat, a Maticza jelen volt elnökére és titkárára, dr. Hadzsicsra és dr. Szávicstra üritett poharat, általános helyeslés kíséretében. Szóltak még: *Németh* Péter, *Baky* István, *Babó* Mihály és *Szabolcska* Mihály. A hangulatos ebéd d. u. 4 óra tájban ért véget.

Ebéd után a társaság nagyobb része kirándulásra sietett, ki Péterváradra, ki Kameniczára; a kisebb rész az országos belmissziói társulat alakuló gyűlésében vett részt. Este fényesen sikerült hangverseny volt a Társaság tiszteletére, másnap mintegy 70—80-an Szerbia fővárosába, Belgrádba, tettek kirándulást.

Ezek az ujvidéki VIII-ik vándorgyűlés főbb mozzanatai. A gyűlés minden ízében fényesen sikerült, magas színvonalon állott s külső lefolyásában is mindenek ékesen és szép renddel valának. A szellemi rész sikeréért a közreműködőket illeti az elismerés, a külső siker az ujvidéki kitünő rendezőség érdeme. Vajha hatás tekintetében is oly emlékezetes lenne az ujvidéki gyűlés a Társaság életére, működésére, erősödésére, mint a mily kedvesek voltak az Ujvidéken töltött napok.

Krónikás.

TÁRSULATI ÉVKÖNYV.

XI.

A M. Pr. I. Társaság 1903. évi működéséről.

Társulatunk tevékenysége 1903-ban, a 15-ik munkaévben az eddigi keretekben és az eddigi elvek szerint folyt le. Az evangyéliumi és magyar nemzeti kulturát szolgálták irodalmi és társadalmi téren. Az volt és mindig az lesz a célunk, hogy evangyéliumi egyházainkat belsőleg erősítsük s hogy különösen az egyházak előjáróit és tagjait az evangyéliumi tudomány és hit fegyverzetével felszereljük, hogy magyar nemzetünk magán- és közéletébe irodalmi és társadalmi úton az Isten ígéből minél több fejlesztő és nemesítő erőt bevigyünk. Azt akarjuk, hogy e hazában minden ember jó keresztyén és becsületes magyar legyen.

I. Az 1903. évi kiadványokról. E cél érdekében irodalmilag öt kiadványsorozattal munkált társulatunk az elmúlt esztendőben is. Havi folyóiratának, a *Protestáns Szemlé*-nek XV-ik kötetét adta ki a múlt évben 1800 példányban, 40 iven, a titkár szerkesztésében. *Egyháztörténeti Adattár*-ának II-dik kötete látott napvilágot 1000 példányban, becses egyháztörténeti kútfőkkel, 11 iven Stomp László tagtársunk szerkesztésében. *Tudományos könyvsorozatában* Kálvin János világhírű Intitutióját adtuk ki Nagy Károly tagtársunk sikerült fordításában, 30 iven, 1200 példányban. *Koszorú* című népies vallás-erkölcsi füzetekből tíz darab jelent meg 3000—3000 példányban, dr. Kecskeméthy István tagtársunk szerkesztésében. *Házi Kincstár* című könyvsorozatunkban Sheldon amerikai lelkész nagyhatású vallásos regényét (*Az ő nyomdokain*) bocsátottuk közre Csizmadia Lajos tagtársunk jó fordításában. Végre a Raffay Sándor szerkesztésében Pozsonyban megjelenő *Theologiai Szaklap* cz. szakfolyóiratnak 300 K. évi segélyt adott társulatunk.

II. Az 1903. évi számadásokról. Ezt a sokoldalú könyvkiadást részint alapítványaink kamatjából, részint a társulati tagok tagsági díjaiból fedeztük. Erről kimerítően beszámol a

közgyűlés t. tagjainak előre megküldött Kimutatás, a melyet a f. évi január 26-án tartott számvizsgáló s az azt követő választmányi ülés részletesen megvizsgált és helyesnek talált. (Lásd a számadást.) Ezért a választmány tisztelettel javasolja, hogy a) Bendl Henrik pénztárnoknak a szokásos fentartás mellett a közgyűlés az 1903-dik esztendőre a fölmentvényt adja meg; b) a 2869 K 89 f. pénztári maradványt megnyugvással vegye tudomásul és a pénztármaradvány 20%-ának a Károli-alap gyarapítására, 20%-ának az általános tőkéhez való csatolását jóváhagyólag erősítse meg; a tagdíjhátralékosok szigorú megintését és szükség esetén bepörlését rendelje el.

III. **A vagyonkimutatás.** Társulatunk vagyona az 1903-ik évben 8600 K értékű új alapítvánnyal és az 573 K 97 fillérnyi tőkésítéssel szaporodott. Apadás csak a Szász Domokos-alapítványnál mutatkozik, de ezt a 904 K 7 fillért a Kálvin Intitutiója költségeinek részben való fedezésére fordítottuk, úgy a mint az alapítólevél rendel. A *Károli-alapnak* a Koszorú-füzetek eladásából 1602 K 3 f., a Házi Kincstár eladásából 1270 K 14 f., Hegedüs S. elnök úr adományából 974 K, az alapszabályszerű tőkésítésből 573 K 97 f., a nagyváradai közgyűlési perselypénzből 157 K 86 f. bevétele volt. A Társaság összes vagyona 126,794 K 21 f.

IV. **Az 1905. évi költségvetés** (melynek főbb adatai a Kimutatásban a 114-ik lapon olvashatók), egészben véve a folyó évi előirányzat keretében mozog. Szükségleti rovatában az Egyháztörténeti Adattár részére 200 koronával többet vett föl a választmány; fedezeti rovatját pedig az eddigi gyakorlat szerint úgy állította össze, hogy az összes tagdíjakat számításba vette, remélvén, hogy a netán mutatkozó hiányt a hátralékok beszédéséből fedezheti a pénztár.

V. **A Koszorú és Házi Kincstár 1903. évi forgalmáról** a következőket jelenthetem. A *Koszorú* kelendősége az előző évihez képest emelkedést mutat. Elkelt ugyanis 1903-ban 34,519 füzet, illetve 35,226 szám, az előző évi 30,111 füzettel, illetve 33,041 számmal szemben. Ebben a számban benne van az a 16 ezer példány is, a melyet öt-öt füzetes könyvecskék alakjában Prot. Családi Könyvtár czimen szoktunk kiadni. Ebből a Családi Könyvtárból a mult évben ismét négy kötetet, eddig 16 kötetet hoztunk forgalomba. Az eddigi tiz esztendő alatt elkelt Koszorú-füzetek összes száma 368,200 példány. A mult évben eladott példányokért bevett a Társaság 1650 K 17 fillért, de a Koszorú nyomdai számlája 1734 K 6 f. volt, kezeletési hiány tehát 83 K 89 f. Ez a csekély hiány onnan ered, hogy a lefolyt évben több számból új kiadást kellett készíttetnünk,

a régebben ivekben hagyott füzetekhez pedig borítékot nyomattunk és az iveket befűztük.

A *Házi Kincstár* kelendősége a múlt évben következő volt. Elkelt az I-ső kötetből 114, a II-dikből 111, a III-dikből 386 és a IV-ikből 120 példány, összesen 750 példány, a melyekért 1071 K 57 f. volt a társulat tiszta bevétele. Ámde a Házi Kincstár múlt esztendejét 1703 K 75 f. nyomdai számla terheli, tehát a kezelési hiány ennél a vállalatnál 682 K. 18 f. Végül megjegyzem, hogy egyéb kiadványaink egyes eladásából, tehát a Koszorú és a Házi Kincstár darabjain kívül 577 K 68 fillért vett be a Társaság pénztára.

VI. A kiadványok terjesztéséről. Kiadványaink s főleg a *Koszorú* és a *Házi Kincstár* terjesztésében az elmúlt esztendőben főbizományosunk, Hornyánszky Viktor vezetése alatt 955 lelkész, tanár, s.-lelkész és tanító működött közre. A terjesztők száma ismét 15-tel emelkedett. A *Koszorú*-füzetek elárúsítása körül különösen a balavásári, budapesti, csokonyai, kaposvári, körmendi, kúmadarasi, mezőlaki, nagykikindai, nagyszalánczi, pécsi, petrozsényi, pozsonyi, réthi, szentleányfalvi és törökszentmiklósi ev. ref. lelkészi hivatalok; továbbá Aranyi Imre Kolozsvár, Bedók Pál ev. tanító Ipolyvecse, Harsányi István vallástanár Sárospatak, Horváth Károly olvasóegyleti könyvtárnok Mezőtúr, dr. Kecskeméthy István theol. tanár Kolozsvár, Kovács József Szatmárhegy, Ráczkóv János lelkész Sátoraljaújhely, Székely József vallástanár Budafok és Vadon Béla s.-lelkész Bihar-Derecske buzgólkodtak a legsikeresebben. A *Házi Kincstár* terjesztésében az egri, füzesgyarmati, nagykikindai, pécsi, rimaszombati s törökszentmiklósi lelkészi hivatalok, továbbá Aranyi Imre Kolozsvár, Horváth Károly könyvtárnok Mezőtúr, Kenessey Béla theol. tanár Kolozsvár és Kovács Sándor theol. tanár Pozsony érték el a legkiválóbb eredményt.

VII. A tagok számáról. A lefolyt évben a tagok száma nem gyarapodott, sőt némileg csökkent. Az előző évben volt 35 pártfogó, 370 alapító, 589 rendes, 621 pártoló és 50 segítő tagja, összesen tehát 1665 tagja a Társaságnak. Évközben azonban meghalt és kilépett 62 tag, új pedig mindössze csak 45 lépett be, úgy hogy ma 1648, tehát 17-el kevesebb tagja van a Társaságnak. Legjelentékenyebb a fogyás a 6 koronás pártoló tagoknál, a hol a létszám 621-ről 589-re szállott. Ezen a bajon csak úgy segíthetünk, ha a taggyűjtés ügyét, a mely a múlt évben némileg stagnált, ismét erélyesen fölkaroljuk.

VIII. A vidéki körökről, sajnos, kevés a jelentenivalóm, mert csak kevés életjelt adtak magukról. A formailag is szer-

vezett *halasi* és *soproni* körök közül csak az utóbbinak a működéséről tudok. A soproni kör vezetősége Poszvék Sándor elnökléte és Jausz Vilmos titkársága mellett a tél folyamán tartott vallásos összejövetelein felolvasásokat rendezett, a Brit és Külföldi Bibliatársulat márcziusi jubiláris ünnepélye alkalmával nagyobbszabású biblia-ünnepélyt tartott. A többi vidéki kör működéséről nincs tudomása a Társaság vezetőségének; még azt se tudjuk, hogy Pozsonyban és Kecskeméten, honnan a mult évben azt jelentettem, hogy vidéki kört szándékoznak alakítani, vajjon tényleg szervezkedtek-e ezek a körök?"

IX. A biblia-füzetéről. A Brit és külföldi Bibliatársulat, mint tudva van, a folyó év márcziusában ünnepelte fennállásának százéves jubileumát, mely örömműnepeben részt vettek a föld minden nyelvű evangyéliomi keresztyénei. Az istentisztelettel összekötött biblia-vasárnapot márczius 7-én a magyarországi evangyéliomi keresztyének is megtartották és adományokat juttattak a világraszóló Bibliatársulat jubileumi alapjára. Igazgató-választmányunk határozatából a M. Prot. Irod. Társaság is részt vett a jubileumi tevékenységben. Balogh Ferenc tagtársunkkal egy tízfilléres népszérű füzetben megíratta és 8 ezer példányban kiadta a Brit és külföldi Bibliatársulat százéves történetét; ezenkívül társadalmi úton adományokat is gyűjtött a Bibliatársulat jubileumi alapjára. A Biblia-füzet az utolsó példányig elkelt és az alapra 302 K. 52 fillért jövedelmezett, a társadalmi gyűjtés 213 K 41 fillér eredménnyel járt; Társulatunk jubileumi adománya tehát 515 K 93 fillér, mely összeg a Bibliatársulat londoni főpénztárába juttatandó.

X. A Társaság halottairól. A lefolyt évben tagjaink sorából sokakat elragadott a halál. Nevezetesebb halottaink: *Zelenka Pálné*, Zelenka Pál tiszakerületi püspökünk fenkölt lelkű felesége, a ki a miskolczi nagygyűlésünk hatása alatt az ezerkoronás pártfogó tagok sorába lépett; *Szontágh Pál* volt főrendiházi tag, ez a klasszikus műveltségű buzgó protestáns hitfelünk; *Perlaky Elek* volt országgyűlési képviselő, Társaságunk választmányának és pénzügyi bizottságának kezdetől fogva mindvégig szorgalmas tagja; *Szász Gerő*, a hirneves egyházi szónok, költő és lapszerkesztő. Évdíjas tagjaink sorából kidőltek: *Csiskó János*, a kassai ev. egyház hirneves lelkésze; *Günther Vilmos*, pozsonyi ev. egyházunk nagytevékenységű felügyelője, pozsonyi nagygyűlésünk felejtethetlen rendezője; *dr. Hajnal István*, a békésbánáti egyházmegye sokat ígérő gondnoka; *Bocsor Lajos* tengődí lelkész, a k.-somogyi egyházmegye érdemekben megöszült esperese és jőnevű tankönyvíró; *Tóth Pál* miskolczi igazgatótanár,

a magyar prot. nőnevelés buzgó apostola; *Baráth* Ferencz budapesti ref. főgimnáziumunk nyug. tanára, a kiváló essay-író, és több mások.

Haláluk fölött, mely Társulatunkra nézve is veszteség, fejezzük ki részvétünket e gyűlés jegyzőkönyvében.

XI. A folyó évi kiadványokról. Igazgató-választmányunk a f. év január 26-diki ülésében következőleg állapította meg a folyó évi kiadványokat.

1. *Protestáns Szemle* havi folyóiratunk jelenjék meg továbbra is az eddigi terjedelemben és modorban, a titkár szerkesztésében.

2. Az *Eyházttörténeti Adattár*-t szerkessze tovább is *Stromp László* tagtársunk, az eddigi 12—13 iv terjedelemben, de több tagtárs kívánságára akként, hogy a nagyobb fontosságú idegen nyelvű kútfőket magyar fordításban is közölje. — E kiadványból a folyó évre szóló III-dik kötet megjelent és június hóban az illetékes tagoknak megküldetett.

3 A *Tudományos Könyvek* (monografiák) sorába két munkát vett föl a választmány, ú. m. Zwingli Ulrich Commentariusát *dr. Tüdős* István tagtársunk fordításában és Török Pál életét *dr. Kiss* Áron tollából. Kéziratban mind a két munka elkészült; de a Zwingli-fordítás kézirati revidálásában a revizorok változása miatt fennakadás történt; jelenleg *dr. Pruzsinszky* Pál budapesti ref. főgimnáziumi tanár dolgozik a nagyon sok munkát igénylő revízió. Teljesen készen van és szedés alatt áll *dr. Kiss* Áron Török Pál élete, mely nagy-érdekű biografia néhány hét múlva kikerül a sajtó alól.

4. A *Koszorú* f. évi sorozatában a 101—110-dik füzet teljesen készen van és már a napokban forgalomba hozható. A *Koszorú* idei tíz füzetét a választmány határozatából a titkár szerkesztette, mert a vállalat eddigi szerkesztője, *dr. Kecskeméthy* István tagtársunk, a vezetőség ismételt kérésére is megmaradt a nagyvárad gyűlésen bejelentett lemondása mellett. A választmány sajnálattal vette *dr. Kecskeméthy* lemondását, de egyúttal köszönetét és elismerését fejezte a *Koszorú* szerkesztésében 8 év alatt kifejtett kétségtelen érdemei fölött.

5. A *Házi Kincstár* V-dik kötetéül szánt *Keresztyén* női alakok című könyv, melynek megírására *Kenessey* Béla tagtársunk vállalkozott, a szerző nagy elfoglaltsága miatt ez ideig, sajnos, még kéziratilag sem készülhetett el.

Végül itt a kiadványok során emlitem föl azt az örvendetes jelenséget, hogy *Drummond* H. Természeti törvény a szellemi világban cz. méltán világhírű művéből második kiadást rendeztetett a vezetőség, mert az első kiadás az utolsó

példányig elfogyott, pedig a munkát folytonosan keresik. Ezt a második kiadást is csinos, de jutányos kiállításban 2 korona árban ezer példányban bocsátottuk ki.

XII. A választmány részleges megújításáról. Alapszabályaink 21-dik szakasza értelmében az 1898 évi kolozsvári gyűlésen választott választmányi tagok hat évre szóló megbízatása lejárt. E szerint a *fővárosi tagok* közül kilépetteknek tekintendők: Bachát Dániel, Beöthy Zsolt, Csiky Kálmán, György Endre, Láng Lajos (néhai György Elek helyén,) Horváth Sándor, Petri Elek, Tisza István gróf; továbbá új tagok választandók a mult évben alelnökké lett Zsilinszky Mihály és a nemrég elhunyt Perlaky Elek helyére. — A választmány *vidéki tagjai* közül kilépnek: Arday F. Dániel, Ballagi Géza, Csengey Gusztáv, Duka Tivadar, Kiss Áron, Koncz József, Kun Bertalan, Kun Géza gróf, Masznyik Endre, Radácsi György, Révész Kálmán, Sárkány Sámuel, Schneller István, Stropm László, Széll Kálmán (néhai Szabó János helyén), Szabolcska Mihály (az elhunyt Mitrovics Gyula helyén), Zelenka Pál és Zoványi Jenő (néhai Szöllösi Antal helyén); továbbá a mult évben alelnökké lett Antal Gábor helyére szintén új tag választandó.

Tisztelt Közgyűlés! Ezek főbb mozzanatai Társulatunk 15-dik évi munkásságának. A felsorolt mozzanatok egy termőre vált fiatal gyümölcsfa örvendetes benyomását teszik a szemlélőre. Azt bizonyítják, hogy e Társulat fájának ép a gyökérzete, erőteljes a törzse, szépen fejlődik a koronája és egészségesek a gyümölcszei. Ám a figyelmes szemlélő azt is észreveheti, hogy ezen a fán némely betegségek mutatkoznak. Vannak sárguló levelei, száradó galyai, melyeken nincs virág és nem terem gyümölcs. Ezek a Társulatnak amaz élő-halott tagjai, a kik nem teljesítik elvállalt köteleességeiket, nem fizetik tagdíjaikat. Ez az egyik betegsége e Társulatnak. Az is baj, hogy az élő tagok terjeszkedő tevékenysége némileg meglankadt a mult esztendőben. Nem jó jel az, ha a fiatal gyümölcsfa nem hoz kellő számú és kellő nagyságú új hajtásokat. Már pedig e mi Társulatunk a mult évben nem nyert annyi új tagot, mint a hányat elvesztett. Ezeken a bajokon segítenünk kell, míg nagyon el nem harapóznak. Azért bizalommal és szeretettel kérem Társulatunk tagjait, hogy legyünk buzgóbbak és tevékenyebbek, ha haladni akarunk. Legyünk szorgalmasabbak a plántálásban és az öntözésben, hogy az Úr nagyobb növekedéssel koronázza fáradozásunkat.

Szőts Farkas,
társulati titkár.

XII.

Választmányi ülés jegyzőkönyve.

Felvétetett a M. P. Irod. Társaság igazgató-választmányának 1904 január 26-án Budapesten, *Hegedüs* Sándor elnöklete alatt tartott üléséről, a melyen jelen voltak: Antal Gábor és Zsilinszky Mihály alelnökök, dr. Ballagi Géza, dr. Bartók György, Fejes István, dr. Kiss Áron, dr. Masznyik Endre, Papp Károly, Petri Elek, Perlaky Elek, Radácsi György, Stromp László, Széll Kálmán, Zelenka Pál, Zsigmond Sándor és Veres József választmányi tagok; Szóts Farkas titkár, Bendl Henrik pénztárnok; Ihász Lajos, Nagy Károly, Mocos Gyula mint vendégek. Jegyző: Szóts Farkas, titkár.

1. Napirend előtt Hegedüs Sándor elnök melegen üdvözlí Zsilinszky Mihály társulati alelnököt, a kit király ő felsége nemrég a Lipóttrend keresztjével tüntetett ki.

A választmány élénk helyesléssel kíséri alelnöke üdvözlését s örömeuk jegyzőkönyvében is kifejezést ad.

2. Titkár előterjesztésére a kiadványok ügyében elhatározta a választmány, hogy

a) az *Egyháztörténeti Adattár* III-dik kötetét Stromp László szerkesztésében kiadja; Balogh Ferenc választmányi tagnak a nagyváradi közgyűlésen beadott indítványa értelmében a latin nyelvű közérdekű okmányokat magyar fordításban is közölje a szerkesztő, a kevésbbé fontosakat csak latin nyelven, az emlékiratszerű közleményeket pedig csak magyar nyelven;

b) a *Tudományos Könyvek* sorozatába vétessék föl *Zwingli*: *Commentarius de vera et falsa religione* című munkája dr. Tüdös István fordításában; továbbá dr. Kiss Áron: Török Pál élete című biográfiája; ezzel kapcsolatban elnök indítványára kimondatott, hogy e két könyv után lehetőleg valamely ág. h. evang. szerző műve adassék ki;

c) a *Koszorú* 1904. évi sorozatában tíz új füzet (a 101—110. füzet) adassék ki, még pedig a titkár szerkeszté-

sében, mert dr. *Kecskeméthy István* eddigi szerkesztő a nagyváradi gyűlésen bejelentett lemondását írásban is megismételte s ahhoz szilárdul ragaszkodik;

d) a *Házi Kincstár* IV. kötetéül *Kenessey Bélának* még a múlt évben bejelentett Keresztyén nőalakok cz. munkája adassék ki.

3. Titkár előterjeszti a pénzügyi bizottságnak az 1903. évi *számadások megvizsgálásáról, a vagyonkimutatásról* és az 1905. évi *költségvetésről* szóló munkálatát, mely Ballagi Géza, Perlaky Elek és Petri Elek számvizsgálók közreműködésével készült.

E szerint a Társaság 1903. évi összes jövedelme 20,103 K 95 fill., összes költsége 17,234 K 06 fill., és mutatkozó fölöslege 2869 K 89 fill., a miből azonban az alapszabály rendelkezése szerint 20% (= 573 K 97 fill.) az általános tőkéhez, 20% (= 573 K 97 fill.) a Károli-alaphoz csatolandó s így a valóságos fölösleg 1721 K 95 fill. A Károli-alap külön jövedelme 10,213 K 42 fill., külön kiadása 4839 K 38 fill., pénztármaradványa 5374 K 04 fillér.

Számvizsgálók jelentik, hogy a számadásvizsgálat során mindent rendben találtak: bevételek, kiadások okmányolvák, az értékek a P. H. E. Takarékpénztáránál letétben, az alapítványi kötvények a pénztárnoknál vannak. A Társaság összes vagyona 126,794 K 21 fill. — A tagok tagdíjhátraléka összesen 13,680 K: — Az 1905. évi költségvetésben 16,681 K 50 fill. fedezet, 15,665 K 61 fill. szükséglet s az alapszabályszerű levonások után 729 K 55 fill. fölösleg mutatkozik.

Választmány a megejtett vizsgálat alapján s a pénzügyi bizottság indítványára elhatározza, hogy

a) Bendl Henrik pénztárnoknak a szokásos fenntartás mellett az 1903. évre a felmentvény megadását javasolja;

b) az 1721 kor. 95 fill. valóságos fölösleget, mint pénztármaradványt megnyugvással tudomásul jegyzi;

c) a 13,680 kor. tagdíjhátralékot sajnós tudomásul veszi és javasolja, hogy a pénztárnokot a hátralékosok megsürgetésére, az ügyészt a fizetni vonakodók bepörlésére a közgyűlés az eddigi módozat szerint utasítsa;

d) a 126,794 kor. 21 fillér társulati vagyont örvendetes tudomásul veszi s a Károli-alap 5374 kor. 14 fillér állását jegyzőkönyvbe jegyezteti;

e) az 1905-ik. évre előirányzott 16,681. kor. 50 fill. fedezetet, 15,665 kor. 61 fill. szükségletet és 729 kor. 55 fill. mutatkozó fölösleget a közgyűlésnek elfogadásra ajánlja;

f) a pénztárnokot utasítja, hogy a számadás, vagyonkimutatás és költségvetés főbb tételeit előre nyomassa ki,

hogy az a közgyűlési tagoknak a Meghívóval egyszerre a szokott módon megküldessék.

4. Raffay Sándor theol. tanárnak, a pozsonyi „Theologiai Szaklap“ szerkesztőjének az iránti kérvényét, hogy folyóiratának a polgári évre való átmenetel eszközölhetése végett rendkívüli segíty adjon a Társaság:

a választmány oly módon teljesíti, hogy a költségvetésbe fölvett 300 kor. évi segély helyett az 1904/1905-ik évre egy ízben 400 koronát utalványoz.

5. Titkár jelenti, hogy elnöki intézkedés folytán a Társaság a Brit és Külföldi Bibliatársulat 100 éves jubileuma alkalmára Balogh Ferencz választmányi tagtól a világraszóló Társulat működését ismertető füzetet bocsátott ki, melynek tiszta jövedelme s a tagok önkéntes adományából befolyó összeg a Biblia-Társulat századévi alapjára volna fordítandó.

A választmány helyesléssel fogadja az elnök intézkedését mind az ismertető füzet kiadását, mind a jubileumi alaphoz való adománygyűjtést illetőleg s felkéri a M. P. I. Társaság tagjait, hogy önkéntes adományukkal a szép czélt előmozdítani sziveskedjenek.

6. A Nagyváradi közgyűléstől a választmányhoz áttett indítványok során

elhatározta a választmány, hogy

a) Hajduböszörményi egyházközségünk meghívására a Társaság 1906. évi közgyűlését H.-Böszörményben tartja s erre az alkalomra, mint a bécsi béke 300-ik évfordulójára, Bocskay Istvánról, a bécsi békéről és ennek egyháztörténeti jelentőségéről ismertető füzetet ír és ad ki;

b) Nagy Károly kolozsvári theol. tanár indítványára a Kálvin Institutioja mult évi magyar kiadásának előkészítéséből befolyó bevételt a Szász Domokos-alapítványhoz csatolja, hogy abból valamikor az Institutio 1559. évi nagy kiadásának magyarra fordítása elősegíttessék;

c) Deák Lajos m.-vásárhelyi tanfelügyelő indítványa értelmében a Társulat elnöksége köriratilag kérje föl a protestáns középiskolák igazgatóságait arra, hogy a M. P. I. Társaság kiadványait, különösen a Házi Kincstár köteteit és a Koszorú füzetait a tanuló ifjúság körében ajánlani és terjeszteni sziveskedjenek.

7. Titkár bemutatja az ujvidéki két protestáns egyházközség presbiteriumának a Társulat elnökségéhez intézett meghívását, hogy f. évi közgyűlését Ujvidék városában tartsa.

A választmány köszönettel veszi és örömmel fogadja az ujvidéki két protestáns egyház szívélyes meghívását és az

elnökséget felhatalmazza arra, hogy a gyűlés előkészítése, idejének kitűzése, tárgysorozatának megállapítása ügyében a szükséges intézkedéseket az ujvidéki rendezőség közreműködésével tegye.

8. A tárgysorozat kimerítettén,
elnök megköszönve a tagok érdeklődését, a választmányi ülést berekeszti.

Budapest, 1904 február 5.

Hegedüs Sándor,
a M. P. I. T. vil. elnöke.

Szöts Farkas,
a M. P. I. T. titkára.

XIII.

Közgyűlés és díszgyűlés jegyzőkönyve.

Felvétetett a M. Pr. Irod. Társaságnak Ujvidéken szeptember 14-én a városháza dísztermében tartott *közgyűléséről* és szeptember 15-én az ág. h. ev. templomban lefolyt *díszgyűléséről*, a melyeken *Hegedűs Sándor* v. elnök és *Antal Gábor* s *Zsilinszky Mihály* alelnökök vezetése alatt jelen volt mintegy 250 társulati tag, továbbá nagyszámú érdeklődő közönség.

1. *Antal* Gábor lelkészi alelnök bejelenti, hogy az elnökség többi tagjával való megállapodás folytán a közgyűlés tanácskozásait ő fogja vezetni, a 15-diki díszülésen pedig *Hegedűs Sándor* fog elnökölni. Egyben szívélyesen üdvözli a szép számmal megjelent tagokat és vendégeket s tartalmas megnyitó-beszédben a Társulat feladatait fejtegeti. Végül jelenti, hogy *Gyurátz* Ferencz lelkészi elnök többszörös marasztás daczára az elnöki állásról lemondott; hogy *Kun Bertalan*, *Kiss Áron*, *Zelenka Pál*, *Sárkány Sámuel*, dr. *Bartók György*, *Ihász Lajos* részint egészségi okok, részint hivatalos elfoglaltságuk miatt az ülésen nem jelenhettek meg.

Közgyűlés a jelentéseket tudomásul veszi. A tartalmas elnöki megnyitó-beszédet Emlékkönyvébe felvéteti. *Gyurátz* Ferencz dunántúli ág. h. ev. püspöknek a lelkészelnöki állásról való megújított lemondását sajnálattal tudomásul jegyzi, de egyúttal neki a Társulat körül tanúsított érdemeiért jegyzőkönyvi elismerését és köszönetét nyilvánítja. A megüresedett lelkészelnöki szék betöltéséről a választások rendén intézkedik. Az ülések jegyzőkönyvének vezetésére *Szóts* Farkas titkárt, a jegyző körüli segédkezésre *Székely* József társulati tagot, a jegyzőkönyv hitelesítésére *Zsilinszky* Mihály alelnököt és *Szilassy* Aladár választmányi tagot felkéri.

2. Tárgysorozat rendén *Péter* Pál ujvidéki főispán és egyházi főgondnok a református, *Ringhofer* Lajos kir. törvényszéki elnök és egyházi felügyelő az ág. h. ev. egyházközség nevében lendületes beszédben üdvözlik a Társulat elnökségét, közgyűlését és tagjait.

Közgyűlés köszönetét *Zsilinszky* Mihály társulati alelnök a tagok élénk helyeslésétől kísérve, meleg szavakban tolmácsolja.

3. *Jausz* Vilmos soproni theologiai tanár, társulati tag felolvasást tart a Szentírás és az újabb ásatások czim alatt.

Közgyűlés általános tetszéssel fogadja az értékes felolvasást, a felolvasónak köszönetet szavaz, a felolvasást Emlékkönyvébe felvéteti.

4. Az igazgató-választmánynak a titkár által előterjesztett jelentéséből

a közgyűlés tudomásul veszi az *1903. évi számadásoknak* a pénzügyi bizottság által eszközölt és a választmány által jóváhagyott *megvizsgálásáról* szóló előterjesztést, a melynek főbb adatai a 114-ik lapon olvashatók. Egyben a választmány javaslatára elhatározza, hogy

a) Bendl Henrik pénztárnoknak, a szokásos fentartás mellett, az 1903-dik esztendőre a felmentvényt megadja, mivel a választmány a számadást minden tekintetben rendben találta: a bevételek és kiadások okmányilag igazolvák, az értékpapírosok a P. H. E. Takarékpénztárnál letétben vannak, a pártfogó és alapító tagok kötvényeit a pénztárnok őrzi;

b) a 2869 kor. 89 fillér pénztári fölösleget megnyugvással tudomásul veszi és a fölösleg 20—20°/_o-ának az alapszabályok rendelte czélokra való fordítását jóváhagyólag megerősíti;

c) a hanyagul fizető tagokkal szemben a választmány javasolta törvényes eljárást jóváhagyja s a társulati tagokat végzésileg fölkéri, hogy tagsági díjaikat pontosan fizetni szíveskedjenek;

d) a Kimutatásban a 115. lapon a választmány által beterjesztett *költségvetést* az 1905-ik évre változatlanul elfogadja és megerősíti;

e) a választmány készítette s a 114—115. lapon olvasható *vagyonkimutatást*, mely 126,794 kor. 21 fill. vagyont mutat ki, megnyugvással tudomásul veszi és a népszerű füzetek és könyvek kiadására szolgáló 5374 kor. 4 fillért tevő *Károli-alapot* melegen ajánlja a közgyűlési tagok munkás szeretetébe;

f) Székely József társulati tagnak következő indítványát: „kérje föl a választmány a két evangélikus egyház konventjét, hogy a folyó évben megtartott bibliai vasárnap módjára márczius hónap első vasárnapján jövőve is minden gyülekezésben biblia-ünnep tartassék s az e napon begyűlt perselypénzek a M. P. Irod. Társaság „Bibliai Lexikon“ alapjára fordíttassanak“: közgyűlés érdemleges megvitatás végett az igazgató-választmánynak kiadja.

5. A titkár által előterjesztett választmányi jelentésnek az 1903. és 1904. évi kiadványokra, a tagok számának 17-tel való fogyására, a biblia vasárnapjának megünneplésére, a vidéki körökre s a Társaság halottaira vonatkozó részét

a közgyűlés tudomásul veszi s e mellett elhatározza, hogy

a) Hegedüs Sándor társulati elnöknek az 1903. évi *Koszorú-füzetek* írói díjaiért köszönetét nyilvánítja;

b) a tagok számának szaporításában úgy a választmány, mint az egyes tagok erélyesen közreműködni sziveskedjenek;

c) a biblia vasárnapja alkalmából kiadott füzet jövedelmét és a gyűjtés eredményét, az 515 kor. 93 fillért a pénztárnok küldje el a Brit és Külföldi Bibliatársulat londoni főpénztárába;

d) a vidéki körök további szervezését s a meglevők további működésben tartását a tagok munkás szeretetébe ismételten melegen ajánlja a közgyűlés;

e) a Társulat elhunyt tagjai: Zelenka Pálné, Perlaky Elek, Szontágh P., Günther Vilmos, Szász Gerő, Csiskó János, Hajnal Elek, Bocsor Lajos stb. fölött a közgyűlés részvétét nyilvánítja és emléköket a jegyzőkönyvében kegyelettel megőrökíti.

6. Titkár előterjeszti a *Koszorú-füzetek* és a *Házi Kincstár* könyvsorozat 1903. évi forgalmáról a társulati bizományos által beterjesztett jelentést.

Elkelt összesen 35,226. sz. *Koszorú*, s ezért a kezelési költségek levonásával befolyt 1650 kor. 17 fill.; a nyomdaszámla 1734 kor. 6 fill., kezelési hiány tehát 83 kor. 89 fill. A *Házi Kincstár*-ból elkelt összesen 750 példány s ezért befolyt 1071 kor. 57 fill.; a nyomdaszámla 1703 kor. 57 fill., a kezelési hiány tehát 682 kor. 18 fill.

A beterjesztett elszámolást beható vita után, a melyben Morvay Ferencz, dr. Masznyik Endre, dr. Antal Géza, Deák Lajos, dr. Kovács Gábor társulati tagok vettek részt, a közgyűlés Hegedüs Sándor indítványára a következő határozatokkal veszi tudomásul:

a) a megnevezett felszólalók felkéretnek, hogy a *Koszorú* és a *Házi Kincstár* terjesztésének sikeresebbé és jutányosabbá tételére vonatkozó eszméiket, esetleg tervezetöket akár az ujvidéki tartózkodás ideje alatt a titkárral együtt tartandó bizottsági ülésekből, akár később írásban a titkárral közölni sziveskedjenek, hogy javaslataik alapján a választmány a terjesztés sikeresebbé és jutányosabbá tétele végett a szükségesnek mutatkozó lépéseket megtehesse;

b) a *Házi Kincstár* köteteinek pontos megjelenhetése végett titkár felelősség mellett felhatalmaztatik arra, hogy e

sorozat kiadvány-tervezetét több évre szólólag elkészítse s a kötetek pontos megjelenését biztosítsa;

c) a *Koszorú-füzetek* szerkesztésétől visszalépett dr. *Kecskeméthy* István választmányi tagnak a füzetek szerkesztése körül tanusított érdemes működéséért jegyzőkönyvileg köszönetét nyilvánítja a közgyűlés;

d) a társulati kiadványok terjesztése körül buzgólkodó tagtársaknak köszönetét és elismerését fejezi ki a közgyűlés s egyben fölkéri a többi tagokat, hogy társulatunk e nemes missziójában minél többen részt venni sziveskedjenek.

7. Tárgysorozat rendjén a választások ügyében következőleg határozott a közgyűlés.

A megüresedett lelkész-elnöki székbe Hegedüs Sándor v. elnök indítványára közfelkiáltás útján *Zelenka* Pál tiszakerületi püspököt választja.

A *fővárosi választmányba* az alapszabály szerint kilépett tagokat, névszerint: *Bachát* Dániel, *Beöthy* Zsolt, *Csiky* Kálmán, *György* Andre, *Horváth* Sándor, *Láng* Lajos, *Petri* Elek és *Tisza* István gróf vál. tagokat felkiáltás útján hat évre újból bevasztja; egyben a múlt évben alelnökké választott *Zsilinszky* Mihály helyére dr. *Horváth* Ödönt, az elhunyt *Perlaky* Elek helyére dr. *Vécsey* Tamást szintén felkiáltással megvasztja.

A *vidéki választmányi tagok* sorába az alapszabályszerűleg kilépett *Ardai* J. Dániel, *Ballagi* Géza, *Csengey* Gusztáv, *Duka* Tivadar, *Kiss* Áron, *Koncz* József, *Kún* Bertalan, *Kuun* Géza gróf, *Szabolcska* Mihály, *Német* István, *Radácsi* György, *Révész* Kálmán, *Sárkány* Sámuel, *Schneller* István, *Szél* Kálmán és *Zoványi* Jenő választmányi tagokat felkiáltással hat évre újból bevasztja; egyszersmind a múlt évben alelnökké lett *Antal* Gábor helyébe dr. *Antal* Géza pápai theol. tanárt s a most elnökké lett *Zelenka* Pál püspök helyére *Raffay* Sándor pozsonyi theol. tanárt választmányi tagokul szintén felkiáltás útján megvasztja.

8. A tárgysorozat kimerítettén

Antal Gábor elnök, miután megköszönte a tagok és a vendégek érdeklődését s a közgyűlés nevében köszönetét nyilvánította *Ujvidék* város főispánjának és polgármesterének a város disztermének átengedéseért, a közgyűlést berekeszti s az érdeklődőket a másnapi istentiszteletre és diszgyűlésre meghívja.

9. A szeptember 15-iki diszgyűlést d. e. 9 órakor istentisztelet előzte meg a reformátusok templomában, a melyet zsúfolásig megtöltöttek a társulati tagok és az érdeklődő vendégek. Elő- és közének után az alkalmi imádságot *Baksay* Sándor dunamelléki

püspök tartotta, az összhangzatos éneket az ujvidéki énekkar szolgáltatta, Istenigéjét *Famler G. A.* torzsai evang. lelkész hirdette, a melyek után *Baksay Sándor* püspök rövid buzdító szöveget intézett a közönséghez és Isten áldását kérte a gyülekezetre.

A lélekemelő istentisztelet után adakozás volt a *Károli-alapra*, a mely 233 kor. 53 fillért eredményezett.

10. A társulat tagjai és az érdeklődő vendégek 10 óra után az ág. h. evangélikusok templomába *diszgyűlésre* vonultak át, a hol szép karének után *Hegedüs Sándor* v. elnök az ülést pár szóval megnyitotta. Ezután tárgysorozat szerint előbb *Belohorszky Gábor* főesperes az ág. h. evangélikus egyházközség, azután *Molnár Hugó* lelkész az ev. ref. egyházközség, *Szabó Péter* esperes az alsó-baranya-bácsi egyházmegye nevében magas szárnyalású beszédben üdvözltek a M. P. Irod. Társaságot,

a melynek nevében a diszgyűlés tagjainak zajos helyeslése által kísérve, *Hegedüs Sándor* vil. elnök válaszolt a 18-ik lapon olvasható beszéddel.

11. Tárgysorozat rendjén előbb *Szilassy Aladár* vál. tag tartotta meg felolvasását, mely az ifjúság keresztyén gondozására buzdított, azután *Szabolcska Mihály* vál. tag gyönyörködtette a közönséget néhány új versével, végül *Bernát István* vál. tagnak az egyház szociális feladatait tárgyaló értekezését olvasta föl *Lévay Lajos* társulati tag.

A diszgyűlés nagy tetszéssel fogadta az értékes előadásokat s azoknak az Emlékkönyvben való kinyomatását elrendelte.

12. A tárgysorozat ezzel kimerítettvén, *Hegedüs Sándor* elnök megköszönve a tagok és vendégek érdeklődését s köszönetet mondva a felolvasóknak

a diszgyűlést 12¹/₂ óraker berekesztette.

Kelt Budapesten, 1904. október 7.

Hegedüs Sándor,
világi elnök.

Antal Gábor,
lelkész-alelnök.

Szöts Farkas,
társulati titkár.

Hitelesítjük :

Zsilinszky Mihály,
vil. alelnök.

Szilassy Aladár,
választm. tag.

XV.

A Társaság tisztikara és választmánya.

- Ügyvivő elnök : *Hegedüs Sándor*, v. b. t. t. (VI., Hunyadi-tér 12.)
 Lelkészelnök : *Zelenka Pál*, tiszakerületi püspök Miskolcz.
 Lelkészalelnök : *Antal Gábor*, dunántúli püspök, Komárom.
 Világi alelnök : *Zsilinszky Mihály*, államtitkár. (VIII. Vas-u. 6.)
 Titkár és szerk. *Szöts Farkas*, theologiai akadémiai tanár. (Kálvin-tér 7.)
 Pénztárnok : *Bendl Henrik*, ág. hitv. ev. pénztárnok (IV. Deák-tér 4.)
 Ügyész : *Dr. Fromm Lajos*, ügyvéd. (IX. Soroksári-utca 5)

Választmányi tagok a fővárosban.

1. Bachát Dániel	Kiss Áron
Beöthy Zsolt	Láng Lajos
Bernát István	Papp Károly
Csiky Kálmán	Petri Elek
5. Darányi Ignác	15. Prónay Dezső báró
Farkas József	Szász Károly
György Endre	Szilassy Aladár
Hegedüs István	Sztehló Kornél
Horváth Ödön	Tisza István gróf
10. Horváth Sándor	20. Vécsey Tamás.

Választmányi tagok a vidéken.

Antal Géza, Pápa	Poszvék Sándor, Sopron
Ardai J. Dániel, Zsarnó	Payr Sándor, Sopron
Baksay Sándor, Kun-Szt.-Miklós	Radácsy György, Sárospatak
Ballagi Géza, Sárospatak	Raffay Sándor, Pozsony
5. Balogh Ferencz, Debreczen	25. Révész Kálmán, Kassa
Bartók György, Kolozsvár	Sárkány Sámuel, Pilis
Bartha Béla, Debreczen	Schneller István, Kolozsvár
Csengey Gusztáv, Eperjes	Simonffy Imre, Debreczen
Csiky Lajos, Debreczen	Stromp László, Pozsony
10. Duka Tivadar, London	30. Szaboleska Mihály, Temesvár
Fejes István, Sátoralja-Ujhely	Szeremlei S. H.-M.-Vásárhely
Géresi Kálmán, Debreczen	Szell Kálmán, Nagy-Szalonta
Kenessey Béla, Kolozsvár	Szilády Áron, Halas
Kecskeméthy István, Kolozsvár	Szlávik Mátyás, Eperjes
15. Kiss Áron, Debreczen	35. Trsztjénszky Ferencz, Pozsony
Konez József, Marosvásárhely	Tüdös István, Sárospatak.
Kun Bertalan, Miskolcz	Veres József, Orosháza
Kuun Géza gróf, M.-Németi	Wéber Samu, Szepes-Béla
Maszyik Endre, Pozsony	Zoványi Jenő, Sárospatak
20. Német István, Pápa	40. Zsigmond Sándor, H.-Szoboszló.

XVI.

A M. P. Irodalmi Társaság 1903. évi számadása.

A) Bevétel.

Áthozat 1902. évről	4438 K	— f.
1. Tagsági díjakból:		
a) Pártfogó tagoktól	1200 „	— „
b) Alapító tagoktól	1803 „	70 „
c) Rendes tagoktól	6590 „	— „
d) Pártoló tagoktól	3077 „	— „
		12670 K 70 f.
2. Értékpapírok kamataiból	2360 K	— „
3. Takarékpénztári kamatból	465 „	13 „
4. Könyvekért, egyes eladásból	163 „	87 „
5. Adomány	6 „	25 „
Összesen	20103 K	95 f.

B) Kiadás.

1. Protestáns Szemle nyomása és írói tiszteletdíjai	6798 K	63 f.
2. Egyháztörténeti adattár nyomása és írói tiszteletdíjai	1511 „	07 „
3. 1902. évi monografia nyomása és írói tiszteletdíjai	3181 „	21 „
4. 1903. évi monografia nyomása és írói tiszteletdíjai	1529 „	72 „
5. Tiszti díjak (titkár, pénztáros, ellenőr)	2645 „	11 „
6. Vegyesek (pénzbeszedő jutaléka, postadíjak, nyomtatványok)	959 „	62 „
7. Károli-alapnak kamat	208 „	09 „
8. Bibliai Lexicon alapjának kamat	4 „	68 „
9. Szász Domokos-alapnak kamat	95 „	93 „
10. Pozsonyi Theol. szaklap segélye	300 „	— „
Összesen	17234 K	06 f.
Mutatkozik fölösleg	2869 K	89 „

C) Károli-alap számadása.

Állása 1902 december 31-én	5202 K	33 f.
Bevétele 1903 folyamán	4437 „	12 „
Az 1902. és 1903. évi kezelési fölösleg 20 ^o / _o -jából	573 „	97 f.
		10213 K 42 „
Kiadása 1903 folyamán		4839 „ 38 „
Állása 1903 december 31-én		5374 K 04 f.

D) Bibliai Lexicon.

Állása 1902 december 31-én volt	116 K	98 f.
Bevétele 1903. év folyamán	4 „	68 „
Állása 1903. év december 31-én		121 K 66 f.

E) Szász Domokos-alapítvány.

Állása 1902. év december 31-én volt	2398 K	33 f.
1903 évben bevétele volt.	95 „	93 „
		2494 K 26 f.
Kiadás, „Keresztén vallás“ írói honoráriumára		1000 „ — „
Állása 1903. év december 31-én		1494 K 26 f.

A M. P. Irodalmi Társaság vagyonkimutatása.

(1903. december 31-iki állapot.)

1. A társaság általános tőkéje (új alapítványokból 8600 K és az 1902. és 1903. évi kezelési fölösleg 20 ^o / _o -jából 573 K 97 f.)	118082 K	30 f.
2. Károli-alap tőkéje	5374 „	04 „
3. Bibliai Lexicon	121 „	66 „
4. Szász Domokos-alapítvány	1494 „	26 „
5. 1903. évi kezelési fölösleg (Forgó tőke)	1721 „	95 „
Összesen	126794 K	21 f.

Ez a vagyon el van helyezve:

a) Értékpapirokban	50000 K — f.
b) Takarékpénztárban	12606 „ 32 „
c) Tagok kötvényein	63510 „ — „
d) Készpénzben	677 „ 89 „
	<u>126794 K 21 f.</u>

E szerint az általános alapnál szaporodás 9173 K 97 f., a Károli-alapnál szaporodás 171 K 71 f., a Bibliai Lexiconnál szaporodás 4 K 68 f., a Szász Domokos-alapítványnál apadás 904 K 07 f.

A M. P. Irodalmi Társaság költségvetése 1905. évre.

A) Szükséglet.

	1904. évi költségvetés	1903. évi eredmény	1905. évi költségvetés
1. Protestáns Szemle és Egyháztört. Adattár nyomása és írói tiszt.-díjai	8500 K — f.	8309 K 70 f.	8700 K — f.
2. Monografia nyomása és írói tiszt.-díjai	3000 „ — „	1529 „ 72 „	3000 „ — „
3. Tiszti díjak (titkár, pénztárnok, ellenőr)	2604 „ 61 „	2645 „ 11 „	2574 „ 61 „
4. Vegyes kiadások és apróbb nyomtatványok	500 „ — „	959 „ 62 „	600 „ — „
5. Kamatokra (Károli-alap, Szász Domokos-alap és Bibliai Lexicon)	308 „ 70 „	308 „ 70 „	335 „ — „
6. Pozsonyi Theol. szaklap segélye	— „ — „	300 „ — „	300 „ — „
7. Segítő tagdíjak Károli-alapnak	— „ — „	— „ — „	156 „ — „
Összesen	<u>14913 K 31 f.</u>	<u>14052 K 85 f.</u>	<u>15665 K 61 f.</u>

B) Fedezet.

Át hozat 1902. évről	— K — f.	1438 K — f.	— K — f.
1. Tagdíjakból:			
a) Pártfogó tagoktól 21000 K után 5%	1100 „ — „	1200 „ — „	1050 „ — „
b) Alapító tagoktól 42510 K után 5%	1751 „ 50 „	1803 „ 70 „	2125 „ 50 „
c) Rendes tagoktól 583 tag után 12 koronával	6900 „ — „	6590 „ — „	6996 „ — „
d) Pártoló tagoktól 529 tag után 6 koronával, 64 tag után 10 koronával	3928 „ — „	3077 „ — „	3814 „ — „
e) Segítő tagoktól 52 tag után 3 koronával	— „ — „	— „ — „	156 „ — „
2. Értékpapírok kamataiból	2160 „ — „	2360 „ — „	2240 „ — „
3. Takarékpénztári kamatokból	409 „ 50 „	465 „ 13 „	200 „ — „
4. Adományokból	— „ — „	6 „ 25 „	— „ — „
5. Könyvekből	100 „ — „	162 „ 87 „	100 „ — „
Összesen	<u>16349 K — f.</u>	<u>17102 K 95 f.</u>	<u>16681 K 50 f.</u>
Mutatkozik fölösleg			1015 K 89 f.

Ezen fölöslegről alapszabályszerűen tőkésítendő: a társ. tőke javára 20%, a Károli-alap javára 20%, marad tiszta fölösleg 609 K 55 f.

Hátralékok kimutatása.

(1903 december 31-iki állapot.)

Pártfogó tagok kamataiban	— K — f.
Alapító „ „	1350 „ — „
Rendes „ tagsági díjaiban	6840 „ — „
Pártoló „ „	5400 „ — „
Segítő „ „	90 „ — „
Összesen	<u>13680 K — f.</u>

	Könyvkeres- kedésünk- ben		Könyvkeres- kedésünk- ben		Könyvkeres- kedésünk- ben
Koszorú 17. füzet	3015	Koszorú 49. füzet	1363	Koszorú 76. füzet	774
" 18. "	3007	" 50. "	1749	" 77. "	631
" 19. "	2698	" 51. "	173	" 78. "	727
" 20. "	2964	" 52. "	65	" 79. "	595
" 21. "	142	" 53. "	1840	" 80. "	692
" 22. "	47	" 54. "	2025	" 81. "	908
" 23. "	49	" 55. "	236	" 82. "	927
" 24. "	2114	" 56. "	2033	" 83. "	885
" 25. "	186	" 57. "	116	" 84. "	964
" 26. "	627	" 58. "	2062	" 85. "	932
" 27. "	1896	" 59. "	39	" 86. "	1604
" 28. "	306	" 60. "	122	" 87. "	1640
" 29. "	223	" 61. "	595	" 88. "	1535
" 30. "	707	" 62. "	549	" 89. "	1676
" 31—32. "	1262	" 63. "	428	" 90. "	1727
" 33. "	562	" 64. "	631	" 91. "	1819
" 34. "	1112	" 65. "	571	" 92. "	1559
" 35—37. "	1423	" 66. "	348	" 93. "	1695
" 38—40. "	1471	" 67. "	151	" 94. "	1777
" 41. "	1460	" 68. "	441	" 95. "	1747
" 42. "	843	" 69. "	508	" 96. "	1769
" 43. "	1584	" 70. "	748	" 97. "	1743
" 44. "	1380	" 71. "	615	" 98. "	1720
" 45. "	1716	" 72. "	685	" 99. "	1735
" 46. "	1519	" 73. "	1366	" 100. "	1682
" 47. "	1356	" 74. "	682		
" 48. "	1846	" 75. "	723		

B) Prot. Szemle.

1889. év I. 158., II. 158. — 1890. év I. 21., II. 18., III. 101., IV. 48. — 1891. év II. 27., III. 36., IV. 54. — 1892. év I. 88., II. 88., III. 92. IV. 101. — 1893. év I. 171., II. 196., III. 214., IV. 205. — 1894. év I. 248., II. 251., III. 269., IV. 227., V. 279., VI. 285., VII. 294., VIII. 300., IX. 303., X. 306. — 1895. év I. 318., II. 303., III. 316., IV. 305., V. 310., VI. 316., VII. 299., VIII. 337., IX. 311., X. 304. — 1896. év I. 139., II. 136., III. 142., IV. 138., V. 158., VI. 149., VII. 159., VIII. 170., IX. 170., X. 171. — 1897. év I. 191., II. 207., III. 206., IV. 205., V. 211., VI. 320., VII. 215., VIII. 230., IX. 201., X. 226. — 1898. év I/II. 218., III. 230., IV. 225., V. 235., VI. 225., VII. 223., VIII. 231., IX. 219., X. 215. — 1899. év I. 41., II. 42., III. 52., IV. 55., V. 54., VI. 78., VII. 100., VIII. 37., IX. 68., X. 97. — 1900. év I. —, II. 4., III. —, IV. 7., V. 31., VI. 27., VII. 8., VIII. 90., IX. 131., X. 144. — 1901. év I. 9., II. 19., III. 8., IV. 1., V. 1., VI. 14., VII. —, VIII. 55., IX. 1., X. 7. — 1902. év I. 20., II. 33., III. 29., IV. 33., V. 40., VI. 41., VII. 41., VIII. 15., IX. 55., X. 92. — 1903. év I. 61., II. 74., III. 110., IV. 95., V. 113., VI. 108., VII. 12., VIII. 103., IX. 51., X. 116., — 1904. év I. 213., II. 171., III. 89., IV. 177., V. 161., VI. 171. —

Budapest, 1904. június 30.

Hornyánszky Viktor.

A Magyar Prot. Irodalmi Társaság tagjai.*

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1903. év végével
	A) Pártfogó tagok.	
	(1000 korona alapítvánnyal vagy ennek 5% kamatja biztosításával.)	
	Bányai ág. hitv. ev. egyházkerület, Budapest	
	Békési ág. hitv. ev. egyházmegye, Orosháza T. b. . . .	
	Budapesti ág. hitv. ev. magyar egyházközség, Budapest	
5	Debreczeni ev. ref. egyházközség, Debreczen	
	Debreczeni ev. ref. egyházmegye, Kaba	
	Dunamelléki ev. ref. egyházkerület, Budapest	
	Dunántúli ág. hitv. ev. egyházkerület, Pápa	
10	Dunántúli ev. ref. egyházkerület, Komárom	
	Erdélyi ev. ref. egyházkerület (2000 kor.-val), Kolozsvár	
	Felső-szabolcsi ev. ref. egyházmegye, N.-Kálló	
	Halas ev. ref. egyházközség, Halas	
	Heves-n.-kunsági ev. ref. egyházm., Kisujszállás. T. b.	
15	Hódmező-vásárhelyi ev. ref. egyházközség, T. b. . . .	
	† Káldi Gyula, volt dunántúli ev. felügyelő, T. b. . . .	
	Magyarhoni ág. hitv. ev. egyetemes egyház, Bpest. T. b.	
	Pesti ev. ref. egyházmegye, Kosd	
	Pozsonyi ág. hitv. egyházközség, Pozsony	
20	Br. Prónay Dezső, egyetemes felügyelő, Bpsten. T. b.	
	† Br. Radák Ádám, Mikeszász, T. b.	
	† Szentmártoni Radó Kálmán, Répczelak. T. b.	
	Solti ev. ref. egyházmegye, K.-Sz.-Miklós. T. b.	
	† Szász Domokos, ev. ref. püspök, Kolozsvár. T. b. . . .	
	Gróf Teleki József, e. m. gondnok, Tetétlen (u. p. Solt)	
25	† Tisza Kálmán, volt főgondnok, Budapest. T. b. . . .	
	† gr. Tisza Lajos, volt főgondnok, Budapest. T. b. . . .	
	Tiszai ág. hitv. ev. egyházkerület, Miskolcz	
	Tiszáninneri ev. ref. egyházkerület, Miskolcz	
30	Tiszántúli ev. ref. egyházker. (4000 kor.-val), Debreczen	
	Tolnai ev. ref. egyházmegye. Ócsény. T. b.	
	† Br. Vay Miklós, volt konventi elnök. T. b.	
	Br. Vay Béla és neje gr. Teleki Zsófia, Miskolczon. T. b.	
	† Vályi János, tiszántúli ev. ref. főgondnok. T. b. . . .	
	Veszprémi ev. ref. egyházmegye, Vámos	
35	† Zelenka Pál ág. h. ev. püspök neje, Miskolcz. T. b.	

* E névsort, a hátralékok kimutatásával egyben, a közgyűlés határozatából tesszük közzé. A T. b. = Tőkét befizette. A nevek után kitéüntetett összeg az 1903. év végéig való hátralékokat jelenti. Reklamációk a pénztárnokhoz (Bendl Henrik, Budapest, IV., Deák-tér 4. sz.) intézendők. A hátralékok törlesztését sürgősen kérjük, mert a ki ez önkénynt vállalt kötelezettségét nem teljesíti, azt a társulati ügyész útján leszünk kénytelenek fizetésre szorítani.

Szerk.

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1903. év végével
B) Alapító tagok.		
(200 korona alapítvánnyal vagy ennek 5% kamatja biztosításával.)		
	Abauji ev. ref. egyházmegye, Kassa	
	Ácsi ev. ref. egyházközség, Ács	
	Adám Gerzson, nyugalmazott főgymn. igazgató, Nagy-Kőrös. T. b.	
5	Ágyai ev. ref. egyház, Ágya, u. p. Kisjenő Ajkay Béla, magánzó, Répczelak † Özv. Ajkay Imréné sz. Pálffy Kamilla, Pápa. T. b. Alsó-baranya-bácsi ev. ref. egyházmegye, Uj-Szivác Alsó-borsodi ev. ref. egyházmegye, Miskolcz Alsó-némedi-i ev. ref. egyházközség (népies kiadványokra)	
10	Alsó-szabolcs-hajdúvidéki ev. ref. egyházmegye, Hajdú-Böszörmény Alsó-zempléni ev. ref. egyházmegye, Hernád-Németi Anti ev. ref. egyház, Ant, u. p. Kőtegyán dr. Antal Géza, ev. ref. theol. tanár, Pápa. T. b. Aradi ev. ref. egyház, Arad	
15	† Arany László, földhitelint. volt igazgató, Budapest † Armós Bálint, egyhk. tanácsbíró, Debreczen. T. b. Árpádi ev. ref. egyház, Árpád Bácsi ág. hitv. egyházmegye, Újvidék Baczó Mózes, ev. ref. lelk., Szászváros. T. b.	
20	Baksay Sándor, ev. ref. püspök, Kun-Szt-Miklós. T. b. † Ballagi Mór, volt theol. tanár, Budapest. T. b. Balmaz-ujvárosi magyar ev. ref. egyházközség, Balmaz-Ujváros. T. b. Balmaz-ujvárosi német ev. ref. egyházközség, Balmaz-Ujváros	10.—
25	Dr. Baltik Frigyes, ág. hitv. evang. püspök, B-Gyarmat. T. b. Gr. Bánffy György, egyház. főgondnok, Bonczhida (u. p. Válaszut.) T. b.	10.—
30	Bánó József, esp. felügyelő, Budapest Barkassy Géza, min. tanácsos, Budapest. T. b. Barsi ág. hitv. ev. egyházmegye Körmöczbánya Bartalus János, ev. ref. lelkész, Bukarest (?)	40.—
35	Bedő Albert, orsz. főerdőmester, Budapest. T. b. Békés-bánáti ev. ref. egyház., Hódmezővásárhely. T. b. Békés-csabai ág. hit. ev. egyházközség, Békés-Csaba Belényesi ev. ref. egyház, Belényes Belényes-ujlaki ev. ref. egyház, Belényes-Ujlak Bende Andorné, Miskolcz. (Tökeből 160 K. fiz.) Beóthy Zsolt, egyet. tanár, Budapest Beregi ev. ref. egyházmegye, Munkács Berek-böszörményi ev. ref. egyház, Berek-Böszörmény	10.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1903. év végével
	Bernát Elemér, kir. táblai elnök. Debreczen	10.—
40	Dr. Berzsenyi Jenő, esp. felügy., Kemenes-Sömjén. T. b.	
	Bierbrunner Gusztáv, ev. lelkész, Okér	40.—
	Bihari ev. ref. egyházmegye, Nagyvárad	10.—
	Bihar-zsadányi ev. ref. egyház, Bihar-Zsadány	
	† Bóné Géza, egyházmegyei gondnok, Budapest. T. b.	
45	Bodola László, gymn. tanár, Csurgó	10.—
	Boros-sebesi ev. ref. egyház, Boros-Sebes	
	† Breznyik János, volt igazg.-tanár, Selmezbánya. T. b.	
	Budai ev. ref. helyi bizottság, Budapest. T. b.	
	Budapesti ev. ref. főgymn. tanári kar, Budapest	
50	Budapesti ev. ref. theol. önképző-kör, Budapest	
	† Busbak Ádám, volt bankigazgató, Losonc. T. b.	
	Búd-szt-mihályi ev. ref. egyházközség, B.-Szt-Mihály .	
	Cseh Ervin, miniszter. Budapest. T. b.	
	Csengey Gusztáv, theol. tanár, Eperjes.	
55	Csermői ev. ref. egyház, Csermő	10.—
	Csikay Imre ev. ref. lelkész, Dunavecse. T. b.	
	Csurgói ev. ref. főgymn. könyvtár, Csurgó	
	Cseglédi ev. ref. egyházközség (400 koronával), Czegléd	20.—
	+ Czékus István, volt ev. püspök, Rozsnyó	
60	Czucz Lajos, ev. ref. lelkész, Nagy-Tótfalu. T. b.	
	Dániel Gábor, főgondnok. Budapest. T. b.	
	Dávid Gyula, ev. ref. lelkész, Nagy-Harsány. T. b.	
	Debreczeni hittanszaki önképző társulat. Debreczen	10.—
	Debreczeni ev. ref. egyházmegyei lelkészi kör, Kaba	
65	Debreczeni ev. ref. főiskola tanárai, Debreczen. T. b.	
	Gr. Dégenfeld József, egyházker. főgondnok, Debreczen	10.—
	Derecskei ev. ref. egyházközség, Derecske	10.—
	Dévai ev. ref. egyházközség, Déva	
	Dévaványai ev. ref. egyházközség, Dévaványa	
70	Dobosy Lajos, földbirtokos, H.-M.-Vásárhely. T. b.	
	Dókus Ernő, földbirtokos, orsz. képviselő, Budapest	
	Drégelpalánkai ev. ref. egyházmegye, Diós-Jenő	
	Dr. Duka Tivadar, orvos, London, 55. Nevern Square	
	S. W. T. b.	
	Eperjesi ág hitv. ev. kerületi kollégium, Eperjes. T. b.	
75	Eperjeske ev. ref. egyházközség, u. p. Kis-Várda	20.—
	Erdőgyoroki ev. ref. egyház, Erdőgyorok, u. p. Árpád	
	Erdőhegyi ev. ref. egyház, Erdőhegy, u. p. Kis-Jenő	10.—
	Erdővidéki ev. ref. egyházmegyei papi testület, Baróth	
	Érmelléki ev. ref. egyházmegye, Asszonyvásár	
80	Fabiny Teofil, volt bányaker. felügyelő, Budapest. T. b.	
	Fehérkomáromi ág. hitv. ev. egyházmegye, Veleg	
	Fehérvár-csurgói ev. ref. egyházközség, F.-Csurgó	
	Fekete-gyarmati ev. ref. egyház, Feketegyarmat, u. p.	
	N.-Zerind	
	Fekete-tóthi ev. ref. egyház, Feketetóth, u. p. Talpas	10.—
85	Felső-alsó-józsi ev. ref. egyházközség, Józsa	40.—
	Felső-baranyai ev. ref. egyházmegye, Kis-Csány	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1903. év végével
	Felső-bórsodi ev. ref. egyházmegye, Vadna	
	Felső-nógrádi ev. ref. papi értekezlet, Szinóbánya. T. b.	
	Felső-szabolcsi ev. ref. papi egylet, Nyiregyháza	
90	Felső-zempléni ev. ref. egyházmegye, Ladmóc	10,—
	Ferencz József, unit. püspök. Kolozsvár. T. b.	
	Ferenczy Gyula, ev. ref. tanár, Debreczen. T. b.	
	Ferenczy Imre, ev. ref. lelkész, Krassó	
	Fodor Gyula, ev. ref. lelkész, B.-M.-Szt-Király	
95	Fogarasi ev. ref. egyházközség, Fogaras	
	Forray István, kereskedő, Pozsony. T. b.	
	Földesi ev. ref. egyház, Földes	
	Füzes-gyarmati ev. ref. egyházközség, F.-Gyarmat. T. b.	
100	Gáborjáni ev. ref. egyházközség, Gáborján	
	Galamb Gyula, tanácsbíró, Pécs. T. b.	
	Geduly Elek Ferencz, ev. lelkész, Miskolcz. T. b.	
	† Geduly Lajos, volt ev. püspök, Pozsony. T. b.	
	Gégényi ev. ref. egyházközség, Gégény	
	Géressy Kálmán, tanker. főigazgató, Debreczen. T. b.	
105	Gesztvi ev. ref. egyház, Geszt	
	† Giczey Sámuel, volt ügyvéd, Budapest. T. b.	
	Gózon Gyula, ev. ref. lelkész, Szt-Gál	40,—
	Gömöri ev. ref. egyházmegyei könyvtár, Tornallya	
	Gönczy Gábor, ev. ref. lelkész, Kassa. T. b.	
110	Görbedi ev. ref. leányegyházközség, Aranyos-Medgyes	10,—
	Görgényi ev. ref. egyházmegye, Szászrégen. T. b.	
	Gyantai ev. ref. egyház, Gyanta, u. p. Tenke	
	Gyomai ev. ref. egyházközség, Gyoma	
	Gyoroki ev. ref. egyház, Gyorok	
115	György Endre, akadémiai tag, Budapest. T. b.	
	Győri ág. hitv. ev. egyházközség, Győr. T. b.	
	† Győry Elek dr., ügyvéd, Budapest. T. b.	
	Gyulai ev. ref. egyházközség, Gyula	
	Gyurácz Ferencz, ev. püspök, Pápa	
120	† Haán Lajos, volt ev. lelkész, Békés-Csaba. T. b.	10,—
	Hajdú-böszörményi ev. ref. egyházközség H.-Böszörmény	
	Hajdú-dorogi ev. ref. egyházközség, Hajdú-Dorog	
	Hajdú-nánási ev. ref. egyházközség, H.-Nánás. T. b.	
125	Hajdú-szoboszlói ev. ref. egyházközség, H.-Szoboszló	
	† Hász Sándor, kir. tanácsos, Arad. T. b.	
	Hat szab. kir. városi evang. egyházmegye, Lócse	
	Haendel Vilmos, ág. hitv. evang. főesperes, Selmecz- bánya. T. b.	
	Hegedüs Sándor, v. b. t. tanácsos, Budapest. T. b.	
	Özv. Hegyi Mihályné, sz. Józsa Eufrozina, Debreczen. T. b.	
130	Hódmezővásárhelyi ev. ref. főgymn. tanári kar, Hód- mező-Vásárhely	
	Hornyánszky V., cs. és kir. udvari könyvnyomdász, Budapest. T. b.	
	Horváth István, palóczy nagybirtokos, Örkény. T. b.	
	Horváth Lajos, főrendiházi tag, Miskolcz. T. b.	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1903. év végével
135	Horváth Sándor, ev. lelkész, Budapest. T. b. Hörk József, ev. theol. tanár, Pozsony Ibrányi ev. ref. egyház. Ibrány, u. p. Kótaj Ihász Lajos, földbirtokos, egyházker. felügyelő Iryni ev. ref. egyházközség, Iryny † Ivánka Imre, volt főrendiházi tag. T. b.	
140	Jászberényi ev. ref. egyházközség, Jászberény Jósa Károly, ev. ref. lelkész. Ágya (?) † Józsa Zsigmond, n.-enyedi volt theol. tanár. T. b. Br. Kaas Ivor, lapszerkesztő. Budapest Kádár János, ev. ref. lelkész, Abauj-Csécs. (Tőkéből 100 korona.)	60.—
145	Karancsy Dániel, ev. ref. lelkész, H.-M.-Vásárhely. T. b. Karczagi ev. ref. egyház., Karczag. T. b. Kármán József, ev. ref. lelkész, Új-Verbász † Gróf Károlyi Tiborné, Budapest. T. b. † Karsay Sándor, ev. püspök, Győr. T. b.	
150	Kassai ev. ref. egyházközség, Kassa Katona Ferencz, ev. ref. lelkész, Szólád (Somogym.) Kecskeméti ev. ref. egyházközség, Kecskemét Kecskeméti ev. ref. egyházmegye, Jász-Kisér Keéki ev. ref. egyházközség, Keék, u. p. Demecser	
155	Kelecsényi Zádor, kir. közjegyző, Vukovár. T. b. Kemenesaljai ág. hitv. ev. egyházmegye, Vönöczk. T. b. Kenessey Béla, theol. igazg.-tanár, Kolozsvár. T. b. Kézdi ev. ref. egyházmegyei papi ért., Léczfalva. T. b. Gr. Khuen Héderváry Károlyné. Hédervár	
160	Kisperegi ev. ref. egyház. Kispereg Kiss Albert, ev. ref. lelkész, Debreczen. T. b. Dr. Kiss Áron, kir. tanácsos, igazgató, Budapest. T. b. Kiss Ferencz, ev. ref. lelkész, Püspök-Ladány Kisujszállási ev. ref. egyházközség. Kisujszállás, T. b. 165 Kolozsvári ev. ref. collegium, Kolozsvár. T. b. Kolozsvári ev. ref. theologiai fakultás, Kolozsvár Kolozsvári theologiai fakultás ifjúsági egylete. T. b. Kolozskalotai ev. ref. egyházmegye, Gyalu	
170	Komádi ev. ref. egyház, Komádi Komáromi ev. ref. egyházmegye, Ekecs † Kovács Ferencz kir. tanácsos, H.-M.-Vásárhely. T. b. Ózv. Kovács Jánosné szül. Heer Erzsébet, Miskolcz. T. b. Kötegyáni ev. ref. egyház, Kötegyán Kun Bertalan ev. ref. püspök, Miskolcz	
175	Kunhegyesi ev. ref. egyházközség, Kunhegyes Gr. Kuun Géza, kolleg. főgondnok, N.-Németi. T. b. Küküllői ev. ref. egyházmegye, Dicső-Szent-Márton Külső-somogyi ev. ref. egyházmegye, Tengőd † Láng Adolf, volt ev. esperes. T. b.	10.— 10.—
180	Laskáry Gyula, egyházker. felügyelő, Romhány. T. b. † László József, volt ev. ref. nyug. esperes, Kocs. T. b. Losonczy ág. hitv. ev. egyház., Losoncz. T. b. 682-95 K.	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1903. év végével
	Losonczy ev. ref. egyházközség, Losoncz	
185	Madarasi ev. ref. egyházközség. N.-Kun-Madaras. T. b. † Madas Károly, földbirtokos, Budapest. T. b. Magyarosy István, ev. ref. lelkész, Zilah. T. b. Makay Lajos ev. ref. lelkész, Budaeörs. T. b. Mándy Sándor, földbirtokos, B.-Szent-Lőrincz. T. b.	
190	Máramaros-szigeti ev. ref. főgymnasium, M.-Sziget Máramaros-ugocsi ev. ref. egyházm., Tamásváralja Marosi ev. ref. egyházmegye, Nyárad-Szereda Marosközi unit. belső emberek, Maros-Szt-Király Maros-vásárhelyi ev. ref. collegium, Maros-Vásárhely Maros-vásárhelyi ev. ref. egyházközség. T. b.	
195	Martonfalvi ev. ref. egyházközség, Martonfalva Mayer Endre, ev. theol. tanár, Eperjes Meczner Béla, zempléni egyh. m. gondnok, S.-A.-Ujhely Meczner József, egyházmegyei gondnok, Vizsoly Dr. Meskó László, ev. egyh.-felügyelő, Nyiregyháza	
200	Mészáros János, ev. ref. lelkész, Kecskemét Mezőföldi ev. ref. egyházmegye Székesfehérvár Mezőgyáni ev. ref. egyház, Mezőgyán, u. p. Geszt Mezősasi ev. ref. egyház, Mezősas, u. p. Furta Mezőtúri ev. ref. egyházközség, Mezőtúr. T. b. Mezőtúri ev. ref. főgymnasium, Mezőtúr. T. b.	
205	Miskolczi ág. hitv. ev. egyházközség, Miskolcz. T. b. Nocsáry Lajos, földbirtokos, Andornak, u. p. Maklár Módra Imre, ev. ref. lelkész, Köröshegy Mokos Gyula, tanár, Budapest. T. b.	10.— 90.—
210	† Móricz Pál, volt egyházm. gondnok, Berettyó-Ujfalu Nádudvari ev. ref. egyházközség, Nádudvar L. Nagy Árpád, ev. ref. lelkész, Acsád, u. p. Pápa † Nagy Ignác, volt ev. ref. lelkész, Kölked. T. b. † Nagy István, volt ev. ref. lelkész, Bisse. T. b.	10.— 30.—
215	† Nagy Sándor, ev. ref. lelkész, Tisza-Nagyrev. T. b. Nagy Zsigmond, ev. ref. lelkész, Szilágy-Balla Nagy Zsigmond, ev. ref. tanár, Debreczen. T. b. Nagybányai ev. ref. egyházmegye, Felsőbánya Nagybányai ev. ref. egyházmegyei tanító-testület, Krassó	120.—
220	Nagyenyedi Bethlen-főiskola, N.-Enyed Nagyenyedi Bethlen-főiskola ifj. olvasó-egyl., N.-Enyed Nagyenyedi ev. ref. egyházközség, N.-Enyed Nagyharsányi ev. ref. egyház, Nagy-Harsány, u. p. Ugra Nagykállói ev. ref. egyházközség, N.-Kálló	10.— 10.— 10.—
225	Nagy-károlyi ev. ref. egyházmegye, Kántor-Jánosi Nagy-körösi ev. ref. főgymn. tanári kar, N.-Körös. T. b. Nagy-szalontai ev. ref. egyház, Nagy-Szalonta Nagy-szalontai ev. ref. egyházmegye, N.-Szalonta. T. b. Nagyvárad ev. ref. egyházközség, Nagyvárad	10.—
230	Nógrádi ág. hitv. ev. egyházmegye, Losoncz. Nyirmadai ev. ref. egyházközség, Nyirmada Ó-budai ev. ref. egyházközség, Ó-Buda. T. b.	20.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1903. év végével
	Okányi ev. ref. egyház, Okány. T. b.	
235	Orbai ev. ref. egyházmegye, Szörce Orosházai ág. hitv. ev. egyházközség, Orosháza. T. b. Ócsödi ev. ref. egyházközség, Ócsöd. T. b. Órvényi Ottó, ny. gyógyszerész, Budapest. T. b. Paikoss Endre, ev. ref. lelkész, Felső-Olaszvár. T. b.	40.—
240	Pankotai ev. ref. egyház, Pankota Pápai ág. hitv. ev. egyház, Pápa Pápai ev. ref. egyházközség, Pápa Pápai ev. ref. egyházmegye, B.-M.-Szt-Király Pápai ev. ref. főiskola, Pápa	
245	Pápai ev. ref. hittanhallgatók önképző köre, Pápa. Pápai ev. ref. főiskolai ifj. képzőtársulat, Pápán. T. b. † Papp Gábor, dunántúli volt ev. ref. püspök. T. b. Papzász Lajos, földbirtokos, Pusztá-Tenk. T. b. Özv. Patay Gyuláné, Szathmári Király Anna, Bpest. T. b. † Perlaky Elek, volt. orsz. képviselő, Budapest. T. b. Pestmegyei ág. hitv. ev. egyházmegye, Czepléd. T. b.	
250	Pokoly József, ev. ref. theol. tanár, Kolozsvár † Polgár József, volt magánzó, Budapest. T. b. Pozsonyi ág. hitv. ev. lyceum tanári testület, Pozsony Pozsonyi ág. hitv. ev. theol. akad. könyvtára, Pozsony	
255	Pozsonyi evang. theologusok otthona † Purgly Sándor volt egyházmegyei felügyelő, Kőkút Püspök-ladányi ev. ref. egyházközség, Püspök-Ladány	50.—
260	Radna-lippai ev. ref. egyház, Radna-lippa Br. Radvánszky Béla koronaőr, Sajó-Kaza. T. b. † Br. Radvánszky János, volt e. felügyelő, Hatvan. T. b. † Ragályi György, volt egyházm. gondnok, Borsod. T. b. Remetei ev. ref. egyház, Remete, u. p. Belényes † Révész Bálint, volt ev. ref. püspök, Debreczen. T. b. Révész Kálmán ref. esperes, Kassa. (Tökéből 160 K. bef.)	
265	Rév-komáromi ev. ref. egyházközség, Rév-Komárom Rimaszombati főgymn. tanári kar, Rimaszombat. T. b. Rohodi ev. ref. egyházközség, Rohod Rupprecht Tasziló, egyházm. felügyelő, Város-Hodász	10.—
270	Sápi ev. ref. egyházközség, Sáp (Bihar) Sarkadi ev. ref. egyház, Sarkad. T. b. Sarkadkeresztúri ev. ref. egyház, Sarkadkeresztúr Sárospataki akad. ifj. könyvtár, Sárospatak Sárospataki ev. ref. főiskola, Sárospatak	10.—
275	Schneller István, egyetemi tanár, Kolozsvár Schreiner Károly, egyházm. felügyelő, Sopron. T. b. Selmezbányai ág. hitv. ev. főgymn. Selmezbánya Sepsi-i ev. ref. egyházmegye könyvtára, Bikfalva. T. b. Soltész Farkas, ev. ref. lelkész, Tetétlen. T. b. Soltész László, ev. ref. lelkész, Hajdú-Szoboszló. T. b.	
280	Somlyódy István, k. járásbíró, Abauj-Szikszo Sonkolyosi ev. ref. egyház, Sonkolyos, u. p. Belényes Soproni alsó ev. egyházmegye, Vadosfa. T. b.	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1903. év végével
	Soproni ág. hitv. ev. egyházközség, Sopron. T. b.	
	Soproni ág. hitv. ev. lyceum, Sopron. T. b.	
285	† Stettner Ignác, nyárádi volt ref. lelkész, Pápa. T. b.	
	† Szabó János, volt ev. ref. esperes, H.-M.-Vásárhely. T. b.	
	† Szabó Mihály, volt ügyvéd, H.-M.-Vásárhely. T. b.	
	Szakáli ev. ref. egyház, Szakál, Bihar vm.	
290	† Szalay József, volt ev. ref. lelkész, Martos. T. b.	50.—
	Szalay Károly, ev. ref. főgymn. tanár, Budapest . . .	30.—
	† Szász Gerő, volt ev. ref. lelkész, Kolozsvár . . .	
	Szász Károly, nyug. ev. ref. püspök, Budapest. T. b.	
	Szászvárosi ev. ref. egyház, Szászváros . . .	
	Szászvárosi Kún-tanoda, Szászváros . . .	
295	Szatmári ev. ref. egyházmegye, Tunyog . . .	10.—
	Szatmárnémeti ev. ref. főgymnasium . . .	
	† Dr. Szeberényi Gusztáv, volt ev. p., B.-Csaba. T. b.	
	Szegedi ev. ref. egyházközség, Szeged . . .	
	Szeghalmi ev. ref. egyházközség, Szeghalom. T. b.	
300	† Székely Károly, volt ev. ref. esperes (özv. Barsay Janka, Debreczen).	10.—
	Székely-udvarhelyi ev. ref. collegium, Székely-Udvar- hely. T. b.	
	Széki ev. ref. egyházmegyei papság, Szék. T. b. . .	
	† Széký Péter, földbirtokos, Tisza-Igar. T. b. . .	
	Szél Kálmán, ev. ref. esperes, Nagy-Szalonta. T. b.	
305	† Széll Ákos, volt kir. közjegyző, Szeged . . .	
	Szemes László, ev. ref. lelkész, Bors, Szent-János . . .	10.—
	Szentesi ev. ref. egyházközség, Szentes. T. b. . .	
	Szent-Iványi Árpád, ker. felügyelő, Gömör-Felfalu . . .	10.—
	Szent-Iványi József, ev. egyh. felügyelő, Liptó-Szt-Iván . . .	10.—
310	Szentleányfalvai ev. ref. egyház Szentleányfalva, u. p. Arad . . .	10.—
	Szeremley Sámuel, ev. ref. lelkész, H.-M.-Vásárhely . . .	
	Szigethy Zoltán, ev. ref. lelkész, Huszt . . .	10.—
	Szikszay András, ev. ref. lelkész, Ibrány . . .	
	Szilády Aron, ev. ref. lelkész, Halas. T. b. . .	
315	† Szilágyi Dezső, volt egyházker. főgondnok, Bpest. T. b.	
	† Szilágyi József, volt ev. ref. tanár özvegye, Pápa . . .	
	Szilágy-szolnoki ev. ref. egyházmegye, Szilágy-Sómló . . .	10.—
	Szilassy Aladár, közigazg. bíró, Budapest. T. b. . .	
	Dr. Szlávik Mátyás, ev. collegiumi igazgató, Eperjes . . .	
320	Szobonya István, ev. ref. lelkész, Györke. T. b. . .	
	Szolnoki év. ref. egyházközség, Szolnok . . .	10.—
	† Szontagh Miklós, esperességi felügyelő, Uj-Tátrafü- red. T. b. . .	
	† Szontagh Pál, v. b. t. t., Horpács. T. b. . .	
	Szovátai ev. ref. egyházközség, Szovát. T. b. . .	
325	Szóts Farkas, ev. ref. theol. tanár, Budapest. T. b. . .	
	Tamásdai ev. ref. egyház, Tamásda, u. p. N.-Zerind . . .	
	Tatai ev. ref. egyházmegye, Tata . . .	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1903. év végével
	† Tatár János, volt ev. ref. lelkész, Szeghalom. T. b.	
	Tátraaljai ág. hitv. ev. egyházmegye, Nagy-Lomnicz	
330	Dr. Tauscher Béla, kir. tanácsos, Pozsony. T. b. . . .	
	Özv. gr. Teleki Sándorné, Gyömrő. T. b.	
	Tenkei ev. ref. egyház, Tenke	
	Tetétleni ev. ref. egyházközség, Tetéllen	
	Thaly István, kir. műszaki tanácsos, Esztergom. T. b.	
	Thury Etele, ev. ref. theol. tanár, Pápa	
335	Tisza-csegei ev. ref. egyház	
	Tisza-dadai ev. ref. egyházközség, Tisza-Dada	
	Tiszadobi ev. ref. egyházközség, Tiszadob	
	Tiszaeszlári ev. ref. egyházközség, Tiszaeszlár	
	Tiszafüredi ev. ref. egyház, Tiszafüred. (Tökére fize-	
	tett 50 koronát)	
340	Tiszapolgári ev. ref. egyházközség, Tiszapolgár	
	Gr. Tisza István, miniszterelnök, Budapest. T. b. . . .	
	Tizenhárom szepesvárosi ág. hitv. egyházm., Lőcse .	
	Tornai ev. ref. egyházmegye, Zsarnó. T. b.	
345	Török-szt-miklósi ev. ref. egyház. T. b.	
	Trszttyénszky Ferencz. ev. főesperes, Pozsony	
	Turkevei ev. ref. egyházközség, Turkeve	
	Tüdős István, ev. ref. theol. tanár, Sárospatak	
	Ugrai ev. ref. egyház, Ugra, Bihar vm	
350	Unghei ev. ref. egyházmegye, Ungvár	20.—
	Vadászi ev. ref. egyház, Vadász, Arad vm.	
	Vajai ev. ref. egyházközség, Vaja	
	Vajdahunyad-zarándi ev. ref. egyházmegye, Tordos .	
	Vámospércsi ev. ref. egyházközség, Vámospércs	
355	† Várady Károly, volt főrendiházi tag, Budapest. T. b.	
	Dr. Várady Zsigmond, ügyvéd, N.-Várad. T. b.	
	Varga József, ev. ref. lelkész, Szikszó. T. b.	
	Vasvári Sándor. ev. ref. lelkész, Csepely	
	Vecsey Oláh Miklós, földbirtokos, Tokaj	
360	Vértesaljai ev. ref. egyházm. lelk. kar, Seregélyes. T. b.	
	Vértesaljai ev. ref. egyházm. lelk. kar, Seregélyes. T. b.	
	Vetési ev. ref. egyházközs., Vetés. T. b.	
	Vizsolyi Ákos, földbirtokos, Alsó-Pél. T. b.	
	† Warga Lajos, volt ev. ref. theol. tanár, Sárospatak.	
	T. b.	
365	Gr. Wass Béla, földbirtokos, Szent-Gotthárd. T. b. . .	40.—
	Gr. Zay Miklós, esp. felügyelő, Zay-Ugróc	
	Zelenka Pál. ev. püspök, Miskolcz	
	Báró Zeyk József, földbirtokos, Maros-Ujvár.	10.—
	Zólyomi ág. hitv. ev. egyházm., Besztercebánya. T. b.	
370	Zsilinszky Mihály, államtitkár, Budapest. T. b. . . .	
	Dr. Zsiros Lajos, ügyvéd, Nagy-Kikinda. T. b.	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1908. év végével
C) Rendes tagok.		
(12 kor. tagsági díjjal minden évben.)		
	Adorján Miklós, népiskolai tanító, Csurgó	42.—
	Albert József, ev. lyc. tanár, Pozsony	12.—
	Alsó-nógrádi ev. papi értekezlet, Sándorháza	12.—
5	Ambrus Péter, nyug. ev. ref. főgymn. tanár, Mezőtúr Andrássy Aurél, vár. főjegyző, Pozsony	36.—
	Andrae Ernő, magánzó, Pozsony	
	Andrássy Kálmán, ev. ref. lelkész, Buj	
	Antal Gábor, ev. ref. püspök, Rév-Komárom	
	Antal Károly, ev. ref. lelkész, Felső-Görzsöny	
10	Antal Lajos, ev. ref. lelkész, Lisznyó, u. p. Bikfalva Antalfy László, ev. ref. lelkész, Alsó-Vadász	12.—
	Íj. Antalfy László, ev. ref. lelk. Kassa	
	Arany Béla, közs. jegyző, Sár-Szt-Miklós	16.—
	Dr. Babó Mihály orsz. képviselő, Halas	
15	Bachát Dániel, ág. hitv. ev. esperes, Budapest	
	Bácsy Gyula, ev. ref. lelkész, Méra	24.—
	Balázs Imre, ev. ref. lelkész, Segesvár	
	Bálint Dezső, ev. ref. lelkész, Sárospatak	24.—
20	Balkányi ev. ref. egyházközség, Balkány	
	Balla Dezso, ev. ref. h. lelkész, Kup, u. p. Pápa-Kovácsi Balla Endre, ev. ref. lelkész, Csetény	
	Balla Lajos, ev. ref. lelkész, Monor	44.—
	Dr. Ballagi Géza orsz. képviselő, Budapest	
25	Balogh Elemér, ev. ref. lelkész, Pozsony	24.—
	Balogh Ferencz, ev. ref. theol. tanár, Debreczen	
	Balogh György, ev. ref. lelkész, Bicske	
	Bancsó Antal, theol. tanár, Sopron	
	Barabás Sámuel, ev. ref. körlelkész, Magyar-Lápos	180.—
30	Baranyay Gyula polg. isk. igazgató, Szeged	66.—
	Bárczay Elemér, földbirtokos, Atány	
	Dr. Bartha Béla, jogakad. tanár, Debreczen	
	Barthalos Móricz, ev. ref. lelkész, B.-Kis-Szöllös	
	Dr. Bartók György, ev. ref. püspök, Kolozsvár	
	Bátori Gábor főgymnáziumi tanár, Halas	
35	Beck Vilmos anyakönyvvezető, Pozsony	
	Beliczay Béla, magyar egyh. gondnok, Budapest	
	Dr. Belohorszky János, ügyvéd, Újvidék	24.—
	Benedek Árpád, ev. ref. lelkész, Vajda-Szentiván	24.—
40	Benedek Dénes, ev. ref. lelkész, Makfalva	60.—
	Benedek Károly, ev. ref. lelkész, Alvincz	
	Benedek László, ev. ref. lelkész, Pánd	
	Benedek Pál, ev. ref. lelkész, Küküllő-Széplak	48.—
	Benedek Sándor, közig. bíró, Budapest	
	Benke István, kolleg. tanár, Sepsi-Szt György	12.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1903. év végével
45	Benke István, ev. ref. s.-lelkész. Aszaló	60.—
	Benkó Gyula, ügyvéd, Bar.-Szt-Lőrincz	
	Benkó István, ev. ref. lelkész. Rákos-Palota	
	Berczeli ev. ref. egyházközség, Berczel	
	Bereczk Sándor, ev. ref. lelkész, Szeged	
50	Berey József, ev. ref. lelkész. Nagy-Ecsed	36.—
	Berghoffer Károly, tanár, Gyömrő	
	Dr. Bernát István, szerkesztő, Budapest	
	Bernáth Lajos, ev. ref. főgymn. tanár, Halas	12.—
	Bertók Béla, ev. ref. lelkész, Zápsony	
55	Besztercebányai evang. egyesület, Beeztercebánya .	
	Bethlen Gábor-kör Budapest	
	Dr. Biátsy József, tanár, Mezőtúr	
	Biberauer Richárd, ref. kórházi lelkész, Budapest .	
	Bihar-diószegi ev. ref. egyházközség, B.-Diószeg . .	48.—
60	Bihar-nagy-bajomi ev. ref. egyházk., Bihar-N.-Bajom	
	Bihar-udvari-i ev. ref. egyházközség, Bihar-Udvari . .	
	Biki Károly, ev. ref. esperes, Szatmár	24.—
	Bíró György, ev. ref. lelkész, Hévíz	
	Bizony Ákos, országgy. képviselő, Miskolcz	
65	Bocsor Lajos, ev. ref. lelkész, M.-Ujfalú	12.—
	Bodolay Miklós, ev. ref. lelkész, Beret	48.—
	Bodon Barna, ev. ref. lelkész, Gagy-Bátor	
	Bodor Domokos, ev. ref. tanár, Sepsi-Szt-György . . .	
	Bodor Géza, ev. ref. lelkész, Al-Csernáton	
70	Bodor István, főgymn. igazgató, Rimaszombat	
	Borbély József, ev. ref. lelkész, Szászfa	
	Boross Kálmán, ev. ref. lelkész, Kamocsa	
	Borsos Endre, ev. ref. főtanító, Soponya	36.—
	Borsos István, gym. tanár, Pápa	96.—
75	Borsos Károly, ev. ref. főgymn. tanár, Mezőtúr	12.—
	Bortnyik György, ág. hitv. ev. lelkész, Kölcse	36.—
	Boytár Sámuel, ev. ref. lelkész, Péder	
	Bőödi ev. ref. egyházközség, Bőöd t	
	Böszörményi Jenő, ev. ref. s.-lelkész, Budapest	
80	Brassói ág. hitv. ev. magy. esperességi papi értekezlet	
	Brasso-Apácza	
	Bethlen Sándor gróf, Marosgezse, Marosludas	
	Brádi ev. ref. egyház, Brád	12.—
	Breyer Jakab, ág. h. ev. lelkész, Sopron-Medgyes	
	Brocskó Lajos, árvaházi igazgató, Budapest	
85	Budai János, ev. ref. lelkész, Berek-Böszörmény	48.—
	Budapesti ág. hitv. ev. egyházmegye, Budapest	
	Budapesti ág. hitv. ev. főgymn., Budapest	
	Budapesti ág. hitv. ev. hitoktatói testület, Budapest . . .	
	Budapesti ev. ref. hitoktatói testület, Budapest	
90	Budapesti ev. ref. theol. akad. tanári kar, Budapest . . .	
	Chicagói ref. magyar egyház, Chicagó	12.—
	Csanádi István, körjegyző, Oszró	48.—
	Csánki Gyula, kir. tanfelügyelő, S.-Szt-György	12.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1903. év végével
95	Cseresnyés János, rendőrkapitány, Makó	12.—
	Cseresnyés Jenő, főmérnök, Temesvár	
	Csia Kálmán, ev. ref. lelkész, Etéd	20.—
100	Csik Dániel, ev. ref. püspöki titkár, Miskolcz	
	Csiky Kálmán, műegyetemi tanár, Budapest	
	Csiky Lajos, ev. ref. theol. tanár, Debreczen	
105	Csilléry Lajos, ev. ref. lelkész, Szada	
	Csire István, ev. ref. lelkész, Somogy-N.-Bajom	36.—
	Csiskó János, ev. lelkész, Kassa	
110	Csizmadia Lajos, theol. tanár, Pápa	
	Csomasz Dezső, ev. ref. lelkész, Kádárta	
	Dr. Csurgay Soma, ügyvéd, Temesvár	24.—
115	Csűrös István, ev. ref. fóg. tanár, Budapest	
	Csűrös József, ev. ref. lelkész, Nagy-Almás	168.—
	Czell Ignác, ev. ref. lelkész, Kézdimartonfalva	84.—
120	Cziáky Endre, ev. ref. lelkész, Felső-Dobsza	12.—
	Czike Lajos, ev. ref. lelkész, Ó-Szőny	
	Palóczy Czinke István, ev. ref. lelkész, Rimaszombat	
125	Dalvitcz Hugó, kir. főmérnök, Pozsony	
	Darabos Sándor, ev. ref. lelkész, Békés-Szt-András	
	Darányi Ignác, földmív. miniszter, Budapest	
130	Daray Vilmos, földbirtokos, Kis-Kőrös	
	Deák Lajos, kir. tanfelügyelő, Maros-Vásárhely	
	Debreczeni Bertalan, főisk. jog-igazgató, Sárospatak	48.—
135	Deési Gyula, ev. ref. esperes, Gyula	36.—
	Deési ev. ref. egyházmegye. Doboka	24.—
	Gr. Dégenfeld Sándor, földbirtokos, Erdő-Száda	12.—
140	Demes Péter, ev. ref. lelkész, Kis-Borosznó	12.—
	Demeter Bertalan, ev. ref. lelkész, Boldog	36.—
	Demjén Márton, ref. lelkész, Veszprém	
145	Dézsi Mihály, ev. ref. lelkész, Csákvár	12.—
	Dicsőfi József, ev. ref. lelkész, Debreczen	
	Dr. Dobrovits Mátyás, főorvos, Pozsony	
150	Dóczy Imre, gymn. felügyelő, Debreczen	12.—
	Dókus Gyula, kir. kamarás, megyei főjegyző, S.-Ujhely	12.—
	Dókus László, megyei aljegyző, Sátoralja-Ujhely	
155	Dombrádi ev. ref. egyházközség, Dombrád	
	Dömötör Lajos, ev. ref. lelkész, Böleske	
	Dömötör László, k. jegyző, Szeremle	
160	Id. Draskóczy Lajos ev. lelkész, H.-M.-Vásárhely	
	Ifj. Draskóczy Lajos, evang. lelkész, Eperjes	
	Ebner Gusztáv, ág. h. ev. lelkész, Pozsony	48.—
165	Elek Lajos, ev. ref. lelkész, Alsó-Járó	36.—
	Engisch Frigyes, ev. lelkész, Szeghegy	
	Dr. Eöttevényi Nagy Olivér ügyvéd, Eperjes	
170	Eöze Zsigmond, ág. hitv. ev. lelkész, Némedi	36.—
	Eötvös Károly Lajos, kir. tanfelügyelő, Szolnok	56.—
	Ifj. Eötvös Károly, földbirtokos, Duna-Szent-György	12.—
175	Eperjesi ág. hitv. ev. I. egyház, Eperjes	
	Eperjesi ág. hitv. ev. theol. önképző kör, Eperjes	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1903. év végével
145	Eperjesi István, könyvkereskedő, Debreczen Dr. Erdős József, theol. akad. tanár, Debreczen Eröss Lajos, ev. ref. theol. tanár, Debreczen Fábián Dénes, ev. ref. lelkész, Kispeszt Fábián János, ev. ref. vallástanár, Budapest	12.— 12.—
150	Fábián Mihály, ev. ref. lelkész, Felső-Ireg Fabiny Gyula, min. tanácsos, Budapest Farkas György, ev. ref. lelkész, A.-Széna Faragó János, kolleg. tanár. Pápa Farkas Imre, földbirtokos, Halas Farkas József, theol. tanár, Budapest	24.— 48.—
155	Farkas Kálmán, ev. ref. vallástanár, Kecskemét Fáy József, földbirtokos, Ecsed Fazekas Sándor, reálisk. tanár, Debreczen Báró Feilitsch Arthur, cs. és kir. kamarás, orsz. képviselő, Budapest	48.—
160	Fejes István, ev. ref. lelkész, Sátoralja-Ujhely Fekete Gyula, ev. ref. lelkész, Nagy-Kikinda Felső-bányai ev. ref. egyházközség, F.-Bánya Felső-fügedi ev. ref. egyházközség, Felső-Füged Ferencki Károly, könyvkereskedő, Miskolcz Ferjentsik Miklós, ág. h. ev. egyh. felügyelő, Ózd	12.— 36.— 24.—
165	Dr. Finkey Ferencz, jogtanár, Sárospatak Dr. Fodor Pál, orvos, Miskolcz Forgács Gyula, ev. ref. theologus, Budapest Forray Béla, kereskedő, Pozsony Földváry László, főszolgabíró, Haraszi Fráter Barnabás, főszolgabíró, Derecske Dr. Freysinger Lajos, kir. közjegyző, Vác Frühwirth Sámuel, ev. népisk. igazgató, Pozsony Furtai ev. ref. egyház, Furta	24.— 12.—
175	Futó Zoltán, ev. ref. lelkész, Szentés Fülep Jónás, ügyvéd, Pozsony Fülöp József, ev. ref. lelkész, Körmend Fűrjesz Jenő, ev. ref. lelkész, Pető-Szinye Füzy János, ev. ref. lelkész, Göncz Galle István, ág. h. ev. lelkész, Harta	48.—
180	Gamauf György, tanítókép. igazgató, Eperjes Gáthy Zoltán, zenetanár, Pápa Garzó Gyula, ev. ref. lelkész, Gyoma Gávai ev. ref. egyházközség, Gáva Gállfy Lajos, kir. albiró, Nagyhalmagy, Arad vm.	48.— 24.—
185	Gecse Géza, ev. ref. lelkész, Gálas Gencsy Albert, egyházm. gondnok, Kis-Léta Gergely Antal, ev. ref. lelkész, Mezőtúr Gonda Béla, m. o. tanácsos, Budapest Gömöri Péter, ev. ref. lelkész, Selyeh	48.— 24.—
190	Gömöri ág. hitv. ey. papi értekezlet, Jolsva Gönczvidéki ev. ref. lelkészi fiók-kör, Abauj-Komlós Görömbei Péter, ev. ref. lelkész, Nagy-Kálló	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1903. év végével
195	Gulyás Benő, ev. ref. lelkész, Mező-Csáth Guthy János, takp. könyvvezető, Hódmezővásárhely . Günther Ernő, gazdatiszt, Tata Gyarmathy Zsigmond, földbirtokos, Bánffy-Hunyad . Győri ev. ref. egyház, Győr Győrffy József, ev. ref. lelkész, Hódmező-Vásárhely . Győrffy József, ev. ref. lelkész, Réde	66.—
200	Gyulay Pál, főrendiházi tag, Budapest Hacker Károly, ügyvéd, Pozsony Hagymássy Károly, kir. közjegyző, Paks Hajdú-böszörményi ev. ref. főgymn, H.-Böszörmény .	12.—
205	Hajdú-hadházi ev. ref. egyházközség, H.-Hadház . Dr. Hajnal István, ev. ref. egyh. m. gondnok, Békés Hajts Bálint, ág. h. ev. lelkész, Orosháza Halasi közs. isk. ev. ref. hitoktatók, Halas Halászi ev. ref. egyház, Halász Halászy József, ev. ref. lelkész, Dorogma	36.—
210	Hallgató János, ev. ref. lelkész, F.-Méra Hallei magyar könyvtár (Ungar. Nat. Bibliothek), Halle Hamar István, theol. tanár, Budapest Hamvas József, ev. lyc. tanár, Pozsony Havadtói Mihály, ev. ref. lelkész, Angyalos	60.— 60.—
215	Haviár Dániel, ev. egyhm. felügyelő, Szarvas Dr. Haviár Gyula, ev. egyh. felügyelő, Szarvas Havrán Dániel, múzeumi könyvtársegéd, Budapest Haypál Benő, ev. ref. lelkész, Buda	12.—
220	Hazslinszky Kálmán, ev. lyc. tanár, Pozsony Hegedűs Károly, ügyvéd, Budapest Hegyaljai ág. hitv. ev. egyházmegye, Nyíregyháza .	24.— 36.—
225	Hernád-Szent-Andrási ev. ref. egyház, u. p. Forró . Hetesy Viktor, ev. ref. lelkész, Omoravicza Hetvényi Lajos, ev. lyc. vallástanár, Sopron Hodossy Lajos, ev. ref. lelkész, Kercsa Hollerung Károly, ág. hitv. ev. főesperes, Modor . .	24.— 12.—
230	Hornvánszky Aladár, ág. h. ev. theol. tanár, Pozsony Dr. Horváth József, ev. ref. theol. tanár, Pápa Dr. Horváth Ödön, közigazg. bíró, Budapest Dr. Horváth Sámuel, ág. hitv. ev. lelkész, Téth Dr. Horváth Zoltán, ügyvéd, Budapest	12.—
235	Hosszú-pályi-i ev. ref. egyházközség, H.-Pályi Hörcsik Lajos, ev. ref. lelkész, Vilmány Huszthy Béla, főgondnok, Mező-Keresztes Hutter Zsigmond, ág. h. ev. lelkész, Csöngye Iglói ág. hitv. ev. főgymn. tanári kar, Igló Ilosvay Aladár, földb., egyh. gondnok, Nyír-Megyes .	24.— 12.— 12.—
240	Illyés János, ev. ref. lelkész, Átány Dr. Imre József, orvos, H.-M.-Vásárhely Dr. Imre Sándor, főgymn. tanár, Kolozsvár Incze Lajos, ev. ref. lelkész, Szilágy-Somlyó Jakab János, ev. ref. lelkész, Bodna-Lenk, u. p. Hidvég	12.— 12.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1903. év végével
	Jakab József, ev. ref. lelkész, S.-Martonos, u. p. Gidófalv.	
	Jakucs Sándor, ev. ref. lelkész, Szováth	
245	Janka Károly, ev. ref. lelkész, Kovács Vágás	
	Jánó Albert, ev. ref. lelkész, Hátszeg	48.—
	Jausz Vilmos, ev. theol. tanár, Sopron	
	Jóba József, ev. ref. lelkész, Magyar-Atád	12.—
	Jónás János, keresk. akad. igazgató, Pozsony	
250	Józan Sándor ev. ref. lelkész, Katádfa	
	Józsa Antal, kir. tanfelügyelő, Rimaszombat	60.—
	Juhász György, ev. ref. lelkész, Ipp	
	Juhász Sándor, ev. ref. lelkész, Szent-Leányfalva	24. —
	Kabai ev. ref. egyházközség, Kaba	
255	Kádár Imre, várm. számvevő, Karczag	48.—
	Kajel István, ev. ref. lelkész, Ószöd, u. p. Szemes	
	Kálmán Sándor, ev. ref. lelkész, Hirip	12.—
	Kallos Péter, ref. lelkész, Tisza-Becs	74.—
	Kaposvárvidéki ev. ref. lelkézi kör, Kaposvár	
260	Karczag István, Bécs, (VI., Paulnergasse 8)	
	Kármán Pál, ev. ref. lelkész, Torzsa	
	Karsay Imre, ev. lelkész, Szil-Sárkány	
	Kassai ág. hitv. l-ső egyházközség, Kassa	
265	Kátai Endre, ev. ref. lelkész, Duna-Szt-György	
	Dr. Katona József, megyei főorvos, Miskolcz	
	Dr. Kecskeméthy István, theol. tanár, Kolozsvár	
	Dr. Kelemen Mór, curiai bíró, Budapest	
	Dr. Kéler Zoltán, ügyvéd, Budapest	
	Kemecsei ev. ref. egyházközség, Kemecse	
270	Kenyeressy Árpád, ev. ref. lelkész, Tisza-Lúcz	36.—
	Keresztessy Sámuel, ev. ref. vallástanár, Budapest	
	Kérészy Barna, ev. ref. lelkész, Tisza-Nána	
	Dr. Kern Lajos, kir. közjegyző, B.-Topolya	24.—
275	Késmárki ág. hitv. ev. egyházközség, Késmárk	
	Késmárki ág. hitv. ev. ker. Lyceum, Késmárk	
	Kis-marjai ev. ref. egyházközség, Kis-Marja	
	Id. Kiss Aron, ev. ref. püspök, Debreczen	
	Dr. Kiss Ernő ügyvéd, Tamási	
	Kiss István, ág. hitv. ev. lelkész, Sámsonháza	72.—
280	Kiss József, ev. ref. lelkész, Pápa	24.—
	H. Kiss Kálmán, tan. képző-int igazg. Nagy-Kőrös	12.—
	Kiss Lajos, ev. ref. lelkész, Garbóc-Bogdány	
	Dr. Kiss Károly ügyvéd, Budapest	
	Kiss Gyula, ev. ref. lelkész, Málnás, Málnásfürdő	
285	Kisújszállási ev. ref. főgymnasium, Kisújszállás	
	Kóbori János, vallástanár, Maros-Vásárhely	
	Dr. Kollarik József, ügyvéd, Pozsony	
	Kolozsváry Antal, ev. ref. lelkész, Fejérd	
	Kolozsváry Sándor, ny. főszolgabíró, Baja	
290	Komáromi ág. hitv. egyházközség, Komárom	
	Koncz József, tanár, Maros-Vásárhely	
	Konkoly Thege Imre, földbirtokos, Tagyos	60.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1903. év végével
	Konrád Géza, ev. ref. lelkész, Less	12.—
295	Kónya András, ev. ref. lelkész, Hernád-Németi	
	Kónya Dénes, ev. ref. lelkész, Brád	12.—
	Konyári ev. ref. egyházközség, Konyár	
	Koréh Tatay Endre, ev. ref. lelkész, Erzsébetváros	
	Ifj. Kovács Antal, ev. ref. lelkész, Kilyén	
300	Kovács István, ev. ref. lelkész, Bakta	60.—
	Kovács János, ügyvéd, Hódmező-Vásárhely	24.—
	Kovács Lajos, ev. ref. hitoktató, Budapest	24.—
	Dr. Kovács Pál, jogakadémiai igazgató, Kecskemét	36.—
	Kovács Sándor, ev. theol. tanár, Pozsony	
305	Kovács Sándor, ev. ref. lelkész, Maros-Illye	
	Kovács Zsigmond, ev. ref. lelkész, Tisza-Igar	
	Kovácsi Miklós István, Cleveland	
	Dr. Kovács Sándor, min. tanácsos, Budapest	
310	Kovács Kálmán, ág. h. ev. lelkész, Rákos-Palota	
	Kozma László, ügyvéd, Zombor	
	Könyves Tóth Kálmán, ev. ref. lelkész, Debreczen	
	Könyves Tóth Sámuel, ev. ref. lelkész, Poklostelek (u. p. Micske)	24.—
	Krupecz István, ág. hitv. ev. lelkész, Udvarnok	
	Kubinyi Aladár, kir. törvényszéki elnök, Rimaszombat	12.—
315	Kulcsár Sándor, ev. ref. lelkész, Herczegszőlős	
	Kulifay László, ev. ref. lelkész, Budapest	
	Dr. Kún Béla, jogakad. tanár, Máramarossziget	24.—
	Dr. Kund Frigyes, városi ügyész, Sopron	
	Kutas Bálint, ev. ref. lelkész, Török-Szt-Miklós	
320	Kutasi Ferencz, ev. ref. lelkész, Tác	
	Lajos János, ev. ref. lelkész, Bögöz	24.—
	Lakatos Sámuel, koll. tanár, Maros-Vásárhely	
	Dr. Lakos Béla, főgymn. tanár, Pápa	
	Laky Dániel, ref. főgymn. tanár, Budapest	
325	Láng Lajos, orsz. képviselő, Budapest	
	Lates Jakab, Győr	24.—
	Lator Sándor, orsz. képviselő, Budapest	60.—
	Löhne Vilmos, igazgató, Sopron	
	Lengyel Imre, járásbíró, Hajdu-Szoboszló	12.—
330	Lévay József, nyug. alispán, Miskolcz	
	Lévay Lajos, ev. ref. lelkész, Sár-Keresztúr	
	Libertiny Gusztáv, kir. tanácsos, Galgóc	24.—
	Lipták Bertalan, ev. ref. lelkész, F.-Regmez	
	Liszky Károly, földbirtokos, Pazony, (u. p. Bros)	48.—
335	Lőcsei ág. hitv. ev. egyházközség	
	Madarász Imre, ev. ref. lelkész, Karczag	
	Mády Lajos, ev. ref. lelkész, Ujpest	18.—
	Mahr Pál, kereskedő, Miskolcz	
	Magosi Mihály, ev. ref. egyh. gondnok, Temesvár	
340	Ifj. Maklár Károly, ref. lelkész, Ládháza	36.—
	Dr. Malatinszky József, ügyvéd, Hajdú-Szoboszló	
	Báró Mannsberg Sándor, ev. felügyelő, Kolozsvár	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1903. év végével
	Máramarosszigeti ev. ref. egyházközség, M.-Sziget	12.—
	Margócsy István, ág. hitv. ev. lelkész, Acsa	
	Markusovszky Sámuel, ev. lyc. igazgató, Pozsony	36.—
345	Mártha József, ev. ref. lelkész, Csenger/Bagos	48.—
	Marton Jenő, ev. lyc. tanár, Pozsony	
	Marton Lajos, ev. ref. tanár, Budapest	
	Marton Sándor, ev. ref. tanár, Kecskemét	12.—
	Masznyik Endre, theol. igazgató-tanár, Pozsony	
350	Mátészalkai ev. ref. egyházközség, Mátészalka	
	Meczner András, földbirtokos, A.-Bereczk	120.—
	Medgyaszay Gyula Vincze, ev. ref. lelk., Balatonfő- Kajár	12.—
	Mester János, ev. ref. lelkész, Mátisfalva	24.—
	Mészöly Győző, ev. ref. lelkész, Alcsút	
355	Dr. Mezőssy Béla, orszgy. képviselő, Ujfehértó	48.—
	Mihálydi ev. ref. egyházközség, Mihálydi	12.—
	Miklós Géza, ev. ref. lelkész, Székesfehérvár	
	Mikuleczky István, ügyvéd, Miskolcz	
	Miskolczi ev. ref. főgymnasium. Miskolcz	
360	Dr. Miskolczi Kovács Gábor, ügyvéd, Szerencs	24.—
	Molnár Albert, ev. ref. lelkész, Fóth	12.—
	Molnár Hugó, ev. ref. lelkész, Ujvidék	
	Molnár István, ev. ref. lelkész, N.-Kálló	
	Molnár János tanár, Miskolcz	24.—
365	Molnár János, ev. ref. lelkész, Erzsébetfalva	24.—
	Molnár Lajos, ev. ref. lelkész, Harasztkerek	12.—
	Móré Gábor, ev. ref. lelkész, Ung-Jenke	48.—
	Dr. Möricz Károly, jogakad. tanár, Kecskemét	
	Morvay Ferencz, körjegyző, Vaiszló	
370	Murányi János, ev. ref. lelkész, Bálványos	12.—
	Nádasdy József, Karczag, IX. 2227.	
	Nagy Béla, ref. theologus, Sárospatak	96.—
	Dr. Nagy Dezső, ügyvéd, Budapest	
	Nagybányai ev. ref. egyház, Nagybánya	
375	Nagyhonti ág. hitv. evang. egyházmegye, Selmezbánya	
	Nagy Ignác, ev. ref. lelkész, Miskolcz	
	Nagy Imre, ev. ref. lelkész, Ugra	
	Nagy István, ev. ref. lelkész, Harasztos	
	Dr. Nagy István, főgymn. tanár, Mezőtúr	6.—
380	Nagy József, ev. ref. lelkész, Nagy-Szeben	
	Nagy-károlyi ev. ref. egyházközség, Nagy-Károly	
	Nagy-kőrösi ev. ref. tan. képzőint. könyvtára, N.-Körös	
	Nagy-váradai ev. ref. leánynevelő-intézet, Nagy-Várad	
	Német István, ev. ref. theol. tanár, Pápa	12.—
385	Neupor Béla, ev. ref. lelkész, Dereske	36.—
	Nicka György, néptanító, Sár-Szt-Miklós	48.—
	Novák Lajos, theol. tanár, Sárospatak	
	Nyakas Balázs, ev. ref. lelkész, Búd-Szt-Mihály	
	Bárány Nyáry Béláné, földbirtokos, Pozsony	36.—
390	Nyirbátori ev. ref. egyház, Nyirbátor	12.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1903. év végével
	Nyiregyházai ev. ref. egyházközség, Nyiregyháza	
	Nyitrai ev. ref. egyház, Nyitra	
	Orbán József, ev. ref. lelkész, Siklód	48.—
	Ólbey János, ev. ref. lelkész, Nagy-Rozvágy	120.—
395	Pancsovai ev. ref. egyházközség, Pancsova	
	Pap Imre, ev. ref. lelkész, Hódmező-Vásárhely	
	Pap István, ev. ref. lelkész, Új-Sóvé	
	Dr. Pap Tibor, jogtanár, Máramaros-Sziget	12.—
	Papp József, ev. ref. lelkész, Tomor	12.—
400	Papp Károly, ev. ref. lelkész, Budapest	
	Papp Károly, ev. ref. lelkész, Tisza-Inoka	
	Páriczy József, ev. ref. lelkész, Czigánd	48.—
	Parragh Béla, ügyvéd, Tamási	94.—
	Pataky Pál, ev. ref. lelkész, Ung-Tarnócz	12.—
405	Patonay Dezső, ev. ref. lelkész, Szent-Márton-Káta	
	Pátróhai ev. ref. egyházközség, Pátróha	36.—
	Payr Sándor, theol. tanár, Sopron	
	Pazonyi ev. ref. egyházközség, Pazon	
	Pecset Károly, ev. ref. tanító, Sorki-Tótfalu	24.—
410	Perjessy László, igazgató, Szeged	24.—
	ifj. Péter Károly, ev. ref. lelkész, Alsó-Sófalva	12.—
	Péterfy Sándor, kir. tanácsos, Pozsony	
	Peti Lőrincz, ev. ref. lelk. Bűrüs (u. p. Gyöngyösmellék)	
415	Petri Elek, ef. ref. lelkész, Budapest	
	Petrovics Soma, ág. hit. ev. főesperes, Szentes	
	Dr. Pirkel Kristóf, ügyvéd, Pozsony	48.—
	Plachy Bertalan, kir. tanfelügyelő, Pozsony	48.—
	Podhradzky János, ág. h. ev. lelk. Szenttornya, u. p. Orosháza	12.—
	Báró Podmaniczky Gézané, földbirtokos, Kis-Kartal	
420	Polgár László, ev. ref. főgondnok, Szeged	
	Dr. Polner Aladár, ügyvéd, Budapest	
	Poszvék Sándor, ev. ref. theol. tanár, Sopron	
	Pozsonyi ev. theol. akadémiái olvasókör, Pozsony	
425	Pozsonymegyei ág. hitv. ev. esperesség, Modor	
	Puky Gyula, nyug. főispán, Budapest	12.—
	Ramocsaháza ev. ref. egyház, Ramocsaháza	
	Rác Gyula, ev. ref. lelkész, Nagy-Kalász	
	Rác János, ev. ref. ny. lelkész, Kecskemét	
430	Rác Kálmán, ev. ref. főgimn. tanár, Pápa	
	Ráczevny Károly, ev. ref. lelkész, Aszaló	
	Radácsy György, theol. tanár, Sárospatak	12.—
	Radványi István, kir. tanácsos, Miskolcz	
	Raffay Sándor, theol. tanár, Pozsony	
435	Ragályi Béla, ev. ref. egyházm. gondnok, Ealajt	
	Dr. Rajner Gyula, ügyvéd, Budapest	
	Rédei Károly, ág. hitv. ev. lelkész, Pusztaföldvár	
	Relle Iván, szinigazgató, Pozsony	48.—
	Resiczai ev. ref. egyház	
	Rimaszombati ev. ref. egyházközség	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1903. év végével
440	Ringbauer Gusztáv, ág. hitv. ev. főesperes Rajka Ritook Zsigmond, kir. táblai elnök, Nagy-Várad	
	Róka Lajos, ev. ref. lelkész, Mező-Szt-György	24.—
	Ruml József, állomásfőnök, Pozsony	
445	Ruszkay Gyula, ev. ref. lelkész, Jánosi	
	Saguly János, ág. hitv. ev. lelkész, Pítvaros	
	Samu János, ev. ref. főgymn. tanár, Budapest	
	Sándor János, ev. ref. lelkész, Miriszló	24.—
	Sántha Károly, ág. hitv. ev. lelkész, Sár-Szt-Lőrincz	48.—
450	Sarkadi N. Imre, ev. ref. lelkész, Tisza-Sas	
	Sárkány Sámuel, evang. püspök, Pilis	
	Sárospataki főiskola „Erdélyi kör“, Sárospatak	
	Sárospataki ev. ref. hittanhallgató egylete, Sárospatak	12.—
	Sarudy Gyula, ág. hitv. ev. lelkész, Sajó-Gömrő	
455	Dr. Scheffer Oszkár, orvos, Sopron	
	Dr. Schneider Károly, ügyvéd, Kula	12.—
	Scholtz Gyula, ág. h. ev. lelkész, Szarvas	12.—
	Schrecker Lipót, igazgató, Miskolcz	12.—
	Schulpe Alfonz, földbirtokos, Lontó	12.—
460	Segesváry József, ev. ref. esperes, Kántor-Jánosi	
	Séra Ferencz, ev. ref. lelkész, Siter	
	Simon András, ev. ref. lelkész, Tarpa	48.—
	Simonffy Imre, kir. tanácsos, nyug. polgármester, Debreczen	
	Simonidesz János, ev. lelkész, Szécsény	
	Sinka Sándor, ev. ref. gymn. tanár, Debreczen	8.—
465	Slubek Gyula, gyáros, Pozsony	12.—
	Soltész Nagy Kálmán, kir. tanácsos, Miskolcz	
	Somlyóvidéki ág. h. ev. lelkészi kör, Veszp., N.-Szöllős	
	Soproni alsó ev. egyházmegyei lelkészi egylet, Vadosfa	
	Soproni ev. lyceumi ifjúsági magyar társaság, Sopron	
470	Soproni ev. tanítóképző-intézet tanári kara, Sopron	
	Soproni ev. theol. önképző-kör, Sopron	
	Soproni felső ág. hitv. ev. egyházmegye	
	Sörös Béla, ev. ref. gyűjtőfogházi lelkész, Budapest	
	Spáth Gyula, földbirtokos, Győr	
475	Stark Lajos, Sopron	
	Stelczner Endre, vár. tanácsnok, Pozsony	
	Dr. Stricker Péter, körorvos, Nagy-Tószeg	
	Stromp László, theol. tanár, Pozsony	
	Stromszky Emil, nyomdatulajdonos, Pozsony	24.—
480	Sütő Kálmán, ev. ref. lelkész, Ab.-Nádasd	12.—
	Sütő László, tanító, Oszró	48.—
	Szabó András, ev. ref. lelkész, Vatta	24.—
	Szabó Dénes, ev. ref. lelk., Kőröstarcsa	
	Szabó Endre, ev. ref. lelkész, Minaj	
485	Dr. Szabó Gyula, kir. tanácsos, Miskolcz	24.—
	Szabó István, ev. ref. rektor, Török-Szt-Miklós	12.—
	Szabó József, ev. ref. lelkész, Nagy-Mihály	24.—
	S. Szabó József, ev. ref. főgymn. tanár, Debreczen	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1903. év végével
	Szabó Lajos, ev. ref. lelkész, H.-Hadház	12.—
490	Szabó Péter, ev. ref. lelkész, Piros	
	Szabolcska Mihály, ev. ref. lelkész, Temesvár	
	Szádeczky Béla, tanár, Kolozsvár	12.—
	Szakács Imre, ev. ref. lelkész, Mórág	36.—
	Ifj. Szakál István, ev. ref. lelkész, Lucska	
495	Szalacsi ev. ref. egyházközség, Szalacs	36.—
	Szalárdi ev. ref. egyház, Szalárd, Bihar vm.	
	Szalay Ferencz, ev. ref. lelkész, Szaporcza	
	Szalóczy Pál, ev. ref. lelkész, Tisza-Valk	
500	Szarka Károlyné, Kis-Geresd, (u. p. Nagy-Geresd)	
	Szarvasi ág. hitv. ev. főgymn. tanári kar, Szarvas	
	Szatmár-németi ev. ref. egyházközség, Szatmár-Németi	12.—
	Szathmáry Sándor, ev. ref. lelkész, Érmihályfalva	
	Ifj. Székely József, ev. ref. vallástanár, Budapest	
	Ifj. Szekeres Mihály, ref. lelkész, Noszlop	36.—
505	Dr. Szelényi Aladár, ügyvéd, Budapest	
	Szentpétery Sámuel, ev. ref. lelkész, Pelsőcz	12.—
	Szerepi ev. ref. egyházközség, Szerep	
	Sziklai Ottó, ügyvéd, Pozsony	
	Szikszóvidéki ev. ref. papi kör, Szikszó	
510	Szilágyi Farkas, ev. ref. lelkész, Nagy-Enyed	
	ifj. Szilassy Aladár, Budapest	
	Szinay István, magánzó, Miskolcz	
	Szolnoki Gerzson, ev. ref. lelkész, Hajdú-Böszörmény	
	Szóts Ákos, ev. ref. lelkész, Jedd, (u. p. Maros-Vásárhely)	12.—
515	Szóts Sándor, ev. ref. lelkész, Déva	12.—
	Sztehlo Gerő, ág. hitv. ev. lelkész, Besztercebánya	
	Sztehlo Kornél, ügyvéd, Budapest	
	Dr. Szerényi József, min. tanácsos, Budapest	
	Szundy Károly, lapszerkesztő, Budapest	36.—
520	Szunyogh Szabolcs Esztár, Pócsaj	
	Tabajdy József, ev. ref. lelkész, Szentes	12.—
	Takách László, Ganz-gyári tisztviselő, Budapest	
	Takaró Imre, ev. ref. tábortestvér, Kassa	12.—
	Tamá Gyula, ev. ref. lelkész, Torda-Szent-László	166.—
525	Tankóczy Gyula, városi tanácsjegyző, Szatmár	
	Tatay Lajos, ev. lelkész, B.-Tamási	48.—
	Tatzelt Gyula, ev. tanító, Pozsony	48.—
	Tisza-derzsi, ev. ref. egyházközség, Tisza-Derzs	
	Tisza-kürti ev. ref. egyházközség, Tisza-Kürt	12.—
530	Tisza-löki ev. ref. egyház, Tisza-lök	
	Tiszaroffi ev. ref. egyházközség, Tiszaroff	36.—
	Tokay Lajos, nyomdász-társ. igazgató, B.-Gyarmat	60.—
	Tokos Jenő, ev. ref. lelkész, Patakfalva	48.—
	Tomka Jenő, ny. földhitelint. ügyész, Taraczköz	12.—
535	Tompa Mihály, ág. hitv. ev. lelkész, Kis-Somló, (u. p. Jánosháza)	12.—
	Tordai unit. középiskola, Torda	
	Tóth Béla, ev. ref. lelkész, Hacsany, (u. p. Miskolcz)	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1903. év végével
	Tóth Gábor, ev. ref. lelkész, Szabadszállás	
	Tóth János, ev. ref. lelkész, Karancs	
540	Tóth Kálmán, ev. ref. lelkész, Gárdony	
	Tóth Lajos, Szürthe	
	Tóth Lajos, ev. ref. lelkész, Tisza-Dob	
	Tóth Sándor, ev. ref. lelkész, Feketehegy	
545	Tóthfalusy József, ev. ref. lelkész, Maros-Vásárhely	24.—
	Dr. Töpler Kálmán, polgármester, Sopron	
	Török Elek, ny. járásbíró, Halas	
	Török József, ág. hitv. ev. főesperes, Czegléd	
	Törökbecsei ág. h. ev. egyház, Törökbecse	
550	Turi Károly, ev. ref. lelkész, Kapoly	132.—
	Ujjágh Károly, ev. lelkész, Szepes-Merény	24.—
	Ujfalussy Béla, felső szab. egyházm. tan.-bíró, Mihálydi	120.—
	Ujj József, ev. ref. lelkész, Felső-Kézmárc	
	Úrházy Lajos, ev. ref. lelkész, Lovasberény	
555	Vaday József, igazgató, Nagyvárad	12.—
	Vajda Ferencz, ev. ref. lelkész, Székelyudvarhely	24.—
	Váncsodi ev. ref. egyház, Váncsod	
	Varga Gyula, ág. hitv. ev. lelkész, Vönöczk	
560	Varga Márton, ág. hitv. ev. lelkész, Tokaj	
	Varga Zsigmond, ev. ref. lelkész, Mohács	
	Vargha Károly, ev. ref. lelkész, Jóka	24.—
	Vargha László, ev. ref. lelkész, A.-Némedi	
	Vasi felső ág. hitv. ev. egyházmegye, Felső-Lövő	
565	Vas Ádám, ev. ref. tanító, Nyarád (Üng m.)	36.—
	Vay Péter, kir. táblai bíró, Kis-Várda	48.—
	Gróf Vay Tihamér, F.-Vadász (Abauj vm.)	
	Gróf Vay Tihamérné, F.-Vadász (Abauj vm.)	
	Végyvári ev. ref. egyházközség, Végyvár	
570	Vékony József, földműves, Hódmező-Vásárhely	
	Vékony Sándor, ev. ref. gymn. tanár, Mezőtúr	
	Vendvidéki ág. hitv. ev. lelkészi kör, Hódos (Vas m.)	
	Veres József, ág. hitv. ev. főesperes, Orosháza	
	Veres Károly, ev. ref. lelkész, Papolcz	60.—
	Veres Ede, ev. ref. lelkész, Bucs	
575	Veres Tamás, ev. ref. lelkész, Onga	60.—
	Wéber Samu, ev. lelkész, Szepes-Béla	
	Wendler Gusztáv, gyáros, Pozsony	36.—
	Wenk Károly, á. h. ev. lelk. Német-Járfalu (Moson m.)	
580	Zágoni ev. ref. egyházközség, Zágon	
	Zajzon János, ev. ref. vallástanár, N.-Enyed	
	Dr. Zelenka Lajos, törvzs. bíró, Miskolcz	36.—
	Gr. Zichy Kázmérné, Zichy-Ujfalu	
	Zih Sándor, ev. ref. lelkész, Berettyó-Ujfalu	
585	Zilahi ev. ref. collegium, Zilah	
	Zilahi Kiss Béla, Budapest, VII., Arena-út 58/a	24.—
	Zitás Bertalan, ev. ref. lelkész, Pthrégy	
	Zoltáni Elek, ev. ref. esperes, Léczfalva	48.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1903. év végével
	Zoványi Jenő, ev. ref. theol. tanár, Sárospatak	
590	Zöld József, ev. ref. lelkész, Resicza	
	Zöld Mihály, ev. ref. lelkész, Végvár	
	Zsigmond Ferencz, ev. ref. lelkész, Ártánd	24.—
	Zsigmond Sándor, ev. ref. lelkész, H.-Szoboszló	12.—
593	Zsigó Endre, mérnök, Szalacs	66.—
	Zsoldos Benő, törvényszéki jegyző, Zombor	
D) Pártoló tagok.		
(6 korona tagsági díjjal minden évben.)		
	Abauji ev. ref. tanító-egyesület, Nagy-Szaláncz	
	Ajak ev. ref. egyház, u. p. Kis-Várda	12.—
	Ámbrus János, ev. ref. lelk., Bodva-Vendégi, u. p. Hidvég	
	Anarcs, ev. ref. egyház, Szabolcsm.	
5	Antal Lajos, ev. ref. lelkész, Aszár	
	Antos István, földbirtokos, Rákos-Csaba	6.—
	Apagyi ev. ref. egyház, Szabolcsm.	6.—
	Apostol Bertalan, ev. ref. lelkész, Szirma	18.—
	Arany Gusztáv, ev. ref. lelkész, Péczel	
10	ifj. Arany Károly, jegyző, F.-Iregh	
	Arday Janka Dániel, ev. ref. lelkész, Zsarnó	
	Asztély ev. ref. egyház, u. p. Beregszász (évi 10 K)	
	Babos Elek, gyáros, Szeged	
	Badaló ev. ref. egyház, u. p. Macsola (évi 10 K)	12.—
15	Bajkó György, ev. ref. lelkész, Kis-Borosnyó	
	Bákai ev. ref. egyházközség, Báká, u. p. Kis-Várda	
	Balázs István, ev. ref. lelkész, Túre	50.—
	Balázs József, ev. ref. lelkész, Besztercze	
	Balazsér ev. ref. egyház, u. p. Nagy-Bégány (évi 10 K)	
20	Balsai ev. ref. egyház, Balsa	
	Baltazár János, ág. h. ev. lelkész, Jolsva	
	Bányay Sándor, főgymn. vallástanár, H.-M.-Vásárhely	
	Barabási ev. ref. egyház, Barabás (évi 10 K)	
	Barkaszó ev. ref. egyház, Barkaszó (évi 10 K)	
25	Barla Jenő, főgymn. tanár, Kisujszállás	
	Barna Gyula, ev. ref. lelk. Disznós-Horváth	
	Bartalos Dezső, ev. ref. lelkész, Tót-Vázsony	60.—
	Bartók Lajos, főgymn. tanár, Halas	
	Bartha József, ev. ref. lelkész, Vis	60.—
30	Bartha Mihály, ev. ref. lelkész, Sajó-Vámos	24.—
	Barthalos Kálmán, ev. ref. lelk., Dudar	60.—
	Ifj. Bartók György, ref. theologus, Kolozsvár	
	Bátyui ev. ref. egyházközség, Bátor (évi 10 K)	
	Békefi Antal, író, Szeged	12.—
35	Bélaváry István, ev. ref. lelkész, Csoknya	
	Bencze Zsigmond, ev. ref. tanár, H.-M.-Vásárhely	24.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1903. év végével
	Bendl Henrik, ev. egyet. pénztárnok, Budapest	
	Bene ev. ref. egyházközség, Nagy-Bégány (évi 10 K)	
40	Benki ev. ref. egyház, Benk, u. p. Mándok	12.—
	Benkó Imre, főgymn. tanár. Nagykőrös	6.—
	Benkó Lajos, ev. ref. lelkész, Hajdú-Nánás	
	Beregszász ev. ref. egyházközség, Beregszász (évi 10 K)	
	Beregszászvérgardói ev. ref. egyházközség, u. p. Beregszász (évi 10 K)	6.—
45	Beregszászy Ferencz, ev. ref. lelkész, Meszes	
	Bereg-Rákos ev. ref. egyház., Bereg-Rákos (évi 10 K)	
	Bereg-Somi ev. ref. egyház., Bereg-Som (évi 10 K)	
	Bereg-Surányi ev. ref. egyház., B.-Surány (évi 10 K)	
	Beregujfalui ev. ref. egyházközség, u. p. Nagybereg (évi 10 K)	6.—
50	Berencsi ev. ref. egyház, Berencs	6.—
	Berkeszi ev. ref. egyház, Berkesz	
	Dr. Berki Antal, ügyvéd, Halas	
	Besenyődi ev. ref. egyház, Besenyőd, u. p. Ó-Fehértó	
	Beszterci ev. ref. egyház, Besztercz, u. p. Demecser .	6.—
	Bezdédi ev. ref. egyházközség, Bezdéd	
55	Biber József, ev. ref. lelkész, Esztár	
	Biberauer Tivadar, máv. felügyelő, Budapest	
	Bicskei ev. ref. egyházközség, Bicske	
	Bihari Ferencz, ref. főgymn. tanár, Miskolcz	12.—
60	Bilkei ev. ref. egyházközség, Bilke (évi 10 K)	
	Biró András, ev. ref. lelkész, Daróc	24.—
	Biró János, ev. ref. lelkész, Abaujvár	
	Bitay Béla, ev. ref. lelkész, Csikszereda	12.—
	Bitay Mihály, ev. ref. lelkész, Udvarfalva	60.—
	Bodnár István, ev. ref. lelkész, Sajó-Velezd, u. p. Putnok	6.—
65	Bódog Tamás, ev. ref. lelkész, Emőd	18.—
	Bodolay István, ev. ref. lelkész, Mező-Csáth	
	Borsos Sándor, ev. ref. lelkész, Kolozs	
	Borzsovai ev. ref. egyházközség, Borzsova (évi 10 K)	
	Bosznay István, kollég. tanár, Bebrecken	
70	Botos József, ev. ref. lelkész, Parasznya	
	Botrágyi ev. ref. egyházközség, Botrágy (évi 10 K) .	
	Bögös Lajosné, ev. ref. lelkész neje, Csökmő	6.—
	Búcsu ev. ref. egyház., u. p. Beregszász (évi 10 K)	
	Buji ev. ref. egyházközség, Buj	
75	Bulla Sándor, mérnök, Orosháza	
	Buttyka Boldizsár, gymn. tanár, H.-Böszörmény	30.—
	Buza János, ev. ref. főgymn. tanár, Sárospatak	24.—
	Buzi Márton, ref. lelkész, Kövecses	
	Buzogány Dénes, ev. ref. tanító, Uj-Léta	6.—
80	Csabay Pál, ev. ref. lelkész, Alsó-Balog	12.—
	Csák Máté, ev. ref. lelkész. Nagyvárad-Olaszi	
	Csarodai ev. ref. egyház, Csaroda (évi 10 K)	
	Csécsi Miklós, ev. ref. lelkész, Makó	
	Cseh Pál, ref. s.-lelkész, Miskolcz	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1903. év végével
85	Csengery Dezső, ügyvéd, Kassa Cserepes-kenézi ev. ref. egyház, Cs.-Kenéz, u. p. Gyüre Cserepnés Ödön, ev. ref. körlelkész, Balázsfalva Cserhalmi Samu, számellenőr, Bpest, I., Országház-u. 41. Csery István, postafőnök, Dombóvár	12.—
90	Cseffalui ev. ref. egyházközség, Cseffalu (évi 10 K) Csiky József, ev. ref. lelkész, Medgyes Csizmadia Jenő, ev. ref. lelkész, Bánhorváth Csomár Béla, ev. ref. s.-lelkész, Aszány (u. p. Csap) Csonka-papi ev. ref. egyházközség, u. p. Mező-Ká- szony (évi 10 K)	54.—
95	Csontó Károly, ev. ref. lelkész, Sajó-Ecseg Dr. Csűrös Ferencz, kollég. tanár, Debreczen Czecz András, ev. ref. lelkész, Átány Czékus László, ág. hitv. ev. lelkész, Abauj-Szántó Czibor József, ev. ref. lelkész, Neszmély	30.— 24.—
100	Czirbusz Endre, ág. h. ev. tanító, Kondoros Dakó Lajos, ev. ref. lelkész, Borsod, u. p. Edelény Danyi József, ev. ref. s.-lelkész, Sárospatak Darabos Lajos, ev. ref. kántor, Hódmező-Vásárhely Daróczi ev. ref. egyházk., u. p. Beregszász (évi 10 K)	24.— 12.—
105	Dávid József, ev. ref. lelkész, Hangács Dédai ev. ref. egyházk., u. p. Nagy-Bégány (évi 10 K) Demecseri ev. ref. egyházközség, Demecser Derczeni ev. ref. egyházközség, u. p. Gát (évi 10 K) Dezsed Dániel, ev. ref. lelkész, Barabásszeg	10.— 12.—
110	Dr. Dillnberger Emil, orvos, Budapest Dr. Dirner Gusztáv, Budapest Dobronoky László, körjegyző, Szilas Dobronyovszky Gyula, ev. lelkész, Alberti-Irsa Dorogi Lajos, ev. ref. lelkész, Kis-Uj-Szállás	6.— 78.—
115	Dózsa Dénes, ny. tanár, Szászváros Dózsa József, ev. ref. lelkész, Tata Döghei ev. ref. egyházközség, Döghe Duka Marcel kir. tanácsos, Szeged Dusza János, ev. ref. lelkész, Hanva, u. p. Bánréve	30.— 12.—
120	Éder Elek, kir. közjegyző, Miskolcz Egerházy Lajos, ev. ref. lelkész, Torda Elek József, ev. ref. lelkész, Bábony Encsencsi ev. ref. egyház, Encsenc Ermihályfalvai ev. ref. egyházközség, Ermihályfalva	40.— 6.—
125	Erőss Lajos, ev. ref. lelkész, Abauj-Szemere Farkas Imre, ev. ref. tanító, Mezőtúr Farkas Károly, ev. ref. lelkész, P.-Keresztúr Fejér Pál, főiskolai szenior, Nagy-Enyeden Fekete Sándor, ügyvéd, Hajdú-Szoboszló	6.— 12.—
130	Félegyházy Antal, koll. tanár, Székely-Udvarhely Felső Láng Lajos, Sár-Szent-Miklós Felvinczy Lajos, ev. ref. lelkész, Kis-Igmánd Fényes Endre, kir. járásbíró, Székelyhid	6.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1903. év végével
135	Fényeslitkei ev. ref. egyházközség, F.-Litke Fésős Endre, kir. törvsz. jegyző, Szatmár-Németi Dr. Flórián Károly, jogtanár, Eperjes Fodor Béla, kir. aljárásbíró, Miskolcz Fodor Géza, ev. ref. lelkész, Szádellő (Tornavm.)	12.—
140	Fodor György, ev. ref. lelkész, Perkussa, u. p. Szin. Fornosi ev. ref. egyházközség, u. p. Munkács (évi 10 K) Földes György, ev. ref. lelkész, Zabola Földvály Jenő, ev. ref. lelkész, Daruvár Földvály László, ev. ref. lelkész, Vác-Hartyán	
145	Freitag János, ág. h. ev. lelkész, Csorvás Frenyó Lajos, ev. vallástanár, Eperjes Dr. Funk Sámuel, rabbi, Pozsony Fülöpp József, közs. jegyző, Kondoros Fürst János, ág. hitv. ev. lelkész, Pozsony	6.— 12.— 6.—
150	Gaál Ferencz, ev. ref. lelkész, Poroszló Gádorosi ev. ref. egyház, Gádoros Gál Lajos, mérnök, Halas Gajdács Pál, ág. h. ev. lelkész, Tóth-Komlós	12.—
155	Gárdonyi ev. ref. egyházközség, Gárdony Gaskó Gyula, gymn. tan., Pancsova Gáti ev. ref. egyházközség, Gát (évi 10 K) Gavallér János, ev. ref. lelkész, Kis-Varsány Gecsei ev. ref. egyházközség, u. p. Macsola (évi 10 K) Gecsey Péter, ev. ref. lelkész, Tarczal	6.— 18.— 12.—
160	Gedeon András, kereskedő, Miskolcz Gelénes ev. ref. egyházközség, u. p. Barabás (évi 10 K) Gemze ev. ref. egyház, Gemze Geréb Márton, gymn. tanár, Kolozsvár Dr. Gergely György, jogakad. tanár, Máramarossziget	12.—
165	Geszterédi ev. ref. egyház, Geszteréd, u. p. Bököny Dr. Gidófalvi István, kir. közjegyző, Kolozsvár Glós Károly, ügyvéd, Miskolcz Gombai ev. ref. egyház, Gomba Gönczi Lajos, ev. ref. tanár, Székely-Udvarhely Görgey János, Nagy-Ida	6.— 6.— 12.—
170	Gratz Mór, ág. h. ev. lelkész, Kolozsvár Gulács ev. ref. egyházk., u. p. M.-Farpa (évi 10 K) Dr. Gulyás István, tanár, Debreczen Gut ev. ref. egyházközség, u. p. Gát (évi 10 K) Gyarmathy Dezső, polgármester, Székely-Udvarhely	24.— 24.—
175	Győrteleki ev. ref. egyházközség, Győrtelek Gyóry József, ev. ref. lelkész, Belényes-Tárkány Gyulaházai ev. ref. egyházközség, Gyulaháza Gyulaji ev. ref. egyházközség, Gyulaj Gyürei ev. ref. egyházközség, Gyüre	
180	Hajdu János, ág. h. ev. lelkész, Zsegnye Hajsó Gusztáv, ág. h. ev. lelkész, Izsákfalva Halábor ev. ref. egyházk., u. p. Mezővári (évi 10 K) Halász Zsigmond, földbirtokos, tanácsbíró, A.-Dabas	30.— 30.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1003. év végével
185	Halmgy Gyula, ref. főgymn. tanár, Miskolcz Haranglábi ev. ref. egyházk., u. p. Nagylónya (évi 10 K) Harsányi István, ev. ref. segédlelkész, Abauj-Szántó Harsányi Sándor, ev. ref. lelkész, Túrkeve	6.— 18.—
190	Heckel Károly, kir. aljárásbíró, Miskolcz Hegedüs István, egyet. tanár, Budapest Herepey Gergely, ev. ref. lelkész, Kolozsvár Dr. Hermann Ferencz, ügyvéd, Halas	12.— 12.—
195	Hete ev. ref. egyházk., u. p. M.-Tarpa (évi 10 K) Hetyen ev. ref. egyházk., u. p. M.-Kászony (évi 10 K) Dr. Hódossy Géza, ügyvéd, Halas Hofmann Károly, főgymn. tanár, Kisujszállás Horváth Béla, ág. h. ev. lelkész, Kerta Horváth István, ev. ref. lelkész, Bükös Horváth Sándor, ág. h. ev. lelkész, Veleg.	6.—
200	Horváth Sándor, ág. h. ev. s.-lelkész, Nagy-Vázsony Hoznek Lajos, ág. hitv. ev. lelkész, Girált Hubay Bertalan, ev. ref. theologus, Sárospatak Hutka József, ev. ref. esperes, Bánócz Ibronyi ev. ref. egyház, Ibrony, u. p. Apagy Ildrányi Barna, ev. ref. lelkész, Nagy-Szaláncz	30.— 30.— 6.—
205	Imre Lajos, gymn. tanár, H.-M.-Vásárhely Isaák Ilióna, Nagy-Réde Iszák Kálmán, múz. hivatalnok, Budapest Izsnýete ev. ref. egyh., u. p. Szt. Irbicsó (évi 10 K) Jakab János, ev. ref. lelkész, Szala	6.—
210	Jákói ev. ref. egyház, Jákó, u. p. Nyir-Bakta Jancsó Lajos, ev. ref. lelkész, Maros-Ujvár Jánd ev. ref. egyházk., u. p. Vásáros-Namény (évi 10 K) Dr. Jászi Viktor, jogakad. tanár, Debreczen Jávory Nándor, ev. ref. lelkész, Kosd	18.—
215	Jókay Lajos, ev. ref. lelkész, Kis-Ölved Jósvai Dénes, ev. ref. lelkész, Szutor, u. p. Jánosi Juhász László, ev. ref. lelkész, Győrtelek Kádár János, ev. ref. lelkész, Legenye Kádár Lajos, ev. ref. vallástanár, Budapest	6.—
220	Kajdanói ev. ref. egyházközség, u. p. Bereg-Rákos (évi 10 korona) Kálló-semjéni ev. ref. egyház, Kálló-Semjén Kálmán Gyula, ev. ref. lelkész, Ságvár Kálniczky Endre, ev. ref. lelkész, Putnok Kanyári ev. ref. egyházközség, Kanyár	12.—
225	Kapi Béla, ág. h. ev. püsp. tiltár, Pápa Kapi Gyula, ev. tanítóképz. igazgató, Sopron Kaposy György, ev. ref. lelk., Egerszög, u. p. Jósvalfó Karácson Béla, főgymn. tanár, Kis-Uj-Szállás	6.—
230	Karai Sándor, kolleg. tanár, Debreczen Karika László, közbirtokos, Csep Karla Bertalan, iparos, Miskolcz Dr. Kathona László, ügyvéd, Krasznahorka-Váralja	42.— 12.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1903. év végével
	Kazai Géza, ev. ref. lelkész, Lak	6.—
235	Kecskeméty Jenő, ev. ref. lelkész, Duna-Almás Kelemen János, ev. ref. lelkész, Ács	6.—
	Kemény Frigyes, kir. táblai bíró, N.-Kikinda	18.—
	Kenessey Dezső, gymn. h. tanár, Budapest	18.—
	Kenessey Kálmán, hajózási főfelügyelő, Budapest	18.—
240	Kerekes János, ev. ref. lelkész, T.-Barczáka	18.—
	Kertész István, ev. ref. lelkész, Bodrog-Halászi	6.—
	Keviczky László, ág. h. ev. lelkész, Kondoros	12.—
	Kigyós ev. ref. egyházközség, u. p. Nagyberég (évi 10 K) Kirchner József, törv. bíró, Pozsony	12.—
245	Kiss Béla, ev. ref. lelkész. Vaál	24.—
	Kiss Ernő, ev. ref. tanár. Pápa	78.—
	Kiss Gyula, ev. ref. lelkész, Telkibánya	78.—
	Dr. Kiss Károly, ügyvéd, N.-Kikinda	78.—
	Kiss Lajos, ref. főgymn. tanár, Miskolcz	
	Kiss Mór, községi jegyző, Kocs	
250	Kiss-Bégányi ev. ref. egyházközség, u. p. Nagy-Bégány (évi 10 korona). Kis-Létai ev. ref. egyház, Kis-Léta, u. p. Mária-Pócs Kiss-Lónyai ev. ref. egyházközség, u. p. Nagy-Lónya (évi 10 korona). Kiss Sándor, ev. ref. tanító, Parasznya	18.—
255	Kis-Várdai ev. ref. egyház, Kis-Várda	18.—
	Kisvarsányi ev. ref. egyházközség, Kisvarsány	66.—
	Kocsordi ev. ref. egyházközség, Kocsord	6.—
	Kolbai Arnold tanár, Pozsony	90.—
260	Kolbenhayer Soma, ág. hitv. ev. lelkész, Nagy-Kürtös Kolozsvári Mihály, theologus, Debreczen	6.—
	Kolozsváry Kiss Sándor, földbirtokos, Halas	78.—
	Kolumbán Ferencz, ev. ref. lelkész, Hidvég	60.—
	Komjátý János, ev. ref. lelkész, Adorjánháza	6.—
	Komorói ev. ref. egyház, Komoró, u. p. Fényes-Litke Kapocs-apáti-i ev. ref. egyház, K.-Apáti	6.—
265	Kótaj, ev. ref. egyház, Kótaj	6.—
	Kovács Gyula polgármester, Hajdú-Szoboszló	66.—
	Dr. Kovács Gyula, egyet. tanár, Budapest	12.—
	Dr. Kovács József, főorvos, Szeged	12.—
270	Kovács János, ev. ref. lelkész, Takta-Kenéz	12.—
	Kovács Lajos, vm. főügyész, Miskolcz	12.—
	Kovács Károly, ev. ref. lelkész, Tisza-Palkonya	6.—
	Kováts Ferencz, m. irattárnok, Temesvár	24.—
	Kozma Zsigmond, ev. ref. lelkész, Bihar-N.-Bajom	6.—
275	Kőrís Kálmán, v. főpénztáros, Miskolcz	24.—
	Kőszeghy József, ev. ref. lelkész, Kéttornyúlak	18.—
	Kötse István, tanítókép. tanár, Sárospatak	6.—
	Kulcsár Endre, kollég. tanár, Debreczen	78.—
	Kún József, ev. ref. hittanhallgató, Sárospatak	6.—
280	Kupai Génes, ev. ref. lelkész, F.-Vály	78.—
	Kusztos Gyula, ev. ref. lelkész, Ördögkút	78.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1903. év végével
	Kübeicher Albert, ág. hitv. ev. lelkész, Euránd . . .	24.—
	Lamperth Gyula, ev. ref. lelkész, Juth	12.—
	Lányi Lajos, ev. ref. lelkész, Kocsord	66.—
	Lányi Lajos, főgymn. tanár, Mezőtúr	
285	Laskodi ev. ref. egyházközség, Laskod	
	László János, ev. ref. lelkész. Lábatlan	
	Laucsek Jónás, ág. hitv. ev. esperes, Vadosfa	
	Dr. Lehoczky Béla, ügyvéd, Miskolcz	18.—
	Lénárth József, ev. ref. lelkész, Magyaró	
290	Lénárth Lajos, ev. ref. lelkész, Kis-Ujfalú	30.—
	Lenz Géza, ev. ref. lelkész, Mezőtúr	
	Lengyel József, ev. ref. s-lelk., Barcza (Abauj-Torna)	6.—
	Dr. Lengyel Lajos, orvos, Budapest	
	Lichtenstein László, kereskedő, Miskolcz	
295	Linczényi Lajos, ág. h. ev. lelkész, Király-Lehota	18.—
	Lórántházai ev. ref. egyház, Lórántháza	6.—
	Lovász Dezső, bizt. felügyelő, Kassa	12.—
	Lőrincz Gyula, ev. ref. lelkész, Kis-Baczon	24.—
	Lövői ev. ref. egyház, Lövé, u. p. Pap	6.—
300	Lukácsi Imre, ev. ref. lelkész, Diós-Viszló	
	Macsolai ev. ref. egyházközség, Macsola (évi 10 K)	
	Madaras János, ev. ref. lelkész, Szövérd	6.—
	Magay Lajos, kir. törv. vizsg. bíró, Szeged	
	Magyar Bertalan, ev. ref. lelkész, N.-Dobrony	
305	Majtisi ev. ref. egyház, Majtis	
	Makkos-jánosi, ev. ref. egyházközség, Nagy-Bégány (évi 10 korona)	
	Maklár Pap Miklós, főisk. tanár, Sárospatak	6.—
	Maklár Károly, ref. lelkész, Sajó-Keresztúr	18.—
	Mándoki ev. ref. egyházközség	
310	Marikovszky Menyhért, igazgató, Máramaros-Sziget	
	Márokpapi ev. ref. egyházközség, Bereg-Surány (évi 10 korona)	
	Marton Gyula, Mihálydi	24.—
	Dr. Márton Lajos, múz. hivatalnok, Budapest	
	Mátyus, ev. ref. egyházközség, u. p. Nagy-Lónya (évi 10 korona)	
315	Dr. Mázor Elemér, ügyvéd, Szarvas	
	Melkó István, ev. ref. theologus, Sárospatak	24.—
	Mendöl Lajos, ág. hitv. ev. lelkész, Nagyszénás	12.—
	Menyhárd Elek, ev. ref. lelkész, Szász-Bréte	
	Mészáros János, ev. ref. lelkész, B.-Irányi, u. p. Ba- ranya-Sellye	
320	Mészáros Károly, ev. ref. lelkész, Mőcsa	66.—
	Mészöly István, földbirtokos, Halas	
	Meyeringh Károly, ev. ref. lelkész, Budapest	18.—
	Mezey János, ev. ref. lelkész, Őri-Szt-Péter	
	Mezőkaszonyi ev. ref. egyházközség, Mező-Kaszony (évi 10 korona)	
325	Mezőtarpai ev. ref. egyház, Mezőtarpa (évi 10 korona)	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1903. év végével
	Mezővári ev. ref. egyházközség, Mezővári (évi 10 K)	
	Mihajlovics Soma, ág. hitv. ev. lelkész, Bér, u. p. Szirák	
	Dr. Mikler Károly, jogtanár, Eperjes	30.—
330	Mikics Lajos, máv. hiv. Rimabánya	
	Mindszenti Imre, ev. ref. lelkész, Sajókaza	24.—
	Mocsy Lajos, ügyvéd, Garam-Vezekény	60.—
	Moess János, banktisztv., Sopron	
	Mód Lénárt, ág. hitv. ev. lelkész, Vas-Simonyi	6.—
335	Mogyorósi ev. ref. egyház, Mogyorós, u. p. Mándok	
	Molnár Dénes, ev. ref. lelkész, Kéty	
	Molnár József, ev. ref. főgymn. tanár, Miskolcz	18.—
	Molnár József, ev. ref. lelkész, Naprágy, u. p. Kelemér	12.—
	Molnár Lőrincz, ev. ref. püspöki titkár, Kolozsvár	24.—
340	Özv. dr. Moravcsik Gyuláné, Aszód	
	MórÉ Elek, Bezó	6.—
	Morócz Mihály, ev. ref. lelkész, Ó-Gyalla	
	Morvay Ferencz, ev. ref. lelkész, Nagy-Váty, u. p. Szent-Lőrincz	
	Munkácsi ev. ref. egyházközség, Munkács (évi 10 K)	
345	Nagy Albert, ev. ref. lelkész, Baczka-Madaras	78.—
	Nagy Elek, tanár, Debreczen	30.—
	Nagy Elek, ev. ref. lelkész, Uj-Léta, u. p. Vámos-Pércs	
	Nagy Gida, ev. ref. lelkész, Diós-Jenő	
	Nagy Kálmán, ág. hitv. ev. lelkész, Gece u. p. Vaszar	24.—
350	Nagy Kálmán, ev. ref. lelkész, Tarján	
	Nagy Károly, ev. ref. theol. tanár, Kolozsvár	
	Nagy Lajos, kir. törv. bíró, Nyiregyháza	
	Ifj. Nagy Pál Sándor, gazdálkodó, Hatás	
	Dr. Nagy Péter, ügyvéd, Miskolcz	
355	Id. Nagy Péter, nyug. hivatalnok, Miskolcz	
	Nagy Sándor, ev. ref. lelkész, Gyermely	12.—
	Nagy Sándor, ev. ref. lelkész, Mohi	
	Nagybégányi ev. ref. egyházközség, Nagybégány (évi 10 korona)	
	Nagybereg ev. ref. egyházközség, Nagybereg (évi 10 korona)	
	Nagylónyai ev. ref. egyházközség, Nagylónya (évi 10 K)	
360	Nagymuzsalyi ev. ref. egyházközség, Nagymuzsaly (évi 10 korona)	
	Nagyvarsányi ev. ref. egyházközség	
	Nánássy Lajos, ev. ref. theologus, Debreczen	12.—
	Nemes Kálmán, ev. ref. lelkész, Somorja	
	Német Péter, ev. ref. lelkész, Csomonya	
365	Dr. Neumann Mór, ügyvéd, Galánta	18.—
	Novák Sándor, ev. ref. lelkész, Cserépfalu, u. p. Bogács	6.—
	Nyárády László, theologus, Debreczen	12.—
	Nyirbogáti ev. ref. egyházközség, Nyirbogát	
	Nyirbogdányi ev. ref. egyházközség	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1903. év végével
370	Dr. Nyitray Pál, orvos, Kis-Ujszállás	60.—
	Nyomárkay Sándor, ev. ref. lelkész, Rimaszombat	
	Ó-fehértói ev. ref. egyház, Ó-Fehértó	
	Olajos Pál, ev. ref. lelkész, Gesztely	18.—
	Órás Kálmán, ev. ref. lelkész, Ond, u. p. Szerencs	
375	Id. Orczy Gyula, magánzó, Miskolcz	
	Orosi ev. ref. egyház, Oros	
	Osváth Pál, ev. ref. lelkész. Döge, u. p. K.-Várda	24.—
	Osváth Zoltán, ev. ref. lelkész, Ózd	
	Óri ev. ref. egyházközség, Ór	
380	Padrah Sándor, kir. közjegyző, H.-Szoboszló	6.—
	Palcsó Károly, ev. ref. lelkész, Damak	
	Pap István, ev. ref. lelkész, S.-M.-Berkesz	12.—
	Papi ev. ref. egyházközség, Pap	6.—
	Páskaházai ev. ref. egyház, Páskaháza	6.—
385	Paszabi ev. ref. egyházközség Paszab	
	Pataky János, ev. ref. lelkész, Mátyinka, u. p. Dédes	
	Pataky Sándor, ny. cs. és kir. százados, Miskolcz	
	.Dr. Pávay Vajna Gábor, orvos, Pozsony	12.—
	Pázsit Antal, gazdálkodó, Halas	
390	Dr. Pázsit Pál, ügyvéd, Halas	
	Dr. Peczkó Ernő, tanár, Debreczen	24.—
	Pelsőczy ev. ref. egyházközség, Pelsőcz	6.—
	Pénztáros István, főjegyző. H.-Szoboszló	30.—
	Péter Mihály, ev. ref. lelkész, K.-Azar	24.—
395	Petra István, könyvelő, Miskolcz	
	Pfendesack Irén, tanítónő, M.-Sziget	
	Pfliegler Ferencz, kereskedő, Miskolcz	
	Piricsei ev. ref. egyház, Piricse, u. p. Nyirbátor	
	Placskó István, ág. hitv. ev. lelkész, Szarvas	12.—
400	Polgár János, ág. hitv. ev. lelkész, Meszlen	
	Pongrácz János, ev. ref. lelkész, Héregh	12.—
	Pósa Lajos, ev. ref. lelkész, Radnót	
	Puskás Lajos, ev. ref. lelkész, Martos, u. p. Ó-Gyalla	
	Dr. Rácz Albert, Török-Szt-Miklós	18.—
405	Dr. Rácz György, magánzó, Miskolcz	12.—
	Rácz Gyula, tanár, Budapest	6.—
	Rácz Lajos, gymn. tanár, Sárospatak	
	Rádi ev. ref. egyház. Rád, u. p. Kemece	
	Rafajna-ujfalui ev. ref. egyházközség, u. p. Barkaszó (évi 10 korona)	
410	Dr. Raffay Ferencz, jogtanár, Eperjes	
	Rákosy György, ev. ref. lelkész. Nyárad-Szent-Anna	18.—
	Raksányi Károly, ev. ref. lelkész, Balaton-Henye	
	Régeni Ferencz, ev. ref. lelkész, M.-Bikal	90.—
	Reif Pál, ág. hitv. ev. theologus, Zay-Ügrócz	
415	Révész Lajos, ev. ref. coll. tanár, Debreczen	
	Réz László, ev. ref. lelkész, Homonna	
	Rigó Lajos, ev. ref. lelkész, Bihar	
	Rizner Károly, felügyelő, Tisza-Lucz	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1903. év végével
	Rozgonyi László, ref. lelkész, Nekézseny	18.—
420	Rózsay József, körjegyző, Vác-Hartyán	72.—
	Rupprecht Olivér, földbirtokos, Mesterháza	
	Sályi ev. ref. egyházközség, Sályi	36.—
	Sámuel Aladár, ev. ref. lelkész, Bala-Vására	
	Sándor András, ev. ref. lelkész, Patakfalva, u. p. Szé- kely-Udvarhely	66.—
425	Dr. Sándor Imre, ügyvéd, Halas	
	Sáros-oroszi ev. ref. egyházközség, u. p. N.-Muzsaly (évi 10 korona)	
	Sárosi ág. hit. ev. egyházmegye, Budamér	6.—
	Dr. Sassy János, orvos, Miskolcz	12.—
	Sassy Szabó István, ügyvéd, Miskolcz	
430	Scherffel Nándor, ág. hit. ev. lelkész, Krompach	18.—
	Schilling Otto, kir. közjegyző, Szamos-Ujvár	24.—
	Sebesi Akos, kir. közjegyző, Segesvár	
	Sebestyén Dávid, ev. ref. lelkész, Kocs	18.—
	Sedivi László, Nyitra	
435	Sényő ev. ref. egyház, Sényő, u. p. Nyir-Bogdány	6.—
	Seregély Béla, ev. ref. lelkész, Adás-Tevel, u. p. Pápa	
	Seregély Dezső, ev. ref. lelkész, Nagy-Kanizsa	
	Simon Mihály, ev. ref. lelkész, Szkáros, (Gömör vm.)	
440	Somogyi Kálmán, ev. ref. lelkész, adánd	
	Somogyi Lajos, ev. ref. lelkész, Somson (Békés vm.)	
	Steinfeld Jenő, nyomdász, Sárospatak	24.—
	Stromszky Károly, máv. főmérnök, Pozsony	18.—
	Svingor József, ev. ref. lelkész, Borsod-Vadna	
	Ifj. Szabadi Adolf, Budapest	
445	Szabadi Béla, magánhivatalnok, Budapest	
	Szabados László, ev. ref. lelkész, Körtvélyes, u. p. Almás	6.—
	Szabó András, ev. ref. s.-lelkész, Temesvár	12.—
	Szabó Barna, ref. főgymn. tanár, Miskolcz	
450	Szabó Béla, kereskedő, Miskolcz	18.—
	Szabó Bertalan, ev. ref. lelkész, H.-Papi, u. p. H.-Bóba	
	Szabó Imre, ev. ref. lelkész, B.-Üdvari	6.—
	Szabó János, főgondnok, Török-Szt-Miklós	
	Vári Szabó János, polgármester, Halas	
	Szabó Lajos, ev. ref. lelkész, Nyirbátor	12.—
455	Szabó Sándor, ev. ref. lelkész, Turkeve	
	Dr. Szabó Sándor, jogtanár, Sárospatak	18.—
	Szabó Zsigmond, ev. ref. lelkész, Győr	
	Szabolcsi ev. ref. egyház, Szabolcs, u. p. Balta	
	Szacsvay Sándor, Kolozsvár	
460	Szakolyi ev. ref. egyház, Szakoly, u. p. Balkány	12.—
	Szalay József, ev. ref. lelkész, Nagybecskerek	12.—
	Szalay László, gazdálkodó, Halas	
	Szarvasi ág. hitv. ev. egyházközség, Szarvas	
	Száz Kálmán, ev. ref. s.-lelkész, Veszprém-Vámos	30.—
465	Szécsi Ferencz, ev. ref. lelkész, Felvincz	6.—
	Szécsi Miklós, polg. isk. igazgató, H.-Szoboszló	12.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1903. év végével
	Székelyi ev. ref. egyház, Székely, u. p. Demecser	6.—
	Szekér Endre, pénztáros, Halas	
	Szekér Pál, rendőrkapitány, Halas	
470	Szekeres János, polg. és keresk. isk. tanár, Miskolcz	6. —
	Szekeres Mihály, ev. ref. esperes, Takácsi	
	Székrenyessy Árpád, földbirt., Borsód, u. p. Edelény	24.—
	Szele György, ev. ref. lelkész, Debreczen	6.—
	Szeles Jánosné Katona Mária, Hódmezővásárhely	
475	Szelényi Lajos, nyomdatulajdonos, Miskolcz	
	Szendrey Gábor, körjegyző, Magyarós	24.—
	Szendrey Gerzon, Székes-Fehérvár	78.—
	Szendy Lajos, ev. ref. lelkész, Pacsér	6.—
	Szentmártony Dániel, ev. ref. lelkész, Martony	6.—
480	Szernyei ev. ref. egyházk. u. p. Berkaszó (évi 10 kor.)	
	Dr. Szesztay Zoltán, ügyvéd, Nyiregyháza	36.—
	Szigeti Benedek Gyula, ref. főgymn. tanár, Miskolcz	18.—
	Szikszay József, ügyvéd, Nyirbátor	24.—
	Sziráczy János, ev. tanító, Szarvas	
485	Szombath György, pénzügyi igazg., Rimaszombat	
	Szombati László, v. számvevő, Miskolcz	12.—
	Dr. Szomor Dezső, ügyvéd, Hódmezővásárhely	
	Szomjas Gusztáv, földbirtokos, Tiszalök	
490	Szondy Géza, ev. ref. lelkész, Kis-Pereg	6.—
	Szontagh Sándor, ág. hitv. ev. lelkész, Szepes-Váralja	
	Szuhay Benedek, ev. ref. lelkész, Kápolna	24.—
	Szutorisz Frigyes, ev. koll. tanár, Eperjes	6.—
	Szücs József, ev. ref. lelkész, Alsó-Órs	
	Szücs László, ev. ref. lelkész, Senyeháza	12.—
495	Tákosi ev. ref. egyházk., u. p. Csaroda (évi 10 kor.)	
	Tárkányi György, ev. ref. vallástanár, Sepsi Szt-György	75.—
	Téglási ev. ref. egyházközség, Téglás	6.—
	Dr. Tegze Gyula, jogakad. tanár, Kecskemét	
500	Teleki József, ev. ref. lelkész, Póka	
	Tenkei József, betegs. pénzt. titkár, Nagyvá. ad.	
	Terényi János, ág. hitv. ev. lelkész, Tápió-Szt-Márton	24.—
	Terray Gyula, ág. hitv. ev. főesperes, Rozsnyó	
	Téthi ev. ref. egyház, Téth (Győr m.)	
505	Thassi ev. ref. egyház, Thass (Szabolcs m.)	6.—
	Thern László, ág. hitv. ev. vallástanár, Szepes-Igló	
	Tirscher István, gyógyszerész, Bártfa	
	dr. Tirtsch Gergely, ág. hitv. lelkész, Uj-Pázua	
	Tisza-adonyi ev. ref. egyházközség, u. p. Tisza-Szalka (évi 10 kor.)	
	Tisza-kerecsenyi ev. ref. egyházközség, u. p. Nagy- lónya (évi 10 kor.)	
510	Tisza-szalkai ev. ref. egyházközség, u. p. Tisza-Szalka (évi 10 kor.)	
	Tisza-Szent-Mártoni ev. ref. egyház	
	Tisza-Vidi ev. ref. egyházk., u. p. Tisza-Szalka (évi 10 kor.)	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1903. év végével
	Tivadar ev. ref. egyházk., u. p. Mező-Tarpa (évi 10 kor.)	
515	Tóbiás Gyula, ev. ref. lelkész, Felső-Láncz	24.—
	Toró Dénes, ev. ref. lelk., Szt-László, u. p. Sz.-Udvarhely	
	Tornyc-pálcza ev. ref. egyházközség, T.-Pálcza	18.—
	Tóth Dezső, joghallgató, Sárospatak	
	Tóth István, ev. ref. lelkész, Légenyemihály	24.—
520	Tóth István, ügyvéd, Pozsony	
	Tóth János, földbirtokos, Halas	12.—
	Tóth János, ref. lelkész, Nagy-Barcza	
	Tóth Kálmán, ev. ref. lelkész, Deáki	
	Török István, közjegyző, Halas	
525	Turai ev. ref. egyházközség, Tura	6.—
	Turkevei Casino, Turkeve	
	Tuzséri ev. ref. egyházközség, Tuzsér	
	Ugornyai ev. ref. egyházközség, u. p. Vásáros-Námény (évi 10 kor.)	
	Ujfejtői ev. ref. egyházközség, Ujfejtő	
530	Ujhelyi Miklós, iparos, Miskolcz	6.—
	Uzoni ev. ref. egyházközség, Uzon	30.—
	Vadas Gyula, ev. ref. lelkész-tanító, Csermő	
	Vadásy István, ev. ref. lelkész, Noszvaj, u. p. Bogács	
	Vadász Pál, ev. ref. lelkész, Sajó-Szt-Péter	12.—
535	Vaikó Pál, kir. tábl. bíró, Budapest	48.—
	Vajda Mihály, ev. ref. s.-lelkész, Böösháza	
	Vámosatyai ev. ref. egyház, u. p. Barabás (évi 10 kor.)	
	Varanay Lajos, ev. ref. lelkész, Uj-Bars	24.—
	Varga Antal, ev. ref. lelkész, F.-Bátka	
540	Varga Ferencz, ev. ref. lelkész, Csitt-Szentiván	90.—
	Varga József, ev. ref. lelkész, Padány, u. p. Alistál	
	Varga Lajos, ev. ref. lelkész, Nagy-Rabe (Biharm.)	
	Varga Sándor, ev. ref. lelkész, Győr-Szemere	
545	Varságh Béla, gyógyszerész, B.-Csaba	
	Vas Mihály, ev. ref. lelkész, Gégény, u. p. Demeccser	
	Vásáros-Náményi ev. ref. egyházközség, V.-Námény (évi 10 kor.)	
	Vasmegyeri ev. ref. egyházközség, Vas-Megyer	
	Vattay László, ev. ref. lelkész, Rimaszécs	
	Dr. Végh Sándor, ügyvéd, Kunhegyes	6.—
550	Velky Béla, ev. tanító, Kandoros	
	Vencsellői ev. ref. egyházközség, Vencsellő	
	Veresmarti ev. ref. egyházközség, Veresmart	
	Veress Bálint, ev. ref. lelkész, Henczida	
	Dr. Veress Endre, tanár, Kolozsvár	12.—
555	Vértési Sándor, ev. ref. főgymn. tanár, Miskolcz	24.—
	Vitus Lajos, nyug. tanár, Szászváros	18.—
	Vladár Ervin, földbirtokos, Bánfalva	54.—
	Vojtkó Pál, tanár, Sopron	
	Vönöczki ág. hitv. ev. egyházközség, Vönöczk	
560	Vörösmarty István, gondnok, Alsó-Dabas	12.—
	Wass Lajos, ev. ref. lelkész, Bodok	12.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1903. év végével
565	Weidlich Pál, kereskedő, Miskolcz	
	Wiegandt Artur, főmérnök, Halas	
	Zachár Samu, ág. h. ev. lelkész, Ratkó	
	Zalai ev. egyházmegye, Kővágóörs	
	Zápszonyi ev. ref. egyházközség, u. p. Mező-Kászony (évi 10 kor.)	
570	Zarándi Bertalan, ref. segédlelkész, Miskolcz	
	Zathureczky Gyula, gondnok, Baróth	6.—
	Zeheri Lajos, kir. járásbíró, Hódmezővásárhely	6.—
	Zeyk Gábor, földbirtokos, Diód	60.—
	Dr. Zilah Benő, járásbíró, Halas	
575	Zilah István, gazdálkodó, Halas	
	Zombory Andor, gymn. tanár, Sárospatak	30.—
	Zombory Gedő, ev. ref. lelkész, Megyaszó	60.—
	Zsákai ev. ref. egyház, Zsáka	
	Zsigmond Károly, ev. ref. lelkész, Hosszúfalu	
578	Zsóry Gusztáv, földbirtokos, Edelény	6.—
	Zsóry György, főszolgabíró, Ozd (Borsódm.)	12.—
	Zsurki ev. ref. egyházközség, Zsurk	

E) Segítő tagok.

(3 korona tagsági díjjal minden évben.)

5	Babó Benő, földbirtokos, Halas	
	Babó Elek, iparos, Halas	
	Babó Sándor, iparos, Halas	
	Ifj. Bartek Lajos, tanár, Halas	
	Bernáth Lajosné, tanár neje, Halas	
10	Özv. Bontovits Mártonné, Budapest	
	Csűrös Sándor, bibliaárús, Budapest	
	Dr. Dobó Menyhért, főgymn. tanár, Halas	
	Dr. Dobozy István, főorvos, Halas	
	Eperjessy Istvánné, Debreczen	
15	Fadgyas Sándor, hivatalnok, Halas	
	Farkas Elek, Halas	
	Farkas Dezső, Halas	
	Ifj. Furó Lajos, Halas	
	Fülöp Sándor, főgymn. tanár, Halas	
20	Gaal Gábor, ny. rendőrkapitány, Halas	
	Id. Gaal István, gazdálkodó, Halas	
	Gerjén ev. ref. egyház, Gerjen	
	Hermán Dénes, pénztárnok, Halas	
	Jurány Gusztáv, prot. lelkész, Franz Joseffeld, u. p. Bjelina	
Kellner Samu, Halas		
Kémeri Benő, iparos, Halas		
Kémeri Gyula, ellenőr, Halas		

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1903. év végével
25	Keresztes József, iparos, Halas Özv. Kerekes Józsefné, Poroszló Dr. Kolozsváry Kiss István, földbirtokos, Halas Kovácsik János, ev. egyh. II. feletgyelő, Csorvás Füleki Kovács Mihály, Debreczen Kovács Károly, főjegyző, Halas	3.—
30	Kristóf József, főgymn. tanár, Halas László István, gazdálkodó, Halas Makai István, jegyző, Halas Marosillyei ev. ref. egyház, Marosillye Martini József, tisztviselő, Halas	3.—
35	Musa Benő, ügyvéd, Halas Dr. Nagy Mór, ügyvéd, Halas Id. Nagy Pál, gazdálkodó, Halas Papp Gizella, tanítónő, Halas Papp Vilma, Halas	
40	Rocsek József, főgymn. tanár, Halas Silling Elek, ny. tanár, Halas Simon Mihály, gazdálkodó, Halas Stimakovits Ilonka, Halas Sütő Pál, ev. ref. tanító, Morkócz	3.—
45	Szabó Garbai István, iparos, Halas Szabadi Gizella, Bpest, VII., Zugló-utca, községi óvoda Szabadi Aranka, Bpest, VII., Zugló-utca, községi óvoda Szekér Károly, jár. aljegyző, Halas Szűcs Ferencz, gazdálkodó, Halas	
50	Szüle Lajos, malomtulajdonos, Halas Topán Imre, földbirtokos, Halas Tóth József, tanító, Budaörs Turóczy István, jegyző, Halas Id. Tury József, gazdálkodó, Halas	
55	Vajna János, gazdálkodó, Halas Vass Árpád, főgymn. tanár, Halas Vértesaljai ev. ref. egyházmegye (négyzseres tagság- gal), Seregélyes Zilah János, gazdálkodó, Halas	

KÉRELEM.

A Társaság t. tagjait bizalommal kérem, hogy lakás-változtatásukat nálam bejelenteni sziveskedjenek. — A kinek a címe vagy esetleg a hátraléka nem helyesen van kimutatva, helyesbítés végett méltóztassék hozzám fordulni.

Budapest, IV., Deák-tér 4.

BENDL HENRIK,
a társulat pénztárnoka.

A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába 1904. évi szeptember hó 1-től 30-áig befolyt összegek kimutatása.

1. Alapító tagok kötvényei után 5% kamat. 1904-re: Kecskeméti ev. ref. egyház. 1903 és 1904-re: Alsó-Némedi ev. ref. egyház.

2. Rendes tagoktól évi 12 koronával. 1901-re: Mester János Matisfalva. 1904-re: S. Szabó József Debreczen, Borbély József Százfa, Kovácsy Kálmán Rákospalota, Sztelhló Gerő Besztercebánya, Besztercebányai ev. egyesület, Papp Károly T.-Inoka. 1903-ra: Vékony Sándor Mezőtúr, Gömöri Péter Selyeb, Barthalos Mór B.-Kis-Szöllös. 1903 és 1904-re: Varga László A.-Némedi. 1902-re: Borsos Károly Mezőtúr. 1902—1904-re: Demjén Márton Veszprém. 1905-re: Famler G. Adolf Torzsa. 1902 és 1903-ra: Jausz Vilmos Sopron.

3. Pártoló tagoktól évi 6 koronával. 1904-re: Csizmadia Jenő Bánhorvát, Kapi Béla Pápa, Dózsa József Tata, Kovács Károly T.-Palkonya, Csantó Károly Sajó-Ecseg.

4. Előfizetés Szemlére: Kolozsvári unit. papnövelde 12 kor.

5. Károli-alapra: Hegedüs Sándor elnök úr a Koszorú XI-ik sorozata írói honoráriumára 906 kor. Ujvidéki perselypénz 233 kor. 53 fill.

Összesen befolyt 1439 kor. 53 fill.

Budapest (IV., Deák-tér 4.), 1904 október 1.

Bendi Henrik,
társ. pénztárnok.

A Magy. Prot. Irodalmi Társaság HÁZI KINCSTÁR

könyvsorozatában megjelentek és Hornyánszky V. társulati bizománysnál (Budapest, V., Akadémia bérháza) kaphatók:

I. kötet.

Csendes órák.

Írta Miller J. R. Fordította Szász Károly.

Ára vászonba kötve 2 korona
Finomabb papíron nyomva, félbörkötésben 4 „

II. kötet.

Mártha és Mária.

Írta Barde Eduard. Fordította Vargha Gyuláné.

Ára vászonba kötve 2 korona

III. kötet.

Áhítat szeretet.

Írta Szaboleska Mihály.

Ára kötve 2 korona
Finomabb papíron nyomva, félbörkötésben 4 „

IV. kötet.

Jézus nyomdokain.

Írta Sheldon. Fordította Csizmadia Lajos.

Vászonkötés ára 2 korona

Tájékozás

a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság felől.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság célja, hogy az evangéliumi protestáns tudományos egyházi és népszerű vallás-erkölcsi irodalmat művelje, terjeszse, s az egyházi életet evangéliumi alapon irodalmi uton ápolja és fejlessze. Ezekre a célokra jelenleg a következő kiadványai szolgálnak:

I. Protestáns Szemle.

Protestáns havi folyóirat. Megjelenik (július és augusztus kivételével) minden hónap 15-én, évenként 10 füzetben 40 íven. Tartalmát iránycikkek, tanulmányok, kisebb monografiák, hazai és külföldi egyházi és irodalmi szemlék képezik. Cikkei a tudomány színvonalán állnak, de a nagyközönség által is élvezhető módon népszerűsítőleg vannak kidolgozva. *A Protestáns Szemlét a Magyar Prot. Irod. Társaság pártfogó, alapító, rendes és pártoló tagjai tagdíj fejében kapják.* Előfizetési ára nem tagoknak egész évre 18 kor. Most a XVI-dik évfolyam járja.

II. Tudományos könyvek.

Tudományos egyházi, főleg egyháztörténeti művek sorozata, melyben kidolgozott egyháztörténeti eredeti monografiák és theologiai tudományos munkák jelennek meg. Évenként egy kötet, 20–25 ív terjedelemben; eddigelé 16 kötet. A Társaság *pártfogó, alapító és rendes tagjai tagdíj fejében*, a többi tagok kedvezményesen aron kapják.

III. Egyháztörténeti Adattár.

M. prot. egyháztörténeti okmányok gyűjteménye. Évenként egy kötet, 10–12 ív terjedelemben. Eddig 3 kötet. *A pártfogó, alapító és rendes tagok tagdíj fejében kapják.*

IV. Házi Kinestár.

Vallás-erkölcsi építő könyvek sorozata, főleg a művelt közönség számára. I. kötet: *Csendes órák*, angolból fordította *Szász Károly*, dunamelléki püspök; II. kötet: *Mártha és Mária*, francziából fordította *Vargha Gyuláné*. III. kötet: *Áhitat szeretet*. Vallásos költemények, írta *Szabolcska Mihály*. IV. kötet: *Az ő nyomdokain*, angolból fordította *Csizmadia Lajos*. *A segítő tagok tagdíj fejében kapják, a többi tagok külön fizetés mellett.* Ára csinos vászonkötésben minden egyes kötetnek 2 kor., diszkötésben 4 korona.

Mindeme kiadványok megrendelhetők a Társaság főbizománysánál, *Hornyánszky Viktor könyvkiadónál* (Budapest, Akadémia bérháza). *A reklamációk is hozzá intézendők.*

V. Koszorú.

Vallás-erkölcsi népies kiadványok sorozata. Elbeszélések, életrajzok, történeti rajzok, hitelesítő traktátusok. Évenként 10 füzet, eddig 110 füzet. *A segítő tagok tagdíj fejében kapják, a többi tagok külön fizetés mellett.* Ára füzetenként 8 fill., 15 füzetből álló kötetenként 1.60 kor., 5 füzetből álló kötetenként *Protestáns Családi könyvtár* címen 60 fill.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak tagja lehet bármely magyar honfi és honleány, a ki a Társaság célját előmozdítani hajlandó s ez iránti szándékát vagy a titkárnál (*Szöts Farkas*, IX., Kálvintér 7. sz.) vagy a pénztárnoknál (*Bendl Henrik*, IV. ker. Deák-tér 4. szám a.) bejelenti. *Pártfogó tag egyszer-mindenkorra ezer koronát fizet vagy kötvényileg biztosít, alapító tag egyszer-mindenkorra kétszáz koronát fizet vagy biztosít a Társaság javára. Rendes tagok évenként 12 korona tagdíjat, pártoló tagok évenként 6 koronát, segítő tagok évenként 3 koronát fizetnek.*

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

SZŐTS FARKAS,

THEOL. AKADÉMIAI TANÁR,

A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 8 kor.

BUDAPEST,

HORNÝÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA

1904.

TARTALOM.

Lapszám

I. Értekezések és tanulmányok.

1. A Biblia és a társadalom. (második közlemény) *Kapi Béla* . . . 461
2. A protestánsok együttes tanácskozásainak első nyomai. *Thuri Etele* 471
3. A Protestantizmus és szocializmus. *dr. Márk Ferencz* . . . 489
4. A giródtótfalui ref. egyház elpusztulása. *Berey József* . . . , 496

II. Tárca.

1. Utasítások a kassai ref. lelkész részére. 1726—1755. *Révész Kálmán* 508
2. Végszó a budai zsinat tagjainak névsoráról. *Zoványi Jenő* . . . 516

III. Irodalmi szemle.

a) Hazai irodalom:

1. *Dr. Bartók Gy.*: A ref. egyházak presbyteri szervezete. *V. F.* 518
2. *Dr. Prohászka Ottokár*: Konferencia-Beszédek, melyeket az Urak fővárosi Mária-Congregációjában tartott 1903—1904. *dr. Tüdős István* 520

b) Külföldi irodalom:

- Das alte Testament im Lichte des alten Orients. *Alfréd Jeremiás* . 524

Társulati értesítő.

1. Az újvidéki közgyűlés határozatából, tisztelettel fölkérem a M. P. Irod. Társaság tagjait, hogy a Társaság kiadványainak terjesztésében minél számosabban és minél buzgóbban részt venni sziveskedjenek. A nép számára legalkalmasabbak a *Koszorú füzetei* (eddig 110 füzet), a művelt közönség számára a *Házi Kincstár* kötetei (eddig 4 kötet), továbbá a *Tudományos Könyvek* (monografiák) kötetei (eddig 16 kötet) és *Drummond: Természeti törvény a szellemi világban* cz. világhírű munkája, melyből a második kiadás a napokban hagyta el a sajtót. A terjesztés feltételeiről Hornyánszky Viktor társulati bizományos (Budapest, V. Akadémia bérháza) nyujt tájékoztatást.

2. Szintén az újvidéki közgyűlés határozatából tisztelettel kérem a Társaság tagjait, hogy tagdíjaikat, a hátralékosokat pedig, hogy hátralékukat a Társaság pénztárnokához (Budapest, Deák-tér 4. sz.) minél előbb beküldeni sziveskedjenek.

Budapest, 1904. november hó.

Szöts Farkas,
a M. P. I. T. titkára.

A BIBLIA ÉS A TÁRSADALOM.

(Második közlemény.)

A mai értelemben vett *családi élet*ről a keresztyénség előtt úgy szólván nem is szólhatunk. Igaz, megvolt a házasság, mi a családi életnek mindenkor alapját képezi, de az ugyancsak nélkülözötte az erkölcsi jellemvonást. A cél nem önmagában, nem is az emberekben rejlett, hanem a rajtuk kívül levő államban. Az állam fenntartása, erősítése az egyetlen cél, a mint az a spártai törvényhozásban elég világosan kifejezésre jut. Nem is a szabad önelhatározás, hanem az állam kényszerítő hatalma a házasságkötés alapja, mondja minden erkölcsi szégyenkezés nélkül a nagy *Plato*. S mivel a házasság nem önmagáért, hanem az államért van, csak következetes marad ama követelésében, hogy a házasság az állam felügyelete alatt álljon. Hiszen államérdekről van szó, a cél: egészséges, erős polgárok nemzése. Azért int a „törvényekről“ írott munkájában, hogy a szelidlelkű lehetőleg erélyessel lépjen házasságra. Ha pedig az állam ezen egyesülést másként elérni nem volna képes, akkor a rábeszélés útján (ἐπείθοιτα πείθειν) kell a cél megvalósítására törekedni.

Aristoteles pedig annak a szeretetnek, mely a házasság megkötésére készíti az embereket, nem ad az érzelmek között magasabb helyet, hanem az evés-ivás vágya mellé helyezi. Hogy milyen volt ez a családi élet s milyen volt abban a nőnek állása, elgondolhatjuk. Sokszor az egész óvilágnak a családra, avagy a nőre vonatkozó társadalmi felfogása megjelenik egy-egy nyilatkozatban, s ennek súlya annál nagyobb, minél kiválóbb az a férfiú, kinek ajakáról elhangzott. Talán nem érdektelen, ha *Plato*, *Aristoteles* nyilatkozataihoz fűzöm még a szintén nagy *Demosthenes* megjegyzését, melyben az egész kor iránya kifejezést talál. „Hetárainkat (ἑταιρας) a kék kielégítésére, ágyasainkat (παλλακίδες) az élet mindennapi fenntartására, feleségeinket (γυναίκας) törvényes gyermekek nemzésére tartjuk.“ És midőn e kijelentést tette az a nagy szellem, azt bizonyára arczpirulás nélkül tette, s nem gondolt

arra, hogy jön még egy oly korszak, mely ebben botránkozás követ találja. Ilyen volt az óvilág felfogása a nőről s a családi életről. A nőt megvetette, erkölcsi értékét fel nem ismerte. Akkor is, midőn látszólag magához emelte, felejtette, hogy méltóságának alapja az anyai méltóság s a gyöngéd nőesség. A házasság előtte természeti közösség volt, minden magasabb czél, nemesebb erkölcsi rendeltetés nélkül, tisztán az állam szolgálatában. Nem is volt abban férj- és hitves között a hűség, bizalom, szeretet ama kölcsönös érzelme, mely szentélyé avatja az otthont. A gyermekek és szülők viszonya is nem lehetett igazi erkölcsi viszony, hiszen a gyermekek jövődjére felett az állam határozott; neveltetésük is nem a szülői szív édes gondját képezte, hanem az állam feladatát. Azaz gyermek és szülő viszonyáról nem is szólhatunk, legfeljebb gyermek és atya viszonyáról. Az édes anya számításba nem jött. Az óvilágban az ideális állapot az, ha az anyák nem is tudják, melyik az ő gyermekük. Az állam nevében adnak nekik tejet, de hatalmuk fölöttük nincsen. Emlőjüket hol az egyiknek, hol a másiknak nyujtják, nem is csak szeretetből, hanem kényszerből is, úgy hogy felnevelt gyermekük van, de nincsen édes gyermekük.

Férjnek és hitvesnek viszonyáról sem sok szó esik. Jellemző, hogy midőn *Aristoteles* a családról, mint az államélet alapjáról szól, mindenekelőtt az úr és rabszolga viszonyáról beszél, s csak azután emlékezik meg a férj és hitves, atya és gyermek viszonyáról, de a két utóbbi közül egyikre sem talál jellemző kifejezést, úgy hogy mindkettőt magának kell megalkotnia. (Pol. I k. 2. fej.) — A hitvesnek viszonya a férjhez, a feltétlen alárendeltség viszonya. A családban egy úr volt csak: a pater familias. Jogkörét feleségével, gyermekeivel, minden házához tartozóval szemben a római jog jellemzően jelöli a manus, s a potestas szóval. Szabadkéz, korlátlan hatalom volt ez. A iudicium domesticum pontjai között ott találjuk ama jogát, hogy a bűnöst halállal is fenyítheti: ius vitae ac necis.

Már pedig abban a családi életben, a hol a nőnek méltósága oly durva sértésnek volt kiszolgáltatva, a hol a ház urának csak jogairól volt szó, kötelességei ellenben a pater familias maiestásának tág és önkényes körébe voltak utalva, igazi boldogságról, igazi erkölcsi viszonyról szólni nem lehet.

Ezzel a nagy vonásokkal megrajzolt képpel ellenkezni látszik a római jognak a házasságra vonatkozó meghatározása: „Nuptiae sunt coniunctio maris et feminae consortium omnis vitae, individua vitae consuetudo, divini et humani iuris com-

municatio". Tehát a házasság a teljes életre való életközösség, az isteni és emberi jognak közössége.

És valóban ez a meghatározás sokakat vezetett arra a gondolatra, hogy az óvilág családi élete nem oly sötét, mint rendszeren rajzolják. Ezek azonban felejtik, hogy ez a törvény is a stoikus philosophia hatása alatt keletkezett, mely a gyönyörben kifáradt nép jobbainak nemesebbre vágyódását jelzi ugyan, de sokkal későbbben nyert tételes alakot, semhogy jótékony hatását az egész népre éreztethette volna. Különben is az „omnis vitae“ közelebből meghatározva nincsen abban, s az alatt az óvilág felfogása szerinti élet értendő; e mellett azután nem szabad szem elől téveszteni azt sem, hogy az óvilág jellemvonását annyira magán viselő isteni jog éppen nem azonosítható az erkölcsi törvénnyel. Úgy, hogy daczára azon meghatározásnak, mit a római jog a házasságra vonatkozólag megállapít, fentarthatjuk előbbi ítéletünket, s azt mondhatjuk: az óvilágban a házasság nem állott a megkívánható erkölcsi magaslaton, mert nem bírta célját önmagában, s megszentelődjét az ethikai mozzanatban; nem is volt az más, mint a pusztá természeti közösség.

Ezt a házasságot találta a biblia alapján felépülő *kereszténység* maga előtt. S ama állítás, hogy a bibliának a társadalomra tényleg van hatása, mindenekelőtt a családi életben találja a maga bizonyosságát. Az újszövetség a maga egyszerű, lassanként a köztudatba befogadott kijelentéseivel a házasság fogalmát kiegészítette. Nemcsak nem, hanem egyszersmind erkölcsi életközösség az. Erkölcsi életközösség azonban csakis akkor lehet, ha nem a külső kényszer, nem is a külső érdek, hanem a megegyező erkölcsi világnézet, s a szívek természetes vágyódása által jön létre. Az újszövetség hatása következtében változott a házasság célja is. Nem pusztán a fajfenntartás eszköze az, a mint hogy nem is csak az állam érdeke teremti, hanem ott van mindig az egyes egyén érdeke, úgy hogy a cél: az emberi tehetségek harmonikus kiművelése, az emberi lényeg teljes kifejlesztése. S ezen alapgondolatból kiindulva megteremtette az újszövetség a népek meggyőződésében a házasság ama fogalmát, mit a mai kor is mint igazat ismer el, s melynek minél tökéletesb módon megvalósítására ma is törekedni kell. *A házasság erkölcsi életközösség, emberi hivatás.* Ez az alapgondolat azután magában rejti a családi élet képét is. Megmutatja egyszersmind: minő viszonynak kell fennállnia a házastársak, gyermekek és szülők között. A házastársak között a szeretet, hűség, bizalom viszonya, a gyermekekkel szemben a gondoskodó szeretet viszonya. De

ezzel nem elégszik meg, hanem még egyet állít oda, — az Istenhez való viszonyt — és ez a felelősség viszonya. S ebben rejlik a házasság és családi élet valláserkölcsei jellege. A keresztyénség-szülte átalakulás a családi élettel kezdődött, de azután mind nagyobb tért ölelt magához. A nagyobb körhöz vezető sugár pedig a *nevelés* volt, a mely az emberiség fejlődésében oly döntő jelentőségű, s a mely szintén egészen új irányt vett a keresztyénség hatása következtében.

Midőn a bibliának a társadalmi életre tett hatásáról szólunk, — méltán emlékezünk meg elsöben is a családi élet-ről, nemcsak azért, mert ebben szemlélhetjük az öntudatosabbá váló társadalmi élet első körét, hanem egyszersmind azért is, mert ebben birjuk az öntudatos társadalmi élet alapját. A társadalom erkölcsi látképén a sötét és világos helyek változása attól függ, minő erkölcsi fokon áll a családi élet. S a nemzeteknek története is arról tesz bizonyosságot, hogy a fejlődés, a jólét hanyatlása, avagy emelkedése az erkölcsiséggel, az erkölcsiség pedig a családi élettel függ össze. Mert a mint igaz, hogy az egész társadalmi élet boldogságának a családi élet képezi melegágyát, úgy igaz, hogy az igazi családi élet a tiszta erkölcsiségnek szentelt temploma.

Ezen igazságok a házasságra vonatkozó törvényekben is érvényesülnek. A jogtudomány a mellett, hogy a házasságot, mint jogi társulatot tekinti, nem felejtkezik meg arról, hogy az erkölcsi társulás is. S alapfelfogását, — mely azután a törvénymegalkotás munkáját irányítja, — a házasságnak helyesen megállapított fogalma képezi. E szerint „a házasság két különmemű személy közt kötött, *erkölcsi, szellemi és testi* teljes életközösség s az ebből eredő viszonyok tekintetéből formált egyesülés“. Ezen helyes meghatározás biztosítja a házasság valláserkölcsei jellemvonásának megkivánható méltóságát, s biztosítja a házasságnak a törvény előtt helyes megítélését. Hogy mennyiben valósul meg a mai társadalomban a házasság eme fogalma, arról később lesz alkalmunk szólni.

*

A társadalmi élet második nagy körét az *állam*-ban látjuk magunk előtt. Legyen szabad a bibliának, illetőleg a keresztyénségnek az államra tett hatását is röviden körvonalaznom, s e pontnál is bizonyitanom munkám elvi részében felállított viszony helyességét.

„Az állam az embereknek jogtörvények alatti egyesülése“, mondja *Kant*. És ez a meghatározás minden államra találó. Az óvilág letűnt államaira éppen úgy, mint a mi korunkban

fennálló államokra. De ez a meghatározás megmutatja egyszersmind, hogy ha a keresztyénségnek egyáltalában van hatása az állam fejlődésére, akkor az csakis a jogtörvény átalakításában található. És ez természetes is. Hiszen az a törvény, melyben az állam jogi viszonya kifejezésre jut, nem önmagától keletkezik, nem is az egyes törvényhozó elméjének köszöni a maga lételetét, hanem az a törvény az időben és az idő által a történelem folyamán jön létre. Nem egyéb az, mint a társadalomban munkálkodó meggyőződésnek tételes alakban megjelenése. Ezért mondja *Montesquieu* a törvények szelleméről szóló munkájának első sorában: hogy „a törvények a dolgok természetéből származó szükségképeni viszonyok“. A mi a társadalmi köztudatban lassanként kialakul és mint meggyőződés sugárik vissza, az áll előttünk az államot közelebből meghatározó jogtörvényben.

A bibliának, különösen pedig az újszövetségnek kellett hatnia az államra. Tartalma igaz nem államtan, nem törvény, nem is jogbölcselet, ezt nem találunk benne. Hanem találunk oly szellemet, mely az államtant, a jogbölcseletet, a törvényt létrehozza, mely az emberek lelkét áthatja, életét irányítja és ez a keresztyénség világnézete. Minél jobban és jobban hódított a keresztyénség a szívek és lelkek birodalmában, minél inkább lett életkönyvvé a biblia, annál inkább közeledett az állam a keresztyén állam eszméjéhez.

Magában véve akármilyen szilárd és erős lehetett az óvilágnak több állama, nem tartjuk a helyes államnak, mert hiszen az államot alkotó tényezőkről, az emberekről helytelen fogalmat alkotott magának. A mit a családi életnél láttunk, itt is azt tapasztaljuk. Az egyén érdeke megsemmisült az állam érdeke mellett. Az állam nem azért állott fenn, hogy polgárainak boldogságát biztosítsa, hanem a polgárok éltek azért, hogy az állam fennmaradása biztosítva legyen. És az állam megfosztotta őket természetes jogaiktól, elnémitotta vágyaikat, lábball taposta emberi lényegük követelését, — mert ő maga volt a cél, a mindennek föléje emelt állam. Hiányzott az emberi melóság tudata. Így azután az óvilág megelegetett azzal, ha jogtörvényében biztosította az állam fennállását. Nemcsak hogy az egyes ember egyéni céljainak megsemmisítésével rendezte törvényeiben a polgár és állam viszonyát, hanem a büntetőjog tanúsága szerint még a vallás és erkölcs elleni bűnökről is csak akkor vett tudomást, ha ezek egyszersmind az államot is veszélyeztették. Az ily jogtörvény hatalmas államot teremthetett, de boldogságot alig. Nem lévén meg benne az erkölcsi tartalom, nem volt meg a fennmaradás biztosítóka sem. És az

óvilág polgárai az érzéki élvezetek mámorában felejtették el elégedetlenségüket, bölcsői pedig saját szellemük gazdagságából önmaguk alkották meg egy ideális állam képét. De ezt az ideális államot csakis egy új jogtörvény teremthette meg. Az új jogtörvényt csakis a társadalmi felfogás átalakulása hozhatta létre. Ezt az átalakulást pedig a biblia és a keresztyénség szülte. Ez az óvilág romjain a hajnalhasadás.

A *biblia* mindenekelőtt az ember erkölcsi fogalmát állította oda. Isten képére teremtett teremtmény az, a ki élethivatását önmagában bírja. És ezzel az állam elé állította azt az erkölcsi törvényt, melyet szem elől téveszteni sohasem szabad. Így lett az *állam célja*: polgárainak boldogsága. De a keresztyénség szelleme azt a boldogságot is közelebről meghatározta s ezzel a társadalmi élet oly mezőire irányította a jog és törvény figyelmét, mely az óvilágban teljesen ismeretlen volt. Rámutatott két hatalmas társadalomalkotó erőre: a szeretetre és az igazságra, s megtanította az államokat e kettőt harmoniában tartani. És megmutatta, hogy e kettő kiegyezése hozza létre azt a békességet, mire minden államnak törekednie szükséges, s e békességben találja meg minden ember azt a boldogságot, mit élethivatása betöltésének tudata hoz létre.

Az államnak itt érintett célja és rendeltetése annyira befolyásolja egész szervezetét, hogy az egyik jogtudományi író, *Dahlmann* ama állítását, mely szerint „a tudatos államképződés a keresztyénséggel veszi kezdetét“, nem tarthatjuk túlzottnak. Annál kevésbbé adhatunk helyet az ellenvetéseknek, mert az államnak továbbfejlődése, jogrendszerüknek kialakulása bizonyosság az állítás igazsága mellett.

A keresztyénség az állam helyes céljának megállapításával az egész jogrendszert átalakította. Más lévén a cél, a törvények is, — melyek az eszközöket képviselik, — más alakot öltöttek. Így a keresztyénség úgy szólván egészen átalakította a *családi jogot*, s ennek előbbi ridegségét is a szeretet melegével pótolta. Az anyának biztosította anyai méltóságát s általában a nőnek az őt megillető helyet. A felebaráti szeretet uralomra jutása, különben a jog többi terén is észrevehető. A rabszolgák, ezek a szegény élő szerszámok, emberi méltóságuk legelső biztosítékának, a szabadságnak visszanyerését, a keresztyénség befolyásának köszönik. Mert míg azelőtt a rabszolgák helyzete elszomorító és reménytelen volt, addig a keresztyénség az Isten képére teremtett embert, a felebarátot, a testvért mutatván meg bennük, nemcsak hogy sorsukat sokkal elviselhetőbbé tette, hanem felszabadításukat is mindenképen megkönnyítette. Elég, ha e pontnál a római

jog ismeretes törvényére utalok, mely a rabszolgák felszabadítása céljából még a templomi szent edények elzalogosítását is megengedé. Az elhagyott özvegyek, atyátlan, anyátlan árvák, betegek és nyomorékek sorsa szintén biztosítékot nyert a keresztyénség szelleme által létrehozott jogrendben. Szóval az állami élet minden egyes rétege lassanként átalakult, s az egész állam saját törvényeiben mutatta feltétlen meghajolását a keresztyénség szelleme előtt.

Különösen szembeötlő az egész átalakulásnak mélyebb jellege, ha a *büntető törvénykönyv* lapjaira tekintünk. Az óvilág a büntetésben rendesen a visszatorlás elvét követi. A büntetés éppen azért lehetőleg egyenértékű az elkövetett bűnnel. A tolvaj elveszíti vagyonának egy részét, mert mást meg akart vagyonától fosztani. Azt pedig, ki a félszeműnek szemét kiszúrta, mindkét szeme világától megfosztották, hogy miként büntettének áldozata, úgy ő is semmit se lásson. Az irányító eszme tehát: a visszatorlás. A büntetés mértéke: a külső cselekedet.

A keresztyén világ a szeretet törvényét betöltve a büntetésben részint az isteni jog visszaállítását, részint pedig a javítást látja. És midőn irányító eszméül e kettőt fogadja el, nem elégszik meg csak a külső cselekedettel, hanem egyszerű képmind azok belső, létrehozó okait is tekintetbe veszi. A két korszak között fennálló eme különbséget egy egyszerű kép szemlélteti. Midőn az óvilág ítéletet mond, az ítélet serpenyőjébe a bűnös cselekedetet teszi, a másik serpenyőbe pedig a büntetést, s úgy állapítja meg annak mértékét. Ellenben, midőn a keresztyén világ szolgáltat igazságot, az ítélet egyik serpenyőjébe, igaz, egymagában helyezi oda a bűnös cselekedetet, de a másik serpenyőbe oda helyezi a bűnös szívet, lelkét, kedélyvilágát, a bűnös cselekedet egész genezisével. És mikor ítéletet mond, akkor sem felejtí, hogy ember az, a ki előtte áll, s hogy Isten képére teremtett az a bűnös, éppúgy, mint az ítéletet kimondó bíró.

Már az eddig mondottakban is benne rejlik, mi emeli a keresztyén államot az óvilág államai fölé. Nem más, mint annak az *erkölcsi törvénynek* fönsége, mely ismeretlen volt a klasszikus népek korában. Ők csak azt a törvényt ismerték, mit az állam legjobb meggyőződése szerint megalkotott. De nem ismerték azt az írásba nem foglalható, paragrafusokban fel nem dolgozható erkölcsi törvényt, melynek örök kútforrása a biblia, az isteni kijelentés okmánya. Nem tudták azt sem, hogy ez az erkölcsi törvény sok tekintetben a tételes törvény forrása, minden esetben pedig annak normája. Ezt az

igazságot csakis a keresztyénség vezette diadalra. S ez az igazság adott új irányt az állam fejlődésének. S azóta is, ha a haladást, tökéletesbülést vizsgáljuk, meggyőződhetünk arról, hogy az nem egyéb, mint az erkölcsi törvénynek mind nagyobb és nagyobb térhódítása. Az erkölcsi törvényt nevezhetném a tételes törvényhez való viszonyában a jogrend lelkének, mert ez az éltető erő, mely az állam fennállását biztosítja.

A keresztyénségnek az erkölcsi törvényben nyújtott eme ajándékát nem szabad kicsinyelnünk. Nem szabad annál kevésbé, mert a költő szavát: „minden ország támasza és talpköve a tiszta erkölcs“, a történelem ugyancsak megerősíti. Ezen megerősítő szavában bizonyosságot szolgáltat egyszerűsmind arról, hogy nem a tételes törvény, hanem az erkölcsi törvény a nemzeteket fenntartó hatalom. Nem a törvény külső alakja, hanem annak szelleme biztosítja az állam fennállását. Ott van az óvilág aláhanyatlott ékessége: — Róma. Jogi tudománya előtt késő századok tudós világa tisztelettel áll meg, s méltán látja abban a követésre méltó mintát. Olyan az, mintha az alkotó művész elméje márványból készítette volna el a tételes törvény műremekét, mely büszkén állva mosolyogja egyéb emberi alkotások megsemmisülését. De ne felejtjük, hogy ma már csak a római jog áll fenn, — az is csak mint történeti jog, — a római nép nincsen többé Nagy tudással megalkotott jogrendszere fennállását biztosítani nem tudta. A tételes törvények kora ideig-óráig tartott, azután elvesztette értékét, mint az a külső alak, melyet tartalmától megfosztottak. Hiányzott a testből az éltető lélek, a jogrendből az erkölcsi törvény. És „Róma ledőlt, s rabigába görnyedt“.

A keresztyénség által nyújtott erkölcsi törvény, melynek megbecsülésére a történelem tanít, határozott viszonyban áll a tételes törvényhez. De ezt a viszonyt ne értsük félre! Nem azt jelenti ez, hogy az erkölcsi törvény bele akar nyulni a jog hatáskörébe. Nem ily szerepre az erkölcsi törvény vágyik. Jól tudja, hogy a jogot nem pótolhatja, sőt azt ő maga sem nélkülözheti. De igenis oda áll a jog mellé, s vele együtt munkálkodik, oda áll a jog fölé, s fölötte bíraskodik. Kijelöli a célt, melynek megvalósításán együttesen fáradoznak s megadja a vele nem ellentétes törvénynek a szentesítést. Az erkölcsi és tételes törvény eme viszonya a keresztyén állam fogalmának elutasíthatlan postulatuma. Annak minél teljesebb megvalósítására a keresztyén államnak teljes erejéből törekednie kell.

A két törvénynek most érintett viszonya egy határozott követelést zár magába. A tételes törvénynek, — így hangzik ez a követelés, — sohasem szabad ellenkeznie az erkölcsi

törvénnyel. S a követelés komolysága oly erős, hogy azt a tényleges viszonyok, melyekben a tételes törvény sokszor ellentétben áll az erkölcsi törvénnyel, megszüntetni nem tudják. Az államnak, mely csak lassanként valósíthatja meg lényegét, mindenkor a két törvény megegyezésére kell törekednie, s jogrendszerét ezen elvnek megfelelően átalakítania. Erre készíti az államot saját jól felfogott érdeke, mert az erkölcsi törvényben létének támaszát és alapját bírja, tételes törvényeinek lelket és szellemet adó erejét.

És hogy a kívánságok nemcsak a theológus ábrándképei, hanem a való élet tényeit mérlegelő politikus intései is, mutatja az egész államtudomány fejlődése, melyben az erkölcsi törvény kellő méltatásra talál. A sok bizonyíték közül mindenekelőtt a jeles jogbölcész, *Ahrens* egy nyilatkozatára utalok: „A törvényhozók, publicisták, politikusok sohase felejtsek, mondja jogbölcseleti munkájában, — hogy nincs törvény, nincs intézmény, mely magát fenntarthatná, vagy valamely társadalmi haladást szülhetne, ha a morál, s a lelkiismeret törvényeivel ellenkezik. Nem szabad felejteniök, hogy azoknak az eszközöknek, melyekkel az emberekre hatni akarnak, nemcsak törvényszerintieknek és jogiaknak kell lenniök, hanem erkölcsieknek is. Mert a népek története ugyancsak drágán megfizette annak árát, hogy többé-kevésbbé muló érdekekért a morál örök elveit áldozatul vitte“. (*Ahrens*: „Természetjog, vagy jogbölcselet.“ 90. l.) Az erkölcsi törvény eme fontosságát hangoztatja *Montesquieu*, midőn azon meggyőződésnek ad kifejezést, hogy csakis az erény által lehet kormányozni a népeket. Ugyancsak az erkölcsiség nagy jelentősége domborodik ki *Paul Janet* előtt, midőn kinyilatkoztatja, hogy a politikát az erkölctől elválasztani nem lehet. („P. J. A politikai tudomány története“. I. 30.) Jogbölcészeknek ily nyilatkozatai bizonyítják, hogy az erkölcsi törvény teljes méltatásra talál a jogi tudományok körében, s e méltatásban bírjuk a jogrend helyes fejlődésének megnyugtató biztosítékát.

És ezzel előnkbe állítottam, minő hatással volt és van még most is a biblia szelleme a társadalom egy nagy körére, az államra. Ha szabad az elmondottakat rövid tételekben összefoglalnom, úgy azt mondhatom: a biblia és a keresztyén-ség szelleme az állam elé új célt tűzvé ki, azt teljesen átalakította, s az ember lényegét az emberiség közkincsévé tévén, a jogrendszeret is újjá teremtette. A szeretet szellemével enyhítette s új irányba terelte az állam büntető hatalmát, az erkölcsi törvény elutasíthatlan követeléseinek feltárásával pedig ellenőrző hatalmat, elérendő célt és szentesítő

erőt nyújtott a tételes törvényeknek. Mindezzel a biblia munkál a maga feladatán. Azt a társadalmat, mely családban, államban határozottabb körvonalak között jelenik meg, vezeti a benne rejlő erkölcsi eszmének: — az istenországának megvalósítására. Úgy, hogy maga a történelem, a társadalom eddigi fejlődése ékes bizonyosság, hogy a biblia és társadalom viszonya tényleg fennáll, s a könyvek-könyve a maga újjáalkotó erejét az emberiség körében mindeddig érvényesítette.

Az a különbség azonban, mely az államban található tényleges viszonyok és az istenországa között fennáll, figyelmeztet minden embert azon kötelességekre, melyek államépítő munkájára vonatkoznak. — Szinte hallom a „kötelesség“ szóra az ellenvetést. Mit tehet e téren az egyes ember, mit tehet a vallás, az egyház? Valóban az egyház nem teremtheti meg az állam jogrendjét, mert hiszen az egyház nem tételes törvényeket alkotó testület. Nem is nyújthatja a bibliában a polgári életet irányító törvényeket, mert hiszen a biblia nem törvénykönyv. És mégis a kötelesség továbbra is fennmarad: minden embernek, minden egyháznak közre kell munkálnia az állam jogrendjének megalkotásánál. És a kötelesség eme parancsoló szavában adva van a teljesítés lehetősége. Mert ne felejtjük, hogy az a törvény, az a jogrend a kor köztudatának kifejezője. Ha tehát befolyást akarunk nyerni a jogrendre, akkor a társadalom köztudatát kell czélunknak megfelelően átalakítani. Akkor azokat az eszméket, melyeket az istenországa megvalósulása érdekében a tételes törvényben óhajtunk látni, — a szívek — és lelkek közkincsévé kell tenni.

Ez pedig nemesak a törvényhozó államférfi hivatása, hanem minden igaz ember hivatása.

A bibliának részint a családi életre, részint az államra gyakorolt nagy átalakító hatását ezzel szemünk elé állítottam. Valóban úgy látjuk, hogy abban a szent könyvben új élet csirái rejlenek. A történelem eme bizonyágtétele reánk annyival inkább fontos, mert ez táplálja mi bennünk azt a keresztényen hitet, hogy a biblia eme átalakító erejét nem fogja elveszíteni sohasem. S hogy minő nagy szükség van erre az erőre, minő messze van még korunk az eléje kitzűzött nemes ideáltól, egy pillantás a *jelenkori társadalom erkölcsi arczképére, megmondja.*

Pápa.

Kapi Béla,
ev. püspöki titkár.

A PROTESTÁNSOK EGYÜTTES TANÁCSKOZÁSÁNAK ELSŐ NYOMAI.

A hitvallások felett való ádáz küzdelem, sok baj kútforrásává lett a magyar protestáns egyházban, melyek közül legnagyobbak közé tartozik az, hogy a két testvérfelkezezt tagjai egymás ellen fordultak, a helyett, hogy az evangéliumi eszméket egyesült erővel diadalra segítették volna. Az 1591. évi Csepregi colloquium után, mind jobban nyilvánult az ellentét, jóllehet egyesek ezután is igyekeztek a jó békességet fentartani, de mikor gróf Nádasdy Ferencz a birtokain levő lelkészeket a Formula Concordiae aláírását követelte, s a kik ezt nem teljesítették, azokat a szolgálatból nemcsak elbocsátotta, hanem uradalmaiban meg sem tűrte: a teljes szakadás bekövetkezett. Reczés János, Thokoics György, Klaszkovics István esperesek nagy buzgalommal jártak el azon tisztükben, hogy földes uruk akaratját a maguk törekvésével egyesítve, az alattuk levő lelkészekkel az Egyesség könyvét aláírassák. Ámde nem ment ez minden nehézség nélkül, mert ha később aláírták is, a keresztyén szabadság megsértését látták az arra való kényszerítésben. Thesaurarius Pál közzei lelkész nyiltan ki is fejezte ezt 1596 márczius 11-én kelt Reczés Jánoshoz küldött levelében:¹ „Vettem eszemben ellenem felgerjedett haragját kegyelmednek, kinek nem kellene lenni. Mert kész vagyok mindenkor az egyességre és békeségre, sőt a szolgálatra is, a miben tudok szolgálni kegyelmednek. *A könyv alá való subscribálásra pedig nem kényszeríthet senki*, hanem, ha valaki kételkedik bennem, vegye elő az én vallásomat tőlem és kész vagyok előadni, Szent Péter ama mondása szerint: Legyetek mindenkor készek megfélelni

¹ Magyar Nemzeti Múzeum. Fol. Lat. 2077. jelzésű kézirat gyűjteményéből.

nagy alázatossággal és becsülettel azoknak, a kik számot akarnak venni a ti bennetek való reménységről. (I. Pét. III: 15.) Tisztelem és becsülöm az úr ömagyságát, mint kegyelmes uramat, de *ömagysága sem kényszeríthette volna kegyelmeteket is, hanem a kiben kételkedett volna, vetett volna számot vele ömagysága és így a szétszakadás nem lett volna közöttünk.* Mindazáltal, a mit én velem ér kegyelmed, kész vagyok törekedni benne, hogy ha egyességnek kell lenni, legyen“ . . .

De a kőszegi lelkész nem egyedül volt, a ki Reczések eljárását helytelenítette. Soós János loosi lelkész is vele tartott, s 1596 márczius 18. írja neki: „Hirt semmit jó Pál uram nem írhatok, hanem a vislálók ma mennek ki Csepregből visitálni. Először is Andreas Budaeshoz mennek, valamint állja meg az sárt. Téthényi Imre¹ és Dániel igen bánják, hogy az írást tették a quaestiók alá, bizony, hogy én is igen pírngatom őket . . .“² Meg is nyerte érte az elfogultak kárhóztató ítéletét, de ő ezzel nem sokat törődött, a régi jó békesség helyreállításán munkálkodott tovább is. Mind a két rész érzékenységét jellemzi ugyancsak Thesaurariusnak, 1596 márczius 29-ről Soós Jánoshoz írt levele, mely egyúttal bizonyíték arra vonatkozólag is, hogy az agg Beythe István püspökkel az összeköttetést még mindig fentartották. Íme a levél:³ „Fitos Lénárt⁴ bizonynal írta Zriny uram ömagysága ispánjának, hogy pribékké lettél jó uram. Ha nem hiszed, hogy pribék vagy, ihon a levélnek a mássa. Tégy róla, ha bánod. Mindazáltal más bizodalmmal vagyon kegyelmed felől mind addig, míg amoda nem subscribálsz, a hová nem illik s nem méltó. Várom vala Ujvárról hozzám kegyelmeteket, jeles halakat is készítettem vala bizony reá. De nem jöve erre kegyelmetek, kit bizony igen bántam. Hétfőn csak előttem szaladtatok el Bükkről, kin is igen bankódtam etc. Ím egy éneket küldöttem kegyelmednek, énnekem is ugyan hozták, kegyelmed vegye jó néven tőlem.“ Ez az ének bizonyára „Az csepreghi Synatról, ott az praedikátorok között való meghasonlásról“ című históriás ének volt, melynek két végső versszaka szerint:

Ez éneket szerzék Nádasdy jószágában,
Kik praedikátorok valánk jószágában,
De az igazságért valánk bucsúztatásban,
Isten hozzád immár én jó Nádasdy uram.

¹ Czenki lelkész.

² Levele a Magy. Nemz. Múzeum említett gyűjteményében.

³ Ugyanott.

⁴ Sárvári lelkész.

Írnak vala ekkor kilenczvenhatodikban.
 Mikor mind e dolgok lőnek az országban,
 Kin a keresztyének, kik vannak ez országban,
 Vannak nagy keserves bánatban és sirásban.¹

Sírátták a mi szegény eklézsiánk állapotját, a sok eláradott botránykozások miatt és kenyeret kérő családjukat, mint Thesaurarius írja 1596 április 10-ről Reczés Jánosnak és jól lehet igazolni igyekszik eljárását, s önérettel hangsúlyozza, hogy: „a mennyiben illik és méltó, mint tisztelendő uramat megkövetem, tisztelem és becsülöm; még nem estem kétségben a kegyelmed én hozzám való jó akaratjában. Az én kegyelmedhez való jó akaratomban is még kétségbe ne essék: még kegyelmetek mieink, mi meg kegyelmeteké vagyunk. Mert a *minemű pártütés közöttünk vagyon, és a miatt sok számtalan botránykozás, még kegyelmeteknek is fáj, mint szinten minékünk. Sőt senki oly keresztyén ember nincsen az egész országban, a kinek szive nem fájna rajta, a pápistáknak ha volna igen nagy örömük rajta és a hitben egyéb ellenségeinknek...*“ mégis tudatja vele, hogy kész subscriálni s úgy Reczést, mint esperesét, nemkülönben Nádasdyt kész megkövetni s kéri, hogy bocsássonak meg neki.²

Nem így Soós János, a ki az Egyesség könyvét 18-dik helyen még 1596-ban csakugyan aláírta,² de ez nem gátolta őt abban, hogy az egyesülésnek óhajtott létrejövetelén nemunkálódjék, s az összeköttetést Beytheékkal később is fentartotta. Reczés János nem hagyta ezt szó nélkül, ócsárolta Soós Jánost, a ki önmaga igazolása végett 1598 aug. 25-én Klaszekovics István, fertőnineni espereshez küldött levelében önértetes hangon mentegette magát a vádaskodás ellen, de egyszersmind hangsúlyozta álláspontja jogosságát. Mivel ez a levél egy lap azon kor történetéből, közlöm főbb pontjait! „Csodálkozom, sok embereknek hamis vélekedésén és ítéletén, hogy ok nélkül mindjárt felebarátjok felől ítéletet tesznek, a mint hallom én felőlem nagy sokan cselekesznek, s más keresztyén emberrel is el akarják hitetni az ő vélekedésüket. *Rágalmaztatom azért Reczéstől és más uraimtól is, hogy Meszlényben útközben találkozáván, bementem volt Beythe*

¹ A Magyar Nemzeti Múzeum: „Collectanea ad historiam ecclesiam protestantium in Hungaria“ című kéziratgyűjteményéből.

² A magyar nemzeti múzeumi kéziratár. Fol. Lat. 2077.

³ Summája azoknak az Articulusoknak, kikről vetekeések támadtanak az augustana Confession való tanítók között. Keresztur 1598. Előszavában.

uram gyűlésében; ha az okait megértené, mind ő, mind pedig mások megszűnnének afféle vélekedéstől. Önmagáról itél s nem hisz felebarátjának. *Még nem adtam oda azzal magamat, ha beszélgetni közikbe mentem.* Bécsbe ment, azért bécsi polgár, Prágába ment, ezért úr, micsoda következtetés ez. Törökkel beszél, azért török, pápistával beszél, azért pápista, ilyen az emberek itélete, melyből soha jó nem származik. *A miért kárhoztatom, hogy én Beythéhez esküdtem volna, oda adtam volna letett esküvéssel magamat,* bizony senki felőlem nem találta ezt mondani, sőt a miben lehetett, a magam egyszerűségével az ellenek szólóknak, ellenek szólottam; de szabad emberek mit itéljenek felőlem, tudom az én lelkiismeretemet, abban tartom magamat. Hanem mint senioromat, erről akarám megtalálnom kegyelmedet, hogy intse kegyelmed Reczés uramat, szűnjék meg a sok hiabavalóságtól, ellenkezéstől, szitkozódástól és rágalmazástól, ha mit én neki vétettem, kegyelmed mint seniorom törvényt hagyjon köztünk, ha az eklézsiának vétettem, mint úr vagyok-e én az eklézsiában, hogy az eklézsia nem bírna én velem? Egyik tagja vagyok az eklézsiának, noha Reczés uram el nem hiszi, igazabb tagja is vagyok ő nálánál. Mert Isten és az eklézsia bizonyosságom, hogy electus concionator vagyok, vagyon arról való szép testimoniálisom is, csak nem tudom, mit akar a jó Reczés uram. Lám nem várok semmit tőle, én gonoszat a jó uramnak nem kívánok: kegyelmed azért mint seniorom, tiszte szerint intse ökegyelmét, *hagyjon békét a sok zürzavarnak, maradjunk meg az atyafiúi szeretetben, legyen a spiritus unionis nálunk, ne háborogjunk, ne kisebbsük egymást semmi dologgal.* Ha miben vétkeztem az eklézsia ellen, azért kegyelmed seniorom, hogy megdorgálj, corrigálj; megtalálom én az eklézsziát róla, de *minden hazug embernek szavát egymás ellen nem kellene elhinnünk,* akárki mit mondana hátmegé, de szembe kellene a vádlót a vádlottal vonni, látnák meg, ha úgy vagy-e, avagy nincs? Én az eklézsziát meg nem vetettem, meg sem utáltam, el sem árultam, hogy ily titkon cselekszik a jó Reczés uram mindeneket. Ő lássa, ha megvet, de kegyelmed az én seniorom, nem Reczés, kegyelmedtől akarok én függenem az én részemről, tartozik azért kegyelmed vele, hogy Reczés uramnak én mellettem igasságomban szóljon kegyelmed.¹

Ez a huzavonás tovább is tartott, Pathay István dunántúli református püspök 1617. máj. 1-én Köveskúton tartott

¹ Magyar Nemzeti Múzeum Fol. Lat. 2077.

zsinaton nyilvános vitatkozást óhajtott tartani Zvonarics Mihály sárvári ág. hitv. lelkészszel, ki is tűzte a tételeket, de a vitatkozás elmaradt, Zvonarics nem jelent meg: ám az egyenetlenség tüzeit tovább is szította. Ez a zsinat rendelte el a helvét hitvallás latin és magyar nyelvű kiadását, s Pathay éppen úgy, mint Klaszekovics azon munkálkodott, hogy egyházkerületében, a saját hitfelekezeti jelleget ápolja. Utódaik sem nagyon törekedtek arra, hogy nagy békeességben éljenek egymással, sőt Kanizsai méltán haragudott is Nádasdyra, a miért a gosztonyi és szentmihályi egyházakba, daczára annak, hogy ez utóbbiban 200-zal többen voltak a reformátusok, mint az ágostaiak, mégis evangélikus lelkészt vittek be. Hiába tiltakozott ellene, hiába tett felterjesztést ez ügyben a nádorhoz, mind a két egyház az ágostaiak kezén maradt. Az ilyen esetek csak fokozták az elkeseredést, az irodalmi téren folyt harcról nem is szólva. A küzdelmes mult emlékein való tanúságul óhajtom ismertetni a martyánczi templompert, melynek elintézése, a két protestáns egyház együttes tanácskozásának első nyomaira vezet.

A vasvármegyei Martyánczon a XVI. század végén már rendezett anyaegyházunk volt, mert az 1599. évi dicalis összeírásokból bizonyos, hogy ekkor már lelkésze volt, mivel Hertelendy Mihály vasvármegyei főbíró ezen évben 4 forint 50 dénár adót szedett be az itteni concionatortól.¹ Névszerint ugyan nem ismerjük, de a tényen ez semmit nem változtat, annyival inkább nem, mert az 1601. évi összeírás szerint a martyánczi concionator 2 forint adót fizetett,² s mivel ez utóbbi adatból, valamint a vasvármegyei többi prédikátoroktól beszédett adóösszegekből az tűnik ki, hogy évenként két forintot kellett fizetniök, bizonyos, hogy 1598-ban már rendes lelkésze volt.

Az 1612. évi november 11., 12. tartott köveskúti zsinaton, melyen Szenczi Molnár Albert is jelen volt, Pathay István dunántúli reform. püspök Domjáni Mihályt a martyánczi lelkészi állomásra ordinálta,³ mely tényből, ezen egyház hitfelekezeti hovatartozandóságára vonatkozólag, azon következtetést mindenestre le lehet vonni, hogy református volt. Az 1618. nov. 1.—3. szentlőrinczi zsinaton, midőn a dunántúli reform. egyházkerület egyházait az esperességekbe beosztották,

¹ Az országos levéltárban levő szolgabírói összeírásokból.

² Ugyanott.

³ A dunántúli reform. egyházkerületnek az esztergomi hercegprimási főegyházmegeyi könyvtár kéziratárában levő eredeti jegyzőkönyvéből.

Martyánczot a vizlendvai egyházmegyébe sorozták. Ugyanez a zsinat az egyházi közigazgatási teendők ellátására az eszperesek mellé, illetőleg az ő segítségükre minden egyházmegyébe presbytereket választván: a vizlendvai eszperes Bereczki Péter mellé választott négy presbyter közül az egyik Domjáni Mihály martyánczi lelkész volt.¹

Domjáni Mihály hitfelekezeti álláspontjára vonatkozólag az eddig felsoroltakból is könnyen lehetne ugyan az ő református voltára következtetni, mégis ennek nagyobb bizonyágára felsorolom itt, hogy a dunántúli reform. egyházkerület következő zsinatain jelen volt: 1619. aug. 24. Körmenten, 1623. aug. 24. Szentlőrinczen; 1624. máj. 16. Körmenten; 1627. máj. 12. Körmenten, hol ismét presbyterre választották; 1629. márcz. 18. Körmenten, melyen az új püspöknek Kanizsainak mindnyájan kezük aláírásával kötelezték magukat az engedelmességre, s Domjánt itt ismét presbyterre választották; 1630. jún. 18—20. Pápán, 1633. május 8. Köveskúton, ezen zsinat aktái között fel van sorolva a 25 tagból álló egyházkerületi presbyterium, kik közül egy Domjáni Mihály martyánczi lelkész; 1634. máj. 16. Csöglén, 1635. máj. 8. Szentlőrinczen; 1639. máj. 25. Csöglén, 1640. jún. 19. Köveskúton; 1642. jún. 25. Szentlőrinczen; míg az 1643. máj. 19. csöglei zsinat jegyzőkönyvében neve az engedélyvel távollevők között fordul elő.² Valószínűen ekkorra már előregegett ez a 30 esztendőnél tovább, Martyánczon lelkipásztoroskodott derek férfiú, s talán az ő fia lesz az a Domjáni Mihály, a kit az 1649. szept. 14-én Pápán tartott zsinaton az újonnan választott püspök, Gál Imre veszprémi lelkész a martyánczi lelkészi állomásra felavatott,³ a ki azonban csak három évig volt itt lelkész, mert Hodossy P. István lázii reform. lelkész feljegyzéséből bizonyos, hogy az 1652. évi május 24-én Kajdon tartott zsinaton Rakicsányi Jánost ordinálták Martyánczra,⁴ a

¹ Ugyanott.

² A hivatkozott zsinatoknak ugyanott levő jegyzőkönyveiből.

³ Ugyanott.

⁴ Anno 1652. Die 24. Maii. Sunt candidati ad officium pastoratus in pago Kajd, Trans Rabum, per Clarissimum Dominum Virum episcopum *Emericum Gál*, et seniores: Dominum Georgium Szeli, Johannem Szeremlyei, aetatis meae 22. Steph. P. Hodosi, minister laziensis. Habuimus examine: De iustificatione nostra coram Deo, Opponens *Martinus Pomotyai*, minister Kajáriensis apud Balaton. Praeses *Johannes Kálnai*, rector *Papensis*. Ordinandi quinque: *Johannes Kálnai* in ecclesiam *Vépiensem*, *Johannes Kórodí*, in ecclesiam *Nanaiensem*, *Johannes Rakicsányi* in ecclesiam *Martyancziensem* et ego Stephanus P. Hodosi in ecclesiam laziensem. Apocalipsis 2: 20. Esto fidelis usque ad mortem, et dabo tibi

ki, midőn 1654-ben a Gyöngyös mellett levő Polyányba költözött,¹ az ágostai hitvallású atyafiak a templomot önhatalmúlag elfoglalták.

A martyánczi egyházra vonatkozó, s általam ismert, de eddig nem közölt adatokat azért soroltam részletesen elő, mert velük 1612—1654-ig igazolni lehet azt, hogy lelkészei a dunántúli reform. egyházkerület zsinataira jártak, felavátásukat ott nyerték, s az rendelte őket ezen egyházba: mégis a 42 évi jogfolytonosságra hivatkozóktól elvették a templomot. Már előbb egyenetlenség támadt a mindkét hitvallású evangélikusok között, úgy látszik, az ág. hitvallásúak nem akarták Rakicsányi Jánost predikátoruknak elismerni, s a kanizsai török agák elé vitték az ügyet, a kiktől még ma is megszívelendő és követésre méltó következő rendeletet vették: „Mi Kanizsa vég várának fő-fő agái, ti kik vagytok martyánczi polgárok, kicsinytül fogva nagyig, ezen levelünket látván, azt adjuk tudástokra, hogy ti közületek levő 14—18 falubeli polgárok, az egész vármegye pöcsétes levelével jöttek ide, megértettük mindazt, hogy van a levél irva, hogy minden ember a maga hitén megálljon, kálvinista kálvinista predikátort tartson, lutheránus lutheránust, és mindenik maga predikátorjának fizessen. *Mi kanizsai agák azt helyén hagytuk, ha fejetek kell, egymás hitin megálljatok, egymás között szépen, vesztegségben legyetek, mindkét hiten levő predikátorok egymás között békével legyetek, avagy éljetek. Mert, ha egymás között háborúság esik, fejetekkel fizetitek.* Lutheránus lutheránusnak fizessen, kálvinista kálvinistának fizessen, ehhez tartásatok magatokat. Ha a predikátorok török ispaja földit élék, tőle fizessenek, ha fejetek kell. Ehhez tartásatok magatokat. Kelt Kanizsán 1652. jún. 29.”² Ezt a szigorú parancsot azonban csak két évig tartották meg.

Ugyanazon kelettel a martyánczi predikátor is kapott egy parancsot, de hogy ez az egy hónappal előbb ide bocsátott Rakicsányinak szólt-e, vagy az ág. evang. papnak, vita tárgya lehet. Ha az előbbinek szólt, akkor egyedül ennek tapintatlan eljárása és fenhéjázó magaviselete miatt foglalták el a martyánczi templomot. Íme a sokat mondó parancs: „En

coronam vitae. Hodosi P. István feljegyzése: A tiszta életű Joseph patriarcha életének etc. Tyukodi Márton által irt s Váradon 1641. kiadott műve táblájának belső lapjára, mely megvan a pápai reform. főiskola könyvtárában.

¹ A hivatkozott eredeti jegyzőkönyv szerint.

² Magyar Nemzeti Múzeumi kéziratár Fol. Lat. 2077.

Muszel martványnczi ispaja, adom tudtodra, pap vagy-e, vagy mi ördög vagy? Vagyon híremmé, hogy a polgárokat üzöd, kergeted, magad pedig szelylyel ide s tova jársz. Hanem nihelyt ezen levelemet látod, ha az én falumban akarsz lakni, hát megbecsüljed a polgárokat, mert ha úgy cselekszel, mint ekkoráig cselekedtél a polgároknak: az én igaz török hitemre mondom, hogy bizony megbáncózol róla. Az én falumban pedig ne lakjál, mert ha meghallom, hogy ott lakol, bizony mindjárt oda megyek s a házadat meggyűjtöm.¹ Mint mindjárt látni fogjuk, a martványnczi lakosokról a dunántúli ág. hitv. püspök Musay Gergely is úgy nyilatkozott, hogy kálvinisták. Tehát Muszel ispaja parancsa Rakicsányinak szólt, s miatta keletkezett ez a templomfoglalási per, mely földesúri pártfogással a kisebbség javára dőlt el.

Mivel az 1647. évi XIII. törvényczikk alapján az elfoglalt templomok visszaadására kiküldendő biztosok kinevezése késett: a dunáninneni evangélikus státusó kérényt adott be a nádorhoz, s abban megsürgette a templomok visszaadását. Erre való hivatkozással gróf Pálffy Pál nádor 1651. április 5-én Sopron és Vasvármegyét felhívta, hogy rendeljen arravaló bizonyos főembereket, s a mi még azon határozatoknak végrehajtásából hátramaradt, azoknak intézkedése szerint vitesse végbe.² Egyszersmind ugyanazon napról kelt levelében gróf Batthyány Adámot is intette, hogy ha a törvény rendelkezése szerint a mindkét hitvallású evangélikusoktól elfoglalt templomok ügyének megvizsgálására, Vasvármegye részéről kiküldendő vallásügyi biztosok, az ország végzésének végrehajtására jószágaiba érnek, munkálkodásukat ne akadályozza s akadályoztassa, s újabb panaszra ne adjon okot.³ A nádor ezen intézkedésével gondoskodott a törvény végrehajtásáról, s a biztosok az 1647: VI. t.-czikk szerint, templom, paplak és iskola építésére visszaadták Vépen azt a jobbágytelket, melyből előbb a lelkészt kiűzték, s az 1552. évi kajdi zsinat, mint az előző lapon olvasható 4 alatti jegyzetből kitűnik, Kálnai Jánost ordinálta ide lelkészül. E részben megszűnt tehát a sérelem, de most meg a két prot. egyház állott egymással szembe és 1654-ben elfoglalták a martványnczi ág. hitv. evangélikusok a reformátusok templomát. Az ilyen esetekre vonatkozólag ugyanazon országgyűlés XIV. t.-czikke úgy rendelkezett, hogy a vármegyék a foglalókat 600 magyar

¹ Ugyanott.

² A Magyar Nemzeti Múzeum „Collectanea ad historiam ecclesias-ticam protestantium in Hungaria” című kéziratgyűjteményéből.

³ Ugyanott.

forintra büntessék, s felebbezés esetén az ügy az országgyűlés elé terjesztendő. És jöllehet az 1647:V. törvényczikk 8. §-a szerint is a vallásfelekezetek között felmerülő vitás ügyek az országgyűlés jogkörébe tartoznak: mégis az történt, hogy a martyánczi templomfoglalási ügyben nem az országgyűlés, hanem az itt jelenvolt protestáns képviselők ítélkeztek. Megállapodásukat okiratba foglalták és aláírták, melyet, mint a két prot. egyház együttes tanácskozásának első nyomaira vezető okmányt, im itt közlöm:

„Mi, az evangélikus status, úgymint urak, vármegyék, özvegyek és szabad városoknak ezen jelenvaló nemes országgyűlésre elküldött követei, adjuk emlékezetül, a kiknek illik ezen levelünknek rendiben, hogy miután a martyánczi eklézsia végett, mely Vasvármegyében van, ezen jelen való nemes országunk gyűlésében, a helvét hitvallású urak részéről, panaszképen kinyilvánítottatott volna előttünk, miszerint azon martyáncz eklézsia ágostai hitvallást követő urai, néhány ürügy alatt, a templomot nem régen magukénak tulajdonítván, az ágostai hitvalláson levők a helvét hitvallású hallgatókat a martyánczi templom tulajdonjogában háborgatták, mely eklézsia miatt maguk között, rút és gyűlölséges alkalmatlanságok jöttek közbe és arról maguk között meg nem egyezhetvén, az evangélikus status, az egymás között levő szeretetnek megerősítésére, azon dolognak elintézését jelenlétiünkben, ezen nemes országgyűlés alkalmával elhatározta és közösen megállapította. Melyre nézve a Dunántúl való ágostai eklézsiaak püspökét, Musai Gergelyt, és a helvét hitvallású eklézsiaak esperesét, Szeli Györgyöt, az elmúlt április hónap utolsó napjára ide Pozsonyba felhivatván, ő kegyelmük jelenlétében, a mindkét részről jelenlevő hallgatókkal, először is bizonyos, mind a két részről, úgymint ágostai és helvét hitvalláson levőktől arra rendelt atyánkfainak jelentését meghallgatván, azon vitás kérdés általunk kölcsönösen megállapítottatott, ki egyenlítettett és következőképen intéztetett el: Megbizonyosodván mi előttünk világosan, hogy ember emlékezetétől fogva, azon martyánczi eklézsia és templom a helvét hitvallású hallgatóké volt, és most is Martyánczon helvét hitvallású hallgatók laknak, és hogy azok is bevádoltattak az ágostai hitvalláson levő leányegyházakban s fárákban kívül lakó hallgatóktól, mely eklézsia és templom a martyáncziaknak az 1647:XIV. törvényczikk erejénél fogva odaitéltetett volna. Tehát jelen határozatnak erejénél fogva, a megnevezett martyánczi anya-eklézsia és templom, mivel azon helyben az egész község, kettőt kivéve (a mint megirt Musai Gergely

püspök úr által előttünk felmutatott iratból kitetszett és megértettük) helyvét hitvallásúakból áll, maradjon a helyvét hitvallású hallgatók számára minden, az egész parochiával, iskolával és minden azon egyházhoz, nemkülönben a parochiához és iskolához régtől fogva tartozandókkal, valamint a személyi járandóságokkal és jövedelmekkel együtt, teljes joggal. És az ágostai hitvallású lelkészt, mostantól számított egy hónapon belül, tartozzanak kivinni Martyánczról az ágostai hitvallású hallgatók, a maguk leányegyházukba az 1647. évi XIV. törvényczikkben irt büntetés terhe alatt. És mivel azon anyae gyháznak többi között két leányegyháza vagyis fárája van, úgymint Szent Sebestyén és Szeszvéta, azon két leányegyház maradjon az ágostai hitvallású azon megyebeli avagy falubeli lakosoknak és hallgatóknak, hasonlóképen azon leányegyházakhoz tartozó jövedelmekkel és hallgatóknak személyes tartozékaikkal együtt, kik tartozzanak magukat okvetlenül ezen határozatunkhoz mindenekben alkalmazni az 1647. évi XIV. törvényczikkben irt büntetés terhe alatt és semminemű szín és ürügy alatt ezen végzést egyik részről se merészeljék megsérteni. Ha közülük egyik vagy másik, akárminemű szín vagy ürügy alatt ezen végzés ellen vétene, s meg nem tartaná, akkor ezen végzésnek erejével az 1647. évi XIV. törvényczikkben irt büntetésen felül, az illető egyházi fenytékkal is sujtassék, s a végzést meg nem tartó félnek lelkitanítóját minden isteni szolgálattól, püspök és esperes uraimék, most és jövőre mindig, az előirt törvényekben feljegyzett módon és lelkiismereti kényszerítésből is mindaddig felfüggeszszék, míg a végzésnek megsértője a sértett félnek teljes elégtételt nem adott. Ennek nagyobb és bizonyosabb erejére, püspök és esperes uraimék aláírása és pecsétje alatt, hasonló módon mind a két félnek adtuk levelünket. Kelt szabad királyi Pozsony városában, 1655. május 1-én. *Musay Gergely*, a dunáninnyi ág. hitv. egyházak püspöke. *Szeli György*, pápai lelkész és esperes. *Ostrosics Miklós*, *Ostrosics Mátyás*, *Mednyánszky Jónás*, a felséges erdélyi fejedelem követe. *Wittnyédi István*, sopronvármegye követe. *Natl Lipót*, Sopron város követe. *Berényi György*, a felséges erdélyi fejedelem követe. *Barna György*, Abauvármegye követe. *Teöreök Zsigmond*, Barsvármegye követe. *Dobay András*, Sárosvármegye követe. *Gombássy Mátyás*, Kőszeg városának követe. *Zaborszky Gábor*, Szepesvármegye követe. *Nándori Bene János*, Nógrádvármegye követe.“¹

A martyánczi templomot tehát a helyvét hitvallásúaknak

ítélte a protestánsok együttes bizottsága. Musay Gergely ág. ev. püspök, tisztében híven eljárni óhajtván, mindjárt Pozsonyból való hazaérése után, egy szépen írt levélben közölte a határozatot a martyáncziakkal. „Tudva vagyon — úgymond — kegyelmeteknél, hogy mind én, s mind kegyelmetek a kálvinistákkal, a magyarországi evangélikus státus által behivattattunk Pozsonyba a martyánczi templom, parochia és hozzájuk tartozandó jövedelem felől. Hogy azért kegyelmetek megértse, *mit végeztek evangélikus uraimék mind a két részről:* szükségképen kellett kegyelmeteknek tisztem szerint megírom. A kegyelmetek közt való veszekedésnek meghatározása azért e szerint lett: hogy a martyánczi templom, parochia, iskola, minden hozzájuk való tartozandóságaival együtt, a helvét hitvallásúak számára rendeltetett, azon okból, mivel Martyánczon inkább mind helvét hitvallásúak laknak, és két lutheránusnál több azon helyben nincs. Szent Sebestyént és Mindszentet pedig hozzávaló jövedelmeivel a lutheránusok számára rendelték, úgy, hogy a martyánczi parochiából a mi vallásunkon való predikátor kimenjen mindjárt, ezen jelenvaló pünkösdi havában, és azután ne legyen szabad Martyánczon lutheránus predikátornak lakni, hanem kálvinistának. Szent Sebestyént és Mindszentet se legyen szabad kálvinistának, hanem lutheránus predikátornak lakni. Én azért tisztem szerint hagyom és parancsolom a predikátornak, hogy a parochiából kiköltözködjék és a helvét hitvallásúaknak engedje Martyánczot. Mert valaki akármely részről ez ellen cselekszik, a 14. törvényczikk szerint hatszáz forinttal büntetettik, mely levélre mind az evangélikus statusnak, s mind minekünk egyházi rendeknek, kezünk irását kellett tennünk mind a két részről. Ennekem azért ezen végzéshez kell magamat tartanom.“¹

A martyáncziak azonban tudni sem akartak a templom átadásáról, megkeresték azért a földesurat, venné őket védelmébe. Nem is csalódtak benne. A református vallásban született, a grófi rangért Pázmány által katolikus vallásra térített Batthyány Ádám 1655. jún. 6-ról így válaszolt nekik: „megértettük leveletekből mit irjatok a martyánczi templomnak eligérése felől, mely lett volna itt Pozsonyban a lutheránus superintendens által, a kálvinistáknak, mind a földesurak, mind a hallgatók akarata ellen. Írhatjuk azért bizonyosan, hogy a lutheránus superintendens a mit cselekedett, sem az ország előtt, sem a földesurak előtt nem jelentette meg, a mint hogy értjük, hogy néktek sem volt híreteké. Azért

¹ A Nemeskérről 1655. máj. 8. kelt levél *ugyanott*.

atyámfiai, a superintendens parancsoljon rendet a maga sajátjából, *mi nem engedjük a mi földesúri méltóságunkat senkinek. Kálvinista uraim legyenek határukban: ha ti nem akartok kálvinistát bevenni, nem köthetik erővel redtök magukat.* Ha pedig ezenkívül cselekesztek, a mi hirünk nélkül, lássátok, de mi a kálvinistáknak nem engedjük az anyaeklézsiát.“¹

Földesurukat tehát teljesen megnyerték az evangélikusok, s hatalmas pártfogójuk oltalma alatt a köteles engedelmességet sem tanusították többé egyházi felsőségük iránt és semmit sem adva püspökük levelére, sem az országgyűlésen jelen volt mindkét hitvallású evangélikus követek határozatára, mint az egyházi közigazgatásban eddig ismeretlen hatóságra: belekapaszzkodtak Battyhány levelének azon pontjába, hogy a prot. követek együttes megállapodása semmit sem ér, mert arról az országgyűlés és a földesrak nem tudnak semmit és felebbeztek a püspök által nekik adott utasítás ellen, az 1655 évi június 9-én tartott szakonyi zsinatra.

„Az egész martyánczi lutheránus hallgatóság“ nevében beadott felebbezésben elmondják, hogy nem régiben a püspök predikátorukra reáírt, és megparancsolta neki, hogy nagy sietéssel a fára házból kihordozóskodjék, s azt üresen hagyja. Hogy miért? nem tudják. Ők eddig az igaz ágostai hitvalláson voltak, s nem adtak okot és alkalmat arra, hogy lelkipásztoruktól megfosztassanak, hogy a püspök miért adta templomukat a kálvinistáknak, nem tudják, de bizonyos az, hogy ők jobbágyok, a fundus nem az ő tulajdonuk, hanem a földesúré, ők nem rendelkezhetnek azzal, s földesuruk akaratja ellen senkinek örökös fundust nem adhatnak. Igaz, hogy az egész templom a fárával együtt az övéké volt, de a fundus nem; avagy nem nagy botránkozás-e, kérdik, hogy minden igaz ok nélkül megfosztatván őseik temetőhelyétől és templomuktól, hanyat-homlok a tévelygésre romoljanak, megtiltván attól, hogy a lutheránusnak semmi köze, sem temető helye ne lehessen ott! Ez ellen protestálnak, ők nem okai semminek sem, nem is lesznek, de földesuraik akaratja nélkül templomukat senkinek nem engedik. Fontolják jól meg, hogy egy lélek elvesztése mit jelent. Arra kéri azért a szakonyi zsinatra egybegyűlt lelkiatyáikat, hogy lelkük sérelmét meggondolván, ne bántsa addig lelkitanítójukat, míg az ország gyűlése véghez nem megy és a vallásügyi biztosok ki nem mennek.² Mint Musay Gergelynek egy mindjárt említendő leveléből kitű-

¹ Ugyanott.

² Ugyanott.

nik, a dunántúli ág. hitv. egyházkerület szakonyi közgyűlése, ezen kérelmet elutasította, s a martványzi templom és lelkész kérdésben a protestáns követek együttes határozatában foglalt álláspontra helyezkedett.

A martványzi ág. ev. lelkész, a földesúrra és néhány hallgatójára támaszkodva, tovább is ellen állt és közvetlen egyházi hatósága határozatának sem engedelmeskedett és sem a templomot nem adta át a reformátusok által e végre kinevezett küldötteknek, sem a parochiából nem ment ki. S mivel ezen küldöttség jelentéséből világosan kitűnt, hogy a lelkész makacsságán és engedetlenségén tört meg a végzés véghez vitele, tehát az 1655. augusztus 20-án Kajbon tartott részszinat nevében és megbízásából, a június 2-án püspökké választott Szeli György, továbbá Szeremlei János esperes, felsőöri, Bői János körmendi és Pápai Dávid Imre szentpéteri lelkészek tudatták ezt Musay Gergely ev. püspökkel és elégtételt kértek. Figyelmeztették arra, hogy az országgyűlés folyása alatt az evangélikus státusok egymás között kölcsönös megegyezéssel megegyeztek ugyan a martványzi eklézsia felől, s abba ő is beleegyezett és híflekezete részéről alá is irt, ők is ahhoz alkalmaztatták magukat, kellő időben bizonyos személyeket elküldöttek, hogy az eklézsia kezükhöz visszaadassék. De nem tudják, micsoda esztelen féltékenységből az ottani evangélikus lelkész, a maga részére megnyert hallgatókkal, a pozsonyi végzésre mit sem adva, küldötteiket nem bocsátották be, sőt kemény és gyalázatos fenyegetésekkel ellentálltak, mely cselekedetük nekik nagyon fáj, mert bizony az meggondolatlan és jogtalan is volt egyszersmind. Arra kéri azért Musayt, hogy tartsa magát a végzéshez, hogy ezen dologban ne kelljen ismét fellépniök, s a martványzi eklézsia barátságosan és csendben bocsássa kezükhöz. Tudják, hogy a község makacsságának megzabolázására nincs hatalma, de arra van, hogy az alatta levő lelkészt az ottani szolgálattól eltúltsa és püspöki hatalmával onnan eltávolítsa és ez által a végzést véghez vigye, hogy több zűrzavarra ok ne adassék és a harmadik félnek kaczagásra út ne nyitassék, s más illetlen egyenetlenségek is ne következhessenek.¹

A dunántúli evang. püspököt is bosszantotta ez a dolog, s az engedetlen lelkész ellen egész erélylyel lépett fel. Nem érti — írja Krisán Tamás muraszombati espereshez,² hogy a

¹ Levelük ugyanott.

² Musay Gergelynek 1655. szeptember 24. Nemeskéről kelt levele ugyanott.

martyánczi frater ilyen vakmerőségre veti magát, hogy sem az ő parancsolatának, sem az elébbi szakonyi zsinat consistoriumának rendeletéhez, sem esperese tiszte szerint való intéésnek helyt nem ad, hanem még mindig a parochiában van. Tudatja vele, hogy a helvét hitvallásúak püspöke, espereseivel együtt, augusztus 20-iki kajdi részgyűlésükből megkereste s azt írja, hogy a pozsonyi végzés szerint saját hitvallású atyafiakat küldött Martyánczra, de az ott való frater a maga mellé vett hallgatókkal kemény és gyalázatos fenyegetésekkel fogadták őket. Mivel — úgymond — a nyakas községgel nem bír, mint a szakonyi generális gyűlésben is consistorialiter megparancsolták, hogy a lelkész ki menjen a parochiából, most is a szerint meghagyja és parancsolja, mert ezen dologban másként nem tehet, különben ha ki nem megy, tisztétől megfosztják. Végül arra kéri az esperest, járjon utána, mi lehet annak az oka, hogy a martyánczi lelkész parancsolatuknak eddig is nem engedett és ha ezután sem akarna engedni, arról őt mielőbb értesitse, hogy ő is kimenthesse magát a helvét hitvallásúak előtt. S ha a fráterre vagy valakire másra háramlik a törvényczikk szerint a hatszáz forintban való elmarasztalás, annak ő nem lesz az oka.

Mint Musay püspöknek egy későbbi leveléből látjuk, az ág. ev. lelkész ekkor elment a martyánczi parochiából; s ha eddig ő szította, a földesurakban bizva, az ellenállás tüzét, most a lelkész nélkül maradt egyház állt ki a küzdterre, és a „martyánczi ág. hitvallású hallgatóság“ nevében tiltakozott a templom átadása s a lelkész elmozdítása ellen. Igaz, hogy a Musay püspökhöz küldött levélben felhozott okok nem egyeznek meg teljesen a történeti igazsággal, de mint jellemző és egyházunk XVII. századi belső életére jelentékeny fényt vető okirat, méltán felhívja érdeklődésünket, annyival is inkább, mert ennek tartalmából kifolyólag a dunántúli ág. hitv. ev. egyházkerület még ezen évben egy elvi jelentőségű végzést hozott, mely tudtommal ma sincs hatályon kívül helyezve: ezért bő kivonatban ismertetem azt:¹ Mint lelki atyuknak ajánlják alázatos szolgálatukat Musaynak. Megértették — úgy mondanak, — hogy mit irt esperesüknek Krisának, és prédikátoruknak, mind a martyánczi templom felől, mind prédikátoruknak tisztítól való megfosztásáról, ha Martyánczról ki nem menne, és nagy siránkozva fájdalmasan érezték, hogy most már mintegy oktalan állat módjára kell

¹ Az 1655. okt. 31-ről kelt s Musay ág. ev. püspökhöz czimzett felterjesztés *ugyanott*.

élniök, és nem tudják, hogy miért. Mert azon végzésnek, a melyre püspökük a pozsonyi elmult országgyűlés alatt reá állt, semmi alapja nincs, nemcsak azért, mert *a végzést hozóknak nem adott sehol a nemes ország arra való hatalmat, hogy elvegye egyik féltől a templomot és másnak adja, hanem azért is, mert nem igaz, hogy ember emlékezetétől fogva a martyánczi templom a kálvinistáké lett volna, mert sohasem volt, csak Martyánczon lakóké, hanem a lutheránusoké is volt; és az sem igaz, hogy azon templomban ember emlékezetétől fogva helvét hitvallású lelkipásztor lett volna; az sem áll, hogy az 1647: XIV. törvényczikk alapján ítéltetett volna azon templom a martyáncziaknak, mert akkor nem is volt róla kérdés a nemes ország előtt, nem is szól azon törvényczikk az ágostai és helvét hitvallású hallgatók között keletkezett ellenkezések kiegyenlítéséről, hanem a római katolikus és evangélikus statut illeti; nem is volt Martyánczon valami templomfoglalás, mert ők ember emlékezetétől fogva mindig békességes használatában és birtoklásában voltak azon templomnak és ekléziának, s kezüknél is úgy maradt, mint törvényes birtokosoknál és utódoknál. *Jóllehet néhai Domján predikátor is lakott azon ekléziában, de ő előtte és ő utána is voltak mások, a kik nem voltak olyan színezők, mint ő, tetetvén magát lutheránusnak, de alattomban helvét hitvallású volt. Az egész hallgatóság jól tudja, mit tanított, mit nem, és ha kálvinistaságát világosságra vitte volna, sem akkori jó emlékezetű földesuraik, sem ők el nem szenvedték volna. De meg mi az oka, hogy mindnyájan nem lehettek kálvinistákká, holott akkor Domjánin kívül nem volt más egyházi emberük, és ő kegyelméhez gyóntak, s úgy gyóntatott, mint lutheránus minister.* Mindezeket megbizonyították volna Pozsonyban, de Nádasdy Boldizsár alispán odaküldött követeket a népek joga ellenére szidta, gyalázta, fenyegette, melyet ő kegyelme nem cselekedhetett volna, hanem mind a két félt meg kellett volna hallgatni. Az egy Istenért kérik azért Musayt, mint lelki attyukat, hogy ne háborgassa őket igaz vallásukban és lelkiismeretükben, s ne foszsa meg lelki tanítójuktól. Ám ők protestálnak egyáltalában, a lelkész közülük ki nem eresztik és kálvinistát nem engednek bevinni. Kérik Musayt, hogy mindezekről jól gondolkodjék s válaszát várják, mert a lelkész nem szolgál.*

Ebben a levélben különösen három dolog vonja magára figyelmünket. Egyik az, hogy a marasztalt fél legelsőben is az országgyűlésen jelenvolt protestáns követek együttes tanácskozási, illetőleg a vitás ügyek felett való határozathozatali

jogát tagadja s egyszerűen utal arra, hogy az ország sohasem adott nekik ilyen hatalmat. Pedig ez a martyánczi ügyben hozott végzés, mint kezdeményező éppen azon célból volt fontos, hogy a két protestáns egyház között felmerült surlódásokat és vitás ügyeket nem akarta az országgyűlés elé vinni, hogy ott csakugyan a harmadik, a mindkettőjüknél sokszorta erősebb fél, kárörvendjen egymással való veszekedéseik miatt. Azt hitték, hogy ha az országgyűlésen, a kath. clerussal és ezeknek befolyása alatt levő kath. képviselőkkel szemben, a protestánsok sérelmeit úgy, a hogy lehetett, orvosolhatták, akkor a saját egyházaik között dülő viszályt, illetékes egyházi tisztviselőik meghallgatásával, ha országgyűlésen kívül elintézik, a harmadik félnek felettük való méltó kárörömét, nemcsak elkerülik, hanem együttes tanácskozásaikkal, kölcsönös megegyezéseikkel, a két prot. egyház tagjai között a testvéri szeretetet is élesztik. S ime a martyánczi templomperben hozott végzésük ellen, éppen a sérelmet okozó fél nem nyugszik meg, pedig éppen ezért intézték el a prot. követek maguk között ezt az ügyet, hogy ne kerüljön az országgyűlés s onnan a vármegye elé, s rajtuk templomfoglalásért hatszáz forint birságot ne hajtsanak be. De ime a foglalók felül kerekedtek, s vakmerően még azt is emlegetik, hogy az 1647: XIV. törvényezikk, mely a templomfoglalókat büntetni rendeli, reájuk nem alkalmazható.

A másik dolog természetesen következett az előbbiekből: a lelkészt nem eresztik ki a parochiából, a templomot nem adják át, mert mindig az övéké volt. Ezen állításuk felett csak csudálkozni lehet. Hisz maga a püspök, Musay, sem számította őket az ág. evangélikusok közé, s hogy nem is Martyánczon, hanem ennek filiáiban voltak ők leginkább, a jelentés azon szavaival bizonyítható. mikor az ottani templomról azt mondják, hogy az nemcsak a martyáncziaké volt, hanem az övéké is.

Végül legjellemzőbb, a mit a harmincz évnél tovább közöttük volt Domjáni ígehirdetéséről, s úrvacsora szolgáltatásáról mondanak, melyet, mivel ostyával osztott ki, azt következtették, hogy ág. ev. volt, holott csak azt bizonyították vele, miszerint Martyánczon, úgy látszik, legtovább éltek az úrvacsorában ostyával a dunántúli reformátusok. Pathay és Kanizsai püspökök a XVII. század első felében nem egyszer utasították lelkészeiket, hogy az úrvacsorát kenyérrel szolgáltatassák ki, s csak az öregebbeknek engedték meg, hogy a hitben gyengék kedvéért, ostyát oszthassanak, de azért egyikük sem tartotta magát ág. hitvallásúnak.

Mikor a dunántúli ág. hitv. egyházkerület 1655. nov. 25-re Gencsen zsinatra egybegyült, melyen a pestis miatt ugyan sokan nem jelenhettek meg, de Musay püspökön kívül jelen voltak mégis Régeni Márton, Szentmiklósi János, Semptei Benedek esperesek, Mód Benedek és Fistrovits György al-esperesek s néhányan a lelkészek közül, mely alkalommal a lelkészi szolgálatra felavatták Vislicenus Györgyöt a sopronvármegyei Petersdorfra; Kőszegi Pintér Andrást a vasvármegyei Ratisdorfra, Turnicszai Basiliust a győrvármegyei Fölpéczre, Nagy Andrást a veszprémvármegyei Vaszarra; Tarnóczy Jánost a vasvármegyei Szent-Tamástra; Nagy Istvánt ugyanazon vármegyei Szent-Benedekre és Rusanics Mihályt a sopronvármegyei Vágra: a martyánczi ügyről is tanácskoztak, s ha a parochia és templom átadása, valamint a szolgálatot már nem teljesítő, az eklézsiából ki is költözött lelkész ügyében nem határoztak is, másnap a következő elvi jelentőségű végzést hozták: ¹ „Ezen zsinaton, nov. 26-án elhatároztatott, hogy ezután a testvérek közül mindenki, a saját illetékes esperesénél, évenként egyszer az úrnak szent vacsorájával éljen; vagy ha a szomszéd testvérek valamelyikénél élne, tartozzék tisztársától sajátkezüleg irt bizonyítványt kivenni és saját esperesének büntetés alatt átadni, a mit, ha valaki elmulasztaná, súlyosabb büntetés éri. Ezen intézkedés azért tétetett, mivel a kálvinisták közül némelyek ágostai hitvallás színe alatt, helvét hitvallás magvát szokták elhinteni és hallgatóikat ellenkező vallással megfertőztetni, mint mostanában rábizonyosodott a kassai egyházban Alvinczy Péterre, és a vasvármegyei martyánczi eklézsiában Domján Mihályra,² a kik az ágostai hitvallás igaz szolgáinak mutogatták magukat és ezen ürügy alatt lelkeiknek kárával, a

¹ In hac synodo 26. Novembris constitutum est, ut post haec, quilibet fratrum, apud suum competentem seniorem, singulis annis utatur sancti Domini Coena; vel si uteretur apud aliquem vicinorum fratrum, teneatur chirographum a confratre eximere, et suo seniori transmittere, sub poena, gravioris animadversionis, si quis neglexerit. Constitutio haec ideo facta, quia nonnulli ex Calvinianis soliti sunt sub specie augustanae confessionis helveticam confessionem inseminare, et auditores adversa religione inficere, uti haecenus compertum est in ecclesia Cassoviensia Petro Alvinczy, et in comitatu Castriferrei in ecclesia Martyánczensi a Michaele Domjan, qui semet ipsos venditarunt augustanae confessionis ministros sinceros, ast sub hoc titulo disseminarunt zizania Calvinisticae confessionis cum magno scandalo, et animarum dispendio.

² A dunántúli reform. egyházkerületnek az esztergomi herceg-primási főegyházmegyei könyvtár kéziratárában levő eredeti jegyzőkönyvében mindig és mindenütt Domjáninak van írva, azért én is így írom.

kálvinista hitvallás konkolyait nagy botránnyal széjjel-hintették.

Musay Gergelynek 1656. márcz. 24-ről Szeli György dunántúli reform. püspökhöz küldött leveléből megtudjuk a martyánczi eklézsia későbbi dolgát: Mikor — úgymond — Pozsonyból megérkezett, levelét Martyánczra muraszombati alesperes által szentháromság vasárnapján¹ beküldötte, melynek azonnal ellentmondtak és a postával Pozsonyba a földesurakhoz mentek, s kérésükre gróf Batthyány Ádám, Szécsiné, Forgáchné asszonyok Önagyaságaik, Meszlényi Benedek és Lipits Márton uraimék mind pártjukat fogták, ezért mikor a kajdi gyűlésből hozzá küldött levelet vette, s a martyáncziaknak megírta, hogy a lelkészt tőlük elveszi, azonnal ellent álltak és azt irták neki, hogy: kicsoda az, a ki hatalommal kálvinistát tukmál rájuk, bizony futva szalad, akárki lesz. Az esperes ugyan azt írta, hogy a fráter kiment a parochiából és félesztendőnél tovább lakott egy faluban, a honnan kálvinista részről való czéh mesterek vitték vissza a parochiába. Ő most már ennél tovább nem mehet, a hatalmasokkal ujjat nem húzhat.²

A martyánczi templom, parochia a földesúri pártfogással az ág. evangélikusok kezén maradt. A református egyház itt, mint annyi sok más helyen Dunántúl, teljesen megszűnt. Még az 1656. jún. 21—22. bódi egyházkerületi gyűlés jegyzőkönyvében fordul elő, mint a melyben a lelkészi állás üresedésben van, mely soha többé református részről be nem töltetett.

Martyáncz mai neve Mártonhely, lakosai nagyobb részben vendek. A XVII. századbeli magyar kálvinistákra nem volt szükségük az ausztriai befolyás alatt levő földesuraknak, a kik egyházuk horvát neve daczára magyarok voltak; ma magyar a helység elnevezése, de a lakosai nem azok. Szomorú tanuság, de fájdalom igaz.

Thury Etele.

¹ Mely ez évben május 23-ra esett.

² A Magyar Nemzeti Múzeum: „Collectanea ad historiam ecclesiasticam protestantium in Hungaria” című kéziratgyűjteményéből.

PROTESTANTIZMUS ÉS SZOCZIÁLIZMUS.

Nehéz idöket élünk mostanában. Mindenfelöl támadják, ostromolják az egyház bástyafalait, melynek pedig fundamentoma a Jézus Krisztus. Ellenségei ennek egyfelöl: a kihívó hitetlenség, másfelöl: a túlzó, sötét irányú reakzionárizmus. Az egyik táborban fennhéjázó göggel hirdetik, hogy az egyház túlélte magát, a vallás pedig csak gyermekeknek való mese. A másik részen perhorreszkálnak minden törekvést, a mi az egyházat a haladó korról kibékíteni akarván, s a közép-kori eszmék uralmát akarják visszaállítani.

Az egyház öreinek, ilyen áramlatok között, csakugyan részen kell állaniok. Jól fel kell magokat vértetni a hitnek, tudománynak és tiszta erkölcsnek minden fegyverével, ha a megtámadott falakat megvédeni akarják. Kezünkbe kell ragadnunk, lelkészeknek és világiaknak egyaránt, ama támadó és védőeszközt, melylyel egykor a pusztában bujdokló Izrael templomát mégis felépíté. A támadás sohasem volt erősebb, a védelem pedig jogosultabb, mint éppen a mult század hanyatló szakában és a jelennek hajnalán. A XIX. század emberei *elméleti* téren támadták a Krisztus egyházát. A XX. század szövívői pedig *gyakorlati* oldalról intézik az ellen a rohamot.

A keresztyénség túlélte magát: állítják gyakorlati ellenfeleink. Az egyház az ő elavult erkölcsi nézeteivel, a mit a gazdagság és szegénység, a felsőbbek és alattvalók közötti viszonyra vonatkozólag felállított, a modern haladó kor által, teljesen túlszárnyaltatott. A jótékonyságnak magasztalásával, — mely elvégre is nem jócselekedet, hanem természetes kötelesség, — mai nap már egyáltalában nem képes megfelelni az előhaladó társadalom sokoldalú követelményeinek. Legalább ezt hirdeti ama hatalmas társadalmi elv, melyet *szocziálizmusnak* szoktak nevezni. És ez az elv az, mely ma már sokkal jobban fenyegetni látszik az egyházat, mint a tisztán elméleti téren mozgó természetvizsgálódás. De éppen ez a nagyfontosságú kérdés az, mely *kielégítő* megoldását éppen a mi száza-

dunktól várja, mint a legnagyobb horderejű társadalmi problémák egyike.

Nagyon sajnós, sőt veszedelmes dolog lenne azért, ha a szociális kérdésnek akár elméleti, akár gyakorlati oldalát tekintve, egyházunk ezzel szemben továbbra is a strucz politikáját követné, — mert minden kétségen felül áll az, hogy e kérdés a legszorosabb egybekötésben áll az egyetemes művelődés érdekeivel és hogy ez nemcsak az államokat, de úgy elméleti, mint gyakorlati szempontból az *egyházat* is igen-igen közelről érdekli.

Sőt azt is határozottan állítjuk, hogy a szociális kérdésnek akár békés úton, akár pedig ezzel ellentétes téren való helyes megoldása csakis keresztyéni alapon és az egyház támogatása mellett történhetik meg. A szocializmus az ő világhódító erejével, hatalmas szervezetével, olyan mélyen benyúlik ma már az államok, népek és egyházak életébe, hogy itt nem holmi *vagyonfelosztásról* lehet többé szó, hanem olyan szellemi, valláserkölcsei kédsről, melynek sikeres megoldásában éppen az egyház legyen az *első*, kitűnő tényező. Hadd értesse meg a szegény és nyomasztó anyagi viszonyok közt élő munkás azt, hogy első sorban éppen a protestáns egyház, a Krisztus igaz egyháza az, a mely jölvető kezét a szűkölködők, a gyengék és nyomorgók felett is *védőleg* terjeszti ki.

Sajátságos, sőt mélyen elszomorító jelenség az, hogy míg külföldön, főként Németországban, az egyház legkiválóbb vezérférfiai foglalkoznak a szocializmussal, sőt már egyetemi tanszékeken is előadó tanárok kezelik e fontos államgazdasági kérdést, addig nálunk még mindig nyenyuljhozzám-virágnak tekintik az egyház azt. Még az is könnyen megtörténik, hogy azokat, a kiknek meleg szivök és érzékök van, hogy e fontos kérdéssel — igazságosabb és méltányosabb formában is — foglalkozzanak, egyenesen gyanús szemmel nézik és — *ex cathedra Petri* — elítélik azt.

Mi azonban keveset törődünk e jupiteri villámokkal. Sőt határozott kötelességünknek tartjuk azt, hogy fontosabb *egyházi közérdekből* a Szemle hasábjain, tárgyunk feladatához képest, röviden s néhány pontban érintsük ez életbevágó kérdést is. Különben is a M. P. I. T. 1903. évi nagyváradi gyűlésén gróf *Tisza István*, az ezidei újvidéki gyűlésen pedig dr. *Bernát István* is hozzászóltak e fontos kérdéshez, még pedig komoly alapossággal és azzal a meleg szeretettel, mely bennünket is arra lelkesít, hogy a szocializmust ne csak fenyegető rémnek tekintsük, melyet tüzzel-vassal pusztítani kell, hanem olyan társadalmi elvnek, melyet helyes irányba

terelni és azt békés úton megoldani, éppen a mi kötelességünk.

A kérdés annyival aktuálisabbá vált előttünk, mert ma már a szocziáлизmus nemcsak a kézi munkás osztályt akarja erkölcsileg és anyagilag szerencsésebb helyzetbe segíteni, de általános mozgalmat indított ez bármely néposztály helyzetének javítására is, mely nyomorra és tehetetlenségre van kárhoztatva. Hogy ez megvalósítható legyen, főtörekvése e mozgalomnak oda irányul, hogy kiegyenlítse azt a szembeszökő ellentétet, mely a vagyontalan proletár néposztály, s a nagybirtokosok és tőkepénzesek közt oly kirívóan fennáll.

E szocziális eszmék és mozgalmak éppen nem újkeletűek. Évszázadok óta tűntek már ottan-ottan fel olyan nézetek, melyek a szegény néptömegnek kedvezőbb helyzetet teremteni törekedtek. De e mozgalmak eleinte csakis a tudomány és irodalom terére szorítkoztak. Csak a legújabb korban, éppen 40 évvel ezelőtt (1864 szeptember 28.) vitte át az *internazionale* e mozgalmat társadalmi és gyakorlati térre. Mióta dr. *Marx Károly* londoni kiváló szocziálista agitátor a nemzetközi munkásegylet élére állt, azóta kezdett csak a világ figyelve egész valójában a szocziális törekvések felé fordulni.

Ettől az időtől kezdve nemcsak egyes utópista rajongók voltak azok, a kik e mozgalom élére álltak, de komoly tudósok, államférfiak s az államgazdászati irodalom terén elsőrendű tekintélyek tábora sorakozott azoknak zászlója alá. a kik e fontos kérdéssel tüzetesen és alaposan foglalkoztak.

„Szinte természetszerűnek látszik, — mondja *Geffeken*¹ német tudós — hogy a szocziálistákkal szemben a protestáns egyház sem maradhatott összedugott kezekkel tétlenül. Csakhogy egészen más szellemben fogta fel itt nemes hivatását, mint a római egyház. Míg a klerikalizmus sok helyen a szocziálistákkal szövetségbe, főként a választásoknál, vak eszközül használta fel saját önző céljaira őket, addig a protestáns egyház szeretettel közeledett feléjük; — s míg egyrésztől elismerte kétségtelenül sok tekintetben jogos követeléseiket, addig másrésztől igyekezett a túlzásba menéstől, jogtalan követelményektől megóvni őket.“

De legyünk valóban igazságosak és ismerjük be, hogy a dolgok némely szocziális árnyalatoknál annyira elfajultak, hogy nemcsak állam, hanem vallás- és egyházellenes irányt is nyertek, ebben bizony nemcsak az államfőknek, de az egy-

¹ Zeitfragen des christlichen Volkslebens. Band I. Heft 2. *Der Socialismus* von dr. Geffeken. Frankfurt a. M. 1876. pag. 29.

ház vezetőinek is nem csekély része van. Mert felette igen nagy tévedés lenne ma már az, ha valaki a szociális mozgalmak forrását *csak* a szegény elnyomott néposztály valóban sanyarú helyzetében keresné. Óh nem . . . ! Sokkal mélyebb lélektani alapja s erkölcsi indoka van a szociálizmus óriási elterjedésének, melyről nem kevés joggal s némi kihívó önértéssel mondják ma már a vezetők azt, hogy ez lesz a jelen század uralkodó eszméje.

Óriási része van egyébiránt a szociális eszmék gyors elterjedésében a pénzkirályok s a gazdagok lelketlenségének, felfuvalkodott gögjének és sokszor botrányos erkölcsi életének. Némely helyeken pedig egyenesen az államok hibás és a nép elnyomására irányuló törvényei adtak tápot e mozgalom gyors elterjedésének. Másutt pedig a hierarchiának a hatalommal és pénzzel való szövetkezése *a nép ellen* okozta azt, hogy ez eszmék hálás termőtalajra találtak. De legnagyobb hiba volt mindenekfelett a nép erkölcsi, vallásos és értelmi nevelésének elhanyagolása, melyek mind hozzájárultak ahhoz, hogy a szociálizmus olyan hatalmas arányban fejlődhetett.

Tökéletes igazsága van a nagy francia államférfinak, *Guizotnak*, midőn a fennforgó kérdésre vonatkozólag ezt mondja: „A hamis eszmék, rossz szenvedélyek és zabolátlan remények, melyek *a mi* hibáink és romlásainknak *is* alapjai, most már *a néptömeghez* szállanak le: annak kebelében még sokkal mérgesebb hatással terjednek szét és ott oly elvakult és égő kívánságokat költenek fel, melyeket *többé* sem a vallásos hit, sem a folyvást nagyobb-nagyobb mérvben megtámadott, megrendített és gyökerestől kitépett *régi fegyelem* és *erkölcs* zabolán nem tarthat. Nem is hinné az ember, hogy a szociálizmus és anarchia magvai mily nagy erővel és rohamos sebességgel terjednek szét és jutnak érettségre azon szám- és név nélküli tömegek közt, melyek eddig az élet fáradalmait oly sok munka és próbáltatások közt *békével* hordozták. Ime kiváló mértékben itt van korunk romlásának főoka.“

Megszívlelésre méltó az az őszinte nyilatkozat is, mit egy kiváló német hittanár, *Reiff*, éppen az internácziionale egyik közlönyének provokáló szavaira mondott. Az internáczió-nálnak egyik közlönye nevezetesen így nyilatkozik: „A ki a néptől a *mennyet* elveszi, mulhatatlanul szükség, hogy legalább a *földet* odaadja annak. Óh ti nyomorult farizeusai a *liberális* polgárságnak, kik elraboltátok a néptől a *hit vigasztalását*, ugyan hová lett a ti logikátok? A világtörténelemnek logikája szigorúbb mint a tietek. Ha mennyországot nem tud-

tok, vagy nem akartok nekünk adni; ám legyen; de éppen ezért jogosítva van a nép megreklamálni tőletek a földet.“

E sok keserű igazságot tartalmazó kifakadásokra mondja aztán *Reiff*¹ ezt: „Nehéz dolog ez ellen sokat mondani, s tagadhatlanul van bizonyos igazság az idézett szavakban. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az evangyéliommal merőben ellenkező nagy hiba volt az, ha akár a régi, akár az újabb időben csak azért hirdették a papok a mennyet a népnek, hogy attól a földet elvehessék. Ezt az Úr Krisztus és az ő apostolai nem tanították és nem akarták *soha*. Ők az élet szenvedései alatt gyötrődőket, a terhes kereszt alatt nyögőket, akár szegények, akár gazdagok voltak azok, éppen úgy vigasztalták a jobb lét hitével, miként társadalmi, vagy rangkülönbség nélkül intették, s fenyegették a gonoszokat a sirontúli igazságszolgáltatással. Miként a menny, úgy a föld sem *kizárólagos* tulajdona sem a gazdagnak sem a szegénynek. A gazdag, de igazlelkű vámszedő Zakeus éppen úgy polgára a mennynek, mint a szegény *Lázár*, kinek a lelketlen gazdag kapuja előtt az ebek nyalták fájó sebeit.“

Kénytelenek vagyunk egész őszinteséggel, sőt örömmel elismerni, hogy fenti a szavak tökéletes igazságot tartalmaznak; mert a mely tömeg elvesztette az evangyéliomba vetett hitet, az minden meggondolás nélkül igen könnyen veti magát bármilyen veszélyes áramlat karjai közé. A mely társadalom pedig az evangyéliomot választotta vezérelvének, és a hol a szegény és gazdag *egyformán* féli az Istent és tiszteli az erkölcsi törvényeket, ott se a vagyonosok lelketlen zsarnokságáról, se pedig a szegény osztály elnyomásáról *többé* szó sem lehet. És ezt jó lesz megjegyezni a szocializmus vezérémbereinek.

De mi is jegyezzünk fel szívünk táblájára egyet. A protestantizmus a nép vallása. A mi egyházunk anyagilag igen szűkös viszonyok közt él s tagjainak óriási zömét szegény emberek alkotják. Már ilyen helyzeténél fogva is szent hivatásának s nemes feladatának tekinti, hogy szerető, gondos kezekkel kötözze be a sajtó sebeiket. De meg a szocializmusnak sok ferde kinövése mellett van olyan jó oldala is, mely megszívlelendő és a mely rokonszenvünket nem nélkülözheti. Csak ne előítélettel, hanem azzal a szándékkal foglalkozunk vele, hogy egyházunknak ezek a szocialisták is tagjai s ők is igénylik tőlünk a szeretetteljes támogatást. Nálunk

¹ Lásd: Die geistigen Zeitmächte im Lichte der Ereignisse der Gegenwart. Berlin 1871. pag. 79.

különb en is divattá vált elkárhozhatni a szocziáлизmust; fenyegető rémnek tekinteni azt, melyet tüzzel-vassal pusztítani kell; de mélyebben lélektanilag nem foglalkozunk egyáltalában vele.

S éppen idő- és alkalmosszerűleg jelent meg most a berlini könyvpiaczon egy humánus eszméket tárgyaló könyv, mely megérdemelné, hogy nálunk mindenki, főként pedig a nép igaz barátjai: a lelkészek odaadó figyelemmel olvassák. A mű czime ez: „Als Arbeiter in Amerika“. Szerzője pedig Kolb német kormánytanácsos. Ez a derék férfiú, ki protestáns ember, meleg szívvvel érdeklődött az Amerikába szakadt német munkások sorsa iránt. Szerette volna megtudni, hogy milyen küzdelmek s minő előnyök várnak ott a kivándorlókra. Kiment tehát, még pedig minden anyagi eszköz nélkül, Amerikába és ott beállott munkásnak, hogy saját szemével győződjék meg az ottani munkások sorsa felől.

Ritka ember vállalkozik ilyen tanulmányútra, de kevés egyén is tesz olyan tapasztalatokat, mint éppen Kolb. Sok nélkülözés után teljes hat hét telt el, míg Chicagóban egy igen alárendelt állásba jutott. Majdnem bele is pusztult a nehéz munkába. S midőn hazajött, megírta saját tapasztalatait, melyekben megkapóan és szivrázóan írja le azt a lelki kint és testet fárasztó gyötrelmet, melyben ott a munkások élnek. Joggal felháborodva emeli ki az író azt, hogy valószínű csodaszámba megy, hogy *valamennyi munkás* nemcsak szocziálista, de egyenesen anarchista nem lesz!

Keserű igazságok ám ezek, melyeket a kormánytanácsos Kolb az emberek szemébe vág. „Milliók felett rendelkezik — úgymond — az állami törvényhozás, de talán senki sem tudja, hogy *mi fáj* azoknak a millióknak.“

A művelt német olvasóközönség figyelmébe ajánlja szerző művét, de mi is okulhatunk belőle. Nálunk is ijesztő mérvet öltött a kivándorlás. Itt is kísért a munkáskérdés. Nekünk is meg kell oldani, még pedig békés úton, a szocziális kérdést, ha egyházunk fontos misszióját betölteni óhajtja.

Mindenekfelett pedig, mint ezt *Révész Imre* találóan mondja, igyekezzünk a szocziálistákat arról győzni meg, hogy a népnek önzetlenebb és igazabb barátja nem volt, mint maga az Idvezítő. A szegények és gazdagok testvérisége sehol sem hirdettetik szebben és fönségesebben, mint az evangéliomban. Állítsuk tükörül elibök azt, hogy semmiféle állam vagy társadalom nem érdeklődik annyira a szegények nyomora s ennek megszüntetése iránt, mint a krisztusi szeretet melegétől áthatott protestáns egyház, mely számanélküli jótékonycélú, emberbaráti intézetek alapítása által éppen abban leli leg-

főbb örömét, hogy a szegényebb néposztály szomorú helyzetét megjavítsa.

Jegyezzék meg azért jól maguknak az arra hivatott tényezők, hogy jelen századunknak emez égető kérdését, mely valóságos nagyhatalommá kezd válni *világszerte*, sem egyedül állami törvényekkel, még kevésbé öldöklő fegyverekkel, hanem csakis az evangyéliom szelid alapján lehet *sikerrel* megoldani. Teljesítse azért prot. egyházunk nemes feladatát s fontos misszióját e téren is; az evangyéliom ereje itt is győzni fog, annak győznie kell, mert az: „*Istennek hatalma, minden hívőknek idvességére*“. (Róm. I. 16.) -

Dr. Márk Ferencz.

A GIRÓDTÓTFALUI REF. EGYHÁZ ELPUSZTULÁSA.

Szatmár vármegye legkiesebb részén, Nagy- és Felsőbánya között fekszik Giródtótfalu.

A ki a mai statisztikai adatok szerint mérlegeli, egy jelentéktelen községnek találja. Összes népessége 814, melyből ev. ref. vallású 2, ágostai 1, a többi csaknem mind gör. kath. s anyanyelvére oláh.

Szóval ez idő szerint Giródtótfalu egy teljesen oláh község. És méltán csudálkozhatnánk azon, hogyan maradhatott meg a legújabb időkig úgy, hogy daczára folytonos érintkezésének Nagy- és Felsőbánya magyarságával, még mindig nagyobb része magyarul nem tud: ha figyelembe nem vennők, hogy körülötte a lapályon mintegy 25 ezer oláh lakik, kiknek óriási része magyar hazájának nyelvét nem ismeri.

Ma a községben két ev. ref. és egy ágostai ev. lélek van, pedig hajdan az egész község református volt; templomjuk és iskolájukban magyar nyelv hangzott s azon nagy nyomorúság közepette is, mely a török-tatár dúlások, német és kurucz pusztítások között ezt a községet is érte, nagy áldozatokkal tartották, védelmezték papjukat végső lehelletökig, kitől megfosztatva, mint pásztor nélküli nyáj, elszéledtek, farkasok martalékai lettek.

Ez a ref. egyház immár közel kétszáz esztendeje nyugszik sirjában; kevesen tudják, hogy élt s meghalt. Nevét halványan őrzi a nagybányai ev. ref. egyházmegye, kimutatván mint Felsőbányához tartozó fiókegyházat. Régebben, pl. 1843-ban, ezt sem tették, bizonyosan akkor egyetlen református sem volt benne.

Miután Szatmár vármegye kevesek által kutatott levéltárában ez elpusztult egyházra vonatkozó sok becses adatra találtam, hadd újítsam fel emlékezetét, feltárván legalább egy részét annak az élet-halálharcznak, melyet ottani ref. hitfeleink vitanak egyházunk legbőszebb elleneivel: a jezsuitákkal!

Hajdani neve a községnek Geród-Tótfalu volt s kimutatható első birtokosa a Gerod-nemzetség (1336.), kiktől Omechin János nagybányai polgár 600 arany forintért megszerezvén, 1408-ban a nagybányai ispotálynak hagyományozta.¹

Ez a máskülönbén nemes humanizmusra valló hagyományozás ásta meg sirját a későbbi ref. egyháznak.

Miután úgy Nagybánya, mint Giródtótfalu reformátussá lett, Bocskay István 1605-ben a nagybányai ispotályt és a hozzátartozó községet az evangélikusok gondviselésére biza.²

A török hódoltság idejében a váradai daftar, Ibraim basa földesurasága alá tartoztak s még 1684-ben is reájok ír az adóért, mely 100 tallér s két pár nyusztbőr volt évenként.

Váradtól jó messzire estek, így a török nem védelmezhetette meg őket a már Szatmárra betelepült németektől, kik erősen sarczolták a községeket, hova eljuthattak. Ily helyzetben azzal fenyegetőztek, hogy községüket pusztán hagyják, a mit a török megtiltott.

A török adó behajtási módszere az volt, hogy a község bíróját, vagy ha ezt nem tehette, más lakosát foglyul elvitette s addig ki nem adta, míg az adó s egyéb követelmény nem teljesítettett. Az említett évben is egy János nevű embert tartott Váradon.

Ezt a módszert később a jezsuiták is alkalmazták.

A töröktől megszabadulhattak, de a nyomorúságtól és az adótól nem. 1688. decz. 13-ikán megkeresik levelökkel a vármegyét, abban az időben a ref. községeknak legfőbb patronusát s az elnyomottaknak hűséges pártfogóját.

Czimezik: „Az nemes vármegyének részére ez együgyű és alázatos supplicationk“. Belül pedig ezt írják: „Szolgálatunk ajánlásával Isten minden jókkal éltesse ngtokat, kglmeteket. Ez rajtunk megfeküdt sok nyomorúság között kelleték az ngtok, kglmetek személyét alázatos és együgyű supplicationk által megtalálnunk, mivel ez az mi szegény megromlott helyünk, mint hogy az ispotályban nyomorgó szegényeknek segítségére Istenfélő, boldog emlékezetű üdvözült kegyes emberektől hagyattatott, mikor boldog állapotban volt is, mint küháton nyomorgunk, az nemes vármegye közzé meg nem rovattatott, melyre nézve mostan is kérjük ngtokat és kglmeteket, méltóztatassék méltó tekintetbe venni dolgunkat, megtekintvén, hogy mi küháton nyomorgunk, nekünk szántó földünk nincsen, szőlőhegyünk nem sok vagyon, az Istenért

¹ Szirmay: Szatmármegye leírása. II. 354. 1.

² U. o. I. 236. 1.

kérjük mi bizodalmasan ngtokat és kglmeteket, vegye jó consideratioban dölgnukat, ha szinte teljességgel mind nem is, még is valami könnyebbitést méltóztassék ngtok és kglmetek szegény, megromlott helyünkkel cselekedni, melyet ha ngtok és kglmetek cselekeszik, bizony az Isten is megfizeti ngtoknak, kglmeteknek. Datum in Giróththofalu Ao Di 1688. Die 13. Decembris. Ngtok és kglteknek igaz jó akaratját várjuk mi giróththofalusiak.“¹

Tehát már vármegyei adóval is meg lettek róva s nem is kéri az egész adó elengedését, habár a boldog állapotban sem fizettek, csak valami könnyebbitésért esedeznek, pedig a nagybányai ispotály részére is adózniok kellett és pedig óriási mértékben, mint későbbi levelükből világos. Mint jó hazafiak túrtak, szenvedtek, mert legalább megvolt szabad vallásgyakorlatuk.

Mint említettük, Bocskay István 1605-ben a nagybányai kórházat a hozzátartozó Giródtótfaluvval együtt az evangélikusok gondviselésére bizta, mely addig a városi tanácsnak igazgatása alatt volt, s a reformáció előtt a minorita atyák kezelték.

A jezsuiták, kik a szatmári németek védelme alatt a vármegyében biztosan megvethették lábukat s már régebben a szatmári vártemplomot erőszakkal elfoglalták s az iskolát egyik legdúsabb jövedelmétől: Berenczétől megfosztották, kivetették hálójukat Nagybányára, melynek sorsával — a kórház révén — össze volt kötve szorosan Giródtótfalué is.

1687/88-iki pozsonyi országgyűlésen, a vallásügyi sérelmek között ott szerepel Nagybánya elfoglalása a jezsuiták és a csak nem rég a városba jött szerzetesek által. Itt van fel- említve a kórház elvevése is Giródtótfaluvval együtt: — „a Geród Tótfalu nevű birtok bizonyos szőlővel, réttel és malommal együtt emberemlékezet óta nem a kórházhoz, hanem a városhoz tartozott, mely birtok igazgatása a régi királyok által megerősített kiváltságokkal a városi tanácsra és nem az egyháza volt bizva, azon világos kikötéssel, hogy annak jövedelmei a szegények használatára fordíttassanak.“²

Lehetséges, hogy a megszorult bányaiak mentségökre s védelmökre oly dolgokat is hoztak fel, melyek a valóság- nak nem minden tekintetben feleltek meg. Vagy pedig Bocskay óta egy levén város és egyház, a kórház jövedelme nem kezel- tetett külön. Máskülönben érthetetlen volna amaz állításuk,

¹ Szatmárvármegye levéltára. Act. publ. pol. 1688. szám nélkül.

² Zsilinszky: Magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai. III. 559. lap.

hogy Giródtótfalu emberemlékezet óta nem a kórházhoz, hanem a városhoz tartozott s igazgatása nem az egyházra volt bízva, hanem a városi tanácsra. Magok a giródtótfalusiak közlött levelökben beismerik, hogy „az ő helyük az ispotályban nyomorgó szegényeknek segítségekre hagyattatott“. Talán inkább remélték megmenteni ilyképen a jezsuitáktól.

Bármint volt is a valóság, egy bizonyos, hogy t. i. az 1687-ik évben Giródtótfalu is lefoglaltatott és pedig a nagybányai jezsuiták részére.

Szirmay ugyan azt állítja,¹ hogy 1687-ben I. Leopold által kiküldött biztosok, névszerint gróf Csáky István ország főbírája, gróf Barkóczy Ferencz és báró Károlyi László csak két nagybányai templomot adtak át a jezsuitáknak, a harmadikra pedig (Szent Miklós templomára) „Giródtótfaluvál, az ispotályhoz tartozandó malommal, szőlőkkel és rétekkel“ a minorita atyák jelentették magokat „noha a jezsuita atyák élelmek ez által kevesedvén, nagyon elleneztek“. De nemcsak elleneztek, hanem a minorita szerzetesektől nyomban el is harácsolták. Ezt magok a giródtótfalusiak bizonyítják a vármegyéhez 1689. január első napján keltezett panaszlevelük ama szavaival: „két esztendeje leszen, hogy testiünkkel szolgálunk T. Ravasz Ferencz urunknak“, már pedig Ravasz F. jezsuita volt.

1687-től még csak adózott Giródtótfalu a jezsuitáknak, szolgált testével, de lelkével nem, mert templomát, iskoláját, papját meghagyták, így bár nehezen, de mégis panasz nélkül viselte az anyagi megterhelést. A jezsuitákhoz hasztalan folyamodott volna ennyihetésért, inkább járult bizodalommal, — mint fentebb közöltük — a vármegyéhez. Azt a kérvényüket 1688. decz. 13-ikán írván, feltételezhetjük egész határozottsággal, hogy még akkor templomjok nem foglaltatott el, mert ez esetben nem adóengedezésért folyamodtak volna, hanem templomuk visszaadattatásaért.

A deczember 13-tól—31-ig terjedő rövid időközben foglalta el Ravasz Ferencz jezsuita, nagybányai parochus és érseki vicarius a giródtótfalusiak kötemplomát, iskoláját, tehát éppen az isteni szeretet legfőbb megnyilatkozása, a Jézus Krisztus születésének ünnepe közeledtekor, karácsony hetében.

1689. január első napján, a giródtótfalusiak nevében, bírójuk Enyedi Mihály, keresetlen egyszerűséggel, számtalan íráshibával, de zamatos magyarsággal folyamodik a vármegyéhez, melyből gýászos történetük a legapróbb részletekig kiviláglik :

¹ Szirmay I. 237. lap.

„Az nemes vármegye kezében adassék, nekünk mindenkori jóakaró urainknak. (Belül) Az Mindenható Urtul, ngtoknak és kglmeteknek jó egészséges életet, minden dolgaiban boldog előmenetelt kívánunk. Tekintetes nemes Vármegye. Gróf Csáky István urunk commissiojából most két esztendeje leszen, hogy testünkkel szolgálunk T. Ravasz Ferencz urunknak, noha egyiptomiakhoz hasonló szolgálattal majd láttatik ő kglme terhelni bennünket, mindazáltal panasz nélkül elszenvedtük, mostan immár ő kglme lelkünkön is akar uralkodni, templomunkat elvötte, scholánkat lerontotta s az mit szeretett elvitte, predikátorunkat az isteni szolgálattul eltiltotta, ő kglme mindazáltal azzal nem gondolván szolgált, minket száz forint birsággal tiltott, hogy tanítására ne menjünk, mindazáltal elmentünk az isteni szolgálatra az pap házához, annak utána pátert hozatelt ki, hogy az pap házában beszállitsa, predikátorunk háza ajtait bezárván, bé nem bocsátotta, minket falu népét páter urunk tiltott száz forint birsággal, hogy predikátorunkat huzzuk vonjuk ki házából, hogy nem cselekedtük, azért emberekert vert meg ő kglme, hatalmasul predikátorunk lovait, marháit el akarta hajtatni, de azokat másfelé eltérítették, háموkat, kantárokat, nyergert az istállóból elvitetett, sőt még az istálló tolózárvját is letekertette s elvitte ő kglme, még is ezekkel nem gondolván üldöz, kerget, bennünket fogat, most is helyünknek birája harmadmagával vagon fogságban az ő kglme házánál. Ezért tekintetes nemes vármegye, a Jézus Krisztus nevében kérjük nagyságtokat és kglmeteket, méltóztassék kikelni mellettünk, legyen segítséggel, ha lehetséges írjon Ravasz Ferencz urunknak, ne háborgasson vallásunkban, az tekintetes kamarának mellettünk, mert mihely követünk az tekintetes nemes vármegyétül megjő, fundamentomos privilegiumunkat felküldjük, ha penig ngtok és kglmetek mellettünk ki nem kél, bizony el kell pusztulnunk helyünkéből ki adja meg a portiót, holott ennek előtte sok szent királyok, császárok látván igazságos szabadságunkat, bennünket nem háborgattak, sőt privilegiumunkat erősítették. Ezek után Isten oltalmában legyen az ngtok és kglmetek élete. Datum in Giródtóthfalu 1689. die 1. Jann. P. S. Tisz. Ravasz Ferencz urunk tilalmazza, hogy az portiót is másuvá ne, hanem az ő kglme kezéhez szolgáltassuk. Igazságos válaszárt várják az giródtóthfalusiak Bíró Enyedi Mihály.¹

Szegény lakosok!

Alig két héttel előbb adó leengedésért folyamodtak, most

¹ Szatmár vm. levéltárában.

szívesen fizetnék, csak nagyobb bajuk ne volna. Elpusztulnak nem a testi, hanem a lelki teher alatt, s ki adja meg a portiót?

A vármegyének, melynek csaknem minden tagja, a főispán Károlyi Sándor kivételével, ref. vallású volt, őszintén megvallották dolgaikat. Az egyiptomi terhet panasz nélkül eltűrték, de már azt el nem viselhették, hogy lelkükön jezsuita uralkodjék. Hasztalan birságolta őket 100 forinttal az erőszakos jezsuita; a templomba nem mehetvén, elmentek a pap házához istentiszteletre s a lelkész is, — mit sem gondolva a tiltó szóval — végezte híven funkcióit úgy és ott, a hogyan és a hol tehette, sőt bátran ellentállott, midőn a parochiát el akarták foglalni s oda kath. pátert bevinni. Hősies elszántság, vallásához való buzgó ragaszkodás kellett ahhoz, hogy abban az időben egy gyámoltalan lelkipásztor a hatalmas jezsuitákkal szemben ily bátor ellenállást tanusítson. Méltó feljegyezni s megörökíteni e lelkész nevét: Diószegi Sámuelét! Méltó különösen akkor, midőn tudjuk, hogy ily ellenállást nem fejtett ki 1662-ben a szatmári esperes a vártemplom fokoztatás occupálásánál, sem később Pesti Mihály erdői pap, midőn a templom előtt kocsijával megálló gróf Károlyi Antal által beküldött inasnak nem adta ugyan oda a követelt templomkulcsot, de megmutatta ezen szavakkal: „én nem adom, hanem ahol van a szegen, lássa kend, ha elviszi s ő nga is, ha elviteti“.¹

Látjuk a fentebb közölt kérvényből azt is, hogy a törökök kényszerítő eszközét: a birónak s lakosoknak fogságba elvitelét, a jezsuiták is gyakorolták.

Első kérvényüknek semmi eredményét nem tapasztalván, márczius 7-ikén megsürgetik ügyök elintézését a vármegye notáriusánál. „Az Urunk áldott kegyelmét kívánjuk kglmedre gerjedni. Nemzetes urunk, mostan alázatosan esedeziünk az kglmed becsületes személye előtt, mivel szegény helyünkből újabban kellett az nemes vármegyét megtalálnunk, mivel Ravasz Ferencz urunk templombeli javainkat nem hadgya kezünkhöz hogy vegyük. Azért kérjük kglmedet, az miben lehet, kglmed is méltóztassék jó akaratját velüek közleni, ha Isten éltet, mi kegyelmed jó akaratját megigyekezzük szolgálni. Ezek után adja Isten, hogy jó egészségben találja emberünk kglmedet. Datum in Giróttotfalu A. 1689. die 7. martii kglmed jó akaratját várjuk mi giróthotfalusiak. Biró Csok András.“

Nemes Szatmár vármegye a giródtótfalusiak érdekében

¹ Régi középszolnoki traktus jegyzőkönyvében.

megtett mindent, a mit csak az akkori viszonyok között megtehetett.

Írt Ravasz Ferencz jezsuitának, gróf Csáky István ország főbirájának s Fenessy György egri érseknek.

Megjött mindenünnen a válasz.

Gróf Csáky és az egri érsek magas politikával kitérnek az ügy érdemleges elbírálása alól. Először Lőcséről ír ápril 11-ikén (1689.) Csáky:

„Tekéntetes nemes vármegye. Ajánlom köteles szolgálatomat kglteknek. Az Giróttotthfalusiak mellett tett kgltek interpositiojára nézve is (mivel kötelességem is azt hozta magával) quod aequum et justum fuerit, valamit cselekedhetem, mindent elkövetek. Tovább is, ha miben kgltek megtanál, valamiben tudok kglteknek szolgálni, el nem mulatom. Ezzel kívánom Isten kglteket sokáig jó egészségben éltesse.“¹

Aztán rövidesen utána ápril 18-ikán az egri érsek Kassáról: „Giróttótfalusiak instantiáját recommendáló böcsületes levelét kglteknek (t. i. Szatmár megyének) vettem kedvesen, mely instantiát értvén, irtam felőle Pater Ravasznak, hogy ő kglme is adja a maga informatióját, hogy úgy parte utraque audita a dolgot kgltek interpositiojára nézve is remedialhasam, egyetértvén méltóságos Judex Curiae ő kglmével, úgy mint Fő Commissariussal, kit naponkint várok ide Kassára. In reliquo servet . . . felicissime stb.“²

Mindkettő üres ígéret, abból sem vártatott be semmi.

Ravasz Ferencz kétszer írt a vármegyéhez, datum nincs egyikén sem. A rövidebb latinul (nagyobbrészt olvashatatlan), a másik magyarul.

Mindkettőben még ő kerekedik felül s vádolja merészen a giróttótfalusiakat, hogy a császári, királyi tekintélyvel s ország törvénye erejénél fogva őtet illető (visszakatholizált) egyházat erőszakosan megsértették s elfoglalva tartják . . . „seditioso, temerario, sacrilegoque ausu Ecclesiam Pagi mei Giro-totfalusiensem catholicam orthodoxoque ritu recensecratam et reconciliatam violentarunt perfregerunt eiusdem Pagi incolae, eandemque sacrilego ausu et violentia etiam hodie manu tenent“. És még ő kéri, hogy a vármegye az őt nemcsak hazugságokkal bemocskoló, de reá és embereire fustélyokkal törő vakmerőket siessen elfogatni s bebörtönöztetni. (Capi et castigari.)

Magyar nyelven beadott förmedvénye még bővebb.

„Noha tudva tudták a Giróttótfalusiak, hogy még ennek

^{1 2} Szatmár vm. levéltára.

előtte 14 s több esztendőekkel is az kglmes és fölséges Császárunk és Királyunk s urunk ő fölsége Regio apostolica Autoritasa és kglme az tekéntetes és nemes Camara és az nagybányai ispitálnak és minden jussainak administratorságát hasznainak usus fructusát usque ad fiendam fundationem benignissime gratiose decretaliter Praedecessorumnak s nekem conferalta

s még is nem tudom mitől kitől viseltetvén seditiose az illendő szolgálattal magokat elvonták s minden uraságnak jussát és becsületit sértő rendetlen és helytelen árulkodásokban és vádaskodásokban bocsátkoztak. Azt állítván, hogy Egyiptomnak és Pharaónak égbe kiáltó igájával terhelem, hogy fogyatkozásokat és elviselhetetlen excessusokat tömlöczöttem és egy csöp egy morsa nélkül való kegyetlen éhséggel és szomjúsággal castigáltattam, hogy szokatlan és elviselhetetlen szolgálatokkal aggraváltam, hogy szállóterméseket duplán dézmáltattam, hogy a malmot és a korcsomát elfogtam, item, hogy az királyoktól adatott (töllem soha nem látott) nemességeket megrövidítettem, az Ecclesiat cum suis pertinentiis Parochia Scholis etc. elfoglaltam.

Holott pedig hűtök szájak fassiojokból és vallásokból az exmittalt nemzetes szolgabíró s assessor uraimék előtt juramentaliter peragalt inquisitioból jó ki. Magok is azt vallják, hogy egy szekér fánál esztendeig s kiki többet nem adott. Hogy harmadéve circiter huszonhét s tavaly 24 tyuknál esztendőnként egy borjunál többet nem adtak, hogy soha caak egy itcze vaját csak tiz tyuk hasznát sem hoztak, hogy harmadéve 45 s a tavalyi esztendőben 27 magyar forintoknál az Ég alatt semmit nem praestáltak és nem adóztak nem is adóztattam őket, hogy szüreten és a szénatakarásnak idején kívül senki sem tudja, hogy egy hétben csak negyven avagy ötven munkást küldöttek volna is be, holott hatvannál többen (és circiter hetvenen is) vadnak, a kik gyalog szolgálattal tartoznak és így egy hétben egyszer se került a szolgálat egyre, vannak közzüllök némelyek, a kik házokon kívül egy, két, három, négy Pusztát és desertát, három, négy 5, 6, 7, 8, 9, s talán tiz darab réteket is birnak, a melyektől különben nem szolgálnak mint unius sessionis colonus. Ítélje meg az Ég és a Föld, ha Pharaonnak igája és Egyiptomnak Tyranissai ez. Azért mind engem gyalázók és perjurusok bűnhődgyenek és castigaltassanak.

Tudgya azt is minden jószágos nemes ember, hogy praeter mercedem laboris minden fundus és vizek az uraságot illetik, azért a korcsoma, a malom s még a mészárszék is

látni való kit illet, az Nagy Bányaiak biznysága is azt hozta, hogy a malom az uraságot az ispitályt illeti. A dézma királyt illet, vagy a kinek a szent királyok engedték. A szállóhegyektől tamquam fundo hagyván avagy kilenczed jár az egész koronában. Azért, hogy azt abusust tollálom az errorokat corrigalom senkit meg nem sérték.

Minthogy pedig Zapolainak olyan az ő országlása melynek az ő vége articulariter semmit nem tart. Ergo nec Privilegia ha valami Legitimus királytól nyert nemességek vagyon, miért nem producáltak? ha szintén volna is valami Tatáros és Törökös erős időben subrepalt avagy emanalt levelek, nem vélem, hogy suffragalna, minthogy csak egy jobbágyot sem nemesíthetnek meg a királyok urok consensusa nélkül, egy egész falut hogy szabaditson föl az uraságnak és az ecclesiái jusnak praejudiciumja és rövidessége nélkül.

A méltóságos commissio, a tekintetes nemes Cassai kamarának szent annuentiája, az articularis törvénye de salvo jure Dominorum terrestrium, et de abusibus tollendis eleinktől építettet Pápista szent Templomomat, az Apostoli orthodoxa királyi Császári szent Ecclesiánknak kebelében reingremialta és reconciliatta.

Minthogy pedig a Girótótfalusiak most is agyarkodnak, meg nem elégedvén vakmerőségekkel csak nem életem fogyasztására szándékozó indulatjokkal a szent Egyházomat tolvay módon kulcs nélkül megnyitották, a zárt leverték (a mely a Praedikator kezénél találatott) ahoz új kulcsot csináltattak, úgy hogy az igaz kulcs azt meg ne nyithassa, a nagy Istenre kérem a tekintetes nemes vármegyét, az Égben kiáltó, Istenünket és az egész igaz üdvösséges apostoli szent orthodoxa császári és királyi Religionkat s hitünket sértő vakmerőségeket és szentségtörő hatalmasságokat egy néhány rendbeli mocskos és az uraságot sértő irásokat castigáltassa és coercalja s az Ecclesiamot, mint igaz javamot in instanti restituatassa.

Illustrissimarum et Reverendissimarum etc. etc. DD.
 vestrarum Servus et Capellanus in Xto
 humillimus Franciscus Ravasz e Socitt.
 Jesu autoritate Caesarea Regiaque et
 ordinaria Parochus Nagybianensis et . . .
 Illmi ac Revdissimi D. D. Epp. Agri-
 in spiritualibus vicarius.“

Kivül: „Ad Inelytum Cottum Szatmariensem demissum memoriale introscripti Patris superioris Nagybianensis.“

Habár ez iraton nincs kelet (datum), a tartalma mutatja,

hogy ez is 1689-ben irattatott. (Ez évi iratok között található.) Így kétség fér ahhoz, mit levele elején mond, hogy 14 s több esztendővel előbb adattatott volna az administratorság hivatali elődeinek s neki; holott hiteles adatok szerint Nagybányára a jezsuiták csak 1687-ben vitettek be erőszakosan. Legtöbb állítása valótlan. Azt azonban elfogadhatjuk igazságnak, hogy már abban az időben hatvan körül lehettek csak, kik neki, szerinte, gyalog szolgálattal tartoztak. Legtöbb községe a megyének igen lepadt, sőt elpusztult. Rajky János, ő felsége haditanácsához intézett kérvényében (1689.) a valóságnak megfelelőleg írta: „Ultra sexaginta circiter Pagos, una cum Oppidis adeo desolatos, desertosque esse constat, ut ne unicus quidem ex incolis in iisdem reperiat, in plurimis autem alias populosis locis, vix quinque vel sex *paria hominum* numerantur“ s ezek is oly inségben voltak, hogy a fák magvait örölték és sütötték kenyérnek.

Ezekhez képest Giródtótfalu anyagilag jobb helyzetben volt. Ravasz levelében valószínűnek találhatjuk azt is, hogy a régi kőtemplomjoktól erőszakosan megfosztott hívek méltó felháborodásukban új zárat tétettek az elfoglalt templom ajtajára, hogy az elvitt régi kulcsesal a jezsuiták fel ne nyithassák.

A jezsuitákon kívül ez időtájt viszálykodásban volt a község a monostoriakkal, mely csak azért bir fontossággal előttünk, mert Monostor oláh község volt s így az oláhság terjeszkedő hatalma, mely később a községet elnyelte, korán előre vetette árnyékát.¹

Balogh Péter Nagybányáról 1690 elején panaszkodik a viceispánnak, bizalmas emberének (Gyulai Jánosnak):

„Kelletik kglmedet ezen alkalmatossággal busitanom nyavalyás Monostoriak végett, mivel az Tótfalusiak miá azok meg nem maradhatnak, ujabban el akarják az falut hadni, minden németet, az mely Erdély felől jön, csak oda vezetetik magok kalauzával, holott arra útja nem volna, . . . mindent fogadnak, de meg nem állják, ha mellettek fel nem kelünk, azok most ujabban elpusztulnak, kglmedet kérem én magam részéről is, orvosoljuk meg, az nemes vármegye avagy citáltatná őket avagy írna reájok, kglmednek mint jobbnak tetzenék keresni fel módját, hogy ne pusztulnának el nyavalyások, az Tótfalusiak csak azon vadnak, hogy pusztán hagyják az falut, hogy annál is inkábbük élhessék határát, mint addig commissa-

¹ Véleményem szerint tévesen osztályoztatott alábbi irat a Giródtótfaluhoz tartozó okmányokhoz a vármegyei levéltárban, hihetőbb, hogy itt Misztótfalu szerepel.

riusoknak úgy tudom senki őket nem tulta, hogy úgy hordozzák más jószágára az németet Szatmárt létemben is kglmeddel szemben nem lehettem, sok dolgaim lévén, kirül kglmedet követem. Ezzel Istennek ajánlom kglmedet s maradok klméd szolgája N. Bánya die 9. febr. 1690. Balogh Péter mpra“.

Ismerve azt az anyagi és erkölcsi rombolást, dülást, melyet az átvonuló németek elkövettek, nem csudálkozhatnánk azon sem, ha a szegény községek mindenképen igyekeztek volna magukról az ily veszedelmet elhárítani, de én szerintem, ha megtörtént valóban a németeknek Monostor felé kalauzolása és pedig éppen a giródtótfalusiak részéről, ennek csakis nemzetiségi gyűlölet lehetett az oka, mert arra példát nem találtam, hogy magyar község — magyar község ellen vezetete volna az általánosan gyűlölt németet Szatmár megyében.

Lehetne gyanusítani a jezsuitákat, hogy azok uszították a hatalmuknak ellenszegülő község ellen az oláhokat, a mi által céljokat könnyebben elérhették s a magyar ref. községet megsemmisíthették, de erre még biztos adatunk nincs.

Az azonban — sajnos — bekövetkezett, hogy csakugyan az oláhság szállotta meg később a jezsuiták által elpusztított községet.

*

Egyenlőtlen volt a harcz, melyet Giródtótfalu a jezsuitákkal folytatott, kik mellett a császár, hatalmas főurak, főpapok, német katonaság állottak nagy erővel és hatalommal, míg az elnyomott ref. hívek mellett egyedül a vármegye, alázasatos kérvényeivel, interpositióival, a mit semmibe sem vett az erőszakos ellenfél.

1704-ben valami keveset változtattak a helyzeten a kuruczok, kik az idegen nyelvű jezsuitákat Nagybányáról csúfosan kiűzték. Ez évben ismét említettük ref. lelkész Giródtótfaluban: Tatéri Mihály, 1708-ban Dézsi János, 1711-ben Técsi Mihály s aztán kialakult a magyar ref. Sionnak világot terjesztő eme lámpása örökre!

A nagybányai ev. ref. egyházmegye történetében ennyi van róla feljegyezve: „Elenyészett egyházaink: 1. Geródtótfalu. Ezen egyházban a mi szertartásunk szerint való isteni tisztelet két rendben akadályoztatott meg a Nagybányán lakó Minorita barátoktól, először 1685-ben,¹ másodszor 1713-ban.

Ekkor a templomot a harangokkal, papiházzal, a hegyi

¹ Téves adat.

dézmával együtt elvették és maguk hasznára fordították. Predikátorai voltak: 1626. Gönczi János, 1656. Egrespataki András. 1660. Tarczai Gergely. 1666. Olaszteleki Máté. 1687. Diószegi Sámuel. 1704. Tatéri Mihály. 1708. Dézsi János. 1711. Técsi Mihály.“¹

*

Ime a jezsuiták erőszakos munkájának egyik gyászos eredménye Szatmár vármegyében! Rombolták, döntötték a magyar hon védő bástyáit, fentartó oszlopait, mit sem törődve azzal, hogy a romokon idegen nemzetiség üti fel tanyáját.

Hazánk nemtője könnyezve borulhat a kétszáz esztendő sorra, mely nemcsak a giródtótfalui ref. egyházat, de a hazának egy magyar községét is örökre eltemette.

Berey József.

¹ M. Nagy Lajos felsőbányai ev. ref. lelkész közlése után.

T Á R C Z A.

UTASÍTÁSOK A KASSAI REF. LELKÉSZ RÉSZÉRE.

1726. 1755.

A kassai református egyház, közel 200 éven át, valóság-
gal „tövisek közé helyezett liliom“ volt; erős szálla a türel-
metlen r. kath. papság s az általa befolyásolt államkormány
és városi hatóság szemében. Köteteket lehetne tele írni azok-
nak a szenvedéseknek történetével, melyeket ez az egyház,
türelmesen és diadalmasan kiállott.

A mindenkori kassai református papok, mint mondani
szoktuk, igen exponált állásban éltek, vagy mint régen mond-
ták „a törésen állottak“, mint az a katona, a ki az ostromló
golyók által már igen megrongált várfalon örködik. A legtöbb
kassai pap méltóan is töltötte be nehéz állását; csakis egyet-
len egyről tudjuk bizonyosan, hogy nem volt méltó erre a
fontos állásra, miért is nem sokáig tartott kassai hivatalos-
kodása.

Mikor az egyik legnagyobb kassai papot, Gyöngyösi
Pált, a jezsuita ármány börtönbe juttatta, majd száműzetésbe
kergette,¹ a kassai egyház Nánási Andrást hívta meg lelkészül,
ki ez állásában negyedfél évig működött. (1724 április 8. 1727
október 5.) Honnan jött, hová ment, milyen korú ember volt,
nem tudok nyomára jönni. Hogy külföldön is tanult, bizonyos,
mert különben nem kapta volna a „reverendus“ mellé a „claris-
simus“ czímet. Egynéhány adatból bizonyos az is, hogy jeles
tehetségű, de kevés papi jellemmel bíró, különcz és állhatat-
lan ember volt. A kassai hívek jó tulajdonságaiért becsülték,

¹ Lásd bővebben Révész Kálmán: Gyöngyösi Pál (1668—1743.)
Magyar prot. egyháztörténeti monografiák. I. Budapest, 1898. Az 59—94.
lapokon.

azonban hibái előtt sem hunytak szemet. Szerették volna megtartani, ha hibáit elhagyva, jóba foglalja magát.

Ezek a körülmények adják kulcsát annak a lelkészi utasításnak, instructionnak, melyet Nánási András lelkész részére, a kassai ref. egyház előljárósága nevében, az akkori nagy-érdemű kurátor, Szeremy Sámuel készített. Rendkívül érdekes és becses korfestő munkálat ez, melynek csak egy nagy hibája van, hogy, az akkori idők szokása szerint, latinnal erősen kevert felemás magyar nyelven van írva. Jónak láttam azért, a szövegben előforduló latin nyelvű részleteket az aljegyzetben magyar fordítással kísélni.

*

Admodum Reverendi ac Clarissimi Domini, Andreae Nánási, in Gremio Inclytae Ecclesiae nostrae Cassoviensis Reformatae, az Szent Ministeriumnak,¹ Isten akarattya szerint, debito modo fiendae Administrationis Causa,² tovább való becsületes és omni modo³ békességes megmaradását concernáló és confirmáló Punctumoknak Seriesse, signanter:⁴

Primo. Az nemes ecclesia becsülettel kéri Ökegyelmét, hogy vasárnapokon és sátoros innepeken, s úgy a szent comuniónak administratiójának⁵ és copulationak,⁶ — nemkülömben funerationak⁷ és baptizatióknak⁸ minden alkalmatosságival, debito modo ac humanissimo academico,⁹ tisztában induálván,¹⁰ in pallio suo academico compareálni¹¹ ne terheltecsék Ökegyelme; kívánván már tovább elkerülni avagy csak az idegeneknek ítéleteket, vévén magának jó és szép megtartásra méltó exemplumot¹² az evangelicus becsületes német prédikátoroktól.

Secundo. Hogy Ökegyelme az rendes köznapokon és decretalis innepeken való reggeli könyörgéseknek administratióját, studio, ne negligálja¹³ Ökegyelme; casu quo¹⁴ penigh, ha bizonyos oktul ki nem mehet, praevie notifikálja¹⁵ mester

¹ Nagyon tisztelendő és tudós Nánási András úrnak, a mi jeles kassai ref. egyházunk kebelében, a lelkészi szent hivatalnak.

² illő módon leendő folytatása czéljából.

³ minden módon.

⁴ illető és biztosító pontozatoknak sorozata, nevezetesen.

⁵ urvacsora kiszolgáltatásának, ⁶ esketésnek, ⁷ temetésnek.

⁸ keresztelésnek.

⁹ illő és tisztességes akadémiai módon, ¹⁰ öltözködvén,

¹¹ akadémiai öltönyében megjelenni, ¹² példát.

¹³ kiszolgáltatását, szándékosan ne hanyagolja el.

¹⁴ az esetben, ¹⁵ előre értesitse.

uramat, hogy tudgya magát az cultus¹ iránt mihez tartani, dum ordo sit anima rerum.²

Tertio. Minthogy a nemes ecclesiának nagy summájú költségének expositiójával³ és sok desudatiójával elaboráltattott, pro hic et nunc⁴ az Ókegyelme és Ókegyelme után időkrül időkre következhető t. prédikátorinak, in gremio hujus inclitae et liberae regiaeque civitatis⁵ bent való szabados és békességes lakása, azért, obligáltatik⁶ Ókegyelme, in foro suae conscientiae, hanc auream libertatem, omni modo tueálni,⁷ és sem éjjeli, sem nappali, valamely megtörténhető szomorú excessusával,⁸ (kivánván Ókegyelme, omnibus datis occasionibus,⁹ az ellenkező atyafiakkal megeshető discursusiban prudensnek és mitisnek¹⁰ lenni) ad infinitum ac in perpetuum¹¹ el nem veszteni, és attul nemes ecclesiánkat, indeflebiliter nem priválni.¹²

Quarto. Sincere¹³ ezen is kéri az n. ecclesia Ókegyelmét, hogy ne terheltessék Ókegyelme, az erőteleneknek és a gyengébb elméjűeknek kedvéért (kivánván magának is pro futuro¹⁴ kedvezni), szép könyörgésit és szent tanításit, dixtius ac attentius, nonque tam cum summa cursione seu precipitantia adminisztrálni, quod memorati, cum contentu animarum suarum, possint orare et capere.¹⁵

Quinto. Sana ratione salvaque conscientia¹⁶ meggondolván Ókegyelme, hogy ez nemes városban, felséges koronás királyunknak kegyelmében élünk és lakunk (dum sit regium peculium)¹⁷ azért tanításiban, erga adversarios, (sc. catholicos),¹⁸ a mint Méltóságos Adminisztrátor ur Ónagysága is consulálta, propter bonum pacis, honeste ac modeste ágállyon et

¹ istentisztelet.

² mert rend a lelke mindennek.

³ kiadásával, ⁴ fáradozásával eszközöltetett ki ez idő szerint.

⁵ e jeles szabad királyi város kebelében.

⁶ köteleztetik, ⁷ lelkiösmertére, hogy ezt az arany szabadságot minden módon megbeesülje. ⁸ kihágásával, ⁹ minden alkalommal, ¹⁰ beszélgetéseiben okosnak és szelídnek.

¹¹ teljességgel és örökre, ¹² eléggé meg nem sirathatólag meg nem fosztani.

¹³ őszintén, bizalommal, ¹⁴ a jövőre nézve.

¹⁵ érthetőbben és halkabban, nem pedig nagy sietve és hadarva mondani el, hogy az említettek, lelkők megalégedésével, utána mondassák (a könyörgést) és megérthessék (az egyházi beszédet.)

¹⁶ A józan ész és tiszta lelkiösmertés szerint.

¹⁷ mivel (a kir. város) a király saját birtoka.

¹⁸ az ellenfél, t. i. a r. katolikusok.

cum summo disgustu memoratorum,¹ ne menjen ad personalia, quod ne contempta scintilla denuo excitet incendium.² Assecurálván in genere a n. ecclát, scilicet quod sit pacis filius, etc.³

Sexto. Quod per decursum totius anni, suspecta hora,⁴ becsületes szállásán kívül ne járjon a városban (exceptis arduis materiis);⁵ casu quo penig, ha estvének idején ki kelene menni becsületes szállásáru Ókegyelmének, bizonyos oktul vezettévn, secundum praxim securitással, idest, comitivával⁶ és lámpással (nem incognite)⁷ járjon Ókegyelme, hogy ex odio religionis, aut personae,⁸ becsületes szállásán kívül, per adversarios,⁹ valami megeshető szomorú casus¹⁰ ne essék Ókegyelmének becsületes személyén, és Ókegyelme által nemes ecclesiánkon, minthogy szomorú példák diktályák, csak az ajtaján kívül is azt megeshetőnek lenni.

Septimo. Hogy nemes ecclesiánknak szép hírét, nevét és becsületét, omni modo tueálni és promoveálni,¹¹ legyen munkás; és becsületes tagjait, in genere,¹² illendő becsületben tartani, ne terheltessék Ókegyelme.

Ultimo. Mely praemittált¹³ kívánatos punctumoknak,¹⁴ ha Ókegyelme annál és azoknak, fixa effectuatioja¹⁵ iránt, stipulatis manibus,¹⁶ Tekintetes Főcurátor Uram Ókegyelme praesentiajában, debitisque in locis aliis, assecurálja¹⁷ nemes ecclesiánkat, --- e contra,¹⁸ nemes ecclesiánk is, assecurálja, sub honesta sua parola,¹⁹ hogy az Ókegyelme becsülete és kedvessége, ad suum statum priorem redigetur, et omni modo erit contenta sua Claritas.²⁰

¹ a mint a szépesi kamarai igazgató úr Ó nagysága is tanácsolta, a jó békesség kedvéért, tisztességgel és módjával beszéljen, és az említették megbotránkozásával.

² ne személyeskedjék, hogy a kis szikrából ismét tűz ne legyen.

³ biztosítván általában a n. egyházat, hogy a békesség fia.

⁴ hogy egész éven át, gyanus órában (sötétben).

⁵ kivéve ha fontos oka van.

⁶ az itteni szokás szerint, biztonsággal t. i. kísérvél.

⁷ ismeretlenként ⁸ a vallásunk vagy személye iránti gyűlölségből,
⁹ az ellenfelek (r. katolikusok), ¹⁰ dolog.

¹¹ oltalmazni és előmozdítani, ¹² általában.

¹³ előbbi ¹⁴ pontoknak (kívánalmaknak).

¹⁵ biztos megtartása (teljesítése), ¹⁶ kézárással kötelezvé magát.

¹⁷ jelenlétében s más illetékes helyeken biztosítja

¹⁸ viszont ¹⁹ biztosítja nemesi becsületszárával

²⁰ előbbi állapotába lesz visszahelyezve s Ó kitünősége teljesen meg lesz elégedve.

Faciatque facienda, Dominus noster, in gloriam sui,¹
Amen!

Cassoviae, 19. Febr. Anno Dni. nostri 1726.

Ex determinatione ac consensu
I. Ecclesiae Cassoviensis Refor-
matae extradata² per
Samuelem Szeremy.

*

E kiváló érdekességű utasítás egyes pontjaihoz néhány felvilágosító vagy magyarázó észrevételt kell csatolnom.

Az első pontból látszik, hogy Nánási nem volt barátja a csinosságnak és tisztaságnak, a papi functiókat nem hivatalos öltönyben, hanem mindennapi, talán viseltes, sőt szennyes öltözetében végezte, a min a kassai hívek méltán megbotránkozván, utasították papjokat, hogy a lutheránus német papoktól vegyen példát s akadémiái palástjában, vagyis hosszú fekete papi ruhában végezze a lelkészi teendőket. A kassai evangélikusoknál azonban ez időben nemcsak német papok voltak, hanem volt egy magyar és egy tót pap is, ezekről azonban a kálvinisták — úgy látszik — azt tartották, hogy nem nagyon vehet rólok példát Nánási uram.

A második pontra nézve el kell mondanom, hogy a kassai református templom, iskola és tanítólakás ez időben az alsó külvárosban (hóstát), a mai Szepsi-úti, jelenleg már bezárt temető helyén volt, maga a lelkész azonban a belvárosban, bérelt lakásban, a mai Deák-Ferencz- (ezelőtt Forgács-) utcán lakott. Hétköznapi istentisztelet, ez időben, csak csütörtökön reggel és szombat este volt, ezenkívül az ú. n. decretális vagyis specialis r. kath. ünnepnapokon.³ melyeket a protestánsoknak, akarva, nem akarva meg kellett tartani. A kálvinisták konzervativismusára nézve nagyon jellemző adat, hogy a kassai ref. egyházban egészen az én lelkészkedésemig megtartották ez ünnepeket annyiban, hogy e napokban mindig volt hétköznapi istentisztelet; az én indítványomra határozta aztán el az egyháztanács, hogy az e napokon tartatni szokott istentiszteleteket megszünteti s azokat más alkalmakra (bün-

¹ A szükségeseket pedig cselekedje meg a mi Urunk, az ő dicsőségére.

² A jeles kassai református egyháznak határozatából és megegyezésével kiadta.

³ Vizkereszt, Gyertyaszentelő, Gyümölcsoltó, Úrnappja, Péter és Pál. Nagyboldogasszony, Szent-István, Kisasszonynapja, Mindenszentek, Boldogasszony fogantatása, összesen 10.

bánati hetek és nagyhét) teszi át. Hasonlóképen volt a harangozás ügye is; a XVII. század folyamán egyenesen meg volt tiltva a protestánsoknak, hogy nagypénteken harangozzanak; hallgattak tehát e napon a harangok egészen 1902-ig, a mikor a református egyház harangjai már megszólaltak, de az ág. hitv. evang. egyház harangjai még ma is hallgatnak.

A harmadik pontra nézve megjegyzem, hogy a Gyöngyösi pere alkalmával a r. kath. klérus mindet megszorított, hogy a belvárosból a református papot kiszorítsa, azonban a kassai egyház előjáróinak nagy költségével és sok fáradozásával sikerült megnyerni, hogy legalább a lelkész ezentúl is a belvárosban lakhassék s így a vallásgyakorlat joga a belvárosra nézve is fentartassék. Ugy látszik azonban, hogy Nánási magánélete egyáltalában nem volt kifogástalan, szeretett éjszakai-ként kóborolni, korcsmákba járni, ott, bor közben a r. katolikusokkal veszekedni stb. A hatodik pont szinte ezekből magyarázható meg.

A negyedik pontból világos, hogy Nánási tehetséges ember volt, „szép könyörgéseket és tanításokat“ irt, de nem tudta, vagy nem akarta megfelelőleg előadni, hanem elhadarta, elsiette azokat.

Az ötödik pont azt mutatja, hogy harczias természetű pap volt Nánási, ki egyházi beszédében erősen támadta a r. katolikusokat, a miért már a szepesi kamara elnöke is megintette őt; a hetedik pontból pedig az tűnik ki, hogy nem becsülte meg illő módon még saját híveit sem, hanem darabos, goromba ember volt.

Az utolsó pont, és az egész utasítás hangja igen szép tanuságot tesz arról a tiszteletről és kiméletről, mellyel az egyházi előjáróság, illetőleg Szeremy kurátor, lelképásztora iránt, annak oly sok hibája ellenére is, viseltetett.

Az utasítás külső lapjára ezt írta Szeremy: „Instructio, quae utinam effectua retur“, — „Utasítás, melynek vajha fogantatja lenne!“ Ugy látszik, lett is egyideig fogantatja, mert Nánási még másfél évig Kassán működött; azonban 1727 őszén valami olyan nagy dolgot követhetett el, a mi miatt rögtön, szokatlan időben — október elején — távoznia kellett Kassáról.

Üresen maradt helyét csak félév múlva foglalta el Szentesi János; addig a bárczai pap szolgálatával éltek a kassai hívek. Szentesi, valamint két utóda, Mándi István és Katona (Dobi) András szintén nem sokáig szolgálták a kassai egyházat, úgy hogy Nánási elmenetele után 10 évvel, 1737-ben már a negyedik pap, Váczi Nagy István jött Kassára, a ki

aztán nagy dicsérettel állotta itt meg helyét egész 1755-ig, a mikor esperessé választatván, az akkor sokkal tekintélyesebb és nagyobb jövedelmet biztosító tállyai egyház papja lett.

Ez a minden tekintetben kiváló kassai pap, 1742 karácsony harmadnapján, egy református katonának gyermekét, a szülők sok és nagy kérésére megkeresztelte, miről az anyakönyvi bejegyzés így szól:

„1742. die 27. Decembris. Nyiri Ferencz, Haller regementből való hajdunak s feleségének, Kis Erzsébetnek fiokat Istvánt. Kaszárnýában született.“

Nosza nem is kellett egyéb a Haller ezred káplánjának, Vécsey János jezsuita páternek. Rögtön feljelentette a református papot a városi hatóságnál, mert „az ő mezejébe vágta sarlóját és jogosítványában megkárosította“. Isten tudja, milyen komoly vége¹ lesz a dolognak szegény Nagy Istvánra nézve, ha a jólelkű jezsuita, két előkelő református úri ember, Szemere György és Bárczay Pál közbenjárására, meg nem bocsát a református papnak — 100 tallér vagyis 150 rhénus forint fájdalomdíj fejében, melyet Váczi Nagy István volt köteles a jezsuitának kifizetni, kinek sajátkezű nyugtatványa ma is meg van a kassai ref. egyház levéltárában. Nagyon nehezen esett a dolog Nagy Istvánnak, majdnem egész évi fizetését kellett keresztelési stóla fejében, a jezsuitának odaadni; meg is hagyta írásban hivatali utódának, hogy „*soha regementbeli katonákat ne copuláljon, gyermekeiket ne keresztelje, ne is temesse regements-páter concessáján kívül*“. Ezenkívül még azt is tanácsolta utódának, hogy „fattyú gyermeket keresztelni, pápistát reformatával et contra, copulálni; idegen város- vagy falubelieket, ha reformátusok is, temetni, plébános hire nélkül ne merjen, noha a temetés, sine stóla, megengedettett felséges királyunk Mária Terézia által, 1744. A prédikálásban az ellenkező vallásuakat scomatice (gúnyolódva) ne illesse, hanem a Krisztust a szelidségben és mindenben kövesse.“

Mikor pedig, 1755-ben esperessé lett s Tállyára volt költözendő Váczi Nagy István, kassai utócai részére egy 11 pontból álló, latin nyelvű utasítást készítetett és iratott be az egyház jegyzőkönyvébe. Az utasítás — hű fordításában — a következő:

1. A kassai lelkipásztornak, a kölcsönös békesség érdekében, az ellenkező vallásuakkal vitatkozni nem szabad.

¹ Borsod vármegyében, Kazán, Leboh István ref. lelkész egy lutheránus úri ember gyermekét 1775-ben eltemetvén, negyedfél hónapig ült a vármegye fogházában, Miskolczon. (Kassai egyházi feljegyzés.)

2. Sem maga, sem családja nem vehetnek részt a lakadalmakban, az előfordulható rossz következményekre való tekintetből.

3. A keresztséget — nagy szükség esetét kivéve — ne magánosan, hanem a könyörgés vagy egyházi beszéd után, az egész gyülekezet jelenlétében szolgáltatassa ki.

4. Sem maga, sem családja, ruházatában ne cifrálkodjék, hanem legyen a világ világossága és a föld sava.

5. Az egyházi javakra felügyeljen, hogy t. i. jól gazdálkodnak-é a kurátor urak, az egyház jövőjét is tekintetbe véve; a számadások elkészítésében a kurátor urakat segítse s az általuk elosztandó nehézségeket a szükséghez képest, oszlassa el.

6. A feddőzést, 2. Tim. 4:2—5. szerint el ne hagyja, sőt a helytelen életűeket, a legnagyobb buzgósággal dorgálja s megtérésre indítsa.

7. A megkeresztelteknek s az általa, vagy mások által egybeadott házaspároknak neveit az anyakönyvbe beírja, valamint a szentvacsorával először élőket is, kiket előzőleg tanítással előkészíteni s az Úr asztalához bocsátani tartozik.

8. A szentvacsorát a megelőző két vasárnapon kihirdesse, az első vasárnapon a nyilvánvaló bűnösöket elővegye, jó útra térítse; a megátalkodottakat excommunicálja.

9. Ha református vőlegény ágostai hitv. menyasszonyt vesz el, az esketésre a ref. lelkész illetékes; viszont, ág. hitv. vőlegényt ref. menyasszonnyal az ág. hitv. lelkész eskessen;¹ ha pedig vidéki református vőlegény kassai ref. leányt jegyez el és a vőlegény vidéki plébános joghatósága alá tartozik, az esketésre a kassai ref. lelkész az illetékes, de csak a vidéki plébános elbocsátványja mellett.

10. Hallgatóinak felserdült leányait május 1-től Szent Mihály napig, minden vasárnap a délutáni egyházi beszéd végeztével, a templomban a kátéból oktassa s velök a hitelveket megértesse; a mesterlegényeket nagypéntek délután, egyházi beszéd végeztével, a hit ágazataiban megerősítse.

11. A külvárosi iskolára felügyeljen, azt, az egyház nemes kurátoraival együtt hónaponként meglátogassa, hogy úgy a rektornak, mint a tanulóknak szorgalmát és előhaladását megítélhessék.

Egyéb dolgokra nézve a gyakorlat fogja utasítani s a tapasztalás lesz a tanítómestere.

*

¹ A szokásos „ubi sponsa, ibi copula“ elvének éppen ellenkezője.

Így szól a Váczi Nagy István által készített utasítás, melyből — egyebek mellett — az is kitűnik, hogy ez időben az egyházi fegyelmet még szigorúan gyakorolták nálunk, a „czégeres“ bűnösöket vagy templomkerülőket nemcsak nyilvánosan megintették, de ha megtérni nem akartak, a gyülekezetből ki is tiltották, excommunicálták. Idevonatkozólag érdekes, hogy az 1786. febr. 14-én 1673. sz. a kelt helytartótanácsi rendelet szintén az egyházi fegyelem gyakorlásával foglalkozik, a mennyiben elrendeli, „hogy a kik az ekklézsiái fenyték ellen vétenek, azokat lehet inteni, dorgálni, de más, minden nagyobb büntetést a külső magistrátusnak kezébe kell adni.“ Aligha csalódom, ha azt hiszem, hogy ez a rendelet éppen a gyakran alkalmazott kitiltások, excommuniációk ellen adatott ki.

Kassa.

Révész Kálmán.

VÉGSZÓ A BUDAI ZSINAT TAGJAINAK NÉVSORÁRÓL.

Bármennyire óhajtja is Révész Kálmán az ő fenkölt hangú és előkelő modorú válaszában, hogy többet ne feleljek neki, őszinte sajnálatomra ez alkalommal még nem tehetek eleget kívánságának. Ennek pedig egyedül ő az oka. Ha megpihen ott, a hol országvilág előtt oly meggyőző felsőbbséggel konstatálta az én „nincs igazságai“-mat, bizonyosan megelégedtem volna a lényegesebb kérdésekben való visszavonulásával, s nem hozakodtam volna elő az én „de bizony igazság“-aimmal. Ezt különben így se teszem ezekkel szemben, hanem miután Révész abban a másnál szokatlan véleményben volt még válasza megírásakor, hogy a szavazatok többségében áll az igazság, akár tudományos kérdésekben is, az ő szelleméhez híven késznek nyilatkozom félremagyarázások kikerülése végett arra, hogy felfüggeszszem ezzel ellentétes véleményemet, s kijelentem, hogy három feltétel mellett hozzájárulok a bírósági döntés iránti propositiójához.

Az egyik az, hogy a bíróság ne csak a Révész legeslegutóbb felsorolt tételeit, hanem a vita egész anyagát, a legelső sorban pedig annak azt a kiindulási és leglényegesebb kérdését, a melyről Révész immár elterelni iparkodik az érdeklődést, hogy tudniillik teljes és hiteles-e az ő névsora, hasonlóképen ítélkezése keretébe vonja. Vagy pedig, ha Révész félti ettől a száz koronáját, ne csak agyonhallgatással, hanem nyilvánosan ismerje be a következő egy fő- és négy kisebbrendű vitás ténytet:

1. Az ő névsora nem teljes és nem hiteles, hanem hiányos és megbízhatatlan.

2. Abból, hogy valaki a budai zsinatnak első vagy utolsó ülésén nem volt jelen, nem következik, hogy egyáltalában ne vett volna részt a zsinaton.

3. Ennélfogva szükséges és hasznos volt a zsinat tagjainak a kerületi jegyzőkönyvek nyomán hiteles és teljes névsorát összeállítani.

4. A tiszáninneri kerület olyan választási eljárást gyakorolt képviselői megválasztásánál, a melyet mai nevén lajstromosnak nevezünk.

5. Ha valamely tekintélyes egyén állította is össze ezt a lajstromot, azért mégis az egyházkerület választottjai voltak az abban foglalt egyének.

A másik feltételem az, hogy a bíróságnak még egyszer rendelkezése alá bocsáthassuk czáfoló és bizonyító adatainkat Révésznek ama mostani szintén négy szintén kisebbrendű állítására vonatkozólag, a melyeket abban a színben szeretne feltüntetni, mintha csupán azok képezték volna közöttünk az ütköző pontot. Én *például* felmutatni óhajtom a tiszántúli egyházkerület 1791. évi jegyzőkönyvének azt a pontját, mely Szentmiklósi Sebők Sámuel nyilván és egyedül mondja a békési tractus zsinati képviselőjének. Úgyszintén arra is felhívni kívánom a bíróság figyelmét, hogy Révész ennek a szerepéről még a multkor egészen mást beszélt, mint a mit most mond, tehát hallgatólagosan itt is beismeri egy tévedését, de helyette másikkal hozakodik elő.

A harmadik feltétel az, hogy az ügy tovább húzódásának a meggátlására, ezekbe beleegyező nyilatkozatában ő maga nevezze meg azokat a szakembereket, vagy specialiter egyháztörténet-tanárokat, a kik döntsének az eddig fenforgott s részben még mindig fenforgó ellentétek beható megvizsgálása után.

És aztán van még végül egy kérésem is Révészhez. Ha ugyanis vitánk akad még egyszer egymással, arra nézve állapítnók meg talán már most, hogy a tét nem üzleti szagú és nyereszkeségi jellegű, de megvesztés esetén akármelyikünk részéről is családunkat megrövidítő pénzösszeg, hanem a Matkó és Sámbar közti eset nyomán a vesztes fél egyik fogának a kihuzatása leendő.

Zoványi Jenő.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

A református egyházak presbyteriális szervezete. Írta *dr. Bartók György*, erdélyi református püspök. Kolozsvár, 1904. Nagy 8-adrétben 189 lap, ára 4 korona

A református egyházak presbyteriális szervezete, köztudomás szerint, egységes elvi alapon, de a különböző országokban és nemzetek között eltérő történelmi viszonyok behatása alatt különbözőképpen alakult. Dr. Bartók könyve ezeket a különböző egyházszervezeti alakokat ismerteti, főleg abból a czélból, hogy a külföldi presbyteriánus egyházszervezetek ismertetésével kiemelje azokat a szempontokat, a melyeket hazai református egyházi szervezetünk megítélésénél és továbbfejlesztésénél figyelembe kell venni.

E czél érdekében a könyv bevezető része a római katholicizmus és a protestantizmus között fennálló hitelvi és ebből folyó egyházszervezeti eltéréseket mutatja fel. Első része a külföldi református egyházak presbyteriális szervezetét ismerteti, még pedig először a svájci s főleg a Kalvin-féle egyházszervezetet, azután a francia református egyházalkotmányt, továbbá a skót református egyház szervezetét, majd a németalföldi egyházszervezetet, azután a németországi egyházak presbyteri szervezetét s végül a lengyel egyházak presbyteri szervezetét. A könyv második része (80—186. l.) a magyarországi református egyházak presbyteri szervezetével foglalkozik a következő négy fejezetben: 1. a magyar református egyházak szervezkedő zsinatai a XVI. században; 2. szervezkedés a XVII. században (a komjáti és a Geleji Katona-féle kánonok); 3. XVIII. századbeli egyházi szervezkedés (a bodrogkeresztúri értekezlet, a főkonzisztórium Erdélyben, a hierarkhia és küriarkhia harca, a budai zsinat); 4. a XIX. századbeli zsinatok (a debreczeni zsinat 1881, a budapesti zsinat 1891); szervezeti különbségek az erdélyi és a többi kerületek között; mai egyházszervezetünk bírálata; az ellentétek megszüntetése az unio érdekében, s függetlenül: a legújabb törvénytervezet bírálata.

A mint ebből a rövid tartalmi ismertetésből, de az előszóban közölt czélkitűzésből is látható, Bartók könyve kettős feladatra törek-

szik, melyek egyike tudományos, másika gyakorlati. Azzal, hogy megismerteti a külföldi testvéregyházak presbyteri szervezetét, egyházjogtörténeti ismereteinket gyarapítja, s ebben a tekintetben hézagpótló munkát végez. Azzal, hogy magyar református egyházalkotmányunkat történeti alapon bírálat alá veti, a most szőnyegen forgó egyházalkotmányi revízió ügyének tesz hasznos szolgálatot. Könyve tehát kettős értékű és kétszeres érdekű nemcsak az egyházi szakemberekre nézve, hanem minden művelt protestáns emberre, lelkészre és világi egyházkormányzóra nézve.

A munka történeti része, habár csak rövidesen összefoglaló, mégis elég értékes, mert megtalálni benne a nevezetesebb külföldi református egyházalkotmányokat, valamint az összes magyar református egyházszervezeti intézkedések és kánonok ismertetését. A magyar kánonok közül különös gonddal ismerteti a *komjáti*- és a *Geleji Katona*-féle kánonokat. E két utóbbi kánonár ismertetésénél különös nyomatékkal emeli ki a XVII. századbeli magyar református egyházszervezet három jellemző vonását: először azt, hogy a XVII. századbeli református zsinatok csupán csak lelkészi tagokból állottak, a paritas (lelkészek és világiak egyenlő száma) tehát ekkor még nem volt egyházszervezeti elv; másodsor azt, hogy a magyar református egyház, teljesen eltérőleg a külföldi testvéregyházak szervezetétől, már kezdet óta püspököt állít; harmadsor azt, hogy Magyarországon a XVII. század közepéig a református „kánonok még nem képeznek presbyteriális rendszert“; de a Geleji-féle kánonokban már sok a presbyteriánus vonás.

A XVIII. századbeli egyházszervezeti fejlemények között helyesen emeli ki a szerző, hogy mind Erdélyben, mind a Királyhágón inneni egyházkerületekben a világi elem kezd tért foglalni az egyházszervezetben. Az erdélyi főkonzisztórium már kétharmad részben világiakból áll, s a kollegiumoknál, traktusoknál és egyházkerületnél gondnokok kerülnek az egyház élére. Királyhágón innen az 1734. évi bodrogkereszturi világi értekezlet kezdésére, a tiszántúli papság hosszas és heves ellenállása mellett (ez a hierarkhia és küriarkhia harcza) az 1791. évi budai zsinatban diadalmaskodik a teljes paritas elve.

A XIX. század egyházszervezeti fővonásául az öt egyházkerület egyesülését, az egytetemes konvent szervezését és az egységes egyházalkotmányra való törekvést emeli ki a szerző, a ki eddig egészen tárgyilagos történeti mezőn mozog. De az 1891. évi zsinat tárgyalásainak ismertetésénél és a jelenlegi egyházszervezet bírálatánál már nagyon érvényesül a szerző egyéni álláspontja. Leplezett apológiát ír az erdélyi egyházkerület külön álláspontja mellett. E mellett erélyesen vitatja (Az ellentétek megszüntetése az unio érdekében. (164—171 l.), hogy a presbyteriumok *közvetlen* választási joga (hogy t. i. minden felsőbbfokú egyházi tisztviselőt a presbyteriumok

választanak) tévedés; hogy a paritas merev alkalmazása (pl. a ketős elnökség) helytelen; hogy törvénykönyvünk ama kifejezése, hogy a református egyház a zsinatpresbyteri rendszert követi, nem állhat meg és teljességgel nem kellene idegenkednünk a *képviselő* és képviselői rendszer kifejezésétől; sürgeti, hogy a jobb egyházi adminisztráció érdekében az ügyeknek gyűléstől-gyűlésig való intézésére az egyházmegyéken *egyházmegyei tanácsot*, az egyházkerületeken *egyházkerületi tanácsot* szervezzen a Királyhágón inmeni egyházrész is.

Ezek a reflexiók, ha nem minden tekintetben állják is meg a helyüket, de kétségkívül érdekesek és eszméltetőek. Vannak köztük olyanok, a melyek jogos ellenmondást keltenek, pl. a presbyteriumok *közvetlen* választási jogának megszorítása; de abban már teljesen igaza van a szerzőnek, hogy a magyarországi református egyház szervezete nem tiszta presbyteri, s hogy az egyházmegyei és egyházkerületi tanács beállításával nagyon sokat lehetne javítani a mostani fogyatékos egyházi adminisztráción.

A mint ez a rövid ismertetés mutatja, Bartók püspök könyve érdekes könyv, a melyet érdeklél és haszonnal olvashat minden protestáns ember; az egyházi törvényhozás tagjaira nézve pedig nagyon ügyes, hézagpótló, csaknem nélkülözhetetlen kalauz. V. F.

Dr. Prohászka Ottokár: Konferencia-Beszédek, melyeket az Urak fővárosi Mária-Congregációjában tartott 1903--1904. Nagy 8°. 24 oldal. Litografiai kiadás. Ára 0.50 K.

Szerző népszerű szónoka Budapest római katolikus köreinek, a melyek Esztergomból hozták fel s juttatták a budapesti magyar királyi tudomány-egyetem theologiai fakultásának dogmatikai tanzsékére. Sőt népszerű alakja egy politikai lapnak is, nem mintha írna hasábjain, hanem azért, mert sokat foglalkozott vele a magyar hírlap-irodalom egyik neves művelője, a jelzett lap főszerkesztője, úgy köszöntvén Prohászkat, mint a ki nem jár messze attól, hogy a magyar-katholicismusnak legyen a szószólója. Am a mit én más helyen megírtam: bevált, t. i. hogy Vészi József országgyűlési képviselő s hírlapíró nem ismeri az ultramontánismust, ha annak Prohászkaiban reformereket lát, mert a római egyházban nincsenek, nem lehetnek reformerek s ha valaki reformer: megszűnt római hitű lenni.

Ezeket pedig azért kellett előrebocsátanom, hogy a Konferencia-beszédek tartójáról tájékozódjunk némiképen, a mire szükségünk van, s lesz, mert ez a konferenciázó professor valósággal utazószónokává fog válni az „uraknak“, az „ifjaknak“, mint nagy mondasok mestere, mint képzeletben vakmerősködő büvész s mint vulkánikus kitörésekben nagy rekordra igyekvő akarnok, a kinek az

egyetemi tanárság csak kezdet azon a lajtorján, a melyen azok az „urak“ a lépesőfokok, a kik a magyar állammal is ki mernek kötni.

A most bemutatandó kiadvány öt Konferencia-beszédet tartalmaz, a czimben jelölt körben elmondva. Magas értelmiségű, politikai s általános embertársadalmi körökben otthonos, s vezető szerepet játszó „urak“ előtt mondva el, s nem közönséges „*ferfiak*“ előtt, a kik lehetnek volna kézművesek s a nap hévségét viselő szegény halandók.

„Urak“ előtt beszélt öt alkalommal a következő kérdésekről: 1. Ész és akarat a hitben. 2. Istenismeret. 3. Bensőséges élet. 4. A megváltás. 5. A megváltás az egyes emberben.

Minket, protestánsokat, lelkészi és tanári állásban levőket, sokszorosan érdekelhetnek az „Urak“ előtt tartott Konferencia-beszédek, mert *esetleg* megtanítanak arra, hogy *miképen* kell, vagy legalább *lehet* éppen azt az osztályt érdeklődővé tenni vallásos kérdések iránt, a melynek tagjai, fájdalom, inkább az egyháziatlanság és üres templomok bizonyosságtevői, mint odaadó tényezői vallásos életünknek. Én legalább nagy érdeklődéssel fordultam e Konferencia-beszédek felé, hogy hatás, megnyerés, felhívás, buzdítás, rábírás s több efféle irányban talán tanulok valamit s esetleg sokat sajátíthatok el s a magam példájával másoknak is jó utat mutathatok. Mert elvem: mindenkitől tanulni vallásunk és egyházunk érdekében, hogy az evangéliomot belevigyük ebbe az evangéliomellenes világba, a melyben a látszatra dolgozók a nagy többség!

Nos hát mit tanulhatunk Prohászktól?

Nem adok egyenes feleletet, hanem megteszem kritikai megjegyzéseimet a „Beszédek“-re s aztán talán felesleges is lesz egyebet mondani.

Az első beszédben az *ész és akarat* jelentőségét tárgyalja a *hitben*. Első sorban a hitet határozza meg és korántsem bibliai alapon, hanem hagyományos római szellemben, a mikor kimondja: a hit a megismert tekintély szavára való elfogadás, s természetesen az előtt való meghódolás. Ennek következtében hitre úgy kell szert tenni, hogy tekintélyt kell keresni, s a kinek van már tekintélye: van hite is. Igaz, hogy az istenségre *is* gondol e ponton, sőt a vezető isteni tekintélyt állítja homloktérbe: de hogy római szempontból *csak a pápát* jelenti, az kétségtelen, úgy, hogy a hit nem más aztán, mint a pápaság.

Ezzel a hitfogalommal hiába köt össze bárki is a Krisztus munkájából nagy dolgokat: a tekintély megsemmisíti a *meggyőződést*, a melynek az ész sem áll szolgálatába, mert az ész is csak a tekintély szolgálja s az észnek Krisztusra vonatkozó tanítása: a tekintély munkája s nem a lélek önműködésének eredménye. Ugyanez áll az akaratra is, a melyet a hit észszerű eszközének mond ugyan

Prohászka: de a tekintélyhitnek csak tekintélyész szülte akarat lebet az eszköze, a melyhez az egyénnek, a léleknek egyáltalán semmi köze, ha pedig köze van, akkor megszűnt a tekintélyelv! Úgyesen összegezi a hitbeli ész és akarat összefutását, a mely *tettet* eredményezi: de nem az egyéni meggyőződés odaadásából s az isteni kegyelem elhívást adásából kifolyólag, hanem kizárólag a *tekintély érvényesülése* folytán, a melynek csak addig van tehát jelentősége, míg a tekintély tart, holott a *lélek természetének érvényesülése* állandóságot jelent.

A tekintély alapján szól a keresztyénség *szavahihetőségéről*, holott az *igazság* az alap és semmi más, a mely után nem is szavahihetőségszerű valami, hanem követelmény a legnagyobb komolyságig, a melynek a meggyőzések föltétlen következményei, míg a szavahihetőségénél csak *esetlegesek bizonytalanok* s éppen ezért semmit sem érők.

Tehát hagyományos alap, hagyományos kövek, hagyományos tetőzet s az „urak“ megtelítettén idegen kifejezésekkel, mint: actus, intelligentia, rationalismus, transcendentalis, problema, factum, traditio, filozofiák, registrál, perceptio, apperceptio, eminenter, motivum, reflexio, imposans, postulatum, theoretikus, practikus, stb: azzal távozhattak el: ime most már szabad a vásár!

Az *istenismeretről* való beszédben elszólja magát, de nagyon, midőn *hitünk föltételezése, föltevése* szerinte az *Istennek és lételének természetes fölismerése*. Elszólás pedig azért, mert maga a hit az Isten lételének következménye azon a bibliai alapon is, a melyet Prohászka képvisel. Ám itt is nagyot mondásban utazik a nagy szó használat által: hitföltevés — istenfölismerés. Pedig Isten létele megvan a hit nélkül is, mert az tárgyias lét, függetlenül a Prohászka és „urai“ hitétől, s talán hitők ellenére is!

Helyes eljárás a külvilágban és belső világunkban állapítani meg az isten-megismerhetést. De mit háborgatja Prohászka a belső világban való kutatás Kant-elvét csak azért, mert Kant protestáns bölcsész? Hiszen maga Prohászka is ezt ajánlja négyrészeeskés elmefuttatásában s így helytelen az úgy odavetett nyilatkozat: „Kant óta különösen a moralismus hívei ezt sürgetik: mit néztek a nagy világba, — kiáltják: tekintsetek saját lelketek világába!“ E beszéd különben *érdekes*, lekötő a *bensőség* hangsúlyozása s az *én* emlegetése által, a mely semmiképen sem illik bele a római felfogásba, de *fogásnak* megjárja.

Az idegen kifejezéseket itt megpótolja 14 soros német idézettel, hogy az „urak“ igazán „urak“ gyanánt érezhessék magokat, a kik „a tradicionális hit folyamainak partjain ülnek a „onnan oltják szomjukat“ . . .

Bensőséges élet a harmadik beszéd réme.

A tárgyalás abból indul ki: mi a Jézus fellépéséig tartó idő jézusi története, s mit csinált Jézus fellépéséig?

Ugyebár a bensőséges élet és a kettős kérdés összevág? Mert a 12-ik évtől a 30-ig terjedő időköz: a közönséges s mégis isteni élet víziója s az isteni szép emberi igénytelensége, a mely mellett Jézus Istennek gyönyörűséget csinált, a mely szemre szüzi, szivre isteni vala.

Mi ez? . . . benső élet a Krisztusra nézve . . . Ám a hallgatókra nézve, az olvasókra nézve? . . . semmi Prohászka szerint, legföllebb „úr“, 18 éves „úr“, a melybe belenézhetünk s több nincs hátra. Ám van, — mi se legyünk gyorsan fejlők! . . . De ez nem benső élet! . . . A konferenciázó eltévesztette a fonalat!

A *megváltásról* szólva a IV-ik Konferencia-beszédben felteszi a kérdést, miért kellett a Krisztusnak meghalni? miért kell véres jelnek lennie? S a felelet ez: a megváltás szükségességeért is e megváltásban az Istennek legfölségesebb kinyilatkoztatása miatt! Ám az elsőt nem tudja Anselmus álláspontján teljesen igazolni, szőzaporitása sem az Anselm-féle felfogásra vonatkozik, az utóbbinál pedig a Krisztusi szeretetnek az Atyára való visszavitele nem teljes, mert a „vér“-elmélet a szeretetnek nem elengedhetlen feltétele s milyen kirívó is az ilyen beszéd: „minden kegyelem a keresztről való s azért piros; minden kegyelem tüzes . . . hatása mély, nem hiába vér . . .“ Mintha vérszag szaglanék!

Az utolsó beszéd: *A megváltás az egyes emberben* cím alatt van adva s a mint érezhetni is: erősen protestáns ízü a tárgy, a melyről rómaiainak nehéz *kizárólagosan* szólani. Ám a doktorok éppen a *nehézén* tudnak könnyen átesni!

Könnyen átesik szerző a megváltás egyes emberi jelentőségén, mert a Krisztus érdemén kívül az egyéni érdemet is tényezőnek fogadván el: ezzel meg van oldva a kérdés. S milyen jellemző! Itt már van *egyén*, a hitnél pedig nincsen! A hol a római érdek parancsolja a *személyszereplést*: ott van személy; a hol pedig a vallásos igazság követelné: ott el vele, mert útjában áll az egyházi érdeknek.

Egyenesen arra tanít Prohászka: jól értékelj magad, mert te vagy a legfőbb! Ha te érzed becsedet: az isteni kegyelem boldogságot ad! Ha nem érzed méltóságodat: boldogtalanság mélységes örvényében élsz!

Kicsoda nem veszi észre a hibát? . . . Az elbizakodott farizeus mellverése ez! Uram! én érzem, hogy sokat érek: tehát üdvözíts!

Micsoda hang ez azzal a protestáns publikánus felsőhajtással szemben: „Isten! légy irgalmas nékem, bűnösnek!“

Hiába hajszolja itt Prohászka az egyén dicsőítését, hogy az

egyén a fő, az a kohó, az a forrás: nem adunk neki hitelt, mert ez már csak árverezés ott, a hol elébb mindent eladott.

Nem is érinti aztán a belső, egyéni *megváltatás* komolyságát, hanem az emberről zeng dicshimnuszot s hogy az embert római értelemben még többre becsülje: a Krisztut is csak *isteni* embernek nevezi, a kivel egygyé lehet a halandó, a kinek éppen úgy van érdeme, mint Krisztusnak.

Éppen ennél a kérdésnél teljesen letörik a római felfogás, mert következetlen, igazságtalan s egyszersmind evangéliomellenes is, hiszen örök elv ez: „ha mindazokat megeselekeszitek is, a melyek parancsoltattak néktek, ezt mondjátok: haszontalan szolgák vagyunk, mert a mit kellett cselekednünk, azt cselekedtük“. (Luk. 17. r. 10. v.).

Az egész Konferenzia-beszédeggyűjtemény pedig ezután, a mint gondolhatni is, nem sokat, sőt mit sem ér. Szónoki fogások, nagy mondások, kápráztatások, erős kifejezések, tanultság-fitogtatások, olvasottság-mutogatások és semmi egyebek a beszédek, a melyek nem építenek lelkileg.

Hogy *mégis* tetszenek: az legföllebb az „urak“ valláserkölcsei szintájára vet rossz világot, meg általában a római egyház lelki táplálási módorára, s melyből bizony nincs mit kérnünk s nincs átvennünk. Elég nekünk a mi bibliás szellemünk és módorunk, csak ahhoz legyünk hívek!

dr. Tüdös István.

b) Külföldi irodalom.

Das alte Testament im Lichte des alten Orients von Alfred Jeremiás. Leipzig. Heinrich'sche Buchhandlung. 1904. Ára füzve M. 6 50, kötve M. 7.50.

Azok az ásatások, melyeket a nyugot-európai művelt népek az Eufrates és Tigris vidékén, kiváló tudósaik által végeztetnek, sok olyan emléket hoztak napfényre, melyek a biblia teljes megértésének szempontjából úgy a theologusra, valamint a kultur- és vallástörténészre kiváló fontossággal bírnak. Jeremiás, lipcei lelkész, fentjelzett munkájában ezeknek a kiásott emlékeknek fénye mellett mutatja be nekünk az ó-testamentot, érdekesen, nagy tudományos apparattal s az ilynemű munkáknál kiválóan szükséges kritikával. A bibliának egyes elbeszéléseit rendre veszi s keresi, hogy mennyiben vannak vonatkozással azok az ó-keleti népek mythológiájához és történetéhez, eloszlat sok tévedést, megvilágosít számtalan homályos helyet és meggyőző erővel mutatja ki, hogy valamint a népek nyelve, akként vallása sem lehetett ment más népek-

nek befolyásától. Nem feledi el azonban szerzőnk annak feltüntetését sem, hogy míg az ó-keleti népek vallása, illetve mythológiája igen sokszor nélkülözi az igazi vallásos vonást, addig az ó-testamentom mindent a vallás szempontjából tekint és ad elő.

Könyvének három első fejezetében az ó-keleti mythosokkal és kosmogoniákkal foglalkozik szerzőnk. Az ó-keleti népek felfogása szerint a „tudomány“ fogalma teljesen megegyezik a „vallás“ fogalmával, a kettő tehát egy. A tudományt isten, illetve az istenek jelentik ki s gondozását a papság kötelességévé teszik. E felfogásnak természetes következménye, hogy a tudomány minden ízében a vallásra építettik fel. A babyloni istenek pl. csillagistenek és a planéták isten tolmácsaiul tekintetnek. Az istenségnek hatalma van mindenben, mi csak létezik. Az ég képe egyszersmind a világ képe. Az egész világegyetem pedig három régióra osztatik föl, e három régió: a lég, a föld, a víz s ezeknek istene: Ann, Bel, Ea. Ann az istenek atyja, abu iláni, Bél a földek ura, bel matáti. E triász mellett van még egy másik is, melynek tagjai: Sin, a hold, Samaš, a nap, Ístar, a hajnali csillag. Ide csatlakozik még a négy ismert planéta: Marduk, Ninib, Nebo, Nergal = Jupiter, Merkur, Mars, Saturnus. (I. feje.)

A babyloni Pantheon kultuszhelyeinek és főalakjainak megismerése czéljából feltétlenül tudnunk kell, hogy az Eufrates és Tigris vidékén a babyloni kultúra előtt már megvolt az akkad-sumereknek kultúrája. A sumer birodalom bukása után azonban a sumer városok csupán politikai fontosságukat veszítették el, de vallási fontosságukat megtartották azután is. E szerint a babyloni kultusz főhelyei sumer városok: Erech (Ann), Nippur (Bel), Eridu (Ea), Ur (Sin), Larsa (Semeš). Az akkad városok közül azonban kevésnek területéről vannak átsott emlékeink. A babyloni theológiának új korszakát nyitja meg Marduknak, ennek a synkretikus istennek alakja. Szerzőnk az egyes isteneket ezután rendre jellemzi, miközben figyelmeztet, hogy mint minden vallásban, úgy a babyloniban is volt bizonyos lappangó monotheismus, de ennek vallási fontosságot tulajdonitanunk nem szabad. (II. feje.)

A III. fejezetben Jeremiás a nem-bibliai kosmogoniákról szól, nevezetesen a babyloniról, az egyiptomiról, mely az ember teremtését úgy tünteti fel, mint egy fazekas munkáját; a phöniciái kosmogoniáról és végül az etruskok kosmogoniájáról, hogy azután a IV. fejezetben a bibliai teremtéstörténetet adja elő. A bibliának a teremtésről való elbeszélését tagokra osztja szerzőnk s egyenként kutatja azoknak a keleti kosmogoniákkal való rokonságát vagy éppen megegyezését és reámutat a babyloni szellemi világnak a kanaánival való összefüggésére. Pl. az I. Mózes 2. a babyloni csillagkultuszra utal; úgyszintén a rak,ia szó használata feltételezi az állatkörnek ismeretét stb. A babyloni mythos szerint Marduk küzd a sárkánnyal; az ó-testamentom számtalan helyén szintén találkozunk Jáhvénak a tehom ellen folytatott harcával. Szóval

ezek a kosmogoniák a régi Keletnek közös kincsei, csak hogy míg Babiloniában a vallásnak *alkotórészei*, addig a bibliában egy egészen sajátos, magasztos gondolatvilágnak *kifejezői*. Míg a babiloni kosmogonia egyszersmind theogonia is, addig a bibliában Isten elkülönítettik az ő művétől s ő teremti az eget s a földet.

Az V. fejezetben a szerző a paradicsomról való bibliai elbeszélést tárgyalja és kimutatja, hogy a paradicsomról való képzet a babiloniaiaknál is megvan s szerintük is e paradicsomban lakik isten és az olyan emberek, kik az istenséggel közeli viszonyban állanak. Az élet fája szintén ott van a paradicsomban. Az élet fájáról való képzet különben a legtöbb népnél megvan (a mint szerzőnk reámutat a németeknél szintén; a karácsonyfa összeköttetésben áll az életfának fogalmával). Egy babiloni emlék éppen azt tünteti fel, hogy az élet fáját miként állják körül s gyümölcseit szakítják le a sas- és emberfejű geniusok. Az élet vízének képzete, melylyel még az Ap. k. 22-ben is találkozunk, szintén megvolt a babiloniaiaknál.

A VI. fejezet a bűnbeesésről szól. A babiloni ásatások még eddigelé nem hoztak olyan emléket napfényre, mely a bűnbeesést ábrázolja, és ha a már kiásott emlékeket vizsgáljuk, arra a meggyőződésre jutunk, hogy sem bűnbeesésről, sem kígyó által való megkísértetésről nincsen szó a babiloni mythológiában. A kígyó, mely oly fontos szereppel bír a biblia elbeszélésében, nem hiányzik még a mexikói mythológiából sem és benne van az ind vallásban, benne a perzsiában, melynek egyik mythosa szerint Ahrimán, a gonosz szellem, kígyó alakját veszi fel s így támad Ormuzd, a jó szellem ellen; a kínaiaknál a kígyó sárkánynya lesz. Úgy látszik tehát, hogy a kígyó a fejlődöttebb mythológiák állandó alakja.

Jeremiás könyvének egyik legérdekesebb része a VII. fejezet, melyben arról szól, hogy miként a bibliában, úgy a babiloni mythosokban is van szó az emberiségnek özönvíz előtti atyáiról. Berossus egy egész névsort közöl s az itt feljegyzett nevek közül egész csomó megfelel a bibliai ósatyák nevének, pl. Berossusnál Amelon-ember, a bibliában Enösch-ember stb. Éppen így megvan a keleti vallásokban is a bibliának ama naturalistikus megváltási gondolata, mely a Nóéról való elbeszélésben nyer kifejezést. A világnak jelenvaló és jöendő világra való felosztása babiloni eredetű ugyan, de a kettő közt az a nagy különbség, hogy a babiloni mythos nem beszél a világ elpusztulása után való koról. (VIII. fej.)

Ezek után Jeremiás áttér az özönvízről szóló elbeszélés tárgyalására. Az özönvízről szóló mythos, csaknem minden népnek a mythológiájában helyet foglal. Andrée 60 özönvíz-mythost szedett össze, melyeknek egy része összefügg a babiloni mythosszal. A bibliai özönvízmonda nagyon föltűnő rokonságot mutat a Gilgameš-epos XI. táblájának elbeszélésével. (IX. fej.) A bibliai özönvízmondának a többi népek mytholo-

giájában megtalálható alakjaival való összehasonlítása arra a meggyőződésre vezet szerzőnket, hogy e ponton nagyobb a hasonlóság, mint a teremtés elbeszélésénél. (X. fej.) A bibliai néptábla magyarázata. (XI. fej.)

A XII. fejezetben azt mutogatja Jeremiás, hogy az I. Móz. 11. 4. igazi babyloni toronynak tervrajzát adja. Nabugodonozor egyik felirat szerint határozottan azt mondja, hogy tornyot akar építeni téglából és asphaltból. (Kopher zsidóul, assyruul Rupru = asphalt.) Ilyen torony Babylonban igen sok vala, így pl. a hétemeletes Nebo-torony Borsippa mellett, melynek romjai maig is megvannak. E tornyok kétségkívül valamely égi szentélynek voltak másai és találkoznak velük már Mexikóban; az itt levő tornyoknak a babyloniakéval való hasonlósága már A. Humboldt is feltűnt.

A XIII. és XIV. fejezetben arról szól szerzőnk, hogy az Ábrahámról szóló elbeszélésnek kétségkívül van történeti alapja és hogy a talált emlékek bizonyosága szerint Kanaánra nemcsak a babyloni, illetve sumer-akkád műveltségnek volt nagy hatása, hanem az egyiptominak is. Eleinte a babyloniak uralkodtak Kanaán felett, később azonban III. Tuthmes alatt († 1600) az uralom az egyiptomiakra szállott s a karnaki templom egyik felirata említi is az általa leigázott kanaáni városokat. Mindazonáltal a babyloni uralom teljesen el nem tűnt ez időben sem, mert hiszen még az egyiptomi király is babyloni nyelven írta Kanaánba küldött leveleit.

Wellhausen iskolájának tanítása szerint a pátriárkhákról való elbeszélésnek nincs történeti alapja. Ennek ellenkezőjét bizonyítja Jeremiás, könyvének XV. fejezetében és majd a XVI-ban Ábrahám, Izsák, Jákób történetét igyekezik megvilágítani, reámutatván egyszersmind az esetleges mythologiai vonatkozásokra, pl. a Jákób álma, létrája, Ézsau története stb.

A Józsefről szóló elbeszélésekben is félreismerhetetlen a sok egyiptomi befolyás; már mindjárt az álomfejtés is teljesen egyiptomi színezetű. Ott van továbbá a hét tehén, mely szintén az egyiptomi mythologiában fordul elő: Osiris bikája igen sokszor a hét tehénnel együtt rajzoltatik stb. (XIII. fej.)

A Mózes születéséről szóló tudositás is bizonyos, az ókori keleti népeknél gyakori mondai motívumokra emlékeztet, mely mondai motívum mindannyiszor előfordul, a hányszor új kornak az inaugurálásáról van szó. Pl. Romulus és Remus mondája; Sargon király születése; Bachus születése stb. És valamint a Józsefről szóló elbeszélésekben sem hiányzott a Tammuz-mythos egyes vonása, éppen így a Mózesről szólókban sem. A Veres-tenger szétválásáról való tudositásban pedig fellelhető a sárkánnyal való küzdés motívuma. (Lásd a Tiámat szétvágása, XVIII. lap.)

Könyvének XIX. fejezetében Mózes tízparancsát és Hammurabi törvénykönyvét hasonlítja össze szerzőnk és azt állítja, „hogy Mózes tízparancsában specifikus izraelita vonás az a biztosság, melylyel az isten említettik“. Kétségtelen dolog, hogy Hammurabi törvényei között vannak

egészen olyanok, mint a Mózeséi, ámde mégis a két törvény közt igen nagy a különbség. Pl. a Hammurabi törvénykönyve sehol sem vet korlátokat az egoizmus elé az altruizmus által, mint teszi azt a Mózes parancsa; a felebaráti szeretetet sem említi sehol. Szóval Hammurabi törvényéből, daczára annak, hogy Isten adta azt Hammurabinak, teljesen készen, hiányzik minden vallásos gondolat, míg Mózes törvénye mögött egy szent istennek parancsoló akarata áll, a mi annak abszolút vallási jelleget ad. Hogy azután az izraelita kultusz sok rokon vonást tüntet fel a babylonival, ez merőben külsőleges dolog és ezt Jeremiásnak jobban ki kellett volna domborítania. (XX. fej.)

Kanaán földének elfoglalásával kapcsolatban az a kérdés merül fel, hogy vajjon az izraeliták Kanaánt lassú bevándorlás, vagy pedig meghódítás által foglalták-e el? Szerzőnk szerint e kérdésben a bibliának teljesen hitelreméltó az előadása: Kanaánt az izraeliták meghódították. A Józsueről szóló elbeszélésben szintén lát mythologiai elemeket Jeremiás; szerinte a 12 kő felállítása is az astrakultuszra mutat. A Sámson-monda is át meg át van szöve a naphósról szóló mythosok motivumaival és maga Sámson sok rokonságot mutat fel Gilgamessele. (XXI. fej.) A XXII. és XXIII. fejezetek inkább a történet szempontjából érdekesek. A XXIV. és XXV. fejezetek pedig az egyes tanító és prófétai könyvekhez adnak apróbb magyarázatokat. Eszter könyvéről azt tartja szerzőnk, hogy az elbeszélésnek történeti hitele nincs s már az Eszter és Mardokeus nevek is az Istar és Mardukról szóló eposszal való rokonságra utalnak.

Szerettük volna hosszasan ismertetni Jeremiás érdekes könyvét, mely sok tanulással szolgálhat különösen most, mikor a közönség Delitzsch felolvasásának hatása alatt, hajlandó Izraelnek egész vallását csak kölesönvett vallásnak tartani, ismertetésünk azonban még így is túllépte egy könyvismertetésnek korlátait.

Kolozsvár.

Ifj. Bartók György.

A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába 1904. évi október hó 1-től 30-áig befolyt összegek kimutatása.

1. Pártfogó tagok alapítványai után 5% kamat: 1904-re: Pesti ev. ref. egyházmegye.

2. Alapító tagok alapítványai után 5% kamat. 1904-re: Ugrai ev. ref. egyház, dr. Tüdös István Sárospatak, Turkevei ev. ref. egyház, Mészáros János Kecskemét. 1903—1904-re: Mayer Endre Eperjes, Szemes László Szentjános. 1903. év II-ik felére: Biharremetei ev. ref. egyház. 1901—1902-re: L. Nagy Árpád Acsád.

3. Rendes tagoktól évi 12 koronával befolyt 1904-re: Dr. Belohorszky János Ujvidék, Hetesy Viktor Ómoravicza, Váncsodi ev. ref. egyház, Faragó János Pápa, Boross Kálmán Kamocsa, Farkas György Abauj-Szina, Bihar-Nagy-Bajomi ev. ref. egyház, Jakucs Sándor H.-Szovát, Soproni ev. theolog. önképző-kör, Horváth Sámuel Téth, Kármán Pál Torzsa, Joba József M.-Attád, Vendvidéki ev. lelk. kör, Juhász György Ipp, Karsay Imre Szil-Sárkány, Biberauer Rikárd Budapest, Hegedüs Károly Budapest, Böszörményi Jenő Budapest, Nagy Ferencz Budapest, Biharudvari ev. ref. egyház. Kassai I. ev. egyház, Baytár Sámuel Pedér, Szabó János Körös-Tarcsa, Tóth János Karancs, Darabos Sándor B.-Sz. András, Tóth Gábor Szabadszállás. 1899. és 1900-ra: Tokaji Aladár Szászváros. 1903. és 1904-re: Péterfi Sándor Pozsony, Marton Jenő Pozsony, ifj. Bocsor Lajos M.-Ujfalu.

3. Pártoló tagoktól évi 6 koronával. 1904-re: Zarándi Bertalan Kisgyőr, Felvinczi Lajos K.-Igmánd, Vitus Lajos Szászváros, F. Varga Lajos N.-Rábé, Kozma Zsigmond B.-N.-Bajom, Zachár Sámuel Rátkó, Bányai Sándor H.-M.-Vásárhely, Somogyi Lajos B. Sámson, Harsányi Sándor Turkeve, Szombath György Rimaszombat, Kis Ernő Pápa, Borsos Sándor Kolozsvar, Horváth Béla Zenta, Szekeres Mihály Takácsi, dr. Moravcsik Gyuláné Aszód, Horváth Sándor Veleg, Kenessey Kálmán Budapest, dr. Marton Lajos Budapest, Morvay Ferencz Nagyváty, 1902—1904-re: Vörösmarty István A.-Dabas. 1903-ra: Móré Elek Bező.

5. Segítő tagoktól évi 3 koronával: 1904-re: Jurány Gusztáv Franc-Josefsfeld, Csűrös Sándor Budapest.

6. Károli-alapra: Turkevei ev. ref. egyház 10 K, Szilassy Aladár Budapest 39 K, Bernát István Budapest 39 K.

Összesen befolyt 795 korona.

Budapest (IV., Deák-tér 4.), 1904 november 1.

Bendl Henrik,
társ. pénztárnok.

**A tagdíjak és hátralékok beküldését
tisztelettel kérem.**

Bendl Henrik,
pénztárnok.

Tájékozás

a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság felől.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság célja, hogy az evangéliumi protestáns tudományos egyházi és népszerű vallás-erkölcsi irodalmat művelje, terjeszse, s az egyházi életet evangéliumi alapon irodalmi úton ápolja és fejleszse. Ezekre a czélokra jelenleg a következő kiadványai szolgálnak:

I. Protestáns Szemle.

Protestáns havi folyóirat. Megjelenik (július és augusztus kivételével) minden hónap 15-én, évenként 10 füzetben 40 iven. Tartalmát irányczikkek, tanulmányok, kisebb monografiák, hazai és külföldi egyházi és irodalmi szemlék képezik. Cikkei a tudomány színvonalán állnak, de a nagyközönség által is élvezhető módon népszerűsítőleg vannak kidolgozva. A *Protestáns Szemlé*t a Magyar Prot. Irod. Társaság pártfogó, alapító, rendes és pártoló tagjai tagdíj fejében kapják. Előfizetési ára nem tagoknak egész évre 8 kor. Most a XVI-dik évfolyam járja.

II. Tudományos könyvek.

Tudományos egynázi, főleg egyháztörténeti művek sorozata, melyben kidolgozott egyháztörténeti eredeti monografiák és theologiai tudományos munkák jelennek meg. Évenként egy kötet, 20—25 ív terjedelemben; eddigél 16 kötet. A Társaság pártfogó, alapító és rendes tagjai tagdíj fejében, a többi tagok kedvezményesen áron kapják.

III. Egyháztörténeti Adattár.

M. prot. egyháztörténeti okmányok gyűjteménye. Évenként egy kötet, 10—12 ív terjedelemben. Eddig 3 kötet. A pártfogó, alapító és rendes tagok tagdíj fejében kapják.

IV. Házi Kinestár.

Vallás-erkölcsi építő könyvek sorozata, főleg a művelt közönség számára I. kötet: *Csendes órák*, angolból fordította *Szécsé Károly*, dunamelleki püspök II. kötet: *Mártha és Mária*, francziából fordította *Vargha Gyuláné*. III. kötet: *Ahítat szeretet*. Vallásos költemények, írta *Szabolcska Mihály*. IV. kötet: *Az ő nyomdokain*, angolból fordította *Csizmadia Lajos*. A segítő tagok tagdíj fejében kapják, a többi tagok külön fizetés mellett. Ára csinos vászonkötésben minden egyes kötetnek 2 kor., diszkötésben 4 korona.

Mindeme kiadványok megrendelhetők a Társaság főbizománosánál, *Hornyánszky Viktor könyvkiadónál* (Budapest. Akadémia bérháza). A reklamációk is hozzá intézendők.

V. Koszorú.

Vallás-erkölcsi népies kiadványok sorozata. Elbeszélések, eletrajzok, történeti rajzok, hiterősítő traktátusok. Évenként 10 füzet, eddig 110 füzet. A segítő tagok tagdíj fejében kapják, a többi tagok külön fizetés mellett. Ára füzetenként 8 fill., 15 füzetből álló kötetenként 1-60 kor., 5 füzetből álló kötetenként *Protestáns Családi könyvtár* czímen 60 fill.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak tagja lehet bármely magyar honfi és honleány, a ki a Társaság célját előmozdítani hajlandó s ez iránti szándékát vagy a titkárnál (*Szóts Farkas*, IX., Kálvintér 7. sz.) vagy a pénztárnoknál (*Bendl Henrik*, IV. ker. Deák-tér 4. szám a.) bejelenti. Pártfogó tag egyszer-mindenkorra ezer koronát fizet vagy kötvényileg biztosít, alapító tag egyszer-mindenkorra kétszáz koronát fizet vagy biztosít a Társaság javára. Rendes tagok évenként 12 korona tagdíjat, pártoló tagok évenként 6 koronát, segítő tagok évenként 3 koronát fizetnek.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

S Z Ó T S F A R K A S,

THEOL. AKADEMIAI TANÁR,

A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 8 kor.

HORNÝÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA
1904

TARTALOM.

I. Értekezések és tanulmányok.	Lapszám
1. Protestáns nemzeti költészet. <i>Kovács Sándor</i>	529
2. A Biblia és a társadalom. (Befejező közlemény) <i>Kapi Béla</i>	538
3. Adventi próféták. <i>Jausz Vilmos</i>	551
II. Tárca.	
1. A megtérő bűnös fogadása. <i>Raffay Sándor</i>	567
Nyílt levél a szerkesztőhöz. <i>Révész Kálmán</i>	577
III. Irodalmi szemle.	
a) Hazai irodalom:	
1. Dr. Luther Márton művei. <i>Dr. Masznyik Endre</i> ism. <i>V. F.</i>	578
2. Homiletika. <i>Kovács Albert</i> , ism. <i>B. F.</i>	580
3. Keresztyén Hit- és Erkölcstan. <i>Licz. Rácz Kálmán</i> ism. —s.	582
4. Rövid irodalmi szemle	585
b) Külföldi irodalom:	
1. <i>Biegler</i> : Aus der Seelsorge für die Seelsorge. <i>Sz. M.</i>	589
2. <i>Paul Wernle</i> : Die Anfänge unserer Religion. <i>Dr. T. I.</i>	590

TÁRSULATI ÉRTESSÍTŐ.

Tisztelettel értesítem a **M. Prot. Irodalmi Társaság** tagjait, hogy a **Tudományos könyvsorozat** köteteként a napokban jelent meg és küldetett szét **dr. Kiss Áron: Török Pál élete** című érdekes műve, mely a **pártfogó, alapító és rendes tagok 1904. évi könyvilletménye**.

A könyv bolti ára 4 korona, de a Társaság **pártoló és segítő tagjai**, ha a bevásárlást **Bendl Henrik** társulati pénztárnok útján (Budapest, IX., Deák-tér 4. sz.) a pénz előleges beküldésével eszközlik, **3 korona kedvezményes áron és bérmentve** kapják meg az érdekes munkát.

Budapest, 1904. december havában.

Szőts Farkas,

a M. P. I. T. titkára.

PROTESTÁNS NEMZETI KÖLTÉSZET.

Az emberi lélek nem élhet költészet nélkül. Épp úgy szüksége van rá, mint szervezetünknek a körülfogó levegőre. Értékét akkor ismernénk meg igazán, ha valami világmegrázó válság, a mindenségnek egy elképzelhetetlen forradalma hirtelen, váratlanul megfosztana tőle. A legelső perc, a melyben egy nemesen érző, tiszta izlésű ember szíve egyet dobban és erre a dobbanásra visszhangot vár, nyomban feltámasztaná halottaiból, hogy tovább gyönyörködtessen, tovább tanítson, tovább vigasztaljon bennünket.

Ebben a hármashatásban látom a költészet igazi rendeltetését. A kik a pusztán gyönyörködtetés egy felsőbbrendű eszközének vallják, tulajdonképpen élte gyökeréről metszik le vétkes vagy gondatlan kézzel. A mint az emberi életnek nem célja az élvezetszerzés, az örömnak bármily tökéletes finomságú, a testiség porától teljesen tiszta módjára gondoljunk is, úgy nem lehet ez főcélja a költészetnek sem, a melyet Isten az ember szolgálatára és nevelőjéül rendelt. Az ember célja és a nevelésére teremtett költészet célja között különbözőséget, ellentétet elgondolni nem tudok. A gyönyörködtetésnek a költészet munkájában az jut feladatul, hogy a fásultság kergét feltörje, a lelket megporhanyítsa azon igazságok számára, a miket a költő szent hitvallásaképpen hirdet. Így értjük csak meg azt a jelenséget, hogy az igazi nagy költőt, a ki nem az iskola iparkodásából, hanem Isten kegyelméből lett azzá, büszkébbé, boldogabbá teszi az, ha tanítása megfogant, mint ha művész kezét csodálva ünneplik. A lant azok kezében, a kik a gyönyörűség-szomjazókat itatva tapsra vadásznak, igéző játékszer, de csupán játékszer. Azok kezében, a kik az ember

felsőbb rendeltetését, nemesbülését, a tökéletesség, eszmény felé haladását szolgálják, több játékszernél. Fáradhatatlan dajkája nemesebb ösztöneinknek, az égi származás és mennyei pályavég, a romolhatatlanság prófétája a romlandóság göröngei között.

Az igazi költészet, a nagy költő tanít is, vigasztal is, nem csupán gyönyörködtet. Sőt éppen mint vigasztaló hatalom emelkedik legmagasabbra. A mennyivel sebzőbb a szenvedés az unalomnál, annyival fenségesebb a vigasztaló költészet annál a költészetnél, a mely csak mosolyfakasztásra törekszik. Az egyes ember életében is bővülő látvány, a midőn lelkéről a fájdalom bilincsei lepattannak, csüggedéséből felépül, zsidadt ereje megújul s tört hite újabb, merészebb szárnyakat kap a költészet lehelletétől. Még nagyszerűbb, igazán megragadó jelenség, ha egy ezer és ezer szívű közösségnek, egy nemzetnek belső világát ihleti meg és szüli újjá zengésével. Mint a nap egy odaröpített sugarától sok milliónyi virágkehely tárul ki egyetlen pillanatban, a költészetnek is megvan az a varázshatalma, hogy egy szavával millió szívnek legtitkosabb, legérzékenyebb húrját tudja megzendíteni.

Ilyen szép hivatás jutott osztályrészül vallásos költészetünknek a XVI. században, nemzeti bűneink és ostromoztatásunk derék idején. A protestáns ideál a nemzeti ideállal akkor teljesen egygyé olvadt. Mária népéből, a mivé a magyart a középkor mystikája és lovagszelleme nevelte, csodás átalakulással, egy embernyomon át bibliai, ó-testamentomi választott nép lett, a melynek minden hangja siralom, jajveszékélés és gyász, mint egykoron a babyloni vizeknél. A legsúlyosabb látogatás, a legnagyobb csapás érte, a mi csak egy nemzetet megpróbálhat. Mohácsnál királyával együtt odaveszett állami függetlensége; az egykor népek és királyok viszályaiban bíráskodó nemzet marakodó idegen hatalmak konczává süllyedt; pártok támadtak keblében s szeme tulajdon véreire szórta gyűlölete szikráit. A haza földjének majdnem kétharmadát elfoglalta a török állandó birtokul; az útált félhold úrrá lett a kereszten; harc és béke egyaránt fogyatta a magyart, százezren jutottak rabszijra, kelet piaczaira és háremeibe. Az

elrablott serdületlen gyermekből érzéstelen janicsárt neveltek, a ki később talán szülőhajlékára hajított tüzes üszköt és testvére életét oltotta ki. A veritéknek ellenség szedte gyümölcsét, a nappal elgyötört test éjszaka a vész sejtelmével pihent bizonytalan ágyán. A török uralom életdermesztő átkán kívül természeti csapások özöne zúdult reája; esztendőről-esztendőre rossz termés járta s alig akadt betevő falatja; majd cseréppé égett a nagy szárazságtól a föld s elapadtak gazdag folyamei, majd végevárhatatlan vízáradás pusztította el, a mi a török sarcz és német adó után irgalomkenyérül megmaradt. Gyakori földrengések, a döghalál vándorlása fokozták rémületét. Elvettettetett állapotának mintegy betetőzése az, hogy az Úr e büszke fajt nemcsak kegyetlen fájdalommal sujtotta, hanem meg is alázza. A magyar a legégőbb kint fölszissenés nélkül tudta túrni, a szégyent el nem viselhetette soha. Balassi, a kinék dicsősége a maradékra is átszállt, nem csupán nemzedéke, hanem egész népe, faja legsajátabb gondolatát fejezi ki abban az istenes énekében, mely a magyar vitéznek hű jellemzése, egyúttal állandó fohásza.

Vagy ha azt akarod,
 Hogy túrjem ostorod,
 Csak rút szégyentől ódd
 Fejemet, ha bántod.
*Halálomat inkább elhozod,
 Hogyanem rútítsd orcámat.*

És éppen családi érzésében, a melynek tisztaságával Európa valamennyi népét fölülmulta, szemérmében, mely jellemének, egyéniségének mindenha egyik alapvonása volt, szenvedte a legfájóbb, legarczpiritóbb megbántást. A fajtalan török erkölcs, a szerette hitvesen, bálványozott hajadon leányon esett szeplő, a férjnek, apának és lovagnak halálos fulánkú arczulütése volt. „Éktelenségeket beszélleni nem merjük“, panaszolja Szegedi Kis István.

A nemzet, mihelyt az első csapások nyomán támadt aléltóságából felocsudott, nyomozni kezdte irtózatot megpróbáltatásának okait. Töprengésének rajzát, eredményét az egykorú

költői emlékekben találjuk meg, a melyeknek betűi izzók az elhamvadtt falvak lángjától. A kor költészetének mintegy alapigéjét Farkas András éneke tüzi ki, mely a sok csapás, a nagy nemzeti szerencsétlenség okát a nemzet fertelmes bűnösségében keresi. A magyarság sorsában Izrael történelmének ismétlését látja. Árpád népe épp úgy érezte Isten kegyelmét, mérhetetlen jóvoltát, mint a választott zsidóság; hazát, tejjel-mézzel folyó áldott Kanaánt szerzett néki; megáldotta hős vezérekkel, nagy királyokkal; eltörte ellensége kezében az ivet és a kopját. Azonban az Úr szeretete gögössé, felfuvalkodottá, engedetlenné tette; elfordult igaz Istenétől, bálványok, szentté avatott gyarló emberek, ereklyék, sőt saját cselekedeteinek erejétől várta üdvösségét, az egyszülött Fiúnak, Krisztusnak sebeit, halálát, érdemét megvetette. A sok gonoszságon Isten haragra gerjedt, elküldte napkeletről Szuleimánt, mint egykor Nabukodonozort, hogy fenyítse meg a veszni tért népet. Szuleimán megindul, megveri az elbizakodott sereget, elpusztítja Budát, a mint elpusztult Jeruzsálem s elhurcolja a nemzet színét-javát a babylonihoz hasonló sanyarú rabságra. A fenyítő kézre ráismer a magába szállt nép, sirtonsirt pusztulásán s keresten-keresi az utat megbántott Istenéhez. Az Úrnak is enyhül haragja, prófétákat bocsát hozzájuk és szólaltat meg köztük, Wittemberg tájáról. Tanításuk veleje az, hogy térj magadba, tisztulj meg bűnödön érzett bánatodban, könnyeidben, higyj és az Úr, a ki búsulásában elvetett színe elől, szent fia érdeméért újra kegyelmének szárnyai alá fogad.

Ez az ének, a melynek komoly, bánatos hullámzású melódiáját a nemzeti kegyelet napjainkig megőrizte, 1538-ban keletkezett, a váradi béke évében. Csapásán egész sor énekes indul; akad köztük formára művészbibb, dallamosabb nyelvű nála, de voltaképen valamennyi az ő gondolatát részletezi, az ő lelkétől lelkezett képét gazdagítja egy-egy színárnyalattal. Lirájuk a bűnbánó zoltárok s a jeremiási siralmak őszinte, szivig ható visszhangja. Epikus darabjaik tárgya állandó és biztos tükre a hadi szerencse változásának, a nyomán támadt közhangulatnak, a remények lassú enyésztenek. Bámulatos

bibliai tájékozottságuk minden tévovázás nélkül egyszerre meg-
leli a magyarság helyzetére illő ószövetségi elbeszélést, hősei-
hez, vértanuihoz az ószövetségi eszményt. Az egész nemzet
a Bibliában él, lelkéből táplálkozik. A török igát hol Babylon,
hol Egyptom szolgaságához hasonlítják, a nemzet bűnösségét
Sodoma és Gomorha vétkeihez. Dézsi Andás elbeszéli Ben-
jamin törzsének kiirtását s az öldöklés rajzának színeit a török
mészárlás iszonyú jeleneteiből meríti; Benjamin vétke a magyar-
ság bűneinek sokaságát példázza. Szegedi András, a midőn
Jeruzsálem fényét, szemkápráztató pompáját, gazdagságát raj-
zolja, Mátyás dicső Budájára gondol, márványpalota-soraira,
tornyaira, templomaira, bástyáira, a mik a földdel egyenessé
lettek. A hős Makkabeusok elszánt erőfeszítése, élet-halálkü-
delme a magyarság nagy tusájának bibliai őse. Eleintén, a
mikor a reménység még nem foszlott szerte végkép s egy-
egy regékbe illő hőstett hírére a nemzet lelke pillanatra meg-
aczelosodott, az énekesek lantja is győzelmeket ígér, felsza-
badulással kecsegtet. Szegedi Kis István azt énekli:

Kegyelmes az Isten, nem ver örökké minket,
Egy szempillantásig hagyott most csak el minket.
De örökkévaló irgalmasságából
Is még fölemel minket.

Batizi András „Az drága és istenfélő vitéz Gedeon“-ban,
a ki 300 főnyi kis csapatával erőt vett a megszámlálhatatlan
Midiánon, Jurisicsra, Kőszeg hős védőjére czéloz, a kinek
dicsősége végig rezgett az egész nemzet lelkén. Kákonyi
Péter „az erős vitéz Sámson“ választja hősül, a filiszteusok
rémét, a ki, mint nyomorék, száz és száz ellenségét temeti
magával együtt az összeroskadó épület alá. A nemzet Sám-
son nevét hallja, de lelkében a Drégely romjai alá temetkező
Szondiért visel gyászt. Mózes és Jósua diadalmaskodik Amalek
hadán, a kegyetlen Faraó, Szénachérib, Antiochus, Góliát
megszégyenül a Seregek urának nevével harczoló kicsiny
sereg, Ezékiás és Dávid előtt. Az Úr hatalma megtartja Dánielt
a sívó oroszlánok között, s a három istenfélő zsidót a tüzes
kemenczében. Dézsi, a kinek leleménye a legszerencsésebb,

a gyermek Izsák feláldozásából is nemzeti éneket alkot. Ábrahám maga a magyar nemzet, a kinek hitét, engedelmes-ségét ezer és ezer fiának, leányának elvételével próbálja az Úr, hűsége, engedelmissége azonban nem marad jutalom nélkül. Az öreg Tóbiásnak, a ki száz esztendőnél tovább él, világtalanul, mások terheképen, mivel a félszázadja suhogó ostor ellen soha nem zúgolódott, végre visszaadja szemevilágát, hogy láthassa családjá, unokái boldogságát. Az Ákháb király elől bujdosó Illés prófétában a rengetegekre rejtezkedő magyarra ismer a kor lelke; Isten csuda módon táplálja és tartja meg. Később azonban egyre halványodik a nemzet reménye; a pusztulás végét, a megváltás napját a legmesszebb látó prófétai szem sem fedezi fel sehol. A lantosok hangulata is folyton sötétül. A mint sorban elesnek végváraink s a hódoltság területe, az oszmán hatalma egyre gyarapodik, az epikus költészet tárgyai is változnak. A harcos bírák, Gedeon, Sámson, Jefta helyett a végtelen és iszonyú szenvedéssel megvert Szent Jób tükrözi a nemzet sorsát, lelki hangulatát, mely az ideges türelmetlenség és a fásult belenyugvás örvényei közt ide-oda szédül. A férfias harczért élő-haló, a maga erejében bizó magyar lelki energiája annyira meggyengül, hogy fel-szabadulását már csak rendkívüli eseményektől és eszközök-től várja. A csatatéri diadal elérhetetlen álmokép gyanánt révedez lelke előtt. A közvéleményt ezen a fokon az az éne-kes fejezi ki, a ki Eszter királyné nevét, hazafiságát magasz-talja. A nemzeti lélek némi vigaszt talál abban a gondolatban, hogy egy nő is megmentheti népét, a hogy Eszter finom női tapintata, szerelmes enyelgése szétbontotta az álnok Hámán szötte-fonta hálót. Az öreg Sztáray Mihály áll a legvégső fokon. Ő, a ki még látta a szabad Magyarországot, ott járt Mohácsnál urával, Pálóczival, a pusztulás végtelenségét látván, hazafi lelke keserűségében Juditról ir magasztaló éneket. Arról az elszánt zsidó asszonyról, a ki a hazája halálos itele-tét hozó Holofernest színlelt szerelemmel elcsábítja s a bor-ítottól mély álomba merült hadvezér fejét eles szablyával lemetszi. Mily hosszú út Gedeontól Juditig ugyanazon ember-öltő lelki világában! Mennyi reményt kellett eltemetnie, mennyi

ábrándjáról lemondania, mennyi súlyos keresztet viselnie, hogy egyenes lelke, szigorú katonaerkölcse az orozva gyilkolás merőben idegen gondolatát ne csak megtűrje, hanem hőstett gyanánt ünnepelje. Azonban, reformátornál nem is lehet más-kép, Juditot, mint az isteni akarat eszközét, megbizottját tün-teti fel. Isten utai, szándékai pedig kikutathátatlanok.

Az énekesek, a kik a nemzetet e szörnyű megpróbálta-tásában vigasztalták, egyúttal mind reformátorok is voltak, az új élet magvetői, a kik a török hódoltság pásztorhagya széledő nyárait is fölkeresték enyhítő, bátorító tanításukkal. Szegedi Kis István minden bizonyly a török rabságban, a midőn fedetlen vállain széles barázdát hasított a szilaj ostor-csapás, vagy a sötét, nyirkos börtönfenéken költötte legszebb énekeit és sinylődő rabtársaival zengedezte először. Hiszen szenvedése közös volt nemzetével, nem csoda, ha mélyebben érezte kortársainál a fájdalmat s a megalázás szégyenét. Az ő énekében leljük meg a nemzeti megnyugvás legtalálőbb, legjellemzőbb kifejezését is, mely a fájdalom és keresztyén hit egybeolvadásának megindító rajzánál fogva odailik ámen gyanánt a megrázó nagy tragédia végére. Ez a pár sor a magyar faj hatalmas lelki válságának utolsó hulláma.

Ha bűnünk érdemli, hogy minket mind éltig verj,
Krisztus igazsága azt érdemli, hogy ne verj.
Mindazáltal Uram csak szerelmedből verj,
Bátor ez világon verj.

A XVI. század nemzeti költészete a protestantizmus alapgondolatát, a bűntudat mélységét, a Krisztus érdemére támaszkodó, bűnbocsánatremelő hitet teszi az új nemzeti vallás kiinduló pontjává, sarkalatos elvévé. A megostorozott nemzeti lélek sóvárogva fürkészte a szabadulás útját s egyre izgatottabban várta a folyton késő hajnalhasadást. Napról-napra jobban érezte tehetetlenségét; látta, hogy ereje csak szilánk, elomlott por a viharzó fergeteg forgóiban.

Sárok vagyunk, Uram, veled nem pörölhetünk,
Te szolgálid lévén csak, fejet kell hajtánunk.

Kudarczai meggyőzték, hogy nincs más ösvény, csak az, a mit a reformáció nyitott előtte: a töredelmes bűnbánat, megtisztulás, odaomlás annak zsámolyához, a ki a Krisztus nevében kérőt meghallgatja s a hittelt fohászzkodót kezénél fogva fölemeli. Így vált a török uralom, a testi ostromozás Isten kegyelméből, mely mindent jóra fordíthat, a magyarnak lelki áldásává. A reformáció ezzel a gondolattal hódította meg a nemzet ezreit; az ezer sebtől vérező magyar ebben a gondolatban találta meg enyhítő italát, gileádi balzsamát.

A protestáns nemzeti költészetnek a XVI. századhoz hasonló nagy virágzására, belső erejére, hatására csak másfél század mulva, a kuruczkor vergődései közt bukkanunk. A nemzeti érzés ekkor is egy medret vajt a protestáns hittelt és életfelfogással. Az alkotmányától megfosztott, tulajdon hajlékában, tulajdon királyától szolgasorsra, kolduséletre kárhóztatott magyarság szenvedését a nép költői képzelete az elűzött, földönfutó és gályán raboskodó protestáns prédikátor alakjában érzékíti meg. Az e korbelt költemények hangja szintoly bús, bánatos, mint a XVI. század negyvenes-ötvenes éveiben, hiszen a nemzet reménykedő lelkét összetörte a keserű tapasztalás, hogy Budavár visszavívása nem támasztotta föl történelmünk régi dicsőbb századaít, hogy a félhold bukásával csak az iga változott nyakán, a szolgaság megmaradt. A protestáns költészet vigasztalása nélkül a nemzet egyik nagy keresztjét sem tudta volna elviselni, megszakadt volna óriás terhe alatt. A katolikus költészet a jólét, hatalom, nemzeti nagyság tündöklő idején hajtotta legdúsabb lombú ágait; a képzelet mesés gazdagsága, a forma tökéletes volta és művészi változatossága, a festés szemigéző eleveisége természetes eledelül szolgál egy elégedett, boldog nemzet nemes örömökre vágyó lelkének. A mint a katolikus egyház egész megjelenése, szertartásainak az aesthetikai érzéket rabul ejtő pompája művészeti szempontból legjobban beleillik a diadalharsozás napjaiba, egy győztes hadsereg és nép hálaünnepébe. A protestáns költészet a porban ülő, zsákba öltöző, fejére hamut hintő, veszteségein és bűnein kesergő nemzetet keresi fel, hogy erősítse, vigasztalja, mert a beteg szívnek van orvosra

szüksége, nem az egészségesnek. Mivel meggyőzni és gyógyítani akar, nem pedig gyönyörködtetni, költői öltözete, műalakja épp oly puritán, egyszerű, szegényes, mint szertartásaink. A szenvedőket hívja és keresi, a kik az igazságra és lelki békére szomjuhozna, a hogy Jézustól tanulta: „Jőjjetek én hozzám, én megnyugosztalak“. Művelőit nem nemzetekre és századokra szóló művészi nagyság, hanem erkölcsi mélységük és tisztaságuk, sziklahitük avatja méltókká a hős, a költő, a próféta koszorújára.

Áldás reájuk, akárhol nyugosznak, jeltelen rög alatt!
Áldás reánk, ha szent feltétellel nyomukba lépünk!

Pozsony.

Kovács Sándor,
theol. tanár.

A BIBLIA ÉS A TÁRSADALOM.

(Befejező közlemény.)

Midőn most a társadalomról szólok, nem gondolok annak határozott, törvényekkel közelebről körvonalozott megjelenési alakjaira, hanem az embereknek ama tömegére, mely maga alkot önmagának törvényeket, s ezekkel, — jöllehet sokszor csak az elfogultságtól nyertek szentesítést, — befolyásolja a társadalom felfogását s az egész kor szellemi irányzatát.

A társadalmat, mióta a sociológiai tudomány terén az organikus felfogás megerősödött, különös előszeretettel hasonlítgatják az élő emberhez, működésének megnyilatkozásait pedig az egyes ember szerveinek munkájához. Senki sem vádolhat bennünket sarcasmussal, ha azt mondjuk, hogy a mi korunk társadalmának szellemi képességei között, igaz ugyan, az értelmi tehetség bámulatos eredményeket ért el, de az ítélő tehetség nagyon rosszul teljesíti a maga feladatát. Az érzékszervek között is megfelelő lehet mindegyik, de az erkölcsi érzék ugyancsak sok kívánni valót hagy hátra. És ehhez hozzá kell vennünk annak constatalását, hogy a társadalom lelkiismeretének nincsen méltó megnyilatkozása. Már pedig ítélőtehetség, erkölcsi érzék és lelkiismeret nélkül a társadalom, — ez a collectiv egyéniség, — tökéletes valóban nem lehet.

Most pedig lássuk ennek az erkölcsi arczképnek néhány vonását. Mindenekelőtt szemünkbe tűnik, hogy a társadalom az ember igazi értékét megállapítani nem tudja. Ítéletét külső tényezőkkel befolyásoltatja. A születés, a külső megjelenés, a vagyon stb. adják meg nála az ember értékét, míg e mellett az igazi, az erkölcsi érték ugyancsak kevéssé jön számításba. A társadalom tiszteletébe az embereknek nagy része úgy születik bele; a becsülést úgy öröklik, mintha ez az erkölcsi kincs is egy halom arany, takarékpénztári könyv, vagy ezer

hold föld lenne. És milyen sokan vannak, a kiknek eszébe sem jut, hogy talán azt meg is kellene érdemelni! És ezt még csak rossz néven sem vehetjük, hiszen a társadalom velük szemben ily kívánságokkal soha fel nem lép. Az ember értékének helytelen megállapítása magyarázza azután azt a sajátos elfogultságot, mellyel a társadalom a különböző hivatásokat megítéli és megbecsüli. Ez magyarázza nevezetesen, hogy az élethivatásokat nem az általuk betöltött munka fontossága, hanem az azokkal egybekötött anyagi s társadalmi előnyök szerint ítéli meg. És míg a gazdagon jutalmazott állásban működőkkel szemben szinte vadássza az alkalmat az elismerésnyilvánításra, addig a többiekkel szemben ugyancsak fukar úgy az anyagi, mint az erkölcsi jutalom odaitélésében. Ez a társadalom ítélő tehetségének gyarlóságát mutatja. Roszszul ítéli meg az ember értékét. Külsőség után indul, holott az ítélet alapját csakis az ember hivatásának helyes elbírálása, s a tisztelet alapját a hivatással járó köteleességek hű betöltése képezheti.

Az ítélőképesség gyöngeségének egy másik példája is ott áll előttünk. A mi társadalmunk csak úgy játszik a magasztos erkölcsi kincset jelölő szavakkal. A *becsület* szó ott van ajakán minden pillanatban. S talán éppen azért, mivel oly sokat foglalkozik vele, bizonyos jogczímet alkot magának, mintha ő volna a becsület kizárólagos bizományosa. Ma egyet lovagjává avat, — s annak életútja diadalút lesz, — holnap tízet megfoszt annak nimbusától, és azok, mint a belpoklosok, száműzetnek a társadalom kiváltságosainak elzárt köréből. Lehet, hogy ha a társadalom által becsületlovaggá avatott ember elé egy erkölcsi tükröt tartanánk, mely lelkének képét visszatükrözni képes volna, az csakis egy nagy sötét foltot mutatna, a mire bajosan volna ráfogható: hogy ez becsület. Az is lehet, hogy azok, kiket a társadalom becsületüktől megfoszt, ártatlanok, lehet, hogy szívükben a köteleesség hű teljesítésének tudata megvan, — pedig ez a tulajdonképeni *becsület*; — lehet, hogy embertársaiknak tiszteletét ártatlanul veszítik el, — de ez nem becsület, hanem csak *becsülés*, — mégis, mint becsteleneket tekintti őket az emberiség nagy része. Ez is csak gyarló társadalomban lehetséges! S ez sem mutat mást, mint a társadalom ítélőképességének gyöngeségét. S az egyik tévedés a másik alapja lesz.

A társadalom, mely a becsületet meg tudja sérteni, az a sértést helyre is tudja hozni. Az a társadalom, mely becsületétől meg tudja fosztani az embert, az a becsületet újra vissza is tudja neki adni. Így aztán, — bocsánat a köznapi kifeje-

zésért, — a társadalom egy valóságos becsület-reparáló intézetet állít fel a *párbaj* intézményében. Egy darab középkor ez, a felvilágosodás és mivelődés századainak érthetetlen hagyományja. Önmagát tekintve is, egy valóságos szörnyszülött. Gondoljunk csak arra, hogy a becsület erkölcsi méltóságunk tudata, — tehát személyi kincs, — a párbaj pedig külsőleges dolog, tehát formai cselekedet. És mégis ezen intézmény jóvoltából *külső* formai cselekedet visszaadja az embernek *belső* erkölcsi értékét, sőt azt még fokozza is. Mig ellenben a külső formai cselekedet esetleges mellőzése megfosztja az embert a belső személyi kincs birtokától. Vagyis a társadalom oly viszonyba hozza a becsületet a párbajjal, mely már a fogalmak ellenmondásos voltában mutatja az egész viszony tartathatatlanságát. És e mellett oly feladatot bíz arra a szegény párbajra, a mit semmiképen sem teljesíthet, azon egyszerű oknál fogva, mert a becsülethez semmi köze nincsen. A mint száz párbaj megvívása nem tett még senkit sem becsületessé, úgy egy párbaj meg nem vívása nem teheti az embert becstelenné. De éles ellenmondásra találunk különösen akkor, ha azt hangsúlyozzuk, hogy a becsület *erkölcsi* kincs. Ellentét áll előttünk, mert hiszen a párbaj, mint az életnek koczkára tevése, illetőleg annak erőszakos megtámadása, határozottan erkölcstelen. A társadalom tehát erkölcstelen eszközzel harczol erkölcsi jóért. És mégis a párbaj intézményéhez fűzi a becsület reparálásának feltételét. S ha a párbaj kimenetele halálos, — a minek lehetősége pedig mindenkor fennforog, az életet kioltó golyó, avagy a megvérezett kard még akkor sem gyilkos szerszám előtte, hanem a becsületvédője és visszaszerzője. Áldozatát megsiratja, de nem gondol arra, hogy ő is elmarasztható a bűnrészességben. Az a „szerencsés“ pedig, — ki a páros küzdelemből győztesnek került ki, a társadalom előtt valami sajtáságos összetételű lényvé alakul. Egy ember az, a ki becsületét kireparálta, — tehát becsületes; de ugyanannak kezéhez vér tapad, — tehát gyilkos. Vagyis előttünk áll egy becsületes gyilkos. Az erkölcsi törvény ítéletet mond feje fölött, de a társadalom egyszerűen fölmenti s az érdekes emberek élén biztosít neki helyet. És az a gavallér ember, ki átallaná egy szoba levegőjét szivni az egyszer, csak egy pillanatra megbotlott, de azonkívül egész életében correct emberrel, boldog, ha ennek a becsületes gyilkosnak kezét megszoríthatja, s ha a jó társaságban a vele együtt megjelenés lehet ajánló levele.

Valóban az erkölcsi gondolkodás gyászruhában állhat meg a társadalom felfogása előtt. S a fájdalomnak érzete

annál nagyobb, mert a párbaj ellen megindított küzdelem csak a papir harcmezéjén jár diadallal, a gyakorlati életben eddigelé kudarcz az osztályrésze. És mindaddig, míg a becsületről ily téves nézetek uralkodnak, míg a férfiu bátorságnak a vont pisztolycső, avagy az éles kard elé kilépés a hőmérője, s a társadalmi képzettséget a „lovagiasság szabályai szerint elintézett ügyek“ száma adja meg, — hiába várjuk a jobb társadalmat, hiába várunk érettebb kort, a mely igaz ítélőtehetséggel rendelkezik. De talán sokáig is késtünk e helyen, menjünk tovább!

Azt is mondtam, hogy a társadalom erkölcsi érzéke is meg van mételeyezve. — Legyen szabad ezt is néhány példával megvilágítani. A *földi életet* a társadalom ma is, — sőt talán ma még inkább, mint az előtt az ember kizárólagos tulajdonának tekinti, mellyel teljesen szabadon rendelkezik. Az öngyilkosok száma nap-nap után nagyobb és nagyobb lesz. Gyilkos háborúk nem szedtek akkora emberadót, mint az öngyilkosság szed évről-évre. A háborúknál, a nagy szerencsétlenségeknél a közvélemény fel-feljajdul, de az öngyilkosság chronikus betegségéről csak a statisztikusok vesznek tudomást. A társadalom nemcsak, hogy nem tesz ellene semmit, — sőt még meg is erősíti. Vannak esetek, melyekben egyenesen megköveteli. Önbíráskodási jogot formál belőle s benne az emberi szabadság megnyilatkozását látja. Nem törődik azzal, hogy az élet csak reánk bizott tulajdon, a mellyel tehát nem rendelkezünk szabadon, nem törődik azzal sem, hogy az életről lemondás sokszor nem büntetés, hanem inkább a bűnhődéstől megváltás, — hanem az öngyilkosság által a felmerülő nehéz kérdést ugyancsak „a lovagiasság szabályai szerint“ elintéztnek tartja, s hiszi, hogy az elkövetett bűnök ez az utolsó bűn elfedezi. Azokat, kik egy pillanat bátorságával palástolják egy egész élet gyávaságát, bizonyos nimbussal veszi körül s ezzel is megadja az öngyilkosságnak a szentesítést. Valóban hamarosan nem tudnám megmondani, vajjon e pontnál a társadalom erkölcsi felfogásának gyarlósága, vagy az értelmi okoskodás logikátlansága nagyobb-e?

A mint a földi életről, úgy a *test jelentőségéről* is a kor helytelen képzetet alkot magának. Azt, hogy a test a lélek temploma, a szellem munkálkodási eszköze, nem igen akarja megérteni. A nemi élet terén a visszaélés, az erkölcsstenség nagy. A modern rabszolgaság nem hogy kisebb lenne, hanem inkább mindig nagyobb lesz. Az erre vonatkozó statisztikai adatok elrettentő képet állítanak szemünk elé. S

a társadalom eme erkölctelenségének aggasztó volta akkor tűnik ki igazán, ha meggondoljuk, hogy annak jogosságát az állam elismeri s törvényei által a terjedést nem gátolja meg. Az erkölctelenség tehát tért foglal az állam assistálása mellett.

A társadalom e mellett különösen az ezen kategoriába tartozó cselekedetek megítélésénél *két mértékkel mér*. A gazdagoknak, kik különös előszeretettel művelteknek nevezik magukat, más erkölctanuk van, mint a szegényeknek. Ugyanez áll a férfiakra és a nőkre is. Pedig az ember egyetemes fogalma s az erkölcsi törvény egysége tiltakozik minden osztályerkölctan ellen. Az Isten előtt nincsen szegény, gazdag, férfiú, nő, — előtte csak egy van, — ember. Az erkölcsi törvény is csak egy, egynek kell lenni az erkölcsi megítélésnek is. És ha ez nincs így, akkor ez a társadalom erkölcsi érzékének gyöngeségét mutatja.

Talán e helyen szólhatunk leginkább a mai társadalom *házasság* fogalmáról, a melynél az erkölcsi érzéknek szintén nem valami nagy szerepkör jut. A keresztyénségnek a családi életre gyakorolt nagy befolyásáról megemlékezve, láttuk, mi az ideális házasság fogalma. Erkölcsi és testi közösség az, mely utóbbi az erkölcsi közösségben bírja erkölcsi alapját. A mai társadalmi gondolkodásnak alacsony nivóját jelzi, hogy a házasságnak erkölcsi jellegéről teljesen megfeledkeznek s az erkölcsi cél megvalósításával, úgy szólván, semmit sem törődik. Ennek az erkölcsi jellegnek alapja a szerelem, — mely mint a tavasz együtt jár a virágzással, — fölébred magától az ifjú szív tavaszában. Ez nyújt egyszersmind emberi számítás szerint biztosítékot arra nézve, hogy a házasság a maga célját, az emberi tehetségek teljes kifejlesztését minél jobban elérheti. De manapság az már idejét multa! Még a költők is secessiót dalolva, megmosolyogják az émelyítő szerelmet. Bizony, napjainkban sokszor nem a szívben öntudatlan felébredő érzelem, nem is a lelkek gondolkodásának harmoniája a házasság létrehozó oka, hanem egyedül az önérdek, a pusztá számítás. A szerelmi és ésházasság harcában lassanként az átlagdiadal az utóbbié lett. Sokszor a szíveknek nincsen is a házasságkötésbe beleszólásuk, az egész az ész dolga. Egy kis számítás, egy kis összeadás, meg levonás az egész. Ennyit feláldozok, ennyit kapok helyette, a tiszta nyereség tehát ennyi. Azt hiszem, tagadhatatlan, hogy ennél a művelésnél inkább a telekkönyv a fontos tényező, semmint a szív. Azt sem tagadhatjuk, hogy az ily házasság megkötésénél a „házasság közvetítő intézet“, mely a mai kor felfogása szerinti

lényegre fektetvén a fősúlyt, a hozomány nagysága szerint osztályozza a szépnem házasulni vágyó tagjait, — nagyon nagy szolgálatot tehet. De ennek elismerésében nem foglaltatik benn erkölcsi jogossága is, annyival kevésbé, mert a házasság erkölcsi mozzanatát a vagyonskimutatáshoz csatolt arcképpel biztosítva nem láthatjuk. Lehet, hogy azért a házasság szerencsés lesz, de hogy annak erkölcsi alapja előzetesen biztosítva nincsen, — az bizonyos. És hogy mindez csakis az emberi méltóság megsértésével és lealacsonyításával járhat, az sem vonható kétségbe. De eme gyöngeség annyira átment már a társadalom vérébe, hogy önmagának megítélésénél ismét hiányzik az ítélelethozáshoz szükséges erkölcsi érzék. Arra nézve, hogy a társadalomnak e kérdésre vonatkozó ítélete mennyire megbízhatatlan, legyen szabad az összehasonlítás egy egyszerű példáját felhoznom. Azon férfit, ki meggyőződése ellenére személyét, meggyőződését egyszerűen áruba bocsátja, s ily módon önmagával kereskedik, a közbecsületre kényes társadalom valószínűleg nem tűri meg a maga kebelében, s ellene a kigolyozási eljárást megindítja. Az előtt azonban, ki egész életét egy nagy hozományért eladta, s ki magát így a szó szoros értelmében áruba bocsátotta, nyitva állnak a kaszinók, klubok és egyesületek ajtai, sőt előtte annál több fej hajol meg, minél nagyobb volt a vételár: a hozomány. Ennek a ténynek úgy valóságát, mint mindennapiságát s ennek az ítéletnek fonákságát, azt hiszem, szintén nem lehet tagadni.

De azért a társadalom megy tovább a maga útján, nyugodtan és előkelően, mint a kit ily kicsinységek nem bántanak. Nem érzi, hogy alapjában sérti meg a házasság isteni intézményét, nem veszi észre, hogy azt veszi el belőle, a mi örökkévaló, sőt talán a jó izlés és esztétikai érzék kedvéért meg is botránkozik egy kicsit, ha a modern philoszophusok a mai házasságban nem találják meg mindig az erkölcsi tartalmat. De azért a maga részéről a házasság erkölcsi jellegének biztosításához semmivel sem járul hozzá és mégis csodálkozik, hogy a virág szirmáról letörölve a szép himport, nem marad más hátra, mint közönséges eres sejtiszövet. Persze, mindezt észrevenni, erkölcsi érzék kell, — az pedig a mai társadalomból ugyancsak hiányzik.

És most vegyük hozzá, hogy ennek a társadalomnak, melynek nincsen ítélőképessége s erkölcsi érteke, nincsen *lelkiismerete* sem, illetőleg lelkiismeretének nincsen megnyilatkozása. Pedig e nélkül a társadalom meg nem lehet! Azok a nagy czélok, melyeknek megvalósítására törekszik, a melyek-

ért való küzdelem életét képezi, megkívánják, hogy őrálló legyen mellette, ellenőrző, ítéletet mondó és bíraskodó hatalom, — ez pedig a társadalom lelkiismerete. Ennek a lelkiismeretnek éppen azért, mert az egyéni lelkiismeret összes tulajdonságait bírja, — nagy befolyása van a társadalom fejlődésére. Folytonosan ott áll mellette, figyelemmel kíséri minden lépését, ellenőrzi minden törekvését, a helyes eljárásért jutalmazza, a bűnökért ostromozza. A társadalmi lelkiismeret szemmel láthatólag nem jelenik meg ugyan az ember előtt, de van egy megnyilatkozási alakja: és ez a *sajtó*. A sajtó tehát nem azonos a lelkiismerettel, hanem annak kifejezőjének kell lennie. Csak sajnálattal emlékezhetünk meg arról, hogy a sajtó ezt a magasztos hivatását nem teljesíti. Hogyan is teljesítené? . . . Hiszen a helyesen ítélő lelkiismeret első feltevéle az elfogulatlanság, a sajtó nagy része pedig határozott érdekek szolgálatában áll. És ez valóságos szolgálat. Olyan, a mely alárendeltséget, ha kell, az igazság megtagadását vagy annak elferdítését kívánja. Valóságos szolgálat ez, olyan, mely munkáját nem adja oda pusztán lelkesedésből, hanem azt meg is fizetteti. Mi belátjuk, hogy az az író toll csodás erejű hatalom, de fájdalommal kell constatólnunk, hogy napjainkban a sajtót nem mindig a meggyőződés, hanem sokszor a pénz vezeti. A társadalmi lelkiismeret képviselője, a sajtó, lassanként egyszerű kenyérkereseti forrás lett, melynél nem a hivatásérzet, hanem az élelmesség vezeti az író tollát. A czélt nem az emberiség nevelése, hanem az előfizetők számának növelése képezi. Az irányító eszme nem a társadalom fölötti éber lelkiismeret gyakorlásában, hanem az olvasó közönség felfogásának és ízlésének kedvezésben rejlik. Úgy, hogy a sajtó, melynek a társadalmat kellene ellenőriznie, teljesen a társadalom hatalma alá került. Már pedig, hogy ez a társadalom nem éppen egyenlő az erkölcsi eszményképpel, úgy gondolom, az eddig mondottak alapján is megítélhetjük. Innen magyarázhatjuk a sajtó ama irányzatát, mely a valláserkölcsei eszméknek éppen nem kedvez. Ez magyarázza továbbá azon helytelen magatartását, hogy az önérdék szavára hallgatva, a bűnt sokszor leplezi, míg ellenben saját útját egyengetve, emberek kis tévedéséből is botrányvárakat épít. Valóban a napi sajtó termékeit figyelemmel kísérve, sokszor felébred az emberben az a gondolat, hogy azok nagyrésze nem hogy tovább vezetné a társadalmat a fejlődés útján, hanem inkább haladásában gátolja.

Pedig ez a sajtó oly hatalom, melyről kicsinylőleg szólni nem lehet. Hivatása nagy, magasztos; valóságos erkölcsi

hivatás az: a társadalmat javítani, az emberiséget nevelni. De ha e mellé a szép hivatás mellé odaállítjuk a mai sajtót, illetve a mostani napi sajtó legnagyobb részét, magunk is láthatjuk, mily jogos az az ítélet, hogy a társadalom lelkiismeretének megnyilatkozása nincsen. Igen, van lelkiismerete, de a sajtóban megnyilatkozó közvélemény annak méltatlan képviselője. A lelkiismeret szabad, független, a sajtó pedig sokszor pénzen is megvásárolható. A lelkiismeret szabad, független, a sajtó pedig sokszor pénzen is megvásárolható. A lelkiismeret előtt csak egy szent van: az igazság, a mai sajtó pedig oly sokszor megtagadja ezt az egyet, az önérdekért. A lelkiismeret minden bűnt kivétel nélkül büntet és ostromoz, ennél a lelkiismeretnél azonban tiltó, kárhozható szó helyett oly sokszor lepel hull a visszaélésekre. Idealismusunkkal úgy gondoljuk, hogy annak a munkateremnek, honnan a hivatása magaslatán álló sajtó a maga termékeit szerte küldi, a társadalmi lelkiismeret szentélyének kell lennie. S mit mutat a valóság? . . . Minden az, csak éppen templom nem! A legtöbb szerkesztőségben néhány pelyhedző állú fiatalember ül; lehet ugyan, hogy talán éppen a tudománytól menekültek ide, de azért ez nem hátráltatja őket abban, hogy szépirodalomról, művészetről, akár filozófiáról szakszerű bírálatukat ne hallassák; mögöttük lehet egy ledérségben gazdag bohémélet, melyben talán ők még most is benne vannak, — de azért a sajtóban ők más emberek cselekedeteinek erkölcsbírái; ők a „közvélemény képviselői“, tőlük nagyon sok függ, — minisztert letesznek, az újnak útját egyengetik, egyik embert megkoronázzák, a másikat kiátkozzák; ők tudósok, művészek, erkölcsbírók, politikusok, — ők mindenfélét a sajtó termékét nézve, de az írás mögé tekintve, álluk alatt pelyhedző ifjakat látunk csak, élettapasztalás, tudás, s erkölcsi ítélőerő nélkül. Ezekre van bízva a társadalom nevelése! Ezek irányítják a kor szellemét! Ezek mondanak ítéletet az élet száz és ezer kérdése felett! Ezek vezetnek százak, ezrek lelkét!

Bocsássanak meg, de szeretném tollamat más tintába mártani s a társadalom eme lelkiismeretéről nem tudományos értekezést, hanem ostromozó satírárt írni. Bizony megérdemelné úgy a sajtó, mint a társadalom!

Pedig a gúnyt félre kell tenni! Mert az előttünk feltáruló kép nagyon szomorú!

A sajtó jelen állása nagy veszedelmet rejt magában. Hiszen sokaknak a sajtó napi terméke: szellemüknek főtápláléka, gondolkodásukat, nézeteiket, ítélethozásukat egyedül az irányítja. Még azokra nézve is áll ez, a kiknek módjukban

van meggyőződésük megalkotása előtt annak helyességét kipróbálni. De minő nagy azok száma, kiknek a napi sajtó egyetlen szellemi tápláléka, a kiknek azután sem alkalmuk, sem intelligenciájuk nincsen, hogy az olvasottak helyességéről meggyőződhesse nek! Hány lélek, hány szív van odavetve a napi sajtó hatalmába, melyekkel azt teszi, a mi neki tetszik, kénye-kedve szerint neveli, s a lelki rokonság láthatatlan köté-lékével pórázon vezeti!

De legyen elég ennyi! Én csak azt az egyet akartam megállapítani, hogy a mi a társadalmunk lelkiismeretének mennyilatkozása nincsen, mert ilyenek a mai sajtót el nem ismerhetjük. Valóban a sajtó legnagyobb része nem méltó erre a magasztos, szép névre!

Még sokat ki lehetne olvasni a társadalom elé tartott tükröből. Lehetne szólni a meggyőződés komolyságáról, s annak tiszteletben tartásáról, a társadalom rendes élvezeteiről, az irodalom, a művészet irányáról, meg lehetne világitani, hogy az emberek eme egyesülésében mennyire hiányzik a felebaráti szeretet, az őszinteség, s hogyan elfoglalja azok helyét az önzés s a conventionális hazugságok tömege. De ne menjünk tovább! A társadalom erkölcsi arczképének teljes megrajzolását hagyjuk fenn egy más alkalomra. Megállhatunk e helyen, hiszen ez a néhány vonás is mutatja, hogy a mi korunk társadalmának ugyancsak nincsen mivel dicsekednie! Gyöngé, gyarló az, telve beteges felfogással, helytelen itélettel. Nincsen helyes ítélőképessége, erkölcsi érzéke, s hiányzik lelkiismeretének megbízható megnyilatkozása. Már pedig az olyan egyént, kinek szellemi életében e három tehetséget nem találjuk, nem hisszük képesnek az öntudatos életre, a cél után öntudatos törekvésre. Mit várjunk a társadalomtól, ettől a halalmas egyéntől? . . . Mig a társadalom erkölcsi képe oly sötét foltokat tüntet fel, nem várhatunk tőle semmit, nem várhatjuk tőle a nagy cél megvalósítását. A tó tükre csak akkor mutatja a fényes nap korongját, ha vize tiszta, nyugodt. A társadalom is csak úgy lesz ama kitűzött célnek, az istenországának halvány tükröképe, ha nincsen benne semmi tisztátalan, zavaros.

Annál a munkánál, mely a társadalmat újjáalkotni van hivatva, nem hangsúlyozhatjuk sohasem eléggé, a társadalomnak a bibliához való viszonyát. Mi hisszük, hogy a bibliának ama szelleme, mely a keresztyénség fellépése korában egy egész új életnek vetette meg alapját, nem meritette ki sem akkor, sem az idő folyamán a maga erejét, hanem most is, mint társadalom-megújító erő száll felénk. És mi hisszük, hogy

a társadalom csakis akkor tökéletesedhetik, ha a keresztyén-ség szent könyvével, a bibliával való viszonyát fentartja, mert az abból kiáradó világnézet adhatja meg a társadalomnak a hiányzó ítélőképességet, a nélkülözhetetlen erkölcsi érzéket és az éber, érzékeny lelkiismeretet. És arra nézve, hogy ezeket a keresztyénség világnézetében valóban megtalálhatjuk, legyen szabad csak azon pusztá tényre hivatkoznom, — hogy jelenkori társadalmunk megítélésénél az irányadó elvek forrása kizárólag a biblia, — a méltán „életkönyvnek“ nevezett szentkönyv volt. A társadalom reformáló munkánál tehát a biblia keresztyén világnézetére biztosan számíthatunk.

A társadalomnak most vázolt képe egy határozott kötelességet zár magában. Ez a kötelesség a társadalom egyetemes jellegénél fogva vonatkozik minden egyes emberre, — mégis különösképpen azokra, kik a társadalom haladására irányító befolyást gyakorolhatnak. Ezek közé pedig, azt hiszem, joggal számíthatom a lelkészeket, kikre a nép szellemi nevelése van bízva. Tekintve a kört, melyben megszólalok, legyen szabad elsősorban a lelkész társadalmi kötelességének egy némelyikét röviden vázolnom.

Szerénytelenség és merészség volna részemről, kinek tapasztalása sokak gazdag élete mellett csak egy rövidke perczé, másokat kötelességeik teljesítésére figyelmeztetni, s hivatásuk betöltésére buzdítani. Ehhez jogom nincsen! De igenis van jogom ahhoz, hogy munkámnak, — melyben legjobb tudásom szerint a helyes okoskodás útján haladtam, — egyszerű következtetéseit levonjam.

A biblia központja, az istenországa, a társadalom-reformáló munkára hívja fel a lelkészt. Mindenkor éreznie kell, hogy működésének központja és célja az istenországa, ama egy akól eszméje, melynek megközelítéséért itt a földön kell harcolnunk, s mely az emberiség, az emberi társadalom tökéletesítésében áll. Ezen nagy feladat munkálásánál egyetlenegy munkaeszközt sem szabad figyelmen kívül hagyni. Meg kell ragadni minden alkalmat a társadalmi köztudat javítására. E szent cél irányítja a figyelmet a predikáció írás terére, s teszi jogossá a korszerű társadalmi kérdéseknek a szentírás fényével megvilágítását és megítélését a szószéken. A száraz dogmatizálás, elvont böleselkedés helyett bizonyára építőbb hatású az az egyházi beszéd, mely a mindennapi élet jelen alakzataiból vonja le az örökkévaló erkölcsi igazságokat. Azon kérdések pedig, melyek az egyházi beszéd keretében nem tárgyalhatók, helyet kérnek a vallásos felolvasások sorozatában. Ezeknek célja nemcsak az ismeretterjesztés, hanem különö-

sen a társadalmi köztudat megváltoztatása lévén, fontosságot nyernek a városokban is, a hol az emberek felfogása, meggyőződése ugyancsak érzi a jelenkor gyarló társadalmának bénító hatását. És ott áll a lelkész előtt a lelkipásztorkodás széles mezője, mely megnyitja az utat százak szívéhez, lelkéhez. Különböző úton, de egy célra törekszik mindezek által: az istenországának megvalósítására.

Végül még egyre óhajtom a figyelmet irányítani: — a sajtóra. Az a nagy hatalom, melyet a mai sajtó képvisel, az a nagy befolyás, melyet milliókra gyakorol, az a nap-nap után való érintkezés, mellyel olvasóival a szellemi rokonságot fenntartja, kötelességünké teszi, hogy annak irányzatára a lehetőleg befolyást gyakoroljunk. Hogyan és mikép történhetik ez, ennek kifejtése nem tartozik kitzűzött feladatomhoz. A határvonatról sem szólok, melynek megőrzése a szellemi harcban fölvert por ellen megvédelmezi az egyszerű fekete kabát tisztaságát. Itt meg kell elégednem annak pusztá constatálásával, hogy a sajtó a köztudat irányításának egyik leg-hatalmasabb organuma. Ez az a tér, melyen legtöbbet lehetne tenni, s ez az a tér, a melyen még most is a legkevesebb történik. Mert míg a sajtó egy része egyáltalában nem áll hivatása magaslatán, addig egy másik része, — melynek különös feladatát a nép valláserkölcsi nevelése képezné, — úgy szólván teljesen parlagon hever. Napilapunk van elég! Talán több is, mint a mennyi kellene! Arról is gondoskodnak, hogy a szegény néposztály két fillérért olvashassa a nagyvilág botránnyait, s nap-nap után mételyezze lelkét a napi események sensatióival. De kérdezze meg bárki önmagától: van-e oly lapunk, melyet nyugodt lelkiismerettel kezébe adhatunk minden embernek, van-e oly lapunk, melyről tudjuk, hogy úgy valláserkölcsi szelleménél, mint irodalmi becsénél fogva a társadalomépítés igaz munkása? Történt-e erre nézve gondoskodás? Tegyük a két kérdőmondat után egy gondolatjelet és valljuk be, hogy e téren nagyon kevés, vagy legalább még mindig kevés történt. Társadalomépítő irodalmunk szegény, oly napisajtó pedig, mely a valláserkölcsi igazságoknak útját egyengetné — egyáltalában nincsen. Itt is tehát egy fontos missio áll a század előtt és egy nagy kötelesség hívja munkára a társadalom munkásait.

A társadalomépítés munkájában részt kell azonban vennie minden embernek, mert az egyetemes erkölcsi kötelesség. Különösen vonatkozik ez azokra, kiknek társadalmi élete a példa vonzó erejével hat, s kiknek világnézete mások életére is irányító befolyást gyakorol. Nehéz volna, még csak vázlat sze-

rően is, szem elé állítani ezeket a kötelességeket. Meg kell elégednem azzal, ha e kötelesség erkölcsi komolysága mellett, ama jellemvonását hangsúlyozom, mely szerint az egész szívet, lelket, egész embert kíván. És ehhez legyen szabad a mindennapi tapasztalás által ugyancsak igazolt ama kegyes óhaj-tást fűznöm, hogy a társadalom vezetői ne csak ajkukkal, hanem cselekedeteikkel is vallják egy tökéletesebb társadalom törvényeit; hogy azok, kikre a társadalom irányítása van bízva, ne hajtsanak némán fejet az előtt az önkényesen uralkodó despota előtt, hanem, ha kell, vigyék egyéni meggyőződésüket is harczba annak elfogult törvényei ellenében. A harcznak eredménye, igaz, sokszor tragédia, — de ne felejtjük, hogy a bukástól mindenkor megvédi a hőst az az erkölcsi jellem, mely minden egyes cselekedetének súlyt kölcsönöz. Ha társadalmunknak vezető férfiai, kiknek befolyása a társadalom iratlan törvényeire tagadhatatlan, ezen reformáló munkában egyesülnének, úgy erős reményünk lehetne arra nézve, hogy a társadalom erkölcsi képe valóban megváltozik, s közelebb jön hozzánk az Isten országa.

És ezzel előttünk áll a biblia és a társadalom viszonya. Bár csak érezné a szíves olvasó munkám bizonyító erejét, érezné különösen azt, hogy az az istenországa valóban az egész emberiség, az egész társadalom elé kitűzött cél, minek megvalósításán töretlen eréllyel munkálkodni minden ember feladata. Nincs oly nagy erő, mely e munkát kicsinyelhetné, s nincs oly kicsiny erő, mit e munkában a társadalom nélkülözhetne. Ha az istenországának fönsége, s a jelenkori társadalom gyarlósága, illetőleg e kettő éles ellentéte kidomborodik azok előtt, kik az emberi hivatás betöltésére igaz buzgalommal törekeshetnek, s ha az éles ellentét által az emberiségre szabott kötelességeket magukra nézve is kötelezőknek elismerik, akkor remélhetjük, hogy századunk az emberiséget közelebb vezeti ama örökkévaló célhoz: az istenországához. Akkor a mi századunk nagy feladatát betölti, a XIX. század adóssággönyvét kiegyenlíti, s kérdő mondatára megkeresi a feleletet. Ily módon az az egyoldalúság, mely az előző század előhaladását jellemezte, megszűnik, s a szellemi művelődés százada a maga kiegészítését nyeri az erkölcsi művelődés századában. Hogy mit hoz a jövő, nem tudjuk, csak keressük. Mikor jön el az a boldog idő, midőn a tételes törvény egy lesz az erkölcsi törvénnyel, a politika a morállal, a társadalom az istenországaival? Nem tudjuk, csak várjuk. De egyet tudunk. Azt, hogy a század a maga embereiben él, azok teremtik meg a század jellemvonását. Tegye meg azért mindenki a

maga kötelességét a társadalomépítés munkájánál és pedig tegye meg úgy, hogy az erkölcsi művelődés útját egyen-
gesse ez által. Egy örök igazság azonban legyen mindenkor ott
meggyőződésünkben. Anteusz csak addig győzött, míg az anya-
földdel érintkezett. Küzdelmünkben az erőt adó anyaföld
mindenkor a biblia legyen és akkor való lesz annak utolsó,
nagy ígérete: „lészen új ég és új föld“.

Pápa.

Kapi Béla,
püspöki titkár.

ÁDVENTI PRÓFÉTÁK.

A keresztyén egyház az V. század vége vagy a VI. század eleje óta a karácsonyünnepet közvetlenül megelőző néhány vasárnapot ádventi vasárnapoknak, ez időszakot pedig ádventnek nevezte, a melyben a hívek komoly bűnbánattal és bűjtettel Jézusnak ádventusára, azaz eljövetelére előkészültek. A görög keleti egyház ma is már november 14-étől számítja az ádventet, a mely ilyformán 40 napra terjed és hat vasárnapot foglal magában. Ellenben a nyugati egyház és a protestáns egyház is csak négy ádventi vasárnapot állapított meg. A görög egyház ádventi napjainak száma (40) és a mi egyházi ádventi heteinek száma (4) valószínűleg arra az időre mutat, mely a teremtéstől fogva Jézus születéséig lefolyt s a mely a régi zsidó számítás szerint kerek számban 40 évszázadot, vagyis négy évezredet tett. Valamint mi az ádventi időben várjuk az Urat, úgy várákozott hajdan a pogányság és zsidóság hosszú évezredekén át Arra, a ki eljövendő vala.

De történeti ádventre várákozó népek nagy sokaságából kimagaslik egy nép: nem a római, melynek hatalmától akkor a félvilág rettegett, nem is a görög, melynek bölcsesége előtt meghódolt a győztes, hanem az a megvetett, leigázott zsidó nép, melyről Jézus a tamáriai asszony előtt azt a tanubizonyosságot tette: „az üdvösség a zsidók közül támadott“ (Ján. 4, 22). Mi volt e népnek kiváltsága? Az, hogy egyetlenegy nép sem volt igazán ádventi nép, hanem egyedül Izrael. Egyetlenegy népnek a szeme sem csüngött annyira a jövőn, mint Izraelé, melynek egész története tulajdonképen csak a nagy karácsonyi eseménynek előkészítése, a világtörténelemnek ádventi időszaka. Igaz, más népeknél is találjuk homályos sejtelmét annak, hogy úgy, a mint van, nem maradhat már soká, az emberiségnek meg kell váltatnia. Ez a sejtelen megvan az emberiségben talán történetének kezdete óta, azóta, hogy meghasonlott Istenével és ennek következtében a természet hatalma alá került. Igen, az egész teremtett világ, benne a pogányság is, sóhajtozott fájdalomában és reménylette, hogy meg fog szabadíttatni a romlandóság igájából az

Isten gyermekei dicsőségének szabadságára (Róm. 8, 19—22). Azonban a pogány világnak ez a reménysége nem állítható egy sorba Izraelnek Isten földi országára vonatkozó reményeivel. A próféta nem pogány költő, a ki csak azt tárja fel előttünk, a mit saját lelke óhajtván sejt; a próféta nem tudós történetíró, kinek éles elméje a múltból következtetve, megszerkeszti a jövőnek képét; a próféta nem határozatlan sejtelmet hirdet, sem tudományos nézetet, hanem hirdeti, és pedig feltétlen bizonyossággal, Istennek akaratát, Istennek ígérését, mely épp azért, mivel Istentől való, olyan bizonyosan fog beteljesedni, mintha már be is teljesedett volna.

És mi volt az Istennek akarata? Mi keresztyének, a kik az egész ószövetségre vissza tudunk tekinteni és ismerjük az ószövetségnek befejezését, az újszövetséget; mi keresztyének világosan látjuk Istennek azt a munkáját, a melylyel Izrael népében az üdvösség teljes kijelentését az emberiség számára előkészítette; világosan látjuk, miképen lett az ószövetségi vallás és különösen a próféczia a Krisztusra vezérlő nevelőmester. Isten a bűnös földön országot alapít meg, mely eleinte földi ország földi királylyal, de a melynek az egész emberiségre kiterjedő lelki országgá kell fejlődnie, élén a lelkek örök királyával, Krisztussal. Ez a görög szó Krisztus héber nyelven, melyen Izrael népe és prófétái is, szóltak, messiást, azaz fölkenntet jelent. Azért az ószövetségnek a jövőndő dicsó birodalomra vonatkozó isteni ígéréteit messiási prófécziaíknak nevezzük, azt a birodalmat pedig, melyről e prófécziaíak szólanak, messiási birodalomnak.

A legelső, a legáltalánosabb ilyen ígélet, melyet „első evangéliom“-nak szoktak nevezni, abból az időből való, a mikor Izrael népe még nem volt, az emberiség őskorából. Szentkönyvünk első lapjain a bűnbeesés történetében azt olvassuk, hogy az Úr Isten megátkozta a kigyót, a kísértőt és így szólt hozzá: „Ellenségeskedést szerzek közötted és az asszony között, a te magod és az ő magva között; ez széttiporja fejedet, te pedig megmarod az ő sarkát“ (Gen. 3, 15). E néhány szóban benne van az emberiség történetének lényege: a kik asszonytól születtek, az összes halandók háborút viselnek a bűn ellen, melynek jelképe a kísértő kigyó; de ez a háború nem lesz kétes kimenetelű, mert az ember, noha maga is megsebesül, eltiporja majd a kigyó fejét, legyőzi a bűnt. Honnan vette Izrael a bűn felett való győzelemnek ezt az ígérését, nem tudjuk; de mint ősrégi hagyomány került a szentkönyv első részébe, a mely nagyszerű összefüggésben írja le a történelemelőtti őskort és a bűnesetkor mondott isteni

igében is mély vallási igazságot őrzött meg az utókor számára. Izrael nem gondolhatott még arra, hogy egy bizonyos ember, az embernek fia, a ki asszonytól született, fogja megtörni a bűnnek hatalmát. Izrael még nem tudhatta, hogy az ember fia épp azáltal, hogy a kígyó megmarja őt, kitöri ennek méregfogát, elveszi örökre a halálnak fulánkját. Nem tudhatta, s ha kijelentetett volna néki, meg sem érthette volna; hiszen amaz első evangéliomtól Krisztus evangéliomáig évezredek útja vezet. Ez az út Izrael történetén visz végig.

A Krisztus előtti III. évezredben Háránban, azaz Mesopotániában, a hol a mi mostani időnkben az ősrégi babilóniai bálványistenek templomait ásták ki az idők iszapjából, azon a két folyammosta termékeny síkságon lakott Ábrahám, a kihez így szólt az Úr: „Menj el földedről és rokonságod közül és atyádnak házából arra a földre, melyet majd mutatok néked. És nagy néppé teszek téged és megáldalak téged és nagygyá teszem nevedet és áldás leszesz. És megáldom azokat, kik téged áldanak; és a ki téged megátkozik, megátkozik azt. És megáldatnak általad a földnek minden nemzetségei“ (Gen. 12, 1—3.). Isten népet választ ki magának a nemzetek sokaságából, megtisztítja azt az egyiptomi szolgátságnak olvasztókemenczében, majd szövetséget köt vele a Sinai hegy alatt: Izrael tartsa meg Isten rendeléseit és földi jólét, bőség lesz a jutalma; azután megadja néki az ígért földjét, a tejjel-mézszel folyó Kánaánt. Izrael most már azt gondolhatta, hogy ezzel beteljesült Istennek áldásigérete. Pedig az ígértet valójában csak másfélezer év múlva teljesült oly módon, a mint azt Izrael soha nem gondolhatta, sőt fel sem foghatta volna; beteljesült akkor, a mikor Ábrahám a Krisztusban hívők millióinak atyjaként ismertetett meg, a mikor Ábrahám igaz magva által, Jézus Krisztus által valójában megáldottak a földnek minden nemzetségei.

A Krisztus előtti 1000. év körül Jeruzsálemben Dávid király ül az egyesült tizenkét nemzetség trónján. Ő leverte Izrael ellenségeit, részben adófizetővé tette, Mózes óta először van ismét tartós békessége a népnek, a fiatal királyságban helyreállott a rend. Az istenfélő király templomot akar építeni Izrael igaz urának, hogy Ő, a kit az ég és az egeknek egei be nem foghatnak, ott lakozzék és ez a lakás jelképe legyen az ő népével való életközösségének. Nátán próféta eleinte helyesli a király szándékát, de miután az Úrnak ígétét hallotta, azt hirdeti a királynak, hogy nem ő fog házat építeni az Úrnak, hanem az Úr majd neki épít házat. Mert a mikor Dávid lefeküszik atyái mellé, fiat támaszt néki az Úr és —

igy szól az Úr — „fenntartom királyságát; az épít majd házat az én nevemnek és én állandóvá teszem királyságának székét mindörökké; én leszek néki atyja és ő lesz nekem fiam, a kit, mikor vétkezik, megfenyíték . . . de az én kegyelmem nem távozik el tőle . . . ; és szilárd lesz házad és királyságod mindörökké te előtted, királyi széked állandó lesz mindörökké!“ (II. Sám. 7, 12—16). Dávid leborul az Úr előtt és ily hálát rebeget: „Kicsoda vagyok én, oh Uram Istenem, és micsoda az én házam, hogy ennyire előrevittél engem? És ezt még kevésnek tartottad, oh Uram, Istenem, úgy hogy szolgáltnak háza felől is szólottál messze időre valókat!“ A kegyes király háláját értjük, hiszen azt ígérte Isten, hogy Izrael fennáll mindörökké és mindörökké Dávid házából való király fog rajta uralkodni. Salamon fölépítette a templomot, megszilárdította trónját, Izrael népe gazdag és boldog volt és „biztonságban lakott kiki szőlőtöve és fügefája alatt“ (I. Kir. 5, 5.): Izrael azt hihette, hogy a Dávidnak adott ígéret beteljesült már egészen. Pedig valójában csak akkor teljesült, a mikor megvalósult e földön Istennek országa, melynek Dávid isteni állama csak halvány árnyéka volt; és a mikor Isten amaz örök országának örök királya, a lelkek örök fejedelme, Jézus foglalta el mennyei trónját. Sem Dávid, sem ő utána Jézus koráig senki nem ilyennek gondolta az ígéret teljesülését. Hogyan foghatta volna fel az ő gyermeki elméjük a férfúnak szánt tiszta igazságot; mikép viselhette volna el gyöngé mécshez szokott szemük a ragyogó napnak fényét? Amaz ígéret teljesedésekor is bebizonyult, hogy az Isten „hatalmas mindennél többet tenni, sokkal többet annál, a mit kérünk avagy gondolunk“. (Ef. 3, 20.)

Azon próféták, a kik a Krisztus előtti IX. vagy VIII. századtól a II. századig éltek és a kiknek irataiból egy tekintélyes rész az ószövetségben reánk maradt, mind úgy várták a jövődő dicső birodalmat, az üdvösségnek országát, hogy Isten majd megdicsőíti, tökéletessé teszi azt az Izrael-országot, mely az ő korokban fennállott. Eleinte csak Dávid országának fényét s külső hatalmát ígérik: a kiválasztott nép bőségben és boldogan él földjén, ha hű marad Urához és csak őt imádja; az Úrnak temploma a Sion hegyén dicsőségben ragyog, a pogány népek vagy elpusztíttatnak, vagy leveretnek, vagy pedig Jeruzsálembe zarándokolnak, hogy leboruljanak az egyedül igaz Isten előtt. Lassanként azonban mélyebben látnak bele a próféták Istennek az emberiség üdvét célzó tervébe: az ítéletnek napján Isten nemcsak a pogányokat fogja megítélni, hanem Izrael népét is, a mely azért, hogy

Isten őt kiválasztotta, még nem tényleg szent és igaz. Isten az ő népét is meg fogja tisztítani a szenvedésnek tüzeiben és csak az igaz Izrael fog részesülni Isten áldásában. Ehhez az igaz Izraelhez tartoznak majd a bűneikből megtérő pogányok is, ők is Istennek szent népe lesznek. Az áldás pedig nem annyira a külső jólét lesz, hanem ennél sokkal magasabb javak: a bűnöknek bocsánata, az istenfélő kegyes élet. A prófétai ígéreteknek tehát ez a kétféle tartalma van: vagy inkább a külső áldást hirdetik, vagy pedig inkább a lelki javakat. De a kettő nem különül el élesen, akár egyidőben is hirdeti az egyik próféta ezt, a másik amazt, sőt akár ugyanaz a próféta mind a kettőt.

A VII. században élt próféták közül az első Ámos. Az ő idejében az egységes ország már két részre oszlott volt: az északi Efraimra vagy Izraelre s a déli Júdára. Dávid háza, azaz Júda, igen meggyengült, omladozó sátorhoz hasonlított, Izraelbe meg bebecsaptak a szomszéd népek, pusztították a városokat, szőlőket s a termőföldet és foglyokat hurczoltak el az idegen, tisztátalan földre. A próféta szemére lobbantja Izraelnek, hogy az Úr számtalan jótéteményeért rút hálátlansággal fizetett, bálványozással, az igaztalanság sokféle nemeivel. Azért megtérésre inti:

Keressétek az Urat és éltek!
 Nehogy leszálljon, mint a tűz, József házára!
 Keressétek a jót és ne a gonoszt, hogy éljete!
 És akkor az Úr, a seregeknek Istene veletek lesz.
 Gyűlöljétek a gonoszt és szeressétek a jót,
 Állítsátok vissza a kapuban az igazságot:
 Talán megkegyelmez az Úr, a seregeknek Istene,
 József maradékának (5. 6. 14. 15.).

A nép azt hiszi, hogy pusztá ünnepelekkel kedveskedhetik az Úrnak, de Ő így felel nekik:

Gyűlölöm, megvetem ünnepeiteket,
 És nem szenvedhetem összejöveteleiteket! (5, 21.)
 Hanem gyászra fordítom ünnepeiteket
 És minden dalotokat siralomra,
 És minden derékra gyászruhát adok.
 Ime napok jönnek, — mondja az Úr, —
 Hogy éhséget bocsátok a földre,
 Nem kenyér után való éhséget,
 Sem víz után való szomjúságot,
 Hanem az Úr beszédének hallgatása után valót. (8, 10. 11.)

Eljő nemsokára az ítéletnek napja:

Ime az Úr letekint a bűnös királyságra:
 És elpusztítom azt a földnek színéről,
 Csakhogy nem pusztítom el egészen Jákóbnak házát, mondja az Úr.
 Fegyver által halmak meg népemnek összes bűnői! (9, 8. 10.)

De ha majd Isten népe megtisztult a salaktól, akkor Ő helyreállítja a régi dicsőséget, egész esztendeig tartó aratással áldja meg a népet és a földet oly buja legelővel, hogy az állatok tejétől a halmok is elolvadnak és nem engedi többé, hogy népét elhurczolják:

Azon a napon fölemelem
Dávidnak leomló sátorát,
És befalazom réseit,
És omladékaiból fölemelem,
És megépítem azt, mint volt a régi időben.
Ime napok jönnek, azt mondja az Úr,
Hogy ott éri a szántó az aratót
És a szőlőtaposó a magvetőt;
Es csepegnek a hegyek musttal,
Az összes halmok pedig elolvadnak.
Visszahozom népemnek, Izraelnek foglyait,
Ők fölépítik az elpusztult városokat és laknak bennök,
És szőlőket plántálnak és azoknak borát iszszák,
És kerteket csinálnak és azoknak gyümölcsét eszik.
Beplántálom őket az ő földjükbe
És nem szakíttatnak ki többé földjükből, melyet nekik adtam,
Azt mondja az Úr, a te Istened. (9, 11. 13—15.)

Ámos próféta Istennek igazságosságát hangoztatja, Istennek áldását pedig főleg a külső javakban várja. Ellenben fiatalabb kortársa, Hoseás, a ki vagy két évtizeddel később írta meg könyvét, Istennek megbocsátó szeretetére utal és a külső javakat csak mint a nagyobb lelki javaknak hasonlatait és jelképeit említi. Ő sem hallgathatja el ugyan népének bűneit, hiszen hazájában, az északi országban, aranyborjakat imádnak, királyokat ölnek vagy pedig úgy sodorja magával a bűnös tömeg a nép fejét, hogy olyanná lesz, „mint forgács a víz színén“ (10, 7). Azért hát:

Eléreztek a meglátogatásnak, elkérkeztek a megtorlásnak napjai
A te sok vétkeid és gyűlölködésed miatt. (9, 7.)

Ámde az irgalom, a szeretet diadalmaskodik az igazságosságon; az Úr nem akarja végképen elpusztítani a hálátlan népet, hiszen Ő az atya és szereti gyermekét még bűneiben is.

Mikor gyermek volt Izrael, megszerettem őt
És Egyiptomból kihívtam fiamul.
Hívtam őket, de ők elfordultak tőlem,
A Baáloknak áldoztak és a bálványoknak füstöltek.

Pedig én kézenfogva vezettem Efraimot,
 Karjaimon hordoztam őket,
 De ők nem vették észre, hogy én gyógyítottam
 meg őket. (11, 1—3.)

Ez a gyermek annyi gondot okozott mennyei Atyjának,
 hogy méltó volna az ítéletre. És az Úr mondja is:

A pokolnak hatalmából szabadítsam meg őket?
 A haláltól váltsam meg őket?
 Hol vannak veszedelmeid, halál?
 Hol van fullánkod, pokol?
 A szájalom rejtőzzék el szemeim elől! (13, 14.)

Mégsem hajtja végre az ítéletet. Mintegy szemünk előtt
 folyik le az isteni igazságosságnak és a hosszútűrő, végetlen
 szeretetnek küzdelme, a mikor a próféta így szólaltatja meg
 az Urat:

Hogyan adnálak oda, oh Efraim,
 Szolgálatnálak ki téged, oh Izrael!
 Hogyan tehetnélek olyanná, mint Admát,
 Bánhatnék veled, mint Szeboimmal?
 Felfordul bennem a szívem,
 Egyben föltámad szájalmam.
 Nem hajtom végre haragom hevét,
 Nem vesztem el újra Efraimot,
 Mert Isten vagyok én és nem ember,
 Szent te közötted,
 És nem megyek hozzád haragosan. (11, 8. 9.)

A próféta nem győzi magasztalni Istennek ezt a leeresz-
 kedő, megbocsátó szeretetét, a melylyel Izraelt, az alacsony
 származású megvetett leányzót menyasszonyául választotta:

Eljegyezlek téged magamnak örökre,
 És eljegyezlek magamnak igazsággal és ítélettel
 És kegyelemmel és irgalommal;
 Eljegyezlek magamnak hűséggel
 És megismered az Urat. (2, 21. 22.)

A milyen az Atya maga, olyannak kívánja gyermekét:

Az irgalmasság kedves nékem és nem a véres áldozat,
 Az Istennek ismerete inkább, mint az égő áldozat (6, 6.).

Azért kéri a próféta honfitársait:

Jertek, térjünk vissza az Úrhoz,
 Mert ő szakgatott meg, de meg is gyógyít minket,
 Megvert, de be is kötöz minket;

Megelevenít minket két nap alatt
 S a harmadik napon feltámaszt minket,
 Hogy éljünk az ő színe előtt.
 Ismerjük meg hát, törekedjünk hát, hogy megismetjük az Urat!
 Mint a hajnal, oly bizonyos az ő eljövetele,
 És eljő reánk mint a záporosó,
 Mint a földet megöntöző késői eső. (6, 1—3.)

Abban a boldog időben, a midőn az Úrnak irgalma és szeretete, mint a termékenyítő eső, kiömlik az igazakra és az irgalmas, szerető szíveknek talaja megtermi a léleknek gyümölcsseit, e boldog időben eljő majd Izraelnek igazi királya, a ki nem lesz olyan, mint az eddigi királyok, hanem alázatos és mégis a leghatalmasabb, mert az egész földön uralkodik és mindenütt békesség leszen. A személyes messiásnak ezen nagy gondolatát először egy ismeretlen nevű próféta mondotta ki, az, a kinek néhány beszédét később Zakariás próféta könyvéhez (9—11. f.) csatolták:

Örvendezz nagyon, Sionnak leánya!
 Vigadj, Jeruzsálemnek leánya!
 Imé királyod jön hozzád!
 Igazságos és üdvösséges ő,
 Alázatos és számár hátán ül,
 Nöstényszamárnak csikáján.
 Ő kiirtja a hadiszekeret Efraimból
 És a lovat Jeruzsálemből,
 És kiirtatik a hadi íj.
 Békességet hirdet a pogányoknak,
 És uralkodik tengertől tengerig
 És a folyamtól a földnek határáig. (Zak. 9, 9. 10.)

Íme tehát a pogányoknak is parancsol majd Sion királya, ők is tagjai lesznek a békesség birodalmának. Senki sem hirdette ezt abban az időben oly világosan, mint e kornak, a VIII. századnak legnagyobb prófétája, Ézsaiás, a kit méltán tiszteltek meg a „királyi próféta“ névvel. Új meg új képekben prédikálja kortársainak, hogy Istennek népe hatalmas és nagy lesz, mert a pogányok is eljönnek majd ahhoz az egy igaz Istenhez, a kit most csakis a Sion hegyén imádatnak; békesség lesz a földön és igazság és a halál elveszti hatalmát. Némelykor olyan képekben szól a szebb jövődőről, a melyekből nyilvánvaló, hogy a nyelv már nem tudja kifejezni ama végtelen boldogságot és békességet.

A seregek Ura ezen a hegyen minden népnek
 Lakomát szerez kövér ételekkel, lakomát jeles borokkal,
 Velős kövér ételekkel, megtisztult színborokkal.

Ő elveszi e hegyen a fátyolt, mely az összes pogányokat betakarja
Elveszi a halált örökre.

És letörli az Úr Isten a könyűt minden arczról
És népének gyalázatát eltávolítja az egész földről. (25, 6—8.)

Majd azt mondja, hogy abban az időben Sion hegye a legmagasabb lesz a szomszéd hegyek között, holott tényleg csak domb volt. Ez világosan mutatja, hogy a próféta azt csak mély igazság képéül mondotta.

Lészen az utolsó időben:
Szilárdan áll majd az Úr házának hegye
Mint a hegyek között a legmagasabb
És kiemelkedik a halmok közül,
És hozzá özőnlenek az összes népek.
Eljő majd sok nép és azt mondják:
Jertek, menjünk fel az Úr hegyére,
Jákób istenének házához,
Hogy megtanítson minket útjaira
Es járjunk az ő ösvényein;
Mert Sionból jő majd a törvény
És az Úrnak igéje Jeruzsálemből.
Ő ítél majd a pogányok között
És igazságot szolgáltat sok népnek.
Akkor csoroszlyákká kovácsolják kardjaikat
És dárdáikat késekké:
Nem emel már nép nép ellen kardot
És nem gyakorolják magokat többé a hadakozásban.
(2, 2—4.)

Akkor lesz meg mindez, a mikor a most bűnös népek felett fölragyog a várva-várt nagy világosság:

A nép, mely sötétségben jár,
Nagy világosságot lát;
A kik a sötétség országában laknak,
Világosság fénylik felettök! (9, 1.)

Azután kitörő örömmel, újjongva folytatja a próféta az örömhirt:

Mert gyermek születik nekünk,
Fíu adatik nekünk!
És az uralom az ő vállán lesz,
És ez lesz a neve: Csodálatos tanácsadó, erős Isten,
Örökkévalóság atyja, békesség fejedelme;
Hogy megnagyobbítsa az uralmat és legyen végtelen békesség
Dávidnak trónján és királyságán,
Fölállítván és támogatván azt joggal és igazsággal
Mostantól fogva mindörökké.
A seregek urának buzgósága műveli ezt. (9, 5. 6.)

Ámde akkor, a mikor mindez bekövetkezik, már nem lesz meg Izrael egész népe, mert ez a mostani gonosz nemzetség és bűnnel megterhelt nép elpusztíttatik, az Úr ellene fordítja kezét és kiolvasztja belőle mintegy lúggal a salakot, és csak a maradék, az igaz Izrael látja meg ama világosságot. Izrael akkor már olyan lesz, mint a fa, melynek koronája s törzsöke elpusztult, melynek csak gyökere és tuskója maradt meg, de — folytatja a próféta —:

Vesszőszál származik Isai törzséből,
 És gyökereiből egy hajtás sarjazik.
 Az Úrnak lelke nyugszik rajta,
 Bölcseségnek és értelemnek lelke,
 Tanácsnak és hatalomnak lelke.
 Az Úr ismeretének és félelmének lelke,
 Gyönyörködik az Úrnak félelmében,
 És nem a szerint ítél, mit szemei látnak,
 Sem igazságot nem szolgáltat a szerint, mit fülei hallanak,
 Hanem igazság szerint ítéli a gyöngéket
 És méltányosan szolgáltat igazságot a föld szegényeinek.
 Megveri a földet szájának vesszejével
 És ajkának lehelletével megöli a gonoszt.
 Az igazság lesz derekának öve
 És a hűség ágyékának öve. (11, 1—5.)

Olyan békesség lesz a földön, hogy még a vadállatok is megszelidülnek, olyan békesség, a minő tulajdonképen a földön nem is lehet:

És lakozik a farkas a báránnyal
 És a párducz a gödölye mellett fekszik,
 A borjú s az oroszlánkölyök s a hizlalt ökör együtt lesznek
 És kis gyermek hajtja őket.
 A tehén és a medve legelnek,
 Együtt fekszenek fiaik;
 És az oroszlán mint az ökör szalmát eszik.
 A csecsemő a vidra üregénél játszik
 És a gyermek a vipera szemére teszi kezét. (11, 6—8.)

Ha valahol, ily leírásoknál együtt érezzük a prófétával, milyen szegény az emberi nyelv a messiási boldogság kifejezéséhez. Azért Ézsaiás csak azt teszi még hozzá:

Nem tesznek rosszat és nem rombolnak sehohol szent hegyemen,
 Mert betelt a föld az Úrnak ismeretével,
 Miként a vizek beborítják a tengert. (11, 9.)

Ézsaiás még nem tudhatta, hogy az a békesség, melyet ő rajzolt, nem lehet meg semmiféle földi államban, hanem csak a mennyei birodalomban.

Az ő fiatalabb kortársa, Mikeás, is csak azt vehette biztosra, hogy valamint egykor az igénytelen kis Betlehemből származott Izrael legnagyobb királya, Dávid, úgy a messiási király is Dávidnak mostanában megalázott és megrongált ősrégi házából fog születni. De milyen mély értelmet nyertek azután az időknék teljességében az ő szavai! Ezen szavai:

Te pedig Betlehem Efrata, noha kicsiny vagy Júda törzsvárosai között:
Belőled származik majd nékem, a ki uralkodó lesz Izrael felett,
A kinek származása ősidőből való, régesrégi napoktól fogva való. (5, 1.)

Olyan értelemben, a mint a próféta maga várta ez igéretének teljesülését, nem valósult meg az soha: a földi királyság nem állott többé helyre. A mikor Mikeás szólott, az északi országot, Efraimot, az assyriai nagyhatalom már 722-ben gemmissitette volt és pogány családokat telepített oda; Júda pedig csak rövid ideig virágzott még, azután rohamosan haladt lefelé azon a lejtőn, a melynek végén ott várta már őt Babel, ez a bámulatos világhatalom, Istennek ez a népeket büntető nagy ostroma. Ámde épp ez időben támadnak Isten népének ismét nagy prófétái: Jeremiás, a ki még Jeruzsálem pusztulása, 588 előtt kezdte működését; Ezékiel, a ki a fogság első két évtizedében élt, és az a nagy névtelen próféta, a ki a fogság vége felé vigasztalta népét a szabadulás reményével. Mind a három odairányítja népének figyelmét a bekövetkező nagy napokra, a messiási birodalomra.

Jeremiás szívet facsaró hangon panaszkodik népe bűnei miatt, elkivánczik hazájából, melyet annyira szeret, ki a pusztába, hogy ott éjjel-nappal sirassa népének immár elkerülhetetlen bukását. De mikor majd a nép a fogságból megtisztultan visszatér, akkor nem gondolnak többé a szövetség ládájával, hanem Jeruzsálemet „az Úr királyi székének nevezik és hozzá gyűlnek az összes népek, az Úr nevéhez, Jeruzsálemhez, és nem követik többé gonosz szívök makacsságát“ (3, 16. 17.); a pogányok el fogják hagyni hiábavaló bálványait, melyeket az ácsmester kezei az erdőnek fájából készítettek (10, 3). Akkor majd Isten olyan királyt támaszt, a ki nemcsak maga igaz, hanem a mi igazságunk is leszen: „Íme napok jönnek — mondja az Úr — és támasztok Dávidnak igaz sarjat, a ki mint király uralkodik és bölcsen cselekszik és ítéletet tesz és igazságot a földön. Az ő idejében megszabadíttatik Júda és Izrael biztonságban lakozik. És ez

lesz a neve, a melyen nevezik: az Úr a mi igazságunk" (23, 5. 6.). Az Isten el fogja törölni a régi szövetséget, melynek törvényei kőtáblákra voltak írva: „Íme napok jönnek — mondja az Úr, — hogy Izrael házával és Júda házával új szövetséget kötök, nem a milyen szövetség az volt, melyet atyáikkal kötöttem, mikor kezöknél fogva kihoztam őket Egyiptom földjéről, a mely szövetségemet ők megtörték, ámbár én urok voltam. Hanem az a szövetség, melyet Izrael házával eme napok után kötök, ez lesz: beléjük adom törvényemet és szívökbé írom azt és leszek nekik Istenök és ők lesznek az én népem. És nem tanítja többé senki az ő felebarátját és senki az ő testvérét ilyenképen: ismerjétek meg az Urat! — mert ők valamennyien megismernek engem, kicsinyje-nagyja, mondja az Úr; mert megbocsátom bűnüket és vétkökről nem emlékezem meg többé" (31, 31—34). „Népemmé lesznek, én pedig Istenök leszek; és adok nekik egy szívet és egy életutat, hogy engem féljenek mindenkor, hogy jól legyen dolguk, nekik és az ő fiaiknak ő utánok" (32, 39).

Sajátságos: Jeremiás pap volt, ifjabb kortársa Ezékiel, a ki már a fogságban élt, szintén pap volt; mégis míg Jeremiás szerint az újszövetség királyának országában megszűnik az ószövetségi isteni államnak sok intézménye; addig Ezékiel azt várja, hogy Isten teljesen helyreállítja azt, csak sokkal tisztábban és tökéletesebben. De éppen azért, mivel a jövődő birodalomnak rendje tökéletes lesz, szükséges, hogy Izrael nemcsak feladata szerint, hanem tényleg is szent nép legyen. Magától nem újulhat meg, Istennek kell tehát őt újjá teremtenie. Azért így szól a próféta az Úrnak nevében: „Hintek reátok tiszta vizet, hogy megtisztuljatok minden tisztátalanságaitoktól és minden bálványaitoktól megtisztítalak titeket. Adok nektek új szívet és új lelket adok belétek, és elveszem testeiből a kőszívet és adok nektek hússzívet. Az én lelkemet adom belétek és azt cselekszem, hogy az én rendeléseimben járjatok és parancsolataimat megtartsátok és megtegyétek" (36, 25—27.). Íme azt igéri Ezékiel ószövetségi szavakkal, a mit a Jeremiás hirdette újszövetségben a messiásnak nagy apostola boldog valóságnak vallhatott: „Élek pedig többé nem én, hanem él bennem a Krisztus" (Gal. 2, 20).

Hogy mi módon tisztítja meg az Úr az ő népét, arról a legnagyobb fogsági próféta szól, a kinek nevét nem ismerjük, de a kit, mivel beszédei Ézsaiás könyvéhez csatoltattak (40—66. f.), második Ézsaiásnak szoktunk nevezni. Körülbelül 40 évvel később élt, mint Ezékiel, szintén a babilonai foglyok között, kiknek a nemsokára bekövetkező szabadulást hirdeti:

„Vigasztaljátok, vigasztaljátok népemet,
 Így szól Istenetek!
 Vidítsátok fel Jeruzsálemet és hirdessétek néki,
 Hogy vége van nyomorúságának, hogy bűne megbocsáttatott,
 Hiszen kétszeresen sujtotta őt az Úr keze minden bűneiert.
 (40, 1. 2.)

Azután az Úrnak szolgájáról zeng:

Ime szolgám, a kit gyámolítok,
 Az én választottam, ki szívemnek kedves,
 Lelkemet adtam ő reá,
 Igazságot hirdet a pogányoknak.
 — — — — —
 Én, az Úr, hivtalak meg téged igazságban,
 És megfogom kezedet és megoltalmazlak
 És a népnek szövetségévé teszek, pogányoknak
 világosságává,
 Hogy megnyisd a vakoknak szemeit,
 Hogy kihozzad a börtönből a foglyokat,
 A fogházból azokat, kik a sötétségben ülnek. (42, 16. 7.)

Az Úrnak az az ártatlan szolgája, a ki által Isten szövetséget köt az ő népével s a kit a pogányoknak világosságává rendelt, önként vállalja el a bűnnek gyötrelmes büntetését és népe helyett szenvedvén, kiengeszteli népének bűneit:

Nem volt néki alakja, sem szépsége,
 Hogy néztük volna őt,
 Sem ábrázata, hogy kivántuk volna!
 Megvetett volt és emberektől elhagyatott,
 Fájdalmak embere és betegség ismerőse.
 Mint olyan, ki elől elrejtjük orcáinkat,
 Megvetett; és nem gondoltunk vele.
 Pedig betegségünket ő viselte
 És fájdalmainkat ő hordozta.
 Mi ellenben azt hittük, hogy Istentől sujtatik, veretik és
 Holott a mi bűneinkért furatott át kinoztatik,
 És a mi vétkeinkért zúzatott szét.
 A mi békességünkre való büntetés ő rajta volt
 És az ő sebei által gyógyultunk meg mi.
 Mindnyájan mint juhok tévelyegtünk,
 Kiki a saját útjára fordult,
 De az Úr őt sujtotta mindnyájunk vétkével.
 Gyötörtetett és ő alázatosan viselte
 És nem nyitotta meg száját,
 Mint a bárány, mely mézsárszékre vitetik,
 És mint a juh, mely megnémul az őt nyirők előtt;
 És nem nyitotta meg száját!
 Fogság és ítélet folytán ragadtatott el,
 És kortársai közül ki gondolta meg,
 Hogy kivágatik az élőknek földjéről

Népem bűne miatt, a nekik járó csapás miatt?
 És gonoszok között adtak neki sirt
 És gonosztévőkkel volt halálában.
 Pedig nem tett igazságtalanságot
 És csalárdság nem volt szájában.

Ismeretével igazságra juttat szolgám, az igaz, sokakat
 És vétkeiket ő hordozza.
 Azért részt osztok neki sok között,
 És az erősekkel osztja majd a zsákmányt;
 Mivelhogy halálra adta lelkét
 És bűnösök közé számláltatott,
 Holott sokaknak bűnét viselte
 És a bűnösökért közbenjárt. (53, 2—9. 11. 12.)

Oly meglepően egyezik a névtelen prófétának az Úr szolgájáról festett ez a képe Jézus földi életének főleg utolsó szakaszával, hogy már a régi egyházban az ószövetség evangelistájának nevezték; mintha nem is jövőt hirdetne, hanem a multat beszélné el. Lehet, hogy a próféta maga nem gondolt a messiásra, talán nem is egy személyre, hanem a bűnös tömeggel együtt szenvedő igaz Izraelre, a népnek istenfélő ártatlan magvára. De egyéb beszédeiben is olyannak rajzolja az Úr szolgáját, hogy azt, a mit tőle várt, nem valósíthatta meg sem egész Izrael, sem bármely jeles izraelita, hanem csak a messiás, a Krisztus.

Izrael várta immár a régi és újabb prófécziák teljesülését; türelmetlenkedett, hogy elmaradt a hűségért ígért áldás, sőt kételkedett már az isteni félelem hasznában és elhanyagolta az újra fölépült templomot. Ekkor lépett fel Malakiás próféta s intette a zsidókat a törvény megtartására, mert az Úr bizonynyal eljő.

Ime én elküldöm követemet,
 Hogy megtisztítsa az utat én előttem,
 És hirtelen eljő templomába az Úr, a kit ti kerestek
 És a szövetségnek követe, a kit ti kívántok, ime jó!
 Azt mondja a seregeknek Ura.
 De ki viselheti el az ő eljövételének napját?
 És kicsoda állhat meg az ő megjelenésekor?
 Mert ő olyan, mint az olvasztónak tüze
 És mint a ruhamosóknak hamulúgja.
 Leül mint az ezüstnek olvasztója és tisztítója
 És megtisztítja Lévi fiait,
 Tisztítja őket mint az ezüstöt és az aranyat,
 Hogy az Úrnak igazságban hozhassanak áldozatot.

Ime én elküldöm néktek Illést, a prófétát,
 Mielőtt eljő az Úrnak napja, a nagy és rettenetes;
 És ő az atyáknak szívét a fiakhoz hajtja
 És a fiaknak szívét atyáikhoz,
 Nehogy eljövén átokkal sujtsam a földet. (3, 1—3. 23. 24.)

Az Úr előtt tehát egy új Illés fog megjelenni, a ki majd az atyákat, vagyis a régi szövetségnek hiveit, és a fiakat, azaz az újszövetségnek hiveit kibékíti egymással, a ki majd kibontja az ószövetségnek hüvelyéből az újat és reámutat az újra, mely a réginek magva, lényege, tökéletes megvalósulása. A jeruzsálemi papok és lévíták joggal kérdezték keresztelő Jánost: „Illés vagy-e te?“ (Ján. 1, 21.)

Malakiás után a prófécia majdnem három századig teljesen elnémult, mignem a Kr. e. 160. év körül Dániel könyvében még egyszer magas lánggra lobbant. Ismét válságban volt akkor a zsidóság. A syriai uralkodó teljesen meg akarta semmisíteni a zsidó népet mint nemzetet, megtiltotta vallási szertartásait és reáparancsolta a görög istenek imádását. A nép a hős makkabeus vezérek alatt elszántan és legalább egy időre diadalmasan harczolta meg a nemzeti élet-halálharczot. Ekkor buzdította őt egy nagy prófétája a babilonai multnak képeivel és vigasztalta a bizonyos jövőndő reménységeivel. A babiloni király álmodt látott: egy óriási állóképet, mely több részből állott, egy kis kő darabokra zúzott, a kövecske pedig nagy hegygyé lett, mely betöltötte az egész földet. A próféta szerint az álom ezt jelenti: „A mennynek Istene birodalmat támaszt, mely soha örökké le nem romboltatik, és ez a birodalom más népre nem száll át, hanem szétzúzza és elrontja mindazokat a birodalmakat, maga pedig megáll örökké“ (2, 44.). Majd meg a prófétának magának van éjszakai látomása: „Íme az égnek felhőiben egy ember fiához hasonló jó yala és odáéra a régi idejühez és ennek elejébe viteték. És ada neki hatalmat, dicsőséget és uralmat: minden nép, nemzet és nyelv néki szolgáljon, az ő hatalma örökkévaló és elmulthatatlan leszen s az ő országa meg nem romol“ (7, 13. 14.). Az, a ki az embernek fiához hasonlít, most már nem késhetik soká. Mielőtt eljő, még egyszer nyomorúságos idő lesz, a milyen nem volt, mióta népek vannak. De „abban az időben megszabadul a te néped, a ki csak beirva taláztatik a könyvben. És sokan azok közül, a kik alusznak a földnek porában, felszerkennek, némelyek örök életre, némelyek pedig gyalázatra és örök utálatosságra. De a bölesek fénylenek, mint az égnek fényessége, és a kik sokakat vezéreltek az igazságra, miként a csillagok örökkön örökké. Te pedig, Dániel, zárd el e beszédekét és pecsételd be e könyvet a végső időig“ (12, 1—4).

Ezzel befejeződik az évszázadokon végighangzó ószövetségi prófécia. Az egész prófécia könyvéről Az vette le a zárópecsétet, a ki így szólhatott hallgatóihoz: „Boldogok a ti szemeitek, hogy látnak, és a ti fületek, hogy hallanak;

mert bizony mondom néktek, hogy sok próféták és igazak kívánták látni, a miket ti láttok és nem látták; és hallani, a miket ti hallotok, de nem hallották“ (Máté 13, 16. 17.).

A mostani ádventi időben jól teszszük, ha felújítjuk azoknak emlékét, a kikiről az általuk hirdetett újszövetségnek egyik szent írója azt mondta: „Vagyon igen erős bizonyságunk, a prófétáknak beszéde, melyet — jól művelitek, hogy követtek mint a setétségben világoskodó lámpást, míg a nap felvirrad és a hajnalcsillag feltámad a ti szívetekben“ (II. Pét. 1, 19.). Virradjon fel mindenünkben lelki világunk örök napja! Támadjon fel mindenünk szívében az a csillag, mely minket is, mint egykor az égi csillag a napkeleti bölcséket, elvezet a betlehemi jászolhoz.

Jausz Vilmos.

T Á R C Z A.

A MEGTÉRŐ BŰNÖS FOGADÁSA.

Lukács 15, 11—32.

¹¹ Mondá pedig: Egy atyának volt két fia ¹² és az ifjabbik azt mondta az atyának: Atyám, add ki nekem a vagyonnak reám eső részét. Az pedig kiosztotta nekik a vagyont.

¹³ Néhány nap múlva, miután mindent összegyűjtött, az ifjabb fiú messze vidékre távozott és ott kicsapongva elfecsérelte a vagyonát. ¹⁴ A mikor pedig mindenét eltékozolta, nagy inség támadt azon a vidéken és ő nélkülözni kezdett. ¹⁵ S elmenvén, ama vidék polgárainak egyikéhez szegődött és az kiküldte őt a mezőre disznókat őrizni. ¹⁶ És abból a moslékból szeretett volna jóllakni, a melyet a disznók ettek, de senki sem adta neki.

¹⁷ Magába szállván pedig azt mondta: Mennyi bérese duskál az én atyámnak a kenyérben, én meg itt csaknem elpusztulok.

¹⁸ Fölkerekedve elmegyek az én atyámhoz és azt mondom neki:

¹⁹ Atyám, vétkeztem az ég ellen és te ellened, többé nem vagyok méltó, hogy fiadnak mondjanak, tégy engem béreseid egyikéhez hasonlónak. ²⁰ És fölkerekedvén elment az ő atyjához. Mikor még távol volt, már meglátta őt az atyja, megörült és odafutva a nyakába borult és összezsókolta őt. ²¹ Mondá pedig neki a fiú: Atyám, vétkeztem az ég ellen és te ellened, többé nem vagyok méltó, hogy fiadnak mondjanak.

²² Az atya pedig azt mondta a szolgálóinak: Gyorsan hozzátok a legszebb ruhát és öltöztessétek őt fel és adjatok gyűrűt a kezére és sarukat a lábaira; ²³ azután hozzátok elő a hizott tulkot, vágjátok le és lakmározva vigadjunk; ²⁴ mert ez az én fiam halott volt és föléledt, elveszett volt és megkerült. És vigadozni kezdte. ²⁵ Az ő idősebb fia pedig a szántóföldön volt és a mint hazatérőben a házhoz közeledett, meghallotta az éneket és a tánczot ²⁶ és a cselédek egyikét magához hívta tudakolta, mi legyen ez?

²⁷ Az pedig monda neki, hogy a te testvéred jött meg és

leölette az atyád a hizott tulkot, hogy egészségesen kapta őt vissza.²⁸ Megharagudott pedig és nem akart bemenni.

²⁹ Az atyja tehát kiment és hívta őt. Az pedig felelvén mondá az atyjának: Ugye, mennyi esztendeje szolgálok én neked és parancsodat soha nem szegtem, s nekem mégsem adtál soha még egy gödölyét sem, hogy barátaimmal mulassak.³⁰ Mikor meg ez a te fiad, a ki a czédákkal falta fel vagyonedat, megjött, levágattad neki a hizott tulkot!³¹ Az pedig mondá neki: Fiam, te folyton velem vagy, s mindenem a tied.³² Örvezdeni és vigadni kell hát, hogy ez a te testvéred, a ki halott volt, föléledt, elveszett volt és megkerült.

* * *

Ezt a példabeszédet a „tékozló fiú“ czimén ismerjük. A tárgyalás folyamán ki fog derülni, mennyi joggal.

A példázat alkalmi okát a farizeusok és irástudók ama panasza képezi, melyet Lukács evangéliumának 15. része elején olvasunk: *A vámszedők és a bűnösök pedig mind közelegettek hozzá, hogy hallgassák őt. És a farizeusok meg az irástudók morgolódtak, mondván, hogy ez bűnösöket gyűjt magához és étkezik velük.* Ugyanezt a szemrehányást megtaláljuk még Lukács 5, 27—30. Máté 9, 9—13. Márk 2, 13—17-ben is.

A zsidók közt a társadalmi osztályok elhatároltsága nem volt ugyan sohasem oly éles, mint némely más keleti népnél, de azért ott is el voltak különítve a papok a nem papoktól, az igazak a bűnösöktől, az igazi zsidók az idegen hatalom szolgálatában álló s épp ezért általánosan gyűlölt vámszedőktől. Sőt maga az egész nép is, mint a melyet Isten magának különösen is kiválasztott, mereven elkülönült a többi népektől. Mint általában az egész keleten, úgy különösen Izraelben is hiányzott az érzék az iránt, hogy a bűnöst javítani, az elesettet felemelni, az eltévelyedettt helyes útra vezetni a legszebb emberi kötelesség. A társadalom kirekesztette magából a bűnöst, az ő szemében igaztalant, és ezzel a javulás lehetőségének is sokszor teljesen útját vágta. Mikor Jézus épp ezeket a megvetett bűnösöket és paráznákat, ezeket a gyűlölt vámszedőket igyekezett menteni, emelni, megtérésre bírni, Istenhez vezetni, akkor az irástudók és farizeusok, mint az igazságosságnak nemcsak szószólói, hanem megtestesülései is, megbotránkozva tesznek neki szemrehányást, hogy ilyen társaságba tud keveredni. Nem tudják megérteni, miért engedi magához épp a bűnösöket, a kiket a társadalom oly nagy készséggel szokott kikülöníteni magából.

Jézus azonban abból indult ki, hogy *nem az egészségeseknek, hanem a betegeknek van szükségük orvosra* (Máté 9, 17.). Ezért *az evangélium a szegényeknek prédikáltatik* (Máté 11, 5.). Nem azokat kereste fel és gyűjtötte hát az Úr magához, a kik magukat igazaknak tartották, hanem azokat az elvetetteket, a kiknek bűneik tudatán és a jó Isten kegyelmébe vetett bizodalmon kívül semmi egyebük nem volt. S mert ezek is érezték, hogy nekik a mentésre oly roppant szükségük van, a hol csak felhangzott a szelid názáreti próféta szava, oda-sereglettek, hogy abból az áldásból, a melyet ő hirdet, nekik is jusson, „ha több nem, egy sugár“.

A bűnösökkel szemben való viselkedés így hozta ellentétbe Jézust a farizeusokkal és az írástudókkal, a kik nagyon zokon vették Jézustól, hogy ha igaz, ha nem bűnös maga is, miért keresi fel épp a bűnösöket? Elfeledték, hogy az az égi napsugár, mely a fertőbe furakszik, hogy azt felszárítsa, még ezzel nem fertőződik be.

A szemrehányásra Jézus három példabeszéddel felel. Az első kettőben, a melyek egyike az eltévedt juhról, a másika az elgurult drakmáról szól, a maga eljárásának és a bűnösök mentésének a jogosságát igyekeznek beláttatni. Nem a bűnt palástolja, hanem a bűnöst akarja kimenteni szomorú helyzetéből. Úgy, a mint az ember is nem azt a nyáját keresi, a mely körülötte van, hanem azt a juhót, a melyik a nyájától elbolyongott. Úgy, a mint a gondos háziasszony is nem azok után a drakmák után söpri fel a házat, a melyek a kezében maradtak, hanem a melyik elgurult. Mikor épp a bűnösöket és a vámszedőket igyekeznek megmenteni, Jézus is ezt a munkát végzi, s így kell Jézus nyomdokain járni minden embernek: keresni az elveszettet, menteni az eltévedtet.

A harmadik példabeszédben is az eltévedt emberről szól Jézus. Közönségesen a „tékozló fiú“ példázatának szoktuk ezt nevezni. De ez a cím nem meríti ki a példabeszéd egész körét, sőt még csak nem is a főgondolatot világítja meg, hanem csak egyetlen tényen alapul: „*eltékozolta mindenét*“. De nem ez a tékozlás a fődolog, hanem hogy mi lett ennek a következménye és hogy az ilyennel szemben hogyan viselkedjünk? E példázatban az előbbi kettőt meghaladva már nem azt igazolja az Úr, hogy a bűnöst fel kell emelni, hanem azt világítja meg, hogyan kell őt a megtérés útján fogadni? Ezért hát a példabeszéd tárgya és címe: a megtérő bűnös fogadása.

A példázatban három részletet különböztethetünk meg.

A szülői ház elhagyásával együtt kezdődő bűnbeesés az első részlet. A bűn a hamis önállóság, a szülői házból való

kilépés szülötte. *Egy embernek volt két fia és az ifjabb azt mondta az atyának: Atyám, add ki nekem a vagyonnak reám eső részét.*

A mózesi törvény szerint (V. Mózes 21, 17.) az idősebb fiú két részt kapott az apai vagyomból. Ez esetben tehát, hogy ketten voltak, a fiatalabbnak a vagyon harmadára lehetett számítania. Ha azonban otthon él, természetes hogy a vagyon osztatlanul együtt marad, de a munkából az idősebb testvérral egyenlően veszi ki a részét és azzal együtt az apai hatalom alatt áll. Az önállósulás vágya készíthette hát a megillető rész kiadásának kérésére. Az apa nem tartotta sem jogtalan-nak, sem méltánytalannak ezt a kérést, a fiatalabb testvér tehát szabadon rendelkezhetett személye és vagyona felett, s így: *kiosztotta nekik a vagyont.*

Az idősebb fiú továbbra is otthon maradt atyjánál, míg a fiatalabbról azt olvassuk, hogy *néhány nap mulva, miután mindent összegyűjtött, az ifjabbik fiú messze tájra távozott és ott kicsapongva elfecsérelte a vagyonát.*

Ha kisebb rész volt is, mégis sok lehetett, a mit a fiatalabb testvér kapott. Az elbeszélés szerint az atya gazdag volt, belső szolgák (dúloi), cselédek (paidesz) és béresek (miszthoi) egész serege hemzsegett a házánál. Napokig tartott, míg a fiú az örökrészt összegyűjtötte. De a sok vesztegeti meg leg-hamarább az ember erkölcsét. A szülők közelsége még csak fékezőleg hat a könnyelműre, de ha körükből távozik, nincs a mi visszatartása. A szülői szem olyan, mint a só, megóvjaa azt a romlástól, a min rajta nyugszik. A mi szabadságra vágyó ifjú emberünk tehernek hitte a szülői szemek örökösét és szabadulni igyekezett körükből.

S itt fordul a példabeszéd a második részletbe, a mely azt mondja el, mikép boszulja meg magát könnyelműsége, s mikép tér magába?

Idegenben, hol az embert nem ismerik, nincsen se barát, se otthon. Ezek nélkül pedig nem élhet az ember. Barátot a sziv, otthont a munka szerez. Az elbujdosott emberünk mindkettőt a pénzével igyekezett megszerezni. S bizonyosan talált is pajtást eleget, a ki a vig napokban társául szegődött, és a bérelt otthonban a kivett örökséget elfecsérelni segítette. Dőzsölt, tivornyázott, míg a pénze bírta. De csakhamar tapasztalnia kellett azt az igazságot, hogy a ki nem gyarapít, csak folyton fogyaszt, a hosszúnak is hamar végét éri. Az idők járását sem igazgathatta s nem virraszthatott bő esztendőt a szükség küszöbén.

A mikor pedig mindenét eltékozolta, nagy inség támadt azon a vidéken és ő nélkülözni kezdett.

A dinom-dánom leghivebb utitársa a szánom-bánom. Csakhogy pár lépéssel mindenütt később jár. A tékozlónak a munkátlan gyönyörök útján a nélkülözéshez kell jutnia. Jézus nem mesét mond, hanem életképet fest itt is. De ha az életet ismerte, ismerte az emberi szívet is, a melyet az önfentartás ösztöne sohasem hagy el. A megtévedt emberről azt mondja tovább: *S elmenvén, ama vidék polgárainak egyikéhez szegődött és az kiküldte őt a mezőre disznókat őrizni.*

Alig képzelhető nagyobb megaláztatás, mint a milyen a gondviselés ez ifjúra bocsátott. A zsidó a disznót tisztátalan állatnak tartotta s épp annak őrizésére kellett vállalkoznia. De a nyomorúság még a botránkozásnál is nagyobb hatalom. Ez a nyomorúság pedig akkora volt, hogy *abból a moslékból szeretett volna jóllakni, a melyet a disznók ettek, de senki sem adta neki.*

A nélkülözésnek rettentő nagysága zúdult a tékozlóra. De Jézus csak azért színezi ezt ki olyan élesen, hogy a magába szállást így egészen érthetővé tegye. Az Úr jól ismerte az emberi lélek összes titkait. Tudta, hogy csak akkor tér magába, ha kifelé nincsen többé miben gyönyörködnie. És lelkében ilyenkor elvonul a sivár jelen képe mellett a multnak és a jövőnek a képe is. A tékozlónak eszébe jutott a szülei ház bősége, a hol munkával élnek ugyan, de épp ezért nyugodt vidámsággal, elégedetten is. És visszavágyik az elhagyott otthonba.

Magába szállván pedig azt mondá: Mennyi bérese duskál az én atyámnak a kenyérben, én meg itt csaknem elpusztulok. Fölkerekedve elmegyek az én atyámhoz és azt mondom neki: Atyám. vétkeztem az ég ellen és te ellened, többé nem vagyok méltó, hogy fiadnak mondjanak, tégy engem béreseid egyikéhez hasonlóná.

Isten kezében a nyomorúság az ember legjobb nevelője. A bőség elpuhit, göggel tölti be a szívet, de a nyomorúság alázatosságra és magunkba szállásra tanít. A mikor a tékozlónak nem volt már semmije, csak a mult emléke, a jövő reménytelensége, akkor feleszmélt. Látta, hogy az ég ellen, a ki neki józan belátást és munkaerőt adott, a mikor az emberi élet magasztos hivatásáról megfeledkezve a testiség szolgálatába süllyedt, s így pazarolta el semmiségekre Istenadta erejét, tehetségét, idejét, vagyonát, rettentően vétkezett. De vétkezett az édes atyja ellen is, a ki szeretettel, bizalommal és áldással bocsátotta szabad szárnyra, s a kinek öröm helyett bánatot és szégyent hozott fejére, nevére. Jézus lélektanilag fejt meg a bűnt, de a bűnnek megutálását is. Amaz megfeledkezés, emez föleszmélés, az téves irányba tévedt akarat, ez

öntudatra ébredt akarat gyümölcse. A javulás, a megtérés kezdete annak belátása, hogy állapotunk, életünk iránya nem megfelelő, hogy javulásra szorulunk. A könnyelmű ifjú a maga értékét és helyzetét egészen igazságosan ítélte meg. Belátta, hogy olyan hibát követett el, a mellyel végkép eljátszotta atyja jóindulatát. Nem is arról álmodik tehát, hogy mikép ülhetne bele ismét az apai vagyomba, hanem csak arra vágyik, hogy az apai ház közelében maradva, annak védelmét és gondoskodását élvezhesse. *És felkerekedvén elment az ő atyjához.*

Itt érkezünk el az elbeszélés harmadik részletéhez, a melyben Jézus nemcsak a történetet fejezi be, hanem ezzel egyúttal a farizeusok és irástudók szemrehányásának helytelenségét is kimutatja. Van-e bocsánat a bűnös számára? El kell-e őt vetnünk, meg kell-e tipornunk, avagy felemelnünk, szeretettel támogatunk? Ezeket a kérdéseket világítja itt meg az Úr Jézus. S ez a tárgya az egész példázatnak is.

Mikor még távol volt, már meglátta őt az atyja, megörült és odafutva a nyakába borult és összecsókolta őt.

Jézus már ebben az egy mondatban megadta a feleletet. A ki szeret, nem ítél, csak emel. Változhatik a fiú akármennyit, a szülői szív, mert igazán szeret, nem változik soha. Nem kell annak szó, nem kell annak kérés, elég, hogy a fiút messziről meglátja, azt sem kérdi, mit hoz, azt sem, hogy mit hagyott el magától, még csak azt se várja, hogy hozzája jőjjön: eléje fut, mert a szíve hajtja, nyakába borul és összecsókolja, mert nem a bűnöst, csak a fiát nézi. Ha az irástudók és a farizeusok nem a merev igazság, hanem a kimélő szeretet szemével néznék az embert, nem panasználák fel, hanem támogatnák a bűnöst mentő munkát.

A milyen igaz az apa öröme, épp oly igaz a fiú bűnbánata is. *Mondá neki pedig a fiú: Atyám, vétkeztem az ég ellen és te ellened, többé nem vagyok méltó, hogy fiadnak mondjanak.*

Jézus őszintének, igaznak, szívet alázónak veszi a bűnös bűnbánatát, mert különben, ha csak a nyomorúságok súlya alatt keletkezett pillanatnyi felbuzdulás, nincsen erkölcsi értéke. Az atya is megbecsüli ezt az őszinte magabaszállást, azért nem is a fiához, hanem a szolgákhoz fordul, hogy tettekkel bizonyítsa őszinte bocsánatát. Ez a szóval bocsánat a példabeszéd legszebb részlete.

Az atya pedig azt mondá a szolgáknak: Gyorsan hozzatok a legszebb ruhát és öltöztessétek őt fel és adjatok gyűrűt a kezére és sarukat a lábaira; azután hozzatok elő a hízott tulkot, vágjátok le és lakomáozva vigadjunk, mert ez az én

fiam halott volt és föléledt, elveszett volt és megkerült. És vigadozni kezdtek.

Nem a fiú szánalmas külseje indítja az apát e rendelkezésre, hanem a szeretet. Felruházza, hogy otthon érezze magát, felékesíti, mint a ház fiához illendő. Lakomat is rendel, hogy ha a ház feje örül, örüljön vele az egész ház népe. A különös alkalomra tartogatott hizott tulkot vágatja le. Mert a mint nem lehet egy háznak nagyobb bánata, mint ha egy családtag elköltözik belőle, épp úgy nem lehet nagyobb öröme sem, mint ha visszakerül. A ház egyik fia pedig halott volt nemcsak a házra nézve, melyből elköltözött, hanem mert az erkölcsi halál árnyékában járt már. Elveszett volt nemcsak mert idegen vidékre távozott, hanem mert az erkölcsi veszedelem fenyegette. De az atyai szív mindent felejt, csakhogy fiát újra keblére vonhatja.

A példázat itt igazában teljesen bevégeződött. A farizeusok és irástudók támadása vissza van verve. Minden érző szív Jézusnak ad igazat. Az igaz szeretet megdicsőülése a készséges bocsánat, melyhez nem fér hozzá a boszuló megtorlás. A bűnös visszafogadásában képét láthatjuk nemcsak az Úr Jézus segítő szeretetének, hanem a mennyei atya bocsánatára való készségének is. A megtérő bűnös elől tehát nemhogy elzárni nem szabad a javulás útját, de sőt teljes erővel kell őt arra segíteni s rajta támogatni.

De a farizeusok és irástudóknak a bűnösökkel szemben való kizáró viselkedése azon emberi gyarlóságból táplálkozott, mely semmikép sem tud belenyugodni, hogy a megtévedt, elesett, lesülyedt ember ha felemelkedik, hogy ha megjavul, ugyanoda jusson, a hol ő van, ki mindig „igaz“ maradt. Az embernek jól esik, ha magát mások fölött előnyös helyzetben érzi és láthatja. Ezért a megtévedt emberről nem igyekszik levenni sem a bűn emlékének, sem a bűn büntetésének a súlyát, de sőt a megvetéssel még terheli azt. S megbocsátani, feledni nem hajlandó. Ez volt a farizeusok és az irástudók felfogása, ezeknek a megszemélyesítője az idősebb testvér, a kinek alakja csak most tűnik ki ismét, hogy teljesen befejezze a történetet.

Az ő idősebb fia pedig a szántóföldön volt és a mint hazatérőben a házhoz közeledett, meghallotta az éneket és a táncot és a cselédek egyikét magához hívva tudakolta, mi legyen ez? Az pedig monda neki, hogy a te testvéred jött meg és leölette az atyád a hizott tulkot, hogy egészségesen kapta őt vissza.

Bizonyosan nagyon szokatlan volt ebben a házban a

vigalom, de még ha otthonos lett volna is, erről aznap nem volt szó. Az idősebb fiú a hétköznapok szokása szerint a szántóföldeket járta. De az a jellemző, hogy a mikor a vigalom okát megtudja, nem gyulad örömrre, hogy a testvére megkerült, hanem *megharagudott és nem akart bemenni*.

Szinte megdöbben az idősebb testvérnek az a hidegsége. Pedig Jézus ezt az alakot ugyancsak az életből vette. Az ember nem tud feledni, nem képes megbocsátani, mindig csak a hibán akad meg a szeme s nem annak örül, hogy a „testvér egészségesen visszajött“, hanem csak azt hánytorgatja, hogy egyszer elment, elesett. Az igazságot hangoztatja s vakon tiporja le a szeretet, öröm, béke virágait. Azok a farizeusok és írástudók is nemcsak maguk zárkóznak el a bűnösöktől és vámosoktól, hanem még Jézusnak is bűnül rójják fel, hogy ezeket az elesett testvéreket szeretettel felkarolja. Az idősebb testvér, a ki otthon él, nem akar részt venni az atya örömeiben.

Az atya tehát kiment és hívta őt. Az pedig felelvén mondá az atyának: Ugye, mennyi esztendeig szolgálok én neked és parancsodat soha nem szegtem, s nekem mégsem adtál soha egy gödölyét sem, hogy barátaimmal mulassak! Mikor meg ez a te fiad, a ki czédákkal falta fel a te vagyionodat, megjött, levágattad neki a hizott tulkot!

A megbocsátani mindig kész, a békét, szeretetet ápoló szülői szívet állítja itt Jézus szembe a vélt igazságában elvakult, a szeretetről sokszor megfélelkező testvéri szívvel. Nem a tulok bántja azt az idősebb testvért, nem is a vagyionnak eltékozlása, mert, ha ez bántaná, bemenne és kiöntené szíve keserőségét a tékozlóval szemben. Hanem azon keseredett el, hogy az atya milyen szeretettel, mennyi figyelemmel, mekkora kitüntetéssel fogadja azt a vétkest, mikor neki, az igaznak, soha ezt a kitüntető figyelmet tapasztalnia nem volt alkalma, Mi hát az ő előnye azért, hogy igaz fia maradt a szülői háznak? A farizeusok és írástudók is azt tartották, hogy az Isten országának minden ígérete, java, boldogsága egyedül csak őket illeti meg. E felfogás helytelenségét mutatja ki az atya válasza.

Az pedig mondá neki: Fiam, te folytonosan velem vagy s mindenem a tiéd. Örvezni és vigadni kell tehát, hogy ez u te testvéred, a ki halott volt, föléledt, elveszett volt és megkerült.

Nem hatalmi szóval igyekszik az atya a panaszló testvért elhallgattatni, nem is akarja kemény leczkével megszegyeníteni, még csak az igaztalanság csendes vádját sem panasolja fel, hanem csak arra emlékezteti, mennyivel több jóban

van neki része naponként, mint annak a megtévedt testvérnek, ki magát balgatagul kizárta a szülei ház gazdag örömeiből. Jézus ezzel a szelid figyelmeztetéssel kívánja jó útra terelni a farizeusokat és irástudókat. Az az ember baja és vétke, hogy nem azt nézi s fontolgatja, mennyi áldást nyer ő a jó Istentől, hanem azt mérlegelgeti, hogy az a másik „testvér“ érdemel-e annyit, a mennyiben a mennyei atya kegyelme részeltetni jónak látja? Innét az elbizakodottság, innét az elégtelenség. A farizeusok és irástudók boldogok lehetnének annak tudatában, hogy ők szakadatlanul az ő Urok Istenök szolgálatában állhatnak, hogy a szülői háznak minden javát magukénak mondhatják. S örülniök kellene, hogy a szülői házba visszaszállingóznak a megtévedt testvérek is. Mert az igaz szív nem akkor örül, ha mást veszni lát, hanem ha mások boldogulásában gyönyörködik. Az atya és az idősebb fiú egymástól eltérő szellemét és felfogását mi sem jellemzi jobban, mint ez a két pár szó: a „te fiad“, a „te testvéred“. A farizeusok és irástudók szívtelenül, embertelenül cselekszenek, ha a bűnösöket nem testvérnek tartják, ha azok megtérését öröm helyett panaszszal és irigységgel nézik.

A példázattal Jézus azt igyekezett megértetni, hogy a megtérő bűnöst szeretettel kell fogadni s felkarolni. A mennyei atya, kinek szíve minden földi atyáénál gazdagabb a szeretetben, minden gyermekének egyaránt örül, ha maga mellett láthatja. Ha előbb elbukott, csak annál inkább. Mert az ilyen ember halott volt és föléledt, elveszett volt és megkerült. A ki egyenesen áll és jár, nem kell annak támasz és segítség. A ki meg elesett és fel kíván kelni, örüljünk és segítsünk rajta, hogy ismét a munka és haladás útjára léphet. Szívtelen az, ki az elesettet megtiporja, az eltévedtet még inkább megtéveszti. S az önzésnek bűnös gyarlóságában hiheti csak az ember az idősebb testvérhez, a farizeusokhoz és irástudókhoz hasonlóan, hogy az atya szívének szeretetéhez és az atya javaihoz egyedül csak azoknak van joguk, kik a szülői ház ellen sohasem vétettek, s hogy az annak áldó körébe vágyó megtévedt testvért az atya sem fogadhatja be.

De Jézus e példázattal nemcsak ezeket a gondolatokat világítja meg, s ezzel nemcsak a farizeusokat és irástudókat tanítja a bűnösökkel szemben helyes magaviseletre, hanem egyúttal a maga vallásos felfogásának is egész az alapjáig enged bepillantani.

A zsidóság a mennyek urát a kérlelhetlen igazságosság Isténének hirdette, a kinek boszuló karja menthetetlenül lesújtja az ellene vétőt. Ezért vetette meg a bűnöst, ezért

nézte le az Úrnak népe a nem népeket. Ismerték ugyan ők is a megtérést, várták s kívánták is, hogy a népek mind Izraelhez térjenek, de a megtérő bűnös iránt mégsem viseltek szeretettel, elnézéssel.

Jézus az Istent úgy ismertette meg, mint a kinek szeretete nagyságát sem az igazságosság, sem a bűn nagysága meg nem haladhatja. A jóság, a kegyelem Istene ő, a ki nemcsak az igaznak, hanem a megtérő bűnösnek is végtelenül örül. Jóságának, szeretetének kifolyása, hogy maga jár a tőle eltévedt ember után s hívogatja, kéri, szeretettel felkarolja. Ki Istent ismeri és céljait helyesli, Isten munkatársának kell lennie a bűnösöket hívogató, mentő, nemesítő munkában.

A zsidóság azt tanította, hogy az embert a bűnbe vagy a sátán csábítása, vagy az Isten büntetése sodorja. Ezért nem akartak az Isten munkájába avatkozni, ha az az embert a gonosznak engedte át. A bűnössel érintkezni se kívántak, hanem a sorsára hagyták őt.

Jézus a bűnt az ember téves vágyai termékének tartja. Az embernek megvan az a szabadsága, hogy miután kivette a szellemi örökségét, azzal úgy gazdálkodik, a hogy akar. Nagyon sok el is hagyja a szülei házat, feledi a legjobb atyát, s elvándorol idegen világba, a testiség, az emberi bölcselkedés muló örömeiben gazdag világába, s ott pusztítja, vesztegeti az isteni drága örökséget. Nem az Isten veti hát el magától az embert, hanem az ember hagyja el Istenét. Nem az Isten, nem is az ördög műve és akarata a bűn, hanem az ember gyarlóságának, önhittségének, balgatagságának gyümölcse.

A zsidóság nem kívánta menteni az elveszendőt, részvétlenül nézte a bűnösök sülyedését, sőt neheztelt, ha akadt, a ki ügyüket tesvéries érzéssel felvette.

Jézus a tévútra tévedt embert a helyes útra igyekezett vezetni. Mert az emberben a jó szikrája bármily soká hamvadozik is, soha ki nem alszik. Mennél inkább távozik az igazi otthontól, mennél többet eltékozolt az atyai örökségből, annál nagyobb nélkülözésnek teszi ki a lelkét. Az isteniek után való éhinség minden épp lelket megszáll s addig gyötör, míg kielégítést nem nyer. Táplálni az ember lelkét e nyomorúságban, megelégtetni az Isten irgalmának, szeretetének vigasztalásával, mindenkinek testvéri kötelessége.

A zsidóság azt tartotta, hogy az Úr az atyák vétkeit a fiakban ezer iziglen bünteti, a jót pedig csak harmad-negyed iziglen jutalmazza, ezért közeledtek mindig rettegéssel és félelemmel az egek Urához.

Jézus azt hirdeti, hogy az Isten, a mi jóságos Atyánk nem változik soha az ő szeretetében. Azért a ki észre belátja, hogy a testi vágyak s örömök üzése nem képes a lelket egész életre táplálni és kielégíteni, s visszavágnyik az Atya körébe: meg lehet róla győződve, hogy tárt karokra, meleg szívre talál. Szerencsétlen az, a kit ilyenkor téves valóságos képzetek félelemmel és rettegéssel, bizalmatlansággal és aggodalommal töltenek el; de még szerencsétlenebb, ki a megtérőnek vergődő lelkiismeretét szemrehányással és a megtorlás rettentéseivel kinozza.

A ki szeretetlenséget, gyűlöletet, osztályharczot, különségtételt hirdet és nevel, a ki a bűnöst farizeusi göggel lenézi s nem támogatja, nem segíti, nem emeli fel, abban nincsen a Krisztusnak szelleme. Az evangélium népének a Krisztus nyomdokain kell járnia és a testvérek nemesítésének, mentésének szamaritanus munkáját kell űznie. Mert az Úr e példabeszéddel nemcsak a farizeusokat, hanem az egész világot arról akarta felvilágosítani és meggyőzni, hogy a bűnöst szeretettel felkarolni mindenkinek emberi, testvéri kötelessége.

Pozsony

Raffay Sándor,
theol. akad. tanár.

Nyilt levél a szerkesztőhöz.

Kedves Barátom! E folyóirat 7-ik füzetében, a további polémia elkerülése, sőt kizárása céljából, azt az ajánlatot tettem Zoványi Jenő úrnak, hogy ha az általam felállított négy tétel ellen még valami kifogása lenne, döntsön közöttünk egy szakértőkből álló választott bíróság, s a vesztes fél fizessen 100 koronát a sárospataki Új Vay-Mocsári-alapra.

Ez ajánlatra, a dolog természete szerint, csak két felelet lehetséges: vagy a hallgatás, vagy a választott bíróság elfogadása.

Zoványi úr azonban egy harmadikat talált: újra kezdi a polémia a Szemle legutóbbi füzetében. „Mást beszél Bodóné, mikor a bor árát kérik.“

Bodónéval, természetesen, szóba sem állok. Neked azonban, mint szerkesztőnek, kötelességem megköszönni, hogy a „Végszó“ közlése által ezek elmondására nekem jogot és alkalmat adottál.

Kassa, 1904. november 26.

Révész Kálmán.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

Dr. Luther Márton művei. Kiadta a Luther-társaság. Sajtó alá rendezte *dr. Masznyik Endre*, pozsonyi theol. akadémiai igazgató-tanár. I. rész, I. kötet. Pozsony, 1904. Wigand F. nyomása, 461 lap. ára füzve 6 korona, megrendelhető Kovács Sándor theol. tanárnál Pozsonyban.

Luther műveiből eddig kevés jelent meg magyar nyelven. Három reformátori munkáját a M. P. Irod. Társ. adta ki 1902-ben. Annak, hogy nincs magyar Lutherünk, első sorban az lehet az oka, hogy a hazai lutheránus papság legnagyobb része ma is ért és olvas Luther nyelvén. Most már a Luther-Társaság emberségéből lesz teljes magyar Lutherünk. A nagy reformátor nevét viselő társaság 1903. november 12-én Budapesten elhatározta, hogy a reformáció 1917-ben következő négyszázados emlékünnepeére lefordíttatja és közrebocsátja Luther összes műveit.

A szerkesztő, dr. Masznyik Endre, három részben 12 kötetre tervezi a Luther műveit. Első részben az egyházreformáló művek, másodikban az egyházszerző s harmadikban az egyházépítő művek jelennek meg. Lehetőleg mindenik kötethez illusztráció is készül. A most megjelent első kötetet Luthernek Cranach Lukács után készült 1520-ból való egykorú képe díszíti.

Az egyházreformáló művek kézalatti első kötete Luther előjáró beszédeit (ford. Masznyik), a 95 tételt (ford. Masznyik), a 95 tétel magyarázatát (ford. Masznyik), az ágostai kihallgatást (ford. Stromp László), a Miltitz-czel való béketárgyalásokat (ford. Stromp), a lipesei vitát (ford. Stromp) és a római pápaságról való értekezést (ford. Masznyik) tartalmazza. A mint a címek jelzik, a közölt dolgozatoknak a theologiai mellett főként történeti jelentőségük van, a mennyiben Luther saját nyilatkozataiból láthatjuk a reformáció rejtett műhelyét, indítékait, céljait és eszközeit. Luther lelki fejlődését ezen iratai alapján nyomról-nyomra kísérhetjük. Megfigyelhetjük, hogy Luther kezdetben hű fia a római egyháznak, ragaszkodik a pápához s csupán a szabad bírálat jogát vitatja a maga és

minden hívő részére. Utóbb a nagy mértékben tapasztalt visszaélések gyökeres orvoslását sürgeti, de még nem bontogatja a régi alapot. Forradalmi térre csak akkor lép s új egyházat csak akkor alapít, a mikor a pápaság a kicsinyelt szerzetes minden reformtörekvésének makacsul ellene szegül.

Ez az első kötet tehát még a római egyház kebelében harczoló Luthert tünteti föl. A történelmi nevezetességű 95 tétel és magyarázata, az ágostai és Miltitz-féle tárgyalásokra, valamint a a lipcsei vitára vonatkozó iratok ez időszak jellemző termékei s az első kötet fontosabb tartalma.

A szerkesztés és a fordítás lelkiismeretes, gondos. Alapul a weimári nagy Knaake-féle kiadást vette, de a sorrendet némileg megváltoztatja, a mennyiben Knaake a Luther leveleit a többi reformátor levelei között időrendi sorban közli; Masznyik azonban, igen helyesen, a levelek csoportjából kiválasztja és a megfelelő helyen és tárgynál csak azokat közli, a melyek Luther fejlődési pályáján haladást mutatnak vagy elvi jelentőséggel bírnak. A fordítás magyaros, színes, erőteljes, kivált a Masznyiké, a kinek elismert erőteljes és zamatos stylusa van. Masznyik fordítása helyenként megközelíti Luther nyelvének erejét és jellegzetes színességét. Mind a két fordítón meglátszik, hogy tanulmányozták a XVI—XVII. századbeli magyar polemikus irodalmat, mert nyelvökben a jellegzetes Luther-féle erő mellett megvan a jellemző ódon íz és magyaros zamat is. Az is nagy gondosságára vall a szerkesztőnek, hogy minden Luther-irat elé a kortörténeti, keletkezési viszonyokra s az alapgondolatokra rámutató bevezetést írt, a mi az egyháztörténetben és Luther életében kevésbé jártas olvasóra nézve is élvezhetővé teszi a kötetet.

A kötet valóban becsületére válik mind a kiadó Luther-Társaságnak, mind a két fordítónak, Masznyik és Stromp tanároknak.

Luther művei hazánkban is igen nagy és áldásos szolgálatot fognak teljesíteni. Sok elfogult olvasó szemeit nyitják meg és hitelesen igazolják, hogy Luther az emberi művelődésnek egyik legáldásosabb bajnoka. A mindkét hitvallású evangélikus keresztyének pedig e művekből tisztára megérthetik, hogy Luther nem pusztán történelmi alak, hanem éltelesen eszme, mely ma is hat, alkot, gyarapít és lelkesít. Erre pedig napjainkban, a mikor a Luther-féle erős egyéniségek ritkák mint a fehér holló, égető szükségünk van, hogy tanuljunk elvszilárdságot, törhetlen hitbuzgóságot és rendíthetetlen reménységet a teremtő, megváltó és megszentelő Istenben.

A mű kiállítása csinos, nyomása tiszta és szép, ára a nagy vállalathoz képest nem drága. A 12 kötetre tervezett munkából évenként egy kötet jelenik meg, a mely megrendelhető Kovács Sándor theol. akadémiai tanárnál Pozsonyban, Melegen ajánljuk az egyházi irodalom kedvelőinek munkás szeretetébe.

V. F.

Homiletika vagy Egyházi Ékesszólástan. Írta *Kovács Albert*; a gyakorlati theologia volt tanára a budapesti theologiai akadémián. Budapest, 1904. Hornyánszky Viktor nyomása, 229 lap, ára 4 korona. Kapható Hornyánszky Viktor könyvkereskedésében.

A budapesti theologiai akadémia méltán nagyírú tanárának, Kovács Albertnek posthumus munkája ez, melyet egyik kartársa, Szóts Farkas rendezett sajtó alá. Megbízatásáról a következőket olvassuk az Előszóban.

Elhunyt kartársam végakaratóból bocsátom közre ezt a könyvet, szigorúan alkalmazkodva mind az ő szóbeli rendelkezéséhez, mind a hátrahagyott kézirat-somón talált következő írásbeli utasításához. Ez a csomag az újonnan átdolgozott Homiletika kézírata. Teljesen nyomda alá van készítve: sem hozzáadni, sem elvenni belőle egy betűt sem kell; s bár a stylusról szóló részletet szerettem volna még egyszer átnézni, de a nélkül is egészen jól van és az egész egy jó könyv. Eredeti és önálló teljesen. Halálom után professzor-társaim segítségével azonnal ki kell nyomatai. Ezen az egyen kívül és még egy Emlékiraton kívül semmi más kéziratom nincs sajtó alá elkészítve, tehát nem is szabad kinyomatni egyet sem, hanem a kézikönyveim kézíratait el kell égetni. Lezártam Budapesten, 1902. december 31-én. Kovács Albert s. k.

A sajtó alá rendező kartárs a könyv minőségének sem jellemzésébe, sem értékelésébe mélyebben nem bocsátkozik, csak azt jegyzi meg röviden, hogy „ebben a kis munkában benne van Kovács Albertnek egész tudományos és írói egyénisége, minden jellemző vonásával egyben. Valóságos irodalmi fényképe az elhunyt erős egyéniségének, tiszta logikus fejének, hatalmas bonczoló elméjének, nagy élettapasztalatának, eredeti és önálló szellemének, harczias modorának és fényes írói tulajdonságainak. Ezért a kartárs irodalmi nyereségnek tartja a könyvet, melyből öreg és ifjú, lelkes és világi sokat okulhat.

A találón jellemzett könyv rövid Bevezetésből (1—21. l.) és három részből áll, melyeknek elseje a predikáció elvéről (22—73. l.), második a predikáció tárgyáról (74—161. l.), harmadika a predikáció alakjáról (162—229. l.) tanít.

Bevezetésében először a gyakorlati theologia fogalmát állapítja meg. „A gyakorlati theologia az egyházi szolgálat elmélete; egyfelől megismerteti az evangéliom szolgájának hivatását és működését, másfelől pedig képesíti őt arra, hogy istenországát építeni tudja a földön.“ Azután a papról és a papi hivatásról rajzol kitűnő képet. (Egyik legszebb szakasza a könyvnek.) Végre a Homiletika fogalmát határozza meg és fejti ki. Kovács szerint „a Homiletika azt adja elő, hogy az egyházi beszédet vagy predikációt miből és

miképen kell készíteni; a Homiletika az általános Ékesszólástannak különös része vagy alkalmazása, mely elméletileg azt ismerteti meg, hogy miben áll Istenigéjének hirdetése a gyülekezetben, gyakorlatilag pedig alkalmas igehirdetővé képezi a leendő papot“.

A munka első részében az ékesszólásról, a keresztyén predikáció sajátosságairól, a predikációnak a liturgiához való viszonyáról, a predikáció határozott céljáról, a predikáció legfőbb próbakövééről, a keresztyén egyházaknak a predikálásban való álláspontjáról, a pap theologiai álláspontjának a predikációra való befolyásáról tanít, s végre az egyházi ékesszólás történetét vázolja. Ez a rész, egészben véve, talán a legsikerültebb részlete a munkának; de viszont ebben a részben van az a szakasz, mely, az én ítéletem szerint, a legkevésbé állja meg a helyét. Az egyházi ékesszólás történetéről szóló szakaszt értem, a mely általában túlságosan vázlatos, részleteiben túlzó, egyoldalú, irányzatos, néha szeretlen ítéleteket mond, a magyar kálvinista predikáció irodalmával és értékelésével felületesen bánik el. Pedig kár érte, mert a jellegzetes író saskörmei e szakaszban is kilátszanak.

A predikáció tárgyáról szóló második részben a textus, a főtétel és az előterjesztési eszközök a tárgyalt főkérdések. A textusról szóló részlet világos, szabatos és kifogástalanul helyes fejtegetéseket tartalmaz. A főtételről s a vele kapcsolatos kérdésekről, nevezetesen az egyházi év befolyásáról a predikációra és az alkalmi beszédek tárgyáról szóló szakaszok pompás kidolgozású részei a könyvnek. Nagyon böles tanácsot ad a lelkészeknek pl. a templomi politizálás kérdésében. A papság feladata nem a politikától való visszavonulás. De a politika csak önmagáért sohasem jöhet tekintetbe a templomi szószéken, tehát nem állhatunk direkte valamely politikai párt vagy követjelölt szolgálatába; de tekintetbe kell jönie Istenországához való viszonyában, mert a polgári és politikai életnek a keresztyén élettől nem szabad különböznie, s nem igaz az, hogy a politikának más morálja lehet, mint az egyháznak . . . A világban történő események zajának nem szabad átlépni a templom küszöbét; de a belőlük vonható általános erkölcsi igazságnak méltó helyök van a templomi szószéken. — A bizonyításról tanító szakasz szintén sikerült részlete a munkának.

A harmadik rész a predikáció alakjáról tanít s itt az elrendezés (dispositio), kidolgozás (elocutio) és előadás (actio) kérdéseit fejtegeti. Helyes, szabatos fejtegetések általában véve ezek is. De a stylusról szóló részletek, mint a szerző maga is beismerte, némi szabatosítást és simítást igényelnek. Itt nem eléggé érvényesülnek szerző ismeretes írói kiválóságai, a szabatosság, tisztaság és a fogalmaknak az az éles logikai elhatárolása, mely sajátosságok a könyv többi részeit szerkezeti tekintetben oly kiváló alkotássá teszik. Meg-

határozás, bonczolás, fogalmi elhatárolás: mindig erős, egyik leg-erősebb o'dala Kovácsnak, itt azonban kissé meglankadt az író nagy ereje.

Theologiai álláspontja Kovácsnak a Hegel-féle böleseletről és a Baur-féle bibliakritikai irányból leszűrődött speculativ racionalista álláspont, a mely Németországban és Hollandiában a múlt század hatvanas éveiben divatozott s a melyet Kovács és elvtársai a pár évig működött Protestáns Egylet útján hazánkba is átplántálni igyekeztek. Kovács ezt a teológiát modern teológiának nevezte és akkor is szívósan ragaszkodott hozzá, a mikor ez a félszeg teológiai irány Európa-szerte lejárt magát s a mikor rövid pályafutás után nálunk is lezorzult a küzdőtérrel. Ez a kulcsa annak, hogy Homiletikájában nem egyszer éles oldalvágást mér nem csupán az orthodoxyára, a mely nálunk alig van, hanem a bibliás teológiára is, a mely csak most kezdi bontogatni a szárnyait. Ezek az apró szurkálások, valamint a hazai kálvinista papságot csipkedő megjegyzések nem rokonszenves tulajdonságai a Homiletikának; de nélkülök nem volna meg a munkának a Kovács sajátos egyéniségét egész teljességében visszatükröző eredetisége.

A jelzett hiányoktól és hibáktól eltekintve, Kovács hátrahagyott munkáját, a sajtó alá rendezést végzett kartársával egyetértőleg, én is határozottan irodalmi nyereségnek tartom s osztozom a szerző azon meggyőződésében, hogy a Homiletika egészen jó könyv. Valóságos tárháza egy tisztafejű, erős itéletű ember nagy böleségének és becses élettapasztalatainak. Öreg és ifjú, lelkész és világi sokat tanulhat belőle.

A csinos kiállítású, szép nyomású és szerző élethű arcképevel díszített munka 4 koronáért Hornyánszky Viktor cs. és kir. udvari könyvkereskedőnél kapható.

B. F.

Keresztyén Hit- és erkölcstan. A gimnáziumi VII. osztály számára a konventi tanterv szerint készítette *Lic. Rác Kálmán*, pápai főgimnáziumi tanár. Pápa, 1904. Kis Tivadar nyomása. 115 lap, ára kötve 1 kor. 50 fill.

A konvent által 1901-ben revideált vallási tanterv egymásután termi a hozzá alkalmazott tankönyveket a református egyházkerületekben. Egyházkerületeket és nem egyetemes egyházat mondok, mert sajna, odáig még nem vagyunk, hogy vallási tankönyveink előállításában és kiadásában is egyesültünk volna. Minden egyházkerületben külön-külön készülnek nem csupán a vallási, de a többi tankönyvek is mind az elemi, mind a középiskolai fokon, rendszeren (pl. Dunamelléken, Tiszáninnen, Tiszántúl) az illető egyházkerület engedélyezésével.

A kézalatti tankönyvet a dunántúli egyházkerület pápai főgimnáziumában vallástanárként működő Lic. Rác Kálmán készítette, a kinek neve nem ismeretlen az egyházi irodalomban. Tankönyvének első része a Hittant (1—43. l.), második része az Erkölestant (44—95. l.) tárgyalja; a könyv Függelékében a református Hitvallásokat és az Énekeskönyvet ismerteti. (96—112. l.) Hittanban és Erkölestanban nem a kérdező-feleltető (kátés), hanem az egyfolytában közlő tanalakat használja a szerző.

Lic. Rác tankönyvének van néhány előnyös tulajdonsága. Ezek: az egyszerű és könnyen áttekinthető szerkezet, a tananyagnak — általában véve — helyes megválasztása, a megállható theologiai irányzat és az egészben véve folyékony s elég világos nyelv. De van számos fogyatkozása is, a melyeket szintén nem hallgathatunk el.

Először a Hittanról szólva, szerkezeti hibája, hogy a hittani részt két szakaszra osztva, az 1. szakaszban Istenről, a 2. szakaszban az emberről tanít; de továbbmenőleg Jézussal és munkásságával, Szentlélekkel és munkásságával, egyházzal és siron túli élettel nem külön szakaszokban, hanem az emberről szóló 2. szakaszban foglalkozik. Ez a beosztás bántó aránytalanságot és kirívó logikátlanságot szül, mert a Jézusra, Szentlélekre, egyházra és siron túli életre vonatkozó hitcikkelyek természetöknél fogva nem tartoznak az emberről szóló szakaszba.

Tárgyilag véve a tananyagot egészben véve elég jól megválogatja, a lényegeseket fölveszi, a lényegteleneket mellözi. De fogyatkozásai e tekintetben is vannak a könyvnek. Lényeges hibája például, hogy a kegyelemből hit által való üdvözülés sarkalatos (főleg a református keresztyénségben sarkalatos) hitelvét meg sem említi, sőt a predestinációt is csak egy aljegyzetben érinti. Aztán az sincs rendjén, hogy a keresztyén hit rövid foglatját oly klasszikus tömörséggel és megközelítő teljességgel kifejező „Hiszekegy“-et sehöl sem ismerteti.

Belső és szerves hibája továbbá e tankönyvnek, hogy bár a Biblia és némileg a Hitvallás álláspontján áll, de azért az iránya és szelleme nem eléggé határozott, nem eléggé református keresztyén. Ezt főleg az bizonyítja, hogy Jézus megváltó és üdvözítő munkáját, a kegyelem, az újjászületés hitcikkelyeit nem eléggé domborítja ki, sőt a kegyelem általi üdvözülés sarkalatos hitelvét és a predestináció hitcikkelyét (a mint fentebb már említettük) alig-alig érinti. Pedig a vallástanításban csak az erő és határozottság épít és termékenyít; a szintelenség, a szürkeség, az ingadozás közönyt és hitbéli erőtlenséget szül.

Stylusa egészben véve elég folyékony és világos; a magyarság szempontjából sem esik kifogás alá. De szabatosság tekin-

tetében nem mindenütt állja meg a helyét. Pl. ez a mondat: „Az Isten létele a Hittanban olyan előfeltétel, a mely nélkül a vallásnak egyetlen alakja sem állhatna elő“ (10. l.), nem elég szabatos; mert az Isten létele a hitnek, a vallásnak nélkülözhetetlen előfeltétele.

Jóval sikerültebbnek tartjuk a tankönyv *erkölcs-tani* részét. Itt a szerkezet is helyesebb, mert logikusabb. A rövid elvi részt a jóval terjedelmesebb alkalmazott rész követi, melynek fejezetei a következők: A) Kötelességek Isten iránt; B) Kötelességek magunk iránt; C) Kötelességek mások iránt (egyetemes felebaráti és alkalmazott felebaráti kötelességek). Egészen jó a tananyag megválasztása, mert tankönyvéből semmi lényegest ki nem hagyott és semmi feleslegessel azt túl nem terhelte a szerző. Iránya és szelleme sem eshetik kifogás alá. Ellenkezőleg bizonyos emelkedettség és melegség ömlik el rajta, a mit a hittani részben nem igen észlelünk. Egy kis nehézkesség van ugyan az Erkölcstan elvi részében, de ez a tárgy elvontabb természetéből következik, s meg kell vallanunk, hogy a hit és erkölcs elvontabb részeit könnyedén, színesen megírni nem kis feladat. Annál több melegség, szinte lendületesség van az erkölcstan alkalmazott részében; kitűnő pl. az egyházi kötelességek ismertetése, a belső és a külső misszió méltatása. Lényeges kifogásunk csak egy van az Erkölcstan ellen: miért nem vette be könyvébe a Tíz parancsolat és a Miatyánk magyarázatát is?!

Elisméréssel emeljük ki a könyv Függelékét, melyben egyházunk szimbolikus könyveit (Heidelbergi Káté és Helvét Hitvallás) és Énekeskönyvét gondosan és elég kimerítően ismerteti a szerző.

Kissé részletesebben, s kivált bírálótilag azért foglalkoztunk ezzel a könyvecskével, mert a vallási tankönyvekre nagy súlyt vetünk, főleg a középiskolában. Leendő intelligenciánk vallás-erkölcsi nevelése, evangéliomi lelkületének kialakítása forog itt szóban. Kifogásaink legnagyobb részét is az a törekvés sugalmazta, hogy minél jobb vallási kézikönyvet adjunk a tanuló ifjúság kezébe. Tudjuk, hogy a vallástaniásnál a vallástaniító egyénisége a fődolog, mert az ő hívő lelkülete nyomódik be az ifjúság lelkébe; de azt is tapasztaltuk, hogy a jó tankönyv nagy segítség, elsőrendű segédeszköz a vallásos nevelő kezében. Ezért tehát nemcsak tűrhető, de valóban kitűnő vallási tankönyvek előállítására kell törekednünk.

A könyv külső kiállítása megfelelő, nyomása tiszta, kötése kielégítő, de az ára kissé borsos.

Rövid irodalmi szemle.

A folyó 1904. évnék folyóiratunkhoz beküldött egyházi irodalmából az eddig ismertetett termékeken kívül számot kell adnunk még a következő munkákról:

1. **Sz. Kiss Károly: Bibliai képek** című rövid és népszerű bibliamagyarázataiból megjelent a 4-dik kötet, a melyben 235 lapon 34 bibliai képet közöl az előnyösen ismert termékeny szerző. A képek alapvonása, a dolgozatok szelleme és írásmódja, a bibliai életképek elevensége és szinessége éppen olyan jó, mint az előző kötetekben, a melyeket megjelenésök alkalmával részletebben és sorban ismertettünk. De a képek kerete és a magyarázatok szerkesztési módja ebben a kötetben némileg más, mint a többi kötetekben. Szerző itt változatosabb a magyarázási formákban. Van itt a bibliai verseket főbb eszméikben nyomról-nyomra kíséző magyarázat, van a képek között a rendes predikáció modorában készült beszéd; van köztük a homiletikában úgynevezett *analytica* és van *synthetica praedicatio*. S ez a formai változatosság csak előnyére van a gyűjteménynek. Másik előnyös tulajdonsága a munkának, hogy szerző a képeket és magyarázatokat a közönség lelkét foglalkoztató koreszmék, vágyak, törekvések és áramlatokkal hozza benső kapcsolatba. Ez a korszerűség és a való élettel való szerves kapcsolat nemcsak élethivékké, hanem valóban élénkekké és hatásossakká teszi a Bibliai képeket. A munka ára 5 korona, kapható szerzőnél Nagyigmándon és Kókai Lajosnál Budapesten.

2. **Dr. Venetianer Lajos: A zsidóság eszméi és tanai** cím alatt érdekesen, de zsidó irányzatossággal írt könyvecskét (16-od rétbén 182 lap) adott ki Singer és Wolfnernél, Budapest. A könyvecskében Isten, Ember, Szeretet, Főbűnök, Boldogság, Erények, Megtérés, Törvény, Jutalom és büntetés, Izrael címek alatt szerző összeszedte a Szentírás és a zsidó irodalom mondásait, hogy bebizonyítsa, mily nagy történeti multja és nagy hivatása van a zsidóságnak. Apologetikai munka tehát ez, a melyben szerző, mint

az Előszóban előre megmondja, a zsidók vallásának lényegét akarja megismertetni; föl akarja tüntetni azokat az eszméket, miket a zsidóság hirdetett legelőször a világnak s a melyek a zsidóság vallásának örök érvényességet, a zsidóknak pedig soha meg nem szűnő létjogot adnak. Szerzőnek e nemes törekvése méltánylást érdemel, de ez nem tarthat vissza attól, hogy könyvét oly munkának tartsuk, melyben elismert részigazságok nyilvánvaló irányzatossággal vegyítve vannak feltüntetve. Igaz az, hogy a zsidóságnak Jézusig nagy történeti multja van, melyből azonban a keresztyénség mindazt fölvette magába, a mi benne kijelentési örök igazság, de a zsidóság évezredek makacsságából az ószövetségnek azokat az időszerű elemeit is fenntartani igyekszik, a melyek fölött a világtörténet régen kimondta a halálos ítéletet. A dolog tehát valójában úgy áll, hogy a zsidóságnak csak a keresztyénségbe átvadtvallási igazságaiért van létjogosultsága, a mely azonban annál inkább csökken, minél inkább távolodik a zsidóság a keresztyénségtől és annál inkább növekedik, minél közelebb emelkedik a keresztyénséghez. A zsidó vallás eszmevilága csak lépcső a keresztyénséghez, előjáték a megtestesüléshez (praeludium incarnationis), mint Tertullian mondta, Krisztusra vezérlő tanítómester, (paidagogosz eisz Khriszton) mint Pál apostol hirdeti.

3. Rác Károly: A pozsonyi vértörvényszék áldozatai című művének most adta ki a 3-dik füzetét (Budapest, Kókai Lajos, ára 1 kor.), mely a hirhedt *Magyar Átokminta* (vagy az új katolikusok hitformája) történetét ismerteti és tartalmát igazolja. A hitformula 22 cikkelyből áll, melyekre nézve Rác nagy történeti apparátussal igazolja először azt, hogy azt nem a magyar protestáns lelkészek költötték, hanem a jezsuiták készítették az áttértek számára, s hazánkon kívül Cseh- és Morvaországban, Belgiumban, sőt Németországon is szelvében használták; másodszer azt, hogy a Magyar Átokminta igaz eredetű és hiteles, mert annak összes tartalma a pápai egyházi vallástételekkel, ezeknek tanaival és a gyakorlattal tökéletes összhangzásban van. Az Átokmintának XX. cikkelye szó szerint a következő épületes dolgokat tartalmazza: „Vallást teszünk róla, hogy a római tudomány közönséges, tiszta, isteni, üdvözítő, régi és igaz; az evangéliomi pedig, a melytől önkényt elállunk, hamis, téves, istenkáromló, eretnek, kárhuzatos, lázító, istentelen, kigondolt és költött. Ezért megátkozzuk mindazokat, a kik bennünket az elfordult és istentelen eretnekségben neveltek. Átkozottaknak nyilvánítjuk szüleinket, a kik amaz eretnek hitben neveltek; megátkozzuk még azokat is, a kik előttiünk a római katolikus hitet kétségbe vonták, valamint azokat a két felekezeti papokat is, a kik nekünk amaz eretnek kelyhet nyújtották: sőt magunkat is megátkozzuk és átkozottaknak nyilvánítjuk azért, hogy amaz átkozott eret-

nek kehelyből részesültünk“. A vallási fanatizmus e gyászos emlékü szerzeménye ma is arcunkba hajtja a vért, a mikor pedig tudjuk, hogy az a történelem lomtárába került.

4. **Losonezy László** fordításában a Londoni Vallásos Iratokat Terjesztő Társulat arcképekkel díszített füzetben (ára 20 fill.) kiadta Thomson Radford J. szépen írott *Kálvin életét*. A 15 fejezetre osztott 64 lapnyi füzetben Kálvin ifjúságát és tanulmányait, megtérését s ennek következményeit, Ker. Vallás Alapvonalai cz. nagy munkáját, genfi első és strassburgi működését, Kálvin genfi működését, a város reformálását, Kálvin egyházszerkezeti alapelveit, Rómával és Servéttel való küzdelmeit, irodalmi működését, Európa különböző országaira gyakorolt hatását, Kálvin szenvedéseit, halálát, jellemét és világtörténeti jelentőségét ismerteti röviden, de alaposan, népszerűen, de tudományos színvonalon. Kálvin reformációját, mondja a szerző, kiválóan az jellemzi, hogy mindenütt, a hová elhatott, nemcsak *igazságot*, hanem *szabadságot* terjesztett. A szabadságnak alig tett valaki nagyobb szolgálatot, mint Kálvin. A kis füzet megérdemli, hogy népünk és ifjúságunk körében tömegesen terjesszék. Megrendelhető a Traktátus-Társaságnál Budapesten (V. ker. Alkotmány-u. 15).

5. **Dr. Luther Márton** életét is lefordította és kiadta a Traktátus-Társaság egy díszesen kiállított, számos képpel díszített füzetben (32 lap, ára 30 f.), melyet Grundler Ad. írt és *Szabadi Béla* fordított nyelvünkre. Valamivel népszerűbb, mint a Kálvin élete. Szép bibliai versekkel címzett fejezetek alatt ismerteti Luther neveltetését, ifjúságát, szerzetességét, wittenbergi fellépését, a 95 tétel keletkezését, hatását, a békitési kísérleteket, wartburgi tartózkodását, családalapítását, a marburgi colloquiumot, az ágostai birodalmi gyűlésen való szereplését, irodalmi működését, egyházszervező munkásságát s ennek világtörténeti jelentőségét. Meleg, színes, erőteljes nyelven szóló értékes népies életrajz, melynek a fordítása magyaros, kiállítása nagyon csinos. Nagyon érdemes a tömeges terjesztésre.

6. **A keresztyén egyház története** czímmel a középiskola V. és VI. osztályai számára vallástani kézikönyvet írt *Bátory Gábor*, halasi ref. főgimnáziumi tanár, melyet a dunamelléki egyházkerület adott ki. Ára kötve 1 K. 60 f., Budapest, 1904. Kókai Lajos bizománya. A tankönyv, mely a konventi új tanterv szerint készült, rövid (3—20. lap) vallástörténeti bevezetéssel kezdődik, s ebben a keresztyén-ségen kívüli vallásalakokat ismerteti röviden és színesen a szerző. Maga a keresztyén egyház története két részre oszlik s az elsőben a reformáció előtti, a másodikban a reformáció utáni történetét ismerteti az egyháznak. Az egyháztörténet nagy anyagából paedagogiai tapintattal választja ki a lényeges és tanulságos részeket,

miáltal elég szerencsésen elkerüli az egyháztörténeti tankönyvek rendes hibáját, a sokat markolásból származó zsúfoltságot. S ez a Batory könyvének első jó tulajdonsága. Másik jó tulajdonsága meg az, hogy a felölelt anyagot egyszerű és világos nyelven, folyékony stylusban mondja el s ezzel kikerüli a nehézkesség és elvontság hibáját. Azt is előnyéül kell számítanunk, hogy könyvében hitbuzgóság és egyházszeretet melege ömlik el, a mivel elkerüli a szárazság és unalmasság hibáját, a mi elég gyakori hibája a rövidre fogott egyháztörténeti tankönyveknek. Erről a tankönyvről remélhető, hogy a gyakorlat is kedvező ítéletet fog mondani róla.

b) Külföldi irodalom.

Biegler: Aus der Seelsorge für die Seelsorge. Stuttgart (Kielmann), 1903. 85 lap. Ára 1.50 márka.

Szívünk és lelkiismeretünk legjobb barátja az egyéni és társasélet összes viszonyaiban a hí lelkipásztor. Így mindenekelőtt *a betegágynál*, a hol „az emberiség úgy jelenik meg a maga egész valójában, mint sehol másutt az életben“. Nem kényszerből, hanem szeretetből jelenjen meg ott a lelkész, a kinek, mint lelki orvosnak a szeretete a betegápolást is elősegíti. A betegségek különböző nemeire vonatkozólag gazdag tapasztalatra, a körülmények alapos ismeretére s határtalan bizalomra van szüksége a lelkésznek. A betegségek és az állapotok különféle nemei más és más lelkipásztori gondozást igényelnek. Az irás mellett nagy ker. bölcseségre, körültekintő figyelemre és óvatosságra kell itt a lelkésznek törekednie.

A továbbiakban a szerző a lelkipásztornak *a gyermekekhez való viszonyát* fejtegeti. Jól mondja, hogy „oly viaszktábla a gyermeki lélek, a melyre az első benyomások mélyen lenyomódnak“, de igaz az is, hogy „a világ nem kényelmes gyermekszoba, hanem a munkásság háza. A szülők iránti engedelmisség, a beszédben való őszinteség, erkölcsös érzés és gondolkodás, szégyenérzet és istenfélelem a gyermekek erénye, míg azok bűne a rossz társaság s a szülők és nevelők iránti tiszteletlenség. E fejezetben „az ifjúság legveszedelmesebb ellenségével“ is foglalkozik a szerző, s fájjalja, hogy ily „ronda látványnyá és torzképpé sülyedhet az ember, mint észszerű és istenképét viselő lény.“

Majd a lelkipásztornak *a kísértetben lévőkhöz, a durvább és finomabb bűnösökhöz s a házassokhoz* való viszonyát ismerteti a szerző. Jól mondja, hogy „a házasságtörés az isten előtt örök időkre kötött legszentebb köteléknek a szétszakítása, vagyis felbontása annak a köteléknek, a melyet köt az emberiség, megerősít az állam és megszentel az egyház.“ Meghiúsítja az a teremtő istennek czélját, megszegi az ő parancsát, felbontja a házi boldogságot, rettenetes bűn az emberiség iránt, forrása a borzalmas igazságtalanságoknak és okozója a lelkiismereti gyötrelmeknek. Legtöbb esetben szülőoka a féltékenykedés, a melyet szerző igen szellemesen és találóan így definiál: „Eifersucht ist eine Leidenschaft, die mit Eifer sucht, was Leiden schafft“. Kölesönös becsü-

lés, háziasság, kimélet és türelem a ker. házasság boldogságának a titka, a melyt minden egyes vonatkozásaiban megszentel az evangélium ereje.

A keresztyén otthon létesítői a szülők, a kikenél azonban „a kényszer belenyulás az isteni gondviselés jogaiba s belenyulás a politikai és egyházi társadalom viszonyaiba.“ A szülők és gyermekek kölcsönös megbecsülésen alapuló helyes erkölcsi viszonya egyik legelső létfeltétele a családi és a társadalmi élet épségének és egészségességének. A családnak legmeghittebb barátja a lelkipásztor, kinek hűséges lelkipásztori munkássága itt termi legszebb gyümölcseit, de a bűn is innen indul ki lelki és testi romlásainak hódító útjaira. Az evangélium megtartó és megszentelő ereje itt önfeláldozó munkásságot igényel a híj lelkipásztor részéről.

De a *tépelődés, búskomorság és szórakozottság* gyógyítása is nehéz dolga a lelkésznek. A léleknek bilincsei azok, a melyek lehetetlenné teszik annak szabadabb szárnyalását. A baj okának földerítése itt az első feladat. S még nehezebb a helyzete azokkal a *gonosztevőkkel* szemben, a kik a bűnbánó megtérésről tudni és hallani nem akarnak. Az ú. n. megkeményedett szívűek vérmérsékletének, nevelésének és élettörténetének alapos tanulmányozása itt a főfeladat. A lélektani és lelkipásztori prudentiának tág tere nyílik itt a lelkésznel.

Műve végén *lelkipásztori levelezéseket* közöl a cura pastoralis tág mezején rendkívül tájékozott szerző. Bizonyos lelkipásztori talentumot, fölvilágosítást kíván adni és vigaszt nyújtani a kétkedőnek, a járatlanoknak, a megszomorodottnak s a megvigasztalhatatlannak. A lelkipásztori levelezések főkellékei: a mély vallásosság, a lelkipásztori hűség, a kérdezők lelki állapotainak figyelembevétel, harmadik felebarátunknak gyöngéd kimélete, az alaposság, határozottság, kivihetőség s a nyelvezet tekiütetében a kigyó okosságának összeegyeztetése a galamb szelidségével.

Mint látjuk, valóságos vademecumja e mű a lelkipásztorokodás gyakorlatának. Alapos lélekismeret, bő tapasztalat s okosság és bölcsesség jellemzik annak minden sorát. Az anatomusnak biztonságával, sőt virtuozításával taglalgatja a cura pastoralis tág mezejét, a melynek nemcsak főbb útjait, hanem annak minden mesgyéjét és ösvényét ismeri. Ilyenre gondolt bizonyára *Zsilinszky* felügyelő és *dr. Baltik* püspök — megpótolva a hazai törvényismerettel és sajtóságos magyar viszonyaink feltüntetésével.

Sz. M.

Paul Wernle: Die Anfänge unserer Religion. II. Auflage. Tübingen und Leipzig, 1904. XX + 515.

Az első kiadás 1901-ben jelent meg s az is, ez is tulajdonképen a szerző 1900-ban, anyári félévben tartott új-szövetségi theologiai előadásai-ból állt elő a nélkül, hogy a munka határozottan új-szövetségi theologiai kézikönyv akart volna s akarna lenni.

Éppen ez az irányzat költötte fel a mű iránt való érdeklődést, mert a munka nem sablonos, hanem szabad keretükben mozgó s így a kérdést mintegy jobban kezelő, a vizsgálódásnak szabadabb tért nyújtó s a gondolkozásnak szélesebb területet biztosító. Am az író is és az olvasó is szabadon szárnyalhat így, míg az ú. n. kézikönyvekben a megállapított elvek s tételek tartoznak érvényesülni.

A kérdés mindenkit érdeklő! Hogy keletkezett a mi vallásunk? Mik voltak annak az első elemei, a bekopogtató dolgai? A kezdet, az előjáróság, a hozzákezdés hol, miben és mikor nyilatkozott meg? Az a történeti igazság, a mely szerint a keresztyénség, a Jézus vallása *fejldési fokozat* is: hol mutatkozik a maga valóságában s az alap és a fejlődési fok elemei, melyek és minő természetűek?

Igaz, hogy ezek mind ú. n. speculativ kérdések, de éppen az ilyenek alkalmasak arra, hogy a kellő felvilágosítást megadják ebben a sokféleségben, a mely ezen a területen mutatkozik s fogva tartja a lelkeket.

Lássuk, hogy Wernle miképen birkózik meg a feladattal?

Első sorban is rámutat a zsidó vallásra, mint a melyből keletkezik a keresztyénség. Azonban arra a *népvallásra* is utal, a mely nemcsak a zsidóság, hanem általában minden nép körében jelentkezett a föld és a világ, a külső világ csodái, a lélek csodái, a szellemek világa kérdéseiben. Azaz: megállapítja egészen helyesen azt, hogy voltak ú. n. közös népvallási elemek, a melyek aztán felszívódtak az egyes különleges vallásalakokba s így a zsidóságba is, a melynél aztán egyedi alakot öltöttek, hogy ismét pártfelfogások szerint tükröződjének vissza.

A zsidóság körében különösen az irástudók és farizeusok álláspontja, az isten-hit, az erkölcsiség, az utolsó dolgokra vonatkozó felfogás szerepelnek, mint kezdő s érvényesülő elemek, míg nem az *átmeneti* idő áll be, a melyben Wernle a zsidó népet a világműveltség keretében mutatja be, hozzávévén a palesztinai állapotot is és a tulajdonképeni átmeneti személy jellemzését, t. i. a Keresztelő Jánosét. Keresztelő Jánosban összpontosult mindaz a reménység, vágy, komolyság és harag, a mely a zsidó nép lelkében élt. Keresztelő János megrázta, felrázta a tömeget úgy, a mint nem sok ember, sőt Wernle szerint úgy, a mint előtte soha senki sem! Ő volt az, a ki a zsidó egyházszerkezetre kimondta a *nemleges ütéletet*, t. i. hogy az *nem jó* s aztán jött Jézus, hogy kimondja az *igent*, azaz, hogy mi az, a mi *jó* lesz! Sőt Wernle szerint Keresztelő János rázta fel magát a Jézus lelkét is, ő hívta fel működésre s ez volt a *legnagyobb*, a mit Keresztelő János cselekedett s cselekedhetett.

Az átmenet megvolt s ezzel jött a Jézus kora, a melyben Wernle a következő részletekkel foglalkozik:

1. Jézus hivatása, 2. Jézus ígéretei, 3. Jézus követelései. 4. Jézus mint megváltó. E részletekben pedig a következő kérdéseket tárgyalja: 1. Jézus önbizonyága, 2. életműködése, 3. Jézus és a messiási eszme. 4. az eszme átalakulása, 5. a visszajövetel, 6. az isten-fia és ember-fia

név, 7. a zsidó felfogás kiindulási pontja, 8. az isten országának helye és alakja, 9. a jövő és a jelen, 10. a nemzeti korlátok közül való kibontakozás, 11—13. az Isten, magunk és embertársaink iránt való kötelesség, 14. a hitvallás, 15. a törvényhez való viszony, 16. a farizeusokhoz való viszony, 17. a zsidó erkölcsstanhoz való viszony, 18. az utolsó dolgokról szóló tan jelentősége, 19. Jézus mint csodaorvos, 20. a belmisszió, 21. a theologusoktól való megszabadítás, 22. az egyháztól való megszabadítás, 23. az új közösség, 24. Jézus kegyessége, 25. a biztos reménység, 26. a jóra való erő, 27. a bűnbocsánat, 28. a világhoz, a szenvedéshez és a halálhoz való viszony, 29. a miatyánk, 30. a halál és jelentősége, 31. a feltámadás.

Magok ezek a kérdések a legjobb bizonyágtevők a mellett, hogy a szerző milyen mélyen vágja bele kritikai kését a tárgyba, hogy a mi vallásunk kezdetét, alapelemeit feltárja s kellő világításba állítsa.

S a kérdés, az egész nagy kérdés ezzel nincs megoldva, hanem tovább vezet Wernle bennünket s első sorban az ösgyülekezet körében tájékoztat, bemutatván az apostolokat, az evangelistákat, a tanítókat, majd az egyház megalakítását rajzolja meg, adván a legrégebb theológiát s annak tartalmát, aztán a pártokat ismerteti, hogy a továbbfejlődését rajzolja, a mint Pál jelentkezik, a kinek egész tanrendszerét kidolgozva adja, s a mint az Apokalipsisben mutatkozik, a melynek keresztyénségét a maga gyökereiben tárja fel.

Ezzel sincs a kérdés kimerítve, hanem ezután következik az egyház kifejlődéséről szóló előadás, s ezzel kapcsolatban az egyházi theológiának ismertetése, közbeszúrván az új-szövetség theológiáját is és adván az ú. n. apostoli kor utáni időeknek kegyességéről szóló részletet is.

S a szerző theologiai álláspontja?

Bibliai! A *történetíró* részére biztosítja a jogot, hogy a kérdéseket más szemüvegen át nézze, mint a *hívő*, a hívőre nézve pedig kimondja: a Jézus személyisége egyetlen s a keresztyénség a Jézus váltság-munkáján épülvén fel, például a feltámadás hite a Jézus által való megváltásnak a gyümölcse!

Méltó a könyv az olvasásra is és a tanulmányozásra is!

Dr. T. I.

A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába 1904. évi november hó 1-től 30-áig befolyt összegek kimutatása.

1 Pártfogó tagok kötvényei után 5% kamat 1904-re: Tiszai ág. hitv. ev. egyházkerület, Tiszántúli ev. ref. egyházkerület (200 K), Debreczeni ev. ref. egyházmegye, Felső-Szabolcsi ev. ref. egyházmegye.

2. Alapító tagok kötvényei után 5% kamat. 1904-re: Pápai ev. ref. egyházmegye, Remetei ev. ref. egyház, Schneller István Kolozsvár, Barsi á. h. ev. egyházmegye, Ihász Lajos Lórinte, Vasváry Sándor Csepely, Vámospércsi ev. ref. egyház, Hajdúszoboszlói ev. ref. egyház, Boros-sebesi ev. ref. egyház, Révész Kálmán Kassa (1 K), Alsó-borsodi ev. ref. egyházmegye, Gömöri ev. ref. egyházmegye, özv. Czékus Istvánné Rozsnyó, Tátrafüredi ev. ref. egyház (975) Árpád ev. ref. egyház, Büd-Szt.-Mihályi ev. ref. egyház, Gyulai ev. ref. egyház, Rupprecht Tassziló V.-Hadász, H.-M.-Vásárhelyi ev. ref. egyház, Máramaroszigeti ev. ref. főgimnázium, Földesi ev. ref. egyház, Erdővidéki ev. ref. egyházmegye, Felső-Borsodi ev. ref. egyházmegye, Arany László örökösei Budapest, Tátraaljai ev. ref. egyházmegye, Vajdahunyadi ev. ref. egyházmegye, Püspökladányi ev. ref. egyház, Kiss Ferencz Püspökladány, Nagybányai ev. ref. egyházmegye, Tiszadadai ev. ref. egyház, Fodor Gyula B.-Szt.-Király, Kassai ev. ref. egyház, Debreczeni ev. ref. egyházm. lelk. kör, Szászvárosi ev. ref. egyház, Tiszaeszlári ev. ref. egyház, Ibrányi ev. ref. egyház (12 K), Keéki ev. ref. egyház, Rohodi ev. ref. egyház, Gégényi ev. ref. egyház. 1903-ra: Nyirmadai ev. ref. egyház, Czeglédi ev. ref. egyház, (20 K). 1903. és 1904-re: Kúnhegyesi ev. ref. egyház, Sárospataki ev. ref. egyház, Nagyenyedi ev. ref. egyház, id. Bánó József Budapest, Küküllői ev. ref. egyházmegye.

3. Rendes tagoktól évi 12 koronával befolyt 1904-re: Fülöp József Körmend, Gömöri ág. h. ev. papi értekezlet, Balás Imre Segesvár, Kátai Endre Duna-Szt.-György, Lévy Lajos Sárkeresztúr, Eperjesi ág. h. ev. egyház, Masznyik Endre Pozsony, Györi ev. ref. egyház, Bancesó Antal Sopron, Hornyánszky Aladár Pozsony (6 K), Soproni alsó ág. h. ev. egyházmegye lelk. egylet, Budapesti ág. hitv. ev. hitokt. testület, Budapesti ág. h. ev. főgimn. tanári kar, dr. Freysinger Lajos Vác, Balla Endre Csetény, dr. Horváth Zoltán Budapest, Felsőbányai ev. ref. egyház, Szerepi ev. ref. egyház, Zih Sándor B.-Ujfalu, Kiss Áron Debreczen, Breyer Jakab Sopron, Mahr Pál Miskolcz, Kulcsár Sándor Herczegszőlős, Kolozsváry Sándor Baja, Madarász Imre Karczag, dr. Biácsy József Mezőtúr, dr. Kollarik József Pozsony, Bernát István Budapest, Hajpál Benő Budapest, Marton Lajos Budapest, Samu János Budapest, Molcz János Sopron (13 K), Ambrus Péter Mezőtúr, Lipták Bertalan F.-Regmecz, Andrae Ernő Pozsony, Kozma László Zombor, Kismarjai ev. ref. egyház, Nagy Imre Ugra, Ráczevey Károly Aszaló, Turi Károly Kapoly, Késmárki ág. h. ev. egyház, Molnár Hugó Ujvidék, Kónya András II.-Németi, Miklós Géza Székesfehérvár, Tóth Lajos Sziurthe, Kabai ev. ref. egyház, Antal Károly F.-Görzsöny, Bizony Ákos Miskolcz, Gece Géza Gálas, Kutasi Ferencz Tács, Fülep János Pozsony, Zágoni ev. ref. egyház, Mikuleczky István Miskolcz, Hacker Károly Pozsony, Zsigmond Ferencz Ártánd, dr. Scheffer Oszkár Sopron, Róka Lajos M.-Szt.-György, Löcsei ág. h. ev. egyház, Weber Sz. Samu Béla, br. Mannsberg Sándor Kolozsvár (5 K), Sarudy Gyula S.-Gömör, Szalárdi ev. ref. egyház, Sziklay Ottó Pozsony, Nagy István Kémer, Nagy-Károlyi ev. ref. egyház, Csik Dániel Miskolcz, Kemecsei ev. ref. egyház, Halászi ev. ref. egyház, Berczeli ev. ref. egyház. 1903—1905. évekre: Eötvös Károly Duna-Szt.-György. 1903-ra: Futó Zoltán Szentés, Murányi János Bálványos. 1901—1903.

évek: Berey József N.-Ecsed (34 K). 1900—1903. évekre: Páriczy József N.-Czigánd. 1903 és 1904. évekre: Szentpétery Sámuel Pelsőcz, Dóczy Imre Debreczen, Tomka Jenő Taraczköz, gróf Dégenfeld Sándor Erdőszada, Tiszakürti ev. ref. egyház, Mády Lajos Ujpest, Schrekka Lipót Miskolcz, H. Kiss Kálmán Nagy-Kőrös, Szabó Lajos H.-Hadház, Forray Béla Pozsony. 1901—1904. évekre: Markusovszky Sámuel Pozsony. 1900—1902. évekre: B.-Diószeghi ev. ref. egyház. 1902—1904. évekre: Hazslinszky Kálmán Pozsony. 1901—1904. évekre: Elek Lajos Kettesd.

4. Pártoló tagoktól évi 6 koronával. 1904-re: László János Lábatlan, Petra István Miskolcz, Szűcs József Alsó-Eörs, Kapi Gyula Sopron, Raffay Ferencz Eperjes, Szabó Zsigmond Győr, Szeles Jánosné H.-M.-Vásárhely, Laucsek Jónás Vadosfa, ifj. Bartók György Kolozsvár, Cseh Pál Miskolcz, Majtisi ev. ref. egyház, dr. Tirtsch Gergely Új-Pázu, Somogyi Kálmán Ádánd, Hoffmann Károly Kistűszállás, Karácson Béla Kisújszállás, Bíró János Abaujvár, Swingor József Vadna, Szabó János Szalacz, Dorogi Lajos Kistűszállás, Kecskeméthy Jenő D.-Almás, Szabó János T.-Szt.-Miklós, Mészöly István K.-Halas. Szontagh Sándor Szepesváralja, Varga Sándor Szemere, Polgár János Meszlen. Dávid József Hangács, Tóth Kálmán Deáki, Szabó Bertalan H.-Papi, Nagy Gida Diós-Jenő, Bicskei ev. ref. egyház, Vadászi Pál S.-Szt.-Péter, Tirscher István Bártfa, Varga József Padány, id. Nagy Péter Miskolcz, Barla Jenő Kisújszállás Farkas Károly Pókakeresztúr, Veress Bálint Henezida, Lichtenstein László Miskolcz, Cseresayés Ödön Balázsfalva. 1901—1903. évekre: Jancsó Lajos Marosujvár. 1901—1904-re: Scherffel Nándor Krompach. 1903. és 1904-re: Zsóry Gusztáv Edelény, Mód Lénárd Vassimonyi, dr. Glós Károly Miskolcz. Novák Sándor Cserepfalu, dr. Kovács József Szeged, Zathureczky Gyula Baróth, Szabados László Körtvélyes. 1903-ra: Köris Kálmán Miskolcz, 1904. és 1905. évekre: Szarvasi ág. h. ev. egyház, Antal Lajos Aszár. 1902—1904. évekre: Dusza János Hanna, Bihari Ferencz Miskolcz. 1903—1905. évekre: Dobronoky László Szilas. A felsőszabolcsi ev. ref. egyházmegye következő egyházai 1904-re: Enešencs, Szaboles, Tornyo-Pálca, Nyirbogdány, T.-Szt.-Máton, Zsurk, Cs.-Kenéz, Berkesz, Laskod, Cyalaj, Rád, Komoró, Vencsellő, Veresmart, Kis-Harsány, Kis-Léta, Nyir-Bogát, Anacs. 1903 és 1904-re: Apagy, Tura. 1903-ra: K.-Semjén, Lövé, Jákó, Besztercze, Téglás, Papi, Székely. 1902-re: Kanyár, Szakoly. A beregi ev. ref. egyházmegye 60 egyháza 1904-re: évi 10 koronával 600 korona.

5. Segítő tagoktól évi 3 koronával: 1904-re: Baczó Mózesné Szászváros, Kapronczay Mátyás Szászváros, Gerjeni ev. ref. egyház.

6. Előfizetés Prot. Szemlére: Dr. Matolcsy László Debreczen 8 kor.

7. Könyvekért: Kolozsvári theol. fakultás 27 p. Kálvin Intitutióért 108 korona.

8. Alapító tagok tőkefizetése: Révész Kálmán Kassa 20 kor., Tiszafüredi ev. ref. egyház 30 korona.

9. Költségekre befolyt: 4 kor. 60 fill.

10. Károli-alapra: Az ev. ref. zsinat megnyitási ünnepélye alkalmából templomi perselygyűjtés 123 kor. 82 fill., dr. Kiss Áron adománya 950 korona.

Összesen befolyt 4732 kor. 87 fill.

Budapest (IV., Deák-tér 4.), 1904 december 1.

Bendl Henrik,
társ. pénztárnok.